

FONTES HISTORIAE HUNGARIAE AEVI RECENTIORIS

NAPLÓK, EMLÉKIRATOK TÖRTÉNELMI MŰVEK

KIADJA:

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

BUDAPEST

"PÁTRIA" IRODALMI VÁLLALAT ÉS NYOMDAI R.-T.
1940

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

ÉLMÉNYEK ÉS TANULSÁGOK

ÍRTA:

GÁVAI GAAL JENŐ

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1940

ELŐSZÓ.

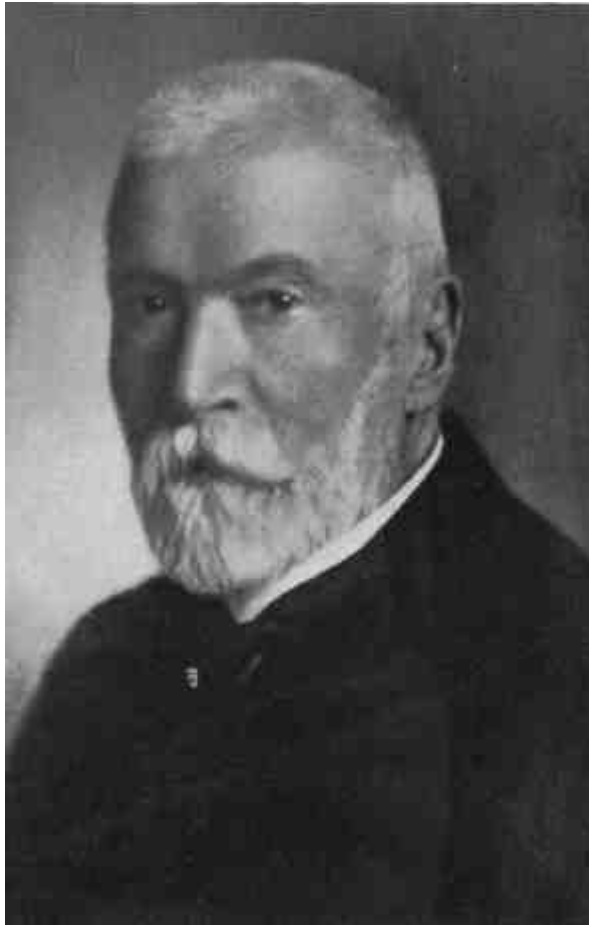
Gaal Jenő nyug. műegyetemi tanár és a Magyar Tudományos Akadémia igazgató és r. tagja, 1926 június 5-én kelt levelében „*Élmények és Tanulságok*” című emlékiratait kiadásra felajánlotta a Magyar Történelmi Társulatnak és egyúttal a Társulat rendelkezésére bocsátotta a szükséges költségeket is. A Társulat a kiadást készségesen magára vállalta, mert kétségtelennek tartotta, hogy a nagyműveltségű, éles megfigyelőképességgel bíró tudós szerzőnek emlékiratai forrásértéket jelentenek, főleg az 1867-i kiegyezést követő korszak történetére vonatkozólag és ennek következtében beillenék a Társulat munkaprogrammájába. Az emlékiratokban valóban rendkívül sok korjellemző adatot, megfigyeléseken és tapasztalatokon alapuló jellemrajzokat és helyzetképeket, meggyőződéssből fakadt kritikákat és ténymegállapításokat találunk. De élénk tárul a közügyért önzetlenül fáradozó és harcoló egyén sok-sok akadályokba ütköző közéleti pályájának képe is, amelyből azt az egy tanulságot mindenesetre levonhatjuk, hogy mindenkinek megadatik a mód és a lehetőség a haza iránt tartozó kötelességek becsületes teljesítésére.

Gaal Jenő hosszú éveken át dolgozott emlékiratain. Különösen arra volt tekintettel, hogy előadásának hangja minél tárgyilagosabb legyen. Az igazságot kereste ugyan, de óvakodott az elsietett kritikától. Ha egyénekről, pártokról, tervekről vagy bevégzett eseményekről ítéletet mondott is, abban méltányos és körültekintő igyekezett lenni. Ez a lelkiismeretes mérlegelés volt az oka annak, hogy emlékiratait több-

ször átjavította és különösen azokat a részleteket szövegezte át újból vagy hagyta ki egészen, amelyeket eredetileg talán a pillanatok hatása alatt vetett papírra,, amelyekről azonban lehiggadt fontolgtatás után beismerete, hogy módosításra szorultak. *Víg Albert* nyug. helyettes államtitkár, Gaal Jenő legrégibb barátainak egyike és Társulatunk másodalelnöke: *Lukinich Imre*, akiket Gaal Jenő annakidején emlékiratainak gondozására felkért, teljesen alkalmazkodtak a szerző szándékaihoz; figyelembe vették az általa végzett javításokat és a szöveget úgy rendezték” sajtó alá, ahogyan azt a szerző maga óhajtotta és tette volna.

Meg vagyunk arról győződve, hogy Gaal Jenő emlékiratainak történeti értéke csak nőni fog a múltó idővel. Minél távolabb jutunk attól a kortól, amelynek Gaal Jenő egyik szerény krónikása kívánt lenni, emlékiratainak kútfő-értéke annál nagyobb lesz azok előtt a nemzedékek előtt, amelyek a kiegyezés korát egyre növekedő történeti távlatból csak források alapján fogják megismerni.

Magyar Történelmi Társulat.

Jan Acuña

I.

Gróf Széchenyi István. – A megújulás kora. – Gávai Gaal Jenő életének folyása.

Hat és fél éve elmúlt, hogy gávai Gaal Jenőt eltemettük. Most, hogy a Magyar Történelmi Társulat kiadta emlékiratait, hálával, szeretettel emlékezünk arra a férfira, aki hat évtizedet meghaladó kitartó munkásságával a tudomány, a nemzetnevelés, de különösen a Széchenyi-kultusz terén elévülhetetlen érdemeket szerzett. Erősebb meggyőződéssel, magyar lelke bensőségének mélyebb érzésével senki sem hirdette Széchenyi eszméit mint Gaal Jenő. Ez a magasztos érzésekkel teli magyar tudós gyönyörű önvallomásában következőkép számol be Széchenyi tanulmányairól: „Ha valahol nagyszabású férfiak emlékét csak némileg híven tudjuk felidézni, lehetetlen, hogy ott ünnepi hangulat ne legyen. Az hatott át engem is, valahányszor Széchenyi iratait kezembe vettem, mert azokból kettőről győződtem meg: hogy ezt a nemzetet és annak helyzetét valóban senki sem ismerte oly jól; továbbá, hogy áldozatra kész igaz bensőséggel és önfeláldozóan nem szerette soha senki jobban a magyarságot, mint ő. Ez a valóban alapos ismeret és ez a határtalan szeretet képesítette őt arra, hogy oly korban, midőn már mindenki, maga a nemzet is, megszűnt remélni, annak megváltója legyen. ...” Aggódni érte, de egyszersmind bízni nemzetem jövőjében; elfogulatlanul észlelni annak hiányait, hibáit és bűneit, de a bámult és részben tisztelt nagy nemzetekkel szemben kizáróan mégis csak azt szeretni, mert egyedül az az enyém; minden, bármily alacsony sorsú, sőt megtévelyedett honfitársamban is édes testvért látni, aki iránt, a viszonzás reménye; sőt még az elismerésre való számítás nélkül is, erőm és tehetségemhez mért, magamtól el nem hárítható, szoros kötelességeim vannak; a haladást áldozatra készen nagyra becsülni, mert egyént és nemzetet egyedül az vezet az emberiség legmagasabb céljához, a folytonos tökéletesedéshez; de egyúttal kapcsolatban tartani a jelenen át múltunkat a jövővel; a „Kelet népének”, mint ahogy faját nevezni szerette, néha nem tetszetős, sőt közvetlenül káros alaptulajdonságaiban is fölismerni a polgári erények új, magasabb-

rendű fejlődéssel biztató csiráit és fölfogni azt, hogy a társadalom legkisebb, legigénytelenebb és leggyöngébb tagjai is, kellően tömörülve, miként lehetnek a nemzeti nagyság tényezőivé: mindezt tőle tanultam.” (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. I. k. III. 1.)

Gaal Jenő gróf Széchenyi István eszméinek és tanításainak megszállott hitvallója volt. Gaal Jenő legnagyobb és legigazibb dicsőségének egyike az, hogy negyven évnél tovább látta s mindig világosan szemei és olvasói, s az egész magyar társadalom szeme előtt tartotta a mély jelentőségű válságot, amelyet átélünk; mindig tisztán észlelte s kimutatta, hogy Széchenyi István élete, példája, alkotásai és iratai együttvéve beláthatatlan idők számára lerakták a magyar nemzet társadalmi politikájának szilárd elvi alapjait. „Mi maradt volna ez az ország nélkülök, mi vált belőle, midőn szemei elől tévesztette őket; s mi lett volna abból, ha az általuk tüzetesen kijelölt útról soha nem tér le? Hol Jennénk, ha a Széchenyi szelleme folyton köztünk él? És ma sincs más menekvésünk, mint bűnbánóan magunkba szállva, ismét visszatérni hozzá.”

Az emberi természet egyik nemes vonása az a történeti tudat, hogy hű emlékezetében tartja mindazoknak cselekedeteit, akik önfeláldozással küzdöttek eszményi célokért. Ez a történelmi tudat biztosít örök létet a nagy gondolkodó műveinek, aki a tudományos búvárkodás ösvényein, zajtalanul az igazságot kereste. Művelt, előrehaladó nemzedékek méltatják a legnagyobb buzgalommal azokat a szolgálatokat, amelyeket az előző korszakok úttörői a nemzet eszményi javainak gyarapításáért tettek.

Az egyik nemzedék válthatatlanul belefalonódik a másikba; nemcsak életünket, de életünk összes formáit: cselekedeteinket, sőt gondolkodásunkat és érzésünket is örökségképpen bírjuk úgy, amint azokat apáink és ősapáink kezdettől fogva reánk hagyták. A nemzet élő, oszthatatlan egész. Goethe mondása: úgy van a nemzetekkel, mint a családokkal, amelyeknél, ha sokáig fennállanak, a természet végre oly egyént fejleszt, aki ősei összes tulajdonságait egyesíti magában, s akiben minden addig elkülönült tehetség egyesülten nyilvánul; s így egyszer az is megtörténhetik, hogy valamely nemzet összes érdeme egy egyéniségben tűnik föl. Nemzet, amely a legnehezebb viszonyok között is, nemzeti létét és szervezésének alapvonásait egy évezreden át fönn tudta tartani, történetének egymást követő időszakaiiban nem lehetett oly egyéniségek hiányában, akik a nemzeti tulajdonságokat öntudatosan a tisztán fölismert nemzeti célok irányában vezették. Egyes korszakok nagy alkotásokra hivatottak. Ilyen volt a magyar nemzet életében a 19. század első fele, amelyhez, minthogy a

történetben nincs ugrás, minden nevezetesebb haladás lassan készül, kisebb változásoknak folytatása: hozzá kell számítanunk a 18. század végét és a 19. század elejét.

A 18. század végétől gróf Széchenyi István fellépéséig íróink ártották kezeikben a nemzet ügyét. Herder, Johann Gottfried (1744-1803) korának egyik legnagyobb történetfilozófusa, 1784-ben azt írta főművében: „Ideen zur Geschichte der Menschheit”, hogy a magyar nép és a magyar nyelv talán egészen ki fog halni. „Die Ungarn, sind jetzt unter Slaven, Deutschen, Wlachen und andern Völkern der geringere Theil der Landeseinwohner und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden.” (XVI. 2.) Goethe (1749-1832) pedig, akire a nagy tudományú Herder mély hatással volt, néhány évtizeddel később (1821) azt mondja Magyarországról: „Áldott ország, csak kár, hogy nem tud haladni.” A magyar hazafiak aggódva kérdezték egymástól, vajjon nincs-e igaza Herdernek, aki borúlátó jóslatát rosszakarat nélkül, csupán történetfilozófiai meggyőződéséről indítatva, mondotta. Nagy szellemeink vélekedését híven visszatükrözi, legnagyobb ódaköltőnk, Berzsenyi Dánielnek (1776-1836) „A magyarokhoz” c. költeménye (1807) . . .

Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet!
Ordítson orkán, jöjjön ezer veszély:
Nem félek. A kürt harsogását
A nyihogó paripák szökését
Bátran vigyázom. Nem sokáig, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ez tette Rómát föld urává,
Ez Marathont s Budavárt híressé.

A 19. században új korszak kezdődik a magyar nemzet történetében. Az alkotmányos élet az 1825-i országgyűlésen a reformok jegyében indult meg. Egymás után tűnnek fel a magyar politikai élet legnagyobb férfiai, Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc. Mindhárman erősen gyakorlati érzékű államférfiak, de kiváló írók is. Gróf Széchenyi István (1791-1860) hatalmas kötetekben és röpiratokban hirdette vezető eszméjét: „az ország megerősödése, gazdasági fellendülése kulcsa politikai Önállásunknak”. Ő utalt először hathatósan a hitel és társulás fontosságára, neki volt először helyes érzéke a gyakorlati kérdések iránt; a mezőgazdaság, az ipar és kereskedés, a közlekedés feltételeit Magyarországon ő vizsgálta először. Kossuth Lajos (1802-1894) ugyanazt hirdette, mint Széchenyi, de merészebben s a programmainak sorrendjét felcserélve: „boldogulásunk első feltétele

politikai függetlenségünk megszervezése”. Eszméit hírlapi cikkeiben és országgyűlési szónoklataiban fejtegette, s a közönségre tett hatása tüneményes volt. A század elején, úgy mint előbb sok századon át, a magyar állam rendi állam volt, azaz különböző társadalmi rétegekre oszlott, melyeknek különböző jogaik és kötelességeik voltak. Kossuth vezetése alatt a rendi államból nemzeti állam válik: a különböző osztályok egy nemzetté forrtak össze: tagjai hazafias jogra és kötelességre nézve egyenlők. Ez a politikai átalakulás, amely Kossuth nevéhez fűződik, 1848 egyik fővív-mánya. Miután 1848-ban új alapokra helyezték a magyar társadalmat, még egy nagy feladat volt hátra: az új nemzeti államnak alkotmányos önállóságát Ausztriával és a külfölddel szemben biztosítani. Ezt a feladatot Deák Ferenc (1803-1876) az akkori körülmények útvesztőjében, körültekintő bölcs mérséklettel és államférfiúi eréllyel végezte el.

Ugyanerre a korszakra esik a magyar műveltség kivirágzása. 1825-ben Széchenyi István fejedelmi alapítványával életre kelti a Magyar Tudományos Akadémiát. 1837-ben állandó otthonra talál az ország fővárosában, a Nemzeti Színházban, a színészet. 1838-ban megalakul a szépirodalom terén ma is szerepet vivő Kisfaludy Társaság; Kossuth Lajos 1841-ben Pesti Hírlapjával megteremti az első modern hírlapot s a politikai lapokkal együtt szépirodalmi, kritikai, tudományos folyóiratok indulnak meg.

A magyarságnak ebben a században egyszerre nagy és igen jelentékeny irodalma támad. A húszas évekkel meginduló nagy politikai átalakulások korszakát bátran nevezhetnők a magyar irodalom aranykorának is. Nyelvünk teljes kifejlődése, irodalmunk európai színvonalra emelkedése annak a félszázadnak a vívmánya, amelyet a forradalom oszt két egyenlő részre. Az irodalom ebben a korszakban meglepő gyors iramban először sajtósággal eszközökkel Kazinczy Ferenc (1759-1831) alatt irodalmi nyelvet teremt magának, azután mindjárt néhány évvel reá Vörösmartyval ragyogó költői nyelvet, s ugyancsak ekkor eléri fénykorát. Ennek a korszaknak három legnagyobb költői szelleme: Vörösmarty Mihály (1800-1855), Arany János (1817-1882) és Petőfi Sándor (1823-1849) kortársai a legnagyobb magyar államférfiaknak: Széchenyi Istvánnak, Kossuth Lajosnak és Deák Ferencnek. „Ők egyszerre, két-három rövid évtized alatt, hihetetlen, páratlan lendülettel kiragadták ezt a népet trespeteg álmából, életet, öntudatot és reményt öntenek belé, nemzetté alakítják, bölcseségükkel biztos jövőt teremtenek neki s költészetükkel örök glóriát vonnak föléje.” (Riedl Frigyes.)

A forrás, amelyből ennek a korszaknak egész irodalma ered és táplálkozik: a hazaszeretet. A magyar irodalom egyszersmind a magyar hazafiság története. 1825 óta még a politikában elkezdődik

a múlt intézményei elleni hadjárat, a közfigyelem növekedő részvétellel fordul a nemzet fényesebb múltja felé. Ezt a múltat a nagy közönség előtt csak kis mértékben tárták fel a kor történetírói; a költők vették ki a tollat a történetíró kezéből. Először ódák, majd hősköltemények, balladák, hazafias dalok, történelmi regények írására adják magukat a nagyobb tehetségek, s ezek a kor legnagyobb feltűnést keltő irodalmi eseményei. A Gondviselés műve, hogy nevezetes férfaink ebben a korszakban előszeretettel művelték az irodalmat.

A nemzeti eszme minden érték mérője. A művelődés összes vívmányait elsősorban a hazafiság szempontjából tekintjük és a nemzeti eszme révén becsüljük meg. Egy gondolat uralkodik a többi felett, egy érzelm működik mindenekelőtt szenvedélyes erővel: a magyar nemzetiség fenntartásának gondolata. Az irodalom, a tudomány, a művészet a hazafiságért volt, a hazafiság pedig a magyar nemzetiség fenntartásáért. Széchenyi, aki egész életét a reform és haladás eszméjének szentelte, így kiáltott fel az országgyűlésen: „Nemzetiség, kifejlődött nemzetiség nélkül nekem, megvallom, minden más haladás nem kell. Erre állítok mindent, e nélkül zagyvalék nép leszünk, melynek talán több pénze lesz, de ez engem nem vonz. Mindenekelőtt áll előttem: Hűség a fajomhoz.”

A magyar nemzet rendeltetéséről a „Kelet Népé”-ben Széchenyi ezeket mondja: „Úgy fogom fel a magyar nemzet rendeltetését, hogy képviselje Európában, mint egyedüli heterogén sarjadék, az ázsiai bölcsőjéből magával hozott, de virágzásra eddig még sehol sem fejlődött sajátságait. Azelőtt rombolt a mivelte világban, de azután hasznára vált annak, mert a keletről jövő vad áradatot feltartóztatta. Van benne sok eredetiség. Van tűz, melynek kitartássá, vad erő, melynek bajnoki szilárdsággá, ittas rombolási vágy, melynek áldozatkész nagylelkűséggé kell tisztulni. Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, annak tisztult tulajdonságait, mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minőségben kifejteni, erőit és erényeit nemesíteni, s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni: lehetne-e annál minden kereséségtől mentebb, tisztább öröm, melyet éreznie kell annak, aki e dicső cél eléréséhez, ha csak egy parányival is hozzájárulhat. Egy haladott, kiválóan művelt és erkölcsös nagy nemzethez tartozni általában még vérségi kötelék nélkül is boldog érzést szül. Mennyivel inkább, ha saját véreink nemzeti újjászületésének szent küzdelmeiben vehetünk munkás részt.” (Kovács Lajos: Széchenyi István köztevékenységének utolsó három éve. II. 18. 1.)

Gaal Jenő szerint: Széchenyi a magyarság nemzeti különállásának létjogát elsősorban arra alapítja, hogy az uralaltáji nép-

családnak sajátosságait – e részben kedvező viszonyai folytán – egyedül ő hivatott az emberiség uralkodóvá lett kultúrája köze-pette képviselni. De a magyarságra szükség van azért is, mivel ez a nemzet Európa kellő közepén, ezer év tanúsága szerint egyedül tudott államalkotó erőt kifejteni. Erre Európa belbékéjének és egyensúlyának biztosítása érdekében itt még nagyobb szükség lesz a jövőben, mint volt eddig. (Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk 127-130.)

A magyarnak egyik legszebb tulajdonsága, amelyet tőle még azok sem tagadnak meg, akik iránta kevés rokonszenvet mutatnak, hogy szilárdan ragaszkodik nemzetiségéhez. „Úgy lát-szik – mondja Eötvös József – az isteni Gondviselés, midőn e nemzetet nehéz küzdelmekre teremtette, a hazaszeretetet és nemzeti öntudat nagy mértékével ajándékozta meg azt s a százados küzdelem, melyben a kereszténység elleneivel álltunk, még inkább megerősíté e természetes hajlamokat. Hisz a magyarnál a nemze-tiségnak eszméje századokon át egy volt a vallással, egy a szabad-sággal, válthatatlanul összekötve mindennel, mi a múltban dicső, mi a jövőben kívánatos volt, s természetes, ha azon nép, mely nemzeti léte fenntartásáért küzdött és áldozott, ahhoz szenvedélyesebb szeretettel ragaszkodott másoknál, kik e kincsnek biztos birtokában annak nagyságát megismerni nem tanulták.” (Emlék-beszéd Kazinczy Ferenc születésének évszázados ünnepén.)

„Ha más nemzeteknek több a kincsek, legyen mi nekünk több erkölcsünk és hazafiúi szeretetünk” – mondja Széchenyi. Majd más alkalommal így sóhajt fel: „De tous les peuples qui ont passé sous nos yeux dans cette histoire, il n'y en a point de plus malheureux que les hongrois.” ő nem tartja magát reformátornak, s e tekintetben szerfeletti a szerénysége s alázatossága, holott – a történelem tanúsága szerint – bátorsággal, önérzettel és Isten végzeteibe való bizalommal kellene eltelve lennie, mint aki az emberiség javának előmozdítását biztonnyal akarja, s ép általa.

Széchenyi az igazi nagyság szerénységével nem restelte egyszer Pest megye közgyűlésén (1838) nyilvánosan bevallani, hogy „a honi reform teendőire az első eszmét, akaratot, pnelszánást Fáy András meséi ébresztették fel benne.”

Olyan nagy eredmények, aminőket a magyarság elért a 19. században, lehetetlenek nagy erények és áldozatok nélkül. A magyar néphit azt tartja, arra hogy az épület szilárdan álljon, az alapok építésénél emberáldozatra van szükség. „Irodalmunkat a görög tragikusok fátumához hasonló balvégzet üldözte. Leg-jobbjaink legtöbbje csak mutatta, mily kincset hozott az égből e földre, de nem értékesíthette eléggé, mert visszavette az ég.” (Maczki Valér.) Petőfi Sándor (1823-1849), mindössze huszonhat és fél évet élt, de ez a rövid életpálya elég volt arra, hogy meg-

becsülhetetlen szellemi kincset hagyjon maga után. Egy híres német tudós, Hermann Grimm, az 1880-as évek nagytekintélyű esztétikusa, meggyőződéssel hirdette, hogy Petőfi a világitradalom legnagyobb öt költője között foglal helyet. (Homeros, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi.), Madách Imre (1823-1864), s előzően Ányos Pál (1756-1784), Dayka Gábor (1768-1796), Szentjobi Szabó László (1767-1795), Kármán József (1759-1795), Csokonai (1773-1805), Kölcsey Ferenc (1790-1838), Katona József (1791 - 1830), Kisfaludy Károly (1788-1830), s utánuk többen mások fiatalon haltak meg, közülök alig egy-kettő érte meg a 40 évet, s így szellemi kincsük java részét magukkal együtt temették el. Kevesen vannak, akik nemcsak mint szellemóriások, de hosszú és munkás életükkel is szolgálhatták a hazát. Széchenyi István, a nemzeti haladás eszméjének hőse, később a vértanúja; Kazinczy Ferenc a kufsteini börtönben saját vérével írja jegyzeteit; Madách Imre ugyancsak börtönben alkotja meg tervben a halhatatlan Ember Tragédiáját.

A magyar irodalom a század negyvenes éveiben éri el fénykorát. A nemzet élén álló férfiaknak: költőknek és államférfiaknak lelkesedése átterjed az egész nemzetre. Az irodalom közönséget hódít magának. A hazafiság láza töri az embereket. Az ország gyors felvirágoztatása célként lebeg mindenki előtt; megvalósítása közelinek látszik. Az ezer bajjal küzdő nép kegyelete első-sorban hazafias; nem a saját érdekeinek előmozdítását, hanem a magyar szellemi előhaladás képét szerette látni. Ki pénzt, ki munkát meg anyagot áldozott a magyar kultúra oltárára. A lelkesedés szárnyat ad az irodalmi mozgalmaknak is; a forró talajból a költészet csodálatos színgazdagsággal és kábító illattal emelkedik ki. Vörösmarty kortársai és követői közt számos kitűnőség van; a legkiválóbb kétségkívül: Petőfi Sándor és Arany János. Majdnem egykorúak voltak, a legőszintébb szeretet csatolta őket egymáshoz, mindkettőnek a költészet volt mindene. Szólani kellene a korszak kiváló publicistáiról, szónokairól, akiknek nevei a magyar nemzet történetének aranykönyvébe vannak írva: így gróf Széchenyi István, akinek irodalmunk sok más mellett főképp az Akadémia megalapításáért hálás; Kossuth Lajos, akiben a világ egyik legnagyobb szónokát tiszteli, Deák Ferenc, a haza bölcse, báró Wesselényi Miklós (1796-1805), Horváth Mihály (1809-1878), Szalay László (1813-1864), a jeles történetírók, báró Eötvös József (1813-1871), Csengery Antal (1822-1880), Gyulai Pál (1826-1909), s társaik hosszú sora; magyar nyelvészeink: Körösi Csorna Sándor (1787-1842), Hunfalvy Pál (1810-1891), Reguly Antal (1818-1858), mindazok a férfiak, akiknek munkája révén felemelkedett kultúránknak ma álló tisztos épülete. El kellene mondani a tudományos irodalom magyarrá válásának történetét;

a szűkre szabott pár sor csupán a hálás megemlékezés kifejezése akar lenni. Gávai Gaal Jenő ebben a fényes korszakban látott napvilágot. A szellemóriások hatása egész habitusán érezhető. Innen van a sokoldalú érdeklődés a művészetek és általában a nemzeti művelődés minden ága iránt. Az 1850-67-ig terjedő korszak deprimáló volt a folyton élő s munkás irodalomra is. Nemcsak, hogy nagyobb új tehetségek kibontakozását gátolta, hanem ólomsúllyal nehezedett a már kifejlett tehetségekre is. Gaal Jenő nemzedéke a kiegyezés után lépett a küzdő térre.

A gávai Gaal család a 16. században már székely nemes familia volt. Századok folyamán a család több ágra szakadt. A 18. század elején az egyik ág Szarvason telepedett le Biharból. A családnak ebből az ágából származott Gaal Sándor, Jenőnk atyja is. Anyja: Lukács Franciska, annak az előkelő szellemű Lukács-családnak ivadéka, mely közéletünknek több kiválóságát szolgáltatta.

Gaal Jenő a békésmegyei Gerendáson született 1846 szeptember 14-én. Az elemi osztályokat, az abszolút korszak kezdetén Békéscsabán végezte, a környékbeli hazafias szülők részéről Debrecenből szerződtetett magyar néptanító vezetése mellett. A gimnázium első és második osztályának vizsgálataira való előkészítésre a szülők Breznyik János jeles pedagógust nyerték meg, aki mivel 1848/49-ben Görgey Artúr parancsörtszjtje volt, nyilvános intézetben, Bornemissza János néven, szabadon bocsáttatása után sem taníthatott. Amikor Rudolf trónörökös születésekor Breznyik is amnesztiát kapott, s az evangélikus bányakerület őt a Selmecbányai líceum igazgatójává választotta, Jenőnk is csatlakozott hozzá s Selmecbányára ment és ott végezte a gimnázium alsó osztályait. Azután német szóra Pozsonyba ment s ott is fejezte be gimnáziumi tanulmányait. A hazai közállapotok a hatvanas évek közepén nagy forduló ponton voltak. Deák Ferenc 1865-ben írta meg az ő történeti nevezetességüvé vált húsvéti cikkét. Jenőnk, aki akkor tizenkilenc éves volt, mindaz, ami a közállapotokra nézve nevezetes volt, szerfelett érdekelte; ezért elhatározta, hogy jogász lesz, s 1865 őszén Pestre ment jogásznak. Itt azután a „kiskövetek” sorában kezdett szerepelni. A hatvanötben összehívott országgyűlés alatt Deák Ferenc akkori fontosabb beszédeit mind végig hallgatta Gaal Jenő a Házban. A közélet alakulásával párhuzamosan haladt az ő egyéni fejlődése. Szaktanulmányai mellett szorgalmasan foglalkozott a latin és az újkori világnyelvekkel. Mind több időt töltött közhelyeken és az aktuális kérdések előzményeit tanulmányozta közkönyvtárakban.

A koronázás után a jogtörténeti államvizsgát tette le. Erre aztán több évi szabadidő következett, mert a harmadik év végén a jogászokat semmiféle próbatételre nem kötelezték, a

negyedik év után pedig a jog- és államtudományi szigorlatokat akarta letenni. Az ügyvédi vizsgálatra később Králik Lajos (1849-1913) jogi író és ügyvéd készítette elő. Az igazságügy-miniszter Králik munkálkodását a törvényelőkészítés terén többször vette igénybe. Gaal Jenőt és Králik Lajost meleg barátság szálai fűzték egymáshoz. 1874-ben tárgyalta a magyar országgyűlés az ügyvédi rendtartásról szóló törvényt. Akkor volt szó először nálunk, hogyan kellene megszervezni az ügyvédséget. Az akkori felszólalások nagy hatással lehettek az ifjú jogászvilágra. Pauler Tivadar, az igazságügy-miniszter, Irányi Dániel, Tisza Kálmán voltak a vita vezérszónokai.

Az alapelvek, amelyekre a törvényjavaslat az ügyvédség rendezését fekteti, a következők: „1. Az ügyvéd elméleti és gyakorlati képzettsége iránt biztosítékot kell szereznii. 2. Mindenki, ki a kellő képzettséggel bír, mint ügyvéd szabadon működhessek és e tekintetben teljesen szabad verseny biztosítottak.” A képviselőházi tárgyaláson az előadó, Matuska Péter, már az ügyvéd túlszaporodás ellen kel ki, mondván: „...nálunk valóságos szociális bünt idézett elő az ügyvédek túlszaporodása. Az elméleti egyenlőtlen kvalifikáció, a politikai ambíció, mely a jogászoknak az utóbbi időben túlsúlyt adott és különösen azon elfogult hiedelem következtében, hogy az ügyvédi pályán a szerzési mód könnyebb, oly nagy számmal csődült a fiatalság az ügyvédi pályára, hogy az ügyvédek mostani nagy létszámának további szaporodása valóságos szociális bajt és veszedelmet hozna az országra. Vannak vidéki városok, hogy ötven lélekre egy ügyvéd esik; Pesten magában több ügyvéd van, mint egész Pozsonyban.”

Irányi Dániel arra utal, hogy milyen szigorúságot gyakorol a francia ügyvédi kamara a maga tagjai fölött. Nem törvény, hanem a kamarának szabályai szerint tilos például a kamara tagjának akármi oly üzletbe bocsátkozni, amely az ő hivatásával meg nem fér és ezt annyira viszik, hogy pl. ügyvédnek váltót aláírni nem szabad. Az ügyvéd francia fölfogás szerint, a pernek első bírása, mint ilyen, valamint a legelső bíró, ő sem megy egy félhez sem, ha herceg hivatná is, ő megvárja, hogy saját hivatali szobájában keressék föl. A francia ügyvédnek nem szabad valamely fél évre szegődött ügyvédének lennie, mert a pernek első bírása levén, különben megszűnnék azon vélelem harcolni mellette, miszerint ő csak az igazságos ügyet vállalja el, csak meggyőződés szerint beszél. Valahányszor arra kötelezi magát, hogy valamely félnek minden ügyét fogja vezetni és ezzel rendes ügyvédje lesz, a kamara tagjai sorából azonnal kitöröltetik.

Pauler Tivadar igazságügy-miniszter fölszólalása: „Nemcsak a katonák harcolnak, – így monda a római törvénykönyv – hanem harcolnak az ügyvédek is, akik tudományukkal a polgároknak

életét, jövőjét és utódait védik, „vitam spem, et posteros defendunt.” Ha ezt elértük, akkor a mi ügyvédségünkről is azt fogjuk mondhatni, amit d'Aguesseau a francia ügyvédségről mondott: „Oly régi, mint a bíróság, oly nemes, mint az erény; oly szükséges, mint az igazságszolgáltatás...” Megdöbentő mértékben sokasodnak a panaszok oly ügyvédi visszaélések ellen, melyeknek szigorú megfenyítését a közérdek és erkölcsiség egyaránt kívánják. Itt nem az ügyvédi kar érdekéről, hanem az ország érdekéről van szó. Mert legyenek a mi törvényeink a legtökéletesebbek, legyenek bíróságaink pártatlanok, ha az ügyvédi kar nem fogja őket támogatni, ha ahelyett, hogy a törvénykezésnek papja legyen, az igazságtalanság szolgálatába szegődik, az óhajtott célt sohasem fogjuk elérni: vir bonus juris peritus, vagyis ne csak a jogot tudja, hanem erkölcsileg is legyen tiszta, mert másképp nem fogja az igazság ügyét úgy szolgálni, mint ahogy szolgálnia kell. Ezt teljesíteni feladványom, legalább szándékom.”

Tisza Kálmán is felszólt: „Én nem hiszem – úgy mond – hogy lehessen a tiszteletet magának jobban biztosító kart találni, mint amilyen Angolországban van, ahol pedig szó sincs kényszer ügyvédi kamarákról... Oda fogunk jutni, hogy utóljára törvényileg kötelezett zárt egyesületeket kell minden osztály számára alkotni* vagyis: midőn eltöröltük az iparoscéheket, alakítunk ügyvédi és közjegyzői és Isten tudja miféle céheket... Nem tartozom azok közé, akik kívánják, hogy mentül többen lépjenek az ügyvédi pályára. Merek hivatkozni arra, hogy már jó idővel ezelőtt is irtam fiatalságunkhoz, figyelmeztetve a veszélyre, ami abból ered, ha minden ember jogász, ügyvéd, bíró akar lenni... A megakadályozás helyes módja az, ha iskolák állítása s más irányú pályák megnyitása után vezetjük a fiatalságot arra, hogy ne akarjanak mind jogászok lenni...” (Budapesti Hírlap. 1927 szept. 24 A nagy korszak nagyjai az ügyvédekről.)

Közéleti pályáját Aradon a megyénél kezdte. Az aradi és a budapesti lapokban közgazdasági cikkei reáirányították a közfigyelmet. 1872-ben szervezője, majd mint főtítkárszellemi vezetője az aradi kereskedelmi és iparkamarának. 1878-1893-ig a pécskai, majd a világosi s ismét a pécskai választókerület jórészt egyhangú bizalma folytán tagja volt a magyar képviselőháznak. Politikai pályáján a mérsékelt ellenzéknek ahhoz az árnyalatához tartozott, amely híven őrizte egyfelől Széchenyi István, másfelől Deák Ferenc hagyományait. Tagja volt a közgazdasági és pénzügyi bizottságnak, több ízben a delegációnak és a kvótabizottságnak. Képviselői fellépésétől, családi körülményein kívül, leginkább az őt annyira jellemző szerénységénél fogva, jó ideig húzódozott, mivel a képviselői tisztségről igen magas fogalmi voltak. Gyakran hangoztatja, hogy az országgyűlési képviselőnek alaposan kell

ismernie az ország közállapotait és történetét, hogy idevonatkozó ismeretei alapján bepillantani tudjon a nemzet jövőjébe; legyen józan tapintata, hogy a lehetőségek, kivihetőségek közt tudja, jni a legjobb s egyszersmind szerves fejlődésünk rendszerébe illő,, ne legyen se hiú, se önző; legyen a haladás és elvek embere, akinek szíve és esze egy nyomon járnak. Lémondott kamarai főtitkári fizetésének egy részéről, mert ezt az állását mint képviselő leginkább azért kívánta megtartani, hogy a törvényhozás termében az ország közgazdasági érdekeit alapos értesültséggel, hathatósabban szolgálhassa. Reá nézve – úgymond – a kamara és a gazdasági egyesület oly gyakorló tér volt, mint az orvostanároknak a megfelelően berendezett klinika. Politikai egyéniségét híven tükrözik országgyűlési, majd később főrendiházi beszédei is. Ahol egyetért valamely javaslattal, a meggyőződés melegsége is kiérzik szavaiból, amikor pedig árnyalatban eltérő volt a saját fölfogása,, azt sem titkolta el.

Tanulmányai és tapasztalatai felszólalásainak szakszerűséget biztosítottak, s a kormányt arra hangolták, hogy az állami szolgálatnak megnyerjék őt. Már Baross Gábor tett neki e részben ajánlatokat, de ekkor azok elfogadásában a pártviszonyok akadályozták. Amidőn ezek enyhültek, pártjának beleegyezésével elfogadhatta a Wekerle-kormány kereskedelmi miniszterének Lukács Bélának meghívását az iparfejlesztési és külkereskedelmi főosztály élére. Működése alatt az iparvállalatok egész sorának alapjait rakta le, kivált a Felvidéken. Azonban tevékenysége a minisztériumban nem sokáig tartott, mert a kir. József-Műegyetem tanácsa 1894-ben az ott megüresedett nemzetgazdasági tanszékre hívta meg. Ennek teendőit előbb mint magán-, egy évig pedig mint helyettes tanár végezte. Nyilvános rendes tanár volt 1916-ban történt nyugalomba vonulásáig. Távoltartotta magát itt a politikától, s nemcsak amikor régi kerülete ismételten felajánlotta a képviselőséget, hanem akkor is, amidőn a Széll-kormány felajánlotta neki a kereskedelmi minisztérium államtitkárságát. Egészen a tudomány szolgálatában kívánt maradni. Ekkor volt irodalmi munkássága a legnagyobb. 1873-ban és 1874-ben először utazta be Nyugat-Európát, ahol az ipart és a kereskedelmet, a vámügyet és a közgazdasági intézményeket tanulmányozta. Mindezekről otthon előadásokban számolt be. Külföldi és hazai tanulmányi utazásait évenként folytatta. Angliát tízszer, Francia- és Németországot gyakran hosszabb időre látogatta meg. Hónapokat töltött Olasz-, Spanyol- és *Oroszországban*. Volt a Skandináv-államokban, Finnországban, a földarabolt Lengyelország mindhárom részében,, Törökországban és a Balkán-államokban. Ezeket az utazásokat mindig nagy nyelvi és egyéb előkészületek előzték meg, hogy mindent megérthessen.

A Magyar Tudományos Akadémia 1896-ban levelező s 1908-ban rendes tagjává választotta. Ugyanebben az időben lett élethosszra kinevezett tagja a magyar Főrendiháznak. Feltett szándékával azonban nem ellenkezett a közgazdasági és szociálpolitikai tevékenység. Aelnöke ekkor lett a Szabad Lyceumnak; élénk részt vett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület működésében, ahol a mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi szakosztály elnöki tisztségét ruházták rá. Kinevezett tagja volt a Szabadoktatási Tanácsnak. Elnök-igazgatóként működött a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben, amelynek egyideig folyóiratát is szerkesztette. Élénk részt vett ennek az Egyesületnek minden akciójában: a kivándorlási, az egészségügyi s az évekre terjedő birtokpolitikai, a választójogi s a többi szakértekezleteiben, valamint azok szervezésében és vezetésében. Elnökévé lett az Országos Munkaközvetítő Tanácsnak. Kezdetől fogva tagja a Mezőgazdasági Munkáspénztár igazgatóságának. A Kivándorlási Tanácsnak hat évig másodelnöke, s hat évig elnöke volt. Mint ilyen, az egész kivándorlási ügygel behatóan és szakszerűen foglalkozott. Arról a nagyközönségnek is, így a Külügyi Társaságban előadásokat, tartott. 1922-től elnöke az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanácsnak. Ebben a tisztségben Darányi Ignác, majd Matlekovits Sándor voltak az elődei.

Az 1878. évi pécskai képviselőválasztáson Gaal Jenő gróf Apponyi Albertet kérte föl a bizalmi férfi funkciójának elvállalására, amit ő el is fogadott. Ott bámulatos nyugalommal tűrte, hogy a választási elnök rendelkezék vele. Másokat is folyton türelemre intett, míg a siker nem volt egészen bizonyos és a jegyzőkönyv el nem készült. Amint azonban a megbízólevél elkészült, a felizgult és a legmagasabb fokig föllelkesült óriási tömeg már nem hallgatott reá sem. Az országospárt nevében kívánta Gaal Jenőt üdvözölni. „Szó sem lehetett róla a nagy emberáradatban, mely a diadal feletti örömeiben valósággal tombolt.” Gaal Jenő megőrizte Apponyi jegyzeteit, melyeket a választási bódékban avégből tett, hogy a szavazást ellenőrizze. A kapcsolatok mind szorosabbak voltak közöttük. Egy Eberhardról 1884 december 26-án kelt levelében Apponyi Albert gróf megköszönve egy küldetés teljesítését, többek között a következőket írja: „Még egy jókora nehéz útdarab áll előttünk, de megkönnyebbitjük azt egymásnak, ha kölcsönös bizalom és őszinte jóindulat uralkodik közöttünk. Lesznek mindig, – intra et extra muros – akik iparkodni fognak arra, hogy ezt a bizalmat, mely politikai létünk föltétele, megzavarják; de hála Istennek, vannak olyanok, akik képességük és jellemük egész súlyával az ilyen törekvések sikerét meghiúsítják. Ezek közé első-sorban Téged számítalak és szíves jóindulatodra ezúttal is számítva, baráti üdvözlettel maradok tisztelő híved A. A.” Élete alkonyáig

legkedvesebb emlékei közé sorozta a képviselőházban töltött éveit s legnagyobb kitüntetései közé megválasztását, mert az országgyűlési képviselőiség úgy tekintette, mint a polgári erények és hazafiúi szolgálatok elismerését.

Gaal Jenő politikai hitvallása határozottan ellenzékinek tűnik föl. Gyermekek- és ifjúkorát a százados hagyományok megszentelte, régi nemesi család és rokonság körében töltvén, befolyása alól annál kevésbé szakíthatta ki magát, mennél figyelmesebb szemlélője volt a közállapotoknak. Erős meggyőződéskép gyökerezett benne is a hit, hogy az ősi alkotmány megtartásával szoros kapcsolatban van a magyar nemzetiség fönmaradása. Ebből a meggyőződéséből fakad hazafias lelkesedése s intézményeink kegyeletes kultusza. Elmélkedő hajlamainál fogva, alapos tanulmányai már ifjúkorában fogékonytá tették a reformok iránt. Ismerte köz- és magánéletünk bajait s társadalmi szükségünket, ezenkívül a haladás és elvek embere volt; mérsékelt, de szilárd. Nem akarta erőnek-erejével megelőzni korát, de a meggyőződés erejével, lelkesedéssel küzdött mindazért, amitől maga s kortársai is jövő boldogulásukat várták. Szerény föllépése ellenére, elismerték, hogy a történelmi és a hazai törvények alapos ismeretében, alig multa őt felül valaki az országgyűlésen, épúgy elismerték azt is, hogy kötelességeinek buzgó teljesítésével szolgálatot tesz kerületének és hasznára válik hazájának. Nemcsak kidolgozott, hanem rögtönzött beszédeiben is egész sorát tudja idézni a törvényeknek, sőt rendeleteknek; történelmi ismeretei és közéleti tapasztalatai pedig oly gazdag forrásul szolgálnak számára, ahonnan mindig van meríteni valója állításainak bizonyítására. Mindig van mondani-valója, s amit mond, az emelkedettebb helyeken is egyszerű. Nem külsőségekben keresi a hatást; a meggyőzött értelmén hat az akarat elhatározására. Beszéde logikus menetű, világos szerkezetű s könnyen érthető; stílusa pedig a szóban levő ügy nemzeti jelentőségénél fogva sa szónok hazafias lelkesedése folytán is képes hatni a meggyőzésre.

Belső fegyvertársa annak a nagy triáznak, amelynek mezőgazdasági életünk társadalmi és politikai, meg technikai regenerálódását köszönhetjük. Gróf Károlyi Sándor, Darányi Ignác és gróf Dessewffy Aurél volt e triász. Károlyi Sándor és Dessewffy Aurél ernaedetlen kitartással állottak a magyar gazdák politikai mozgalmainak élén. Három nagy gazdakongresszust szerveztek és vezettek a kilencvenes években. Céljuk volt a magyar mezőgazdaság érdekeit érvényre juttatni a kettős monarchiában. Nem alkudtak és nem engedték a magyar gazdaközönség igazát elhomályosulni. Küzdelmeik első eredménye az volt, hogy Darányi Ignác került a földművelésügyi miniszteri székbe. Neki sikerült egyfelől megkésztereznie a mezőgazdaság fejlesztésére szolgáló költségvetési dotációt,

másrészt teljesen érvényre juttatni a kettős monarchia vám- és külkereskedelmi politikájában a magyar mezőgazdaság érdekeit, kívánságait, szükségleteit. Erre az időre esik az agrármozgalmak kibontakozása s a magyar gazdasági élet fellendülésének legnevezetesebb s hatásaiban is termékeny korszaka. Gaal Jenő felszázadnál hosszabb közéleti működése alatt, képviselőházi, majd főrendiházi szereplésével épűgy, mint tudományos munkásságában ezeknek az eszméknek és törekvéseknek szolgálatában szerzett hervadhatatlan érdemeket; a nagy triásznak támogató, hűséges fegyverbarátja, a magyar Pantheonba költözött e nagyjainknak pedig külön-külön is intimusa volt. Dessewffy Aurél neki felajánlott képét úgy helyezte el dolgozószobájában, hogy azt mindig maga előtt lássa. Darányi Ignácot, „hazánk eddig legnagyobb földművelésügyi miniszterének” – mondja – „akivel alkotásokra nézve mezőgazdaságunk ápolásának vezetésében senki sem hasonlítható össze.” 1909-ben ő ajánlotta a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjául. „A tudomány pártolása tekintetében –mondja – Darányi rendkívüli érdemeket szerzett magának. Hosszas, tíz évnél több időre terjedő minisztersége alatt a gazdasági szakértelemnek irodalmi, oktatási úton és nagy alkotásai révén való fejlesztése és terjesztése által annyit tett a tudomány és hazai közműveltség; érdekében, mint előtte csak kevesen... Megteremtette az egész műveit világban páratlanul álló mezőgazdasági múzeumot, amely nemcsak a külföld leghaladottabb országaiból hazánk fővárosát látogató elsőrangú szakértők bámulatát vívta ki, hanem a mi mezőgazdasági szakértelmiségünk fejlesztésének is hathatós tényezőjét teendi.”

A magyar közélet terén kimagasló esemény az 1885. évi országos általános kiállítás. Már a kiállításnak I. Ferenc József, király részéről történt megnyitása, amely alkalommal Rudolf trónörökös intézett a királyhoz lendületes, hazafias beszédet, az uralkodó család számos tagjának, a külföldi államok követeinek és konzulainak, a kormány és törvényhozás minden tényezőjének, a bel- és külföldi sajtó képviselőinek jelenlétében oly fénnel ment végbe, hogy a megnyitás napját bátran lehet az ország történetében a valóban szép napok közé sorolni. A kiállítást rendkívül ügyesen, kiváló finom ízléssel, nagyszabásúan, oly sikeresen rendezték, hogy a bel- és külföldi látogatókat egyaránt meglepte s a szemlélőre gyakorolt hatása általános és ellenállhatatlan volt. Az ország közgazdasági s különösen ipari haladását dicsőítő nyilatkozatok hangzottak el és általánosan az volt a vélemény, hogy valamint a termelés minden egyéb ágában, az egyes főiparágaknál is, nagy haladás észlelhető, amely csak az utolsó 15-20 év alatt mehetett végbe. Már maga az a körülmény, hogy az iparcikkeket kiállítók oly tömegesen jelenhettek meg a kiállításon, amellet bizonyítja,

hogyan az országban az ipar nemcsak fejlődött, hanem izmosodott is. A kiállítás megmutatta, hogy az ország legtöbb része, különösen a Felvidék és Erdély, kedvező viszonyok mellett minő ipari fejlődés csiráit mennyire hintették el. A kiállítás folyama alatt az országos és nemzetközi értekezletek, amelyeken a közegészségtől kezdve, a pénzintézetek reformjáig minden fontosabb társadalmi és gazdasági érdeket sok oldalról tüzetesen megvilágítottak, élénk szellemi pezsgést idéztek elő.

A legfontosabb gazdasági összejövetel az 1885. év október havának első napjai alatt ülésezett nemzetközi gazdasági kongresszus, amelynek szervezője gróf Károlyi Sándor, Széchenyi István gróf egyik leghívebb tanítványa volt. „Magam előtt látom gróf Károlyi Sándort – írja Gaal Jenő –, amint az 1885. évi első nemzetközi gazdakongresszust összetoborozza egész Közép-Európából, amelyet egyik sarkától a másikig beutazott, hogy a nemzetgazdaság és a mezőgazdaság tudományainak elméleti kitünőségeit és gyakorlati vezetőembereit az akkor uralkodó két fő nemzetgazdasági problémának: a mezőgazdasági válság és mezőgazdasági hitel kérdésének lehető tisztábihozása érdekében, éppen akkor már lendületnek indult székesfővárosunkban összehozza. Ez volt az ő első igazi zászlóbontása. Akkor azzal tisztelt meg, hogy a jelzett időben aktuálisabbnak és sürgetőbbnek tartott első kérdés előadójának szólított fel és választatott meg”. A mezőgazdasági hitel kérdésének előadójaként György Endre egy alapvető tanulmányával működött. Gaal Jenő tisztelte volt, hogy a válság kérdésének megvitatását abban a fényes nemzetközi társaságban, amelyhez hasonló akkoráig csak kevés fordult meg nálunk, bevezesse. „Ez az alkalom azonban nem azért volt főképp becse nekem, mivel igen kiváló szerephez juttatott, – írja – hanem mert módot nyújtott arra, hogy gróf Károlyi Sándor bizalmas embereinek körébe juthassak be s mint ilyen betekinthessek az ő lelkiéletébe”.

Károlyi Sándor neve jóidéig mint közigazdasági miniszterjelöltje volt a politikai világ embereinek ajkán. De az ő alkotó szelleme idegenkedett a kormánybalépéstől és nem volt hajlandó cselekvése szabadságának szárnyait lemetszteni. Inkább az akkor hálátlanabbnak látszó t érre, a társadalmi működés mezejére lépett. A szövetkezeti ügy apostolává lett és nem kímélt semmiféle áldozatot, hogy ezt az élethivatásául felismert ügyet diadalra segítse. „Ő újból megmutatta, hogy társadalmunk nem minden körülmények közt meddő. De az ő köztevékenységéből ismét az is kitűnt, hogy a mi társadalmunknak, hogy el ne hagyja magát, hogy a benne szunnyadó erők működni kezdjenek, valóban hivatott, igaz önzetlen, szívósan kitartó és áldozatkész vezérekre van szüksége”. Gaal Jenőnek abban az időben, amikor Károlyi Sándor törekvései sikeresebbeké váltak, más téren kellett működni, de a szövetkezeti

ügy érdekében a saját vidékén őt is igénybe vette. A, roppant vagyonú, kiváltságos állású magyar főúr nem egyéni dicsőséget szomjazott. Már nagyon megrongált egészségének kímélésére sem volt bírható, mert nem ismert szentebb kötelességet, minthogy élethivatását betöltse; s – Gaal Jenő szerint – készebb volt az életől, mint akkor merésznek látszott gondolata megvalósítására való törekvéstől megválni”. Fájának és a magyar népnek s a magyar talajnak rajongó szeretete tartotta fenn benne ezt a szívósságot. „Ennek a fajszeretetnek melegét érezték bizonyára munkatársai, amint éreztem én is – írja Gaal Jenő, –, midőn eredményesnek ígérkező munkánk közben örömeiben nem egyszer átölelt. Kevés embert ismertem, aki kedvesebb, megnyerőbb, bizalmat gerjesztőbb tudott volna lenni. De akár fővárosi palotájában, akár főtí kastélyában élveztem vendégszeretetét, – úgymond – mindig tudtam és kellően méltattam, hogy az örömteljes fogadtatás, szívélyességének túlradó heve nem az én igénytelen személyemet, hanem a vele közösen szolgált nagy közügyeket illeti s a közszolgálatban mindig megerősödtem általa.”

Károlyi Sándor gróf magas szellemi s különösen fennkölt erkölcsi valója mély és maradandó hatással volt Gaal Jenő egyéniségének fejlődésére. Ő maga írja: „Büszkeségem, hogy gróf Károlyi Sándornak, aki Széchenyi egyik leghívebb és sikeresebb tanítványa volt, egyidőben intimusa és gárdájának egyik igénytelen tagja voltam”. Károlyi Sándor éleslátású, gyakorlati tapintattal bíró ember volt, aki igazán szerette a magyar népet és a magyar földet. A magával jót tehetetlen kis emberekbe akart önállóságot, a fokozódó sikerek révén önbizalmat önteni s gárdasági téren gyakorlati közgazdasági nevelést adni az elhagyott, szegény kiszipolyozott népnek. Szinte fogadalomszerű Gaal Jenő következő buzdítása: „Kövessük Károlyi Sándor példáját! Ezt a balsors által üldözött s az önmeghasonlás átkának súlya alatt szenvedő magyar népet ne szűnjünk meg szeretni egy pillanatra sem. Az tartotta fenn nyelvünket is, mikor a felső osztályok már mindenfelé hűtlének voltak hozzá. Egész nemzeti létünk alapja ma is ez a nép. Az adta vissza jóhírnevünket és önbecsülésünket a világháborúban. Ha eddig igaz lehetett, hogy csodálatos hatalma van ennek a földnek magyarokat teremteni, ma úgy áll a dolog, hogy Magyarország földjét, amelyet világhatalmak akarnak elrabolni tőlünk, csak a magyar nép földszeretetével leszünk képesek a nemzetnek megtartani. Ápoljuk ezt a képességet benne az iránta folyton tanúsított igaz, gondos, áldozatkész szeretet által. Ne adjunk neki mi közép- és felsőosztálybeliek rossz példát semmiben, de különösen a magyar föld iránti szeretetlenség által. Idegen talajt segítsünk a magyarság számára jogos úton minél többet hódítani, de magyar földet magyar kézből ne engedjünk ki soha. Kövessünk el összes régi és megszeresz-

hető újabb segédeszközeink és intézményeink által mindent, hogy a magyar föld birtokállományának megtartása és terjesztése útján megtarthassuk a hazát, amelyen kívül nincs számára hely, a kiváló tulajdonságokkal is gazdag magyar nemzetnek. E szent célnak rendeljünk alá mindent: kényelmet, az élet könnyűséget, a bosszú édességét, a visszavonás és a hatalmi törekvések narkotikus izgalmait. Legyünk hűek a gróf Károlyi Sándor emlékéhez s mint ő, szeressük élethivatásunkat, a magyar népet s vele és általa a magyar földet, amelynek megtartása és gyarapítása érdekében a munkamegosztás elve szerint különböző módon, de válllvetve, egy nagy munkaegyesítésben dolgozzunk utolsó pillanatunkig, erőnk teljes kimerüléséig, amiként ő tette”. (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye II. k. 148-153. I.)

II.

Gávai Gaal Jenő írói munkássága. – Főbb művei. – Szemelvények írásaiból és beszédeiből.

Tudományos irodalmi tevékenysége a klasszikus nemzetgazdasági iskola alapján mozgott, de mindig kellő tekintettel volt az etika, az egyéni és néplélektan, a nemzeti lét és világgazdasági kapcsolatok követelményeire. Nagyobb munkái: Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének leírása (1876), Arad szabad királyi város és Arad megye közgazdasági, közművelődési és közigazgatási monográfiája (1898). A mezőgazdasági válság kérdése, magyar, német és francia nyelven (1885). A Magyar Tudományos Akadémia monográfiái sorozatában: Békés és Csanád megyék monográfiája (1892). A társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján (1896). 1899-ben jelent meg egyik főműve: A nemzetgazdaságtan rendszere két kötetben; 1893-ban pedig a másik: „gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk” című munkája. 1907-ben „Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén” címen, két kötetben értekezéseinek és beszédeinek gyűjteményét adja közzé. A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában láttak napvilágot: Berzeviczy Gergely élete és művei (1902). Gróf Széchenyi István nemzeti politikája két kötetben (1903). A falu gondozása, Thessedik Sámuel élete, művei és alkotásai (1918). „Nemzetgazdasági és társadalompolitikai válogatott tanulmányok újabb rendszeres gyűjteménye” című két kötetes munka (1932). 1930-ban jelent meg „A Legnagyobb Magyar”, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület centennáriuma alkalmára írt műve, magyarul és francia nyelven. Szerkesztette 1876-92-ig az Aradi Gazdasági Egyesület évkönyveit, 1877-92-ig az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara nagy jelentéseit, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület nagy birtokpolitikai szaktanácskozása jelentéseit és ugyancsak az Egyesületnek Széchenyi-ciklusában tartott előadásokról „Széchenyi eszmevilága” 1911-13. és 1918-ban kiadott három kötetes munkát.

A Magyar Tudományos Akadémia *Berzeviczy Gergelynek*, a 18. században élt legnagyobb nemzetgazdánk és társadalmi

politikusunk emlékét, a Berzeviczyek kakashomnői ősök kastélyának falán elhelyezett emlékláblával örökítette meg. Az 1908. év július havának 26-án lefolyt ünnepélyen jelen volt az egész Berzeviczy-nemzetség, Berzeviczy Albert akadémiai elnökkel az élén. Az ágostai hitvallású evangélikus egyház és sok országos testület is résztvett az ünnepségben, ahol a Magyar Tudományos Akadémia képviselője, Gaal Jenő rendes tag volt. Az ünnep rendjének főpontja az ő emlékbeszéde volt.

Kakashomnői és berzevicsei Berzeviczy Gergely (1763-1822) oly családból származott, amelynek tagjai már a 13. század első negyede végén előkelő szerepet játszottak s amely a századok folyamán különböző ágakra szakadt. Sok viszontagságon, de sok előnyös változáson is ment keresztül a család, míg érdemei és összeköttetései révén abba a helyzetbe jutott, hogy tekintélyben és vagyonban is gyarapodott. Jólét, magas műveltség, vallásos erkölcsiség és törekvő előkelőség jellemvonásai azoknak a köröknek, ahol ő itthon, az ország különböző városaiban, a fővárosban és Nyugat-Európában nevelkedett. Női erényekben gazdag anyján kívül nagy része volt értelmi és erkölcsi haladásában anyai nagybátyjának, Szepes megye híres alispánjának és országgyűlési követének, gradetzi Horváth Imrének is, akitől a haza, a megye és hit-Jelekezete iránti áldozatkész hűséget is örökölte és tanulta. 1781-től 1784-ig jogi és államtudományi ismereteinek bővítése és tapasztalatok szerzése végett külföldi tanulmányútra ment és bejutott az akkori egyetemek egyik legkiválóbbjába, a göttingaiba. Állandó és huzamos érintkezése nagynevű tanárokkal, a tudományos és művészeti intézetek, a mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és forgalom legjelentékenyebb intézményeinek tanulmányozása, nyelv-ismeretei lehetővé tették számára, hogy az akkori politikai és társadalmi életet színről-színre láthassa, s minden rendű és rangú emberrel éveken át azok saját anyanyelvén az emberi élet főmozgatairól eszmecseréket folytasson.

Hazatérte után oly helyre vágyott, ahol képességeit és ismereteit a köz javára szélesebb körben hasznosíthatna volna. Neki, aki anyagilag független, kiváltságos állású ember volt, egyénileg, különösen a megélhetéshez az érvényesülésre nem volt szüksége. Ambíciója az volt, hogy magasabbrendű szolgáltatásokat tehessen hazájának, amelyet irataiban nem egyszer úgy szólít meg: „Oh! te elhanyagolt Szülőföldem! Szeretve csüggök anyai kebleden és kérdelem, mikor fogsz végre odajutni, hogy minden erőid, melyekkel a természet oly bőségesen áldott meg, kifejlődhessenek, hogy az általa neked szánt sorsot élvezhesd s valamennyi gyermekedet boldogítván, a legteljesebb virágzásra emelkedhess?” A magasabbrendű közzolgáltatások végzésére irányuló vágyai azonban nem teljesültek. 1795-ben birtokára vonult vissza. Itt töltötte életének

fontosabb és maradandó nyomokat hagyott második felét, teljes 26 évet, mely alatt mint független, világlátott, a gyakorlati életet is megismert tudós s idejével és gondolataival szabadon rendelkező író, szakadatlan kitarással és igen eredményesen dolgozott. Iratainak behatóbb tanulmányozása után arra a véleményre jutott, hogy Berzeviczy Gergely „a tudományos irodalmi pályán inkább volt a maga elemében, mint lett volna bárhol, mert összes képességei közt írói tehetsége volt a leghatározottabb”. Művei kiterjedtek elsősorban az alkalmazott, a leíró nemzetgazdaságtanra s az ő korában legaktuálisabb közgazdasági kérdések egész sorozatára. De írt elméleti nemzetgazdaságtant is („De Oeconomia Publico-Politica”), amelyet iratai közt Gaal Jenő fedezett fel és magyarra lefordítván, közzé is adott.

Berzeviczy Gergely korának nálunk kétségkívül egyik legtanultabb, legműveltebb és legjobb embere volt – mondja Gaal Jenő . . . „Gyökeres reformjavaslatai megegyeznek az új kor legmesszebbmenő követeléseivel. A benne élt szép lélek és sok gazdag ismeret, tántoríthatatlan széles látókörű jóakarát folytán s a magas etikai alapon, melyen állt és működött, igen nagy szolgálatokat tett több irányban a közügynek. Tehát nemcsak a saját korának, hanem minden időknél élt . . . Az irodalom terén határozottan előfutárja volt Széchenyinek ...” Emlékét tiszteletben kell tartanunk, mert jó, igaz ember, kitűnő író s a maga módja szerint hű hazafi is volt. A magyarság műveltségének hírét nagy tanultságával messze földre elvitte, műveit világnyelveken írván, azokat mindenfelé olvasták és többször méltatták is, hiszen a göttingai tudós társaságának is tagja volt.

A Magyar Tudományos Akadémia Gaal Jenőt bírta meg azzal, hogy Berzeviczy Gergely túlnyomóan latinul, de német nyelven is írott műveit fordítsa le s a jeles szakembert kellően méltassa. A természetes kötetet tevő (550 lap), „Berzeviczy Gergely élete és művei” című munka, melyet Gaal Jenő Kautz Gyula belső titkos tanácsosnak, a Magyar Tudományos Akadémia rendes és igazgatósági tagjának, a Nemzetgazdaságtan első európai nevű művelőjének ajánl, 1902-ben jelent meg. Remek latin munkát írt Berzeviczy Gergely a magyar parasztról is, amelynek emberies, nemes szelleme még ma 's üdítő hatást gyakorol az olvasóra. Magyar fordításban látott először napvilágot 1819-ben írt Közgazdaságtana. Ezt a törvényhozók és kormányzók részére szerkesztett rendszeres munkát Gaal Jenő fedezte fel kéziratai közt. Még a család tagjainak sem volt róla tudomásuk. Kérésére a család a kéziratot a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. A mű azért nem látott napvilágot, mivel a cenzúra kinyomatását késleltette, mígnem szerzője 1822-ben bekövetkezett halálával az egészen feledésbe ment. (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. II. k. 38-50.1.)

A Berzeviczy-család értékes támogatására is rámutat Gaal Jenőnek Berzeviczy Alberthez, születésének nyolcvanadik évfordulóján, intézett következő nagyértékű meleg levele: „A Magyar Tudományos Akadémia összes tagjai közt én is beírtam nevemet abba a díszes albumba, melyet e hó 7-én születésed nyolcvanadik évfordulóján, át fognak nyújtani Neked. De szívbeli szükségérzetem, hogy ezzel nem elégedvén meg, siessek kettős jogcímen külön is üdvözölni Téged a patriarchák korának küszöbén. Az Akadémiának ezidőszerint legidősebb tagja én vagyok s félszázadot meghaladó idő barátságának és megbecsülésének soha sem hűvösült érzelmei fűznek Hozzád. Mint fiatal képviselő, 1881-ben tüntél fel a törvényhozásban, ahol azonban már nagyon jó hírnév előzött meg. Azután a fényes közpálya egymásra gyorsan következő meredek fokozatai következtek, melyek közt szerintem legritkább az, hogy legelső közművelődési intézményünk elnöki székét tízed-szer is elfoglaltad. Ez oly tünemény, mely példanélküli az egész világ akadémiáinál. Hozzájárult a vezérlet, melyet a nemzet lélek-zését és szívverését jelentő szépirodalom képviselésének élén tartasz szintén állandóan biztos kezekben. Bámulatos ez a fáradhatatlan tevékenységű sokoldalúság, mely mint előkelő politikust, politikai, művészeti és történetíró, nem különben társadalmi külképviseletünk ildomos és nagyszerű delegátusát jellemez. A mélyen gyökerező magyar-olasz barátságnak leghívebb egyéni személyesítője is Te vagy. A mi nemzeti büszkeségeink egyike Báthori István volt erdélyi fejedelem és lengyel király, akinek sírjához a varsói Wavelbe 1897-ben én is elzarándokoltam.

Róla mondják hálás lengyel bámulói, hogy az ilyen embernek soha sem kellene meghalni, vagy jobb lett volna nem is születnie. Én ezt a jelen esetben sem vallom, mert véleményem, hogyha lehetlent nem szabad kívánni, annál hálásabbnak kell lennünk, hogy a Gondviselés nagy férfiakat adott nekünk. Hálával emlékszem meg ezúttal magam is arról a becses támogatásról, melyben részesítettél, midőn az Akadémia nagynevű elődödek, Berzeviczy Gergelynek, első tudományos nemzetgazdánknak latin nyelvű művei magyarul megjelentetésével és megfelelő méltatásával bízott meg. Te voltál az, aki az ő Egyed unokáját rábízta, hogy nagyatyja egész érdemleges családi levéltárát ősi lomnici kastélyából felszálltassa részemre a fővárosba, ahol munkámat ennél-fogva úgy sikerült megírom, hogy a közelsimerés mellett a Tiédet is megkapta. Ne vedd csupán a gyengébb öreg érzélgésének, ha bevallom, hogy legújabb nemzeti szerencsétlenségünk mélyén a Te nevedet is imáimba foglalom, midőn kérem a Mindenhatót, hogy buzgó, okos és önfeláldozó Széchenyi-szellemű nagyjainkkal vállvetve emeljétek fel a magyarságot oda, ahol a most az elfogulatlan világ által már mind inkább elismert magasztos nagy hiva-

fásának örök hálára érdemes sikerrel megfelelni képes lesz.” (G. J. kézírata.)

„Egy elfelejtett nagy emberünk, *Thessedik Sámuel* emlékezete” és „A falu gondozása” című munkáiban, Gaal Jenő, a falut teljes odaadással a 18. század végén és a 19. század elején gondozó egyik elfelejtett nagy emberünk emlékét és példaadását kívánta felújítani, s a múltban rajta elkövetett méltatlanságokért, halála után közel száz év múlva, neki elégtételt szolgáltatni.

Thessedik Sámuel (1742-1820), szarvasi, ágostai hitvallású evangélikus lelkész, a zajtalanul dolgozó kultúrhősök közé tartozik. Az ő hatásuk nem kézzelfogható; vetésük rendszeren csak haláluk után érik meg s mire a mag kikel, már el is felejtették azt, aki elvetette.

Főcélja volt a népet, különösen az Alföld földműves népét fokozott szorgalom és hatványozott tevékenység útján megtartani, felemelni. Ő az anyagi javakat nem célnak, hanem a szellemi, erkölcsi értékek megszerzésére szolgáló eszközöknek tartotta. Működése azért irányult elsősorban az anyagi ügyek rendezésére, mert meggyőződött róla, hogy az anyagi jólét egyik előfeltétele a szellemi és erkölcsi emelkedésnek.

A múltban a magyar Alföldnek gazdasági tekintetben nagy baja volt, hogy a népesség kevés számú túlságos nagy községben tömörült össze s ehhez az Alvidéken – már nem gazdasági, hanem nemzetiségi szempontból – egy másik, még nagyobb baj járult, hogy a magyar nemzetiség nem bírt túlsúllyal, sőt sokféle, az idegen ajkúakkal szemben, kisebbséget tett. Egyik sem természetes fejlemény, mindkettő egy erőszakos sorscsapásnak: a török foglalásnak gyászos emlékü következménye. Történeti okiratok bizonyítják, sőt egyes elpusztult templomhelyek ma is tanúságot tesznek róla, hogy a magyar Alföldet a török pusztítások előtt sűrűn borították a községek s az okiratokból azt is tudjuk, hogy ezeknek a községeknek népe magyar volt. Vargha Gyula emlékeztet Arany Jánosnak Nagy Lajos korát megjelenítő s a magyar síkságról szóló dalára:

„Falu rajta sűrű, mint égen a csillag,
Magyaros a neve, magyar aki lakja,
Nem irtotta még ki az Isten haragja.”

Thessedik Sámuel „A paraszt ember Magyarországon, micsoda és mi lehetne; egy jó rendbeszedett falunak rajzolatjával egyetemben” című egy új – szerinte – tökéletesen berendezett falu képét a következőképpen rajzolja meg: Széles, egyenes árnyékkadó fákkal beültetett utcái vannak és takaros házai. Iskolaépülete világos, szellős, mellette a gyakorlati gazdasági kert.

A falu sem nem túl nagy, sem túl kicsiny. (Túlnagy szerinte az olyan falu, amelynek 500 háza van, túl kicsiny, amelynek 100 háza sincs.) Minden gazda közelről éri földjét és együtt lévén mind, egész gazdaságát áttekintheti. A falu rendelkezik a szükséges mesteremberekkel, akiknek azonban gazdaságuk is van, amelyet mestersegük elhanyagolása nélkül gondozhatnak. A gyermekek itt mindig a szülők szeme előtt vannak jó közel az iskolához és lehetően hasznos munkával elfoglalva. Épügy a cselédek is folytonos felügyelet alatt vannak és így hozzászoknak a szorgos munkához. Mivel a lakosok minden munkát könnyen és a maga idején végeznek el, ráérnek sok mással is: méhészettel, selyemtenyésztéssel foglalkozni. A sok baj, mely eddig érte, itt nagyon ritka (pl. marhavész, tűz) s ha mutatkozik, azonnal megteszik a szükséges intézkedéseket. Rend, szorgalom, tisztaság, békesség uralkodik mindenütt, pernek se híre sem hamva. „Itt a rendtartás, tisztaság, mint gyönyörködteti – írja – a szívet és szemet; még csak elmémben képzelem az új falut és már is tapsol szívem annak jövőbeli létélén.” Elsősorban a mezőgazdaság javítása feküdt a szíven. Igen sokat tanult és kísérletezett, hogy honfitársainak példát mutasson az okszerű gazdálkodásra. Sokoldalúsága ma is bámulatunkat váltja ki. Személyes példájából tanulhatták meg a kitartást, szorgalmat, takarékossgot, amelyek oly nélkülözhetetlen erények a gazdaemberre nézve. Amit tapasztalatai, kísérletei beigazoltak, azt hozzáférhetővé tette a szélesebb köröknek. 1780 körül Szarvason gyakorlati gazdasági és ipari tanintézetet állított föl, ahol az elemieken kívül hasznosan alkalmazott ismeretekre s ügyességekre is oktatta tanítványait. „Különösen a földnek jobb művelése és hasznosítása, az ipari érzék kifejlesztése, a kereskedelmi szellem beoltása azokba, lebegett folyton szemei előtt.” Némely év téli hónapjaiban kilencszáznál több kisebb-nagyobb tanítványa volt, akik testi és lelki képességükhöz mérten, tanítói vezetése alatt, idő és körülmények szerint mintegy hatvanféle munkát végeztek. A kisebb gyermekek olvasókönyvből tanultak; kötelességükről szüleik, a felsőbbség, az uralkodó, Isten és önmaguk iránt. A leánykák, köztük jómódú szülők gyermekei is, a gazdálkodás és háztartás körébe tartozó ismereteket és ügyességeket sajátították el, a nagyobb növendékek és a gyakornokok a földrajzot, a természetrajzot, a természettant, az emberi test ismeretét, a polgári építészetet, a pénz- és kereskedelmi ismereteket, a technológiát, a gazdaságtant, a vegytant tanulták. A gazdasági ismeretek mellett az ipariakat is eredménnyel tanította. Tanítványai megtanultak fenni, szöni, szöveteket kezelni, nyersanyagokat kellően felhasználni, stb.; a kész munkákat értékesítette, a bevételből a tanulókat is jutalmazta; szakmunkákat gyűjtött, használatukba beavatta tanítótársait és tanítványait. Nagy súlyt fektetett a gyakorlati érzék ápolására.

A szép jövőt ígérő alkotás nem erősödhetett meg. Mert sem a fokozódó szükségletnek megfelelő helyiségeket, sem a berendezés gyarapítására megkívánt anyagi eszközöket nem kaphatta meg. 1806 őszén az intézet megszűnt. Sorsát a körülmények mostohaasága miatt nem kerülhette el. Az a dicsősége azonban megmaradt, hogy úttörő volt; példája már a korában hatott és hatni hivatott a jövőben is. Ha Thessedik intézete nyomós sikereket nem is mutatott fel, a megindított eszmeáramlat előkészítette a talajt a korszellem haladása számára. Thessedik eszméi mind közelebből és közelebből bukkantak föl, s mind jobban és jobban nyúltak feléjük az egymást követő nemzedékek. (Gaal Jenő: A falu gondozása. Thessedik Sámuel élete, alkotásai és művei. 1918.)

A háború előtt (1910) „A magyar birtok jelentősége” című tanulmányában írja, hogy a magyar társadalmi politikának alig van fontosabb s a nemzet életébe inkább belevágó része, mint a valóban nemzeti szellemű birtokpolitika. Más szerencsésebb és egységesebb nemzeteknél nincs az a jelentősége, mint nálunk, ahol a birtokok megoszlása nemcsak a nemzeti élet összhangzatos és sima folyásának, de egyszerűen létfeltételének kérdése is. Másutt a legaránytalanabb birtokmegosztás mellett is az illető nemzeté marad minden körülmények között a föld és a legellentéesebb birtokrendszerek mellett is boldogulhat az egységes társadalom. Hivatkozik arra, hogy az egyoldalú nagybirtokok túltengése nem akadályozta meg Angliát abban, hogy a legelső világhatalommá váljék. A kis-, sőt a törpebirtok klasszikus hazája, Franciaország, eme egyoldalúsága folytán már többet szenved, de a francia nemzet a maga talaját azért nem lesz kénytelen másoknak részben sem átengedni. És ha egyéb okok miatt hatalmából veszíthet is, mert más nemzetek jobb népesedési irányzattal bírnak, a francia föld mindig a gazdag franciáké fog maradni. „De mire támaszkodják a népek országútján lakó rokontalan magyar nemzet – kérdi Gaal Jenő – ha az a föld, mely eddig ápolta és eltakarta, kisiklik lábai alól? Mire alapítsa nemzeti létének egyetlen biztosítékát, gazdasági, közművelődési és politikai felsőbbségét, ha túlnyomóan a földtelen magyarok hazájává lesz. Milyen kilátásai volnának az állami életre, társadalmának magasabbrendű és összhangzatos fejlődésére, nemzeti valójának nemesbülésére és arra a fölényre, mely itt uralmának a mi sajátos viszonyaink közt egyetlen feltétele, ha a földbirtok szilárd alapján nem foglalhatna többé állást?”

Az észszerű magyar társadalmi politika legelső feltételének a jó és nemzeti irányú birtokpolitikát tartja, melynek legfőbb tartalmát mindenütt a szociális elem alkotja. Valamint az egész szociális politika, úgy a birtokpolitika is csak úgy lehet – szerinte – helyes, ha azt a nagy egésznek, a nemzeti társadalomnak

érdekei szempontjából, tehát az illető ország történeti és összes közviszonyainak szemmel tartásával intézik. Utal arra, hogy a föld alapjában véve nemzeti tulajdon, melynek adott mértékénél fogva folyton becsesebb volta mellett bírása, kezelése és gondozása olyanokra bízandó, akik erre képesek s akiknek létérdeke a magántulajdon révén biztosítékul szolgál a jövő nemzedékek részére való épségben tartása iránt. „A termelés tényezői között különben mindenütt nem a föld, nem a tőke, hanem a minél képzetesebb, ügyesebb, okosabb és erkölcsösebb munkáselem a legfontosabb és becsesebb. Ha ez a maga emberségéből szorgalma és takarékosága révén tőkéhez vagy földhöz képes jutni valahol, ott e részben-nincs szervi hiba a társadalom keretében. A társadalom senkinek sem köteles ajándékokat, csak a megélhetés és boldogulás feltételeit nyújtani.” Emlékeztet arra, hogy a gyöngébbek és a kisemberek támogatásának is megvan a maga természetes határa, melyen túlmenve, az ily érzelmi túltengés, amelynek nyomán sokszor valósággal az erre való körmönfont spekuláció is jár, a köz szempontjából sokszor károsabb, mint az a mérsékelt ridegség, mely az embereket küzdelemre és a saját szerencsájuk kovácsolására szorítja. Egy ország agrárpolitikáját sem véli helyesen megítélhetőnek az összes ottani közviszonyokból kiszakítva Önállóan. Nem is egyetlen módja az agrármozgalmak mérséklésének, mert azzal a célszerű mezőgazdasági politikának, mely a föld okosabb kezelésének előmozdítására irányul és a jó közgazdasági politikának legalább is egyenlő jelentősége van. A mezőgazdasági népesség jó erőben és épségben tartása – a tapasztalat szerint – csak kevés helyen és csupán ott sikerült, ahol az agrárpolitika megfelelő okos szociális politikával párosult. Esményi állapotok sehol sincsenek, de a helyzet természetesen jobb ott, ahol az agrárkérdések nemzeti közérdekűségét fölfogják és ahol azok az egész nemzet rokonérzését bírják. Szerinte a birtokpolitikai kérdésnek két nagyon fontos korolláziuma van. „Először az, hogy a birtokpolitikai eszmecsírákkal folyton behatóan kell foglalatzkodni, s e részben túlzásoktól ment közvélemény kialakulására törekedni. Másodsor, hogyha valamely reform tényleg szükségesnek bizonyul, azt valóban keresztül is kell vinni, mivel már egy kiváló magyar államférfiú nem régen mondotta, minden forradalom mögött egy-egy elmulasztott reformot lehet megállapítani.” (G. I. Tanulmányainak újabb gyűjteménye 354-454. 1.)

Munkáiban számtalan nyilatkozattal találkozunk, amelyek legtöbbszörben közéletünket ma is mozgó igazságokat mond el; kivált a Carlyle Tamás és gróf Széchenyi István életéről írt tanulmányai telvék élet- és társadalmi bölcsességgel. Szerinte a társadalmak fejlődése nem a véletlen és nem is csupán erőműtani tényezők eredménye. Az emberi nem egyik főjellemből, hogy hala-

dásához a saját közreműködése is feltétlenül szükséges, sőt egy bizonyos ponton túl annak mértékétől függ emelkedésének nemcsak foka, hanem még a lehetősége is. A kultúra voltaképpen ennek a folytonos közreműködésnek sikeres megvalósításában áll. Ha ez csekély mértékű, az emberek kisebb-nagyobb csoportjai igen sokáig csaknem az állati lét alacsonyabb színvonalán maradnak. Az emberi társadalom folytonos haladásra lévén utalva, ha ennek a nagy természeti követelménynek valamely társadalom nem tesz eleget, ezért meg kell lakolnia. Ez a fejlődés abban a fázisában, ahol a civilizált nemzetek manapság vannak, főleg és elsősorban – éppen az önkéntes közreműködés fontosságánál fogva – a szellemi és erkölcsi tényezők célszerű együttes hatásának eredménye. Mostanság már az emberek egymásra gyakorolt befolyása bír döntő hatással a fejlődésre nézve. Nincs nagyobb és maradandóbb sikerű támogatás, amelyet embertársainknak nyújthatunk, mintha nekik hasznos gondolatokat adunk s helyes, célravezető és nemes tettekre sarkaló érzelmeket keltünk fel bennük. De maradandó befolyást csak a valóban nagy emberek gyakorolnak. Három ismérve, kritériuma van az ilyen nagyságnak. Az első, hogy: tudnak hinni. Ez alatt nemcsak a vallásos hit megnyilatkozását érti, hanem azt a bízva-bízó odaadást, amellyel eszményeik felé törekedni képesek, ami azután másokat is megnyer nekik és céljaiknak. A szkepticizmus soha nem alkot és nem hódít. A kétely cselekvésre s áldozatok hozatalára nem hangol s az erő érvényesítése helyett tartózkodásra, ellankadásra, erélytelenségre vezet. Második kelléke az emberi nagyságnak az igazi Őszinteség. Minden ember és minden nemzet életében az a döntő mozzanat, hogy miben hisz. Ha embert vagy nemzetet megakarunk ismerni, mindenkéltől azt kell megkérdeznünk, hogy miben hisznek? Mert az érzelmek a gondolatoknak, a gondolatok pedig az akaratnak és tetteknek a szülői. A harmadik ismérve az emberi nagyságnak az, hogy a körülmények csak megnyilatkozásának formáit, de nem lényegét szolgáltatják. A valódi nagy ember ilyennek születik, felruházva mindazokkal a tehetségekkel és képességekkel, amelyek együtt alkotják a nagyságot. Az igazán nagy emberekben az arravalóságok oly számmal vannak meg, hogy ha más és más viszonyok közt kell is működniök, befolyásuk az adott különféle helyzetekben egyaránt nagy lenne. (Széchényi-Kultusz. Újabb tanulmányok gyűjteménye. I. k. 131-151.)

A társas érzés alapja az egyeseknek egymáshoz való természeti vonzódása, de egyúttal a belénk oltott és a társas együttlét által fejlesztett kötelességérzet is. Ha mindenki azt hiszi, hogy a siker tőle függ, akkor minden ember teljes erejéből dolgozik. De, hogy ezt elérhessük: a társadalmi békés együttlétre van szükségünk, ez pedig azt kívánja, hogy természetes szabadságának egy részét a

társaságbeli szabadság biztosíthatása végett áldozza fel mindenki. Az egyénnek csak a társadalomra való hatás által lehet nagyot és tartósat alkotni. Az emberek egymással és ne egymás ellen dolgoznak. Minél nagyobb a közértelmiség valahol, annál magasabban áll a nemzet is a többi nemzetekkel szemben.

Nem tetszésünk és jó szívünk óhajai döntenek el, hogy az embereket miként igyekezzünk boldogítani. Vannak a természetnek dönthetetlen szent törvényei, melyek rendelkezéseit teljesítve, lassankint e részben is megközelíthetjük a tökélyt. A bölcseséget nem egyedül könyvekből és katedráról lehet tanulni, hanem a természet szent szavaiból is, amelyek minden emberhez bűvös erővel szólnak. Ha azokat valaki megérti, akkor képesek őt erkölcsileg is felemelni. Azonban nemcsak a természet, a társadalom is nevelhet. A nevelés kezdetének nyájasság és jó modor a dajkái. Míg értelmők meg nem jön, addig érzelmeiknél fogva kell vezetni az embereket. De azért a nevelőknek az észszerűséget sem szabad szemek előtt téveszteni, s még szeretetből sem helyes gyengékké nevelni az embereket.

A nevelés és tanulás tévedés, hiba és balsiker nélkül lehetetlen. Az embernek esni, sőt sokszor kell esni, míg végre a maga lábán megállni is tud. De éppen azért kell nevelni és tanítani az embereket, hogy akkor essenek, amikor tagjaik még ruganyosak. Tapasztalást pénzért venni vagy hagyatékul kapni nem lehet. Mindennek, amit tudunk és bírunk, bizonyos ára van. De tény az, hogy a levegő, melyet beszívunk, akaratunk ellenére is nagy mértékben befolyásol bennünket. És a környezet, amelyben élünk, lelkünknek ilyen levegője. Ezek szerint a társadalmi jó nevelésnek igen nagy becsé van: maga után vonja a lélek tágulását, az erények kifejlődését s az emberek iránti nemes rokonszenvet. Többet ér, mint minden egyes tulajdonság, minden kincs, minden kiváltság, sőt mint magában véve a szabadság is. Midőn embertársainkat így neveljük, a legnagyobb jót tesszük velük. (G. J. Újabb tanulmányok gyűjteménye. I. k. 151-169.)

Minden tényező természetes hatását figyelembe kell venni. Nem abszolút és ideális, hanem az adott viszonyoknak megfelelő s megvalósítható célokat kell kitűzni. Az egyes nemzetek sem vállalkozhatnak mindig mindenre, hanem az életcélok között nekik is folyton a legalkalmasabbakat kell kiválasztaniuk. Ehhez elfogulatlanság, de a nemzethez való igaz vonzódás is szükséges. Alárendeltebb feladatokat tűzni ki, mint amelyek a józanul várható legnagyobb erőfeszítés mellett valóban megoldhatók, kicsinylése volna a nemzetnek; az ellenkező pedig káros elbizakodás. A középutat eltávolítani tehát nem csupán az értelmiségnek, hanem az egyúttal az erkölcsi erőnek is rendeltetése, amely nem más, mint az emberi és nemzeti közösségre nézve általán előnyös és célszerű eljárásnak

gyakorlat útján megszilárdult kiérzése. Ezt értette Széchenyi is, midőn egyik beszédében azt mondta, hogy: „azon nemzet él valódiilag s emelkedik magasbra, melynek lehető legtöbb fiai élnek hű kedélyileg a honért”. (Beszédei. 478. 1.) Az erkölcsi erő tehát éppen olyan szükséges a közboldoguláshoz, mint az értelmi. Azért annak gyakorlat segítségével való fokozása a nevelés útján semmi-vel sem kisebb jelentőségű, mint az értelmiség emelése az oktatás által. De valamint oktatni csak az öntanulásra való gerjesztés, úgy egyént és társadalmat nevelni csak azok magabeszállásának elő-
idézése által lehet.

Okulásra s önnevelésre van ma is társadalmunknak a legnagyobb szüksége s mind a kettő céljaira fel kell használni minden alkalmat. Nevelni kell a gyermeket az első pillanattól fogva a szülőknek, a családnak, majd később az iskolának, az egyháznak, a társas intézményeknek, a kormánynak és a törvényhozásnak egyaránt. Szerves összefüggés van az emberi élet közösségeinek ezen nagy orgánumai között a nevelés feladatainak teljesítése tekintetében is, s nincs működésük körében mozzanat, amelynek e részben általán előnyös vagy káros hatása nem volna. Nem létezik nálunk ennél fogva irány vagy tér, ahol mindenekelőtt az említett nagy tényezők összhangzatos tevékenysége nem volna kívánatos. A kifejlesztendő értelem által juthat a nemzet saját egyéniségének, súlyos helyzetének, de ebből folyó kötelességeinek is tudatára. Az erkölcsi erő rendeltetése viszont az, hogy a megkívántató szilárd akaratot és tántoríthatatlan eltökélést kifejlessze s megérlelje bennünk. (G. J. Széchenyi István: Nemzeti Politikája és Jövőnk. 717-8. 1.)

A közzolgálat a dolog természeténél fogva, Gaal Jenő szerint, áldozat; azért nem szabad azt az egyéni boldogulás terének tekinteni. De a közzolgálat alkalmi nemcsak a törvényhozás termében s az állam és a törvényhatóságok hivatalaiban kínálkoznak, hanem annak a társadalmi élet és az irodalom is époly fontos tere. Az ilyen szellemű közzolgálatához, annak megértéséhez, követéséhez és méltánylásához kell szoktatni a közvéleményt, hogy valóban alkalmas mértéket adjunk a kezébe. Akik ezt megteszik, s ebben a szellemben haladva, a bírálatot nem fájlatják, sőt kikérik maguknak, azok a szavak kultusza helyett meghonosíthatják a tettek általános megbecsülését nálunk is. A benső érték megbecsülése közvetlen haszna mellett oly hangulatot teremtené, melynek hatása alatt egyedül fejlődhetik ki az állam és a társadalom célszerű szervezete.

A társadalom plasztikus gyarapodását kell mindenekfelett ápolni, s akkor az államnak sok mindenről nem kellene majd oly tüzetesen gondoskodni, mint ma. A gazdasági hazafiságot sem lenne szükséges ekkor annyit hangoztatni, mert az érdekek tudata és mindjobban kidomborodó szolidaritása természetes nyomásával

magá teremtené meg azt a közgazdasági szervezetet, amely neki a legjobban megfelel. Az emberszeretet sem egyszerűen az irlgomban áll, s Széchenyi böles mondását ne tévesszük szem elöl, amely szerint felebarátainknak és honfitársainknak akkor tesszük a legnagyobb szolgálatot, ha arra tanítjuk meg őket, hogy a saját erejükből miként boldogulhatnak. A társadalmi szervezkedés azonban nem az egyleti élet túltengését jelenti, mely mellett komolyan és sikeresen nem dolgozhatnak senki sem; a helyes idő- és feladat-felosztás annak a valódi lelke. A szövötkezés mellett az egyének oly átalakulása is szükséges, amelynél fogva az egészre való tekintet azok második természetévé válik. A munkamegosztás alkalmával minden teendőre nézve leelőbb is az a kérdés döntendő el, hogy ezt a legkisebb áldozat mellett, s így az egésznek legnagyobb hasznával melyik nagy tényező végezheti. Az állam- és a társadalom viszonya nálunk azelőtt olyan volt, hogy az elsőt valósággal ez utóbbinak kellett újból megteremteni. Ma ellenben az állam erősebb; de éppen azért ennek kötelessége a helyes irányú közreműködés megteremtése végett állandóan nagyszabású társadalmi politikát folytatni: azaz törvényhozása, kormányzata, közigazgatása, sőt még gyámkodása s az egyéni és osztályérdekek ápolása útján is a társadalmi tényezők megerősödését és önállósulását igyekszik előmozdítani. (G. J.: Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. 209-11. 1.)

Az ismeretek rohamos szaporodása minden téren igen nagy befolyással van a magán- és társadalmi életre egyaránt, azért minél alaposabb megszerezhetőségük az egyesre s az összességre nézve fokozódó életszükségletként jelentkezik. Emellett a tartalomban gazdagodó termelő foglalkozások aránylag is mindig több egyént kötnék le s a munkafelosztás terjedésével hatványozódik azok száma, akik egyoldalú munkára kényszerítvők. Lehetetlen be nem látni, hogy ha ez tovább így halad, a társadalmi összhang egyre nagyobb veszélyben fog forogni.

A termelő munka s a gyakorlati szakismeretek sok embernek biztosítván független megélhetést, a politikai jogokat is mindig több és többnek kell megadni. Azonban ez új elemek az állami és társadalmi élet természetéről tiszta fogalommal rendszerint nem bírván, aziránt vagy egyáltalában nem fognak érdeklődni, vagy pedig kizáróan saját, legfőljebb egyoldalú osztályérdekeiktől vezetetik magukat, amidőn azzal szemben állást kénytelenek foglalni. Így aztán az ugyanazon nyelvet beszélő társadalomban is oly ziláltság fog beállni, hogy egy és ugyanazon nemzet fiai, még ha az anyagi jólét bizonyos magasabb fokára jutottak is föl, nem értik meg egymást. Ebből küzdelmek támadhatnak, amelyekben egyébként a közös nagy célok megvalósítására fordítható igen sok becses erő vész el, s pedig úgy az egyes osztályokra, mint az egész nemzetre nézve. A gazdasági élet haladásával tehát lépést tart

annak a szükségnek érzete is, hogy az egyes termelő osztályok míg egyfelől a fokozódó munkafelosztás miatt eltávolodnak egymástól, addig másfelől a közös emberi és nemzeti kötelékeknel fogva szorosabb érintkezésbe jöjjenek és a kölcsönhatás viszonyába kerüljenek egymással. Az újabbkori haladás magában véve bomlaszt, ha a szélesebbkörű társadalmi szervezkedés a széthullani készülő részeket ismét nem egyesíti.

És semmi sem alkalmasabb az emberek egyesítésére, mint a fölfogás közössége s a gondolkozási mód azonossága. Ha arra nézve, ami mindnyájunkra nézve közös, egyetértünk, az, amiben különbözünk, nem távolít el, hanem inkább egymásra utal, ennél fogva még jobban összefűz bennünket. Annak tehát, hogy ahol csak lehetséges, a gondolkozásmód a társadalomban egyenlősítették, igen nagy fontossága van. A közös fölfogás azonban csak akkor következhetik be, ha az emberi és társadalmi lét legfőbb kérdéseire nézve egyetértünk. Az összhang nem a közművelődés elemeinek, hanem kimagasló csúcseinak rokonságát tételezi föl. Az a körülmény, hogy valamely társadalom ugyanazt a nyelvet beszéli, ugyanazon betűkkel ír és azonos alpműveletekkel számolj sőt ha ugyanazon vallásfelekezet szertartása szerint mondja el imáit és tiszteli istenét, nem biztosítéka az osztályok közeledésének. Ellenben, ha a polgárok a társas lét alapeszméire nézve tisztában vannak egymással, ádáz küzdelem nem fejlődhetik ki közöttük. Ezért van annak olymegmérhetetlenül nagy fontossága, hogy a nemzet minden osztályának színe-java ugyanazon magas értelmi műveltséggel bírjon, mivel az összes osztályok jobbainak közös eszményei nélkül lehetetlen, hogy azok párhuzamosan vezessék társaikat, ami pedig egyedül teszi lehetővé, hogy a nemzet testének egyes fontos részei folyton ilyeneknek érezzék és vallják magukat, s visszavonásba és nyílt harcba ne keveredjenek egymással. (G. J.: Tanulmányainak újabb gyűjteménye. II. k. 588-91.)

Széchenyi mindenképp felett „a nemzeti lélek ruganyosságát és az éber közszellemet” akarta kifejleszteni (Világ, 328. 1.). De tudta, hogy ő és társai is csak „a közszellem fejlődésének alapjait lerakni, sőt azoknak csak a gödreit megásni” voltak hivatva. Az utánok következő nemzedékek lehettek csak azok, amelyek a nemzeti közszellem épületét az általa megpendített eszmék szerint, ők a szerencsésebbek és ügyesebbek, ki fogják építhetni” (Világ, 329. 1.). De azzal vigasztalta magát, hogyha jutalmat sem, a jelen kortól, sem a jövőtől nem is kap, „senki, sem képes ezentúl eltiporni s megsemmisíteni azt a magot, amely talán akkor, amidőn: többé ő már nem lesz, fog alkotásainak romjai alól kikelni, s hazánk javára s dicsőségére mégis megvalósuland, amit ő csak megpendíteni volt képes (Világ, 380-381.1.). Ezeknek a tanításainak elseje az, hogy az egyesek és nemzetek alacsony vagy magas sorsát az.

határozza el, hogy a szép, jó, igaz, természetes, való, nemes és dicső után törekcsenek-e mindenkor és mindenben vagy pedig ezt nem teszik (Stádium, 2. 1.). Az ország nemeseit és szántóvetőit a hazafiságban kívánta egyesíteni. Sürget a hatalmas idő, honunk állapota megmozdult, sok a feladatunk, élete hanyatlik és csekély tehetsége gyengül. De míg ereje van, ő, végy utána mások bizonyosan meg fogják mutatni, hogy a természet örök törvényeinek engedelmeskedni s. a mindenható Istent felebarátunk boldogítására célzó munkásságunkkal imádni soha sem késő (Stádium, 16. 1.). Bízott nemzetünk géniuszában, aki felettünk lebeg, hogy tiszta szándékú szavainak elhangzását a pusztában nem fogja engedni; ez a tudat elég jutalom volt neki (Stádium, 17. 1.). Aránylag nagyon szegények vagyunk, pedig nem akarunk azok maradni. Azonban előítéleteink nyomasztó súlya nem engedi, hogy oly módokhoz nyúljunk, amelyek által gazdagokká lehetnénk (Világ, 412-413.1.). Van egy biztos mód, a legerősebb a világon, amellyel az ember serényen munkálkodva, okvetlenül eléri célját, amely a tömlöcöket üresekké, a vesztőhelyeket szükségtelenekké teszi, s amely a nemzeti nagyság egyik legfőbb emeltyűje: a felebaráti szeretet, az egészséges fő, a nemes szív s az igazságos lélek sugallatának követése (Stádium, 19. L.). (G. J. Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. 92-93. 1.)

Önérdék és közszellem című értekezésével már 1874-ben kívánt Gaal Jenő szellemi munkásság és ébresztése révén a társadalmi életnek élénkebb lüktetést adni. Az újkori állam teendői óriási mérvben szaporodnak, az emberi tevékenység újabb és újabb tereket fedez fel, amelyeken működést az államnak ellenőrizni és előmozdítani hivatása. Ennek a roppant feladatnak közvetlenül eleget tenni azonban nem áll hatalmában, mert az állam mindent drágábban kezel, mintha az magánvállalkozás tárgyát tenné s így a teher is, amelyet polgáira róni kénytelen volna, nemcsak általában, hanem főképp a nyújtható jótéteményekhez képest, arányosan is igen nagy volna. Abban a mérvben tehát, amint az állam teendői a kultúra haladásával egyfelől szaporodnak, másfelől éppen a polgárok műveltsége folytán fogyni kell azoknak. Minden ember egyedül vagy másokkal társulva annyit köteles tenni, amennyire képes, ennél fogva a tanultabb, tapasztaltabb egyén sok oly teendőt nem háríthat el magától, amelyre a nála alább állókat, mint lehetetlenre, kötelezni nem volt lehetséges. Ha az állam a polgárosodás haladásával csakis azokat a teendőket végzendő, melyeket sem az egyesekre, sem más egyesületekre bízni nem lehet, feladata mégis oly terjedt lesz, amelynek csak a legjobb akarattal és eréllyel fog megfelelni. A kormányzás azonban teljesen lehetetlenné válnék, ha mindazzal az állam terheltetnék meg, amit a milliónyi családok, az ezernyi községek, a százakra menő megyék és városok, az egyle-

tek vagy éppen az egyesek megosztva könnyen elviselhetnek, de ami összesítve oly súlyt képvisel, hogy az az egyetlen, bármily fontos közeget agyon nyomná, mely terhet tehát egyszerűen nem fog viselni. Az állam első teendője ez okból a polgárokkal megértetni, hogy közreműködésük nélkül feladatának nem tehet eleget, mert a haladással minden köz teendői szaporodnak s e szaporulatnak az állam és tagjai közt meg kell oszolni. Ez nálunk az állam legkiválóbb társadalompolitikai feladata, különösen korunkban.

A valódi hazafiság éppen abban a készségben nyilvánul, amellyel az állam iránti jogi és erkölcsi kötelességeinket teljesítjük. De miután ily kötelességeink kisebb kormányzati, sőt egyes nem kormányzati körök iránt is vannak, a közügyek öntudatos előmozdítására vonatkozó készséget általában közszellemnek kell neveznünk. A közszellemnek az a mérve, melyet minden művelt polgártól még lehet kívánni, egyáltalában nem erény, mert az, aki érdekét, annak követelményeit és biztosításának módját fölismeri, eljárásánál helyes számítást tanúsít s nemcsak a nyilvánvaló, hanem az elrejtett, de azért nem kevesebb hatállyal működő tényezőket is tekintetbe veszi; aki ebben a részben jobb meggyőződésre tesz szert és azt követi is, csak a maga iránti közvetett kötelességét teljesíti, mivel külön létet nem folytathatván, a közösséget, amelyben védelmet, segílyt, haladási ingert és támogatást nyer s melyre természeténél fogva utalva van, minden erejéből fenntartani saját érdekében fekszik. Az akarat gyors vagy lassú elhatározása, annak erélyes vagy lanyha végrehajtása egy vagy más tárgyra való irányzása, a készség és vonakodás, a közöny vagy érdeklődés, a hidegség, vagy lelkesedés azonban mind oly mozzanatok, amelyek az erkölcsi világba tartozván, csak is ennek törvényei által határozhatók meg közelebb.

A készség, amellyel a kötelességek teljesítetnek, számtalan változatban jelentkezik s indokai úgy, mint akadályai is sokfélék lehetnek. A pusztá magyarázat nélküli tettnek erkölcsi szempontból való megítélése azonban külsőleg bármily világosnak vagy nagyszerűnek tűnjék is az fel, a rugók és körülmények alapos ismerete nélkül merőben lehetetlen. Az erkölcsstan pedig a tettnek csak egy indokát fogadja el s ez az erkölcsi jó utáni törekvés, az elhatározás a konkrét jónak foganatot szerezni. Ha azonban a közszellem a polgár egész lényét áthatja, midőn nagyobb mérvben és tisztábban jelentkezik, mint azt általában a polgároktól műveltségük fokához képest kívánni lehet, midőn a kor irányával ellentétben áll s a hanyatlott társadalmi élet nyomasztó befolyása dacára még is fenntartja magát, akkor a közszellemű polgártól az érdemet elvitatni, tőle a hazafi díszes nevét megvonni nem lehet. Boldog a nép, amelynek sok ily érdemkoszorút kell osztogatni, inert ott a közszellem általában véve is honos és a jogi kötelezettség

mellett ott a megkívánható erkölcsi kötelesség mérve is magasan áll. (G. J. Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája I. k. 1-14. 1.)

Gazdasági életünk egészségesebb irányú fejlődése érdekében népünk szellemi és erkölcsi képességeinek emelésére kell törekednünk. Gaal Jenő szerint a hiányokat és visszaságokat kell minél előbb megszüntetni anyagi téren is, ha a gazdasági bajokon gyökerelesen segíteni akarunk. A társadalmat mi mindnyájan alkotjuk, ezért közülünk mindenkire annyi kötelesség hárul az átalakulás munkájából, amennyit teljesíteni képes. A szükséges reformot mindenkinek magánál kell megkezdeni. Nem szabad a művelt osztályoknak a néptől elzárkózniuk, sőt keresniök kell az érintkezést vele, mert értelmi színvonala csak így emelkedhetik. Nem szabad továbbá annak dologtalan, léha és erkölcstelen magaviselettel rossz példát adni, mert a nép erkölcsi tulajdonait így fejleszteni nem lehet soha. „Pedig a mi népünk s a mi munkásaink teljesen alkalmasak a fejlődésre és a művelt munkára, amit a külföldön tartózkodó minden rendű magyar honpolgárok számtalan példája oly fényesen bebizonyított.” A niai korszellem, amelyet az úri, de könnyű megélhetés utáni mérhetetlen vágy s a nehéz, kitartó, folytonos munkától való irtózás jellemez, nagy veszélyeket rejt magában. „Ezeket a veszélyeket csak akkor kerülhetjük ki, ha a műveltebb osztályok félretéve előítéletüket, megértik az újabbkori munkásság követelményeit és azt az érdekeket, amely a haladó társadalomban való működése lehetőségében rejlik s alávetik magukat a természet örök érvényű törvényének, amely szerint az ember mindig és mindenhol, a kultúra bármely fokán, a tőke bármely fölszaporodása és eszközeinek bármely tökélye mellett saját létünk kockáztatása nélkül csak arca véres verejtékével szeresheti meg kenyerét. Ha megérték és átérzik ezeket a művelt osztályok, a társasélet minden segédeszközeit megragadva, saját munkaerejüket hatályosbítani és a nagy polgári küzdelemben, amelyet a nép versenytársaival a gazdálkodás terén a létért folytatni kénytelen, annak vezérévé, tanácsadóivá tartoznak lenni. A nemzet egészét kell folyton szemük előtt tartaniok és jövődjére gondolniuk azoknak, akik a műveltek díszes nevére igényt vélnek formálhatni.” Ezeknek kötelességét Deák Ferenc egyik beszédében szintén hangsúlyozta, midőn a következőket mondta: „A haza nagyságának és a nép szorgalmának kifejlesztése legszebb kötelességünk. Minden alkalom, amelyben ezt eszközölni késünk, visszahozhatatlanul elmerül az örökkévalóság tengerében s minden helytelen halasztgatás valóságos tolvajság, amellyel a haza szent ügyét meglopjuk”. Gaal Jenő szerint: erős szavak, de ezeket a bölcs és szenvedélytelén nagy államférfi szükségesnek tartotta, mert amint ugyanabban a beszédben mondta, le kell döntenünk azt az erős válasz-

halat, amely a nemzet bizalmas érintkezését akadályozván, a haladás útját elzárja előlünk. (G. J. Magyarország Közgazdasági és Társadalmi politikája. I. k. 20-37. 1.)

Írásiban a nemzete sorsáért aggódo s minden áldozatra - kész hazafi hűsége tükröződik. Tudni akar mindent, ami a természetben van s oda akar adni mindent hazájának, amit tud. Csodálatos az az adománya, amellyel a világ dolgát, a szellemi élet minden vívmányát, a magyar művelődés és nemesbülés léggörén keresztül nézte és szemlélte. „Egy nemzet sem él csupán önmagáért s valamint az egyén csak a nemzetének tett szolgálatok által válhatik nagyvá – írja – úgy a nemzetet is egyedül akkor van áldás, ha az emberiség a maga adott viszonyai között valóban hathatósan tudja előmozdítani. Minden nemzetnek megvan tehát a maga élethivatása. Ennek fontossága nemcsak attól függ, hogy azt milyen állápontra helyezte a végzet, hanem attól is, hogy benső tulajdonságai, erői, haladottsága, világnézete s erkölcsi milyenek.” Ezért úgy véli, hogy a történelmi revelált „Isten ujjának” mutatóját helyesen értelmezhesse, jól teszi minden nemzet, ha a többiek élethivatását szintén észleli, mert így a magáét is könnyebben ismerheti fel. Majd így folytatja: a magyar nemzet államalkotó ereje következtében annak a természetes várnak lett bátor Őrségévé a nyugateurópai keresztény civilizáció javára, melynek körfalai a Kárpátok. A viharos múltból megmentett kiváló szellemi s erkölcsi tulajdonságai folytán a magyarság napjainkban is azzal a jelentékeny hivatással bír, hogy példájával Európa keletén a szabadság szeretetének, a nemzetiségéhez való hűségnek és az alkotmányosságának legyen hirdetője. Továbbá nehéz körülményei között is meg kell mutatnia, hogy nemzeti önállóságát meg tudja tartani, sőt azt mindig nagyobb mérvben való teljesítése végett békés úton szakadatlanul öregbíteni is képes s ezúton – Európának ezen most még inkább, mint azelőtt, igen exponált pontján – gyarapszik: nemesbül és halad a tökély felé. Hogy azonban ezt a küldetését a magyar nemzet folyton jobban teljesíthesse, mindenekelőtt és pedig szakadatlanul emelkedő fölénytel léteznie kell. Első feltétele pedig, hogy államiságát minden veszélytől és visszaeséstől meg tudja óvni.” (G. J. Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk.) Ma nemzetünknek semmire sincs oly szüksége, mint az erőgyarapodásra. Valamennyi erőforrásunkra szükség lévén, amit belőle fel nem használunk vagy elhanyagolunk, az örök időkre s pedig a belőlük származható további erőgyarapodással, tehát mintegy kamatostul együtt elvész. A modern lázas élet rettenetes pusztításokat visz itt végbe a szervezetekben, a vagyonban, az erkölcsökben és a boldogságban. Hasonlíthatatlanul nagyobbat, mint a nyugati nemzetek kebelében. Magyarország egy félszázad óta kétségkívül minden téren sokat haladt, de élénkült nemzeti

öntudatának kívánalmait nem teljesíthetvén s biztonsága követelményeinek nem tehetvén eleget, lelki nyugodtság és derült világnézet dolgában nincs oly jól, mint azok, akik válságokon keresztül is megmentették számunkra a nemzeti életet. Hogy ebbeli kétélyeinket lecsillapíthassuk, ma azzal nem elégedhetünk meg, hogy egyes kiváló társadalmi csoportok bírnak a nemzeti egyéniség kidomborításához szükséges belátással és egyéb tulajdonokkal, hanem ezeket az egész magyar társadalom közkincsévé kell tenünk. Az összetartozás és fajszeretet érzését általánosítani és mélyíteni, a társas hajlamokat és ösztönöket öntudatos polgári erényekké kell fejlesztenünk. A névtelenséggel is megelégedő hősök légióira van szükségünk, hogy a nemzeti test nehezen megmozdítható s a világosság által nehezen átjárható nagy tömege szintén nemesbüljön és javuljon. Az értelmiség oly fokára van a társadalom minél több vezetőjében szükség, amely belátja, hogy a magasabb erkölcsnek a hírnév sem lehet igazi jutalma, mert hiszen ma az is efemer, mert a haladás és a mindent átkaroló sajtó feljegyzései folytán maholnap annyi jeles és egyideig fényes név halmozódik fel, amelyeket az utókor nem lesz képes emlékezetében tartani. A hiúság kínjait tehát csak az a polgári erény nem fogja végig szenvedni, amely magában a jótettben és annak tudatában is benső örömet keres és talál. Az ilyen valóban magas emberi kultúra képes csupán a nemzeti közművelődés múlthatatlanul szükséges mennyiségét bevinni a tömegekbe is. (G. J. Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. 172-3. 1.)

Széchenyi István gróf legfőbb tanítása: a munka. Nem volt a szellemi és fizikai munkának olyan neme, amely iránt nem érdeklődött volna s alig volt olyan, amelyet személyesen is meg nem kísérelt. Az ő működése nyomán zsendült meg a magyar ugar, hogy helyet adjon veritékes kezek megmunkálta szántóföldnek, az ő érdeme, hogy van forgalmunk, közlekedésünk, mindannyi diadala a termelő munkának. A munka csak úgy lehet eredményes, ha önfegyelműzésen alapul. Hitte és érezte azt az igazságot, hogy minden ország támasza a tiszta erkölcs. Tudta, hogy a munkás és erkölcsös ember is csak úgy felelhet meg emberi hivatásának, ha szilárdan gyökeredzik abba a nemzetbe, amelynek tagja. Igazi munkás csak jó hazafi lehet, ez volt a hite. Nemcsak példája bizonyítja ezt, hanem szavai is, hiszen ő állapította meg a magyar nemzet hivatását így: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajtáságait, mint ereklyét megőrizni és szeplőtlen minéműségében kifejteni, nemesíteni erőit, erényeit és így egészen új, eddig ismeretlen alakokban kiképezve, végső céljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, lehet-e ennél minden keservtől tisztább érzés?” ..

Amint összeolvadt gyönyörű összhangba Benne az ember és magyar, éppen olyan tevékeny, a lármát kerülő volt hazaszeretete.

Nagyobb műveltséget szerezni a nemzetiségeknél és a különb kultúra varázsával hódítani meg őket, – ez volt félreértett terve. A kiművelt „emberfők” sokaságában látta a magyar jövőt. Végső célja: a műveltségnek a falura kivitele, a magyar falu emelése érdekében.

Hatalmas alkotásokat létesített már maga: a Lánchídban és sok más máig virágzó művében szebb, nagyszerűbb emléket állított nevének, mint aminővel az utókor tudta emlékezete iránti hálóját kifejezni. De amit maga végrehajtani nem bírt, azt napirendre hozta, kezdeményezte, örökül hagyta kedvezőbb viszonyok közt élő későbbi nemzedéknek. Abban az irányban, amelyet ő adott a folyamszabályozási munkálatoknak, haladnak azok – legalább sok lényeges részökben – napjainkban is. A dunai Vaskapu zuhatagainak szabályozását Széchenyi lánglelke indította meg. Az Alföld csatornázásának tervei ő hozzá nyúlnak vissza; az öntözés még Tőle indult ki. A maga korának politikai mozgalmában, küzdelmeiben új emberek és eszmék háttérbe szorították ugyan Széchenyit, de a gazdasági életben, a gazdasági reformok terén ő maradt a nemzet irányadó nagy közgazdasági politikusa mindaddig, amíg 1848 második felében szellemének világa el nem homályosodott. Ezen a téren nem kerekedett fölébe korának egy szereplője sem. Természetes lángesze mellett volt egy olyan tulajdonsága, amellyel kortársainak egyike sem rendelkezett. Volt annyi sokféle gazdasági, kivált technikai ismerete, tapasztalata, mint kora többi vezérlő politikusai közül senkinek.

Lipthay Sándor a Magyar Tudományos Akadémia 1895. november 3-i Széchenyi-ünnepén tartott előadásában Széchenyi István lángelméjének egy megkapó vonását világította meg. Széchenyi technikai alkotásait veszi szemügyre s bizonyítja, milyen sokféle alapos szakismerettel rendelkezett. „Tulajdonképpen csak a diploma hiányzott ahhoz – úgymond –, hogy valóságos mérnöknek tekinthessük.”

Szakismeretei, melyeket mindenképpen és minden alkalommal, nem csupán gyakorlati tapasztalás útján, hanem a szakirodalom alapos tanulmányozásával is tökéletesíteni igyekezett, megadták neki a mérnöki, a szakférfiúi minősítést, amivel tervezéseinek és eszméi megvalósításának rendkívül javára vált. Maga tudott a tárgyhoz szólni, bírálni, maga tudta munkatársait szakszerűen megválasztani, képességüket megítélni. Eszmékben, tervekben nagyon termékeny volt az akkori időszak. De Széchenyi a maga szakértelmével hamar meg tudta ítélni, hogy a felmerülő eszmékben és tervekben, mi a helyes és életrevaló, s mi minden külső suttogás és csábító szemkápráztatás mellett a kivihetetlen. Ez juttatta abba a helyzetbe, hogy az egyes aktuális kérdésekben

mindig ki tudta választani a leghelyesebbiket s azokat a leghelyesebb úton, a legalkalmasabb eszközökkel tudta végrehajtani.

Széchenyinek leghűségesebb munkatársa a lángeszű Vásárhelyi Pál mérnök (1795-1846). Az Al-Duna hajózási akadályainak eltávolításában s a híres Széchenyi-út kiépítésében ő volt Széchenyi jobbkeze, technikai tanácsadója, s a munkálatok technikai feje. 1846-ban hirtelen beállt haláláig Vásárhelyi szakadatlanul szolgálta a közügyet nemcsak gyakorlati hivatalos tudásában, hanem tollalával irodalmi téren is, kivált az akkor sokat vitatott Tisza-szabályozás ügyében lépett föl egész komoly és mélyen átgondolt tervekkel. Mint író is kiváló helyet foglal el tehát a magyar szakirodalomban. „Az önfeláldozó hazafias mérnöki munkálkodásnak lehet-e szebb példája – írja Zelovich Kornél – mint amikor Széchenyi Vásárhelyinek, hogy kímélje magát, ezeket az emlékezetes sorokat írja: „a magyart, ha hazafi, nem arra kell inteni, hogy kötelességét teljesítse, hanem arra, hogy kötelességénél többet ne tegyen.”

Gávai Gaal Jenő és Lipthay Sándor roppant áldozatos, tanulságos munkát végeztek s az egész korszakot jellemző világitásba helyezték, amikor végig kísérik Széchenyit a Lánchíd, a Duna-szabályozás és gőzhajózás, az aldunai útépités, a Tisza-szabályozás, a vasúti ügyek és sok más közgazdasági alkotás terén.

„Ha korunk igen magas fejlettségű közgazdaságának fel-emeléséért az erkölcsi elismerés valakit elsősorban megillet, akkor ez csak a technikus lehet – mondja Gaal Jenő. Áll ez az egész közgazdaság terén mindenütt, ahol felsőbb műszaki ismeretek alkalmaztatnak.” Szerinte az, hogy a termelés a földművelés, ipar és kereskedelem körében oly dússá lett eredményt mutat föl, hogy „minden művelt, vagy művelődő ország folyton több és több polgára jut oly élvezethez, amelyből azelőtt néhány szerencsés ezer, vagy legfeljebb százezer mellett a népek milliói ki voltak zárva, hogy ma az emberileg élők száma mindjobban szaporodik, mert az emberi méltóság az ő személyükben is elismerésre jut, hogy a közlekedés javulása a köz- és magánéletet átalakította, s pedig úgy, hogy ez átalakulás kegyetlenségei egyre jobban elsimulnak s a keresztény szellemű civilizáció védbástyái közé minden osztály és minden felekezet, még a nem keresztények is, folyton inkább bejutnak; hogy az erős nem tapossa el oly könnyen a gyöngét, mint azelőtt; s hogy az összes emberi kultúrák között minden hibái mellett mégis a leghumánusabb válik most már egyre gyorsabb ütemben uralkodóvá az egész földtekén: mindez elsősorban nem a személytelen, rideg tőkének, nem a magára hagyva tehetetlen és gyámoltalan alsóbbrendű munkának, nem is az eleinte mindenütt zendüléseket felidézett vállalkozóknak, hanem a technikusok hangyaszorgalma, kigyó-okosságú és galambszelid mun-

kájának elvitathatatlan érdeme.” Hogy a nemzet szívét teljesen megnyerjék maguknak – s éppen viszonyaink nehézsége folytán – a hasznos tettek mezején például szolgálhassanak, szakmájuk gyakorlása közben kell sikeres hazafias áldozatokat hozniok. „Mikor erre gondolk – mondja Gaal Jenő – mindig eszembe jut a már akkor megbénultan, fekve is dolgozó Pasteur, akinek egyik fölfedezése után e feletti örömeinek azzal a hősiessé nyilatkozattal adott kifejezést, hogy vigasztalhatatlan lenne, ha azt a világ nem francia embernek köszönhetné. Ahol a természettudós és a technikus a maga elvont, vagy teljesen exakt jellegű kutatásai terén sem feledi el, hogy nemzetének mivel tartozik, ott a nemzetet, ha nem volna is az ily tettekkel szemben elismerő, rá lehet a valóban hasznos szolgálatok iránti hálára nevelni. Egy ideig bizonyára önfeláldozó tevékenység szükséges e végből, melyben a technikusok egyébként is a hosszas gyakorlat folytán már úgyis mesterekké válhattak; de az ily erények fényes jutalma, ha eleinte nem is rögtön az egyesre, hanem bizonyonnyal a korra nézve és áldásos befolyása az egész nemzetre elmaradhatatlan. „(G.J. Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája. II. k. 221-235. 1.)

A korszerű reformoktól soha sem idegenkedett. Anyagi és szellemi kérdések vitatásánál nem teszi soha ellentétbe az anyagot a szellemivel, mert szerinte ez a kettő majd ok, majd mint okozat kölcsönösen hat egymásra, s miután azt is vallja, hogy a szellemi szükség már természeténél fogva sem jár oly „nyomasztó öntudattal, mint az anyagi, mely naponkint zsarolja a magát, nem tekint magasról lenézve az anyagiakra is. De – mint Fáy András mondja – ő testestől-lelkéstől a szellemi alapraí fektetés mellett buzog.”

A napjainkban lépten-nyomon hallható racionalizálás magában véve természetes törekvés. A legkülönbözőbb vonatkozásokban találkozunk vele, az esetek többségében mást és mást értenek alatta, de mindenütt varázshatást várnak tőle. Sokszor ellentétes érdekek céljaira van róla szó, hogy ami az egyiknek hasznára válik, ugyanaz életbevágó károsodást jelent más irányban. Szerinte az észszerűsítésnek azonban nem csupán a gazdasági téren, hanem a társadalmi és állami élet minden körében kell érvényesülni. Az észszerűsítés természetéből és eredményeiből folyóan, négy különböző kategóriáját állítja egymás mellé. Ezek pedig a következők: a technikai, a gazdasági, a szociális és az etikai racionalizálás.

A technikai racionalizálás a haladás hosszabb útján járva, nagyon előnyös lehet. Az ipar terén olyan találmányokat mutatnak föl, amelyek adatai csaknem hihetetlennek látszanak, de eredményeik más tekintetben károsoknak mutatkoznak. Nálunk egy időben, mikor a mezőgazdasági munkások sztrájkja fenyegetett, az aratógépek használatát propagálták a kormány és az érdekképviseletek, hogy az ország egész évi termése ne menjen veszen-

dőbe. Most ellenben az aratógépekkel rendelkező gazdákat igénybevételükről lebeszélni igyekeznek, mert a mezőgazdasági munkások elesnének az aratórésztől, amely pedig évi keresményük nagy töredékét alkotja, ami a munkanélküliek tömegeit növelné és így nemcsak gazdasági, hanem komoly szociális bajokat idézne föl.

Az ipar és kereskedelem körében a haladottabb munka és üzemi vagy üzleti alakulatok alkalmazását hasonló tekintetek korlátozzák, mert a bel- és külterjes termelésnél a józan számítás parancsolja ezt. A gazdasági racionalizálásnak érvényesülését ki- küzdik az anyagi tekintetek. De ezeknek van természetes határuk. A szociális racionalizálás rendszeren nem érvényesül, hanem törvényhozási és kormányzati támogatásra van utalva. Oda kell törekedni, – mondja Gaal Jenő – hogy a munkásokban is gyökeret verjen az az igazság és nem egyoldali fölfogás, amely mellett képesek tovább látni előre a jövőbe. Nagy kérdés, hogy ez vajjon lehetséges-e? Szerinte: igen; de csak egy esetben. Akkor, ha a racionalizálás negyedik kategóriája, az etikai is hatályos tényező lesz a társadalmi és gazdasági életben. Utal arra, hogy az erkölcsi törvények megvalósulása az emberiség nagy része előtt elmaradt a technikai haladás mellett. Ezt ő két mozzanatnak tulajdonítja. Az egyik: mert alapelvvel ma is sokkal kevesebbet törődünk mint kellene. Pedig ez igen egyszerű. „Mi az erkölcs?“, – kérdi – szerinte: „az az eljárás, amely szabályként alkalmazva, a köznek hasznos.” A második mozzanat, hogy e természeténél fogva ezt a tudatot minden nemzedéknek újból és újból meg kell szerezni és erősíteni önmagában. „Sehol sem áll a bölcs mondás, hogy: amit atyáidtól örököltél, szerezd meg ismét, hogy azt bírhasd.” Erre az erkölcsi szakadatlan törekvésre van tehát minden, de főképp a mai zavaros viszonyaink közt szükség. „Ezt a morális racionalizálást folyton szem előtt kell tartanunk – úgymond –, hogy amennyire tőlünk is függ, sem a munkaadó, sem a munkás ne kerüljön a gép alá.” (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. II. k. 273-279.1.)

A világháború okozta összeomlás után, mikor minden forrt az országban, „Mezőgazdaság és morál” című cikkében erősen sikra szállt a mezőgazdaság szorult helyzetének megszüntetése és a közbajokon való segítség érdekében. „Meg kell alapozni újból a közbizalmat, hogy a mezőgazdák széles rétegeibe visszatérhessen a többiek iránti az a hit, mely nélkül lehetetlen a nemzeti feltámadás – írja –; a segítség, a javítás igazán becsületes akaratának és tudásának nyilvánvalóvá és szembeötlővé kell válni az egész vonalon.” Szerinte ma minden ember felelős azért, amit tesz, vagy mulaszt. És ha vállalt, különleges kötelessége előljárni, ha vezérszerepre jelentkezett, akkor százszoros kötelemre felelősködni egyéni és osztályérdekeiről s legjobb tudása szerint sima modorban, a kihívás mellőzésével tenni, ha kell jutalom és

elismerés nélkül is. „A nemzethez való hűség – úgymond – a jó példaadásban áll. Ez napjainkban egyedül hatályos eszköz és módja a hasznos propagandának, míg a sok szó és szólam nem csupán hiabavaló, de határozottan káros erőpazarlás. Ha azután a vezetni hivatottak mindennek az ellenkezőjét csinálják, a bajt csak tovább mérgezik s már-már kétes gyógyíthatását végképp is veszélyeztetik. Ma bánjunk lehető kímélettel egymással.” A készülő reformok helyes alapeszméi – szerinte – csak akkor lehetnek üdvösek, ha megvalósításuk a helyzet által követelt szellemben fog történni. Emlékeztet arra, hogy a nagy apparátusok ma megölői lehetnek a legjobb gondolatnak és szándéknak is. Ne tegyék a sok új fórum, a sok új és sokba kerülő hivatal folytán lehetetlenné a gazdaságos termelést és a szabad mozgás csekély maradványait ne semmisítsék meg.

„Mindenféle mellőzhetetlen közmegeterhelésnél legyünk embertől telhetően igazságosak, méltányosak és takarékosak. Ne akarja egy osztály se a másikat megnyomorítani, hogy maga könnyűszerrel menekülhessen. A kormányférfiak és politikusok gondolják és rágják meg jól, amit tesznek és mondanak, nemcsak mert ellenkezően sokat árthatnak, hanem mert sohasem állottak oly ellenőrzet alatt, mint most s a legmagasabb helyről egyszerre a feneketlen semmiségbe zuhanhatnak. A néplélek elvadult; ítélkezése is megfelelő lesz. Ezt ápolni és szelídíteni kell, nem egyoldalúan kihasználni. Nem elég, hogy a „Falu” gondozásának szövetségét létesítjük, ha az önfeledt jóakarát lelke nem fogja azt vezetni. Az érdekképviselő megalkotásánál ugyanez áll. A kétes jellegű pártvillongás szelleme soha sem volt rosszabb tanácsadó, mint ma.” Kívánja, hogy nemcsak itt, hanem a társadalom minden terén érvényesüljön ez a tudat, hogy „nekünk, mivel helyzetünk az összes civilizált népekéi közt a legnehezebb, valóban a legokosabb és legbecsületesebb eljárást kell keresnünk, különösen az ország népességének széles, beteg kedélyű rétegei iránt. Ezeket minél előbb meg kell gyógyítani és visszahódítani a művelt magyarságnak és a nemzeteket egyedül megmentő valódi kultúrának. Erkölcsileg felelősek vagyunk e munkánk sikereiért, melytől leginkább függ a mezőgazdasági népesség morálja is. E felelősség alól pedig a városi lakosság egyetlen osztálya, egyetlen felekezete és egyetlen hivatása sem vonhatja ki magát. „ (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. II. k. 631-643. 1.)

A társadalomtani és általában a szociális ismereteknek bevitele a közoktatás terére folyton ott zsongott a lelkében, ő maga írja, hogy évekig töprengett e kérdés fölött. Széleskörű kutatásai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a társas ismeretek oktatásának és terjesztésének valamely pozitív, szilárd alapját kell feltalálnunk. „De arról is meggyőződtem – írja –, hogy

a szociális igazságok egyszerű, bármily érdekes és vonzó tanításával kizárólagosan lehetetlen célt érni. A szociális igazságok nagyrészt etikai tartalommal bírnak. Az erkölcsiséget pedig doktrínákkal csak úgy lehet öregbíteni, ha azokat beléneveljük az emberekbe, főképp a fiatalokba. És e nevelésnek is lehetőén szilárd alapot kell adni.” Az 1908. évi londoni első erkölcsi nevelésügyi nemzetközi kongresszuson, amelyen mint a magyar kormány képviselője vett részt, a nyugati kultúra minden országának szakfőférfiai részéről történt nagyon nyomatékos nyilatkozatokból arról győződött meg, hogy az erkölcsi világ törvényeinek elfogadtatása és alkalmazása nem csupán az értelem, hanem egyszersmind az érzelem dolga is. De e részben egy nyilatkozat sem tett reá oly mély benyomást, mint az, amelyet egy kiváló japáni államférfitől és pedagógustól olvasott. Ugyanez az egyesület tudniillik, amely az említett kongresszust tartotta, két évvel előbb egy erkölcsi oktatási írásos ankétet rendezett, amelynek eredményeit két vastkos kötetben tette közzé. Az első az angolországi, a második a külföldi ezirányú véleményeket foglalja magában. Ez utóbbi közli báró Kiruchi-nak érdekes nyilatkozatát a szociális ismeretek közoktatás útján való terjesztésének irányelvéről. Báró Kiruchi, aki 1900-1903-ig közoktatásügyi miniszter volt Japánban és 24 éve volt a matematika tanára a tokiói egyetemen, tanulmányait a londoni University College Schoolban és a cambridgei St. John's College-ban végezte. Az erkölcsoktatási nemzetközi írásos szakértekezlethez egy olyan munkálattal járult, amelyben a japáni viszonyokat ismerteti. Az erkölcsi és a szociális oktatásnak a pozitív alapját az úgynevezett „kokutai” teszi, amely kifejezésen az ottani államszerkezetnek, az alkotmánynak szellemét értik. Nekünk is van ily közszerkezeti szellemünk és ez: a Magyar Szent Korona elmélete. Eszerint minden nemes ember, később pedig minden az alkotmány sáncaiba bevett magyar honpolgár tágja a Magyar Szent Koronának. A japáni „kokutai”, vagyis alkotmányi alapelv az, hogy az államfő, a tenno, a néppel együtt szomorkodik és a néppel közösen vígad. Az államfő ott is a nemzet egészének képviselője, az iránta tanúsított hűség a nemzet iránti teljes odaadással egyértelmű.

„Ha széttekintünk a saját viszonyaink felett, azt kell kérdeznünk magunktól – írja –, hogy tudnánk-e mi a hazai szociális közoktatás és nevelés céljaira pozitív alapot teremteni?” Gaal Jenő erre a kérdésre határozott igennel felel. „Van a magyar nemzeti géniusznak oly becses megnyilatkozása – úgymond –, mely ilyen pozitív alapul úgyszólván kívántkozik. És ez nem más, mint a Legnagyobb Magyar szellemi hagyatéka. Őt ma minden politikai párt, minden felekezet és minden osztály a magáénak vallja. Esméire boldog-boldogtalan a legkülönfélébb módon hivat-

közik. És tényleg nincs és nem is volt soha eszmékben és érzésben oly gazdag, mindent, a nemzet összes jogosult aspirációit, annak egyetemes érdekét felölelő, annyira haladó szellemű, a magyar jelleget oly nagyabecsülő és azt mégis a világkultúra magaslatára emelni akaró államférfiunk és társadalmi politikusunk, sőt bölcsészünk, mint gróf Széchenyi István. Az ő rendszere a természeti és társadalmi bölcelet szilárd alapján nyugszik és egyszersmind annak gyökerei visszanyúlnak nemzeti létünk ezeréves múltjába. Az ő tanításai kiterjednek az egyéni, a társadalmi és nemzeti élet minden terére. Mindenütt csak helyes és kipróbált javaslataival találkozunk. Az ő szellemét kell tehát magyar nemzeti géniusszá tennünk, mert az ennek legszebb, legnemesebb és legmagasztosabb nyilvánulása. „... Ha a Széchenyi eszméit a magyar nemzeti államszerkezet lényegének szellemében tanítanak a közoktatás minden fokozatán . . . elkerülnék azt a veszélyt, mely a szociális ismeretek tanításával minden megkötöttség nélkül mindig és mindenütt együtt jár. Lehetővé válnék az, hogy kialakulna társadalmunk egységes alapgondolkozása.” Szerinte a magyarság életképességének főtenyezője: az okos, békés, gyarapító, minden irányban plasztikusan fejlesztő társadalmi élet. „És Széchenyi ennek volt a mestere. Az ő tanításai megint regenerálhatják összes köz- és magánviszonyainkat. Azért szükséges azokat belevinni közoktatásunkba. Annak minden fokozatán tanítani kell azokat. Íratni kell mindenféle kézikönyveket e végből a tanítók és tanulók számára. Nemcsak a felsőbb, hanem a közép- és alsófokú, nemcsak az általános, de a szakképzettséget nyújtó legtöbb közoktatási intézetben is nagy haszonnal lehetne a szociális etikai előadásokat az ő szellemében rendszeresíteni. Sőt már a mesére figyelő zsengekorú gyermekeket is az általa kimutatott irányban kell óvni és nevelni. Kézikönyveket lehet a félig és egészen serdült ifjúság részére is Íratni. Az ilyen mélyreható működés által társadalmunk egy nemzedéken teljesen átalakulna s oly csodás változások állanának be, melyeket ma csak a merész ábrándozók mernek remélni... Ez az én felfogásom e kérdéstről – írja Gaal Jenő –, ajánlom az eszmét mindazoknak, akik nemzetünk jövőjét szívükön viselik és életérdekeit gondozni hivatottak.” (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. I. k. 107. 1.)

Külön megbízatásánál fogva, évtizedeken át foglalkozott a kivándorlások megfigyelésével. Sorozatos derék tanulmányaiban kiemeli, hogy korunk kivándorlásainak méretei csak viszonylag kisebbek, mint a népvándorlás ideje alattiaké, de abszolút számokban azok sokkal nagyobbak és újból állandóan nyugtalanítják az emberiséget. Viszont az altruisztikus törekvések soha sem voltak ezen a téren imponálóbbak, mint napjainkban. Kidomborítja, hogy a törvényhozások és kormányok mellett a kivándorlás kezelésének

ügyével szemben minő természetes szerep jutott az egészében nem. egységesen szervezett társa dalomnak, amelynek rendeltetése, hogy amazok működését plasztikusan kiegészítse, támogassa s a közvetlen célok kitűzésében segítségükre legyen. Enélkül a törvényhozás és kormányzat sehol sem tudott nagyobb eredményeket felmutatni; ellenben az társul fogadva és felhasználva, a különben megoldhatatlannak látszó feladatok teljesítésével is sok helyen elég kielégítő módon boldogultak. Ebben egyik bizonyítékát kell látnunk annak, hogy a nemzeti és emberi szolidaritás átérzése és megértése leginkább vezet a szociálpolitika terén megnyugtató eredményekre. Azonban megvalósulásuk a legnehezebben elérhető cél, annak tehát aránylag a legtöbb gondot és fáradságot kell, de érdemes is szentelni.

„Nem akarok magunk iránt igazságtalan lenni s nem kívánom a sok irányban felébredt magyar társadalmat leszólani. Tetünk a jelzett irányban már mi is valamit – úgy mond –, csak-hogy súlyos, sok helyen és irányban folyton romló helyzetünkben az korántsem elegendő. Sem itthon, sem a kivándorlási területeken nem részesül az elárvult gyámoltalan magyar kivándorló oly szeretetteljes ápolásban, mint más nemzetek fiai. Nyelvénél, fogva elszigeteltebb, kevésbé ügyes az új viszonyokhoz való alkalmazkodásban még akkor is, ha munkaerejének megvan a maga elismert nagy becsé.”

Sorban vázolja a kivándorlási, azután a bevándorlási országokat. Majd a félig-meddig, végül pedig az egészen nemzetközi jellegű társadalmi törekvések és intézmények tömör képét mutatja be. „Hóna alá kell nyúlni nekünk is az elárvult magyar kivándorlónak. A társadalomnak szervezkedni kell.” Ennek a szervezkedésnek a példáit hozza föl, hogy hatásuk alatt mi is hozzájárunk a sikerrel kecsegtető munkához. Ha volt nemzet számára idő, midőn a legteljesebb szolidaritás, az egyetemes együttérzés által kell áthatva lennie, akkor a mi korunk az a magyarságra nézve De ez nem elég, hanem a siker a fáradhatatlan, újszerű cselekvés által biztosítandó Ennek legcélszerűbb eszközeit, módjait és útjait kell megragadnunk, felhasználnunk, amelyek szerinte a következők: „Tudnunk kell, hogy a vándormozgalmak körül világszerte mi történik; alkalmazkodnunk kell az összes államok ki- és bevándorlási érdekéhez; igyekezni kell ezt az alkalmazkodást kivándorlóinkba beleplántálni; kivándorlóinkat, akiket itthon tartani és ellátni nem vagyunk képesek, folyton értékesebbé kell alakítanunk, hogy ennek révén, a bevándorlási országok kormányait a kivándorlóink érdekében megállapítandó egyezmények kötésére hajlandókká tehesük.” így kell hozzájárulnunk ahhoz, hogy a nemzetközi szociálpolitika valóban emberies módon és hatályosan minél előbb kifejlődjék, (G. J.: Tanulmányainak újabb gyűjteménye. I. 473-626. l.)

Társadalmi kérdésekben nem rejtegeti nézeteit. Elsősorban a társadalom maradáno érdekei szempontjából tartja a nőnevelést és a nők jogosítását megítélendőnek. Helyteleníti a nemek merev szembeállítását, a női érdekek egyoldalú kidomborítását és érvényesítésének kísérleteit. A nemek fiziológiai különbségéből folyó követelményeket fenntartja minden ellenérveléssel szemben. Szerinte ezeket semmiféle kultúrával, annál kevésbbé álkultúrával nem lehet eltüntetni. „Üres beszéd – mondja Gaal Jenő –, hogy a nő, ha eddig férfiakkal betöltött s ma nem nekik való hivatásokba jut, később az öröklékenység révén fejlődésánilag magasabbrendű képességekhez fog jutni. Hiszen a fejlődés helyes megítélése az, ha nem tévesztjük szem elől, hogy a nők nem csupán nőktől származnak. Hányszor fordult elő, hogy kiváló nők apáik tulajdonságait öröklik, hogy esetleg fiaiknak adják át azokat fejlődve. A nők képzése és képesítése a társadalom egésze szempontjából ítéendő meg. A nő természetes és a férfi által be nem tölthető hivatása az, hogy a család központja legyen. Ha a nemek egyike a másiknak feladatkörét ragadná magához, állandóan és rendszeren káosz és pusztulás következne be. A nem nekik való pályákra a nőket csak kivételesen kell engedni, mint kisegítőket és mint maguk részére is mentőöveknek. A nőt a maga szerepköre számára kell nevelni, melyet eddig korántsem töltött be. Azt mondják, hogy a nők férjhezmenetele nincs biztosítva. Ez igaz, de a nem házasságú nőknek is vannak sajátos női feladataik. A mai egészségtelen társadalmi alakulatok valóban megkövetelik a nők kenyérkeresetének megkönnyítését, de az erre irányuló oktatás – mint mondtam – csak mentőöv-szerepben jogosult s ne tekintessék magasabb, fejlettebb, okosabb nevelésnek. A nőket nem szabad gyöngíteni, különben elsőrendű és legsajátosabb élethivatásukra alkalmatlanok lesznek. Ez pedig a nemzetre nézve életérdekű dolog. A társadalom alapszejtje nem az egyén, hanem a család, főszervezetei pedig nem az emberiség, mint a világháborúban is kitént, hanem azon belül az egymással szembenálló nemzetek. Ami a családot és nemzetet végső elemzésben károsítja, az átmenetileg talán mint elkerülhetetlen rossz nem mellőzhető, de általánosan és huzamosan alkalmazva nem a mentésnek és fejlődésnek, hanem a hanyatlásnak és romlásnak tényezője.”

A nőnevelés a nyugati népek elfogulatlan íróinak véleménye szerint a leghaladottabb népeknél sem célszerű. A nők hivatása a maga egészében semmivel sem kevésbbé fontos, mint a férfiaké. Jó nők nélkül nincs család, családi élet nélkül pedig nincs népmegújodás. Sőt ennek főképp erkölcsi minősége inkább függ a nőktől, mint a férfiaktól. Kiváló nők kiváló férfiakat szülnék és nevelnek az újabb nemzedékek számára; sőt megtehetik még azt is, hogy a selejtes apák helyett derék fiakkal ajándékozzák meg a

nemzetet. Nincs ok ennél fogva kiválóan örvendeni, ha valamely családban fiuk, s nincs különös ok szomorkodni, ha leányok születnek. Egy jól nevelt, jóindulatú, női erényekkel ékeskedő hölgy csak úgy teremthet boldogságot maga körül, mint a férfi, s a lelkes honleányok csak úgy gyarapíthatják fajukat, mint az eszes és hősies férfiak.

A búr hadvezérek, miután elszántan folytatott háborújukban a mérhetetlen túlerővel szemben, nehogy egész fajuk kiirtásuk, kénytelenek voltak letenni a fegyvert, európai körúton asszonyaikról úgy nyilatkoztak, mint nemzeti újjászületések biztos zálogairól. Botha tábornok e részben a következőket mondta: „Nehéz küzdelmünk volt, legtöbbet a nők és gyermekeink szenvedtek. Mintegy húszezer asszony és gyermek pusztult el az összpontosított táborokban. Mindazáltal, midőn a legnagyobb kínokat állták ki, azt izenték nekünk, hogy szívesen halnak meg, csak mi kitarthatunk legyünk. Úgy hiszem, hogy egyszerűen csak a becsület kötelmeinek teszek eleget, midőn hirdetem, hogy a mi afrikai nőink a világtörténetben páratlan hősiességgel viselték magukat. Büszke vagyok rá – mondta Botha – hogy ilyen nőink vannak, de még inkább arra, hogy gyermekeink, a jövő a búr nemzetnek nevelése ilyen asszonyok kezébe van letéve.” (G. J.: Széchenyi István Nemzeti Politikája és Jövőnk. 183. 1.)

Gaal Jenő „Anyám emlékezete” című gyönyörű cikkében ezeket a megható sorokat írja: „Mély meggyőződés, hogy miként az angol-búr háború leveretése után a vesztes kis nép vezetői a búr nők erényeiben vélték fennmaradásuk mentőhorgonyát föl találni, úgy a mi porig sújtott nemzetünk fennmaradása és boldogulása is csak akkor nem hiú remény, ha az anyai méltóság hódolat-teljes tisztelete lesz annak főbiztosítéka és szilárd alapja. Ennek folytonos szem előtt tartásával kell a férfivilágnak felnőni, a nőnevelést pedig úgy kell átalakítani, hogy az uralkodóvá lett léhaság szellemének leküzdésével ez a hódolat a volt, jelen és lehető anyaság iránt a nemzet jövőjét valóban biztosíthassa.”

A háború előtt valóságos irodalom keletkezett asszonyaink sorsának kérdése körül. Írók mindkét nemből, de a közélet más harcosai is, politikusok és lelkészek iparkodtak a nagy problémát minden oldalról megvilágítani. És ez a kérdés az egész világot érdekli, mert hisz jó és boldog asszonyi sors nemcsak az egyesek, hanem egész nemzetek szerencsés létének egyik első feltétele. A háború alatt szinte úgy tetszett, hogy a nők egyenjogúsításának nagy kérdése a háborús események következtében minden törvényes intézkedések nélkül megoldódott. Az életpályák egész sora nyílt meg asszonyaink előtt. Nem állott útjában többé senki, semmi. Kereskedelem, ipar, tudomány, művészet egyhangúan tanúsították használható voltukat, a városok közigazgatásában szívesen látták segítő kezüket, hallgattak tanácsukra. De még

ennél is több történt. A mindennapos életben a hadba vonult férfiak helyét elfoglalták a nők és a polgári hadiszolgálat mind-erősebben vette igénybe a dolgozó asszonyi kezet. Ezzel a diadalmas erkölcsi eredménnyel karöltve járt az anyagi boldogulás; a nők sokat és jól kerestek, nem sokkal kevesebbet, mint férfi társaik és félretett fillérjeik ott ékeskedtek a hadikölcsönök milliárdjaiban. A kenyérkereső nők nagy táborából természetesen félféjjel, mindig kiemelkedtek az anyák, akiknek fiai, a hitvesek, akiknek férjei küzdöttek a hazáért, s velük az özvegyek ...

Gaal Jenő szerint: a nőket is mindazokra a feladatokra kell képesekké tenni, melyek emberi mivoltukkal szoros kapcsolatban vannak. A nő élethivatása époly becses, mint a férfié, de miként szervezete, hivatása is sokkal bonyolultabb. Lehetetlen», hogy reá a férfi és a nő rendeltetésének együttes terheit rájuké Ezeket el nem bírhatná. A nőt tehát elsősorban a saját hivatására kell nevelni és csak mellékesen arra is, hogy ennek nem tehetvén¹ eleget, megélhessen. Egyes nők valamely életpályára különös; tehetséggel bírhatnak; az ilyen tehetségek előtt természetesen nem szabad elzárni az utat és módot kell adni arra is, hogy a természettől kitűnök valóban is kiválhassanak.

Társadalmunk fejlődésének mai iránya mind több nőt utal az önálló keresetre. De ennek általánosítása – Gaal Jenő szerint – máris oly bajokat idézett föl, melyek világosan mutatják hogy ez az irányzat nem lehet helyes. Nem kell másra, csak a nagy kulturális központokban jelentkező tanult női proletariátusra hivatkozni. „A nőnek meg kell érteni atyját, fivéréit, férjét és fiát,, ha ezek magasabbrendű társadalmi feladatokra vállalkoztak is. Tehát általános és társadalmi műveltségre neki is szüksége van,... arra amit ott végez, a családi nevelés és családi befolyásolás útján igen nagy, számtalan fontos esetben döntő hatást gyakorolhat. Az alsóbb osztályokban némi módosulással szintén így áll a dolog.” Azzal – úgymond – „ha az általános nőnevelésnél nem a nők önálló keresetképességének és külön megállhatásának a fokozását tűzzük ki célul, hanem a férfival együtt való megélhetésének és a családi teendők minél természetesebb és tökéletesebb végzéséhez szükséges ismereteket öregbítjük, hajlamukat fokozzuk és nemesbítjük a nőkben, sokkal nagyobb jót teszünk velük és a társadalommal, mintha a ferde irányú általános nőnevelés útján mind a kettőnek meghasonlását idézzük elő önmagával.” Széchenyi fennen hirdette, hogy nagyobb jót nem tehetünk polgártársainkkal, mintha rávezetjük őket azokra az utakra, melyeken haladva boldogulásuknak önmaguk lehetnek a szerzői. Ez alapon szépen fejtette ki a nők feladatait is a nemzeti élet szempontjából. (G. J. Tanulmányainak újabb gyűjteménye. II. k. 569-571. 1.)

III.

Gávai Gaal Jenő egyénisége. – Tevékenysége, lelkülete, gondolkozása, szellemi iránya, módszere.

Ezerkilencszázhusz március elseje nagy napja Magyarországnak. Gaal Jenő naplójában ez áll róla: „Ma választották meg 141 szavazat közül 131-gyel Horthy Miklóst kormányzó-nak . . . Tette ezt a nemzetgyűlés mintegy a közvéleménynek utasításait követve, a nemzeti hadsereg szervezése körül szerzett érdemeiért és abban a biztos tudatban, hogy kormányzata rendet és alkotmányos munkás életet fog teremteni. Kétségkívül nehéz feladat jutott neki ezáltal osztályrészül. Ennek megoldásától függ nem jó, vagy kevésbé jobb létünk, hanem egyszerűen az, hogy tovább éljen-e Árpád és Szent István nemzete, vagy nyomorultan elpusztuljon. Össze kell szednünk erkölcsi és gazdasági erőink minden maradékát, amit idő, viszonyok, ellenség és önmagunk el nem pusztítottunk, hogy a nemzet nagy múltjának és kívánatos jövőjének szolgálatába állítsuk. Hunyadi János és nem Kossuth Lajos példája lebegjen előtte és szállja meg őt legjobb uralkodóink és államférfiatok szelleme. Szerintem ez jó választás, mely oly férfiúra esett, aki csupa tetterő s pozitív odaadó munka és tiszta hazafiság. Ember a talpán. Az oláhok most dúlták fel kenderesi majorját, még emléktárgyait is elvitték. Szép, meghatóan egyszerű volt eskütétele, mely után nem beszélhetett, mert az egész állvamaradt nemzetgyűlés elkezdte énekelni a Himnuszt.”

A körülötte és a nagyvilágban történetek állandóan figyelemmel kíséri. 1920 januárius 5-én indult el Parisba Apponyi és a magyar béke delegáció. Mélyen meghatotta a búcsú, amelyben a kormány és a Területvédő Liga nevében Raffay Sándor evangélikus püspök részesítették. Akkoriban lázas beteg volt, de lélekben résztvett a nemzeti élet e mozzanatában. Apponyi választás „történeti okmány”-nak minősítette. Legjobban megragadta figyelmét a válasznak az a passzusa, amelyben kiemeli, hogy „a nemzet sorsa nem ennél a békekötésnél fog eldőlni, bármi legyen annak eredménye. Egytől nem foszthatnak meg bennünket: az élethez

való ezer éven át kipróbált törhetetlen akarattól”. Naplójában feljegyzi: „az, hogy a Budapesten átutazó Franchet d'Esperey mit beszélt itt, valójában nem érdekelt, mivel szenvelgett jóakarátában nem tudtam bízni”. Figyelemmel kísérte a választási mozgalmakat is, de bizony erősen csendült meg azok hallatára és láttára-írja – „Bárd Miklós egyik költeményéből e két sor füleimben: „Leégtünk ... Valljuk, hogy az Isten nem sújt, há rá nagy oka nincsen”. Megragadták Prohászka Ottokár szavai, hogy „új (azaz igazi) nemzeti érzésre, új (azaz gyakorlati és őszinte) kereszténységre és új honfoglalásra van szükségünk”. Szerinte Prohászka „a magyar királyságot, mint a nemzeti konszolidáció feltételét is helyesen hangsúlyozta: de az valóban és necsak névszerint legyen magyar”.

Apponyi Alberthez ötvennégy évi, koronkint felette bizalmas barátság szálai fűzték. Elhunytának híre valósággal betegé tette. Az emlékének szentelt beszédében mondja: „Gróf Apponyi Albert oly tüneményes alak volt, hogy aki csak érintkezett vele valaha az életben, annak mély nyomokat hagyott lelkében, melyeket onnan soha sem lehet kitörölni. Már külső megjelenése is: magas, daliás termete, markáns arcvonásai, élénk, szellemes, átható tekintete százak közül is szembeötlően kiemelték őt. Nagy, általános, előkelő, tudományos és művészeti műveltsége, finom tapintatú modora, ildomos előzékenysége és simasága magyarázzák meg azt, hogy közel hat évtizedes köztevékenysége során a legexponáltabb politikai tereken nem vont maga után összeütközést, de még kimagyarázkodást sem ellenfeleivel. Hithű vallásossága és meleg magyar nemzeti érzése vetélkedtek egymással az elsőségért. Politikai tehetsége és diplomatai érzéke mindenütt érvényesült. De összes képességei felett uralkodott szónoki lángesze, mely lehetővé tette neki, hogy német neveltetése és magyar anyanyelvén kívül két nagy világnyelvet úgy beszéljen összes előadásaiban, hogy azokat az illető nemzetbeliek is megcsodálják és szembetűnően élvezzék ... Nem ismerek alkalmat, midőn felszólalása tapsvihart nem váltott volna ki. E varázsról beszélhetek – úgymond –, mert évtizedekig éreztem én is annak hatását.” Hogy ez a varázs mily erős volt, bizonyíték mellette, hogy első északamerikai útja idején az Unió Kapitoliumába meghívták szónokolni, ami csak két esetben: Lafayet-tel és Kossuth Lajossal történt meg. „Ez a csodálatos férfi később, a világháború után, az egész világ előtt képviselte a földig lesújtott Magyarország igazságát – folytatja beszédét – s pedig a rendelkezésére bocsátott szakérők nyújtotta adatok zseniális felhasználásával oly formulázások mellett, hogy amit a Népszövetség azelőtt meg sem hallgatott volna, a valóban helyesebb felfogásához kitérta lelkületét. Apponyi magának nagy dicsőséget, hazájának pedig becsületet szerzett ezáltal. Barátai

világszerte és ellenfelei a külföldön mindenütt őszintén, sőt természetes ádáz ellenségei is, legalább külsőleg, fájalták váratlan elhunytát utolsó hazafias, hű és nehéz küzdelmei színterén. A magyarság is gyászolhat, hogy az élők sorából egyik legfényesebb nagysága elköltözött.”

Egy alkalommal, amidőn Jancsó Benedek barátja lakásán meglátogatta (1919 augusztus 13-án), a hazai nemzetiségi viszonyokról folytattak hasznos eszmecserét, amelynek eredményét naplójában így foglalta össze: „Mindent el kell követni, hogy a magyarság az el nem szakított országrészekben anyagilag, szellemileg és erkölcsileg egyaránt viruljon.

Ettől függ nemcsak annak, hanem az egész magyar nemzetnek is a jövője. Az elszakított részek elválasztásának történeti jogi geográfiai és közgazdasági alapja nincs, csak részben van etnikai. Ezt kell ellensúlyozni, ha azt akarjuk, hogy a magyarság valaha még egyesülhessen. Három milliónál jóval több magyart akarnak nagy területtel együtt elszakítani. A fokozott kulturális munkának ezzel szemben roppant hordereje van. Nem elég bánkódni és panaszkodni az égbekiáltó igazságtalanságok miatt. Ezt ott, ahol kell, megtehetjük, de ezáltal ne fogyasszuk erőnket itt, mert dolgozni kell, sokat és hathatósan, hogy a jogi és érzelmi igazságtalanság helyén természeti reális alapjait mennél inkább megerősítsük. A nevelésnek is reális alapon kell végbemenni, de a nagy nemzeti és emberi eszmények szolgálatában... Roppant feladatok előtt állunk. Kérünk kell az Alkotót, hogy a természet törvényeit, de nemcsak az anyagiakét, hanem a nemzetek életét szabályozókat is jól megértsük s legyen erőnk, erélyünk, ildomosságunk és szilárd meggyőződésen alapuló kitartásunk követelményeik teljesítésére. A tudomány fáklyájával kell a nemzeti élet sötét zugaiba is bevilágítanunk és meggyőzően hatnunk a cselekedni hivatott legjobbakra. A veszélyeztetett gátakra álljon most mindenki és jó vezetés mellett egyetértéssel és megértően dolgozzék odaadással.”

A magyar kultúrát minden tekintetben úgy kell emelnünk, hogy nemzeti eszményünk valóban jogosultnak tűnjék föl mindenki előtt úgy itthon, mint szomszédaink előtt. A magyar nemzeti gondolatnak, az európai érdekeknek és az emberi haladás érdekeinek lehető összeegyeztetése legyen jövőnk törekvéseink veleje, amelynek szellemét egész nemzeti életműködésünkbe bele kell vinnünk. Ezzel a fölfogással vannak kapcsolatban azok a szavak, amelyeket Gaal Jenő a lussingrandei tengerparton sétálva jegyzett föl. „A technikával való szélesebbkörű és odaadóbb foglalkozás átalakító hatása lehet a magyar jellemre. Pozitív, csak pontos számítással elérhető feladatokból állván, az azok megoldására irányuló igyekezet, a természetes utak, módok és eszközök komoly s következetes keresése előnyösen fegyelmez, s ha néha rideggé tesz is, de

szabályoz. Ha az anyagi alkotásban a munkálkodókba belenevelt idealizmus is van, akkor az abbeli törekvések sok lélekemelő és megnyugtató erkölcsi élvezettel kínálkoznak. Ezáltal a társadalmi közreműködésbe összhang vihető bele, mely az egyéniséget s a közjelleget fejleszteni és nemesíteni, az egész nemzetet pedig edzeni és eljárását szilárdítani alkalmas. De az összhang létesítéséhez érzék és tudás szükséges. Miként a jó zenész minden hangot külön és azok egybehangzásának feltételeit ismeri, úgy a gyakorlati szociológus, amilyen pedig legalább intuitive, gyakorlatilag kell, hogy legyen, a társadalom vczére, feltétlenül szükséges, hogy ismerje a néplélek minden mozzanatát és egybecsendülésének követelményeit. A lélek húrjain tudjon összhangzatosan játszani. Így a létező egyes jellemvonásokat céltudatosan használhatja föl. Ilyen vezérekre van szükségünk s akkor a vezetés nem siklik ki a kezünk-ből, sőt a kisiklottat is visszaszerezhetjük. Ilyen államférfiakat, politikusokat, a társadalom ilyen vezetőit, ilyen katonai szakértőket, ilyen hadvezéreket kell nevelnünk mindenáron.”

Szűkebb hazájának, Aradnak sorsával azonosítja magát; minden ott előforduló mozzanatot figyelemmel kísér és minden változást a lehető legpontosabban számba vesz. A távolban is megtanulja az új szereplők neveit, s egyéniségükről lehetőleg alapos információt szerez. Megtanulja az aradi utcák új román nevét. Ha fáj is, közművelődési intézeteink és egyéb alkotásaink megromlásáról és lerombolásáról tudomást vesz, mert úgy vélekedik, hogy nekünk és utódainknak azokat mind helyre kell valamikor majd állítanunk, s boldognak érezné magát, ha az evégből szükséges munkában helyi és egyéb ismereteivel még ő is közreműködhetnék. Sőt, bizakodóbb hangulatban néha még ennek módjairól is gondolkodik. Az aradi hírlapok és hírek minden részlete érdeklí és bevésődik emlékezetébe.

Máskor afölött töpreng, hogy a magyarság alapjaiban megrendült, s senki sem tudja, hogy milyen válságokon megy még keresztül. „Mégfogyva testileg, szellemileg és erkölcsileg s megtörve megy a nehéz jövő elé.” Hogyan fogja helyét ily körülmények közt megállani! „Én aggodalom nélkül nem tudok nemzetem jövőjébe nézni. Nekem fáj még az is – írja –, ha kultúránk jeleit, az emlékszobrokat Aradon, Nagybecskereken, Kolozsvárt, Pozsonyban, Kassán, Szabadkán, Segesvárt, Nyitrán, a Cenk-hegyen, Brassóban és Dévényben, Pozsony mellett elveszítjük, vagy ha azokat csak durván sértik is. Fáj, ha az elraboltság veszélye fenyegeti a néhai barátom, Konkoly-Thege Miklós által a nemzetnek és a magyar tudományosságnak nemesen hagyományozott Ógyallai csillagvizsgálót igen becses berendezéseivel...”

Az 1922. évben egyéb társadalmi feladatai mellett Gaal Jenőt főként a magyar-román határmegállapításnál való erős közre-

működés foglalkoztatta. Az ügy állása nagyon aggasztotta. Szorgalmasan járt a Határmegállapító Központba, de felkutatott minden más forrást is, ahonnan megbízható adatokat nyerhetett, s néha minden jogosult önértetet félretéve, kereste az utakat és módokat, amelyek segítségével hasznos szolgálásokat vélt az ügynek tehetni. Angol nyelven elkészítette Arad megyére vonatkozó emlékiratát, amelyeknek kinyomatott példányait alkalmas helyekre a bel- és külföldre sietett elküldeni. Főtt a feje, mert arról értesült, hogy a románok Gesztet, Artándot, Biharkeresztet, sőt Arad megyében Eleket és vele Lökösházát is meg akarják kaparintani. A nemzetközi bizottság francia, angol, olasz és japáni tagjának részünkre való kedvezőbb hangolása érdekében akciót indított meg. Sorba járta a missziókat. Sok huza-vona után a bizottság 1922 február 28-án Aradon tartotta meg ülését. Gaal Jenő, a japáni őrnagyot kivéve, a bizottság mindegyik tagjával saját nyelvén beszélt. A románok az eleki járást, még Eleket is, a 22 ezer hold területű Lökösházának jóval több mint felét, vele a vasúti állomást is követelték. Gaal Jenő minden felmerülhető ellenvetésre igyekezett megfelelni. Együttal oly emlékiratokat, adatgyűjteményeket és térképeket bocsátott a delegáció rendelkezésére, melyek minden ellenséges hazug adatot megcáfoltak. Ettől a tárgyalástól kezdve egész augusztus haváig, országhatárunk nyugati szakasza megállapításának kérdése állandóan Damokles-kardként lebegett fejük felett. Végül 1922 augusztus 28-án Budapesten javunkra történt a fellebbezhetetlen nemzetközi döntés. Általánosan elismerték, hogy ez az eredmény túlnyomó részben Gaal Jenő fáradhatatlan munkájának köszönhető. A barátai és polgártársai részéről kifejezett üdvözetekre, felelete többek között ez volt: "... csupán azt tettem, ami elengedhetetlen kötelességem volt..." valamint a *múltban* egyedül azért kívántam élni, hogy a magyarságot szolgáljam, úgy a jövőben sem akarom az életet élvezni, csak míg a jobb sorsra érdemes szegény magyar nemzetnek szolgálásokat tehetek. Megnyugvásomra szolgál, hogy a ti becsületes eljárásokban hasonló törekvést látok és hogy vannak még magyarok, aki méltók e névre. Működésteket az Isten segítse s azt én a más világról is áldással fogom kísélni." (Emlékiratok.)

Gaal Jenő a magyar nemzet legkiválóbb nevelőinek egyike, ő, aki oly megható hűséggel és annyi meleg szeretettel ragaszkodott Széchenyi István emlékéhez, lélekben rokon volt a magyarság született legnagyobb nevelőjével. Nincs intelligens magyar ember, aki bármily távoli és közvetett vonatkozásban ne volna Gaal Jenő tanítványa, aki tőle ne tanult volna valamit. Háromkötetes Széchenyi-munkája sok százezer magyar ifjút vezetett be szellemi életünk megértésébe. Berzeviczy Gergelyről, Thessedik Sámuelről írt munkái, Carlyle Tamás tanulmánya, érte-

kezesei maradandó becsű alkotások. Írásainak érdekességét az a finom elemzés jellemzi, amellyel a kérdéseket boncolja. Elhisszük, hogy ő maga végigélte, átérezte, amit papírra vetett. Az ő szemében a tudomány végső célja: a nemzet java; a nemzetben szunynyadó szellemi energiát felébreszteni, kivirágoztatni. A tudomány minden vívmányának elsősül a nemzetet kell díszítenie, s a nemzeti közösséget kell szolgálania. Nem volt sem társadalmi reformátor, sem elméleti politikus, ő csak nevelni kívánta nemzetét. Munkáiban nem az oktató és bíráló hangján, hanem a szeretet érzésének különös melegségével szól hozzánk. A valóság lehető helyes felismerése, a kötelességérzés, a szókimondás, a rend, a pontosság, a szorgalmas, de magára és másokra nézve hasznos munkának szeretete, az élnitudás művészete és a korrekt viselkedés voltak jellemének fővonásai. Nemes becsvágya, hogy msgasabbrendű szolgáltatásokat tehessen hazájának, amiről írásaiban nem egyszer, így emlékezik meg:

„Mély meggyőződésem, hogy az emberi és nemzeti közműveltség feladatai nem azért nehezek, mivel a körülöttünk lévő nagy természet és az emberi gondolkodás szabályszerűségének megismerése csak tetemes fáradsággal és csupán fokról-fokra haladva történhetik – mondja –, hanem főleg azért, mivel az anyagi és szellemi haladás egyszer már meghágott lépcsőzetén sokkal könnyebb megmaradni, vagy másokat odavezetni, mint az erkölcsi emelkedés fokozatain. Az anyagi és szellemi kultúrát bizonyos jelentős mértékben a múltból örökölni, más nemzetektől is át lehet azt venni, de az erkölcsi világ utain minden nemzet és annak minden nemzedéke, a körülményekhez képest, esetleg nagyobb vagy kisebb fáradsággal, de csak a maga erejével haladhat; s ha valahol, itt áll az, hogy az ősök által megszerzett eredményeket minden generációnak újból meg kell hódítani, hogy azokat bírhasssa.”

Munkássága a közgazdasági és társadalmi tudományoknak csaknem egész mezejére kiterjed. De ezen a roppant úton sem haladt úgy el, hogy a mellette fekvő dolgok velejébe ne tekintett volna; sehonnan nem távozott úgy, hogy maga után maradandó emléket ne hagyott volna. Egyetlen benyomást sem hagy eltűnni észrevétlenül; megfigyel, elemez, megért, feldolgoz mindent, ami csak közelébe jut. Mindazokon a területeken, amelyekén keresztül haladt, állított fel olyan jelzőtáblákat, amelyek a kevésbé jártasokat is útbaigazíthatják. Ezeknek a tábláknak felirata világos, sőt művészi. Őt nemcsak a tartalom, a forma is lekötötte. Sokszor talán több fáradságába került finom ízlésének megfelelő formát találni eszméi számára, mint őket összegyűjteni. Életnézeteit, lelkületét kiváltképpen értekezéseiben, alkalmi beszédeiben vagy felolvasásaiban tárja elénk. Tudni akar mindent, ami a természetben vari, s oda akar adni mindent hazájának, amit tud. Nem elégszik

meg azzal, hogy néhány kiválasztott ismerje, mindenki számára hozzáférhetővé kívánja tenni. Dolgozatait a maga feltárta forrásokból meríti. Kevésbé gyakorlott elméknek inkább olvasásra, mint egyszeri meghallgatásra alkalmasak ezek; nem könnyűek, de *ami nehéz* bennök, az velős és maradandó.

Gaal Jenő pályája nemcsak a közgazdaság s a Széchenyi-kultusz terén volt fáradhatatlanul munkás. Irodalmi munkásságáért az Akadémia férfikora delén tagjává választotta. Sokat dolgozott az Akadémiában is. Szorgalmát, nemes lelkesedését előbb levelező, azután rendes, végül tiszteleti tagsággal honorálta. Hosszú, időn át volt elnöke az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának. „A magyar társadalomban megtaláltam azt a miliőt, amely ha koronkint küzdelem árán is, boldogulni engedett – írja – s amely a maga lelkiségével az én mentalitásomnak is megfelelt. A Magyar Tudományos Akadémiának magasabbrendű szellemi munkateremért vagyok lekötelezettje. A tudományoké templomába férfikorom delén jutottam be s volt időm elég, hogy szívem szerint ájtatoskodhassam benne.” (Emlékiratai.)

Számos kulturái és társadalmi intézmény leginkább a Gaal Jenő buzgalmából alakult meg. Vezetője, tagja, részben buzgó, munkása volt minden olyan társaságnak, amely valami kapcsolatban állott a nemzetgazdasági és társadalomtudományi élettel. Művész volt a tanácskozások vezetésében; bár rendszerint csak akkor szokott szót emelni, ha a tárgy fontossága vagy a tanácskozás menete felszólalását igazolta vagy parancsolóan igényelte. Működését általában mindig egy bizonyos tartózkodás jellemezte, mely soha el nem felejtette, hogy neki állásánál fogva bizonyos határig a pártok viaskodásán kívül kell állania. De ha valóban felszólalásra érezte magát indítatva, röviden, klasszikus tömörséggel fejtette ki nézeteit. Ha valamely gyűlésben *fontosabb* kérdésről tárgyaltak, külön is felhívták figyelmét, mert az ő tanácsát nagyra becsülték, s rendszeren azt fogadták el, amit ő indítványozott. Egyenes, nyílt beszédmódjával, világos, élesesű érveivel mindig a maga részére hódította a *hallgatóságot*.

Sokat utazott. Európa összes nyelvein beszélt és írt. Nyelvismereteinél és személyes összeköttetéseinél fogva alkalma nyílt megismerni Európa összes országait, de olyan adatokhoz is hozzájutni, amelyek másokra nézve hozzáférhetetlenek, vagy legalább is nehezen megközelíthetők. A saját meggyőződéséből vonja le következtetéseit s mondja ki véleményét. Jól ismeri a nehézségeket, de meggyőz bennünket arról, hogy velők megküzdhetünk. Carlyle-lal tart: „Ahol az igazság, a szeretet és a természet örök törvényei parancsolnak, ott a becsületes ember szótárában a „lehetetlen” szó nem létezik. Hogy ha minden ember azt mondta „lehetetlen” s nagy lármával tovább állott, úgy hogy magadra maradtál, akkor

érkezett el a te időd, a te lehetőség”. Gaal Jenő elméje nem volt üres spekulációra hajlandó. Magánember rendszerint beérheti a tiszta igazság egyszerű fölismerésével; de a nemzetnevelő Gaal Jenő szemében minden egyes kérdésnek megvan a maga saját természete, lét- és keresztülvitelének feltétele, amelyeken, ha kellő figyelembe nem vétetnek, gyakran a legmagasztosabb eszmék és tervek hajótörést szenvednek. A nemzetnevelő kellékei elsősorban jellembeliek, amelyeknek hiányát a szellemiség egymaga nem pótolhatja. Ő a saját szemeivel való látás, a saját tapasztalataival való okulás módszereihez ragaszkodott. Arra nézve, amit megismerni kívánt, nemcsak a nyilvánvaló forrásokból, irodalmi szemlékből és művekből, hivatalos jelentésekből szerzett tudomást, hanem a tünemények helyszínére lépve s felszíne alá bocsátkozva, mintegy sajátkezűen tapintgatta meg mindenütt a jelenségek ütőerét. Figyelemre méltatta a legapróbb jeleket is, s tanulságot merített belőlük ítéletének megalkotása és a saját teendőiben való tájékozódás tekintetéből.

Munkás, takarékos, lelkiismeretesen gazdálkodó, s minden irányban áldozatkész szülei voltak, akiknek példája, nevelése, oktatása és befolyása csak üdvösen hathatott lelkületére – mondotta megilletődve meghitt körben; az első gyermek évek körülményei megadták s fejlődés lehetőségét számára. Az emberiség legnagyobb áldására, munkára volt utalva; de megadatott neki a mód arra, hogy a magasabbrendű haladás eszközeit is megszerezhesse. Már korán meggyőződött Kölcsey Ferenc bölcs mondásának igazságáról, hogy „a társaságban született ember nem a magáé”. Igyekezett is ennek az igazságnak követelményei szerint élni és cselekedni. Szerinte boldog az, aki életéről tisztességgel számolhat be; hanem az emberek legnagyobb része jogait igen nagyra, kötelességeit pedig igen kevésre becsülván, az élet számadásával nagyon könnyen végez. „Sokáig én sem voltam jobb az ilyen átlagos embereknel – mondja –, de részint a bennem rejtett jónak csírája, részint az első nevelés üdvös volta, részint férfikorom delén kezdett alapos Széchenyi-tanulmányaim és hajlamaimnak megfelelő mélyebb elmélkedések nem könnyű munkája az erkölcsi fölfogást minden másirányú világnézet felett megerősítették bennem”. Majd más helyen ezt írja: „Mindenkinek eleget akarok tenni A kötelességteljesítés az Önbecsértéket emeli; nem jól számít az, aki csak a saját érdekeinek nyomán halad. Ezeket is szem előtt kell tartani, különben a mások kegyelmére szorulunk, vagy elpusztulunk. A közért dolgozva néha nagy fáradtságot érzünk, de azt kipihelve boldogok lehetünk, míg ellenkező eljárás mellett valóban nyugodt lelkiismeretünk, ha az állati élet szintája fölé emelkedtünk, már voltaképp nem lehet soha. A nagyobb gondok mellett megvannak minden napnak aprólékos bajai, melye-

ket el kell igazítani. Ez az élet, amelyről jól mondja az angol: „it is to make the best of it” (melyből a legjobbat kell kihámozni). Ha valakinek ez sikerül, akkor bármely sorsban, az élet alakjában kapott ajándékokal jól sáfárkodott”. (Emlékiratai.)

Nem volna teljes visszaemlékezésünk, ha a tudós mellett nem szentelnénk pár szót az embernek. Gaal Jenő társaság-kedvelő s mégis zárkózott egyéniség volt. Szívesen társalkodott, szívesen kérdezősködött, hogy megismerje az embereket, akiket hivatásuk közelébe hozott, de ő távol tartott magától minden közelítést, s nem engedett betekinteni lelkivilágába; s mégis azoktól, akik komoly céljaikban hozzá tanácsért fordultak, soha sem tagadta meg jó-akarátú támogatását, s alig is lesz közöttük valaki, aki ne a hála érzésével gondolna reá; de bizonyosan csak kevesen lesznek olyanok is, akik Gaal Jenő barátságával dicsekedhetnek.

Egész életében tanult, hogy taníthasson. Tanított istenféllemet, haza- és emberszeretetet. Egész életében dolgozott, hogy szorgalmas, becsületes munkára példát adjon. Elfoglalt, beosztott, egyetlen célnak: a munkának szentelt életmódja csaknem lehetlenné tette azt, hogy bensőbb barátságot kössön még olyan hozzá közelállókcal is, akikhez egyébként vonzódott és akiket egyéni tulajdonságaikért megbecsült. Szívesen osztotta meg gazdag tapasztalatait tanítványaival és szakmájának művelőivel; de amint ő maga is csak alapos munka árán igyekezett megszerezni és szerezte meg hatalmas ismereteit, másokat is az élet komoly iskoláját járt tanított, bátorítva, kitartásra serkentve a csüggedőket, mértéktartásra intve, rendszerességre tanítva a hevesebb vérmérsékletűeket. Elismerő szavakban nem volt bőkezű, mert az odaadó munkára ösztönzést tekintette feladatának a fiatal nemzedékkel szemben. Mindenkit óvott a könnyű szívvel odavetett véleménymondástól, ami^ éles ellentétben állott józan, megfontolt, higgadt egyéniségével, ő maga is példát mutatott önmérsékletével. Évek munkája árán készült termetes összefoglaló köteteit nem föltevésekkel töltötte meg; beírta az adatok, a tények rendszerbe foglalásával és következtetéseiben csak arra szorítkozik, ami a rendszerbefoglalás eredményeként valóságnak vehető. Ebben is Széchenyi intelmét követte: „nyomj el minden szenvedélyt, minden túlcsapongást, melyek rendesen szalmalánggal égnék s csupán hiúságból erednek”.

„Éreztem, hogy míg munkaképes vagyok, mennyi kötelességem volna ezen nemes magyar nemzet iránt – írja –, melyhez nemcsak az eredet, hanem a hála alakjában mindaz fűz, ami jót élveztem az életben. E nemzethez tartozhatni annak szabadságszeretete, nagylelkűsége, nyílt jelleme s úgy a felvilágosodás, mint az önfeláldozás iránti fogékonysága és lovagiassága mellett minden hátrányai, bajai, csapásai és veszélyei között is az én sze-

meimben szerencse. Nehéz, de nagy hivatásra mutató életfeltételeiben részesnek lenni nekem vonzó és érdekes.” (Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. V. 1.) Testestől-lelkestől magyar ember volt. Távol a szélsőségektől, konzervatív tiszteletével a felsőségek, de nem vakon tévedései iránt. Idegenkedik minden fölforgatástól. A munkában megerősödött anyagi és szellemi fölényre emelkedett magyarság: az ő eszménye. Hivatást érzett lelkében ő is, hogy hozzájáruljon nemzete „csinosodásához”.

A fiatalabb nemzedék nem ismerte, legalább is úgy, mint mi, a hármashalom és a négy folyó országát, a hatvanhárom vármegyét, a Kárpátokat és az Adriát; s alig ismeri azt a típusát a közéleti férfinak, amelyhez Gaal Jenő is tartozott, ő olyan kornak a szülötte volt, amely széleskörű állandó tájékozottságot és sokoldalú irodalmi munkásságot kívánt a tudóstól s nem azt, hogy lehetően szűk körre szabja működésének körét, de abban, hogy ő oly sokoldalú munkásságot fejtett ki, része volt a sajátos hazai viszonyoknak is.

Riedl Frigyes említi, hogy Kazinczy Ferenc – erős bíráló tehetsége mellett is – talán leglelkesebb embere kora Európájának, aki egy jó magyar vers olvasásánál könnyezik, egy magyar nagy építkezésnél, mint pl. midőn az esztergomi templom készülő falait látja, örömeiben fölsikolt. Én is láttam Gaal Jenőt elérzékenyedni az ő korában emelt egy-egy új középület megszemlélésénél afölötti meghatottságában, hogy ily intézmény életrehívását megélhette. Valóban megindítóan csodálatos, mennyi lelkesedés volt annak a kornak kezdeményezőiben.

A legtöbb halandónál az évek haladtával közeledik a kor, amidőn homályosulni kezd az önálló kutatásra való fogékonyság; mikor a tapasztalatokban megtisztult, megérlelődött ítélet, a szélesebb láthatárra kiterjedő nyugodt áttekintés lép a helyére. Gaal Jenőt a Teremtő a szellemnek oly gazdagságával áldotta meg, hogy ámbár ernyedetlenül dolgozott egy hosszú életem keresztül, mégis elég maradt belőle a legutolsó napokra is. Előrehaladott korában így elmélkedik: „Amíg élek, szükségem van a hosszas tanulmány és megfigyelés útján szerzett természetbölcseletre s azon alapuló vallásra. A kettő együtt alkalmas az embert mindenkorban helyesen irányítani és megnyugtatni. Az egyik magában nem elegendő, mert a tudomány csak belsőbből vetített s csak valóságnak tartott képeket szül és hipotéziseket teremt, a hit pedig azokat kiegészítő lelki egyensúlyt ad. Nem panaszkodom soha, csak engedelmeskedni igyekszem a természet parancsainak”. (Emlékirata.)

Feladatait a legkülönbözőbb megoldások szempontjából szokta tanulmányozni, mindig a lehető tökélyre törekedve. Egyéniségében a hivatottság ihletének lelkesedése a higgadt mérlegelő-képességgel egyesült; ha emellett szemügyre vesszük, mily igény-

telén józansággal intézte magánügyeit és a nap gyakorlati fáradalmait: tisztán látjuk, hogy természetében és jellemében a férfias akaratnak és szívósságnak épügy szerepe volt, mint a gyöngéd-ségnek és becsvágynak.

Az a lendület, amelyet a Széchenyi-kultusz közben nyert, minden munkájában növekedő' fokozatban nyilvánul. Az érzelem, mely munkásságát, egész lényét áthatja s lelkesíti, oly egyént jelez, aki fiatalságának bensőségét mindvégig megőrizte. Aki közelről ismerte Gaal Jenőt, az tudja, hogy a Széchenyivel való foglalkozás, a Széchenyi-kultusz, neki valóban boldogság, életcél, munka és egyben lelki üdülés lehetett.

Számára az írás lelki szükség, szellemi élvezet mámora volt. Nem vett kezébe tollat anélkül, hogy lelki tehetségei lázas munkába ne jöjjenek. Nem volt a mindennapi egyforma munkásság embere, minőt a szaktudományok követelnek. Túlfeszített erejű tevékenységét a művészetek és a természet szeretetének való áldozás váltogatta. Csendes, szelíd humorát s meglehetősen tartózkodó, de azért mindig szerény modorát is változatlanul megőrizte mindvégig.

Naplójában vallomást tesz arról a felfogásáról, mely emlékiratainak megírására indította. „Nem kérek e könyv számára semmit sem – úgymond –, én csak tartozásomat akarom a magyar társadalom és irodalom iránt leróni. Attól kaptam életemben mindent, annak vagyok adósa mindenemmel. Ha más társadalom szült, ápolt, nevelt és adott volna alkalmat a munkásságra, mely életem legfőbb boldogsága volt, annak lettem volna lekötelezettje. Azonban a magyar nemzet paránya lévén, vele szemben csak annyira volt igényem, amennyivel kötelességemet, ezt az egyetlen fölfogható célját életemnek, teljesíthettem. Ennyit, habár nem kevés és nem könnyű küzdelem árán, tényleg megkaptam attól. Ami az én szerény tehetségem és adott körülményeim közt lehetséges volt, azt meg viszont én tettem meg. Ezért elismerést nem kerestem soha és nem várok utólagosan sem. De halálom után sem akarok adós maradni és hálátlannak feltűnni.”

Majd az ifjúsághoz fordulva ezeket mondja: „... a valóban egyetemes kulturái szintájra való föltörekvésre a magyar ifjúságnak, mely hivatva van a világfelfordulás révén elvesztett nemzeti egységünket s ennek minden anyagi és más biztosítékait visszaszerezni, nagymértékben van szüksége. Ennek az ifjúságnak továbbá hasznára válhat, ha egy őszinte ember példáján látja, hogy a legjobb akaratral is miben és miként lehet tévedni, de azt is, hogy mikép bontakozhatni ki a tévedésekből. Láthatja az emlékiratokból, hogy mik a középsorsú fiatalember lehetőségei s annak körülményei folytán mik a benső lehetetlenségek, melyek után nem szabad kapaszkodnia.”

Gaal Jenő sohasem törekedett a közfigyelmet magára vonni, pedig kivételes egyéniség volt. Nem áhítozott nagyobb, befolyásosabb hatáskörre, mert látta, hogy a kisebb lehetősége végett is minden erejét igénybe kell vennie. A szerint kell őt megítélnünk,, amely üdvös irányt adott szellemével kortársainak, amely példákat hagyott maga után s azoknak az eszméknek igazsága szerint,, amelyek munkálásának és szolgálatának áldásos életét szentelte.- Bizonyára messzeható nagy eszközökkel tört volna legszívesebben életének céljai felé; de ő azáltal vált oly hasznossá a magyar közéletre nézve, hogy a kisebbeket sem kicsinyelte. Más, talán erőszakolta volna a lehetőség módjait, de ő megelégedett azzal, hogy önmegtágadással szállította a szükséges építőanyagot a lassan emelkedő épülethez. Kárba ugyan nem veszett semmi a gondviselés-szerűen rábízott nemzetnevelő erőből; a kisebb nemzetek életében ez az erény is dicsőség. Mindaz, amit ő írásaiban hátrahagyott,, oly szoros kapcsolatban van az ő tudományos, politikai és társadalmi tevékenységével és egész életének folyásával, hogy alig lehet a tudós és közéleti férfiú jellemzését az emberétől különválasztani.

Attól a pillanattól kezdve, amelyben a közpályára lépett, míg csak szellemi erejével rendelkezett, mondhatni, utolsó lehelle-téig, szolgált a nemzetét. Egyike ő a kiegyezést követő korszak azon vezérszemlémeinknek, akik életüket nagy céloknak szentelve, munkásságuk nyomait szellemi alkotásaikban hagyták maguk után, s akinek meleg rokonérzést ébresztő és tiszteletet parancsoló egyénisége példaképpül szolgál minden idők és korok nemzedékeinek.

Ezerkilencszázharmincégy május 18-án hunyta be örök álmra szemeit. Sírba szállt anélkül, hogy megtörő szeme láthatta volna messziről az ígért földjét, a haza határainak teljességét- Áldott emlékével eltelve, idézzük Jókai fohását:

A legnagyobb királyhoz ment követnek;
Az Isten trónjához kívánkozik.

Jó neki ott! Nálunk emléke legyen.
A föld takarja drága hamvait,
Nevét utókor tartogassa! Semmi
E nagy szellemből nincs elmúlva itt!

Emlékitől minden szív nemesebb lesz;
Hamvától a hon földje boldogabb
És szellemétől, mely égbe megtért
Az ég hozzánk talán irgalmasabb.

ÉLMÉNYEK ÉS TANULSÁGOK

ÍRTA:

GÁVAI GAAL JENŐ

BEVEZETÉS.

Az a csodálatos, megfejthetetlen valami, aminek fogalmát is nehéz meghatározni és amit a nagy bölcselek sem tudnak érthetővé tenni: az élet nekem is osztályrészül jutott. Annak megfigyelése magamnál és másoknál arról győzött meg, hogy semmink, tehát életünk sem a magunké. Az élők világába saját érdemünk és közreműködésünk s anélkül lépünk be, hogy tudnók, mikor és miért? Azután tenyészünk, alakulunk, fejlődünk egy megfoghatatlan, de általános természeti törvény hatása folytán. Lassanként tisztuló öntudatot nyerünk, mely a művelt, de bizonyos fokig a műveletlen népeknél is kettős: az egyéni s a kisebb vagy szélesebb körű közösségi öntudat. Mind a kettő, de különösen az utóbbi, valónk hármás fő megnyilatkozásának: a testi, szellemi és erkölcsinek tökéletesbülésével egyre határozottabbá válik. Az önfenntartás és fajfenntartás ösztöneinek érvényesülése mibennünk is hatalmasan követeli a maga jogait. Az egyéni és társas lét feltételei kölcsönhatásban valósulnak meg. Az ezeknek erőnkhez és képességeinkhez mért elegettevés adja meg életünk szegényesebb, vagy gazdagabb tartalmát; ennek kisebb, vagy nagyobb összhangzata és arányossága pedig annak boldog, avagy boldogtalan alakulását.

Később azután jön egy életkor, midőn egyenként igen súlyos büntetés terhe alatt fokozatosan mindenről le kell mondanunk. Az anyag, melyből egyéniségünk keletkezett s a hely, melyet az emberi társadalomban és vele a mindenségben elfoglalunk, más, újabb, frissebb életnek kell. A természet változhatatlan nagy törvényszerűségei alapján elvesztvén képességeinket és ezekkel együtt létjogunkat, épp oly kevéssé tudjuk, hogy miként és mikor távozunk, amint nem tudjuk, hogy mi módon jöttünk.

Már korán meggyőződtem Kölcsey Ferenc ama bölcs mondásának igaz voltáról, mely szerint „a társaságban született ember nem magáé”. Igyekeztem is mindjobban ez igazság követelményei szerint élni és cselekedni. Lassanként méginkább tisztába jöttem azzal, hogy amink van, a legkevésbé a mienk, mert azzal szemben mások és a köz progresszive is több igényt támaszthatnak.

Nem a miénk testünk, mert anyagát a természet adja és bármikor visszakövetelheti, egykor azonban minden körülmények közt biztosan visszakívánja magának. Nem az szellemünk, amely részben ettől, részben pedig a társadalomnak sokféle s rendkívül bonyolult hatása folytán keletkezik és érvényesül. Nem a miénk erkölcsi valónk sem, de – a környezet nagy befolyása mellett is - ebből a legtöbb illeti meg egyéniségünket, ámbár az is sokszor fizikai valónk minőségétől függ, gyakran erkölcsiségünk alakulása sem függ tőlünk.

Ha már most ennyire függünk rajtunk kívül álló tényezőktől, hogyan lehetne egész életünk, vagy annak bármely jelentős mozzanata a sajátunk? De ha mindez nem is a miénk, mégis felelősek vagyunk használatukért s azokról számolni tartozunk.

Szerintem boldog az, aki életéről tisztességgel számolhat be. Hanem az emberek legnagyobb része jogait igen nagyra, kötelességeit pedig igen kevésre becsülvén, az élet számadásával nagyon könnyen végez. Sokáig én sem voltam jobb az ilyen átlagos embernél, de részint a bennem rejtett jónak csírája, részint az első nevelés üdvös volta, részint férfikorom delén kezdett alapos Széchenyi-tanulmányaim és a hajlamaimnak megfelelő mélyebb elmélkedések nem könnyű munkája, az erkölcsi felfogást minden más irányú világnézet felett megerősítették bennem. Addig én is sok tévelygésnek voltam többé-kevésbé szánandó áldozata. De azontúl – hivalkodás nélkül mondhatom –, minden gondolatom, minden elhatározásom s minden tettem, amennyire csak gyarló emberi voltom mellett lehetséges volt, az erkölcsiség jegyében fogamzott és valósult meg. Sajnálatos hibáktól, egyes fékezhetetlen rossz tulajdonságaimból folyó tévedésektől később sem voltam ugyan mentes, de azok és hátrányos hatásai mégis inkább az erkölcs tisztületének, félémének és szeretetének túlzásaiból keletkeztek. És én az erkölcsiséget egyedül abban az eljárásban látom, mely általánosan alkalmazva a köznek (a családnak, nemzetnek és emberiségnek) közvetlenül, vagy közvetve valóban és végső elemzésben javára válik. Azt hiszem, hogy erkölcsi kötelességet teljesítek most is, midőn a magam életének folyását a valósághoz lehetőleg híven, gazdag és pontos adataim gondos, lelkiismeretes tanulmányozása után, egyfelől minden tartózkodás, minden szépítgetés, de másfelől minden álszégyen és a rendesen csak negélyezett túlságos szerénység nélkül minél egyszerűbben és világosabban leírom. Egy ily életrajz készítésével eleinte úgy foglalatostkodtam, hogy emlékeimet felfrissítvén, azokat csak magamnak jegyeztem fel. De midőn láttam, hogy e feljegyzésekben másokra is becesség válható tanulságok rejlenek, kezdtem ezekkel is jobban törődni. Végül egyes hozzám közelálló és jeles tanfériak biztatására eltökéltem magamat arra, hogy emlékeimet oly alakban írom

meg, mely azokat a halálom után való közzétételre is alkalmassá teszi. Az ily természetű munkának, hogy valamit használhasson, az első, legnagyobb, sőt elengedhetetlen feltétele, hogy az tárgyilagossá és szélesebb körben is könnyen olvasható legyen. Nem az öndicséret, vagy szeretteimnek egyoldalú magasztalása, hanem ezek kizárásával a múltaknak minél inkább megfelelő életképek, vagy helyesebben az egymásból alakuló mozgóképek nyújtása a fődolog. Elővettem ezért a saját és családom tagjainak összegyűjtött tömérdek leveleit, ami sokezer ilyen iratnál nem kis dolog, azokat időrendben összeállítottam. Kikérdeztem őket minden időszak eseményeire nézve és emlékezőtehetségök által megerősítettem és kipótoltam a magamét. Elővettem régi dolgozataimat, mindenféle munkálataimat és feljegyzéseimet. Bejártam újból mindazon helyeket, ahol valaha, különösen gyermek- és ifjúkoromban éltem, vagy ahol mélyebb benyomásokat nyertem. Azután a későbbi évekre vonatkozó – kivétel nélkül mindennap írott – igazi naplóm számos (idáig huszonöt) vastag kötetit tekintettem át. Továbbá, még élő kortársaimmal céltudatosan irányított tüzetes beszélgetéseket is folytattam a múltakról, miáltal a régibb dolgok és közérdekű események képének felújulását is remélhettem magamban. Így aztán ismét végigélve egész léteimet, oly dolgot készíthettem, mely, ha nem is szól az én egetverő nagy tetteimről, de mivel a magánéletben a társadalom minden osztályával egy félszázadnál jóval tovább igen sűrűen és figyelmesen érintkeztem és mivel a közélet számos terén sokáig többféle minőségben elsőrendű emberek társaságában beható tevékenységet folytathattam, már mostanáig is közel hetven évnek alakulását közelről szemlélhettem, azokról tehát egyet-mást, ami figyelmet, egyes esetekben megszívlelést érdemel, „sine ira et studio” és „sub specie aeternitatis” én is elmondhatok.

Micsoda kicsinyes, hiú, sőt erkölcstelen ember lennék, ha a magam semmiségeért, mely volt és nincs, nem is lesz többé soha, csak egy hamis tollvonással is vétkezném az igazság ellen. Hiszen jól tudom, hogy a fáraóknak a piramisok köszívében száradó hullái és egy kidőlt odvas fa egyenlő értékek a természet háztartásában. Egyikről sem érdemes az utókornak mást tudni, mint a valót. Én csupán az a tárgy akarok lenni, amelyről írnom kell, mert viszonyait, amelyekben némi okulás kínálkozik embertársaimra nézve, a legjobban ismerem. Mint mostani porhüvelyemet a földnek, akként szellemi és erkölcsi valóm maradványait is, vissza akarom adni annak a társadalomnak, amelyből vétettem, amelynek függvénye vagyok és amely azokra teljes mértékben jogot formálhat.

Hogy ennek lesz-e haszna, az már nem az én dolgom! Amennyiben életképesség van társadalmunkban és én elég szeren-

esés leszek befogadóképességéhez előadásommal hozzáférközni, miként minden nem egészen üres életből, az enyémnek tartalmából is meríthet valamilyes tanulságot.

Ha nálunk szokás lenne az emberi élet emlékeinek külön iratokban való hű megóvása s az emberek az ily emlékiratokat nem az írók iránti kegyeletből, vagy kíváncsiságból, hanem saját érdekükben kellő figyelemmel forgatnák, sok-sok oly okulást szerezhetnének belőlük, amelyek számtalan drága kísérletezéstől, tévedéstől, hibától és kártól mentenék meg őket.

Nem kérek e könyv számára semmit sem. Én csak tartozásomat akarom a magyar társadalom és irodalom iránt leróni. Attól kaptam életemben mindent, annak vagyok adósa minde-nemmel. Ha más társadalom szült, ápolt, nevelt és adott volna alkalmat a munkásságra, mely életem legfőbb boldogsága volt, annak lettem volna lekötelezettje. Azonban a magyar nemzet paránya lévén, vele szemben csak annyira volt igényem, amennyivel kötelességemet, ezt az egyetlen felfogható célját életemnek, teljesíthetem. Ennyit, habár nem kevés és nem könnyű küzdelem árán, tényleg megkaptam attól. Ami az én szerény tehetségem és adott körülményeim közt lehetséges volt, azt meg viszont én tettem meg. Ezért elismerést nem kértem soha és nem várok utólagosan sem. De halálom után sem akarok adós maradni és hálátlannak feltűnni. Ez a felfogás adta kezembe a tollat, amellyel jelen emlékiratomat megírtam.

ELSŐ FEJEZET. 1846-1870.

Származás. Gyermekkor. Első ifjúság. Fiatal férfikor.

A gávai Gaal család. – Szülői ház. – Első iskoláztatás. – Középkorai bevezető tanulmányok. – Lieb Miska, a későbbi világhírű Munkácsy Mihály. – Az uralkodó pár körutazása az Alföldön. – A sziondai és bassarági bérlet. – A Selmecebányai és a pozsonyi liceumban. – A Széchenyi-rekviem. – Az 1861. évi képviselők-választás. Egyetlen költői kísérletem. (1863.). – A régi Magyarország emlékei Pozsonyban. – Atyám intelme. – Pályaválasztás. – Jogi tanulmányaim Pesten. – Az 1865/66-i országgyűlés. – A kiskövek között. – Az 1866-i osztrák-porosz háború. – Egyetemi tanulmányaim Bécsben.-Pályatársak. – A koronázás. -Pályázat a Magyar Tudományos Akadémia „Wodianer utazási ösztöndíjára” – Válságos fordulat a családi gazdaságban. – Művészeti tanulmányok Czizler Győző társaságában.

A gávai Gaal-család a tizenhatodik században már székely nemes familia volt és eleim Bocskay István hajdúi közé tartoztak. Családom egy ága Bocskay korában került Erdélyből Szabolcs vármegyébe, ahol a fejedelem Gáván és a mai biharmegyei Földesen birtokot is adományozott neki. Az ilyen nemesítéseket és donációkat a bécsi békekötés értelmében II. Mátyás megerősítette. Ez történt „Nobilis Joannes Gaal de Gáva” nevű ősszömmel is. Vele és általa többben, úgy látszik rokonai vagy sógorai, névszerint Takács György, Szalay Miklós és Mikes János is megerősítést nyertek nemességükben. Később azután mindig csak gávai Gaal Jánosról és a „többiek-”ről van szó az 1608. évi december 2-án kelt nemesi oklevélben. Ezt az oklevelet én régen ismertem, de a család egy másik ágától nem tudtam megszerezni. 1904-ben azonban beleegyeztek abba, hogy ezt az okiratot a Magyar Nemzeti Múzeumban mindnyájunk nevé-

ben letétbe helyezhessem. Ennek az okiratnak hiteles másolatait szétesztottuk a családtagok között.

A család eredetileg református volt. Apai nagybátyám vissza is akart térni ez egyház kebelébe. Egyik öcsém pedig önkéntes adót fizetett „az ősök hitét megőrző üdvösség csodálatos tudományú református egyháznak.”

Midőn a tizennyolcadik század elején egy Gaal János Békés vármegyének Haruckern¹⁾ által történt újabb benépesítése alkalmával 1722-ben Biharból Szarvasra telepedett le, amott csupán ágostai hitvallású evangélikusok lévén, gyermekei már ezek szertartása szerint kereszteltek meg. Nemességök Szabolcs, Bihar és Békés vármegyékben is kihirdettetett. Az az idős rokonom, ki a nemesi levelet őrizte, már régebben azt írta nekem a család múltjára vonatkozólag, hogy azt illetőleg ő is nagy homályban van, lévén ő szüleinek tizenharmadik és utolsó gyermeke, aki még nagyatyját sem ismerte. Szóhagyomány után tudta meg, mid'ŋ a család felmenői iránt kérdezősködött, hogy ez az őünk katonaviselt ember s felesége német származású volt. A család egyes idősebb tagjai még említették, hogy ők még játszadoztak ereklyeként őrzött kardjával és sarkantyúival.

Ez őünk Haruckerntől a jelzett időben mintegy kétszáz holdnyi területet kapott, mely megmaradt ivadékainak kezén és még ma is Gaal-dűlőnek nevezik. Szóval, a korábban jelentékeny birtokú családnak az az ága, melyből én származom, elszegényedett. Régi nemességét fenntartotta ugyan és Békés vármegyének 1839. évi közgyűlési határozata értelmében e család tagjai a nemes urak lajstromában szerepeltek, de – habár előnyös feltételek mellett – csupán inkább taksás, mint jobbágy telkeket műveltek. Én még ismertem azokat az öreg Gaalokat, akik Szarvason éltek, mint meglehetősen jólétnek örvendő emberek. Különféle típusúak voltak. Az egyik alacsony, kövér, zömök, szőke kis ember, a másik erős, barnapiros, kifejezésteljes arcú atléta volt. Nagyapám első, vagy másodunokatestvérük lehetett, mert mint közeli rokonokkal bánt velők, amidőn Békéscsabán koronként meglátogatták őt. Utódaik később, midőn én öcsém kívánatára nemesi oklevelünket Arad megyében kihirdettettem, a vérségi összeköttetést készségesen elismerték velünk. Apám ugyanis az egész nemességgel nem sokat törődött, bár annakidején gyakorolta a nemesi előjogokat nagyatyámmal együtt, aki a maga városában „a nemesek hagynagya” volt. Nekem ennél fogva valóságos nyomozás útján kellett kimutatnom, hogy atyám, Gaal Sándor, annak a Gaal Györgynek volt a fia, aki a tizennyolcadik századnak utolsó évtizede elején, 1791-ben

¹⁾ Az utaló számok a kötet végén található „Jegyzet” megfelelő sor-számaira mutatnak.

AGÁVAIGAAL-CSALÁD CÍMERE

február 9-én szintén egy Gaal Györgytől és Ruttkay Máriától Szarvason született,*) sőt ott is házasodott meg. Első gyermekei is ott születtek és csak később költözött át Csabára. Ott ő nyitotta az első nagyobb vaskereskedést, ami az akkori viszonyok közt elég meglepő volt. Ugyanis atyja őt erre a pályára adta és Wurnnál taníttatta ki Pesten.

Felesége, az én apai nagyanyám, a kisjeszeni Jeszenszky családból származott. Nagyatyám határozottan magyar típus volt. Erős vonásai, mérsékelt hajlott orra, merész tekintete, szép kék szeme volt, amelyet bozontos, igen nagy szemöldök árnyékol be. Termete inkább közepes, mint magas és szikár, megjelenése bátor, viselkedése élénk. Beszédmódja határozott és harsány, fellépése már inkább hatalmaskodó, heves vala. Felesége szláv típusú volt. Tagbaszakadt, zömök, inkább csontos, mint elhízott termetén elmosódott arcvonású szőke fej ült, orra nem volt hajlott, hanem inkább fitos, őt úgy ismertem, mint nagyon jószívű, egyenletes kedélyű, csendes, béketűrő matrónát. Egyszerűen okos, de nem feltűnően éles eszű, nem ügyetlen, inkább tartózkodó természetű asszony volt.

Mind e tulajdonok vegyülve jelentkeztek atyámban. Ő igen erős, szokatlanul nagy, izmos, de elhízásra hajlandó, jószívű, de lobbánékony természetű, néha elérzékenyedő, de haragjában sokszor határt nem ismerő, dolgos, szorgalmas, de dolgait nem mindig szerencsésen beosztó ember volt. Munkabírása fiatalabb korában bámolatot keltett, de rendszerint sok erőt pazarolt el. Bizonyos önbizalommal tekintett a jövőbe, de messzebb – talán éppen azért – nem igen tervezett. Optimizmusa mellett szerény igényei voltak, ezért viselte el aránylag könnyen, nem szilárd alapra fektetett számításai mellett elmaradhatatlan gyakori, érzékeny csalódásait. Azok tanulságait nemigen szívlelte meg, hanem mindig teljes erővel küzdött és bízott még nagyobb bizalommal, mint azelőtt. Ebben a bizalomban is volt valami erő, mely őt az élet minden viszontagságai között annak végéig fenntartotta, mert teljesen vagyontalanul kezdte meg az élet küzdelmeit, bennünket szeretettel és okosan nevelt fel s kifogástalan tisztességgel és becsülettel futotta meg rövidnek nem mondható egész életpályáját. Hajlamai őt a gyakorlati életmódokra utalták, különösen a gazdálkodásra. A tanuláshoz csak közepes kedve volt. Láttam a pozsonyi evangélikus líceumban kiállított végbizonyítványát, amely az akkor filozófiának nevezett felsőgimnáziumi osztályokban elért középszerű sikereiről tanúskodott. Életvidor kedélyű volt mindig. Valószínűleg ilyen lehetett már tanuló korában is, mert nagyatyámnak 1835-ben és 1836-ban hozzá intézett korholó levelei

*) Keresztzülei Bohus János és Szakky Zsuzsanna voltak.

inkább ernyedtt szorgalmát és szórakozott életmódját kifogásolják. Nagyobb kihágásokról nincs bennük szó.

Érdekesek e levelek az akkori viszonyok élethű feltüntetése szempontjából is, melyeket minden száraz leírásnál jobban jellemeznek. E levelek először is a költekezést lobbantják szemére. De oly csekély összegekről van szó, hogy azok kiadása pazarlásnak még az akkori pénzértékek mellett is alig volt mondható. Azután könnyelműséget azért tulajdonítanak neki, mivel egyes rokonok leveleire nem felelt. Majd kemény hangon óvják a rossz társaságtól. Általában nem sok gyöngédség nyilvánul meg ezekben a keményhangú levelekben, s ezt csak az otthoni igen szűkös viszonyok teszik érthetővé. Gaal György már ugyanis 45-46 éves korában egy baleset folytán keresetképtelenné lett. Meghasonlott a világgal és önmagával, amit később magam is észlelhettem. Ez magyarázza meg, hogy miért ért véget apám pozsonyi tanítása a bölcsellett. Atya és fiú ugyanis kapva kapott az alkalmon, mely akkor kínálkozott, midőn gróf Sztáray Albert jure Haruckeriano bírt Békés vármegyei gyönyörű pusztáit belterjesebb kezelés alá fogván, békési uradalmainak csabai központi hivatalában atyámat írnokul alkalmazta. Az akkori főtiszteket öregségükben még én is jól ismertem.

Atyám 1817 május 18-án Szarvason született. Az első gimnáziumi osztályokat Mezőberényben végezte, ez a gimnázium került később Szarvasra. Onnan lépett a pozsonyi liceum felső osztályaiba. Pozsonyban való tartózkodása alatt az volt a mellékkeresete, hogy Kossuth Lajos Országgyűlési Tudósításainak közönséges írásbeli sokszorosításánál közreműködött. Szép kézírása volt mindig és ezt késő vénségéig megtartotta. Ez a mellékfoglalkozás, melyre rá volt utalva, elvonta ugyan az iskolai rendes tanulástól, de másrészt alkalmul szolgált neki arra, hogy előkelő és tanultabb urakkal is összejöhetett. Talán ennek köszönhetette, hogy modora finomult és alkalmazkodási képessége jobban kifejlődött, ami őt később mindenféle társadalmi körben igen kedvelté tette. Érdekes adat erre az, mely szerint mikor gróf Sztáray Albert, aki nagy arisztokrata volt, Nagymihályból egyszer békési birtokait megtekinteni lerándulván, a főbb tisztekkel csak félvállról beszélt, ellenben apámmal, akiről megtudta, hogy nemes ember s a pozsonyi jurátusok között gótt, igen nyájasan beszélgetett.

Ezek a nagykiterjedésű birtokok a török hódoltság óta beláthatatlan térségű legelők voltak. Csak egy kis részök volt eke alá véve, a többi igazán pusztaság maradt, melyen nagyszámú gulyák, ménesek és egyéb nyájak legeltek. Mérföldekre nem lehetett falut, de még házat, sőt fát sem látni. Csak egy-egy kútgém magaslott ki az asztalsima rónaságból. Az 1844-ben bekövetkezett úgynevezett örökváltság és az allodiumokon²⁾ bel-

terjesebb gazdálkodás felkarolása előtt az uradalmi tisztek feladata volt a puszták állatállományának gondozása és a jobbágyok szolgáltatásai és szolgálatai teljesítésének ellenőrzése. Az említett két fordulat akkor következett be e vidéken, midőn gróf Sztáray Albert két leányát két unokatestvér, gróf Apponyi György, a volt magyar udvari kancellár és országbíró, továbbá gróf Apponyi Gyula vette nőül. Sokáig osztatlanul gazdálkodtak, de jobban, mint jogelődök. Több nagy allodiumot kerekítettek ki. Ezek egyike volt a Békéscsabához kétórányira fekvő gerendási puszta is. Annak épületekkel való ellátását 1845-ben apámra bízták. Ő mint kezdő tiszt nagy buzgalommal és sok ügyességgel látott a feladat megvalósításához. Ettől fogva állandóan a pusztán élt, ahol eleinte csak egy kunyhóban húzhatta meg magát. A szép major építése és az egyéb táblák kimérése is nagyon s került volt. A tiszt lakot ő elsősorban persze magának, a saját ízlése szerint építtette. Ma is előttem áll ez a ház, mely az akkori szokásnak megfelelő, földszintes kis dupla épület volt, három elég magas szobával, melyek közül kettőt cserépkályha, egyet pedig boglyakemence fűtött. Volt egy háló, egy vendégszoba és egy iroda. Az étkezés az irodában történt, azonban melegebb időben egy keskeny zárt folyosóban végződő széles nyitott tornác volt a tartózkodás rendes helye. Az épülethez tartozott egy tágas konyha szabad tűzhellyel, egy téglatalajú jókora cselédszoba és éléskamra, melyben a pincelejárásnak megfelelő bevakolt és meszelt téglalépcsőzet volt. Ezt mindenféle élelmiszerek és tartályaik elhelyezésére használták. Minket gyermekkorunkban leginkább a kis és nagy kert érdekelt. Az előbbi a ház előtt terült el és talán egy kis holdnyi is lehetett. Azon kellett keresztülmenni, ha a házzal szembenálló és igen jó hidegvízű gémeskúthoz akart valaki eljutni. Nyírott meggysovány vette azt körül és feltűnően sok „estike” virág volt benne, mely naplementekor pompás tarkaságával élénk színezetet adott az egésznek. A tisztalak mögött terült el a folyton gazdagodó és öregbedő nagykert a maga hatalmas jávor- és bőventermő gyümölcsfáival. Talajának kitűnő fekete homokját a fák rendkívül kedvelték. Ennek a kertnek, melyet mindig kitűnően műveltek, egy hajlása volt. Közepetáján indult meg ugyanis az a lejtő, mely a híres Hajdúvölgyhöz vezetett. Ennek mélyén közvetlen szomszédságban egy „forrás”-nak nevezett tó volt. Különös jelenség volt ez a jód-tartalmú kis tengerszem. Szabályos körben mintegy 1400 négyszögöltre terjedt ki. Fenekét szép fehér, puha homok fedte. Vízének mélysége lehetett vagy másfél méter. Igen kellemes, üdítő- fürdés esett benne. Később egy lélekvesztőt is szereztek rája, melyen néha én is csónakázhattam. Valamivel tovább Csorvás felé volt egy másik, nagyobb, de posványosabb tó is. Az később ki is száradt, míg az előbbit ez a sors csak az 1863-ik évi aszály idején érte.

De ez, mint akkor hallottam és később nem egyszer magam is meggyőződtem róla, némi ásátás után ismét visszajutott eredeti állapotába. Vízének állása megfelelt a Körösének, mellyel úgy látszik, volt valamely összeköttetése.

A major igen szabályosan épült és nagy darab földre kiterjedő tágas gazdasági udvart alkotott. Emeletes magtárból, sok hosszú cseléd- és dohánykertészházból, hatalmas istállókból és aklokból, nagy színekből és sok hosszú tengerigöréből – kotárkából – állott.

Az egész birtokon végigvonult a békéscsaba-orosházi -persze akkor még nem töltött – országút, melyet hatalmas kanadai nyárfasorok szegélyeztek. Az úton haladó jároművek zörgését jól lehetett hallani a nem nagyon messzire fekvő tiszt lakból, hová egy jódarabon külön fasor vezetett. E fasor felé fordulva gyermekkoromban sokszor feszülten vártuk hivatalos dolgai miatt gyakran távollevő atyánkat. Mindez persze ma már a múlté, mivel a birtokot parcellázták.

Erre a pusztára vitte atyám 1845 november 11-én fiatal feleségét, édesanyámat. Ott születtem én 1846 szeptember 14-én a most jellemzett apától és egy oly anyától, akinek emléke mindig szent volt előttem, mert ő az okos, szerető és kötelességtudó anyák mintaképe volt. Meggyőződésem szerint örökölt tulajdonságaim becsesebb részét és életfelfogásom szilárd alapját neki köszönhetem.

Abból az előkelő szellemű és elterjedt örmény eredetű Lukács-családból való volt, melyből társadalmi és közéletünk annyi kiváló, népszerű és népszerűtlen alakja származott. Anyai ágon sok Lukács-ivadékot ismertem, köztük Lukács Antalt, Lukács Bélát és Lászlót, továbbá Szilágyi Dezsőt is. Ezzel rideg természete miatt nem tartottam a rokonságot, de nagybátyjával, Lukács György volt államtitkárral és sok más Lukácscsal annál inkább.

A család azon ágának leszármazási tábláját, melyből anyám származott, a gyergyószentmiklósi igen tanult és eszes öimény pap, Görög Joachim volt szíves összeállítani részemre. Ez a család is I. Apafi Mihály fejedelemsége alatt telepedett le Ulián név alatt Erdélyben. Az első Ulián halálának éve az anyakönyvi bejegyzés szerint 1728 volt. Fiának keresztnéve után nevezték el azután magyarosan Lukácsnak az egész családot. Ez utóbbinak volt unokája az én anyai nagyatyám, aki mint harmadik gyermek 1781. évi szeptember hó 28-án Gyergyószentmiklóson született és 1844. évi januárius 13-án Békéscsabán hunyt el. Neve Lukács Gergely volt.

Említett megbízható forrásom szerint anyai őseim arméniai örmény urak voltak, kiket a törökök zsarnokoskodása kivándorlásra kényszerített. Az ilyeneket a gyergyószentmiklósi egyházi anyakönyv különösen kiemeli a közönséges szolgálatot teljesítő és

amazokkal együtt bevándorolt többi egyszerű örményekkel szemben. Erre azért utalok, mert így érthetővé válik az a kulturális érzék, melyet az ősrégi örmény közműveltség emlőin felnőtt család ivadékai hazánkban is tanúsítottak. Az anyakönyvi feljegyzések alapján ennek a családnak egyes férfitagjai kamarási méltóságot is kaptak. Anyám ennek a családnak minden ágával vérségi rokonságban állott, de közülök csak egyesekkel tarthatott fenn laza összeköttetést. Áldozatteljes életének a vi'ág mozgalmaitól, sőt társas zajától is félreeső folyása többre nem adott neki lehetőséget.

Anyám szülei eleinte jómódban éltek egész a két devalvációig, melyek 1811-ben és 1816-ban következtek be. Az előbbi két évvel megelőzőleg (1809 november 30-án) keltek egybe. Lukács Gergely nagy üzleti vállalatai őket már 1809-ben Arad és Békés megyébe hozták. Terjedelmes pusztákat bérelt, Kakucsot és Kutast. Azokon gazdálkodott, főleg göbolyókat hizlalt, melyeket leginkább Bécsben szokott volt értékesíteni. Egypár ottani marhakereskedőnek a devalváció³) következtében történt tönkrement, akik tartozásaiknak nem tudtak eleget tenni, megrendítette az anyagi helyzetét is. Vagyona romjaiból később a sarkadi királyi postát vásárolta meg Bihar megyében. De azt sem bírván megtartani, egy sógorához Orosházára ment postakezelőnek. Majd egy kisebb bérlet célszerű kezelhetése végett családjával együtt Békéscsabára költözött.

Neje Keresztes (Kopasz) Anna Mária volt. Született 1791 szeptember havában és meghalt Orosházán huszonnyolc évi özvegyesség után 1872 április havában. Anyai nagyatyámat nem ismertem, mivel még anyámnak, Franciskának, férjhezmenetele előtt halt meg, ki 1818 augusztus 2-án Békésgyulán született és legifjabb gyermeke volt. Midőn többi nagyszüleimnek hamvait egyszerűen, de kegyelettel megjelölttem, az ő sírját nem tudtam megtalálni. Ott simult el az a most sétányul használt békéscsabai régi temetőben, ahol a föld humuszrétegével vegyülvén, örök nyugalomát nem háborgatja senki sem. Derék jelleméről anyám sokat regélt nekünk. Innen tudom, hogy nagyon türelmes, okos és jó ember volt, akinek emlékét minden hozzátartozója mindig kegyelettel őrizte. Egyik nagybátyámnak mondta, hogy feleségén kívül más nőt soha nem* ismert. Emlékét kegyelettel őriztem én is. Anyám és később említendő nagybátyám szerint nagyon hasonlítottam hozzá. Nagybátyám éppen ezért kedvelt különösképen engem. Én azonban főleg azért emlékeztem meg kegyelettel róla, mivel áldott emlékü anyám az ő szellemét örökölte és kedvence, becézett gyermeke volt. Ami iskoláztatást nyert, azt is közvetlenül tőle kapta, mert vétlen elszegényedése után az akkori gyér tanintézetekben, vagy éppen a még ritkább nevelőnők által való taníttatás költségeit

nem fedezhette. Egyetlen levele maradt reám, melyet az akkor – anyai nagynénjével – éppen Erdélyben utazó leányához írt 1839 október 13-án Orosházáról. Ennek tartalma, kézirata és irálya, mívelt, szabatosan gondolkozó, az összes körülményekre gondosan kiterjeszkedő figyelmi, higgadt, nyugodt embernek tün-
tetik fel őt, aki a dolgokat úgy fogta föl, amint vannak és helyze-
tébe minden fölösleges panaszkodás nélkül beletalálja magát. Ennek a levélnek egy mondata érdekes és így szól: „Anyádnak erántad való nagy nyughatatlanságát le nem írhatom. Külömb-külömb s mentül cifrább képzelődéseket magának formálván, azért is siettem írással, hogy mennél előbb elkészülvén, haza indul-
jatok.” Anyai nagyanyám ugyanis, mint később – nagy kort érvén el – kiderült, szívós szervezetű, de igen ideges természetű asszony volt. Iskolázottsága a vele egyosztályú régi úrinők szín-
vonalát sem érte el, mivel olvasni jól, de írni sehogysem tudott. Ennek magyarázatát saját magától hallottam. Nagybátyja Ditró-
nak, melyet 1876-ban, mint általában az egész Székelyföldet kegyelettel felkerestem, plébánosa volt s egyúttal szentszéki ülnök is lévén gyakran tapasztalta, hogy a válóperekben a szerelmes levelek nagy szerepet játszanak. Jellemző logikával tehát azt gondolta, hogy hamar elárvult unokahuga nevelését úgy fogja a leghelyesebben vezetni, ha nem taníttatja őt az írás veszélyes mesterségére. Testvérei azonban mind írástudók voltak. Ebbeli elmaradottságát tehát kizárólag nagybátyja különös jóakaratanak köszönhette.

Anyámnak sok testvére volt, akik közül az én születésem idején csak egy élt még, Lukács Márton, akiről később többször fogok megemlékezni. Apai részről is volt egy derék, de szerencsétlen nagybátyám. Gaal Károly. Én őt nem ismertem, mivel 1847-ben vadászfegyverének tisztítása alkalmából, azt hiszem véletlenül, mert minden körülmény oda mutat, meglötte magát. Voltak azonban, akik az ellenkezőt állították, mert egy öngyilkosságra mutató, de kétértelmű sorokat találtak íróasztalában, melyek e szavakat tartalmazták: „A becsület és élet mindenkor egy nyomdokon járván, amennyire az utolsót, annyira az elsőt minden-
kinek megőrizni kötelességében áll”. Hanem öngyilkosságra valóban semmi oka sem volt. Egészséges, 29 éves, életerős, fiatal férfi volt, aki nemcsak kész ügyvéd, hanem már Békéscsaba város főjegyzője és vőlegény is volt és mindenki nagyreményű derék embernek tartotta. Menyasszonya évekig viselte utána a gyászt és az ő hagyatékából kaptam meg egyik daguerrotyp arcképét is. Ő volt az, aki vissza akart térni őseink kálvinista vallására. Ez oldalról volt még egy nagynéném, aki 18 évvel volt fiatalabb apámnál, Teréz –, férjezett Kubek Sándorné. Atyám nagyon szerette őt s úgy lány-
korában, mint később is, ha szükség volt rá, tőle telhetőleg támo-

gatta. Anyámmal együtt felvitte Pestre 1854-ben, hogy mindketten láthassák az ország fővárosát, melyről -hazajövén -mi gyermekek csodadolgokat hallottunk tőlük. Jól emlékszem rá, hogy vasút hiányában Szolnokig kocsin kellett menniök. Ez utazásnak kezdetleges részleteit is sokáig emlegették. Teréz nagynéném, részint a mi későbbi gondozásunk, részint atyámnak utolsó betegségében velem együtt folytatott odaadó ápolása és folytonos ragaszkodása által viszonzta kötelességtudó bátyja szeretetét. Férje igen derék, becsületes ügyvéd, később gyulai törvényszéki, majd csabai tekintélyes királyi járásbíró volt.

Atyám már egy-két évvel megélhetést biztosító hivatalba jutása előtt kiszemelte magának feleségül azt a nőt, aki azután hű élettársa és őrangyala lett. Szüleik szomszédok voltak. Gaaléknak saját házuk volt éppen Csaba város kellő közepén, Lukácsék pedig bérelt házban mindjárt mellettök laktak. Az öreg Lukács Gergely halála előtt mintegy beleegyezését adván a fiatalok választásához, azt monda leányának: „Nekem úgy tetszik, hogy fiatal szomszédunk több nekünk ennél”. Már nem élt, midőn atyám megkérte anyám kezét és nem is olyan könnyen kapta meg azt. Nagyanyámnak, ki buzgó katolikus nő volt, ugyanis az „eretnek” ellen kifogása volt. A csabai katolikus plébános nem is a templomban, hanem csak a paplakban akarta őket összeadni. Anyám azonban tiltakozott ez ellen és az ő kívánsága volt, hogy a nagy evangélikus templomban esküdj ének meg. Reverzálisról sem akart tudni semmit, így azután az akkori törvények értelmében az e házasságból származott gyermekek nemök szerint követték szüleik vallását. Hogy akkortájt, midőn anyám született, sőt mikor még férjhez is ment, szülei a legelölkelőbb békésmegyei urakkal is némi összeköttetésben állottak, mutatja annak a levélnek hangja, melyet eljegyzése után keresztatyja, Rosty Albert békésmegyei nagybirtokos és volt alispán, báró Eötvös József és Trefort Ágoston apósa, intézett nagyanyámhoz. Ez a nem nagyon hosszú levél, melyben érdekes az akkori műveltebb magyar társadalom nyelve is, következőleg hangzik:

Csabacsüdön, Október 19-én, 1845.

Szívesen tisztelt kedves komámasszony!

Nagy örömmel esett értésemre becses tudósításából édes leányának, kedves keresztgyermekemnek közelítő férjhez menése. Nincs ugyan szerencsém esmérni a vőlegényt, de nem lehet kételkednem, hogy a két szívnek viszonos vonzalmán kívül – az egyéb körülmények is olyanok, a millyenekre boldog házi életet, gazdasági jólétet és állandó megelégedést építhetni. Tiszta szívből óhajtom, hogy kedves komámasszony számos esztendő

által találja teljes örömét és vigasztalását szeretett Fannijának boldog sorsában és unokáinak, melyekkel az Isten meg fogja áldani, ápolásokban s felnevelésükben anyai szívét gyönyörködése közben részesülve, tellyenek el hátralévő életnapjai. Ámbátor én az összeadás napjának örömeiben személyesen is résztvenni óhajtok, mégis mivel mind dolgaimra, mind gyenge lábom álló egészségemre, mind pedig leginkább arra nézve, hogy minél hamarabb Pesten lennem kellene, bizonyossággal nem ígérhetem, hogy kedves komám asszony kívánságának és becses felszólításának meg felelni fogok, sietek jelen válaszom által kérni: hogy más násznagyról is gondolkozni méltóztasson, a mi minden esetre, t. i.: ha el jöhettek, sem fog ártani, ha ketten leszünk is násznagyok.

Azonban én e hónap 24-én vagy 28-án Gyulára menni kénytelenítettven, vagy oda menve, vagy vissza jöttémben, megfogom tisztelni személyesen a kedves komám asszonyt és kisasszonyját. Egyébiránt tessék azon meggyőződésben lenni, hogy szíves barátságos indulatom, mellyel eddig viseltettem, meg nem változott és hogy azt bármely alkalommal is tanúsíthatni örömemre fog szolgálni, maradván becses szívességébe tisztelettel ajánlott

kész szolgálója

Rosti Albert.

Ilyen emberek közt láttam meg a napvilágot. Két nevet kaptam a keresztségben, Jenőt és Károlyt. Az utóbbi atyai nagybátyámé volt, az előbbit pedig anyám báró Jósika Miklós „Adorjánok és Jenők” című színművének olvasása közben kedvelte meg. Egy kritikus úr ezt azért kifogásolta, mivel akkor nálunk a Jenő név még szokatlan volt és szerinte az ily finomabb név esetleg nagyon rosszul fog reám illeni, ha később ostoba ember talállok lenni, holott a Jancsi vagy Gyurka név alatt könnyen elvegyülhetnék a hozzám hasonló többiek között.

Öt testvér közül az elsőszülött voltam. Szeretettel és a család akkori viszonyaihoz képest elég gonddal, koronként érzékeny áldozatokkal neveltek. Gaal György büszke volt fiúnokáira. Anyám elbeszélése szerint mikor születtem, örömeinek kijelentésekor főleg azt hangoztatta, hogy van már egy votum, ami alatt a nemesek szavazati jogát értette a vármegyén. A második votumot akkor emlegette, midőn másfél évvel fiatalabb Ferenc ösém született. Később velem e tárgyról beszélgetve, nagyon fájlalta, hogy a nemesi előjogok megszűntek, de bízott benne, hogy az csak ideig-óráig lesz így, mert „annak még vissza kell jönnie”.

Első éveimre természetesen nem emlékszem, de mint mondják, élénk, fürge, kíváncsi és beszédes fiú voltam, akinek folytonos kérdezősködésére alig győztek felelni. Szüleim házánál

kivétel nélkül magyar cselédek voltak, de már a külső cselédség jórészt a csabai tótok közül került ki. Rébék nevű szárazdajkám azonban tűzről pattant magyar lány volt, akinek népies nyelvezetét én csakhamar elsajátítottam. Nem töltöttem be a harmadik életévemet, midőn a szabadságharc alatt 1849-ben székely huszárak vonultak át a gerendási pusztán. Lakásunk konyhájának nyitott kéményében lóhátról mohó vággyal nézegették a felaggatott füstölt húsokat. Én mint egy Babszem Jankó határozottan tiltakoztam, hogy belőlük valamit elvigyenek. A marcona hadfiaknak élénkségem és bátorságom annyira tetszett, hogy közülök az egyik lovára felkapott és el akart szöktetni. Egy más alkalommal kinyűgözött rossz gebéket kergettem ki a nagy pusztából egész a határig azzal a kiáltozással, hogy „ne egyétek a mi szénánkat”. A ház népe, mikor nem talált reám, már kétségbe volt esve, hogy elvesztem, míg végre Csorvásról jövő emberek mondták, hogy láttak egy piroskabátos kis fiút, aki békós lovakat hajt ki a pusztából. Testvéreim közt, mint írák, a kilencéves korában anginában 1856 december 1-én elhalt Ferenc következett utánam. Ő csak kevéssel levén fiatalabb nálam, együtt tanultunk egész az ő haláláig, ami nekem is nagy fájdalmat okozott. Vívódása alatt nagyapám szobájában térdre hullva és összetett kezekkel imádkoztam, hogy a jó Isten tartsa meg drága, jó öcsémet. Úgy látszik, nagynénem megfigyelte ezt, mert félfüllel hallottam, hogy ezt az esengésemet másoknak elbeszélte.

Első iskoláztatásom voltaképp külön történt. Nem voltam még ötéves, midőn anyai nagybátyám, akinek akkor még nem voltak gyermekei, magához vett, hogy én az övé legyek. Azt mondogatta, hogy „utánam ő tegye be az ajtót”. Állítólag erről már végrendelkezett is. Azonban később saját gyermekei is jöttek a világra és így én kiestem a kegyéből. Ő akkor a József nádor még meg nem osztozott örököseinek kis jeníi uradalmában, az aradmegyei Tőz-Miske községben gazdasági intéző volt. Nagybátyám érdekes, finomérzésű, művelt, úri társaságot kedvelő és kereső ember volt (1813-1879). Feleségével 1839 január 16. óta gyöngéd házastársi viszonyban élt. Temesvárott járt iskolába, ahol németül, hivatala körében pedig oláhul igen jól megtanult. Gyermekkoromban úri modorát s lakásának és öltözködésének csínját, valamint kész nyelvismereteit nagyon bámultam. Ezen úgynevezett „nevelésem” alatt korán nyílt alkalmam az oláhsággal megismerkedni, mely sokkal jobb benyomást tett rám, mint később a csabai tótság, amiben persze tévedtem. Nekem tetszett az a furcsa oláh falu is. Ez időben még senki sem beszélt a „románság”-ról. Emberei, házai, templomai annyira különböztek azoktól, akiket, illetve amelyeket addig láttam és ismertem. Jól emlékszem a miskei düledező templom fatornyára, melynek közelébe sem szeret-

tem menni. Itt a község magyar jegyzőjének fia volt a játszótársam, akit később apám önálló nagy gazdaságában alkalmazott és tanulásom első színhelye az oláh iskola volt. Ott a dascalnak nevezett tanító lakószobájában a helybeli zsidó korcsmáros ködmönös fiával együtt, mintegy privatissime forgattam egy magyar-német abcés könyvet, melyből a koronként hozzánk betekintő tanító adott fel leckéket. Sokat azonban nem köszönhettem ennek a nevelésnek, mivel sillabizáltatott és azzal képtelenné tett arra, hogy későbbi iskolatársaimmal lépést tarthassak a folyékony olvasásban.

Jól emlékszem, hogy ezidőben mérges kis fiú voltam. Ha a nagy sárban magam nem mehettem haza, akkor rendszeren a fiatal oláh legény hetest küldték értem. Néha elkésve jött s mivel haragomnak – nem tudván vele beszélni – szóval nem adhattam kifejezést, emiatt egyszer annyira felindultam, hogy zsiros fejét kis ökleimmel kezdtem ütlegelni, a mi ellen ő természetesen élénken tiltakozott. Megjegyzendő, hogy hátán vitt, ami az én munkámat épp úgy megkönnyítette, mint megnehezíté az ő védekezését. Általában ügyes, kedélyes, néha csintalan, de általában önuralomraképes gyermek voltam, akivel szerettek foglalkozni. Miskei tartózkodásom ideje alatt kétszer voltam vőfély. Egy fiatal 16 éves leánycseléd és egy úrinő, a Stetina Ilona anyjának mennyegzője alkalmával, akiket nagybátyámék házásítottak ki. Pántlikás füttyköst tartottam kezemben, öltözetem pedig a magyar parasztleányvisélet volt. A menyasszonytáncot is el kellett járnom.

De sok komoly dolgot szintén láttam és hallottam ott, mert akkor ugyan nem értettem meg azokat, de amik figyelmemet megragadták, eszmélésemet előmozdították és gondolkozásomat fejlesztették. Mindez ellensúlyozta és kiegészítette az otthon, a nagy pusztaságban nyert egyoldalú benyomásokat. Modor tekintetében szintén jótékony hatást gyakorolt rám a nagyobb és vegyesebb idegen társaság, melyben gyakorta megfordultam. Önuralmat fejlesztett ki bennem, mert jobban kellett magamra vigyáznom.

Szerettek ugyan a rokonaim, de azt kiéreztem, hogy olyan meleg szeretettel még sem viseltetnek irántam, mint édes szüleim. Jól emlékszem arra, hogy egyszer csak behívtak az udvari szobából, ahol akkor huzamosabb idő óta ott tartózkodó nagyanyámmal együtt laktam, apámmal találtam magamat szemben, aki azonnal magához vont és megcsókolt. Rendszeren nem szokott volt becézni és dédelgetni, sőt szigorú fegyelem alatt tartott, de atyai igaz szeretetének melegét kiérezvén, egészen elérzékenyültem és alig tudtam magamhoz jönni. Úgy rémlik előttem, hogy ekkor vitt haza. Nem telt el egy év és valóságos tanulói pályám megkezdődött Békéscsabán, hat éves koromban 1852 őszén. Ott ugyanis

vagy húsz magyar család összebeszélte és Debrecenből hozattak egy képzetesebb, tősgyökeres református magyar néptanítót, aki már nem is volt nagyon fiatal ember. Csató József volt a neve. Ő bennünket még ma is elfogadható módszerrel vezetett be az elemioktatásba. A lakáviszonyok ekkor a legnépesebb békéscsaba mezővárosban is oly szegényesek voltak, hogy egy közönséges tót paraszt – Kitka – házában béreltek nekünk tanteremül egy oly földes talajú szobát, melyben a házigazdának a földéig érő tarka párnákkal megvetett díszágya is bennmaradt.

Ettől az időtől fogva életem folyásának már minden főbb mozzanatára tökéletesen, híven emlékszem. Részletesen tudnám azokat leírni. Ez időben az utak és utcák rosszak, esős időben feneketlenek voltak. Egy esetben például Békéscsabán egy tehenet a város kellő közepén keletkezett óriási kátyúból farkánál fogva kellett kihúzni. Érdekes volt reám nézve az, hogy a túlnyomóan jómódú, eredetre nézve is nagyrészt magyar, de kivétel nélkül erősen magyar érzelmű úri családokból származott kortársakkal együtt lehettem. Az élénk hazafiság szelleme hatott át akkor mindenkit, akikkel érintkeztem. Más nyelvet, mint a magyart, épúgy, mint otthon, műveltebb embertől itt sem hallottam. Nem is tudtam másképp egy szót sem, mint anyámnak tiszta magyar nyelvén, melyet ő szépen és szabatosan beszélt. A mezőváros, ahol ekkor éltem, sokkal inkább tót volt, mint manapság, de reám nézve a parasztság túlnyomó részének nyelve végig teljesen idegen maradt. Csak később értettem belőle valamit. Szüleink hazafias dacának és féltékenységének köszönhetően, hogy nem adták az akkor egyetlen csabai nyilvános, úgynevezett „magyar” elemi iskolába, ahol bizony hamisítatlan és megbízható magyar nyelv-érzékem nem szerezhettem volna. Ellenben Csató József úgy oktatott és nevelt bennünket, mintha az ország szerencsésebb napjaiban annak legmagyarabb helyen éltünk volna. Ebben nagy segítségére voltak a szülők, akik közül egyesek az egész kis magyar iskolát melegen felkarolták és azt később sokkal jobb helyiségbe átköltöztetve, minden szükségessel bőven ellátták. Én Feri öcsémmel Békéscsabán élő atyai nagyszüleimnél laktam, ahol atyám, akinek uradalmi ülésekre kellett bejárnia, minden héten rendszeren meglátogatott bennünket. Természetes azonban, hogy kisebb-nagyobb szünidőinket a két órányi fekvő Gerendáson töltöttük. Néha velünk jöttek oda rokon és jóismerős iskolatársaink is. Nagyon jól emlékszem, hogy egy ilyen kirándulás alkalmával egyik pajtásunk valami Kossuth-nótára gyűjtött rá, melyet akkor persze énekelni veszélyes lévén, óvatos tanítónk még a puszta kellős közepén is elhallgattatott bennünket. Csabán egyébiránt Kis Péter rokonunk nyílt úri házában második otthonunk akadt, ahol hasonló szokások uralkodtak, mint otthon nálunk, de jóval nagyobb

jólét mellett. Oda úgy jártunk, mintha ezen távoli atyafiakkal igen közeli vérségi kötelékek fűztek volna bennünket össze.

Csodálatos gyorsasággal fejlődött így értelmünk és fel-fogásunk. A krími háborúnak részletei is nagyon érdekelték már (1854-1855). Az akkor megindult „Vasárnapi Újság” arra vonatkozó rajzait rendkívüli kíváncsisággal szemlélgettük. A politikai helyzetről persze nem volt tiszta fogalmunk, de éreztük, hogy valami szomorú teher fájdalmas nyomása alatt sínylődik nemzetünk, amelynek szeretetére szüleink és egész környezetünk csakhamar megtanítottak minket. A hazafias versek és dalok folyton fülünkben csengtek. Azokat mi is megtanultuk és előadtuk, szépségeiket megéreztük ugyan, de teljes értelmeket nem tudtuk fel-fogni. Azonban a nagy fegyelem, mely ily körülmények közt szükségesnek tűnt fel mindenki előtt, aki bennünket vezetett, jellemünkre és erkölcsi fejlődésünkre igen jótékony befolyást gyakorolt. Szabadon mozoghattunk és mégis oly rendben tartottak, mintha kolostorban vagy katonai intézetben nevelkedtünk volna.

Ennek az életszakomnak kimagasló eseménye az volt, hogy 1852-ben, mint kis fiút engem is elvittek Orosházára, ahol a fiatal, még nőtlen Ferenc József császár éppen átutazott. A roppant tömeg között egy kocsiról néztük a díszes átvonulást és hogy azt jobban lássam, valaki még fel is emelt. Mindazonáltal ez eset egy nagy kavarodás emlékénel mélyebb nyomot nem hagyott bennem, mivel a körülöttem történtek összefüggését még nem tudtam kellően megérteni s azt senki sem tartotta szükségesnek, sőt talán tanácsosnak sem megmagyarázni előttem. De néhány év elég volt arra, hogy tisztábban lássak. A megyei hatóság élén ott szerepelt idegen német és cseh urak, továbbá az elosztrákosodott Perczel, aki forradalmi hangzású nevét elhagyván, Bonyhádinak hívatta magát s a Bach-huszárok iránt titkon mindenfelé mutakozó gyűlölet, a sok elejtett apró, de jelentőségteljes megjegyzés a „forradalomról”, egyes abban magukat „kompromittált”, szerintünk „legendás” rokonainknak, különösen a Kiseknek előttünk sem titkolt sorsa megértették velem, hogy nemzeti elnyomatás állapotában vagyunk, ami bizonyos búskomor hangulatot váltott ki az én tartózkodóvá lett gyermeki kedélyemben is.

Hanem az a három év, amelyet „Csató bácsi” szellemi vezetése alatt töltöttem, életemnek mégis legboldogabb időszakai közé tartozott. Az engem szerető jó emberek körében eltöltött gondtalan élet, az öntudatra ébredés erős haladása, a számtalan új benyomás, mely mindent érdekessé tett előttem, elég jó egészségem, mert egy jobbára lábon végig szenvedett hideglelést kivéve, ágyban fekvő beteg egyszer sem voltam, mind hozzájárultak ehhez a boldogsághoz. Pajtásaimmal együtt sok jó szabadidőt töltöttem másutt is, nálunk is. Gyakran volt népes összejevetelünk

nagyapámnak régies, egyszerű, de hosszú házánál, melynek ma már nyoma sincs, mert azt a békéscsabai Kossuth-tér céljára kisajátították. Ezeket az összejöveleteket az öreg úr nem nagyon szerette, mert az udvarán szabadon álló pincéjének földdel fedett boltozatára a hozzánk játszani jött fickók nagy kedvvel mentek föl s rendkívül élvezetet nyújtott nekik, ha mint egy jókora dombon fel s alá, vagy keresztül nyargalhattak rajta. Nagyapám nagy félelmet állott ki, melynek nem egyszer igen harsány hangon adott kifejezést, hogy boros pincéjét egyszer csak behorpasztják ezek a pajkos cimborák.

Az elemiek végzése után más jellegű oktatás jutott részemül ugyanott, mely a maga nemében épenséggel nem volt rosszabb. Középiskolába bevezető osztályt létesítettek Békéscsabán az 1855. év őszén, éppen úgy, mint ahogy magán elemi, igazán magyar iskolát teremtettek számunkra e célból szövetkezett szüleink. A jelzett évben Breznyik János kiváló pedagógust hívták meg, aki mint Görgei Artúr „nyargoncz” parancsörtsitzje a szabadságharc alatt Bornemissza János név alatt az abszolutizmus hatalmasai szemében kompromittálván magát, a korábban élethivatását tevő középiskolai nyilvános tanítástól ebben az időben még el volt tiltva.

Mintegy negyvenéves, igen erőteljes, magas, imponáló alak volt, aki megjelenésével, udvarias modorával, finom türelmességével és széleskörű alapos tudományos képzettségével mindennütt, ahol megismerték, csakhamar tekintélyre tett szert. További taníttatásom soha jobb kezekbe nem kerülhetett volna. Lelkes magyar hazafiság, sokoldalú nyugati műveltség, magas szellemi és erkölcsi színvonal és minden irányban tiszteletet gerjesztő erő jellemezték őt. Szüleink a szokottnál sokkal nagyobb áldozatot hoztak, midőn megszerezték őt számunkra. Minél idősebb lettem, annál jobban átéreztem, hogy minő szerencse volt az ő irányítása rám nézve is.

Feri öcsém mindabban könnyű szerrel túltett rajtam, ami az emlékezet dolga volt és csodálatosan jó szíve volt. A felnőttek körülöttünk gyakran tapasztalták, hogy amikor a tanár kikérdezte, sok mindent azért nem akart tudni, hogy meg ne szégyenítse másfélévvel idősebb bátyját. Sohasem volt köztünk visszavonás, de ez túlnyomóan az ő érdeme volt. Én tudtam, hogy nem vagyok olyan jó, mint ő, de resteltem azt kimutatni és rendszerint uralkodtam magamon. Minden dolgaink egyformák voltak, nemcsak leckéink, könyveink, írásaink, hanem ruházatunk színe, szövete és szabása, sőt méretei is, mivel öcsém nagyobb és erősebb szervezetű, határozottan egészségesebb fiú volt, mint én, aki ideges gyermeknek születtem és akit évekig csúnya sömörös kiütés kínozott lábam hajlásaiban, minél fogva sokszor sem éjjeleim, sem nappalaim nem

voltak nyugodtak. Ez a baj úgy négyéves koromban magától elmúlt, de testi fejlődésemet kétségenkívül károsan befolyásolta. Ezzel karöltve járt sokáig a szellemi frissesség elmaradása is. Hanem azért gondolkozó gyermek voltam. Mindent megfigyeltem és pedig – mint most utólagosan látom – nem egészen rosszul. Bő alkalmam volt erre a részben új tanulótársak közt, akik közül többen máshol, más szellemenben nevelkedtek, mint mi.

Ez az előkészítő gimnáziumi magánosztály már sok vonásával bírt a nyilvános iskolának. Itt komolyabb, nehezebb, ridegebb volt minden, mint az előbbiben, melyet inkább családiasán rendeztek be számunkra. Feltűnik most, amint visszaemlékezem a multakra, hogy éppen abban voltam ezidőtájt gyenge, amiben később oly könnyen és oly szokatlan gyorsasággal haladtam messzire: az idegen nyelvek tanulásában. Nehezen ment fejembe a már régebben tanult német, még nehezebben az egy év multán megkezdett latin. A magyar leckék mellett igen nagy kedvem volt a szabad olvasmányokhoz, melyeket megértettem. A régi útleírások és felfedezések történetei rendkívüli élvezetet szereztek. Az első évek alatt azonban nem voltam jó diák és osztályzataim, melyeket az akkor már nyilvánossági joggal felruházott szarvasi gimnázium jó díjért átjött tanárai által tartott vizsgálatok után állapítottak meg, nem haladták meg az elégséges átlagot. Mindenben, tanulásban és magaviseletben egyaránt közepes fiú voltam, akin azonban a képzelem erősen uralkodott. De büntetést ezidőtájt épp oly kevésbé kaptam, mint dicséretet. Arra nagyon tudtam vigyázni, hogy sem az iskolai, sem a házi fegyelem szabályait feltűnőbben ne sértsem meg. De az életet ekkor szépek találtam, mivel aprólékos küzdelmek azt nem keserítették meg és arról gondoskodtam, hogy ne bántson senki sem. Gyengeségeimet és gyermekes tévedéseimet furfanggal elég jól tudtam leplezni és szenvedély és e-ragadtatás soha sem vett rajtam erőt.

Tanulótársaim között voltak hanyagabbak és szorgalmasabbak, de az életben közülök senki sem emelkedett nálam magasabbra. Ellenben játszótársaim közt volt a néhány évvel idősebb Lieb Miska is, a későbbi világhírű Munkácsy Mihály. Életrajzát még röviden sem kell megírnom, hiszen azt mindenki ismeri. Itt csak annyit említek fel belőle, amennyiről nekem közvetlen személyes tapasztalásból van tudomásom. Az uradalmi főtisztek házaiban jöttem vele össze, mivel nagynénje, a főfelügyelő neje, Reök lány volt, aki Szidónia nevű nővérével együtt őt is magához vette és a korán elhalt szülők árváit taníttatta. De ez a derék matróna, aki iránt anyám is hálás volt, mert leány korában társadalmilag nagyon felkarolta, házában történt vakmerő rablás alkalmával szenvedett súlyos testi sértések következtében csakhamar

meghalt. A kétszeres árvaságra jutott Miskát nagybátyja Reök István csabai ügyvéd, bérlő és később királyi közjegyző vette gondozása alá. De mivel a fiú taníttatás közben nem volt könnyen kezelhető, asztalos inasnak adta. Évtizedek múlva, midőn unoka-öccse világhírű festőművész volt már, e tárgyról velem beszélgetve s mintegy magát mentegetve mondotta, hogy „az ördög hitette, hogy ilyen nagy tehetség lakozik benne”. De az élénk asztalos inas, hacsak tehetette, az úri fiúk közé ment játszani, mert neki bizony a mesterség sem ízlett. Ellenben már akkor feltűnt mindnyájunknak, hogy milyen könnyen, jól és találóan rajzol. Idősebb és erősebb is volt nálunk és így dacára tévesztett pályájának, valamennyiünknek imponált. Nem is szabadult ő fel mint asztaloslegény, hanem tudvalevőleg Szamosi szobafestőhöz került. De mint asztalosinas, szüleim házában is megfordult a pusztán, mivel mestere (neve Langi volt) bútortisztításra és javításra vállalkozván, oda őt is magával vitte. Mi tudtuk, hogy ez az inas kicsoda, azért kértük szüleinket, hogy ne künn a cselédek közt, hanem velünk egy asztalnál étkezhessék. Ez ellen Langi asztalos tiltakozott azzal, hogy ő így nem fog tudni fegyelmet tartani fölötte. Ma is birtokomban van egy igen egyszerű éjjeliszekrény, melynek bemázolását és flóderozását ő végezte. Ezt azért őrzöm, hogy a netán létesítendő Munkácsy-szobába ajánlhassam fel. Midőn az asztalosságtól szabadult, egy-egy rövid szünidőre később is volt nálunk. Egy ily alkalommal a tótos kiejtésű pusztai tanító (Bartos János volt a neve) azzal állított be anyámhoz, hogy „ez a szegény fiú úgy nőtt fel, mint egy barom, nem tud az a vallás-tanból semmit sem. Tanítani fogom és ha jön a püspök Apáczára, beviszem és bérmaapja leszek”. Úgy is történt. Lelki szememmel ma is látom, amint Bartos János tanító és Lieb Miska gyalogszerrel haladtak Apácza csanádmegyei dohánytermelő telepítvényes község felé, amelyet Csajághy Sándor akkori csanádi püspök bérmaútján érintett volt. Mi hintón robogtunk oda, a két gyaloglót pedig messziről úgy ismertük fel, hogy a tanító veres gallérú új szürke kerek köpenyében lépegetett bérmafia mellett, akinek ez alkalommal odakölcsonozta a régit.

Sokszor találkoztam később a világraszóló dicsőség csúcsára feljutott mesterrel Budapesten és saját palotájában a szajnaparti Bábéiban, Párizsban. Mindig kegyelettel emlékezett meg a hozzám-tartozókról, de különösen Matild nővéremről, aki úgy látszott, mélyebb benyomást is tett rá. Erről, de persze a név feltüntetésé nélkül, róla írt életrajzában Malonyay Dezső is megemlékezik.

A többi pajtások azonban mind középszerű emberekké váltak. Velük együtt tanulgattam és jeles tanáraink bölcs vezetése mellett sportoltam, sőt okulást nyújtó pl. botanizáló kirándulásokot tettem a város és a szomszéd községek határában. Így telt el

két év, mely után egész családjunkat, de különösen engem az a nagy csapás ért, hogy kiváló testi, szellemi és erkölcsi tulajdonságokkal megáldott Ferenc öcsém rövid betegségben, torokgyíkban 1856 december elsején meghalt. Különösen anyám volt viaszthatatlan. Fájdalmának kitörései nem ismertek határt, mivel gyermeke betegségéről, nem tulajdonítván annak nagyobb fontosságot, nem értesítették. Vádakat szórt minden körülötte volt ellen, ami persze drámai jelenetekre vezetett. Az egész eset mélyen meghatott, sőt megrendített engem is. Szüleim egy hétre magukkal vittek a pusztára. Ez némi vigaszul szolgált nekik. Matild nővérem kérdésére, hogy miért nem hozták el Ferikét is, azt felelték: az Isten nagyon szerette és magához vette őt. Matild erre azt mondta, de hiszen mi is nagyon szeretjük őt! Egy pár hónap múlva elköltözött az élők sorából nagyatyám, Gaal György is. Félév alatt kétszer borult kedélyemre a múlandóság érzete és az enyészet gondolata.

Még ugyanabban az évben, 1857 június 25-n, másodszer láttam, most már közelről és sokkal jobban, mint korábban, az uralkodót. Ferenc József császár ugyanis a mi nemzeti védangyalunkká vált bájos, fiatal nejevel akkor körutat tevéen az Alföldön, Orosházáról Kígyóson át megfelelő kísérettel Gyulára utazott kocsin és e: útjukon a gerendási pusztán, épp a mi lakásunk előtt, lovakat váltottak. Tanúja voltam a nagy előkészületeknek, melyeket fogadtatásukra tettek. Annak minden részletéről értesültem. Láttam, hogy mily áhítatos hódolattal veszik körül a leghazafiasabb elemek is az ifjú uralkodó párt. A társzekerek már hetekkel megelőzték jövetelüket s az emlékezetes napon közelről-távolról sok ismerős gyülekezett hozzánk, hogy a nagy dísz és fontosnak tartott eseményt saját szemükkel láthassák. Apponyi György gróf és tisztei valamennyien díszmagyarban fogadták a magas vendégeket. Ezt a szép viseletet ez alkalommal láttam először életemben. A fogadtatást semmi kellemetlen eset nem zavarta, szépen folyt le és emléke ma is élénken él bennem. Tizenegy éves fiú létemre elég jól ítélt meg a dolgokat; különben bizalmas családi körben azoknak már behatóbb magyarázatát is megkaptam.

A következő évben férjhez ment nagynéném és egy pár távolabbi nőrokonom. Ezek a családi események megint másféle gondolatokat váltottak ki bennem, mert hiszen az élet minden mozzanatát élesen megfigyeltem és tüzetesen elemezgettem magamban. Ez időtájt kezdtem rajzolni és franciául is tanulni. Három idegen nyelv egyszerre sok volt a jóból, nem is volt belőle ekkor sok hasznom. Jobban érdekelt a történelem, melyet Breznyik János kitűnően tudott előadni. De vonzottak a természettudományok is, melyek oktatásánál a szemléltetésre, a tárgyakkal és tüneményekkel a valóságban való bemutatására tanárunk nagy

súlyt helyezett. A számtantól és mértantól sem idegenkedtem, de azok elvontabb tárgyak lévén, nem foglalkoztam szeretettel velők. Hanem az állat- és növényország gazdagsága bámulatba ejtett. Hogy a ritkább vadakat megismerhessük, kocsikon vitték át az egész osztályt Békés mezővárosába, ahol éppen állatsereglet volt látható. Koronként, mint említtem, fűvészkedtünk is. Ezek mellett a sportról sem feledkeztek meg. Oly társas labdajátékokat rendeztek részünkre, melyek kitöltötték az egész szerda vagy szombat délutánokat. Fürödnünk is kellett a szabadban. De egyszer majd ott maradtam a vízben. Már fuldokoltam, mivel úszni nem tudtam, midőn társaim kimentettek. Az úszást később Pozsonyban tanultam meg. Lovagoltunk is a pusztán eleget. A városban is voltak egyes társainknak pony-lovaik, melyek bizony többször levetettek, mintsem megtúrtek minket.

A családias vidéki élet határozottan jó hatással volt fejlődésemre. Az egészséges, természetes életmód mellett a patriarchális társadalom bőven nyújtotta mindazt, amire a fejlődő szervezetnek szüksége volt. Általában jó példákat láttam mindenütt. Voltak persze a család távolibb ágaiban és az ismerősöknél néha sajnálatos esetek is, de ezeket lehetőleg leplezték előttünk. Ez az egyszerű gondosság vetette meg erkölcsi felfogásom alapját, melyet az élet semmiféle viszontagságai sem tudtak megingatni. Az újabb nemzedék nevelésénél ennek az alapnak megszilárdítása lenne meggyőződésem és tapasztalataim tanulsága szerint a fődolog.

A következő, 1858. évben némi változás történt tanulmányaimban. A Rudolf trónörökös születése után kihirdetett általános amnesztiában kitűnő tanárunkat, Breznyik Jánost is részesítették. Sietett is őt a Selmecbányái ágostai hitvallású evangélikus liceum, ahol már azelőtt is tanárkodott, vagy inkább annak felettes hatósága őt igazgatójának meghívni. Ő e meghívást természetesen elfogadta s atyám nagy dilemmába került, hogy mit tegyen velem. Messzebbre kiadni még nem akart, állítólag mert még fiatal voltam, azonban talán főleg azért, mivel anyagi körülményei akkor tájt nem engedték meg, hogy többet költsön rám. Így eddigi vezetőmet elveszítettem. A második gimnáziumi osztályt, habár a vizsgálatot tizenkétéves koromban tűrhetően tettem le, ugyancsak Békéscsabán, új tanár, Mokry Sámuel, volt evangélikus segédlelkész vezetése alatt ismételttem. Ez eleinte nemigen tetszett nekem, mert eddigi tanulóársaim szerteszét széledtek és mert sértette önérzetemet, hogy nálamnál kisebb fiúkkal kell együtt tanulnom. De miként a következők mutatták, ez az ismétlés jó hatással volt rám. Attól fogva kezdtem jobb tanuló lenni. De ebben több része volt annak, hogy idősebb és erősebb lettem, mintsem az új vezetésnek. Az, aki a békéscsabai magán-almgimnáziumi két osztály vezetését Breznyik János után átvette, sokkal fiatalabb

és minden tekintetben hasonlíthatatlanul kisebb ember volt nála. Ezt mi tanulók is csakhamar megéreztük. De viszont ő nem is nehezedett tekintélyével annyira reánk és jobban megértettük, mert nem állott annyira felettünk. Különben Breznyik nyomdokain igyekezett haladni.

Az én viselkedésem vele szemben a végletek közt mozgott. Majd semmibe se vettem és ezért oly dühös lett, hogy testileg is – először és utoljára életemben – megfenyített, azután bezárt és folyton évelődött velem. De egyszer feltettem magamban, hogy kifogok rajta. Igen rövid idő alatt csaknem utolsóból elsővé lettem osztályomban. Ezt a helyet a tanév végéig meg is tartottam. Nemcsak leckéimet tudtam mindig és magamviselésére is aggodalmasan vigyáztam, hanem házi, különösen írásbeli feladataimat is igen jól végeztem. Mokry lassankint megváltoztatta rólam alkotott véleményét, amint ezt apám hátrahagyott iratai közt talált leveléből is látom. Ez a levél így szól:

B. Csaba, Febr. 7., 859.

Tekintetes Úr! Nem tehetem, hogy megvonjam a Tekintetes Úrtól azon atyai örömet, mellyel Jenőnek minden segély nélkül szerkesztett és itt küldött két leveléből meríteni ezennel alkalmat nyújtok. Az elsőnek feladata volt: a szülőt életpályájának választásáról tudósítani, a másíknak pedig: magyarhoni Böhm evang. térítőnek kised oskolájában (Afrika Quitta városában) nagy áldozattal és önmegtágadással tanított szerezcseny növendékeit egy európai keresztény gyermeknek levelével megörvendeztetni, szándékukban megerősíteni és a kirtartásra ösztönözni. Mellesleg érintem, hogy ezen első magyarhoni térítők elősegelésére gyűjtést is rendeztünk, a mi eddig már 4 pengő forintot eredményezett, mely összeget a legjobb levéllel még ez év folytán a baseli térítő társulat által Böhmnek és növendékeinek megküldeni szándékozunk. Mindkét ide mellékelt levélnek mielőbbi visszaküldéséért esedezvé, teljes tisztelettel maradok Tekintetes Úrnak alázatos szolgálója

Mokry Sámuel.

Ez az év sok tekintetben tanulságos volt reám nézve. Megláttam, hogyan kell a saját lábamra állni és tapasztaltam, hogy a becsületes, odaadó, következetes, kirtartó törekvésnek mily sikere lehet. Innen kezdődik önállásom, függetlenségem nagybecsülése és vállalkozási kedvem, aminek az életben a legnagyobb hasznát vettem.

Ugyanez évben családi viszonyaink is több irányban lényegesen átalakultak. Atyám otthagya az uradalmat, mivel olyan egyént tettek följé, kinek sok okból nem akart alantasa lenni

ott, ahol tulajdonkép mindent ő teremtett. Bár földesura ismételen maradásra szólította, ő mégis minden nyugdíj vagy végkielégítés nélkül látott hozzá az élet reá nézve valójában akkor kezdődő nagy küzdelméhez.

Igaz, hogy anyagilag akkor már ha nem is fényesen, de rosszul sem állott. Abban az időben ugyanis, mint a legtöbb uradalomban, az ő szolgálata me lett is meg volt engedve a tiszteknek valamely bérleten, vagy saját földjükön a külön gazdálkodás. Már elhunyt öccsétől átvett egy egész jobbágy telket, mely az örök-váltásig folytán felszabadult. Azonban az vitás lévén, bár vétel-árát már lefizette, az ellene megindított perben elvesztette azt. Igaz, hogy jóhiszeműségét elismerték és visszkereseti jogát is megállapították az ítéletben Csaba városa ellen, mely azelőtt e föld tulajdonosa volt. De a jogszolgáltatás akkori bonyodalmas utait nem ismervén és lelketlen, hanyag, zsaroló ügyvédek kezei közé kerülvén, nemcsak semmi kárpótlást sem kapott, hanem a nagy veszteségre utóbb még egy csomó pénzt is ráfizetett.

Azonban a szomszédban lévő nagyobb bérletén a jó termések éppen a legjobb gabonaárak idejére esvén, a Danaidák hordójának ezt a töltögetését nemcsak megbírta, hanem még anyija is maradt, hogy gazdálkodását sikeresen folytathatta, sőt egy másik, de már kisebb tanyát és földet is vehetett. Mint kis fiú a „nagy” és kis” tanyára gyakran kijáram az ottani gazdálkodás menetét megismerni. Néha egyedül is napokig ott hagytak, hogy vigyázzak a munkásokra. Nagyatyám halála után örökölt atyám egy ócska lakóházat is, melyet Csaba városa később tízezer forintot megvett piactérnek. Ezt most átalakította s egy időre abba költöztünk. Mennyivel lakályosabb volt az így, anyám ügyesebb, modernebb gazdálkodása mellett, mint akkor, midőn még az öregeknél kosztban voltam benne.

Hanem ezt a városi saját lakást szüleim nem sokáig élvezték. Anyámnak egy nagyon ügyesen, de tisztességesen vállalkozó és már akkor igen gazdag milliomos rokona felszólította apámat, hogy mivel ő most már biharmegyei saját nagy birtokára költözik, az akkor még Arad megyéhez tartozó sziondai és bassarági terjedelmes, csaknem 2000 holdas kincstári bérletében legyen társa. Apámnak persze nem volt sok szabad tőkéje egy ily nagy vállalkozáshoz, de volt elég bő gazdasági felszerelése, szakismerete és gazdag tapasztaltsága. Mindez, továbbá fáradhatatlan munkaereje valóban értékes betét volt az ilyen társuláshoz. A sógorok meg is egyeztek sok jó reménnyel és 1859 nyarának végén Sziondára mentünk lakni.

Nekem ez a hely, mikor apám először vitt oda, nem igen tetszett. Már maga a vidék is (a csanádmegyei Battonya szomszédságában) mélyen feküdt, akkor kietlenebb és pusztább volt,

mint Békés vármegyének az a tája, ahol bölcsőm ringott és ahol gyermekségem boldog évei jó ismerősök és rokonok körében elteltek. Roppant sivár, fátlan mezőség volt az, melynek emberemlékezet óta fel nem szántott roppant kiterjedésű, gyepein nagy gööbölők legeltek és híztak. Itt még saját szememmel láthattam a nomád élet utolsó maradványait. Az Alföld e részén akkor csak egy vasút volt, a Tiszavidéki vaspályának 1858-ban megnyílt Szolnok-aradi szárnyvonala, melyet akkor ugyancsak megbámultam. Csinált út csak egy volt, az, mely Makóról Battonyán és Tornyán át Aradra vezetett.

Ennek a délibábos tájnak is volt bizonyos költészete. Az én képzeletem sokféle érdekességgel ruházta azt fel. De bizony a termelés és a forgalom ott a gazdálkodásnak sokkal alacsonyabb fokán állott, mint amilyent eddig láttam. Az emberek is másfélék voltak. Több volt a magyar paraszt, de a tótság helyett oláh és rác is feles számmal került szemem elé. A szomszéd birtokosok és nagybérlők túlnyomóan örmény-magyar rokonaink, vagy azokkal közeli összekötötésben élő magyar középbirtokos urak voltak. Nemcsak másként gazdálkodtak, de másként is éltek, gondolkoztak és viselkedtek, mint a békésmegyeiek.

Nagyobb jólétnek örvendtek, a társas érintkezés formáit nálunk finomabbnak, de benső, erkölcsi műveltségüket és tanultságukat sokkal kisebbnek találtam. Voltak közöttük többen, akik régi középnemesi családból származtak. Ennek az osztálynak itt csakhamar megismertem minden előnyét és hátrányát, minden erényét és bűnét. Ez az úri osztály általában igen hazafias és politikai tekintetben túlnyomólag mérsékelt, higgadt elemekből állott. Két megyének, Aradnak és Csanádnak köz- és társaséletében közülök többen résztvettek mindenkor, amikor csak lehetett.

Ezzel az osztállyal nem ismerkedtem meg mindjárt, hanem csak lassanként, évek múlva. Hamarosan ezt a vidéket is el kellett hagynom, mivel a csabai magángimnáziumi oktatás nem terjedt tovább a második osztálynál. Később abból nőtt ki az al-, majd a nyilvánossági joggal felruházott ág, hitv. ev. Rudolf főgimnázium. Az a hely, ahol tanulmányaimat tovább folytattam, nem valami alföldi város volt, hanem Selmecbánya, ahová Breznyiket régi tanulóársaim egy része már egy esztendővel azelőtt követte. Az ő igazgatása alatt újból virágzásnak indult liceumba küldtek engem is. A következő megmutatta, hogy a választás nem volt nagyon szerencsés. Voltak ugyan némi előnyei, de hátrányai határozottan felülmúlták amazokat. A dolog természete szerint Breznyik nem lehetett többé az nekünk, aki Csabán volt.

Egy közel háromszáz főre rúgó főgimnáziumi tanulóifjúság és tanári kar vezetésének és részben az intézet anyagi fenntartásának gondjai is az ő vállára neheztek. Hozzájárult ehhez az, hogy

a protestánsok önkormányzatát veszélyeztető pátenstől által felidézett mozgalomban ő hazafias érzületének sugallatára élénkebben vett részt. Mindez együtt távoltartott engem tőle, mert ő ott inkább a felső osztályokban tanított. Én csak a magyar történelmet hallgattam tőle, amit persze Selmeceen való tartózkodásom előnyei közé kell számítanom. Egyébiránt gondoskodása reám is kiterjedt, csak hogy természetesen nem lehetett elég hatályos. Néha törődött is velem, de én nem mindig voltam őszinte és bizalommal iránta. Inkább szenvedtem, de nem panaszkodtam, ami őt félrevezette atyámhoz írt levelének tanúsága szerint.

„Kedves Barátom!

Ha nem tudnám, hogy Jenő rendesen tudósít hogylétéről, mint állítja, pontosan tartva meg a 14 napi határidőt, tőlem is rég kapsz vala egynehány sort, de így feleslegesnek tartottam, levelem másra úgy sem szolgálhatandván, mint legföllebb is az általa írottaknak megerősítésére, ha olyanokat írt, mik köztudomásúak. Most, másfélhavi itt mulatása után mást is írhatok, a mit ő nehezen írt meg, t. i. hogy magát jól viseli, hogy 30 tanuló társai közt az elsők sorában áll s magaviseletével mindnyájunk meglegedését megnyeré!

Mi anyagi helyzetét illeti, előttem, valahányszor kérdem, evvel vagy avval meg van-e elégedve, mindig oda nyilatkozik, hogy „meg”. A tápintézzel beéri, külön vacsorát nem akar, sőt a reggelit is sokallja. E helyett egynehány nap óta ozsonnát kap. Én szabadjára hagytam evvel vagy avval élni, csak éljen kissé többet, mint a mit a tápintézet nyújt. A testnek meg kell adni a magáét, kivált azon korban, midőn növekedőben van. Szállása jó, közel az oskolához, Allmann kollegámnál. Én sajnálom, hogy magamhoz nem vehetem. Helyem van s igen alkalmas szállásnak, de asszony nem lévén a háznál, nem is lesz, míg olyant nem kapok, mint a te kedves nőd, kit ezennel a legszívesebben köszöntetek, én meg nem lévén mindig otthon, nagyon tartottam attól, hogy ha valakit befogadok, nem fogom rá, kivált ha történetesen megbetegednék, a kellő gondot fordíthatni, a miért itt tanuló öcsémet is máshová, idegen házba szállásoltam. Egyébiránt ott is, a hol jelenleg lakik, jó helye van.

Hogy zongorázni tanul, megírta alkalmasint. Meglátjuk, mily művész válik belőle. Kutkudáky asszony dicséri. Hogy leckeóráin kívül is gyakorolhassa magát, Benda kollegámhoz, osztálytanárához jár a nála levő zongorán játszani. Reményilem a pénzt, melyet a nemes művészetek ez ágára fordítunk nála, nem fogjuk hiába kidobni. Zongoratanítatásért fizet havonta 5 forintot, szállásért, fűtés, mosás – reggelivel – 6 új forintot, tandíj egész évre 12 f. 60 kr., tápintézeti díj 28 új forint. Pénze még elég van nálam, ne aggódjál és ha semmi sem volna, eltartjuk mi pénz nélkül is.

Sziodán hogy érzed magad? hogy szolgál egészségednek és kedveseidnek a lég, víz és környék? lelkednek, szívednek hogy tetszik, melybe kerültél az új társaság? Adja Isten, hogy szép reményeid valósuljanak s Te ezerszeresen leljed pótolva, a mit netalán Gerendás elhagytaival veszítél.

Mi annyira a mennyire megvagyunk, a pánszlávokkal szüntelen harcban. Szeretnének megbuktatni és fáj nekik, hogy agyarkodásaik ellenére is fenntartjuk magunkat. Jövőben hogy leszünk, nem tudom. A kerület négy felé van szakítva, mi melyikhez fogunk tartozni? melyik fog bennünket fenntartani? Mind a négy-e, vagy egyik sem? Vagy a kormány veszi át az intézetet s csinál belőle német vagy szláv fészket, mint az itteni katolikus főgimnáziumból, melyet nemcsak progimnáziummá csonkított meg, hanem a magyar érzelmű piaristák elküldésével csehnémet odkundessekkel (?) látott el, kik azon termekben, hol eddig német-magyar előadások tartottak, egy magyar szót sem hallatnak! Az alföldi hitsorsosok mint vélekednek a patens dolgában? Elfogadjátok-e vagy nem? – Itt a felvidéken a papság nagyon buzog mellette. Zólyom megyében győzött a patens egy szótöbbséggel, azaz 13 egyház közül 7 mellette, 6 ellene szavazott. Radvánszky megbukott. A papok Hontban is patentalisták. Buzgón pártolja a pátenst Szeberényi komám is, a ki a reformáció okt. 30-án tartott ünnepén nagy lelkesedéssel beszélt róla beszédében. Azonban a németegyház ellenzékét képez s a presbyteriumban alkalmasint kikelnek a patens és a pap ellen hogy a szószéken védelmezni merte! Ilyen a hangulat, Egyházunkban úgy látszik nagy schisma támad, két felekezet támadandván, a szabadoké (*mlágpárti*) mely a prot. egyháznak régi függetlenségét fogja védeni) és *szolgalelkűeké* (pappárti), mely azt a kormányának akarja át-szolgáltatni, mi szerint ez felette a papok által korlátlan hatalmat gyakorolhasson! – Ez utóbbi párt most alkalmasint győzni fog, legalább a tót vidéken a papok majdnem minden kivétel nélkül patentalisták lévén, – de előbb-utóbb megbánják. A szegények nem látják, hogy törbe esnek, melyből nem könnyű lesz kiszabadulniuk! No de elég! Téged, a szenvedélyes gazdát, az ilyesmik úgy sem nagyon érdekelnek. Isten áldjon meg minden kedveseiddel együtt minden jóval a mit szívéből kíván Téged hön ölelő szíves feled.

B. J. ”

A dolog valósággal úgy állott, hogy ellátásom, a szükös táplálkozás az úgynevezett tápintézetben, alumneumban s lakásom nem volt kielégítő. Olcsó volt mind a kettő, de megfelelően rossz is. Ha egy kevés hazulról külön küldött zsebpénzem volt, abból élelmezésemet néha javítottam, de táplálkozásom egyáltalán nem volt észszerű és kellemes. Ehhez még hozzájárult az is, hogy később megutáltam a jobbik szobában lakó részeges társamat, s egy sokkal rosszabbá mentem át, ahol csoda, hogy a nedves télen a fagy miatt csillogó falak közt meg nem betegedtem. Ez selmecsi tartózkodásom

hátrányai közé számítandó. Itteni életemnek előnye volt azonban, hogy benne egy régi kultúrával bíró várost és annak sajtósági életviszonyait korán megismerhettem. Ez fejlesztette a világban való tájékozódási képességemet. Többféle nemzetiséghez tartozó fiúkkal és különböző vidékről való ifjakkal éltem itt együtt. A városban az értelmiségnek német műveltsége volt. A világhírű bányászati akadémián akkor még sok külföldi, főleg német, cseh, de angol és amerikai, sőt brazíliai hallgató is nem egy volt, akik „burschenschaftokká” szervezkedtek. Gyakran láttam különböző alkalmi felvonulásait, s hallottam féktelen mulatozásaik kiszínezett elbeszéléseit, melyekből azonban nem igen épültem. A romokban heverő, de ép tornyú régi erősség és az elhagyatott új, Zichy Géza gróf által megénekelte Leányvár, a sok hepehupás, rosszul kövezett meredek utca, a különös módon épült emeletes, régi-régi komor házak szemlélete eleinte nagyon elszomorítóan hatott az alföldi fiúra. Egy 1859 november 12-én kelt levelemben ennek ily formán adtam kifejezést:

„Néha-néha gondolom magamban, hogy jó volna otthon lenni. Itt semmi rokon, Breznyik úron kívül semmi ismerős nem mutatkozik. Egészen idegen vidék. Vágyom több mért-földekre terülő rónaságot látni, mint ha ott feltalálnám Csabát s Sziondát. Ha mappát készítünk, Békésben Csabát, Csanádban Sziondát teszem fővárosoknak s mindig képelem előttem az alföldi gyönyörű vidéket. Egész Selmec rideg kopár sziklás hegyek által van környezve, hasonlítani is gyalázatnak tartom az Alföldhöz. Itt a faluk s városok oly közel vannak egymáshoz, hogy én ily kevés idő alatt is a közelben levő falukban és városokban voltam már.”

Télen a bányászat céljaira létesített mesterséges és csaknem fenékgig befagyott tavakon – bizony elég könnyű ruházatban – gyakran korcsolyáztam mindaddig, amíg lábam és kezem alaposan el nem fagyott. Ennek utóbajaival sokáig küzdöttem, részben ma is szenvedek miattok.

Selmecen németül kellett volna megtanulnom. Valami ragadt is reám e világnyelvből, de ott nemannyira ezt, hanem úgy közepesen a tót nyelvet tanultam meg, melynek hasznát csak felvidéki utazásaim alatt és akkor vettem, midőn 1897-ben az orosz nyelv tanulására határoztam el magam. Egyébiránt Selmecen egészségem megrendült, de erkölcsi égem nem. Erre különben még nem is voltam megérve. Megszívlelni való jótanácsot is kaptam nagybátyámtól nem csak szóval, hanem írásban is, pontozatokba foglalva, hogy azokat mindig magam előtt tarthassam, levelekben pedig anyámtól és apámtól. Ez utóbbi 1859 október 24-én figyelmeztetett szép ígéreteimre és arra, hogy a Csabán

szerzett elsőséget csak akkor tarthatom meg, ha előzékeny, szófogadó, tisztaságra, rendre ügyelő, figyelmes és szorgalmas tanuló leszek. Nem neki, de magamnak is tanulok s ne csak szüleimért viseljem jól magamat. Ezt mint tükröt tartsam mindig magam előtt, akkor az Úristen is velem lesz.

Selmeci tartózkodásomnak az volt nevezetes mozzanata, hogy – mint Breznyik leveléből is láttuk – zongorázni tanultam, előbb Kutkudákyné asszonytól, a második évben pedig a líceumi zeneintézetben, de nem nagy sikerrel. A zenét mindig szerettem, de zenei hallásom, ennél fogva előadási képességem nem volt. A második év végén az intézetben tartott vizsgálaton nagy kudarcot vallottam. A Garneval de Venise három első akkordjánál többet nem voltam képes kihozni. E szégyenletes bukásom után, melynek fiatal lányok is tanúi voltak, zenetanulásra engem többé senki sem tudott rábírn.

Selmec környékén tett kirándulásaim igen érdekesek voltak. Már odautazásom is új benyomásokkal járt. Az első évben 1859-ben dr. Szeberényi Gusztáv későbbi püspök, akkor még csak békéscsabai ágostai hitv. evangélikus lelkész, atyám barátja, kísért el több társammal együtt, ezek közt volt egyik fia is, egész Szobig. Onnan a hontmegyei tót fuvarosok vittek ponyvával fedett nagy „gyihis” kocsikon bennünket több, mint egy napig a bányavárosba, ahová akkor még vasút nem járt. Németiben háltunk meg, magasra vetett tót parasztágyakban. Voltunk vagy tizenketten, akik akkor az evangélikus líceumba mentünk tanulni. A tót népséggel én ez utamon még nem tudtam beszélni.

Megleپően hatottak reám a Coburg-Koháry-féle szentantali kastély, mely mellett elhaladtunk, majd a bányaművek egyes komor épületei, a furcsa alakú régi kapuk, a szokatlan külsejű emeletes épületek és a már említett rosszul kövezett meredek utcák. Második felutazásom Selmecre 1860-ban történt és pedig november elején, mivel akkor nyáron otthon egy kiránduláson meleg dinnyeévés következtében makacs váltólázat kaptam és azzal küzdöttem késő őszig. Mikor jobban lettem, már egészen egyedül utaztam tanulásom helyére és pedig Esztergomnánától Léván, Szélaknán keresztül úgynevezett diligenceon, vagyis gyorskocsin. A betegség 1861 tavaszán újból elővett, midőn ostyepka nevű sajttal rontottam el a gyomromat. Alig vártam azután, hogy Selmectől megszabaduljak. A líceumnak majálisán, különösen pedig mikor az ifjúság gyalogkirándulást rendezett Sztinyára, ahonnan állítólag a Duna vizének felcsillamlását is láthatni verőfényes napokon, én igen gyengének éreztem magamat és alig bírtam lépést tartani társaimmal.

Három helyen laktam Selmecen. Első lakásomat már leírtam. A másik kettő azután jobb volt. Károsnak bizonyult azonban,

hogy rossz világítás mellett este sokáig olvastam, ezzel megvettem, nem nagyfokú, rövidlátásom alapját. Csabai fiúk laktak velem, akiknek modora nem igen finomított. Selmeci életünkben nevezetes esemény volt az a Széchenyi-rekviem, melyet a Legnagyobb Magyar gyászos halála után a selmeci katolikus kőtoronyú nagy templomban tartottak és amelyre az evangélikus liceum egész tanulósa is kivonult. Ennek jelentőségét persze épp oly kevésbé tudtam felfogni, mint azét a gyűjtését, melyet akkor a mi tanintézetünk körén belül is rendeztek a Magyar Tudományos Akadémia céljaira. A magam kis adományával én szintén hozzájárultam ahhoz.

Ott láttam az első képviselőválasztást is 1861-ben, midőn a magyarruha újra divatba jött. Én is tetőtől talpig magyarosan jártam évekig. A nemzeti színek, a képviselőjelöltek hazafias programbeszédei lelkesítettek, ha azok tartalmát csak félig-meddig értettem is meg. Hanem azt láttam, hogy nagy változások küszöbén állunk. Mindez fejlesztőleg hatott ítélőképességemre, amely lassankint önállósult is.

A gimnázium alsó osztályainak elvégzése után valósággal menekültem Selmecről, ahol két elég nehéz évet töltöttem, mivel a testi fejlődésen kívül az értelmnek súlyos munkája is nagyon igénybe vett. Négy idegen nyelv, a latin és görög, a német és tót, az algebra és sok más nehéz tantárgyon kívül a konfirmációra való készülés is próbára tette csekély erőmet. Akkor nagyon ostobának éreztem magam, mert a katekizmust nem igen értettem meg. Később beláttam, hogy ennek nem egyedül az én tehetségem fogyatékosága volt az oka. Annak, hogy Selmecről eljuthattam, nemcsak én, hanem boldogult jó anyám is nagyon örült. Rossz ellátásom és betegségem megviselt. A jobbmódú és műveltebb középosztály körében nem igen volt időm forgolódni, habár később a Bányász-családnál erre lett volna alkalmam. Különben is kamasz éveimet éltem és így nem volt valami kellemes modorom és viselkedésem is nagyon szögletes volt. Anyám úgy ezt, mint jó magyar kiejtésem elromlását is nagyon fájlalta és a következő szünet alatt mind a kettőn igyekezett javítani. Breznyik János igazgató többször meghítt magához ebédre. Betegségemben meg is látogatott. Pénzem is nála volt letéve. Tőle sok jót tanulhattam, de társadalmi hajlékonyságot nemigen.

Mielőtt azonban Selmecet elhagytam volna, tanácsot kértem és kaptam is tőle jót. Atyám tudniillik szintén belátván, hogy Selmecen már nem folytathatom tovább előnnyel tanulmányaimat, szabad választást engedett Debrecen és Pozsony között. Magamnál okosabb ember véleményét akarván hallani, e tárgyban Breznyikhez fordultam, aki minden indokolás nélkül Pozsonyt ajánlotta. És én már a szünet elején, 1861-ben e mellett

döntöttem. Szünidőimet akkor már túlnyomólag szüleim szionda-bassarági nagy kincstári bérletén töltöttem, melyet 1865-től kezdve önállóan kezeltek. Innen többször kirándultam Kisjenőre nagybátyámhoz és a környékbeli ismerősökhöz. Atyám nagy gazdaságában mint kiegészítő intézőerőt minden szünidőben engem is felhasznált. A sok üléstől és tanulástól elernyedtt szervezetem így koronkint felfrissült, amellet pedig a mezőgazdaság mindenféle eszközeit, eljárásait, intézményeit és fogásait is alaposan megismerhettem.

Már 1860-tól fogva részben gőzcséplőgép dolgozott, részben lovakkal nyomtattak nálunk. Később három gőzcséplőgépet is foglalkoztattunk. A téres legelőkön nagy göbolyók jártak. Mikor pedig a legelőket feltörték, a szántóföld úgy kiszélesedett, hogy például 1868-ban több, mint ezer hold búzavetésünk volt Ősz felé több ízben ellátogattam nagybátyám pankotai hegyi szőlőjébe. Ott alkalmam nyílt a szőlőművelést és borkezelést megismerni. Továbbá az aradi hegyaljának bájos vidékét is élveztem és láttam, hogy e tájon miként él a különféle nemzetiségű lakosság.

Az első benyomások mindenütt élénk nyomokat hagytak emlékezetemben. Az új viszonyokat persze nem ítélt meg elég jól, de ismételt szemügyrevételük után az előbbi tévedéseket csakhamar kijavítottam. Különben megfigyeléseim alapjukban véve nem voltak rosszak, mert nem fáradtam ki a folytonos kérdezősködésben és törekedtem minden dolognak nyitját, lényegét kikutatni és felfogni.

Hanem persze ezek a kirándulások nem voltak mind nagyon ügyesen rendezve. A rosszkodásra nem voltam ugyan hajlandó, de kisebbrendű pajkosságoktól én sem voltam ment. Már igen korán csábított a dohányzás, melynek megszokása a rende, keserveket nekem is meghozta. Egy ideig erősen dohányoztam, aztán pedig igen erős elhatározással, sokszor ismételt sikertelen kísérlet után, végleg megszabadultam ettől a rossz és ártalmas szokástól. Első platonikus szerelmeim is a szünidő alatt keletkeztek. Egy párszor hihetetlen erőt vettek rajtam és emlékeik ma is élnek bennem. Az érzéki szerelemnek azonban nagyon sokáig, teljes kifejlődésemig békét hagytam. Bizonyos, csaknem káros tartózkodás uralkodott rajtam, amit főleg boldogult anyám szívreható intelmeinek tulajdonítok. Általában mondhatom, a jó úton való megmaradásomat főleg az ő – lelkemre rendkívül mélyen ható - befolyásának köszönhetem. Minden kísértés alkalmával eszembe jutott, hogy miként fogok én előtte megjelenni, ha tanácsait nem követem és a hiba, vagy a bűn tudatával leszek megterhelve. Egyébiránt elég kötelességtudó fiú lévén más irányban is, folyton el voltam foglalva. Káros hatást csak a sikamlós olvasmányok gyakoroltak rám. De otthon és általában rendes környezetemben

csak jó példát látván, az sem mételezett meg nagyobb mértékben. Ez annál nagyobb szerencse volt reám nézve, mivel 1861-től fogva a legtöbb tekintetben már teljes szabadságot és függetlenséget élveztem. Összes ügyeim, dolgaim és feladataim végzésében atyám önállóságra kívánt szoktatni, de meg életgondjaitól nem is ért rá, hogy engem az iskolába kísérgessen, ott beírasson vagy mindenfelé beajánljon. Pozsonyba 15 éves koromban egyedül utaztam fel. Ott mindent magam végeztem el. Egy félévre kaptam 150 osztrák értékű forintot. Ebből ki kellett jönnöm. Ruházatot vittem magammal. Tudtam, hogy szüleim nem sokat költhetnek rám, hiszen még három kisebb testvérem volt és a gazdálkodás eredményét magam is igen bizonytalanul tapasztaltam. Anyám levelei is folyton takarékosásra intettek. Beosztottam tehát pénzkészletemet és az elkölthetőnél többet nem adtam volna ki a világért sem. Ha azután az akkori olcsó életmód mellett valamit meg tudtam takarítani, azt sem költöttem haszontalanságra, hanem szükséges tárgyakat, mint órát, könyveket nettem és táncolni, úszni tanultam. Erkölcseleg így felvértezve és szigorúan fegyelmezve, neki mehettem a pozsonyi tanulmányfűzés nem éppen veszélytelen életének is. Megmaradt egyetlen költői kísérletem 1863-ból. Írtam Pozsonyban, 16-17 éves koromban.

A VADÁSZ.

Legenda.

Két vadász ballag a lejtőn;
Nem jó mostan áldozat,
Nyugszik a vad sűrű erdőn,
Választ óvó bokrokat.
Borús az ég, vihar készül,
E vadász pár még se rémül.

„Unalmas dolog” mond egyik,
„Hogy vad nem jó most lövésre,
Menjünk ama magasb hegyig,
Tán veszünk valamit észre.”
Mennek, mennek, míg fölhágnak;
Híre sincs vadnak, madárnak.

Lenn a völgyben az út mellett
Egy kereszt áll és feszület,
Jámbor utas erre ha jár:
Imádkozik s keresztet hány.
Nem úgy fenn az egyik vadász
Istent káromol így szólván:

„Ott van egy réz Krisztus, jelnek
 Hogy madarak ijedjenek,
 Pajtás, én azt eltalálom,
 Ha nem – e fegyvert odaadom,
 Pedig ez legdrágább kincsem;
 De találok, bizton hiszem.”

„Oh, ne üzz gúnyt, óh ne bántsд azt,
 Árt az neked csak egy szálat?
 Ne vétkezzél Isten ellen:
 Mert megbüntet itt a tetten.”
 Szól a másik, jobban érző, -
 - De hiába . . . Dörren a cső.

Zörren az érc lenn a völgyben,
 Hallik morgás a felhőkben,
 S a villámsujtott vad ember
 Már senkit és semmit sem ismer.

Mikor felértem Pozsonyba, az egyfogatú bérkocsisnak, aki egy szót sem tudott magyarul, németnyelven alig tudtam megmondani, hogy melyik szállodába vigyen. Az evangélikus líceumban mindenhová beíratam magamat. A magyar önképzőkörön kívül tagjává lettem a németnek is. Később, midőn járandóságom valami csekélységgel emelkedett, gyorsírást tanultam és a német színházba jártam, mert feltettem magamban, hogy ezt a fontosnak felismert nyelvet alaposan, lehetőleg tökéletesen el fogom sajátítani s ez nekem olvasmányaim és gyakorlataim révén tényleg sikerült is. Pozsonyban négy hasznos esztendő tölthettem, mely alatt egy ballépést, botlást vagy kihágást sem vehetek szememre. Ez a négy év volt életemnek leghasznosabb időszaka. Testben, lélekben, szellemben egyaránt gyarapodtam a régi koronázó városban, melynek emlékét máig is nagy becsben tartom. Azóta többször megfordultam ott és folyton jóleső kegyeletet érzek az én első kultúrált városom iránt ma is. Az evangélikus líceumban magyar szellemben, de bizonyos, másutt ekkor még ritka alapos-sággal és komolysággal tanítottak és neveltek. A túlnyomókig német eredetű tanárok részben csak törték a magyar nyelvet, de többnyire jó hazafiak voltak. Közben-közben németül is beszéltek és adtak elő, de csak mintegy felvilágosításul. Nekem ezek a magyarázatok nagy hasznomra voltak, mert a német családoktól bérelt lakások, a német iskolárság, a német utca és más hasonló tényezők hatását támogatva, a német irodalmi és tudományos nyelvnek korai megtanulásához segítettek. Ennek köszönhettem azután azt is, hogy a német irodalom nyújtotta segédeszközök felhasználásával

a többi világnyelvek ismeretét is már első ifjú koromban türhetően megszerezhettem magamnak.

A régi Magyarország emlékei élénken éltek ekkor még Pozsonyban. A koronázási domb azon a helyen állott, ahol Fadrusz János, a csehek által barbár módra lerombolt remeke, a Mária Terézia márvány lovasszobra emelkedett. Az Országház előtt mindig nagy tisztelettel haladtam el. Később is megtekintettem azokat a hivatalos szobákat, melyek helyén az a nevezetes terem állott, ahol a régi országgyűlés tanácskozott. Jellemző, hogy ezt a becses történeti emléket nem restaurálták soha sem. Hogy az abszolút korszak a magas teremből két emeletet csinált, az érthető, de hogy az új alkotmányos korszak közszabadságaink e szentélyének megszenteltetését eltúrte, az nagyon szomorú. A primási palota történeti jelentőségét is méltányoltam. Mikor azután a király 1865-ben személyesen látogatott el Pozsonyba, sőt még előbb, mikor Deák Ferenc húsvéti cikkét egy magyar utcai kávéházban véletlenül olvastam, megéreztem, hogy a politikai helyzet változás előtt áll. Erről tanúskodik egy 1865 május 6-ról keltezett levelem, melynek idevonatkozó részei a következők:

„Pozsony nem rég oly jelenet színhelye volt, mely a város történetében valódi eseményt képez, amilyenek az utolsó koronázás óta aligha volt tanúja; itt múlt hó 28, 29 és 30-dikán nagyszerű lóverseny volt. Az első nap csekélyebb jelentőségű, a másodikra csak földészek lókiállításának s versenye vala kitűzve, a harmadik volt végre az, mi különös, – mondhatni székvárosi – színezetet adott Pozsonynak. Délutáni két óra előtt körülbelül 30-40 ezer ember sereglett össze a ligetfalvi térségen, a hol szép tribune volt emelve, melyben páholyok, zárt-székek kínáltak, ezzel átellenben egy emelvény a császárnak, ki pontban két órakor érkezett huszártábornoki egyenruhában s csak Vilmos főherceg, Frank hadügyér, gr. Pálffy Móric, a helytartó s még egy pár főhivatalnok volt mellette. Ezután megkezdődött a futtatás, s az úrlovások hatalmasan száguldottak, különösen kitűnő volt az akadályverseny, mely 2½ angol mértföldnek 12 barrière melletti megfutása volt, s a császártól erre ajándékozott 200 db. aranyat magyar főúr, gr. Esterházy Miklós nyerte el. Nevezetes volt még a mezei gazdák versenye, melyen a falusi legények ő Felsége meglegedésére jól ülték meg a lovat; a díjat (250 ft.) valami Végh nevű nyerte el, ki éppen mikor már győztes volt, a célnál lefordult lováról, a császár hozzá ment s huzamosabban beszélt vele magyarul. Négy óra tájban ő Felsége a polgári lövöldébe ment s a sokaság, mely nemcsak helybeli és vidékiekből állott, hanem sokan Pestről, Bécsből és Nagyszombatból is rándultak ide kéjvonaton, e sokaság, midőn bomladozott, némi fogalmat adott a népvándorlásról. A császár e látogatását igen fontos előjelnek tekintik a kibékülésre.”

Annak nagy fontosságát hazánkra és nemzetünkre nézve tehát már teljesen felfogtam. Ekkor bécsi német lapokat is gyakran olvastam a kávéházakban, ahová koronkint éppen e célból jártam.

Tanulótársaim mindenféle nemzetiséghez tartoztak. Voltak köztük környékbeli és németszóra felküldött alföldi magyarok, helybeli és bácskai németek, felvidéki tótok és délmagyarországi szerbek nagyobb számmal. Néhány zsidó fiú is járt velem, köztük dr. Steinbach Gusztáv, a „Neue Freie Presse” későbbi főszerkesztője. Különösen vele sokat politizáltam és pedig németül, mivel nem tudott elég jól magyarul.

Fájdalommal láttam Pozsonyban gyakran az elnémetesedett magyar arisztokrácia tagjait. Igen jól esett azonban, ha velők szemben a mindig magyarul társalgó ifjú gróf Dessewffy Aurélt pillanthattam meg, akivel később sok évtizeden át igen gyakran összehozott a sors a közélet számtalan terén.

Pozsonyban így végeztem a gimnázium felső négy osztályát. Nem voltam mindenből kitűnő, de a legtöbb tantárgyból ezt az osztályjegyet kaptam az érettségi vizsgálaton is. Tanulási rendszerem alapja nem a magolás, hanem a megértés volt. Edvi Illés Pál „Öntanulás” című könyvéből számos igen jó útmutatást nyertem. Abból tanultam meg, hogy miként kell idegen nyelveket tanulni s tudományos könyveket haszonnal olvasni. Belőle merítettem erőt önmívelésem céljából kezdett magánvállalkozásaim kitartó folytatásához is. És általa szilárdultam meg abbeli elhatározásomban, hogy minden határozottan felismerhető képességemet kifejlesztsem. Túrhető szorgalommal foglalkoztam az iskolai tantárgyakkal, de más olvasmányaimmal és az újkori világnyelvekkel legalább annyi időt töltöttem, mint amazokkal. Ennek eredménye az volt, hogy a magyar önképzőkörben kiváló állást biztosítottam magamnak. Két emlékbeszédemmel, Zrínyi Miklós a költő és báró Jósika Miklós felett, pályadíjat nyertem és azokat ünnepélyes alkalmakkor nyilvánosan is előadhattam. Ezek később egy gyűjteményemben nyomtatva is megjelentek. Érdekes, hogy midőn ezt tudtára adtam, atyám a következőket írta nekem:

„Két éve lesz annak, a midőn én szülői kötelességemnek eleget teendő, nyilvánítottam, miként téged ezentúl őszinte barátomul vállallak nemcsak, de azon észrevételt is tettem, hogy az önállóságod kivívásáig mint barátod követelem az irányomba való őszinte magadviseletét. Most látom, hogy te a báró Jósika Miklós felett tartandó emlékbeszédre pályázol. Eddig minden jó, szükséges is, hogy a fiatal ember nagy fáradtsággal összeszedett áruit gyümölcsözve elárusítsa, – de az ezentúli magadtartására vonatkozó baráti, – illetőleg szülői észrevételeimet nemcsak hogy félremagyarázni nem fogod, de

a következő tanácsot a hideg s csalékony képek után soha nem gondolkozó atyádtól, ösmerve hajlékonyságodat ott, a hol az ok dönt, elfogadod. Észrevételeim pedig ezek: hiu vágykodástól, szerénytelenségtől való óvakodás, bölcsesség és tudományosság legyen kenyered, mert az ilyen kapzsiságok, igen sokszor a férfikornak lesznek a legveszedelmesebb s legsúlyosztöbb aknáí. Elöttünk élő példákat mutathatnék fel, akik fiatalkori kapzsiságuknak, tudományos nyegleségüknek áldozatául esvén minden kiképzésük dacára – éltető erőkként megszüntek élni. Eszélyességgel párosult szerény haladás az út tehát, melyen, véleményem és az élet konstellációi szerint, haladnod kell. Fogadd ezen baráti, illetőleg atyai észrevételeimet mindég zálogául szülői szeretetemnek.”

E sorok mindig nagyon becsesek voltak nekem. De bizony, ha megszorultam fiatal koromban, egyszer-másszor nem mindig kifogástalanul jártam el. Erre példa a következő eset. A görög nyelv tanára és a Líceum akkori igazgatója, Lichner Pál, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a szóban lévő emlékheszédeket szintén meghallgatta. Általuk írántam jóindulatra hangoltatván, egy napon magához hivatott és azt kérdezte tőlem, hogy az érettségi vizsgálat előtt bízom-e görög nyelvtudásomban, mert sajnálná, ha ennek általa tapasztalt hiányos volta miatt bajom lenne. Én úgy gondolkoztam, hogy a gyengeség bevállása még korai lenne, hiszen ha tényleg gyenge leszek, erre a jelzett alkalommal is lesz idő s ha jóakaróm, akkor is segíthet, holott az előre bevállással csak ronthatok helyzetemen. Elérkezett a döntő pillanat. Görögül olvasni jól tudtam, de bizony az elolvasott nehéz klasszikus részleteket Homéroszból és Thukydidesből nem értettem meg teljesen. Azonban olyan tankönyvem volt, melyet valamelyik jogelődöm igen apró íróvonalású teljes magyar fordítással látott el. Éles szememmel ezt az első tekintetre piszkosság-nak látszó fordítást igen jól tudtam olvasni s időm is lévén a kihúzott sedára készülni, a fordítást valósággal megtanultam. Az érettségi vizsgálat főbiztosa a pozsonyi evangélikus szuperintendens, Geduly Lajos volt. Nagyon megdicsért a szabatos feleletért. Tanárom gyanúperrel élvén, belenézett könyvembe, de rám tekintvén nem mondott egyebet, minthogy „lássuk most már a paradigmákat”. A nyelvtani elemzés kísérlete elbuktatott volna. De szerencsémre a szuperintendens azt vetette oda, hogy „ne vesztegessük az időt, hiszen a fordítás nagyon jól ment”. Ebbe a tanár is beleegyezett; hanem kapott kitűnő osztályzatomat később valamivel leszállította. Ebből én azt a tanulságot merítettem, mely vajmi gyakran eszembe jutott az életben, hogy a nehézségek előtt nem kell rögtön gyáván meghátrálni, mert még a kétség kívül rossz helyzetekben is nyílhat a menekülésnek valamely útja.

Ugyanis sohasem furdalt a lelkiismeret a miatt, hogy a görög nyelv alapos elsajátítása helyett már tanuló koromban a francia és angol nyelvet tanultam meg.

Pozsonyban nagy előnyömmre vált végül, hogy az önképző-köri ismeretség révén idősebb tanulók, sőt a teológia hallgatói is felkaroltak és közülök a törekvőbbek és haladottabbak magán társaságaikba engem is bevontak. Ott rendszeren komolyabb irodalmi és politikai eszmecsereik folytak, melyek az én szellemi látókörömet nagyban tágították. így felszerelve hagytam el Pozsonyt, melynek bájos környékén kívül annak kiépült városiassága, lakosainak régi kultúrája – a fejlődés legfontosabb időszakában – kedvező hatást gyakoroltak reám. Ott más bajom nem is volt, mint az, hogy a sok szellemi munka a legrendesebb életmód mellett is megviselte kissé idegeimet és azóta koronkint ideges szívdobogást éreztem, de az mindig elmúlt, valahányszor higiénikusabb életrendet folytattam. Akkor azonban nem annyira nekem, mint szüleimnek okozott nagy aggodalmat.

Következett a pályaválasztás. Ezt nagy töprenkedés és tanácskozás előzte meg. Sokféle pálya állott előttem, amelyek közt atyám, akit eddigi eljárásom teljesen megnyugtatót, szabad választást engedett nekem. Lehettem volna gazdasz, mert atyámnak csaknem kétezer holdas kincstári bérlete ezidőtájt teret nyitott volna az én ilyenmű működésem számára is. Nem lettem, mivel a mezei gazdálkodás esélyeit volt alkalmam korán megismerni s én azoktól irtóztam. Szó volt arról is, hogy mérnök legyek, de bár a matematikával elég jó lábon állottam, a technikai dolgok és különösen a rajz nem igen vonzottak. Egyidőben orvosnak készültem, mert egyik lakótársam fivére Bécsben az orvosi egyetemen járt és az ottani világhírű tanárok előadásairól csodás dolgokat írt leveleiben. De a Líceum jeles orvosának tanácsára – ki ideges szívbjajom miatt engem is kezelte – ezzel a gondolattal csakhamar felhagytam.

Midőn pályát kellett választanom, a hazai közállapotok éppen akkor megint nagy fordulóponton voltak. Engem mindaz, ami a politikai közéletre vonatkozólag fontos volt, szerfelett érdekelt, azért arra határoztam el magamat, hogy jogász leszek és pedig a pesti egyetemen, amit szüleim már csak azért is nagy örömmel fogadtak, mivel öt évvel fiatalabb Sándor öcsém már egy éve úgyis ott tanult a főreáliskolában. Négy testvérem volt. Közöttük én voltam a legidősebb. Utánam másfél év múlva Ferenc jött világra 1848 május 20-án. Ő, mint láttuk, kilencéves korában elhunyt. Nővérem Matild három évvel volt fiatalabb nálam. Igen szende, szelíd, gondolkozó leány volt és már gyermek korában feltűnt szépsége által. Mint hajadon gyakran állott a bálkirályné hírében. Sok megpróbáltatáson ment keresztül. Szüleink az ő

neveltetésére a pusztai élet miatt nem költhettek annyit, mint kívánatos lett volna. Előbb otthon tanították, később rövid ideig Békéscsabán, majd Kisjenőn tanult. Egyideig Szeberényi Teréz, családunk nagyműveltségű barátnéja volt mellette. Azontúl magának kellett olvasmányok által művelnie magát. Egy kissé későn, 1877-ben ment férjhez Czizler Gyula mérnökhöz; Tizenhat évig valóban boldogan éltek együtt. Házasságukból Ella leányuk született, aki szentmihályi Clair Ignác miniszteri hivatalnokhoz, derék és igen jómódú fiatalemberhez ment férjhez. Nővérem szerető, jó szívéen férjének, ki vasúti főfelügyelő volt, egy hivatalos úton történt hirtelen halála soha be nem hegedő sebet ütött. Hiába érték később örömek, bizonyos elégikus hangulatból soha nem jött ki, pedig azelőtt tudott nagyon életvidor is lenni. Csupán kedves unokáinak: Elluskának és a kis Gyulának nevelése és gondozása szórakoztatta némileg. De értők gyakran aggódva, többször nagyon sokat szenvedett főleg idegbajban.

Harmadik testvérem a nálam öt évvel fiatalabb Sándor öcsém volt, aki 1851 augusztus 22-én született. Korán megnyilatkozott a miénktől eltérő szeszélyes, kissé féktelen és indulatos természete. Szegény anyánk már kis gyermek korában megjósolta, hogy szerencsétlen lesz. „Benneteket” – mondogatta – „nem féltelek. Ti meg fogtok élni az emberek közt, de Sándorért komolyan aggódom”. Volt is reá oka, mert bár alapjában becsületes és jóindulatú fiú és később ember volt, ítélőképességének megbízhatatlansága köve kezében környezetét, viszonyait és az egész világot másként fogta föl, mint ahogy az, a legtöbb józaneszű ember ítélete szerint létezett. Később többször kell majd róla ezen életrajz folyamán megemlékeznem, azért most csak ennyit mondok róla.

Vége volt egy Gizella nevű igen szeretett húgom, aki 1854 június hó 2-án született és 1873-ban kolerában Aradon az én ágyamban halt meg. Mint legkisebb és sokáig beteges testvérünket mindnyáján nagyon becéztük őt. Valamennyi testvérem közül ő hasonlított külsőleg s talán lélekre, és felfogásra nézve is a legjobban hozzám, akihez gyöngéd testvéri érzéssel meghatóan ragaszkodott. Valahányszor tragikus sorsára gondolok, most is mindig elérzékenyülök. Őt eleinte otthon, később a lippai zárdában nevelték. Amennyire gyöngé szervezete engedte, ő ott jól és eleget tanult. Később megerősödött, sőt szép hajadonná fejlődött. A szíve is megszólalt s oly fiatal ember volt választottja, akit mindnyáján nagyon becsültünk s előbb mint barát, később mint nővérem sógora közel állott hozzánk. De neki erről az érzelemről akkor sejtelve sem volt. Gizella az 1873. évi nagy kolerajárvány ideje alatt a családdal kint tartózkodott Sziondán. Ott beteg embereknek jószívuén orvosságot adott és a ragályt megkapta tőlük. A betegség első jeleire azonnal

Aradra vitték, ott azonban néhány nap múlva kiszenvedett. Én ekkor éppen külföldön jártam és egyenesen haza utaztam, de a temetésre már nem juthattam el.

Midőn nekem 1865 őszén a jogra kellett felmennem Pestre, az egész család együtt volt még s koronként anyagi nélkülözéssel járó erős küzdelmek közt, de általában boldogan élt. Boldoggá főleg az erkölcsi erő tette, mely csaknem minden tagjában az uralkodó elem volt. Ha most végig tekintem azt a levelezést, melyet szüleim és testvéreim velem folytattak, a jóleső megnyugvás és egyúttal a meghatottság érzése fog el. Mennyi hit és bizalom a Mindenhatóban, hogy a bajban sorsunkat jobbra fordítja! Mennyi eltökéltség a legrosszabbal is szembe szállani! Mennyi odaadás a magasabbrendű kötelességek teljesítésére is! Mennyi szeretet és kímélet egymás iránt! Mennyi együttérzés a rokonok, barátok, sőt a jó ismerősök irányában is! Szüleim nem vittek úgynevezett nyílt házat, de azért ha a viszonyok, az időjárás és a pusztai rossz utak engedték, – igen gyakran láttak nagy számú vendéget maguknál. Ez teljesen beleillett az akkori patriarkális életformába, melynek légkörétől a család tagjai közül csak én nevelkedtem távolabb, ami jellemem alakulására is befolyással volt. Az újkor rideg szelleméhez én csakhamar hozzá szoktam és talán nem kis részben ennek tulajdonítható, hogy a családból én boldogultam a legjobban.

De mindig jól esett visszatérnem abba a meghitt körbe, ahol sok egyszerűség mellett annyi becses és szép tulajdonság volt együtt található. Mindig megacélozott eréllyel és azzal a szilárdabb elhatározással hagytam el azt, hogy meg fogom teremteni pozíciómat a világban és közhasznú életet fogok folytatni. Kiténik ez azon korbeli leveleimből is.

A hála, melyet szüleim iránt éreztem, annál nagyobb volt, mert tudtam, hogy mily áldozattal és gonddal tanítatnak. Azt, amit az 1863. évi rettenetes aszály meghagyott, tisztára elverte egy nagy jégeső. Azután beköszöntött hozzánk a keleti marhavész. Atyám levelei, pedig ő erősen tudott bízni és reménykedni, a kétségbeesés hangján voltak írva és jövőnk alakulásáról nagyon sötéten nyilatkozott. Koronkint már azon a ponton voltam, hogy magánórákat fogok adni. De mivel idősebb tanuló társaim is vállalkoztak, olyanokat nem kaptam. Otthon egyik leánytestvérem neveléséről sem tudtak gondoskodni. Az óriási haszonbért rendszeren kellett fizetni, ami még jó termések esetén is nagy feladat volt, mert a termény- és állatárak akkor rettenetesen alacsonyok voltak.

Mіндеzt és a nyomában járó lemondást édesanyám mesteri tollal megírta nekem. Igazán felületes érzésű vagy rossz fiatalember lettem volna, ha a megfelelő következtetéseket le nem vonom belőlük.

Néha azonban derült leveleket is írt anyám. Ilyen volt az 1864 január 20-án küldött:

„Mink hála Istennek egészségesek vagyunk. A napokban jöttünk haza bátyám ezüst menyegzőjéről. Ez igen meglepő ünnepély volt. Én még ilyent soha sem élveztem, leszámítva az úti nagy hideget és azt, hogy odaérkezésünkkor szegény édes anyámat betegen találtam. Én gazdasszony voltam, atyád pedig pincemester; ez igen sok jó tréfára adott alkalmat, mert bátyám és neje mint vőlegény és menyasszony, semmit se tettek, hanem felöltözve, a sok vendéget és az üdvözlötteket fogadták. Bátyám csupa szív volt. Reggel a sok rokon megérkezett, az első menyegzői násznagy, koszorús lány, nyoszolyó asszony, akik már nem éltek, azokat utódjaik képviselték – és ezek egy-egy szép ezüst bokrétát kaptak a vőlegénytől, lakadalmi jelvényül, úgy szintén az új házaspár és két gyermekök, az egyik kis vőfély, a másik kis koszorúslány címmel. Majd elmentek az egyházba, ahol is a lelkiatya az oltár számolyánál újra megáldotta őket és egy-egy remekül készült ezüst gyűrűt váltottak, ezen felírással „*ezüstlakodalmi emlék*”. Ekkor haza jöttek és egyenesen jó anyámhoz lementek anyai áldását kérve. Ez volt a legünnepelesebb jelenet. A 73 éves anya 50 éves fiát áldotta meg másodszer és az oly boldog házaspárt, aki példa lehet sok másoknak; ezt mondom legérzékenyebbnek. Persze nem kell mondanom se, hogy mindnyájan zokogtak. Ezek után 50 személyből álló igen nagyszerű ebéd volt, igen sok lelkes áldomások közt, de zene semmi. A fiatalság mulatott zongora mellett az öregje kártya mellett. Így telt el az este. Eközben a helybeli főbíró felkért engem, engedném meg, hogy Tilda kéregetne a helybeli szegények számára. Én igen szívesen megettem. Másnap ismét vendégség volt, 50 szűkölködő volt vendég bátyám házában. Ez volt a legáldásosabb vendégség. Adja Isten, hogy családunkban több ilyen emlékezetes nap legyen. Kisjenőben jelen voltunk mikor üdvözlő leveled megérkezett. Bátyám annyira el volt érzékenyülve, hogy el nem tudta olvasni, utóbb édes atyád olvasta el. Igen jó és szép volt tőled édes jó fiam, tégy így mindig, mert jó nagybátyádra soha nem vesztegeted pár percedet, melyet neki áldozol.”

Felmenve a fővárosba, évekig teljes odaadással tanulmányaimnak szentelhettem magamat. A Pozsonyban szerzett előismeretek és szépen sikerült önfegyelmésem e részben kiválóan előnyösekké bizonyultak.

A fővárosban nem akkor voltam először, amidőn a jogra beiratkoztam. Pozsonyba való -utazásaim rendszeren közbelső állomások tartása nélkül történtek. Egyszer azonban sikerült annyit megtakarítanom évi járandóságomból, hogy szüleim engedelmével bemehettem a kénytelenségből annyiszor mellőzött és a nekem

akkor oly mesés Pestre. Ez 1864 július havában történt. Közel egy hetet töltöttem ott, mely alatt minden hírből már jól ismert nevezetességet meglátogattam, megnéztem és meghallgattam. Sok dolog megkapott és felemelt. Különösen a Nemzeti Színházban hallott hibátlan magyar beszéd tett boldoggá, mert azt oly szépnek és magasztosnak találtam, mint amilyenek nyelvünket ábrándozva elképzelttem. Az emelkedett magyar műveltség eszménye lebegett előttem, mely mindig bálványom volt. A közélet egyéb terei akkor még nem nyíltak volt meg De azért a fővárosnak minden része nagyon érdekelt. Azonban megvallom, az egész benyomás, melyet így nyertem, némileg kiábrándított. Az ország szívéet sokkal szebbnek gondoltam. Semmi sem volt készen. A kicsiny, de megállapodott Pozsony után ez nem tett kedvező benyomást rám. A köz-tisztaság észlelt foka és mértéke nem elégített ki. A lakosság is sokkal kevésbé volt magyar, mint ahogy vártam. Emellett a kultúra külső jelenségei sem elégítették ki. De azért általában boldog voltam, hogy végre én sem voltam azután hazám központjában egészen idegen. Ez a látogatás döntött arra nézve is, hogy felsőbb tanulmányaim folytatása végett ne menjek máshova. Ehhez járult természetesen az a körülmény is, hogy a korábbi sikertelen kísérlet után mind alaposabbá vált a nemzet és a király kibékülésének reménye országszerte. Ha pedig ez bekövetkezik, akkor Pestnek nagyon érdekes és fontos szerepre nyílt kilátása. Nem lettem volna hazafiasán nevelt magyar fiatalember, ha e helyzet nem kecséget. Báttran, mert az igazságnak megfelelően mondhatom, hogy akkor minket a megélhetés és boldogulás egyéni szempontjai sokkal kevésbé irányítottak, mint a későbbi fiatalságot. A közérdekre való tekintet az egyes családokon, különösen a mieinken, feltétlen elsőséggel uralkodott. Midőn 1861-ben az országgyűlést feloszlatták, már az én félig eszmélő lelkiütemet is bizonyos búskomorság fogta el. A hírlapokat nálunk otthon valósággal tanulmányozták és a közdolgok szomorú fordulatáról annyi mélyen emlékezetembe vésődött s szó esett, hogy én a nemzeti közérdek mindenek felett való fontosságát azontúl folyton szemem előtt tartottam. Midőn később az osztrák birodalmi tanácsban Smolka és Kaiserfeld a magyar alkotmány visszaállítása mellett törtek lándzsát, úgy ünnepeltük őket bensőségesen, mint a magunk közéletének szereplő hőseit.

Ez a szellem emelt és sarkalt a haladás útján engem Pozsonyban is, még azután is, hogy Mailáth Györgyöt és báró Sennyey Pált neveztek ki az országos kormányzat élére. Az akkori közhangulat még jobban nevelt, mint a családi élet légköre. Nem kis részben ez vitt fel engem is 1865-ben a pesti tudományegyetemre. Ott persze már most nem annyira a város, mint elsősorban az élethivatásomra való előkészület és az ország közállapotinak

átalakulására irányuló készülődések vették igénybe összes erőimet, figyelmemet és töltöttek el nagy várakozással.

Öcsémrel együtt egy szerény lakásban helyezkedtünk el a belvárosi Zöldfa-, most Veres Pálné-utca egy kis házában, melynek már nyoma sincs. Helyén nagy bérkaszárnát emeltek. Étkezni oly kis vendéglőbe jártunk, ahol a vendégek csupa egyetemi polgárokból állottak. Napjaim úgy voltak beosztva, hogy mulatozásra nem sok időm maradt. Amint a szorgalmasan hallgatott, bizony túlnyomó részben nem igen érdekes és nem nagyon kiváló egyetemi előadásokról kijöttem, valamely nyilvános könyvtárba mentem és ott meglehetősen kényelmetlen padokon, rossz világítás mellett tanulmányaimba elmerülve olvasgattam. Főleg a történelem és a komolyabb bel- és külföldi irodalom termékei, valamint később a nemzetgazdaságtan érdekelték.

Ha valamelyik közintézetben ünnepséget, hallgatóközönség által is megközelíthető előadást, vagy tanácskozást tartottak, én mindig jelen voltam. Soha sem felejtettem el, hogy a Magyar Tudományos Akadémia éppen akkor elkészült új épületében tartott egyik ülésen hallottam először Deák Ferencet nyilvánosan beszélni. A tudósok egy kérdést annyira összebonyolítottak, hogy már mi, a hallgató közönség is idegesek lettünk bele. Akkor felkelt a Haza Bölcsse s egyszerű okoskodásával rövid időn belül mindent oly szép rendbe hozott, hogy a korábban ellentétes álláspontokat elfoglaló vitatkozók is mindnyájan elégedetten nyugodtak bele felfogásába. Ez alkalommal a személyes tekintély szuggéráló és hipnotizáló erejét, továbbá a hibátlan, meg sem zökkenő, világos szabatos előadás hatalmát is módomból érezni.

Egy másik akadémiai ülésen báró Eötvös József elnökölt és Csengery Antal volt az előadó, aki szenvedélyesen kikelt egy irat németül való felolvasása ellen. Így sorban saját szememmel láttam és fülemmel hallgattam hazánk akkori és általában is nagy férfait. Azontúl irataik és a hírlapokban közölt mindenféle nyilatkozataik sokkal mélyebb és maradandóbb benyomást tettek rám. Ez azután jogi és államtudományi tanulmányaimnak is fontos támpontokat szolgáltatott.

Pestre való felmenetelem tehát szerfölött üdvösnek bizonyult, mert egész határozott módon figyelhettem így a jogi és állami élet működését, később pedig, az országgyűlés megnyílta után annak alakulását is. Ennek korszakos mozzanataiból sokkal többet tanultam, mint tanáraimtól az egyetemen. Amint az 1865-68. évi országgyűlés összejött, megélnéül a két főváros. Az elég sűrűn látogatott egyetemi előadások után én mindig a képviselőházi üléseken töltöttem délelőtti időmet. Akkor még a bejelentések nagyrésze a képviselők részéről az ülés elején történt. Más mellékes dolgokat is a napirend előtt végeztek el. Midőn

ennek tárgyalása megkezdődött, akkor én már helyemen voltam. Azért mondom, hogy helyemen, mivel a kis követek intézményének megalakulása után Kubicza Pál trencsényi képviselő ajánlatára én is tagjává lettem annak s mint ilyen azzal dicsekedhettem, hogy az ifjúsági karzatra állandó jeggyel mehetek. Onnan láttam, hogy a komolyan tervbevett kiegyezés miként alakul ki. Az országos pártok mérközését több, mint három éven át néztem, illetve végig hallgattam.

A vezérszónokok előadásaiból és beszédeiből nem vesztettem el egy szót sem. Deák Ferenc klasszikus beszédei különösen elbűvöltek és meghatottak. De báró Eötvös József, Somssich Pál és Horváth Boldizsár szónoklatai is elragadtak. A kisebb emberek közül Tóth Vilmos beszédei tetszettek. Gróf Andrássy Gyula első beszéde, azonban, melyet, mint a képviselőház újonnan megválasztott alelnöke 1865-ben a Nemzeti Múzeum nagytermében tartott, ahol – a Sándor-utcai ideiglenes épülete még nem lévén készen – a képviselőház akkor el volt helyezve – kissé kiábrándított. Híre és a Pesti Naplóban megjelent cikkeinek olvasása után többet vártam tőle. De azután, mikor láttam, hogy a kiegyezés létesítése körül milyen sikeresen fáradozik, az én szememben is újra megnőtt. A törvényhozás korszakot alkotó munkásságának minden mozzanata úgyszólván tanulmányom és szemléletem tárgyát képezte.

Nem rokonszenveztem sem az akkori balközéppel, annál kevésbé a szélsőballal. Ghyczy Kálmán és Tisza Kálmán okoskodásai, sőt szónoklatai sem imponáltak nekem. Az előbbieket nem elégitettek ki, az utóbbiak nem tudtak felmelegíteni. Minthogy a komoly nemzeti munkásságot áhítottam, a kiegyezést nehezítő minden akadékoskodást fenn és lenn egyaránt elítéltem. A túlságos hazafias aggodalmakat és a túlzó vagy az időszerűtlen követeléseket nem osztottam, de az ország függetlenségének és önállóságának leszállítására célzó ókonzervatívokra is gyanakodó szemmel tekintettem.

A kiegyezés esélyei majd öröme, majd őszinte bánatra hangoltak. Megdöbentő hatást gyakorolt rám 1866-ban az osztrák-porosz háború is. Midőn a boldog emlékü Erzsébet királyné Bécsből hozzánk menekült, már én nagybátyámnál tartózkodtam Piliscsában, ahol ő Kisjenőről felköltözve, főhercegi számtartó volt. Ott lestük ennek a drámai hatású nagy küzdelemnek kimenetelét. Mikor Deákot a békekötés után felhívták Bécsbe és ott épp oly nemesen, mint bölcsen viselkedett, iránta való bámulatom még jobban emelkedett. Éreztem, hogy nagy, valóságos történeti napokat élünk. Azok óriási jelentősége mellett minden léha mulateozás, vagy szórakoztató időöltés frivolitásnak tűnt fel előttem.

Tanulmányaimban is az igazán fontos mozzanatokat kerestem ki, a többiekkel pedig csak annyira foglalkoztam, amennyi ez a tanmenet hibátlan és sikeres elvégzéséhez multhatatlanul szükségesnek mutatkozott.

Valamennyi tanárom közt legjobban szerettem Kautz Gyulát, aki a közjogot, a politikát tanította és a nemzetgazdaságtanból oly előadásokat tartott, melyek döntő befolyással voltak egész életemre. Az előbbi kettő éppen időszerű volt, az utóbbi részben mint korszerű ismeretkör, részben mint olyan tudomány, mely okoskodó, de nem szórszálhasogató természetemnek a legjobban megfelelt, már jogász koromban megnyerte tetszésemet. Különösen, mikor Kautz annak hazánkban való fontosságát és művelésének a közérdekre nézve is hasznos voltát élénk színekkel ecsetelte. Már mint másodéves joghallgató olvastam Smith Ádám nagy művét, akkor még csak francia fordításban. A német szakirodalmat is forgattam. Angolul akkor csak a könnyebb olvasmányokat értettem meg egészen jól.

A közélet alakulásával párhuzamosan haladt az én egyéni fejlődésem. Legnagyobb mesterem valóban az élet volt. Annak szükségletei jelölték ki haladásom irányát és adták meg igazi mértékét. Éreztem, hogy a szakmámat alaposan kell tudnom, ha helyemet a magán- és közéletben meg akarom állani. Nem is mulasztottam el egy pillanatot sem, hogy magamat a latin és az újkori világnyelvekben s kiválasztott kedvenc szaktárgyaimban minél jobban képezsem. Az országgyűlésen és más nyilvános helyeken hallott beszédek előadási képességemet, a viták, melyeket komolyabb társaimmal csaknem naponként folytattam, debattéri ügyességemet fejlesztették. Ezekben a vitákban mindig enyém volt a figyelmesen meghallgatott utolsó „szó”. És nem volt eset arra, hogy a deákpárti politika védelmében minden ellenvetésre rögtön meg ne találtam volna a később társaim többsége által helyeselt kádenciát.

Az ifjúsági egyletekben és gyűléseken azonban nem vettem részt. Sajnáltam az időt azokra pazarolni. Inkább olvastam, tanultam és a politika és tudomány valódi fórumaira mentem hallgatónak. A reális tudás szerzése vonzott, nem pedig az éretlen gyümölcsök leszagztatása. Saját családomban is volt elég eszmecsere. Otthon egy nézetem voltam atyámmal a magán- és közélet felfogása tekintetében. De anyai nagybátyámmal és családjával, akik később is balközépiek voltak, nem érttem egyet. A köztünk korábban fennállott feltétlen rokoni ragaszkodás lazulása részben innen indult ki. Kezdtém bírálgatni eljárásukat más tekintetben is. Igaz, hogy vendégszerető házuknál gyakran megfordultam öcsém-mel együtt, de azt mégis rossz néven vettem, hogy minket másodrendű rokonaiknak tekintettek. Különösen azon elhatározásuk

ellen lázadtam fel, hogy a koronázás alkalmával egyablakos szűk kis szobánkból is kiszorítottak bennünket és pedig minden előzetes bejelentés nélkül, holott néhány forintért kaphattak volna kényelmes szobát maguknak és cselédjeiknek. Nekünk ekkor éjnek idején kellett az ismerős fiúkhoz hálásra bekéredzni, mert bizony nem adhattunk ki naponta 5-6 forintot, hogy fedél alatt tölthessük az akkori páratlanul nagy nemzeti ünnepség tartama alatt éjszakáinkat.

Maga a koronázás azonban így is oly feledhetetlen látvány volt, melynek kápráztató ragyogása és nagyszerűsége képzeletemet is meghaladta. Az a fény és az a magyaros pompa, a dísznek az a pazarsága, a képnek az a változatos élénksége, mely azt jellemezte, a főváros nyújtotta rendkívüli festői keretben örökké emlékezetes marad előttem, épúgy, mint mindazoknál, akik szerencsések voltak azt láthatni. Azóta sok csillogó és nagyszabású ünnepséget láttam, de olyant, mint amely Ferenc Józsefnek magyar királlyá való koronáztatása alkalmával a nemzet és az uralkodóház közt létrejött kibékülést követte, vagy ahhoz csak hasonlót is, sem az országban, sem rajta kívül soha sem volt alkalmam látni.

Az egykorú hírlapokban mindez részletesen le van írva s a lapok erre vonatkozó számai becses történeti okmányok. Nem akarok azokból semmit sem idézni, mert csupán saját emlékeimet írom le. Én láttam azt a hosszú és színgazdag menetet, melynek élén a megkoronázott király ment esküt tenni a magyar alkotmányra a Várból a szabad ég alatt Eskü-térre. Láttam, amint Lónyay Menyhért alkotmányos pénzügyminiszter lóháton haladva az újveretű magyar pénzeket szórta a nép közé. És láttam azt a fenséges jelenetet is, midőn Ferenc József király a róla nevezett téren az ország valamennyi törvényhatóságának földjéből emelt és díszes, faragott kövekkel kiépített koronázási dombon a Lánchíddal szemben fehér lovon ülve a világ négy tája felé a hagyományos kardvágásokat megtette.

Az ezredéves nemzeti ünnep alkalmával az országgyűlés hódolása a király előtt, melynek legfontosabb jelenetét Benczúr Gyula remek festmény e megörökítette, egyes mozzanatait pedig saját szememmel láttam, csak halvány másolata volt ennek az ünnepségnek. De IV. Károly király megkoronáztatásának ünnepsége sem volt ahhoz fogható, melyben már mint a Förendiház tagja vettem részt 1916 december 30-án. Ezt a világháború és a téli időjárás miatt csak szűk keretben, egyedül a Várban lehetett megtartani. A helyzet és a viszonyok is mások voltak, de persze 21 éves ifjú helyett 71-ik évemet taposó ember voltam már.

Ama páratlan közjogi ünnepség a nemzet jövőjébe vetett hit megerősítésére szolgált. Titkon bennem is felébredt a vágy, hogy annak kiépítési munkájában szintén részt vehessek valami-

kor. Az egyéni boldogulás gondolatai igazán kevésbé bántottak. Sokkal szerényebbnek neveltek szüleim és a viszonyok, sem hogy más, mint egyszerű közkatonák a közügy igénytelen napszámosa akartam volna lenni. Szüleim is nagyon óhajtották, hogy ez legyen, mikor haladásomat észrevették. Azt azonban egyikünk sem mertem remélni, hogy valamivel több, mint tíz év alatt ez tényleg be is következik. Hanem addig még nagyon-nagyon sokat kellett dolgoznom, küzdenem és szenvednem, sőt jó ideig nemcsak munkaképességem, de életem is kockán forgott.

A koronázás után a Jogtörténeti államvizsgát elég jól, sőt az egyházjogból kitüntetéssel tettem le. Erre azután több évi szabadidőm következett, mert a harmadik év végén a jogászok semmiféle próbatételre nem voltak kötelezve, a negyedik év után pedig a jog- és államtudományi szigorlatokat akartam minél előbb lerázni. Az ügyvezető bírói államvizsgát úgy véltem, hogy mellőzhetem, mert nem készültem bírói pályára, habár ügyvédi gyakorlonoki minőségben hivatalosan is be voltam jegyezve és arról jogértvényes bizonyítványt is kaptam. A nemzetgazdasági életnek valamely terén kívántam megpróbálkozni. Az ügyvédi vizsgálatra később dr. Králik Lajos barátom készített elő.

Másfél évet töltöttem még Pesten, ahol Sándor öcsém gerincelhajlás következtében beállott költséges betegeskedése alatt jóidőig egyedül, azután pedig különböző helyeken ismét vele együtt laktam. A kiegyezésre következő nagy szerves törvények tárgyalása épp úgy érdekelt, mint maga a kiegyezés. Így azután mind több időt töltöttem közhelyeken és az időszéri kérdések előzményeit tanulmányozva a könyvtárakban.

Hogy az angol nyelvben, különösen a kiejtésben tökéletesítsem magamat, vasárnaponként eljártam az angol istentiszteletre. Csupán komoly fiatalemberekkel társalogtam. Személyes ismeretségben voltam Lukács Bélával, Baross Gáborral, Rakovszky Gézával és Istvánnal, Hegedűs Sándorral, még Pozsonyból Králik Lajossal és Sztehló Kornéllal. Együtt hallgattam a közjogot gróf Apponyi Alberttel, aki azonban egy évvel feljebb járt. Sok mágnásosztálytársam is volt, de azokkal csak később kerültem személyes ismeretségbe.

A negyedik év második felére Bécsben iratkoztam be, ahol nem olvastak soha katalógust, mert Sziondán akartam a szigorlatokra készülni, hogy ott semmibe se kerüljek és csendben, teljesen a tanulásnak adhattam át magamat. Így szépen és minden zökkenés nélkül bonyolítottam le, aránylag elég olcsón jogászságomat. Nem volt év, melyben szüleim 300 forintnál többet költöttek volna rám. Bécsi beiratkozásom is nem személyesen történt, hanem ott lévő barátaim, névszerint Králik Lajos szívességéből. Mielőtt azonban elhagytam volna a magyar fővárost, tanáraitól, neveze-

tesen Kautz Gyulától megkérdeztem, hogy mily idegennyelvű munkákat ajánlnak nekem. Azokat nyomban meghozattam s így mindennel jól ellátva vonultam vissza csaknem két évre, hogy tanulmányaimat formailag is minél jobban befejezzem. A szünidőre Sándor öcsém is hazajött, hogy a zürichi műegyetemre való beiratkozása előtt még velünk legyen. Miután ő sem nyelv-, sem egyéb ismeretek tekintetében nem kellően felszerelve utazott oda – ez végzetesnek is bizonyult ránézve. Mi többiek mintegy másfél-évig együtt maradtunk.

Igen benső és kölcsönös vonzódás alapján valóban patriarkális kör volt ez, melyet a szeretet, jó erkölcs s a régi magyar vendégbarátság szelleme hatottak át. Komoly törekvéseimet otthon és a környéken minden rokon, barát és ismerős méltányolta. Nagy odaadással folytatott tanulmányaimat nem is zavarta meg más, mint a reánk virradt jobblét által már megengedett szórakozások minden fájának, ha nem is nagyon sűrű sorozata. Ezekért, megvallom nem nagyon lelkesültem. A szomszédos pusztai úri házaknál töltött névnapok és más társasösszejövetelek nagyon köznapiaknak, az azokon megjelent emberek – mind meghaltak már – igen üreseknek tündek fel előttem.

De nagy lánytestvéreim lévén, a társasmulatságokban s a szomszédos kis és nagyobb városok nyilvános báljain szintén részt kellett vennem. Az eljutás oda és a hazatérés a leírhatatlan rossz utak és a gyakran förtelmes időjárás miatt, melynek zordsága ellen a hiányos közlekedési eszközök s más felszerelésünk fogyatékosága miatt alig tudtunk védekezni, igazán gyötrelm volt. Anyám többször veszélyesen megbetegedett emiatt.

Azonban mégis nyújtott bizonyos szórakozást az emberekkel való találkozás a mi hosszas elszigeteltségünk után s az akkori alföldi középosztály igen sok tagjával való megismerkedésemre vezetett. Hanem mikor az újság ingere elmúlt, mindig megnyugvással tértem vissza magányunkba, mely nekem nagy elfoglaltságom mellett sohasem is volt kellemetlen és pedig azzal az óhajjal tértem haza mindig, hogy onnan mennél ritkábban tegyünk kirándulásokat a mi társadalmunkba, melynek köre már három (Arad, Békés, Csanád) megyére terjedt ki.

Reggeltől késő estig télen-nyáron minden munkálkodásra alkalmas napomon (nyáron a szabadban) szorgalmasan dolgoztam. Haladtam is szépen. Két nehéz és sok tárgyú szigorlatot le is tettem. Minden feltűnés nélkül jelentem meg a fővárosban és csak a sikeres vizsgálat után jelentkeztem ismerőseimnél és barátaimnál, akikkel azután néhány napig mulattam és élénk eszmecserét folytattam.

A következő szigorlatokhoz szükséges segédeszközöket magammal vivén, ismét magányunkba vonultam vissza. Már utolsó

rigorozumra is elkészültem, de egy pár fontos körülmény megakadályozott abban, hogy azt a szokott 3-4 hónapi időköz elmulta után letegyem. Pedig már arra gondoltam, hogy atyám ígérete szerint rövid időn belül teljesen kész emberként külföldi útra kelhetek. Ekkor különben némelyek biztatására és Trefort Ágoston kilátásba helyezett pártfogásában bízva, reményekkel telten pályáztam egy dolgozatommal a Magyar Tudományos Akadémia Wodiáner-utazási ösztöndíjára is. De azt bizony nem nyertem el. Az egyik akadály abban állott, hogy ismét segédkeznem kellett a nyáron atyám kiterjedt gazdaságában. Evvel a munkával egészen magamra maradtam, mivel Sándor öcsém a szünidőt is Svájcban töltötte. Ő ugyanis egy év multán sem tudta magát a zürichi műegyetemre felvétetni. Nem tudott jól németül és különben is gyenge előkészü ettél ment ki. Felkerekedett erre és elment oly műegyetemet keresni, melynek fölvételi föltételei nem voltak annyira szigorúak. De bizony ilyent nem talált, így aztán rendkívüli hallgatónak iratkozott be a zürichi egyetem bölceleti karán és így készült a mindig elhalasztott fölvételi vizsgára. Ez az eljárás mindnyájunkat aggodalommal töltött el. Különösen leverte édesanyámat, ki már a kiutazást is ellenezte. Amennyire jól esett nézni többi gyermekének egyenletes fejlődését és az én következetes haladásomat, annyira fájlalta Sándor észszerűtlen rögtönzéseit és kapkodásait. Termésünk egy pár évig jól sikerült és minden arra látszott mutatni, hogy az elmúltaknál szebb napok köszöntenek családkra. Pedig éppen akkor állott be a legrosszabb fordulat, mely családi életünk feldulására és boldogságának szétrombolására vezetett. Mielőtt azonban ennek a fájdalmas és reánk rémítő csapást jelentő fordulatnak s következményeinek elbeszélésére térnék, az egykorú levelekből egy pár oly szemelvényt mutatok be, melyek helyzetünknek sokáig ingatag voltát, gondjait, örömeit és környezetem, meg a magam akkori felfogását bizonyos közvetlenséggel ecsetelik.

Anyám 1865 okt. 24-én írja nekünk:

„Atyátok most Gyulán jár, hogy az önállóvá lett sziondai bérletért járó haszonbér negyedévi összegét békésmegyei ingatlanainkra betábláztassa. Ez alatt executió ért bennünket a múlt évi adó-hátralékokért. Szegény atyátok nagy aggodalmak közt él, most igen sok kiadásai és zavarai vannak. De ha a jó Isten jó esztendőket adna, kivergődnénk a bajokból valahogyan. Ezeket azért írom, hogy ti igyekezzetek a tanulással.

Te, Jenőkém, ügyelj mint nevelőatya, öcsédre. Ő pedig engedelmes legyen és ismerje el, hogy te vagy a felügyelője és csak javát akarod. Így örömünk lesz bennetek s a mi szakadatlan küzdéseink meg lesznek jutalmazva.”

Azonban a következő évben a júniusi fagy az egész nagy pusztán mindenünket tönkre tette. Éppen az 1866. év első napján írtam haza a következő reménykedő szavakat:

„A mai nappal ismét egy új év derült ránk, melynek sötét ölében, mint a körülmények sejtetik, nagyszerű dolgok vajúdnak. Meghatva érzem magam e pillanatban, mert akár mint ember, akár mint polgár tekintsek a jövőbe, lehetetlen eltitkolnom az aggodalmat egyrészt, a kétes reményt másfelől, melyek mind családi, mind országos viszonyainkat tekintve, keblemben támadnak.

Hazánk már bizonynyal szomorúbb állapotban is volt, mint amilyenben jelenleg van, lesújtva terült el, midőn már kevesen reméltek – és ezeket csak e hon nagyszerű múltja győzé meg annak életképességéről; ekkor túrni és remélni kellett. De a jelen pillanatnál – midőn alkalom és tér a tevékenységnek megnyílt, azonban mind e hon, mind a külföld népei irányában annyi felelősség háramlott az országgyűlésre, midőn nem csak egyszer már birtért kell újra küzdeni, hanem a küzdelemben életfeltételeinkért a kétség kockázásának kínját is kiállani, e pillanatnál fontosabb alig volt a közelmúltban.

Nincs-e tehát alapja azon szorongásnak, mellyel én is mint polgár a jövőbe tekintek és ámbár majd minden tényező, melyet a nagy kérdés megoldására szükségesnek véltek, kezünk ügyében van, nem természetes-e az érzés, mellyel az események fejlődését nézem, ha a bizonytalanságot, a körülmények változékonyságát nem tévesztem szem elől?

Valóban, ha volna fajunknak önön Istene, kinek választott népe mi lennénk és az eddig történt mind csak megpróbáltatás lenne, azon esetre is most inkább kellene hozzá fohász-kodnunk, hogy vegye el rólunk e nyomort, mint valaha, mert a mit eddig kiállottunk, büntetésnek is sok volt múltra és jövőre.

És ez érzet még élénkebb, ha magánviszonyainkra gondolok, de hogy mily forró egyszersmind az óhajtás, vajha reményeink teljesülnének, azt elég világossá teszi azon hálás tisztelet, mellyel kedves Szüleim s azon szeretet, mellyel testvéreim iránt viseltetem. De erős a hitem is, hogy az Isten, ki eddig megőrzött bennünket s akinek ezért íme minden nagyobb baj nélkül mondhatunk hálát, bölcs belátása szerint tesz ezután is mindent, mit javunkra lenni vél. Az ő kezeiben van úgy az egyes emberek, mint országok sorsa s amit ő tesz, az bölcs és jó lesz. Reméljünk tehát minden jót ez új évben is, mert az nem lehet, hogy adott volna érző szívet s életet, ha célja más nem lett volna, mint kín és gyötirelem!”

Alig egy hónap múlva leirom a dinasztia közeledését jelző újabb császári látogatást az ország fővárosában:

Szüleimhez címezve Pestről 1866 januárius 30-án ezeket írtam:

„Hétfőn reggel 9 és ½ órakor 101 ágyúdurranás tudata a főváros lakosaival, hogy a magyar király és királyné magyar területen van. Fél háromkor pedig megérkeztek, a császárné tiszteletére 300 kis fehér ruhás leány volt sorbaállítva, a főpolgármester pedig üdvözlé, mire a császár felelt, a többi közt ezt is monda: „elhoztam im a császárnét is, hogy tanúja legyen Önök hív ragaszkodásának”. Az indóháztól a Váci-úton, Fürdő utcán és a Lánchídon át, mindenütt roppant néptömeg közt jutottak fel Budára, ahol az országgyűlés tagjai fogadták Ő Felseégeiket. A császár magyar tábornoki ruhában, a császárné fekete bársony atillában volt, magyar kalappal fején, folytonosan hajlongva viszonzá a nép üdvözlését. Ifjú kinézése és szépsége mindenkit meglepett. Tegnap a város fényözönben úszott, sok középület és magánház is csillogóan volt kivilágítva. Ma Nemzeti Színházat látogatják meg. A képviselőházban a felira választmányt 2 jobb, 9 baloldali és 19 Deák-párti képviselő képezi, ebből Deák pártjának állása, valamint a szellem, melyben a felirat alkotva lesz, szépen kiderül.

Rakovszky direktor úrnál voltam, szívesen fogadott s most egyedül találván őt (mert többször eredmény nélkül jártam ott) kérelmemet elébe terjesztem. Feleletül azt mondta, hogy szívesen beszerezne valami irodába, vagy más helyre, de, részint nem tud most semmi üres helyet, részint nem ajánlja hogy ügyvédi irodába menjek, mert nem jól megy most dolgok s csakis a legszükségesebb segédeket tartják, ezek pedig rendszeren végzett jogászok, továbbá mert, ha helyet kapnék is, naponta 6 órát kellene nagyon gyenge honoráriumért dolgozni és pedig a legjobb órákat (9-12, d. u. 3-6.). Ingyen kár ott vesztegetni az időt. Hanem megígérte, hogy valamely képviselőnek ajánl, mi ha nem is jár pénzbeli előnnyel, az országgyűlésre szabad bejárásom lesz.”

Februárius 19-én írom haza:

„Az országgyűlésen, miután Bartal György a választmányi vitát megkezdte, most egymásután szépnél szebb beszédek mondatnak. Eötvös, Lónyai Menyhért, kit most az Akadémia másodelnökéül akarnak megválasztani, Apponyi, Somssich, ma pedig, mint hallom, Kautz, Tisza Kálmán beszélnek, mind nevek, melyek alatt csak nagyszerűt közölhetnek a lapok.

A mi az én ügyemet illeti, éppen egy bizonyítványt kaptam, Rakovszky úr által küldve, mely azt erősíti, hogy én országgyűlési gyakornok vagyok, persze csak névleg, mert azon Kubicza Pál urat, kinek neve a bizonyítvány alatt áll, soha sem láttam, de mindenesetre elmegyek hozzá és megköszönöm.”

Valamivel később, március 5-én így folytatom:

„Az országgyűlésen ma hirdették ki a 65-ös bizottságból, mely a közös ügyek rendezésére javaslatot fog készíteni,

az 52 tagot. S éppen ma 11 órakor ment az uralkodó pár Bécsbe, a falragaszok pedig közzéteszik a császár azon kéziratát, melyben megelégedését s azt nyilvánítja ki, hogy idejét itt jól tölte s hogy mielőbb vissza akar térni.

A mi a leiratot illeti, – az itt nem a legjobb hatást szülte. Szakáll Lajos, midőn kérdeztetnék, hogy állnak az akciók, ő azt felelte: „jól, mert még Deák arca folyton vidor. De bezzeg, nem úgy most, mert amint a felirat átvételénél mondott királyi szavakat hallá, elkomorodott s szállásáig egy szót sem szólt, aztán pedig a gyűlésteremben megjelenésekor, ha éljenzik sem oly nyájas, mint azelőtt, hanem levert és komoly.”

Anyám levelét is aznap kaptam. Abban elmondja egy rokonunk bukását a képviselőházban, amit főleg pénzes ellenfelének vesztegetése okozott és ezt a figyelmeztetést fűzte hozzá:

„Édes fiam, inkább sohase lépj fel a nyilvános téren, mintsem pénzért megvásárolt dicsőséggel toladodjál oda, mint Glatz Antal, vagy szegénységédért ledobjanak onnan, mint az előbbit. Ezt nem azért írom, mert a bukott párthoz tartozom, hanem mivel az ilyen csúnya, káros eljárás borzasztó. A most nagyszerű Pestről, mely nektek egész életetekre nevezetes lesz, néha többet írjatok nekem, aki szellemileg ugyan mindig veletek vagyok, de úgy érzem, hogy egy pár sorotok közelebb hoz bennünket. Az ég óvjon meg minden bajtól, szeressétek egymást és őrizkedjete a rossz társaságtól.”

Atyám pedig ugyan ezen év tavaszán írja nekem:

„Nagy gond nekem a ti, valamint a mi szükségleteinket fedezni. Sehonnán semmi kilátás, bármihez kezdjek, roppant akadályok tornyosulnak elénk. Ünneplétek, édes fiaim, tudom, nagyon egyszerű lesz. Valami módon kívántam volna azt nektek valamivel örvedetesebbé tenni, de mostoha helyzetemben, melyet bizonyára felismertetek, az teljesen lehetetlen. Erről többet nem írhatok, mert vérző keblemnek az ily szavakat feljegyezni is kín. Tanuljatok édes fiam, hogy a sors e nemű csapásait több képzettséggel ellátva kikerülhessétek.”

Anyám e helyzetben írja, hogy

„Atyátok soha sincs itthon, most megint útra kél. Rám bízta, hogy Sándor vállalkozását a tanítással helyben hagyja. Könnyezve írom e sorokat, részint az öröm, részint az aggodalom miatt. Örülök, hogy az Isten annyi vállalkozási szellemet öntött belé, hogy szegény szüleim segíteni igyekeznek. De anyai szívem ilyen zsenge korban remegve félti is. Kérni fogom a jó Istent, hogy a távolban őrizzen meg benneteket, adjon szerencsét,

egészséget és óvjon meg a rossz társaságtól. Atyátok bécsi úiterve nem sikerült. Annyi járkálással annyi szemtelenségeken kell szegénynek keresztül menni, hogy más gyenge idegzetű ember régen kidült volna miattuk.”

Utána láttam én is valamely kondíció szerzésének, de vagy nem kaptam, vagy ha kínálkozott valami, fennlétem főcéljáról, a tanulásról kellett volna lemondanom.

A hadkiegészítést már 1867-ben elrendelték, de én akkor, mint egyetemi hallgató még nem kerültem sorra. Hanem egy ideig úgy volt, hogy ez a kivételes kedvezmény megszűnik. Erre való tekintettel írom egy levelemben: „a hadkötelezettség alól nem akarok kibújni; ha az alkotmány rendeli el, akkor nekem az szent.” Anyám erre a levelemre így felelt:

„A Jenő okoskodása aggodalmimat nem szünteti meg. Honleányi érzésem mellett is egy eddig ismeretlen félelem kapja meg anyai szívemet. Nem akarlak én gyávává tenni; jöjjön, aminek jönni kell. De a természettől reám bízott kedves gyermekeimet féltene és őriznem Isten rendelte. És bélyegezzék ezt meg, mint gyengéséget, vagy értetlenséget, nem törődöm vele; a természettől nyert tiszta érzéseimet nem titkolhatom el.”

Valamennyiünket egyformán szeretett. Leveleiben oly bensőség nyilatkozott meg, mellyel mindnyájunkat felkarol. Nem győzi dicsérni nővéreimet, akiknek most a háztartással is sok dolguk van. Tildának emellett szorgalmát, kitartását a nyelvtanulásban, zongorázásban magasztalja. Szerénységét, alkalmazkodását és panasztalan lemondását elérékenyülve dicséri.

„Igazán fájdalommal nézek reá sokszor, hogy ezen szép aranykorát ily rideg elszigetelt helyen, mindentől elzárva kell eltöltenie. És ő oly jó gyermek, hogy soha sem zúgolódik. Pedig a vidék minden helyéről kaptunk meghívást. Ő ezeket gondosan összehajtogatja és jóképpel elrakja mondván, hogy ezek is megemlékeztek rólunk!”

Apánk a jókívánatokat szívélyesen például ilyen szavakkal köszöni meg: „Ma vett gyermeki megemlékezésekért áldjon meg a jó Isten és tartson meg benneteket jó egészségben s gyarapítson a mi örömünkre.” Öcsémet figyelmezteti, hogy „csak a tudomány az, ami szabaddá tesz. Meg is vagyok győződve, hogy fiaim, akikért élek, halok, meg fognak érteni.” Ezt a szeretetet én is mélyen átéreztem, ami a következő sorokban nyilatkozik meg 1867 május havában:

„Félszázados kort ért e napon (18-án) Édes jó Atyánk is, ez ötven év nem nyomtalanul röppent el feje fölött: csipős szelének nyomában dér kelé. Volt ígélet, de kevés teljesedés, remény, mely kristályként csillogott, de első érintésnél vízzé vált.

Mindazáltal nem keserűség, de öröm az, mi ma ünnepét tartja, mert mint kevés fűszer sok étket ízesít, kis világ nagy sötétséget elűz: ez ötven év alatt is voltak pillanatok, melyek pihentető hatása a nagy fáradalmat is elfeledteté.

A mai ünnepen sietünk mi is honnlevő testvéreinkkel együtt Édes Atyánk köré fűződni – élő nyomai az időnek, mely eltűnt. És ha kedves a magas Ég előtt a tiszta érzés s halás tiszteltet, ha ismeri a benső óhajokat s ha akarja, tudja teljesíteni azokat, szóval, ha, mint szívünk sugallja, jó, – mindentudó és mindenható, szent vágyaink, amik keblünket dagasztják, meghallgatatlanul nem maradhatnak. Ezen édes hitben megnyugodva tekintünk bizton a jövőbe. De viszont hálátlanok maradnánk a mindenható iránt, ha meg nem emlékeznénk arról, mikép soha eléggé nem köszönhetjük meg neki azt, amit már adott. Mi, gyermekek, kénytelenek vagyunk ájtatos őszinteséggel bevallani, mennyivel szerencsésebbek vagyunk annyi ezer másoknál, nemcsak nyomorral küzdőknél –, hanem a leggazdagabbaknál is, kik vagy éppen nem, vagy nem oly szülőkkel bírnak, mint a mieink.

Azonban jól tudjuk, hogy a jó-ézés igen nemes dolog, mégis a jó akarat, ha más mellette nem bizonyít, hívság, melynek kevés értéke van. Azért minden törekvésünk: hogy méltók legyünk szüleink jóságára, örömet és a tőlünk kitelhető legnagyobb elégtételt szerezzük nekik azon gondokért, melyeket reánk fordítottak. Szóval, hogy akik még mint kérdőjel állunk itt, jó felelet után kiáltó jel legyünk.”

Az 1867. év kitűnő termése nagy fordulatot jelentett anyagi jólétünkben. Az árak is magasak lévén, egy év alatt a múltnak nagyon sok csapását kihevertük. De ekkor meg öcsém tartós baja, gerincének elgörbülése, mód nélkül aggodalmakat és most már könnyebben viselt nagy kiadásokat okozott. Szüleink levelei evvel telvék. Fenn a fővárosban meg is látogatott bennünket az egész család. Az év azután mégis enyhültebb állapotokkal végződött.

Thék Endre, ez a kiváló és bámulatos jellemű ember, másod-unokatestvérem volt. ő akkor Párizsban tartózkodott. Onnan írt nekem, egy máig is őrzött levelet, melyben a világiállítársa hívott ki és megígérte, hogy vezetni fog.

Itt emlékezem meg róla kissé tüzetesebben. Igen szerény, mondhatni nagyon szegény körülmények közt nevedett, de bámulatos erélye, becsületessége, esze és közszelleme őt vagyoniilag és a társadalom tiszteletében igen-igen magasra emelte. Asztalos-legényből önálló kiváló asztalos, majd nagy asztalos- és zongora-

gyár tulajdonos, nagy földbirtokos, budapesti többszörös háziúr, udvari tanácsos, kereskedelmi és iparkamarai alelnök és az uralkodó előtt is becsülettel bíró előkelő polgára lett hazájának. A közéletnek igen sok terén működtem vele együtt és számtalanszor volt alkalmam emberi és polgári erényeit bámulni. Nálunk gyermek-, ifjú-, férfi- és aggkorban számtalanszor megfordult és minden nagyobb családi összejövetelünkénél megbecsült vendégünk volt a fővárosban s a vidéken is. Mi is nagyon gyakran voltunk nála budapesti bérpalotájában és lontói gyönyörű kastélyában.

Az én ekkori felfogásomat az 1867. év utolsó napján hazairt következő levelem tükrözi vissza:

„Annyi viszontagság, keserű csalódás után éledni kezdünk. Annyi reménytelenség s remélni nem tudás váltakozásain át végre mégis eljutánk oda, ahol az emberi lélek rugalmasságát visszanyeri és – remélni mer! Régi állapotunk oly hajótörést szenvedtetnek a helyzetéhez volt hasonló, aki a sík tenger közepén vergődve életéért küzd, míg most tengeren bár, de naszádra szállva közeledünk a part felé; s ha a tenger mélysége, meg a tiszta kék égen mutatkozó apró fellegek aggasztják is a menekvő szívét, de viszont a hajó szilárd s jó széllel tán vihar előtt elérhetjük a partot: helyzetünkben ez a vigasztaló. Kik már csak azért vallottunk hitet, hogy kétségbeesésünket egymás előtt takarjuk el: oly hosszú idő óta most először érezzük szívünket feldobanni a gondolatnál, hogy bimbózó családi s nemzeti jólétünkéből idővel tán mégis leend valami. E pillanatban – a halál torkából menekültnek félelemokozta izgalmaival még, de keblemben az élet melegével már ajkam önkénytelenül hála imára nyílik a mindenség urához, kiben a jelenhez hasonló pillanatban hinni nem csupán a nagy lelkek dolga, de ki az ily percekben tanít meg arra, hogy bízni benne a vész idején is jó. Ez alkalommal mintha több értelme volna előttem e szónak „kívánság”: igen, mert a fagy, mely lelkünk röptét megdermeszté, fellágyult s remélni tudunk!

Miután tudom érdeklőlvasandja Édes Atyám, megírom, hogy a baloldalon szakadás történt. A józanabb rész Tisza alatt tisztelni akarja a törvényt s elvállalja a képviselő kötelességéből folyó megválasztást a delegációba. A másik rész nem fogadja el azt. Jókai a „Hon” élén megjelent pronounciamentó-ban kijelenti némely társai nevében, hogy ők nem akarnak impossibilis politikát űzni se bal- se jobbfelé! Én örülök ennek nagyon, mert igen féltem attól, hogy csak egy párt volt nálunk kormányképes – most azonban Tisza azon a törvényes téren áll, melyen a kormány s így ennek megszüntével ott veheti fel a fonalat, hol a mostani minisztérium esetleg elejté. Nagy lehet a remény: hogy ezentúl egyrészt a mostani kormány jobban vigyáz s nem kell félni másrészt, hogy az Andrássy-minisztérium után űr, oly nagy semmisség következik, melyben a reakció s abszolútizmus lógázhathá lábát.”

A következő 1868. évben beiratkoztam az egyetemi tanulók számára rendezett honvédtiszti tanfolyamba. Akkor azt írtam, hogy „örömmel ragadom meg a kínálkozó alkalmat, mert tudom, hogy a béke művei mellett kardra is leend szükségünk s csak ennek fedezete alatt őrizhetjük meg amazokat.” Ez év végén egy levelemben politizálva ezeket írom:

„Az országgyűlés eloszolván, bezárása oly nagyszerű volt, mint amilyenek példáját történetünk az utóbbi három század alatt nem mutatja fel. Most csak az egyházilag szervezkedő zsidók foglalják el a küzdőtér. Szép jelenség ez is, mert ily szabadon sehoh a világon nem mozognak, de nekem úgy látszik, mintha nagyobb volna a láрма, mint a fontosság, amit csak azért tulajdonítanak a lapok neki, mert egyébről nem tudnak írni.

A választási mozgalmak, tudom, vidékünkön is, mint az egész országban folynak. Méltó feszültséggel néznek mindenütt a hazánk sorsát elhatározó választások elé. En azt hiszem a Deák-párt győzni fog, mert lehetetlen, hogy a nemzet fel ne fogja, mit kell tennie, hogy e nemzetnek úgy bel-, mint külbékére szüksége van, ha elveszni nem akar. S ha még más volna az ellenzék, de ily ügyefogyott politikusokra ily szent érdekeket bízni okosan nem lehet.”

Az év végén megint azt írja anyám: „édes fiaim, nagyon vékonyan vagyunk. Roppant fizetés mindenfelé, semmi ára a terménynek, kurtán jut minden hátra levő szükségre. Szegény atyátok tele van igen nagy gondokkal.” A következő évben az anyagiakban javult ismét a helyzet. Én kisleány rövidlátásom alapján a sorozó bizottságnak némi jóakarata mellett a katonai szolgálattól megmenekültem, azzal a megokolással, hogy a hazát más téren úgy is jobban fogom szolgálni. Ez évben, midőn jogász éveim végök felé jártak, mindenféle előkelőbb helyen bemutattak, mert szüleim tőlük erkölcsi támogatást várnak részemre. Különösen anyám szorgoskodik e tekintetben. Leveleiben biztat, hogy nyílt és bátor legyek, mert bizony én a sok tanulás kedvéért elvonultam és a társadalmi érintkezés terén sem voltam ügyes. Azután jó tanácsokat ad mindkettőnknek, különösen öcsémnek írja, hogy szülei a felvételi vizsgálaton való elbukásáért megbocsátanak neki, ne vegye nagyon zokon az esetet, „az idő mindent megfejt és útbaigazít.” Az új évben új előmenetelt kíván. „Szüleiteket megjutalmazza az, ha tudják, hogy a hazának derék polgárokat neveltünk. Akkor mi ki vagyunk elégítve. Abban a reményben élünk, hogy mindig jók és háládatosak fogtok lenni.” Apám a zürichi műegyetemre járó öcsémet inti, hogy ne írjon oly dagályosan. „Igyekezéssel magadévá tenni a lakonikus és értelmes kifejezéseket.”

Csak Deákot hozom fel, „mily egyszerű annak minden szónoklata s minden egyszerűsége dacára, mily hatásosak, mert érthetők mindenki által.”

Meghat engem ma is anyám 1870 augusztus 13-án kelt utolsó levele öcsémhez Zürichbe. Ebben az akkori helyzetet élénk színekkel festi. Íme ez a drága utolsó levél így hangzik:

„Most egy kis vázlatát akarom adni a mi egyhangú életünknek, mely egész éven át' oly lehangoló, oly unott volt, de mégis sok reménnyel vegyes. Most azonban a teljesülés ideje bekövetkezett, megjött az aratás. Ez még csak valahogy megtörtént, de most a behordással szomorú állapotunk van. Minden nap július 22-től fogva folytonos esőzés; oly nagy felhőszakadások, amelyek a behordást lehetetlenné teszik. E héten lopva egy kis derült órát felhasználtak és egész erővel összeraktak három asztagot. De ezeket is szárítani kellett, éppen úgy, mint 1868-ban. Még sok van szét a földeken, az árpa lábón, a rozs már be van rakva, árpát egy keveset csépeltek géppel, nagyon jól fizet, de nem folytathatják az idő miatt, mert csupa víz minden. – A gép nagyon jó, pompásan jár, egész öröm nézni; gépészünk is jó, becsületes és értelmes ember. Munkásokat is lehetne kapni, csak a jó Isten időt adna a sok mindenféle termést betakarítani. Kertünk egy hóval előbb dús termékekkel tündöklött, de most szárnalmas bele menni. A sok káposzta, zöldség, rémítő sok jó dinnye, minden, minden elrothadt, úgy, hogy a bűdösség miatt nem lehet benne lenni. A gyümölcs le hull, a szőlő még megvan, ha Isten jó időket adna, sok bort is szüretelhetnénk. De mi ez a veszteség a búza és más károkhoz képest. A kukorica is oly állapotban van, hogy ha így tart, meg nem érhet. Egy szóval aggasztó állapotunk van. És még ezekhez sok a betegség nálunk is; a nagymama súlyos betegsége mellett Jenő három hétig lábón ugyan, de folyvást beteg volt, hanem már ő is, én is jobban vagyunk, most meg Giza gubbaszkodik. Oly egészségtelen itt a levegő, mindenféle a sok hideglelés és hasgörcsök; doktort nagy szerencse ha kaphatunk, úgy kapkodják. – Hát nagymamáról mit mondjak? Már négy hónapja, hogy folyvást fekvő beteg és még ki tudja, meddig fog kinlódni. Az orvos azt mondja, hogy ne is várjam, hogy valaha felgyógyul. Ily életünk van nekünk és mégis bátyám megállhatja, hogy felénk sem jön. Nem, mert a sok bálozás, ahol Róza leánya mindig királyné, nem engedi, hogy lejöjjön: nem is teheti, mert sokba kerül az utazás; aztán lelkéhez nőtt családját nem nélkülözheti. Én többé sohasem hívom, bármi történjen is, csak szegény anyámat sajnálom, hogy hiába törődik értök. – Hogy haladsz a tanulásban, lehet-e reményed a felvételihez? Most talán magyarok nem lévén ott, kénytelenségből is németül beszélsz, ami néked előnyödre lesz. Milyen öröm lesz, ha célodat elérheted, édes fiam; bízunk az Istenben, ő megsegít. Jenő is nagyon igyekszik a háromheti mulasztást helyrehozni. Atyád,

szegény, szaladgál a szomorú gazdaság körül, most érkezett két vetőgépjé Pestről, szeretne repcét vetni, de még nem lehet szántani. A sok bajai közt csak megint passziánczozik és egyhangú nótáját fűtyörészi, ami Vincét (rokonunkat) bosszantja. „Ilyen gyalázatos időben hogy lehet valaki ilyen?”

Ezek voltak megmaradt utolsó sorai.

Mindnyájunk által imádott jó és okos anyánk e levél írása után néhány hét múlva halálos betegségbe esett. Hat hétig ápoltuk. Amint felismertük baját, a hagymázt, házi orvosunk mellé apám megbízásából azonnal az aradi legjobb orvosokat hoztuk ki ismételve hozzá. Nekem és nőtestvéreimnek sem nappalunk, sem éjjelünk nem volt. Mindent megtettünk, ami tőlünk telhetett.

Nem volt mentség. Ezt ő maga is érezte és koronkint a láztól enyhülve, világos pillanatai alatt egyenkint magához hivatott bennünket. Mindnyájunktól külön-külön meghatóan búcsúzott el. Egyenkint az illetők helyzetéhez és viszonyaihoz mért legjobb tanácsokat adta valamennyiünknek. Nővéreimet bizalomra hangolta irántam, nekem pedig szent kötelességemmé tette, hogy őket és öcsémet semmi körülmények közt el nem hagyom. Atyámat is megáldotta és biztosította, hogy mindig igazán szerette őt. Leírhatatlan fájdalom fogott el halála napján, 1870 október 26-án mindnyájunkat. Én azonban kénytelen voltam magamat abból is kiragadni, mert minden intézkedés és rendelkezés feladata tényleg mint legidősebb fiúgyermekre és lelkileg is legerősebbre, reám hárult. Utolsó szavai értelmében teljes odaadással kívántam eljárni. Erős voltam az egész balvégzetű esemény, különösen a temetési előkészületek folyama alatt. De mikor minden megtörtént vég-tisztességéhez, midőn a pusztá közepére összegyűlt, igazi részvétől áthatott s tiszteletteljesen gyászoló úri nagy közönség jelenlétében eltemettük családunk Koronáját, oly zokogás fogott el, mint egy gyermeket, úgy, hogy engem is csendesíteni kellett.

Szent fájdalom nem is szűnt meg soha, hanem a család tagjait ért minden egyes csapás alkalmával egész erővel mindig megújult. Midőn a battonyai római katolikus templomban érte tartott gyászmiséről hazatérve lesújtott atyámmal és végre mégis megjelent nagybátyámmal első látogatást tettünk a még nem is egészen kész sírboltnál, mely a nekünk oly drága hamvakat egy nappal előbb magába fogadta, a hálaérzet, a veszteség feletti fájdalom által sarkalva, oly elemi erővel tört ki belőlem, hogy szavakban nyilatkozott meg, melyekben elmondtam, hogy mit köszönök családunk elköltözött őrangyalának. Többek közt az emberek iránti jóakaratot, a kötelességek iránti hűséget és a valóm minden részének egyensúlyára való törekvést. A két klasszikus tanú ámulattal és meghatottan hallgatta végig ezt a rögtönzött

s keresetlen, lelkemből feltört nekrológot, melyről azután is gyakran megemlékeztek. Alig múlt el néhány nap, azzal az ijesztő hírrel leptek meg, hogy a hevenyészve épült sírbolt beomlott és a törmelék a koporsót is behorpasztotta. Szegény anyámat tehát valószínűleg – képzelhető, minő fájdalmas érzések közt – még egyszer kellett eltemetnünk.

Szomorú időszak következett ezután. Összes viszonyaink teljesen átalakultak. Az egész lakást fertőtleníteni kellett. Atyám a leányokkal el is ment több időre a szomszédban levő rokonokhoz. Én pedig otthon intéztem mindent. Öcsémet atyám haza hívta Zürichből, ahol úgy sem boldogult a technikán, hogy nagy gazdagságában maga mellé vegye segítségül.

Érthető volt elkeseredése, de ez a lépés, mint a következők megmutatták, nem volt szerencsés. Sándor minden képzettség hiányában úgyszólván kizárólag az otthoni, nagyon ingatag alapon álló nagy gazdaság vitelére és annak változó esélyeire volt utalva. Amint valahogyan rendbe jöttünk, megint elkezdtem dolgaimat végezni s szinte éjjel-nappal az utolsó jogtudori szigorlatra való készülés foglalkoztatott. A beállott rossz időjárás mellett keveset mozogtam, ellenben az alföldi zsíros ételekkel bőven táplálkoztam. Egyik kis utamon a szomszéd faluban meg is áztam. Mindennek a következménye egy derekas gyomorhurut lett, melytől azután sok éven át nem tudtam megszabadulni. Ebben nagy része volt annak is, hogy a heveny bajt gondjaim és most már megsokasodott mindenféle feladataink megoldása közepett el is hanyagoltam. A néha fájdalmasan jelentkező baj azonban nem akadályozott meg abban, hogy 1871 január hó 15-én az utolsó szigorlatot is letegyem és a felavatásnak minden, akkor még körülményes formáságin keresztül menjek.

Pesten (akkor még így hívták fővárosunkat) más irányban is szétnéztem. De mivel én előre meghatározott irányomtól nem akartam eltérni, nem alkalmazást kerestem, hanem további tanulásom módjának és eszközeinek célszerű megválaszthatása végett tanácsot kértem előkelő nemzetgazdáktól, Kautz Gyulától, Trefort Ágostontól és Weninger Vincétől. Ezek alapján abban állapodtunk meg, hogy mivel atyám ekkor anyagilag megint segíthetett, a nemzetgazdaságtan elméleti és gyakorlati behatóbb tanulmányozása végett külföldre megyek.

Első állomásom e tanulmányúton Bécs volt. Fél évet akartam ott tölteni. Fel is mentem s elhelyezkedvén, rendkívüli hallgatójává lettem az egyetemnek, a műegyetemnek és a kereskedelmi akadémiának. Azaz sehohsem iratkoztam be, hanem tetszés szerint látogattam mindegyik intézetet a tanárok engedelmével. A kereskedelmi ismeretekből magánórákat vettem és nagy szorgalommal jártam az angol és francia nyelvgyakorlatokra Jettel intézetébe.

De ha már Bécsben voltam, gyomorbajomat is gyógyíttatni akartam, először egy vízgyógyintézetben, azután pedig a híres belgyógyász tanár, Skoda tanácsai szerint, aki annak különben nem tulajdonított jelentőséget. Valószínű is, hogy betegségem inkább ideges alapon fejlődött ki, amit a sok izgalom és törődés után nem is lehetett csodálni.

Bécsi tartózkodásom alatt bajom ugyan enyhült, de nem szűnt meg. Ez annál nagyobb hátrány volt reám nézve, mivel ott már az életnek és szükségleteinek ismeretével foghattam a rendelkezésemre bocsátott legkiválóbb eszközökkel a magasabb fokú szakképzéshez. Sokszor valóban rosszul éreztem magamat, de ez nem riasztott vissza attól, hogy az e célból kínálkozó összes alkalmakat fel ne használjam. Minden nagyobb és nevezetesebb dolgot: intézeteket, kiállításokat, gyűjteményeket megnéztem, sőt tanulmányoztam. Szabad óráimat ott a könyvtárakban, a nagy gyülekezetekben, az akkor még a Schottentor előtt lévő ideiglenes épületében ülésezett Reichsrathban, az udvari várszínházban és a koronkint tartott mindenféle előadásokon töltöttem.

Ünnep- és vasárnapjaim arra voltak szánva, hogy későbbi sógorom és kartársam, Czizler Győző műépítész társaságában Bécs kiránduló helyeit és bájos környékét alaposan megismerjem. Ily beosztás és erőfeszítés mellett bécsi tartózkodásom minden hónapja éveket ért haladásom tekintetében.

MÁSODIK FEJEZET.

1871-1878.

Közéleti pályám kezdete.

Első lépések. – Arad megye, Arad sz. kir. város s az aradi kereskedelmi és iparkamara szolgálatában. – A kamara szervezésének munkálatai. – I. Ferenc József király látogatása Aradon (1872.) – Az 1873-i bécsi világiállításon. – Európai tanulmányúton (1874.) – A kamarai élet fejlesztése. – Jelöltetésem a battonyai kerületben. – Csiky Gergely buzgólkodása. – Az Aradi Gazdasági Egyesület élén. – A kisjenői, pankotai és pécskai vándor közgyűlések. – A statisztikai kongresszus. – A kamarai első nagy évi jelentés. – Az Aradi Gazdasági Egyesület és vidéki gazdakörei. – A közhangulat. – Ar 1867. évi közjogi kiegyezés alapján állott úgynevezett egyesült ellenzék.

Látóköröm tágult, a német nyelvet szóval és írásban jól elsajátítottam. Ismereteim bővültek, Stein Lőrincceel, a híres nemzetgazdával, Kautz ajánlására személyesen is gyakrabban érintkeztem és e finom, nagyeszű tanár rendkívül nagy befolyást gyakorolt rám. Ő arra biztatott, hogy ne fordítsak, hanem gondolkozzam és eredeti nemzetgazdasági dolgokat írjak magyarul. „Ha az ember mélyebben gondolkozik” – monda – „akkor felfedez”. Lakásán hosszabb eszmecsere is méltatott úgy ő, valamint a Theresianum akkori igazgatója: Pawlowski lovag. Ihering és Unger előadásai sem tévesztették el reám hatásukat. Éreztem is, hogy szellemileg erősbödöm, de bizony testileg fogytam és gyengültem.

Midőn azért a bécsi tartózkodásra szánt idő letelt, külföldi utam folytatása előtt jónak láttam egy kissé haza menni pihenni. Otthon Skoda tanácsára marienbadi kúrát is folytattam, ami némileg helyrehozott. De az azon évi termés nem úgy ütött be, mint reméltük; betakarításánál már kevésbé voltam elfoglalva,

miként azelőtt, mivel Sándor öcsém, a fiatalabb gazda, akart érvényesülni. Atyám is sokat vesztett a családi nagy csapás folytán erélyéből és önbizalmából. Mindebből megértettem, hogy külföldi utazás helyett egyelőre nekem is a megélhetés munkájához kell látnom. Ezt különben világos szavakkal is megmondták nekem.

Így arra határoztam el magamat, hogy valamely foglalkozás után nézek. Budapesten a magam elé tűzött pályán protektoraim támogatása dacára sem tudtam alkalmazáshoz jutni. Sőt a szédítő üzleti szellem e virágkorában Bécsben is hiába kíséreltem meg mindent, hogy valamely bankhoz, hacsak gyakornoknak is, bejussak. Nem maradt tehát más hátra, mint hogy az atyám ajánlatával bementem Aradra a vármegye házához. Ott Nagy Sándor alispán javaslatára az éppen akkor kinevezett új főispán, később barátom és képviselőtársam, Atzél Péter kinevezett megyei tiszteletbeli aljegyzőnek. Mint ilyen előbb a közigazgatásnál, majd a törvénytésznél dolgoztam.

A tudománnyal való magasabbrendű foglalkozás után bizony nem esett nagyon jól a jegyzőkönyvek és kivonatok készítése. Sem az adminisztráció, sem a törvénykezés igazán nem érdekelt. A sok alakiség nem elégítette ki eszmék és tények után vágyódó lelkemet. A megyei szolgálatnak sem egyik, sem másik éppen akkortájt különváló ágát nem tekintettem pályámnak. Munkatársaim is nagyon hiányosan képzett alakok voltak, akikkel nem tudtam folytatni semmi emelkedettebb társalgást. A helybeli egyetlen olvasottabb hírlap az „Alföld”, szerkesztőjével megismerkedvén, ő cikkek írására szólított fel. Akkortájt vasúti, bank- és más közgazdasági kérdések voltak a törvényhozás napirendjén. Én ezekről előbb egyes közleményeket, majd cikksorozatokat kezdtem írni e hírlapba. A helyi olvasóközönség figyelmessé lett a cikkek írójára, akiről elterjedt az a hír, hogy kiválóbb pénzügyi és közgazdasági szakképzettséggel bír.

Arad szabad királyi város pénzügyei ez időtájt valóban szomorú állapotban voltak. Négy, öt évig sem vizsgálták felül a zárószámadásokat. Többek biztatására hajlandónak nyilatkoztam arra, hogy amennyiben felszólítanak rá, ezt a felülvizsgálást elvállalom. A városi közgyűlés meg is bízott velem. E munka közben ismerkedtem meg a városlatyák befolyásosabbjaival, akiknek eljárásom és intézkedésem megtetszett. Köztük volt egy pár olyan kereskedő is, akik bankoknál voltak érdekelve. Ezek azután megtudván, hogy nekem inkább kereskedő, mint államszámvetési képzettségem van, bevettek ingyenes munkaerőnek az egyik pénzügyintézetbe, az Aradi Ipar és Népbankhoz. Felhagyván erre a megyei aljegyzői teendővel, a bankban a hivatalos órák alatt szabályszerűen dolgoztam, szabad óráimban a város zárószámadásait vizsgáltam felül, koronkint pedig szakcikket írtam a helybeli főlapba.

Ezúton csakhamar városszerte ismertté lettem úgy, hogy midőn az éppen akkor felállított kereskedelmi és iparkamarához szakavatott titkárt kerestek, egyszerre három oldalról is puhatóldztak nálam az irányban, hogy hajlandó volnék-e ezt az állást elfogadni. Habár én a kereskedelmet, ipart és általában a közgazdaságot egészen gyakorlati pályán mint bankhivatalnok, később mint igazgató kívántam volna szolgálni, de miután arra kilátásom egyelőre nem volt és Weninger Vince szavai is folyton fülemben csengtek, hogy t. i. én ott a nálam kisebb képzettségű, de viszont kora ifjúságuktól fogva gyakorlottabb s fiatalabb erővel a versenyt nem fogom felvehetni, kijelentettem, hogy hajlandó vagyok a kamarai titkári állást elvállalni. Tudtam azonban, hogy ha azt kifogástalanul akarom betölteni, akkor még nagyon sokat kell tanulnom és tapasztalnom. De erre a döntő tényezők alkalmat is akarnak nekem adni. Így minden más jelentkező kizárásával, 1872 elején a kamara egyhangúlag meg is választott titkárának. Alig voltam még 25 éves, midőn elég szép, szükségleteimet meghaladó fizetéssel jutottam ezen fontos hivatalba, ahol olvashattam, írhattam, beszélhettem, utazhattam és minden irányban tapasztalhattam kedvem szerint, erőm kifogytáig.

Hogy az aradi kamara szervezkedését megfelelő módon előkészíthessem, Pestre és Bécsbe küldtek fel, ahol ez intézmény szervezetét, berendezését és eljárását hosszabb ideig tanulmányoztam. A magammal hozott segédeszközök felhasználásával aiután én szerveztem meg annak irodáját s megszerkesztettem minden szabályzatát. A kamara megalakulása után érintkezésbe léptem annak nagy kerületében, mely akkor hat törvényhatóságra terjedt ki és a fővárosban, minden illetékes hivatalos közzeggel és előkelő közgazdasági tényezővel. Az első nagy közgyűlésen jól adtam elő az ügyeket. A jegyzőkönyveket akkor még két nyelven szerkesztettem, magyarul és németül. Hogy a vidéket alaposabban megismerjem, a nyár utolján beutaztam Arad, Békés, Hunyad és Zaránd megyét. Valamennyi nagyobb ipartelepét és kereskedelmi intézményt meglátogattam és azoknak nagyszámú óhajával és javaslatával megterhelten érkeztem vissza. Azokat azután részint indítványok alakjában terjesztettem a kamara elé, részint benyomásaim ecsetelésével külön nagyobb jelentésbe foglaltam össze, melyet a kamara kinyomtatott és mindenfelé szétküldött. Hogy ez mily fogadtatásban részesült a fővárosban is, arról egy elsőrangú szakértőnek a következő sorai tanúskodnak:

„Ön szíves volt körútjáról szóló jelentését nekem beküldeni, mely szívességéért nemcsak udvariasságból, hanem inkább azért fejezem ki köszönetemet, mivel ezen érdekes és véleményem szerint igen fontos munkálatból sokat tanultam. Habár részemről

nem állítom, hogy „szürke minden teória”, mégis nagyon is vallom, hogy az élő és kézzelfogható valóság nélkül mégis nagyon nagyon meddő minden tudomány. Hogy a kereskedelmi kamarák eddigelé majd minden összefüggés nélkül maradtak az iparos és kereskedő osztály tömegével, hogy az intézmény mai napig sem honosult meg hazánkban és azt idegen szervezetnek tekintik, annak főbb okai közé azt is kell számítanunk, hogy ilyen körutakat nem igen szoktak elrendelni. Minden ember aki közügyeinkért érdeklődik, különös köszönettel tartozik az aradi kereskedelmi kamarának és buzgó titkárának, hogy e tekintetben ily szép eredményt mutatnak föl. A kamara a magáét megtette; a kormány dolga most tetteleg intézkedni. A jegyzőkönyvből látom, hogy a kamara egyes indítványokkal lép a minisztérium elé. Talán nem ártott volna, ha az egész munkálatot is fölterjesztik? (Ez is megtörtént..) Midőn még végül figyelmeztetem, hogy a Reform mai száma igen elismerőleg nyilatkozik e jelentésről és azt terjedelmesen ismerteti, maradok megkülönböztetett tisztelettel

Budapest, 1872. évi november hó 20.

Kőrösi József.”

Ezzel nem érvén be, még az első év szeptemberében az Aldunára is lementem, hogy Mehádián résztvegyek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlésén. Ezt az utat nemcsak szórakozásra, hanem a délmagyarországi ipartelepek és nagy bányák megtekintésére is felhasználtam. Hasonló mozgékonyt és buzgalmat fejtettem ki azután egy egész esztendeig. Sikerült így hozzájárulnom kamaránknak oly bemutatásához, mely annak a belföldi testvérkamarák közt már kezdetben kiválóbb helyet biztosított. Megfelelő segítő munkaerőm nem lévén, csaknem minden szellemi munkát magamnak kellett végezniem. Ez persze nagyon igénybe vett, de egyúttal érdemül is szolgált nekem.

Most hasznát vettem gyermekségem óta élvezett önállóságomnak és több irányban buzgalommal gyűjtött ismereteimnek. Gyorsan dolgozván, a világtól sem voltam elzárva, amellyel egyébiránt hivatalosan is folyton érintkezniem kellett. Sőt még arra is maradt időm, hogy elárvult családjunkat gondozzam.

Boldogult anyám utolsó szavait mindig hallani véltem, nővéreimnél tehát őt lehetőleg pótolni igyekeztem. Nem is nyugodtam addig, míg atyám velem együtt nagyobb lakást nem bérelt a főúton, a későbbi Boros Béni-féle házban, ahol Sándor öcsémet kivéve, akit a gazdaság kint tartott a pusztán, az egész család együtt töltötte a telet. Az első téli tartózkodás minden tekintetben kitűnően sikerült is. Rokonaink és ismerőseink nagyobb számmal lakván Aradon, ott nővéreim enyhülést, majd több mint két gyászévnek eltelte után a különböző magán és nyilvános alkalma-

kon, például színházban, bálokon szórakozást is találtak. A bálokban a forma kedvéért mindig felkértem egy-egy chaperonnet (kísérőnő), de az igazi voltaképen mégis én voltam.

Ez a változatosság nekem sem ártott, sőt a reám váró nagy és sokféle munka elvégzését valósággal megkönnyítette. Lassankint pozícióm megerősödött az egész helyi társadalomban s én is éreztem, hogy vagyok már valaki. De végleges megtelepedésre és családalapításra még nem gondoltam, mert megszakadt külföldi utamat most már a saját költségemen kívántam folytatni.

Az 1872. év még azért is nevezetes volt reám nézve, mivel annak nyarán járulhattam először I. Ferenc József király elé Aradon, ahova a környékbeli nagy árvízkarok megszemlélése végett utazott le. A király előtt a hatóságok és testületek között a kereskedelmi és iparkamara hódoló küldöttsége is megjelent. Annak én is tagja voltam s a királynak, mint szakavatott titkárt mutattak be. A király hosszabb beszélgetésre méltatott s azzal a közelállókat is meglepő kijelentéssel távozott el tőlem, hogy „úgy látom, önnek szép jövője lesz”.

Az 1873. év nemcsak reám nézve, de általában is nagyon nevezetes esztendő volt. Akkor tartották Bécsben az első és egyúttal eddig még az utolsó általános világkiállítást. Ennek ideje alatt tört ki a hírhedt „krach”, az a nagy világgazdasági hitelválság, melynek nyomasztó hatását a köz- és magánélet Európa legnagyobb részében sokáig megérezte. Ekkor ütötte fel nálunk ismét fejét az ázsiai kolera, mely a jelzett évben csaknem oly pusztítást vitt végbe nemzetünkben, mint az 1831. évi. És végre ebben az esztendőben folytathattam, de még nem fejezhettem be, régen tervezett külföldi nagy tanulmányutamat is. Ezt a bécsi világkiállítás alaposabb megtekintésével kezdtem meg. Július közepe-táján Czigler Győzővel együtt kellett tovább utaznom. Hozzá szállóm Bécsben és vele, az ő kalauzolása mellett behatóan néztem meg ezt a roppant méretű, de anyagilag és erkölcsileg szerencsétlen kimenetelű világvásárt. Míg csak rogyásig ki nem fáradtunk, addig folyton jártunk, keltünk, észleltünk, eszmét cseréltünk és mind-egyikünk a maga szakmája szempontjából fontosabbnak látszó mozzanatokról csinált jegyzeteket ottan. A technikus és képzőművészeti dolgok jobb megérthetése szempontjából hasznos volt nekem a később híres műépítésszé vált barátomnak társasága. Mindent persze nem tekinthettem meg. Még a nekem jelentősebb dolgok egy részének megtekintését is akkorra kellett halasztanom, midőn tervünk szerint családom Aradról feljön s kikkel utam befejezte után ősszel Bécsben kellett találkoznom.

Rengeteg élénk benyomással telve és fellelkesülve keltünk aztán Czigler Győzővel további utunkra. Első állomásunk Prága volt. Ezt a régi és történetileg nevezetes, érdekes várost útítársam

építészeti szempontból olyan alaposan kezdte tanulmányozni, hogy kénytelen voltam tőle naponként elvárni, hogy tanulmányozhassam az engem érdeklő dolgokat. Így csak koronként találkoztunk, hogy némely helyen ismét együtt folytassuk bűvárlatainkat. Ez a rendszer bevalván, ilyen módon tekintettük meg Drezdát és Lipsét is. Az általános érdekű intézményeket, gyűjteményeket és látványosságokat együtt élveztük, a komolyabb tanulmányozásokat pedig külön-külön folytattuk. Erre a célra én kellő hivatalos és magánajánlatokkal láttam el magamat. Ezidőben, egyébiránt a jegybank kérdése is érdekelt, mivel a Magyar Tudományos Akadémiának egy erre vonatkozó pályázatában részt akartam venni. Ehhez a helyszínén is minél több ismeretet és adatot kívántam gyűjteni. De az ipari, kereskedelmi, sőt a mezőgazdasági és politikai intézmények is nagyon érdekeltek. Nemcsak elméleti, hanem gyakorlati vonatkozásaik iránt is kellett ki volt már fejlődve érzékem.

Azt amit láttam, felsorolni is sok volna. Fiatalos lelkesedés és nagy testi munkabírás volt ahhoz szükséges, hogy minden érdekest szemügyre vehessek és azt elraktározhassam magamban. Nem is tölthettünk sok időt egy-egy helyen, mivel Németországon át Angliába készültünk, ahonnan én Franciaországon át akartam hazajönni, Czigler Győző pedig onnan keletre óhajtott utazni. Ilyenformán három, négy napnál nem jutott több idő egy-egy városra. Csak Berlinnek szántunk kétszer-, háromszor annyit.

Ma ennyi is kevés lenne, de akkor a Németbirodalom újdonsült fővárosának 800.000 léleknél nem volt több lakosa. Bécs határozottan nagyobb és szebb város volt. Minket Berlin nem is nagyon lepett meg. De a viszonyok a bécsiektől sokban különbözvén, mégis elég tanulmányozni valót találtam ott s nem mulasztottam el egy mozzanatot sem, mely közigazdasági és politikai tekintetben valamely tanulsággal kecsegtetett. Meglepett az a nagy homoktenger, mely Berlint környezte és az azon elszórtan, sokirányban épülő három, négy emeletes házak sokasága. Azóta gyakran látván Berlint, utóbb megállapíthattam, hogy a háztömbök csakhamar összeolvadtak és így lett óriási terjedelművé és népességűvé ez a rohamosan fejlődő német világváros.

Itt is egyedül járkáltam csaknem egy hétig, amidőn egyszerre azzal a hírrel szomorított el az Aradról jött táviratok egész sora, hogy ifjabb nővérem, Gizella gyomorhurutban súlyosan megbetegedett és hogy őt a pusztáról Aradra szállították. Két napon keresztül mind sűrűbben jöttek az egyre rosszabb távirati hírek, míg végre az utolsó határozottan tudatta velem, hogy szeretett fiatalabb nővérem kolerában meghalt.

Kimondhatatlan fájdalmat okozott ez nekem. Temetésére, mely a ragály miatt nagyon ridegen és látszólag részvétlenül

történt, persze már haza sem érhettem. Az akkori közlekedési viszonyok mellett csaknem kétszer annyi idő kellett az út megtételéhez Berlinből Aradra, mint évtizedek múlva. Útitervem újból való félretételével másnap reggel rögtön vasútra ültem és egyhuzamban rohantam Aradra, hogy ez újabb érzékeny csapás által sújtott családomnak segítségére lehessek. Mindnyájunkat mélyen megrendített ez a szerencsétlenség. Az orvosok öcsémnél is a kolera jelenségeit állapították meg. Őt tehát Aradon külön kellett ápoltatni. Azt tanácsolták, hogy ennek dacára utazzunk el rögtön vészmentes helyre, amilyenek Marienbadot jelölték meg, mert az a cseléd is elhalt e ragályban, ki nővéremet ápolta. Hogy azonban oda elmehessünk, előbb a sziondai gazdaságot kellett valamelyes rendben hagyni. Kimentünk tehát oda, ahol a külső cselédek és munkások úgy hullottak, mint ősszel a legyek. Egyszerre négy koporsót is csinált a faragó béres. Közben hallható volt egy kiáltás, mely szerint „lehet már csinálni az ötödiket is.” Ily rémes körülmények közt igazán csoda, hogy én nem féltém. Általában azt tapasztaltam, hogy minél nehezebb körülmények közé jutok, annál higgadtabban tudok gondolkozni és intézkedni.

Természetesen siettettem az elindulást, mert menteni akartam, ami még menthető volt. A baj megelőzésére használt ópium-cseppekből Atyám kelleténél többet vévén, nála meg szédülés és kábáság jelentkezett, ami szintén nagy bajjal fenyegetett, öcsémet Aradon némileg javultam, de még korántsem baj nélkül hagytuk hátra. Így utaztunk el Bécsbe, ahol csak éppen megpihentünk és onnan tovább a csehországi kedves fürdőbe. Ma ezt a testi-lelki hajszát nem tudnám kiállani, de akkor csodálatos szívóssággal győztem le annak óriási fáradalmait és izgalmait.

Nem telt bele tíz nap, öcsém már utánunk jött, hogy ő is üdüljön. Így valamivel tűrhetőbb lett helyzetünk. De ekkor meg atyám lett lázas beteg, ki a szokatlan viszonyok közt nem érezte jól magát és a hideg fürdőkben megfázott. Már azt hittük, hogy neki is azonnal vége lesz; úgy rázta a hideg, hogy az ágyat is heves mozgásba hozta. Azonban nem lelt nagyobb baja s minden kúrával felhagyván, legalább testileg valamennyien helyre jöttünk. Oly sokáig maradtunk Marienbadban, hogy hazaindulásunk reggelén a fű fehér volt a csillogó dértől. Visszaautaztunkban a kolerától már mentes Bécsben ismét megtekintettük a viláckiállítását. Otthon persze a lakásban és a gazdaságban mindent újból kellett rendezni. Szerencse, hogy a család anyagilag ekkor már jobb viszonyok közt élt, én pedig oly hivatallal voltam megáldva, hogy mindezt nagyobb megerőltetés nélkül megtehettem.

Szépen kigondolt és megindult tanulmány utamat ez évben tehát megint nem fejezhettem be. Minthogy a mulasztottakat nagy szorgalommal és leleményességgel pótoltam, néhány hónap múlva

életem megint a rendes kerékvágásba jutott és a kereskedelmi kamarában megkezdtük alaprakó, alkotó tevékenységünket. Sikerült kieszközölnünk, hogy Aradon fővámhivatalt állítsanak föl. Nagy odaadással, emlékirattal és küldöttségek útján szorgalmaztuk a fővárosban a napirenden lévő orsovai csatlakozásnak a tiszavidéki vasút részére leendő engedélyezését, hogy Arad bekapcsolódjék a keleti vasúti forgalomba. Előkészítettük a bankfiók felállítását. Mindez és sok más később sikeresnek bizonyult vállalkozásunk ekkor indult meg és annak szellemi munkája természetesen kizárólag reám hárult. A szakképzettségben való rohamos haladással párhuzamosan hivatalos tevékenységem is mind lendületesebbé vált és én csakhamar úgy a kamarában, mint azon kívül jó hírnevem gyarapodásának örvendhettem. Az aradi kereskedelmi testület titkárának választott meg és kineveztek Arad szabad királyi város tiszteletbeli főjegyzőjévé. A megyénél aljegyző maradtam. Azt a törekvésemet, hogy magamat minél jobban kiképezem és külföldön minél alaposabb tanulmányokat folytassak, minden illetékes tényező méltányolta.

A kamara ugyan nem támogatót anyagilag, szűkös pénzügyi helyzete ezt nem engedte meg, de én ezt nem is óhajtottam. Hanem hosszabb időre szóló szabadságot adtak. A magyar kormány közbelépésére a közös külügyminisztérium ajánlólevelekkel látott el a monarchia követségeihez és konzulátusaihoz. Takarékosan élvén, magamnak is volt elegendő költségem néhány hónapi európai útra. Családunk sem küzdött nagyobb anyagi nehézségekkel.

A következő 1874. év nyarán tehát megint tanulmányútra keltem s azt ez alkalommal végre teljesen tervszerűen valósíthattam meg. Atyám kísért ki az aradi vasúti állomásra, szeretettel csóválván fejét, hogy ilyen nagy útra távozom el tőlük és oly makacsul ragaszkodom feltett szándékom végrehajtásához.

Budapestet és Bécsset csak érintve, tovább siettem. Első állomásom München volt, ahol csupán turistáskodtam. Akkor is sok műkincs volt már a bajor fővárosban, de az valóban szép várossá csak későbbben vált. Néhány nap múlva Mainzot néztem meg, azután a híres rajnai hajóútban gyönyörködtem s egy napot töltöttem Kölnben. Ekkor még állottak régi, csúnya várfalai. A ma oly szép és imponáló rajnavidéki emporium akkor főleg katonai város volt. Nekem valóban nem tetszett. Németország még nem ment volt keresztül azon a nagy átalakuláson, melyet a franciák felett aratott roppant sikerű győzelme biztosított neki.

Már Kölnben megnéztem néhány gyárat és egypár bankot. Érdeklődtem a rajnai hajózás iránt is. A német városi élet felűnőbb mozzanatai is megragadták figyelmemet. Az első igazi tanulmányozás azonban Brüsszelben következett be, ahol sok egyében kívül a belga Nemzeti Bank szervezetét és vezetését is

tanulmányoztam. Megtekintettem a közgazdasági élet intézményein kívül a tudomány és művészet székhelyeit is. Itt volt először alkalmam a francia nyelvet magasabb célokra használni. Megelégedéssel tapasztaltam, hogy minden nagyobb nehézség nélkül tudom azt használni. Ez bírt rá, hogy behatóbban kérdezősködjem minden látott dolog felől és nagyon megörültem, hogy megértettem a szakszerű felvilágosításokat. Mivel a belgák közt jól éreztem magamat, Osztdében is töltöttem egy kis időt. Aradi és budapesti ismerőseim is voltak ott, kik közül egypáran később utánam jöttek Londonba, hogy angol nyelvismeretemet felhasználhassák. Osztende akkor még korántsem volt az, amivé később fejlődött. Fényes Kaszinója helyett tulajdonképpen egy nagy hangárt használtak gyülekező és társalgási helyül. A zajos élet és a gyarló keret, melyben az mozgott, nekem egyáltalában nem tetszett. Megbotránkoztam azon is, hogy egy flamand kereskedő a franciának, mint világnyelvnek minden tekintetben való elsőségét vitatta a nemzeti nyelvek felett. Lehet, hogy gyakorlati szempontból igaza volt, de én undorodtam ettől a csak a hasznot néző szemponttól.

Doverbe vasárnap érkezvén, ott csak estefelé kaptam vonatot Londonba. Addig bőven volt időm e kikötővárosban körülnézni. Furcsa benyomást tett rám. Különös érzés fogott el az új szokások, építkezés és modor észlelésén. Ez az érzés – megvallom – eleinte nem volt nagyon kellemes. Továbbá bizonyos mérvű kiábrándulás ért az én angol nyelvtudásom tekintetében is. Engem még megértettek az emberek, de én alig tudtam, hogy a legközségesebb dolgokról mit mondanak nekem. Némileg el voltam veszve és igen tehetetlennek éreztem magamat. A vasúton velem utazó vasárnapi közönségnél azonban tetszett nekem, hogy az emberek ha hidegen és tartózkodóan is, de igen illedelmesen viselik magukat. Az angol katonák egyenruhája azonban célszerűtlennek tűnt fel előttem.

Sok bajom volt Londonban a lakáskereséssel. A Czigler Győző által ajánlott lakást nem találtam megfelelőnek, mert ott németül beszéltek és olyanba mentem taláalomra, ahol már inkább angolul beszéltek. A Finsbury Square-n volt. Német és francia szolgáló személyzete is volt ugyan, de azért ott több angol volt hallható, mint más idegen szó. Itt azután mintha kinyílt volna a fülem. Kezdtém az embereket érteni. Két hét múlva már sohasem beszéltem másként, mint angolul. Akkor érkeztek aradi ismerőseim és én úgy vezettem őket, mintha cicerone lennék. Kirándulásokat tettem velük vasúton és kocsin. Brightont és ott a deavel's dykeot (ördög gátját) is megnéztük. Teljesen otthonossá lettem az angolok között.

Nemsokára, 1874 augusztus 31-én nagy angliai körútra indultam, miután nagy szorgalommal, kitartással és beható figyelemmel tanulmányoztam a londoni összes nagy közgazdasági és

kulturális nevezetességeket. Később még egyszer végig akartam tekinteni azokon, de előbb Angolországot kívántam nagyjából megismerni. Egyenesen Skóciába utaztam. Ott Edinburg és Glasgow voltak azok a városok, ahol hosszabb ideig tartózkodtam. Az előbbinek kulturális és politikai intézményei, az utóbbinak és környékének főleg ipari vállalatai kötötték le figyelmemet. A skót bankrendszer is tanulmányoztam és a Bank of Scotlandot épp úgy megtekintettem, mint a londoni angol bankot. A két skót város közt nagy kirándulást tettem, mert a Caledoniai vasúttal egész Calanderig felmentem és onnan a skót felvidéket tekintettem meg. A fekete tavakon hajón, a kettő között pedig angol mail-coachon utaztam. Meg is áztam oly tisztességesen, hogy nedves ruhában, összeromlott köcsöskalappal érkeztem Smith Adam vámosába, Glasgowba, ahol ruházatomat iparosokkal kellett rendbehozatom.

Ez utóbbi városból kisebb iparos városokba (Paisley stb.) tettem több kirándulást. Alaposan megnéztem számos igen nagy gyárat. Így robotoltam Skóciában jó ideig, de volt is sikere, mivel az ottani nagyiparról tiszta képet nyertem. Nagy hasznomra volt, hogy mindenütt komolyan foglalkoztak velem, mivel a konzuli ajánlatokból tudták, hogy én is komoly tanulmányokat folytatok.

Ugyanígy jártam el Liverpoolban, Manchesterben és Birminghamban, továbbá Leedsben, Badfordban, Huddesfieldben és azok környékén. A nyelv már nem volt akadály, mert azt otthon elég jól megtanultam, most pedig használatába is belegyakoroltam magamat. Egy hónapi utazgatás után tértem vissza Londonba Oxfordból, ahol az egyetemi intézményeket néztem meg. Londonban már egészen otthonosan és nagyon jól éreztem magamat. Megtekintettem a már ismert, vagy még eddig nem látott főbb nevezetességeket és a vidékre is több kirándulást tettem. Voltam újból Brightonban, amely sokkal jobban tetszett, mint Osztende. Általában igen meg voltam elégedve utazásommal és pedig annál inkább, mert minden vezetés és különös gondoskodás nélkül bátran mozogtam e nagy világvárosban, amely a maga korlátlan szabadságával és emellett bámulatos, úgyszólván aprólékos rendjével rendkívüli módon imponált nekem.

Oly mély benyomást tett reám, hogy nem tudom azt elfeledni. A haladásnak és társadalmi fejlődésnek oly mértékét nyújtotta, mellyel szemben a mesterséges és mechanikus fejlesztés hasonlíthatatlanul csekélyebb értékére emlékeztetett mindig. Ugyanerre az eredményre jutottam a politikai élet megfigyelésénél is. Közel voltam ahhoz, hogy az anglomania hibájába essem, amitől azonban ma távol vagyok. Valóban sajnáltam, midőn Albion fehér partjait a Calaisba induló gőzössel el kellett hagynom, de a fentebb jelzett mértéket magammal vittem és mindjárt Franciaországba és az ottani viszonyokra alkalmaztam.

A különbség már a francia partra való kiszállásnál szembe tűnt. Míg a csatorna túlsó oldalán minden kockakövekből épült, addig a cálaisi embarcadère faalkotmány volt. Párizsban a nagy St. Lazare állomáson rettenetes sokáig kellett várnom, míg podgyászomat kézhez kaptam. Egy kopott csarnokfélébe voltunk bezárva, ahol egy öreges vasúti alkalmazott mulattatott operaáriák rekedt és hamis éneklésével. A francia metropolisban akkor még sok helyen lehetett a Commune esztelen pusztításainak nyomát látni. A Tuilleries fekete romjai az égnek meredtek, a Hotel de Viliét éppen akkor építették újra. A St. Gloudi császári kastély is romokban hevert. A világváros természetesen meglepett és bámulatra gerjesztett. Azt is bámultam, hogy I. Napóleonnak emlékéért oly magasra helyezték és sok száz nemzeti tulajdonban levő versaillesi festményben istenítették. A múzeumok, főleg a Louvre és a Cluny, sok tekintetben páratlanok, a Conservatoire des Arts et Métiers rendkívül tanulságos volt nekem. Akkor még a maga nemében egyedül is állott világszerte. A bankok kezelésének megtekintéséből nagyon okultam. A németeknek fölöttük aratott győzelme azonban szomorú hangulatot teremtett a régi gloire birodalmában. Franciaország akkor még nem szedte magát össze. Párizsban és környékén egy jó hetet töltvén, onnan egyenesen Genfbe utaztam, ahol azonban csak egy napig voltam, mert kellett hazietnem. Útba ejtettem Bernt, Zürichet és Luzernt. Dél-Németországon át jöttem haza, Stuttgartot, ahonnan kirándultam Hohenheimba és Nürnberget is érintettem. Közel három hónapig barangoltam Nyugat-Európában és úgy éreztem, hogy most már megalapoztam szakképzettségemet.

Testvéreimhez ebben az időben írt leveleimből akkori fel-fogásom is kitűnik. Liverpoolból 1874 szeptember 6-án ezeket írom:

„Az angolok azon különös szokása folytán, hogy vasárnap enni sem adnak az idegennek (ma reggel óta éhezem), a vasutakon a távolabbra menő vonalakat nem indítják meg, kénytelen voltam ide még az éjjeli utazni, mert különben Glasgowban legalább két napot hiába elfecsérelhettem volna. Ma reggel óta Liverpoolban vagyok s miután itt csak a nagyszerű kikötőt és közraktárait akartam látni, még ma este átmegek Manchesterbe, hol gyárakat fogok megsejlelni. Onnan még egy pár angol gyárvárost tekintek meg s mához egy hétre megint Londonban leszek. Liverpool igen nagy város, de a kikötőn kívül semmi nevezetessége sincs, egy pár főutcáját kivéve borzasztóan visszataszító s fél milliót tevő lakossága közül legalább 400.000 nyomorult szegény. Glasgow sokkal jobb benyomást tesz az emberre. Ez még nagyobb, csak hogy itt kereskedés, mindenféle ipari intelligencia és műveltség egyesül. E nagy skót városba kerülőúton jutottam, mert az Edinburgtól alig két órányira

fekvő helyre egy egész nap utaztam Skócia legszebb vidékein keresztül. A Trosachs nevű hegyi vidék a Loch Katrine és Loch Lomond tavak valóban előttem addig még ismeretlen bájokkal bírnak. Csak felette kár, hogy ott majdnem mindig esik és oly hideg van, hogy az embert majd megveszi. Tanácsolták, hogy más kirándulásokat is tegyek, de én ezt az egyet nagyon eleendőnek találtam.”

Londonból 1874 szeptember 10-én nővéremnek ezeket írtam:

„Angolországi körútamból ma haza, vagy akarom mondani Londonba érkezvén (a tévedés felfogható, ha meggondolja az ember, hogy az angol vidék mennyivel kedélytelenebb a fővárosnál) múlt hó 30-ról kelt kedves soraidat ma olvastam. Mondhatom, hogy soha olyan edzett nem voltam, mint most. Magam is meg vagyok azáltal lépetve, amit most elbírok. De magamról legyen most elég ennyi, térjünk oda vissza, ahol elhagytuk egymást – Liverpoolba. Én ezen városból Manchesterbe mentem át, hol a konzulátus közbenjárására valóban bámulatos nagyszerű gyárakat láttam. A vasipar, különösen a gőzmozdonyok gyártása, a fonás, szövés, festés felette ki van fejlődve ezen 5-600.000 lakost számláló aránylag szép és nem is kellemetlen városban. Manchesterből átmentem Bradfordba, Leedsbe és Sheffieldbe. Angliának ez a legiparosabb vidéke tű, céma, plajbász, kés, posztó, fésűs-gyapjú és más gyárakkal bővelkedik e tájék. Amit én láttam, az éppen elég volt, hogy az ottani ipar nagyságáról megközelíthető fogalmat szerezzek magamnak és hogy tökéletesen elfáradjak bele. A fáradtsághoz még egy kis malheur is járult t. i. kis veres táskámat Leedsben a legelső hotel egyik szobájából útilevelemmel együtt ellopták, ami nem oly felette nagy baj ugyan, mert itt a konzulátusnál kapok másikat, az alkonzul Stockinger Ferenc régi pajtásom levén, hanem akkor nagyon kellemetlenül hatott éppen ezen országban reám, ahol minden vendégszobában és váróteremben nyitott biblia áll – tehát malheur járulván, összeszedtem magam s Birminghamban termettem, miután az utazás szó a vasutak gyorsaságát nem jellemzi eléggé. Itt gomb, igen nagyszerű üvegsziszoló és metsző, ezüst lemezoló és domborító s végre acéltoll- és fegyvergyárakat láttam. Birminghamból ma reggel 1½ óra alatt körülbelül ½9-re Oxfordba érkeztem s ott a 10 különféle, részben 500-600 esztendő s kollégiumokból álló egyetemem és a rendkívül érdekes 30.000 lakosú várost megszemléltem. Ezen egyetem egy a maga nemében s a Cambridge-it kivéve a világ minden más egyetemétől különbözik. Meg is vettem ügyrendjét, hogy szervezetével közelebb is megismerkedjem. Oxfordból Windsorbba akartam menni, azonban már késő volt, azért az úton szándékomat megváltoztatván, Londonba jöttem, a különbözetet a mértföldmutató szerint számítva a conductor-„guard”-nak egyszerűen lefizetvén.

Windsort t. i. a királyi kastélyt (castle) a távolból láttam, de ittlétem alatt közlelrol is meg fogom tekinteni. A „great western” (nagy nyugati vasút) csak a Paddington nevú külvárosig viszi az embert, itt azonban rögtön földalatti vasútra ültem s miután a város szélétöl egy óráig vaspályán száguldtam volna, majdnem lakásom előtt a Moor kapu (Moorgate Street) utcába megérkeztem. Itt még a bankot, a dokkokat és pénzverdét akarom megnézni s amint ezzel készen leszek, 10½ óra alatt Párizsba utazom.

Utam eddig kívánságomhoz képest sikerült, fogalmimat sokban bővítette, sokban megmásította, s a való felfogását nagyon megkönnyítette, de ami a legfőbb, oly tájékozottságot adott a nagy világban, mely azt hiszem, ha élünk, felette nagy szolgálatokat tehet nekem. Londonban már segédeszközök nélkül bátran járkálok s igen jól esett, hogy ma este minden mappa nélkül egy ismerősöm lakását feltaláltam, holott a szomszéd utcákban azon térről, ahol lennie kellett, az itt született embereknek sem volt tudomása.”

Ugyanonna szeptember 14-én 1874-ben, éppen születésem huszonnyolcadik évfordulóján a következő tudósítást közlöm:

„A mai nappal itt tartózkodásom ideje lejárt, mert a bankot ma minden nevezetesebb részeiben látván, holnap Párizsba utazom, melynek megtekintése meglehetősen igénybe fog venni, mert ámbár talán csak egy harmada terjedelemre nézve Londonnak, de sokkal több megtekintésre méltó nevezetessége van.

Mióta múlt leveletem írtam, azóta a londoni dokkokat ismét megtekintettem, mert a konzulátus útján azon intézet egyik igazgatójától jegyet kaptam, melynek előmutatására többféle bort tartalmazó hordókat fűrtak meg kedvemért s borasztó erős oporto-t és sherry-t ittunk, melyből egy pár csepp is tökéletesen elkábított. Az angolok ezen borokat szeretik. A mi legerősebb boraink víznek, vagy legfeljebb boros víznek tünnek fel. Kimentem azután Windsorba, ahol a királyi kastélyt és több ezer holdat tevő nagyszerű parkot tekintettem meg. Voltam a „Hampton Court” nevú régi királyi lakban, hova a kies Richmondon keresztül kellett omnibuszon menni, mert vasárnap délután 1 óráig helyi vasutak itt sem járnak. Voltam azután még egy pár színházban, vagy színikör-féle helyiségben s végre valahára ma a bankban, melynek nagyszerűségét nem akarom kisszerűen leírni, csak annyit mondok, hogy egy pincébe vezettek, ahol a gáz folyton égett és kis targoncákon téglalakban volt a 20 millió fontot érő arany meztelenül lerakva, egy-egy darab értéke 8000 fontot tesz. Midőn a hivatalnok bevezetett bennünket, háta mögé rögtön egy hatalmas fogd-meg állott, aki minden ilyen alkalommal jelen szokott lenni, hogy a pénz-

vágyó látogatók kihágásai esetében a hivatalnoknak segítségül szolgáljon. Láttam azután az arany mérést, az arany számlálást, a különféle hivatalokat és a bankjegynyomást. Újat azonban nem tanultam, – csak amit tudtam már, azt láttam az életben, a valóságban-magam előtt.”

Párizsból szeptember 19-én írom nővéremnek:

„Az a négy nap, melyet itt töltöttem, oly hamar eltelt s a látványosság annyira elfoglalt, hogy a válasz megírására formaliter nem volt időm, mert a mint reggel a szállodából kiléptem, különös rohanási vágy és oly fáradhatatlan buzgalom kapott meg, mindent a mi látható megnézni, hogy azon vettem észre magamat, hogy a színházban, vagy más előadáson már éjjél van. Ekkor siettem haza – lefeküdni, de ezt mindjárt még sem tettem, hanem elővettem a Baedeker-t, hogy a látotakról számot adjak magamnak s a másnapra szóló haditervet elkészítsem. Ezen sietség és mohóságot azonban ne nagy elragadtatásomnak tulajdonítsd. Az igaz, hogy itt sok érdekes dolgot lehet látni, de a leverő mégis több, mint az, ami emelkedett hangulatba hozza az embert. Rohamos eljárásom oka egyszerűen az, hogy két hét alatt meg akarom ismerni Párizst, vagy inkább ebben, mert ez egyre megy, egész Franciaországot. E szándékom kissé merész, de négy nap alatt itt annyit megnéztem már, hogy hinnem szabad, miként a többi még itt töltendő napok alatt a hátralevőket is látni fogom. Én eddig is határozottan az angol nemzetnek, országnak és fővárosnak adok elsőbbséget a francia felett; igaz, az idegenre nézve nem oly kellemesek, mint ezek, hanem a bértartalom, valódi érték, gazdagság, tisztaság, pontos, rendes, gyors és majdnem a szótlansáig csendes eljárás messze háttérbe szorítja a franciákat. Nekem itt Anglia után gyerekség feltalálni magamat s habár Párizs szintén nagy város, London után mintegy könnyedén bánik az ember el vele. Itt a személyközlekedés rosszabb még, mint Bécsben is. London e tekintetben is ideális magasságban áll. Hanem a mi ezen város érdekessé teszi, az a (nem valódi, hanem léha) forgalom. Itt az élet este 8 órakor kezdődik s éjjel szebb és fényesebb a város, mint nappal. A boulevardok (közel lakom a fővonalhoz) valószínűs kaleidoszkópok, minden pillanatban más és más képet mutatnak. Míg Londonban mindenki dolga után fut s ha nem dolgoznak, (mint este és ünnepnap) a város ügyszólván üres, itt a lézengők százezrei töltik meg az utcákat. Londonban a nap is úgy néz ki, mint az éjszaka, itten az utóbbi is nappallá válik. A klíma is ellentétes, gyönyörű szép napok vannak. Voltam St. Cloud-Sèvres és Versaillesben is. A táj és annak történeti múltja felvillanyoztak kissé, úgy azon nagyszerű park (Parc de Monceau) is, melyet a Lavillete nevű külváros mellett személgödörökből varázsoltak elő. A park valóságos bűvös kert, de a külváros maradt, ami volt, pizsokfészek.”

Látókörom ez úton nagyon tágult, sok indítékot hoztam magammal a további haladásra. A látottakat olvasmány, összehasonlítás és elmélkedés által itthon fel akartam dolgozni s el voltam határozva arra, hogy a kereskedelmi és iparkamarából mintegy laboratóriumot csinálók magamnak, ahol nemcsak dolgozni, hanem a haladás érdekében kísérletezni is akartam. Ennek megfelelően intéztem a kamara ügyeit is. Az elnökség teljes bizalmát bírván, több irányban kezdeményeztünk. Javaslataink és felterjesztéseink jól megokolva a helyi, részben a fővárosi előkelő hírlapokban is megjelentek és bizonyos feltűnést keltettek, ami a kamarai tagoknak és az aradi értelmiségnek általában jól esett. Sikerült a vidékkel való állandó és gyakori érintkezés által az egész kamarai kerületet magunkhoz fűzni és az összetartozandóság érzését felébreszteni bennök.

Az eleinte nagyon gyarló pénzügyek rendbejöttek és úgy szabályoztattak, hogy a pénzekkel való visszaélés lehetősége ki volt zárva. Nevem négy-öt megyében igen jó hangzásúvá lett. Ekkép történt, hogy az összeférhetlenségi törvény Érkövy Adolfnak, mint pécskai kincstári jószágigazgatónak lehetetlenné tette, hogy a battonyai választókerületben a kép viselő jelöltséget ismét elfogadja, mivel hivatalos állásától nem akart megválni, az ottani értelmiség nagy része engem hozott szóba. Titkos vágyam volt még jogászkoromban, hogy a közélet terén is megpróbáljam erőmet. Már 1872-ben rebesgették egyesek, hogy ott, ahol a társadalomban jól ismertek, fel kellene léptetni engem is. Ezt akkor azonban magam is nagyon korainak találtam. Azonban a fűzió után (1875-ben) remélvén, hogy komoly munkára lenne alkalmam a képviselőházban, nem elleneztem a jelöltség felkarolását, sőt magam is hozzá akartam járulni annak sikeréhez. Szép párt gyűlt egybe az értelmiség tagjaiból, akik a tornyai plébánost, idősb Csiky Gergelyt kívánták pártelnöknek megválasztani. Ez azonban vonakodott a politikai térre lépni, de öccsének, a híres drámaírónak és jó barátomnak, ifjabb Csiky Gergelynek végre sikerült őt erre rábírnai az ügy érdekében. Ez utóbbi igen nagy jóakarattal viseltetett irántam. Tréfálkozva azt mondta: állapodjunk meg abban, hogy ha képviselő s ennek folytán később természetesen miniszter leszek (amivé lenni pedig én sohasem vágytam), akkor őt megtétem püspöknek. Irántam való baráti érzelmeit akkor is megtartotta, amidőn megházasodván, püspök többé már nem lehetett. Barátságunk mértékét a következő érdekes levele mutatja:

„ Ígéretem szerint sietek eljárásom eredményéről tudósítani. Fájdalom, nem nagy sikert írhatok, ámbár meg lehet győződve, hogy én részemről minden lehető elkövettem s egy-párszor meglehetősen vakmerőséget követtem el. Különb-

teljes sikertelenségről sem panaszkodhatom, amint azonnal ki fog tűnni. Tehát először: lehetetlen kieszközölni azt, hogy akár a püspök, akár a vikárius egyenesen Lonovics Józsefhez (a kerület befolyásos emberéhez) forduljon és pedig azért, mert egyáltalában nem akarnak direkte a választások iránt eljárni, de meg azért is, mint valaki mondta, mert Bonnaz püspök most olyan viszonyban áll a Lonovics-családdal, hogy közvetítése inkább talán hátrányos, mint előnyös lenne. De másodsor: Németh püspök, a vikárius előtt, oly színben festettem le őt, hogy igen megtetszett neki s hiszem, hogy más irányban és módon, annak idején elő fogja mozdítani az Ön megválasztását. Erről nemsokára, ha mégegyszer értekeztem vele, bővebben fogok írni. Végre harmadsor: Hopf kalocsai kanonok, mint itt beavatottak beszéltek, testi-lelki barátja Lonovics Józsefnek s még most is minden évben meg szokta látogatni, ha valaki, úgy bizonyára ez bírhat befolyással reá. Hopfnak pedig itt, Temesvárt van egy mindenese, ki itteni ügyeit szokta végezni s igen jó viszonyban és állandó összeköttetésben áll vele. Ezen úr, névszerint Dr. Kun László (ki különben önt nevével ismer-vén, szintén óhajtaná jó sikerét) a napokban fog Hopfnak írni, melyben a lehető legmelegebben felkéri őt, hogy az Ön ügyében azonnal írjon Lonovicsnak. Ennyit tudtam kieszközölni, mi ha nem is sok, de több a semminél. Gergely bácsinak már írtam Tornyára, úgyszintén az ottani tanítónak. Midőn ma egy hete Aradról elindulóban voltam, az indóházban találkoztam Mátéffy Lajos battonyai ügyvéddel, ki nem római jellem ugyan, de nagy kortes. Érkövynek egyik főkolomposa volt 1869-ben. Engem régóta ismer, sőt némi középkori sógorságban is áll velem. Látván, hogy nagy ünnepélyességgel és pátozzsal üdvözölt, jónak láttam megragadni az alkalmat s a következő beszélgetés lett eredménye, melyet egész terjedelmében ide írok:

Én: Hogy állnak Battonyán a követválasztással?

Ő: Eddig még nincs semmi bizonyos; de hallom, hogy Végh Aurélt emlegetik.

Én: Én is arra jártam most s azt hallottam, hogy egyik tekintélyes párt, köztük a kerület legjelesebb emberei, dr. Gaal Jenőt akarják fölléptetni.

Ő: Ismerem, azt mondják, tanult fiú.

Én: Mit? Tanult fiú? Én azt merem mondani, hogy a nemzetgazdasági és pénzügyi szakmában az országban alig van három hozzá fogható ember.

Ő: (Elbámulva.) Az országban? Ez nagy szó.

Én: Pedig úgy van, én jól ismerem s mondhatom, hogy ritka ember.

Ő: Már akkor úgy kell lenni, ha ilyen szakértő mondja. (A battonyai atyafiság körében és általában mint a tudományosság valódi portentuma vagyok elhíresztelve, azért jónak tartottam ezen oldalon kezdeni a támadást, ahol Mátéffy előtt tekintély vagyok.)

Én: Ilyen emberre volna szükség az országgyűlésen, kivált, ha hozzá vesszük, hogy a vidékről való s a kerület érdekeit is legjobban tudná képviselné.

Ő: Igaz bíz az!

Én: Én ugyan nem tartozom a kerülethez, de ha oda tartoznám, bizony rászavaznék, pedig lutheránus; de hiába, első a haza érdeke.

Ő: Igazán azt tenné pap létére?

Én: Első a hazafi, azután a pap stb., stb.

Így ment szórói-szóra s Mátéffy mélyen megilletődöttnek látszott. Nem tudom, szüksége lesz-e Önnek az ő korteskedésére, de ha igen, úgy azt hiszem megnyerhető volna.

Végre fogadja legőszintébb köszönetemet újévi szíves megemlékezéséért, adja Isten, hogy ez évben teljesüljön óhajtása, melyet ép oly buzgón kívánok én is, mint ön maga.

Temesvár, 4/1. 1875.

Tisztelő barátja

Csiky Gergely.

Elérkezett a felléptetés napja, midőn nekem programbeszédet kellett mondanom. Az egész környékről nagy számmal érkeztek be a választók. Aradról számos előkelő polgár és maga a polgármester, Salacz Gyula is kikísért. Én Csiky Gergellyel mentem egy kocsin és folyton rosszulétről panaszkodtam neki. Ő azt hitte, hogy a szokatlan helyzet izgat és lámpalázam van. Ez nem így volt, de másféle láz tényleg gyötört. Az előző napokon igen sokat kocsiztam és pedig egy párszor nagyon rossz járműveken. Némi aranyeres bántalmaim is voltak, ebben a korban azok még nem is lehettek nagyobb fokúak. De az akkor uralkodó rettenetes hőségben egy kis helyi irritációból gyulladás lett, melyet házi-orvosomnak be is jelentettem. Azonban ő nagyon felületesen intézte el panaszomat. Továbbkocsiztam. Ennek folytán igen nagy bajom keletkezett, mely könnyen életembe kerülhetett volna. Pokoli fájdalmakat küzdvén le és tényleg lázas állapotban, de szabatosan, lendülettel mondtam el jól kidolgozott és az egész akkori helyzetet kellően megvilágító programbeszédemet június 8-án. Nagy hatást keltett a helyszínén. Beszédemet nyomtatásban is szétesztették, ez széles körben igen nagy hasznomra vált, amit évek múlva is tapasztaltam.

De az én jelöltségem ezzel el is volt intézve. A beszéd után tömegesen kísérték el Sziondára, ahol atyám és Tilda nővérem igen sok urat és választót láttak vendégül. A pohárköszöntőkre még tudtam hatással válaszolni. Hanem amint a vendégsereg eltávozott, ágynak estem. A később érkezett látogatókat már csak ott fogadhattam. Fájdalmam és lázam egyre fokozódván, orvost

hivattunk. Az néhány napig talán nem is kezelt helyesen. A láz elmúlt, de csakhamar kétségtelessé vált, hogy gyors műtetre van szükség. Aradról két orvos jött a bajt megvizsgálni, akik a múlhatatlanul szükséges operáció végett odavitettek be. Fekve utaztam. Másnap elég nagy belső kínos műtéten estem keresztül, mivel nem narkotizáltak, hogy hamarabb felépülhessek. Azzal kecsegtettek t. i., hogy a választás előtt még kimehetek a kerületbe. Néhány nap múlva azonban kiderült, hogy erről szó sem lehet. Még négy nagyobb műtétet állottam ki. Azután még hat kisebb operációra volt szükség.

Ez alatt a választást is megejtették. Az értelmiség hű maradt ugyan hozzám, a két másik jelölt pártján alig volt néhány úri ember, de azok hivatalos személyek és igen befolyásos csanádmggyei emberek voltak. A szavazók zömét megvették és vitték magukkal. Ellenben az én több, mint 60 úri szavazóm egy lépést sem tett a tömegek megnyerésére. így hát természetesen nagyot buktam.

De ekkor már ez volt a legkisebb bajom A betegség hasonlíthatatlanul nagyobb csapást mért reám Négy teljes hónapig nem hagyhattam el az ágyat Mindennap kínos kezelésem mentem keresztül sokáig azután is Minden héten kétszer bizonyos funkció után seblázam volt, ami rémítően elgyengített Voltak napok, midőn az orvosok is azt hitték, hogy nem bírom ki e rettenetes gyötrődést

Fiatal erőm és a híres emberbarátnak, dr. Darányi János műtőnek valóban odaadó ápolása azonban keresztülsegítettek a bajon. De leesett a hó, mire én kijárhattam és hivatalos teendőimet újból elláthattam. Egy egész év kellett, míg sebeim begyógyultak. Az első komolyabb próbálkozás a politikai téren ily nyomorúsággal végződött. A szenvedés persze nagyon elkínzott. Sokáig igen gyenge voltam. De a testi bajokhoz egyéb is járult. E betegség nélkül másként alakult volna egész magánéletem, mert valószínű, hogy csakhamar megnősültem volna. Minden kilátásom megvolt hozzá. Különben nősülésem elmaradása talán nem is volt oly nagy baj, mint amilyenek akkor látszott.

Mint leégés után az embernek, úgy nekem is igen sok irányban kellett újból építkeznem. Egészségem nagyon sokáig nem állt egészen helyre. Évekig kénytelen voltam azt javítgatni Életem azonban csakhamar érvényesült, de régi kedélyem nem tért vissza többé soha. Nagyon „megkomolyodtam és jellemem jelentékeny változáson ment keresztül. Erkölcsei bátorságom és határozottságom azonban fokozódott.

Egyébiránt nem sokáig volt időm töprengeni a lezajlott megpróbáltatáson, mivel csakhamar be kellett kapcsolódnom az aradmegyei közéletbe Az ottani gazdasági egyesület egyik al-

elnökének választott meg s mint ilyennek, szép hatáskört adtak. Annak jóidőre úgyszólván egyik fő, hivatalos szóvivője lettem minden nyilvános alkalommal. így 1876 tavaszán is, mikor Kiszjenőn tartotta az újjáalakult gazdasági egyesület, mely József királyi herceg vendége volt, első népes közgyűlését s azzal kapcsolatosan jól sikerült állatkiállítását Két napig állandóan beszédeket kellett tartanom, melyek leginkább rögtönzések voltak. Ez a szerepem azután évekig megmaradt. A következő évben Pankotán, 1878-ban pedig Pécskán tartottuk a vándorközgyűlést. Az első közgyűlésre még csak ápolóval mehettem ki és csupán félig fekvő helyzetben kocsizhattam. Akkor nyáron előbb az előpataki, majd a bo- széki fürdőkben töltöttem négy-négy hetet. Még oda is legnagyobb részt kísérővel és fekvve utaztam. Az erős akarat, hogy meggyógyuljak és érvényesüljek, legalább is oly mértékben tartott fenn, mint szervezetem szívóssága. Mert az említett két fürdőhelyen még elég sajnálatraméltó állapotban sínylődtem. Talán jobb is lett volna más, fejlettebb gyógyhelyekre mennem. De mivel ezeket magam választottam, kitartottam mellettük, de egészségemet nem állították helyre. Sebeim ugyan begyógyultak, hanem idegrendszerem és emésztőszerveim gyengéségén csak nagyon kevésbé segítettek.

Ezzel szemben előny volt, hogy Erdély jó részét beutaztam. Kocsin mentem Brassótól Borszékig, onnan pedig Marosvásárhelyre. Érdekelt azért minden. Ismeretségeket is bőven kötöttem. Megismerkedtem erdélyi rokonaimmal, akikkel azután folyton fenn-tartottam az összeköttetést. Megfigyeltem „a bérces kis haza” gazdasági, politikai és társadalmi viszonyait, melyek nem egy tekintetben komoly aggodalommal, részben visszatetszéssel töltöttek el. Nővéreimhez Élőpatakról és Borszékről írt leveleim több érdekes részletet tartalmaznak. Élőpatakról 1876. július 8-án ezt írtam:

„Az obligát ivás, járkálás és fürdésen kívül alig történt valami feljegyzésre érdemes eddig velem. Eleinte környezetem sem érdekelt, mert a magam bajaival és kellemetlenségeivel untig el voltam foglalva; a víz használata minden eddigi betegségemre élénken emlékeztetett s hogy ennél fogva nekem addig, míg a krízisen, mely rendszeren a második hét végére esik, át nem mentem, mennyire kevésbé élvezetes lehetett létem, azt neked leírnom nem szükséges. A víz hatása sem tarthat azonban örökké, a válságon túl vagyok s mondhatom, hogy sohasem hittem volna, mikép ezen kis völgykatlan oly kincset rejt magában. Sokkal könnyebben érzem magamat, habár a teljes javulástól még nagyon messze vagyok, de a nap egy részében régi kedvem legalább ismét jelentkezik – és ez sem megvetendő dolog. Hogy ilyformán másokra is kezdtem figyelni, nagyon sok

és érdekes tüneménynek lettem tanújává. Az előpataki közönség legnagyobb része környékiekből áll, ezek után számomra az oláhországiak következnek, míg Magyarország csak szerfelett kevés vendég által van képviselve. A domináló elem itt a székely nemesség, igen, nemesség, mert ezen atyafiak még mindig a régi világ fogalmai szerint gondolkoznak és élnek. Egy székely nemes arisztokratikus hajlamai oly szembeötlők, hogy lehetetlen rajtuk nem nevetni. Van ebből a fajtából itt egypár példány és én, ha jobb kedvem van, nem megvetendő módon mulatok rajtuk. Ők különben nem feszítenek, társalognak szívesen, vagy mint ők mondják jó szívvvel, minden ember fiával, hanem modorukban a leereszkedés tudata félreismerhetetlen. Fogalmaik a társadalmi és állami életről nagyon szűkkörűek, mindazáltal szakadatlanul politizálnak. Van névszerint egy közöttük, aki ezirányban az összes jelenlevő idegenek polipjának mondható. Az idejáró oláhországi nép, hogy röviden végezzek vele, elmaradott és esetlen. Hátra vannak a magyarok, akik közt azonban csak az egyetlen váradi ügyvéd elég intelligens ember, én leginkább vele és Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanárral érintkezem. A fürdői multságok itt majdnem mind hiányzanak, délután valóban nem tud az ember mit kezdeni, ha csak pénzét örült módon elkártyázni nem akarja. Van itt átutazóban egy pesti gavallér, Éles Henrik, akit az általunk is Marienbadból ismert Maurer Béla országos kortes hozott ide képviselőjelöltnek. Az az úr kétségbeesett unalmában mindenütt egy pudlikutyát keresett, hogy azt déltől estig szórakozásul folyton fésülje. A természet mindent, az ipar és emberi szorgalom csak nagyon keveset adott e szép völgynek, amit, hogy többet ne mondjak, már azon egyetlen körülmény is eléggé bizonyít, hogy Élőpatak-nak kényelmesebb sétatálya csak az egyetlen a-b vonal, mely azonban nem a földön nyúlik el, hanem egy patak fölötti hid-lásból áll. Ha ez lehetséges, valóban nehéz az itteni viszonyokról szatírárt nem írni. Még éppen két hétig maradok itt, azután indulok Borszékre, melyről már annyi magasztalást hallottam, hogy valóban alig várom elindulásom napját.”

Borszékről, 1876. július 30-án pedig e levelet írtam:

„Már három napja, hogy ide megérkeztem, e fürdő is azonban úgy felzavart eleinte, hogy kedvem az íráshoz nem volt. Most lassan kezdek ismét magamhoz jönni, azért nem késem téged egyről-másról tudósítani. Élőpatakot kedden hagytam el egy tordai örmény spekuláns társaságában, akivel együtt 40 forintért meglehetősen rugós kocsit béreltünk. A vidék Szemerján keresztül Sepsiszentgyörgyig igen szép, ez utóbbi város pedig Háromszék legcsinosabb és legértelmesebb helye. Épületei nagyobbak, városiasabb kinézésűek, mint a mi alföldi községeinké s minden fegyelemre, jólétre mutat abban. Szentgyörgyöt elhagyva sok apróbb falun át egy kis kerüléssel a málnási fürdőbe érkeztünk, melynek általán jóvendőt jósolnak. Vannak

itt vasas ivóvizek s kénes szénsavas fürdők, melyek különösen csúzos bántalmak ellen igen hasznosaknak mondatnak. Málnás még nagyon fiatal fürdő, épületei kezdetleges fa-kolnák, ültetvényei nem rég keletkeztek, ennél fogva jelenleg kellemes tartózkodási helynek egyáltalán nem mondható. Innen rögtön tovább folytattuk utunkat, úgy, hogy még délelőtt 11 órakor Tusnádra érkeztünk, mely habár szintén új fürdő, minden kényelemmel kínálkozik s oly regényes fekvéssel bír, hogy kicsiben akármely ország legszebb tájaival versenyez. Tusnádon az előpataki Bogdán családot látogattuk meg, mert ennek itt szép emeletes, persze fából épült lakása van. Délelőtt még meg is fürdöttünk. Tusnád nagyon lebilincseli az idegent, szinte kedvem lett volna ott maradni, jó levegőjén és szép fekvésén kívül azonban egyebe nincs, azért csupán üdülési hely jellegével bír, gyógyulni tehát messzebb kellett jönnöm. A vidék ezután kevésbé szép, a levegő azonban mindig erősebb, mert folyton felfelé haladtunk s este hét órakor Csíkszeredára értünk, ahol nem nagy kényelemmel találkoztunk, mert e nagy fészek szűk utcái és nyomorult faházaival egyáltalán nem gyaníttatja, hogy a nagy Csíkszéknek fővárosa. Az ügyetlenség és piszok remek összhangban jelentkezik itt s az ember azt kénytelen hinni, hogy itt van utolsó állomása a félig-meddig civilizált világnak s valóban, Moldva határáig innen csak még egy örmény falu van, Szépvíz, ahonnan Jakabffyék származnak. Csíkszeredától Gyergyószentmiklósig semmi feljegyzésre méltót nem láttam. Ez utóbbi városban délután két órakor érkeztünk s ott ebédeltünk. Első gondom Szentmiklóson az atyafiság megismerése volt, de csak egy Czifra nevű kereskedővel találkoztam, aki Katinkáéknak közel rokona. Margit néni Parajdon van fiánál, őt tehát nem láthattam, de megtudtam itt, hogy az Öreg Kopasz, akinek neje Czifra Lázár és János, meg Anti testvére, éppen halva fekszik: ezt megmondhatod nekik. Megnéztem ezután a város főbb helyeit, a róm. és örmény kath. templomot. Szentmiklós Csíkszeredánál kellemesebb hely, de egyáltalán nem marasztaló város. Még aznap Ditróig mentünk, ahol boldogult nagyanyánk gyermekéveit töltötte. Én mindjárt a paplak után kérdezősködtem, ez most új épület, melynek helyen még tíz évvel ezelőtt állott azon ház, ahol az öreg pap bácsinál nagyanyánk írni nem tanult. Ditró nagy, de esetlen székely falu, ellátásunk itt a nevétségig kezdetleges volt, a korcsmáros egy örmény, kinél úgy kellett magunkat viselni, mintha valóban privát vendégei lettünk volna. Ditró után másnap Szárhegyet voltunk szerencsések megpillanthatni. E két község tulajdonát képezi a borszéki fürdő, melynek jövedelmét a két tanácsbeli kupakos népség évenként jöttünk-mentünk módra következetesen eldividálja. Szárhegyig az út meglehetősen, helyenkint kitűnő, innen azonban egyik hajmeresztő hágóra a másik következett s az egész utat éppen ezek tették rendkívül terhessé. Két és fél napi kimerítő kocsizas után végre bejutottunk azon völgybe, melyet Borszéknek neveznek. A hely vadonsága meglepő, fenyvesei szépek, de korántsem oly igézők,

mint Marienbadéi. A fürdő sok faházzal bír, meglehetősen kényelmet nyújt, de csak Erdélyben; másutt oly lakást például mint az enyém, nagyon szegényesnek tartanának. Az élelem olcsó és tűrhető, az ivóvíz kellemes, a fürdők külseje, a Lobogót és Lázárfürdőt kivéve, egyszerű, hatásukat azonban nem győzik magasztalni. Mindezekről majd később fogok írni.

A dolog facitja, hogy baj nélkül megérkeztem, az út megtört s fáradalmait csak most kezdem kipihenni. Valami nagyszerű változást nem érzek, de általában azt állítják, hogy az csak otthon fog beállni.”

E tartós betegség alatt a heroizmusnak egy neme fejlődött ki bennem, melyet később a külföldi orvosok is észrevettek nálam. Bizony sok más ember oly fizikummal, mint akkor az enyém! volt, nem ment volna országot-világot látni, később pedig még ugyanabban az évben ősszel nemzetközi nagy kongresszusra. Ugyanis akkor tartották Budapesten az utolsó nagy statisztikai kongresszust. Azon az aradi kereskedelmi és iparkamarát nekem kellett képviselnem. Egy hetet töltöttem ez alkalommal a fővárosban és számos idegen emberrel ismerkedtem ott meg, sok szakelőadást hallgattam végig és a környéken rendezett minden szokásos kirándulásban és ünnepegekben résztvettem. Ezeket nem igen élveztem ugyan, de ez alkalmak igen kedvezők voltak tapasztalatok és ismeretek szerzésére.

A kongresszus egy jó része azután leutazott Aradra, ahol azt hivatalos felszólításra nekem kellett franciául üdvözölnöm. Még ma is megvan francia beszédem. Akkor talán átnéztem, erre már nem is emlékszem, de mondhatom, hogy az nyelvezet tekintetében teljesen hibátlan, tartalmilag pedig egészen kifogástalan volt.

Később nagy odaadással láttam el hivatalos és elvállalt társadalmi teendőmet. Valóban teljesen hivatásomnak éltem. De érezvén, hogy családom iránt is vannak kötelezettségem, most már egyetlen nővérem helyzetét kívántam javítani. Sikerült atyámat rábírom, hogy a biztosításra még alkalmas korának végső határán életét nővéremre észére jelentékenyebb összeg erejéig biztosítsa. Ennek díjfizetéseiben azután bizonyos mértékben én is résztvettem. Később kiderült, hogy ennek nagy fontossága volt húgom jövőjére nézve. Tilda ezután nemsokára férjhez ment s egyetlen hozománya a kelengyén kívül ez a biztosítási összeg volt, mely férje öröklött vagyonával csaknem egyenlő lévén, az neki tehát bizonyos anyag önállóságot biztosított. E házasság után mi, a család férfitagjai magunkra maradtunk. Én tartós gyengélkedésem miatt nem is gondolhattam nőülésre, Sándor öcsém a gazdaságban volt elfoglalva, azon kívül pedig kedvteléseinek éle. Atyám velem maradt és a telet azontúl is állandóan Aradon töltötte, de nyáron ő is kiment a gazdaságba, mellyel azonban már nem foglalkozhatott

sokáig. Azontúl fő szórakozását az én közéleti tevékenységem alakulásának megfigyelésében és a kirándulásaimban való íész-vételben találta.

1877. év folyamán a kamara és a gazdasági egyesület hatóságos működésének vezetésében oroszlánrészem volt. A kamara nevében borvásárt rendeztünk, melyen a kamarai elnökség megbízásából én vittem a szót. A gazdasági egyesület pedig a ménesi kincstári szőlőnek egy tervbevett vincellérképezde részére való átengedése érdekében tett ismételve lépéseket. Az én befolyásomra mind a két intézmény válllvetve működött, ami nagyon üdvös volt és sok oly eredményt mutatott fel, melyet külön-külön egyik sem tudott volna elérni. Az aradi gazdaság egyesületet gen olcsón adminisztráltuk és később jól felhasznált vagyonának alapját ekkor vetettük meg.

Időközben bevásztottak a vármegyei törvényhatósági bizottságba is, ahol szintén akadt pénzügyi és közgazdasági dolgom. Egészségem, szervezetem ily mértékű megterhelése következtében nem állt egészen helyre. Azért ez évben ismét négy-négy hetet töltöttem előbb Karlsbadban, majd Kaltleutgebenben. Ez a kúra használt is és ősszel sokkal jobb erőben tértem vissza. De kellett is, mivel megint sokféle fontos feladat várt reám. A kamarát gyakrabban kellett Budapesten képviselném és a kormány által összehívott szaktanácskozásokon csakhamar egyetemesebb jellegű teendőkkel is megbíztak. Otthon e két testületben minden jelentősebb fogalmazvány az én tollamat várta. A Gazdasági Egyesület évkönyveit én szerkesztettem, a Kamaránál pedig kerületének közgazdasági szempontból való leírását készítettem el, melyet nevem alatt nyomtatásban ki is adtak. Majd később meg akartam szüntetni azt a hátralékosságot, hogy kamaránk épügy, mint a többi vidékiek, a magyar kamarai törvény (1868. évi VI. törvénycikk) meghozatala óta nem adott ki rendszeres nagyobb évi jelentést, mint a budapesti és a külföldiek. Megcsináltam tehát az első nagy évi jelentést 1877-ről, mely az akkori viszonyok közt oly jól sikerült, hogy mindenféle nagy elismeréssel találkozott. Első kötete lett ez annak a tizenhat vaskos kötetet tevő kamarai évi jelentéssorozatnak, mely a mi intézményünknek és szerzőjünknek is több mint másfél évtized g komoly tényezők részéről igen sok dicséretet hozott. Ennek az első jelentésnek köszönhettem pályám továbbfejlődését is. Ekkor családi ügyeim megint összebonyolódtak.

Már az aradi piac 1875. évi válsága is kedvezőtlenül hatott atyám pénzügyi viszonyaira. Egyes üzletemberek csak úgy voltak hajlandók nagyobb mértékű h telt nyújtani neki gazdasága viteléhez, ha azért én is jót állok. Ezt tehát meg kellett tennem. Éreztem azonban, hogy egzisztenciámmal és jövőmmel játszom, mivel nekem vagyonom nem volt. Azt követeltem tehát, hogy a való

helyzetnek megfelelő kimutatást készítsenek atyám vagyoni állapotáról. Ennek alapján meggyőződtem arról, hogy vagyona tiszta értékének kamataiból szerényen megélhet ugyan, ha még valamelyes mellékjövedelme vagy támogatása is lesz, de oly nagy és kockázatos vállalatot, mint amilyen az övé volt, főleg megtört eréllyel és a valóságot nem mindig kellően számbavevő optimizmussal, észszerűen folytatni képtelenség. Ennek kijelentése, habár kíméletes alakban adtam tudtára, szegény atyám fájdalmas neheztelését vonta fejemre. De én nem engedhettem, hogy teljesen elesett emberré váljék és mindnyájan tönkremenjünk. Akkor jött közbe anyám egy unokafivérének, az orosházi nábobnak, Lázár Istvánnak, az az ajánlata, hogy ő hajlandó a kincstári bérletet minden terheivel és Sándor öcsémnek társul fogadásával átvenni, úgyhogy atyám összes értékét kivonhatja onnan. Ez egyszerre tisztázta a helyzetet és az reánk nézve ez évben úgy alakult, hogy mi ketten atyámmal együtt élünk és neki független, úgyszólván nyugdíjas élet biztosítható a saját kis vagyona alapján. Neki semmi terhe és gondja nem marad, az életbiztosítási járulékot pedig mi fizetjük. En mindjárt nagy megkönnyebbülést éreztem ennek következtében, atyám pedig valamivel később. Ebbe az életmódba ő is csakhamar beletalálta magát. Közügyekkel foglalkozott és az én működésem részletei is szórakoztatták. Mint kedélyes, elég életvidor, nem elesett öregúr, köztiszteletnek örvendő élt ezután elég jó egészségben velem, még csaknem tíz esztendeig, télen a városban, nyáron pedig néhány hónapot régi gazdálkodása helyén töltve. A családi gondoktól így egyelőre megszabadulván, egészen hivatásomnak szentelhettem magamat. Nővérem ugyanis 1877 január 11-én férjhez ment Czigler Gyula vasúti mérnökhöz Budapestre, ahol őt többször meglátogattam, de különösen az év vége felé, mikor Ella nevű kis leányának adott életet.

HARMADIK FEJEZET. 1879-1893.

A Képviselőházban.

Küzdelem a pécskai választókerületért. – Képviselővé választatásom. – Két évig pártköteleken kívül. – A székesfehérvári gazdasági kiállítás és az 1879. évi közgazdasági kongresszus. – Első parlamenti beszédem. (Az 1872. évi ipartörvény reformja.) – Az 1881. évi képviselőválasztások. – Versengés a pécskai kerületért. – Megválasztatásom Világoson. – Tanulmányúton Olaszországban és Nyugat-Európában. – Az 1883. évi nemzetközi villamossági kiállítás Bécsben. – Az ellenzéki hangulat emelkedése. – Az 1884. évi aradi nagy összejövetel. – Újabb versengés a pécskai mandátumért. – Gróf Apponyi Albert mint bizalmi férfitű. – Megválasztatásom gróf Károlyi Tiborral szemben. – Az 1885. évi országos kiállítás és a nemzetközi gazdasági kongresszus. – Gróf Károlyi Sándor szerepe. – A kongresszus sikere. – Lesseps Ferdinánd aradi látogatása. – Szövetkezeti mozgalmak. – Tanulmányúton Észak-Európában.

Az Aradi Gazdasági Egylet nemcsak mezőgazdasági szak-, hanem általános közgazdasági országos kérdésekhez is hozzászólt. Ezekben az előadó és felterjesztéseinek szerkesztője mindig én voltam. Felírt a magyar nemzeti jegybank, a kereskedelmi és iparkamaráknak földmívelési osztállyal való kibővítése révén közgazdasági kamarákká való átalakítása tárgyában is.

A termelési ágak legfőbb közigazgatási szerve a földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium is így volt berendezve, csak logikusnak kell tehát a jelzett kívánságokat tekinteni. Nagy kérdés, nem lett volna-e jobb még jóidőig ez a szervezet, mint a régi állapot meghagyása, mely mellett az ország legfőbb termelési ágának nem kellett volna sokáig hatályos képviselő nélkül maradni.

Később azonban a földművelésügyi minisztérium felállítása után az egyes termelőosztályok a mindkét oldali bürokrácia, a papiros-agráriusok és a papiros-merkantilisták agyarkodásai révén, nem nekünk való külföldi példákat majmolva, ádáz ellenségei lettek egymásnak. Az Aradi Gazdasági Egyesület 1877 tavaszán szántás-versenyt rendezett Pécskán és az első megyei gazdakört is ott alakította meg. Ez nekem alkalmul szolgált arra, hogy a pécskai közép- és a szélesebb réteget tevő alsóosztályú közönséggel, valamint az ugyanazon évi pankotai nagy közgyűlésen az egész vidék, a jövő évi vándorközgyűlésen pedig újból, de még jobban a pécskai vidék gazdáival személyesen megismerkedjem. A földművelés és az állattenyésztés számos fontos kérdése került szóba ez összzejövetelek alkalmával. E vitákból mindig bőven kivettem a magam részét. Így azután három év alatt a jobbmódú parasztgazdák, sőt a mezei munkásoknak is nagy tömege elég jól megismert engem. Általánossá vált az az óhaj, hogy a jövő évi cikluson az országgyűlésre a megye valamelyik választókerületéből engem küldjenek fel. Őszinte vallomást tehetek azonban, hogy én említett tevékenységemet nem főleg erre számítva fejtettem ki, hanem mivel a közigazgatás érdekében való hathatós és önzetlen működésben haladásunk nélkülözhetetlen életelemet láttam. Csak ettől a szellemtől áthatva mondhattam olyan meggyőző és lelkesítő beszédeket, mint amilyen volt például a Pécskán 1878 június 9-én tartott beszéd, melyben, mint újonnan megválasztott alelnök az igazgatóság nevében és megbízásából kifejtettem jövődöbéli feladatait. Ennek a beszédnek, mely évkönyvünkben is megjelent, egyébiránt minden tételét ma is aláírom.

A szőlészet és borászat emelése érdekében is nagy tevékenységet fejtettünk ki. Mint gazdasági egyleti alelnök, vagy mint kamarai titkár a nyomtatásban is megjelent tudósítások szerint ez irányban is én vittem a szót. A szőlőkivitel, a szőlészeti és borászati szakoktatás, az aradi pinceegylet létesítése ügyében úgy a megye székvárosában, mint az aradi hegyalja főbb helyein, különösen Győrökön népies értekezleteink voltak. Ezekben az érdekelt közönségen és érdekképviselőken kívül részt vettek a kormánynak és az arad-körösvölgyi vasútnak képviselői is. Mindezek előkészítése, vezetése és határozataik végrehajtása legnagyobbrészt az én feladatomból volt. A földművelésügyi minisztériumot ideiglenesen vezető Trefort Ágost azokra vonatkozólag velem lépett közvetlen érintkezésbe. Ezekről az egykorú nyomtatott nagy jelentések hitelesen tanúskodnak.

Mindezek következtében, bár nem kerestem, de tényleg elnyertem az egész nagy vidék elismerését és a népszerűségnek azt a mértékét, mely mellett a következő képviselőválasztásoknál a közhangulatra figyelni köteles megyei tényezőknél könnyű-

ezerrel csakugyan nem lehetett volna engem mellőzni. így törtem magamnak utat fölfelé, ahonnan a kedvezőtlen körülmények mintegy nyolc évvel azelőtt – nagyon kedvem ellenére – leszerítettak volt.

A megfeszített munka azonban újból megrendítette nem eléggé megszilárdult egészségemet. A közvetlen okot erre a kevés kényelmet nyújtó lakásom szolgáltatta, de voltaképp mégis legyöngült szervezetemnek kell tulajdonítanom azt a nagyfokú bronchitist, vagy mint orvosom akkor nevezte, gyulladáshurutot, mely légzőszerveimet úgy megviselte, hogy annak nyomaitól többé sohasem tudtam egészen megszabadulni, mert arra való hajlamom mindvégig megmaradt. Hanem mikor bekövetkezett az 1878. évi általános képviselőválasztások ideje, akkorra nagyjából kigázoltam belőle.

A legilletékesebb férfiak, nevezetesen Tabajdi Károly alispán azzal az ígéretével, hogy ott okvetlen kapok kerületet, nem annyira engem kívánt lekötelezni, mint barátaimat és atyámat, akinek korábban támogatását élvezte, sőt a megye élére való megválasztatását is leginkább neki köszönhette. Ő a világosi kerületet szánta nekem, melynek akkor oly képviselője volt, aki komoly ellenjelöltje volt akkor, mikor másodszorra akarták alispánná választani. Ezt akarta általam, akinek emelkedő népszerűségét megyeszerte látta, mindenáron elbuktatni. Arad megyében akkor túlnyomóan ellenzéki hangulat uralkodott a nem kielégítőnek tartott 1878. évi közgazdasági kiegyezés s a boszniai okkupációhoz beleegyezését adó Tisza-kormányral szemben. A szélsőbalnak sem a megyében, sem a városban nem volt még pártja, de az 1867. évi közjogi kiegyezés alapján álló úgynevezett egyesült ellenzék, melynek vezérei báró Simonyi Lajos, Szilágyi Dezső és gróf Apponyi Albert voltak, ott is tekintélynek örvendett, s az emberek nagy várakozással néztek a kiváló tehetségekből és jellemekből alakult politikus csoportra. Én is hozzájuk szívtottam s többször megjelentem budapesti pártkörükben. Ott csakhamar személyesen is megismerkedtem vezetőemberekkel. Nagy szerepet játszottak e pártban a már említett vezéreken kívül az aradiak közül báró Bánhidya Béla és Chorin Ferenc is. Ezek jóváhagyása mellett csaknem biztos volt, hogy a választókerületekben a képviselőjelöltek felléptetése céljából összehívandó szokásos nem párt-, hanem együttes magyar értelmiségi értekezleten Világosra engem is ajánlani fognak. Tudván azt, hogy nagy küzdelmek elé nézek, a tavasszal megingott gyöngye egészségem szilárdítása végett már június közepe táján Új-Tátrafüredre utaztam és ott az akkor kivételesen kedvező időjárás mellett, csakugyan szemlátomást üdültem és erősödtem is. Ekkor jártam először a Tátrában, melynek balsamos levegőjét azután – némi megszakítással – csaknem

harminc év nyarán át élveztem. Már-már el is készültem kúrámmal, hogy a nekem szánt kerület megdolgozása végett hazautazhassam, amikor atyámtól egy levél érkezett, mely igen nagy csalódást okozott nekem. A fentemlített értelmiségi értekezleten Nachtnébel Ödön aradi ügyvéd az előzetes megállapodás értelmében a világosi jelöltségre ajánlott. Beszédét számos helyeslés kísérte. Az elnök már csaknem kimondta a határozatot, amikor Ormos Péter kis-jenei főszolgabíró, később alispán, fölkelt s arra figyelmeztette a jelenvoltakat, hogy a megye jeles fiának, báró Simonyi Lajosnak megválasztatása mostani kerületében, Szalontán, nem bizonyos. A biztosnak tekinthető világosi kerületet tartsa fenn hát a megye közönsége neki, hogy mindenesetre bejusson a képviselőházba. Amennyiben báró Simonyit régi kerülete újból megválasztaná, az utóválasztásoknál a világosinak mással való betöltéséről annak-idején majd lehet beszélni. Nem állíthatom, hogy ez indítvány elfogadása jól esett volna nekem, mert csaknem egy fél évig megint bizonytalanságban hagytott. Így aztán nem utaztam haza, hanem még egypár hétig Tátrafüreden maradtam. A dolgok azonban később kedvező fordulatot vettek. Simonyit Szalontán az ellene irányult nagy hajsza ellenére megint megválasztották s kétségtelen volt, hogy ő e kerületnek megbízólevelét el fogja fogadni. De ezzel egyidejűleg az is kiderült, hogy a volt világosi képviselő, aki a népszerű főúr javára, ki neki is pártvezére volt, egyelőre visszalépett, igényt tart a második választásnál erre a kerületre, melynek egyes befolyásos elemei, különösen a Bohusok, támogatni is fogják őt. Kezdő ember létemre nagy harcra lehetett kilátásom. Hanem persze ettől egyelőre a sok komoly biztatásra nem ijedtem meg. Bejártam mint kamarai titkár mindenféle ürügy alatt a még meg nem üresedett kerületet, ahol javamra meglepő gyorsasággal jó hangulat keletkezett. Ez némileg megnyugtatót és most már kevesebb gonddal terhelten indultam második körútamra a kereskedelmi és iparkamara kerületében. Ez alkalommal Arad – és különösen Hunyad megyét, ennek is főleg iparos- és bányavidékeit jártam be. A szép ősz ezt a hivatalos tanulmányutamat valóságos kéjútazássá tette. Elvem mindig az lévén, hogy minél többet igyekezzem látni és tapasztalni, nem mentem egyenest haza, hanem jókora kerülővel Kolozsváron át. E várost már régen vágytam megismerni. Minden kulturális és történeti mozzanat iránt való érdeklődéssel töltöttem ott már néhány napot, midőn a Pesti Naplóból azt a reámnézve nagyfontosságú újdonságot olvastam, hogy Csemegi Károly igazságügyi államtitkárt kinevezték a Királyi Kúriához tanácselnöknek. Ennek a hírek azért volt rámnézve jelentősége, mivel így megüresedett a pécskai kerület, ahová atyámnak a barátai és az én nagybefolyású jóembereim már régebben óhajtották képviselővé való megválasztatásomat. Meg voltam arról

győződve, hogy abban a kerületben nemcsak hasonlíthatatlanul kisebb lenne jelenleg választási küzdelmem, hanem mandátumának elnyerése után állandóbb politikai alapot is szerezhetek magamnak. Az első vonattal tehát hazasiettem és ebbeli óhajomat közöltem Tabajdi alispánnal, aki azonban eszmém megvalósulását lehetetlennek mondta. Szerinte nekem Világoson a helyem, ahol már utat törtem magamnak, melyen most már senkisésem haladhat oly biztosan, mint én, holott Pécskán ő bárkit megválasztathat. Mintha az égből estem volna le és nagyon el voltam kedvetlenedve. De mintha emésztő tusakodásaim közepett a sors meg akart volna könyörülni rajtam. A pécskaiak sokkal határozottabban és követelőbben léptek fel a hatalmas alispánnal szemben, mint ahogy azt ő tőlük, akiknek támogatására a megyei közgyűlésen maga is rá volt utalva, eddig megszokta. Egy hivatalos kiutazása alkalmával megígértették vele, hogy – annyi, már korábban tett és ezentúl is teljesítendő szolgálataik és szívességeik fejében – nem fogja ez egyszer kedvüket szegni. De ez az ígérete csak föltételes volt, mert teljesítését attól tette függővé, hogy a másik kerületben tud-e alkalmas, biztosan keresztülvihető jelöltet állítani. Mert akkor még a jelöltek – legalább Arad megyében – hangzatos jelszavakkal nem boldogultak és a saját anyagi erejükön kívül, melynek elég nagy mértékére volt szükség, kizárólag a hatóságok támogatására voltak utalva. Elfogadható, komoly jelöltekre tehát nem volt könnyű akadni. Végre egy gazdag, de a fővárosban visszavonultan élő és nagyon békés természetű földbirtokost találtak, ki a megye és rokonsága kedvéért nagynehezen vállalkozott a világosi jelöltségre és pedig épügy, mint én, pártönkívüli programmal. De nekem kötelességemmé vált, hogy leendő kerületében a közhangulatot az ő javára fordítsam. Így is nagy küzdelemmel választották meg, ugyanakkor én egyhangúlag, majdnem ingyen lettem a pécskai kerület képviselőjévé. E kerület nevét azután, mivel egy névrokonom Felvincről került a Házba, csaknem másfél évtizedig viseltem a magamé mellett. Csak közben lettem egyideg „világosi”.

Nagy megpróbáltatások után ezzel új korszak kezdődött életemben. Végre tovább haladhattam az általam választott irányban, melyért hajlandó voltam az eddigiekhez hasonló nagy áldozatokat hozni. Jóakaró nagy választóközönségem előtt mondott bevezető beszédemben föltártam lelkemet. Az abban megnyilvánuló önzetlenség – úgy hiszem a következményekre való hivatkozással, ezt most minden hivalkodás nélkül mondhatom – nem volt csupán színészkedés, de lelkületemnek teljesen meg is felelt. Közszolgálatok teljesítésére vágytam és teljes odaadással akartam a közélet embere lenni. Midőn így nyilatkoztam, tudtam, hogy igazat mondok. Sok jóindulatú ember el is hitte, mert akkor ilyenek

még sokan voltak, de a mértékadó tényezők mégis csak ügyesen alkalmazott szólamnak tekintették, valamint később tett fogadalmamat is. Ezeket én mindig szentül meg akartam tartani és ha kellett, heroikusan is helytállani szavaimért. Íme, ez volt annak főoka, hogy miért nem lehettem az akkori kormánypárt tagja. Amily meggyőződéses híve voltam keletkezésétől kezdve az általam szellemileg valósággal végigélt 1867-es kiegyezésnek, annak a Tisza Kálmán kormánya által való végrehajtását legkevésbé sem tartottam kielégítőnek. Én elismerem nagy képességeit, mint parlamenti taktikusét, de mivel annyiszor láttam a balközépi ellenzék padjairól az új közjogi alap ellen sikra szállani, igazán nem tudtam benne megbízni. Később közgazdasági belátása és politikai fölfogása sem elégített ki. Azt, hogy a boszniai okkupációt kész volt minden erejével támogatni, hazánk összes viszonyai szempontjából aggályosnak tekintettem, sőt azt ma is nagy nemzeti szerencsétlenségnek tartom. A világháború igazat adott e fölfogás híveinek. A kiegyezés egyik sarkelvét alkotó paritás megvalósítását is – úgy láttam – nagyon elhanyagolta. Szóval, én az uralkodó politikai rendszer támogatását lelkiismeretemmel nem találtam összeegyeztethetőnek. Egyéni érdekeimet számításon kívül hagyva, nem hallgattam azokra az országos befolyású főurakra, akik mint gróf Károlyi Tibor és mások, szép jövővel kecsegtettek arra az esetre, ha a kormánypárthoz csatlakozom, mely az én szakmámba vágó képviselők támogatására azidőtájt nagyon rászorult. Akkor olyan volt a helyzet, hogy a szabadelvű pártnak minden szavazatra, még inkább minden ügyesebb és képzetesebb szónokra nagy szüksége volt. Tehát annak vezető emberei bizonyos, általam is észrevett várakozással tekinttek rám, aki a pártokon kívül álltam.

Ebben a várakozásban persze rövid idő múlva alaposan csalódtak. Igaz ugyan, hogy én csaknem két évig voltam pártkötélken kívül s a pártonkívüli képviselők körének tagja, de ellenzéki fölfogásomból akkor sem csináltam titkot. Később pedig nyíltan kiléptem a porondra. 1878 őszén mintegy negyvenöt pártonkívüli hatvanhetes képviselő verődött össze, akik anélkül, hogy magukat politikai elveikre nézve bármiben is lekötötték volna, közös klubhelyiséget béreltek, ahol esténként a politikai napi eseményeket szabadon megbeszélték. Közéletünknek igen sok nevezetes embere volt a tagok között. E kör elnöke Erdély leggazdagabb mágnása, a már nagyon koros, de még bámulatosan erőteljes báró Bánffy Albert volt, alelnöke pedig a békés- és aradmegyei nábob, a fiatal, férfias szépsége és modorának varázsa által feltűnő gróf Wenckheim Frigyes, nevezetességei pedig gróf Lónyai Menyhért, Bittó István volt miniszterelnökök, Giünwald Béla, Hodossy Imre, Horváth Lajos, gróf Khuen-Héderváry Károly, Ernuszt Kelemen,

Hoffmann Pál és mások voltak. Az első feszes összejövetelek után a következők lassanként közelebb hozták a klubtagokat egymáshoz. Az idősebbek a múltat, még az 1848 előtti időket is, nagyon érdekesen és elevenen ismertették meg a fiatalokkal. A megbeszélésekből később valóságos értekezletek váltak, melyek megállapodásokkal végződtek s azok előadásával a képviselőházban majd az egyik, majd a másik tagot bízták meg. Az érzés és modor finomsága, a közérdeknek mindenek fölé való helyezése és az irigységtől, féltékenységtől mentes kölcsönös jóakarata jellemezte ezt az érdekes, kiváló magyar politikai társaságot, mely a kezdőket nagy szeretettel karolta fel. Így például a gróf Zichy Jenő által rendezett s híressé vált székesfehérvári gazdasági kiállítás alkalmával, 1879-ben tartott közgazdasági kongresszuson fölmerült reformeszmék iránti állásfoglalás megokolása, az azon évi költségvetési vita során nekem jutott feladatul. E kongresszuson egyébként egy föltűnést keltő beszéddel magam is szerepeltem. A szóbanlévő körben történt idevágó fölszólalásom után az idősebb képviselők figyelme és jóakarata felém fordult és határozati javaslatomat az említett politikusok nagy része is aláírta. Azonban a jól átgondolt, sőt kidolgozott és pompásan tudott ezen szűzbeszédemnek szánt fölszólalásomat tényleg nem adhattam elő, mivel Szilágyi Dezső, a velünk rokonszenvező ellenzék egyik nagytekintélyű vezére, az aláírók előtt a határozati javaslat szövege tekintetében – szerintem kissé szörszálhasogatóan – taktikai kifogásainak adott kifejezést. Erre én a folyosón kénytelen voltam azt vele szemben megvédelmezni. Míg ez történt, az alatt a részletes vita során a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium tárgyalásának megkezdése előtt a jegyző a Házban fölolvasta a nevemet, de mivel nem voltam a teremben és mivel általános szakvitát csak a címmel engedtek meg, nem terjeszthettem elő az egész akkori közgazdasági helyzetre vonatkozó fejtegetéseimet és javaslataimat. Persze velem együtt barátaim és jóakaróim egész köre sajnálta ezt a kellemetlen esetet, de én ezt fiatalos Önbizalommal és önérzettel nem nagyon mutattam.

Első fölszólalásom a Házban azután egy interpelláció volt az 1872. évi VIII. törvénycikkben foglalt és a teljes – akkor nem nekünk való – iparszabadság elvén nyugvó ipartörvény módosítása tárgyában. Ezzel is sikerült felkeltenem a figyelmet a tárgy és magam iránt, de persze nem úgy, mint ahogyan a kútba esett költségvetési beszédemmel lehetett volna, mely beszéd különben összegyűjtött irataim közt nyomtatásban is megjelent. Végső elemzésben mindazáltal a jelzett eset reám nézve nem volt oly nagy baj, mint eleinte magam is hittem. Időközben sokat tanultam és tapasztaltam, így következő évi budget-beszédem, melyben a kormány tehetetlen közgazdasági politikáját igen élénk színek-

kel festettem és élesen bíraltam s a kívánatos irányváltozást pedig szabatosan megjelöltem, annál nagyobb föltűnést keltett, mert velem mint kész parlamenti szónok mutatkoztam be. Ez azonban már határozottan ellenzéki állásfoglalás volt és alkalmul szolgált arra, hogy sok pártönkívoli képviselőtársammal együtt én is átlépjek az akkori egyesült ellenzékbe. Ekkor nevezték el azt „habarék párt”-nak, a csúfolódó és féltékeny Tisza-hívek. Ez a párt csakugyan több heterogén elemnek összeolvadásából jött létre. Magját azok a disszidensek alkották, akik még az 1876. és 1877. év folyamán mint „független szabadelvűek” léptek ki a Deák-párt és a balközép fúziója után létrejött nagy szabadelvű pártból, mivel ennek politikai szellemével elégedetlenek voltak. Hozzájuk csatlakozott a volt szélsőjobbnak az a töredéke, mely báró Sennyey Pálnak és Kállay Béninek a képviselőházból való kimaradása után gróf Apponyi Albert körül csoportosult. Azután lassanként mások is beszállingóztak oda, míg végre a mi tömegesebb bevonulásunk után „mérsékelt ellenzék” név alatt újra szervekedett. Ekkor száznál több tagból állott, akik közt igen sok képzett, jeles, jellemes politikus s a kitűnő szónokok egész gárdája volt található. A parlamenti vitákban kizárólag ez a párt vitte a döntő szerepet. Ennek állásfoglalása adott azoknak irányt és tartalmat. A munkafelosztás elvét alkalmazta. Minden bizottságba szakférfiakat küldött. Nekem eleinte csak a Házban és a pártértekezleteken volt szerepem. Később a párt közóhájára a közgazdasági és még később a pénzügyi bizottságban is bizalmi emberek egyike lettem. Mint ilyen, annak oly szolgálatokat tettem, melyek meggyőződésemmel megegyeztek és amelyeket a párt a maga egészében becseseknek ismert el úgy, hogy annak főemberei nagy súlyt helyeztek a küzdőtéren való jelenlétemre. Ez akkor derült ki, midőn az Arad megyében beállott helyzetváltozás következtében úgy látszott, hogy az én ottani politikai helyzetem gyökerében megrendült.

Mielőtt azonban áttérnék ezek előadására, egy rövid pillantást kívánok vetni magánéletemnek ezidőbeli alakulására, ami különben köztevékenységemre is befolyással volt. Alighogy képviselőházi tevékenységemet megkezdtém, újból jelentkezett egy év előtti légsző- és hörghurutom erős lázakkal. Ekkor néhány napig nővéremnél feküdtem Budapesten a Köztelken. Légzési nehézségeim is jelentkeztek, de azok csakhamar eltűntek. Az orvosok ismét a Tátrába küldtek és én két nyarat töltöttem ott, és pedig az 1879. évit Új- és az 1880. évit Ó-Tátrafüreden. Mind a kétszer jól felüdültem és ismét elég erőt gyűjtöttem a további küzdelemhez. Ebben nemsokára ismét bő részem volt. Az aradi kereskedelmi és iparkamarában némely kormánypárti egyénnek szemet szúrt, hogy én képviselő és mint ilyen a reám nézve időközben hátrányosan

megváltozott elnökségnél és néhány hangadó kamarai tagnál külön társadalmi állással és befolyással bíró ember lettem. Ehhez járult még az is, hogy Tabajdi Károly alispán az ellenzékét a faképnél hagyván, elfoglalta az általa már korábban kiintrikált, anyagilag is tönkre jutott Atzél Péter főispán helyét. Ő minél több ú. n. mameluk képviselő szállítása által érdemül betudandó szolgálatot kívánt tenni a kormánypártnak. Egyideig engem is szívesen látott volna ezek közt s nem foghatta föl, hogy szegényember létemre miért nem ragadom meg a boldogulás kínálkozó fényes alkalmát. Azt nem tudhattam meg biztosan, hogy a velem szemben ellenséges érzületű kamarai tényezőket egyenest biztatta-e, de-az; tény, hogy szívesen látta azok kedvezőtlen hangulatát. Ehhez járult, hogy segédem, akit én vittem le Budapestről a kamarai irodába és aki támogatással tette le a jogi szigorlatokat, majd pedig révemén kapott Aradon többrendbeli mellékeresetet, egy odaváló kikeresztelkedett zsidó családból készült megházasodni. Ez a család azonban a házasság megkötése előtt jobb és díszesebb állást kívánt volna neki biztosítani. Annak rokonsága és az előbb említett elemek fölvetették a kamara részéről az összeférhetlenség kérdését és meglepetésszerűen oly kamarai teljes ülést akartak összehozni, melyben az övék lett volna a többség. Az volt a céljuk, hogy a kamara összeférhetlenségi határozatot hozzon, mert tudni vélték, hogy annak kimondása után én lemondok kamarai titkárságomról. Minthogy azonban az ügymenetet én vezettem, lehetetlen volt előttem mesterkedésüket egészen eltitkolniuk. Így elég időm maradt, hogy az aradi kamarai tagok irántam kedvező hangulatú kisebbséget a vidéki, úgynevezett kultagokkal megerősítem. A kamarai kerület ismételt beutazásai alkalmával igen jól megismerkedtem a kultagokkal is, kiknek ügyes-bajos dolgait részint Aradon, részint Budapesten legnagyobb-részt kedvezően tudtam elintéztetni, akik így a kamarát voltakép a titkárságban látták megszemélyesítve. Csak egy intés kellett tehát nekik és csapatostól szívesen jöttek támogatásomra, sőt érdekeiben szervezkedtek is. A puccs tehát visszafelé sült el, mivel a beadott indítvány elvetésével a kamara azt mondta ki, hogy nemcsak összeférhetőnek tartja a két állást, hanem képviselői sikeres működésemtől általában a kereskedelem és ipar, de különösen a kamarai intézmény érdekeinek is hathatós előmozdítását reméli. Hiába fellebbezték meg ellenfeleim ezt a nagy többséggel hozott és alaposan megokolt határozatot, a kormány azt nem semmisíthette meg, mivel hozatalával a kamara csak önkormányzati jogát gyakorolta és pedig úgy, hogy azáltal a közérdeket nem sértette meg. Ez a döntés azután nem egy ízben precedensül szolgált a többi kamara részére. Megjegyzendő, hogy az akkori közgazdasági minisztert báró Kemény Gábort, a szakjabeli

politikájának képtelensége és közigazgatási tehetetlensége miatt éppen akkortájt igen élesen megtámadtam. Ez azonban nem hangolta őt lihegő bosszúra, hanem általa be is vallott bizonyos mértékű félelemre, vagy amint mondani szokták, respektusra. Nála tehát nem lehetett sikere az ellenem megkísérelt közbelépéseknek. Ő különben tudta, hogy a Képviselőházban nemcsak az én pártfeleim óhajtották az országgyűlésen való további működésemet. Ez az ügy tehát így elintézettnek volt tekinthető. De csupán egyelőre, mivel az ellenem küzdő, főleg zsidó kamarai tagok az ő egyházi elnökségüket is ellátó kamarai elnököt, aki ádáz ellenséggé lett, minden áron megakarták tartani a kamarai elnöki székben, tudván, hogy velem én szolgálni nem fogok. Midőn tehát nemsokára bekövetkezett a kamarai tagok választása, annak alkalmával mindent elkövettek, hogy az én embereim elessenek, s minél több velem szemben ellenséges elem jöjjön be a kamarába. Ez nekik csak annyiban sikerült, hogy a kiválóbb, főleg keresztény kereskedőket kibuktatták. Erre részünkről az volt a felelet, hogy az iparosok meg minden zsidó gyárost és a vidéken minden velük tartó régibb kültagot kihagytak. Kaptam is Chorin Ferenctől egy fenyegető levelet Budapestről, melyben antiszemita-mozgalom megindításával vádolt. Válaszomban kimutattam, hogy éppen az ő hitsorsosai azok, akiknek ez terhére Írandó és intettem, hogy mérséklőleg hasson rájuk, mert különben Aradon, melynek képviselője volt, ennek ő is könnyen kárát vallhatja. Az új kamarában ily formán irántam nagyon barátságos érzületű többség gyűlt össze, megint, csakhogy a tagok közt alig volt egy is olyan, akit megnyugvással lehetett volna az elnöki székbe ültetni. Ez a helyzet nem volt reám nézve kedvező, mert a torzsalkodást ad abszurdum vitte.

Éreztem én ezt és tudatában voltam felelősségemnek is, de nem hátrálhattam meg gyáván. Úgy oldottam meg tehát a kérdést, mert ez a dolog ekkor egészen tőlem függött, hogy a kamara mindenki által becsült és irántam is jóakaratot tanúsító, de egyébként igen jelentéktelen és eleinte furcsán is viselkedő pénztárnokát vettem rá az elnökség elfogadására. Ellenfeleim azonban igyekeztek őt lebeszélni, sőt meg is fenyegették, ami iparos-kereskedő léteére nagyon hatott reá. Arra a gondolatra jött, hogy mind a két felet ki fogja elégíteni. A jelöltséget elvállalta, de kéz alatt és hátam mögött arra kérte a kamarai tagokat, hogy ellene szavazzanak. Én jókora többségre számítottam. Nem is buktunk meg, de új elnökömet csak egy szótöbbséggel tudtam megválasztatni. Tabajdi az eredményt a polgármesterrel az utcán sétálva várta és nem igen épült, amidőn a bukott, régi elnöktől erről értesült. A polgármester gratulált neki, hogy csak egy szavazattal bukott el, mire a prak-

tikus Tabajdi bosszúsan azt mondta: „Mi az ördögöt gratulálsz neki, hiszen megbukott!” Egy tétel kiesett számításából.

Az 1881. évi képviselőválasztások közeledtek és azokat mint főispánnak neki kellett vezetnie. A túlnyomóan mérsékelt ellenzéki megyei magyar értelmiséggel nem akart ugyan még összezördülni, de fölfelé is szilárdítani kívánta állását. A régi ellenzéki képviselők kímélésével csak a két pártonkívüli helyett akart mamelukokat választatni. Erre felfogása szerint meg is volt a lehetőség, mert a világosi képviselő többé már nem akart fellépni. Ott testi-lelki barátját és üzlettársát Tagányi István aradi ügyvédet léptette föl, aki öt csak nemrégiben is kiségtette nagyon csúnya zavarából, midőn az utolsó alispáni választás alkalmával a szavazás előtt azt az indítványt tették, hogy az akkor még elnöklő régi főispán, Atzél Péter, rendelje el stante sessione a megyei pénztárak megvizsgálását, mert azokból hivatalos hatalmával visszaélve, Tabajdi Karoly tetemes összegű kölcsönöket vett fel és fordított a maga javára. Ez a tény meg is felelt a valóságnak. Atzél Péter ezt tudta, de mint később, mivel az indítvány értelmi szerzőségével Tabajdi öt gyanúsította, a maga igazolására mondta, hogy a megye jó hírnevének kímélése lebegett szeme előtt és az oláhok részéről jött támadással szemben nem akarta a magyar közigazgatást kompromittálni. A pénztárvizsgálatot tehát nem rendelte el, csak a gyűlés után, addig pedig Tagányi megszerezte és a maga helyére juttatá el a szükséges összegeket. Tabajdit újból megválasztották alispánnak, de ő kijelentette, hogy nem teszi ki többé magát ilyen izgalomnak. Ekkor következett be az ő Pálfordulása. Ennek folyománya volt azután, hogy az én pécskai kerületemet följánlotta Tisza Kálmán sógorának, gróf Károlyi Tibornak, aki a békésmegyei orosházi kerület mandátumát többé nem volt hajlandó elfogadni, vagy azt talán meg sem kapta volna. Tabajdi biztatására kész volt Arad megyében jelöltnek fellépni, de csak a pécskai kerületben, amelyet jellemzően a magáénak tekintett, mivel birtoka, a mácsai uradalom, ott feküdt. Tabajdinak ez mindenkép jó fogásnak látszott, mert így engem biztosan kiejthetett, egyúttal pedig a mindenható miniszterelnökhöz is közelebb férközhetett sógora révén.

Azonban gazda nélkül csinálta meg e számadást. A mérsékelt ellenzék ugyanis egy emberként foglalt mellettem állást és kijelentette, hogy az ott szokásossá vált választási paktum a megyében csak úgy jöhet létre, ha én is kapok kerületet. A párt főemberei mind, de különösen tevékenyen Bittó István volt miniszterelnök és gróf Wenckheim Frigyes törtek mellettem lándzsát, Mind a ketten még a pártonkívüliek köréből jól, sokkal közelebről ismeretek, mint a többiek. Gróf Wenckheim Frigyes személyesen le is utazott Aradra a párt megbízásából, de finom, tapintatos és erélyes modorával sem sikerült Tabajdit meghátrálásra bírnia. Csak

akkor lett valamivel engedékenyebb, mikor Wenckheim kijelentette, hogy nagy harci kedvet érez magában és az egyezés elmarádása esetén ő is föl fog lépni és pedig a nagy mameluk Bonus Zsigmond ellen Szentannán. Tabajdi azután Budapestre utazott és a mérsékelt ellenzék főembereivel abban állapodott meg, miután azok az én hozzájárulásomat nagy nehezen kierőltették tőlem, hogy ő barátját és érdektársát a világozi kerületben visszalépteti s ezt ajánlja fel a pártnak az én részemre. Arról persze nem akart felelni, hogy nem lesz-e ott esetleg nagy küzdelem. Azonban szerencsém volt, mert a megyében mindenfelé, az új kerületben is, már jó nevem volt, jelöltségemet tehát a magyar közönség zöme szívesen fogadta. Az oláhok akkor passzivitást tartottak, a megyei közigazgatást vezető alispán, Ormos Péter, pedig jóakarattal viseltetett pártunk és talán én irántam is. Hiába mozgolódtak az egyes szélsőbaloldali csoportok, alig számbajöhető legális anyagi áldozattal megint egyhangúlag választottak meg.

Ezt a sikert csak az tette keserűvé, hogy a hű pécskaiaktól válnom kellett. Először hosszabb iratomban, majd élőszóval is megmagyaráztam nekik, hogy a reám és pártomra gyakorolt nyomásnak kénytelen lévén engedni, csak hosszas küzdelem után határoztam el, hogy a kerület, a megye nyugalma és a párt képviselői számarányának fenntartása érdekében elfogadom ezt az ajánlatot, melyet akkor tett a főispán, mikor meggyőződött róla, hogy nem tud teljesen kibuktatni. Nem könnyen álltam rá erre és biztosítottam őket, hogy az utolsó pillanatig azt kívántam, hogy az ő véleményüket is hallgassák meg. Ezt azonban mindkét párt emberei ellentétben állónak tartották a paktum lehetőségével. De a pécskai kerületet sem tehettem ki nagy sanyargatásnak. Nagyon jól tudtam, hogy mit áldozok ottani barátaim jóakarátának kockáztatása által, melynek fenntartásáért ezentúl is hajlandónak nyilatkoztam minden további személyes áldozatra és megengedhető előzékeny szolgálatra. Ők be is látták, hogy nem tehettem mást és elismerték, hogy ezt az áldozatomat az ő békéjükért is hoztam. Azért az ottani legbefolyásosabb emberek arról biztosítottak, hogy ha új kerületemben bajom lenne, reájok mindig számíthatok.

A választások azután a megyében békésen folytak le, de az enyémen kívül minden kerületben volt, ha nem is nagyon komolyan vehető ellenjelölt. Sőt Aradon Chorin Ferenc megbukott egy függetlenségi odaváló öreg ügyvéddel, a köztisztelőben állott Náray Imrével szemben. Ezt sokan a kamarai választások által megmozgatott zsidóellenes áramlatnak tulajdonították. Aradon egy hozzám intézett levél szerint az volt a vélemény, hogy ezáltal én elégtételt kaptam, mert egyelőre a zsidóság befolyása összemorzsolódott. Mint írták – az nagyon szerénnyé, sőt szeretetreméltóvá lett –, tehát csoda esett. Atyám egy levele szerint ott

nem is választás, hanem istenítélet volt. Ezt azért vélte mondhatni, mert a törvényszék emberei a maguk tömeges szavazataival döntötték el a választást, a függetlenségi javára, akinek különben nem voltak elvtársai. Én őszintén Chorin mellett dolgoztam, de hiába. Ilyformán nyeregben ülve ismét, korteskedni mentem Békéscsabára, ahol a bobrói választókerületből kivonulni kényszerült gróf Apponyi Albert volt a mi jelöltünk. Oda atyámmal mentem, akinek a mezővárosban nagy összeköttetései voltak. De előbb Gerendáson töltöttem egy délutánt és egy éjét a jelölttel, továbbá Beöthy Ákossal és Günther Antallal, aki akkor csak országgyűlési gyorsíró volt. Másnap Szilágyi Dezsővel a választás színhelyén találkoztunk. Soha sem látott nagy embertömegnek szónokoltak, egymással versenyezve s a választás sikerrel járt. Apponyi azonban nem ezt, hanem a szintén fényes diadal után elnyert jászberényit tartotta meg. Előbb azonban még Enyingen is voltam vele kortesuton, de ott bizony egy elvbarátunk részére sem tudtunk eredményt elérni. Én már akkor képviselő voltam újból, ő még nem, de csakhamar két mandátumot kapott. A kamarában elfogadtam azt a békejobbot, melyet a korábban ellenséges elemek megpuhultan nyújtottak nekem. Lemondtam különben sem nagy fizetésem egy részéről, mert a titkári állást valóban nem a vele járó most már csekély anyagi haszonért, hanem leginkább azért kívántam megtartani, hogy a törvényhozás termében az ország közgazdasági érdekeit alapos értesültséggel, hathatósabban szolgálhassam. Reám nézve a kamara és a gazdasági egyesület oly gyakorlótér volt, mint az orvostanároknak a megfelelően berendezett klinika. Az új elnök helyett azonban a vezetést egészen kezembe kellett vennem, de úgy, hogy ez megbotránkozást vagy másnemű visszahatást ne idézhessen elő. Az ülések előtt írásban adtam át neki minden mondanóját, minden lépésére alaposan kitanítottam és az egyes ügyek jelentőségét megmagyaráztam neki, amit ő nagyon szívesen vett, mivel a nyilvános szereplést csakhamar megkedvelte.

Ez időből még két mozzanatot kell megemlítenem. Aradon ekkortájt a Kereskedő Ifjak Egyesületében egy szociálpolitikai felolvasást tartottam, melyben az amerikai munkásviszonyokat ismertettem és amely összegyűjtött kisebb munkáim gyűjteményében is megjelent. Továbbá mozgalmat indítottam egy megyei független, a hatóságok ellenőrzésére hivatott párt alakítására, mely egy pár év múlva igen messzemenő következményekre vezetett. A Képviselőházban is sok és fontos munkára volt kilátásom.

Hogy e feladatoknak megfelelhessenek, a következő két évben nagyobb külföldi utazásokat terveztem és ezeket tényleg meg is valósítottam. A képviselőválasztás évében sok pénzem ugyan nem maradt, de annyim mégis volt, amennyivel Fiúmén, Trieszten át a felsőolaszországi nagy városok közül Velencét, Veronát és Milánót

meglátogathattam. Ausztrián keresztül jöttem haza. Ahol csak valami látni és tanulmányozni való volt, azt én felkerestem és behatóan szemügyre vettem. Az olasz nyelvet akkor még nem bírtam oly jól, mint később, de azért céljaimra elegendő nyelvismerettel rendelkeztem. Velencében a geográfiai világiállítást tanulmányoztam. Erről a fővárosi hírlapokba ismertető cikkeket is írtam. Milánóban akkor szép, általános nemzeti kiállítás nyílt meg. Én, mint a Pesti Napló és az Egyetértés tudósítója, az állatkiállítás megnyitása alkalmával Umberto király közvetlen közelébe jutottam. Minden tekintetben jobban felkészülve indultam 1882. évi nagy nyugateurópai utamra. Miután a kamarában minden sürgősebb és nagyobb munkát elvégeztem és nyomtatásban ki is adtam egy kötetben az előző évről szóló jelentést, magamat hivatalos ajánlatokkal kellően ellátva, Boroszlón, Berlinen és Hollandián keresztül ismét Angliába utaztam. Ott nemcsak tanulmányozni, hanem az angol élet megfigyelése végett üdülni is kívántam a vidéken. Franciaországon át hasonló céllal utaztam végig. Továbbá az északi és földközi tengeri kikötőkben szerzendő tapasztalatok segítségével életet, kellő háttérrel akartam adni azoknak az adatoknak, amelyeket az ezidőben mind érezhetőbbé váló amerikai verseny alakulásáról és jelentőségeiről magamnak összegyűjtöttem. Ez a beható és lendülettel folytatott tanulmányozás nagyobb és tanulságosabb vállalkozásaim közé tartozott. Arról az élnék benyomásról, melyet ez az út reám tett, kézzelfogható bizonyságok azok a tárcacikkek, melyeket komoly tanulmányaim mellett a budapesti és aradi lapokba írogattam. Most, hogy azokat újból átfutom, látom, hogy ezúton a már teljesen meglett, de még mindig fiatal férfinak szélesebb látókörével és tapasztalatok által élesített ítéletével párosult meleg képzelemmel tekintetem és színeztem ki a fontosabb és kevésbé jelentős dolgokat. Erre az útra különben nemcsak a világforgalom tanulmányozása és üdülés céljából keltem, hanem általában a nyugati kultúra légkörével való érintkezés szándékával is. Figyelmemet így nemcsak a közgazdasági, hanem a politikai és társadalmi életnek érdekesebb mozzanatai sem kerültk el. Boroszlón és Berlinen kívül Potsdam, azután Hamburg és Bréma Észak-Németországban, Stuttgart Hohenheimmal, továbbá Nürnberg Dél-Németországban, Amsterdam, Rotterdam és Hága a maga valóban érdekes környékével Hollandiában; a roppant metropolison kívül az egész South Coast Angliában; Dieppe, Trouville, Le Havre, Rouen és néhány kisebb normandiai helyen kívül a nemzetközi Kontinentális Babel: Párizs, majd Bordeaux, Marseille és Lyon Franciaországban. Turin, Genua és újból Milánó Olaszországban; néhány nevezetesebb pont megtekintése Svájcban és Ausztriában alkalmul szolgált nekem arra, hogy föltett szándékomat lehetőleg megvalósíthassam.

Ismét három hónapig voltam úton, mely időből egy hónapot Angliában, egyet pedig Franciaországban töltöttem. Boroszlóban a II. Frigyes porosz király által alapított Landschaft-ok szervezetét vettem sok egyéb mellett különösen szemügyre, melynek a záloglevél intézményét köszönhetjük. Berlinben a kultúra nagy intézményein kívül a Németbirodalom politikai szerkezetét tanulmányoztam. Azonkívül a történeti helyeket látogattam meg. Ezek benyomásait „A jövő klasszikus földje” című munkálatom tükrözteti vissza. Ugyanilyen tárcacikkeket írtam Hamburgból, továbbá Hollandiából, ahonnan Amsterdamot észak Velencéjének, Hágát pedig, mint szalonvárost méltattam. Londonban főleg az angol vámkezelést és a dokkrendszert tanulmányoztam. Érdekes volt, hogy a fővámhivatalban a kalauzólo magasabb rangú hivatalnok igen gyakorlati módon vezetett be az eljárás titkaiba, mikor első felszólítása hozzám az volt, hogy tekintsem magamat a hajóról kirakott árucsomagnak (suppose your self a parcel), melynek azután vándorútjára keltünk a különböző raktárakat és irodákat érintve és azon mindenféle nyomtatványt összegyűjtve. Azután az angol déli meleg tengerparton Margatenben és Ramstgatenben tartózkodtam és fürödtem két hétig, hol kirándulásokon is résztvettem. Onnan is írtam „Az angolok élete fürdön” cím alatt. Angol nyelvi készségemet is fokoztam. Átkelvén a La Manche csatornán Dieppeben folytattam a tengeri fürdőzést. Szórakozásom a környékbeli gazdaságok és azoknál a Cidre-termelés megtekintése volt. Rouenban a régi normán házak és a szajnai lánchajózás ragadták meg figyelmemet. Párizsban a szokásosan megtekintett nevezetességeken kívül a mezőgazdasági érdekképviseltek és a magasabb rendű agronómiai intézmények foglalkoztattak. Nagyon érdekes volt látogatásom a „Société Nationale d'Agriculture”-ben, a mezőgazdaság és szőlőművelés ezen nagyfontosságú tudományos akadémiájában. Az örökös titkár (secretaire perpétuel) Mr. Barrel látott el mindenféle fölvilágosítással és a tudományos kiadványok egész könyvtárával, melyet haza is hozattam. Bemutatott több igen nevezetes agronomusnak és tudósnak, ezek közt az akkor már 95 éves Mr. Chevreuilnek is, aki az elnöki székből remegő öreges hangon üdvözölt, biztosítván arról, hogy az enyémhez hasonló békés és nemes célzattal jövő idegeneket ők a gyakorlati tudományos ismeretek e csarnokában mindig szívesen látják és támogatják. Bordeauxban a tengeri, főleg barforgalmon kívül az éppen akkor nagyban folytatott filloxéra ellenes védelmi kísérletekről vettem, amennyire már ezidőben nekem lehetséges volt, persze még nem elég, beható tudomást. E „girondei nagy város a Garonne több kilométer hosszú partján félkörben terül el. A hajók százainak árbocai fedik el a rakpart mentén épült házakat. Nagy, de nem valami elegáns város, egy pár szép tere, sok impozáns középülete,

temploma és palotája van. Egyetlen klasszikus nevezetessége a Palais Gallien, vagyis egy darab emeletes romszerű fal, melyet a mulandóságtól a Gallienus római császár által építtetett amphitheatrumból meg tudtak menteni. Épp -akkor egy harmadrendű vilákiállítás, voltaképp reklámvásár volt ott látható. Ennek céljaira székesfehérvári cigányokat szerződtetett a rendezőség, akik a franciák nem valami bőkezű fizetési készségéről panaszkodtak nekem. Bordeauxból Marseilleig a Canal du Midit érintve, elég gyors vonaton tizenkét óra hosszát utaztam és pedig nappal, hogy Franciaország érdekes déli vidékeit is jól láthassam. Sok szép úri kastély mellett repültünk el, de ezek bájos képét nagyon ellensúlyozta az a szomorú látvány, melyet a filloxéra által elpusztított roppant szőlőterület látása nyújtott. Mennyi tőkét, mennyi fáradságos munkát öltek ezekbe a másra alig használható földekbe a szorgalmas tulajdonosok és munkások és most mindez semmivé lett. A devasztáció azonban nem sokáig tartott már, mert éppen ezidőben sikerült a szőlők biztos felújításának módját megtalálni, amelyet hét év múlva már e helyeken általán alkalmazottnak láthattam én is. Erről annakidején fogok szólni.

Marseilleben és később Genuában a Földközi-tengeri forgalom, Lyonban közben a selyemipar intézményei és adatai foglalkoztattak. Ez utóbbiak közt a selyemipari érdekes múzeumot is megtekintettem. Ott egy szakember panaszkodott, hogy nekik milyen kellemetlen és káros versenyt csinál a rajnavidéki német Crefeld. Lyonból a Mont Cenis-n át Turinba mentem, ahol a piemonti olasz nép rendessége és tisztasága lepott meg. Szállodámban megtudtam, hogy a Pó melletti parkban szokott Kossuth Lajos mindnap egy bizonyos órában sétálni. Ott ugyan nem találtam és először Via dei mille (No. 22.) lakásán sem, de nővére Ruttkayné biztatására, hogy a magyar emberekkel fivére nagyon szívesen eltársalog, másodszer is elmentem. Feledhetetlen ez a látogatásom annál a férfiúnál, aki oly nagy szerepet játszott nemzetem történetében. Tovább voltam nála egy óránál, mely alatt mindenféle utazásomra vonatkozó gazdasági kérdéstről volt szó. Én lehetőleg csak keveset beszéltem, mert szívesebben hallgattam az ő érdekes és szép előadását. Azt a témát fejtegette, hogy miért nem tud a magyarság a magi jó talaján boldogulni, holott a skótok a sziklákon is, melyekre humust hordanak fel, képesek megélni. Azután mondván, hogy hiszen ennek Ön, mint közigazda a megfejtését nálam jobban adhatja, arról kezdett beszélni, hogy a választójognak nagyon széles rétegekre való kiterjesztése mellett nyugodt kormányzás alig lehetséges. Ő a nemrégben lezajlott olasz választásokat megfigyelte és azok benyomása alatt elgondolta magában, hogy ezzel a joggal a mostani király talán megélhet még valahogy, de hogy az utóda miként fog megélhetni, az kérdés.

De Olaszország ezt is elviseli majd, mert bizony már nagyhatalom. Ezután azt mondta, hogy ő bízik a magyar nép életképességében is, csak attól tart, hogy annak nem lesz ideje, hogy érvényesüljön, mert fél, hogy Erdélyt el fogjuk veszteni. Az orosz odaigéri és oda adja majd az oláhnak. Könnyen teheti, hiszen nem az övé. A megcsonkított magyar még egy ideig vegetálni fog, de nem szedheti majd össze magát. Maradványai olyanok lesznek, mint a gaelek Skóciában. Nekem akkor túlsötétnek tűnt fel jövőnknek ez a képe, melyet ő mutatott, de elgondoltam, azonban nem hoztam fel ellenvetésül, hogy ha ez a veszély fenyeget bennünket az akkori közjogi kapcsolat mellett, mi lenne belőlünk az esetre, ha az ő inkompatibilitási elve valósult volna meg. Általában nem az általa mondottak tartalma, hanem maga az ő egyénisége tett igazán mély benyomást reám. Egy már közel 80 éves aggastyánnal ültem szemben az ő fűvészeti fekete szekrényeivel úgyszólván bélelt dolgozó szobájában, önmaga által tekert szivarkákat szíva. Életteljessége, még mindig érces szép baritonhangja, előadásának varázsa és bizonyos keresetlen rezerváltsága csaknem elbűvöltek. Lehet, hogy ebben mindaz, amit róla tudtam, nagy szerepet játszott. Eleinte hüvösen viselkedett velem szemben, de elválásunk alkalmával kellemes és örökké emlékezetes melegség ömlött el modorán. Mikor itthon többeknek elmeséltem ezt a benyomást, Szilagyi Dezső azt kérdezte tőlem, hogy „nem pózolt-e az öreg?” Apponyinak pedig szintén elbeszélvén a közjogi kapcsolatra magamban tett megjegyzéseket, ő azt felelte, hogy Beöthy Ákos is járt nála, de az világosan megmondta neki, amit én csak elgondoltam. Persze akkor még Apponyinak is ugyanaz volt a felfogása, mint nekem.

A hosszú utazásról hazaérkezvén, mindenfelé sok munka várt. Akadt dolgom a megye törvényhatóságában is, mert annak közgyűlésén már szintén a saját lábomon kezdtem járni. Az őszi közgyűlésen éles vitába keveredtem a mindenhatónak tartott főispánnal, aki természetének megfelelően akkor is pasáskodott, midőn a tisztviselők szabadságolását szabályozó munkátot tárgyalták. Az erőszakoskodás mindig fellázított engem. Ez alkalommal helyreállt egészségben, utazásom emlékei által bizonyos mérvű felvillanyozott lelkiállapotban nagy ellenmondási kedvet éreztem magamban és a főispán által pártolt, de szerintem helytelen, mert méltánytalan javaslatot parlamenti modorban, erősen, sőt élesen bírálgattam. Az ilyesmihez nem szokott Tabajdi e miatt nagyon visszautasító hangon támadott. Nekem sem kellett több. Félretéve minden szerény tartózkodást és csak a debattert engedvén magamban megszólalni, oly viszonzásban részesítettem őt, amilyent szerintem tárgyilag ugyan megérdemelt, de amely ott eddig szokatlan volt. A szónoki tusában kimutatott nagyobb

gyakorlottságom és készültségem folytán ez a felszólalás a rettegett megyei szatrapa tekintélyén nagy csorbát ütött. Bosszút lihegve, az ülés után rögtön el kezdte hirdetni, hogy ezzel a beszéddel szerepemet Arad megyében eljátszottam, mert annak politikai porondján engem többé meg nem tűr. Irányomban már korábban gyökeret vert gyűlölete most már teljesen féktelenné vált. Tudhattam tehát, hogy köztünk a politikai élet-halál harc elkerülhetetlenné lett. Nem is voltam vele szemben tartózkodó többé semmi téren sem, hanem amit meggyőződésem és lelkiismeretem szava parancsolt, azt lenn és fenn egyaránt nyíltan és bátran kimondtam. Ezáltal persze ellenségeket, de sokkal nagyobb számmal igen határozott politikai barátokat is szereztem magamnak.

A Képviselőházban mindjárt az 1882. évi költségvetési általános vitában csaknem kétórás beszéd keretében behatóan bíráltam a kormány tehetetlen pénzügyi politikáját. Ugyanazon év végén pedig a következő évi költségvetés tárgyalása alkalmával nagy tanulmányutam tanulságait vontam le s ezek alapján a követett céltudatlan, ingadozó és kapkodó közgazdasági politika hibáit valósággal pellengérré állítottam. E működéssel párhuzamosan a megyében komoly kísérletre határoztam el magamat egy erős ellenzéki párt szervezésével, mely ekkor ugyan nem vezetett nagyobb eredményre, de útját egyengette a későbbi sikeres hasonló mozgalomnak.

Ily körülmények közt köszöntött be az életemben korszakot alkotó 1883. év, melyben valóságos Nemtömmel, az én hű, kedves és derék élettársammal házassági frigyre léptem. Az év első hónapjait hivatalos és közügyekkel töltöttem. A farsang folyama alatt azonban az aradi bálokra is felnéztem, mivel ősz óta ismeretségben voltam Varjassy Lenkével, aki nekem már első találkozásunk alkalmával nagyon megtetszett, midőn atyja kíséretében a Munkácsy Mihály világhírű festményét, „Krisztus Pilátus előtt” megtekinteni Szegedről felutazott volt Budapestre. Később a Képviselőház karzatán találkoztunk s ott ígértem meg neki, hogy februárius havában az egyik aradi nyilvános táncmulatságra lemegyek. Két éjjel utaztam, hogy e bálon jelen lehessenek. Ezen szövődött magasztos szívbéli viszonyunk olyanná, hogy az 1883 március 3-án nyilatkozatra, kedves választottam igenlő felelete után pedig két nap múlva a szüleitől való forma szerinti megkérésre vezetett, Szegeden, ahol ők akkor a honvédtiszti pavillonban laktak, mert atyja törzsorvos volt. Még az nap egy magán, de széleskörű mulatságon mint jegyesek mutatkoztunk be az ottani társaságnak. Az enyéimet persze nyomban táviratilag és hosszabb levélben értesíttem. A hozzám legközelebb állók igen megörültek, mert már nagyon kívánták nősülésemet és választásomat mint mindenki, ők is nagyon szerencsésnek mondták. Sok jó

emberem már régebben, buzdított e lépésre, mert szerintük mi egymásnak valók vagyunk. Arám kedélye, élénksége, határtalanul jó szíve, kiváló értelmisége, kedves, nyájas modora és szeretetreméltó egész lénye állandó kedvencévé tették őt az aradi és szegedi társaságoknak. Mindkét részről sokan melegen érdeklődve, teljes odaadással mozdították elő többen ezt a reánk – most már az ötödik évtized után mondhatom – az élet minden viszontagságai közt igen boldogító frigyét. Sürgönyömrre és vele együtt megírt levelemre külön-külön következőleg válaszolt, magát mindig találon kifejezni tudó Tilda nővérem:

„Tegnap este vettem az örömhírt hozó sürgönyt. Még ma is egész nap csak az foglalkoztatott mindnyájunkat. Édes atyánk oly boldog, hogy igazán jól esik őt látni ez örömben. Hát a kis Ella miként ugrált, tapsolt és ujjongott, hogy „hála Istennek, mienk lesz Lenke néni és ha Aradra jön, ide száll úgy-e és nem nagytáthoz?” Légy boldog, amint azt a te végtelen nemes jó lelked és szíved megérdemli. Jutalmazzon meg a földi mennyországgal mindazokért a gyöngéd testvéri, csaknem anyai szereteted és gondoskodásaidért, melyekkel mindig elhalmoztál engem.” – „Nagyon jól esett olvasnom leveledből boldogságodat. Én is azt mondom, hogy szerencsésnek vallhatod magadat és hálát adhatunk az Istennek, hogy ilyen kedves, szeretetreméltó jó kis teremtéssel jöhettél össze... Ma én is kaptam Lenkétől egy igen szép levelet, melyben már soraimra válaszolt. Édesatyánknak is írt, és mondhatom oly szépen, hogy mindnyájan megkönnyeztük, még Gyulám is. Igazán büszke lehetsz a te kis aradra. Nem győzzük fogadni a gratulációkat.”

Engem is számosan üdvözöltek, köztük a pécskai kerület befolyásos választói is tömegesen.

A közügyekkel persze a mátkaságom ideje alatt nem foglalkozhattam úgy, mint azelőtt, mivel én csaknem minden héten, vagy minden tíz napban leutaztam Szegedre és ott mindig néhány napot töltöttem. De ezt mindenki természetesnek is találta. Egy pár hét múlva megtartottuk a formaszer új eljegyzést. Boldog jegyesi viszonyunk tartama alatt, ha' távol voltunk egymástól, élénk levelezést folytattunk. Mind a ketten oly felmagasztalt hangulatban és mégis oly tartózkodóan írtuk meg érzelmeinket és azok által befolyásolt gondolatainkat és pedig szabatosan, szerintem szépen, hogy a leveleket összegyűjtve, változtatás nélkül „A Mi Kis Regényünk” cím alatt megszerkesztve, mint becses ereklyét őrzöm. Legépelve meglehetősen kötetet tesz ki.

Nagy előkészületek után három és fél hónap múlva, június 30-án délután 7 órakor a szegedi római katolikus templomban

örök hűséget esküdtünk egymásnak. Népes és fényes lakodalmat ültünk, melyen csak az fájt mindkettőnknek, hogy atyám gyöngékedése és nagyon érzékenyülésre hajlandó természete miatt nem tudta magát a személyes megjelenésre elhatározni. Én is nagyon meg voltam hatva; a menyegzői lakomán alig tudtam valamit fogyasztani. Éjfél tájban a vendégségből megszökve ültünk a gyorsvonatra, hogy Budapesten át Tátrafüredre menjünk, ahol egy hónapot töltöttünk. Innen indultunk Felső-Magyarország északkeleti tájaira tervezett nászutunkra, melyet a hazában akartunk megtenni. Fővárosi legénylakásomban töltöttünk néhány napot, azután rendkívül jó időjárásnak örvendve, mézesheteink a Nagyszalóki-csúcs alján folytak le. Résztvettünk ott mindenféle mulatságban és igazán élveztük az életet. Nem bántam -meg, hogy életünknek e nevezetes korszaka nem idegenek közt hajszólódva, hanem nagyrészt jóbarátok és régi ismerősök népes társágában pergett le. Gyakori kirándulásainkon is ilyenek kísérték. Nekem már meglehetősen nagy ismeretségem volt országszerte, kik közül mindenünnen sokan sereglettek a Tátrába. Az előkelőbb közeposztályú férfiak és hölgyek kitüntető figyelemmel különböztették meg fiatal feleségemet is, ami természetesen nekem nagyon jól esett, ő ezt előzékenysége, élénk kedélyessége és általán megbámolt énekművészete által bőven ki is érdemelte. Utólagosan egy levele került évtizedek múlva kezembe, melyet ez időben írt Édesanyjának. Ebben így nyilatkozik:

„Boldogságom épp oly zavartalan, mint az első napon volt. Még egyetlen véleménykülönbség sem merült fel közöttünk. Jenőm jó tulajdonságai után ítélve azt hiszem, hogy a jövőben sem lesz semmi ehhez hasonló. Szerelmünk oly magasra, oly mélyre, hogy felülemelkedett a mindennapiság színvonalán. Jól jósolt Édesanyám, hogy egymás mellett mi sohasem fogunk unatkozni. Sokszor annyira mulatunk, hogy már magunk nevetünk e felett. Egyszóval én azt mondhatom, hogy nagyon boldog vagyok és mindig az leszek, mert Jenőm mély érzése és jó tulajdonai biztosítanak erről.”

Négy ily hét eltűnése után Kassára utaztunk. Ifjú feleségem alig tudott a szép tátrai helyektől megválni. Messziről is búcsúcsókokat hintett feljük. Felső-Magyarország akkori fővárosában kevés ideig maradtunk, de onnan a gejzir megtekintése végett még Ránkra is kirándultunk. Azután Eperjes, továbbá Ungvár következtek. Ez utóbbi annyira nem tetszett nőmnek, hogy az ottani elbeszélésekben ugyanolyannak föltüntetett Munkácsra el sem akart menni. Így tehát egyenest Máramarosszigetre utaztunk. Ott is akadtak ismerőseink bőven, akik nem hagytak bennünket a nagyon közepes vendéglőben, hanem nászutasoknak való

csaknem üres lakosztályaikban helyeztek el. Máramarosban több gyönyörű kirándulást tettünk. Aknaszlatinán leszálltunk a roppant Kunigunda-, majd az Apafi-bányába, melynek sós taván érdekes csónakázásunk volt. A lapátütés a víz színére oly hangot adott, mintha egész közelben ágyút sütöttek volna el. Rónaszéken megbámultuk a stílszerűen kiépített nagyszerű fehér sóbányát. Sügtagot én nőtlen koromban láttam évekkal azelőtt, midőn egy máramarosi utamon kocsin mentem Szigetről Szatmárnémetibe, Kapnik-, Felső- és Nagybányán át, ahol az aranybányába is leszálltam. Most Vissón át a vadvidékek rejtekében lévő Suliguli-forrást látogattuk meg, onnan pedig egy hivatalos expedícióhoz csatlakozva igen jó fogaton egészen a bukovinai és erdélyi határig utaztunk, ahol a világháborúban oly híressé vált Kirlibabán háltunk meg. Közben éj jeli zenékben is volt részünk, melyeket szívesen elengedtünk volna. A festői vidékek, az elég kényelmes utazás és a jó társaság rendkívül szórakoztattak, bár az ellátás gyarló volt és a vidéknek a zsidóság által való kiszípoloztatása elszomorított bennünket. Visszafelé Petrován egy ismerős családot látogattunk meg. Ugyancsak látogatást tettünk egy Szatmár megyei Szaniszlóban lakó rokonunknál is, midőn Szigetről Debrecenbe utaztunk, ahol én már 1879-ben is jártam volt. Itt is közös ismerősökkel és az én rokonaimmal találkoztunk, ami enyhítette a városnak akkor nyáron bizony nem valami számos és nagy kellemét. De a magyarságnak ezen egyik főhelye mindkettőnket nagyon érdekelt.

Sokkal több élvezetünk volt Miskolcon és környékén, ahol Horváth Lajos érdemes és kedves képviselőtársam vezetett el sokfelé. Összehozott a kellemesi Melczer-családdal, báró Vay Elemérrel és Lévay József koszorús költőnkkel, aki akkor Borsod vármegye főjegyzője volt. Az ő társaságukban néztük meg a díszgyőri állami nagy vas- és acélgyárat, majd a Hámor nevű kiránduló- és nyaralótelepet. Megfürödtünk egy hévvizű fürdőben is. E városban kaptuk azt a rossz hírt, hogy feleségem családja egyik tagjának házassága szerencsétlenül ütött ki, melynek káros következményei mireánk is elég kellemetlenül és sokáig visszahatottak.

Budapestre érkezve már kéthónapos házások voltunk és annyi mulatozás után az élet gondok kellő közepébe jutottunk. Lakásunk, melyet Lenke szülei rendeztek be számunkra, nem volt készen. Ott még nagyon sok pótolni valót s így elég dolgot találtunk. Alig hoztuk e fő fűszkünket némileg rendbe, Aradra kellett utaznunk. Ott atyámmal közösen bírt jó lakásom megújítva elég kényelemmel kínálkozott. Tilda nővérem, aki mindig hű támogatóm, nagy betegségemben pedig gyöngéd ápolóm volt, mint bajaimban azelőtt, úgy most örömben is élénk részt vett. Ő akkor Aradon élt és pedig abban a régi lakásunkban, ahonnan férjhez ment, mivel a sógorom akkor a MÁV-nál

osztálymérnök volt. Hosszas volna csak elsorolni is a látogatások és összejövetelek végtelen sorát, melyet nekünk, mint fiatal párnak végig kellett járnunk.

A kamaránál elvégezvén dolgaimat, a vidéken: Arad, Békés és Csanád megyében tettünk látogatásokat, szintén nagy számmal. Kígyósrá gróf Wenckheim Frigyes, Gerendásra pedig gróf Apponyi Albert hívott meg bennünket, ez utóbbi évégből személyesen keresett föl egy rokonomnál Békéscsabán. Mind a két helyen szíves fogadtatásra találtunk. Ez a kitüntetés különben nemcsak a barát-nak, hanem a politikai bajtársnak is szólt, akinek nemsokára a harc keresztüzébe kellett mennie. Gerendáson találkoztam újból történetünk egy régi alakjával, gróf Apponyi Györggyel, aki akkor már 75 éves, de még mindig erőteljes és élet vidor férfi volt. Sokat beszélt a múlttól. Említette, hogy Kossuthot kancellár korában miként várakoztatta meg az előszobában. Engem a maguk „nevelésének” mondott, talán csak azért, mivel éppen ezen a pusztán születtem. Albert megmutatta feleségemnek szülőházamat is, melynek falára, mint nevetve említé, majd emléktábla kerül” a nevemmel. Azóta nagyot fordult a világ velünk is, Gerendással is, melyet parcellázott és a nevezett házat is leromboltatta. Végül Magyarádon töltöttünk egy kis időt feleségem szüleinek szőlőjében, ahol részünkre külön helyet és zárt terraszt rendeztek be, melyét „galambdúcának neveztek el. Ők is élvezni akarták egyetlen gyermekük társaságát és örömmel tapasztalták, hogy a házasság kedves életvidorságán nem változtatott semmit sem.

A szüretet én azonban nem várhattam meg ott. Sietnem kellett, hogy teendőimet a megyei székvárosban mielőbb elvégezvén, az országgyűlés utolsó ülészakára felmehessek. Leginkább annak bizottságaiban dolgoztam és mindenféle értekezletekben vettem részt odafenn, de az adóemelési törvényjavaslatok tárgyalása alkalmával 1883 november 30-án hosszabb, erősen ellenzéki beszédet is mondtam. Ha Aradon a politikai helyzet nem lett volna reám nézve válságos, sokat beszélhettem volna nyilvánosan az új ipartörvény javaslatának tárgyalása során is. Ennek előkészítő munkájában ugyanis az országos ankéteken, már 1880-ban, mint a kereskedelmi és iparkamarai delegáltak egyik vezérszónoka résztvettem és azóta is foglalkoztam e kérdéssel. Így azonban csupán informáltam a pártot és csak néha-néha vehettem részt a javaslat bizottsági tárgyalásában. Ellenben tanulmányt írtam és beszédet is tartottam a román kereskedelmi szerződés és a szeszadó-reformról.

NEGYEDIK FEJEZET.

1893-1894.

A Képviselőházban és a hivatalban.

Az 1887. évi költségvetési vita. – A német és az olasz kereskedelmi szerződések. – Az állategészségi törvény. – Tanulmányúton a Keleten. – A pécsi országos borászati kongresszus. – Az új véderő törvényjavaslat. – Az 1889. évi párizsi világkiállítás. – A szőlészet terén tett nagy kísérletek Franciaországban. – Dél-Európában. – Az 1890. évi politikai helyzet. – Az aradi ipar kiállítás. – Az aradi fa- és fémipari szakiskola. – Az Országos Ipartanács megalakulása. – A vasárnapi munkaszünetről és a munkások betegség esetén való segélyezéséről szóló törvényjavaslat. – A kir. József Műegyetemen magántanárrá habilitáltatásom. – Baross Gábor ajánlata a fumei tengerészeti hatóság vezetésének elfogadása iránt. – A koronázás negyedszázados emlékünnepe. – Wekerle Sándor miniszterelnöksége. – A Vaskapu és az Alsó-Duna szabályozásának munkái. – A valutaszabályozás. – A romániai nemzetiségi mozgalmak. – A politikai élet hullámzása. – A politikától való szabadulás gondolata. – A kereskedelemügyi minisztériumban. – Tanulmányúton Angliában.

Nemsokára jött az aradmegyei tisztújítás, mely a politikai helyzetet odalenn alaposan megváltoztatta. E megyében az előkelőbb közép- és nagybirtokos családok jórésze össze volt házasodva. Vagyonosságuk folytán azok csak kismérvben voltak ráutalva a megyei tisztviselői állásokra. Olyan is kevés volt közöttük, akinek becsvágya lett volna a megyei közszolgálat. De egy ilyen birtokos mégis akadt közöttük. Ez pedig Urbán Iván, a Purglyak és Vásárhelyiek sógora volt, aki később főispán, Tisza István gróf bizalmi embere, később fia báró is lett. Urbán Iván ezidőtájt mint aradjárási főszolgabíró működött. Ő körülötte bonyodalom fejlődött ki.

De mielőtt ennek elbeszélésére térnék át, meg kell említenem, hogy 1883 őszén még Bécsben is jártam. Ott volt látható ugyanis akkor a villamosság első nemzetközi kiállítása. Azt én okvetlenül meg akartam nézni. Annak területén láttam az első villamosvasúti kocsit, mellyel egy negyed kilométernyi sínpáron még csak kísérleteztek. Ez akkor úgy tűnt fel, mint a jövő zenéje. Én tehát ezt a nagyjelentőségű és még nagyobb jövőjű közlekedési eszközt még bölcsőjében láttam.

Visszatérve az aradmegyei állapotokhoz, fel kell említenem, hogy az ambiciózus Urbán Iván alispán óhajtott volna lenni és az aradmegyei birtokosság, valamint a járásabeli megyei bizottsági tagok nagy része támogatta is törekvéseit. Tabajdi Károly főispán ellenben állást foglalt vele szemben és pedig Ormos Péter régi, már nagyon idős alispán mellett, akit nemcsak hosszas megyei szolgálata miatt, de azért sem lehetett elejteni, mert tudvalevőleg az akkori József főhercegnek, mint korábban kisjenei főszolgabíró, nagyon kedves embere volt. A főispán magatartását e pontig maga a szóban lévő család is természetesnek találta higgadt pillanataiban és Urbán Iván bukásából nem lett volna nagyobb apprehenzió, ha őt egyúttal tüntetően a főszolgabíróságból is ki nem hagyták volna. Ez a tény és a főispánnak velejáró basáskodó eljárása azonban felbőszítették a megye független elemeinek legnagyobb részét Tabajdi tekintélyének általam történt kikezdése és a megyei független párt alakítására irányuló kísérletem nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az égedetlen befolyásos elemek nem maradtak csupán a duzzogásnál, hanem akcióba léptek.

Akkor odafenn is forrongott minden. Az ellenzéki hangulat emelkedőben volt. Az általunk tájékoztatott országos ellenzéki párt vezetői ügyesen felhasználták ezt az alkalmat és megindították felülről a megyei párt szervezését, amiből nekem nem csekély rész jutott.

Az ez időbeli pártpolitikai helyzetet azt hiszem elég élesen megvilágítja a jelzett szempontból az a levél, melyet én 1883 december közepe táján írtam gróf Wenckheim Frigyesnek Budapestről. Ennek egyes jellegzetes részei így szólnak:

„Miként Kígyóson említettem, gróf Apponyi Albert program készítésével vajúdott. Munkálatát közölte a párt kiválóbb embereivel, akiknek alapos kifogásaik voltak ellene. De már a programkészítés eszméje is kelletlenül fogadtatott többek által úgy, hogy Apponyi a program alapján álló párt létesítéséről ez idő szerint teljesen lemondott. Eleinte azt az alternatívát állította fel, hogy vagy határozottabb ellenzéki akciót kell kifejteni, vagy visszavonul egyidőre, de arról nem akart hallani sem, hogy a mostani definiálhatlan állapotban

maradjunk. Én ez alternatívát mindig sajnáltam, mert nem lévén reményem arra, hogy mi alkalmas programban meg tudunk állapodni, a második alternatívától mindig tartottam. Úgy látszik azonban, hogy most már neki is elviselhetőbb a gondolat, hogy a legrosszabb esetben laza kötelékben folytassuk működésünket, de ez esetben rendszeres opponálásra nem vállalkozik. Felfogása szerint az általa készített program minden pontja oly utógondolat nélküli elzántságot követel az egyes tagoktól, mely több irányban elvharcra kötelezne, hogy senki támogatását nem fogadhatná el szívesen, aki talán csak más kedvéért megy a küzdelembe s nem lenne a harc szükséges voltától teljesen áthatva. Ez maga után vonná, hogy az ellenzéki szerepet nem kellene kalendárium szerint játszani, azaz minden jelentkező alkalommal rendszeres ellenzéki vitát provokálni. Ő most csak a formát és expedienseket keresi, amelyek segítségével átmeheünk a jövő ülészakba. A hosszas készülődéseknek ez a sovány eredménye. Ily körülmények közt józanul nem lehet mást tenni, mint hogy az ember fenntartja szava és véleménye szabadságát és erélyesebben felszólal minden helytelen ellen. Azt hiszem, hogy ez nem lenne rossz, mert Magyarországnak nincs sok fölösleges, elméletileg és gyakorlatilag képzett politikusa. Kár lenne, ha a létezők egy része meggondolatlan állásfoglalása útján örökre imposszibilissé válnék az országot e téren szolgálni. Aradon most meglehetősen össze van zavarva minden. A birtokosok egy részét kihagyták a közigazgatási bizottságból, amit – úgy látszik – ők nagyon rossz néven vesznek. Az Urbán-eset miatt a zsenri haragszik. Egyrésze Vásárhelyi László vezetése mellett megyei ellenzékké szervezkedik. Báró Simonyi Lajos valami békítő terven töri a fejét s biztosítani akarja a nyugtalankodókat, hogy az esetre, ha Ormos Péter bármely okból nem lenne többé alispán, a főispán a mostani főjegyzővel, Szathmáry Gyulával szemben Urbán Ivánt támogassa. A megyei tisztújító közgyűlés iránt rendkívül nagy az érdeklődés. Azt hiszem, hogy jobb alkalmad ennél nem egyhamar lesz az egész megyei közönséget színről színre együtt láthatni. A szavazástól velem együtt tartózkodhatnál, de a főbb emberekkel ott megismerkednél személyesen.”

Kérésemre ugyanis megengedte gróf Wenckheim Frigyes, hogy őt az aradmegyei virilisták közé vegyék fel. Ezután az „Alföld” című pártlapunknak adandó utasításról írtam neki.

A megyei ellenzéknek ezidőben a legfőbb jogi és taktikai tanácsadója az eszes és ügyes Nachtnebel Ödön aradi ügyvéd, nekem is állandóan jóakaró barátom volt. Főleg ő rendezte azt az 1884 március 16-án tartott aradi nagy összejövetelt, melyen a megyei nagybirtokosok és a választókerületek számos kiküldöttei, az ottani ellenzéki képviselők, továbbá Apponyi Albert és Wenckheim Frigyes grófok is megjelentek. Ott forma szerint megalakult a megyei mérsékelt ellenzéki párt, a kerületi pártok megalakulása

pedig előkészítettett. Már ez alkalommal sokan gratuláltak nekem, hogy a két héttel előbb Grecsák Károly képviselőtársam mint pártkiküldött jelenlétében történt fölléptésem Pécskán rendkívül kedvező kilátások mellett ment végbe.

Másnap az országos és megyei párt számos tagjának kíséretében programbeszédem megtartása végett kimentem Pécskára, ahol roppant népes és fényes fogadtatásban volt részünk. Ez a beszédem igen jól sikerült és hatását nagyban fokozta az, hogy Apponyi úgy fűzte hozzá megkapó népies szónoklatát, hogy az általam mondottak hitelét és tekintélyemet a nagytömegű választók előtt igen emelte. A reá következő és a közönség által adott nagyon népes lakomán, ahol a szomszédmegyei ellenzéki értelmiség nagy része, köztük Justh Gyula is jelen volt, szívem szerint mondtam el, hogy mit tartok a közpályáról. A politikai helyzetéről is leplezetlenül nyilatkoztam. Az ország legnagyobb szónoka itt megint oly beszédet mondott, mely szavaimat ismét megarányozta. Mint az 1867-i közjogi alap rendíthetlen híve, ezt a valóban nemzeti politikát kívántam megvalósulva látni. Ennek szolgálatában önzetlenül s ha kell önfeláldozással is akartam küzdeni, azokkal szemben, kik a hatalmat csak magáért a hatalom birtokáért kívánták.

Ez az akciónk úgy az értelmiségre, mint a szavazók nagy tömegére előbb Pécskán, majd a sajtó révén az egész megyében igen mély hatást tett és lelkesedésre hangolta az embereket. Különben ugyanígy jártunk el a kerület egy másik nagy községében, Óthalmon (Glogovácon) is, ahol mind a ketten németül szónokolván, Apponyi az ottani svábokat úgy megnyerte, hogy hűségükben tántoríthatatlanokká lettek. E nagy kerületben azonban azután egészen magamra maradtam, mert a megyei értelmiség a többi kerületben volt teljesen elfoglalva. De a pécskai – irántam különben nagyon jóakaró intelligencia – állásánál és életérdekeinél fogva nagyon le volt kötve az országos és megyei kormányzattal szemben. Néhány független főemberem nem is érezte elég erősnek magát, azért fölszólítottak, hogy az ügy érdekében mennél többet legyen velők. Továbbá minden biztatás, sőt tudtom nélkül, küldöttségben mentek gróf Wenckheim Frigyeshez Kigyóásra, akiről tudták, hogy rendkívüli jóakarattal viseltetik irántam és felkérték, hogy mint előkelő párttag, jöjjön segítségökre. Ő ezt nemcsak megígérte, hanem több irányban hathatósan meg is tette. Hogy a megyei ellenzék küzdelme ne legyen meddő, ámbar egyénileg nagy áldozatot hozott vele, mert hajlamaival ellenkezett, maga is föllépett a kisjenei kerületben a tőlünk elpártolt báró Bánhidya Béla ellen, épúgy, mint Zselénszky Róbert gróf, Bohus Zsigmond és Urban, Iván Bohus László ellen két más kerületben. Ennek következtében félre kellett tennem minden álszemérmert és meg

kellett szerveznem a határozottan mellettem nyilatkozó választói többséget. Csaknem három hónapot töltöttem az engem jelölő kerületben s csupán akkor távoztam onnan egy-egy rövid időre, mikor hivatalos dolgaim máshová szólítottak. Emellett azt sem utasíthattam el magamtól, hogy kivételesen más megyei kerületben is korteskedjem.

Ellenfelem a velem különben rokonszenvező és tiszteletreméltó gróf Károlyi Tibor volt. Ő nem szívesen lépett fel újból Pécskán, de Tabajdi főispán tervének megvalósítása érdekében sógora, Tisza Kálmán miniszterelnök úgyszólván kényszerítette arra. A Képviselőház folyosóin és a képviselőházi elnök lakomáján szívélyesen érintkezett velem. Habozását látva, kedélyesen figyelmeztettem, hogy nem lesz tanácsos fellépnie. Ebbeli kijelentésemet fogásnak, bluffnak tekintvén, csak enyelgett. Ez a viszony egy időre csak akkor romlott el, midőn mint jelöltnek el kellett Pécskára jönnie s ez alkalommal őt és mindenfelől összegyűjtött idegen úri kíséretét a közönség egy meggondolatlan része kavicssal meghajigálta. Erre Tabajdi minden nap kiment Pécskára. Mellette a kincstári jószágigazgató, az aradi oláh püspök, a későbbi metropolita Metianu János és maga Károlyi, illetve emberei mindent elkövettek megválasztatása végett és az én támogatóim terrorizálására. Nem használt semmi sem. A hangulat élénkebb és reá nézve egyre kedvezőtlenebb lett. A híres kortes Tabajdi ugyan úgy nyilatkozott eleinte, hogy jelöltjének megválasztása biztos, csak többségének nagysága nem. Majd pedig azt mondta, hogy a szemben álló két párt olyan egyforma, mint két tojás és csak valami véletlen fogja a választást eldönteni. Az eredmény az lett, hogy nekem a többségem is 700 szavazattal volt nagyobb, mint Karolyi Tibor gróf egész pártja.

Nevezetes a dologban még az, hogy visszaélésektől méltán tartván, én gróf Apponyit kértem fel a bizalmi férfi funkciójának elvállalására, amit ő el is fogadott. Ma is megvannak jegyzetei, melyeket a választási bódében a végből tett, hogy a szavazást ellenőrizze. Ott bámulatos nyugalommal tűrte, hogy a Tabajdi által utasított és tőle remegő megyei főszámvevő, mint választási elnök gorombáskodjék vele. Másokat is folyton türelemre intett, míg a siker nem volt egészen bizonyos és a jegyzőkönyv el nem készült. Amint azonban a megbízólevél ki volt állítva, a felizgult és a legmagasabb fokig fellelkesült óriási tömeg már nem hallgatott reá sem. Az országospárt nevében kívánt engem üdvözölni. Szó sem lehetett róla a nagy emberáradatban, mely a diadal feletti örömeiben valósággal tombolt. Engem fehérruhás fiatal leányokkal telt és választók által húzott kocsiban vittek a mandátum átvétele végett a szavazás színhelyére. Akkor láttam, hogy mi a valóban megmozdult nép s annak lelkesedése miként viharzik. Nemcsak

a férfiak, hanem az asszonyok is ezrével hullámozottak valósággal örömmittasan a zsarnokinak tartott megyei rémuralom felett kivívott győzelem hírére, mivel a távíró a többi aradmegyei kerületekből is híret hozta az ellenzékiek fényes győzelmének – egynek kivételével – akiről mindenki tudta, hogy nincs kilátása győzelemre. Tabajdi le volt sújtva. Tisza Kálmán, sógorának nyilatkozata szerint, soha sem kelt ki oly élesen mindig dédelgetett emberei ellen, mint most a híres aradi főispán ellen. Apponyinak ellenben ez a választás az 1884. évi választási harc alatt legszebb diadala volt. Én sem voltam hálátlan iránta. Megbízásait odaadással végeztem még kilenc évig, sőt a nem politikaiakat azután is. Egy Eberhardról 1884 december 26-án kelt levelében megköszönte egy küldetésemnek fényes sikerrel koronázott teljesítését.

„Ezzel – ír – a párt és személyem körül szerzett érdemeid sorát egy jó darabbal megnagyobbítottad. Szíves újévi üdvözlődet atyámmal együtt őszintén viszonzom. Még egy jókora nehéz útdarab áll előttünk, de megkönnyebbitjük azt egymásnak, ha kölcsönös bizalom és őszinte jóindulat uralkodik közöttünk. Lesznek mindig – intra et extra muros – akik iparkodni fognak arra, hogy ezt a bizalmat, mely politikai létünk föltétele, megzavarják; de hála Istennek vannak olyanok is, akik képességük és jellemük egész súlyával az ilyen törekvések sikerét meghiúsítják. Ezek közé elsősorban Téged számítalak és szíves jóindulatodra ezentúl is számítva baráti üdvözléssel maradok tisztelő híved
A. A.”

Tabajdi Károly hatalma Arad megyében ezzel megtört. Ő azontúl már inkább csak helytartója volt kiszemelt, de csak valamivel később, halála után kinevezett utódjának. Azonban másutt, ahol csak lehetett, a másfélévtizedig Magyarországra nehezdedő hatalom mindenütt nyomott. Pécskát miattam azzal büntették, hogy a több mint száz év óta ott levő kincstári prefekturát áthelyezték Aradra. Később sikerült nekem egy birtokvétel alkalmával a hű községeket bőven kárpótolnom. Engem az időben szóba hoztak a Budapesti Kereskedelmi Akadémia igazgatóságára (később föl is ajánlották, de már akkor nem fogadtam el), azután a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara titkárságára, végül pedig a megüresedett Magyar Földhitelintézet gazdasági igazgatói állásra. Habár mindenütt elsőrendű tekintélyes férfiak jelöltje voltam, megválasztásomnak útját állotta a kormánybefolyás. Azonban legalább lenn békém volt egész addig, míg ottani állásaimról kilenc év múlva önként magam nem mondtam le.

Ez a béke azért volt következményeiben is fontos, mivel működésem mindén téren szakszerűbb lehetett és alaposabb

tevékenységet fejthettem ki. Ez természetesen képzettségemet és föllépésem hatását is fokozta. Szomorú volt nálunk ez időben, hogy mindenben a pártszempont és tekintet uralkodott. Kormánypártiak is elismerték egyes ellenzékiekéről, hogy hasznos munkát képesek végezni, de éppen ezeknek megsemmisítése által vették a maguk érdekeit leginkább megóvhatni. A közérdekkel nem sokat törődtek és hogy a becsületes törekvést nem szabad a gyér magyarságnak a magyarok közt megbénítani, arra ezek az urak nem is gondoltak. Pedig, hogy a parlamentben és azon kívül is mennyi volt a teendő, azt az alábbiak is némileg sejtetni engedik.

A kamarában a vezetés és az érdemleges munka is egészen kezemben volt. Az aradmegyi gazdasági egyleti vándorközgyűlésen mozgalmat indítottam a megyében létesítendő földmívesiskola érdekében. A Somssich Pál elnöklete alatt működő budapesti „Gazdakör”-ben a bankkérdés tárgyalása idején 1885 januárius 21-én „A mezőgazdák hitele és a jegybank” cím alatt tartottam előadást. E munkám volt a tanácskozás anyaga és mivel beható széleskörű tanulmánynak volt az eredménye, annak jól megokolt javaslatai a bankemberek közreműködésével lefolyt nagy vita után határozati erőre emelkedtek. Az erdélyi két kereskedelmi és iparkamara képviselőivel Brassóban többször is tárgyalásokat folytattam a román vámháborút megelőző kereskedelmi szerződési alkudozásoknak érdekeltégi anyaggal való előmozdítása céljából. Erről nagyobb tanulmányt írtam, melyet a kamara fölterjesztett és kinyomatott.

Az 1885. évi nagy országos kiállítás idején tartott első nemzetközi széleskörű gazdasági kongresszusnak György Endre későbbi földmívelésügyi miniszterrel együtt előadója voltam. Míg ő kisbirtoki személyes hitellel, addig én a mezőgazdasági válság roppant terjedelmes kérdésével foglalkoztam. Előadmányul jókora könyvet írtam, mely nemcsak magyarul, hanem német és francia nyelven is megjelent. Ez a mű nemcsak hazánkban és a tudományos és gyakorlati férfiak által tömegesen látogatott kongresszuson, hanem a külföldi tudományos irodalomban is figyelmet keltett. Arra folyóiratok, szakművek és lexikonok is (pl. a Conradé: Handwörterbuch der Staatswissenschaften) gyakran és még sokáig hivatkoztak. E kongresszust gróf Károlyi Sándor fáradhatlan buzgalma és széleskörű külföldi agitációja hozta létre. Ő maga járta be a nyugatot e végből. Mint elnök is helyt állott minden tekintetben és boldog volt, hogy vállalkozása oly fényesen sikerült. Engem folyton kitüntetett és haláláig tartó meleg barátságával jutalmazott. E siker dicsőségéből egyébiránt úgy akkor, mint később más tekintetben is bőven kijutott nekem. Még évek múltán is tapasztaltam Német- és Franciaországban, hogy művem és két kongresszusi előadói beszédem mélyebb nyomokat hagytak maguk után.

A kongresszust megelőző nyarat magyarádi szőlőnkben töltöttem, hogy a sok előmunkálatot ott nyugodtan elvégezhessem. Onnan kért fel Arad szab. kir. város érdemes polgármestere, Salacz Gyula, hogy a kiállítás alkalmából hazánkban megjelent előkelő és nagy francia utazó társaságot, mélyben Lesseps Ferdinand vezetése alatt tudósok, művészek, írók és zeneköltők voltak (Delibes, Massenet, Coppée, stb), a vidék nevében francia nyelven üdvözljem. Ez oly jól sikerült, hogy a francia urakkal egészen barátságos, meleg viszonyba jutottam. A szuezi csatorna nagyevű megteremtőjét mindenféle nékem kellett kísérgetnem. Ilyenféle szerepem, miként már említettem, az utolsó nemzetközi statisztikai kongresszus 1876. évi látogatása alkalmával is volt már. Az 1885. évi nemzetközi gazdakongresszus társas összejövetelei alkalmával nem volt hivatalosan kiosztott szerepem, de azokon természetesen kivétel nélkül részt vettem és gróf Károlyi Sándor társaságában annak sok előkelő tagját elkísértem Kisbérre is, mely alkalommal e remek állami ménésbirtokot minden nevezetességeivel együtt jól megtekintettem.

Az országgyűlésen ez évben nem voltam annyira elfoglalva, mint a késő ősszel Bécsben tartott delegációban, melynek tagjává lettem. Mint ilyen, a hadsereg ellátásának és felszerelésének rendszerét és részleteit tanulmányoztam előbb az előterjesztésekből, majd a közös hadügyminisztérium illető osztályában, később pedig az egyes intézetekben, nevezetesen – kellő Vezetés mellett – a kaiserebersdorfi nagy ruharaktárakban. Ennek eredménye két fölszólalás lett a plenáris ülésben. Bécsben ekkor a nemzetközi gazdasági kongresszuson résztvevő több odaváló előkelő politikussal, mint Pecz Sándorral, Skere Alfréddel, Banhaus volt osztrák kereskedelmi miniszterrel és másokkal, továbbá egészen idegenekkel is a mi vezető férfaink társaságában értékezleteket tartottunk, a budapesti határozatok foganatosítása tárgyában. Majd vendége voltam az udvarnak egy ebéden, továbbá gróf Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszternek és a francia nagykövetnek, Fouchér de Careil grófnak is, akinek híres ebédjén előkelő francia agronomusokkal s más közigazdasági szakemberekkel jöttem össze. Ezek az érintkezések igen tanulságosak voltak reám nézve.

A bécsi tartózkodást megelőzően hosszabb és a hírlapokban is megjelent beszámolót tartottam Pécskán az ország akkori politikai helyzetéről. E beszédben tiltakoztam azon állítás ellen, mintha az úgynevezett szabadelvű párt Deák Ferenc erkölcsi magaslaton álló politikájának folytatója lenne. Az ő elve soha sem volt az, hogy meg kell alkudni minden irányzattal bármily áron, mivel különben az alkudhatnék meg másvalakivel. Ez a szellem nem nyújthat a valóban üdvös nemzeti politika folytatására semmiféle elfogadható biztosítékot. Azt hiszem, most már hivat-

kozhatom arra, hogy a következmények igazolták álláspontomat. Az ország újabb közgazdasági és pénzügyi kiegyezés előtt állván, igyekeztem kimutatni, hogy az Ausztriával nagyon engedékenyen és ügyetlenül alkudozó kormánnyal szemben mily nagy szükség van egy hazafias, komoly és tárgyilagos ellenzékre. Szokásom volt minden évben megjeleni választóim körében, hogy őket a politikai élet folyásának a színpalak mögötti mozzanatairól is tájékoztassam. Mellékesen megjegyzem, hogy ilyenkor boldoggal és boldogtalanul érintkeztem. Meghallgattam panaszait és kívánságait és valószínűs értekezletet tartottam a helyi közállapotokról is, melyek érdekében minden tőlem telhetőt megtettem. Itt említem meg, hogy még 1884-ben kezdtem el az oláh irodalmi nyelvet mesterek vezetésével alaposabban tanulni, hogy elég nagy számú ilyen ajkú választóimmal is értekezhessen, sőt nemsokára az ő nyelvükön is elmondtam beszámoló beszédeim lényegét, amit rendkívül jó néven vettek s éppen oly híven kitartottak mellettem, mint a magyarok és németek.

A reánk következő 1886. év is nagyon gazdag volt oly eseményekben, melyek elsősorban az én magánéletem körén belül, de a közélet nem egy terén is igen nyomatékosaknak bizonyultak* Az Aradi Gazdasági Egyesület működésével szoros kapcsolatban állott a hitelszövetkezetek aradvidéki szervezetének létesítése. Gróf Károlyi Sándorral állandóan szoros összeköttetésben lévén* csak természetes, hogy az ő nagyszerű törekvéseinek megyénkben én első terjesztője lettem. A kapott minták alapján kidolgoztam a megyei központnak és a községi hitelszövetkezeteknek alapszabályait. Azután pedig mielőtt a megyei illetékes egyének nagyobb értekezletét hívtuk volna össze, melyen előadóként működtem, a hírlapokba fölvilágosító tanulmányzerű közleményt írtam. Később a derék és ügyes Vásárhelyi László nagybirtokos vette át e mozgalom vezetését. Ha nem is fényes, de valamelyes sikere ennek az agitációnak mégis lett, főleg miután az azóta, fájdalom, megszűnt Arad-Csanádi Gazdasági Takarékpénztár ingyen vállalta el a megyei központ teendőit. A kamarában szintén voltak a sok folyó ügyön kívül nagyobb rendszeres munkák is. A képviselőházban nemcsak a bizottságokban dolgoztam, hanem annak nyilvános ülésein is többször tartottam nagy beszédeket. Így januárius 14-én a költségvetési vitában az előirányzat irreális voltát igyekeztem kimutatni és ostoroztam a romlott kormányzati rendszert. Ugyanazon évi szeptember 30-án pedig az Ausztriával kötendő vám- és kereskedelmi szövetségről szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával helytelenítettem a kormány célszerűtlen alkudozási technikáját és sürgettem a gazdasági egyenjogúságot, különösen pedig a termeléssel összekötött fogyasztási adók önállósítását. E beszédet azzal végeztem, hogy a nemzetnek

politikai érzéke mellett ápolni kell annak méltányos közgazdasági érzékét is.

Ilyen munkásság közepett ért ez évben három haláleset. Februárius havában temettük el a 72 éves báró Tomassich Imrét, aki anyósomnak anyai nagybátyja volt. Pompás modell lett volna Jókai Mór vagy Mikszáth Kálmán számára. Valóságos Mokány Berci tűnt el vele, akinek furcsaságai engem is sokszor felderítettek, midőn különös életmódjának, mint különben nagyon szívesen – látott vendége, szem- és fültanúja lehettem. Később feleségem szülei és én vétel útján megszereztük az ő lökösházi birtokát. Ez persze nem ment oly könnyen, mert akkor nemcsak kellő ellenértékre volt szükség, hanem egy nagy rokonság több ágával kellett egyezkedni. Én toltam a mi részünkről a temetésen és az osztáson az én feladatomból volt nyélbe ütni a másik ágra jutott birtokrész megvásárlását is.

A másik haláleset még közelebről érintett. A nyár elején rábeszéltem Édesatyámat, hogy végre látogasson meg bennünket budapesti otthonunkban. Némi vonakodás után hosszabb időt töltött nálunk, mert jól érezte magát ottan. Ennek eltelével lekísértem Aradra. Igen meleg nap lévén, az úton nagyon fölmelegedett s így szállott le Matild nővérem boltíves lakásába s nem a magunkéba, ami végzetessé vált reá nézve. Én csakhamar visszautaztam, de egy táviratban hívtak le már egy hét múlva, mert atyám kétoldalú tüdőgyulladásba esett. Aradra való megérkeztem után az orvosok azonnal kijelentették, hogy nincs mentés. De vasszervezete mégis ellenállott egy hétig a rendkívül heves tüdőgyulladásnak. Nappal nővérem is mellette volt, de éjjel Teréz nagynénémmel, apám sokkal fiatalabb hűgával, felváltva ápoltuk őt. Mikor már közeledni láttuk végét, mindketten állandóan talpon voltunk. Soha sem felejttem el, hogy még egy nappal előbb felkelt és ülve az asztalnál akart reggelizni, nem tudtuk ágyban tartani, de elesvén, azt mondta: „látod, hogy az a rendkívüli nagy testi erő mit ér?” És nem tudom elfeledni, mily hálás tekintetet vetett rám, midőn az utolsó pohár vizet nyújtottam neki. Alig itta meg, folytonos zihálása egyszerre megszűnt. Én mélyen megrendülve, csókoltam meg verejtékes homlokát és fogtam fel utolsó lehelletét. Június 2-án második szülőm elköltözésének is szemtanúja voltam és áldottam a sorsot, hogy én is tehettem nekik valamely csekély szolgálatot végső perceikben, azért az önfeláldozó jóságért és rajongó, határtalan szeretetért, mellyel többi gyermekeik közt életem első pillanatától az ő végső szívdobbanásuk beálltáig engem is körülvettek. Nagynéném megindulva szorított velem kezét mondván: „Úgy szeretted atyádat, mint egy jó fiúnak kell; meg fog áldani az Isten érte!”

Nem akarom ecsetelni fájdalمامat, melyet negyvenéves

férfiú létemre éreztem. Az őszinte és mély volt. De le kellett küzdenem, mert a végtisztességet és az összes ilyenkor előforduló ügyeket, mint legidősb fiának, nekem kellett intéznom. Testvéreim azonnal mellém gyűltek. Másnap a nagyon korán érkező vasúti vonattal jöttek budapesti rokonaink, köztük a mindig hű és helytálló Thék Endre is. Mikor ezeket vártam és láttam, hogy a pályaudvaron minden épp oly pontosan és ridegen bonyolódik le, mint máskor, ez nekem, a harcedzett és fölvilágosodott természettudományi gondolkozású férfinak, rosszul esett. Elgondolkoztam megint az egyes ember életének jelentéktelen volta felett. De egyúttal összehasonlítottam az én apám kifogástalan életének szeretetteljes gondolatokat keltő végét, egyik nagyon gazdaggá lett rokonunk valamivel előbb bekövetkezett halálának körülményeivel. Ez utolsó pillanataig is páncélszekrénye kulcsait markolászta, emlékéet pedig nevető kapzsi örökösei csak hideg, formyszerű külső kegyeletben részesítették, holott mi szegény szüleinkért életünket adtuk volna oda. Nemcsak azok, kiket atyám jó szíve támogatásban részesített, hanem az ismerősök és barátok nagy serege is elárasztott minket részvétnyilatkozatokkal. Egyet, mely öcsémhez intéztetett, mert szeretettel jellemzi őt, némi rövidítéssel ide iktatok:

„Nagyon sajnálom, hogy betegségem miatt nem mehettem el öreg jó barátom temetésére és egy kapa földdel nem érintettem azt a koporsót, melyben az atyák leggyöngédebbike nyugszik. Hamvai fölött legyen könnyű a föld, a gyászoló családnak pedig nyújtson némi vigaszt az általános részvét, melyet az elköltözött minden barátja érez. Nevét az örök enyészettől meg fogja menteni hosszú időn át a család kegyelete, s emlékéet megörökíteni Jenő – dicső fivéred majdani életírója.”

Ezt az utóbbi megjegyzést sem hallgatom el, habár jól tudom, hogy az abban foglalt jóslat nem fog bekövetkezni, de legalább amilyenre képes vagyok, olyan emléket akarok neki állítani ez iratomban. Az aradi beszentelés után hült tetemét másnap batonyai családi sírboltunkban helyeztük el a halálban őt közel tizenhat évvel megelőző Édesanyánk mellé, így egy második temetés összes keserveiben is részünk volt.

A csekély kis örökség mellett is elég dolgot adott a hagyatéki tárgyalás a sok alakszerűség miatt. Minden irányban méltányos akartam lenni és atyánk emlékére testvéreimmel együtt egy kis alapítványt tettem, melyről azt hittem, hogy az ő intencióinak is megfelel, mert megőrzi a megyében és Pécskán is az ő mocsoktalan emlékéet. Az oláhok e magyar várost elfoglalván, az is megsemmisült. A harmadik haláleset később történt, arról majd a fejlemények során alább fogok szólni.

Nagy gondot okozott nekem ez időben pártunk aradi közlönyének, az „Alföld”-nek ügye. Annak szerkesztőjével Farádi Vörös Vidorral némi sógorsági viszonyba jutottam. De nem ez, hanem szép képzettsége, becsületes jelleme és megbízhatósága hangolt arra, hogy a párt vagyonosabb tagjainak megnyerésén kívül, némi anyagi áldozattal is támogassam a közös tulajdonukat tevő hírlapvállalatot. E közlöny fenntartását fontos közügynek tekintem. Később is eléggé főtt miatta a fejem. Míg én a politika terén működtem, nem is történt baja. Azután nemsokára megvonták tőle azt a csekély anyagi segítséget is, melyre szüksége lett volna s így a lap megbukott. Keresztény magyar hírlap nem is jelent meg többé Aradon. Íme egy példája a magyar nemtörődöm-ségnek, mely egy pár évtized múlva romlás felé vitte a nemzetet.

Ennyi mindennemű izgalom és munka által erősen igénybe vett idegrendszeremet pihentetnem kellett. Akkori helyzetemben és koromban erre a legalkalmasabb az volt, amit választottam is, a nagyobb utazás. Fenn és lenn elvégezvén dolgaimat, tíz hétre eltávozhattam hazulról, most már természetesen feleségem társágában. Mielőtt Észak európába elindultunk volna, az útiterv minden részletét kidolgoztam s azokon a nagyobb helyeken, ahová készültünk, jó részt már előre jeleztem a konzulátusoknál, hogy főleg tanulmányozás céljából megyek, mikor érkezem, meddig maradok és mit akarok végezni. Egyúttal tanácsot is kértem, hogy az időt a legtanulságosabb módon és a legkellemesebben miként használhatnám fel. Így azután ez az utazásom számos hasonló közt egyikévé lett a legjelentősebbeknek.

Boroszlóban felkerestem Miaskowski egyetemi tanárt és agrárpolitikai író, akivel a múlt évi budapesti kongresszuson ismerkedtem meg. Berlinből kirándultunk Charlottenburgba és újból Potsdamba. Mindenütt volt sok olyan dolog, amit érdemes volt többször is megtekinteni. Nem rohantunk, de nem is vesztegettük el az időt, mivel utam további folyama alatt nagyon sokat kellett még megtekintenünk. A következő állomás Koppenhága volt, ahová Warnemündén és Falster bájos zöld szigetén át jutottunk. Meglepett az egész vonatunkat cipelő gőzkomp és a remek dán mezőgazdaság és állattenyésztés külső képe. A sorjában kipányvázott és a rét föllegeltetése után mindig tovább vitt szarvasmarhasor is érdekes volt. A dán főváros nevezetességeit persze mind alaposan szemügyre vettük és tőlünk telhetően méltányoltuk a híres Thorwaldsen-múzeumot. E tengerészeti megerősített város maga azonban nem tett oly imponáló benyomást reám, mint Svédország bájos fővárosa: Stockholm, ahol úgy éreztük, hogy az észak-franciáinak nevezhető tiszta gót ivadékok egész nemzeti valóját láthatjuk. Onnan hosszabb tartózkodás után szárazon és vízen nagyobb kirándulásokat tettünk. Hat óra hosszat hajóztunk a

Maelár taván, Upsalába, ahol a nevezetes evangélikus templomot és az egyetemet megtekintettük. Én tudakozódtam az Ulfilás-féle első bibliai fordítás után, de annak megmutatása feltételekhez volt kötve, melyeknek időnk rövideje miatt nem tehetünk eleget. Stockholmban megtekintettük a svéd nemes családok címereivel úgyszólván bélelt Ridderholmskerket, a királyi palotát, a Djargardent, az érdekes etnográfiai múzeumot és a liften elérhető vasból épült kilátó helyeket, ahonnan szép panorámát élvezhettünk. A svéd köz- és társadalmi életre vonatkozó olvasmányaim a svéd urakkal főleg angol nyelven folytatott társalgás során életet nyertek. De e részben a legtöbbet mégis Mezey Sándor aradmegyei származású honfitársunknak köszönhattuk, aki mint követségi tanácsos, abban a helyzetben volt, hogy az ottani viszonyokról alaposabb fölvilágosításokat nyújthasson nekem. Később az észak-amerikai követséghez osztották be, azután pedig a monarchiának rio de janeirói követévé lett. Braziliába való elutazása előtt meglátogatott minket Budapesten. A tengerentúlról hazautaztában sárgalázba esett, melybe bele is pusztult.

Svédországnál jobban meglepett Norvégia. Maga Christiania (Oslo) is érdekes hely, de kimagasló része volt egész utazásunknak a Petersen főkonzul által rendezett feledhetetlen kirándulás kocsin, vasúton, tavakon és fjordokon keresztül egész a Rjukanfos nevű nagy vízesésig. Az a már élemedett milliomos gyártulajdonos, aki a mi közgazdasági érdekeink képviselőjét csak mint fizetés nélküli tiszteletbeli konzul látta el, oly szíves, előzékeny, vendégszerető, okos és tekintélyes ember volt, hogy az anélkül is bámulatosan szép és tanulságos dolgok megtekintését sokkal élvezetesebbé és mélyebb hatásúvá tudta tenni. De előbb alaposan kikérdezett, hogy valóban nem kikeresztelkedett magyarok vagyunk-e? Azért tette ezt, mert egy magyar hangzású nagyobb társaság egyetlen tagjában sem ismert fel igazi magyarokat. Norvégiában oly nemzetet volt szerencsénk mégismerni, amely sok tekintetben a realitás szempontjából eszményinek mondható. Kicsinysége dacára zord égöv alatt a közműveltség, erkölcsiség és jólét oly fokára tudott fölemelkedni, melyet sokkal nagyobb nemzetek is méltán irigyelhetnek tőle. Ez utunk benyomásairól köteteket lehetne írni. A természet páratlan és sajátlagos szépségein kívül bámulatos ott a technikai vívmányok ügyes felhasználása is. Különböző szintben levő tavak csatornák által vannak összekötve úgy, hogy hajónkkal majd igen magasra hágtunk, majd mélyre szálltunk le, természetesen a kamarazsilipeknek egész sora által. A nyár itt különösen hosszú és az enyhe, kellemes napok alatt a szabadban való csaknem állandó tartózkodás már maga üdülés számba ment. Feleségem az útról nagyon tüzetes leírásokat küldött haza, melyek némi simítással megérdemelték a kiadatást. Petersen és neje nagyon figyelmesek

voltak irántunk. Még a hajóra is fölkísértek, mielőtt Hull angolországi nagy kikötőig terjedő háromnapos tengeri utunkra kelünk volna. Ezen éltük meg a legnagyobb vihart a Skagerrakon át haladva a tengeren. Csaknem 24 óráig dobálták a hullámok elég tekintélyes hajónkat. Rosszul is lettünk mind a ketten. De a vihar elültével a naplemente leírhatatlanul szép volt. Az utolsó napon a tengeri hajózás csak élvezetet nyújtott, mely elfeledteté velünk, hogy valamivel előbb huzamosan mit szenvedtünk. Hullben a Terminus (vasúti végállomás) óriási szállodában még jóidőig mozogni éreztük a földet lábaink alatt. Itt egészen más világba léptünk be. Az emberek hidegebbek, kimértebbek, kevésbé előzékenyek, de ridegségük mellett imponálóbbak, a jólét pedig itt hasonlíthatatlannal nagyobb volt. Másnap Londonba érkeztünk, ahol én már nagyon otthonosan éreztem magamat. Odamenetelem célja most az éppen akkor rendezett óriási Indian and Colonial Exhibition, az 1924. évi wembleyi elődének megtekintése, sőt tanulmányozása volt. Arra, hogy én a tengerentúli országokat meglátogassam, viszonyaim miatt nem igen volt kilátás. Így akartam ezt a sajnosán érzett hiányt lehetőleg pótolni, mert közgazdasági tanulmányaim során ennek nagy szükségét éreztem. Ez a páratlanul tanulságos kiállítás a Brit-birodalom gyarmati politikájának volt fényes, klasszikus föltüntetése. Együtt lehetett ott látni mind az öt világgrészben elszórt kisebb-nagyobb gyarmatok egész: gazdasági, részben társadalmi életének is szemléltetően elénk tárt plasztikus, színgazdag képét a technika és a művészet minden eszközének bámulatos leleményes alkalmazása mellett. Ezen valóságos speciális világkiállítás összehordott rengeteg tárgyaiból keletkezett az állandó gyarmati múzeum, melyet később évek múlva szintén megtekintettem, az ú. n. Imperial Institut. Emellett működött egy saját könyvtárral és roppant irattárral bíró és számos ezer tagot számláló gyarmati egyesület.

A világgazdasági eszmék és gondolatok s a nemzetek és emberiség életviszonyainak szabályszerűségei csak úgy rajzoltak ott és pedig szemléltető módon. Egy álló hétig jártam a túlszűfolt nagy helyiségekben. Egy kis könyvtárra való könyvet és nyomtatványt szedtem ott össze és azokat otthon tanulmányoztam behatóbban. Ebben a nézegetésben és tanulmányozásban persze alaposan kimerültünk úgy, hogy az a három hét, melyet erre Ostendében elfüldöztünk, nagyon kapóra jött és életszükséglet volt. Ott sok előkelő és magunkforma magyar emberrel és családdal voltunk együtt csaknem állandóan. Sokakkal e helyen jobban megismerkedtünk, mint otthon lehetséges lett volna. Ezidőtájt Belgiumban erős szocialista mozgalmak voltak. Gróf Wenckheim Frigyes még elutazásom előtt felkért Kígyóson, hogy ha több lesz kettőnél, pakkoljam fel e tengeri fürdőben mulató családját és

vigyem át Angliába. Apponyi Albert gróf felkeresett és meghívott az ő fürdőjébe Blankenbergbe, ahonnan még Heystbe is tettünk együtt kirándulást. Oly élénk, sőt fiatalosan fürge volt a velem együtt már negyvenéves férfi, hogy valóságos fiús futamokat rendezett a dűnéken, a tengerparton pedig – mondása szerint – agyonboldogított egypár krábbbét (tengeri pókot). Később újból erre járván, megállapíthattam az óriási fejlődést. Akkor sejtelmünk sem volt arról a pusztulásról, mely itt a világháború során be fog következni és hogy a szociális forradalom nálunk hamarabb fog beállani, mint ezen túlnépes és nagyon iparos országban. Az úton hazafelé Kölnben és Frankfurtban szállottunk ki. Tovább csak ez utóbbi városban tartózkodtunk. E szabad (hanza) városban én nemcsak a szokásos néznivalókat, a Goethe- és Rotschild-házakat, hanem a Paulskirchét és a Römert is megtekintettem. Az előbbi templomban János osztrák főherceg elnöklote alatt, aki akkor a Reichsverweser állását töltötte be, ülésezett az első német ideiglenes és kísérletszerű parlament (1848). Nem vagyok német, de a történeti emlékek mégis benyomást tettek ott reám. A Römer nevezetű ódon városházára, ahol azelőtt a német császárokat választották, a híres történeti nevezetességű termeken kívül, gyakorlati célú gondolat is vezetett. Benne székelt Miguel főpolgármester és birodalmi képviselő, aki mint ilyen, nagy tekintélynek örvendett és később, mint a Németbirodalom pénzügyminisztere elsőrendű fináncapacitásnak ismertetett el. Én az alkalmat fel akarván használni, bizonyos németországi közzvetett adózási kérdések tekintetében kértem ki a véleményét. Erre azért volt szükségem, mert a német söradónak több területen való beszédését például akartam felhozni arra, hogy ugyanazon vámterületen a termeléssel kapcsolatos fogyasztási adókat külön, önállóan is lehet kezelni területenkint, például nálunk, Ausztriától függetlenül. Meglehető száraz, azonban udvarias fogadtatás során megadta a kért fölvilágosításokat.

Nagy utamról haza érkezvén, arról értesültem Aradon, hogy Tabajdi Károly főispán, akinek éppen át kellett volna költöznie az aradival addig együtt ellátott krassó-szörény megyei főispánság székhelyére Lúgosra, mert helyzete Aradon már a nevezetes képviselőválasztás óta tarthatatlanná vált, nagyon beteg. Egyideig volt még remény fölépüléséhez, de betegsége, melyet szokott mértéktelensége által maga idézett elő, oly fordulatot vett, hogy nagy szenvedés után csakhamar meghalt. Ez a mi megyénk közállapotain ugyan már nem változtatott, azonban halálát mégsem vettem közömbösen, mert egyidőben – úgy látszott – barátomat, majd ellenfelemet, utoljára pedig kibékíthetetlen ellenségemet láttam összeroskadni és az emberi lét és hatalom múlandóságának nagy örvényét feltárulni magam előtt. Tabajdi Károly

az aradmegyei Nagyzerind református magyar község jegyzőjének volt. fia. Tanulását nagy sikerrel végezte, mert kétségkívül igen tehetséges ember volt. Jellemezte igyekezetét, hogy az akkor semmiféle gyakorlati pályára sem képesítő jogtudorságot is megszerelte magának. Már 1867-ben, mint alkotmányos megyei főjegyző kitűnt tollának és előadásának ügyessége által. Ezután pécskai kincstári ügyésznek nevezték ki. Mint ilyenrel ismerkedett meg vele atyám. Mikor az aradi alispánság a közigazgatás és törvénykezés elválasztása után 1872 elején megüresedett, az ezzel egyidőben bekövetkezett megyei tisztújításon erre az állásra pályázott. Hatalmas ellenfele a már többször említett, de korántsem oly tehetséges és képzett Ormos Péter volt. Ekkor atyám, aki mint megyei virilista a jegyzői kart megszervezte, bátor és következetes agitációja által megszerezte neki a többséget. Ennek én is szemtanúja voltam. Nem ismert személyesen, csak hírből, de érdeklődött irántam, mert bizonyos mértékig lekötelezettnek érezte magát, így jutottam vele különösen 1875. évi battonyai bukásom után közelebb érintkezésbe. Ügyes adminisztrátor volt, aki tekintélyt is tudott tartani és az aradmegyei közigazgatást eleinte igazán rendbe hozta. Mindez nagyon népszerűvé tette a magyarság előtt. De sajnos, ezzel a hatalommal csak egy ideig tudott helyesen élni. Később, mint a legtöbb lelkileg műveletlen hatalomra jutott egyénben, benne is csúnya cezaromania fejlődött ki. Mivel két nagy vármegyében és egy szabad királyi városban parancsolt, a kormányelnök kegyence lévén, teljesen elbizta magát. Képességét azontúl nem fejlesztette, annak egyoldalúságát nem ellensúlyozta » számtalan hézagait nem pótolgatta. Bukása tehát szerencse volt a megyére, de halálát, mivel igazán kevés jó adminisztrátorunk volt, s mert azt hittük, hogy másutt, más körülmények közt még használhatott volna, mi ellenfelei is sajnáltuk.

Utódának, Fábián Lászlónak, aki Fábián Gábor akadémikusnak, Arad történetírójának és a híres műfordítónak volt a fia és aki most aradi törvényszéki elnök, kineveztetése Tabajdi hosszas betegsége miatt késett, ennek halála után azonban nyomban bekövetkezett. Igen tapintatos, képzett jogász, kedves, de az esélytelenségig szelíd ember volt. A béke rögtön helyreállott a megyében és ott minden jogosult tényező érvényesülhetett. Erélytelenségének sajnos következményei csak sokkal később zúdultak reánk. Az új korszaknak egyelőre csupán előnyei léptek előtérbe.

Ez év vége felé megint tagja lettem a Budapesten ülésező magyar delegációnak. Annak bizottságaiban föl is szólaltam, de mivel az ellenzék vezetősége már értésemre adta, hogy neki ott katonai szakemberre van szüksége, azért én csupán a legszükségesebb teendők végzésére szoritkoztam. Persze a fogadtatásokban részt vettem és Ferencz József királlyal is beszéltem, midőn a

budai várakban adott udvari ebédje után, éppen úgy mint Bécsben is, mindig cercle-t tartott, melybe minden delegátust bevont. Ott egy dalmát és egy osztrák delegátus közt ültem. Az előbbivel Klaičcsal a délszláv kérdésről olaszul társalogtam, persze akkor még nagyon lojális szellemben.

A következő, 1887. év első felét a törvényhozás termében nem a komoly munka, hanem a korteskedés s a hazabeszélés jellemezte. A képviselőválasztások Arad megyében megint a magyarság egyetértésével folytak le. Én Pécskán egyhangúlag lettem újból képviselő, – most már az új törvény értelmében nem három, hanem öt évre. – Kerületem községeknek és polgárainak, akik bizony túlságosan is igénybe vettek, időközben nagy szolgálatokat tettem. A közhangulat közszereplésem mellett ezért is úgy alakult, hogy ott másnak lehetetlen volt velem versenyezni. Az igazságtalan kérelmeket nem pártoltam ugyan, de elhárításuknál kénytelen voltam taktikázni, a méltányosak nagy részét azonban sikeresen tudtam elintézni, aminek híre ment s még több kérelmezőt hozott a nyakamra. Sokszor ezek miatt nem is tudtam dolgozni. A társasélet is mindinkább igénybe vett. Folyton több és több ismerősünk lett. Feleségem kedves modorával, szívjóságával és mind művészbibb énekével valósággal hódított. Sok estélyre hívtak meg bennünket. Ott csaknem mindig neki is volt szerepe. Magunk is mind nyíltabb házat vittünk és mindinkább számot tettünk a budapesti középosztályú társadalomban. Én magam nem egy mágnásházhoz voltam gyakran hivatalos, de feleségemet nem akartam kitenni a legcsekélyebb kicsinylésnek sem. Kivétel volt e tekintetben Wenckheim Krisztina grófné szalonja, ahová őt is meg szokták volt hívni velem együtt. Aradon kevesebbet tartózkodtunk, de ott meg minden körben otthon voltunk. Itt különben nekem a társadalom terén ez időben is alkotó munkát kellett végezniem. Így például, mint a kereskedelmi grémium ingyen dolgozó titkáranak sikerült ennél kivinnem, hogy egy létesítendő reáliskola céljaira annak körében korábban összegyűjtött alapot, átszámítva mintegy 20.000 aranykoronát, egy Aradon felállítandó kereskedelmi középiskola részére ajánlják fel. Az akkori velem jó viszonyban élő polgármestert, S. lacz Gyulát rávettem arra, hogy evégből előbb ideiglenes helyiséget, majd alkalmas épület számára telket és évi támogatást ajánltasson fel kérelmünkre a városi törvényhatósággal. Ugyanezt nagynehezen kieszközöltem a kereskedelmi és iparkamaránál is. A kormánynál pedig kijártam, hogy egy kiváló szakerőt, Ábrai Lajos reáliskolai tanárt engedjen át, akit azután Tabajdi főispán sok tekintetben alkalmatlan jelöltjével szemben a terror megtörésével kellett igazgatónak megválasztatnom. Valamivel később kieszközöltem az intézet számára, az utóbb elvesztett „akadémia” címet is. Éveken át kellett ez intézetet támogatni, amire különböző

hivatalos állásaimon kívül az képesített, hogy felügyelő bizottságnak sokáig valóban irányító tagja voltam. Mind e teendők mellett végezni kellett a többi intézményeknél már említett feladataimat is, már pedig azok sem lettek könnyebbeké.

Az országgyűlésen másfélórás beszédet mondtam 1887 januárius 20-án a költségvetési vitában. Kimutattam abban, hogy a kormány dilettáns és laza pénzügyi politikája minő kudarcot vallott s mily káros az országra nézve. A pénzügyminiszter tanácsatlanságát feltüntetvén, megjelöltem a főltételeket, melyek mellett pénzügyeink rendje helyreállítható lenne. Ezzel a beszédemmel a törvényhozásban és a szakközönség körében nagy elismerést arattam. Ez évben még a tengeri hajózásnak közösségéből származó hátrányainkról, a német és olasz kereskedelmi szerződésekről s az állategészségi törvényekről beszéltem a Képviselőházban. Igen sokszor szólaltam fel a Ház bizottságaiban, ahol midőn a betejlesztett vámtarifajavaslatot tárgyaltuk, a pénzügyminiszternek, gróf Szapáry Gyulának nagyon kedve ellen, két hétig foglalkoztattam a felületesen tárgyalni hajlandó közgazdasági bizottságot. Ez időben mélyebb tanulmányok alapján hosszabb szakcikkeket írtam a cukor- és sóadó törvényjavaslatokról, melyek az akkori főbb komoly politikai hírlapok hasábjain is megjelentek.

Ez évben kezdtem spanyolul tanulni, mivel később utazni akartam Spanyolországba. Kedvező alkalmul szolgált erre az a körülmény, hogy a magam és feleségem, továbbá szüleinek arcképeit is egy oly magyar festőművész, Kovács Mihály által készítették, akinek neje szintén művésznő és spanyol születésű volt. Midőn olaszul beszélgettem vele, feltűnt nekem, hogy valami hasonló nyelven válaszol, melyet én spanyolos olasznak véltem. Kitűnt azonban, hogy az tiszta kasztíliai nyelv volt. Gyakran érintkeztünk ezzel az idős házaspárral, így a magánszorgalomból tanult spanyol nyelvtan ismerete mellett a spanyol nyelv elsajátításában feltűnően gyorsan haladtam. Később másokkal együtt spanyol társalgási órát tartottunk náluk.

A kamarai kerületet már kilenc éve nem látván, kivitem, hogy megbízást nyerjek annak újból való beutazására. Bejártam mindenek előtt újból a szép Hunyad-vármegyét. Déván, Boicán, Körösbányán, az aradmegyei Halmágyon, továbbá az új állami vasgyár megtekintése végett Vajdahuny adón (ahol a restaurált remek várkastélyt belülről is megszemléltem), azután a szénbányászat fejlődésének megfigyelése végett Petrozsényben jártam. Az illetékes hivatalos és társadalmi tényezőkkel mindenütt értekeztem. Némi haladás mellett nagy pangást, sőt hanyatlást kellett nem egy irányban megállapítanom. A kormány az iparfejlesztést az annak körében uralkodó manchesterizmus folytán nagyon elhanyagolta.

Ez úton feleségem is velem volt, mivel régi vágyamat, hogy

GÁVAI GAAL JENŐ ARCKÉPE 1889-BŐL
KOVÁCS MIHÁLY FESTMÉNYE.

a Közel-Keletet is megismerjem, most akartam megvalósítani. De emellett megint látni kívántam a nekem mindenkép, eredetemenél fogva is oly kedves Erdély egyes részeit, nevezetesen Szebent és Brassót. Ez előbbi helyre Szászsebesen át kocsival mentünk. Ott minden nevezetességet, például a Bruckenthal-féle képtárt, megnéztünk. Látogatást tettem az aradi száramzású Román Miron görögkeleti oláh metropolitánál is. Feleségem a Vöröstorony felé kocsin tett egyik kiránduláson, az esti levegő gyors lehülése következtében megbetegedett és erős lázzal járó légsőhuruttal érkezett meg Brassóba, ahol Lázár Gerő rokonom meghívására nála szálltunk meg. Két napig ágyban kellett maradnia, mialatt én a várost és környékét jártam be. Voltam a Noáhnak nevezett nyaralótelepen, ahova oláhországiak is nagyobb számmal jártak hűsölni. Felmásztam a Cenkre, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a festői fekvésű városra (melynek egyharmada magyar, egyharmada szász és csak egyharmada volt oláh) és a Bárcaságra. Uzonban meglátogattam rokonaimat, Temesváryékat, kik igen jómódú emberek s valóságos nemzeti patriarchális életet folytattak. Végre átkocsiztam a magyar lutheránus csángókhoz, akik Hétfaluban laknak. Feleségem ezalatt felépülvén, Sinajába mentünk át, melynek fekvését nagyon hasonlónak találtuk a Tátrafüredéhez, de ez utóbbi sokkal nagyobb szabású volt már akkor is. Onnan estére beértünk Bukarestbe, ahol több napig tartózkodtunk. Nagyon érdekelt a szomszédos Románia nagy és haladó fővárosa, melynek gazdasági és politikai fontosságát a mi szempontunkból egészen jól fogtam fel. Igyekeztem azt minél jobban megismerni. Már az oláh nyelvet is eléggé bírván, kirándulásainkon sem volt szükségem tolmácsra. Voltam a Herestreu nevű gazdasági tanintézetben, megnéztük a király közeli nyári kastélyát Cotroceniben, miután a Peles-kastélyt már körüljártuk volt Sinajában. Ott láttam Carmen Sylvát (Erzsébet királynét), amint udvarhölgyei társaságában a park pázsitján üldögélve a legújabb francia regényeket lapozgatta. Szemem nyitva volt e városban a politikai mozzanatok megfigyelésére is. Ugyanily szellemi éberséggel jártam be Brailát és Galacot is. Itt egy Lloyd-gőzösön háltunk és korán reggel azzal utaztunk végig a Dunán. Sulináig a dobrudzsai nádasok közt unalmas volt utunk. Ott az összes berendezéseket láttam, csak azt sajnáltam, hogy nem szállhattam ki, mert az európai dunai bizottság hivatalaiban sok érdekes dolgot láthattam volna. Onnan éjjel hajónkkal egész a feketetengeri Kígyó-szigetek közelébe mentünk kelet felé, onnan délnek fordultunk. Másnap reggel Konstanzában kötöttünk ki. Akkor nagyon kezdetleges volt ott minden. Láttam még a mohamedán tatár munkásokat gabonát hordani; Ovidius Naso számkivetésben ott elhunyt római költő szobrát és végre az egészen kezdetleges tengeri fürdőépületeket.

Harmadnap reggel érkeztünk Konstantinápoly közelébe. A hajón megismerkedtünk egy Galacban lakó görög bankárral és családjával, Christoveloniékkal. Jól tudtak franciául és konstantinápolyi származásúak voltak. Így társaságuk mindenkép hasznosnak bizonyult. Előre is minden megnézendő nevezetességre figyelmeztettek. Mikor a Bosporusba értünk, minden szebb pontra és minden nagyobb épületre nézve alapos felvilágosításokat nyújtottak. A pompás időben való megérkezés az elragadó látványok egész sorozatát tárta elénk. Soha idegen táj nem lepott meg és hatott meg úgy, mint ez. Itt részletesebben azért nem írok róla, mivel ezt a képet és konstantinápolyi élményeimet általában igen tüzetesen ecseteltem abban a nyomtatásban is meglevő és nemcsak külön füzetben, hanem összegyűjtött kisebb dolgozataim közt is megjelent fölolvadásomban, melyet róluk 1888 december 14-én az aradi Kölcsey-egyesület estélyen tartottam. Általánosságban csak azt említem fel, hogy nyolc napig mohó kíváncsisággal, jó vezetés és busásan megfizetett tolmácsolás és ajánlatok mellett mindent, ami figyelemre méltó volt, ámulattal megbámultunk. Sztambulban az Édes Vizeknél, a Csamladzsán, Ejub völgyében és Kadikiöiben, idegen világ tárult elénk. Az üvöltő és táncoló dervisek, a nagy bazár a maga ezer boltjával, a Héttorony, vagy „Jedikula”, szomorú történetünkben az ott elsenyvedt magyarok emlékeivel különös hatást tettek reánk. Ragyogó látvány volt a padisah templombamenetele, a Szelamlik és a tündéri Herceg-szigetek csoportja, különösen Prinkipo és onnan tekintve maga az egész török főváros. Megnéztem a régi roppant nagy és hosszú bizánci várfalakat, valamint a Serail közelében még látható ó- és középkori maradványokat. Érdekeséget kölcsönzött mindennek a „Pest” nevű vendéglőben gróf Széchenyi Ödön basával való gyakori találkozásunk és az ott tanyázó magyar urakkal való beszélgetésünk, melyből megismertük az ottani állapotok sok részletét. Vezetőnk és tolmácsunk is, valami Hollósi nevű magyar ember volt.

Utunk haza Várnán és Ruscsukon át vezetett. A tengeren mind a ketten szenvedtünk, mert hajónk üresen járt és nagyon himbálódzott. Nem lettünk egészen tengeri betegek, de közel voltunk hozzá, hogy azok legyünk. Örömmel üdvözlöttük emiatt a történetünkben oly gyászos szerepet játszó Várnát, ahonnan orosz-kinézésű bolgár katonatisztekkel együtt utaztunk vaspályán Ruscsukig. Itt éppen akkor rombolták le a berlini szerződés értelmében eltávolítandó várfalakat. E város reám piszkos, nyomorult kinézésével nagyon rossz benyomást tett. Felkeresett a konzulunk, ő sem győzött eleget panaszkodni ellene.

Valóságos megváltásnak tekintettük, midőn megint Bukarestbe érkeztünk, pedig ott a roppant hőség és por még a zöldben való tartózkodást is kínossá tette. El nem feledhetem, hogy az

ügynevezett sosszean (chausée-n) és a Csizmedzan nevű parkban is mindent szürke szín vont be. Ez ütöbbi helyen találkoztam a szintén tanulmányúton levő és a moldvai csángókat meglátogató György Endrével.

Az igazi megváltás a Kelettől akkor következett be, midőn a magyar határon elértük Orsovát s különösen Mehádiát, ahol, valamint Temesvárott is egy-egy napot töltöttünk. Aradról hosszabb szorgalmas munka Után dolgaimtól szabadulván, Budapestre siettem, ahol akkor ősszel feleségem szülei is velünk egy házba költöztek Szegedről. A delegációból, mint már jelzem, akkor kimaradtam. Engem akkor, mert azt hitték, hogy ott inkább vagyok helyemen, bevásztottak abba a bizottságba, mely a jövő tíz évi kvóta iránt javaslatot készíteni és az osztrákokkal alkudozni volt hivatva. Ez a bizottság Budapesten tartotta üléseit, később Bécsben is kellett tárgyalni, ahová szűkebb bizottságot küldtek ki, melybe engem szintén bevásztottak. Azonban a bakafántos osztrákokkal megalkudni nem tudván, negatív eredménnyel térünk haza s a kvótát a régi magasságban a kormányok hozták a törvényhozásoknál javaslatba.

Részem volt akkor a lökösházi birtok egyes részleteinek megvásárlásában is. Magyarádról pedig a reám bízott helyi monográfia megírásához szükséges adatok gyűjtése végett Arad megye több vidékét utaztam be. Arad sz. kir. városa, Arad vármegye és a Kölcsey-egyesület ugyanis elhatározták, hogy a két törvényhatóság múltjáról és jelenéről több vaskos kötetre terjedő nagy monográfiát készíttetnek szakemberek által. Tabajdi Károly főispán javaslatára engem tiszteltek, vagy inkább nyomorítottak meg azzal, hogy a közigazgatási, közművelődési és közigazgatási rész megírására szólítottak fel. En ezt a feladatot akkori helyzetemben nem hárihattam el magamtól, pedig jól tudtam, hogy óriási és nagyon hálátlan, talán egészen meddő munkát tesz az anélkül is felette megterhelt vállaimra. Ennek megkönnyebbitése végett akartam a megye minden vidékét színről-színre látni és ezáltal az adatok gyűjtését is elősegíteni. E művel csak tíz év múlva készültem el; roppant fáradságot és költséget pazaroltam arra, mert a tiszteletdíj a másolásokra és kivonatolásokra is alig volt elegendő. De szűkebb hazámat legalább alaposan megismertem, mert annak oly zugaiba is eljutottam, ahová talán sohasem néztem volna be. Ezenkívül az ország egyik számottevő darbjának ilyen beható áttanulmányozása tudományos szempontból is javamra vált. Azonban itt mégis föl kell említenem azt az Abdérába való eljárást, hogy a nagyon is nagy monográfia felhalmozódó kötetait az illető bizottság évtizedekig zár alatt tartotta. A következő 1888. évben nem is mentem máshová nyaralni, mint a magyarádi szőlőnkbe, ahonnan Arad megye sok más járásának nagy-

számú községeibe szálltam ki. De azt még sem álltam meg, hogy a szomszédos nevezetesebb helyeket is meg ne látogassam. így például Menyházáról, mely a maga ősi primitív állapotában még egyáltalán nem volt civilizált közönségnek való módon kiépítve, habár radioaktív hatását az orvosok ismerték, lóháton Paradeyser Lajos járási főszolgabíró kíséretében a Codru Moma hegységen át mentem a biharmegyei Lunkába és Belényesen meghálván, onnan Biharfüredre (Stina de Valei-re) utaztunk. Az ország egyik legszebb bükkös és fenyves erdőségét és a legjobb levegőjű üdülőhelyek egyikét élvezhettem napokig. A turistaházak egyikében elhelyezkedvén, napokig Pavel görög katolikus püspök vendége voltam, aki mint az erdőség tulajdonosa, ott 22 kisebb-nagyobb faépületet emeltetett. Érdekes volt a csupa magyar nevű kanonok oláh nemzetiségi fanatizmusát észlelnem.

Onnan Rézbányán és Vaskohón át Arad megye jószáshelyi járásába (tulajdonkép a borossebesibe) kocsiztunk, ahol tanulmányaimat tovább folytattam. Ekkor jött az a gondolatunk, hogy gyermekünk nem lévén, egy fiatal családtag egész nevelését magunkra vállaljuk. Ezt kísérletkép meg is kezdtük, de nem nagy sikerrel, mert választottunk koraszülött lévén, minden tanulásra évekig alkalmatlannak bizonyult. Ehhez járult talán az is, hogy anyja francia nyelven kívül sokáig mást nem tudott megtanulni. Mesterségre adtuk, de itt sem nagyon boldogult. Azonban később láttuk, hogy gondolkozó és jellemes fiú, de sohasem volt oly szerencséje, mint őt elhagyó atyjának, Varjassy Bélának. Meg kell végre említenem, hogy ez év nyarán részt vettem a pécsi országos borászati kongresszuson, ahol a fillokszéra által elpusztított hazai szőlőterület felújításának nálunk még megoldatlan kérdését is, nagy felkészültséggel, de kevés igazi tudással tárgyalták. Ott egy érdekelt aradi csapat élén jelentem meg, de bizony semmikép sem okultunk.

Ily előzmények után köszöntött be a megint mozgalmas 1889. év. Annak folyama alatt nyújtotta be a kormány az új véderőjavaslatot, mely óriási visszatetszést idézett elő az egész ellenzék körében; de a közhangulat is általában elítélte azt, mivel jogfeladást látott benne. Az én szakmámtól ez a tárgy messze esvén, csak akkor foglalkoztam vele, mikor kimondták, hogy a párt minden tagjának hozzá *kell* szólani. Elvem ugyanis törvényhozói működésem közben is a munkafelosztás volt. Az összes közügyeket figyelemmel kísértem ugyan, de csak az én szakmámba vágókba hatoltam be jobban, hanem ezekbe aztán a lehető leg-, mélyebben. Evégből nem sajnáltam a fáradságot és költséget sem az elmélet, sem a gyakorlati tanulmányoktól. Beszédeim azért talán néha hosszabbak és szárazabbak is voltak, mint az az érdekesség szempontjából célszerű lett volna. De a legtöbb esetben

becsülettel állottam meg velök helyemet, ami pozíciómat a parlamentben – közelismerés szerint – emelte. Most is midőn nem vonhattam ki magamat, a véderőkérdéshez való hozzászólás előtt a téli szünidők alatt arra vonatkozó szakmunkákat is áttanulmányoztam. Ennek eredménye az a beszéd, melyet e tárgyban 1889 januárius 16-án tartottam és amelyben azt fejtegettem, hogy miért van szükség a hadseregben is a nemzeti szellemre. Ott ugyanis, ahol a polgári és katonai szervezet között elvi különbség van, mindenütt nagy bajok következtek be, mivel a magát öncélúnak tekintő katonai hatalom a saját képére alakította át a társadalmat és azt magával ragadta az örvénybe. Ezt azután történeti adatokkal és okfejtéssel igyekeztem bizonyítani. Ebből, habár nem mondtam ki, az következett volna, hogy a politikai magyar nemzeti eszmének a hadsereg magyar része szellemével való összhangba hozatalával ennek az 1867. évi XII. t.-c. értelmében valóban magyar hadsereggé való átszervezése lett volna a következménye. Mennyi válságot lehetett volna ezzel elkeiülni! E beszéd nemcsak az ellenzék jórészének, hanem katonai dolgokkal foglalkozó szakembereknek tetszését is megnyerte.

Ez évben indult meg az állandó állami deficitek eltüntetésével a pénzügyek rendezését célzó kormányakció s a törvényhozásnak e végből való igénybevétele. Én azért annak folyama alatt várakozó álláspontot foglaltam el s más téren fejttem ki nagyobb tevékenységet. Kerületemet jártam be és annak mindenféle közügyeit gondoztam. Oly fogadtatásban részesültem, hogy azzal teljesen meg lehettem elégedve. Azután a kamara feladatainak szenteltem több időt. Majd mindezek után közel három hónapig, mint mindig, most is saját költségemen utazgattam Nyugat-Európában. Természetesen több célt tartottam szemem előtt. Mindenek előtt látni akartam a pari si világkiállítást, melyet a francia forradalom kitörésének századik évfordulója alkalmából rendeztek. Ott rémítő sok látni való és megfigyelésre érdemes dolog kínálkozott. Dél-Franciaországban a szőlészet terén tett nagy kísérleteknek már szélesebb körökben alkalmazott és hír szerint teljesen bevált eredményét akartam megtekinteni. Megvalósítani óhajtottam régi tervemet is, hogy a világtörténetben oly nagy szerepet játszó Spanyolországot beutazzam. Azután Olaszország egyes még nem látott nagy városait kívántam meglátogatni. Végül Triestben és Fiumében az új vámkezelést akartam működésben látni, mely a szabad kikötők helyett punto francokat állapított meg és egyúttal a Baross-féle magyar zónatarifa hatását kívántam hosszabb vonalon észlelni.

Ez utamra is elvittem feleségemet, mivel őt is sok dolog érdekelte és mivel több helyen a tengeri levegőt is kívántuk élvezni. Első állomásunk Innsbruckban volt. Ott találkoztunk a párizsi

kiállításról hazatérő nyolcszáz magyarral, akik Munkácsy Mihályt is üdvözölni mentek világraszóló sikerei alkalmából. Északi Svájcban, névszerint Zürichben és Neuchatelben megpihelve, éjjel értünk Párizsba, ahol két hetet töltöttünk. Ez alatt természetesen nem csupán a kiállítást szemlélgettük, hanem újból magát a francia világvárost és a már ismert, de soha meg nem unható környékét is. Már negyedszer lévén ekkor ott, szinte otthonosan éreztem magamat benne és most jobban tetszett, mint máskor. Ennek okát abban találtam, hogy nem Anglián keresztül mentem oda, s mivel a kiállítás alkalmával sok tatarozást és javítást észlelhettem, ez rend iránti igényemet is kielégítette ezúttal.

Fiatalos hévvel fogtam a komolyabb látnivalók és a föl-tűnő látványok, az Eiffel-torony és a Fontaines-lumineuses megtekintéséhez. Maga a kiállítás is rendkívül tanulságos volt. Annak területén talákoztunk gróf Apponyi Alberttel és Károlyi Sándor gróffal s együtt vacsoráltunk velük. Ez alkalommal – mint már írtam – meglátogattam Munkácsy Mihályt is kicsiny, de szép palotájában az Avenue Villiers-n. Műtermében fogadott. Elbeszélte azokat a jeleneteket, amelyek nála lejátszódtak, midőn a magyarok nagy küldöttségét megvendégelte. Mint mindig, most is nagy érdeklődéssel kérdezősködött Matild nővérem felől. Majd fölkerestem több előkelő francia szakembert, akik közül a hivatalos egyénektől ajánlatokat kaptam a szőlőművelésből élő vidékekre, különösen szőlőművelési vándortanítókhoz és nagy gazdasági tanintézetek vezetőihez. Először a mi közös külképviseletünkhöz, a főkonzulátushoz fordultam, de ott bizalmasan megmondták, hogy ha magánösszeköttetéseim vannak, azok felhasználásával jobban fogok boldogulni. Így elmentem a budapesti gazdasági kongresszuson megismert Tisserand úrhoz, aki mint államtitkár a földművelési minisztériumban tényező volt. Igen szívesen fogadott és oly levelekkel látott el, melyek minden ajtót megnyitottak nekem a vidéken. A párizsi tartózkodásra szánt két hetet igen jól kiaknázván, Bordeauxba utaztunk, ahol a Laland-cég nagy borkereskedését, különösen két millió palackbort tartalmazó raktárát és a borkereskedelem más nevezetességeit tekintettem meg. Majd a Medoc nevű igen híres borvidéket látogattam meg, ahol egy előkelő borkereskedő és bortermelő család, a De Luze-ék vendégei voltunk. Gróf Wenckheim Frigyes ajánlata nagyon hatásos volt náluk. A bordeauxi finom borokat előállító szőlőkben, a Chateau Lafitte és a Chateau Margaux-ban szakszerű magyarázatról is gondoskodott részemre, igen nagy előzékenységgel.

Legközelebbi állomásunk Bayonne volt, lakosainak száma 26.000, ahol megháltunk. Azt, mint a francia baszk vidék fővárosát, nagyon érdekesnek találtuk. Ott egyes értelmesebb baszkokkal is beszélgettem, akik rendkívül jó benyomást tettek reám. Jó francia

hazafiak, de nyelvükhöz a család körében ma is ragaszkodnak, épp úgy, mint a jó spanyol baszkok a határhegység másik oldalán. Erre Biarritzban az Atlanti-óceán partján tíz napig fürdőztünk és én készülődtem a közvetlenül előttünk álló nagy útra, az ibériai félszigetre. Biarritz, mintegy 15.000 lakossal bíró város, a legszebb és legkellemesebb tengeri fürdő, melyet valaha láttam. Nem győztünk a hullámok játékában gyönyörködni. Bámulatos erővel jöttek; néha házmagasságra emelkedve az egész fürdőnépséget kidobják a szárazra. Nem kis kocsikon viszik az embert a hullámok közé, ahol fürdető nélkül nem lehet el, hanem a meglehetősen távolabbi nagy faalkotmány-kabinokból a baigneur kíséri le és az viszi vissza s a tengerpart homokjának lemosása végett meleg lábvízzel szolgál neki. Ez a berendezés csak ily enyhe éghajlat alatt lehetséges. Biarritznak nagyon elegáns francia, angol és spanyol fürdőközönsége van. Ez utóbbiak részére számos spanyol hírlapot árulnak ott naponként, melyeket a franciák mellett nagy szorgalommal olvasgattam. Különben a francia nyelvben is sokszoros jó gyakorlatom volt. A társalgáson kívül Lenkének felolvastam; így négy nap alatt egy-egy terjedelmesebb regénynek a végére jutottam. A spanyol nyelvet is biztosabban akartam kezelni. E törekvéssel célt is értem, mivel Irunnál elértük a spanyol határt, a teljesen megváltozott milieuban minden nagyobb nehézség nélkül használhattam azt. San Sebast ántól fogva egy spanyol vikáriussal (plébánossal) tíz óra hosszat beszélgettem egyfolytában e nyelven. Igen művelt, olvasott és eszes, de persze úgy is mint lelkész, úgy is mint spanyol, nagyon elfogult ember volt. Ennek dacára, természetesen, és pedig a Kovács Mihályné tanácsára fogással is élve, protestáns vallásomnak elhallgatásával, nekem oly fölvilágosításokat adott az azon időbeli összes spanyol politikai, közgazdasági, társadalmi és közművelődési viszonyokról, melyek előzetes bő olvasmányaimat kiegészítették. Valósággal egy jókora enciklopédia értékével bírtak reám nézve. Nagyon meg volt hatva, hogy magyar képviselő létemre, ily beható és huzamos társalgást voltam képes vele anyanyelvén folytatni.

Hosszas vasúti utazásom után nagyon korán reggel értünk Eskoriálba, ahol az óriási régi királyi palotának, templomnak s az egész világon páratlan fejedelmi síroknak megtekintésével egy egész napot töltöttünk el. Már a határtól kezdve az volt az érzésem, hogy nem Európában, hanem valahol másutt, teszem Dél-Amerikában vagyok. Mintha ez az ország kívül esnék a mi kultúránk közösségének körletén. Azonban látni- és megbámulni-valót eleget találtam ott; persze nem mind volt olyan, ami kellemesen érinthetett, vagy utánpótlásra hangolt volna. De tanulságot merítettem belőlük eleget. Hanem igazán meglepő látványunk is volt bőven. Ilyen például Madrid a maga műkincseivel, ahol

négy napot töltöttünk. A Pradón lévő képtár festészeti, sok tekintetben páratlan kincseivel, a festői divatok és népviseletek, az egyes nemzeti szokások, azok megbecsülése, a lusta és hanyag népség önérzete, mely azonban sohasem süllyed le a lazzaroniságig, az egyenes, de udvarias viselkedés és modor, a spanyol nyelv szépsége, sőt főséges volta reám határozottan kedvező benyomást tettek. Nem mondhatom ugyanazt a bikaviadalokról, a regényes, történeti és költői hangzású helyek elhanyagolt állapotáról és arról a végzetes renyheségről, melynek bizonyítékaival léptenyomon találkoztunk. Sem pedig a népség legnagyobb részének vallásfelekezeti, szűk látókörre valló fanatizmusáról. Toledóban, mely másfélórai vasutazással érhető el Madridból, mintha csak kicsúfolását észleltem volna annak a bájos képnek, melyet Wagner Sándor kitűnő festőművész hazánkfiának ecsetje nyújtott róla.

Madridból huszonnégy órás utazás után Portugália fővárosába, Lissabonba érkeztünk. A spanyol-portugál határon vasúti kisiklás miatt éjjel négy óra hosszat kellett nagy bizonytalanságban és vak sötétségben vesztegelnünk. Közben rémes jeleneteink voltak, midőn mellettünk az avart egyesek fölgújtották. Maga Lissabon nekünk nagyon tetszett. Fekvése a Táj o torkolatánál igen szép. Nagy és régi kultúra nyomaival találkoztunk úgy ott, valamint Cintrán is, ahol a volt királyi család nyaralni szokott. E városka mellett van a Penha nevű ősi mór, fellegvárszerű kastély. A fellegvárból szép kilátás nyílik az óceánra és egy iromba sziklacsúcsra, melyből Vasco da Gamának, az Afrika körüli tengeri út felfedezőjének óriási emlékszobrát faragták ki.

Lissabonban kellemes és kellemetlen tapasztalatokat szereztünk. Egy belga által kezelt szállodánkban ellátásunk kitűnő volt. E szállodának a miénkkel szomszédos szobájából éjjel után két óra tájban valaki be akart törni hozzánk. Ezt idejekorán észrevevén, azt nagy dulakodás közben alig tudtuk megakadályozni. Segítségért csegettünk. A nagy szálloda számos alkalmazottja éji nyugalmuk megzavarását eleinte rossznéven vette. Majd midőn segítségünkre jöttek, a betörni akaró kinyitotta ablakát, sípolt és fölszólította a kikötőben már ébredező munkásokat és öröket, hogy védjék meg, mivel mi őt állítása szerint meg akarjuk gyilkolni. Tömegesen jöttek fel. Ezalatt a háziak szekrényekkel torlaszolták el a két szoba közös ajtaját, ahonnan a betörés készült. Ezt a merénylő hallván, ő is ugyanazt tette. Majd énekelni, azután füttyülni kezdett, végre összeesett. Kitént, hogy örültem volt dolgunk, akit a városban ismertek s akin a téboly éppen akkor tört ki. Eltávozásunk után a mi szobánkon keresztül vitték őt atyja házába, aki tekintélyes lissaboni ügyvéd volt. Ez az eset persze egy napra kimerített bennünket. Jobb emlékeket hoztunk el Andalúziából, ahová néhány nap múlva tizenkét óra alatt

jutottunk el. A vasúton volt módunk a spanyol kispolgári osztály rémítő elmaradottságát észlelni. Sevillában állapotunk meg először, melynek utcai élete, népének élénksége és szépsége, igen nagy gótikus székesegyháza Giralda nevű bámulatos tornyával, az Alcázar, ez a régi, de szépen restaurált mór fejedelmi vár és annak csodálatosan visszavarázsolt kertje a maga apró szökőforráskáival, igen becses gazdag képtára, a Guadalquivir partján épült házak, a Montpensier herceg palotája, magas pálmákkal beültetett és teljesen egyforma közpalotákkal szegélyezett főtere, mind igen megragadó képet nyújtanak.

Innen még nagy utat kell tenni Granadába a Sierra Nevádán keresztül. De az megérdemli a fáradságot. A granadai mór királyi kastély, az Alhambra, leírhatatlan építészeti szépségekben gazdag. Maga a város azonban a nagymérvű hanyatlás jeleit tünteti fel, de Washingtonhoz címzett angol-amerikai szállodája nyugat-európai kényelemmel kínálkozik. Ezt kisebb mértékben a többi spanyol városokban is föltaaláztuk, melyeket az úton egy angol asszonyság ajánlott nekem. A vendéglősök rendszeren Dél-Amerikából visszavándorolt spanyolok, akikben több a vállalkozási szellem, mint az otthonmaradottakban. Granadából Cordovába utaztunk. Ott nem maradt más, mint a mórok idejéből való, de keresztény templommá alakított nagy mecset. Ez a maga 864 oszlopával elég érdekes, de hogy azt megnézhessük, sokat kellett a roppant hőségtől szenvednünk. Mint már korábban Tanger, úgy most Valencia megtekintéséről is le kellett mondanunk feleségem nyugtalansága miatt, aki a meleget nem tudta elviselni s így Barcelonába siettünk. Harminchat óráig voltunk egyhuzamban vasúton, míg célunkhoz értünk. A távolságok sem kicsinyek, de főleg a vasutak kezelése volt igen rossz. Az állomásokon való társas étkezést nem lehetett kifogásolni.

Barcelona Spanyolország legmodernebb városa, s nagyságra, népességre nézve vetekszik Madriddal, sőt ennek 520.000 lakosával szemben 530.000 ember állandó tartózkodási helye. Két igen tanulságos napot töltöttünk a katalánok fővárosában, akiknek elszakadási törekvéseit alkalmunk volt észlelni. Nyelvük úgy tér el a kasztíliaitól, mint a portugál. A városházán a polgármester azt mondta nekem, hogy kár, hogy a régens királyné, a későbbi király anyja, aki a barcelonai ügynevezett vilákiállítás egy pár évvel azelőtt éppen az ő hivatalában nyitotta volt meg, „nem beszéli a mi nyelvünket”. „Hát nem tud spanyolul?” kértem. „Kérem, *az nem a mi nyelvünk”, felelte, „hanem a katalán”. E nagy kikötőnek összes közigazdasági és kulturális viszonyait jól megismerhettem, mivel a monarchia főkonzula, egy lengyel ember és az említett polgármester minden irányban bő felvilágosításokat adtak kérdéseimre. Sok spanyol könyvet is hoztam onnan.

A Pireneusokon ismét áthaladva, hat órai vasutazás után elhagytuk Spanyolországot és pedig részemről több rokonszenvennel, mint amennyivel odautaztam. A spanyol erős, egészséges, tehetséges, művelt hajlamú, önérzetes, nem tolakodó és oly nemzet, mely inkább elpusztul, de meghódolni soha semmiféle hatalomnak nem fog. Nyelvét kevés nép részesíti oly kultuszban és beszéli oly szépen, mint az. Ennek a fajnak jó és rossz tulajdonságai, annak roppant káros hibái, szerencsétlenségei, de nagysága és ezekből folyó viszontagságai kell, hogy a szociológust is épúgy érdekeljék, mint Buckle-t. A portugál néppel nem érintkeztem annyit, de azt hiszem hogy kevésbé ellenálló faj, habár több benne a mozgékonyosság. Már akkor láttam, hogy ott voltaképp minden az angoloké. Annak-idején azonban biztosítani tudta különállását a spanyol birodalommal szemben.

Midőn ismét francia földre jutottunk, az az érzés vett rajtunk erőt, mintha haza érkeztünk volna. Montpellierben töltöttünk aztán néhány napot, mivel szőlészeti tanulmányaimat akartam ott folytatni és befejezni. A Tisserand úr ajánlatai itt is megtették hatásukat. Újból alkalmam nyílt az úgynevezett fás-szőlőoltás sikereit látni, de sokkal nagyobb mértékben, mint Bordeaux környékén. Nemcsak a francia állam alkalmazottai, nevezetesen Foex úr, a monpelliereri gazdasági főiskola szőlészeti szakosztályának tudós és derék fiatal igazgatója, hanem a magyar kormány éppen ott tartózkodó kiküldöttének, dr. Horváth Gézának révén megismert oltványtelep-tulajdonosok is sok becses fölvilágosítással és útmutatással szolgáltak. Magánegyének és hivatalos személyek két napig hozdortak kocsin a különböző szőlőkben. A Hérault départementnak így nem kis részében láthattam, hogy a filloxérvész után való szőlőfelújítás kérdését a franciák már teljesen tisztába hozták. Érdekes volt észlelnem, hogy a tudomány e részben mily közvetlen hatású szolgáltatokat tett a gyakorlatnak. A látottakról és a hallottakról bőven csináltam jegyzeteket s ebbe a szakba vágó könyvekkel is felszerelve utaztam tovább. A Riviérán akartunk négy napig pihenni, azért Arles és Nimes mellett elhaladva s a nagy római amfiteátrumot megtekintve, Cannes-on át Nizzába értünk, ahonnan azután Monakóba is kirándultunk.

Annál szükségesebb volt ez a pihenés, mivel nem egyenest, hanem jó nagy vargabetű csinálásával kerültünk haza. Egy napot töltöttünk itt. Genuából, ahol a kikötőt s a város egyéb nevezetességeit, s Pegliből is, ahol a híres remek kertet néztük meg, Rómába, majd öt nap múlva Nápolyba, Pompejiba és ismét vissza Rómába mentünk. Firenzében hosszabb időt töltöttünk s innen egy napi bolognai tartózkodás után Velencén és Trieszten át Fiuméba utaztunk. Miután későbbi római tartózkodásomról tüzetesebben fogok még megemlékezni, itt most csak azt írom meg, hogy akkor

még a mi kikötővárosunkban a punto francot⁴⁾ tekintetem meg és az új zónatarifa előnyeinek felhasználásával utaztunk haza.

E gyors menetelésekkel és nagy fáradtsággal járó három hónapi utazásról rengeteg benyomással érkeztem meg, melyekre még ma is igen élénken emlékszem. Azok rendkívüli tanulságokat és sok élvezetet nyújtottak, melyeknek később is nagy hasznukat vettem. Hazaérkezésem után néhány hét múlva az aradi szőlőbirtokosok fölszólítására szőlészeti tanulmányaim eredményét egy hosszabb előadásban ismertettem az aradi városházán az érdekelt nagyközönség előtt. Minthogy mások is hasonló értelemben nyilatkoztak, akik kinn jártak Franciaországban, az aradi hegyalja újjáteremtése azután nyomban nagyobb mértékben megindult. Azt tudom, hogy az én rokonaim és ismerősein e nyilatkozatok után telepítették be újból elpusztult szőlőiket, ugyanezt tették Atzél Péter és Bohus István is, akiket egymásután mások is követték.

De nemcsak a vidéken, hanem a fővárosban is elő kellett adnom a nagy nyilvánosság előtt tapasztalataimat. Gróf Károlyi Sándor, mint a Pestmegyei Gazdasági Egyesület elnöke felkért, hogy e tárgyról Pest vármegye székházának közgyűlési termében tartsak előadást. Sőt az *országgyűlésen* is kénytelen voltam ily irányban felszólalni. Az év végén ugyanis a költségvetési vita során Herman Ottó kicsúfolta azokat a magyar urakat, akik szerinte a francia szőlőoltványtelepek tulajdonosai által becsapattak és most azt hirdetik, hogy a filloxéra-kérdés meg van oldva. Az ő élénk előadása, ismert természettudományi tekintélye és nyilatkozatainak határozottsága nagyon kellemetlen helyzetbe juttattak engem is, akiről általában tudták, hogy szintén kinn jártam és a kifogásoltakat hirdettem. Azért másnap, 1889. november 13-án kötelességemhez híven feleltem neki s majd komoly, majd gunyoros fejtegetéseim, de főleg igen bő és lesújtó bizonyítékaim oly meggyőző erővel bírtak, hogy nagy tudósunk magát lojális módon legyőzött - uek jelentvén ki, nyilvánosan megfogadta, hogy erről a kérdéstről ő nem fog többé beszélni. A következmények csakugyan nekünk adtak igazat. A kormány egészen magáévá tette a francia védekezési rendszert, elejtvén szakértőinek addigi álláspontját. A zöldoltásokat később is csak pótlásokra alkalmazták. A kormány vezetése és támogatása mellett azután Magyarország régi szőlőterülete ismét helyreállott, sőt a szőlőművelésnek még a sík vidékeken való felkarolásával, épúgy, mint Franciaország, mi is túllőttünk a célon.

Más irányban is gyarapodva tértem haza. Sok előnnyel járt tehát ez a nagy út reám nézve. Egyetlen komoly hátránya csak az volt, hogy a spanyolországi nyári nagy hőség, melyet én ott meglehetősen el tudtam viselni, elpuhította és elernyesztette szervezeteimet, minek következtében nagyon könnyen meghültem. Ehhez

még az is járult, hogy a soknál is több tanulmányozás, meg a nagy fáradság idegrendszeremet megviselte, minélfogva ideges szívdobogásaim sűrűbben jelentkeztek s koronkint légzési nehézségeket is éreztem. Azokat eleinte emphysemának, később azonban szintén ideges természetűnek (asthma nervosum) jelentették ki orvosaim. És az tényleg el is tűnt, ha könnyebben éltem és ha nem fárasztottam vagy nem izgattam magamat túlságosan. Azonban a következő év üdülési szakáig különösen ez utóbbi baj miatt igen sokat szenvedtem.

Az 1890. év új politikai helyzetet és új kormányt hozott, ami azonban az én politikai pártállásomon és általában helyzetemen nem változtatott. Érdekes volt e tekintetben az az értekezlet, melyben a mérsékelt ellenzék arról tanácskozott, hogy a Tisza Kálmán után következő gróf Szapáry Gyulának kormányzatát támogassa-e és egyesüljön-e a szabadelvű párttal? Ennek a fúzióknak nálunk a fő híve és buzgó szószólója Grünwald Béla volt. De a párt zömével együtt én is azt hittem, hogy annak a közügyekre azért nem lett volna nagy haszna, mert nem elég a névcsere, a szellemnek kellett volna megváltozni, márpedig a hatalmára és kizárólagos uralmára féltékeny szabadelvű párt tekintélyes része, éppen az irányadó elemek, a Tisza-csoport, elsősorban és a leghevesebben Tisza István, igen ellenségesen viselkedett az egyesülés gondolatával szemben. Tisza Kálmánt engedékenysége buktatta meg és nem Kossuth Lajos honosításának incidentális kérdése. Ezt a bukást ők a buktatóknak nem tudták megbocsátani és bizonyára áldatlan veszekedésben adtak volna érzelmeiknek kifejezést a fúzió után is. Erre vonatkozó meggyőződésemet mint első szónok adtam elő a mérsékelt ellenzék értekezletén, ami úgy látszik, ott hatott, később pedig beszámoló beszédemben fejtettem ki Pécskán 1890 június 10-én. Mint határozottan ellenzéki, de a lehetőleg tárgyilagosságra törekvő képviselő folytattam tehát működésemet a parlamentben. Ott minden, szakmámba vágó kérdés tárgyalásakor nyilatkoznom kellett az ellenzék nevében. A parlamentben beszédet tartottam az iparnak nyújtott kedvezményekről szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával; azután a napszámosoknak az egyenes adó alól való mentességét védelmeztem Boros Béni támadása ellen; kimutattam a kataszteri nyilvántartás fonákságait. Tevékenységem súlypontja ez évben mindazáltal a társadalmi tere esett. Résztvettem az akkori aradi iparkirállítás rendezésében. Midőn az megnyílt, alsótátrafüredi tartózkodásomat és gyógykezeltetésemet félbeszakítván, leutaztam Aradra.

Alsótátrafüredi időzésemet megelőzőleg Szliácson töltöttem bizonyos időt családom több tagjával együtt. Onnan Delabarre Hector francia főkonzullal és családjával kirándultunk Hermanecre

és Besztercebányára. Amott a papírgyárat, itt pedig Bende Imre püspököt látogattuk meg. Ezen a kiránduláson az én népies tót nyelvismeretem nélkül másként nem beszélő kocsisainkkal nem boldogultunk volna. Nem sokára azután Delabarre-ékkel Alsótátrafüreden üdültünk. Társaságunkhoz tartozott Basili görög származású orosz főkonzul is. Az előbbiekkal még évekig igen jó ismeretségben, sőt barátságban éltünk. Nagyon finom, igen korrekt és kedves emberek voltak, akiktől különösen a francia társalgási nyelvgyakorlat tekintetében sokat tanultunk.

Aradon a budapesti és bécsi kormány tagjainak, gróf Szapáry Gyula miniszterelnöknek, Baross Gábornak és Baquehem marquis osztrák kereskedelmi miniszternek fogadtatásában részt kellett vennem és szónokolgatnom. Ők a vaskapui munkálatok megtekintése után kerültek átutazóban Aradra. Az előbbiek jóakarátának főleg a helyi ipar javára való megnyerésénél, mint a későbbi siker megmutatta, hathatósan működtem közre. Ekkor vetettük meg ugyanis alapját az aradi fa- és fémipari iskolának, amely számára nem egy akadály leküzdésével a kamara és a város anyagi támogatását is meg kellett szereznem, mert bizony ott akkor ezzel a kérdéssel senkisésem törődött. Máig sem tudtam elfeledni méltatlankodásomat a helybeli tényezők közönye és szűkkeblúsége miatt. E célból Szerényi József akkori iparfelügyelő is fölkeresett és vele állapítottam meg a fenn és lenn mulaszthatatlan teendőket, hogy ez irányban célt érhessünk. Különösen odalenn nekem jutott a súlyosabb feladat. De kitartással és eréllyel legyőztem a nehézségeket és a szakiskola első osztálya két év múlva tényleg megnyílt.

A kiállítás megnyitása és az ünnepek lezajlása után felutaztam még három hétre a Tátrába. Tulajdonkép Biharfüredre készültem. Már meg is érkeztem Nagyváradra, ahol Kis Elek rokonomat látogattam meg. Az utcán kocsizva talákoztam Beöthy Algernonnal és később a Kaszinóban másokkal is, akik mind lebeszéltek a Stina de valei tartózkodásról, mert ott az ellátás minden kritika alatt állott és így csak más betegséget is szereztem volna a létezőkhöz. Az éjjeli vonattal tehát felutaztam ismét Alsótátrafüredre, ahol Tilda nővérem és csúzos bántalmai miatt Ella leánya is még ott időztek. Sok más ismerőst is találtam fenn. Ez a hosszabb üdülés ismét jót tett és erőt adott arra a sokoldalú újabb nagy tevékenységre, melyek elől nem térhettem ki. A Tátrából hazatérve Rózsahegyről két nagyobb kirándulást tettem. Egyet Koritnyicára, egyet pedig Árvaváraljára. A Felvidéknek ezt a részét is jól meg akartam ismerni. Ott sok szép dolgot láttam. Az előbb említett fürdőhely gyógyvize hasznos lehet, de teknőszerű fekvése miatt nagyon nedves. Engem egyáltalán nem vonzott. Annál jobban érdekelt és tetszett az árvaváraljai teljesen ép Thurzó-vár, melynek megtekintése sok történeti emléket idézett fel bennem. Rózsahegy

egy kis tót és pánszláv érzelmű város, ahol az értelmiség határozottan ellenséges indulattal viseltetett a magyarság iránt. A korcsma éttermében, ahol vacsoráltam, jól kihallgattam az oroszok folytonos dicséretével átítatott tót beszélgetéseket. Később ez a hely még működésem színtere is lett és pedig részben ezen mozgalmak ellensúlyozása végett.

Ez évben még számos más tanácskozásban is résztvettem. A Baross Gábor elnöklete alatt megalakult ipartanácsnak hivatali állásom folytán én is tagja lettem. De az iparral másutt is behatóan kellett foglalkoznom. Az aradi és délvidéki kiállítás kapcsán szeptember 6-8-án tartották Aradon a második országos ipartestületi nagygyűlést, melyen a kamara képviselőjében nekem is részt kellett vennem. Több mint 150 ipartestület küldöttei jelentek ott meg az ország minden részéből. A kézműipar összes függő kérdése napirendre került. Annak lefolyását részletesen megírtam ez évről szóló nagy jelentésében, melyben egyébiránt a kerület és vidék összes közgazdasági kérdéseit is behatóbban tárgyaltam, mert annak, mint a többi hasonló köteteknek, nagy bevezető, általános részét gondosan szerkesztve mindig egyedül én írtam. Kiterjeszkedtem abban az alföldi öntő és az iparpolitika, valamint a valuta szabályozásának problémáira is.

Az 1891. évben az országgyűlésen és azon kívül is a szociálpolitika foglalkoztatott nagyobb mértékben. A kormány most erősebben dolgozott e téren, mint azelőtt. Baross Gábor, aki a közlekedési minisztérium felosztatását keresztülvitte, onnan a neki tetsző vasúti, víziúti, közúti, a posta- és távírdaügyeket átvitte a kereskedelmibe, ellenben a vízszabályozásiakat áttolta az újonnan felállított földmívelésügyi minisztérium hatáskörébe. Ő azután a munkásvédelmi és biztosítási kérdések megoldásáért is jobban törődött, mint elődei. A vasárnapi munkaszünetről, az ipari munkások betegség esetén való segélyezéséről szóló törvényjavaslatoknak úgy bizottsági, mint képviselőházi tárgyalásai alkalmával erős munkám akadt. Mindenütt többször felszólaltam, a tárgyakba jobban belehatolva és e javaslatokról kemény bíráhatokat mondtam, ami Barossal nem egy összetűzésre vezetett. Különben ez őt csak pillanatokra tüzelte fel. Nem csupán magánbeszélgetéseink során, de nyilvánosan is megmondta, hogy koronként elragadtatta magát velem szemben. Nekem, mint később kitűnt, a köz érdekében nagyon is hasznomat akarta volna venni, de ez bizony a körülmények később előadandó kedvezőtlen alakulása miatt nem sikerült. Nemcsak ifjúkori ismeretségünk, de mind a kettőnknek hazafias és azt hiszem bátran mondhatom, becsületes s önzetlen törekvése csupán múló összekoccanásokra vezethettek. Ő törvényhozási és kamarai működésemet igen nagy figyelemmel kísérte. Aradon is látta ez utóbbit és a kamara nem egy munkála-

tához gratulált nekem. Hozzám utasította embereit és az idegeneket is. Így a belga főkonzult a múlt évben egyik tanulmányútján kísértem és kalauzolhattam a kamarai kerületben. Vele voltam egypár nagy gyárban és szép uradalomban. Világosan a Bohuskastélyban ebédeltünk nagy társaságban. A kastélynak történeti jelentősége van: ott írták alá tudniillik az 1849. évi kapitulációt Görgei Artúr és az oroszok. Szerencsém volt ott a nagyszívű és lelkes honleány, Bohus-Szögyény Antónia mellett ülhetni, aki már élemedett matróna volt ugyan, de kitűnő szellemi képességeiről alkalmmal nyílt meggyőződni személyesen is. Méltán emelt az ottani közönség ércszobrot neki. Pótlólag még megjegyzem e tárggyal kapcsolatban, hogy ugyancsak az elmúlt év október 6-ára esett az aradi tizenhárom vértanú Huszár-Zala által alkotott remek csoportos emlékművének leleplezése egy impozáns nagy országos ünnepség keretében, amelyen hazánk minden része sok kiváló egyén és számos díszes küldöttség által volt képviselve. Onnan természetesen én sem hiányozhattam; külön erre utaztam le a fővárosból.

Az 1891. évi szünet előtt nagyobb beszédeket tartottam még a képviselőházban az Osztrák-Magyar Lloyd tengeri hajózási vállalatra való előterjesztés tárgyalásakor. Korábban azt én támadtam és a részünkről való segélyezésének megszüntetésével a magyar tengeri hajózás önállósítását szorgalmaztam. Beható szigorú bírálatot mondtam róla, habár általában helyeseltem azt az előterjesztést, mellyel Baross az osztrák-magyar államvasút magyar vonalainak megváltását szorgalmazta. Az szükséges, de így nagyon is drága volt.

A nyári szünetet részben megint Alsótátrafür den töltöttem, részben Magyarádon – üresen álló csendes villákban, erősen dolgozva. Egyébiránt fürdőzésem sem volt egészen zavartalan, mivel gróf Szapáry Gyulának a közigazgatást államosító törvényjavaslata ellen a képviselőházban obstrukció keletkezett. Abban én nem szólaltam fel, de egy fontosabb szavazásra Budapestre kellett utaznom. Onnan lemenvén az Alföldre, az öntözés nemzetgazdasági fontosságáról tartottam Mezőhegyesen szeptember 26-án, mint a gazdasági egyesület alelnöke, előadást. Ekkor létesítettük az arad-csanádi öntözőcsatorna-társaságot, mely alakulása után nagy műszaki fölvételeket végeztetvén, szép reményekre jogosított. Sajnos azonban ezek nem valósultak meg.

A Magyarádon végzett irodalmi tevékenység eredménye három nagyobb, elég fáradságos tanulmányom volt. Részben a helyszínen, Békéscsabán és Gyulán folytatott tanulmányok alapján Kautz Gyula felszólítására nagyobb értekezést írtam és olvastam fel a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági bizottságában, ahová Baross Gábor is eljött, hogy azt meghallgassa,

az Alföldön akkor kitört mezőgazdasági munkásmozgalmakról. Ez valóban úttörő munka volt, melyből – persze a forrás megnevezése nélkül – annyit „puskáztak”, hogy ha másképp nem, ezáltal elismerték annak jelentőségét. Tanulmányomat az Athenaeum nyomda- és könyvkiadóvállalat tette közzé füzet alakjában s ez a munkám tényleg nem kis részben járult hozzá a mozgalom természetének megállapításához. Diagnózisomat később általában elfogadták. Javaslataim ma persze messze túlhaladott álláspontot jeleznek, de akkor legalább komoly megfontolást érdemelték volna. Akkor csak a szocialisták vették figyelembe és könyvtáruk első számú füzeté e cím alatt jelent meg: „Gaal a szocialista írtó”.

Ugyancsak Magyarádon írtam ezidőben Körösi Józsefnek, az akadémiai nemzetgazdasági bizottság előadójának felkérésére a kisebb megyei monográfiák sorozatában megjelent, de mégis öt-öt nyomtatott ívre terjedő ismertetésemet Békés és Csanád vármegyéről. Arad vármegyéről is kellett volna egyet összeállítanom, de azzal egyelőre adós maradtam, később azonban sokkal nagyobb és alaposabb ilyenmű dolgozattal – a monográfiával – pótoltam ezt a mulasztásomat.

Pótlólag itt még felemlítem, hogy a szokott hivatalos felterjesztéseken kívül a kereskedelmi minisztérium felhívására egy nagyobb emlékiratot írtam arról, hogy az akkor adott viszonyok közt, közgazdasági érdekeink szempontjából miként kellene kereskedelmi szerződések kötünk. E memorandumhoz Baross nekem melegen gratulált. E munkálat bizalmas jellegű lévén, csak 1932-ben látott napvilágot, de Baross később azt mondta, hogy ez adta neki azt a gondolatot, hogy a megindult kereskedelmi szerződési alkudozásokhoz valamely formában megbízottként a kormány engem is kiküldjön. Ezt a formát azonban az én ellenzéki képviselőségem miatt nem tudták megtalálni.

Több műegyetemi tanár barátom, különösen Czigler Győző és az ő révén az akkori rektor, KI mm Mihály ösztönzésére ez évben magántanárrá habi itattattam magamat a nemzetgazdaságtanból a királyi József-Műegyetemen, ahol azután a pénz-, majd a bank és a közlekedés elméletéről elég jól látogatott előadásokat tartottam. Az év vége felé szőlített fel Baross Gábor kereskedelmi miniszter, hogy a fiúmei tengerészeti hatóságnál fogadjam el a miniszteri tanácsosságot. Azonban mivel a pártviszonyok megint ' nagyon kiélesedtek, továbbá mert vele igen, de nyers modora miatt alatta dolgozni nem akartam, végül mert feleségem sem kívánt Budapestről elköltözködni, e meghívást nem fogadhattam el, habár később módosított alakjában a fővárosban maradhattam volna. Pedig bizony a parlamentben lábrakapott modort már nagyon unni kezdtem. Ezt én ugyan senkinek sem mondtam, de úgy a pártban, mint azon kívül jóakaróim sajnálták, hogy

komoly törekvéseim emiatt nem érvényesülhetnek kellőleg a köz javára. Ezek közé tartozott Baross is. Nem akarok emléke iránt kegyeletlen lenni, de akkor úgy sejtettem, hogy neki az én szakszerű opozícióim nem volt éppen kellemes. Észrevettem, hogy mindenkép meg akart szelídíteni, nem a modorban, mert az ellen nem lehetett kifogása, hanem érdemben. Nemsokára ezután azzal a felszólítással fordult hozzám, hogy készüljek egy hosszabb amerikai útra és tarózkodásra, mivel az 1893. évi csikágói világkiállításra kormányképviselőnek, illetve szaktudósítónak akar kiküldeni. Egy kicsit még vonakodtam elfogadni ezt a megbízatást. Később meggondolván, hogy ez nem lett volna áruulás pártommal szemben, ez érdekes és tanulságos kiküldetésre több mint egy évig komolyan és nagy szorgalommal csakugyan készültem is. Ha nem is lett belőle semmi, későbbi tanulmányaim szempontjából ez az elhatározás csak előnyösnek bizonyult.

Az év végén a kereskedelmi viszonyokat tizenkét évre szabályozó szerződésekhez szólottam hozzá hosszabb beszédben a Képviselőház nyilvános ülésén, meghagyva az előterjesztéseknek a maguk érdemeit, de több tekintetben tárgyilagosan bírálva, a maguk értékére leszállítottam azokat. Ez évben halt meg atyai nagynéném Békéscsabán meglehetősen nehéz viszonyok közt. Hátrahagyott családjával szemben én is teljesítettem kötelességemet. A temetés költségeit öcsémmel együtt mi fedeztük.

Az 1892. évi téli választások alatt én ugyan egyhangúlag megint pécskai képviselővé lettem, de pártunk nem erősödött, talán még gyöngült is. Az ellentét a kormány és az ellenzék között még élesebbé vált. Gróf Szapáry Gyulának helyzete annak élén tarthatatlanná lett és Wekerle Sándor pénzügyminiszter neveztetett ki miniszterelnökké. Ez az 1867-es alapon álló pártokat közelebb hozta egymáshoz, ami annál kívánatosabbnak látszott, mivel sok fontos és sürgős feladat megoldása várt a törvényhozásra.

A koronázás negyedszázados emlékünnepe, mely igen fényesen ment végbe s amelyet Benczúr Gyula mesteri ecsetje remekül érzékített meg, sokkal jobb hangulatban találta az országot, mint aminőben volt csak néhány hónappal is azelőtt. Az államháztartás a regále-váltáság keresztülvitele s a jobb pénzügyi adminisztráció következtében kezdett rendbejönni, amit Wekerle érdeméül tudtak be. A valuta szabályozása küszöbön állott, a Vaskapu szabályozása pedig befejezéséhez közel dett. Ez évben is több nagy beszédet mondtam a Képviselőházban, mint a mérsekelt ellenzék megbízott szónoka.

Mielőtt azonban ezekre különösen utalnék, elmondom utolsó utamat és végső találkozásomat Baross Gáborral. Miként emlitem, a Vaskapu szabályozásának és az Alsó-Dunának egyéb szabályozási munkálatai már nagyon előrehaladtak volt.) Az Orsován alul

épült és a sziklatömböket megkerülő csatorna medre csaknem egészen készen állott. Ezt megtekinteni és az Aldunát hosszában felülvizsgálni a kereskedelmi miniszter március havában különvonaton készült leutazni. Útitársaknak a képviselők közül ez alkalommal sógorán, Sipeky Sándoron kívül csak Neményi Ambrust, aki neki mint előadó s mint a hírlapirodalomban felhasznált jobbkeze tett szolgálatokat, továbbá engem hívott meg. Már a vonat elindulása előtt feltűnt, hogy a különben oly pontos miniszter későn érkezett. Késését azzal indokolta, hogy előkészületein kívül még a kalocsai érsekkel, Császka Györggyel volt huzamosabb beszélgetése. Amint termeskocsijában elhelyezkedett, azonnal oda-kéretett bennünket. Tartalmas eszmecserénk volt egész vacsoráig, melyet a különvonaton szolgáltak fel. Én a bágyadtságnak semmi nyomát sem észleltem rajta, de a vacsorához már nem jött el. Annak árát én kifizettem, mivel megtudtam, hogy az különben az ő személyes kiadása lett volna. Ez is mutatja az ő puritán jellemét. Reggel Orsován igen sokáig nem szállhattunk hajóra, mivel ő későn kelt fel, ami megint szokatlan jelenség volt nála. Rossz alvásról panaszkodott, de kinnmaradt a fedélzeten, ámbar – mint később kiderült – már erős láz gyötörte. Mindazáltal egész nap élénken beszélgetett velünk. Nagyon sok irányban rendelkezett is. A közköltegen hivatalnokainak, vállalkozóinak és nekünk a hajón felszolgált ebédnél és vacsoránál ő volt a házigazda és maga tett nekem jó sült darabokat a tányéromra. Mindent alaposan megnézett és az érdekelt tényezőkkel huzamosan tárgyalt, de maradt ideje arra is, hogy nekünk képviselőknek mindenről tüzetes felvilágosítást adjon. Az egyik munkálattól a másikig hajózva a közigazgatási és közlekedési politikáról beszélt. Említette, hogy ő már látja, hogy a kereskedelmi minisztériumból két minisztérium keletkezik: az ipari kereskedelmi és a közlekedési. Míg azonban ő áll annak élén, addig nem engedi szétszakíttatni. Arra a megjegyzésemre, hogy én nem aspirálok a jövőben sem miniszterségre, azt mondta, hogy miért nem? Hiszen a legjobb miniszterek a szakszerűen dolgozó politikusokból lesznek. Így telt el a nap. Annak alkonyata előtt megtudván, hogy még nem jártam Adakaléh szigetén, oda irányította a hajót s nekem volt egy kis időm annak átfutására. Az előtt a nagy csatorna még üres, de már csaknem kész fenekén le is fényképeztek bennünket, a felvételekből kettő ma is birtokomban van. A másik éjt is vonaton töltöttük. Midőn reggel a főváros közelében elbúcsúztunk tőle, ő már nagyon bágyadtnak látszott. Hallottuk is, hogy megérkezte után rögtön ágyának dőlt. Azután egy hétig komolyan betegnek mondták. Annak elteltével egy közigazgatási bizottsági ülésen találkoztam vele. Ott egy kamarai ügyet ajánlottam, félve, vonakodva figyelmébe, mert már viaszsárga volt. Azonban készséggel, sőt engem

bátorítva vette azt át. Azután megint ágyba került, de ott aláírt tudósítást küldött arról az úgyról nekem. Ez is jellemzi odaadó munkásságát. Csak pár hét telt bele és befejezte földi pályafutását.

Baross Gábort sokan rosszul ítélték meg. Némelyek igen nagy szellemnek hirdették, mások csak az erőszakos embert látták benne. Erélye, szigora, kitartása, bátorsága és munkabírása nem voltak egyedüli erényei. Őt nem csupán ezek s nem zsenialitása vagy nagy képzettsége, melyekkel nem dicsekedhetett, tették kiváló emberré, hanem odaadó hazafias jóakarata és anyagi önzetlensége. Mint igen szegény ember halt meg. Családjáról kegydíj nyújtása által kellett gondoskodni. Értelmisége és szaktudása sem volt a közepesnél magasabbrendű, de ő ezzel a szellemi tőkével igen jól tudott gazdálkodni. Alapjában véve hasznos ember volt ebben a mi lusta és sikerrel dolgozni csak kivételesen tudó magyar társadalmunkban. Ha egypár, túlszigorúsága és elhamarkodása folytán keletkezett kár nem homályosítaná el emlékezetét, az teljes fényével maradt volna az utókorra, mely egyébiránt nevét így is méltán mindig hálával fogja emlegetni.

A kereskedelmi tárca vezetéséért a felelősséget ezután Wekerle Sándor miniszterelnök vállalta el. Az ügyeket azonban tulajdonkép az akkori politikai államtitkár, Lukács Béla intézte. Vele, épúgy, mint Barossal, jogász korunkban, azután mint fiatal képviselők, de Lukáccsal még egy pártban is, közelebbi viszonyba jutottam.

A szünet előtt bő részem volt az országgyűlés munkálkodásában. A valutaszabályozásra vonatkozó törvényjavaslatok bizottsági és képviselőházi tárgyalásainál nemcsak jelen voltam, hanem mint pártom vezető szónoka, több ízben fel is szólaltam. Horánszky Nándor ugyanis, aki a pártnak másik pénzügyi szakembereként szerepelt, e kérdéssel sohasem foglalkozott szakszerűen. A Képviselőház július 11-én tartott ülésében beható tanulmány után hosszabb beszédet mondtam a javaslatokról. A valutaszabályozás kiváló érdeme Wekerle Sándornak, aki az államháztartás egyensúlyát is megteremtette. Ő volt az, aki nem annyira tudásának, mint bámulatos intuíciójának segítségével e nehéz feladatokat sikerrel oldotta meg. Ő kényszerítette Ausztriára is a jó valuta előnyeit. Ez a dicsősége egyúttal Magyarország dicsősége is, mely tehát nemcsak az alkotmányosság garanciáját, hanem az érmeügyi haladást is biztosította gazdagabb és haladottabb szövetségestársának. Érdekes, hogy én a költségvetési vitában két évvel előbb akartam a valutakérdésről beszélni. Akkor pártvezérem, gróf Apponyi Albert ezt nagyon kalandos dolognak találta, melyre nekem – hiszen szerinte úgyis tudják, hogy értek hozzá – nincs szükségem.

Ezt megelőzőleg július hó elején beszéltem az állami italmérségi jövedék árnyoldalairól, midőn az arra vonatkozó törvény módosításáról szóló javaslat volt napirenden. Ez év első napjaiban pedig egy tanulmányt tettem közzé a szerkesztő, Dárday Sándor felszólítására a Politikai Szemlében: „A munkáskérdés hazánkban” cím alatt. Ennek alap gondolatait ma is vallom. Ami kifogás a liberálisok részéről fölmerült ellene, az ma nagyon reakcionáriusnak tűnik fel. A költségvetési általános vitában megint hosszabb beszédet mondtam, melyben részletesen fejtegettem nemzetgazdaságunk egyoldalúságának veszélyeit, a részletes vita során pedig szintén hosszabb beszédben ajánlottam a mindenre kiterjedő figyelmet közgazdasági kormányzatunkban. Ez évben még egy nagyobb beszédet tartottam a Vaskapu csatornájának mélyítéséről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor november 30-án, melyben az előterjesztésnek technikailag nem eléggé megokolt voltára utaltam és pedig az általam megkérdézett műszaki tekintélyek tájékoztatási alapján.

A nyári szünet ez évben valamivel később állott be, mivel igen fontos törvényjavaslatokat kellett a törvényhozásnak letárgyalnia. Ezeken kívül még két ügy is igénybe vett. Sok gondot és bajt okozott nekem ugyanis ez időben Sándor öcsém gazdasági helyzete. Alig tudtam őt üzlettársaival, a Lázár-örökösökkel, kibékíteni. Thék Endre rokonunk erkölcsi támogatását híván segítségül, a merényleteket agyában forgató emberrel szemben, végre sikerült oly egyezséget létrehoznom az érdektársak közt, mely mind a két félre nézve méltányos volt. Szerencsétlen öcsém annyi csalódás után újra evickélhetett egy darabig. Én azonban nem bíztam abban, hogy most kapott jelentékenyebb tőkéjével az ő, – szerintem alapjában téves – rendszerével jól fog gazdálkodhatni.

A valutaszabályozás tárgyalásának folyama alatt még egy különös megbízatásom is akadt. A pártomhoz tartozó képviselők közül többen, főleg Horánszky Nándor és Horváth Gyula, kik az akkori oláh nemzetiségi mozgalmak rejtelseibe mélyebben akartak betekinteni, arra kértek, hogy kellő ajánlatokkal ellátva utazzam le Romániába, ott érintkezzem az illetékes, különösen a mi részünkről ott akkreditált egyénekkal s az oláh hivatalos főemberekkel is és tudjam meg, mi a véleményük a nálunk megindult agitációról. A választás főképp azért esett reám, mivel nemcsak a francia, hanem az oláh nyelvet is bírtam. Rögtön el kellett utaznom az éjjeli gyorsvonattal. Mindenekelőtt meglátogattam gróf Széchen Miklós követségi tanácsos közvetítésével gróf Goluchowski Agenor akkori követünket Sinajában. Ő a mi nemzetiségi politikánkban bizonyos óvatosságot ajánlott, nevezetesen kifogásolta az Alföld című aradi hírlapunk hangját, mely ott állítólag rossz vért csinált. Kész volt nekem egypár oláh miniszterhez ajánlólevelet adni, hogy velük

e tárgyról eszmét cserélhessek. Azok megnyitották nekem Lascar Catargiu miniszterelnök és Lahovary Sándor külügyminiszter ajtait, Germani pénzügyminiszterhez pedig Suzarra bukaresti főkonzulunk vezetett be, aki véle személyes jóviszonyban volt. Mind a három helyen szóba hoztam a mi oláhjaink nyugtalanodását, melynek nem legkisebb okául a romániai biztatásokat jelöltem meg. Kereken tagadták, hogy az oláh kormány e részben hibát követett volna el, de kijelentették, hogyha náluk tapintatlanságokat követnének el, a kormány hajlandó azoknak útját állani. Különösen a miniszterelnök volt beszédes, míg a külügyminiszter folyton igyekezett a beszélgetést más tárgyra, különösen sógora, báró Atzél Béla életviszonyaira áttérni. Reám ez az interjú azt a benyomást tette, hogy elvök ez: Si fecisti, nega. Suzarra egész őszintén és nyíltan megmondta nekem, hogy a legnagyobb irredentista tulajdonkép a király, aki ezáltal meglehetősen elhalványult népszerűségét óhajtotta felélnékíteni, hogy eredményes üzleti tevékenységét tovább folytathassa. Általános szójáték volt Romániában az, hogy a vasutaikon olvasható e kezdőbetűk: C. F. R. (Calle Ferrate Romane, oláh vasutak) azt jelenti, hogy Carol fura Romania, Károly meglopja Oláhországot. Én erről az érintkezésről Horváth Gyula lapjában, mely akkor pártkülönyünk volt, hosszabb közleményt tettem közzé névtelenül. György Endre írt hozzá vezércikket. Amit írtam, az a valóságnak tökéletesen megfelelt. De a bécsi lapokba is belekerülvén, többszöri interpellációra adott okot a bukaresti kamarában, ahol rossz néven vették, hogy a kormánytagjai nem nyilatkoztak erősebb nemzeti érzéssel. A miniszterelnök nem cáfolt meg válaszában, sőt közvetve elismerte, hogy az általam írottak megfelelnek a valóságnak. Csak azt kérdezte, hogy ő ugyan nem felelős azért, hogy egy magyar hírlapíró mit tesz közzé lapjában, de ha igaz volna is, amit írt, vajjon milyen alapos kifogást lehet az ellen felhozni? E válaszokat erdélyi utam alatt utánam küldték Budapestről. Azokból persze könnyű volt kimutatnom, hogy csak az igazat írtam meg s hogy a belső béke érdekében működtem. Ez a levélváltás már borszéki nyaralásom alatt hárult reám, ahol ez évben ismét hosszabb időt, hat hetet töltöttem feleségem és sok rokonom társaságában. Nemcsak mi mentünk oda Aradról többen, hanem erdélyi vérokonaimat, az Urmánczyakat is ott találtam. Maroshévízen (akkor még Toplicának hívták) vendégszeretetüket is élveztuk oda- és visszamenet, fenn pedig a híres és remek székely főfürdőhelyen sokat voltunk együtt és a balzsamos illatú rengeteg fenyvesek közt kellemesen üdültünk velők és fürödtünk a páratlan szénsavas vizekben. így a gyarló ellátást is jobban elviselhettük. Több kirándulással bővítettem helyismeretemet. Jártunk a tölgyesi szorosban, melynek közelében ismerőseink laktak, akik a világháború alatt igen szomorú véget

értek, de az Urmánczyak is nagy birtokaikon kínos kálvárián mentek keresztül. Valóban rám fért ez az üdülés, mert idegrendszerem férfikorom delén, negyvenhat éves koromban, a szakadatlan hajszában már erősen meg volt viselve. Folyton vétkeztem is ellene, mivel sem gondolkozni, sem érezni, sem cselekedni nem tudtam felületesen. Sok fölösleges nehézséget is csináltam magamnak, nem egyszer csupán túlzott lelkiismeretességből. Azok legyőzése munkámnak kevésbé ártott ugyan, de annál inkább eredetileg sem erős, habár egészséges szervezetemnek. Eddig azt a hibát is elkövettem, hogy nem tudtam pihenni igazán, mert minden percemet fel akartam használni a pihenésre szánt napok alatt is. Mindig hajtott valami, folyton zaklatottan éltem. Most már társadalmi kötelezettségeim is voltak, melyek másnak szórakozást nyújtottak volna, de engem ezek talán még jobban fárasztottak, mint a munka, ha azt háborítatlanul végezhettem. Erre azonban képviselőségem nagy terhei mellett társas érintkezéseink körének tágulása miatt mind kevésbé számíhattam. Ez sokszor elkeserített, holott egy ideig nyugodtabb életet folytathattam volna. Hiszen kerülemem öt évre biztosítva volt részemre, a kamarában semmiféle ellenállásra nem találtam, a parlamentben pozíciót vívtam ki magamnak. Dehát a politikai élet hullámozása kiszámíthatatlan.

ÖTÖDIK FEJEZET. 1894-1903.

A Műgyetemen és az Akadémiában.

A Kir. József-Műgyetem nemzetgazdaságtani tanszékén. – Az 1896. évi választások. – Báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége. – Az ezredéves ünnepek és a nagy általános nemzeti kiállítás.⁶⁾ – A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választatásom. – Akadémiai székfoglalóm: Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. – Arad szk. város és Arad megye monográfiája. – Tanulmányúton Oroszországban. – Nemzetgazdaságtani kézikönyvem két kötete. – Széll Kálmán miniszterelnöksége. – Gróf Apponyi Albert a Képviselőház elnöke. – Gróf Széchenyi István nemzetfejlesztő politikai rendszere. – Berzeviczy Gergely élete és művei. – A Nemzetközi Statisztikai Intézet budapesti nagygyűlése. – A Népszerű Főiskolai Tanfolyam (University Extension) szervezete. – Horánszky Nándor minisztersége és halála. – Láng Lajos minisztersége és a kereskedelemügyi államtitkárság felajánlása. – Gróf Tisza István házelnöksége.

Ezidőben történtek az úgynevezett elkeresztelések, melyek a katolikus és a protestáns egyházak közt összezördülésre veze tek. A politikában is a felekezetieskedés kezdett ismét lábra kapni, amit én mind g gyűlöltem. A türelmességet családukn körében szoktam meg. Atyám is, én is vegyes házasságban éltünk és vallási egyenletlenség a család tagjai közt mégsem fordult elő soha, pedig különböző vallási nevelésben részesültünk, de szerettük egymást. Én egyénileg különben is mentes voltam az egyháziasság nyúgeitől, azonban a saját szabad kutatásomon alapuló (mert az én egyháзам ezt nem tiltotta) fölvilágosult gondolkozással épp oly kevésbé kívántam ellentétbe jutni, mint más világnézetű és az egyházi dolgokban az enyémtől lényegesen elütő fölfogású pártfeleimmel,

kik egyúttal nekem személyesen jó barátaim is voltak. A baj e részben ott volt, hogy ezekben nem volt meg az, ami minket oly türelmesekké tett, a mindenek felett álló személyes jóakarát. Nemcsak a vallásos meggyőződés, hanem a hamis politikai számítás is tüzelte őket, ezért voltak most oly ingadozók. Nem kerestem ugyan erős elhatározással a politikától való szabadulást, mert közszolgálatokra kötelezett voltomat élénken éreztem, midőn azonban elfogadható föltételek mellett magától kínálkozott a szabadulás lehetősége, azt ha nem is lelkesedéssel, de kész voltam megragadni. Pedig nagyon sajnáltam barátaimat és jó kerületemet elhagyni. Annak egy nagy költségében Ó-Pécskán, éppen akkor nagy tűzvész ütött ki. A károsultak bajainak enyhítésére magam is sokat áldoztam és jelentékeny összeget gyűjtöttem most már igazán nem számításból, hanem mivel hű oláh választóimhoz is ragaszkodtam.

Az imént említett alkalom akkor következett be, midőn Lukács Béla kereskedelmi miniszter, aki tudta, hogy Baross Gábor miként vélekedett rólam, s hogy meg is akart nyerni minisztériumának, még államtitkár, de már miniszterjelölt korában azt a kérdést intézte hozzám, hogy van-e elvi kifogásom az államszolgálatba való belépés ellen. Én kijelentem, hogy nincs, de természetesen minden a körülményektől és a föltételektől függ. Ő ezt tudomásul vette. Alig volt Baross helyen egy félévig miniszter, ajánlatát konkrét alakban intézte hozzám. Már jogász korunkban ismerősök voltunk és pedig sokkal inkább, mint Barossal. Valami távoli rokonság is volt közöttünk. Ezt mind a ketten tudtuk, de soha sem beszéltünk róla, épp oly kevéssé, mint Szilágyi Dezsővel, akinek anyja szintén Lukács leány volt s nagybátyja Lukács György belügyi államtitkár tartotta is velem az atyafiságot. Később Lukács Bélával egy párthoz is tartoztunk. Ő azonban pártot változtatott, ami miatt Szilágyi egyszer a Képviselőházban keményen megtámadta. Azután maga is elhagyott volt bennünket.

Most a közélet megint összehozott Lukács Bélával. Neki oly javaslatokat kellett a Képviselőházban és bizottságaiban védelmezni, melyek bírálata meg az én hivatásom körébe tartozott. Kamaránknak is szakminisztere volt, de ez engem, aki már teljesen függetlenítem magamat, egyáltalán nem feszélyezett. Véleményemet a Házban nyíltan kimondtam mindig a kormánnyal szemben, mint például az 1893 február hó 3. ülésben is, midőn az ezredéves kiállítás költségeire vonatkozó törvényjavaslatot tárgyalták. Ekkor is az állam és társadalom vállvetett közreműködését sürgettem a nemzetgazdaság fejlesztése érdekében. A közigazdaság egyes ágainak egyoldalú háttérbe szorítása ellen kétszer beszéltem, a szarvasmarhák ragadós tüdőlobjának kiirtásáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. Általában korrekt ellenzéki magatartáshoz szó sem férhetett. Ily előzmények után szólított meg a kereske-

delmi miniszter Matlekovitsék egy estélyen azzal a bevezetéssel, hogy „kössük össze a hasznost a kellemessel”. Ez alatt a jelen mulatságot értette, melyben a kormány több tagja és az ellenzék vezérférfiai is résztvettek. A „hasznos” alatt pedig az iparfejlesztési és külkereskedelmi főosztály nekem most forma szerint felajánlott vezetését értette. Többrendbeli föltételem volt, melyeknek saját szakállára nem tehetett eleget. Épen mikor erről beszélgettünk, lépett hozzánk Wekerle Sándor miniszterelnök s azt a kérdést vetette fel, hogy „széna-e vagy szalma?” Mind a kettő, volt reá a felelet. Felvilágosíttatván kívánságaimról, azonnal elfogadták minden föltételemet. Ezek közt volt, hogy a pécskai választókerület megmarad az ellenzéknek s a kormánypárt ott nem állít fel jelöltet. Továbbá kijelenttem, hogy politikailag maradok aki vagyok és ezt midőn egy szakmunkakörbe lépek, ahol nem lehet politizálni, nyíltan ki is fogom mondani. A megkérdezett Apponyi és Wenckheim grófok azt találták, hogy válaszom korrekt volt és hogy az ajánlatot így közérdekből és pedig a saját reputációm sérelme nélkül elfogadhatom. Wekerle azt mondta erre, hogy mindenbe beleegyeznek, hiszen a két pártot ő úgyis egyesíteni akarja. Apponyi ezt szép törekvésnek találta, de nem hitte, hogy azt egyhamar meg lehet valósítani. Én azután, midőn a kinevezés megjött, a Pesti Napló egyik számában levelet intéztem Horánszky Nándorhoz, mint a mérsékelt ellenzék elnökéhez, melyben elmondván a történeteket, kijelentem, hogy a pártot nem hagyom el. Horánszky ugyanott közzétett válaszában a párt beleegyezésének adott kifejezést ahhoz, hogy mint elsőosztályú miniszteri tanácsos (ma helyettes államtitkárnak mondják) hazánk közgazdaságának fejlesztésénél nem politikai hatáskörben közreműködjem. Akadtak ugyan így is, akik megrágalmaztak, de a józanabb gondolkozásúak igazat adtak nekem és a kormánynak is. Egy miniszteri főhivatalnok akkor a következő találó sorokat írta nekem:

„Amennyire örültem annak, hogy munkásságodat közvetlenül a végrehajtásnak szentelted, annyira meglepett elhatározásod, hogy szabadságodat az önképzés és önálló működés terén feladva, egy órákhoz és formákhoz kötött működésnek, neves munkásból névtelen munkásává lettél. Mert mi hivatalnokok egy nagy gépnek vagyunk önállótlan alkatrészei. Ha a gép egyes részei kiválóbban működnek is, de ha a többi egyes részek rosszak, az egészet hibáztatják. Bizonyára sokszor vissza fogsz emlékezni szabad munkásságod korszakára. Különben te számot vetettél magaddal, azért most csak jókívánataimnak adok kifejezést.”

Persze, hogy tudtam mindezt, de én voltam már hivatalnok, ezt a kötöttséget tehát szintén ismertem és el voltam határozva

arra, hogy éppen úgy a köznek dolgozzam a pozitív munka terén, mint előbb. Apponyi, sőt Wekerle maga is kéréseit a parlamenti pozíciómnak meg nem felelőnek mondták előttem a miniszteri tanácsosságot, mivel annál fogva nekem legalább államtitkárság járt volna. De a politikai pártállás miatt mást nem adhattak nekem, mint a legmagasabb nem politikai állást s én magasabbat később sem fogadtam volna el. Azonban mindenki emelkedést helyezett e téren kilátásba, amire én nem számítottam. Általában várakozásokkal vették tudomásul kineveztetésemet. Köz- és tudományos életünk számos kitűnősége üdvözölt. A francia fő - konzul 1893 május 30-án kelt levelének tanúsága szerint az összes hírlapok kivétel nélkül melegen emlékeztek meg rólam.

„Mais ce dont je suis surtout heureux, c'est de voir tous les journaux sans exception sonner dans les terms si flatteurs pour vous, votre entrée dans le service administratif.”

Csak egypár irigy kormánypárti képviselő kárpált, hogy miként engedhették meg nekem az említett nyilatkozatot; pedig ez részemről »conditio sine qua non« volt.

Hogy mily komolyan vettem ezt, mutatja a kineveztetést közvetlenül megelőző május 16-i képviselőházi nagyobb beszédem, melyet a mesterséges borok készítésének és forgalombahozatalának tilalmazásáról szóló törvényjavaslat feletti vitában mint ellenzéki vezérszónok mondtam s amely által a képviselőházi napló szerint sikerült saját leendő miniszteremet, igaz csak részletkérdésben, leszavaztatnom. Ez volt egyúttal utolsó felszólalásom a Képviselőházban, mert május 28-án már letettem a hivatali esküt. Néhány nap múlva a megyei értelmiség jó részének jelenlétében elbúcsúztam a pécskai választóközönségtől, melynek utódomul Vásárhelyi László érdemes megyei nagybirtokost és kiváló párthívünket ajánlottam meleg beszédben. Őt azután némi küzdelem után meg is választották.

A kereskedelmi és iparkamarától szintén ünnepélyes teljes ülésben váltam meg és támogattam annak a segédemnek utódomul való megválasztását, aki kilenc évvel azelőtt hálátlanul szövetkezett ellenem s akinek orvítamadásai ellen két évig kellett védekeznem. Később, midőn már megint nem voltam főnöke a minisztériumban, újból hálátlanul viselkedett. Az aradi értelmiség egy lakomán búcsúzott el tőlem. A kamara levelezőtágjának választott, de felügyeletem alá is került.

Ekkép minden előzetes s illembeli dolgaimat elvégezvén, hozzáláttam hivatalos teendőim végzéséhez. Két hónapig reggeltől késő estig nagyon kemény munkát végeztem, míg magamat a kezelési formaszörűségekbe belegyakoroltam és a folyamatban lévő

ügyeket az előaktákból alaposabban megismertem. Sem azok érdeme, sem maga a hivataloskodás nem volt előttem új, hiszen huszonegy évi kamarai titkári gyakorlat állott a hátam mögött.

Éppen akkor jelent meg utolsó nagy évi jelentésem nyomtatásban, mely erről tanúskodott s ismét elismeréssel találkozott. Az iparfejlesztés céljaira egymilliókétszázézer korona állott rendelkezésünkre és egy pár hiánypótló nagy gyárat is kellett abból létesítenem. A kereskedelmi múzeumot újjászervezni, a nőipariskola merőben összebonyolított ügyeit rendezni volt sürgős feladatam. Az ügyfelek mindennap oly számmal töltötték meg előszobámat, hogy alig engedtek dolgoznom az aktákon, melyeket harminchat alattas hivatalnok közbenső revízió nélkül ontott felém. Sokszor otthon is kellett este dolgoznom.

Csakhamar nagy gyász érte családukat. Június 12-én derék sógorom, egyetlen nővéremnek, Matildnak forrón szeretett férje, Czigler Gyula, aki vasúti főfelügyelő volt a kereskedelmi minisztériumban s akit kérésemre éppen üzletvezetőnek készültek kinevezni, egy hivatalos útján agyhúdás következtében Zákányban hirtelen elhunyt. A hír éjjel érkezett fivéréhez, aki azt nyomban közölte velem. Én nem engedtem, hogy nejét és egyetlen leányát, Ellát felköltsek és pedig azzal a megokolással, hogy soha oly boldogok többé nem lesznek. Ennek, mivel most még tőlünk függ, hosszabbítsuk meg az óráit. Csakugyan mélyen megrendítő volt az igaz, végtelen fájdalom, midőn megtudták tőlünk a retentő csapást. Azóta hiszek a görög sorstragédiákban esetelt féktelen emberi fájdalmak elemi kitörésében. A roppant megrázkódtatás szükségessé tette, hogy a nyár egy részét csendes, de jólevegőjű vidéken, Lublón töltsék, a gyógyfürdőt használva. Lelki sebei tulajdonkép sohasem gyógyultak be, sokáig sajogtak. Hónapok múlva így ír feleségemnek:

„Hazaérkezve oly fájdalmas most újra kezdeni mindent, rosszabb, mintha azóta mindig itthon lettünk volna. Minden tárgy, mely a kezembe akad, újabb és újabb fájdalmat okoz nekem, mert minden arra emlékeztet, akit nem fogok többé látni soha! Itt van minden rongy és ő nincsen. Istenem, miért kellett ennek megtörténni! De boldogan kezdtem én is minden ősszel a házi dolgokat! Igyekeztem amennyire csak lehetett, kellemessé tenni szerény kis otthonunkat, ahol oly igen-igen boldogok voltunk csak egy éve is. Három hónapja, hogy ama borzasztó napra virradtunk. Mennyi kín és gyötirelem azóta. De el kell viselnem amit a Mindenható rám mért. Csak titeket tartson meg nekem és ezt a szegény árva jó gyermeket, mert mi lenne belőlem nálatok nélkül, akik oly jók, szeretetteljesek vagytok irántam.”

Kikötött feltételeim egyike lévén, hogy évenként hatheti szabadságot kapok, ezt a jelen évben ismét Angliában kívántam tölteni. Addig, míg feleségem lenn járt Magyarádon, én az éjjeleket a Margitszigeten töltöttem. Most már nőm is, akihez hét évig járatam egy nagyon művelt és ügyes angol nyelvemesternőt, meglehetősen beszélt angolul. Különben én is gyakoroltam őt abban. Bécsen, Prágán, Drezdán, Magdeburgon, Berlinen, Kölnön és Vlissingenen át siettünk Londonba, onnan pedig Eastbourneba. Az úton minden nagyobb városban megállapodtunk egy-egy napra.

Az említett déli angol tengeri fürdőben négy hétig időztünk és szórakoztunk. E tartózkodás Eastbourneban igen kellemes volt. A golfáramlat annak tiszta levegőjét és fürdőjét nagyon felmelegíti. Tengerpartja is tetszetős és sima. A város síkon fekszik, de a Shoné-rendszerű, később Aradon is alkalmazott csatornázás azt egészségileg kifogástalanná teszi. A boardinghouseban, ahol laktunk, jó és aránylag jutányos ellátásban s tiszta angol művelt társaságban volt részünk. Feleségem egypárszor szépen énekelvén előttük, egyszerre nagy ismerős körünk támadt. A pompásan kiépített parton (plage) sokat sétáltunk, üldögéltünk a tengerbe mélyen benyúló pieren (estaquade). Kirándultunk St. Leonardsba, Hastingsbe, Parc Monceauxba, végül megnéztük a normankorbeli Peveny Castler-t, a Devonshire herceg pompás palotáját és remek parkját. Csupán angolul beszélünk és olvastunk folyton. Newhaven, Dieppe, Párizs, Frankfurt és Nürnberg érintésével e három helyen rövid időre megállván, pontosan a szabadságidő végén érkeztem haza. A hivatalban nem maradtak feldolgozatlan aktáim, mert az alkalmazásban lévő Baross-féle rendszer mellett ilyenek ott nem is keletkezhettek. Egy másik miniszteri tanácsos és osztályfőnök helyettesített, akinek helyét, midőn most ő ment szabadságra, viszont nekem kellett ideiglenesen betöltenem. Rengeteg sok dolgom lett így. Azt sem tudtam, hol áll a fejem. Csak a nevem aláírása és csak a szabadalmi ügyekben mindennap egy félórát vett igénybe. Az egész ipari bíraskodást is vezetnem kellett. Szóval az akták tömegébe és az ügyfelek rajaiba voltam temetve.

De a dolgok előrementek. A magam osztályában több nagy új gyár alapjait raktuk le csakhamar. Mindenfelé szerzett ismereteim és tapasztalataim rendkívüli módon javamra váltak. A miniszter örült az új munkaerőnek és magasztalva dicsért a szabadelvűkörben, ahova persze én nem jártam, mint aki feltűnő sikerrel és gyorsan végzek el mindent, amit reám bíznak. Sokan – előkelő és mértékadó emberek – gratuláltak, hogy iparunkat így magasra fogom emelni. Magam is azt hittem, hogy a minisztériumban megtaláltam végleges munkateremet, azért teljes odaadással láttam nem könnyű feladataim megoldásához. Minél többet és minél jobban kívántam alkotni. Ez a buzgalmam több irányban

szemet szúrt és mások is szemet vetettek reám. Bethlen András gróf földművelésügyi miniszter azt mondta nekem, sajnálja, hogy nem ismerte készségemet a belépésre, ő magasrendű munkakörbe hívott volna meg. Továbbá ekkor toppant be hozzám a műegyetem akkori rektora, dr. König Gyula, s a tanács nevében arra szólított fel, hogy az ottani nemzetgazdasági tanszéken a beteg Gerlóczy Gyula ny.r. tanárt, mint műegyetemi magántanár az egész tanári kar közóhájának megfelelően, helyettesítsem egy évig. Én a kínálkozó újabb szép feladattól valósággal megijedtem. Hiszen hivatalos teendőimnek is alig voltam képes eleget tenni. Azonban a rektor annyit és oly kitartó jóakarattal beszélt, hogy ne mulasszam el ezt az alkalmat, mely az egyetemi tanársággal való megismerkedésre kínálkozik. Ez azért lehet fontos, mert a tanév végén tisztán tőlem fog függni, hogy a két pálya közt válasszak, ha esetleg a tanárságot választom, akkor ismét visszamehetek a politikai térre is. Tehát gondolkozási időt kértem. Ennek elteltével, miután a kérdést minden oldalról jól meghánytam-vettem magamban, s miután a miniszternek e vállalkozást be sem kellett jelentenem, mert hiszen tudta, hogy magántanár vagyok, akinek pedig az előadások tartása bizonyos időközökben kötelessége, nem minden félelem nélkül csakugyan igenlő választ adtam. Hogy a műegyetemen előadásaimat a hivatalos órák előtt tarthassam meg, az órarendet kedvemért megváltoztatták. Azután kocsni várt az előadás befejeztével és én rendszeren még alantas hivatalnokaim előtt voltam fenn a minisztériumban. Este egy pár felolvasó fiatalember segítségével készültem előadásaimra, ami fáradt figyelemmel nem volt könnyű dolog. Néha tanórákat kellett mulasztanom, mivel a miniszterrel különvonaton az ország különböző részeiben ipartelepeket vizsgáltam felül, ezenkívül még a közlekedési intézmények és építkezések felett tartott szemléknél is jelen voltam vele. Még azon év őszén és a következő tavaszon bejártam így Erdély nagy részét, oly vidékeket is, ahol mint Szolnok-Doboka s Beszterce-Naszód megyében, nem voltam azelőtt. Végigjártam ekkép Torontáli, Borsodot és Gömört. Megnéztünk továbbá sok gyárat és ipari tanintézetet a fővárosban és a vidéken. Egy iparfelügyelővel együtt megvizsgáltam az összes fiumei gyárakat és a kormányzónak, kinek különben vendége is voltam, kiszögöcsén jártam Zenggben, ahol a vizsály dúlta kereskedelmi és iparkamarát vizsgáltam fölül. Zágrábban is kiszálltam, ahol egy horvát származású jó ismerős altábornagy vezetgetett és minden irányban érdekes fölvilágosításokat nyújtott, amelyek későbbi látogatásom alkalmával ott támpontokul szolgáltak. Az ezredéves országos kiállítás előmunkálataiban is köteles voltam résztvenni. Más minisztériumok államtitkárai fölszólítottak, hogy vállaljak el osztályelnökséget, mivel arra hivatkoztak, hogy miniszterem bizalmát

mennyire bírom. Ekkor indítottam meg az országos nagy jelentés tervezésének készítését és a munkatársakat kijelöltük. Ebből azután óriási munkát lett. Helyettem, midőn a hivatalból kiléptem, Matlekovits Sándor vállalta el a főszerkesztőséget. Megkezdtem egy új kamarai törvény készítését, melyet később Péterffy Lajos miniszteri titkár közreműködésével be is fejeztünk. Figyelemmel voltam ott a szociális szempontokra és a munkásoknak a kamarában való képviselőteréről is gondoskodtam.

Az 1894. év tavaszán jártam Morva- és Csehországban az ottani háziipar szervezeteit tanulmányozni, főleg azonban egy pár nagy gyár alapításának az útját egyengetni. Voltam Iglauban, Prágában, Reichenbergben, Nachodban és Tannwaldban, végül Brünnben, ahol gyárakat és otthoni munkatelepeket néztem meg. Ennek a tanulmányozását már Bécsben megkezdtem, ahol mellékesen még az osztrák iparoktatási nagy intézeteket is meglátogattam. Ez alkalommal két-három vállalkozó és egy ipari főfelügyelő kísért és látott el tanáccsal. Erről, valamint a folytatólagosan a Felvidéken tett utamról és Zsolnán, Rózsahegyén és Selmecen folytatott tanulmányaimról később nyomtatásban is napvilágot látott nagyobb véleményes jelentést írtam. Selmecen a hanyatló ezüstművelés által már el nem tartható munkás lakosság részére többrendbeli ipart akartunk meghonosítani, de ez a törekvésünk egy köt-szövészeti, egy ezüstművelő és egy cipészeti vállalat létesítésével csak részben sikerült, mivel a bányász népeség korábbi foglalkozásához annyira ragaszkodott, hogy a kincstár a bányákat kénytelen volt nagy ráfizetéssel tovább is műveltetni.

Ekkor ott hajdani első, volt kiváló tanáromat, akinek annyit köszönhettem, a nyugalomban visszavonultan élő, már 80 éves Breznyik János evangélikus líceumi értelmese, derék és hazafias igazgatót is meglátogattam. Igen szívesen beszélgetett el velem a régi és új dolgokról. Nagyon örült, hogy jól választottam pályát; Selmec ügyeit pedig melegen kötötte szívemre.

Hazaérkezve, nagy tervezgetések után sikerült a minisztériumban megalkotni ottani működésem maradandóbb emlékéül az ország, sőt a monarchia legnagyobb textilipari gyárát. Ennek bizonyítása végett a következőket kell fölemlítenem. Már Baross Gábornak becsvágya volt, hogy egy nagy fonó- és szövőipari gyárat létesítsen az országban. Halála útját vágta terve megvalósításának. E feladat utódjára maradt, aki azt reám háritotta. Megragadtam tehát azt az ajánlatot, melyet egy elsőrendű osztrák cég nyújtott be ez irányban a kormány elnökhöz. Miután előbb említett utamon meggyőződtem a jelzett cél szempontjából megbízható voltáról, sokáig tárgyaltam vele. Végre az ország valamely alkalmas pontján való létesítésére vonatkozó szerződést is elkészítettük már. Az akkor szokásos ipari kedvezményeken kívül tizenöt

évre 200.000 forint kamatnélküli kölcsönt, tehát voltaképp szubvenciót kapott. De – amire pedig ő nagy súlyt fektetett – kincstári szállítást nem kapott volna, mert állítólag nem létezett, legalább mi nem tudunk ilyet megfogni. Rábeszéltem azonban, hogy fogadjátok el a mi föltételeinket. A miniszter e sikernek nagyon megörült, de éppen mikor a szerződést már alá kellett volna írni, e helyett a cég főképviselője visszalépését jelentette ki, mivel valamely nagyobb szállítás nélkül gyárát mindjárt eleinte jó ideig nem tudta volna foglalkoztatni. Lukács Béla erre megharagudott és kijelentette, hogy ezzel az emberrel, ha tárcájába kerül is, többé nem érintkezik és felszólított, hogy más, megbízhatóbb céggel kezdjek alkudozni. De ilyen cég bizony nem akadt, hanem az elutasított Mauthner cég álnév alatt (amit a Weisz Berthold és Manfréd testvérek képviseltek) megint közeledni kezdett. Az ügy érdekében én vele szemben nem akartam elutasító álláspontra helyezkedni, hanem miután minden a szállításon fordult meg, elkezdtem magánúton az ilyen után nyomozni. Egészen bizalmas kartársi úton egy ezredestől megtudván, hogy a honvédelmi minisztérium éppen ekkor 100.000 darab sátort készült megrendelni a honvédség számára, kisütöttem, hogy ha jól fogjuk meg a dolgot, a nagyon becézett honvédelmi szállító elől a szállítást elhalaszthatjuk. Ezt semmiféle közérdek nem tiltotta, a magánérdekekre való figyelmet pedig nem tartottam az országos érdekekkel szemben tiszteletben tartandónak. Biztatásomra Lukács Béla minisztertanács elé vitte a dolgot s ottani panaszkodásainak meglett az eredménye. Bárány Fejérváry Géza akkori honvédelmi miniszter megígérte, hogy ez ügyben közvetlenül fog velem tárgyalni. E tárgyalás során mondta nekem, hogy „rosszabb vagy egy zsidónál”; de végre is megkaptunk a százból nyolcvanezer sátort és ezzel a gyár felállításának biztosítását. Együttal lealkudtam a vállalkozótól a szubvencióból 100.000 forintot. E sikeremről sokáig beszéltek úgy a minisztériumban, mint az illető vállalkozók körében és emlegették, hogy közreműködésem nélkül a rózsahégyi textilgyár, mely azután Árva és Liptó megye szegény lakosságának valóságos áldásává lett, s később 4000 munkásnak adott kenyeret, nem jött volna létre. Utánam azt mások is fejlesztették, a csehek azonban, mint általában az egész felföldi ipart, ezt is tönkretették. Ilyen munkásság mellett következett el az 1894. év nyara, melynek tavaszán a műegyetem tanácsa egész határozottan és forma szerint állította elő az én kérdést, hogy elfogadom-e az ottani nemzetgazdasági tanszékre általa már kimondott és a közoktatási miniszterrel is megállapított meghívást, vagy nem? Nem volt könnyű e kérdésre helyes választ adnom s később a meghívás elfogadása után fölmentésemet megkapom. A megtisztelő szép ajánlat elfogadására határozottan elmagamat, mert bár hatás-

körömmel és akkori helyzetemmel meg lehettem elégedve (hiszen még az államtitkár is azt mondta, hogy a belső dolgokról nála jobban vagyok értesülve s bennem utódját látja). De nem tudhattam, hogy ott később milyen lesz a nagyon ingadozó helyzet, kik jutnak kormányra és különösen, hogy fogom-e én tovább bírni ezt az idegölő, emésztő munkát. Továbbá a tudománnyal való háborítatlan foglalkozás is mindig eszményi életcéloom volt. Kecsegtetett az önállóság és függetlenség is, mely az egyetemi tanársággal járt. Éreztem ugyan, hogy ennek tisztességgel való betölthetése végett még nagyon sokat kell tanulnom és dolgoznom. De mivel én az elméleti nemzetgazdaságot sohasem hanyagoltam el egészen, e mellett pedig a közgazdasági életnek most már gyakorlati, alapos ismeretével is rendelkeztem, hajlandó voltam elhinni, amit sokan állítottak, hogy tudniillik különös minősítéssel bírok éppen a műegyetemen a szóban lévő tanszék ellátására.

Mikor ebbeli elhatározásomat kötelességszerűen bejelentettem miniszteremnek is s az arról értesült, hogy rangom és elsőosztályú miniszteri tanácsosi fizetésem is megmarad a törvény értelmében, habár sajnálta, hogy elveszít, mint személyes jóakaróm és barátom, aki a tanárságot maga is elfogadta volna, a távozásba azonnal beleegyezett. Ellenben a miniszterelnök sehogy sem akart ereszteni. Adminisztratív államtitkársággal kecsegtetett, nélkülözhetetlennek mondott az iparfejlesztés vezetésénél. Öfelségénél is – miként monda – igen földicsért, mint e téren nagy sikerrel dolgozó munkaerőt. Én azonban nem tágítottam, mire ő nagy sokára jóakarátú semlegességet helyezett kilátásba, ami – pénzügyminiszter is lévén – egyértelmű volt a kérdés eldöntésével. A műegyetemi tanács erre forma szerint is elhatározta meghívatómat. Néhány hét múlva a rektori tanács előtt letettem a hivatali esküt. Egy ideig még dolgoznom kellett a minisztériumban és főleg az ügyek lebonyolításával voltam elfoglalva. Az egyetemi tanév végén megkaptam fölmentetésemet is a miniszteri tanácsosi teendők alól.

Le sem írhatom, hogy szabadságom visszanyerése mily örömmel töltött el, mert igaznak láttam, hogy korábbi tevékenységemhez képest a hivataloskodás a minisztériumban valóságos rabszolgaság volt. Tanulmányaimat újból folytathattam s eszméikkel, gondolatokkal és irodalmi munkával tölthettem időmet. Ki ragadtam magamat oly körből, ahol esetleg csakhamar áldozat lehettem volna a munka és a rossz állapotok miatt. Sajnáltam ugyan az alkotás lehetőségéről való lemondást, de annak adott feltételeit és körülményeit már kevésbé. Az adható szubvenciók nagysága és tömege a vállalkozni hajlandó, de csak ritkán megbízható elemeknek roppant áradatát hajtotta felém. Ezeknek úgyszólván veséjébe kellett látnom, mielőtt velők komolyan csak szóba is állhattam. Ily elemek által körülvéve, a tárgyilag is nehéz műkö-

dési tér könnyen veszélyessé válhatott féltékenyen őrzött jóhírnevemre nézve, különösen, ha szigorral, erélyesen, nagyobb sikerekre vágyom. Azután maga ez az iparfejlesztési rendszer sem tetszett egészen nekem. A colbertizmus mechanikus jellegével és nagyon föltételes becsevel tisztában voltam. Voltak még személyes okok is, melyek miatt üdvözlőnm kellett az alkalmat, hogy szakmám szolgálatának más terére léphetek át. Ezek közt legfőbb volt az az irigység és féltékenység, mellyel a most még befolyásom meglétével elhallgattatott miniszteri hivatalnoksereg mint betolakodóra tekintett reám. Mindezt igen jól tudtam, mert egyesek nem is titkolták e hangulatot előttem. Ezt az elhatározásomat nem is bántam meg soha.

Az első pillanattól fogva el voltam tökéelve arra, hogy elméleti képzettségem hézagainak és hiányainak pótlására egész erőmmel törekedni fogok. Hogy ezt mielőbb elérhessem, egy percet sem akartam elveszíteni. Részben ez a föltevés bírt arra, hogy most már hosszabb tanári szünidőmet megint a külföldön tanulmányozva töltsém. Ez utazásom közben már nem kellett sietnem. A tudományos olvasmányokat is úgyszólván szomjúhoztam is. Az útra vittem néhány angol standard nagy nemzetgazdasági művet magammal. Főleg Angolországban akartam üdülni és foglalkozni, de menet és jövet is több nagy városban óhajtottam újból szét nézni. Bécs után első állomásunk – feleségem is velem volt – Wiesbaden, azután a rajnai hajóút után Köln volt. Innen – meghívásra – hosszabb kirándulást tettem a német háziipar egyik főterületén, ahol annak szervezettségét alkalmam volt több napon át alaposan megfigyelni. Ez idő alatt feleségemmel együtt vendége voltam Müller Róbert férfikalapszalag-gyárosnak. Ő, valamint felesége és veje nemcsak Barmen és Elberfeld virágzó nagy városokat, azok gyáripárát s közvetlen környékét, hanem Remscheid, Solingen és a közbeeső helyek főleg háziipari telepeit kényelmes kocsikon járták be velünk, mindenütt érdekes, jórészt szakszerű fölvilágosítást is nyújtván. Ez az eszes és okos vállalkozó azelőtt tíz évig az Északamerikai Egyesült Államokban fejlesztette naggyá iparát, miután specialitásával, a férfikalapra való szalagokkal, melyeket százezer különböző színben, nagyságban és minőségben állított elő, meghódította a világot. (Tessék ezt szocialista vagy kommunista gazdasági berendezéssel produkálni!) A honvágy azonban hazahozta, mert hiszen az ő termékeit innen is világgá küldhette. Mondhatom, hogy három nap alatt igen sokat hallottam tőle a német és amerikai munkás-, termelési és társadalmi viszonyokról. Az Unióban minden nagyobb szabású és az élet szerintök sokkal kellemesebb, mert az emberek nem oly kicsinyesek és aprólékosak, mint Németországban. Nem törődnek a mások mindenféle apró-cseprő dolgaival, úgy mint itt, ami az egyéni mozgás szabad-

ságát fokozza. Különben a német munkásságról igen elismerőleg nyilatkozott. Azok szerint sohasem követelnek béremelést, midőn ez valóban lehetetlen. Ezek a párhuzamok rendkívül tanulságosak voltak részemre. Minden szavukat megfigyeltem, mert most már nekem fokozottan még az életből is úgy kellett sok-sok okulást merítenem, mint az a könyvekből szokás. A gyakorlati életből eddig is bőven merítettem ismereteket, de azt most mint tanárnak – főleg az előadás tartalmasságának és színgazdagságának fejlesztése szempontjából is – kellett tennem. Így azután mindaz, amit olvastam, hússá és vérré vált bennem, ami múlhatatlanul szükséges volt, ha nem tudományos formalizmust és szórszálhasogatást, hanem a gazdasági élet igazi törvényszerűségeit akartam életpéldével és meggyőzően az ifjúsággal közölni. Sajnálom, hogy ez az úr várakozásaiban csalódott velem szemben. Ő ugyanis veje részére állami támogatással Magyarországon, nevezetesen Temesvárott, ahová ez való volt, gyárat akart létesíteni. Hiába mondtam neki, hogy nekem erre már nincs befolyásom. Nem akarta elhinni. Innen nagy előzékenysége, melyet én nem kértem. Azt úgyszólván rám kényszerítette. Még később is jártam ilyenformán, de mindig saját hibámon kívül.

Utam további folyama alatt is sok érdekes dolgot láttam és szívteltem meg. Kölnben és Brüsszelben megint jól körülnéztem, Antwerpenben pedig, ahol akkor éppen kisebbszerű világkiállítás volt, a művészeti dolgokon kívül sok gazdaságit is tanulmányoztam. Feleségem nem bírt velem tartani a sok látni- és megfigyelnivalók szemlénél, melyek fáradalmait rendkívüli tudásvágyam által sarkaltatva csodálatos módon tudtam elviselni. Őt főleg a beginageok csipkekészítése érdekelte.

Több napi ilyen hajsza után Európa ez egyik legfontosabb kikötőjéből a Scheiden órahosszat haladva, áthajóztunk Angliába. Harwichnál kötöttünk ki s Lincoln mellett elhaladva, Yorkba érkeztünk. Vasárnap lévén, a vonatok nem közlekedtek tovább, azért ezt a várost nyugodtan nézhettük meg. Kissé ki is pihentük magunkat. Nem volt érdektelen az igazi angol vidéki városi élet szemlélete sem. Az „Üdv hadseregének” (Salvation Army) felvonulását és a szentlélek által megszállt szónokok, meg szónokló nők beszédei is érdekelték. Másnap hosszas tartózkodásra Scarboroughba jutottunk el. Ott megint egy boarding houseban (pension) tűrhetően elhelyezkedvén, öt hetet töltöttünk. Fürödni azonban nem lehetett a tengerben, mert az nagyon hideg volt, de az időjárás is kedvezőtlen volt erre. Ezt tengervízű kádfürdőkben pótoltuk valahogyan. De másként nem csalódtam abban, hogy ez a roppant nagy tengeri fürdőhely csakugyan alkalmas az angol középosztály életmódjának alaposabb megfigyelésére. A Spaa-nak nevezett szép parkban nagy gyógyépület és színház van, ahol Benson gentry-

származású híres színész igazgatása alatt egy elég jó társulat Shakespeare-darabjait is adta angolosan. Különösen tetszett nekünk a Tanung of the Skrew-nak (a Makrancos hölgy megszelídítése), előadása, mely közben a fiatal férj valóságos akrobatamutatványokkal mulattatott, mert a kiéhezett menyasszony asztalát végre hosszában is átugrotta. Meglátogattunk e nagy helyen mindent. Voltunk a föld alatt People's Palace-ban, ahol megfigyelhettük a munkások igen változatos és nagyméretű szórakoztatását. Kirándultunk Filay kisebb keleti parti fürdőbe, melynek tengerpartjához hasonló szépet és alkalmasat a fürdésre még sehol sem láttam. De persze akkor ott is hűvös volt. Végül oly ködöket kaptunk, melyek fogalmat adtak a felpanaszolt őszi londoniakról. Ezekből más alkalommal, korábban csak egyet szenvedtem végig. A közönséggel e helyen is közelebb érintkezésbe jutottunk.^ Ennek kulcsát megint feleségem művészi éneke szolgáltatta, így azután elértük azt a célunkat is, hogy belevegyülhettünk az angol társadalmi életbe, ami nemcsak a nyelvgyakorlat, hanem az ember és világának ismerete szempontjából sem volt érdektelen. Egy Aradról Londonba szakadt zsidóval is találkoztunk, aki bemutatkozott és sok felvilágosítást adott e tekintetben. Angol és pedig nagyon szép fiatal asszony volt a felesége, akinek Londonban divatáru üzlete volt. Óva intett férje mindenkit, hogy vagyonos angol nőt vegyen el, úgylátszik őt neje nagyon kordában tartotta. Hát erélyes ez a nép nemi különbség nélkül!

Évadunk elteltével Manchesterbe utaztunk. A szövetségi takácsairól híres Rochdale és az egész osztrák-magyar monarchiánál több pamutfonó orsóval dicsekvő iparos Oldham mellett elhaladva, belejutottunk az angol gyapotipar régiójába, melynek kék eget több, mint egy órányira a főhelytől a gyári kémények fekete füstje miatt nem lehetett látni.

Manchesterben másodszor voltam most. Húsz évi időköz után ott is jelentékeny változást észlelhettem. Egy angol ügynök, aki gyáralapítás, főleg pedig egy szabadalmazott kéziszővőszéknek a mi háziipari vidékeinken való tömegesebb elhelyezése végett ismételve fordult meg hivatalomban, kullancs módjára tapadt hozzám. Oláhországi származású és neve Sternberg (Stönbögnék mondta ki) volt. Egyéb megjegyzést felesleges kiletéről félemlítenem. Tiltakozásom dacára tapadt hozzám, mert azt hitte, hogy személyesen tapasztalt régi befolyásomból visszalépésem után is maradt még annyi, amennyi kormánysegélyezés kieszközlésére elég lenne neki. Vezetését Anglia e részében úgyszólván rám erőszakolta. Egypár újabb érdekes dolgot tényleg mutatott is. Megnéztem vele a gyapottözsdét, egy gőz- és vízüzemre nagyszabásúan berendezett csomagoló vállalatot, mely a manchesteri gyapotárukat a tengeri hajókon való könnyebb és olcsóbb szállítás végett iparszerűen

negyedére összesajtolta és abroncsos bálökká alakította. Voltam vele egy este az első ottani Clubban, ahol estebédeltünk, azután pedig színházi előadást néztünk meg. Legmelegebb volt az a 200 millió korona költséggel bevezetett tengeri csatorna, melynek célja, hogy e gyárvaros a világutakat közvetlenül használhassa. Ez a rövid víziút a régi híres édesvízű Bridgewater-csatornát átszelve létesült. De a szintek (niveau) különböző voltának nehézségét úgy hártották el, hogy a régi felső víziutat kinyitható hídra vezették, melyen úgy haladnak át a hajók, mint más hidakon a kocsik. Ha pedig az alsó, a tengeri csatornán megy át hajó, akkor a híd kinyílik és azt tengeri útjára átbocsátják, mialatt a felsővízi közlekedés szünetel. Erre a technikai probléma-megoldásra egyetemi előadásaim során rá is mutattam, mint vívmányra. Nagyon érdekes látogatáson voltunk egy félnapig Crompton Hallban, ahol a régi sok százados gentry manor houseban a Crompton-család, melynek több mint 2000 munkást foglalkoztató fonó- és szövőgyára volt, fogadott egyúttal ebédre is. Nagyon kellemes és tanulságos volt az angol előkelőbb, félig gentry, félig polgári középosztály eljárásának, beszéd- és gondolkozásmódjának ez a közvetlen megfigyelése. Ott ismerkedtünk meg egy gyáros rokonunkkal, Mr. Assa Lice-szel, akinek egészen gentryszerű, de bérelt kastélyát néhány nap múlva szintén megtekintettük. Ez az úr a hét első felét gyárában, másik felét pedig családjával nyaralójában tölti. Oda nagyúri fogaton, a parkok egész során áthaladva jutottunk el a vasúti állomásra. Itt már az angol nagyúri életmódnak – azt hiszem – ügyes utánzását láttuk. Egészen más, minden tekintetben előkelő polgári életet folytatott a szövőszékek gyártásának királya, Mr. Hattersly, akinek világhírű gyára Keeghley-ben, villája pedig Low-Harrogateban van, melyet angol Karlsbadnak neveznek. Mindkét helyen meglátogattam. Családjának számos nőtagja feleségem iránt nagy rokonszenvet tanúsított. Midőn említettük, hogy e vidéken játszódtott le Eugen Aramnak Bulwer által regényben feldolgozott tragédiája, mely nekünk tetszett, befogattak és megmutatták Knaresborough nagyon rossz hírű községet és mellette a ma is Eugen's Cave-nek nevezett sziklatömböt, ahol Aram, hogy magános tanulmányozásához pénzt szerezzen, rabló szándékkal orgyilkosságot követett el. Még az angol lordok e vidéken levő és Dukerynek nevezett összefüggő vadászterületét akarták megmutatni, de én már untam a kirándulásokat és erről a földdel való kétségtelen visszaélésről egyszerűen tudomást véve, nem turistáskodtam tovább. Inkább siettem Londonba, ahova most feleségem is szívesebben követett az általa már jobban megértett és méltányolt tanulmányúton. Egy hétig voltunk ott. Ugyanannyi időt töltöttünk Ostendében is, ahol a Scarboroughban elmulasztott tengeri fürdést akartuk némileg pótolni. Ott nagyon

leverőleg hatott reám gróf Wenckheim Frigyesnek nyomott kedélye, aki éppen azelőtt tudta meg, még pedig egy életbiztosítási orvostól, hogy cukorbeteg. Szerencsére az a baj nem volt még nagyfokú, de másfél évtized múlva mégis elvitte. Hazafelé utazva Elsassban Saverne mellett egy ismerős családot látogattunk meg Steinburgban. Itt alkalmunk nyílt elfranciásodott németeket megismerni. Sok érdekeset láttunk és hallottunk ott. Strassburgban egy napot töltöttünk ahelyett, hogy eleget tettünk volna az említett család hívásának a Vogézekbe, ahol ők nyaraltak. Néhány napi müncheni és bécsi tartózkodás után hazasiettünk.

Otthon rögtön hozzáálltam előadásaim megtartásához. Az előadásokra való készülések most persze még minden szabad időmet igénybe vették. Ez évben sem mehettem le Magyarádra. Akkor feleségemhez oda írt leveleim idegességemről tesznek tanúságot amiatt, hogy a tárgyam mélységeibe való hatolás munkáját mindenféle szívességekre való felkéréssel és vendégülhívással zavarják. Egyedül is voltam a cselédek egy részével, akik hanyagok, pontatlanok és mulatnivágyók voltak. Ekkor történt, hogy a Drage angol író, később parlamenti tag tiszteletére adott vacsorára hívtak, ahol Szilágyi Dezső vitte a szót.

El voltam arra határozva, hogy előadásaim céljaira beható tanulmányaim eredményét tevő jegyzeteimből néhány év múlva megírom nemzetgazdaságtani kézikönyvemet. Azt, hogy eleinte nem írok mást, az avatottak természetesnek találták, de már akkor voltak, akik könyvírásra sarkaltak, amiben szerintük az én igazi erőm rejlik. De az új életpálya sokkal több dolgot adott és nagyobb fáradsággal járt, mint gondoltam. Habár a nemzetgazdaságtannal jogászkorom óta elméletileg is sokat foglalkoztam, azonban szemem ekkor mégis inkább a gyakorlati életen függött. Most tehát vele szemben elfoglalt állásponton is változtatnom kellett. Hogy ebbeli munkálkodásomat nyugodtan és odaadással folytathassam, ugyanazon emeleten, ahol feleségem szüleivel együtt laktunk, kiket rokonságunk állandóan látogatott, külön kisebb lakást béreltem dolgozó- és könyvtári helyiségnek. Egymásután kellett a szaporodó könyvek számára készíttetnem a szekrényeket. Ha ezt nem teszem, mivel a műegyetemen sem volt külön tanári szobám, valószínű, hogy műveim nagy részét soha sem írhattam volna meg. Így azonban gyorsan pótoltam elméleti ismereteimnek és tanári berendezésemnek, az én fundus instructusomnak hézagait. Csaknem kizárólag ennek a célnak éltem és dolgoztam évekig. Jegyzeteim úgy felhalmozódtak, hogy azok rendbentartása is dolgot adott. Szórakozásom a mesterekkel folytatott sokféle nyelvyakorlat volt. Áldozatnak tekintetem, ha magamat e munkakörből néha

ki kellett ragadnom. Az egyleti élettől is visszavonultam, de a társasösszejövetelekből nem maradhattam ki, már feleségem kedvéért sem.

Régi pártfeleim és volt pártvezérem, gróf Apponyi Albert, ismételve felszólítottak, hogy lépjek fel újra jelöltnek valamelyik megüresedett kerületben, mivel új állásom összeférhető volt a képviselőséggel. De erről már hallani sem akartam, mert azt tapasztaltam, hogy bizony ez a két hivatás, ha jogilag talán igen, de tényleg és a különféle kötelességek teljesítése szempontjából nem nagyon fér össze. Az általam azelőtt elfoglalt két állás, a kamarai titkári és a képviselői, csakugyan kiegészítette egymást s a kettő teendőit nem egy időben kellett végezniem, míg a mostaniak feladatai és szempontjai sok tekintetben ellentétesek voltak. Mind a kettő egész embert kívánt, főleg mikor az egyikben még újonc voltam. Ezt egyébiránt a régi egyetemi tanárok nem is mulasztották el éreztetni velem.

A Magyar Tudományos Akadémiában a főtitkár, Szily Kálmán biztatására Földes Béla, azután pedig Matlekovits Sándor önként, fölkérésem nélkül levelezőtagnak ajánlottak, de Pulszky Ágost és Hegedűs Sándor, főleg mivel politikai ellenfelük voltam, de az előbbi azzal az ellenvetéssel is, hogy „kapott az mostanában már eleget”, megbuktattak. Ez azonban, ha bántott is, korántsem keserített el, mivel beláttam, hogy addig kifejtett tudományos írói tevékenységem még nem jogosított az első ajánlásra következő sima megválasztásra. Hiszen én, jóllehet idáig is sokat írtam, de mindig csak gyakorlati irányú dolgozatokat.

Elhatároztam tehát magamban, hogy az 1895. évi hosszú, majdnem négyhónapos szünidőmet kizárólag tudományos irodalmi előkészületekre fordítom. A nyarat Aradon, de főleg a magyarádi szőlőben töltöttem. S mint azelőtt néhány évvel, most is elkértem egyik rokonunk üresen álló villáját, amely borház is volt (ott kolnának nevezték) és abban a napi zajtól és mozgolódó élettől elvonulva, dolgoztam. Az elméleti nagy művek, különösen Marx könyvein kívül a közgazdasági patriarchalimusra vonatkozó gyűjteményes munkákat, például a Post-félét, olvastam és kivonatoltam hetekig, sőt hónapokig csaknem szakadatlanul. Mikor belefáradtam e munkálkodásba, átmentem a gróf Wenckheim Frigyes által modernizált és most már az ő tulajdonában levő Menyháza- (Monyásza) fürdőbe, ahol az arad- és csanádmegyei középirtokosság és más középosztályú közönség számos, általam jól ismert képviselője volt együtt. E helyen vidékünk társadalmi életét színgazdag mozgóképekben láthattam. Ott volt Ormos Péter, a megye nyugalomba vonult köztisztviselője, már nyolcvan éves alispánja, Nachtnebel Ödön, Csiky Gergely sógora, a legnagyobb uradalmaknak, a

helyi vasútnak és az arad-csanádi takarékpénztárnak jószívű, de igen furfangos ügyésze, aki évtizedeken át szellemi vezetője volt a megyei közigazgatási és politikai életnek. Nagyon jól ismerte az embereket, meg tudott alkudni a körülményekkel, de tisztességes, jó ember lévén, soha sem követett el helytelen dolgot, ellenben szószólója volt mindazoknak, akik megérdemelték. Én is sokat köszönhettem neki pályám kezdetén. Ott voltak a csanádmegyei főtisztviselők, köztük olyanok is, akik később nagyon hírhedtekké váltak. Például Kristóffy József, a darabont kormány belügy-minisztere, most még csak megyei főjegyző. Külön köre volt a magyarmiskás Bohus Istvánnak, aki később mint báró sem tudta mokányberciskedését levetkezni. A gróf orvosa és papja, gazdasztisztjei, a kereskedelmi és iparkamara általam kibuktatott elnöke és sokan mások népesítették be ezt a nem nagy, de most már a polgárosultabb ember közép mértékű igényeinek is eleget tevő, regényes bükkerdők közt fekvő fürdőhelyet. Ezek voltak reprezentatív alakjai annak a félig haladott és félig – különösen az élet magasb szempontjából való felfogásában – elmaradt és részben elkorcsosult vidéki társadalomnak, melyben én, mint régi ismerős, egyideig szórakozni is tudtam, de ahol soha sem éreztem igazán jól magamat.

A már említett monográfia írásához szükséges adatok pótlása végett kirándultam a Körös völgyébe. Onnan már csak egy ugrás volt Brádra, ahol a rudai aranybányászatot néztem meg. Az már a rómaiak korában is művelés alatt állott. Egypár évtizeddel azelőtt a Harkort-féle német vállalat vette meg és emelte a kor technikai színvonalán lévő igen eredményes nagy teleppé, mely egész Európában páratlan volt és csak egy transvaali aranybányához volt hasonlítható. Az arany előállításához itt és ott a foncsorolási módszert alkalmazzák.

Ez a kis üdülés nagyon rám fért, mivel lej övet elem előtt még miniszteri biztos is voltam a Budapesti Kereskedelmi Akadémián az érettségi vizsgálatoknál, ahol reggeltől estig több napon át roppant hőségben sokat ültem és sokat dolgoztam. Illetékes helyen ki is jelentettem, hogy a jövőben hasonló küldetésekre nem vállalkozom. Egy pár évig békét is hagytak, de amint látni fogjuk, azután még egyszer igénybe vettek, ez utóbbi esetben azonban kiküldetésemnek politikai jelentősége is volt. Tehát most sem rendelkeztem magammal egészen szabadon.

Erős elhatározásom dacára, hogy ez évben otthon maradok, a viszonyok fejlődése megint nagyobb utazásba sodort. Nemcsak a kedvező alkalom csábja, hanem némi erkölcsi nyomás is reábírt feltett szándékom megváltoztatására, amit egyébiránt nem bán-

tarn meg. A Magyar Mérnök- és Építészegylet tanulmányutat rendezett, melyben a vezetők műegyetemi tanártársaim voltak, Dalmáciába, Hercegovinába és Boszniába. Az elnökség felszólított, hogy mint az ő nemzetgazdájuk, tartsak velők. Félretéve tehát könyveimet, gyorsan leutaztam Fiúméba, ahol a kiránduló műszaki emberekkel és professzorokkal találkoztam. Az e célra bérelt külön hajón utazó szélesebb körű társaság Abbáziában tartott ismerkedési estélyt, amire azonban nem volt szükségem, hiszen annak minden tagját jól ismertem. Fiúmében még azon éjjel a magyarhorvát hajózó társaság gőzösére szálltunk, ahol aránylag igen olcsón és tűrhető minőségben teljes ellátást kaptunk. Már maga a társaság is könnyűvé tette számomra azt, hogy mint a műszaki egyetem új tanára, számos technikai dolgról, amennyiben nekem szükségesek voltak, könnyűszerrel és kellően értesüljek. Az expedíciót Czizler Győző rokonom és jó barátom, mint egyesületi elnök vezette és rendesen vele is szállásoltak el úgy a hajón, mint a szállodában, ami kényelmemet biztosította. A kirándulók közt többen voltak olyanok, akik az utat már jól ismerték, tanulságos volt tehát ezek magyarázatait végighallgatni. Mindenekelőtt Zárát tekintettük meg, melyet én kész olasz városnak találtam. Ez volt Dalmácia főhelye a politikai igazgatás szempontjából. Ott különben sok megtekinteni valót nem találtunk. Ellenben Spalatonak pompás kikötőjén kívül több látványossága töltötte ki időnket. Megnéztük ott Diocletianus római császár nyári palotájának maradványait, majd kocsikon kirándultunk Salonába, ahol az első századbeli keresztény temetőt vettük alaposabban szemügyre. Némi képet nyertünk a kapott felvilágosításokból a múlttól. Innen egy éjjeli hajóút után Gravosába jutottunk s e kikötőből kocsikon rövid idő alatt Ragúzába értünk. Maga a város is érdekes üdülőhely. A régi respublica csakugyan az önállósággal járó emelkedettség színezetét mutatja. Délszaki éghajlata és olaszos épületei mellett tengerpartja kellemes benyomást tesz, a vele szemben fekvő és csolnakon elérhető Lacroma szigete pedig igazán elragadó. A harmadik éjjel az Aldunára emlékeztető Bocche di Cattarón át a legdélibb fekvésű dalmát városba és tengeri erődbe értünk. Egy egész nap telt el, míg ezt a várost, de különösen a Montenegroba vivő remek műutat a Lovcsen aljában, továbbá e kis ország határterületeit megtekintettük. Sivár terület ez, mely a világháborúban is elég nagy szerepet játszott. Jó lett volna továbbmenni, de Cetinje már nem tartozott úttervünkbe.

A negyedik éjjelen visszafelé haladva, a hajó Metkovicsba szállított, ahol megreggeliztünk, azután pedig a Narenta partján az Abt-rendszerű, majd fogaskerekű, majd adhíziós keskenyvágányú vasútnak az igazgatóság által számunkra kirendelt különvonatára ültünk. Még világos volt, mikor azon Mostarba, Herce-

govina fővárosába értünk. Roppant hőség uralkodott itt, úgy, hogy gyalog még a fürdőbe sem volt tanácsos elmenni. E város nem jelentékeny, csak egy íves nagy, még állítólag a rómaiak idejéből való kőhídja a Narentán érdekes. Másnap kirándultunk egy mohamedán szentnek sírjához, miközben a hercegovinál falvakat és azok népének gazdálkodását, különösen dohánytermelését és sok különös szokását figyeltük meg. Elég elmaradott, de kellő vezetés és ápolás mellett jól fejleszthető a lakosság. Még egy nap kellett, amíg Konjicába érkeztünk, ahol a kitűnő kincstári szállodában pihentünk meg. Az ottani ellátás, a fürdő tiszta vörösrézkádban és a többi dolgok is megleptek. Elég frissen értünk fel a főmagaslatra, az Iván-csúcsnál. Odáig sokszor láthattuk, hogy a vaspályán a fogaskerekeknek valók miként váltakoznak a közönséges sínekkel. A műszaki emberek nagy érdeklődéssel vizsgálták a mozdonyok azt a készülékét, mely ezt a változást a gépen megfelelőleg szabályozta. Én pedig visszaemlékeztem Abt svájci mérnök zömök, tagbaszakadt alakjára, aki miniszteri tanácsos koromban engem is meglátogatott, mivel egy Budapesten tartott előadását meghallgattam. Szép volt e magaslatról a kilátás a köröskörül elterülő és távlatosan sorakozó gyönyörű erdős hegyekre. Én a legkomolyabb megfigyelések közben sem tudtam érzéketlen maradni a tájképek szépségei iránt.

Lefelé már gyorsabban haladtunk és még napvilágnál érkeztünk be Sarajevóba, ahol még két napig mulattunk. Ott nem győztem bámulni az alkotások nagy számát, melyeket különösen Kallay Béninek, a boszniai közigazgatást intéző közös pénzügyminiszternek lehet köszönni. Valamivel több, mint másfél évtized alatt ez a piszkos, rongyos fészek igazán érdekes, szép fővárossá alakult át. Ellátásunk az Európa-szállodában olyan volt, melynél jobbat nyugateurópai nagy helyen sem kaphattunk volna. A városban mégis sok eredetiség maradt meg. A Csarsia igazán hamisítatlan darab a Keletből. A mohamedán főtemplom, a Begova-mecset, a mozlím pap- és jogásznövendékeket képző intézet azonban már át van alakítva. A Miljacska folyó kiépített partjai és hidjai, az utcák kövezete, a számos kifogástalan emeletes lakóház és a sok középület, a mívelt városiasság jellegét mutatták.

Az említett középületek lapos tetejéről festői tájképet élvezhettünk, melyben éppen annyi keleti, mint nyugati elem volt észlelhető. Végigjártuk az összes látnivalókat. Voltunk még a mohamedán polgármesternek – akkor persze üres, mert feleségei nyaraltak – háremében is, ahol maga a tulajdonos adott magyarázatokat. Vásároltunk szép tárgyakat a bazárban. Beszéltem kasztíliai nyelven spanyol zsidókkal. De beszélgettem fiatal boszniai tanulókkal is, akik a létező politikai helyzettel szemben hálátlan érzelmeiknek és ellenséges felfogásuknak adtak kifejezést. A népek nem

szoktak hálásak lenni a civilizációért, melyet idegenektől bármily jutányosán is kapnak, ha nemzeti ábrándjaik azonnal nem valósulnak meg. Az utolsó nap délutánját a teljesen nyugateurópai stílusú fürdőben, Ilidcsében, töltöttük, ahol minden egészségügyi és gazdasági alkotást megmutattak. Estefelé pedig a Kállay Béni által tiszteletünkre adott lakomán vettem részt. Ő maga nem jelent meg közöttünk, habár ott tartózkodott, amit én kissé furcsának is találtam, de neje a karzatán volt. Ő csupán képviseltette magát. A felköszöntőket a helyszínén osztották ki. Nekem a jelen volt vasúti főigazgató üdvözlése jutott. Németül rögtönözve oly toaszt sikerült mondanom, hogy azt honfitársaimon kívül az osztrák és boszniai urak is zajos, nagy elismerésben részesítették, talán érdeme felett is. Azt hiszem, főleg azért, mivel a szerénykedve mentegetődző bevezetés után hibátlan, folyékony és választékos német beszédet nem vártak tőlem.

A pompásan sikerült és igen tanulságos kirándulásról, melynek emlékei később otthon is több irányban hasznomra váltak, megint különvonaton tértünk vissza hazánkba. Utólag sajnálnám, ha ezt a szép utat nem tettem volna meg. Jól hatott reám mindenkép, mert utána kétszeres kedvvel és erővel láttam újból elméleti tanulmányaimhoz.

Az év vége felé tartott aradmegyei közgyűlésig Magyarádon, majd Budapesten dolgoztam. Arra a gyűlésre azonban lerándultam, mert nem akartam vidékemtől teljesen elidegenedni. Sokan biztattak, hogy újból lépjek fel jövőre Pécskán, ahol megválasztatásom biztos lenne. Azonban vonakodtam, nemcsak mert a politizálás már ellentétben volt hajlamaimmal és terveimmel, hanem mert – sajnos – észlelnem kellett, hogy volt jó kerületemben is elterjedt már a korrupció. Egy régi öreg jó barátom ott, fülem hallatára, másoknak azt mondta, hogy „ha Jenő bolond, lehet nemcsak képviselő, de államtitkár, sőt miniszter is, de ha esze van, nyugalmas és emelkedett szellemi légkörű állásában marad háborítatlanul”. A kísértés azonban még egyszer jelentkezett a következő évben, mely úgy a közügyekre, mint reám nézve is gazdag volt eseményekben. Az 1896-ban megejtett erőszakos választásokról nekem elítélő véleményem volt.

Én boldognak éreztem magamat, hogy ebbe az áldatlan túlekedésbe nem kellett belemennem. Pedig nem voltam nagyon távol ennek a lehetőségétől. Előbb ismételten gróf Apponyi Albert és Horánszky Nándor, majd Vásárhelyi László, aki Pécskán utódom volt, keresett fel személyesen és ajánlotta fel kerületét; Kígyóson és külön levélben gróf Wenckheim Frigyes, továbbá a megyei mérsékelt ellenzék és mindenek felett maga a tisztességesebb politikai közönség igen meleg hangon kért fel, mert valamennyien

őszintén óhajtották jelöltként való fellépésemet. Mindenki azt mondta, hogy biztosan megválasztottak volna minden nyomás ellenére is. Utólag az ellenjelöltek is oda nyilatkoztak, hogy ők – ismerve a helyzetet – velem szemben nem léptek volna fel. Másfél évtizedes működésemnek ott olyan nyomai maradtak, melyeket három év még nem seperhetett el. Megvallva azonban az igazat, mert nem akarom dolgaimat szépíteni, már-már ingadoztam. Való, hogy nem akartam ugyan eltérni felvett új irányomtól, de néha hajlandó voltam azzal áztatni magamat, hogy ez akkor sem fog megtörténni, ha annyiak véleménye szerint kötelességszerűen újra tagja leszek a Képviselőháznak. Horánszky Nándor egyenesen nagy önzéssel vádolt. De éppen ez időben gyakrabban voltak ideges palpitációim és pedig néha oly nagy mértékben, hogy orvosomat kellett elhivatnom. Ő ennek a lelki izgalomnak tulajdonítá ezt a jelenséget. Jó ösztönöm megtartott eredeti helyes elhatározásom mellett. Utólag az mindig jó vezetőmnek bizonyult. Valahányszor elmulasztottam szavára hallgatni, kivétel nélkül valahol hibát követtem el. Most is azt készültem tenni és íme mily hatalmas tiltakozásban tört ki. Így sikerült nem egy pártnak, hanem a nemzet egyetemes érdekének szolgálatában maradnom. Igaz, hogy ezáltal a tanárinál, mint még látni fogjuk, külsőleg sokkal fényesebb pályáról mondtam le, de lelkemnek egyensúlyát és igazi függetlenségemet csak így valósíthattam meg.

Felfogásom ugyanis a tudományokkal való kizárólagos foglalkozás hatása alatt nem egy irányban módosult. Nemcsak a politikai, de a közgazdasági és más egyoldalúságtól is visszarriadtam. Soha sem voltam nagyon lelkes pártember, csak korrekt akartam e részben maradni személyes áldozatok árán is. Most már éppen semmiféle pártember nem tudtam volna lenni. Utoljára a mérsékelt ellenzékéből lett nemzeti párt tagja voltam, de az is annyira hanyatlott, hogy mikor az előbb előadottakról volt szó, gróf Károlyi Sándor azt mondta nekem, hogy „hosszánk pedig nem érdemes csatlakoznod”. Hajlamom a középuton való haladásra a legjobban kitűnt, midőn az ezredéves ünnepek és nagy általános nemzeti kiállítás alkalmából tartott második nemzetközi gazdasági kongresszus ülésezett Budapesten. Ott én már inkább csak figyeltem, mint szerepeltem. A fővárosunkban egybesereglett előkelő és kiváló idegenek fogadtatásainál, az osztályok és bizottságok alakítása közben s a kirándulásokon is megtettem a magamét, de egyoldalú előadásokkal vagy beszédekkel épp oly kevésbé foglaltam állást az egyik termelési ág javára a másik kettő ellen, mint az egy évvel előbb tartott magyar gazdakongresszuson. A kiránduló társasággal én is lementem Mezőhegyesre ez alkalommal, mivel egy spanyolul beszélő délamerikai, argentinai,

statisztikust bíztak gondjaimra. Vele egy kocsin jártam be teljes naphosszat az egész nagy mintagazdaságot és együtt bámultuk meg (részemről újra) azt a sok páratlan nagyszerűséget, melyeket mezőgazdaságunk e büszkesége felmutathatott. Onnan harmadnap öcsémmel hozzá mentem Pécskára, miután egy éjjelt és két napot töltöttünk a remek ménésbirtokon. Siettem azonban magát a budapesti kiállítást is tanulmányozni. Pro forma megkínáltak ugyan az általam tervezett nagy statisztikai mű szerkesztésével, melyet eredetileg én kezdeményeztem, de megint jó ösztönöm tartott vissza attól, hogy ezt akkori helyzetemben elfogadjam. Mások csinálták meg jó drágán, iszonyú bőségét halmozván fel a nyers adatoknak úgy, hogy ez a mű éppen terjedelménél fogva hasznavehetetlenné vált. A kamarák reformjára vonatkozó törvényjavaslatom is csak előadói munka maradt és ezzel a kamarák szociális szellemben való átalakításából sem lett semmi. Pedig egy magasabb értelmű és erkölcsi szintájón működő kereskedelmi és ipari érdekképviselőt igen sok bajnak állhatta volna útját, mely később ránk szakadt. Péterffy Lajos titkárral együtt készített munkálatunk az igazi társadalmi haladást lévén hivatva szolgálni, számos félreértésnek és visszavonásnak vette volna elejét. De fájdalom, az ilyesmire akkor nálunk vajmi kevés volt az érzék. Sikeresebb volt az az irodalmi önálló munkásságom, melyet ez irányban a saját szakállamra folytattam. Az akkor ülésre készülő közoktatási kongresszus elnökségének felszólítására nagyobb tanulmányt írtam az iskolánkívüli tanításnak angol rendszeréről és hazánkban való alkalmazásának ajánlatos módozatairól. Ez a dolgozatom, úgy az említett kongresszuson, valamint nyomtatásban a Budapesti Szemle egyik számában és külön is megjelenvén, szelesebb körökben keltett figyelmet. Sokaknak (pl. Jancsó Benedeknek) nyilvánosan tett nyilatkozatai szerint, egy nagy mozgalmat indított meg. A kongresszus a benne foglaltakat beható vita után a magáévá tette, e vitában én azonban később említendő okból már nem vehettem részt. Ezenkívül és ezt megelőzőleg a múlt évben folytatott széleskörű tanulmányok alapján 300 lapos könyv alakjában jelent meg monográfiám a közigazdasági patriarchalizmusról, melynek főcíme a „Társadalmi Béke” volt. Ez a munka nemcsak a külföldi adatokat és intézményeket ismertette behatóan, hanem eredeti, országszerzte megindított adatgyűjtésem eredményeképp a hazai ezirányú állapotokat is. Bevezetésül a szocializmus lényegével is tüzetesebben foglalkoztam és mozgalmainak enyhítését javasoltam a felsőbbosztályok céltudatos és odaadó működéséi és szervezkedése útján. A sajtó legnagyobbbrésze, valamint az író szakkörök és előkelő más férfiak is melegen üdvözöltek. Voltak Ugyan egyesek, akik a gyökeres megoldást úgy látszik a szociáldemokrácia szellemében tartották valóban hatályosnak. Nekik

harc és háború kellett a társadalom terén és nem béke. Az be is következett, hogy miért, arról később fogok nyilatkozni. Azt hiszem, hogy főleg említett könyvemnek tulajdoníthatom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia szép szótöbbséggel levelező tagjává választott. Ennyi dolog és fáradtság után a kiállítási ünnepek bizony nem sok üdülést nyújtottak nekem. Fokozott mértékben kellett azokban résztvennem, mivel feleségem családjának több igen élénk, köztük néhány mulatni vágyó vén tagja is, egy egész hónapi állandó vendégeskedésükkel tiszteltek meg bennünket. Ez nekem sok volt a jóból, azért elhatároztam, hogy – mert feleségem nem kívánt velem jönni – egyedül kelek külföldi utamra. Ezen most nemcsak okulni óhajtottam, hanem testileg és szellemileg pihenni és új erőt gyűjteni is. Boroszlón, Berlinen és Hannoveren át, amely helyeken több-kevesebb pihenőt engedtem meg magamnak, négy hétre Hollandiába mentem. Ott több várost és ipari, munkásjóléti intézményt s kertészeteket néztem meg s állandóbb tartózkodásra Scheveningenben telepedtem le, hogy rendes tengeri fürdőkúrát folytassak. Szerencsémre Hollandiában ekkor az időjárás nagyon kedvező volt. Ámbár már ötvenedik évemhez közeledtem, csakhamar visszanyertem ruganyosságomat, mert szórakoztam, nyugodtan éltem és ki-kirándultam Delftbe, Leydenbe, a Wertland nevű kertvidékre és gyakran bebenéztem az én szál on városomba, Hágába. Meglehetősen értettem a hollandi nyelvet, s így a helybeli lapokat is olvasgathattam, sőt érintkezhettem a néppel is. Feleségemnek névnapjára Karlsbadba írtam, ahonnan ő július 20-án válaszolt. Levelének egyes passzusai akkori helyzetünket találóan tüntetik fel:

„Oly érzékenyen gratuláltál” – írja – „névnapomra, hogy én alig tudtam kibontakozni könnyeim árából. Minden egyes szavad szívemhez szólt, mely annyira telve van veled. Te sokszor mondd, hogy én mindenkit szeretek. Igaz, hogy talán a jó Isten engem oly szívvel áldott meg, mely több emberi gyöngeség iránt tud elnéző lenni, de az nem zárja ki, hogy ezért azt az egyént, akit élettársul választottam magamnak, kevésbé szeressem, kevésbé rettegyek és aggódjam érte. Ti hárman, te és szüleim vagytok az én boldogságom, örömem, mindenem. Nem is képzelték, hogy minő fájdalmat érzek, mikor kellemtelenség van közöttetek. Szeretetem oly nagy, hogy elnézem, ha bármiben is hibáztok. Szüleimnek köszönöm gyermek- és ifjúkorom örömeit, neked pedig életem és jövőm boldogságát. Azt őszintén bevallhatom, hogy boldog vagyok és remélem leszek is, ha csak a jó Isten hosszan éltet mindkettőnket. Olvasom most utolsó művedet. Nagyon sok bölcelet van benne. Sok oly eszme, melyeket követve, más lenne a társadalom. Lásd több embernek kellene olyannak lenni, mint amilyen én vagyok. Hiszen az önzés volt az, ami a népeket oly kapzsiakká, az alá-

rendeltek iránt durvákká, s a szegények iránt megvetőkké tette. Ez mind megteremti az elnyomottak közt a mai társadalmi rendet felforgatni akarók légióit.”

Ezt az okos és szép levelet kiegészítik s egyszersmind meg is magyarázzák azt a kifejezést („mikor kellemetlenség van közöttetek”) feleségemnek Karlsbadból 1896 július 19-én édesanyjához, az én kitűnő, derék napámhoz írt következő sorai, melyek családi viszonyainkba mélyebb betekintést engednek. Megköszönvén neki nevenapja alkalmából kifejezett jókívánságait, így folytatja:

„Én is csak egyet óhajtok még édesanyámmal, mert más kívánni valóm nincs, hogy azon kellemetlenség elsimuljon. Engedje a jó Isten, hogy édes atyám kedélye javuljon, mert az egyetlen, ami boldogságunkat zavarja, az, hogy J. iránt oly végtelenül ingerlékeny. Tegyen bármit, semmi sem jó neki. Soha egy elismerő szót nem kap tőle. Pedig hát férj jobban nem boldogíthatja nejét, gyöngéd, tisztelő szeretettel csügg rajtam. De ki tudja, ha látva ezen végtelen ellenszenvet, vajjon nem változik-e meg ő is s ezt valóban nem tudnám elviselni. Soha gyermek jobban nem szerette szüleit mint én, de viszont férjemet is rajongásig szeretem. Így helyzetem végtelenül nehéz. Kimondhatatlanul fáj nekem, ha látom ezen kellemetlenségeket, melyekre pedig nincs semmi ok. A legrosszabb, hogy édes atyámmal nem lehet ezt megértetni, mert ha arra kérjük, hogy ne legyen oly ingerlékeny, mindjárt azt mondja, hogy ellene vagyunk s hogy ő beteg ember, pedig csak képzelődés mindkettő.”

El kell ismernem, hogy nem az volt. Utólag bebizonyult, hogy roppant fokú véredény-törékenységben, ezenkívül féltékenységben szenvedett, mert látta, hogy imádott leánya szeretetében és iránta való ragaszkodásában velem osztoznia kell. A bajt én is nehezen viseltem el. Scheveningenben az apály idején aszfalt simaságú tengerparton a hollandi lovasságnak ott lefolyt lovas hadgyakorlatait szemlélve, sétáim közben sokszor dúdoltam magamban odavaló utamon a berlini nyári operában a „Säckingeni Trombitás”-ból fülembe mászott dallamot: „Es war' zu schön gewesen, es hat nicht sollen sein.” Ezzel a fátumszerűséggel vigasztaltam magamat.

Szórakozásaim közt gyűjtöttem az év végére tervezett akadémiai székfoglalóm anyagát. Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszerét akartam bemutatni és elemezni. Magammal vittem eredetiben idevágó munkáit és azokat valósággal megtanultam. Azok úgyszólván szuggerálták az Angliába való áthajózást. Ennek már a gondolata is szárnyat adott elmélkedéseimnek és a genius loci mintegy előzetesen is megihletett. Angliai utamat egy érdekes

incidens előzte meg. A scheveningeni Hotel d'Orange-ban laktam. Ennek egy külön kis villájában tartózkodott akkor gróf Károlyi Tibor is családjával. Ő ugyan az 1884. évi nagy mérkőzésünk óta többször elég udvariasan és minden rancune nélkül beszélgetett velem, ha valamely nyilvános helyen találkoztunk, de neje -mint most férje mondta nekem – azóta nem tűrte, hogy nevemet házuknál valaki csak említse is. Most azonban, tizenkét év múlva, amint távolról megpillantott, felém jött és azt mondta: „üdvözlöm honfitárs.” Miután megtudta, hogy Angolországba fogok átmenni, teára hívott és felkért, hogy Antal fia részére Oxfordban, ahová szándékom volt újból menni, nézzek ki alkalmas kollégiumot. Erre vonatkozó ígéretemet be is váltottam. Nagy viharban indultam Hook van Hollandból; mindenki rosszulléteit jósolt, de kellemesen lepott meg az, hogy egy óra múlva tükörsima tengerré értem, mert a szél csak a partok mentén dühöngött.

Semmi által sem zavartatván, tanulmányutam tapasztalásban és okulásban gazdagnak bizonyult azon az új téren is, melyet eddig kevésbé vettem figyelembe. Sok újat láttam, mert határozott célt, a szociális politika egyes intézményeinek, nevezetesen az egyetemi oktatásnak és azzal kapcsolatban az University Extensionnek legújabb fejleményeit kívántam tanulmányozni. De persze nyolcadik londoni tartózkodásom alatt sok másra is figyeltem. Ekkor voltam a tíz évvel előbb tartott indiai és gyarmati kiállítás tárgyaiból alapított Imperial Instituteban. Új volt előttem a gyarmatügynek a társadalom által való felkarolása ebben a gyarmati egyesületben, melynek berendezése nagyon érdekelt. Megfigyeltem, hogy a legújabb technikai vívmányokat az egyesületi és hatósági irodák miként használják fel. Ilyen vívmány volt a fonográf, melybe a főnök rendelkezéseit és leveleit belemondta, annak tubusait a segédszemélyzet azután a külső irodai fonográfba illeszti és abból veszi ki az általa végzendőket. Az így lekopogtatott iratokat csak aláírás végett mutatják be a főnöknek. Ekkép nemcsak gyorsabban haladt a munka, hanem tévedések is ritkábban fordulnak elő a kifejezéseknek helytelen megválasztása miatt. Egy Edison-féle ilyen gépet azonnal rendeltem is magamnak, mert azt hittem, hogy az előttem álló nagyobb arányú irodalmi tevékenység közben azt gyorsírásképpen használhatom. De várakozásomban csalódtam, mert az én viszonyaim mégis mások voltak. Intenzív irodalmi tevékenység belterjes önműködés nélkül lehetetlen. A gépet azután féláron átengedtem az illetet venni kívánó műegyetemnek.

Londonban sorban bejártam az úgynevezett settlementeket, a különböző szabadoktatási telepeket: a Toynbee Hallt, az Exeter Hallt, a Charter Housét. Cambridgeben, valamint Oxfordban több napig nézegettem az egyetemi központi intézeteket, az egyes

előkelő, nagyon régi alapítású kollégiumokat. Cambridgeben a St. Johns College egy fellowja ebbeli jogával élve, meghívott engem a tutorok és fellowk ebédjére. Mi emelvényen étkeztünk, az elsőrendű lakoma során fehérynakkendős és frakkos szolgáktól kiszolgálva, a szünet alatt is benn maradt tanulók pedig a nagy terem alsó részében sokkal egyszerűbben. Meglátogattam a tanárok közül Nicolsont, Marshallt és Sidgwicket és más kisebb nevűeket. Végül meghallgattam az éppen ott folyó university extension! előadásokat. Ennek titkára, Mr. Roberts, akinek neje, King parlamenti könyvtáros leánya, régi ismerősöm volt, mert családját tizennégy évvel azelőtt Londonban meglátogattam Ráth Károlylyal, ebédre hívott egy jénai tanárral és nejével együtt. De ezek nem beszéltek folyékonyan angolul, így a szót én vittem. Ott minden fölvilágosítást megkaptam s a felső oktatásra vonatkozó számos füzettel és könyvvel megterhelten jöttem onnan és Oxfordból Londonon át a kontinensre és azt vargabetű alakjában átszelve, itt-ott megállapodva, haza. Főleg az angol szociális intézmények szellemét hoztam magammal. Attól áthatva dolgoztam fel a Carlyle rendszerének műveiből összeállított elemeit székfoglaló értekezésemmé. Ez meg is érzett rajta. Minden hivalkodás és dicsekvés nélkül mondhatom, hogy sok régi akadémikust nyertem meg annak felolvasásakor. Voltak, akik évek hosszabb sorának letelte után is azt tartották, hogy az legsikerültebb dolgozatom.

Ez a siker megerősített abban az elhatározásomban, hogy erről a megkezdett nehézség, s csupán erkölcsi elégtétellel kecsegtető utamról többé nem térek le. Ez évben még egy nagyobb értekezést írtam a Közgazdasági Lexikonba az iparról, mely azután összegyűjtött kisebb munkáim első kötetében is megjelent. így végződött az én millenáris évem.

A következő évek terhei sem voltak reám nézve könnyebbek. Az 1897. év kezdetén két nagyobb dolgozatom volt munkában. Eröm teljes megfeszítésével dolgoztam az aradi és aradmegyei monográfia nekem jutott nagy kötetének befejezésén és előadásaimmal lépést tartva, kezdtem írni Nemzetgazdasági Rendszerem szövegét. Ez utóbbival csak később készülvén el, alább beszélek róla. Az aradi monográfia terjedelme meghaladja a hatszáz nagy nyolcadrés lapot, az igazán „love's labormost”, a szeretet elvesztegetett munkája volt. Nagy odaadással dolgoztam rajta, voltaképen ingyen. Legalább több figyelmet érdemelt volna annál, mint amennyiben részesült! Ennek oka nem bennem és az olvasók közönyében, hanem az aradi monográfia-bizottság közönyös felfogásában keresendő. Erre pedig kár csak egy szót is vesztegetnem. A munkát sok évig felhalmozva zár alatt tartották, arról tudomást is alig lehetett venni, míg azután elavultnak jelentették ki, hogy

egy aradi kotnyeles zsidó rendszertelen pótkötetet írhasson hozzá. Az én álláspontomat a mű írásának előszavában mondom el. Egyes szakemberektől kaptam is érte elismerést, maga a főszerkesztő azonban sajnálta a sok és szépen végzett munkát erre a hálátlan célra. De a vállalt feladatot megoldottam s a kapott megbízatásnak eleget tettem. Ez a tudat és az, hogy szűkebb hazámnak szolgálatot tettem, volt egyedüli jutalmam. Az oláh invázió a példányok legnagyobb részét az ő kezökbe juttatta.

E teherből megszabadulva, folytattam tanári és tudományos irodalmi munkásságomat. Más irányban kimagasló mozzanata volt ez évnek oroszországi utazásom. Erre alaposan készültem. Még azt is megtettem, hogy az orosz nyelvet hévvel kezdtem tanulni. Az augusztus havában megtett nagy útig igen sok ismeretet abból még nem szerezhettem, de később kedvem kerekedett azt alaposabban megtanulni s e célomat évek múlva el is értem. Nyelvmesterem egy Tiflisben főgimnáziumot végzett örmény volt, aki oroszul tökéletesen tudott, de engem az” én saját módszerem alkalmazása mellett tanított. Neki minden előadásra külön kellett készülni s történeti, irodalmi es politikai adatokat feldolgozni, mert én nemcsak nyelvet akartam tőle tanulni. Az ezekkel való foglalkozást azontúl sem hagytam teljesen abba, úgy hogy bizonyos készséget sajátítottam el, melynek később jó hasznát vettem, mert nemcsak az oroszokkal tudtam jól érintkezni, hanem óriási szomszédunk főnépességének lelkületét is megértettem.

Mielőtt oroszországi utamra indultam volna, felszólítást kaptam a műegyetemtől és a kormánytól, hogy a londoni nemzetközi technikai oktatási kongresszusra mint képviselő menjek ki. Erre azonban több okból nem vállalkoztam. Megint a kimerültség hajszoltam volna magamat s a technika sem volt az én mesteriségem. Londonban akkor Viktória királyné gyémánt-jubileumát ülték, ott tehát busásan reá kellett volna fizetnem az úti átalányra és végül tavaly voltam kinn. Az orosz utazásnak tehát előnyt adtam. A kiküldetés helyett inkább Ó-Tátrafüredre mentem egy kis hidegvizkúrára és pihenésre. Négy hétig kellemesen üdültünk a Tátra aljában, ahol a sok nyaralás után már csaknem polgárjogot nyertem. Tartózkodásunk olyan forma volt, mint máskor s a nyert benyomások is hasonlóak voltak.

Egészen mások voltak azok, melyeket augusztus 1-én kezdődő oroszországi utunk alkalmával tapasztaltunk. Ajánlatokkal, mindenféle jegyekkel, lakás- és más utalványokkal s mindennekfelett pontosan láttamozott útlevéllal felszerelve keltem útra feleségemmel és egy hozzánk csatlakozott kissé nehézkes budapesti idősebb házaspárral. Máskor egy oroszországi úttól féltem volna, de mivel most a nemzetközi orvosi kongresszus tagjai közé vettek fel, az kellemesnek és tanulságosnak ígérkezett és bizonyult

Első állomásunk, ahol több napot töltöttünk, Krakkó volt. Ugyanis azt terveztem, hogy a felosztott Lengyelország mind a három fődarabjának részben történeti, részben ma is politikai fővárosait ezúttal közelebbről meg fogom tekinteni. Ennek a szerencsétlen birodalomnak világtörténeti jelentőségű, de minket is mindig közlőről érintett sorsa szerfelett megkapó hatást tett reám. Ismerem a lengyel nemzet hibáit és oligarchiájának megbocsáthatatlan bűneit, de maga a nép mindig bírta rokonszenvelemet. Annak képessége a kultúra, minden szép, nemes és nagy dolog iránt való lelkesedése, íróinak és művészeinek remek alkotásai, végül pedig iszonyú szerencsétlensége vonzóvá tették előttem a lengyel nevet. Ez érzelmeimet a krakkói tartózkodás még fokozta is. Mikor a nagy templomok isteni tiszteletei alatt térdeplő, oly annyira egy jellegű tömeget, melynek tagjai mintha mind édes testvérek lennének, magam előtt láttam, e jámbor, szelíd népen megesett a szívem. Önkéntelenül a mi sorsunk jutott már akkor eszembe, akiket ha nem leszünk okosak, vagy mint Széchenyi mondta, az oknak népe, ugyanaz a sors, vagy még kegyetlenebb fenyeget. A város múzeumai, a Wawelben a régi lengyel királyok sírjai, az általuk ott fenn korábban lakott helyiségek, ahol most a közös hadseregbeli legénység tanyázott, a Kosciuszko-domb a maga kilátójával, melyet a darabokra szaggatott nemzet kegyelete emelt és keres fel gyakorta, valóban meghatottak. Ugyanígy éreztem, midőn Báthory István és Sobieski János nagy lengyel királyok koporsóit megpillantottam. Beszélgettem ott egy poseni katolikus pappal, aki a galíciai lengyeleket az; orosz- és poroszországiakkal szemben boldogoknak mondotta. Galícianak oly szabadsága van, mint akármely független ország s nemzet fiainak. Orosz-Lengyelországban az elnyomottak sorsán enyhít a rubel. A német uralom alatt ellenben nincs részükre kegyelem és irgalom semmi áron. Ezt hallva eszembe jutott Türr Istvánnak egy nekem tett kijelentése akkor, mikor annakidején a lapokban olvasható volt, hogy Reschenken a német tanítók miként verik a lengyel iskolás-gyermekeket, mert nem akarnak germánokká lenni, hogy „ez a mi jövőnk is.” Ő tudniillik attól félt, hogy végül is a németek fogják felemészteni minket.

Még Vielicskára bikerült kirándulnunk s ott a roppant nagy és rendkívüli berendezéssel mívelt sóbányát jól megtekin-tenünk. Leereszkedtünk az aknába. Lenn sok érdekes dologt láttunk; lóvonatú közlekedést, csarnokokat, templomot, szép sóból kifaragott termeket, obeliszkeket, nagy korridorokat, csúsztatákat, stb., bővebb leírásuk külön fejezetet igényelne. Meglátogatásra bizonyára érdekesebb, mint a berchtesgadeni sóbánya, de a vielicskai sem oly gazdag sóban, mint voltak a mieink. Ebben az érdekes városban, ahol régen honfitársaink is folytattak egyetemi

tanulmányokat, szerettem volna tovább tartózkodni, de tovább kellett mennünk.

Az orosz határt Granicánál léptük át. A hallott sok rémes elbeszélés által fölidézett hatásnak emléke különös borongó érzést kelt az emberben, mikor a moszkovita zsarnoki uralom emberei először ötlenek szemeinkbe. Az a titokzatos járás-kelés, a várótermekbe való kulccsal bezáratása mindenrendű utasnak, az a fekete óriási táska, melyből beadott útleveleinket egy komor tekintetű rendőrtsiszt előadta, aki másodmagával, hallgatagon, csupán neveinket kérdezve járta végig a nagysokára indulásra készen álló vonat minden kocsiját s egy-egy kémlelő pillantást vetett minden utazóra, a félénkebbeket némi borzongással töltötte el. Szinte jól esett, midőn már tovarobogtunk s bezáratva ugyan, de négyen, tanuk nélkül magunk lehettünk. Czenstochowa mellett haladtunk el, ahol még épp úgy vannak Pálosok, tehát magyar eredetű szerzetesrendhez tartozó barátok, mint Krakkó Kazsimirszk nevű városrészében, melynek parkjába, a türelmetlenségről tanúskodó felirat értelmében, kutyáknak és zsidóknak belépni tilos. Mi benn jártunk e kolostorban is, de csak a férfiaknak volt szabad a folyosóról a használt és lakott helyiségekbe belépni. Magyar vonatkozást azonban sehol sem fedeztünk fel.

Nagy utat kell az embernek megtenni, míg az ősi lengyel fővárosból, a másodikba, a nagyobbá, Varsóba érkezik. Két napi ottlétünk alatt egy igazi nagy tragédia kínosan szorongó benyomása alatt állottunk. A lengyel faj kultúrájának és művelődési képességének fényes bizonyítékai mindenütt mutatkoznak, de annak az átoksúlynak is, mely alatt többmint egy század óta nyög. A királyi palotában orosz katonák lagnak. A város Csaknem folyton többékevésbé szigorú ostromállapotban élt. Mély csend uralkodik minden középületben, a magánházak kapusai pedig a rendőri alárendelt közegek hatáskörével bíztak meg. Varsó rendkívül tiszta, mert minden háztulajdonos köteles az utca ráeső részét nagy büntetések terhe alatt szorgalmasan gondozni. Itt-ott némi haladás jelei is mutatkoznak. Az iparmúzeumban sok érdekes kiállított tárgy látható. A Szász kert (Szászki szád) százados hársfái a gyönyörű park tiszteletet gerjesztő példányai. Ott sincs rendesen élénkség, mert e városban az egyedüli modus vivendi a síri csend. Ennek ünnepélyes egyhangúságát más nem zavarja meg, mint az orosz világ ottani képviselőinek mozgolódása, néha egy-egy katonai trombita; a Prága nevű városrészben, túl a Visztulán és a megfordított vöröshagyma alakú, de fényes, soktornyú görög keleti templomban a basszushangú barátok éneke. Az az isteni tisztelet fontos kiegészítő része. Azt is meghallgatván, láttuk, hogy a gögösen fellépő testes orosz generális előtt az egész alsóbbrendű népség miként esik hasra.

Némi derút, de azt is elégiával vegyesen találtunk a % órára fekvő Vilanowban (Villa Nuova), ahol egy lengyel gróf tartja épségben és szép rendben Sobieski Jánosnak, a török ostrom alól Bécsset fölszabadító híres lengyel királynak fejedelmi nyaralóját, melyben a korabeli francia ízlés és fényűzés Uralkodik. Bútorai, gyönyörű és nagyértékű képtára valóságos ipar- és művészeti múzeumná teszik. Parkja is gyönyörű. Az egyetlen, ami e kiránduláson nem tetszett, a városba vivő közúton talált feneketlen por, melytől a lapos, szürke tájat alig láthatni.

A kongresszusi nagy tömeg elszállítása körülményes lévén, csak a harmadik reggeli gyorsvonaton jutottunk harminc és néhány órás út után Moszkva közelébe. Sivár, homokos vidéken hatoltunk át, két éjét töltvén a vaspályán. Nagyobb várost nem érintettünk. Ami e vidéken van, az mind meglehetősen távolságban fekszik a vonaltól. Az igazi orosz fővárostól vasúton egy órányira, a fensík pereméről érdekes kilátás nyílik a mélyebben fekvő Moszkvára. Reánk is ugyanazt a benyomást tette az első pillanatra, mint 1812-ben első Napóleonra, midőn felkiáltott: „Voilà Roma tartare”.

A nagy vasúti állomáson jelvényes orosz egyetemi orvostanhallgatók vártak. Csakhamar rátaláltunk azokra, akiknek ki voltunk osztva. Hamar megkaptuk málhánkat, lakásunk jegyeit, az izvoscsíkot (a bérkocsist) aki szállásunkra vitt. Háromnegyed órai lassú ügetés után furcsa kicsiny bérkocsinkban elértük az igen nagykiterjedésű város másik végén, a kórházak közelében kapott lakásunkat. Házsám az utcákban nem volt, csak a háztulajdonos neve után igazodtunk el és abban a lakásbérlő nevét is említenünk kellett, hogy ideiglenes, kiutalt lakásunkat megkaphassuk. A bérkocsinak nem volt megállapított taksája, az izvoscsikkal alkudni kellett. Egy özvegy orvosnéhoz, Mme Strupowhoz voltunk beosztva, aki ugyan kifogástalan legszebb két szobáját, a szalont és az ebédlőt engedte át, de azokban a mosakodáshoz szükséges legegyszerűbb tárgyak is hiányoztak. Valósággal ki kellett őt oktatnunk, hogy ilyenekből oda mi kell. Szerencsére franciául jól beszélt és előzékeny volt. A nagy szállodákban jobb volt az elhelyezés, de ott már nem kaphattunk szobát s ide azért kerültünk, mert a nevem előtt olvasott „dr.” alatt orvostudort sejtettek. Csakhamar felkerestük az óriási manége-t, katonai lovardát, ahol egy kis rekeszben, a többiek közt, a magyar kormánybiztos és csoportvezető hivataloskodott. Több mint egy hétig ez volt a központunk, ahonnan mindenféle utasítást és jegyet kaptunk. Én a kongresszusi tanácskozásokat mellőzve, magát a várost vettem nyakamba s nevezetességeit és az orosz életet tanulmányoztam. Böven volt nyolc napra való látnivalónk. Megnéztem a régi és az új egyetemet, a Rumjancow-féle nagy etnographiai múzeumot, ahol tótjainkat is megtaláltam; az orosz festőművészek részben remek alkotásainak állandó ki-

állítását, a Kremlt, annak cári palotájában az egyes bámulatos részleteket, a feltűnően gazdag kincstárt, a szent kaput, ahol a csodatévő iberjai (krimi) Mária-szobor, vagy inkább annak helyettesítője őriztetik, mert az eredetit jó fizetségért nagy batárdban, elől-hátul barátok által őrizve, reggeltől-estig hurcolják a nagy város betegeinek lakásaiba s ott végig sétáltatják, hogy attól meggyógyuljanak. A mélységes vak hit és a tudatlanság szülte babona az, mely az orosz tömegek felett első sorban uralkodik. A templomokban nemcsak folyton térdelnek, hanem homlokukkal verik annak kőtalaját (cselobitja). A kereszteteket és szobrokat elkoptatják a szakadatlan csókolással. Nagyon érdekes az Uspenskij-szobor, a feltámadás székesegyháza, melyben a régibb orosz cárok ravatalai vannak egymás mellett, egész Nagy Péterig, aki már az általa épített másik székesfővárosban (Sztolicza) nyugossza örökös álmát. Nagyon érdekes az 1812-i nagy égés után épült s a cári palota egyik udvarában lévő régi székesegyház, mely a maiakhoz képest valóságos babaméretűnek tűnik fel. Érdekes a Romanov-dinasztia ősének, aki először jutott trónra, a családi háza, persze nem annyira restaurálva, mint inkább újonnan építve és idealizálva. Az orvosegyesület háza a kongresszus hölgyeinek és az idegéneknek volt a gyülekező helye. Ott társalogtunk az orvosi társadalom igen művelt mindkét nemű képviselőivel. A kongresszuson a magyar kormányt és csoportot dr. Pertik Ottó nagyhírű egyetemi tanár és barátom képviselte. Ő a később szerencsétlenül járt Sergius nagyherceg által az óriási operaházban megnyitott kongresszus első ünnepélyes ülésére előkelő helyeket juttatott nekünk és pedig nekem a színpadon, szemben a nagyherceggel, a kínai és japáni képviselők közt. Pertik a Kremlben lakott és kitüntető figyelem tárgya volt, általa minden látnivaló kényelmes szemléletéhez eljutottunk. Ezek közt fel kell említenem a világ legnagyobb lelencházát (Vozspitatel nij dorn), ahol több mint tizenegy ezer csecsemőt ápolnak. Hosszú volna annak berendezését és kezelésének rendszerét leírni. A francia eredetű igazgatónő személyesen magyarázott meg mindent. Ez intézet anyagi bajokat nem ismer, mivel még II. Katalin cárnő óta a játékkártya jövedéket élvezti.

Több kirándulásunk nagyon tanulságos volt. Jártunk egy apáca- és egy barátkolostorban. Mind a két helyen előkelő orosz úrnők és férfiak vezettek; az előbbi városrésznek is beillik. A Sergius-kolostor két óránnyira van vasúton Moszkvától és 500 szerzetesével imponáló benyomást tesz. Egyházi kincstára és drágakögyűjteménye mesés. Voltunk Moszkva két nagy parkjában. A közelebbi hangverseny és kerti ünnepély színtere volt a kongresszus tiszteletére. A másikban láttuk a Mauritania nevű mulatóhelyet, ahol az elpusztíthatatlanul erős szervezetű orosz viveurök roppant pazarul mulatnak, vagy jobban mondva, féktelenül dorbézolnak.

Ha nem orosz utánozza őket, múlhatatlanul megrokkann. Amellett fekszik a cár moszkvai nyaralója, melyet belülről is megnézhattunk. Általában nem zártak el előttünk semmit. Vele szemben terül el az a Chodinka-mező, ahol II. Miklós Moszkvában történt megkoronáztatása után a papírzacskóban kiosztásra kerülő enni- valókért toladó roppant tömeg 3000-et agyon nyomott a maga tagjai közül.

Messze vezetne a régi orosz fő- és koronázó városnak részletes leírása. Itt még csak azt a benyomást mondom el röviden, melyet reám tett. Megvallom, hogy az a maga eredetisége és minden irányú nagy méretei által imponált nekem. Sok száz temploma van, melyek közt a legszebb az első Napoleon vereségének emlékére 45 millió rubelért emelt székesegyház az Üdvözítőhöz. (Gham Spasiteli.) Csupa márvány és stílszerűen épült alkotás. Ezt a szovjet emberei elpusztították. Az orosz isteni tisztelet a maga gyönyörű férfi énekkelével, mely az orgonát pótolja, megható; csak a bigot alsóosztályú ájtatoskodókra nem szabad tekinteni.

A jómódú orosz városi polgárság, az idevaló cívís, a maga nemzeti elzárkózottságában azzal szemben, aki nyelvét bírja, nem visszautasító. Örültem, hogy a nemzetköziség által a maga eredetiségéből ki nem forgatott kultúrát megláthattam. Méltányoltam a különöséget, mely a Vazul-templom építésében, az óriási bazár forgalmában, a felszolgáló mindenféle orosz, de főleg idegen ajkú keleti, különösen a mohamedán józansága miatt alkalmazott tatár személyzet nemzeti jellegében, a nagyszabású vendéglők és finomabb éttermek szokásaiban és ízlésében észlelhető. Ezek közt említendő az, hogy az étkező vendégek mulattatására a hatalmas automatikus orgonák játéka szolgál. Szerintem az, aki Moszkvát nem látta, az orosz; nemzet fejlődési képességét nem ítélheti meg. Tovább keletre már megint más elemekkel vegyül és általuk romlik ez a kultúra, mely ázsiai jelleget ölt.

Egy egész hosszú éjjeli utazás után, Tivernél a Volgán átröbögve, a hivatalos orosz fővárosba, Szent Pétervárra értünk. Ma Leningrád. Itt egészen más kép tárult elénk. Európai jellegű székváros a nyugati műveltség zománca és zamatja nélkül. Itt is hosszabb időt töltöttünk, mert látni és megfigyelni való volt elég. A Newski Prospect hosszabb, de sokkal kopottabb és kisszerűbb, mint a mi Andrassy-útunk. A cárok téli palotája a meleg kényelem benyomását teszi kívülről és belülről is. Végig jártuk lakosztályait. Ugyanazon év tavaszán Ferenc József részére újból bebútoroztak egypár nagy lakosztályt. A többi cári szt. pétervári palota kisebb. Az Eremitage nevű császári képtár a legszebb festmény-gyűjtemények közé tartozik. Ez a téli palotával van kapcsolatban, valamint a bámulatos kocsi- és szerszámtár is. A szállodák is jók, de a nagy zsúfoltság miatt, nekünk csak egy gyarló

hotel garniban jutott lakás. Az idegenek itt nagyobb számmal vannak, mint Moszkvában, de azért ez a főváros is, a német névai szigeteket kivéve, orosznyelvű. Ennek ismerete nélkül nem mozog itt oly könnyen az ember, mint azelőtt gondoltam.

Borzasztó hatást tett reánk a politikai foglyok réme, a Péter és Pál erőd a Néva jobb partján, ahova igen hosszú híd vezet át. Annak rettenetes kazamatáin és a tisztii lakokon kívül ott van az a templom, ahova Nagy Péter óta a cárok temetkeztek. Ennek a durvasága és erkölcstelensége mellett is nagy alkotó képességgel megáldott uralkodónak az emlékével itt lépten-nyomon találkozunk. Nemcsak szobrai állanak, hanem külön szobákban őrzik szerszámaint és sajátkezűleg készített ipari készítményeit is. Érdemes megtekinteni első egyemeletes kis házát egy parkban, ahol nejével, első Katalinnal akkor tartózkodott, mikor Szt. Pétervár épült; érdemes azért, mivel mutatja, hogy a házi kényelem és általában a közművelődés mily óriási haladást tett az ő kora óta e helyen is. Ma az ipari előmunkások, ha nem is oly tágasan, de finomabban laknak, mint laktak akkor az orosz cárok. Megtekintettük a szentpéterváriak fából épült villáit, a dácsákat is.

A környéken két imponáló fejedelmi palotát tekintettünk meg: Peterhofot és Czarskoje Szelőt. Az első a Balti tengernek a Néva torkolatától balra eső partján egy órányira fekszik, szemben a szigeten épült Kronstadt tengeri erőddel. A francia renaissance-stilben emelkedő nagy épület a legkifogástalanabb, legkedvesebb, de nem a legimponálóbb fejedelmi nyaralók közé tartozik. Parkjából könnyen juthatni a tengerpartra, ahonnan szép kilátás nyílik. Maga a cári család azonban, még ha jelenlétével meg is tisztelte e helyiséget, nem itt, hanem egy oly megközelíthetetlen épületben tartózkodott, melyet mint egy ostromlott várost, mindig katonaság vesz körül. Nagyatyja, II. Sándor cár merénylet áldozata lett, érthető tehát félelme és óvakodása, de ez bizony nem élet. Láttam a kocsit, melyben a cárt felrobbantották, amikor visszatérőben volt a téli palotába a kazáni székesegyházból. Itt pihennek e székesegyházban, mely nincs messze a Gosztinói Dvor nevű bazártól, az 1812. évi hős Kutuzow csontjai. E helyeket is megtekintettük, valamint az Izsák bazilikát is, mely nagyságra nézve a londoni Szt. Pál templom után következik. Különbén fiát, III. Sándort is majdnem megölte a borkii merénylet.

Sokkal nagyobb és imponálóbb a remek parkban fekvő cári nyaralópalota Czarskoje Szelóban. Annak méretei igazán császáriak és toronymagasságú fák közt emelkedik ki. Szentpétervári tartózkodásunk alatt kiterjedt figyelmem a bányászati múzeumra is, mely Oroszországnak ásványokban való gazdagságát tünteti fel. Óriási malachit darabokat láttunk ott, amely köből mindenféle vázák tömegével találkoztunk e palotákban. E vá-

rosban igen érdekes mozzanat volt látogatásunk Zichy Mihály nagy festőművész hazánkfiánál, akihez én Antal fivérével vittem ajánlólevelet. Kerestük péterhofi dácsájában is, de csak szék-városi műtermében találhattuk fel. Ott fogadott, halhatatlan alkotásainak helyén. Az orosz, de különösen a cári udvari életből számos érdekes és jellemző adatot közölt velünk. Ott ő igen jól érezte magát. Ötven év alatt sok tapasztalatot szerezhetett.

Mondta, hogy mégsem tudott tökéletesen megtanulni oroszul. Feledhetetlen emlékekkel váltunk el tőle. Miután a nagy bazárban nagyobb mennyiségben vásárolván jellegzetesen orosz árukat, az oda bevezetett finn vasúton elhagytuk az orosz fővárost. Tundrákon, zsembékos tájon át, csenevész nyirfaerdők közt vitt az akkor még autonóm Finnország vasútja fel északra. A határt csakhamar átlépve, finn területre jutottunk. Viborgban kiszálltunk és megtekintettünk egy grófi kastélyt, majd szárnyvonalra ülve, Európa legnagyobb vízésését, az imárait, látogattuk meg. Nemcsak ennek víztömege, hanem finn' vérrokonaink vidéki élete is érdekelt bennünket. Mindjárt az orosz határon túl észrevettük, hogy egészen más kultúrai és politikai légkörbe jutottunk. Nem sanyargattak az útlevel szakadatlan ellenőrzésével. A vasúti kisebb állomásokon tiszta és rendes minden. Az imatrai vendéglő igen hideg, de a lehető legtisztább. A lakosság feltűnően szőke és fakóbőrű. Az értelmes parasztgyermekek szelídek és illedelmesek. A vidék csendje és üde levegője balzsamként hatott reánk, a többheti nagyvárosi hajsza után. Másnap azonban már megint vonaton ültünk, mert a finn fővárost kívántuk megismerni. Evégből én még Budapestről ajánlóleveleket hoztam magammal a Magyar Tudományos Akadémia főtítkári hivatalától, annak idevaló kültagjaihoz, akikkel már levelezést is kezdtem Oroszországból. Viborgig egy angol parlamenti taggal utaztunk, Mr. Norton volt a neve. Hosszas és igen tanulságos beszélgetést folytattam vele. Nagyon érdekes volt tőle hallanom, hogy az orosz viszonyokat miként ítéli meg. Már az akkori feszültség idején beszélt arról, amit én csodálkozással vettem tudomásul, hogy Angolországnak voltaképpen a legokosabb volna megegyezni Oroszországgal és hogy a szláv nyelvek közül egyedül az oroszot érdemes megtanulni. Vibortól fogva egy középkorú francia orvos és feltűnően szép, fiatal, nagyon eszes neje voltak útítársaink. Igen kiábrándultak északi szövetséges társaik magasztalt műveltségéből, azoknak otthon oly meghatóan festett barátságából és boldogoknak vallották magukat velünk együtt, hogy az Oroszországnak nevezett óriási börtönből kiszabadultak. Ábón át Stockholmba utaztak, míg mi Helsingforsban (Helsinki) szállottunk ki. Az a néhány nap, melyet itt töltöttünk, egynek kivételével, csupa kellemes meglepetés közt folyt le. Finn barátaink, különösen a Magyar Tudományos Akadémia

kültagjai, nevezetesen Almberg Jalava Antal, elkövettek mindent, hogy fővárosukban jól érezzük magunkat. Annak minden nevezetességét megmutatták és alaposan megmagyarázták – magyarul. Láttuk még rendi alkotmányuk négy épületét, a nemesek, papok várospolgárok és parasztok törvényhozói házáit, melyekben követeik külön-külön tanácskoznak és üzenetek által érintkeznek egymással. Voltunk egyetemek épületében, melynek ebben az időben kétezer hallgatója volt. Annak aulájában tartotta most Aino Achte bájos, fiatal finn énekesnő hangversenyét, melyben a párizsi nagyopera szolgálatába való lépése előtt elbúcsúzott hazájától. Megnéztük a finn művészek haladásáról tanúskodó nemzeti képtárukat. Midőn ott egy szép nagy festményt mutattak, mely azt a jelenetet ábrázolja, amikor I. Sándor cár 1809-ben a finn rendek előtt leteszi az esküt a finn alkotmányra, önkéntelenül az a kérdés tört ki belőlem: hát minő biztosíték van aziránt, hogy ezt az esküt az abszolút uralkodó orosz cár meg is fogja tartani? E tapintatlanság hallatára a finn urak arca kigyulladt s annak megszegését képtelenségnek mondták. Alig telt el azonban egy év, sajnos, kételyem nagyon is aktuálisnak bizonyult. Ismerjük Finnország bekebelezését. Nemsokára olvastam orosznyelvű röpiratokat arról a sok kínzásról, melyet a finneknek el kellett szenvedniök a cári birodalom embereitől, akiknek karmai közül nagy áldozatok árán csak a világháborúban szabadultak ki.

Bejártuk azután a város minden főbb részét, a szigeteket is, ahol a bérelt gőzbárkán majdnem pórul jártunk, mert sziklára futottunk, ahonnan csak nehezen tudtunk szabadulni. De a kis ijedelemért még aznap bőven kárpótolt az a fogadtatás, melyben egy finn nyelvtudós, a később nálunk is többször megforduló, de már szintén elhalt Paasonen János tanár házában részesültünk, kinek felesége magyar származású volt s kinek házában az összegyűlt, meglehetősen nagy társaság magyar beszélgetést folytatott velünk. A nyilvános helyeken a magyarok iránti rokonszenvvel üdvözölt a közönség. Barátaink végre elutazásunk reggelén kikísértek a hajóállomásra, ahol a finn hajószemélyzetnek és érdekelteknek figyelmébe ajánlottak s csaknem rokoni búcsút vettek tőlünk. Öt óra múlva az éjsztek akkor németjellegű fővárosában, Révaiban kötöttünk ki. Itt megtekintettük a kevésbé érdekes látnivalókat, a gyöngye kis tengeri fürdőt és ismét orosz rendőri felügyelet alatt, az eloroszosítani kívánt Dorpaton (Derpt) át Rigába érkeztünk.

Midőn e teljesen német, szép és elég nagy városban (280.000 lakossal) atyám nevét is kérdezték a szállóban, hogy Alexandrovicsnak írjanak-e be, a főpincér látván, hogy nem moszkovitával van dolga, félig tréfásan, de félig indignálódva azt mondta, hogy hiszen őket el akarják és pedig erőszakkal oroszosítani, amiből

pedig semmi sem lesz. Riga főnevezetessége a Duna folyón át folytatott nagy tengeri hajózás és kereskedelem, a műszaki főiskola és a haladott, hamisítatlan német kultúra. Az evangélikus gótstílű nagy templomban német egyházi beszédet hallgattam végig. Másnap délután Dünaburgba, onnan pedig sok kellemetlenség után a szentpétervári éjjeli gyorsvonattal Wirballen orosz és Eydkhunen német határállomáson át Königsbergbe utaztunk, ahova főleg a Kant emléke iránti kegyelet vitt, mert a porosz királyi lakon kívül ott csak ez a nevezetesség van. Onnan Posenba mentünk. Lengyelország harmadik darabjának fővárosa körül a vidék gazdaságilag kétségkívül a legmagasabb színvonalon áll a felaprózott állam valamennyi tájai között. Olyan jól megmunkált földeket azok egyikén sem láthatni, mint itt. Posen azonban egy rendes, tiszta és jólétnek örvendő német város képét nyújtja, melyben lengyel szót csak elvétve hall az ember. A két magas-tornyú, nagy, lengyel katolikus templom a városon kívül áll és a házak már nem következnek utána. Csak egy kis nemzeti múzeuma s abban lézengő néhány úri látogatója árulja el, hogy itt is lengyel kultúra volt azelőtt. Ott találkoztunk egy csendes lengyel földbirtokossal és nejével, akik meleg bizalommal és őszinte panaszkodással fordultak hozzánk, mikor megtudták, hogy magyarok vagyunk. Mi biztosítottuk őket igaz rokonszenvünkről és részvétünkről. Egy fojtogatott, de még nem haldokló népfaj tompa fájdalmát és kínos vonaglását éreztük ki elégikus hangulatukból. A vidéken itt azonban a lengyelség erősen állja helyét, nem germanizálódik és birtokait is megtartja, gazdasági erejét szívósan fejleszti és ellenáll a Bismarck-féle birtokpolitika nyomásának a maga százmillió márkás kisajátítási törekvéseivel együtt. E példát jó lesz szemünk előtt tartanunk. Tehát íme sikerült a volt Lengyel Királyság mind a három részének fővárosát, hajdan lüktető, akkor még elnyomott nemzeti életének gócpontjait felkeresnem és tapasztalnom azt a szenvedést, melyben ez a keresztre feszített, de minden áron élni akaró faj még vergődik. Ki tudja meddig, gondolám akkor és íme az mégis új életre ébredt. Ezt a tanúságot se felejtjük el! Minő okulást meríthetni e nemzet történetéből, mert hiszen a lengyel oly hatalmas nemzet volt, hogy az oroszország függetlenségét is fenyegette és csak kevésbe múlt, hogy nem ő lett az „agyaglábú óriás” Európa keletén. Egy moszkvai szoborpár emlékeztet erre. Moszkva egyik terén ércbe öntve láthatni Minin és Pozsarszkij alakját. Mikor ugyanis sok századdal ezelőtt a moszkoviták önállóságát is fenyegette a lengyel hatalom, Minin moszkvai mészáros volt az, aki ellenállásra tüzelte a polgárokat. De ezek élére őszinte hazafiságból a maga gyarlóbb vezetősége helyett a szomszéd nagybirtokosnak és jobb katonának Pozsarszkijnak, vezérséget ajánlotta és nyerte meg. A felfegyverkezett nép meg-

védte a városnak és vidékének szabadságát s így megmenthette a nagyjövőjű moszkovita hatalom magvát. Hogy fordul a nemzetek életében a kocka! De ez a forgás nem a véletlen eredménye. Érdemes felette gondolkodni, hogy a két nemzet miért cserélt szerepet! Én elmondom véleményemet. Eszerint az oroszban az őserő megmaradt, míg a másik enerválta magát. Az egyiket – láttuk – maga a nép mentette meg, mely tudott alkalmas vezetőt választani és engedelmeskedni a megfelelőbb vezérletnek. A lengyelt oligarchiája tette tönkre, a Schlachta, mely jogaira hivatkozva, nem engedett meg semmit, ami okos elhatározás lett volna, hanem folyton obstruait a rend és fegyelem ellen, midőn a nemesi rend utolsó dégénérait hitvány tagja is folyton azt kiálthatta oda az egész országgyűlésnek a liberum vétó joga alapján, hogy „nem engedem meg, ne pozvolin!”

Baroszlón át hazakerkezvén, még egy keveset Magyarádon pihentem, a tanév kezdetén pedig már helyemen voltam, ahol mint tanár és író csendesesen, de szorgalmasan és kitarással dolgoztam. Nem avatkoztam a politikába, sőt az egyleti életbe sem vegyültem. Leginkább szívemen feküdt ekkor nemzetgazdaságtan! kézikönyvem befejezése, pozíciómat kartársaim közt azzal kellett tényleg elfoglalom. Különbén maga a tárgy is nagyon érdekelt, sőt hatalmába kerített. Előadásaimra kezdettől fogva nagy gondal és a tudományos világirodalom minden régebbi és újabb segéd-eszközének felhasználásával készültem. Töménytelen jegyzetemet és kivonatomat már írásközben megtanultam és azok előadásom hevében az én intuitív gondolataimmal olvadtak össze. Egy pár tanítványom az előadásokat gyorsírással nagyjában megrögzítette. E jegyzeteket azután alapul véve, újabb adatokkal egészítettem ki, míg végre az így felgyülemlt anyag alkalmasnak látszott arra, hogy irodalmilag feldolgoztassék. Előadásaimmal lépést tartva, az egyik évben magát az egyes fejezetek szövegét, a következőben meg a dogma- és gazdaságtörténeti részt, továbbá amazok bibliográfiáját írtam meg.

A következő 1898. évben ezt a munkát is elvégeztem. Kiadót nem kellett keresnem, mert elfogadható feltételek mellett az Athenaeum könyvkiadó-vállalat elnöke, Emich Gusztáv régi barátom, szólított fel egy nemzetgazdaságtani, a nagyközönség által is olvasható kézikönyv megírására. Erre – saját hallgatóim szükségletét is szem előtt tartva – a szabad kéz fenntartásának kikötésével vállalkoztam. így jött létre legnagyobb tudományos munkám két vaskos kötetben. Megjelenése után egyes érdekelt kar- és versenytársaim annak becsét megjegyzéseikkel leszállítani igyekeztek. Ugyan, de – szégyenszemre – később ők maguk is bevallották, hogy a mű tárgyáról annyit tudok már, mint ők,

akik főleg vele foglalkoztak egész életükben és ezen igen bámultak. A szak- és napisajtó, továbbá az akadémiai bíráló is jól fogadta. Kautz Gyula volt tanárom és e szakban első igazi mesterem elismerőleg nyilatkozott róla, különösen kiemelve, hogy az anyagot jól szerkesztettem s oly irodalmi formában dolgoztam fel, mely annak a jövőben is értéket biztosít, még ha tartalma egy s más tekintetben el is avul.

Mind e véleményeket megnyugvással, de el nem bizakodva, vettem tudomásul. Sokkal jobban ismertem már e szak óriási irodalmát, semhogy erre a legkisebb hajlamot érezhettem volna magamban. Sőt eltökéltem magamban, hogy mivel az ember halandó s így az egésznek mélyeibe nem hatolhat, szakmámnak csak egyes részeit fogom művelni. Engem különösen a szociálpolitika vonzott, melynek terén tovább óhajtottam írni és cselekedni.

A szóban lévő mű csak a következő évben látott napvilágot nyomtatásban, de tényleg 1898-ban készült el. Ez évben könyvem megjelenéséhez életemnek más fontos mozzanatai is csatlakoztak. Egy pár évvel azelőtt kijelentettem, hogy érettségi vizsgálatra, mint miniszteri biztos, többé nem megyek. Az egyetemi év végén a tanítástól és más kötelességszerű munkától a tanár annyira ki van fáradva, hogy ez a sok mechanikai dologgal is járó megbízás valóban test- és lélekölő működés. A jelen alkalommal azonban egy ilyen kiküldetést mégis el kellett fogadnom. A közoktatásügyi miniszter ugyanis arra szólított fel, hogy a brassói görögkeleti oláh egyház által részben romániai alapokból fenntartott oláhnyelvű főgimnázium érettségi vizsgálati alkalmából annak egész működését és szellemét vizsgáljam felül. Ezt a bizalmat annál kevésbé utasíthattam vissza, mivel az oláh irodalmi nyelvet is bíró magyar tanfőúr nagyon kevés volt. El is jártam tisztemben. Igyekeztem tapintattal mindent alaposan megfigyelni. Nemcsak a tankönyveket és jegyzeteket s az írásbeli dolgozatokat és szóbeli feleleteket vettem számba, hanem a tanulókhoz fogas kérdéseket is intéztem. Mindez után oly jelentést kellett tennem, melyben semmiféle különleges intézkedést nem javasoltam, mivel az intézet vezetését kifogástalannak találtam. Igen óvatosak voltak. Onutz Virgil igazgató, mint tanfőúr, kitűnő erő volt. Azóta elhunyt, de emlékére csak tisztelettel szólhatok most is. A jelentést igen behatóan okoltam meg úgy, hogy a miniszter nagyon meglehetősen leiratban mondott érte köszönetet. Ez ügyben két ízben utaztam volt le.

Még két jelentékenyebb, de egészen magánjellegű mozzanatról kell ez évből megemlékezni: birtokvásárlásomról és újabb nyugateurópai utamról. Amarra már régebben készültem. Alföldi pusztán születvén és ott sokat tartózkodván, idegbontó izgalmaim és megfeszített szellemi munkásságom után pihenni mindig oda

vágytam. Boldog gyermekségem és első ifjúságom emlékei mintha a maguk frissességében ilyenkor mind feléledtek volna. Az egyenletesebb, enyhébb és a hegyi vidékinél lassúbb átmenetű éghajlat szervezetenek is jót tett. Kapva kaptam tehát a kínalkozó alkalmon, hogy kellemes pusztai otthont szerezhsek magamnak. Mindjárt házasságunk első évében meglátogattuk volt áldott emlékü anyósom egyik anyai nagybátyját, az említett báró Tomassich Imrét, aki akkor már csaknem hetven éves volt. Különösségeiről már szoltam. Birtokát, hogy hihetetlenül alacsony lelkü hízelgőket gyűjtsön maga köré – nem lévén már családja – mindenkinek odaigérte. De halála végrendelet hátrahagyása nélkül következvén be, 1886 február havában, e birtok két nőtestvérének gyermekeire szállott. Valamit anyósom is örökölt belőle, de nem sokat. Azonban vétel útján a másik ág egész örökségét apósommal együtt megszerezték már a következő évben. A major nem ezen volt, az másnak jutott, most pedig eladóvá lett s én vállalkoztam megvételére. A politika azelőtt minden megtakarított pénzemet felemésztette volt, most pedig igen szép keresetem egy jó részét félre tehettem. A vételárnak és a tatarozáshoz szükséges nagyobb tőkének egy nagy részét azonban kölcsön kellett felvennem. Mindazáltal évek múlva fokozott takarékosággal és irodalmi munkásságom anyagi eredményével az utolsó fillérig mindent lefizettem. Új, kedves vidéki otthonunkat úgy átalakítottam, hogy akik azt korábban látták, rá sem ismertek. Nagy kényelmet és polgárosult emberhez illő komfortot honosítottunk meg ott. Felszereltem a házat és a majort mindennel, amit az egészség fenntartása, a közlekedés könnyebbítése, a városi ember méltányos igényei, a vendéglátásnak a vidéken mellőzhetetlen követelményei valóban szükségesnek tüntettek fel. Nem pazaroltam, de a csínról és a szépezék kielégítéséről sem feledkeztem meg. Később szőlőket telepítettem, 60-70 esztendőös gyönyörű fákkal díszlő kis parkunk mellett. Mivel a belsőség két ellentétes oldalát ezek a szőlők foglalták el, a tartózkodást nyáron e helyen igen üdítővé, teljesen pormentessé és ózondússá tették. Később megvásároltam még egy birtokrészt úgy, hogy én a legfőbb területen lettem ott birtokosá. így különféle jogcímen beültünk báró nagybátyánk szép, jó és jövedelmes birtokába. Oly magyar gazdát fogadtam oda, aki a bérlők ellenőrzése mellett gondozta a majort és a szőlőket. Ő is kapott egy kis bérletet, százalékot a szőlők és felerészt a kert terméséből. Ezért hálás is akart lenni, igyekezett kedvünkben járni. Igen értelmes és becsületes magyar paraszt volt Pécskáról, s mint ezermester, nem kis részben járult hozzá ahhoz, hogy a nagyvárosi élet zaja és hajszája után e Tuskulumban jobban érezzük magunkat, mint a világfürdők raffinaít finomságai és szórakozásai közepette. A most tárgyalt évben azonban csak a

külső tatarozásra szorítottam. A nagy átalakítás a következőben történt.

Miután Lökösházán mindent megnéztünk és előkészítettünk, a külföldre utaztunk. Ott elsősorban az volt a célom, hogy újra üdüljek és megerősödjem a scheweningeni tengeri fürdőben, mely nekem régebben oly jót tett. Bécsen és Wiesbadenén át jutottunk el oda. A kúra alatt és után kirándulásokat tettünk nemcsak Hágába és Westland kertjei közé, hanem Rotterdamba, Leydenbe, Sandhurstbe, főleg pedig – most már én másodszor is – Amsterdamba, melynek számos nevezetességét, különösen gazdag és értékes birodalmi múzeumának ipari és művészeti kincseit tekintettük meg. Egyébiránt a képtárak egész sorát néztem meg a hollandi városokban és kényelmesen berendezett régi németalföldi magánlakásokban. Az otthon és hazaszeretet, az igazi hazafiasság, a rend és tisztaság bálványozása nyilatkozott meg e lakályos házakban. Lehetetlen volt azokat a tisztelet megilletődése nélkül most és korábban is elhagynom. A nemzetiség kultuszát és a virágápolást sehol sem folytatják oly kegyelettel, mint ebben az országban, ahol közmondássá lett régebben az, hogy élni (vagyis élvezni) nem szükséges, de hajózni igen (vivere non est necesse, navigare necesse est!). De *Amicis* könyve Hollandiáról jó jellemzést nyújt e csodálatraméltó népről, melytől minden kis nemzet sokat tanulhatna és számos jó szokást és tanulságot vehetne át. De mikor például a hollandi kertészetet néztem meg, előkelő magyar urak azt mondták nekem, hogy azt érdekes ugyan megnézni, de nálunk nem lehet követni. Hát persze egészen úgy nem, de ők sem másolták azt szolgálilag valahonnan, hanem a maguk viszonyaihoz alkalmazva folytatják.

Amsterdamból kamarazsilipes csatornán át elmentünk a Zuider-tón keresztül Eidamba és Maarken szigetére is, ahol a halászok a rácokéhoz hasonló bugyogós ruházatban éppen úgy élnek ma is, mint 800 esztendővel ezelőtt. Úgy laknak, mint a békák a víz közepett. Házaik úgyszólván abba vannak építve, de életerős családjukat becsületesen eltartják és gondozzák. Igazán megélnék a jég hátán is. Nem eszményem a maradiság, de ezt a kitartást és a mostoha szülőföldhöz való hű ragaszkodást mégis meghatónak találtam. Én is könyvet írhatnék Hollandiában szerzett tapasztalataimról és benyomásaimról, melyekből sokat elmondtam hazaküldött leveleimben, de a részletek újból való leírása nagyon megduzzasztaná ezeket a visszaemlékezéseket. Csak kettőt akarok itt még felemlíteni, azt, hogy a gyémántcsiszolás miként megy végbe és hogy Hollandiának mily régi történeti emlékei vannak. Amsterdamban egy nagy gyémántcsiszológyárat tekintettem meg. Több, mint 300 munkása volt. Hatvan ilyen gyár van az országban, nagyobb részt zsidók kezében. Érdekes,

hogy csak gyémántporral lehet hasítani, vágni és csiszolni a gyémántot. A csiszolás úgy megy végbe, hogy a csiszolandó darabot meleg ólomba mélyesztik s abba foglalva eresztik a forgó, gyémántporos olajjal itatott fakorongra, de nem nyomják rá, hanem apró, megfelelő súlyokkal terhelve hozzák vele érintkezésbe, megfelelő helyzetváltoztatással. A hollandi csiszoló-ipar az első a maga nemében.

Jártam Zaandamban is, ahol láttam Nagy Péter orosz cárnak azt a fabódéját, melyet az orosz kormány által emelt stílszerű szép épületbe foglaltak, hogy e nemzeti ereklye lehetőleg mentes legyen az idő viszontagságaitól. Ő abban lakott, midőn egy hajóácsnál e községben tanulta el mesterségét, az ácsolást. Egész legendák fűződnek e tartózkodáshoz, melyek nemcsak a zsenialis, ravasz és brutális cárja jellemzők, hanem a becsületessége hollandi népre és a hollandi hajózás akkori fölényére is.

Svájc északnyugati csücskén át tértünk haza. Rövid ideig voltunk Baselban, arról majd később emlékezem meg, továbbá Schaffhausenban, ahol a Rajna vízesését bámultuk meg és Konstanzban. Itt egy régi kolostorból lett nagy és érdekes szállodában éltünk. Szobánk egyike volt a régi barátok celláinak, az éttermet pedig a gótstíli kápolnából alakították át. Kétségtelen profanálás ez. Senki és semmi sem kerüli el sorsát. Sic transit gloria mundi. Konstanzban nagyon nevezetes az a tanácsterem, melyben a német birodalmi rendek előtt megjelent Huss Jánost elítélték és az a hely is, melyen vértanúi tűzhalált szenvedett. Most zöldseget termelnek rajta.

A Bodeni-tónak ezt a végét szép kocsikiránduláson tekintettük meg, míg a másikat később Bregenznél láttam. Másnap a közel fekvő Lindauig gőzhajóval utaztunk. Hajónk gépét nagyon rossz barnaszénnel fűtötték s mivel füstjének ülőhelyemen ki voltam téve, valóságos szénmérgezést kaptam. Lindauban alig tudtam az étteremig elvánszorogni. Egy velünk utazó magyar főiparfelügyelő állapította meg bajom diagnózisát. Az úton Münchenig folyton rosszul voltam s csak másnap lettem egészen jól. E kellemetlenségért az ott kapható műélvezettel kárpótoltam magamat, amiből kivettem részemet Bécsben is. A gyakorlatosság helyett most a magasabb kulturális szükségérzet hajtott utamon és kirándulásaimon előre. így jó emlékekkel és felüdülve tértem haza Magyarádra, hol ismét jól éreztem magamat. De második brassói – már említett – utam alatt egy hülés következtében, melyet éjjel a vonaton szereztem, megint beteg lettem és a nyáron szerzett erőgyarapodással nem mehettem neki a télnek.

Íme a közérdekű, de már nem nekem való szolgálatok mily áldozataimba kerültek. Ez annál nagyobb baj volt, mivel az egész 1898/9-i tanév alatt nemzetgazdaságom kinyomatásánál erősen

közre kellett működnöm. A nagy nyomda ontotta a kétszer átjavítandó korrektúrákat. Elintézése nem volt tisztán mechanikus munka, mivel az nálam a szövegnek pótlásával és kiegészítésével is együtt járt. Közben lelkiismeretesen megtartott 140 előadásomon és előkészületein kívül számos más teendőm is akadt. Régi választóim és más ügyes-bajos emberek is folyton igénybevettek. Öcsém gazdálkodási zavarai is bajom volt. Majd hitellel segítettem ki, majd dohánytermelési engedélyt eszközöltem ki részére, majd tanácsokat adtam neki, melyeket nem követett. Dolgait visszásán intézte és panaszkodó levelei lelki békémet gyakran feldúlták. Az Akadémiában kezdtem szerepelni. Stein Lajos bölcész kültagnak tiszteletére, aki először megbukott, második jelölése után lakásomon nagyobb szerű lakomát adtam. A társadalom más irányban is erősen igénybe vett. De a politika sem hagyott teljesen nyugton. Ez év március havában ment végbe Széll Kálmán miniszterelnöksége kezdetén a szabadelvű és nemzeti pártnak fúziója. Gróf Apponyi Albertet választották a Képviselőház elnökévé. Mindezt főleg Horánszky Nándor erélyes közreműködésének tulajdonították, aki báró Bánffy Dezső bukása után nem találta helyesnek, hogy az 1867-es pártok egymás ellen dolgozzanak. Az egyházpolitikai küzdelmek a parlamentben lezajlottak és így tényleg nem volt elvi különbség, mely e pártokat elválasztotta volna egymástól. Többen azok közül is, akik Apponyi egyházpolitikai magatartásával azelőtt nem tudtak megbarátkozni, most már kívánták az egyesülést. Ilyen volt Horváth Lajos is, akivel egyik találkozásunk alkalmával kérdést intéztem a helyzetre vonatkozólag. Az akkor már 76 éves, de bámulatosan friss és fürgé régi bajtársam, aki a nemzeti pártból az egyházpolitikai küzdelmek miatt lépett ki, azt mondta nekem, hogy ő Bánffynak az ischli klauzuláig (mely tudvalevőleg a külső vámterületre vonatkozó jogunkat egész a feladásig elhomályosította volna), nagy híve volt. De az oly „szamárság” és káros dolog, hiszen anélkül nemcsak a gazdasági önállóságot nem teremthetnők meg, de Ausztriával méltányos vám- és kereskedelmi szövetséget sem köthetnénk, hogy el kellett ítélnie őt s jobban szereti, ha az ilyen kísérletekkel szemben az említett pártok egyesülése által biztosíték alkottatik. Erre 1899 március 3-án levelet intéztem Horánszkyhoz.

„Melegen és őszinte szívből üdvözöllek a titáni és nagy sikereket hozott harc befejezte után, melynek a tegnapi párthatározat betetőzését alkotta. Most már szabad a pálya, melyen nagy tehetségek és tiszta hazafiságtok a nemzet javára nemcsak, mint eddig, negative, hanem a pozitív alkotások terén is érvényesülhet. Nagy figyelemmel kísértem ezt a küzdelmet, ismerem annak részleteit és tu-

dom, hogy a diadal biztosításában Neked minő részed volt. Nem mulasztatom el, hogy ezért, mint régi híved és tisz telőd, de mint egyszerű magyar hazafi, köszönetet ne mondjak. Hat éve lesz annak, hogy abszolúte távol tartom magamat a politikától, talán ezentúl sem fogok abban tevékeny részt venni, de jól esik tudnom, hogy a képviselői állásról való lemondásom alkalmával hozzád intézett levelem és kapott válaszd megírása és közzététele óta semmi sem merült fel, ami csak legkisebb akadályt is képezhetne arra, hogy ismét veletek, vagy legalább közeletekben legyek. Amit eddig egyetlen egyszer sem tettem, ezentúl én is fel akarok járni a szabadelvű pártkörbe, amelynek kütagjai közé szintén beiratkozom. De mielőtt ott találkozánánk, e sorok által kívántam kifejezni, mennyire jólesik, hogy azon érdemes férfiak közt, akik most is oly nagy szolgálatot tettek az országnak, és köztem az élet sokféle változásai közepett sem politikai együttműködésünk ideje alatt, sem azután nem történt semmi, ami a további barátságos és bizalmas érintkezést a legkevésbé is zavarhatná.”

Ugyanekkor Neményi Ambrus mint új tagot bevezetett a szabadelvű körbe, ahol Széll Kálmán melegen üdvözölt, mint az ő irányának régi katonáját. Én azonban bizony nem ő érte léptem be oda, mert sok tekintetben egyetértettem azokkal, akik megindítandó működésére és a nemzeti politika iránti őszinte odaadására bizonyos szkepszissel tekintettek. Karlsbadból ez év március 5-én gróf Wenckheim Frigyes így írt nekem:

„Ami a politikai eseményeket illeti, bevallom, meglehetősen eltompultam azok iránt. Oly gyakran reméltünk és bízunk a viszonyok javulásában, és annyiszor csatlakoztunk. Mi lesz most? Azt a jó Isten tudja. Ahol oly kevés politikai függetlenség van, mint ez országban, ott remény alig van a javulásra. Lesz-e Széllben annyi politikai jellem, akaratere és önállóság, hogy a Tiszáék és romlott, úgynevezett liberális pretorianus hadaiktól emancipálhassa magát, az nagy kérdés. Szeretném, ha Széll családi élete is imponálóbb volna s ha nem ártotta volna magát banküzletekbe és a Tisza-lexet sem írta volna alá. Ezek nélkül biztosabb lenne, hogy az újabb időben kifejtett hasznos és hazafias működése továbbra is ily irányban fog folytatódni. Különbön vederemo.”

Így gondolkoztunk sokan és a következmények megmutatták, hogy nem ok nélkül. Belépésem egyébiránt csakugyan nem az aktív politikai élettel való kacérkodást jelentette. Művem április havában jelent meg a könyvpiacra és azt sokfelé, a szabadelvű körben is jól fogadták.

Hivatalos és hivatásszerű teendőimen kívül engem és még inkább feleségemet ezidőtájt lökösházi nyári otthonunk és kényelmesnek ígérkező tágas, masszív házunk bebútorozása, felszerelése s esztétikai és higiénikus szempontból kifogástalan berendezésének feladata foglalkoztatott. Főleg régi családi bútorainkat szedtük össze, melyek anyám kelengyéjéből valók voltak és azokat megfelelő vásárlásokkal egészítettük ki. Amint az épületek modernizálása tekintetében Czigler Győző építésztanár sógorom és barátom, úgy másnemű gondjainkat testvéreim s fáradhatatlan, okos és önfeláldozó boldogult anyósom osztották meg velünk. A tanév befejeztével mentünk oda, de előbb Budapestről nagy vasúti kocsikban küldtük le a holmikat.

Mielőtt azonban elutaztunk volna, egy barátságos család meleg meghívásának engedve, több napra Nyitra megyébe rándultunk le, ahol azelőtt még soha sem jártam. Nemeshegyi Bélának voltunk Koroson huzamosabban vendégei. Az ottani nagyúri emeletes kastély egy terjedelmesebb felvidéki szép birtok központján fekszik szemben Nagy-Appony várával, melynek romjai az emeletes úrilak felső erkélyéről a hegyes vidék aljában igen jól láthatók. Az út oda és az ottani kirándulások, a fényes ellátás, valamint a felvidéki gazdálkodás módja és részletei igen érdekelték. A szíves vendéglátás mellett mindez némi üdülést nyújtott, amire úgy a teljesített súlyos munka után, valamint a reánk váró fáradtságos berendezkedés előtt szerfelett szükségem volt.

Június 19-én utaztunk le Lökösházára. A költözés roppant erőfeszítéssel ment végbe és természetesen sok kiadással jáit. Ott minden meg volt bontva és semmi sem készült el. Még jó ideig nem fogadhattunk társaságot, mert százféle ipari munkás amerikaizott a mesterek jóakarata mellett is, nagy bosszúságunkra. Amit csak lehetett, Budapestről rendeltünk és szerencsénkre nem vettük igénybe a vidéki még megbízhatatlanabb ipart. Július 4-én végre azt írhattam testvéreimnek, hogy fogadhatjuk őket. De ekkor még nem jöttek. Érezték, hogy néhány heti abszolút pihenésre és szórakozásra van szükségem. Szervezetem megkívánta a rendszeres hidegvizkúrát. Fenyvesek közt hűvös helyet kerestem és találtam a mindennel jól felszerelt Tátralomnicon. Július 17-én reggel érkeztem oda. A Hernád-völgyén utaztam át s a gyönyörű tájat megbámultam, mintha sohasem láttam volna azelőtt. Két nap múlva feleségemnek küldött hosszú levelemben bőven leírom két amerikai útítársam, harminc évvel ezelőtt Kassáról kivándorolt zsidók viselkedését, felfogását és törekvéseit. Koronkint visszajöttek az óhazába, de minden ily kegyeletes alkalommal jó üzleteket is igyekeztek csinálni. Továbbá leírtam az egész gyönyörű új állami fürdőtelepet, az érdekes fürdői közönséget, legnagyobb-részt középosztályúakat, de főrendiek is voltak közte. Leírtam

továbbá orvosom fontoskodását s minél bonyolultabb gyógymódját, de az egészségellenes ellátást, ennek a vállalkozó részére mutatkozó helytelen protekcióban rejlő okát, aminek velem együtt többen megadták az árát, a vidéket, melyen tizenhat évvel előbb is oly boldogok voltunk, az impozáns hegységet, melynek lábánál mézes-heteinket töltöttük. Nefejejtset küldtem neki megfelelő vázában. Ami jót, nagyot, szépet és szerencsésset ember csak kívánhat magának, azt nevenapján mind neki is szántam, akivel elejétől fogva teljesen azonosítottam a saját éneimet. Sajnáltam, hogy ismét nem lehetünk együtt, pedig mily kár, hogy akik igazán szeretik egymást, csak egy órát is elválva töltenek el. Egy csomó írott és kapott levelem maradt ez időből, melyekben az üdülésre szánt e négy hetem szingazdag képe le van festve. Most e levelek pótolják a tüzetesebb naplóvezetést, melyet csak a jövő évben kezdtem meg. Olvasásuk azt a tanulságot tünteti szemeim elé, melyet Kőlcsey Ferenc írt meg Parainesisében, hogy aki gondolatait és érzelmeit nem engedte nyomtalanul elröppenni, az nagy kincset gyűjthetett magának, mely az élet minden körülményei közt hasznára válhat. Az nem veszi el múltját és szeretteit is feltámaszthatja sírjaikból. Okulhat saját tapasztalataiból és nem oly könnyen téved el az élet útjának különböző keresztező pontjain sem. Az örömteljes és szomorú emlékek egyaránt gazdagíthatják kedély világát, mert még ezek is szentelt és magasztos fájdalommá finomulnak.

Egyet-mást, ami általánosabb érdekű, fel akarok említeni itt e levelekből. A tátralomnici fürdőt a magyar kormány remekül rendezte be. Minden van ott, ami a finom élethez és a hatályos gyógykezeléshez kell. De egypár közigazgatási és társadalmi hibánk nem engedte, hogy benne testileg és kedélyileg kellően gyarapodjék a magyar középosztály. Az orvos szakavatott fiatalember volt, de azt hitte, hogy „az urak” kedvében kell járnia és dorbézolásukban ő maga is részt vett. Többször reggelig mulattak hangosan, úgy-hogy az első nagy vendéglőben (nem a Palota-szállóban) éjjel én sem alhattam. Pihenésre szorult szervezetemet túlságos kúrájával agyonzaklatta. Az orvos mindent jól diagnosztizált, de az élelmezés javulását a protezsált rossz vendéglős miatt nem biztosíthatta. A Palota-szálló nagyon drága volt, de később ott kifogástalan volt az étkezés.

Mint a Tatra minden más üdülőhelyéről, innen is gyalog, kocsin, vagy vonaton gyakran tettem gyönyörű kirándulásokat a mesés vidékben való gyönyörködés végett. Ötvenhárom éves létemre félnapos meredek hegyutakra vállalkoztam. Azután jöttek a nagyobb ünnepek, a lóversenyek és a jótékonycélú nagy virágkorzó. Az előbbi a sportemberek helytelen életét vitte piacra. Micsoda ló-, kutya- és donna-csapatok utaztak fel oda. Hogy szórták a pénzt, a csábító pazarlás és korhelység magvait! Az úri életet így mutatták be és totalizátorjuk megmozdított minden úri

gyereket és minden pincért az egész nagy Tátrában. Minderről magam győződtem meg. Kinevettek, mikor elítéltem. Jött azután az alsótátrafüredi templom építése javára rendezett virágkorzó. Ez ellen már kevesebb kifogást lehetett tenni. A díszfogatok felékesítése szép, a cél nemes volt s akik adakoztak rá, tehettek. Az ily ünnepségek a szereplőket és a közönséget is gyönyörködtetik és nevelik. Jó példával járt elől az akkor Alsótátrafüreden tartózkodó Izabella főhercegné, Frigyes főherceg neje, aki öt remekül díszített fogattal jelent meg.

A virágkorzó lefolyásánál azonban engem jobban érdekelték a történeti alakok, akik előttem mozogtak. Őt hajadon főhercegnő és több udvarhölgy volt jelen. Egy jelenetet láttam ezek közt, mely mélyen emlékezetembe vésődött és azt saját ablakom alatt láthattam. A fiatal főhercegnőknek ugyanis az egyik udvarhölgy, a később oly nevezetességre jutott Chotek Zsófia grófnő, valamit oly élénken beszélt el, hogy hatása alatt amazok át voltak szellemülve. A karcsú, inkább intelligens arcú, mint szép udvarhölgy egy félóránál tovább tartotta így őket lekötve. Jól megfigyeltem egész megjelenését és modorát. Egyáltalán nem csodálkoztam, midőn később hallottam, hogy a vele együtt oly szomorú véget ért Ferenc Ferdinánd trónörökösünket meghódította. A főherceget 1894-ben láttam először, akkori csehországi utamra kelve Pécsben, midőn a „Prater”-ben Sachernél este Ottó fivérével együtt ezredeik tisztikarát megvendégelték.

Tátralomnicon egy megrázó esetnek is voltam tanuja. Az erdei turistalak, ahova az alsó vendéglő rossz élelmezése miatt egy ideig étkezni jártam, egy 78 éves orosz államtanácsos aortarepedés következtében beállott hirtelen kimúlásának színhelye lett. Hozzáképest fiatal harmadik neje kétségbe volt esve. Hulláját a közgazgatási illetékességek nehézségei miatt három napig egy turista szobában tartották. A vendégek persze kerülték ezt a hírhedtté vált vendéglőt. Engem azonban ez a természetes dolog nem hozott ki a sodromból.

Sokkal vígabbak voltak azok az összejövetelek, melyeket az Ótátrafüredről félúton felénk kirándulni szokott régi barátaimmal és ismerőseimmel tartottunk, akiknek rendszeren elébe mentem. A híres Horváth Lajos, most már főrend, Plósz Sándor igazságügyi miniszter, Nagy Ödön, a kereskedelmi és váltótörvényszék elnöke, Kállay Albert volt főispán, főrend és belső titkos tanácsos s Tarkovich József államtitkár, azután a jegybank alkormányzója, „az öregek”-nek azt a nevezetes asztalát képviselték, melynek magam is törzsvendége voltam, ha egyedül fürdőztem velük. A szót itt is Horváth Lajos vitte, akinek szellemi frissességét, igazi magyaros jóízű humorát a magas kor nagyon sokáig megkímélte. Igen szerettem e derék hazafit, aki szintén mindig jóindulatot

tanúsított irántam. Ilyenkor azután egy-egy órát derült hangulatban és kedélyesen el-eltöltöttünk. Tilda nővérem ezidőben Feketehegyen üdült leányával, de oda bizony feltett szándékom mellett sem juthattam el a kedvezőtlen vasúti menetrend miatt.

Haza július 25-én indultam, midőn Rózsahegyén megállapodtam egy napra, hová meghívtak, hogy a közreműködéssel annakidején létesült nagy fonó-és szövőgyárat meglátogassam. Behatóan megtekintettem azt. Valamivel előbb járt ott Hegedűs Sándor kereskedelemügyi miniszter. Vele Tátralomnicon találkoztam. A rózsahegyi gyár csakugyan meglepett és néma elégtétellel állapítám meg benne, hogyha nem is nyer elismerést, mégis érdemes a közért fáradni. A teljesített kötelesség tudata megnyugtat. Hatvanon át harmadnap érkeztem Lökösházára, ahova Magyarádot megjárt feleségem szintén visszajött. Ő folytatta a berendezkedést, fürdőházunk is készen állott már. Csinosított, festetett. Mellette és anyósom mellett Bartók Mihály gazda ügyességének köszönhettem, hogy lakályos és kényelmes vidéki otthonhoz jutottam. Ezt azonban csakhamar el kellett hagynom, mert dolgom már a fővárosba szőlítottak. A külön háztartással persze itt is volt bajom, de azt hittem, hogy most már nyugodtabban láthatok hivatásszerű kedvelt teendőimhez. Egy távirat azonban szép reményeimet rögtönösen elfonnyasztotta. Ella húgom ugyanis a következő szövegű sürgőnyt küldte: „Sándor bácsi iszonyú helyzetben öngyilkosságot tervez; mama kétségbeesetten megy Pécskára. Kérem, intézkedjék. E távirat nyitva kézbesítendő.” Úgy láttam, hogy nagy baj van, azért az első éjjeli vonattal elutaztam Pécskára, melynek határában öcsém az időtájt egy meglehetősen rossz kisbirtokot bérelt és az annak mocsarai közt lévő tanyán lakott, tanácsaim ellenére. Ott ekkor voltam először és utoljára. Öcsémet szerencsétlen, jórészen saját hibái miatt összezavarodott gazdálkodása és velem sohasem közölt üzleti adósságai teljesen tönkretették és a kikerülhetetlen bukás szélére juttatták. Hitelezői folytonos zaklatásai miatt fűhöz-fához kapkodott. Nagy idegességét gazdaasszonya, félreértve, azt írta Lökösházán tartózkodó nővéremnek, hogy öcsénk el akarja magát emészteni. De arra ő nem gondolt s nagyon meg volt lepve, midőn e lépésről le akartuk beszélni. Azt hitte azonban, hogy különösen én, annyi pénzt adhatok neki, amennyivel ezt a reménytelen vergődést tovább folytathatja. Midőn látogatásom okozta első meglepetéséből magához tért, kívánságomra elém terjeszté státusát. Abból meg kellett győződnöm, hogy „passzívái messze meghaladják összes aktíváit. Később, a valóságteljes föltárása után, amire eleinte nem volt meg a bátorsága, jaz aránytalanság még nagyobbnak bizonyult. Erre én, aki eljárását már kezdettől fogva nagyon célszerűtlennek mondtam és óva intettem őt a következményektől, megígértem,

hogy dolgait rendbe hozom, ha lemond a gazdálkodásról és oly hajótöröttnek tekinti magát, aki örülhet, hogy pusztán életét megmenhette, melyet újra kell majd kezdenie. Némi vonakodás után mind a két föltételt elfogadta, mert meggyőződött róla, hogy tényleg nincs más útja, melyen még kezdhet valamit. Bementem tehát Pécskára és Aradra, ahol hitelezői voltak s alkudozni kezdtem velük. Biztosítottam őket, hogy a bemutatott státus szerinti aktívát megkapják, ahhoz tetemes összeggel magam is hozzájárulok, de egyezséget kell kötniök, különben közreműködésemre nem számíthatnak. Hosszas tanácskozásuk eredményét kívánságomra írásban közölték velem, mire jogérvényes megállapodás jött köztünk létre. Időközben azonban öcsém egy úgynevezett barátja által felbízgatva, más elhatározásra jutott, amit Lökösházán közölt velem, ahol még egypár napig tartózkodtam s ahová barátját is magával hozta. Meglehetősen kíméletlenül adtam most tudtukra, hogy eljárásuk minden kritika alatt áll. Az egyezés végleges. Ő is jól jár vele, mert a múlt terheitől megszabadulván, új életet kezdhet, igaz, hogy 48 éves korában. Ekkor kisült, hogy öcsém már megbánta a gazdálkodásról való lemondást, pedig súlyos adósságain kívül nem maradt egyebe, emellett még sokakat, engem és Thék Endre félrevezetett nagylelkű rokonunkat is megkárosított. Utóbb még hitelezőivel is sok bajom volt, mert sem ő, sem azok egy része nem voltak lojálisak. Nagy fáradságomba, sok időmbe és izgalmamba kei ült, míg végre a dolgot valamiképp nyélbe ütöttem. De kellemetlenségeim ezzel nem szűntek meg. Bővebben írok ezekről, mert a való életet tárják fel a maga sokféle és számtalan viszontagságaival. Ez időbeli lelkiállapotom hű képét adják nővéremnek öcsémhez 1899 november 2-án írt levelének e szavai .

„Ma Jenőhöz írt leveledből látom, hogy te mindketőnket félreértve, oly haragot táplálsz irántunk, melyet bizony-bizony egyikünk sem érdemelt tőled. Mindketten már évek óta folyton aggódtunk és féltünk a most bekövetkezett csapástól. De nem tehattünk ellene, mert akkori tanácsainkat nem fogadtad el. Jenő mindent elkövetett, hogy a lebonyolítás lehetőleg simán menjen. Már csaknem minden rendben lehetne, ha ott hagynád a most már kellemetlenné vált helyzetet. Itt, testvéreid közt sokkal nyugodtabban élhetnél. Azonban te ismét el akarod rontani az egyengetett utat, melyen habár szerényen, de biztosan haladhatnál. Mai leveled nagyon elszomorított. Jenő igazán sértve érzi magát. Olyan hangot használsz vele szemben, mely nem illet meg téged. Ő testvéri szeretettel karolta fel ügyedet és ezután is gondoskodni akar rólad, hogy biztosan megélhess, ha ő és én nem leszünk már és dolgozni sem fogsz tudni, hogy ne szorulj másokra. Szedd össze hamar magad jöjj fel mielőbb. Azok az emberek ha már nem látnak ott, kevésbé fognak

nyüglődni, így azonban egyre írják Jenőnek a kellemetlen leveleket, melyek szintén a végig sértik őt, Minket az a testvéri szeretet fog vezérelni, melyre áldott emlékü szüleink tanítottak bennünket.”

Végre sikerült őt felhoznom, de ügyeinek végleges lebonyolítása még hónapokig tartott. Azután pedig hozzá kellett látnom, hogy valamely megélhetést biztosítsak számára. Ő igen magasröptű tervekkel foglalkozott. Engedtem, hogy tegyen velük kísérletet, de mivel azok féltucatja megvalósíthatatlannak bizonyult, ráfanyalodott az én tanácsaim követésére. Adtam neki szállást és ellátást, beszereztem előljáróban egy kis kezelő hivatalba, mert kvalifikációja nem volt, a földművelési minisztériumban. Évekig foglalkozott így, miközben – egy bukás után – letétettem vele az államszámveteli vizsgálatot. Jó embereim megtették, hogy eleinte ideiglenes minőségben, később véglegesítve kinevezték az erdészeti számvevőséghez – korengedéllyel. Akkor azután szabadabb kívánt lenni és tőlünk elköltözött. Én anyagilag tovább is támogattam s bár velem lassankint megbékült, társaságunkba még sem jött szívesen. Csakhamar Szászsebesre került a m. kir. erdőhivatalhoz, ahol közbelépésemre bizonyos idő múlva előlépett. Ott, mikor nyugtalan természete nem bántotta, úgy látszik meglegegedten élt és dolgozott. Kéréseimre néha meglátogatott a fővárosban, de a pusztán gyakrabban volt a vendégem. Néha elárulta, hogy még mindig a gazdálkodáson töri a fejét. Én persze hagytam beszélni, mert tudtam, hogy nem rosszindulatú ember, de nem egészen normális természete mellett nem hajlítható. Beszélni és írni nagyszerűen tudott és ezáltal sokakat jóidéig tévedésbe is ejtett. De én gyermekéje óta jól ismertem, szerettem is, mint testvéremet, akit boldogult anyánk gondomra bízott halálos ágyán. Haláláról később emlékszem meg.

E tanév második felének kezdete, vagyis 1900 januárius elseje óta már pontosan vezetett és életem minden mozzanatát jelző naplóim vannak. Azokból látom, hogy hivatásszerű, lelkiismeretesen teljesített kötelességeim mellett sok aprólékos dolgom is akadt. Ezek végzésébe merült ki reám nézve a XIX. század, melynek alkonyát azzal a törekvéssel töltöttem el, hogy helyemet minden tekintetben derekasan álljam meg. Nem áhítottam nagyobb, befolyásosabb hatáskörre, mert láttam, hogy a kisebbnek betölthetése végett is igénybe kell vennem minden erőmet. A huszadik század kezdetét is munkával köszöntöttem. Bedő Albert államtilkár felszólítására hosszabb tanulmányt tettem közzé az általa szerkesztett s „Magyar Köztisztviselő”-nek nevezett folyóirat első számában. Ebben a magyar hivatalnok feladatait magasabb szempontból, minden irányban behatóan tárgyalom. Összegyűjtött kisebb dolgo-

zataim közt is megjelent. Második ez időbeli nagyobb tanulmányom az az értekezés volt, mely a telepítés ügyében a földművelésügyi minisztériumban tartott széleskörű szaktanácskozmány lefolyását ismerteti s eredményeit bírálja. Az üléseken különben magam is részt vettem. A tanulmány először a „Közgazdasági Szemlé”-ben, majd kisebb irataim első gyűjteményében jelent meg.

A nyár beálltáig folyton el voltam foglalva. Jelen voltam gyermekkori játszótársamnak, Munkácsy Mihálynak temetésén május 9-én. Mélyen elszomorított, hogy ez a nagy művészi erő oly korán elveszett részünkre. Ezt annál inkább fájlaltam, mivel tudtam, hogy rendesebb életmód és szerencsésebb közvetlen környezet mellett annak nem kellett volna bekövetkeznie. Ifjúkori tévedések s házassága, meg őt kiaknázó szerződése Sedlmayer műkereskedővel nemcsak anyagilag, de fizikailag is tönkre tették. Pedig őserő lakozott benne. Egy másik haláleset, mely közelebbről érintett, Varjassy Józsefnek, feleségem atyai nagybátyjának halála volt. Temetésére május végén mi is leutaztunk. Nagy városatyja volt Aradnak, ahol utcát is neveztek el róla. Sok ellentétes vonásból alakult egyénisége tévedésbe ejtette őt is és mások is különféle kép ítélték meg. Lelkes magyar emberré lett, habár egy csepp magyar vér sem folyt ereiben és egész családját is azzá tette; ez szemeimben nagy érdeme volt. De egynek kivételével gyermekei kihazásításánál nem volt szerencsés. Ebből nekem is számos kellemetlen-ségem keletkezett, de azokat jobbnak látom hallgatással mellőzni. Az apósommal való differenciák is innen származtak. Taktikám talán jobb, türelmem talán istenibb, intranszigenz erkölcsi álláspontom talán kevésbé rideg és tetszetősebb lehetett volna anélkül, hogy ezt fel kellett volna adnom. De az ellentétes világnézeteket bajos összeegyeztetni. A részletekről itt jobb nem beszélni, azokat a valósághoz való hűtlenség nélkül is elhallgathatom, de magát e tényt nem. Feleségem egy anyai nagynénje is elhalt ekkortájt és pedig tragikus körülmények közt, éppen nálunk Magyarádon. Hulláját Aradra valósággal be kellett csempészni, hogy a környék babonás oláh népe a rendes szállítást erőszakkal meg ne akadályozhassa attól való féltében, hogy a halottszállítás veszélyezteti a termést.

Különben nem csupán leverő, hanem lélekemelő mozzanatok is fordultak elő körünkben. A nyarat mindkettőnk rokonainak gyakori, csaknem folytonos vendégül látásával töltöttük Lökös-házán, ahol víg jelenetekben és patriarchális örömökben sem volt hiány. Egy-egy hétre valóságos arkádiai állapotok varázslódtak oda. Az időjárás is kellemes lévén, élveztük a magyar módosabb pusztai élet minden előnyét. Jártunk-keltünk, kocsiztunk s kirándultunk a vidéken többfelé. Hívására feleségemmel együtt meglátogattuk gróf Wenckheim Frigyet és családját Kígyóson. Fokozódott

cukorbetegsége miatt már szenvedett. De elmentem az Aradmegyei Gazdasági Egyesület kisjenei állatkiállítására is, mert annak közönségétől nem akartam egészen elszakadni. Hanem bizony ez a kirándulás nem volt élvezetes, csak leverően tanulságos. Megtudtam ott, hogy e megyében mennyire ziláltak a társadalmi viszonyok. Az összes elemek széthúztak, minélfogva semmisen sikerült úgy, mint kellett és lehetett volna; a régi kedélyességnek még a nyoma is kiveszett. Csupa széthúzás. Részemről örültem, hogy az eső által elvert lóversenyről idejében el tudtam menekülni a vasúti állomásra. Két házasság is fordult elő az év őszén családkban. Az egyik az érdemes Varjassy Árpádé volt, aki másodízben minden tekintetben sokkal szerencsésebben nősült, mint először. Azután egyetlen unokahúgom, Czigler Ella és szentmihályi Clair Ignác esküdtek egymásnak örök hűséget szeptember havában. Amott nem jelenhettem volt meg, itt azonban, mint nászagnak, szerepem is volt. Igen meghatott ez az esküvő, mivel szüleimnek egyetlen ifjabb vérszerinti leszármazója, az én szintén egyetlen nővéremnek szép és ügyes leánya volt a menyasszony. A szerelmi, de másként is nagyon szerencsés házasság Tilda nővéremnek feldúlt házi boldogságáért a sors által nyújtott kárpótlásként tűnt fel előttem. Első felszólalásomban ezt kellően kiemelve, mindenkit meghatottam. Második felszólalásom azonban nem sikerült, mert midőn Ella valóban önfeláldozó atyai nagybátyjának, Czigler Győzőnek, aki határt nem ismerő szeretettel igyekezett nemes szívének sugallatához képest Ella atyját lehetőleg pótolni, érdemeit és igazán altruisztikus jellemét akartam méltatni, görcsös zokogás fogott el, melyet alig tudtam lecsillapítani. Mintha sejtettem volna az ő gyászos, hosszas kínok közt beállott rémítő végét. De akkor is két kimutatható oka volt meghatottságomnak. Mélyen meg voltam győződve az általam mondottak megkapó igaz voltáról, de azután a neuraszténia is meglehetősen hatalmába kerített volt már ebben az időben. Koronkint ideges asztmák s erős és tartós palpitációk leptek meg. Az orvosok akkor tüdőtagulás ellen gyógyítottak s pneumatikus készülék használatát és jód szedését rendelték el, pedig az idegesség miatt egyszerűen pihennem kellett volna. A nyáron üdülőhelyen nem is voltam, s a vendégeskedés otthon nem bizonyult kellő üdülésnek. Később, midőn ismét eljártam nyaralni hazulról, s a megfeszített nagyon sokoldalú munkásság helyett kissé csendesebb, szemlélődőbb életet folytattam, e bajok megint tünedezni kezdtek. Szerencsém volt, hogy azok szervi elváltozásokat nem idéztek elő. Pedig mindez könnyen bekövetkezhetett volna, mert szellemi munkával, különösen ekkor, valósággal túlterheltem magamat. Részint előkelő illetékes helyekről szólítottak fel, részint magamnak voltak eszméim, amelyeknek testet akartam adni. Akkor kellett átnéznem és

nyomda alá rendeznem a nemzetközi gazdakongresszuson mondott beszédek angol feldolgozását is. Ez azonban csekélység volt a többihez képest. Nekiestem azután gróf Széchenyi István korábban is nagyrabecsült szellemi hagyatékának és azt minden oldalról újból át akartam tanulmányozni, mert fájdalommal tapasztaltam, hogy annak tanulságait irodalmunk, közéletünk és egész társadalmunk – elég bűnösen – elhanyagolja. Lassankint kijegecsedett bennem az a felfogás, hogy ez részünkről óriási pazarlás és hogy sorsunknak a Legnagyobb Magyarban kegyesen nekünk adott ajándékát nem tudjuk megbecsülni és felhasználni. Ez a meggyőződés bírt arra a lépésre, melyet a Magyar Tudományos Akadémiához intézett beadványom jelez:

„Negyedfélévig tanulmányoztam gróf Széchenyi Istvánnak úgy nyomtatásban megjelent, valamint még kiadatlan összes iratait abból a célból, hogy nemzetfejlesztő politikai rendszerét összeállítván, azt kritikailag minden főbb szempontból megvilágítsam. Felfogásom szerint hazánk nagy regenerátora ugyanis mélyen meg volt arról győződve, hogy az ő korabeli súlyos politikai, közgazdasági és közművelődési viszonyok között a magyar nemzetnek a fennmaradásra és a haladottabb európai életképes nemzetek sorába való lépésre csak úgy van kilátása, ha a társadalmában rejlő összes őserőket sikerül oly erjedésnek indítani, amely folytán a szétszaggatott magyar gyenge népiségből egészséges, öntudatos, testileg, szellemileg és erkölcsileg gazdag, törekvő nemzet válik, mely fajnak jeles tulajdonságainak megtartása mellett mindazon nagy polgári erényeket fölveszi és kifejleszti magában, amelyek más nemzeteket nagyra tették és amelyek hiánya vagy elégtelensége miatt a magyarság létét ő folyton veszélyben forgónak tekintette. Az akkori kormány nem lévén nemzeti, az államhatalomnak támogatását e nagy feladat megoldásánál kellő mértékben nem remélhette, azért bármennyire híve volt is az alkotmányos fejlődésnek, reformtevékenységében a fősúlyt a magyar társadalom benső átalakulására fektette, ezáltal akartván amannak is szilárdabb alapot teremteni a jövőben. Minden erejét megfeszítette tehát, sőt teljes odaadással egész életét áldozta azon eszme megvalósításának, hogy a magyar nemzetet sajátmagának visszaadván, azt megmentse az emberiségnek s lehetővé tegye, hogy a megerősödött és önállóbbá lett nemzet alkotmányos jogait nemcsak megvédeni, hanem azokat mennél inkább kiterjeszteni is képes legyen. Politikai működésének súlypontja tehát a társadalompolitika terére esik. Minden egyes cselekménye és vállalkozása annak szolgálatában állott. Az eszközöket, módokat és utakat, amelyekkel élt és amelyeken haladt, legtöbbször nagyfokú öntudatossággal, nemritkán bámulatos

intuícióval, annak szempontjából választotta meg. Ez az álláspontja megmaradt nyilvános működésének egész időtartama alatt. Abból tekintve, eljárása sohasem következetlen, sőt alig van tette vagy szava, mely e részben nem a legnagyobb kitartásról tanúskodnék. Igazi nagysága itt tűnik fel, lángelméje e téren a legtermékenyebb és alkotásaiban élő szelleme ez irányban fog minden korok számára folyton áldásthózá maradni. Kívánatosnak tartom ennél fogva, hogy gróf Széchenyi társadalmi politikája oknyomozólag rendszerbe foglalassék és úgy domboríttassék ki, hogy abból egyúttal a következtetések a jelen kor társadalmi szükségleteire való tekintettel is levonassanak. Egy ily tárgyú műnek anyagát összehordtam, s annak részletes tervét is elkészítettem. E munkát talán másként is közzétehetném, de mivel több akadémiai tagtársamnak, akikkel eme szándékomat közöltem, nézete szerint az ilyen dolgozat kiadása elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiát illeti meg, bátor vagyok... azt neki felajánlani, kijelentvén, hogy a szigorú bírálóknak is szívesen alávetem magamat.”

Az illetékes második osztály tervezetemet minden változtatás nélkül elfogadván, én a jövő év elején annak határozata alapján a három főrészből és kilenc nagy fejezetből álló mű megírására forma szerint megbízatást kaptam. Ezzel valóban nagy fába vágtam fejszemet. Valamivel később még két nagyobb dolgozat elkészítésére szólítottak fel. Az első felhívás az Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságától motu proprio származott. Ott azt a feladatot szánták nekem, hogy tudományosan képzett első nemzetgazdánknak, Berzeviczy Gergelynek, összes munkáit fordítsam le főleg latinból és életét, valamint műveit nagyobb, lehetőleg beható tanulmányban méltassam. Eleinte vonakodtam ezt a nehéz és sok fáradsággal járó feladatot elvállalni, különösen most, mikor magam kértem, hogy ama másik nagyhorderejű könyv írásával bízzanak meg, mely által valamit alkotnom is kellett, ami szerintem, de mások szerint is új volt. Ennek én oly fontosságot tulajdonítottam, hogy semmi mást nem óhajtottam elébe tenni. De miután meggyőződtem arról, hogy a Berzeviczy Gergelylyel való beható foglalkozás a másik feladatnak nem árt, sőt annyiban használ, hogy a Széchenyi fellépése előtti korszak részletesebb megismerésére és így az ő igazságosabb méltathatására vezet, ezt a megbízást is elfogadtam. Azonnal hozzá is láttam az anyag áttanulmányozásához és az adatok szorgalmas gyűjtéséhez. Végül még ez év utolsóelőtti hónapjában az Országos Iparegyesület olyan előadás tartására kért fel, mely arról tájékoztatna, hogy az akkor folyamatban lévő kiegyezési tárgyalások mellett valóban nyakunkba szakad-e az Ausztriától való teljesen független gazdasági berendezkedés kényszerűsége. S mivel jogilag az időben egészen a külön vám-

terület alapján állottunk, kérdés tárgya lehetett, hogy az esetben mik lennének a legcélszerűbb és érdekeinket legjobban megóvó teendők és pozitív intézkedések. Erről a kérdésről sokat gondolkoztam és ebbeli elmélkedéseim lecsapódásának tekinthető az a tanulmány, melyet a nevezett egyesületben nagy és díszes közönség előtt 1900 december 10-én előadtam. Az másutt is megjelent, az egyesület folyóiratában, de összegyűjtött kisebb dolgozataim régebb első kötetében is.

Hát íme, hogyan lettem volna én idegbántalmaknak kitéve, mikor ily mértékben vettem szervezetemet igénybe. Hogy mindezt a munkát végzetes hátrányok nélkül fejezhettem be, azt a feleségem érdemét tevő házibékének köszönhettem elsősorban. De annak a lelkes elhatározásomnak is, mely szerint legalább a tanügy és szakirodalom terén teljesítsem kötelességemet, ha ezt már a politikai élet porondján nem tehetem és valóban minden erőm megfeszítésével munkálkodjam, amit egyedüli jogcímemnek vallottam és vallok az életre. De azt nem állottam meg, hogy mint a régi csataló a harctérre, koronkint el ne látogassak a politika akkori boszorkányszínházába, a szabadelvű körbe is, mert ott egyről-másról, ami a honpolgárt és nemzet gazdát érdekelhette, de ami az író helyes kritikájának is támpontokat nyújthatott, alaposabb és életteljesebb értesülést szerezhettem magamnak. Ott – mint írárom – Horánszky Nándor önzéssel vádolt amiatt, hogy a következő képviselőválasztáson sem akartam fellépni. Így ítélnék az emberek, ha a viszonyokat alaposan nem ismerik, vagy mint ez esetben, nem képesek azokat felfogni. Ugyanekkor tapasztaltam, ami később egész világosan kiderült, hogy e fúzió nem volt a két párt őszinte egyesülése, hanem csupán mechanikus összevegyítése. Mikor Horánszky hallotta, hogy a már többször említett volt nemzetipárti Urbán Iván főispánná való kineveztetése után a Tiszáék érdekköréhez tartozó Bohusok tüntetően kiléptek a közigazgatási bizottságból, mintegy jelezve, hogy vele nem szolgálnak, mert nem egyszörű velük, azt mondta jelenlétemben Széll Ignácnak, Kálmán öccsének, „látod ilyenek ezek”. Később erről a kölcsönös idegenkedésről maga Apponyi is beszélt nekem. Hát én is azt mondom, idegenek voltak a világháborút másfél évtizeddel megelőző úgynevezett mérsékelt és egy alapon álló magyar politikusok is.

A következő 1901. év valóban eseménydús volt különösen reám nézve. Ha annak előttem fekvő gondosan gyűjtött adataim végigjártatom szememet, látom, hogy az emberi lélek mily nagy befogadóképességgel van megáldva. Persze hivatásomnak megfelelően ezidőtájt életem inkább gondolatokban és azok feldolgozásában volt gazdag. Ebbe a belső életműködésbe másnak nem könnyű beletekinteni, azért ha már ezeket írom, valamit e részben is fel

kell tárnom. És itt nem térhetek ki néhány érzelmi mozzanat megemlétese elől. Nővérem januárius 12-én így ír nekem:

„Kimondhatatlanul jól esnek születésnapomra írt szívélyes soraid. Legjobban tudod, mi minden ért engem e most is már elég hosszúra nyúlt életben. Köszönöm kedves figyelmedet szomorú születési és még szomorúbb házassági évfordulóm alkalmából.”

De őt ez évben nagyon megvisszafogta az, hogy egyetlen gyermeke egy kedves kis leányka boldog anyjává lett. Feleségem volt a keresztyanya, amely tisztnek ő velem együtt, akiktől a gyermekáldás megtagadtatótt, nagyon megörült. Távolibb rokonaim ügyei és bajai is érdekelték; de azok – amit csupaszív feleségem néha szememre vetett – nem érintettek oly közelről, pedig az csak természetes volt. Hiszen amit tettem, az viszonyaim közt elég volt. Egyiket a másik után segítettem életpályához. Nálam laktak, ajánlatommal jutottak nagyon jó állásokhoz. Örültem, hogy sikerült és pedig oly helyeken, ahol nem sértettem sem köz-, sem magánérdeket vele. Altruisztikus mozzanat volt az is, hogy ez évtől kezdve egész a kommunista kormányzatig, fizetéstelen tagja voltam a Darányi Ignác által létesített Gazdasági Cseléd- és Munkáspénztárnak. Mint ilyen, ez évben résztvettem abban a küldöttségben, amely megköszönte Ferenc József királynak a telt alapítványt.

Egy csomó levelem van, melyek megnyugtatóknak aziránt, hogy oly nagy elfoglaltságom közepett sem voltam érzékeny a mások bajai iránt. E levelek gazdag tartalmát mellőzve, csak arról akarok megemlékezni, hogy irodalmi tevékenységem nem szorítkozott dolgozószobám falaira, hanem mind a két nagyobb munkám anyagának bővítése és élénkségének fokozása céljából közkönyvtárakat, levélgűjteményeket és a helyszínére tett kirándulásokon más benyomást keltő helyeket is meglátogattam. A Berzeviczy-család egész levéltárát rendelkezésemre bocsátotta. Gergely unokája, Egved, Albert felhívására többször utazott fel hozzám és Kakaslovnica. Sok élőember által nem olvasott kézirat került így kezeim közé. A többi közt latinnyelvű leírása a Martino-vics összeesküvése folytán a Vérmezőn történeteknek, melyek szemtanúi közt Berzeviczy Gergely is jelen volt. Azután találtam ott egy latinszövegű kis nemzetgazdaságtan! rendszeres munkát is, melyet ő az akkori követek részére dolgozott ki, de a cenzúra kötekedései miatt haláláig nem adhatott ki. Ezt én szintén lefordítottam és mind a két iratnak a Nemzeti Múzeum részére való átengedését eszközöltem ki, amiről az igazgatóságtól elismervényt is kaptam. Más iratokat is megszereztem a Múzeum részére.

Nagyon el voltam foglalva ekkor Széchenyi kéziratban lévő naplói húsznál több kötetének behatóbb tanulmányozásával, mert lehetőleg az eredeti forrásokból kívántam meríteni. Látni akartam továbbá minden helyet, ahol ő élt és működött. Cenkre és Döblingbe is elmentem, de e kirándulásaimról alább emlékezem meg, mert később történtek. Előbb esett meg, hogy az Akadémia akkori főtitkára, Szily Kálmán felszólítására 1901 május 12-én az Akadémia ünnepélyes közgyűlésén, mintegy ízelítőül a tollam alatt lévő nagy munkámból előadást tartottam Széchenyiről mint nemzetfejlesztő politikusról. Akkor ez a szempont még új mozzanat volt benne; velem egyidőben, anélkül, hogy egymásról tudtunk volna, Réz Mihály és Imre Sándor is hasonló szempontból foglalkoztak Széchenyivel. Régebben báró Kemény Zsigmond rámutatott ugyan arra, hogy 1848-ban az általa követendőnek jelölt politikai irány volt a helyes, ezzel szemben azonban oly publicisták is, mint Falk Miksa, Grünwald Béla, Bartha Miklós és Beöthy Ákos azt vallották, hogy Széchenyi már csak a múlté. Ezzel a téves felfogással szemben én szükségesnek véltem kimutatni, hogy az ellenkező vélemény a helyes, sőt, hogy egyedül csak az ő társadalmi politikájának megszívlelése teheti lehetővé nemzeti életünk egészséges fejlődését és haladását. E részben egyideig még késett a helyes megítélés, sőt egyesek az én következtetéseimet szerteleneknek állították, de midőn akadémiai nagy munkám megjelent, csakhamar általánossá lett az a meggyőződés, hogy neki valóban volt rendszere, mint ahogy azt maga is hirdette és hogy annak szem előtt tartása megbecsülhetetlen tényező lehet a nemzeti szellem megújulásának folyamatában. De ugyanezt már akadémiai előadásom után is többben mondták és megírták nekem. Egy mélyebben gondolkozó barátom, Králik Lajos ezt írta volt:

„Szép dolog, hogy a mai nyomorúság közt akad ember, aki a multakon okul. Úgy van, amint irod. Bárha megszívlelnék, akiket illet.”

Egy másik, báró Malcomes Jeromos Stockholmból, a szóbanlévő értekezést ott olvasván, így üdvözölt:

„Bárcsak megszívlelnék az abban mondottakat, mert amit mondasz, az igaz és bölcs. A külföldön élő és talán objektívebben ítélő könnyen veszi azt, amit odahaza csak az élesszemű lát meg tisztán. Kétségtelen, hogy nálunk a nemzeti öntudat nagyon lanya, akár abszolúte, akár más nemzetekével összehasonlítva bíráljuk azt. Pedig csak ennek erkölcsi hatásától várható a szellemi és anyagi föllendülés. Igazán hazafiaknak kell lennünk, de nemcsak, mikor hival-

kódunk, hanem mikor cselekszünk is. Sajnos, inkább nyelvünk, mint elménk és kezünk van működésben. Megjön-e a várt renaissance¹? Hangokat hallok, de tényeket még nem látok.”

Rakovszky István főszámvevőszéki elnök június 12-én azt írta:

„Bámulom sokoldalúságodat, amellyel a közélet, tudomány és a közgazdaság terén oly szép és eredményes munködést tudsz kifejtteni.”

Elragadtatásának ad kifejezést s különösen kiemeli azt, amit a következő szavakkal javaslok: „Ne legyen ez országban oly főiskola, ahol Széchenyi társadalmi politikájáról, a sokmindenféle ádáz hatású s általa egyenesen megbélyegzett, természetellenes világpolgáriás áramlat ellensúlyozása végett érdekes, tanulságos és meggyőző rendszeres előadások állandóan nem tartatnának. Ne legyen középiskola, melyben az irodalmi és történeti előadások keretében, továbbá az írásbeli munkálatok során és az önképzőköri pályázatok alkalmával Széchenyi eszméi nem képeznék a szellemi és erkölcsi erősödés főtényezőjét. Ne legyen tanítóképző intézet és népiskola, ahol azok növendékei vezérfonalak- és kátékba foglalva a honpolgári kötelességekre nem az ő szellemében oktattatnának. És amit talán legelőbb kellett volna említenem, ne létezzék e hazában nőnevelő intézet, ahol az általa igen magas nemzetnevelő szerepre szánt s rajongó tisztelettel körülvett nőnemet, amelynek kezébe a jövő Magyarországnak jó- vagy balsorsa van letéve, nem a Széchenyi műveiből vett megfelelő helyek elemzésével vezetik fel a honleányi feladat magasatos, sokszor igen nehéz, de dicsó útjára.”

Engem ez a meggyőződés úgy áthatott, hogy nemcsak a későbbi, általában sikeresnek elismert Széchenyi-ciklusok rendezésével, hanem saját tanszékemen évenként tartott tanfolyamokkal kívántam másfél évtizeden át szolgálni ez ügyet. Nagy művem írása közben valóságos felmagasztaltságot éreztem, mert nemzeti missziót véltem általa teljesíteni.

Nem sokkal említett akadémiai ünnepi előadásom után feleségemmel együtt Sopronba siettem, hogy az ő megyei székhelyét, onnan kiindulva pedig Cenkét, az ő vidéki otthonát, mint történeti nevezetességű helyet megismerjem és munkám írása közben a genius loci által is ihletet szerezzek magamnak. Gyönyörű időben, kellően tájékoztató és előzékeny vezetés mellett bejártam mind a két helyet. Voltam kastélyában és gazdaságában, ahol ő annyit gondolkozott, annyi boldog órát töltött, de annyit szén-

védett is. A temetőbeli mauzóleumban pedig meghatottan állottam a szarkofágnál, mely az egykor a hazáért oly forrón égő szívet fogadta magába s néztem azokat a ruhamaradványokat, melyeket tragikus vége alkalmával magán viselt. Ennek a zarándokúinak költségeire akartam fordítani ünnepi előadásomért aranyakban kapott tiszteletdíjamat. Feleségem osztozott rajongásomban és örömmel jött velem. Kirándultunk soproni ismerőseink ajánlatára az Esterházyaknak épen maradt régi impozáns, de tőlünk most elszakított várkastélyába, Fraknóra. Ezt a remek emléket nagy érdeklődéssel tekintettük meg. Nagymartonon keresztül, ahol képviselőkoromban németnyelvű kortesbeszédet kellett tartanom, mentünk haza.

Második zarándokútam a döblingi volt, mely a Görgen-féle tébolydába vezetett. Ide alább leírandó nagyobb külföldi utazásom befejezte után jutottam el. Ezt is jól előkészítettem egy Bécsben élő főőrzsorvos ismerősöm által, aki kérésemre az intézetet előzetesen meglátogatta. Széchenyi a ma is főnálló főépület első emeletének északnyugat-délkeleti szárnyában négy szobát használt. Lakosztályából az egyik oldalon kilátás nyílik a Kahlen- és a Leopoldsbergre, a másik oldalon pedig a Henmannskogelre. Hagyomány szerint innen nézett ki ő leggyakrabban. Feleségem elkísért a tébolydáig, de csak a parkban tartózkodott. Én azonban végigjártam a szobákon is. Egy örült tárt karokkal jött felém s meg akart ölelni, de a kezelőorvos intésére abbahagyta kellemeskedését. Jó volt tehát nőmet a bolondok szemléletétől megkímélni. Amit ott adatokként feljegyeztem, azt nagy művem életrajzi részében közöltem is.

Tárgyam a műegyetemen kötelező, de nem vizsgálati tárgy lévén, majd három héttel korábban lettem szabad a tanév végén, mint kartársaim és így még június első napjaiban lemehettem Lökösházára, mely már teljesen be volt rendezve. Ott az anyagi viszonyaink által megengedett minden kényelmet és szórakozást megszereztünk magunknak. Megbízható embereim is voltak, és pedig magyarok, mert erre egész a világháborúig nagy súlyt helyeztem. Akkor azonban már németeket is kénytelen voltam alkalmazni. Velük jól bántunk. Mind megtokosodott és senkit sem küldtünk el. Maradtak is, amíg kívántuk. Persze sokat el is néztem nekik. Pusztai otthonunkban mi is és a hozzánk ellátogatok is rendszerint jól érezték magukat. Gazdasági teendőim nem voltak bokrosak, mert a birtokot kisebb-nagyobb megbízható bérlő jutányos bérösszegért művelte, a kert pedig felében s a szőlő százalékos jutalék mellett kezeltetett. De azért volt gazdasági dolgom is, mert úgy a bérlőket, mint a major épületeit és a személyzetet rendben kellett tartanom. De annyi szabadidőm mindig maradt, hogy irodalmilag is foglalkozhattam, nagyobb részt a háromnegyed-

százados fák árnyában. Az unalmat így nem ismertem. Sőt talán jobb lett volna több dulce far niente-t élveznem.

Az 1901. év június havában Földes Béla egyetemi tanár, neje és leánya látogattak meg Budapestről és több napig maradtak nálunk. Ezt az időt igyekeztünk jól eltöltetni velük. Vendégül hívtuk a nagyvolvasottságú szentmártoni plébánost, Magyary Pált, aki némi szellemi üdülés céljából (franciául, olaszul és spanyolul is beszélt) gyakran kijött hozzánk. Mi is voltunk benn vendégeinkkel a faluban, hogy megismerkedjenek, német kisgazda bérlőink háztartását látván, e nép életmódjával. Otthon pedig tenniszeztünk és tekéztünk. Átkocsiztunk a szomszédos Mácsára, ahol gróf Károlyi Tibor nagy parkjában elzarándokoltunk Damjanich és Lahner aradi vértanúk sírjához. Végül berándultunk Aradra is, hogy ezt a vidéki gócpontot is megtekintsék. Úgy látszott, a kirándulásokkal meg voltak elégedve.

Okulva a tavalyi mulasztás káros következményein, magasegyi levegőt akartam szívni, de változatosságból és tapasztalatok szerzése végett Tátrafüred helyett ezen a nyáron Helveciának általunk még nem látott hegy óriásai közé utaztunk. A hasznost a kellemessel akartam összekötni. Gondosan készítettem elő ezt az utat is. A vasúti terven kívül meg volt nap szerint állapítva a kocsit is. Ennek jegyeit is előzetesen szereztem be és lakást rendeltem előre minden állomáson. Ily előkészületek után indultunk el július 17-én Budapestről, a rokonságot lökösházi telepünkön hagyva. Utunk Szombathelyen át vezetett, ahol azelőtt még nem jártunk. Hazám minden részét és különösen a Dunántúlt igen szerettem s bővebb megismerése koronkint meglelégedéssel töltött el. Örültem most is a régi Sabaria helyén épült magyar város fejlődésének, melyet kétnapi ott tartózkodásunk alatt vettünk szemügyre. Utunk Rátót mellett haladt el a lassan haladó vasúton, melynek kocsijából egész közlelől láthattam az akkor hatalmas Széll Kálmán kastélyát és parkját.

Hazánk határain túl első állomásunk Grác volt, ahol szintén hosszabban időztünk. Ez az osztrák pensionopolis a maga Schlossbergjével, a hozzá felvezető siklóval, kilátóhelyével és csöndjével tetszett. Majd Leobent jártuk be néhány óra alatt. Kiszálltunk Lendben és Gasteinban is. Hof-Gasteinban háltunk és másnap szép időben felkocsiztunk a világhírű fürdőbe, mely páratlan a maga nemében. Ismerőseinket látogatván meg, a legmodernebb lakásokat és a velük összekötött, fényűzően berendezett fürdőket szemléltük meg. Áthaladtunk Wildbachnak a hídján, a Schreckensbücken, ahonnan egy szerb omladinista diák Bogdanovics Lucián hazafias karlócai szerb patriarchát később vesztébe taszította. Akkor persze, a világháború előtt, még sejtelmünk sem volt arról, hogy a patriarcha politikai merénylet áldozata volt. Straubingernél pompásan étkez-

tünk és még egy fölséges sétát tettünk, miközben néhány ismert hazánkfiával, köztük Thaly Kálmánnal is találkoztunk. Egy kis időre megállapodtunk még Zell am Seeben is. A gyönyörű idő élvezetéhez e szép vidéken hozzájárult még az, hogy ott rokonokkal is találkoztunk. Innsbruckban csak megháltunk s másnap Landeck vasúti állomáson a vonatról kiszállván, körutazási jegyünk szerint gyorskocsira kellett ülnünk. Elég kényelmesen utaztunk s az elragadó tiroli hegyesvidék nyugodt, felejthetetlen élvezetében volt részünk egész a nap leszálltáig. A kisebb-nagyobb falukat érintve az Inn-völgyében fölfelé haladtunk a bámulatos kilátást nyújtó Hochfinstermünzbe. Ott a vidék festői és méltóságos szépségének bámulatában merültünk el. Az éjét Maisban töltvén, másnap reggel az Ortler teljesen hóval borított csúcsát szemlélhettük, amint azt a felkelő nap a távolban megvilágította. Utunk kocsin másnap még elragadóbb volt. Korán elindulván, gyönyörű völgy vidéken át jutottunk el az Ortler aljára. Ott betértünk az 1595 láb magasságban épült és a világháború alatt leégett nagy Trafői-szállodába, mely előkelő kényelemmel volt berendezve. De mi csak megtekintettük, mert hatalmas postakocsinkon a Stelvio (Stilfjerjoch) felé remek szerpentin-úton kellett utunkat tovább folytatni és lassan felhágni annak 9000 lábat meghaladó csúcsára. Képzeltetlenségül szép út volt. Alant a hómezők lábánál mosolygó völgyek, dús szubalpin tenyészet, mely csakhamar alpesivé alakul át, fenn pedig még az is megszűnik. A Ferdinánd-csúctól azután az olasz oldalon (ma már mind a kettő az) lefelé haladtunk. Az út ott is imponál, de mégsem oly szép. Azt a hógörgeteg ellen védművekkül létesített hosszú fagalériák teszik érdekessé. Hetezer lábnyi leszállás után végre eljutottunk a már a rómaiak által is ismert hővizű Bormio-fürdőbe, melynek természetes gőzzel kínálózó barlangját állítólag még Plinius fedezte fel. Ez is 3000 lábnyira van a tenger színe felett. Ott elég kényelmesen elhelyezkedtünk és két éjét töltöttünk benne. Estebédnél szem- és fültanúi voltunk egy olasz katonatiszti banketnak. Én jól megértettem a szólamokból álló dagályos felköszöntőket. A világháború alatt nem egyszer jutott eszembe.

Megtekintettük a már említett grottát és a szegény kivándorlók által üresen hagyott nyomorult falvakat a hideg, rideg sziklából épült házakat is. De láttuk a mívelt olasz közönség fürdői életét is. Harmadnap az útról láttuk a Visconti Venosták régi, de ép várkastélyát. Majd jobban leszállva, szőlőültetvények közt haladtunk el, még mindig postakocsin s a nagyon olaszos, roppant meleg Tiranoba értünk. Míg ott lovakat váltottak, egy olasz lazzaronival beszélgettem, aki távoztunkkor elmésen „a rivederci veltramonto”-val (vizionlátásra a másvilágon) búcsúzott eltolunk. Délután a Bernina-hágon át Svájcba jutottunk. Ott is csodálatosan szép tájak fönséges látványának voltunk szemtanúi. Poschiavon

és Samadenen át este tíz órakor értünk fel az 5800 láb magasban fekvő Sanct Moritzba.

A két hét, melyet e helyen töltöttünk, nem volt érdektelen. Sok szépet láttunk ott is; de az minden inkább volt, mint üdülés, amire pedig leginkább voltam ráutalva. Ennek a helynek nem sportoló, hanem fürdői részében a nagy és drága szállodák egyikében helyezkedtünk el, de kikötés ellenére csak egy függelékében, ahová rossz idő esetén kocsin vittek. Az állandóan gyalázatos esőzés következtében a levegő úgy lehült, hogy még a fűtőkészülékekkel felszerelt szállodai helyiségekben is fagyoskodtunk, a mienk pedig olyanokkal fel sem volt szerelve. A szállodai közönség nagy részét meggzagdodott amerikai zsidók alkották, akiknek gyermek-serege felháborítóan nevetlen viselkedést tanúsított. Egy pár budapesti, de sokkal ildomosabb hitsorsosuk társaságában enyhült csak némileg e mindenkép magas számkivetésünk. Ha az idő jóra fordult, élveztük a gyönyörű és nagyszerű helyet. Kirándulásaink Silva Planára, az öt darab Rothschildot vendégül látó Malójába, ahonnan letekinthettünk a mélyen alatt elterülő olasz sík vidékre, a Rosegg-gleccserhez, bizonyos mértékben kárpótlak szenvedéseinkért. Angol és francia protestáns isteni tiszteleteket hallgattunk. Meglátogattuk a „falu”-nak nevezett, részben raffinait angol komforttal berendezett Kulm- és Palace-szállodákat. Gyalog átmertünk Poschiávóba. Én megkísértem a természetes meleg acélfürdőt is szénsavas vízzel, de vesztémre, mert jókora hurutot szereztem a hideg időben.

Legbecesebb mozzanata volt itt tartózkodásunknak találkozásunk Bérezik Árpáddal és nejével, akikkel azután szívünk szerint beszélgethettünk legalább. Tőlük tudtam meg, hogy a csak 61 éves Szilagi Dezső a napokban hirtelen meghalt Budapesten. Karlsbadból Ó-Tátrafüredre átutaztában az óriási hőségben lepte meg a halál. Mindnyájunkat megrendített ez a gyászír. Engem egyénileg is közelről érintett, mert – lehet mondani – néhány évig intimusa voltam abban az időben, midőn a mérsékelt ellenzék vezérségeért versengett Apponyival. Egy szép napon akkor azt ajánlotta nekem, hogy alkossunk néhányan a pártban egy külön kis kotteriát. Ebben Gullner Gyulának a közigazgatási, Molnár Albertnek az egyházi és iskolai, nekem a közgazdasági és pénzügyekre vonatkozó kérdésekben szánta a vezérszónokságot, a többi kérdésekben pedig azt magának és Pulszky Ágostnak tartotta volna fenn. A hatvanhetes nagy ellenzéki pártban szerinte így mindig mi lennénk a győztesek, mert ott azután egymást per la vita támogattuk volna. Sokkal fiatalabb politikus voltam még akkor, semhogy ennek az ajánlatnak minden személyes következményét az első hallásra átláthattam volna. Nem mondtam sem igent, sem nemet. Csak később vettem észre, hogy Apponyit

így akarta leszorítani, illetve a pártvezetőségtől elűtni. Ebbe az intrikába nem mehettem bele, amit azután tőlem zokon is vett. Többé nem nyitotta meg keblét előttem, de azért később, bizonyos idő elteltével egész halálig elég jó, sőt néha kellemes viszonyban élhettem vele. Módom volt őt ilyformán közelebről megfigyelni. Aláírom gróf Csáky Albinnak róla mondott azt a rövid jellemzését, hogy „nagy cséplőgép” volt. Neki egyes konkrét kérdésekben soha sem volt annyira szilárd meggyőződése, hogy azokhoz föltétlenül ragaszkodott volna. Mindent fényesen meg tudott cáfolni, ha kívánták, vagy ha ellenmondási viszketeg bántotta, gyakran önmagát is, ha zárt ajtóknál tanácskozva a hangulatot már megnyerte volt valamely irányban. Csattanós sikerű debatter volt mindig. Csak kettőben nem ismert ingadozást soha: magyarságában és hatvanhetes meggyőződésében. Sok mással hiszem és vallom, hogy ha életben marad, akkor hazánk belpolitikai élete más, jobb irányt vett volna, mert a nem sokára reánk szakadt válságos, obstrukciós politikai élet hullámainak elementáris nagy parlamenti erejével jó időre nyugalmat tudott volna parancsolni. Nem volt mindig kellemes ember, csak olyankor, ha az akart lenni. Érdességei és furcsaságai barátait sem kímélték. Voltak nagy hibái és hiányai, de bámulatos szellemi képességeire éppen most nagy szükség lett volna s így halála igazán nemzeti szerencsétlenség számba mehetett. Valami rendkívüliség folyton észlelhető volt nála. Anyja, Lukács-leány, sokáig tébolydában élt és ott is halt meg. Fivére, aki kolozsvári egyetemi orvostanár volt, szintén furcsa ember volt. Apját, aki nagyváradi református ügyvéd volt, szintén ismertem. Ez azonban a bihari átlagos emberek színvonalára fölé tudtommal nem emelkedett. Nagybátyja, Lukács György államtitkár Dezsőről nekem azt mondta, hogy fiatal korában jószívű ember volt és őt szerinte csak a politika rontotta el. Pertik Ottó a kórbonctan kitűnő tanára a budapesti egyetemen, aránytalanul nagy agyvelejét megszerezte intézete számára és azt ma is ott őrzik.

Lemorzsolván két hetünket Sanct Moritzban, onnan az Albu szoroson keresztül – ismét kocsin – tíz óra alatt Thusisba utaztunk. Ott láttuk a keskenyvágányú, bámulatosan kanyargó hegyi vaspálya építését, mely ma a sok közt egyik nevezetessége Svájcnak. Ez az út is élvezetes volt, de bizony a kora reggeli hideg, sőt fagyos alpesi levegő feleségemet hurutossá tette. Én már meggyógyultam volt, ő pedig még nem érzett nagyobb bajt, azért Thusisba való megérkezésünk után egy kis bérelt taligán érdekes kirándulást tehattünk kettecskén a Via Mala csodás völgyébe, az ifjú Rajna mentén, melyet ilyformán én torkolatától úgyszólván forrásáig megismertem. Másnap Lüzernbe értünk, melynek környékét már ismertük. Voltunk azelőtt a Rigin és a Pilátuson is. Nem is tudom

emlékiratomban a sok mondanivaló miatt minden utazásomat felsorolni, mert az tele volna ismétlésekkel és fölösleges részletekkel. A felsoroltakon kívül mind a ketten nem házas korunkban még sok helyen jártunk. Így én még 1881-ben a Salzkammergutot, Ebensee, Gmunden, Ischl, Aussee és Berchtesgaden környékét stb. jártam be. Luzemben ezúttal szép időben a nemzetközi jellegű társasélet szemléletét élvezvén, csak pihentünk.

Azután Meiringenen át a híres Brünnig, kapaszkodó és adhéziós vasúttal, Brienzbe, onnan pedig hajóval Giessbachba utaztunk. E helyen megháltunk és estebéd után megbámultuk a villanyal különféle színekkel megvilágított jókora vízesést. Másnap a brienzi tavon folytattuk utunkat. Ott szerencsés véletlenből a hajón ismét találkoztunk a Berczik-párral, ami igazán jól esett nekünk, mivel ők ezt a vidéket már kitűnően ismerték. Interlakenben egymás mellett fekvő két nagy szállodában elhelyezkedvén, javaslatunkra még az nap délután kirándultunk Lauterbrunnon át Mürrenbe, ahová az előbbi helyről kilométeres síklón s ennek felső végétől pedig villanyos vasúton jutottunk. Mürren tele volt angol nyaralókkal. De nem is ok nélkül. Onnan a Berner Oberlandra leírhatatlanul nagyszerű kilátás nyílik. Ezt amíg befogadási képességünk megengedte, mi is élveztük. Távcsovön néztük a gleccsereken járó és mászó turistákat, miként Sanct Moritzban a kőszáli zergéket. Interlakenben, mint valami katlanban, roppant hőség volt, mely az Engadinban átszenvedett fagyoskodás után is, vagy talán főleg azért, nagyon nyomasztó volt. Mindennap nagyobb kirándulást tettünk társainkkal együtt. Ilyen volt a Jungfrau tövébe irányuló, a róla nevezett híres vasúton. Nem tudtunk betelni a hármas csúcs (Jungfrau, Mönch és Eiger) háborítatlan szemléletével. Ugyanígy élveztük a Grindwaldban kínálkozó nagyszerű látványt, s jártunk a gleccserbe vájt alagútban is. Felmentünk a Schienige Plattéra, ahonnan, a felhőzet által kissé zavarva, a berni hegyóriások panorámája tárult elénk. Kisebbszerű kirándulást tettünk Thun ősrégi városba, a hasonnevű tavon. Annak 6-700 éves vén épületei képzeletben a távoli múltba helyeztek vissza bennünket.

Sok-sok felejthetetlen benyomással eltelve hagytuk el a kedves Svájcot, ahová később, kiküldetésem során még annyiszor tértünk, mindig hosszabb időre vissza, ahol tehát különösen én, oly otthonosan éreztem magamat. Zürich, München és Bécs érintésével, illetve azok újabb megtekintése után augusztus közepén értünk Budapestre, néhány nap múlva pedig Lökösházára.

Ez utóbbi helyen befejeztem Berzeviczy Gergelyről szóló nagy tanulmányomat, melyet azután Magyarádon három nap alatt a hozzám tartozóknak fel is olvastam. Készen vittem fel a fordított részekkel együtt a nyomdának Budapestre, ahová

tanári és egyéb teendőim már sürgősen hívtak. Az utazás kissé kifárasztott a nyáron, de ha előadásaimon kívül megfeszített írói tevékenységem és egyéb dolgom nem vesznek oly túlságosan igénybe, szervezetem bizonyára több ellenálló képességet mutatott volna. Mindig ez volt bajaim főoka. De bizony engem senki sem tudott lassú munkásságra rábeszélteni. A nagy békében is én csaknem életre-halálra küzdöttem, mert természetemnél fogva vállalt kötelezettségeim miatt nem tettem másként.

Felutazásom előtt még Aradra lerándulván, ott értesültem arról, hogy szeptember 11-én Atzél Péter volt aradmegyei nábob, nagybirtokos, korábban különös passzióból Arad sz. kir. város polgármestere, kétszer országos képviselője, közben a megye és város főispánja, e város egy félreeső utcájában, mint volt inasának hónaposszobabérlője, aki rosszul, pontatlanul fizetett, imádságos könyvet tartván kezében ágyában, reggel holtan találtatott. Könnyelműsége mellett vallásos, majdnem bigot és babonás ember volt. Hitte, hogy sokmilliót érő vagyonát vissza fogja kapni, mert azt neki Párizsban, ahol annyit tartózkodott, Mme de Normand megjósolta volt egykor, de úgy, hogy azt előbb el fogja veszteni. Aradon halálának híre általános részvétet keltett, de az volt az általános vélemény, hogy neki saját jó hírneve szempontjából jobb lett volna tíz évvel előbb távoznia ez árnyékvilágból. Ő ugyanis egyre jobban züllött és régi hibás, de korábban a nobilitásnak egyes vonásait még mindig feltüntető valójának egyre jobban vánszorgó meghazudtolója lett. Boldogtól-boldogtalantól, akivel csak találkozhatott, soha vissza nem fizetett apró kölcsönöket kéregetett. Így azután nemcsak régi tekintélye és népszerűsége, hanem a múltjáról és számos kétségtelen érdeméről való hálás megemlékezés is megszűnt. Most, halála után, az irányadó nem rossz lelkületű tényezők nem tudták, hogy őt az ismert közhangulat mellett minő végtisztességben részesítsék. Hajdan pedig de sokan csúsztak-másztak itt előtte! Mikor atyjától, Atzél Jánostól, Arad megyének szintén volt főispánjától óriási és szép birtokokat örökölt, mint egyetlen fia és készpénze aranyban és más értékekben való ingóságai az ingatlanokkal csaknem felértek, ő és mások is azt hitték, hogy nem mehet tönkre. Nem annyira az eszeveszett pazarlás, ámbár attól sem volt teljesen mentes, mint inkább az észszerűtlen, dilettáns gazdálkodás, a mindenfelé kapkodás, az álszemérem és koronkint az ostoba gőg odajuttatták, hogy ötmillió aranykoronát érő birtokait a Magyar Földhitelintézetnek el kellett árvereltetni. Azonban, ha tényleg az lett volna, aminek egyideig tartották, Arad Széchenyije, mindebből kilábolhatott volna. De csélcsap nőhajhász lett, a birtokait megvásárolt sziléziai nagy keresztény fakereskedőnek bele szerelmes leányát pedig furcsa büszkeségből nem akarta elvenni. Még mindig maradt

annyija, hogy a jómódú középosztályúak életét folytathatta volna. De ezt a 600.000 forintját mellettünk Magyarádon a szőleiben és egyéb vállalataiban elexperimentálta. Sokat voltam vele és mindig fájlaltam, hogy ez az alapján véve nem rossz s nem is tehetségtelen ember magára és a közre nézve így veszett el. Ő volt az, aki Boros Bénit felfedezte és vele együtt megépítette az Arad-Körös-völgyi vasutat, mely vicinális vaspályáink mintaképe lett. Később ezt a dicsőséget is el akarták tőle vitatni. Szerintem az lehetetlen. Én ismertem részletesen annak történetét s tanúskodom mellette. E sorok által is elégtételt akarok e szerencsétlen ember emlékének szolgáltatói.

Egy sokkal szebb, de hasonlíthatatlanul kisebb hatáskörben működött másik aradi szerencsétlen emberről akarok itt még megemlékezni. Ekkor láttam utoljára Farádi Vörös Vidort, aki földi léte utolsó hónapjait élte, mert halála még ezévben bekövetkezett. Nemes, ideális gondolkozású lélek volt, kissé gyakorlatiatlan, de oly tiszta és szép jellemű s képzettségű ember, mint kortársai közül odalenn csak kevesen. Széleskörű általános és jogi készültségét túlnyomólag saját szorgalmával szerezte, mert atyja, aki korábban birtokos nemesember, később félreértett, kijátszott és tönkrement, de alapján tisztességes és áldozatkész aradi polgármester volt, sok gyermeke miatt csak egészen fiatal korában költethetett nevelésére. Mint instruktor a felföldi úriháznál szerezte meg a tanuláshoz szükséges anyagiakat, de azokat aztán derekasán használta fel. Mint ügyvéd s mint az „Alföld” című befolyásos aradi mérsékelt ellenzéki napilap szerkesztője, egész a tekintélyes és jövedelmező megyei főügyészségig küzdött fel magát, mely mellett a magánpraxis nem volt megtiltva. Általános tisztelet és jól megérdemelt bizalom vette körül. Halála előtt öt évvel érte Arad megyét a Kriván-féle árvaszéki óriási sikkasztás; ez már azelőtt kicsiben legalább egy évtizedig folyt s most kipattant. Éppen az ő főügyészsége alatt fedezték fel véletlenül, mert sem az alispán, sem a többi közvetlen ellenőrzéssel megbízottak az árvaszék értékpapírjait alaposan soha át nem vizsgálták. De mivel a törvény értelmében a vizsgálatoknál neki is jelen kellett volna lennie, amit ő – sajnos – csak formalitásnak tekintett, ez a megyénket hosszú időre megnyomorító eset őt is agyoncsapta. Eleinte azt hitték, hogy nem is felelős, de a minisztérium őt is hivatalvesztésre ítélte. Elődjei ugyanígy jártak el, mint ő, mert mások hatáskörébe nem akartak beavatkozni. A lelkiismeretes embert a felelősség így ráhárult terhe agyonnyomta. Általános volt a sajnálkozás, én is mélyen megrendültem, aki benne nagyra-becsült barátomat és feleségem mindnyájunk által szeretett unokafivérét veszítettük el. Emlékét, mely odalenn még a vele együtt lesújtottak előtt is tisztán maradt, ma is kegyelettel őrzöm.

Budapesten, épúgy mint az országban ez az ősz azért lett mozgalmassá, mivel az általános képviselőválasztás és a kongresszus helyébe más szervezettel lépett Nemzetközi Statisztikai Intézet nagygyűlése ekkor ott tartatott meg. Az első engem csak mint választót érintett, mivel most sem akartam fellépni jelöltnek. Ismerőseim eleget is csodálkoztak rajta, de öt évvel előbb támadt elhatározásom szilárd volt. Végre úgy alakultak a körülmények, hogy mégcsak nem is szavaztam. A másik mozzanat ekkor több érdeklődést váltott ki belőlem. A Nemzetközi Statisztikai Intézetnek ugyan nem voltam rendes tagja, de tanácskozásaira meghívtak és azokra híven el is jártam. Ez alkalommal pályatársaim tagnak kívántak ajánlani, de én úgy nyilatkoztam, hogy azzal a néhány kisebbjelentőségű, bár nagyobbterjedelmű dolgozattal, melyet ezirányban közzétettem, felfogásom szerint erre a kitüntetésre nem szolgáltam rá. Ezzel a szakkal nem is akarok foglalkozni, az ajánlás tehát elmaradt. A világ főstatisztikusainak és a hozzájuk tartozóknak tiszteletére a főváros által adott banketten jelen lévő, arról a feleségemnek írt levélben a következők foglaltanak:

„Egy bécsi miniszteri tanácsosné, később osztrák miniszterné, Mattaja Viktorné és Millerand volt francia kereskedelmi miniszterné közé ültettek. (Férje a világháború előtt sokat volt velünk Svájcban, annak kitérése idején pedig hadügyminiszter, majd miniszterelnök, végül köztársasági elnök lett.) Egész este németül, de főleg franciául kellett mulattatnom a hölgyeket, akik közül a francia és hasonló nemzetiségű szomszédnője, szintén idősebb nő, nagyon utazott egyének voltak. Igen meg voltak francia beszéddel elégedve. Millerandné fel is szólított, hogy ha Veled, akit nagy francia barátunk mutattalak be, esetleg megint elmegyünk Párizsba, keressük fel az ő házukat is.”

E levelemből látom, hogy egészségi állapotom ez időben egyáltalán nem volt kielégítő. Okát már jeleztem. Széchenyi politikájáról éppen nagyban írtam, másik munkámnak pedig gyors kinyomatásánál voltam kénytelen közreműködni. A megbízatástól számítva éppen egy év alatt készültem el vele teljesen. Kautz Gyulának, mint aki először írt bővebb méltatást Berzeviczy Gergelyről, ajánlottam könyvemet, ami úgy meghatotta őt, hogy azt, mint nagyon sikerült dolgotat mindenfelé ajánlotta és terjesztette. Mások művelődési korrajzként üdvözölték, Berzeviczy Albert pedig ezt írta róla nekem:

„Hatalmas és bizonynyal hasznos munkát végeztél, mert meg vagyok győződve, hogy még tudományos és irodalmi világunk legnagyobb része is csak a Te munkád által fog

igazán megismerkedni B. G. működésével s ez nemcsak okulásukra fog szolgálni, de az ő egyéniségének munkáiban és a Te bő ismertetésedben minden oldalról megvilágított képe alkalmas lesz arra is, hogy neki az utókor, ha nem a nemzeti eszme mai értelmének, de a történeti felfogásnak álláspontjára akar helyezkedni, teljes igazságot szolgáltatson. Hálámban osztozni fognak mindazok, akik Berzeviczy Gergely nevét és emlékét tiszteletben tartják.”

Ez időben történt, hogy az Akadémia második osztálya Széchenyi politikájáról írott munkám kéziratának a kinyomatás előtt szokásos áttekintésével – saját kívánságomhoz képest – Concha Győzöt bízta meg. Midőn ezt tudattam feleségemmel, ő nagyon jó előérzettel azt jegyezte meg válaszában, hogy Concha talán nem lesz rossz bíráló, de bizonyára itt is szőrszálhasogatónak fog bizonyulni. A következők csak ez utóbbiban adott neki igazat, mert nem is volt jó bíráló, hanem csak szőrszálhasogató.

Még ez évben készítettem el a kormány által alakított úgynevezett Népszerű Főiskolai Tanfolyam (University Extension) számára egy ügyrendi tervezetet és pedig a Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszternek az illető bizottság minden tagjához írásban intézett felszólítása folytán elnökké tett Földes Béla felkérése folytán. Szívesen működtem közre e bizottságban, hiszen a szabadoktatásnak mindig őszinte híve és buzgó pártolója voltam, de a nekem – mint a műegyetem képviselőjének – felajánlott alelnöki tisztelet nem fogadtam el, hanem magam helyett más műegyetemi tanárt ajánlottam. Ez az eseményekben reámnézve is gazdag esztendő így végződött.

A reánk következő 1902. év sem volt szegény élményekben és benyomásokban. Arra vonatkozólag számos és részletes feljegyzésem van. Tanári feladatomat nagyon megkönnyítette évekkel azelőtt megjelent kétkötetes nagy kézikönyvem, melynek alapján tarthattam most már előadásaimat. Sohasem értem be ugyan annak szabatos szövegével s dogma- és gazdaságtörténeti adataival, hanem mind a kettőt gyarapodó értesüleseimmel párhuzamosan haladó szellemben folyton bővíttem. Egyre szaporodó, negyedéves technikusokból álló hallgatóságom általában nem volt rossz közönség, de előadásaim sima, szabatos, sőt lehetőleg tetszetős formájára súlyt kellett helyeznem, hogy figyelmüket a nekik idegen tárgyra és fejtegetésekre ébrentarthassam. Így és nem névjegyzék olvasásával akartam az ifjúságot tanteremben vonzani. Kötelező rendes előadásaimon kívül sokféle, félelmenként változó tárgyról tartottam hetenkint többórás tanfolyamokat, melyekben

szakom egyes részeibe mélyedtem. Ezenkívül Széchenyi élet- és jellemrajzát, majd alkotásait és műveit, ezek alapján pedig politikai tevékenységét ismertettem s méltattam. Különösen ezek nyertek népszerűségben. Befejezésük után nem egyszer jelent meg nálam hallgatóimnak kis küldöttsége, mely az okulásért és a belőlük nyert lelkesedésért hálás köszönetet mondott. Elég bőven voltak vizsgálataim és évenként kétszer, kötelező kollokviumom is, melyekben a tananyagot vagy 400-450, végül még több hallgatóval újból és újból feldolgoztam, ami előadási készségemet nem kis mértékben fokozta. Számtalan kari (szakosztályi) tanács- és egyéb ülésen kellett résztvennem. Azokban rendszerint nem ültem mint passzív hallgató, hanem sok esetben igen erős, gyakran tanártársaim által provokált irányító szerepem volt. Olyan dolgokba azonban soha sem avatkoztam, amelyekhez nem szólhattam alaposan, azért mindig szívesen is hallgattak meg. Sok megbízatást és kiküldetést is kellett teljesítenem. Így például a technikusok jogi és nemzetgazdasági képzése iránti tanácskozások során is alapvető munkálatokat kellett készítenem. Mikor a Magyar Mérnök- és Építészegyesület országos szakértekezletén másfélóráig tartott beható megokolás után e tárgyú határozati javaslatom elfogadott, arról ugyancsak nekem kellett véleményt mondanom. A nevezett egyesület azt a kormányhoz térj észte fel, mely azt a műegyetem tanácsához küldte le, ez pedig nekem adta ki véleményezés végett.

Helyzetem egyéb okokból is erősödött a műegyetemen. Ezek között a legfőbb volt, hogy kötelességem hű teljesítése mellett semmiféle anyagi előnyt vagy kitüntetést nem fogadtam el. Többször megkínáltak a legjövődélmezőbb dékánsággal, amint mondták, már csak azért is, hogy annak leteltével rektorjelölt lehessenek. Hogy azonban ez be ne következzen, azt minden alkalommal következetesen elhárítottam magamtól. Sajnáltam volna ugyanis, hogy tudományos és társadalompolitikai tevékenységem az adminisztratív elfoglaltság miatt évekig tartó – később alig pótolható – csorbát szenvedjen. Hiszen e miatt hagytam el még a minden tekintetben nagyobb kilátásokkal kecsegtető képviselői és hivatalnoki pályát is. Nem szeszélyes, gyakran gonosz emberekkel, hanem magasztos és hasznos eszmékkel kívántam foglalkozni. Függetlenségemet és önállóságomat óvtam, mert irodalmi tevékenységet óhajtottam kifejtetni, ámbár tudtam, hogy az nálunk túlnyomólag csak áldozatok hozatalát jelenti. Bálványozott nyelvünk rendkívüli elszigeteltsége és közönségünknek az a szomorú hiányossága sem tartott vissza, hogy nem szeret komolyabb műveket olvasni és tanulás által okulni. A zajos és széleskörű népszerűségre, melynek értéktelenségét volt alkalmam megismerni, továbbá a rangok és címek elnyerésére soha sem adtam sokat.

Mindig volt bennem valami, ami az önmagukban is nagy és szép dolgokhoz vonzott. Az irodalmi tevékenység is nem annyira annak eredményeiért, hanem az alkotással együtt járó emelő hatáson kívül főleg a tőle elválaszthatatlan rendszeres és alapos tanulás és önképzés lehetőségéért volt kedves előttem. Épp oly odaadással írtam magyarul, mintha valamely nagyon elterjedt világnyelv lett volna gondolataim kifejezésének eszköze. A magyar nyelv azért is vonzott, mert annak emlőin nőttem fel s logikus természetű az én gondolkozásmódomnak megfelel. Tudományos műveket írván, utalva voltam arra, hogy az életet, a társadalmat és a természetet nyitott könyvnek tekintsem, s forrásaimat és azokból merített adataimat a valóság, az igazság s a világ nagy állandó törvényeinek fényénél bíráljam meg és ugyanazon szellemben használjam fel.

Mikor arra határoztam el magamat, hogy gróf Széchenyi István rendszerét megismertessem arra annyira kiutalt gyermek és tévelygő közönségünkkel, ez a szükségérzet vezetett. Ez magyarázza meg, hogy egész erővel fogtam tanulmányozásához s tanulságainak lehetőleg szabatos, világos és meggyőző előadásához. Naplóm telve vannak erre vonatkozó észleleteimmel és utalásaimmal. Becsületos törekvésemet azonban sajnos, bírálóm nem tudta, vagy talán nem is akarta megérteni. Hogy állapotainkról minden irányban alapos tudomással bírjak, nemcsak múltunkat, hanem társadalmunk minden jelen mozzanatát is folyton szemem előtt kellett tartanom. Az önálló ítélet képességét csak így remélhettem megszerezhetni. Nem is maradtam el a tudományos és gyakorlati élet nyilvánulásainak egy köréből sem. Ott voltam az összes nagyobb testületek gyűlésein, ahol érdemleges eszmecsere folyt. Jártam a politikusok közé is, hogy megismerjem tevékenységük rugóit. A társasélet kínálókozó alkalmait sem mulasztottam el. Ebben nagy segítségemre volt feleségem finom tapintata s általán megbámult életművészete. Igénybe is vettem még magánügyeikben is számosan. Ha följegyzéseimen végig tekintek, bámulnom kell, hogy mennyi életviszonyba nyertem így mélyebb betekintést. Benyomásaimat és észleleteimet röviden feljegyezgettem, amiből becses tapasztalati tőkém gyűlt össze. Cikkeket, előszókat és bírálatokat írtam szívességből s tanáccsal és közbenjárásokkal kellett szolgálnom másoknak.

Némi üdülést szereztek a gyakori hangversenyek, színházi előadások, a kirándulások és látványosságok különösen az Urániában és az Univerzumban. Ha a fővárosban valami nevezetesebb közünnepély volt, onnan mi nem maradtunk el. De mivel mindenütt emberekkel érintkeztem, akikkel eszmecséréket folytattam, érzem, hogy nagyon igénybe veszem eredetileg nem rossz idegrendszeremet. Szívdobogásaim és ideges asztnáim megint jelentkeztek s azok

ellen a sokféle speciális kúra nem használt. A legbölcsebb orvosi tanács ismét az volt, hogy pihenjek.

El is mentünk a húsvéti szünidő alatt két hétre Lussin Piccolóba. A jó meleg tengeri levegő, a kitűnő ellátás s az ott talált kellemes, finom magyar társaság egészen fölfrissített. E pompás klímájú szigetnek minden bájos pontját, naponkint felváltva, felkerestük. Legtöbb időt a bájos Cigale öbölben töltöttünk. Részt vettünk a népies regattában. Gondolataimat ott is feljegyezgettem, mert ez akkor már életszükségletemmé vált. Ez idő alatt kaptuk Tisza Kálmán halálának hírért, ami természetesen akkori körünkben is az ő egyéniségének és politikai működésének méltatását vonta maga után. Én nem mindenben értettem egyet társaságunk egy részével, mely mind a kettőt föltétlenül magasztalta. Némely érdemét én is elismertem. Bámulatos volt szívóssága és alkalmazkodási képessége, melyekkel akkor, midőn nálunk minden összekuszálódni készült, bizonyos stabilitást hozott be. Viszonyom hozzá mindig hűvös, koronkint nagyon hideg volt. A fúzió után az első képviselőválasztáson egy szóval sem támogatót. Én ugyan akkor (1875-ben) megbuktam, de nem bántam meg, mivel szabad kezet nyertem, melyet vele szemben soha sem voltam hajlandó megkötni. Saját emberségemből lettem három év múlva pártönkívüli képviselő, azután pedig az ő egész kormányzata alatt határozottan ellenzéki.

Lussin Piccolóban, a tengeiparton való nyugodt tartózkodás közben, Ibsen darabjai mellett angol és olasz regények olvasása volt soron. Egy búcsú énekesestély után Polába hajóztunk át a „Wurmbrand” nevű Lloyd-gőzösrön. Ott az egyik szállodában ebédelvén, megtekinttük a – reánk nézve elveszett – tengeri arzenált, a tengerészeti gazdag múzeumot, a „Stephania”nevű hadihajót. Erre Horthy Miklósnét, aki aradi születésű volt, látogattuk meg és akinek hős férjével a lussini pompás kikötőben, mint a torpedónaszádraj parancsnokával ismerkedtünk meg. Érdekes volt tőle a polai és általában a tengerész tiszték magánéletének részleteit hallani. Azután másfél óráig kocsiztunk a városban, hogy különösen a régi épületeket vegyük szemügyre. A csodálatosan ép római amfiteátrum, az aréna, a porta aujea, Augustus temploma, a Korzó, a Madonna di Mare nevű imaház megismerése után vasúton egész Istriát átszelve, szőlőültetvények közt Fiuméba utaztunk, ahol a Deák-vendéglőben szálltunk meg. Másnap előkelő magyar főhivatalnokok és tanárok társaságában, akiktől a látott sok dologra vonatkozó becses felvilágosítást kaptam, de akik között politikai és társadalmi kérdésekről is volt szó, este érkezünk Budapestre. Örömmel tapasztaltam, hogy sok okos ember gondolkozik úgy, mint én, az ország állapotáról.

Meg kell itt említenem, hogy ez időben szorgalmasan tanul-

tarn oroszul is. Ennek a kísérletezésemnek a kezdetéről különben már volt szó. Nem tudom okos eljárás volt-e ez, hiszen így egyetlen percnyi szabad időm sem maradt, mert bokros teendőim mellett mindig merültek fel olyan esetek, melyek belterjes gondolkozásomat tették szükségessé. Ilyen volt Horánszky Nándor kereskedelmi miniszterségének tragikus vége, és azzal kapcsolatban az én felzaklattatásom. Éppen Széchenyi életrajzán dolgoztam, midőn hallottam, hogy Horánszky Nándor nagy beteg. Rögtön hozzá mentem, de már nem bocsátottak be. Tüdőgyulladásban halt meg. Évtizedeken át szoros elvaráti viszony szálai fűztek hozzá. Ez a barátom jó tehetségű és becsületes, igazán hazafias érzelmű s nagy akaraterejű ember volt, aki mint szolnokvidéki ember lett képviselő és budapesti keresett ügyvéd. Eleinte jogi és közigazgatási, majd egyházi, végül állampénzügyi kérdésekhez szólott hozzá a Képviselőházban, a pártnak pedig választási főembere volt és mint ilyen, ennek tisztakezü ügyes adminisztrátora is. Ez politikai súlyát ott és a parlamentben is emelte. Ő volt az ellenzék részéről a szabadelvű párttal való fúzió mozgató és végrehajtó főtényezője. Ennek az egyesülésnek a köz szempontjából örültem, mert a lendületesebb alkotások és reformok megindulását vártam tőle.

Alig foglalta el miniszteri székét, egy budavári templomi reprezentáció alkalmával magyar díszében meghült és halálos beteggé lett. Én halálát bensőleg fájaltam, mert hittem, hogy még nagyon becses szolgálatokat tehetett volna az országnak. És részemről e fájdalom valóban ószinte volt, mert őt csakugyan szerettem és becsültem. A nyolcvan volt nemzeti párti, vagy ilyen érzelmű képviselő ezt a miniszterséget, mint szerzett jogigényt, a maga árnyalatának követelte. Széll Kálmán nem esett ki szerepéből, hanem ezt felelte: „Jó, de hát nincs köztetek senki, aki hivatott lenne; ha Gaal Jenő köztetek volna, az más, hanem hát ő most nem képviselő.” Ez a kifogás szeget ütött a frondeurkódók fejébe. Tehát mégis van arra való emberük; ezt maga a miniszterelnök ismeri el. Az, hogy most csak kültag, gondolták, nem ok a mellőzésre, hiszen másfél évtizedig képviselő is volt. Apponyi maga mondta nekem később – valószínűleg, mert ilyen természetű dolgokról nem akart már személyesen tárgyalni vele –, hogy Bíró Lajos képviselőt háromszor küldötte ez ügyben Széllhez. Ezt a kérdést a hírlapok nevem említésével nyíltan fejtegették. A nemzeti párti csoport nevében Bolgár Ferenc érintkezett és pedig gyakrabban velem. Azonban eredmény nélkül. Nem voltam ugyan még a fúzió színfalmögötti titkaiba beavatva, de úgy sejtettem, hogy az a tárgyalás nem volt komoly dolog. Széll erre csakhamar döntött és Láng Lajost nevezteté ki kereskedelmi miniszternek. Akkor meg az említett csoport legalább az akkor még egyetlen

államtitkárságot követelte és azt kívánta, hogy azt nekem ajánlják fel. Erről is folyton értesítettek és igyekeztek elfogadására rábírní. Én azonban nem tettem ígéretet. Március 7-én délelőtt Láng Lajos, mint új kereskedelmi miniszter, eskütétele után félóra múlva megjelent lakásunkban, de én előadáson lévén, feleségem által kéretett, hogy látogassam meg délután, mivel fontos dolgot akar közölni velem. Akkor azután határozottan kijelentettem, hogy a nekem felajánlott politikai államtitkárságot nem fogadom el, mert egészségem nem elég szilárd arra, hogy egy ily nehéz funkcióra lelkiismeretesen vállalkozhassam. Ő csak azt kérdezte, hogy e visszautasítás nem személye ellen irányul-e? Biztosítottam az ellenkezőről, sőt más téren felajánlottam erőmhöz mért szolgálataimat, amennyiben azokat közérdekben levőknek fogja találni. Később értesültem, hogy ez állást Apponyi (ő maga sem tagadta) Földes Bélának szánta volt, de annak kineveztetését sem volt képes keresztülvinni.

Az első találkozás alkalmával az Akadémiában Széll is, Apponyi is szemrehányást tettek nekem. Ez utóbbi azt mondta, hogy az ő csoportjuknak őrszeme lehettem volna. Én azonban tudtam, mit teszek. Más választásom nem is volt. Hiszen a sok terefere alatt oly pulpitációim voltak, melyeket csak két óra múlva tudtunk lecsillapítani. Egy év múlva Bérezik Árpádék egy nagy estélyen Láng Lajos azt kérdezte tőlem, hogy nem bántam-e meg elhatározásomat? „Persze, hogy nem”, válaszoltam, „különbén csak szolgálatot tettem neked elhatározásommal.” Az éppen jelen volt Zsilinszky Mihály államtitkár erre megjegyezte, hogy száz más megkínált közül egy sem utasította volna vissza ez ajánlatot. Orvosom pedig oda nyilatkozott súgva, hogy azzal voltaképp magamnak tettem a legnagyobb szolgálatot. De én, mint láttuk, elsősorban nem egészségi okból jártam el így, hanem szépen megindult tanári pályámat a velejáró és csak mellette lehetséges irodalmi és tudományos munkássággal együtt nem akartam újból derekbe törni, mint ahogy politikai és hivatalnoki pályámon megtörtént volt.

A nyári szünetig még sok közérdekű és magámdolgom akadt. Társaságokba is kellett járnom. Megjelentünk például gróf Wenckheim Frigyeséknél, akiknek remek palotájukban adott estélyen Ferenc József császár és király is részt vett. Ott kútbaesett államtitkárságomról még sok szó esett. Megnyugtató, hogy most már mindenki igazat adott nekem. Megtekintettük a bámulatos Carousselt, a pompás lovasjátékokat a Hunyadiak korából, mely azonban minden káprázatával sem tudta szemem elől elfeledni a nálunk uralkodó társadalmi morális nyomort a maga függvényeivel. Meglepő volt Ottó főherceg, a későbbi boldogtalan IV. Károly király akkor még feltűnően szép atyja a maga érdekes

fogatán. Naplójegyzeteim gyakori látványosságokról beszélnek, melyeket megnéztünk. Ezek közt a legérdekesebb volt az angol farmereknek adott banketre való meghívásom és azon velük folytatott beszélgetésem. Nem az állam nagyszerű mezőhegyesi mintagazdasága, hanem az azzal szomszédos németperei szövetségi tehenészet imponált nekik. Nem értették, hogy őket, az egyszerű bérlőket miért ünneplik itt oly annyira. Egy pár érdekes excentricitásuknak is tanúja valék.

Június 6-án mentünk nyaralni Lökösházára, de ott sem volt pihenésem, mivel folyton Írogattam ott is. Egy téves tanács folytán július 18-án Karlsbadba utaztunk, holott csak pihenésre és békére lett volna szükségem. A fűrdőorvos oly erős kúrát rendelt, mely csak rontott állapotomon. Legjobban élveztem a most másodízben látott világfürdő sétányait és kirándulásait. Marienbadot is újból megtekintettem és megbámultam azt a haladást, melyet 1873 óta tett. Karlsbadban is a szórakozások, tették a legjobb hatást reám, mert a zene, orgonahangverseny, Sienkievicz „Quo vadis”-ának olvasása. Minden, nem mindennapi gyógyműdbeli viszontagságok közt is kitarottunk, de örültünk, midőn végre Frankfurton át Scheveningenbe mehettünk utókúrára. De most itt sem volt szerencsénk. Hideg, roppant szeles időjárásba jutottunk. Régi kitűnő szállodánkban már nem kaptunk helyet, egy kevésbé jóval kellett megelégednem, ahol az ellátás éppen nem felelt meg befejezett kúrának. Néha oly szélviharokkal küzdöttünk, hogy csak a házak falához lapulva és kapaszkodva haladhattunk az utcán. Sem kirándulások, sem séták, sem jó társaságok nem enyhítették e kellemetlenségeket. Egyedül a hollandi lapoknak akkor még csak betűzgetésével töltöttem kávéházban időt. A szokásos három hét végét be sem várva, Kölnön, Düsseldorfon, Essenen és Berlinen át haza utaztunk.

E kitérésről érdemes lesz egy pár szóval megemlékezmem, mivel azon igen becses tapasztalatokhoz jutottam. Kölnben egy szállodában laktunk Láng Lajossal, aki refus-m óta nagyon előzékenyen viselkedett velem szemben, mert új, neki szokatlan oldalról ismert meg. Rendeletére – az ő látogatásának előkészítésére – két osztálytanácsos szakértő másnap Düsseldorfba ment, hogy az ott rendezett német gépipari kiállítást tanulmányozzák. Ha már Köln is meglepett haladásával, még nagyobb volt ámulatom, midőn a nevezett magyar szakértők vezetése és magyarázata mellett a német nagy „nehézipar” csaknem félelmes haladását volt alkalmam így szemügyre venni. Félelmesnek mondom azt, mert akkor még nem bíztunk oly föltétlenül a nagy német nemzet jóakarátában, mint később annak a világháborúban kipróbált, de aztán reánk mégis végzetessé vált hűségében. Amit én Düsseldorfban, majd pedig Essenben és onnan a birodalmi fővárosba

vasúton robogva láttam, az a korábbi állapotokhoz képest valóságos csoda volt. Nem is győztem vele elteni s majdnem a roskadásig jártam-keltem a kiállítási nagy épületben, az egyes pavillonokban s a mellékesen bemutatott művészeti tárlatban. Mennyi nemzetgazdasági törvényt szemléltem én ott valósággá tömörülve! A művészeti kiállítás pedig arról tanúskodott, hogy a költők és gondolkodók nemzete nagyipari nemzetté lett ugyan (fájdalom, magára nézve végzetes gyorsasággal), de az eszmények kultuszához azért nem lett hűtlenné. Ámulatom még nagyobb volt Essenben, ahol a Krupp-féle nagy üzemet és különösen munkásjóléti intézményeit tekintettem meg, ez utóbbiakat nagyon előzékeny vezetés mellett, behatóan. A munkások életének minden mozzanatára kiterjedt a vállalat igen észszerű és nagyszerű gondoskodása. Legelőbb az érdemesebb munkások ú. n. Altenhofjához kocsiztunk. Ott élnek egy-egy kis villában a munkaadó költségén az elaggott és kevés nyugalomra utalt jobb munkások. Megtekinttük a kórházakat, az üdülőtelepeket, a sok különféle rendszerű munkáslakások tömbjeit, az 1200 vállalati hivatalnok tisztviselőtelepét, a munkások 32.000 kötetet tartalmazó könyvtárát, az iskolák, a háztartási oktatóintézetek, a fogyasztási boltok és raktárak egy részét, a munkások szórakozására szolgáló épületeket és helyeket, végül a munkások filléreiből emelt nagy bronz Krupp-emlékszobrot. Mindenről tanulságos felvilágosításokat és egy kis kötetes leíró emlékművet is kaptam. Az idegenek előtt zárt üzemi óriási épületeket, raktárakat és más egyéb részeket inkább csak megmutatták, de oda már nem pillanthattunk be mélyebben. Egy nappal előbb láttuk Kruppék várszerű kastélyát, egy emelkedett helyen, melynek a neve „Hügel.” A gyári munkások száma 25.000 volt, akihez még 15.000 ember járult a bányákban. Essen 130.000 lakossal bírt, akik csaknem kizárólag (közvetve és közvetlenül) Krupp vállalataiból éltek. A világháború alatt a vállalat még nagyobbra nőtt.

Berlin a Rajnavidék és Westfália után már nem tett oly kedvező benyomást reám, mint néhány évvel azelőtt, midőn a Treptow-parkban rendezett nagy halászlé kiállítást tekintettem meg. De azért itt is láttam újat, a Siegesalleét, a maga számtalan márvány történeti szoborcsoportjával, a Rolandkutat és a nem régiben keletkezett városrészeket. Egy nagy műkiállítás is volt ott akkor, s nagy előkészületeket láttunk az akkor monarchiánkkal szövetséges oláh király fogadtatására. Este színházban voltunk, előadás után pedig megtekinttük a hírhedt lett éjjeli életet. A romlottság naturalisztikus látványossága volt mind a kettő. Tehát ott sem volt minden fenéig tejfel. Mikor végül pusztai csendes otthonunkba érkeztünk, az a közös gondolatunk támadt, hogy nekünk tulajdonképp nem kellene Lökösházáról és Magyarad-

ról máshová menni nyaralni. Ismételve idéztem, hogy Göthe: „Warum in die Ferne schweifen, si h' das Gute liegt so nah; lerne nur das Glück ergreifen, denn das Glück ist immer da.”

Ott csakhamar újra belemerültem a munkába, de feleségem szülei és Matild nővérem is megérkeztek és így nem dolgozhattam magamat agyon. Környékünk magyar, német és oláh faluit bejártam megint. Az élmények és látottak részleteit naplóból nem ismétlem, csak azt emelem ki, hogy családi sírboltunkat testvéreimmel együtt megint kegyeletesen meglátogattuk Battonyán, mely jó 2 és ½ órányira fekszik tőlünk. Akkor felújultak bennünk sziondai emlékeink.

Budapesten a Magyar Mérnök- és Építészegyletben megtartottam előadásomat: „Közgazdaság és technika” cím alatt. Azután gyakrabban érintkeztem akadémiai bírálómmal, akivel már ez évben ellentétbe jutottam, mert el voltam határozva arra, hogy tudományos dolgokban semmiféle melléktekintetnek nem fogok engedményeket tenni. Nevezetes momentum volt ez időbeli életemben az, hogy jelen voltam az éppen elkészült új Országházban, mikor a Képviselőház megnyitó ülésén a tervezett ünnepség helyett csúnya veszekedés fejlődött ki. Ez volt annak a végzetes nyugtalanságnak kezdete, mely ettől fogva egész a nagy válságig zavarta az országot. Ekkor jelentette be ugyanis Barabás Béla az obstrukciót a Széll-kormányval szemben.

Ez év vége felé, december 17-én, látogatóba jártunk gróf Apponyi Albertéknél. Ott mintegy másfél óráig érdekes beszélgetésem volt politikai kérdésekről a házigazdával. Kijelenté, hogy fél abban a felelősségben osztozni, mely a kormányt és pártját terhelné azért, mert annak feje a civillista és az újoncjutalék felemelését akarja a törvényhozással elfogadtatni. Igen behatóan meghánytuk a helyzet nehézségeit és a jövő sötét kilátásait. Egy más hasonló alkalommal Bérezik Árpáddal állapítottuk meg, hogy a magyar nemzet voltaképp nőtelen, mert nőinek nagy többsége nem bír annak életérdekei iránt a kellő érzékkel. Ennek egyik bizonyítéka az, hogy a magyar anyák nem ápolják eléggé gyermekeik nyelvérzékét. A nevelés nálunk a nemzet létföltételei szempontjából el van hanyagolva. Idéztem a búr nőknek égig magasztalását az illető tábornokok részéről az angolok által történt leverések után. Szerintem a magyarság jövője a nevelés kérdésének helyes megoldásától függ. Míg az jobbra nem változik, addig a nemzeti lét ősalapja nem szilárdulhat meg.

Az Aradi Kölcsey-Egyesület számára ez évben még egy felolvasást írtam, de azt nem magam olvastam fel, Széchenyi önfeláldozásáról már ifjúkorában. Abban aradmegyei vonatkozású részletek is voltak. Akkor kértem fel, hogy a budapesti Szabadegyetem körében tartsak egy ilyenféle hat előadásos ciklust. Sajnos, az

alább említendő okból arra nem kerülhetett a sor. Az év utolsó előtti napján egy közösen rendezett hangverseny után a közreműködők közt ott vendégei voltunk az Apponyi-pártnak. Ez alkalommal megbotránkoztatott egy nagy szerepet játszó zeneszerzőnek feltűnően cinikus és magyarellenes viselkedése. Ezt maga Apponyi is kegyeletnélküliségnek mondotta, pedig az illető kegyence volt. Íme így búcsúztam el ezen eseményekben és benyomásokban nem szegény évtől.

A következő 1903. év is fontos volt reám és a közállapotokra nézve, habár némileg más alakban. Életem rendes folyása olyan volt, mint a többi években. Minden pillanatom el volt foglalva s idegrendszeremet most is túlságosan igénybe vettem. Igyekeztem ugyan ezt a bölcs elhatározással enyhíteni, hogy a siker érdekében mindent meg kell tenni minden téren és azért nem szabad aggódni. Később ez a heroizmus sok nehézségen segített át, de most még nem voltam abba kellően begyakorolva. Rendkívül izgatott Concha Győző okvetetlenkedése. Még nem ismertem eléggé, mint később, azért kötekedése kétséget támasztott bennem aziránt, hogy hátha neki van igaza. Ő ugyanis az akadémiai bíráló jogköréhez tartozónak tartotta azt, hogy valóságos tudományos cenzúrát gyakoroljon az író nézeteivel és azok szellemével szemben. Hiában deferáltam neki a formában, de fentartottam azt a tételmet, illetve annak bizonyítását, hogy ha Széchenyi vallásos ember volt is, de mikor a nemzetnek tanácsokat adott, oly intuíció vezette, mely a legújabb tudományos bírálatot is kiállja. Az evolúció tana társadalompolitikai tanulságainak világánál elemeztem Széchenyi szándékait. Ez szerintem sem a nagy reformer iránti kegyeletet nem sértette, sem tekintélyét nem szállította le, sem pedig a valósággal nem ellenkezett, vagy mint ő mondta, anachronisztikus szertelenségét nem képez. Hogy e vádak alaposságának látszatát is elvegyem, ismételten átdolgoztam azt a kifogásolt ominózus VIII. fejezetet. Odaadtam természettudósoknak, a következőt pedig politikusoknak előzetes megbírálás céljából. Nem láttak bennük kivetni valót. Concha mégsem tágitott és nyomtatás közben akasztotta meg a mű elkészülését. Hiába jártak meghülés folytán beállott nagy betegségem alatt . nála egyes barátaim, köztük Bérezik Árpád, ő nem tágitott. Hajthatatlan maradván, a mű nyomása hónapokra megszakadt. Én lelkemet tettem bele. Törekvésem kvintesszenciája az volt, hogy tegyük Széchenyi szellemét magyar nemzeti géniusszá, mint ahogy Carlyle Tamás társadalmi felfogása is átalakítólag hatott az angol nemzetre.

Nagy betegségem úgy keletkezett, hogy meghültem, de eleinte hurutos bajommal is minden irányban teljesíteni akartam kötelességemet, még a társadalmiakat is. Februárius 3-án lázasnak éreztem ugyan magamat s mégis elmentem egy nagy jótékonycélú

díszes bálba, ahol a főhercegek, nagyon sok előkelőség és a mi egész ismeretségünk jelen volt. Részint feleségem kedvét nem akartam elrontani, részint a közélet számos kimagasló alakjával kívántam találkozni, pedig alig volt már hangom. A nagy melegben és utána a hideg kocsiban újra meghültem. Teljes két hétig folytonos magas-fokú lázban feküdtem. Minden izgalomtól és a szilárd ételek élvezetétől eltiltottak. Orvosom biztatott, de családomnak megmondta, hogy typhoidom van. Megfelelő intézkedéseket tettek. Feleségem engem ápolva önfeláldozó viselkedése mellett majdnem kimerült. Ápolónőt nem akart hozzám engedni. Én könnyebben viseltem a nagy betegséget, de még két hét kellett, hogy csak az ágyból is kikerülhessek. Minden munkától, a látogatók fogadásától eltiltottak. A hírlapokat is feleségem olvasta fel nekem. Nagy gondot okozott munkám nyomtatása. A korrektúrákat egyik rokonom, unokahúgom derék férje Clair Ignác végezte, a VIII. fejezetnél azonban a nyomtatás megakadt.

A Conchával folytatott harc részleteit, ámbár minden arra vonatkozó levélbeli anyagom meg van, nem írom ide: csak azt említem meg, hogy az irodalmi és akadémiai körökben is feltűnt s nem kis megbotráncozást idézett elő. Végül meguntam a huzavonát és azt ajánlottam a Lussin Piccolóból való hazatértem után tartott ülésben, hogy a már kinyomatott hat első nagy fejezetet adja ki az Akadémia, a többi pedig mint az én kiadványom lásson napvilágot. A hírlapok általában jól fogadták művemnek mind a két részét és elismerték, hogy a Széchenyi-kultusznak nagy szolgálatot tettem vele. Némelyik egész behatóan foglalkozott vele. Egész sorát kaptam a leveleknek, melyekben nekem tudósok és politikusok igazat adtak. Török Aurél antropológus például azt írta, hogy teljesen egyetért velem s dicsőségre válik még az a körülmény is, hogy alapvető munkámmal még a szülés fájdalmait is végig kellett szenvednem. A Budapesti Hírlap vezércikket, a Pesti Hírlap három, a Pester Lloyd négy hasábos ismertetést hozott róla. Than Károly hírneves vegyész-tanárunk, az Akadémia alelnöke, báró Radvánszky Béla koronaőr és Thaly Kálmán, akik pedig nem is kaptak belőle tiszteletpéldányt, megbotráncozásuknak adtak kifejezést a velem szemben érvényesült eljárásért. Matlekovits Sándor levelet írt, melyben csodálkozott, hogy egy ily szép és átgondolt tanulmányon bárki is fennakadhatott. Jellemzőnek mondta irodalmi és tudományos életünkre, hogy a tudományos bűvárkodóval szemben még a legártatlanabb dolgokban is erőszakot mernek alkalmazni. Nyílt sisakkal nem mernek kilépni a porondra, csak alattomban áskálódnak s hatalmuk szűk, sötét körében csapnak le kiszemelt áldozataikra. Zsilinszky Mihály államtitkár pedig azt írta nekem, hogy ennek a Széchenyi-munkának minden értelmes magyar ember

asztalán kellene lenni, de nem felvágatlanul és olvasatlanul. Sok más hasonló tartalmú levelet kaptam még, de azok mellőzésével csupán egy a nyilvánosság előtt is megjelent nyilatkozatot hozok még fel. Dékány István az Irodalomtörténeti Közlemények-tehát akadémiai kiadvány – huszonhetedik évfolyamának harmadik füzetében azt vallja, hogy e művem a Széchenyi irodalomban fordulópontot jelent. Nem kisérszben általa következett be az, hogy Széchenyi ma is aktuális. Egyénileg az elégtétel elmaradása miatt nem panaszkodhattam tehát, de mégis sajnáltam az esetet, mert művemnek nem lehetett meg az a hatása, mely anélkül bekövetkezett volna. Könyvem így is csakhamar elkelt ugyan s a nagyobbik részből nem sokára példányokat sem lehetett kapni a könyvkereskedésben. A műnek második, esetleg egyesítendő kiadására azonban a viszonyok azóta nem voltak kedvezők. Ha élek és munkaképes maradok, erről – megfelelő átalakítással –talán lehet még szó.

Míg ezek velem történtek, azalatt az obstrukció miatt mind teljesebb lett a felfordulás a politikában. Volt olyan ülése is a Képviselőháznak, melyben Széll Kálmán – ekkép maga is obstruálván – negyedfélórás beszédben védekezett. Apponyi pedig, mint képviselőházi elnök, egyre-másra fogadta a nemzeti vívmányokat sürgető küldöttségeket és oly válaszokat adott nekik, melyek bizony nem voltak arra valók, hogy a kormány állását megszilárdítsák. Boldog voltam, mikor június 6-án lőkösházi birtokunkra pihenni és a magányban túlfeszített és felzaklatott idegrend zeremet megnyugtadni leutazhattunk. Időközben Széll Kálmán lemondott, Tisza István gróf kormányalakítási vállalkozása egyelőre meghiúsult, gróf Khuen-Héderváry Károlyról pedig, aki ezután csakugyan alakított egy gyöngye kabinetet, Apponyi már augusztus elején azt írta nekem, hogy ő azt is megbukottnak tekinti, legfeljebb csak vergődhetik egy ideig. Azt is írta, hogy nagyon sötétnek látja a jövődőt és a politikai élettől való visszavonulásra gondol. Dicsérte könyvemet, melyet nagyon szépnek és tanulságosnak mondott. De ki akarna itt tanulni, mikor az emberek a mérsékletet is hajlandók hazafiatlanságnak bélyegezni. Minderről budapesti vendégeinkkel folytatott beszélgetéseink során sok szó esett. Telepem meglepte őket, egy professzortól nem vártak ennyi vállalkozási szellemet és gyakorlatiasságot. Azután a rokonok jöttek-mentek. Feleségem, akitől az önfeláldozásból még én is sokat tanulhatnék, páratlan vendégszeretete és tapintatos kedvesége által vonzotta őket folyton.

Szellemi táplálék nélkül nem élhetvén, kilenc nyelven könnyebb és komolyabb tartalmú könyveket és folyóiratokat olvastam. Ezek közt volt a tudományosnak vélt és *L'Europe et la question d'Autriche* című nagyobb munkája André Cheradame-

nak, pedig az már előhírnöke volt a monarchiánk ellen szövögetett és világraszóló összeesküvésnek épp úgy, mint Scotus Viator művei. Kellemes órákat töltöttünk művelt szentmártoni plébánosunkkal. Kirándulás?im csak a környékre terjedtek ki, Aradon már csaknem idegenné lettem. Csupán az irányadó elemek ismertek még. Magyarád a maga jó hegyi levegőjével, gyönyörű kilátásaival mindig kellemes szórakozást nyújtott. Átkocsiztunk a pankotai bokréta- és a főhegyre, ahol gyermekkorom emlékei újultak fel bennem. Voltam újból bájos menyházai fürdőnkben, ahol az aradmegyei urakkal töltöttünk néhány napot. Innét megjártuk Battonyát, illetve temetőjét. Békéscsabán egy részvétlátogatás alkalmával néhány régi ismerősömmel jöttem össze. Szeptember 18-án már ismét a fővárosban dolgoztam úgy, mint rendszeren. Ott a műegyetemen sokasodtak, de lényegileg nem változtak teendőim.

A politikai élet ege megint komorabb lett. A király merev magatartása a nemzeti engedményekkel szemben válságot idézett fel, amely természetesen engem is nagyon foglalkoztatott. A dinasztia bámulatos rövidlátása sokunkat kétségbeejtett. Apponyi 29 elvtársával együtt kilépett a szabadelvű pártból és azt a lépését remek beszédben okolta meg, mely alkalmából melegen üdvözöltem. A nemzeti párt újból megalakult, de már csak mint vert had szerepelhetett. Bár így maradtak volna, mert idejük bizonyosan elkövetkezett volna. Nemsokára gróf Tisza István lett miniszterelnökké. Jóval azelőtt még voltam Apponyival Jászberényben, ahol beszámoló beszédet tartott óriási közönség előtt; neje is vele ment és e színmagyar város együtt ünnepelte őket. Nem gondoltam, hogy helyzete nemsokára végzetes fordulathoz fog jutni. December 19-én jártunk náluk Budán a várbán; akkor több mint egy óra hosszat volt alkalmam vele őszintén és egész bizalmasan beszélgetni. Helyzetének kritikus voltát felismerte. Igazán szívemből sajnáltam, hogy a benne lakozó nagy zsenialitás és hazafiság gyakorlatilag nem tudott érvényesülni. Azonban én akkor is hittem, hogy még mindennek nincs vége s valamely kedvező fordulat majd elhárítja a folytonos intrikákkal útjába görgetett áthághatatlanoknak látszó mesterséges akadályokat. Együtt jöttünk le a várból, ő a nagyon beteg gróf Károlyi Sándorhoz készült, akinek kórágýához engem valamivel később már nem eresztettek. Vele (Apponyival) ez évben még egyszer találkoztam és pedig nálunk, ahol felépült feleségével együtt viszonzták látogatásunkat. Hangulata akkor is elég borús volt.

Ez évben még egyszer felléptem nyilvánosan, december 13-án. Ekkor igen jól fogadott emlékbeszédet tartottam az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben, ennek elhunyt alelnöke, gróf Andrássy Aladár felett. Jól ismertem; voltam nála is; dolgoztam vele eleget. Utoljára 1888-ban a filloxerakongresszuson, Pécsen.

De benső életének, egész valójának és jellemének megítélésére csak akkor merem vállalkozni, midőn az Andrássy-család egy bizalmas emberétől róla, de annak többi tagjairól is nagyon sok becses fölvilágosítást kaptam. Legújabb esetem után el voltam határozva arra, hogy a mi nem őszinte társadalmunkban még felkérésre is csak a legteljesebb információk alapján mondjak, írjak és tegyek valamit. Veje, gróf Széchenyi Imre meg volt lepve a beszéd által, Bujanovics Sándor pedig azt mondta, hogy valóságos Benczúr-képet festettem róla.

Egészségem ez év második felében is eléggé ingadozott. Csodálatos, hogy csupa mesterséges gyógymódokat ajánlottak és hajtottak rajtam végre. Azok felsorolása is sok volna. Most látom, hogy orvosaink közt mennyi nagyképű alak volt. Általában társadalmunkban az irrealitás harapódzott el. Naplóim tanúsága szerint ezt én világosan láttam, de nézeteimet különösekknek találták és kevesen adtak rajok valamit, még azok sem követték és honorálták gyakorlatilag. Megbotránkoztam például azon, hogy már a kis gyermekeknek minő pazarlással állítottak karácsonyfákat. Ezt az eljárást még a gazdagokat majmoló szegényebb rokonoknál is látván, nem jósoltam jó véget ennek a nemzedéknek. Minő jótékony egyszerűséget mutattak az én idevágó gyermekkori emlékeim! Elgondoltam, miként fognak e modern gyermekek az életben helytállani, mikor úgyszólván elégedetlenségre nevelik őket. Közéletünket is elítéltem. Egyfelől esztelen pazarlást és lustálkodást, másfelől pedig szűkmarkúságot és az állami élet követelményei iránt való érzéketlenséget tapasztaltam. Nem tudtunk a valódi állami élet magaslatára emelkedni és a többség gondolkozását a provincializmus jellemezte. Nem kisebb emberrel, mint Rákosi Jenővel szemben vitattam, hogy nekünk mindenütt, a szóbanforgó esetben az észak-amerikai St. Louisi világkiállításon is jelen kell lennünk, mert Amerikában is tudni kell a nagyközönségnek, hogy hazánk mint souverain állam létezik. Nemzeti valónk megbecsülése követeli a nemzetközi megnyilatkozások el nem hanyagolását. Ottani véreinkre is benyomást kellett volna gyakorolnunk az által. Mikor azt mondtam, hogy az ilyesmikre, ha birodalmunkat fenn akarjuk tartani és természetesen a többi megfelelőkre is, kell pénzünknek lenni, követelésemet nagyon elméleti értékűnek tüntették fel. Ily kicsinyes felfogással magyar birodalmi politikát nem lehet sikeresen folytatni.

Hogy pedig engem nem fantazmagóriák, hanem a „hass, alkoss és gyarapíts” elve vezetett, annak bizonyítékául Ábrai Lajosnak egy október 23-án kelt levelére térek ki. Ő akkor töltötte be, mint az aradi kereskedelmi akadémia igazgatója teljes szolgálati idejét. Én néhány sorban udvariasságból akkor üdvözöltem őt. Mire következőleg válaszolt:

„Igen boldognak érzem magamat, hogy cLZ cl férfiú, aki tizennyolc évvel ezelőtt bizalmat helyezett belém és egyik közérdekű eszméjének és alkotásának (a kereskedelmi akadémiának) gondozására hívott fel, meg van elégedve szerény munkámmal s felment a reám ruházott felelősség alól.”

Még többet is írt, de ez a rövid idézet elég annak bizonyítására, hogy kitartó, csendes és gyakran – mint a most felhozott esetben – nehézségekkel járó munkásságomnak voltaképp több sikere volt, mint amennyit én elérni reméltem. Ezzel a tudattal én megjutalmazottnak éreztem magamat, más elismerést nem kértem, nem is fogadtam el. De nem fogadtam el az engem meg nem illető kitérítésekkel akkor sem, ha azokkal járó feladatok megoldására nem hittem magamat képesnek. Elfogadtam ellenben azokat, ahol valami hasznot csinálhattam. Ilyen funkció volt egy nevezetes állandóbb jellegű külföldi megbízatás. A földművelés- és kereskedelemügyi miniszterek ajánlatára a minisztertanács ugyanis kinevezett engem a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület állandó választmányába a magyar kormány képviselőjének, meg nem határozott időre. Ebben a nobile officiumban közel másfél évtizedig valóban működtem is s ott élénkebb tevékenységet fejtettem ki itthon is, de különösen a külföldön.

HATODIK FEJEZET. 1904-1908.

A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületben.

A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületben mint a magyar kormány állandó képviselője. – A közállapotok elfajulása. – A szabadelvű párt bukása. – Justh Gyula a Képviselőház elnöke. – Gróf Apponyi Albert a negyvennyolcas függetlenségi pártban. – Az Országos Alkotmány párt. – A koalíció kormánya. – Gróf Tisza István visszavonulása. – Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a huszadik század elején. – II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatala. – A Magyar Társadalomtudományi Társulat megalkotása. – Az Országos Szabadoktatási Kongresszus Pécsen. – Berzeviczy Gergely kakaslomnici ősi kastélyán a Magyar Tudományos Akadémia emléktáblájának elhelyezése. – A londoni erkölcs-nevelésügyi kongresszus.

Az 1904. év változatos volt ugyan, de nem volt mozgalmas, vagy éppen válságos reámnézve. Egykorú jegyzeteim rendkívül sok aprólékos, de karakterisztikus tény mellett több nagy mozanatra is vonatkoznak és folytonos, beható megfigyeléseimről tesznek tanúságot. Azokból megállapíthatom, hogy úgy közszolgálataimat, mint magánéletemet az intenzivitás jellemezte. Sálllemi s társadalmi munkában, de élvezetben is bőven volt részem. Hanem persze erőkifejtésem és fizikai erőforrásaim nem mindig lévén helyes arányban, egészségem nem volt elég szilárd, s koronkint nemcsak gyöngélkedtem, de komolyan meg is betegedtem. E bajokat azonban el tudtam viselni, a kötelességmulasztás erkölcsi következményeit ellenben már nem. Jutalmam az az öröm volt, melyet annak láttán észleltem, hogy szellemi és erkölcsi

tökém egyre gyarapszik. Köz- és magánéleti tapasztalataim a politikai, társadalmi és tudományos kérdésekről, hazánk és a külföld legkiválóbb férfiival s nem egyszer kitűnő művelt hölgyekkel folytatott eszmecsereim révén egyre bővültek. Nemcsak a szakomba vágó szakadatlan munkálkodás, hanem a legkülönbébb tárgyú előadások meghallgatása és azok megszivlése erős agytevékenységre kényszerítettek. Érzelmi világom gazdagításához pedig nagyon sokkal művészet is, melyet nemcsak a színházak szorgalmas látogatása, hanem az idegenek s nem legkevésbé az én gyönyörű hangú s zenei tudású feleségem éneke és hangversenyei csaknem a mindennapi kedélyi táplálkozás forrásaivá lettek számomra. Nyílt házat tartottunk, mert ő sok jótékonyágban vett részt. Hetenkinti keddi összejövetelein felül, melyek gyakran hangversenyekké váltak, számtalan estélven vettünk részt középosztálybeli művelt barátaink házaiban. A külső, zajos és kétesértékű élet helyett harmonikus belsőt folytathattam. Ezt az én zárkozottabb természetemmel, magamra hagyatva, soha el nem értem volna.

Érdekes feljegyzésem van ezévi januárius 28-áról, midőn dr. Králik Lajos barátom engem meglátogatott. Ekkor végzetesnek nevezte életpályámra nézve azt, hogy nem alkotóerejű politikusok társaságába kerültem és ott én is meddőségre voltam kárhoytatva, holott szerinte a cselekvő és alkotó tevékenység terén hivatásom volt, melytől ő elsősorban az ország javára sokat várt, mivel úgy látta, hogy a dolgok lényegét jól tudom felfogni és van bennem erély azokra vetni a súlyt. Nem a tanári és írói pályán, hanem – hite szerint – a gyakorlati politika terén tudtam volna igazán használni hazánkknak. Én is elmondtam neki nézeteimet ezekről és őszintén feltártam az elhatározásomra befolyással bíró körülmények kényszerítő hatását. Ha szervezetem nemcsak ép lett volna, de a sivár magyar politikai élet által megkövetelt erővel rendelkezett volna, ha anyagi függetlenségem alapjai már kezdetben mélyebbek és szilárdabbak lettek volna, akkor talán módomban állott volna a meddő politikai társaságban való erőteljes érvényesülés. így azonban, ahogy voltam és vagyok, elhatározásomat sem egyéni, sem közszempontból nincs okom sajnálni. Gyöngébb szervezetem és csekélyebb anyagi függetlenséggel amott bizonyosan mártír lettem volna, mert az izgalmakat és a fáradságot nem bírtam volna el, mivel az utilitarizmusnak nem tudtam hódolni. Az is nagyon kétséges, hogy éppen természetem és felfogásom mellett és áldatlan pártpolitikai és közjogi viszonyaink közt a közügynek tényleg sokat használhattam volna-e? Mostan, némely irányban talán mégis sikerült legalább kisebbszerű hasznos szolgálatokat tennem. Úgy vélem, ezzel a köz is jobbanjárt, mintha időelőtti összeroskadás lett volna elmaradhatatlan sorsom.

Arról, hogy erőmet így is túlságosan igénybevettem, ezévi pontos feljegyzéseim is tanúskodnak. Csaknem minden hónapban megállapítottam kisebb-nagyobb indiszpozícióimat. Folyton zaklattam magamat, de zaklattak mások is. Ennek azután csak ez évben kétszer is nagyon megadtam az árát. Május 9-én Jókai Mór temetésén a Nemzeti Múzeum nagy előcsarnokából hazamenet jól át hültem. így mentem egy tanártársam temetésére a koporsó után gyalog. Jelen voltam minden gyűlésen és más helyen, ahol kellett, vagy illett megjelennem. Hallgatóim százaival kollokváltam. Egyszer meg is áztam. Nagy bronchitisem keletkezett. Öt hét múlva kezdtem igazán lábbadozni. Pusztai nyaralásom alatt is mindenféle kisebb-nagyobb bajom volt, míg végre Tátrafüreden megerősödtem. Orvosbarátaim megint mindent ajánlottak, csak komoly pihenést nem. Az év végén megint bronchitikus bántalmaim voltak. Amint azonban koronkint ismét erőhöz jutottam, mindig teljes odaadással újból belevetettem magamat a hivatásszerű és a többé-kevésbé önkéntesen vállalt társadalmi tevékenység áradatába.

De a politika is úgy érdekelt, mintha nekem kellett volna az ország sorsát intéznie. Pedig attól most távolabb álltam, mint bármikor. Mindazáltal újból közel voltam ahhoz, hogy Amerikába menjek a magyar csoporttal az interparlamentáris nagygyűlésre. Erre a tervbevett útra azután beható tanulmányok útján szorgalmasan készültem. Már útitársaim is akadtak. Sokan biztattak vállalkozásra, mások, nevezetesen egyetlen nővérem, aggódó hangon lebeszéltek róla. Mondhatom, hogy e lemondás nehezemre esett és fájó szívvel láttam gróf Apponyi Albertet a magyar delegáció élén az újvilágba elindulni. Ottani sikerei nagyon érdekelték és lelkesítettek, úgyhogy hazaérkezte után meglehangú üdvözlőlevelet intéztem hozzá, melyre ő hasonló szellemben válaszolt. Azt írtam neki többek közt, hogy a magyar nemzetet kinn méltóbban képviselte mint hivatalos külképviseletünk és hogy ez neki oly specialitása, mely a politika minden változandóságai közepett is biztosítja neki a lejáratástól való mentességet. Ezt a véleményt akkortájt sok politikus ismerősöm is osztotta. Az ő dicsőségét csakugyan minden velejárt útitársa – nem egy nyilvános előadásban, vagy füzetben – hirdette. Már már nagyon hanyatlott népszerűsége ez úton csakugyan újból nyert fényben és erőben. Feleségem leleményességének köszönhettem, hogy ő élményeinek bizalmas körben való közlése céljából nejével együtt november 12-én éberhardi hazautazásuk előtt néhány órával nálunk ebédelt. Beszélgetésünk fényes előadásá alakult át, mert én főleg Schalter: „United States of Amerika” című kétkötetes gyűjteményes nagy munkájából merített részletes tájékozottsággal igen tüzetes kérdéseket intéztem hozzá, melyekre ő találóan és szellemesen válaszolt.

Így néhány igen kellemes és emlékezetes órát tölthetünk együtt házaamnál.

Ha amerikai utam elmaradt is, három utazásban mégis volt részem ez évben. Kettő egészségi okokból történt. Március 25-én indultam feleségemmel ismét Lussin Piccolóba és április 11-én tértünk vissza. Nagy ismerős, jórészt politikai társaságban utaztunk le Fiuméba s valóságos politikai tárgyalást folytattunk az alatt, pedig sok levén az utas, kis helyre szorultunk. Másnap az Ungaro-croata hajóstársulat Liburnia nevű hajóját éppen egy órával a kikötés előtt a bóra úgy megtáncoltatta, hogy az utasok nagy része rosszul lett, a gyermekek ordítottak, még a kutyák is vonítottak rajta. Időnket meglehetősen e látás mellett elég jól töltöttük. Társaságunk is volt. Megtekintettük a később szomorú sorsra jutott „Zenta” cirkálóhajót, gyakran ellátogattunk Cigaléba, élveztük főleg a Velebit-hegységre és az Osseróra nyíló remek kilátást, kirándultunk, de rossz hajón Sansejóba s ott megfigyeltük annak a kultúrától alig érintett szigeti lakosságát. Ott úgy szórakoztunk egyébiránt, mint az előző alkalommal. Sokszor volt alkalmam a helybeli és chioggiai olasz hajósokkal saját nyelvükön beszélni és a triesti lapokat olvasgatni. Hazautaztunkban Tersattót a maga Frangepán-féle várával s Abbáziát látogattuk meg.

Második utunk megint Ó-Tátrafüredre vezetett, ahol időközben az influenza által megviselt szervezetemet erősítettem. Három hetet töltöttünk ott ezúttal. Annak rendes élményeit nem ismétlem. A Tarajkán akkor avatták fel a Szilágyi Dezső-emléket. Lerándultunk Nagylomnicra Sponerékhez és Görgeyékhez. Ott határozta el, hogy Berzeviczy Gergely kastélyát emléktáblával kell megjelölni. Haza utaztomban a vasúton találkoztam Herczeg Ferencsel, aki a pécskai kerületben lépven fel, mint jelölt, mivel szerinte ott én jó emlékeket hagytam, kérte és megkapta támogatásomat.

Harmadik ezidei utam Svájcba vezetett. Célja a fentebb említett nemzetközi megbízatásomból folyt. Számos nobile officium között ez volt a legérdekesebb. A vele kapcsolatos kötelességeket már több mint egy éve teljesítettem volt írásban itthon. A Baselban székelő Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és elnöksége a magyar kormányval való érintkezésnél és az egyesület idevaló osztályának létesítésével állandóan igénybe vett. Az 1904. évben ez az egyesület Baselban tartotta minden második évben összejövő nagygyűlését. Születésem ötvennyolcadik évfordulóján, szeptember 14-én indultam el oda. Genfet is érintettük, mivel feleségemmel együtt, annak a maga nemében páratlan környékén több ideig akartam tartózkodni. Már 18-án odaérkeztünk. Akkor a külföldön minden protekció nélkül fejedelmi kényelemmel lehetett elég olcsón utaznunk. Élveztük is az átszáguldott gyönyörű vidékeket.

Oly szép-legalább nekünk – a világ többé nem lesz, mint amilyen volt ekkor s még azután egy évtizedig. Ragyogó verőfény tette érdekessé az osztrák és bajor felvidéket, de különösen Svájc északi részét. Bieltől (Bienne) kezdve a Berner Oberland panorámája gyönyörködtetett. Több mint két óra hosszát élveztük a fenséges látványt. Ezt a vidéket egy ottani tartózkodásunk alapján már ismertük. Azt éreztem, mintha kedvem volna örökösen ottmaradni. A már szintén ismert Genf nyújtotta látványosságokat is kedvteléssel újítottuk fel. Hálás kegyelettel jártuk be a boldogult Erzsébet királynénk által utoljára meglátogatott helyeket ott és Territet-ben, ahol a közönség által emelt szép márványszobra előtt megilletődve és gondolatban előtte meghajolva jelentünk meg. Fogaskerekű vasúton voltunk a gyönyörű kilátást nyújtó igen magas Rochers de Naç e-n s megpillantottuk onnan a Dent du Midi hólepte csúcsát. A leszállásnál egy pár órára kiléptünk a Caux nevű remek szálloda terrace-ára és onnan is a Lac Léman (genfi tó) szemléletének engedték át magunkat. Elgyalogoltunk Territetből Montreux-be, azután pedig jó magyarázat mellett a savoyai grófok ősi fészkeben, Chillon várában néztük meg a XII-XVII. századi nagyúri lakásviszonyokat. Valóságos gondolatbeli utazás volt az vissza a múltba. Maga a hajózás is elragadó e nagyszerű tavn.

Ehhez a kiránduláshoz csak a következő napi volt fogható, melyet Chamonixba tettünk. Ez kevésbé volt bájos, de annál nagyobbyszerű. A paris-lyon-földközítengeri vasúton (Paris-Lyon, Méditerranée) egy negyedóra múlva francia földre jutottunk, ahol a savoyai Faucigny tartományrész sajátosságai ragadták meg figyelmünket. Csupa vérbeli franciával utaztunk, akik hazájukban úgy érezték magukat, mint hal a vízben. Az élet igazán gyönyörű volt akkor e szép országban, de a világháború azt is nagyon megromtotta. Hogyan éltek! Saint Gervaisben nevetséges olcsón és igen jól megebédelvén, villamosvonaton folytattuk utunkat, mely ámulatból-ámulatba ejtett. Szép időben érkezünk meg s a gleccserekkel szemben kaptunk lakást. Nyomban azután sétára keltünk az Arveyron-folyócska partján, de aznap csak egészen estefelé pillanthatunk meg a Mont Blanc-t rövid időre. Este rémítő hideg lett a meleg nap után. Fűtött szobánkban vacogott a fogúnk. A következő nap délelőttje életünk legszebb napjai közé tartozik. A természetet oly remek pompában csak ritkán láthatni. A Mont Blanc egész hegycsoportja úgy meredett az égnek, mint egy gigászi fűrésznek groteszk fogsorozata. És e grandiózus alkotást, vagy alakulatot az abszolúte tiszta levegőn át szinte megfoghatni véltük. Egy templom küszöbén e látvány valósággal imádatserű ámulatba ejtett. Meghatott a mellettünk lévő páros szobor is, mely Balmat hegyi vezetőt ábrázolja, amint Saussure-nek, a híres kutatónak

mutatja a fehér tüneményt. Nem tudtam az előbbi látvánnyal betelni szállodánk parkjában sem, ahonnan távcsövön néztem a Mont Blanc csúcán lévő obszervatóriumot. Feledhetetlen benyomásokat vittünk magunkkal.

Genfét még egyszer körüljárván, meglátogattam Servet sírját, akit a türelmetlen Kálvin elégettetett. Ezután természetes, hogy sem maga Basel, sem intézményei nem ejtettek csodálatba. Ott is jártam már azelőtt, de akkor csak felületesen néztem meg. Maga a Munkásvédelmi Nemzetközi Nagygyűlés sem imponált. Annak lefolyása gépies és csak az a tárgyalás volt érdekes, melyben a francia-olasz első nemzetközi munkásvédelmi egyezményt méltatták. Mindarról, ami ott három nap alatt történt, továbbá az én felszólalásaimról is, mint a magyar kormány kiküldötte jelentést szerkesztettem, mely több helyen s külön füzetben is megjelent. Általános benyomásom az volt, hogy a franciák ennek a nemzetközi összejövetelnek alkalmát is erősen felhasználták arra, hogy nemzetük és nyelvük ott kellőleg érvényesüljön. Látszott képviselőiken, hogy nem csupán egyéni ambícióik vannak. Jó szónokok voltak. A vezető egyéniségek voltak: Millerand, nemrégiben még francia kereskedelmi miniszter, Joy Raoul, a nemzetgazdaság tanára Parisban, Mahaim belga egyetemi tanár, báró Berlepszh János volt porosz államminiszter. Velük természetesen gyakran jöttem össze.

Utunkon hazafelé csak azokat a vasútmentén fekvő, hegyekbe vágott ősrégi barlangokat említem meg, melyekben e svájci vidék kőkorszakbeli lakói tanyáztak akkor, midőn a táj más részein a tavak cölöpépítményei nyújtottak olyan-amilyen menhelyet az embereknek. Münchenben megnéztem az első szecessziós nagy kiállítást. Bécsben sem mulasztottam el újból körültekinteni a gyűjteményekben és múzeumokban. Ez persze nem mehetett pihenésszámba, de a kultúra emberének javára volt. Pedig szokott életmódom és sokoldalú elfoglaltságom pihent erőt kívánt volna; így azonban megint csak visszaestem a testi kellemetlenségek közé.

Hozzá hazánk zilált állapota is nagyon fájt. Elítéltem az ezidőben megint dühöngő obstrukciót, mely némi megszakításokkal és különféle tárgyak körül még egy egész évtizedig zavarta hazánk közéletét. Ebben elsősorban a pártoskodó ellenzék volt hibás. Ha néha, mint például Thaly Kálmán hazafias fellépése után, március 10-én, egy-egy pillanatra békés hangokat pengetett is, de általában véve lecsillapíthatatlan hatalmi vágytól sarkaltatva, rendes parlamenti intézményt akart az agyonbeszélésből alkotni. A közállapotok hónapról-hónapra jobban elfajultak és beteggé tették az én nemzetiesen érző lelkemet. Később arról győződtem meg, hogy hibásak voltak többé-kevésbé az elég gyorsan egymásután következő kormányok is. Itt a hatalom szeretete volt a főbaj.

A magasabb, egyetemesebb s az állandóan nagy nemzeti létérdekek iránt oly közönyt, lelkiismeretlenséget, tudatlanságot és szűk felfogást tapasztaltam, hogy újból, még jobban megerősödött bennem az a meggyőződés, mely szerint ennek a nemzetnek első-sorban a társadalmát kell alapos nevelésben részesíteni. Ezért igyekeztem másokkal, név szerint Bernát Istvánval együtt az általam javasolt Széchenyi-ligát megteremteni. Naplójegyzeteim szerint ez évben négyszer-ötször, igen előkelő urakkal is, behatóan vitattuk meg ezt a kérdést. Később nyomtatásban is megjelent programot írtam róla. Gróf Széchenyi Imre és Pallavicini Ede őrgróf hajlandók is voltak az ily mozgalom élére állani. Ahol csak lehetett, terjeszteni igyekeztem a Széchenyi-kultuszt. Írtam, beszéltem, tanszékemen előadásorozatokat tartottam érdekében. Ezt az öntudatos és azt hiszem ma is célirányos törekvést, ha nem is mondták, de a jobbak sem tekintették nemes, de naiv elfogultságnál egyébnek. Így azután az egész mozgalomból nem lett más, mint egy ifjúsági Országos Széchenyi-Szövetség. De a küzdelem továbbfolytatásáról nem tettem le, mivel naponkint kellett éreznem, hogy nemcsak politikai, hanem társadalmi életünk is nagyon beteg. Ennek félreismerhetetlen jelenségei megbotránkoztattak. Nem részletezem ezeket, habár naplójegyzeteim nyomán tehetném. A jobb fordulatot még idején igyekeztem elősegíteni. Szerintem minden téren és minden módon nevelni kell erre a magyarságot. És ezt nem találtam reménytelen vállalkozásnak, mert a társadalom minden rétegében fedeztem fel igen becses elemeket, melyeket erősíteni, másokat pedig meggyógyítani kellett volna.

Az orosz-japán háború ez évben minket is nagy feszültségben tartott. Még kétes kimenetele is roppant fontos hatással járhatott. Én már akkor sejtettem, hogy belső villongásainkra az oroszok nyomása alakjában jön el az Isten ostora. Különb en ezt 1897. évi oroszországi látogatásom óta folyton hangoztattam és folyton eszembe jutott, amit Finnországban Norton angol parlamenti tag mondott, hogy tudniillik nekik Oroszországgal ki kell egyezni. De vizálykodásaink alatt az is eszembe jutott, amit egy másik művelt angoltól hallottam, hogy mi magyarok nagyon hasonlítunk – szerinte – az írekhez: Ezek is jól tudnak beszélni és lelkesedni, de míg ők nem tudják kormányozni magukat, addig mi képesek vagyunk erre. Ezt az utóbbi tételt kezdtem nem hinni.

Még csak két mozzanatot akarok ez évből megemlíteni. Május 2-iki kelet alatt olvasom naplómban, hogy Steadrek „Americanisation of the world” című munkáját olvasom és csak annyit jegyeztem meg reá, hogy furcsa. Pedig az mást is tartalmazott, mint nagy önhittséget és bizonyos viláгурalmi aspirációkat. Ezt a tíz év múlva beállott példátlan háború tartama alatt sajnosán érezhettük is. Ugyanakkor főlemlítem, hogy Ferenc József király

Budapestre érkezett és a II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala tárgyában kibocsátott kéziratáért lelkesen fogadtatott. Az valóban helyes hangon volt tartva. Gróf Tisza István ezért egynél több embert nyert meg. De az év vége felé ez a hangulat megváltozott. November 19-én megemlitem az ismert zsebkendő-puccsot, mely abból állott, hogy a kormány rendet és fegyelmet akarván a képviselőházban behozni, a házszabályokat szigorítani óhajtotta. Az eziránti előterjesztést azonban az ellenzék megint obstrukcióval törekedett megbuktatni. Ezzel sehogysem bírtak. Akkor Tisza szabályellenes szavazással próbált volna annak véget vetni s jelt adott zsebkendővel az elnöklő Perczel Dezsőnek, hogy tekintet nélkül a még számos szólani kívánóra, önkényes klotürrel rendelje el a szavazást. E pillanattól kezdve normális tárgyalás nem volt többé lehetséges, aminek következményei rettenetes bonyodalmak lettek. A sivár közélet rosszat sejtető jelenségei velem együtt aggodalommal töltöttek el minden komolyan és higgadtan gondolkozó embert. A kormányok a még békés időket az időszerű reformok létesítésére nem használhatták fel, a törvényhozás tagjai pedig lerontottak minden tekintélyt s a közép- és felsőbb osztályok iránt minden tiszteletet és bizalmat. A nemzet alaperőit nem szervezték s nem fejlesztették, a nemzetiségek előtt pedig a magyarságot bomlásban lévőnek tüntették fel, ami azután úgy belső agitációkra, valamint külföldi rombolásra számított aknamunkára vezetett. Az üresfejű és lelkű elemek, fájdalom, magukkal ragadták a nem ilyen ellenzéki vezérembereket is. Másfél évtizedig ekkép az ország létfeltételeit nem gondozta senki, sőt mindenki aláásni segített. Ezévi reflexióimat e szavakkal fejeztem be: „A politikai élet szemlélete arról győz meg, hogy nekünk egészen más kormányzat és más ellenzéki kontroll kellene. Hibás mind a kettő. Megengedhetetlen mértékben túloznak és agyarkodnak, folyton személyeskednek, a jobb elemek a nemzet testében pedig egyre jobban pusztulnak”. Ilyent csak az én ismeretségem körében is hármat ragadott el akkor a halál: Vásárhelyi Lászlót, az aradmegyei gazdasági egylet elnökét, a józan, okos és sikeresen dolgozó magyar gazdát, lökösházi szomszédomat; a kiváló református teológiai tanárt, író és becsületes képviselőt, Kovács Albertet; végre Beöthy Ákost, aki mint író nem egy dologban tévedett és excentrikus ember hírében állott, de független, jó hazafi és kitűnő szónok volt, aki rossz ügyet sohasem védelmezett s a tisztességnek egyik prototípusa volt, nagy parlamenti műveltséggel felruházva.

Az év vége, újból jelentkezett influenzám miatt, épúgy elveszett munkásságomra nézve, mint a következő 1905. év eleje. Ez utóbbi évi naplóm csak januárius 26-án kezdődik, mert addig lázas állapotom és gyengeségem miatt nem jegyezhettem be semmit.

E napon kezdődött a szakadatlan obstrukció miatt tartahatatlanná vált és gróf Tisza István által vezetett általános képviselőválasztás. Akkor mindjárt 375 kerületben volt választás. Egész napunk azzal telt el, hogy a „Telefon Hírmondó” lakásunkba is bevezetett idevonatkozó híreit lestük. A kudarc, melyet Tisza e választáson szenvedett, jól esett körülöttem mindenkinek. A közhangulat akkor ilyen volt. Egy csapat úgynevezett kapacitásnak, többnyire korrump alakoknak kimaradása örömet keltett, de leginkább annak örültek az emberek, hogy a Bécs felé nagyon engedékeny Tisza-kormány a választáson bukott meg, amiben a nemzet önállóságának és erejének megnyilatkozását látták. Feljegyzéseim közt e részben azt olvasom, hogy igaz, erős megrázkódásra van ennekfolytán kilátás, de a helyzet javulása is bekövetkezhetik. A nemzeti követelések előtérbe nyomulása és a korrupció bukása: ez a helyzet szignatúrája, mely azonban eddig csak álmétkedésben tartja az embereket és a tanácstalanság általános.

Februárius 3-án fogadta a király különkihallgatáson gróf Andrássy Gyulát. Ettől az audienciától akkor sokat vártunk. A politikai helyzetről mindig elég jó információim voltak. A választás után a szabadelvű párt kisebbséggé zsugorodott össze. Tisza István az alatt oly izgalomban volt, hogy koronkint hidegvizes lepedőbe fektetve enyhítettek állapotán. Fel-fel kiáltott, hogy „hát megőrült-e a nemzet?” Én attól félttem, hogy akik utána jöhetnek, a függetlenségiek, a kormányzásban teljesen gyakorlatlanok és hogy sok bomlasztó elem is kerül az új képviselőházba, így például Békéscsabán Achim András agrárszocialista és félbolond. De már az orosz forradalom jelei is feltűntek. Ennek kezdetét láttam abban, hogy Sergius nagyherceg Moszkvában merénylet áldozata lett. Különösen hatott rám ennek híre, mert 1897-ben őt, mint az akkori nemzetközi orvoskongresszus elnökét, ismertem és megnyitó beszédét a közelből hallgattam.

A képviselőház februárius 21-én alakult meg. Elnöke a függetlenségi Justh Gyula, egyik alelnöke pedig a szintén ellenzéki Bolgár Ferenc lett. Az ellenzéki politikusok nemzeti engedmények nélkül most sem voltak hajlandók a kormányzatra vállalkozni, pedig ha ezt okosan megteszik, elkerülhető lett volna az egész darabontorszak és az ő kompromissziójuk azáltal, hogy arra később mégis vállalkoztak engedmények nélkül s hogy nyakukba vették a választójogi törvény megszabott irányú módosítását, amit azonban nem vittek keresztül. Kormányzatuk szelleme által garanciákat nyújtván, valószínű, hogy nemzeti engedményeket is kaptak volna. Hanem persze akkor okosabb embereket kellett volna előkelő pozíciókra tenniök, mint aminő Justh Gyula volt. Ez a csaknem teljesen analfabéta és barbár alak, akinek egyéb alapja a szereplésre

nem volt, mint a Marczibányiaktól örökölt meglehetősen nagy vagyona és mediokritásához képest roppant nagy akarata. Midőn a király egy kihallgatáson azt kérdezte tőle, hogy ha a kívánt engedményeket a béke kedvéért tényleg megadná, mi történék azután, azt felelte: „Akkor majd követelni fogjuk a többit”. A kormányválság így nagyon elhúzódott, pedig az Ausztriával való közgazdasági kiegyezés még mindig napirenden volt, mert nem volt részünkről senki, aki azt megköthette volna. A katonai kérdésben nem, de gazdasági téren tényleg lehetett volna engedményeket elérni. Ezt nekem később beavatott kormányférfiak mondták.

Sokat gondolkoztam erről és a délvídeken járván, a horvát kérdésről is, melynek elmérgesítéséhez nemcsak a jugoszláv agitáció, hanem a mi saját kormányférfiaink tájékozatlansága és tapintatlan való megdöbbenő hiányossága is nagyban hozzájárult. Közben házi bajaim miatt nem foglalkozhattam a politikával oly figyelemmel, mint annak felmerültéig, de azután sem hunytam be szememet e részben sem. A megoldást úgy kísérelték meg, hogy báró Burián Istvánt leküldték Bécsből, mint homo regium, de csakhamar kitűnt, hogy ő sem tud egyezséget létrehozni. Erre megint pangás állott be a válság megoldásában.

Időközben a belpolitikai helyzet mellett az orosz-japán háború egyes mozzanatai is érdekelték. Azt jegyzem fel róla, hogy ez a mérkőzés valószínűleg korszakalkotó lesz sok tekintetben. A japániak minden irányban sok okot adnak a gondolkozásra. Erre a kijelentésre nemcsak a hírlapok jelentéseinek behatóbb mérlegelése bírt, hanem egy református japáni papnak május 28-án meghallgatott angolnyelvű prédikációja is, melynek tartalmához az Urániában látott vetített képsorozat szemlélete és más olvasmányaim is hozzájárultak. Az említett japáni pap, dr. Ituka, a kereszténység terjedéséről beszélt Japánban. Szerinte ott akkor 120.000 keresztény benszülött élt, köztük 54.000 protestáns, ezekből pedig 12.000 egyesült evangélikus, akik egy különös japáni protestáns uniót alkottak. Ő azt remélte, hogy 50-100 év múlva egész Japán kereszténnyé lesz. Ez a zömök kis pap, a maga testi és szellemi mozgékonyásával, erélyével, tiszta felfogásával s határozott, éles ítélőtehetségével mély benyomást tett reám. Az ő jóslása, fájának bámulatos képességei és tanulmányossága valóban szeget ütött a fejembe. Vájjon nem fog-e a felkelő nap országa Kinára gyakorolható befolyásának felhasználásával átalakítóan visszahatni a mi zűrzavaros állapotú világrészünkre?

Széchenyi azt mondta, hogy a magyar még csak gyermeknép. Ebből a megállapításból a nemzet hosszú életének reményét merítette. „De – írárom ezidőtájt – sokáig az adott világviszonyok mellett már nem szabad gyermekeskednie, mikor más népek oly gyorsan fejlődnek. Pedig, sajnos, belpolitikai helyzetünk még

valóban fejletlen gyermekségről és gyermeki ésről tesz tanúságot”. Ezt május 24-én írtam, midőn arról értesültem, hogy jobbnak hiányában gróf Khuen-Héderváry Károly lesz a kormány feje. A csuzimai hallatlan tengeri győzelem hírének hatása alatt írom négy nappal később: „Ezt a népet alaposan kell tanulmányoznunk.” Még további két nap múlva gróf Apponyi Albert mondott a Nemzeti Szövetségben amerikai benyomásairól megkapó és formatökélye által is kitűnő beszédet, mely szintén sok gondolkoznivalót adott. Az is fentebb kifejtett véleményemben erősített meg. Elképzelhető, hogy milyen aggodalmak keletkeztek bennem, midőn az István-úti Szanatóriumban Vörös Lászlótól, nagybeteg feleségem unokatestvérével, ottani látogatásom alkalmával arról értesültem, hogy a parlamentnek katonai erővel való szétkergetése után a békét megteremteni hivatott Fejérváry-kormányának ő is tagja lesz. Arra a megjegyzésemre, hogy ez borzasztó, kérdezte, hogy hát nem szép és nemes vállalkozás-e, ha a király és nemzet között békét akarnak teremteni? De mindjárt hozzátette mosolygva: „Ha pedig ez nem sikerül, hát akkor ottmaradunk.” E kijelentés után tisztában voltam a vállalattal és a vállalkozókkal. A darabont-kormány június 21-én mutatkozott be a törvényhozás két házában. E bemutatkozásról írom naplómban: „Elég nagy megvetéssel fogadták őket és méltán. Felbérelt cinkosok, akiknek catilinaris existenciája csak úgy tartható fenn, ha adósságaikat az abszolút hatalom kifizeti. Ennek a hatalomnak taktikája felett győzedelmeskedett a magyar parlament, mely olvasatlanul küldte vissza a királyi leiratot. A trükk nem sikerült neki, mert a látszat sincs megmentve s az alkotmányosság brávoí le vannak álcázva. Valóságos hosszúnap.” Megjegyzendő, hogy ezeket a jeleneteket én a karzatról néztem végig.

Ezután egy darabig megint szünetel nálam a politikával való törődés, mivel alább ecsetelendő kínos házi bajaim teljesen igénybevették egész lelkületemet. Az összefüggés kedvéért azokról nem itt akarok közvetőleg megemlékezni. Amint e nagy bajok, melyek sokáig tartottak, valamelyest enyhültek, amaz is visszakövetelte a maga jogait. Ez akkor következett be, midőn a budapestiek nagyszabású nyári kaszinójába, a Tátrába mentem fel, ahol sok régi jó ismerősöm közt nagyszámú aktív politikussal is szoktam találkozni. Ezek különféle párthoz és pártáryalathoz tartoztak. Hogy megszokott nagy asztaltársaságunk, melybe, beteg feleségem nélkül lévén ott, most engem is felvettek, szét ne robbanjon, a politizálás asztal felett meg volt tiltva. Aki abba kezdett, azt pártkülönbőség nélkül lehurrogták, ellenben hálásak voltak az „öregek” az iránt, aki jó és új adomákkal tudta őket mulattatni. Ez urak nagy része a szabadelvű párthoz tartozott, mely bizonyos konnivienciával nézett a darabontokra, kisebb része

pedig az ellenzéki hatvanhetesek, az úgynevezett disszidensek köréhez, ők gróf Andrássy Gyulát ismerték el pártvezérnek. Mióta a megcsappant új nemzeti párt élén álló gróf Apponyi Albert, Kossuth Ferenc érzelmes felhívásának engedve, átcsapott a negyvennyolcas függetlenségekhez, ezt a végzetes lépést nem tudván helyeselni, nem tartoztam semmiféle pártárnyalathoz.

Mikor Apponyi elkéseregésében ezt a hihetetlen Pálfordulást megtette, az évekig bennem lappangó influenzás állapotnak megint egy virulens fázisában nyomtam az ágyat. A hír hallatára lázam oly magasra szökött, hogy az szinte aggodalmat keltett környezetemben. Szakadatlanul ismételttem: „Hogyan lehet egy politikai dogmát harminc esztendeig egyedül üdvözítőnek vallani és hirdetni, s annak zászlója alá vonni az ország legjobb és legtisztességesebb erőit, azután pedig ötvennyolc éves korában az ellenkező szolgálatába állani!” Ezt én később sem tudtam megérteni. Mi legrégibb és talán nem is a legrosszabb indulatú elvbarátai egyhangúan elítéltük ezt a salto mortalét. Én sohasem hoztam fel a kérdést előtte, ő sem említé és így bizonyos hűvös hangulat váltotta fel a korább oly bizalmas viszonyt. Szerintem neki a kedvezőtlen alakulatok miatt várakozó álláspontra kellett volna helyezkednie; amelyet ő most elfoglalt, az lehetetlen volt, melyet a legnagyobb lángész sem tud lehetségessé változtatni. Később, midőn a függetlenségi pártot többséghez juttatá, azt mondta ugyan, hogy most érte el legnagyobb sikereit, de azokat én akkor is nagyon károsaknak ítéltém, úgy reá, mint az országra nézve. Pártebereknek cinizmusa már a látszólagos sikerek előtt csaknem tűrhetetlen volt a maguk idétlen és mohó ambícióival.

Most a Tátrában a disszidensek egyik vezére felajánlotta nekem az ő támogatásukat, ha programjukkal a főváros II. választókerületében jelöltnék fellépek. Mikor erre nem tudott rábírní, Semsey László támogatása mellett arra szólított fel, hogy klubjukba legalább mint kültag lépjek be. Ettől nem elég élénken szabadkozván, egypár nap múlva kijelentették, hogy már a magukénak tekintenek s Darányi meg is írta Andrássynak, hogy mily jó akvizíciót csináltak, mert nekik nemzetgazdájuk akkor még nem volt. Ekkép kerültem én az első alkotmánypárt kötelékébe, melynek groteszk feloszlásáig tagja maradtam. Azonban ott is folyton aggódtam, hogy a nemzet végzete ismét be fog teljesedni, mivel reprezentatív emberei nem képesek helyesen cselekedni. Naplómban gyakran írom, hogy okosság, céltudatos türelem és becsületes odaadás, önzés vagy feltűnési vágy nélkül nincs államhajóinknak horgonya. Ily elmélkedések közt szeptember 13-án arról értesültem, hogy a darabont-kormány leköszönt és lemondását a király elfogadta, de megbízta az ügyek továbbvitelével. Azután közös audiencián fogadta az ellenzéki pártvezéreket és felajánlotta

nekik a kormányzást, de minden engedmény nélkül, mert „különbön nagy szenvedés vár a nemzetre”. Mikor ők arra így nem vállalkoztak, az abszolutisztikus velleitások a maguk meztelenségében kiderültek s megkezdődött a sok tisztviselőcsalád nyomorával járó nemzeti ellenállás szervezése.

Október 18-án újból kinevezték a Fejérváry-kormányt az általános, egyenlő, titkos, községenkinti választás programjával, melyet azután belügyminisztere, Kristóffy József törvényjavaslat alakjába öntött. Ez a program a magyarság és a józanabb értelmiség letörésére volt számítva. A helyzet oly zavarossá lett, hogy senki sem volt a jövő fejleményeivel tisztában. Az embereket egyfelől nemzeti és alkotmányos érzületükért nyomták és üldözték, másfelől mindenféle előny, kitüntetés, még a valóságos belső titkos tanácsosság is, záporként hullott. Hihetetlen üzérkedés kapott lábra. Igen jó helyről kapott értesülésem volt arról, hogy a legmagyarabb főherceg életét Bécsben úgy megkeserítették, hogy ő a nemzetellenes irány által elkedvetlenítve, a Magyarországból való elköltözéssel fenyegetődött.

Báró Fejérváry Géza október 28-án mondta el nagy, szociális reformokkal túlsúfolt kormányprogramját, melyről annakidején megjegyeztem, hogy az adott helyzetben abból semmit sem fog megvalósítani. Ez a helyzet pedig folyton romlott, az abszolutizmus kilátásai egyre nagyobbak lettek s a válság csak élesedett. Bérezik Árpáddal beszélgetve elkeseredtünk, hogy a magyar társadalom a Széchenyi által kimutatott iránnyal ellentétesen halad. A nemzeti passzív rezisztencia felbuzdulása szalmalángszerűnek bizonyult. Mindenütt gyatra elemek kerültek felül és azok vitték a szót. Ahova néztünk, csak visszasságokat észlelhettem és hogy megmértevén a válságban, súlyunk csekélynek bizonyult. Ha koronkint egyénileg jobban éreztem is magamat, a politikai helyzetre vetett tekintet fájdalomosan érintett. Akárhogy akartam nyugodt maradni, nem tudtam közönyös lenni. Ezek a gondolatok bántottak a disszidensek november 10-iki pártvacsoráján is. Ott csak a békétlenségek bekövetkeztét láttam.

Az egyetemi ifjak háborgása kihatott a műegyetemre és tüntetéseik megzavarták előadásaimat. November 25-én elégyengélkedő voltam, de személyesen vittem el gróf Apponyi Albert egy levelét Kossuth Ferenchez, melyet Eberhardról a grófné bizalmas úton juttatott feleségem kezébe, hogy azt, mivel a postában nem bíztak, megbízható ember, de nem hordár által juttassa el rendeltetése helyére. Kossuth akkor köszvénye miatt ágyban feküdt és így én a levelet csak inasainak adhattam át. Másnap azt írtam naplómba: „A politikai helyzet vigasztalan. Még egy

lépés s benne vagyunk a forradalomban. Most már a magánlakásokba is behatol a rendőrség. Szobánk négy fala közt sincs az ember biztonságban. Valóságos orosz állapotok”. A kormányzat köréből éppen nem épületes dolgokat hallottam. Ilyen volt a közélet képe ez évben.

Magánéletem sem volt vigasztalóbb. Mint írtam, az év első négy hetét az influenza miatt teljesen elvesztettem. A végének is az volt a szignatúrája. Közben is sok családi bajunk volt. Egy ifjúkori barátomnak, később másodízi sógoromnak és műegyetemi tanártársamnak, Czigler Győzőnek rettenetes betegsége és igen széles körben mély részvétet keltett halála ekkor következett be. Vele még mint gyermekkel atyja házánál ismerkedtem meg. Igen tehetséges, tetterős, vasszorgalmú és jellemes ifjú volt. Azután Bécsben, majd Aradon voltunk sokat együtt. Később fivére elvette nővéremet. Mint édes testvéremet szerettem. Része volt az .én meghívásomban a műegyetemre. Lökösházi lakóházamat az ő szakértelme és buzgósága alakította át oly otthonná, mely nélkül szellemi munkásságom jórésze lehetetlen, egy másik része pedig csak vergődés lett volna. Óriási tevékenységet fejtett ki, mint tanár és főleg, mint építész. Mindenütt segíteni, fejleszteni és alkotni akart és tudott. Önzetlensége csaknem példabeszéddé lett, amiért nagyobb vagyont nem is gyűjthetett. Nőtlen lévén, saját szükségletére mesés jövedelméből nem sokat vett igénybe, hanem azt legnagyobb részt boldog-boldogtalan támogatására áldozta. Vagyona leginkább – örökösei javára csak halála után behajtott – kinnlévő követeléseiből állott, melyek nagy részét ő bizonyára veszni hagyta volna. Még a primási uradalmakban végzett töméntelen munkáért sem követelt semmit. A legutolsó időben mintegy tizenhárom millió forintra rúgó megbízatása volt. Ezek végrehajtásától remélte közel negyven éves szakadatlan és bámulatos tevékenységének jutalmát. És éppen akkor érte őt kínos betegsége, mely leírhatatlan pokollá tette reá nézve egy félévig az életet. Gerincoszlopán cipónagyságú sarcoma fejlődött ki, melyet budapesti és bécsi szaktekintélyek a kezdetleges stádiumban észrevettek, de csak az általa okozott gyötrelmek némi enyhítését tudták elérni. Dr. Bartha Gábor híres sebészorvosát folyton azzal a kérdéssel faggatta, hogy meggyógyul-e valaha? Azt mondta nekem, hogy nem mert a szemébe nézni, mikor kötelességszerűen biztatta. Ugyanezt tette velem is, mert ha a meggyógyulásra nem volt kilátása, infernális kínjait nem akarta volna végigszenvedni. E derék és kiváló ember hónapokon át tartott haldoklását nekem is nagyon fájdalmas volt végignézni. Március 28-án azzal a hírrel ébresztettek fel, hogy akkor éjjel kiszenvedett. Minden előretudás dacára a változhatlan rideg tény mélyen meghatott mindnyájunkat. Naplómba ekkor következőleg írok róla: „Ember, polgár, hazafi, barát és rokon jobb nem lehe-

tett nála. Zseniális művész és technikus, roppant munkaerő és páratlanul becsületes férfi hunyt el benne, a haza, a művészet, a műegyetem, családja, igaz barátainak és nagyszámú gyámlotjainak roppant kárára”. Egyik alkotásának, az új műegyetem vegyészeti pavillonjának előcsarnokából kiindult temetésén az általános megilletődés impozáns módon megnyilvánult. A búcsúztatók sorában volt Hieronymi Károly is. Engem hallgatóinak beszédei hatottak meg legjobban. Ravatalát százhat koszorú díszíté.

A másik nagy baj közvetlen az én háznépemre sújtott le. De előbb ennek előzményeiről kell megemlékezmem. Lakást kellett változtatnunk. Mivel feleségem a küszöbön álló költözködés miatt otthon akart maradni, április 14-én egyedül utaztam két hétre Lussin Grandéba üdülni. Céloamat el is értem, csak a vidékembeli e helyt mulató magyar közönséggel és a rossz magyar ellátással nem voltam megelégedve. Ami rendetlenség, vagy kevésbé súlyos beszámítású helytelenség csak lehetséges, az ott mind megvolt. De a szép idő, a jó levegő, tudós férfiak társasága a tengerparton s jó olvasmányok, nem kis részben olaszul, kellemesen szórakoztattak. Hazamenet Fiúméban és Abbáziában újból szétnéztem, hogy itt vendéglőt szemeljek ki az esetre, ha tervem szerint legközelebb feleségemmel majd odarándulunk. Ez volt utolsó nyugodt napom ebben az esztendőben, mert május elseje, midőn haza érkeztem, kínos meglepetést hozott számomra. Alig néztem körül a távollétem alatt kényelmesen berendezett új lakásban, örömöm efelett nem sokáig tartott, mert szülei aggodalmas arccal közölték velem, hogy feleségemet operálni kell. Képzeltető a lehangoltságom. Az operáció gondolatával Lenke és édesanyja sehogy sem tudtak kibékülni, azért másnap elmentek egy nőorvos-hölgyhöz, dr. Wartha Vincénéhez. Szerinte a műtét elkerülhető s egy bizonyos kúrával pótolható. A hölgyek hittek neki, mi férfiak nem. Én Bécsbe vagy Berlinbe akartam vinni, de erről orvosbarátaim lebeszéltek s így Budapesten elvittem még két hírneves nőgyógyászhoz. Jó embereim is egyre pusztultak. A napokban temették el Liphay Sándor tanártársamat. Rövid időre megint halálhírt kaptam, a derék magyarok egyike, Balás Árpád, a magyaróvári gazdasági akadémia volt igazgatója és a Nemzeti Színház elnöke éppenúgy, mint Liphay Sándor, hirtelen halt meg. De megembereltem magamat. Feleségemet szórakoztatni akartam és kocszini vittem a városligetbe, továbbá egy hasonló bajból operáció által szabadult barát - néjét kértem, hogy öntsön lelket belé. Feleségem kezdett kibékülni a műtét eszméjével. Fájt a szívem, midőn rábeszéltem, néha olyan ideges mellszorulást kaptam, hogy erő kellett elviseléséhez. Május 13-án Bársony János professzor, akit az operálásra fölkértek, meglátogatta és kifejté, hogy az őszig kért halasztás mily hátrányos

lenne. Lenke látszólag beleegyezett, de bensőleg valósággal kétségbe volt esve. Május 19-én azzal a szívszaggató kérdéssel ébresztett fel: „Hát egy félévig sem akarjátok, hogy éljek.” Ez a hang reám is megtette hatását. Megszüntem erőltetni, hogy a nyár előtt operáltassék. Mindjárt jobb lett a hangulat házunkban. Most még kevésbé voltam hajlandó elfogadni a műegyetemen csaknem rám erőszakolt dékáni tisztséget. Hiszen most minden erőmre otthon volt szükségem. Feleségem szülei május 23-án nagy siránkozás után rossz hangulatban leutaztak hozzánk Lökösházára, ahová mi őket nem-sokára követni akartuk. Lenke ezzel szemben egypár nap múlva azzal a kijelentéssel lepett meg, hogy igazam van, nem szabad gyávának lennie. Egypár nap múlva a Dapsy-féle szanatóriumban együtt szobát is néztünk számára s jobb kedve keletkezett, mikor elhatározása megszilárdult. Gyónni ment, az operáció napját megállapítják, szülei és egy unokanővére, hogy folyton mellette lehessenek, felutaztak s habár a műtét réme még mindig üldözte, június 6-án vittük be az István-úti szanatóriumba. Aránylag könnyen vált meg otthonától. Másnap ezt írom naplómba: „Rettenetes nap. Lenkét ma délelőtt 9 és 12 óra közt operálták meg. A műtőszobába vele együtt mentem; ott búcsúztunk el egymástól.” A műtét alatt roppant aggodalmakat álltam ki; lefolyásáról koronkint híreket kaptam. Végeztével házi orvosunk azt mondta, hogy „ha a ki-menetel szerencsés lesz, gratulálhattok magatoknak, mert az eset súlyos”. Naplemente után még sokáig közelében tartózkodtam, egyszer be is mentem hozzá, midőn hű élettársam megismert és kezét nyújtott. A műtőtanár későn este megvizsgálta és minden jelenséggel meg volt elégedve, de én aggodalmain közt alig hunytam le szemeimet. Kétségbeejtő hangulatban töltöttünk el néhány napot. A narkózis hatása alatt Lenke többször mondta, hogy inkább meghal, de többé nem operáltatja magát. Később hangulata és evvel a miénk is javult, főleg mikor Pertik Ottó orvostanár barátom levélben megnyugtatót. Nagy megkönnyebbülést éreztünk ekkor, csak édesanyját nem tudtuk megnyugtadni, mert a beteg hangulata, habár láza nem volt, meglehetősen hullámozást mutatott. Különbösen magam is csak úgy voltam nyugodtabb, ha minél több időt tölthettem közelében. Házasságunk huszonkettedik évfordulója napján virágokat kapott és nagyon elérzékenyedett. Ezidőtájt óriási hőség és szárazság uralkodott. Orvosaink azért nekem nagyon ajánlották, hogy mivel feleségem állapota már éppen nem veszélyes és csak gondos ápolást igényel, menjek rendes nyári üdülésem céljából Ó-Tátrafüredre. Lenke hallani sem akart arról, hogy az idén onnan elmaradjak. A műtőorvos szintén hosszabb nyugateurópai körútra indult s a kezeléssel egy tanársegédet bízott meg. Valószínűleg ennek vigyázatlansága folytán, – amint később az általa okozott baj kiderülte után világossá lett –, egy darab géz a seb mélyén

maradt, ami a teljes felgyógyulást a folyó féléven túl még öt teljes esztendeig lehetetlenné tette. Elutazásom a Tátrába akkor következett be, mikor a műtőtanár már megint Budapesten volt és a határozott javulást konstataálta. Kijelentései akkor megnyugtattak mindenkit.

Több mint négy hétig maradtam a Kárpátok aljában. Rendszeres hidegvízfürán mentem keresztül, ami tényleg jót tett szervezetemnek. Ott sokat olvastam és szórakozásom főleg ebből, meg a sétákból állott. Hogy a politikával is foglalkoztam, az természetes, de csak nagyon mellékesen. Gróf Károlyi Sándorral ott fenn többször összejöttem. Huzamosan már alig lehetett vele társalogni, mert ő is szeretett volna beszélni, de ha tette, görcsös köhögés vett erőt rajta. Kirándultam egy rokonomat meglátogatni Barlangligetbe. Majd egy rémesen szép látványnak voltam szemtanuja a Csorbai-tó partján. Alighogy megérkeztem oda, a legnagyobb tátrai viharok egyike tört ki. Biztos száraz helyről gyönyörű volt nézni az orkánt, mely a tónak most fekete vizét mélyen felszántotta. A Krivánt és a többi havasokat fekete lepel borította. Iszonyúan villámlott és dörgött folyton, jég is esett bőven. Majd kiderülén, az összes hegyek hóval borítva tűntek elő. A tátralomnici arisztokrata-telep tagjai négy remek fogaton jöttek és szintén megbámulták a párját ritkító tünényt. A nagy hőség után megfelelő lehülés következett be.

Igen sokat foglalkoztam Lenke nagyon változó hangulatot jelző leveleivel. Ő ugyanis távoztom után gyógyulatlanul hagyta el a szanatóriumot s környezetével együtt leutazott Lökösházára. Sebe nem gyógyult, sőt visszaesések mutatkoztak. Táviratoztak is nekem, hogy legyek a budapesti útra elkészülve, mivel a műtőorvossal meg kell magát vizsgáltatnia. Azután panaszkozó levelek is jöttek. Erre én az éppen akkor megnyílt városközi telefonon hosszasan beszélgettem a műtővel, aki megnyugtattott, hogy nem lehet semmi nagyobb baj. Különben ezt ő levélben is megírta Lökösházára. Részben ez, részben pedig biztató és buzdító leveleim a kedélyhullámzást némileg enyhítették, de megszüntetni bizony nem tudták. Összeszedtem minden rábeszélőképességemet, hogy megnyugtassam betegünket, s a fenn tartózkodó legjelesebb orvosok kedvező véleményeit is gyakran közöltem vele. Azonfelül oly részletesen írtam le minden mozzanatát élményeimnek, az ott látottaknak és hallottaknak, hogy e korbéli leveleim valóságos mozgófényképek. Mikor az sem használt, kissé erősebben nyomtam meg a tollat. Féltem aranyos kedélyét, mely mindenkit megörvendeztetett volt, aki vele csak találkozhatott. Hanem míg meg nem erősödött, a buzdítások és jótanácsok addig csak igen viszonylagos becsüeknek bizonyultak. Mikor a javulás bekövetkezett, ő is sokkal nyugodtabb lett. Leginkább attól irtózott,

hogy egész élete alatt nyomorék marad, akit majd folyton kezelni kell. Lökösházára megérkezve, tőlem telhetőleg szórakoztatni igyekeztem őt. Regényeket olvastam fel neki, bementünk még Aradra is egy rokonleány menyegzőjére. A természet meglepő jelenségeire, a bámulatos felhőalakulatokra, a szép alkonyatokra, az akkor látható 68%-os napfogyatkozásra figyelmeztettem. Magyary Pállal mindenféle irodalmi és más ötlet érdeklő kérdésekről cseréltünk eszmét előtte. A posta mindennap halmazával hozta a hírlapokat és leveleket. De ez csak egy darab ideig tarthatott, mert hivatásom felszólított a fővárosba. Ott vele együtt megjelentem műtőorvosánál, aki drága betegem baját bolhacsípésnek kvalifikálta, néhány nap múlva húzott is ki a sebből annak bevarrásánál használt selyemszalakat, amilyenek még kell kijönni: s akkor begyógyul. Ez azután javított a hangulaton, de azért ez az év végéig folyton hullámozott. Leutaztunk újból. Naplóban folyton panaszkodom a hisztérikus rohamok miatt, de mindenféle természet-bölcseleti okoskodásokkal igyekeztem megnyugtatni magamat. Sok dolgom közt ismételve meglátogattam Lenkét Magyarádon, szüret után pedig felhoztam. Jártam-keltem Budapesten mindenfelé s megállapítottam, hogy csak a tehetségek fel nem használása folytán mennyi erőforrás hever kiaknázatlanul ebben az országban. Carnegie könyveit s Boyce „The American Commonwealth”-ét olvastam. Újból benn voltam a legnagyobb tevékenységben.

Ez időben halt meg két tehetséges, de más és más irányú és kaliberű magyar: október 20-án Bartha Miklós, a nagy hírlapíró és november 25-én gróf Széchenyi Imre. Amaz zseniálisabb, ez viszont sokkal hasznosabb ember volt. Kár, hogy legtehetségebb embereink közül sokban nincs alkotóerő. Az utóbb említettben volt. A balatonföldvári fürdő neki köszöni lételett. Még sokat teremthetett és a Széchenyi-kultusz terjesztésében nekem bizonyára segített volna. Erről szóló munkáimnak nem volt nálánál lelkesebb olvasója. Naplóm ekkor a következő szavakkal zárul: „Vége az 1905. évnek. Alatta sok rossz ért bennünket. Közülünk mindenki komolyan beteg volt. Lenke élet-halál közt lebegett és ma sincs jól. Viktort eltemettük, halála mindnyájunkra nagy csapás volt. Mindezt rezignációval tűröm. Küzdve küzdök, de nem nagyon bízom sem a magunk, sem a szerencsétlen haza ügyében.”

Ez utóbbi mindazáltal 1906-ban nem remélt s a javulásra némi kilátást nyújtó fordulatot ért meg. Nem akarok szabályszerű politikai kortörténetet írni, de a közélet mozgalmi reám és gondolkodásomra oly nagy hatással voltak, hogy emlékeim és tanulságaim kidomborítása során azokat hallgatással nem mellőzhetem. Az újév napján mint az országos alkotmánypárt kültagja megjelentem annak körhelyiségében, ahol az elnök üdvözlése és az ő felelete közhelyszerű volt. A helyzetet én így jellemzem:

„Köd előttem, köd utánam.” Azután gróf Andrassy Gyulához mint pártvezérhez mentünk. Ő az üdvözlésre, szerintem, akkor találó és okos beszédet mondott. Az 1867-es alap becsületes végrehajtását mindkét részről hangoztatta (ebben annak beismerése foglaltatott, hogy az egyik részről sem történt meg eddig). Különbön a politikai helyzetet folyton szomorúnak tartottam. Gyöngeségünk jelei a nemzeti passzív ellenállásban is kezdettek mutatkozni. Azt hittem, hogy ezúttal a nemzet fogja a rövidebbet húzni, mert sok ember, férfi és hölgy egyaránt rövidlátást tanúsít. A megyei tisztviselők egzisztenciáját minden haszon nélkül kockára tették. A „tulipán-mozgalom” sok visszaélésre vezetett, melyek azt kompromittálták. A szélbali hang kezdett tolakodóan zsarnokias lenni. Nem tudtam azzal kibékülni akkor sem, midőn barátaim ajkairól hangzott el. Kimondtam, hogy „engem a helyes iránytól a józan, okos politika iránti előny-adástól még Bécs balfogásai és rosszasága sem tudnak eltántorítani. Egyedül annak követése mellett bízom a nemzet boldogulásában és jövőjében. A mai ostoba divatnak – írárom – nem hódolok be.” Igazán rossz érzést keltett bennünk, midőn mind forradalmibb ízű politikai híreket olvastam. Az általános választói jog dekretálása által a földművelő munkásságot kiszolgáltatják a szocialistáknak, ami égbekiáltó bűn, melyért előmozdítói soha sem fognak eléggé meglakolhatni. Összes társadalmi nemesebb törekvéseinken is vad hordák fognak keresztülgázolni, melyek vezérei a nép salakjából kerülnek ki. Bécs ezzel akarja a nemzeti mozgalmat letörni. A helyzet megítélése tekintetében nagyon eltértek egymástól az emberek, de egységes a társadalom abban, hogy hangulata nyomott és szégyenkező volt a közállapotok miatt. Az ember a közdolgokról hallva vagy elszomorodott, vagy utálkodott. Vigasztalt azonban, hogy a jobbnak győzni kell; de nem a közönséges emberi fogalmak szerint jónak, hanem annak, melyet a természet ismer el ilyenek. Az alkotmányparti főemberek azt hitték, hogy az abszolutizmussal fognak kísérletezni. A függetlenségi vezérek is nagyon komoly képet vágtak. Így látta feleségem Apponyiéknál Albertet és az őt meglátogató Kossuth Ferencet. Én számos egyéb dolgaim közt Deák életrajzának tanulmányozásában kerestem menedéket. Januárus 28-án a darabontok szolgálatában álló tagokat ki akarták az Országos Kaszinó közgyűlésén a tagok sorából zární. Wekerle óva intette a mozgalom megindítóit, mert így e társaskör feloszlására adnak alkalmat. A válasz erre az volt, hát tegyék, ha itt a hazafias érzületet is bűnnek tekintik. Egy a kulisszák mögé is tekinteni tudó befolyásos ismerősöm mondta, hogy béke lesz, de előbb megakarják törni a nemzetet. Ez azonban akkor nagyon fel volt paprikázva. Králik Lajos barátomat Hont megyében, ahol virilista volt, a főispáni beiktatás alkalmával inzultálták.

Én az ő tapintatlanságát nem helyeslem. A béke helyett torzsalkodás.

A koalíció kívánságai pótlékának és a király ajánlatának közzététele után írárom februárius 29-én; „Nem csodálkozom, hogy ő a jelen viszonyok közt azokat elfogadni nem hajlandó. A szép szónoklatoknak most már csak a száraz tartalma érdekel. Mindinkább meggyőződöm arról, hogy úgynevezett államférfiaink voltaképpen nem azok. Kevés beszéd és sok okos tett s nem ennek ellentéte kell nekünk.” A kereskedelmi minisztériumban találkoztam Vörös László miniszterrel és államtitkárával, Szerényi Józseffel. Én mind a kettőtől távol tartottam magamat, mert elítélem őket. Az alkotmánypártban biztosra vették az abszolutizmust s mindenki készült rá. Wenckheim Frigyes gróf rendkívül fel volt háborodva a koalíció ellen, még Kristóffy-t is tudta menteni, ellenben Apponyival nem akart találkozni s elítélte Andrássyt, akit szerinte sógorasszonya, későbbi neje és nővére kormányoznak. Februárius 15-én írom: „Az országgyűlésnek 19-én való feloszlatása elhatározott dolog. Tehát mégis bekövetkezik az esküszegés az abszolutizmussal együtt, de a koalíció is okosabb taktikát alkalmazhatott volna. A király által a nemzeti követeléseket elejteni nem hajlandó ellenzéki pártvezérekkel szemben kilátásba helyezett nyomor és szenvedés bő mértékben be fog következni.” Azután hallottam, hogy „a parlamentet katonasággal fogják szétkergetni és hogy a király nem akarja lábát sem betenni többé hazánkba”. A jelzett napon a Képviselőház karzatára jegyeket kapván, Lenkével kocsin rendőrök és katonák sorfala közt mentem az Országházba. Az ülés érdekfeszítő és drámai hatású volt. A koalíció ezt úgy eszelte ki, hogy formája elfogadhatónak, de tartalma erősnek tűnt fel. A király feliratait – miként már említtem – fel sem olvasták, hanem az azokat hozó vezérkari tisztek rendelkezésére bocsátották. Azután üres Ház előtt a katonák olvasták azokat fel és magát a Házat lepecsételték. A műgyetemet bezárással fenyegették. Apponyi Jászberényben beszédet mondott, Széll és Andrássy nyílt leveleket adtak ki, a koalíció vezető bizottsága pedig felhívást intézett a nemzethez. E miatt a kormány azt felozlatta. így gázolt az mindeneken keresztül.

A politikai helyzet ezután mind komorabbá lett s Bécsben tényleg hosszabb tartamú abszolutizmusra kezdtek berendezkedni. Én ez időben megint kevésbé foglalkozhattam politikával, mert ismét egymásután értek bennünket családi gyászok. Azok következtében hosszabb időre el is utaztunk a fővárosból. Hazatértem utánra nézve április 30-ikelettől ezt találom naplómban: „A választások elrendelhetvén, az esti lapok hozzák az első szélsőbali győzelmek hírért. Világossá lett, hogy a függetlenségi párt abszolút többséghez jut, ami, hacsak intranszigienciájából nem enged, a korona

és nemzet közt a kollízió csíráit rejti magában, ami lehetőleg elkerülendő lenne, mind a kettő érdekében.” Ez be is” következett, mert a koalíció vállalkozott a kormányzásra és Ígérte, hogy két év alatt megalkotván az új választási törvényt, széles demokratikus alapon, a reformokat az ennek alapján összeülő törvényhozás lesz hivatva keresztülvinni. E feladatát azonban nem oldotta meg. A választási törvényt nem csinálta meg. Mindennel inkább törődött, mint vele. Gyártotta a más tartalmú törvényeket. Embe-reit a hatalmi pozíciókon elhelyezte és jól érezte magát a kormányzás napjainak verőfényében. A kiszabott időtartamnak kétszereséig maradt a hatalom birtokában. A koalíció kormányának feje Wekerle Sándor, belügyminisztere gróf Andrassy Gyula, vallás- és közoktatási minisztere gróf Apponyi Albert lett, akivel május 1-én találkoztam a műegyetem egy nagy ünnepi ülésén, melyet Liphay Sándor emlékének szenteltek. Furcsa érzéseim támadtak akkor. Rajta kívül a főbb szélsőbali miniszterek voltak még Kossuth Ferenc, a kereskedelmi és Polonyi Géza, az igazságügyi tárca birtokában. Apponyit sajnáltam, mert igazán abnormis, kataklizmás állapotok közt került a nemzeti kultúra ügyeinek élére. A szabad-elvű párt abdikált; ellenzék tehát nem is volt. Gróf Tisza István félreállott. Feszültséggel vártam, hogy az ellenzéki pártok szövetsége függetlenségi többségével mire képes. Szokatlan jelenség volt a függetlenségi miniszterek, államtitkárok és főispánok serege. A király május 22-én korrekt alkotmányos szellemű trónbeszéddel nyitotta meg az országgyűlést. Gróf Desseffy Aurél lett a Főrendi-ház elnöke.

Eleinte az új alkotmányos kormányzatot a nemzet nagy részének bizalma és várakozása vette körül. A jó hangulathoz hozzájárult a jó termés is. Apponyinak párthíve már nem lehettem, de az ország érdekében is valódi nagy sikereket kívántam neki, valamint az egész kormánynak. Én nem vágytam semmiféle exponált állásra, még képviselőségre sem. Megbotránkoztam Justh Gyula képviselőházi elnök kassai beszédén. Naplóm-ban írom, hogy ilyen műveletlen hangon nyilatkozni hazánk egyik közhatalmú képviselőjében a legjobb akarat mellett is bűn. Az ilyen alakok sok kárt okozhatnak.

Budapesten a szünet előtt többször találkoztam az új kormányférfiakkal és velök politikai tárgyakról nem egyszer beszélhettem. A szünet után pedig, ezt iram: „Október 11-én meghallgattam Wekerle Sándor pénzügyi exorzéját, mely sokkal jobban elégitett ki, mint politikai programja. Ő mégis különb legény, mint miniszter-társai. Nem tudom, hogy mit csinálna a koalíció nélküle. Bárcsak valóságnak bizonyulna a mai látszat.” Az aktuális politikával ez évben már csak keveset foglalkozhattam, de annak minden mozzanatáról beavatott egyénéktől értesültem. Ha 1906. évi

naplójegyzeteimet és leveleimet átlapozom, meglep az a sokoldalúság, mely akkori tevékenységemet jellemzi. Ezt nem részletezem újból, csak azt állapítom meg, hogy ahol csak valami feladatomban akadt, minden téren meg akartam éspedig a lehető legjobban állani helyemet. Sokszor tapasztalt hibám, hogy dolgaimat nem tudom könnyebbé tenni, sőt az alaposágra való törekvéssel néha rendkívül nehézé teszem azokat. Ezenkívül azt vallottam, hogy nem elég a jót cselekedni, vagy támogatni, hanem kötelességünk a helytelenségek meggátlása is.

Legtöbb dolgot okozott nekem ez évben nyomtatásban külön meg nem jelent kisebb dolgozataim s társadalmi, közgazdasági és pénzügypolitikai tanulmányoszerű beszédeimnek, jelentéseimnek és szakvéleményeimnek rendszeres gyűjteménybe foglalása s két vastkos (540 és 560 lapos) kötetben való kiadása. Címe: „Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a huszadik század küszöbén.” Az általam, mint soha, úgy most sem befolyásolt sajtó s az illetékes férfiak jól fogadták. Matlekovits Sándor így ír róla: „Sok jó ismerősömmel találkozom benne. Felvonul előttem sok együtt megmunkált és átélt anyag. Nagyon jól van összeállítva művedben az a sok tárgy, melyeket élvezetesen szoktál hallgatóid szeme elé tárni.” Később tapasztaltam, hogy a fiatalság azt a vidéken is forgatta, ahol főleg az Akadémia kiadványainak útján jutott el a közönyvtárakba. Tartalmának nagy része bizonyosan elkallódott volna. Nekem csak az a hasznomból volt belőle, hogy korábbi nyilvános tevékenységem és újabb közpályám közt kapcsolatot létesített.

Sokkal kisebb művem volt ez évben az az előadás, melyet december 4-én: „A modern társadalmi viszonyok kialakulásáról” voltakép a szociáldemokrácia fejlődéséről, a „Tulipánkert Szövetségnek” Apponyiné elnöklete alatt tartott ülésében mondott előadásomból a legújabb irodalom szem előtt tartásával dolgoztam át. Az egy folyóiratban, később külön lenyomatban is megjelent és ami e téren sajnos, nagyon tájékozatlan közönségünk felvilágosítására volt szánva. Az ez időtájt írt apróbb jelentésekről és cikkekről, további bírálatokról csak sommásan emlékezem meg.

Házi állapotaink ekkor nem voltak kielégítőek. Lenke egészsége és vele kedély hangulata folytonos hullámozást mutatott, szülei pedig nem szüntek meg kínosan aggódni. Ez atyja nehéz természetének akcentuálódásában és édesanyjánál a koronkint kétségbeesésig fokozódó bánatban nyilvánult. Úgy volt, hogy Lenkével üdülni megyek. Lussin Grandéban már a szoba is meg volt rendelve, mikor anyósom súlyosan megbetegedett és nem egészen kétheti súlyos szenvedés után tüdőgyulladásban meghalt. Beteg leánya ápolta teljes odaadással. Nagyon megható volt kimúlása, melynek összes körülményei és részletei le vannak írva naplómban. Ez az

eset mindnyájunkat megrendített. Én anyám elhunytá óta nem voltam úgy megindulva, mint akkor. Bizonyos tekintetben árvák lettünk valamennyien, mert a családi béke veszedelmének ő volt a villámhárítója. Hiánya tényleg sok lelkeszenvedést hozott reánk. Feleséggemmel együtt sírtam. Másnap megjegyzem naplómban: „Gyönyörű szép tavaszi nap van, de már szegény halottunknak az „örök világosság fényeskedik”. En, a természet főfő okának imádója, egy kis megfontolás után kezdem ezt rendben lévőnek hinni, de éreztem és fájlaltam, hogy az esetnek nem minden része igazságos. Hiszen oly jó, önfeláldozó, munkás, takarékos, okos és szeretni, megbocsátani tudó anya volt és egyetlen drága jó gyermekének helyzete felett, aki összes nem csekély szenvedése miatt őt eddig kárpótolta, kétségbeesve roskadt össze minden jutalom, minden vigasz nélkül. Véges eszem itt nem hajlandó megérteni a természetben uralkodó igazságot. Léírom ott az ilyenkor bekövetkezni szokott részletek által okozott nyugtalan, fájdalmas állapotokat és azt a kínos hetet, mely a Lussin Grandéba való együttes leutazástól elválasztott. Ott a Welsersheim-palota vendégházában jól elhelyezkedtünk s ellátásunk is kielégítő volt, de uralkodó hangulatnak a gyászos maradt s a szórakoztatás részemről csak nagyon hiányosan sikerült. Társaságunk igen szűkkörű volt, rajtunk kívül feleségem egy unokanővéréből állott, aki nagynénje ápolására jött fel, de elkészt, most pedig a feleségem kezelésénél segédkezett. Megjegyzem akkor, hogy miért is nem tudnak az emberek mindig úgy megfézni egymással, mint az ilyen csapások után. Naplóim az ott töltött két hétnek minden órájáról beszámolnak. Belőlök látom, hogy az első napok után figyelmem akkor is mindenre kiterjed. Fiúmében, hazamenet, meglátogattam a Cunardline Slavonia nevű kivándorló nagy gőzösét. Nem annyira remek berendezése, mint a 2000rt meghaladó magyar és magyar honos kivándorlók közönye, sőt öröme, mellyel hazájuktól elszakadnak, lepott meg. Megjegyzem, hogy ez a nép a részvétet és szeretetet, melyet irántuk éreztem, csupán kis mértékben érdemli meg, de az ország, mely elvesztésök folytán gyöngül, sajnálatra méltó. Voltunk Abbáziában is.

Április 27-én már ismét Budapesten valánk. Ott meg egyik nagynénje haláláról kellett volna feleségemet értesítenem, de ezt kimélése szempontjából elhalasztottuk. Továbbá értesültem gróf Károlyi Sándor elhunytáról is. Ő mindig jó volt hozzám, ezért hálás voltam, erélyes jóakarátában s a magyar nép igaz, bensős, áldozatkész szeretetében álló érdemét mindig elismertem és magasztaltam. Május 4-én kinn voltam a remek főthi templomban, melyet óriási gyászoló közönség vett körül. Az alatta lévő sírboltban helyezték el földi maradványait. Gondolatban leróttam iránta, akivel több mint húsz évig oly szoros összeköttetésben állottam, kegyele-

tem adóját. A hálás gazdaközönség és az ősrégi úri székhely imponáltak, csak az nem tetszett nekem, hogy a nagyszabású uradalmi épületek tőszomszédságában a főthi parasztok csaknem viskószerű házakban éltek. Ezt fel is említettem Thék Endrének, aki saját kocsiján vitt magával.

A tanév befejeztével, de nyaralásunk megkezdése előtt nővéremmel egy otlakló rokonunk meglátogatása végett lerándultunk Nagykörösre. Észleleteim ezek valának: „E rendezett tanácsú város, melyet húsz évvel előbb láttam először egy gazdasági kiállítás alkalmával, azóta nagyon haladt. Általános jólét, munkás, takarékos, józan, de némi házsártosság és bizonyos szűkkeblűség jellemzi lakosságát. De azért óhajtanom kell, hogy bár volna néhány száz Nagyköröse az országnak!”

Lökösházára június 2-án érkeztünk. Ott fáradalmaimért és gondoskodásaimért a természet ölen megjutalmazottnak éreztem magam. Lenke azonban, midőn az üres lakásba beléptünk, zokogásban tört ki: édesanyjának emléke elérzékenyíté. Alig tudtam megvigasztalni. Hangulata azután egyre javult. Életünk, különösen ha magunk voltunk, igazán idilli volt. Gazdasági gondok nem nyomtak, mert a pusztá legnagyobb része bérbe volt adva. Kocsink, lovunk, cselédségünk rendelkezésünkre állott. Szórakoztunk, a menynyire csak lehetett. Vendégek jöttek, akik főleg Lenkének okoztak örömet. A szomszéd falvakba s Aradra többször kirándultunk. Júniusban gyönyörű nyári napok voltak; az üde természet akkor közeledett fejlődésének zenitjéhez. Mindezt a gyarapodást látván, szinte éledt az ember munkakedve is. A belterjesébe szellemi foglalkozás sem árt itt, mivel az főleg a szabadban megy végbe. Minden percemet kihasználtam, hiszen erre teremtett az Alkotó bennünket, így az egyensúly helyreállítása is könnyebb magunkban. Haladtam is akkor nagy munkám kinyomatásával. Életem 60-ik évében ajándékba kapom e nagy művet. Tilda nővéremmel sétálva kegyeletesen föléesztem családunk múltjának kedves emlékeit, ami megnyugtatólag hat kedélyemre. De egy pár barát és jóismerős elhunytának híre lever; hanem ezt, még nagyon vállalkozó lévén, könnyebben viselem el. Június 24-én vendégeinket az otthonmaradtak gondjaira bízván, a bukaresti oláh nemzeti kiállítás megtekintésére indultam el. Igen kényelmesen lehetett innen odajutni. Estefelé a szomszédos Kürtösön (akkor és utóbb is Kurtics) esti 7 órakor a hálókocsiban, 8-kor a nemzetközi étkezőkocsiban foglaltam helyet. Másnap reggel már átlépve Oláhország határát, megállapíthattam, hogy Predeal, Azuga, Basteni és Sinaja milyen villavárosokká fejlődtek. Utoljára tizennégy évvel azelőtt jártam ott. Azóta a Prahova völgyében Károly király gyámolításával nagy ipar keletkezett. A virágzásnak indult köolajipar jellemzésére egy e vidéki beavatott egyén érdekes fölvilágításokat adott.

Bukarestben első dolgom a Hotel Boulevardban való elhelyezkedés volt. Majd még elég korán délután autóbusszal is annak is, hogy mennél többet láthassak, a tetején (imperiale) kirobogtam a kiállítás területére, ahol csaknem a kimerülésig szemlélődtem. Sok érdekes dolgot néztem meg. Van az oláhoknak sok mindenük, de azok kivétel nélkül fejletlenek. Ők a mi iparkiallításunknak, melynek helyet adtak, haladását megbámulták. Feltűnő a király Uradalmainak és Bukovinának kiállítása. Katonaszág! tárlatuk nem imponált. Négy napig voltam – ekkor negyedszer – Bukarestben, ahol úgy osztottam be időmet, hogy a városnak is jutott belőle. A kiállításba gyakran visszatekintvén, láttam, hogy a királyi pár, Carol és Carmen Sylva, valamint az akkori trónörökös, Hohenzollern Ferdinand szép, de festett hajú neje, Coburg Mária, a volt Edinburgi herceg leánya, miként jelentek meg minden pavillon különös megnyitásán. Láttam magyar kirándulókat is csapatostól, akik megéljenezték a rokonszenves királyi párt.

Az ország nyelvét is beszélvén, mindenféle sok kisebb-nagyobb becsű információt nyertem. Legtovább a magyarországi oláhság viszonyait feltűnítő kiállításban időztem. Már ez is jele volt a mélyreható irredentizmusnak, mely figyelmesen olvasott lapjaik csaknem minden sorából kiderült. A mi oláhjaink kiállított tárgyainak szemléletébe annyira belemerültem, hogy a záróra jelzését nem hallván, azok közé majdnem becsuktak. Naplómban ezt írtam: „sok tanulságot viszek magammal. Nem szabad sem az oláhok haladását, sem aspirációikat kicsinyelnünk. Ők nyersterményeikkel versenytársaink. Ha józanabbak, természetes szövetségeseink, azonban könnyen ádáz ellenségeink is lehetnek. „Erre engem nagyon nyomatékosan figyelmeztetett a magyar földművelésügyi minisztérium akkori tudósítója. Az ottani közös főkonzulunktól megkaptam az oláhországi közgazdasági és pénzügyi viszonyokra vonatkozó és Bécsbe még el sem küldött igen beható, érdekes jelentést, melyet szállodámba is elvihettem és ott figyelmesen tanulmányozhattam. Kutattam ezután a mi célszerű eljárásunk utait és főelveit Romániával szemben. Egy egész nap ez irányban szakavatott és megbízható tapasztalt embereket kérdeztem ki. Miután az oláhok jóakarátában szerintök sem lehet bízni, minden módon erősödnünk kell, mert a leszámolás órája elmaradhatatlan. De ismerni kell őket. Azokkal a további tanulmányozás módszereit is megbeszéltem. Tanácsukra egy csomó könyvet vásároltam össze. Kiegészítette ez eszmecseréket az, melyet utamon hazafelé a hálókocsiban éjjeli utazótársammal, Negrutiu bukaresti volt egyetemi tanárral és a román tudományos akadémia alelnökével folytattam. Szerinte rossz politika részünkről, hogy a zsidóknak mindent megengedünk, a nemzetiségeket pedig nyomjuk: „Mért teszik ezt?” – kérdé. Az elsőre nézve gúnyosan azt mondta:

„Azért, hogy a zsidók birtokaikat megvásárolják és minden pozíciójukat elfoglalják.” Az utóbbi tekintetében és magát a tényt sem voltam hajlandó elismerni, ő velem szemben csak egyet koncedált, hogy a zsidók nálunk legalább nyelvben elnemzetiesedtek, amire ők – elismerte – nem voltak képesek. Látván, hogy megegyezésre nem juthatunk, a beszélgetést oly irányba tereltem, ahol ő is szívesebben nyilatkozott. Sok érdekes dolgot közölt velem román felsőbb körökből és az udvarra vonatkozólag, mellyel családi összeköttetései folytán gyakran közvetlenül érintkezett. Érdekes tanulmányi kirándulásom hatodik napján már korán délelőtt ismét otthon lehettem, ahol házasságkötésünk huszonharmadik évfordulóját ültük meg. Sokan csodálkoztak nagy mozgékonyaságomon és azt éppen folytonos nagyobbszabású utazásaimnak és szellemi ruganyosság szakadatlan gyakorlásának tulajdonították.

Az eddigi utazások az idén is csak bevezetését tették a továbbiaknak. Aradról gyorsmotorral ismét kirándultunk családi sírboltunkhoz Battonyára, nővéremmel együtt. Hátralévő időmet Lökösházán svájci utam előkészületei vették igénybe, de előbb még Ó-Tátrafüreden töltöttünk négy hetet, üdülés és gyógyulás céljából, a szokott módon. Ott is sokat foglalkoztam szellemileg. Ekkor, valamint később is, francia nyelvkészségemet igyekeztem minden módon gyarapítani és öregbíteni. Naplójegyzeteim szerint nagy hegyeink közt is (melyek fájdalom már nem a mieink) tartalmas életet folytattam. Hazamenet még Kozárdon Kelemen Gábor ügyvéd rokonunknál tettünk látogatást. Ott nemcsak szíves fogadtatásban, hanem a férjnek halálosan beteg neje mellett tanúsított megható önfeláldozásának csodálatában és némi tapasztalati gyarapodásában is volt részem. A férj önfeláldozása egy nála idősb nővel szemben valósággal mindezeket megváltó krisztusi szeretetet mutatott. Neje néhány hónap múlva meg is halt Budapesten, ahol télen laktak. Ezt a nógrádmegyei gazdaságot is megtekintem. Szőlőművelése kifogástalan, de mezei gazdálkodása azért volt kifogásolható, mert a birtok tulajdonosa nem értett hozzá, jókinézésű és nekem első pillanatra tetsző emberei pedig rettenetesen csalták és lopták. Később a fővárosban az ő lakásukból néztük azt a megkapó látványt, melyet II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai halmvainak a fővárosban való keresztülvitele nyújtott október 28-án. Általam leírni most nem kívánt disszel és megszámlálhatatlan tömeg hazafias érzelmeinek nyilvánulásai közt történt az meg. Az önzetlen magyar fejedelem meg is érdemelte ezt az utólagos késői elégtételt. Aki koronát utasított vissza, hogy nemzete függetlenségét és alkotmányos szabadságát megvédhesse s akinek jutalma ezért élte alkonyán a számkivetés, hazája elkorcsosult törvényhozása részéről pedig a megbélyegeztetés volt, azt megilleti, hogy az utókor igazságot szolgáltasson neki. A következő napon ez az

emlékünnap fokozott mértékben és módon ismétlődött Kassán, Thaly Kálmánnak ott elmondott beszéde, melyet a hamvaknak a székesegyházban való elhelyezése alkalmával tartott, az ő életét kitöltő kutatások velejét foglalja magában. Reám is aktiváló hatással volt. Hogy milyen befolyással lesz az ifjúságra, bizony nem tudom. Ezekkel az ünnepségekkel kapcsolatban harmadnap helyezték el Thököly Imre hamvait Késmárkon, ahol életének és száműzetésének borús napjai alatt evangélikus hitfelekezetének templomában kívánt eltemettetni. E kulcsos városába tért vissza születése után 248 év múlva. Naplómban azt kívánom, hogy „késmárki sírja legyen az a forrás, ahonnan a hamisítatlan hazafiság szelleme áradjon ki a Felvidékre. Temetése megmutatta, hogy az ország nem magyar ajkú lakosait is lehet egy közös nemzeti érzésben egyesíteni.” Akkor nem is sejtettem, hogy tizenhárom év múlva mily sors vár erre a Felvidékre.

Hazaérkezvén, még egy darab ideig készülhettem Lökös-házán svájci utamra, mert töméntelen kongresszusi nyomtatvány várt reám. Lenn az egyik szomszéd német faluban még észleltem a kivándorolni készülőket viselkedését és lelkületét. Elindulásuk előtt általuk megrendelt misét hallgattak. „Jó nép ez”, – írom naplóm-ban, – „komoly oknak kell lenni, mely őket ilyen lépésre bírja. Innen nem kivándorlási ügynökök csábítják ki a földetlen jobb elemeket. A munkaadó parasztgazdák, mert nagybirtok ott nincs, szűkkeblű viselkedése a mezőgazdasági munkásokkal szemben nem legkisebb előmozdítója és tényezője a kivándorlásnak. E cudar munkaadóknak halvány fogalmuk sincs a társadalmi szolidaritás-ról.”

Alig tudok most a kirándulások felemlítéséből kifogyni. Aradról megint gyorsmotorral jutottam el az aradcsanádi vasúton Szegedre, ahol az iparfejlesztés tárgyában országos kongresszust tartottak főleg az ipartestületek. Augusztus 24-én délután 3 órakor érkeztem oda. Az országnak ez a terjedelemre és népességre nézve második városa, mióta nem láttam, nagyot haladt. A kongresszuson számos régi ismerősömmel találkoztam. Annak három csoportjában felváltva hallgattam a tanácskozásokat, melyek során egy-egy jó eszme felmerült ugyan, de általában elcsépelte régi dolgokon rágódtak. Több érdeklődéssel néztem meg az ottani nagy kendergyárát és az iparos segédszemélyzet kiállítását, ahol báró Bánffy Dezsővel, ekkor szegedi képviselővel találkoztam. Mégjőbban érdekelt a szegedi közművelődési palota. Az ottlevő 67.000 kötetnyi, célszerűen kezelt könyvtár, valamint a kereskedelmi és iparkamara állandó kiállítása figyelemre méltó kulturári tényezők.

Másnap az esti gyorsvonattal a hazavezető vonalon fekvő Mezőhegyesre utaztam, ahol meghálván, egy egész napig néztem végig tervszerű vezetés és szakemberek magyarázata mellett ezt

a páratlan nagy állami mintagazdaságot. Kitűnő fogatokon futottam be az összes mezőgazdasági, állattenyésztési, ipari bámulatos telepeket és látnivalókat. A répacukorgyár, a sok gazdasági szeszygyár, a ménesek, gulyák, sertés- és juhnyájak és tenyészetek megtekintése közben igazán csodálatra méltó dolgokat láttam ott újból. A volt gyakorlati ember és a nemzetgazdaság tanára itt az egész földművelési kultúra és politika törvényszerűségeit megvalósítva vonulathatta el lelki szemei előtt. Különböző szakmám más terein is hasonló szemléleti oktatásban szoktam volt már régóta részesíteni magamat. Este, – korábbi megállapodásainkhoz képest, – Thék Endre rokonommal találkoztam a gyorsmotoron, akit mint vendégemet vittem Aradon át Lökösházára. Érdekes és hasznos eszmecserét folytattunk ott másnap. Valamivel később a székudvari tisztartóval jöttem össze s a vidékünkön észlelhető közgazdasági és társadalmi új dolgokat hánytuk-vetettük meg vele.

Vége svájci kiküldetésem került sorra. Javaslatomra a magyar kormány megbízott azzal, hogy a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületet hívjam meg 1908-ra Budapestre. Kívánatomra egy iparfelügyelőt is adtak mellém, aki főleg a vegyészeti vonatkozású szakkérdésekben volt hivatva engem támogatni. Szeptember 14-én érkezvén Budapestre, másnap Apponyi és Darányi miniszterekkel volt hosszabb bizalmas beszélgetésem. A kereskedelmi minisztériumban csak Szerényi József államtitkárral értekezhettem. Kiutazásom előtt elmentem a városligeti Washington szobor leleplezésére is. Azt tudvalevőleg az amerikai magyarok állították fel. Megjelentem az ebből az alkalomból rendezett lakomán is, ahová ők meghívtak, akiket azután beszédben üdvözöltem. Felkészítőmben elmondtam nézeteimet az amerikai magyaroknak az itthoniakra kívánatos hatásgyakorlásáról.

Lenke ismét velem jött Genfbe, ahol ezévből a nagygyűlés tartatott, ámbár nem volt teljesen egészséges. Az orvosok biztatása és a látnivalók által keltett várakozás bátorságot öntött belé. Igen kényelmesen, külön fülkében és a hajón Velencéig külön luxus-kajütben utazván, reggel nyönyörű kilátásunk nyílt a lagúnák városára, ahol az elsőrangú Danieli szállodában elhelyezkedvén, siettünk régi emlékeinket felújítani. Az Akadémiában a remek képtárt néztük végig. Majd kirándultunk a lidói új tengeri fürdőtelepre. Meglátogattuk a Melleville-féle csipke és a Rigó-féle mozaik manufaktúrákat. Muranoba is készültünk, de a beálló szakadó eső miatt oda nem mehettünk ki. Másnap, már nem tudom hányadszor, Milanóban jártuk be a csodás márvány duomot. Azután a roppant dús nemzeti kiállítást, mely bizonyos vonatkozásokban nemzetközi volt, szemléltük meg. Én majdnem rogyásig fáradtam az ipar- és művészet kincseinek nézetezésében. Megnéztük Kairo reprodukcióját is. Szeptember 21-én a nemzetközi szövetező kongresszus

tagjai közé léptem be. Hazánk is – elég gyöngén – képviselve volt. A francia és olasznyelvű előadásokat és felszólalásokat végighallgattam. A felszólalók közt a híres Lüzatti beszédét figyeltem meg legjobban. A kiállítást én még két napig bújtam, de jutott időnk a Brera-múzeum gazdag festészeti kincseinek s a San Ambrogio-ban Leonardo da Vincinek utolsó úrvacsorát ábrázoló világhírű freskójának a megtekintésére is. Szeptember 23-án utaztunk a Lago Mag'giore partján az éppen akkortájt megnyílt új svájci vasútvonalon és a 20 kilométer hosszú Simplon alagúton keresztül Genf felé. Ez a csoda a maga villanyoserejű vontatásával ámulatba ejtett.

Visptől (Viège) Zermattig az Abt-féle félig adhéziós, félig fogaskerekű vasúton utaztunk gyönyörű vidéken át. Zermattban már csak egy szálloda volt nyitva, Mikor reggel kinéztünk az ablakon, szobánk ablakából megpillantottuk a Matterhornt a maga impozáns hófedte sajátságos görbe csúcsával. A gyöngélkedő Lenkét nem bírtam lebeszélni, hogy korán reggel ne jöjjön velem a Gornergratra. És valóban leírhatatlanul szép volt az annak csúcsára felvivő fogaskerekű villamos vasút mentén, annak kilátó kocsijából élvezhető panoráma kibontakozása. A tetőről csodálhattuk az égig emelkedő csúcsok közt a Monte Rosa képét. A ragyogó verőfényben széttekintve a kínálkozó látvány csodálata vett erőt rajtunk. Fenn a tetőn másfélórás kapaszkodás után a ritka levegőben elszorult az ember melle. Az ottartózkodás és leereszkedés sokkal kevesebb időt vett igénybe. Azután egyenesen a Rhone völgyébe ereszkedtünk le és Sión, Saint Maurice, Villeneuve s Lausanne mellett elhaladva, este 8 órakor Genfben érkeztünk. Ottani magánéletünkről csak annyit említek meg, hogy a kongresszus megnyílta előtt kirándultunk a már Franciaországban fekvő Ferneybe, ahol felkerestük Voltaire volt nyaralóját, de erős bise fűjvén, sajnos, Lenke ekkor meghült s hurutos lett. Megtekintettük a nagy író lakószobáit és parkját is. Most azok magántulajdonban vannak. Végimentünk a hosszú lugason, ahol ő járkálva és könnyű kis asztalkát hordva magával, munkáinak egy részét írta. E helyről gyönyörű kilátás kínálkozott a Mont Blanca, amelynek látása valószínűleg őt is úgy felemelte hajdan, mint most minket. Onnan Bois Battieba, majd a genfi tó legmélyebb rétegének vizét szolgáltató vezetéki nagyszerű gépházat (forces motrices) tekintettük meg.

Szeptember 27-én Genf-kanton igen régi nagy gyűléstermében, mely arról nevezetes, hogy abba a szomszédos falvak képviselői számarháton is feljuthattak, a francia kanton kormányelnöke fogadott bennünket. A különféle nagyobb államok kiküldöttei kormányaik nevében üdvözölték azután a nagygyűlést. Ez a múlt alkalommal elmaradván, én ily beszédre most nem készültem, de

nem akarván lemaradni, rögtönözve teljesítem ebbeli kötelességemet, mely – amint láttam – jól sikerült. Délután az osztályok dolgoztak, én kettőnek, háromnak vitáiban is részt vettem. Este a város által rendezett fogadtatásra mentem el és ott, valamint az előző napi ismertető estélyen, korteskedtem előterjesztendő meghívásom mellett. Jellemző, hogy a francia kormány képviselője, Mr. Arthur Fontaine, már akkor ekkép nyilatkozott: „Mais, Monsieur, que voulez-vous, vous n’êtes pas un pays neutre.” – Két napig behatóan tanácskoztunk a napirend tárgyairól. Én már a főbizottságban előadtam kívánságomat, de a teljes ülésre utaltak. A plenum ülésezése végén francia, német és angol nyelven csakugyan elő is terjesztem a meghívást, ami a magyar kormány részére meleg köszönet megszavazását vonta maga után, nekem pedig sokan gratuláltak. De a plenum sem akart ekkor mindjárt határozni, hanem a meghívást az elnökség útján az egyes nemzeti szekciókhoz tette át döntés végett. Kisebbségben maradtunk, mert tizenkét szavazat közül csak ötöt kaptunk és pedig Német-, Svédország, Ausztria, Svájc és természetesen Magyarországtól. Belejátszott a politika is. Érdekes a svájciak felette tapintatos eljárása. Biztosak voltak már a maguk többségéről, de a magyarokat sem akarták a nagy kisebbséggel maguk iránt rosszul hangolni. Lehet ebben is tanulni tőlük. A Genf városa által a nagy színházban adott fényes banketten én már nem beszéltem, csak meghallgattam a gyönyörű francia felköszöntőket, melyek közt különösen tetszett Lachenaleé, aki akkor a svájci köztársaság alelnöke volt. Az utat hazafelé szintén nem egyenest és rohanva tettük meg, hanem a közbeeső nagyvárosokban újra szétnéztünk. Bécsből még kirándultunk Badenba is, ahol rokonainkat látogattuk és velők tekintettük meg Helenenthalt.

Sokat tanultam és tapasztaltam ez úton. De miként jegyzeteim mutatják – nem elégelve meg a sok mozgást –, még Aradot is megjártam és október 6-án a tizenhárom vértanú szobránál is megjelentem, midőn a függetlenségi párt a maga főembereinek, kormány férfiaknak leküldése által e gyászos emlékűnnepen is jónak látta tüntetni. Feleségem meg Magyarádra ment és csak október 24-én került fel Budapestre, ahol engem már korábban felhalmozódott sok munka várt. A folyó dolgok mellett kiküldetésemről nagyobb, nyomtatásban is megjelent jelentésben kellett beszámolnom. A társadalmi kötelességek is fokozottan vettek igénybe. Ismerőseim közül gróf Zichy Jenő, Acsádi Ignác, Jeny Lajos és Hegedűs Sándor haltak meg. Különbféle érzelmekkel, de azok végtisztességtételein is megjelentem. Mikor Lenke feljött, a nőgyógyászati klinikán megállapították, hogy sebe nem gyógyul. Annak erőteljesebb sarjztatása céljából egy villanyos lámpából összealkotott készüléküket küldték el megfelelő személyzettel

lakásunkra s azt alkalmazták nála is. Ez a kísérletezés – mint később kimutatom – csaknem végzetesnek bizonyult. Az év utolsó napján értesültem arról, hogy Tormay Béla is elhunyt. Tehát ily rövid idő alatt a magyarságnak mennyi munkása pusztult el. Naplómban megállapítom, hogy a roppant havazással végződött 1906. év reánk nézve sok tekintetben rossz volt. Jobb esztendőtt kívántam, de biz az nem következett be.

Az 1907. év megint nemcsak rendkívül változatos volt reám nézve, hanem azalatt házitűzhelyem körül ismét nagy válság fejlődött ki, mely annak elpusztulásával fenyegetett. Ezért hivatásomnak is alig tehettem eleget, a politikának pedig nem szentelhettem elég időt. Társadalmi feladataim reám szakadt nagy terhe alatt, mivel azoknak minden áron meg akartam felelni, valósággal roskadoztam. Nagyobb utazásról ez évben szó sem lehetett, csak az országban jártam-keltem.

Házitűzhelyem veszedelmét hú élettársam második operálatásának előzményei és következményei okozták. Az életerő fokozása tekintetében annyira magasztalt tátrai téli tartózkodást vélték alkalmazandónak. Ezt különösen a műtőtanár ajánlotta. Jan&ariús 6-án ennek folytán már úton is voltunk oda, miután előtte való napon feleségemet a klinikán megvizsgálták volt. Úgyszólván hótengeren át utaztunk fel. Már a vasúton gyengélkedett, de erre ügyet sem vetettünk. Utunk Poprádtól Ó-Tátrafüredig nyitott szánon, roppant hidegben, de csaknem teljesen szörmékbe temetve, érdekes volt. A poprádvölgyi szokatlan roppant hideg után jól esett az enyhébb és tisztább havasi szélmentes levegő. Lakásunk és ellátásunk kifogástalannak bizonyult. A minden részében központilag jól fűtött modern nagy szálloda igazán enyhe hely volt. De Lenke már az első este nagyon fázott, amit én csak a téli utazásnak tulajdonítottam. Este nagyon fáradtnak érezvén magát, nem is jött le velem az étterembe. Már aggódtam e miatt, aggodalmam azonban másnap eltűnt. A csodás látványt nyújtó táj, amint én neveztem, a tél költészete, elragadott mind a kettőnket. „Igen nagy magasságban élünk – írámm –, hideg van, de nem fázunk, sőt kellemes élénkületet éreztünk. Fárasztjuk magunkat és nem fáradunk. Sok az ismerős, de a remekül berendezett szálloda nincs túlszűfolva. Este szaloniasan öltözve vacsorálunk, beszélgetünk és zenét hallgatunk. Én nekibátorodva mindennap hideg ledörzsölést is veszek, ami még inkább edz. Felmegyek a simára lehengerelt havas hegyi úton hócipővel; Lenke félúton elkísér. A természet főséges csendje, csillámló, tiszta, teljesen portalan fehérsége meghat bennünket. A fák hódíszre groteszk alakokat öltött. Ez a téli tájkép leírhatatlan, sőt le sem festhető híven, mert ragyogása még a leggeniálisabb festő ecsetjének nyomán is hiányzanék. A nap alacsonyán jár, de már délelőtt tíz óraker

eléggé melegít. Dél tájban egyes védett helyekre oly melegen süt, hogy a felsőkabát is fölösleges, mert a nagy hideg közepett izzad benne viselője. Feleségemet ez, valamint a mérsékelt séták s a jó társaság feltűnően szórakoztatták. A téli sport minden nemének szemlélete felvillanyozta úgy, hogy egy keveset ő maga is tobogánzott. Együtt töltött szabad óráinkban érdekesítő regényeket olvastam neki. Látogatásunkra Thék Endre és neje is felrándultak a nekik levélben leírt csodát megbámulni, s így meghittebb rokoni körünk is volt. Reám nézve ez a tartózkodás még azért is nevezetes, mivel Széll Kálmán beteg feleségét, Vörösmarty Ilonát felhozván, egy napig ott tartózkodott s este nekem, Fraknoi püspöknek és Tauffer Vilmos egyetemi tanárnak nagyon sok, részben intim természetű politikai részletet mondott el az utolsó évek történetéből. Szívesen hallgattam, mert így több nézetemet korrigálhattam. Három óra alatt előadta hat évnek pragmatikus történetét. Ilyformán felüdültem feleségemmel együtt e tündérországbán. Ez elfeledteté velünk, hogy Lenkének általam – egyáltalán nem észlelt – fázásai vannak. Ő sem nagyon vette fel azokat, habár egy kissé mindig panaszkodott miattuk. Midőn januárius 20-án este későn haza megérkeztünk, mindketten szerencséseknek vallottuk magunkat, hogy megtehettük ez utat.

Másnap már reám szakadt a sok dolog, de azt könnyen végeztem. Lenkével még részvétlátogatást is tettünk egy ismerős családnál. A nagyon szomorúan alakult belpolitikai helyzet és az Akadémiának is minden ügye érdekelt. De már négy nap múlva az orvosoknak kénytelen voltam azt jelenteni, hogy feleségem nagyon lázas és rosszulléte fokozódik. Háziorvosunk mindjárt kijelentette, hogy szerinte a baj a be nem gyógyult sebtől származik, ezt meg kell alaposan vizsgálni, mert ha fölvevése igaz, akkor az újabb műtét kikerülhetetlen. Csaknem másfél hónapra volt szükség, míg odáig tudtam vinni a dolgot, hogy március 12-én mentőkocsival Lenkét megint az István-úti szanatóriumba bevihettem. Ott másnap dr. Bartha Gábor ismét nagy operációt hajtott rajta végre. Feleségem teljes három hónapig folyton ágyban senyedvt, mialatt gyakran a pokol kínjait állotta ki. A mi szenvedéseinkről talán jobb hallgatnom. Kötelességem teljesítésének tudatában sztoikus béketűréssel viseltem azokat. Számptalan bölcs mondásban kerestem bánatom és bánaltalmazásaim miatt vigaszt, de azok leírt sorai közt az eredményért való benső aggodás is kiolvasható.

Június 11-én vihettük vissza feleségemet fővárosi otthonunkba, onnan pedig egy hét múlva Lökösházára. De ő persze rendkívül gyöngye, leromlott, ideges és nagyon érzékeny volt, akit testileg és lelkileg jól kiszámított taktikával s szeretetteljes türelemmel kellett lábra állítani. E tekintetben nagy hálával tartozom Tilda

nővéremnek és feleségem kiváló özvegy unokanővérének, most már néhai farádi Vörös Vidóménak, akik finom női tapintattal és csaknem önfeláldozással igyekeztek neki, ha kellett éjjel-nappal is segítségére lenni. Különösen az utóbbi derék hölgy a sebészeti kezelést is megtanulta, hogy pusztánkon az orvost nélkülözhetővé tegye. Bartha ugyanis feleségem idős édesatyját kímélni és ideges természeténél fogva a betegről távolabb tartani óhajtotta. Nekem most újabb kötelességem lett a derültebb hangulat megteremtése és valóban, a szórakoztatás minden faja megtették hatásukat úgy, hogy én – másodszor ez évben – július 9-én elutazhattam a Tátrába, mert az én idegeim és légzőszerveim is meglehetősen meg voltak viselve. Kassán Leskó István öreg kanonok barátom megmutatta nekem II. Rákóczi Ferenc utolsó nyugvóhelyét és talán utoljára jól szétnéztem akkor Felső-Magyarország később elveszett fővárosában. Sok felvilágosítást kaptam az összes ottani viszonyokról. Naplómban hosszasan elmélkedem annak még nagyobb magyar közművelődési központtá való alakítgatásáról. Ma arról már fájdalmas még beszélni is.

Az ótátrafüredi tartózkodásnak egyes részleteit mellőzöm, mivel azok előadása csak ismétlésekbe ejtene. Sok rokonnézetű tanárral s politikussal találkoztam ott, akikkel beszélgetve számos, színfalmögötti dologról értesültem, de nem mindig épültem belőlük. Egy ismerősöm akkor utazta körül a földet, egy másik Japánból érkezett meg, ahol az országot és népet tanulmányozta. Nyilvános előadásai és a velők folytatott beszélgetések éppen akkor napirenden lévő szociológiai olvasmányaim mellett igen tanulságosak valának. Akkortájt alapítottuk ugyanis a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet, melynek egyik igazgatójává lettem. Megnéztem gróf Teleki Sándornénak éppen elkészült pompás emeletes szilárd nyaralóját, ahol a jeles író nő szép Tuskulanumot alkotott magának. Lenke kedélyhangulatáról gyakran kaptam nem kielégítő tudósításokat. Távollétem alatt egyszer fel is utaztak Budapestre dr. Bartha Gáborhoz, de aki vidékre volt kénytelen elutazni, nekik tehát csalódottan tovább kellett várniok odafenn. Augusztus 8-án már megint Lökösházán voltam, ahol Lenke és környezete lampionkivilágít ással fogadott. Már nem annyira testileg, mint kedélyileg volt beteg. Az ő ápolása tehát igen kombinált eljárást kívánt meg.

Érdekes, hogy ez időben Schoppenhauer bölcseletével is foglalkoztam. Azt találtam, hogy annak – pesszimiztikus szelleme dacára – sok igazság képezi a magvát. A való az egyesre nézve nem mindig reményteljes s igen magas szempontra kell fölemelkedni, hogy a reánk esetleg nem kedvező fejlemények és kilátások közt el ne keseredjünk. Természetesen nem mindig voltam rá képes, de néha igen és akkor a dolgokat a természetes

rend elemeiként fogtam föl és kezeltem, ami bizonyos megnyugvással járt s a tételek helyessége iránti bizalmat fokozta bennem. Így következett be az, hogy a kellemetlen házi és egyéb viszonyok közt lelki egyensúlyomat, erélyemet és ruganyosságomat megtarthatam. Igyekeztem mindent egészen tárgyilagosan úgy venni, ahogy tényleg van s azok rossz oldalai mellett a jókat is felfogni. Nem lettem Ugyan optimista, de pesszimistává engem még Schopenhauer tanulmányozása sem tehetett. Persze ez nem csupán a törekvés s a tanulmány eredménye, hanem a vérmérséklet dolga is. Az szerencse, ha nem teszi lemondóvá s tétlenségre' és tehetetlenségre nem kárhóztatja az embert. Ennek óvó példája naponkint előttem állott. Tevékeny voltam most is. Aradot félnap alatt meg tudtam járni s ott minden dolgomat képes voltam elvégezni azalatt, pedig félóráig kellett a vaspályához menni s azon egy óráig utazni a városba.

Nővéremmel együtt elmentem születésünk helyére, a békés-megyei Gerendásra, hogy a gróf Apponyi Albert által akkor parcellákban eladott gyönyörű 4000 holdas termékeny és fadús birtoktól, ahol napvilágot láttunk, végleg elbúcsúzzunk. Megtekintettem akkor a földgázzal fűtött *műalmot* is, mely maga is kincset ért. Nem értettem a dolgot. Ezt a kirándulást egy rokon látogatással és Csorváson boldogult anyai nagybátyámnak és nejének (akik míg gyermekeik nem születtek, engem örökbe akartak fogadni) sírjának felkeresésével kapcsoltuk össze. Később megint együtt felkerestük családi sírboltunkat a battonyai temetőben, ahol drága elhunytaink emlékének kegyelettel áldoztunk és bámultunk magunkon, hogy régebben annyira sajtó fájdalomainkat az idő folyása mily nagy mértékben tudta eltompítani.

A napi gondok, teendők s a jövőendő feladatokra való szorgalmas készülés mellett arra is maradt kedvem, hogy vidéki otthonomból augusztus 24-én néhány napra felránduljak Pozsonyba, ahol a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 34. vándorgyűlésüket tartották. Negyedfél évtizeddel előbb Mehádián szintén megjelentem volt gyűlésükön. Most sokkal többet láttam, hallottam, észleltem és tapasztaltam, ami folyamatban lévő társadalompolitikai és szociológiai tanulmányaimat igen alkalmasan kiegészítette. Élveztem is a gyűlést s csak az fájt, hogy Lenkét nem hozhattam magammal, sőt ott róla megint leverő értesülést kaptam. De míg ez bekövetkezett, tudós barátaim és ismerőseim társaságában nemcsak okultam, de valósággal szórakoztam is. A nagygyűlést – eberhardi birtokáról saját fogatán berándulva – Apponyi, mint vallás- és közoktatásügyi miniszter remek beszéddel nyitotta meg és azután vezette is. Az előadásokat és vitákat feszült figyelemmel és mohó tudásvágygal hallgattam végig. A szakemberekkel s magával az elnökkel is több ízben volt bizalmas

beszélgetésem. Jelen voltam a 90 éves dr. Kanka híres odavaló szemorvos által vezetett pozsonyvidéki orvosegyleti közgyűlésen is. Továbbá időt szakítottam e nekem oly kedves városban ifjú éveim emlékeinek felújítására s a város haladása és föltűnő magyarosodása őszinte örömmel töltött el. Meglátogattam szép villájában akkor már nagyon beteg Králik Lajos ifjúkori barátomat, akivel az utolsó kellemes órát töltöttem. A nyári színházban tartott népes lakomán Konkoly Thege Miklós, aki az ógyallai csillagda meglátogatására hívott meg, mely látogatás azonban, sajnos, elmaradt, Török Aurél és Ilosvay Lajos, az ismerkedési estélyen pedig leghíresebb orvosaink képezték társaságomat. Az ülések és beszélgetések által befolyásolva e tanulságokat jegyeztem fel: „Ismereteink folyton bővülnek és tisztulnak, de ehhez számtalan igazságnak tartott tévedésre, szkepszisre s újabb és újabb kutatásra van szükség. A kritika állandóan nagy szolgálatra van hivatva. A formulázáshoz is nagy lelkiismeretesség és elfogulatlanság kell múlhatatlanul.”

A kongresszus befejezte után külön gőzhajón kirándultunk Dévénybe. „Ez – már csak romjai Után ítélve is – hajdan nagy határerősség lehetett, melyben több ezer harcos elfért. A Duna és a Morva összefolyásánál festői vidéken fekszik. A látóhatáron tiszta s szép időben a bécsi Szt. István székesegyház ismert hegyes tornya is látható. Árpád szobra méltó határjelünk ott. Adja az ég, hogy azt saját arravalóságunk mindig dicsőségesen meg tudja védelmezni.” így írtam akkor. Mi minden történt azóta! Hazautaztomban Lenke orvosait is kerestem, de nem találtam a fővárosban. Még aznap este megérkeztem Lökösházára. Több mint két hetet tölthettem ekkor odalenn, házi és gazdasági dolgok, gondok és törekvések közt. Tudományos munkásságot csak lopva folytathattam, pedig több irányban kellett előkészülnöm.

Mint már említtem, ez évben szakadt nyakamba az elég nehéz vajúadások Után megalakult Magyar Társadalomtudományi Egyesület szellemi és anyagi vezetésének legfőbb terhe. Eleinte vonatkoztam annak viselésére vállalkozni, de csakhamar meg kellett arról győződnöm, ha ezt az áldozatot nem hozom meg, a társadalmi politika elfogadható és tárgyilagos tudományi megalapozásának még a komoly megkísérlése is jó időre hiú ábránd marad. A világpolgári radikalizmussal s a magyar nemzeti jelleget, a történeti fejlődést s a józan fokozatos haladást semmibevevő Jászi Oszkár-féle Társadalomtudományi Társulat féktelen grasszálásával szemben valamit már kellett tenni. Pökhendi és öntelt, szédelő ügynevezett tudósai voltaképp előcsahosai voltak a szélsőségekhez hajló szocializmusnak. Valósággal a szociáldemokrácia szolgálatában állottak s az állván hátuk mögött, előttem is érthető volt lendületes, terjeszkedő áltudományos munkásságuk. A Széchenyi szelleme érvényesülését életkérdésnek tekintő értelmi-

ségnek mind szélesebb köre lehetetlennek vallotta, hogy üzelmeket tovább is összetett kézzel nézze. Az ennek ellensúlyozására hivatott egyesület alakításába bevontak engem is, aki minden elfoglaltságom mellett sem tartottam megengedhetőnek a meghívás visszautasítását. Így jutottam jeles férfiak társaságában annak igazgatóságába, ott pedig az ügyvezetés élére. Éreztem a felelősséget, azért minden erőmet meg akartam feszíteni, hogy ezt a nagy közérdeket szolgálhassuk. E végből a szellemi erők szervezésén kívül az anyagi eszközöket is meg kellett szereznem, hogy kifelé is befolyást gyakorolhassunk a közvéleményre.

A tavasszal megalakult egyesület első akciója a szabadoktatási szaktanácskozmány, később pedig a Pécssett október 3-5-ik napjain tartott Országos Szabadoktatási Kongresszuson való részvétel volt. Azon a szocialisták és állítólag tudományos előcsapataik is készültek megjelenni, oda tehát kellően fölszerelve kellett mennünk. Budapesten szeptember 27-én tartottuk meg ankétünket, mely érzésünk szerint jól sikerült. Közben mindenféle intézkedést megtettem és összes másnemű teendőimtől maradt szabadidőmet készültségünk érdekében használtam fel. Megfigyeltem a városligeti iparcsarnokban éppen akkor látható műnk és jóléti és balesetmegelőzési tárlatot is. Pécsre egész vezérkarral utaztam el. Már a megérkezés napjának estéjén kitént a furcsa „szakgyűlés” valódi jellege. Mert az voltaképp szociáldemokrata demonstrációnál és agitációnál nem volt egyéb. Az előértekezlet Pikier Gyula tüntető és folytonos éljenzésével vette kezdetét. Ennek ellensúlyozására az összes szabadelvű és klerikális nem szocialista elemek az én nevem hasonló hangoztatásával tömörültek. Roppant tömegek érdeklődése mellett két teljes napig formaszzerű csatákat vívtunk, melyben a közfelfogás szerint úgy érvelés, mint szónoki harckészség dolgában jól állottuk meg helyünket az erőszakoskodó szocialistákkal szemben. Egyik jellemző mozzanata volt eljárásuknak az, hogy a közoktatásügyi miniszter képviselőjében megjelent Szász Károly osztálytanácsost, a későbbi képviselőházi elnököt nem engedték szóhoz jutni és pedig Pikier parancsára. Engem is reakciónárius emberként kezeltek és igen ellenséges hangulatot mutattak irántam. Ennek oka nemcsak eddigi magatartásom és a szociális kérdéstről vallott felfogásom volt, hanem pillanatnyilag az is volt, hogy a nekem kiosztott szállodai lakásból egy kanonok vendégül hívott magához és egész lakosztályt bocsátott rendelkezésemre. Az egyik napon ebédre gróf Zichy Gyula megyéspüspök vendége voltam Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspökkel együtt. Ugyanez alkalommal az utolsó este részt vettem a pécsi katolikus jogakadémiai ifjúság szociális körének alakuló ülésén és ott hosszabb lelkesítő beszédet kellett tartanom.

Ez évben általában sokat foglalkoztam az ifjúsággal. A megalakult budapesti Széchenyi Szövetségben előadást tartottam és azt a műügyetemen tartott Széchenyi-előadássorozatomra ismételve vendégül láttam, ami azt hiszem, irataim mellett segített a Széchenyi kultuszt terjeszteni az ifjúság körében. Péccett akkor nagy vidéki gazdasági és iparkiállítás rendeztek. Annyi időt szakítottam magamnak, hogy azt ismételve megtekinthessem. Behatóan megnéztem a Zsolnay-féle majolika gyárat, valamint a gyönyörűen restaurált róm. kat. székesegyházat, mely a maga művészeti díszítményeivel ritkítja páriját hazánkban.

Hazaérkeztem után az egyetemen Pikler ellen pécsi viselkedése miatt vizsgálat indult meg. Engem is ki akartak hallgatni, ez azonban elmaradt. Ehelyett Apponyi október 14-én a minisztériumban fogadott, ahol megadtam neki minden tőle kívánt fölvilágosítást. Leplezetlenül elmondtam ekkor minden függő társadalmi kérdésre vonatkozó véleményemet, mert kijelentette, hogy arra súlyt helyez. Politikáról nem beszéltünk, mert ebben nem érttem vele egyet és azt gondoltam, hogy társadalmi tevékenységgel, melynek terére visszavonultam, talán többet tudok a köznek használni. A politizálással nem akartam ennek lehetőségét kockáztatni. De ő másképp is bizalmas volt. Elmondta okait, melyek őt remek gerendási birtokának eladására bírták. Nem győzött meg velők, de nem akartam vele vitatkozni. Egy azon időből fennmaradt levelem tanúsága szerint ez; alkalommal én azt találtam mondani, hogy az ember igazán mégsem intézheti a maga sorsát. Erre ő a következő megjegyzést tette: „Igazad van, példa vagyok e tekintetben magam is. Azt hittem, hogy a politikai élettől visszavonulhatok, de ha ezt nem tehetem is, nagyon mérsékelten fogok abban részt venni. Nem vonultam vissza, sőt a legnagyobb mértékben belemerültem. Volt idő, midőn azt akartam, hogy sohasem legyek miniszter; de ha azzá kellennem, a vallás- és közoktatásügyi tárcát semmiesetre sem vállalom el. Miniszter lettem s éppen vallás- s közoktatásügyi. Azt gondoltam, hogy sohasem fogok megnősülni, de ha nősülök is, osztrák nőt semmi esetre sem veszek el. Megnősültem és osztrák nő a feleségem.” Én e tekintetben azzal vigasztalám meg, hogy házasságával megütötte a főnyereményt. Azt felelte, hogy igen, házasságával ternőt csinált.

Társadalmi tevékenységem ez időben annyira ment, hogy még a diákmenzák és egyesületek gyűléseire is ellátogattam. Néhány helyen rossz levegőben is kellett beszélnem. Valószínűleg valamelyik ilyen helyen újult ki influenzám, nem is tudom hányadszor. Most már rajtam volt a sor, hogy ápoljanak, mert két hétig megint lázasan ágyban feküdtem. De ott sem volt békém. Az új egyesület, a műügyetem, az Akadémia és sok más testület szakadatlanul

igénybe vették közreműködésemet. Még betegen, lázasan is dolgoztam, vagy legalább is irányítottam. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület mezőgazdasági ipari és kereskedelmi szakosztályának elnökségéről leköszöntem. A lemondás visszavételére az egyesületi igazgatót küldték hozzám, de mikor ez nem használt, maga az elnök, gróf Dessewffy Aurél vette kezébe a dolgot és megígérte, hogy a szakosztályt más alapokra helyezve, kiváló szakembert szerződötnek titkáruul, csak maradjak. Nem tehettem mást.

Gondoskodni akarván arról, hogy tanszékekre utódok álljanak a műegyetem rendelkezésére, szigorú habilitációk mellett magántanárokat vontam oda, más nem alkalmas elemeket pedig igyekeztem onnan távoltartani. Az is sok küzdelmembe került, mert valóságos invázió készült ezirányban.

A Magyar Társadalomtudományi Szemle alapjait a munkatársak megszervezése és némi anyagi támogatás biztosítása által igyekeztünk lerakni. Nekem jutott a feladat, hogy az anyagiakat valamiképen megszerezsem. Párt nem állott hátunk mögött. A magyar értelmiség nem volt áldozatkész. Mecénásunk nem akadt. Nem volt más mód arra, hogy e folyóirat exisztálhasson, mint a tagdíjnál nagyobb előfizetési díjakat mennél nagyobb számmal gyűjteni. A mi közönségünk tömegesen erre sem lévén hajlandó, kieszközöltem, hogy három minisztérium és néhány közintézmény többszáz példányra előfizetett, melyeket azután szétküldhettek. Ez volt a legszerényebb alakja a köztámogatásnak, melyhez azért volt szabad folyamodnom, mert az számunkra létfeltétel és az érte kapott hatás közérdekű volt, hiszen a társadalom fenekestől való felforgatása ellen kellett védekezni. Hogy ez: mennyi utánjárás, rábeszélést és buzdítást tett szükségessé, arról akkor is, később, is csak keveseknek volt kellő tudomásuk. A Szemle számára nemcsak magam írtam, hanem a megnyert pl. francia írók cikkeit is fordítottam, a többiekét pedig társaimmal együtt sajtóképessé tettem. Általában igen alantas mechanikus jellegű munkákra is kellett vállalkoznunk, hogy a nagyon szegényes erkölcsi és anyagi támogatás mellett a semmiből teremtünk valamit.

A politikai életnek most különösen társadalompolitikai vonásai ragadták meg figyelmemet. Nagyon levert a Polonyi-Halmos-féle eset botránja. Emiatti szégyenletemben nem tudtam hová bújni, mert nagyon izgatott, hogy a főváros teljesen intakt polgármestere azzal vádolta a koalíció függetlenségi igazságügy-miniszterét, hogy városi bizottsági tagságát mint ügyvéd, a maga anyagi előnyére használta ki. Különben nagyon elégedetlen voltam azzal is, hogy a koalíció egyes pártjai nem éppen fegyverbaráti viselkedést tanúsítottak egymással szemben. Az alkotmány párti klubban maga gróf Andrássy Gyula panaszkodott előttem, hogy a függetlenségek már is fenekednek ellene. Később bevallotta, hogy a

nemzeti követeléseket azért is szorgalmazza, hogy a függetlenségi párt mérsékelt elemeivel új pártalakulást létesítsen. Nagy nemzeti szerencsétlenségnek mondotta, hogy Apponyi elhagyta az 1867-es alapot, mert ha ők ketten minden fenntartás nélkül szövetkezhettek volna, senki nem bírt volna velők. A szabadelvű párt régi emberei is, mint Horváth Lajos és Falk Miksa leplezetlenül elmondták előttem nézeteiket. A függetlenségek közül a volt nemzeti pártiak, akik még most is mint ilyenek éreztek, szintén tájékoztattak. De ez a sok vélemény koronként oly zavarosan állt előttem, hogy nem tudtam, voltaképp milyen a helyzet. Az alkotmánypártban Szivák Imre mondta nekem, hogy itt a főembereknek igazán jó összeköttetések nincsenek Bécsben, Andrássy pedig bevallotta, hogy a király nem támogatja őket. Mindennek ismerete nem hatott reám megnyugtatóan.

Nyomorult közállapotaink annál inkább elszomorítottak, minél jobban belehatoltam a nemzetek belső életének tudományos elemzésébe. Eközben nyitott szemmel jártam-keltem és vizsgáltam minden fontosabb jelenséget. Nem kis részben ez tette lehetővé, hogy saját nagyobb és kisebb bajaimat lelki egyensúlyom megzavarása nélkül elviselhettem. Igyekeztem minden irányban igazságosan és erkölcsi bátorsággal eljárni. Kezdtém mindent sub specie aeternitatis tekinteni. Lenke kívánságára két kisebb sírboltot vettem a Kerepesiúti temető árkádjaiban.

A magyar társadalom hibáinak, hiányainak s bűneinek számbavétele után néha örvendtes jelenségeket is véltem látni. Így például június 9-én, midőn a már 77 éves Ferencz József király, aki magas kora ellenére jó színben volt, a mezőgazdasági múzeumot pompás új palotájában megnyitotta. Akkor az ott megjelent díszes magyar társaságban, melynek szemlélete büszkeséggel töltött el, valóban gyönyörködtem. Annak tagjaival ott és mindenütt, ahol találkozom velők, eszméimről beszéltem s buzdítottam őket, hogy a társadalom reformálására irányuló önzetlen törekvéseinket támogassák. Akkor a szociológiai művek után Spencer etikáját tanulmányoztam. Hol vagyunk ma ettől! A nagy városokban kapott összes benyomásokat a vidéken dolgoztam fel. Így ott is jobban megláttam a hiányosságokat és tévedéseket. Ezek nem bosszantottak, mert ismertem az okokat, de nemzeti érzésem nagyon élénk lévén, fajom minden gyarlóságát és fogyatkozását élénken fájlaltam.

Szeptember 14-én, hatvanegyedik születésnapomon, ezt jegyzem fel: „Öreg lettem anélkül, hogy nagyon észrevettem volna. Mindenbe belenyugszom. Teljesítem, és pedig legjobb tudásom szerint kötelességeimet. Az igyekezet tőlünk függ, de a siker csak kis részben.” Az év végén pedig ezeket írom naplómba: „Az emberek és a természet igazsága látszólag eltérnek egymástól.

De nem az első, hanem az utóbbi érvényes. Igyekezni kell, hogy ez utóbbi álláspontjára tudjunk helyezkedni s akkor a második sem fog kegyetlennek feltűnni előttünk. A nemzetek igaza is csak mint természetes igazság lehet nyomatékos, mert nincsen más jog, mint az alkalmasabbnak és erősebbnek joga. Olyan jogot kell csak szerezni, melyet megvédehetünk. Ha pedig több joga van a népnek, mely fejlődésére nézve hasznos, minden áron erőt kell gyűjtenie. A való, az igaz a fő, a látszat lényegtelen hazugság. Az idegen nemzetiségek kifelé való törekvése fajrokonaiuk felé formailag hazaárulás ugyan, de mivel a faji tömörülés nagy természeti tényező, mégis másként ítélandó meg, mint a fajmagyarok, vagy álmagyarok árulása. Azt is lehet és erő meglétének esetén kell is ellensúlyozni és pedig a magyarság fokozott kohéziója és jobbneveltségök s mindennemű erejük imponáló tekintélye által. Az alaperökhöz tartozik a tisztánlátás is. De politikailag gyöngék vagyunk, aspirációink is zavarosak. így elvész fölényünk létjoga. Ez az ország még nagy keret nekünk és az minél hamarabb valódi erőtartalommal töltendő be. Ez az igazi magyar imperializmus. De ennek nagy követelményei vannak, melyek első sorban erkölcsiek. Képesek leszünk-e azoknak eleget tenni?"

Az 1908. év nem volt oly válságos, mint az előbbi, de idegbontó változatokban még gazdagabb reám nézve. Az alatt megint kétszer voltam a Tátrában, egyszer Lussin Grandéban, küldetésben megírtam Londont és Svájcot, ismét tagjává lettem a törvényhozásnak, a Magyar Tudományos Akadémia pedig rendes tagjai közé választott. Minden erőmet igénybe kellett vennem, hogy régi és új feladataimnak megfelelhessenek.

Már az év második napján a kormánynak egyik tagja közölte velem, hogy abban egypár nagyon jó emberem ül. Azt feleltem, hogy ha ez valamely kitüntetésre való célzás, nagyon kérem, hogy múljék el tőlem a keserű pohár; én elismerés nélkül akarok dolgozni. Ez a válasz igen meglepte őt. Engem jobban érdekelt ennél összejövetelem egy angol parlamenti taggal, Mr. Percy Allennel, aki hazánkról könyvet akart írni; e célból adatokat szolgáltatott nekem s hosszabb beszélgetést folytattunk vele gróf Teleki Pállal együtt.

A Tátrába januárius 4-én utaztam fel és 20-án tértem onnan vissza. A télnek egyszer ott már látott költészete most újból nagyon meglepett, de jelen tartózkodásomat influenzám megújulása megzavarta. Ezt azonban a tiszta levegőben hamarabb küzdöttem le s csak kevéssé szakította meg a szórakozást és okulást, melyben ott újból részem volt. A már említett angol képviselő Vámbéry Rusztem társaságában, továbbá Hegedűs Lóránt, Fraknoi püspök, Tauffer Vilmos, Ormódy Vilmos, a Harkányiak és mások alkották társaságomat. Egy csomó német, francia és angol szoci-

ológiai munkát vittem magammal. Szemlénk első számának pedig a korrektúráját utánam küldték. Lenke nem kielégítő állapotáról néha nyugtalanító híreket kaptam, de Tauffer mindig azzal nyugtatott meg, hogy most még csak a selyemszálaknak kell maguktól kijönni, melyekkel eredetileg bevarrták sebeit s nem lesz semmi baj.

Ez időben sokat foglalkoztatott az a gondolat, hogy a brüsszeli Solvay-féle szociológiai intézethez hasonlót kellene létesítenünk, de csupán a magyar társadalmi viszonyok alapos tanulmányozása végett. Ezt én bőven megokoltam a legkiválóbb emberek előtt, akik velem a szükségesség kérdésében egyetértettek, de viszonyaink közt megvalósítását összes tényezőink közönyössége miatt lehetetlennek tartották, Solvayhoz hasonló Mecénásra pedig gazdag embereink közt nem számíhattunk. Én azonban a törekvésről még nem tettem le egészen.

Már akkor készültem a mi kivándorlási szaktanácskozmányunkra, melyet visszatértem után nem sokára tényleg meg is tartottunk. A tátrai tartózkodás vége felé a rendszeresebb és komolyabb munkásság szükséges voltát már kezdtem érezni, ami legbiztosabb jele volt annak, hogy idegeim valamennyire kipihenték magukat. Hazatérvén, az az újabb észlelet vert le, hogy nálunk az olyanféle visszaélésekből, mint amilyen volt a folytonos obstrukció, rendszeres alkotmányos intézményt akarnak csinálni a jobb alkotásra képtelen politikusok és azt hiszik, hogy önállóságunkat és függetlenségünket az ilyenekkel tarthatják fenn, ellenben veszélyeztetik akkor, ha a józan ész parancsai szerint járnak el. Ezek ellen persze mindnyájan könnyen vétünk. Magam is vétettem, mert nem tudtam erőimmel elég okosan gazdálkodni és pihenni, mikor annak ideje lett volna. Enyhítő körülmény javamra, hogy ez azért volt így, mivel nem vettem meg az okulás, a hatás és közreműködés egy alkalmát sem. A már említett és általunk jól előkészített kivándorlási szaktanácskozmányt januárius 24. és 25. napján, mint elnök vezettem. Aktuális, fontos, a nemzet életébe vágó tárgyát illetékes, tapasztalt, tanult férfiak, köztük Hieronymi Károly és Jankó Ágost, Torontál megye kitűnő alispánja, valóban kellően világították meg. A tanácskozást egy hosszabb beszéddel én nyitottam meg és egy másikkal, melyben a megihlető genius locira hivatkoztam, Pest megye történetileg nevezetes gyűléstermében, én fejeztem be. Eredményeit egy kiküldött bizottság tagjainak hathatós közreműködésével nekem kellett egy nagyobb munkálatban összefoglalnom, az egész lefolyásáról felvett naplót pedig magam szerkesztettem.

Ezután egész sora következett az egyesületi fontos és aprólékos dolgoknak, melyeket el kellett végeznem. Hat éven át ezentúl csaknem szakadatlanul én voltam a Magyar Társadalomtudományi Egyesület működésének középpontja, dereka és a

legtöbb alkalommal exekutív, mindent készségesen szolgáló eszköze, feje és csaknem valamennyi végtagja. Eleinte nagy egyetértéssel és buzgalommal munkálkodtak ezret is meghaladó tagjaink bizalmának letéteményesei. De a magyar szalmaláng ott sem tagadta meg magát. Versengés, eleinte csak némi, de később egyre fokozódó visszavonás, sok ki nem elégíthető, nem egyszer teljesen jogosulatlan, részben érdekelt becsvágy keletkezett. Az összhangra nekem kellett folyton ügyelnem és nekem kellett gondoskodnom a folytonosság fenntartásáról is. Elképzelhető, hogy ez sok gondolkozással és fizikai munkával járt, pedig más irányban is túl valék terhelve. Annyit voltam emberek közt, hogy koronkint már vágytam magány után.

A politika iránti érdeklődésről sem tudtam, de nem is akarhattam letenni, mert végre is annak terén dőlhetett el hazánk sorsa. Az ellenséges párt árnyalatok közt nehéz volt eligazodni s azt megállapítani, hogy melyiknek a törekvése és magatartása volt az országra nézve és mily mértékben hasznos. De arról, a politikusok közt forgolódva, lépten-nyomon meg kellett győződnöm, hogy a politikaiaknak is társadalmi bajaink voltak az okai, azok pedig mélyen vágódtak már nemzetünk testébe. Azonban erősen hittem azt is, hogy drága nagy betegünkről nekünk, hübb fiainak sohasem szabad lemondanunk, ha egyes, sőt számos idegen lelkületű, állítólagos orvosai vagy helyesen mondva kuruzslói és kizsákmányolói azt megteszik is. Az egyik egy alkalommal így nyilatkozott előttem, mikor arról volt szó, hogy a nemzet élete forog kockán: „A nemzet majd csak megél valahogy, csak te tudj megélni.” Öntudatos és mind világosabb látással ítéltem meg csakhamar a feladatokat.

Műegyetemi előadásaim közben gyakran sajnáltam, hogy azokkal egy bizonyos szintáj fölé évről-évre nem emelkedhetem. Azt tartottam e részben eszményi dolognak, hogy ha a nemzetgazdaságtan elemeibe már beavatott hallgatókkal minden évben tovább lehetett volna haladnom. Be kellett azonban látnom hogy van szellemi dietetika is, mely ellen szintén nem szabad vétkezni. Magam amellet mégis nagyon haladtam, mert mint egy nagy társadalmi akció vezetője, gyakorlatilag is hasznosítható újabb ismeretekre voltam utalva. Ezek megszervezésénél nem volt kedvesebb dolgom, csak persze éreztem, hogy már jobban fáradok, még az ilyen munka közben is. Midőn sok alárendelt és kisszerű munkát kellett végezni, azzal vigasztaltam magamat, hogy ez csak nekem baj. Fő a közsiker s hogy hasznosan fáradtam. Ha ez valaha kiderül, jó, de ha nem is derül ki, megnyugtató az a tudat, hogy igaz. Elismerésért voltaképp nem érdemes dolgozni, mert azt rendesen nem a viszonyok és körülmények ismerete alapján, tehát igazságtalanul osztogatják.

És különös, hogy erre a meggyőződésre éppen akkor jutottam, midőn tudtomon kívül már mutatkoztak erre irányuló igyekezetek. Az Akadémiában februárius 24-én rendes tagnak ajánlottak. Erre fölkérésem nélkül Kautz Gyula volt tanárom és mesterem vállalkozott. Az osztályunkban uralkodó intrikákkal szembe szállani más talán nem is merhetett. De ott annyit és úgy dolgoztam, hogy – amint később kiderült – a mellettem szóló első tekintélyesebb föllépésre az intrika is letört. Utólagosan különben ezt is érdemül tudta be magának föellenfelem. Március 8-án kaptam továbbá a miniszterelnök hivatalos értesítését arról, hogy a király engem élethossziglan a Főrendiház tagjává nevezett ki. E nagy kitüntetés alkalmából igen sok üdvözlést kaptam, de én e tényben nem voltam hajlandó mást, mint a meghívást látni a fórum csendesebb és biztosítottabb részére, ahol a közügyek szolgálatában mint törvényhozó ismét tevékenységet fejthetek ki. Ezt én a miniszterelnöknek meg is mondtam. A gratulációk egy része mindazáltal örömmel töltött el, mivel abból láttam, hogy illetékes férfiak e részben várakozással néznek működésem elé!

Amint a király meghívólevelét kézhezkaptam, nem is késsem sokáig hozzálátni a munkához. Erre csakhamar nyílt is alkalom, mivel két szakbizottságba tagnak, ott pedig eleinte helyettes, majd valóságos előadónak választottak. Roppant sok, az eddigiéknél alaposabb értesülésre volt tehát szükségem. Ez persze idegeimet megint elővette, mert az új hatáskör a munkához új társadalmi kötelezettségeket hozott. Most már annyifelé voltam elfoglalva, hogy nagy rend és ügyes időbeosztás nélkül nem boldogulhattam. Azonban biztosított tiszteletbeli munkakört kapván, nyugodtabban tarthattam rendet, kedvem is több volt hozzá. Előnyös lett, hogy sok helyen, ahol eddig csak mint hallgató, vagy vendég jelenhettem meg, most mint jogosult, többé nem éreztem feszélyt. Hátrányos lett a sok szolgálat, melyet valóságos és álrokonok s más ismerős, meg ismeretlen alakok vártak tőlem, mint képviselőkoromban.

De a Magyar Társadalomtudományi Egyesület reprezentációs teendői is mindjobban vállaimra nehezültek. Lenkének lassankint visszatérő társadalmi feladatainál is jobban kellett segédkeznem. A nemzetközi érintkezés szolgálataira is fokozottan kellett készen állanom. Így például már április 4-én jöttek ide külföldi agráriusok, azokkal is együtt kellett lennem. Csak egyirányban nem volt szabad soha fáradtnak éreznem magamat, a Széchenyi-kultusz terjesztésében, melynek a sajtó egy része „főpap”-jává nevezett ki. Az agitációt voltaképp soha sem szerettem, de sokszor folytattam azt, mivel a nemes gondolatok terjesztése is csak annak révén válhatott hathatóssá. Nagy súlyt helyeztem az ifjú erők közreműködésére ez irányban.

A húsvéti szünetet megint Lussin Grandéban töltöttem és pedig egy hollandinak „Villa Mignon” nevű házában, ahol jó szállást, meg ellátást kaptam. Időzésem a jó verőfényes időben, meglehetősen társaságban, az olasz nyelvben való folytonos gyakorlás közben két hétig kielégített. Hazatérvén, egyszerre belezuhantam a nagy munkába. Az Akadémiában április 30-án igen nagy többséggel választottak meg, holott Matlekovits Sándor, mint tiszteleti tagjelölt, megbukott. Később sikerült őt a rendes tagsághoz segítenem, amit, mint igen termékeny író, meg is érdemelt.

Május 3-án Apponyi fölkért, hogy szeptemberben menjek el a londoni nemzetközi moralpedagógiai kongresszusra⁷) a minisztérium képviselőjében. Arra tehát épúgy, mint a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület idejéig tartó és sikerrel befejezett birtokpolitikai ankétünket. Résztvettem a Közművelődési Egyesületek Szövetségének megalakításában. Megbízta az Akadémiában az indítványomra elhatározott Berzeviczy-émléktábla ügyének lebonyolításával. Naplóim telvék a sokoldalú tevékenység részletesebb adataival, hiszen minden szociálpolitikai gyűlésre és ünnepségre meghívtak. Ott megfigyeléseim és tanulmányaim révén a társadalmi kérdésnek folyton újabb vonatkozásait fedeztem fel, miként 1871-ben mondta nekem a híres Stein Lőrinc bécsi lakásán: „Wenn man nachdenkt, so entdeckt man.”

A sok munka és óriási hőség közepett jól esett az a kétnapi kirándulás, melyet Thék Endre meghívására, ennek lontói (hont-megyei) birtokára tettünk ismét. A gyönyörűen berendezett és minden újszerű vívmánnyal bőven ellátott kastélyban kitűnően éreztük magunkat. E helyen mindazt megtaláltuk, amit a természet, ipar és művészet adhatott. Az észszerűen, bámulatossággal és ízlésesen berendezett gazdaságot, mely – hozadékára nem lévén szükség – önmagát fejleszté, szintén megnéztem. Óriási gyümölcsös szőlő járult a pompás állattenyésztéssel is kiegészített földműveléshez. Ennek az igen szegény, alacsony sorsból magasra felemelkedett és nagyon széplelkű iparosnak gazdálkodását példaképpel lehetett volna sok hivatásos mezőgazda elé állítani. Buzgalmának csaknem áldozata lett, mert haladott korában is gyakran utazott ki s ott meghűlvén, tüdőgyulladásba esett. A világháború a gazdálkodást nagyon megnehezíté, azért annak negyedik évében megvált tőle, mert fáradalmait már nem bírta. Jólesett a kitűnő levegőben és csendben elgondolkoznom. Tájéka szép, talaja nem is rossz, de a magyar nép rajta mégis szegény és elmaradott. Sok paraszttal álltam ott szóba. A fajt nem találtam valami jelesnek, azonban, úgy hiszem, hogy megfelelő neveléssel és gondozással azt is javítani és emelni lehetne.

Budapesten ez időtájt leplezték le Vörösmarty Mihály már-

ványszobrát a Gizella-téren. Midőn azt a leleplezés utáni napon meglekintem, nem tetszett nekem, de úgy láttam, másoknak sem. Kár, hogy szobraink annyira nem sikerülnek. Sajnos az is, hogy a legnagyobb magyar klasszikus költőnek halála után 52 év múlva, csak akkor emeltek szobrot, mikor veje (Széll Kálmán) volt a miniszterelnök, aki egy főhírlapírókat a főrendiházba juttatá. Talán nem csupán ezért, hiszen Rákosi Jenő elég jó magyar ember és elég jóérzékű irodalmi kitűnőség volt, de nevezetes, hogy éppen csak most vette kezébe a szobor ügyét és teremtette meg azt az alapot, melyből megalkották a mellékalakokban szokatlanul gazdag szobrot és pedig drágán, de nem igazi művészettel.

Magánéletemről most csak egy pár vonást. Feleségem gyógyulásában megint kedélyt visszaesés következett be. Az ő szórakoztatása céljából tehát sokat jártam vele társaságokba és színházba. Lökösházi otthonunkat újból restauráltattam, kifestetem és elláttam budapesti kályhákkal, hogy oda koratavasszal is lemehezzünk. Míg lemeheztünk, a fővárosban tettünk kirándulásokat, melyek az itteni rossz levegőnek, a városberendezésben elkövetett káros hatású hibáknak és sok hiányosságának tudatára vezettek bennünket.

Első nagyobb szabású működésem a Főrendiházban erre az időre esik. Egyszerre öt nagy jelentést kellett benyújtanom az adóreformjavaslatok tárgyában. Midőn Apponyi ott személyesen is üdvözölt, megjegyzé, hogy jól igénybe vesznek. Különben ezt ő maga is megtette; három szaktanácskozmányba hívott meg és ott kifejtett nézeteimet – úgy látszott – figyelembe vevé. Miután a tanév befejeztével hosszabb nyári tartózkodásra Lökösházára mentem, újabb csapat törvényjavaslatnak lettem előadója, melyekről jelentéseket csináltam s csakhamar fel kellett utaznom, hogy a javaslatok bizottsági tárgyalásánál jelen legyek. Munkálataimat jól fogadták s az érdekelt miniszterek köszönetet mondtak értök. A Főrendiház plenumának ülése előtt még leutaztam, mert ezüstmenyegzőnket akartuk megülni. Az én rokonaim közül csak öcsém lehetett jelen, a feleségeméi csaknem teljes számmal ott voltak. Délben annyian ültünk az asztalnál, mint ahány évet boldog házassági frigyben együtt töltöttünk. A szabadban 70 éves nagy gesztenye fák alatt volt nekünk, s valamivel távolabb épűgy a cselédségnek terítve. Volt minden, ami az ünnepet és annak rendkívűliségét jelezte. Ezüsttel feldíszított virágcsokrok, fűzerek, díszes étrend, ezüst váza és más ajándékok, szakács Aradról, pezsgő, postán jött fagyalt, sok finom étel és két pincénkből kikerűlt ital. Az első felköszöntőt, akkori körűlményeinknek megfelelő hangon én mondtam. Mindenki könnyezett, mert boldogult anyósomat méltattam. Mások felszólalása után derűltebb hangulat terjedt el. Másnap már Budapesten voltam s ott siettem felkeresni unoka-

húgomat, akinek erőteljes kisfia született, Clair Gyulácska. őszintén örültem, amikor ezt írom, – a közben már derék fiúvá fejlődött új családtagnak. Tehetséges, rendkívül jó szívű gyermek volt. Azután számos főrenddel, miniszterrel s államtitkárral érintkeztem oly feszelenül, mint tizenöt évvel azelőtt a régi Képviselőházban. Múltam így kapcsolódott össze a jelennel. Lökösházára visszatérve valóságos nyugalom ott bizony nem volt. Családi életünk nyugtalansága megint nekilendült tanulmányozási – csaknem mániám miatt, egészségem meghibbant s emiatt egy rosszul sikerült, különben mérsékelt otthoni karlsbadi kúra elég hamar kizökkentettek az egyenletes haladás kerékvágásából. Beállott a kánikula is. Amint állapotom kissé javult, a közeli szomszéd báró Bánhidycsalád gyászában vettem részt. Egy alkoholista és mint ilyen is már terhelt, elkényeztetett, féktelenül viselkedő és túlérzékeny fickó, családjának utolsó fiatal férfitagja rohant egy félreértés, illetve apai jogos feddés miatt a másvilágra, eldobván magától azt az életet, mely neki a mások által csak nagy küzdelem után is későn elérhető összes előnyöket már kora ifjúságában szórta az ölébe. Bebizonyítá, hogy nem érdemelte meg azokat. Mily sajnós, hogy előkelő és jobbmódú magyar családaink így érnek véget.

Gyöngélkedésem most éppen nagyon rosszkor jött, mert több nyilvános szereplésre kellett komolyan készülnöm. Berzeviczy Gergely lomnici ősi kastélyának az Akadémia emléktáblájával leendő ünnepies megjelölésére a nap már ki volt tűzve. Továbbá a londoni erkölcs-nevelésügyi nemzetközi nagy kongresszus szétküldendő előzetes nagy munkájába nekem is illett valamit írnom. Ezt a témát választottam: Az erkölcsi élvezet iránti érzék fejlesztése, mint a morális pedagógia egyik főtenyezője. Ez a munkálat, melynek mindenk előtt angol nyelven kellett megjelenni, sürgős volt. El is készültem vele s az nyomtatásban két nyelven, magyarul is, napvilágot látott. A másik, már említett, feladatom abban állott, hogy a Tátrába felutazván, július 26-án a Magyar Tudományos Akadémia képviselőjében Nagylomnicon megjelentem. Az ünnepségnek ott minden kedvezett: a remek szép idő, a szepesmegyeiek lokális patriotizmusa, az ágostai hitvallású evangélikusok kegyelete, a rendezők ügyessége, a felmerült és előre nem láthatott körülményekhez való alkalmazkodás közrehatottak, hogy az 1820-ban 58 éves korában elhunyt első rendszeres képzettségű nemzetgazdánk emlékezetének meghozhattuk az öt megillető utólagos tisztelet adóját. Méltóan fogadtak, mint az Akadémia kiküldöttét. Azután lélekemelő istentisztelet keretében méltatták Berzeviczy Gergelynek az egyház iránti érdemeit. Majd az emléktábla leleplezése következett vagy 500 érdeklődő jelenlétében. Ott is beszélnem kellett. Megjelent a Berzeviczy-család sok képviselője, akik Tátralomnicon velem akartak ebédelni, de Sponer

Andor meghívása megelőzvé az övéket, ennek a közben elhunyt derék volt képviselőtársamnak házában tartott nagy lakomán vettem részt és természetesen ott is szónokoltam. Kautz Gyula, mint az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának elnöke táviratozott és igen melegen üdvözölte az ünneplő közönséget. Utóbb levélében igen helyesen azt írta nekem, hogy az Akadémiának gyakrabban kellene ily összejöveleteket rendezni, ami által maga is csak nyerhetne, mert közelebb jutna a közönség szívéhez. Ez később meg is történt.

Három hét alatt folytatott élet módokra vonatkozólag csak annyit jegyzek meg, hogy a tervbevett negyedik hetet a kedvezőtlené lett időjárás miatt nem tölthettem ki. Addig is sokat tanulmányoztam és bölcsész tanárokkal okoskodtam. Olvastam Kirkup munkáját (*Inquiry in the socialism*), Mermeix (*Le socialisme*) és mások műveit. De mikor állandóan fűtetni kellett s a szakadó eső sem akart megszűnni, a hegyeket pedig hó borította, nem volt maradásom. Ha egészségemet nem akartam ismét kockára tenni, sajnálatomra távoznom kellett a most förtelmessé lett Tátrából. Otthon üres házat találtam. Feleségem harmadmagával a marostordamegyei Szováta fürdőn erősödött. Amint értesült az én balsikerű üdüléséről, sietett odahívni és hogy megnyerhessen e *gondolatnak, igen meleghangú magasztaló* leírást küldött e csodás fürdőről. Azt hirdette róla, hogy a tengeri fürdőt teljesen pótolja, sőt annál is jobb, mivel a Medve-tó természetes meleg vizében 30% sótartalom van. A vegetáció buja és maga a fürdő bővelkedik jó lakásokban, az ellátás is teljesen kielégítő. Egyedül az odajutás volt nehéz, mivel a magyar államvasutak megbocsáthatatlan módon igen rossz közlekedést tartottak fenn, mintha csak ellenségei lettek volna ennek az elsőrendű hazai gyógyhelynek. Feleségem idegeit valóban az állította helyre. Később magam is talán elsősorban annak köszönhetem, hogy a három következő évi ottartózkodás után megszabadultam a neuraszténia sokféle kínjaitól. A jókora tó vizében fürödve, annak rendkívül nagyfokú sótartalma miatt nem merül el az ember, hanem némi egyensúly-gyakorlat után járhat a nagyon mély vízben, mely a napsütés folytán az édes felső rétegen áthatoló sugarak melegét az alsóbb sós rétegben elraktározván, néha égetően forró, de rendszeren kellemes, langyos és üdítő fürdőt szolgáltat. Az igazi szeretet hangján történt meghívásnak azonban akkor sem engedtem, mert már sokalltam az ide-oda utazást és otthonom csendjében nem zavarván senki, igen jól pihentem. Az előttem álló nagy útra való tekintettel kedvem szerint élhettem és tanulmányozhattam. Egészen más volt az osztatlan figyelemmel való szellemi munkálkodás. Teljesen bele is éltem magamat tárgyaimba s a látszólagos magány így voltakép a legjobb társaságba juttatott. A kérőlevelek ugyan oda is elju-

tottak, de legalább a sok ember közvetlen közeléből menekültem. Naplómba ezeket írom: „Ideális tudós életem van. Egész pusztá áll rendelkezésemre mindennel, ami nekem kell.” Akkor Bonominek ily című könyvét olvasom: *Le vie nuove del socialismo*. És mint Voltaire Ferneyben, sétálva jegyzem fel egy block lapjaira az agyamon átcikázó gondolatokat. Az orosz birtokpolitika jellemzésére is készülve elolvastam újból Mackenzie Wallace Russiáját és Jermolow agrárpolitikai munkáját. Szórakozásul a pásztorok életét és a természeti tüneményeket figyeltem meg. Egy kis nagyító üveg mindig volt velem s néha fáradtan vadász-székemen észleltem tovább. Otthon a folyóiratokon kívül a kormány előterjesztéseit, köztük az Apponyiét a népies gazdasági oktatásról olvastam s örvendtem, hogy már nálunk is kezdik a társadalmpolitikai követelményeket jobban méltatni. Kikeltem magamban a munkaadók uszályhordozói ellen, akiknek túlzásait épp úgy elítéltem, mint a munkásvezetőkét.

Lenke augusztus végén jött meg Szovátáról. Szépen felvirágozott és díszített tiszta lakással fogadtam. Sok szó esett a látottakról; ők ugyanis hazajövet Kolozsvárt és Nagyváradot is megtekintették. Az addig oly csendes ház megélné vált. A nagy hőség is megszűnt. A szovátai tartózkodás határozottan jót tett ház:am napjának. Tíz kilóval gyarapodott. Megindult gazdasszonykodása. Volt is miben, mert roppant gyümölcstermésnek örvendünk. Szeptember 8-án megjött a külföldre való utazás ideje. Lenke kikísért a kürtösi vasúti állomásra, ahol akkor még a gyorsvonat is megállott. Sokáig nem bírtam kesergő tekintetét elfelejtetni. Fáj a válás, de én arra, hogy bajom lehessen, igazán nem is gondoltam. Budapestén sok fontos és kisebb jelentőségű feladatomból volt. Apponyinál a londoni morálpedagógiai nemzetközi kongresszus tárgyában jártam. Előkészítettem az általam javaslatba hozott kiküldendő szakembereknek szóló utasítást, utalványoztattam az útiátalányokat; a magam útiköltségeit a sajátomból fedeztem. Útlevelet váltottam, mindenüvé, ahova kellett, ellátogattam. Az alkotmánypártban előkelő politikusokkal jöttem össze. Még anyósom sírjánál is megjelentem. Ha csak rövid időre is, elmentem Falk Miksa temetésére, utána mindjárt vonatra ültem. Miután a csomagolásnál nővérem segített, idejében elkészülhettem és szeptember 12-én már Bécsben pihentem ki az erős nap fáradalmait. Ezzel megindult egy húsz napos hajsza. Hányszor tettem már életemben nyugateurópai nagy utat, de egyet sem oly rohanva és annyi megbízatással terhelve, mint ezt. Azonban oly friss érdeklődéssel utaztam, mintha a szemlélt dolgokat most látnám először.

Bécsben nem tudom hányadszor, a nagyszerű természeti és néprajzi múzeumot bújtam. Az emberiség művelődésének egész menete vonult el előttem most is, mint minden meglátogatásakor,

s ez szakolvásmányaimnak most életet adott. Ott még két iparművészeti kiállítást is megtekintettem. Azután időmet azzal töltöttem, hogy a töviről-hegyire jól ismert várost bekocsiztam. Eleton hatvankettedik születésnapján kényelmesen és kellemesen utaztam a Majna mellett fekvő Frankfurtba. Magam előtt sem titkolhattam el, hogy biz ez már szép kor s hogy ezentúl öregesen kell élnem és sokról kell lemondanom. E napon írta nekem feleségem a következő ézelemteljes sorokat:

„Azt tudhatod és érezheted, hogy szívem egész melegével a legjobbkat kívánom neked; azt, hogy még számos évig lankadatlan erővel tudj és akarj nagy tudásoddal dolgozni s a hazának és társadalomnak kimagasló oszlopa maradj életed végéig. Azonkívül légy elnéző a végzettől nagyon sújtott feleségeddel szemben, ki úgy áll melletted, mint egy csonka oszlop s nem nyújthat mást, mint végtelen szeretetét.”

Másnap így értesítem őt:

„Teljes tizenöt órai gyorsvonatozás után tegnap este érkeztem Frankfurt grandiózus vasúti állomására. Igyekezni fogok, hogy előzetes jókívánataid valóra váljanak, mert ha ily könnyen mozog az ember, akkor még az élet ősze sem terhes. Vegetálni, mint az útszéli burján, bizony nem szeretnék. Széchenyi azt mondta, hogy ha szárnyait levágják, jární, ha lábait elmetszik, kúszni fog, de here nem lesz soha. Frankfurt oly nagy és szép, hogy világvárosnak is beillik. Százával laknak itt a milliomosok. Nevezetes, hogy szállodámban Vilmos császár arcképe alatt Ferenc József és Andrassy arcképe is látható. Most ülésezett a németországi szociáldemokrata párt Nürnbergben. A tudósítások róla bővek és nekem becsesek voltak. E kérdésről Apponyi hazatértem után behatóan akar beszélgetni velem.”

Szeptember 16-án Brüsszelből írom haza:

„A Solvay Ernő nagy szódagyáros által létesített szociális intézetet ma alaposan megnéztem és megmagyaráztattam magamnak.⁸⁾ Roppant gazdag és okos ember lehet az alapító, mert saját eszméi szerint oly intézetet létesített, amelyen nincs az egész világon és ha élni tudnak vele, nemcsak Belgiumra, de az egész emberiségre nézve hasznos lehet. A társadalmi élet jelenségeit figyeli meg és azokból következtetéseket von le. Szervezete ennek megfelelő, de a kutatás és az okoskodás is szabad. Soha oly teljes és remekül kezelt szociológiai könyvtárt nem láttam. Minden országból, Oroszországból főleg nők, sőt hazánkból is jönnek ide efféle tanulmányokat folytatni. Hónapokig tartózkodott itt

az ismert tudományos szocialista agitátor, Somló Bódog, kolozsvári egyetemi tanár. De az intézet használásához kell is idő. Mi sokkal hátrább vagyunk, semhogy egy ilyen intézet alapítására csak kísérletet is tehetnénk. Sok pénz és sok egyéb is kellene hozzá. Inkább a frankfurti intézet utánozható némi módosítással. Ott inkább szociálpolitikai felvilágosításokat és tanácsokat adnak. Mi a hazai társadalmi viszonyokat is tanulmányoztathatnánk általa. Ehhez nem kellene oly nagy pénzáldozat, több is lenne iránta az érzék. A brüsszelinek is jobban hasznát vehetnők; de ne csak szocialistákat engedjünk ki oda, hanem más embereket is küldjünk, ha arra valók. Ezeket aztán konkrét szociológiai kérdések tanulmányozásával lehetne megbízni. Minderről annak helyén referálni fogok.”

Brüsszelben még megnéztem a többi tudományos intézeteket is, a város képét pedig kocsizás közben felújítottam magamban. A francia szokások, nem is a legjobb, uralkodnak. Megelégedés azonban itt sincs. Most Kongót átvették a királytól, de megnyomorítva érzik magukat általa. Kinn jártam Laekenben is. Fejedelmi nyaraló város. Érdekes a japáni torony, melyet II. Leopold király az 1900. évi párizsi kiállításon vett meg és ládákban hozatott át roppant költséggel. Azután a nagy templomban végig hallgattam egy művészi énekes misét. Osztendeből szeptember 18-án így tudósítom feleségemet:

„Születésnapom alkalmából írt megható soraidat itt kaptam meg és okom lenne sajnálni, ha azok elkallódtak volna. Ragaszkodásom hozzád olyan, mint a tied irántam. Gondolataim fele, sokszor még több is, mindig a tied. Ha lehet, bajaid odaadó szeretetemet csak fokozták. Kívánom, hogy azok elmúlván, az életet lehető teljességében élvezd újból. Itt is minden hely együtt töltött évadjainkra emlékeztet. Csakhogy Osztende most kétszer olyan nagy, mint akkor volt. Gondoskodtak egy 600 lépés hosszú beüvezett colonnade-ról, mely az esős és szeles időnek is szabadban töltését biztosítja. Azután jön a monakói Blanc-cég által épített óriási Palace-Hotel a maga 800 gyönyörű szobájával és 200 luxuriózus fürdőkabinjával. Még azon túl is vannak új villák és szállodák egész Maria Kerkig, ahová, valamint a város körül is villanyos jár. A késői fürdővendégekkel én is sütkéreztem a napon.”

Szeptember 19-én értem gyönyörű időben Albion fehér partjaira. A Norfolk nevű szállodában volt lakásom az egyetem közelében, ahol a morálpedagógiai kongresszus tartotta üléseit. Másnap ezeket írom haza:

„Tizenkét év óta London szintén nagy változáson ment keresztül. Lakosainak száma több mint egy millióval szaporodott. Az új kor gépiessége itt is érvényesül. Úgy láttuk, hogy legalább a városi közlekedésből Madách jóslata szerint a lovak el fognak tűnni. Az elektrikus motorkar és az autóbusz máris uralkodóvá lett. A földalatti eddig oly rossz levegőjű vasutak mind villamos erőre vannak átalakítva. A földalattinak egy újabb neme, a Tuberrailway keletkezett. Ehhez liften a régi metropolitan alá kerül az ember és a napvilágra megint liften hozzák fel. E közlekedés lehetővé teszi, hogy az ember oly gyorsan mozog, mint a nyolcszor kisebb Budapesten. London lakossága most 6½ millió, de az amerikaiak bíznak abban, hogy New-York, mely most csak kétharmada Londonnak, hamarabb lesz 10 milliós város. Valóban nagy ügyesség és a hely- és nyelvismeret nem kis mértéke szükséges ahhoz, hogy itt boldoguljon az ember. Felkerestem a kongresszusi irodát, bejártam a Cityt azt a részét, ahol 34 évvel ezelőtt laktam. A szűk kis szálloda megvan, de körülötte óriási paloták épültek. Megnéztem a remekül kibővült National Galleryt. Kiszámíthatatlan értékű műkincs hever ott. Majd a National Portrait Galleryn, Anglia sok százados dicsőségének e képcsarnokán sétáltam végig. Boldog nemzet, melynek annyi nagyja van és azokat így tudja megbecsülni. Tegnap, szombat este, megérkezésem után, mert az sokáig van nyitva, hogy a nappal elfoglalt munkásság is látogathassa, a Kensington Museum egyes fontos részeit tekintetem meg. Láttam a maga valóságában Stephenson első vasúti gőzgépét, a Rocketet, mellyel ő 1829-ben első díját nyerte el Rainhillnél. Láttam versenytársát, a Sanpareilt. Színről-színre láttam az első hajógőzgépet, mely 1814-ben embereket is szállított. Láttam Arkwright fonógépét, mellyel ezt az ipart átalakította. Csodálatos gyűjtemények ezek, melyek értéke számokban nem is fejezhető ki. Az angol nép nem szeretetreméltó, de a bámulatot nem lehet megtagadni tőle. Nem is az egyes angol, az egész nép imponál. Külön-külön egyoldalúak, furcsák, de a nemzet oly nagy, mint amilyen még nem volt soha, mióta az emberiség létezik, nagyobb, mint a számosabb kínai. Ez az óriási város is simán, csendesen, a legnagyobb szabadsággal bonyolítja le dolgait. Budapesten több zaj és baj van, mint e nyolcszorta nagyobb, százszor mozgékonyabb és ezerszerre gazdagabb Londonban.”

Két napi haladék után ezeket írom:

„Tegnap és ma erősen dolgoztam és az illetékes tényezőkkel minden irányban megállapodtam. Apponyi a magyar rész védnökségét végre mégis elvállalván, táviratozott és teljes képviselétével bízott meg. Helyetteseimnek Giessweint, Fináczyt és Kármánt jelentem be, akiket e sorrend-

ben fognak távollétemben igénybe venni. Az első nap végén a halkereskedők, fishmongerek céhének nagy és ősrégi helyiségében volt estély. Másnap lord Fitzmaurice külügyminiszteri politikai államtitkár fogadott bennünket, de csak az állami és egyetemi képviselőket. Pénteken este én is tartottam egy rövid előadást a kongresszus jelentőségéről. Aközben üdvözöltem a magyar kormány nevében az elnökséget. Erre Sadler birminghami egyetemi tanár elnök választott és biztosította a magyar nemzetet az angolok barátságáról. Megtekinttem a francia-british nagy kiállítást is, mely az antant cordialnak kifejezője. Az óriási méretű volt. Sok érdekes kiállítmányt érdemes lett volna tovább tanulmányozni. A flipflap nevű vasúti vagonokból álló s emelkedő, majd leszálló mozgékony kiállítási alkalmatosságról mondtam, hogy a technikai túlzás örülete. Voltam az Earls Courtban rendezett magyar tanügyi kiállításon is, melynek rendezője Erődi Béla, a kongresszuson is közreműködött velünk. Jártam persze követségünkön is.”

Szeptember 26-án egyhuzamban utaztam Svájcba; Luzernbe a következő nap délelőttjén érkeztem meg. Folkestoneon, Boulogneon s Elzász-Lotharingián át vezetett utam. Az ostende-doveri hajon szerzett hurutom most már egészen kifejlődött. Ezt pedig úgy kaptam, hogy vihar keletkezvén, elszórt holmimat a csapós esőben kerestem és meghültem. Sajnos, ez egy érdekes beszélgetésemet szakítá meg, melyet egy kanadai franciával folytattam. Ez az úr nagyon magasztalta hazája szépségeit és” szabadságát. Azt függetlennek mondta, mert hiszen ők azt teszik, amit akarnak és nagyon jól boldogulnak. Kissé más franciasággal beszélt, mint az európai franciák. Luzernben, mint a magyar kormány állandó képviselőjének, feladataim a megállapított és szokásos körben mozogtak, melyeket gyengélkedésem dacára hiánytalanul teljesítettem. A szokásos ünnepek után megtekintem az állomáson egy emberbarát által feltalált biztonsági kapcsoló működését, mely a vasúti munkások számos balesetét alkalmas megelőzni.

Jelentéseimhez anyaggal mind a két kongresszuson bőven ellátván magamat, Münchenbe utaztam, ahol egy napig kizárólag ipari és szociálpolitikai dolgokat tanulmányoztam. Különösen megragadta figyelmemet a Deutsches Museum, mely a technikai fejlődés történetét szemléltetés útján tárja szemeink elé. Két év múlva azt még jobban áttanulmányoztam, azért méltatásával is később akarok foglalkozni. Kissé még kornyadoztam az úton. Örültem, midőn október 5-én az előre kieszközölt kihallgatáson megjelenhettem a király előtt Buda várában. Én tudniillik a Főrendiházba félévvel előbb történt kineveztetésemet megköszönni elvből nem mentem Bécsbe, mivel az magyar közjogi aktus lévén, annak

a magyar fővárosban kellett megtörténnie. Politikusaink erről értesülvén, eljárásomat korrektnek mondták. Egy kis korrajzi átérésül ide iktatom arról feleségemnek írt tudósításumat:

„A kihallgatáson is átestem. Díszruhám szép, szolid és mégis díszes volt. Elsőnek a király a kitüntetését megköszönő gróf Andrassy Ilonát fogadta. Vele alkalmam volt hosszabban beszélni. Kérdezte, hogy jól vagy-e és a főbaj gyógyulása halad-e? Érdeklődvén állapotod iránt, szakértők is biztosították, hogy teljesen fel fogsz épülni. Nagyon kedves asszonynak és ami fő, föltétlenül megbízható lelkes magyar hölgynek tart. Azután szidta a darabontokat és úgy politizált, mint egy férfi. Sok előkelő úrral is társalogtam ott. Gróf Bánffy György főajtónálló hívott Kolozsvárra, ahol társadalomtudományi egyesületünknek sok lelkes híve van. Nem nagyon sokára rám került a sor. A király bizony roskadt alak már. Az udvari emberek is mondják, hogy nagyon megy össze. Ezt mondtam neki: Hódolatteljes tisztelettel jöttem hálás köszönetet mondani Felsőgednek azért a fejedelmi kegyért, mellyel engem élethosszra a magyar Főrendiház tagjává kinevezni méltóztatott. Azt felelte rá: Nagyon örültem, hogy nevezhettem, meg vagyok róla győződve, hogy a magyar törvényhozás ezáltal hasznos és valóban működő taggal szaporodott. Azután igen sok más kérdést hozott elő, kérdezősködött a műegyetemi új épületről, az ottani tanítás és tanulás rendjéről, a hallgatók szorgalmáról és komoly viselkedéséről és hogy jobbak-e az egyetemieknél? Minden kérdésére bőven feleltem és ő szívesen hallgatta a válaszokat. Örülni látszott, midőn mondtam, hogy a magyar műszaki embereket a külföldön is szívesen alkalmazzák és hogy ott mily sikereket érnek el. Szóval egészen kedélyesen viselkedett. Ilyen hosszasan még sohasem, pedig gyakran volt erre alkalmam, beszélgettem a királlyal.”

HETEDIK FEJEZET.

1909-1914.

A Főrendiházban és szociálpolitikai tevékenységeim.

A Főrendiházban. – A birtokpolitikai nagy szaktanácskozmány. – Széchenyi, mint iparfejlesztő. – Emlékezés Falk Miksa fölött. – A bécsi vadászati kiállítás magyar csoportja. – Az 1910. évi luganói értekezet. – Emlékezés Kautz Gyulára. – Khuen-Héderváry kormánya. – A Tisza-Andrássy-féle kibontakozási tárgyalások. – A Kivándorlási Tanács megalakulása. – A Széchenyi-ciklus. – Széchenyi Eszmevilága. – A drezdai nemzetközi egészségügyi kiállítás. – A választójog az O. M. G. E.-ben. – Nemzetgazdaságiam és szociálpolitikai vezérfonal. – Sándor Józsefnek, az Emke vezérének intelme a Közművelődési Tanács ülésén. – Az Egészségügyi szaktanácskozmány. – A szociális kurzus. – Lukács László kormánya. – A balkáni háború. – Tisza István a Képviselőház elnöke. – A londoni munkásügyi nemzetközi értekezet. – Az 1912. évi nemzetközi szociális hét Zürichben. – Tisza István miniszterelnöksége. – Rómában. – A nagy háború kitörése.

A nagy és rohamos utazás következtében meglehetősen fáradt voltam jódarabig. Rendes kötelességeimhez járult még az Apponyi elnöklete alatt tartott szabadoktatásügyi ankét, melyet énmiattam halasztottak el, abban tehát illett tevékenynek lennem. Gyakran szólaltam fel és az elnök jórészt hozzájárult nézeteimhez. Később a kiküldetésemről szóló szóbeli jelentést nagyobb munkálatban pótoltam. Ez a Magyar Pedagógiában látott napvilágot. Nagyobb jelentést szerkesztettem a luzerni nagygyűlésről, melyet a Magyar Társadalomtudományi Egyesület füzetben adott ki. Október 21-én résztvettem gróf Károlyi Sándor sikerült bronz szobrának leleplezésén a városligeti Mezőgazdasági Múzeum előtt. Megható volt

látnia sok „kis embert”, akiket az ott elszavalt óda találóan nevezett az ő árváinak és akiket követőinek gondjaiba ajánlott.

Ez időben jelent meg Ferenc József császárnak és királynak az a kézírata, melyben Bosznia-Hercegovina annexiója mondatott ki. Nekem mindjárt nem tetszett a szuverén jogoknak ez az ön-hatalmú kiterjesztése és a pragmatika szankcióból származó védköt élességeink eme súlyosbítása. Célszerűségét és jogszerűségét nem tudtam belátni. Hiszen az okkupációt is európai mandátum alapján tettük, nagy elbizakodottság kellett hozzá, hogy ezt szem elől tévesztve, alkalmat és módot adjunk ellenségeinknek a monarchia elleni üzemek fokozására, ami akkor közel vitt bennünket a háborúhoz a nyugtalanító Szerbiával. Igaz, hogy Oroszország a japániakkal folytatott háború és az utána következő belső zavarok miatt nem jöhetett volna balkáni előőrsének segítségére és mint Conrad mondta, akkor az európai háborút talán elkerülhettük volna. De kétes, hogy az más alakban nem következett volna-e mégis be? Hiszen a világháborút előidéző okok mind hatályosak maradtak volna azután is! Ellenben a legitimitás útján való ügyes haladás az ellenünk irányult fenekedésnek sok ürügyét semmisítette volna meg. Ha diplomataink ügyesebbek és helytállóbbak, háború nélkül bizonyára többet érhattünk volna el. Így Szerbiát nagyon megfenyegettük, de azzal vége is volt hatalmunk fölényének. Provokáltunk és gyöngéknak bizonyulván, lemaradtunk.

Miután mindenféle kifogásokkal élve, mások nem vállalkoztak rá, elhatároztam az Akadémia felkérésének teljesítését, hogy emlékbeszédet mondok Falk Miksa felett és megígértem, hogy * a nagyközönség számára előadást tartok a londoni erkölcsnevelési kongresszusról. Csak az volt kár, hogy az ilyen előadások nem hatottak elég mélyen a társadalom széles rétegeire is. Pedig főleg azzal kellett volna törődni. A magyar nép fölvilágosítása és nevelése lett volna az igazi szolgálat. Elhelyett mi folyton úgyszólván egymást mulattattuk szűkebb körökben, különféle fajtájú bölcsességünkkel. Ez játéknak érdekes lehetett, de a valóságban nem volt hasznos. Meg is adtuk az árát mulasztásainknak. A nép fölvilágosításának fontos ügyét véltem szolgálni, midőn a közművelődési egyesületek központjának megteremtésénél közreműködtem. Ez megalakult ugyan, de nekem fájdalmas csalódást okozott a mozgalom jóakarató vezetőinek tisztán nemlátása miatt; ők igen egyszerűnek vélték a maguk feladatainak megoldását s így az is elfajult és főleg egypár funkcionárius elhelyezkedésére szolgáló alkalomnak bizonyult.

Rendes és folyamatos munkásságom mellett fel kell említenem, hogy a müegyetemen az ipartörvényt módosító javaslatnak, a Főrendiházban pedig a kivándorlásnak előadója voltam. Ez

utóbbi plenáris tárgyalásakor a nyilvános-ülésben fel is szólaltam. Nem lévén egyoldalú agrárius, hanem a három főtermelési ág harmonikus fejlesztésének híve, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületet én képviseltem az Országos Iparegylet ünnepi közgyűlésén s mint illet, az elnöki székéből aposztrofáltak is. Arra a három előadásra is készültem, melyet a Magyar Gazdaszövetség által a kormány támogatásával a polgári iskolai tanítók részére rendezett szociális tanfolyamon kellett tartanom. Ott voltam egész lélekkel mindenütt, ahová hívtak, de bizony sokszor a kimerültség fáradt is lettem.

A korrupció nálunk is kezdett terjedni. Latkóczy Imrénnek, egyik legfőbb bíróságunk alelnökének botránya sok szomorú gondolatot keltett bennem. Ez a volt belügyi államtitkár és valószínű belső titkos tanácsos, 30.000 forintért patikajogot akart ki-
eszközölni, de nem tudta és az üzleten rajta kapták. Emiatt nagy botrány lett. Elbocsátották, a lisztából Bécsben törölték, végre öngyilkossá vált. A pornográfia is rettenetes pusztításokat vitt véghez. Ez üzelmek ellen felszólaltunk és agitációt indítottunk megfélemezése céljából. Gazdálkodnom kellett időmmel, de pontos akartam lenni, mert érzem, hogy magamtartásának például is kell szolgálni. A siker föltétele sokszor az, épúgy mint a rend a dolgok lelke. Nem csoda, ha sokaknak nem tetszem. Lenke is panaszkodott, hogy nem mindig kifogástalan viselkedésű rokonaival szemben nem vagyok elég kíméletes. Megmagyarázom neki, hogy erről én nem tehetek, hiszen egészen más világnézetet vallunk. Egy nem szakírónak akadémiai tagságra való jelölését legjobb embereimnek megtagadtam, mert én őt arra nem tartam méltónak és valósnak. Egy öreg rokonom felszólított, hogy méltatlan protezsáltja érdekében járjak közben a kormánynál. Enyhén, de azért határozottan megtagadtam. „Kár – monda –, hogy tisztelt volna az engem!” (már t. i. őt). Ugyanaz egyszer azt jelenté ki, hogy aki őt nem tiszteli, azt maga sem tisztelheti, mintha a becsülést alku szerint lehetne magunknak biztosítani.

Bámulatos, hogy nálunk mennyi még az úgynevezett intelligens ember, akinek agyában fogalomzavar uralkodik. Az életet és annak feladatait lehetőleg gyakorlatiasan, de mindig magasabb szempontból tekintem. Nem is érdemes másként gondolkozni. Mert hiszen mi az élet? Egy előkelő orvos barátomat a jelen év folyamán baleset érte. Arról ezt írta nekem: „Mikor a felémrobogó motorral kocsimban szemközt láttam magamat s a menekülés lehetetlennek látszott, átéreztem, hogy az emberi élet, ha hosszú küzdelem is, voltaképp egy pislogó mécs, melyet az első fuvalom elolthat. Különös kegye a sorsnak, hogy életem megmaradt és csak a balkarom tört el.” Mennyi gondolat megy át a figyelőnek észlelő agyán s mennyi bölcseséget váltanak ki belőlünk a lét viszontag-

ságai! Ha ezeket kellően megtudnók szívlelni és mások tapasztalatait is jól felhasználni, mennyivel kevesebb kárral és erőfeszítéssel élhetnénk. De ez volna a helyes eljárása a nemzetnek és a társadalomnak is. Csak az okos, erős, öntudatos nemzet válthat ki a maga tagjaiból és idegenekből is oly érzelmeket, amelyek azokat önfeláldozásra, ezeket pedig rokonszenvre, tiszteletre, esetleg határozatos támogatásra bírhatja, ami által válságos pillanatokban talán létét hosszabbítja meg. Ez azután életrealitásának jutalma, ennek elmaradása pedig az ellenkezőnek bizonyítéka és büntetése. Nem lehet elég nagy súlyt helyezni a nemzeti génusz fejlesztésére és nemesítésére! Az pedig nem más, mint a nemzet gondolkozó részének életnézete, világfelfogása, közérzése, egyszóval lelkülete. A nemzeti génusz ad tartalmat a társadalmi és gazdasági életnek, az ezáltal termelt anyagnak igazi értéket s a társadalmi és állami intézményeknek valóban becses, melyek nélküle pigra massa, mely elolvad és elidegenül, illetve holt betűk és törékeny keretek csupán. A nemzeti génusznak minden szépet, nagyot és nemest föl kell ölelnie és magába fel kell szívnia. Ez a törekvés tartott fenn és emelt ez évben is úgy, hogy teljesen igaz volt amit december 30-án naplómbe beírtam: „En nem kívánok semmit magamnak, csak használni szerencsétlen és önmagát elhanyagoló fajomnak, hogy az nemzeti, én pedig emberi hivatásomat betölthessem.”

Az 1909-ik évet meglehetősen rossz hangulatban kezdtük meg, de a sok megpróbáltatás ellenére nem rosszul végeztük be. Az én egészségem tűrhetőbb lett, a Lenke állapotában pedig határozottan örvendetes javulás állott be, de más irányban nagy veszteség élte. Külföldi utat nem tettem, itthon azonban annál intenzívebb munkásságot fejtettem ki. Tevékenységemet mindinkább a társadalmi politika foglalta le, míg a napi politika kevésbé foglalkoztatott, habár annak éppen nem örvendetes alakulatai figyelmemet természetesen nem kis mértékben vették igénybe. Irodalmi munkásságom most nem volt nagyobb szabású, de azért korántsem szünetelt. Alkalmi szükségeknek kellett eleget tennem és mint egy tudományos folyóirat szerkesztőjének, igen sokról értesülnöm. Tanulmányaim ezirányban fontosak, koronként igen behatók valának. Egész lényemet belevittem részint hivatásom, részint újabb miszsióm szolgálatába. Eközben egy csapat benyomásom és gondolatom támadt, melyeket jónak láttam feljegyezni, mert irányelveket tartalmaztak.

A jelzett sorrendet követve, megjegyzem, hogy lázas nagy beteg, mint az előbbi években ismételve, most egyszer sem valék. Hallgatóim száma, különösen az évközben megszállott új műgye-temen, óriásira szaporodott s azokkal sokkal jobban kellett foglalkoznom, mintha jogászok lettek volna, mert két kötelező évi kollokvium volt előírva. Szépen gyarapodó tanszéki szakkönyv-

táramat kétszobás külön tanári helyiségembe vittem és azt rendbe hoztam. Azonkívül a pompás új műegytemi könyvtár is bő alkalmat nyújtott az okulásra. Igen örültem ily körülmények közt, hogy ismét megmenekülhettem a rektor s ágtól, de azért élénk részt vettem a műegytem alapvető szervezkedésének az én szakmámba vágó munkásságában. Több szaktanácskozásban is részt kellett vennem a minisztériumokban. Mikor az új műegytem elkészülte alkalmából műszaki díszdoktorokat is akartak kreálni, egy tanácsülésen meglepetést okoztam azzal az indítványommal, hogy a műegytem létesítését előmozdító József nádor unokáját, a hazánk történetében később oly nagy szerepre hivatott fiatal József királyi herceget kell fölkérni az első ilyen doktorátus elfogadására, de mellette most senki se jöjjön szóba, hogy a kitüntetés annál kiemelkedőbb legyen. Mondhatatlan kavarodást idézett elő ez az indítvány, melyet talán mások is, de talán nem ily találó formában akartak megtenni. Felfüggeszték az ülést s nem tehetek egyebet, mint hogy azt minden módosítás nélkül és kitörő lelkesedéssel elfogadták. Megbízatás folytán tudattam a főherceggel a szándékot, mire ő a rektori és dékáni drága ékszerek felajánlása mellett azt elfogadta.

Húsvétkor egyedül mentem megint Lussin Grandéba, de bizony ez az üdülésem igen rosszul kezdődött. Április 5-én a Karsztban a delnicei vasúti állomáson elakadtunk a hófúvásban s előttünk egy tehervonat kisiklott. Reggel öt óra helyett tizenegykor érkezünk meg Fiúméba. A hissini hajók akkorra már elmentek. Napokig kellett várnom a következőkre. A förtelmes időben meghültem és azt üdülésem egész ideje alatt nagyon sínylettem. Minden más jó lett volna, de egész lenntartózkodásom alatt nem tudtam hurutomat elveszíteni. Meglehetősen unalmas utazás után április 18-án már megint Budapesten valék, ahol a teendők zuhataga fogadott. A tanszék, a törvényhozás, a folyóirat, az egyesület, ezek anyagi s szellemi gondjai, a tudományegytem épületében rendezett szociális kurzusaink sok gondot és fáradságot okoztak nekem. Ezekre eleinte kaptunk hallgatókat, de a főiskolai ifjúság nem volt úgy képviselve, amint az kívánatos és szükséges lett volna. Pedig később részben nyomtatásban is megjelent szociológiai és szociálpolitikai tárgyú előadásaink tartalma és formája elsőrendű volt. Azokat nagyrészt a budapesti és kolozsvári egytemi, továbbá a jogakadémiai tanárok tartották s teljesen a tudomány mai állásának színvonalán mozogtak. Oly szellemi táplálékot kínáltunk, mint amilyenre nemzetietlenedő és lanyha társadalmunknak éppen szüksége volt.

Ezidőtájt véglegesen megszerveztük a birtokpolitikai nagy szaktanácskozmányt, mely azután évekig foglalkoztatott bennünket. Tizenkét felolvasó közül többen ez évben kezdtük meg a

külföld nevezetesebb államai birtokviszonyainak beható ismeretetését. Én részben eredeti orosz forrásanyagból merített munkálatomban az oroszországi birtokviszonyokat és reformokat ismerttettem. Megindult választójogi, igen érdekes ankétünk is. Ajtay József kiváló előadónk érdeme, hogy annak összefoglalása sok helyesléssel találkozott. Egy felszólalással én is részt vettem ebben. Nem kis mozgalmat indított meg szaktanácskozásunk az igazi feminizmusról, mely a mi fészkelődő feministáink élénk ellenmondását s azt vonta maga után, hogy a Magyar Mérnök- és Építészegyesület megvonta tőlünk vendégszeretetét, mely pedig ezideig nagyon szép tanácskozó helyiségekhez juttatott bennünket. Már akkor határozott ellensége voltam a női szavazatjognak. Nagy elégtételre szolgált, hogy később a magyar törvényhozás annak javaslatát imponáló többséggel leszavazta. Utóbb persze nem volt kitérés előle.

Általában elég nagy küzdelmeim voltak nemcsak a velünk szemben álló, úgynevezett tudományos szocialistákkal, a szociáldemokraták tudákos előcsahosaival, akiknek bomlasztó és mételvező tanait ellensúlyozni kellett, hanem saját elvtársaink egy részével is, akiknek mi nem voltunk elég radikálisok és akik több részt kívántak a vezetésből, persze úgy, hogy ebből ne csak szellemi és erkölcsi, de anyagi haszruk is legyen. De ezt a vezetést tagjaink nagy többsége, mely a nemzeti irányú mérsékelt haladást óhajtotta, nem szívesen látta volna. Én szerencsés voltam abban, hogy ezek bizalmát is meg tudtam nyerni, s csak egyes ifjú óriások neveztek el „vén farkocs”-nak, aki az ő egyoldalúságaik útjában állottam. Azonban a közélet mégis meg tudtuk tartani, s bizonyos egyöntetűség és határozottság jellemző eljárásunkat. A tagokat gyakrabban kellett a fehér asztalnál is összegyűjtenem és ott adni a honneuröket. Más egyesületekben is akadt elég dolgom. A Szabad Líceum nevében én parentáltam el Joannovics György elnököt, a Magyar Tudományos Akadémia oszlopcsarnokában. Eddig ismeretlen adatok felhasználásával Széchenyit, mint iparfejlesztőt mutattam be rendes tagsági székfoglalómban. Evégből a Hengermalom alapításának részleteit annak egykori jegyzőkönyveiből merítvén, nagy reformátorunk tevékenységét új oldalról világítottam meg. Azután Ugyancsak az Akadémiában emlékbeszédet tartottam Falk Miksa felett, melyet előkelő nagy közönség hallgatott meg.

Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület mezőgazdasági- ipari és kereskedelmi szakosztályának újból elvállalt elnöksége is adott némi dolgot. Ennek a nagy egyesületnek vezetése ez időben kerülvén gróf Károlyi Mihály kezébe, sok kellemetlenség támadt. Ez a válság sem hagyott engem békében. A közoktatási minisztériumban bizalmasabb munkát készítésére kértek fel. A tovább-

képző intézetek szociális szellemmel való megtöltésének kérdését tárgyaltuk. Mozgalmat indítottam, melynek az volt a célja, hogy a müncheni Deutsches Museum mintájára egy technikatörténeti múzeum létesüljön, vagy legalább az itthon már meglévő idevágó tárgyak gyűjtessenek egybe, nehogy azokat a már készülőben lévő bécsi számára elhurcolják hazánkból. Evégből a Magyar Mérnök- és Építészegyletben ismételten volt tanácskozásunk. Én erőlesen leptem fel azokban: fájdalom, teljesen hiába. A bécsi ellenben, külön szép palotában elhelyezve, már teljesen elkészült.

Az Akadémiában azt javasoltam, hogy Darányi Ignácot tiszteleti tagnak válasszuk meg. Eleinte még az elnökség is nehézségeket csinált, de megokolással és beadvánnyal, továbbá korteskedéssel sikerült megválasztását fényesen keresztülvinnem. Személyesen jött el azt megköszönni.

A Főrendiházban, mint előadó ez évben is sokat dolgoztam. Az elnök felkérésére az adójavaslatok tárgyalásakor nagy beszédet mondtam. Az alkotmánypártkörbe is gyakran eljártam. Ott szemtanúja voltam annak a szomorú jelenetnek, mely akkor támadt, midőn Széll Kálmánt részleges gutaütés érte. Értekezleten elnökölt, egyszer csak kezd francia töredékes mondatokban nyilatkozni, vérvörös lesz. Az értekezletnek nyomban vége lett, őt némi pihentetés után lakására vitték. Ezt a rohamot kiállotta, lassankint magához is jött, de többé már nem volt a régi. Engem többször hívtak azelőtt és azután is a Magyar Jelzáloghitelbank közgyűlésére. Ő annak alapítója és kormányzója volt. A kereskedelmi miniszter is többször igénybe vett, mint szakembert és mint ingyenes állandó kormányképviselőjét a többször említett nemzetközi szociálpolitikai egyesületnél. Március 7-én részt vettem az Országos Iparegyesület kérésére a balkáni államokkal kötendő kereskedelmi szerződések tárgyában a hazai ipari és kereskedelmi testületek által a Vigadóban tartott nagygyűlésen. Az Országos Ipartanácsban kétszer szólaltam fel. Az Országos Közoktatási Tanácsba is meghívtak, midőn ott a szabadoktatásra vonatkozó törvényjavaslatot tárgyalták. Résztvettem az Országos Gazdasági Cseléd- és Munkáspénztár igazgatóságának ülésén. Ismételve szónokoltam az ifjúsági nagygyűléseken. Ott mindig Széchenyi szellemének terjesztését tartottam mulaszthatatlan feladatommak. Március 12-én is rendeztek a régi Országházban egy ilyen impozáns gyűlést, melyen rögtönözve nekem is szólanom kellett.

Nagyon messze vezetne, ha 1909-iki naplóm alapján mindazokat a ténykedéseimet fel akarnám sorolni, melyek teljesítése ez évben osztályrészemül jutott. Most is kevés volt a nap 24 órája. A fáradtsággal nem gondoltam, mert minden érdekelt, a cselédügy rendezése épp úgy, mint a halotthamvasztás, melynek híve voltam. Ha valahol kiváló emberekkél találkoztam, megragadtam minden

pillanatot, hogy velők aktuális társadalmi és politikai természetű tárgyokról eszmecserét folytassak. Számtalan esetben az alsóbb osztálybeliekkel is érintkeztem a fővárosban épügy, mint a vidéken, lehetőleg az illetők anyanyelvén, kikérdezvén őket anyagi bajaikra és óhajaikra vonatkozólag. Tehát valóságos mozgó ankéteket tartottam ilyformán. Ezt tettem az idén egy leányfalusi kirándulásom alkalmával Pócsmegyeren az éppen mulatozó, meglehetősen együgyű magyar néppel. Igazat kellett adnom egy ott levő élesezű angol nevelőnőnek, hogy Budapest európai haladottsága mellett már szomszédos vidékét is sajnos elmaradottság jellemzi, ami a magyar értelmiségnek elég gondolkozni való anyagot nyújthatott. Ugyanezt tettem az Alföldön is, midőn nyaralás végett június 3-án Lökösházára mentünk s a szomszédos Elek, Aradszent márt on, Mácsa, Kevermes és Kürtös községekben valamely ügyes-bajos dolgom végzése végett megjelentem. Magyar, német és oláh nemzetiségű paraszt, iparos és nadrágos emberektől igyekeztem minden újabb megtudni érdemesről alaposabban és pontosabban értesülni. Az így szerzett adatok gazdasági és politikai becstét annyira értékeltem, hogy feljegyeztem azokat, hogy alkalom adtán felhasználhassam a levont tanulságokat. A kevermesiek birtokszerzését derék jegyzőjük, nemeskéri Kiss Vilmos, önzetlenül vitte volt például keresztül. Most a magyar nép áldja előrelátását, mellyel a volt Sina-féle uradalom egy jó részét megszerezte számára. A község a nyelvhatáron megerősödött és a régi dohánytelepesek jómódú kisbirtokosok lettek. Ez a példa később is szemem előtt lebegett, midőn mint az Országos Ingatlanforgalmi Bizottság tagja a birtokvételek és eladások ellenőrzésében tanácsadóként, részt vehettem.

E változatosság mellett agyam csakhamar kipihente magát és én újból frissebb munkakedvet kezdtem érezni magamban. De a világirodalom is folyton vonzott és abból soha sem élvezhettem eleget. Naplóimban részletesen fel vannak sorolva azok ~ a spanyol, francia, angol művek, melyeket ezidőtájt nagy figyelemmel többnyire szabadban olvastam. Azok a Zola-féle művek, melyekben a munkások élete nagyon naturalisátikusán, de híven van leírva, ösztönzött petrozsényi kirándulásomra július elején. Feleségemmel és sógornómmal, mint a salgótarjáni szénbányatársulat fényesen ellátott vendégei voltunk ezen amerikai gyorsasággal fejlődő szénbánya-telepen. Az oda és visszautazás már maga is sok élvezettel járt. Ott külön a számomra kirendelt fogaton, igen kiváló, szakszerű vezetés mellett két egész napon át, reggeltől-estig tanulmányoztam e szénbányászat viszonyait és a munkásügy minden mozzanatát. Egy rakás szabályzatot is hoztam magammal, mely azután alkalmas volt a helyszínen látottakat és hallottakat kiegészíteni s a szerzett benyomásokat mélyíteni és meg-

rögzíteni. Az első napon a vulkáni bányákat és azt az aknát néztem meg, ahol a bányalég akkoriban nagy szerencsétlenséget okozott. Végig jártam egy sor munkásházat és megtekinttem sok munkás-jóléti intézményt. Mindenütt megkaptam az; alapos felvilágosításokat, a munkásnéppel magam is beszélgettem. Bejártam a szurdoki szorost is, egész túl a határon. Az irodákban megnéztem a bányaterveket és a Deák-telepen végig szemléltem a munkaszak-változást. Másnap már korán reggel kocsin mentem Lupény felé, ahol az Urikány-Zsilvölgyi Kőszénbányatársaság munkásviszonyait tanulmányoztam és a kokszolási eljárást figyeltem meg. Délben értem jött a kincstári bányák igazgatója és estig vele tekintem meg az állami bányatelepeket és az új munkásházacsopor-tokat. Elemezte a jövőben itt megvalósítandó terveket is. Bemenvén a bányákba, láttam a szénbánya munkásokat munkaközben is. Sok-sok eszmém támadt, kár hogy nem volt mellettem gyorsíró, akinek azokat elmondhattam volna.

E vidéket először 1872-ben látogattam meg hivatalosan, mint kamarai titkár, azóta is többször, de sohasem annyi tanulsággal, mint most. Visszautaztunkban a vidéket a merész hegyi pályán egész Krivádiáig, ahol a hegyek már kisebbedni kezdenek, mind a hárman igen élveztük. Piskiben megtekintettük a híres Bem-szobrot, ahonnan remek körkép kínálkozott. Egy napot Aradon töltvén, ott folytattam e város újabb részeinek és ipartelepeinek egy más alkalommal már megkezdett alaposabb megtekintését. A kirándulással, kiki a maga szempontjából, nagyon meg voltunk elégedve. Szórakoztunk, élveztünk s én sokat tanultam is, ami megérte az útiköltséget. Ekkor látogattam meg már nagyon beteg aradi barátomat, akinek sorsom kialakulásában nem csekély szerep jutott, Nachtnébel Ödönt. Szomorú benyomást tett ez a látogatás, de mégis örültem neki, mert hű barátom néhány hónap múlva elköltözött az élők sorából.

Lökösházán július hó végéig tartózkodtam és dolgoztam. Vendégeink egymást fölváltva, minden héten jöttek. Így én csak lopva munkálkodhattam, ami talán nem is volt nagy baj. A nagy hőség beálltával csak reggel és délután tartózkodhattam a szabadban, ahol újból Rousseau „Contract Social”-ját és Sadler két-kötetes „Moral Education”-ját olvastam. Szemlénkben bőven ismerttem és elemeztem Novicow francianyelvű művét a nyomor problémájáról.

Végre elérkezett az idő, midőn a csodás Szovátát én is meglátogathattam. Lenkével utaztam oda augusztus elsejére és az egész hónapot e gyönyörű magyar gyógyfürdőben töltöttük. Kivéve a Medve-tó környékét, a hely maga eleinte nem igen tetszett nekem. Az odajutás kínos, mert a vonatcsatlakozás olyan, mintha a magyar kormány az arra kívánczozókat el akarná onnan ijeszteni.

A falu elég ronda. Sok háznak nincs is kéménye épp úgy, mint Paraj don. Maga a fürdő a birtokviszonyok rendezetlensége és egyes vállalkozók egyoldalú haszonkeresése következtében sokban nem nyújtja azt, ami távolabbról is ide vonzhatná a közönséget. Mindazáltal ez a fürdő nyolc év alatt mégis szépen fejlődött, mivel bámulatos hatású vize rendkívül kellemes fürdőt ad. Természetes melegségének okát Kalecsinszky állapította meg, azóta elméletét a többi hozzáértők is helyben hagyták. Én is éreztem jó hatását az idegekre. Idegesség, vérszegénység és csúzos bajok ellen nagyon jó eredménnyel használható. A magyar társasélet minden kellemességét is feltaláltuk ott. Volt panaszunk elég, de a magyarság és főleg a tó csillapító hatása elfeledteté velünk az apróbb bajokat. Ilyen volt az a csodálatos szédülés, mely a tizedik napon engem, főleg pedig környezetemet megijesztett, míg ki nem derült, hogy az a borszéki nagyon szénsavas víz kizárólagos ivásától származott. Az ettől való tartózkodással az is teljesen eltűnt. Sok jó ismerőssel találkoztam. Jancsó Benedekkel, akinek az akadémiai díjon épített nyaralója volt az alsó telepen, továbbá Sebess Dénessel alaposan megbeszéltük a jövőre megtartandó birtokankét ügyét. Desseffy Arisztid és családja körében és villájában találkoztunk a már 90 éves özvegy Damjanich Jánosnéval. Igen fájlalta, hogy vértanú férje iránt a hála és elismerés nagyon fogadtékosan nyilatkozott meg a nemzetben. Még ez év vége előtt e nemesszívú és nagylelkű özvegy is behunyta szemeit. Komjáthy Béla hírneves függetlenségi képviselőnek is volt ott nyaralója. Én csak azt sajnáltam, hogy szép tehetséget most teljesen haszontalan időtöltéssel, mindenféle maradék- és eldobott tárgyak képzelt szükségégek kielégítésére való átalakításával pazarolta el. Eleinte mulattunk rajta, később terhes volt az a kényszerűség, ahogy a sok képzelenséget mintegy magasztalni kellett nála.

Tanulságosabb volt az itteni nép életének vizsgálata. Az elég elmaradt, szegény. Pedig a székelységre nagy szüksége volt és van a magyarságnak. Azzal idejében megfelelő módon kellett volnatörödni. Akkor kitűnő hegyi népet lehetett volna fejleszteni belőle. De persze elsősorban az ottani értelmiséget kellett volna átalakítani. Rossz példája által az vezette helytelen irányba a lakosságot. Nagyon fáj nekem azt látni, hogy nem Széchenyi szelleme terjedt ott, hanem az ellenkező. Kirándultunk a „Patakmajor” nevű uzsonnahelyre és a Csernyéshegyre. Én magam átkocsiztam egy napra a Bucsinhegyre, mely a Hargita csúcsa s 1237 méter magas, élvezni a nagyszerű kilátást. Jó látcsóvel látni lehet onnan a Keleti-Kárpátokat, egész Gyergyót, annak öt községében még az utcákat is. Jártam az úgynevezett Sókárpátokban is, ezek kisszerű, de érdekes természet-sókövek. A már említett urakon kívül sok érdekes és becses fölvilágosítást adott Görög Joachim, a gyergyószentmiklósi örmény-

katolikus lelkész is, aki nemcsak a vidéket és annak történetét, hanem az emberi és nemzeti lelkületet is jól ismerte.

Huszonöt meleg sósfürdőnek a szabadban való vétele után augusztus 31-én hagytuk el Szovátát. Feleségem egyenesen haza ment, én azonban még több kirándulásra határoztam el magamat az országnak e részében. Az első nap Kisküküllő megyében Ádamosnak volt szentelve. Ott Kovácsy Sándor földbirtokos, volt miniszteri tanácsos és képviselő barátomat látogattam meg. Igen érdekes adatokat hallottam tőle az ottani gazdasági, közigazgatási politikai és társadalmi viszonyokról, melyekben bizony sok volt a kívánni való, de a javulás iránti bizalmat sem zárták ki. Éppen vendéglátóm mutatta meg, hogy a régi magyar középbirtokosok miként tarthatják fenn magukat. Onnan Kolozsvárra utaztam, ahol fölújítottam régi emlékeimet és megtekintem Erdély kedves, régi, teljesen magyar fővárosának összes nevezetességeit. Az egyetem, annak intézetei s a pompás könyvtár sok időmet vették igénybe. Meglátogattam hat érdekes templomot és Mátyás király születési házát a bennelévő néprajzi múzeummal együtt. Gyalog és kocsin sokat jártam. Este egy ismerős család társaságában a Nemzeti Színházat látogattam meg.

Egy napot azután Nagyváradnak szántam. Hazautaztamban néhány óráig Békéscsabán tartózkodván, atyai nagyszüleim és Feri öcsém akkoriban rendbehozott sírjait kerestem fel. Szeberényi Lajos ág. hitv. evangélikus lelkésznél ebédelvén, a sírok gondozásának kérdését akkor beszéltem meg vele. Tovább egyenesen Magyarádra mentem s élveztem a már jó ideje nem látott gyönyörű vidéket. Annak legmagasabb hegyéről sejtve láthatni az aradi gyárak kéményeit; továbbá egyfelől a hegyek lábainál elterülő nagy síkságot, másfelől pedig a magyarádi, galsai, világosi, majd távolabb a pankotai és apatelki szőlőket a különböző alakú kolnákkal, közben pedig az illető községek egyes részeit. Még távolabb a Codru Mama aradmegyei hegységet és a biharinak csúcsait. Oly tájkép, mellyel soha sem tudtam betelni. Csak harmadnap mentünk Lökösházára és pedig Aradot érintve, ahol megint az új gyárakat bújtam. A sok új benyomással és tapasztalattal a fáradság kipihevése után gazdagabbnak érzem magamat. Egy orosz regényt olvastam ekkor. Majdnem sajnálom azt az időt, melyet az orosz nyelv tanulására fordítottam. Később azután e részben – mint iram – megint másként gondolkoztam.

A pusztán bizonyos idő elteltével megint fogékonyabb lettem a benyomások iránt. Megfigyeltem, hogy mily különbségek mutatkoznak az emberek közt foglalkozásaik szerint: a papoké pl. még felekezetek szerint is elüt egymástól. Az élesen megfigyelő mindez árnyalati különbségek okait is megtudja mondani. Így szerzett tapasztalataim alapján tettem meg azt a javaslatomat, hogy

a hivatásokat képviselő kiváló egyének által mondassuk el a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben az illetők nézeteit és bírálatát a maguk munkaköréről. Ilyen előadást azután többen tényleg tartottak is. (Imre József orvostanár és Jászai Mari.) A pusztán huzamosan való tartózkodásnak sok hátránya van, mert távol-élünk a civilizációtól, de rövidebb ideig ott levén, nyugodtabban és mélyebben gondolkozunk. Azután a családi élet bensősége is nagyobb lehet itt, mint a népesebb lakóhelyeken. Még életbenlévő testvéremmel örvendtünk egymásnak és gyakori fesztelen, háborítatlan beszélgetésünk tárgyai a minket közösen érdeklő családi emlékek voltak. Az ifjúság feléledő képei is villanyozó hatással voltak reánk. Emellett kiki arról beszélt, ami szívét leginkább betöltötte.

Így értem meg születésem 63-ik évfordulóját elég jó erőben és egészségben. A szép időjárás kirándulásainknak nagyon kedvezett. Bemehettem az aradmegyei megyei közgyűlésre is, amelynek az aradi közművelődési palota építési és a 13 vértanú vesztőhelyének megszerzési költségeihez való hozzájárulás kérdése is napirendi tárgya volt. Az ott összegyűlt oláh nemzetiségi izgatók, köztük tényleges és volt országgyűlési képviselők is, már az alispáni jelentésnél obstruáltak. Azután ezt a programponot is felhasználták a magyar nemzet és kultúra elleni féktelen támadásra. Az oláh, különösen irodalmi nyelvet jól értvén, képes voltam a magyarság megtámadott ügyének védelmére kelni. Úgy láttam, hogy ez mérsékelte, de határozott hangja miatt általános helyesléssel, sőt elragadtatással fogadtatott. Másnap az aradi és budapesti lapok nagyon méltatták felszólalásomat. Új munkatér volt ez. Terem különben folyton tágut; ekkor kaptam azt az értesítést, hogy az Országos Kivándorlási Tanácsnak is tagjává lettem.

Aradon létem alatt megnéztem Kossuth Lajosnak ott néhány nappal azelőtt leleplezett, az országban immár hatvanhetedik ércszobrát. Lelkes szónoklás közben ábrázolja őt. Nem voltam elragadtatva, amint általában én Kossuthot – hosszas tanulmányok és gondolkozás után – másként ítélem meg, mint a nagy tömeg. Széchenyinek teljesen igazat adok vele szemben. A kettőjük politikája ellentétes volt, én tehát csak mint történeti alakot portálom őt. Meggyőződésem, hogy mikor neve nem lesz már politikai zászló, az oknyomozó és mindent figyelembevevő történet sem fog egészen másként ítélni, mint Széchenyi a maga kétségbeesett felkiáltásában: *flagellum dei*. Mikor 1882-ben Turinban szemben ültem vele, a nagy név és az ő még akkor is bámulatos előadási képessége pillanatnyilag imponált nekem, de szerettem volna akkor is az általa mondottakra megtenni a magam észrevételeit. Jól tettem, hogy ettől tartózkodtam. Ma azonban nem habozom kijelenteni, hogy a magyar nemzetnek – mindent

összevéve – oly szolgálatokat tett, melyeknek rémítő ára volt. Igaz, hogy a sajtó élénkebbé tétele, a szónoki nyelv fejlesztése s a reformok gyorsítása körül vannak érdemei, de mi minden áll ezzel szemben. Az oly történeti alakról, akit a nemzet igen nagy része szívébe zárt, nem szabad sem tiszteletlenül, sem elhirtelenkedve ítélni. De annak, aki az igazságot elfogulatlanul keresi, viszont nem szabad ítéletében az érzelmi mozzanatokot döntőknek tekinteni, s kell erkölcsi bátorságának lenni a való iránti meggyőződésének kimondására. Kossuth Lajos szerintem az által, hogy a magát elhagyatottnak érző nemzet iránt a külföldön rokonérzést tudott kelteni és a lesújtott magyarságnak dicsőséget hozott, nem kis részben enyhítette a tévedései által ütött sebek sajtását. Hanem, mint I. Napoleon, ő is sokban gyöngítette nemzetét. Az előbbi azonban határozottabb áldást jelentett eleinte a franciáknak, akiket később egy pár millió életerős fiatalembertől fosztott meg. Ő fékezte meg az eszeveszetté vált forradalmat, de azután cézári örületében magát és nemzetét romlásba döntötte túlzásaival. Ezt a francia nemzet ma is sínyli. Kossuth a Széchenyi által is felszabadíttatni óhajtott jobbságát egyszerre tette szabad birtokossá, de nemcsak a magyart, hanem azt a tömegét is a nemzetiségeknek, akik azután a kisbirtokosok többségét alkották. Emellett nem lehetett a nemzeti eszme szolgálatában álló birtokreformot keresztülvinni, mint ahogy Széchenyi akarta. Hiszen a szabadságharc leveretése után nemcsak az elv, hanem az idegenek kezébe került végrehajtása is veszélyessé vált a nemzetre nézve. A nagy elvek a maguk abszolútizmusával könnyen pusztító hatással bírnak. Kellően formulázva és céltudatosan megvalósítva ellenben üdvös a befolyásuk, sőt életmentőül szolgálhatnak. Széchenyinek mind a kettő iránt volt érzéke. Hiszen Kossuth politikájának eszmetartalma nem volt más, mint Széchenyi rendszere, csak avatatlan kezekben és csattanós sikerekre, az ádáz veszélyre való tekintet nélkül beállítva Vehemens agitációja és a párizsi februári forradalom befolyása nélkül ő bizonyára alulmarad. Egy hajszálon függött e politika csődje. Mennyi magyar középirtokost és birtokot, mennyi magyar életet, mennyi elpazarolt vagyont lehetett volna a fontolva haladással megmenteni! Haladásunk az ő tevékenysége nélkül talán nem lett volna oly ugrásszerű, de simább, egyenletesebb, s nem kaptuk volna a nyugateurópai alkotmányos intézmények kevésbé hasznos utánezatait kétesértékű örökül. Mennyi félreértést lehetett volna egy kevés türelemmel s lemondással békében elintézni, ha a két lángész összefog, mennyi aktuális, gonosz és reánk nézve végzetes kérdés nem élesedett volna ki hamarabb, mint erőink fejlődése. Magyarország soha nem lett volna tényleg sem feldarabolva, sem bekebelezve Ausztriába, s a nemzetiségek sem részösültek volna Bécsben oly alávaló, lelkiismeretlen uszításban és

támogatásban ellenünk. Érdekes, hogy éppen ez év március 5-én mondta nekem Herman Ottó, hogy van egy levele Kossuthtól, melyben az a megjegyzése olvasható, hogy ő megtette 1849. évi április 14-i nyilatkozatát, mert a balsiker beálltával a konzekvenciát levonhatta belőle: kinn maradt. De a nemzetnek itt kell élni és alkalmazkodni létföltételeihez. Kár, hogy erre a nagy bölcseségre nem a maga idején, hanem már később tudott szert tenni.

Mélyen meghatott Végvárynak (Reményik Sándornak) egy máig kiadatlan következő költeménye:

A DÖBLINGI TÉBOLYDA ÁRNYAL

Idézem árnyaidat, Széchenyi!
S ah, hívatlanul is jönnek ők,
Mindenkinek, ki hónát szereti,
Megállanak az ajtaja előtt.
Kopognak hideg szellemujjai.

Hogy kellett volna, hogy lett volna jobb?
Nem volt a lépés elhamarkodott?
Ki volt a bűnös, ki a felelős?
A tévovázó kéz, vagy az erős?
A lavinát ki indította meg?
Ki az, kinek a keze nem remeg?
Kinek fejére száll a vér, a vád?!!

Aki szerette, az vesztette el.
Szerelmével gyilkolta meg hónát!
Tán tévedett... Hisz tévedni lehet...
Tévedni bűn! Harsog a felelet.
Ne tévedjen, ki sorsokat kever,
Hazug: aki vesz, igaz: aki nyer!
És aki elvesztette a csatát,
A szívét üsse éles vassal át!

És ha így se jó és amúgy se jó,
Ki hát a rossz, ki hát az áruló?
Az áruló, kin bosszút állhatunk,
Ki hát?! – 0 jaj! – mi magunk vagyunk.

Mi mind, mind, mind árulók vagyunk!

Idézem árnyaidat, Széchenyi!
S ah, hívatlanul is jönnek ők,
Mindenkinek, ki hónát szereti,
Megállanak az ajtaja előtt,
Kopognak hideg szellemujjai.

1921. október 28-án írta Erdélyben.

Széchenyi egyszer úgy nyilatkozott, hogy az oly faluban, ahol a házak zsúppal vannak fedve, nem szabad röppentyüket feleereszteni.

Október 7-én véget ért nyaralásom. De idei kirándulásaim számát még Budapestről is megtoldottam egygel. Tizedikén a francia irodalmi társaság többi tagjával együtt (jelen volt velünk Vicomte Fontenay francia főkonzul is) elmentem a pozsonymegyei Királyfára, hogy a nemrégiben elhunyt gróf Pálffy János történeti múlttal bíró és mesésen berendezett kastélyát megnézzem. A szempci vasúti állomásról tíz uradalmi kocsin hajtottunk a nagy majorba. Ezt a kastélyt 1712-ben, tehát egy év múlva a szatmári békekötés után, gróf Pálffy János nádor építtette. Ott őt Bécsből az udvar sok embere, sőt Mária Terézia királynő is meglátogatta. Az utolsó tulajdonos, akinek óriási hagyatéka éppen per alatt volt, e kastélyát is bámulatosan szerelte fel a XVIII. század műipari és művészeti remekeivel, azt valóságos múzeumná alakította át és pedig stílszerűen úgy, mintha hasonló nevű őse tehette volna, ha úgy gondolkozik, ahogy ő, nagy gonddal és roppant áldozatkészséggel. Százötven szobából ötven van ily formán pazarul berendezve, sőt a lépcsőházak és a folyosók is. Ott 650 képet és 4000 kisebb-nagyobb drága porcellántárgyat láthatni. Bútorai is mind abból a korból valók és az örökhatározó azok nagy részét Európa minden nagyobb városában kiváló ízléssel és gonddal vásárolta ösze. Sok százezret ér arany és ezüst felszerelése; számos gyönyörű márványszobra is becses. Az ezekkel bőven díszített nyári ebédlőben fogyasztottuk el a magunkkal közösen hozott ízletes ételeket és italokat, az uradalom csupa a meleg levest és szolgálatot adott hozzájuk. A kiránduló tagtársak kívánságára én szólaltam fel és úgy az elhunyt volt tulajdonos, a most működő igazgatók és a műtárgyakat leltározó, nekünk szakszerű, igen beható magyarázatokkal szolgált Radisich Jenő érdemeit megfelelően méltattam. Az év hátralévő részét a már jellemzett módon nagy munkában töltöttem. Én nyitottam meg a Magyar Társadalomtudományi Egyesület szociális szabadiskoláját a nagyközönség előtt a régi országházban. Ezt némi diplomáciai tárgyalás előzte meg, mivel a Szabad Líceum egyes vezetői abban versenytársat láttak. Szakjellegetek kimutatásával megnyugtattam őket, sőt felkérésemre az elnök, Berzeviczy Albert, a jelzett alkalommal az új speciális vállalkozást mint ilyent üdvözölte is. Máshol is jobban érvényesültem, mivel a Szovátán szerzett erőgyarapodás azt megengedte.

Családunk életét bensőbbé tette az, hogy egyetlen nővérem és gyermekei Budapesten velünk egy házba (IX, Ferencz-körút 29.) költöztek. De egypár haláleset ismét közelről érintett bennünket. Már nálunk Lökősházán igen súlyosan megbetegedett feleségem hú unokanővére és önkéntes állandó ápolója, özv. farádi

Vörös Vidorné, aki Aradon elhunyt. Azután feleségem egy nagybátyjának, a mexikói hadjáratban is részt vett Varjassy Bélának halála lepett meg.

Ez év első felében igazán fájdalmasan érintett egy valódi jóakaró barátomnak, azelőtt tanáromnak, tanácsadómnak, később képviselő-, majd akadémiai és főrendiházi tagtársamnak, Kautz Gyulának nyolcvanéves korában bekövetkezett elhunyt. Igazi jó ember, nagy tudós, becsületes hazafi és valóban érdemes férfiak volt közéletünknek, aki egypár jogász és nemzetgazda nemzedéket nevelt és tudományos irodalmunknak is nagy szolgálatakat tett.

Mondandóimat a politikai helyzetre és társadalmi politikánkra vonatkozó benyomásaim tömör összefoglalásával kívánom befejezni. A nemzet régi átka, a visszavonás, a szóban lévő időben is dúlt. Az elfajulások orgiáinak megint egyik szomorú korszaka volt az. Nem okultam és nem épültem új év napján, midőn a képviselőkkel és főrendekkel én is fölmentem Wekerle Sándor miniszterelnököt üdvözölni. Az akkori beszédváltás sejteté velem, hogy politikai helyzetünknek a közel jövőben nem tisztulását, hanem újabb megbomlását várhatjuk. Pedig nagyobb bajunk nem lehetett akkor, ha okosak vagyunk; de nap-nap mellett arról kellett meggyőződnöm, hogy e hazának vezető emberei közül alig áll valaki hivatása magaslatán. Februárius 11-én írom, hogy nincs semmi örömöm a közéletben. Nem is lehetett, hiszen a többségben lévő függetlenségi párt a maga egészében agyarkodott az alkotmánypárt ellen, amannak árnyalatai pedig agyarkodtak egymásra. Erről a legilletékesebb férfiak szájából volt alkalmam ismételve meggyőződni. Tisza István gróf a koalíciónak szabad teret engedett és a Főrendiházba vonult vissza, ahol ez évben e Ház elnökének kérelmére március elsején oly gyönyörű, okos beszédet mondott a külpolitikai helyzetről, mely az egyetlen államférfiúi nyilatkozat volt abban az időben. Este azután együtt vacsoráltam vele a Nemzeti Kaszinóban, ahol gróf Dessewffy Aurél vendégei voltunk. Számosan voltak ott az előkelő világból. Én két örökösjogú rend közt ültem, akik közül az egyik a Felsőházban épp ez alapon csak jogokat ismert maguk számára megfelelő köteleességek nélkül. Míg a másik, gróf Vigyázó Ferenc, helyeselte cáfolatomat. Tehát itt még olyan alakok is léteztek. Március 2-án e szavakat írom naplómba: „Ez az osztály nem munkára való, csak kivételesen, hanem azért mindenféle emolumentumra vágyik és a kitüntetésekre igényt tart. Senki sem végzi el itt a maga teendőit. A mi Uraink különben a munkát nem is tudják megbecsülni, mivel komoly munkát nem teljesítenek, csak sportszerűen politizálnak s azt terhelik túl, de érte tulajdonkép csak kicsinylik azt, akiben van szemérem, szerénység és kötelességtudás.” Tíz év múlva ugyan-

ezt a tapasztalatot kellett szerezniem. Akkor csak gróf Dessewffy Aurélt vettem ki. Egy – illetékes férfakkal folytatott – beszélgetés után iram április 15-én a következőket: „E monarchiában egy nagyhatalom vezetésének elsőrendű tényezői lehetnének. Abban van egész életkincsünk elhelyezve, jobban, mint bármely más nemzeté itten. Aspirációnk ezirányban tehát teljesen jogosult. A magyar kultúrát minden tekintetben úgy kell emelnünk, hogy ez az aspirációnk valóban jogosultnak tűnjék fel mindenki előtt, úgy itthon, mint Ausztriában. Nekünk erősödésünk által kell folyton hódítanunk, hogy kereteinket valóban betölthessük. A magyar nemzeti gondolatnak, az európai érdekeknek és az emberiség haladásai érdekeinek lehető összeegyeztetése, ez legyen jövődő törekvéseink veleje, melynek szellemét egész nemzeti életműködésünkbe bele kell vinnünk. Ezzel állanak bizonyos kapcsolatban azok a szavak, melyeket a lüssingrandei tengerparton sétálva jegyeztem fel:

„A technikával való szélesbörű és odaadóbb foglalkozás átalakító hatású lehet a magyar jellemre. Pozitív, csak pontos számításal elérhető feladatokból állván, az azok megoldására irányuló igyekezet, a természetes utak, módok és eszközök komoly s következetes keresése előnyösen fegyelmez, s ha néha rideggé tesz is, de szabályoz. Ha az anyagi alkotásban a munkálkodókba belenevelt idealizmus is van, akkor az abbéli törekvések sok lélekemelő és megnyugtató erkölcsi élvezettel kínálkoznak. Ezáltal a társadalmi közreműködésbe összhang vihető bele, mely az egyéniséget s a közjelleget fejleszteni és nemesíteni, az egész nemzetet pedig edzeni és eljárását szilárdítani alkalmas. De az összhang létesítéséhez érzék és tudás szükséges. Miként a jó zenész minden hangot külön és azok egybehangzásának feltételeit ismeri, úgy a gyakorlati szociológus, amilyen pedig legalább intuitive, gyakorlatilag kell, hogy legyen, a társadalom vezére, föltétlenül szükséges, hogy ismerje a néplélek minden mozzanatát és egybecsendülésének követelményeit. A lélek húrjain tudjon összhangzatosan játszani, így a létező egyes jellemvonásokat céltudatosan használhatja fel. Ilyen vezérekre van szükségünk s akkor a vezetés nem siklik ki a kezünkéből, sőt a kisiklottat is visszaszerezhetjük. Ilyen államférfiakat, politikusokat, a társadalom ilyen vezetőit, ilyen katonai szakértőket, ilyen hadvezéreket kell nevelnünk minden áron.” Pótlólag még ezévi politikai események felett akarok összefoglaló szemlét tartani. A régen lappangott belpolitikai válság hatása már érezhető volt, de oly nyugtalanságot, mint nálam, az csak keveseknél okozott. Április 26-án a kormányzópártok közt dülő egyenletlenség következtében beállott kormányválsághoz fűződő vitát a Képviselőháznak főrendi karzatáról végighallgattam. Ott voltam az alkotmánypártban is, midőn a hozzátartozó minisz-

terek a lemondást bejelentették. Ott hűségi és kitartási fogadkozások voltak hallhatók, melyeket ma, a nemsokára bekövetkezett események világánál, nem csupán nevetségéseknek, hanem a komolyság és őszinteség hiánya miatt egyenesen megbélyegzendőknek is kell tekintenem. A politikát olyan alakban, mint ahogy nálunk folytatták, szívem mélyéből megutáltam. A király május 6-án kezdte meg a pártvezérek és más főbb politikusok kihallgatását. Az egyes mozzanatokról jól voltam értesülve és nem szüntem meg azokat kicsinyeseknek és förtelmeseknek tartani. Nemcsak a magyar, de a horvát vezetőférfiaktól is sok érdekes intim részletet hallottam.

A horvát kérdés kiélesedését – a jugoszláv törekvések mellett – elsősorban a mi politikusaink idézték elő, mert sem a horvátországi viszonyokat, sem a horvátok lélektanát nem ismerték, sem idehaza nem voltak elég magas és elég nemes szempontjaik. Az igazság megvalósítására törekvő körültekintő, okos politika nem tette volna az unionistákat Horvátországban tönkre. Ez az igazság; fölfogása kellő erkölcsi műveltség mellett nem is oly nehéz dolog, mint ahogy ezt a nagyon is realizstikus politikusok gondolják. Ők erre persze nem képesek. Erről győződtem meg a Justh Gyulával május 25-én folytatott beszélgetésből. Ő nagyon bízott a maga szeparatistikus és bomlasztó politikai áskálódásainak és értelmetlen platformváltoztatásainak sikerében. Az általános választójog már nem volt elég jó ürügy a fészkelődésre, most már az önálló magyar bank jelszava lett ilyen számukra. Június 21-én írom: „A politikai hírek leverők. Sajnálom vergődő nemzetemet, hogy nem tud a helyes középúton haladni. Helyzetünk általában nem a legjobb, de a főbaj mégis az, hogy politikusaink nem állanak feladataik magaslatán.” A válság sokáig nem ért véget, mert a botor impulzív elemek szakadatlan ádáz munkát végeztek, a mérsékeltebbek pedig gyávák és önzésük folytán kapkodok voltak. Június 25-én feljegyzem, hogy a politikai hírek a szélsőbal beszámíthatatlanságáról tesznek újból tanúságot. Szegény hazám, melynek ilyen mértékadó vezetői vannak! Azok a korona és a nemzet közt létesítendő béke útjait egyengetni hivatott homo regiust is visszautasítják.” Július 11-én mutatkozott be az ideiglenesnek kinevezett régi kormány, mint a zürzavarban egyedül lehetséges expediens. Úgy sejtem, hogy részint a mi hibánkból, részint mivel a király most tölti be 80-dik életévét, a politikai látvány nem is fog oly hamar kitisztulni. És csakugyan az ideiglenes kormány október végén megint lemondott s annak tagjai csak mint ügyvezetők működtek tovább, mivel a korona jó sokáig nem tudott helyeikre másokat kinevezni. E siralmas állapotoknak előidézésében több volt a mi részünk, mint a balsorsé és ellenségeinké. Nálunk ugyanis az egész világ kapaszkodik és senkisem akarja a

természetes fejlődést bevárni és a maga pozícióját igazán kiérdemelni, ezért szenved a nemzet annyit.

Október vége felé megint koronatanács volt. Arról az alkotmánypárti körben csak annyit tudtam meg, hogy a függetlenségi pártban van egy olyan irányzat, mely az önálló bankkal revolverz. Október 23-án ennek egyik tagját az Akadémia nemzetgazdasági bizottság ülése után megtámadtam és sok keserüséget kipakoltam előtte. Az éppen jelenlévő Láng Lajos kontrázott nekem. Naplómban idevágóan ez áll: „Ezek a kapaszkodók nem is oly ártalmatlanok, pedig sokszor csak vajmi kevés eszük van.”

Az 1910. év sok tekintetben igen tanulságos volt reám nézve. Az ország nagy átalakuláson ment keresztül. Viszonyaimat is sok dolog megzavarta. Idegrendszeremet a nap-nap melletti sokszor két, sőt háromórás előadások, az azokra való lelkiismeretes készülés, továbbá a nyakamba szakadt sok tiszteletbeli és fontos állással járó teendők szerfelett igénybe vették. Ennek különféle kellemetlen következményei nemcsak kínosak, hanem munkásságom szempontjából is zavaró hatásúak voltak: koronként a szobát, sőt az ágyat is őriznem kellett. Orvosom mindig mondta, hogy összes bajom oka a túlfeszített munkásságban rejlik. De visszavonulásom nélkül alig lehetett azt elhárítani, nyugalomba lépni pedig még nem akartam. Kern mentem fel magamat a vád alól, hogy e részben nem tiszteltem eléggé a természet törvényeit, azok megsértéseért tehát méltán lakoltam. A közvetlen oka a nagyobb bajok kitérésének mindig az volt, hogy még nagyon fáradtan is megfeszített erővel dolgoztam.

A húsvéti szüneteket változatosság kedvéért Cirkvenicában, a nyarat az Alföldön és Szovátán töltöttem. Mikor Fiumén át az előbbi helyre utaztunk, a Cunard-társulat Pannónia nevű kivándorló gőzöt is megtekintettem s ott mint a kivándorlási tanács tagja, minden szükséges felvilágosítást megkaptam. Cirkvenicában a József királyi herceg által építtetett nagyszerű Therapia-Palace szálloda fogadott be. A lakás kitűnő volt, de az ellátás nem volt kifogástalan. Loggiáiban rosszabb idő esetén is élvezhettük a kitűnő tengeri levegőt. A bórás időjárás, mely némely napon valóban rettenetessé fajult, általában véve el is rontotta az üdülésnek ezt az alkalmát. Ott sok, nagyon érdekes, de nem egy tekintetben szomorú tapasztalatot szereztem. Hibát követtem el megint, mert igazán most sem pihentem, hanem tanulmányoztam, sőt egy felolvasásra, szánt Széchenyi-tanulmányt is írtam az ő társadalmi politikájáról.

Magában a nagy szállodában magyar világ volt. A vállalatot egy kiscgazdából nagybirtokossá lett fehérmegyei gazdag ember veje és leánya számára dúsan rendezte be, de ezek bizony nem ér-

tettek az öreg által kincsesbányának hitt üzlethez; nem is volt hozzá nagy kedvök. Amint azonban a szállodát elhagytuk, a legridegebb idegenség, sőt ádáz ellenségeskedés vett körül bennünket. A horvát helyi hatóság már formális harcot folytatott a vállalat ellen, csupán azért, mivel az magyar volt és főleg magyarokat látott el. A portán nem túrték meg a címert és a feliratot, hanem csak a koronát. Noviban, ahová egy szép napon kirándultunk, ezt a gyűlölködést mégjobban kifejlődve láttuk. Nem hiába mondják, hogy a fagyos bőra e vidéken születik, de olyan annak érzeme is irántunk. Megfigyeltem ezt a tengermelléki hamisítatlan horvát népet, nem tett rossz benyomást rám. Elgondolkoztam, hogy miért is kellett ennek a mélyreható meghasonlásnak bekövetkeznie a benső barátság után, mely a magyar és horvát nemzet közt a múlt századokban uralkodott, a „fehérlapos” előzékenység mellett, melyet az utolsó $\frac{3}{4}$ század nyomán horvát úgynevezett testvéreink iránt tanúsítottunk. Soha oly kis nép mint ez, annyi jogot, szabadságot és oly nehéz helyen annyi előnyt nem élvezett. Az érdekközösség azonban elhomályosult, de nem tűnt el. A világháború után mindazáltal annak érvényesítésére a lehetőség talán örökre eltűnt. Hiú ábrándok után ma, midőn annyi életérdekű problémánk nyom, elkalandoznunk még gondolatban sem szabad, de az elkövetett óriási hibák tanulságainak a maguk idején és helyén való levonása most sem fölösleges.

Második, de sokkal jobb alkalma üdülésünknek Lökösházán és Szovátán kínálkozott. Feleségem már régebb idő óta csaknem gyógyultnak volt tekinthető. A teljes gyógyulást ez év végén állapították meg. Őt és fél esztendő multával végre igazolva voltam előtte is, mert az én erélyem és kitartásom nélkül ő biztosan unokanővére sorsára jutott volna. Karácsonykor ültük meg a nagy vívmány ünnepét családi körben. A lökösházi tartózkodás úgy folyt le, mint más normális években. Nővérem is hosszabb ideig volt nálunk és magunkkal vittük őt az erdélyi sósfürdőbe is. Lökösházán ekkor kezdtem meg jelen emlékirataim írását és anyagának végleges rendezését, ami nem kevés dolgot adott.

Lökösházi lakásom két épülete akkor már magába fogadta csaknem az összes családi ereklyéket, melyek nagy része azelőtt Sándor öcsémnél volt, aki azonban ez évi április hó 11-én agyhűdés folytán hirtelen elhunyt. En a távirati hír vétele után nyomban Szászsebesre utaztam, ahova ő magát áttétette, miután az állami erdészeti szakszámvevősnél segítségemmel történt előlépése után anyagilag is jobb helyzetbe került. Az erdészet ottani főbb emberei vártak a vasúti állomáson és közölték velem, hogy akkor sújtott le rá végzete, midőn a hivatalos ünnepi istentiszteletre áttöltözni hazament. Lakásán felravatalozva úgy találtam, mintha aludt volna. Gazdasszonya említé, hogy előzetesen nem volt semmi baja,

de egy eset nagyon felizgatta. Én temettetem el. Az ágostai hitvallású evangélikus szász lelkész szép német imát mondott, azután a református magyar pap a sajátos berendezésű ódon temetőben hosszú halotti beszédet tartott felette. Érdekes, hogy ő – mint írtam – a szászsebesi református egyház önkéntes adófizetője volt, tudván, hogy ősei is odatartoztak. Két nap alatt ott mindent elrendeztem, a hagyaték tekintetében is. Gazdaasszonyát kielégítem. Gondoskodtam fivérem sírjának, melyet emlékkövel is ellátattam, rendben tartásáról. Holmijából csupán a családi eredetű bútorokat és más ingóságokat vittem el Lökösházára. Ezek közt voltak az ágyak, melyekben születünk, szüleink pedig elhaltak, a családi emléktárgyak s levelek végül az ő hiánytalan levelezése rendezve, mely azután ez emlékirataim megírásánál a már nálam lévő többiekkel együtt bányája lett számomra a múltak emlékei felújításának.

Hazautaztamban elgondolkoztam szerencsétlen, alapján véve jó öcsémről. Eredetileg sem volt egészen normális egyéniség. Mindig másként gondolkozott és cselekedett, mint mi, többiek. Mint kisfiú, mint tanuló, mint fölserdült ifjú és meglett férfi mindig gondot okozott hazzátartozóinak. Boldogult anyám, aki halálos ágyán őt is az én gondjaimra bízta, ezt mondta volt: „Titeket nem féltetek, de Sándor jövője aggaszt engemet. Ne hagyj el őt.”

El is követtem mindent érdekében, ami tőlem telt. Anyagilag kétszer állítottam lábra, az elzülléstől mentém meg, azután pedig haláláig támogattam. Hogy kötelességemnek eleget tettem, annak gondolata az elvesztése miatti testvéri fájdalom mellett is bizonyos megnyugvást szerzett nekem és midőn intézkedéseimről értesült, nővéremnek is. Ez évben ennek születésnapom alkalmával hozzám intézett levelében e sorok olvashatók:

„Most már egyetlen testvérem, minden jót és szépet kívánok neked. Kérem a mindenható Istent, hogy áldjon meg és tegyen boldoggá a te igazán kedves jó feleségeddel együtt és jutalmazzon meg jóságtokért, mellyel' engem és szegény elhunyt testvérünket elhalmoztatok. Mi szegények sem anyagi, sem pedig szellemi támogatásaidat viszonzni nem tudjuk; de hiszen te arra nem is szorultál. Légy meggyőződve, hogy mindkettőnk részéről mindig a legbensőbb és legigazabb hálás szeretet irányult feléd.”

Azelőtt öcsém nyugtalankodott és gyakran méltatlan vádak-kal illetett, de a legutóbbi időben ő is ilyhangú leveleket írt nekem:

„Meglépetés-számba jött a szokottnál nagyobb pénz-küldeményed, melyet nem vártam, de hálás köszönettel fo-

gadok, mert azt szereteted mélységével nyújtod, s a gondoskodás gyöngédségével, mely voltaképp a legjobban esett nekem.”

Az tény, hogy koronkint igen erélyesen léptem fel vele szemben, de ez elsősorban saját érdekében történt és mindig azzal a meggyőződéssel, hogy másként nem érhetek nála célra. Úgy látom, hogy igazam volt. Családom más távolabbi tagjaira is ki akartam terjeszteni gondjaimat, de természetesen valamivel kevésbé intenzíve. Álláshozjuttatás, neveletésben való anyagi támogatás, csapások esetén nagyobb pénzbeli segély – hála az égnek – ezeknek is jutott. Többet nem tehettem, hiszen másként anyagi függetlenségemet veszélyeztettem volna, melyet pedig elérni és biztosítani – még feleségemmel szemben is – egyik főtelevízióm volt.

Augusztus 1-én kezdődött második szovátai tartózkodásom négy heti ideje. Dessewffy Arisztid szép villájában kitérő lakást és társaságot kaptunk. Ellátásunk az úgynevezett fővárosi vendéglőben szintén nem volt rossz. A tavalyi gyógyhatás még fokozódott és mind a hármunk megerősödéséhez hozzájárult. Ott most sem dolgoztam, ami az eredményt bizonyára előmozdította. Egyes megbeszéléseim voltak ugyan, de azok nem mehettek komoly, fárasztó munka számba. Főleg francia regényeket és más iratokot, mint Bourget „Etudes Anglaises” című könyvét olvastam és olvastam fel Lenkének. Jó és nyugodt hangulatunkat koronkint csak nővérem néha jelentkező bajai, illetve a sajnálkozás emiatt zavarták; de azok elmúltával átengedtük magunkat a szórakozásnak. Ezek közé a sétákon s kirándulásokon kívül egy virágkorzó is tartozott, melyben erdélyi rokonaim, az Urmánczy fiúk, szép fogata tűnt ki. A magyaros társaság e helyen, annyi idegen és vegyes után, mindenekfelett jól esett. A szellemi életről sem kellett egészen lemondanom. Közepes hangversenyt tartottak, ahol azonban nem a művészet volt a fődolog, hanem a tréfa. Magánkörben ezt is többször élveztük. De elkerültem a feministák által ott rendezett agitációs gyűlést, habár egy kiváló eszű és szépségű magyar asszonyt tudtak itten elnöklésre megnyerni. Később e derék hölgygel vitakoztam a női szavazat jog kérdéséről. Nem rejtegetem nézeteimet. Megmondtam, hogy én elsősorban a társadalom maradandó érdekei szempontjából tartom a nőnevelést és a nők jogosítását megítélendőnek. Helytelenítem a nemek merev szembeállítását, a női érdekek egyoldalú kidomborítását és érvényesítésének kísérleteit. A nemek fiziológiai különbségéből folyó követelményeket fenntartom minden ellenérveléssel szemben. Ezeket semmiféle kultúrával, annál kevésbé alkultúrával nem lehet eltüntetni. Üres beszéd, hogy a nő, ha eddig férfiakkal betöltött s ma nem nekik való hivatásokba jut, később az öröklékenység révén fejlődésben magasabbrendű

képességekhez fog jutni. Hiszen a fejlődés helyes megítélése az, ha nem tévesztjük szem elől, hogy a nők nem csupán nőktől származnak. Hányszor fordult elő, hogy kiváló nők apáik tulajdonságait öröklik, hogy esetleg fiaiknak adják át azokat fejlődve. A nők képzése és képesítése a társadalom egésze szempontjából ítélendő meg. A nő természetes és a férfi által be nem tölthető hivatása az, hogy a család középpontja legyen. Ha a nemek egyike a másiknak feladatkörét ragadná magához, állandóan és rendszeresen káosz és pusztulás következne be. A nem nekik való pályákra a nőket csak kivételesen kell engedni, mint kisegítőket és mint maguk részére is mentő öveknek. A nőt a maga szerepköre számára kell nevelni, melyet eddig korántsem töltött be. Azt mondják, hogy a nők férjhezmenetele nincs biztosítva. Ez igaz, de a nem házas nőknek is vannak sajátlagos női feladataik. A mai egészségtelen társadalmi alakulatok valóban megkövetelik a nők kenyérkeresetének megkönnyítését, de az erre irányuló oktatás – mint mondtam – csak a mentőöv szerepében jogosult s ne tekintessék magasabb, fejlettebb, okosabb nevelésnek. A nőket nem szabad testileg gyöngíteni, különben elsőrendű és legsajátosabb élethivatásukra alkalmatlanok lesznek. Ez pedig a nemzetre nézve életérdekű dolog. A társadalom alapsejtje nem az egyén, hanem a család, főszervezetei pedig nem az emberiség, mint a világháborúban is kitűnt, hanem azon belül az egymással szemben álló nemzetek. Ami a családot és nemzetet végső elemzésben károsítja, az átmenetileg talán mint elkerülhetetlen rossz nem mellőzhető, de általánosan és huzamosan alkalmazva nem a mentésnek és fejlődésnek, hanem a hanyatlásnak és romlásnak tényezője.

Egy másik eszmecserém keresztelt zsidók társaságában helyzetök nehézségeiről folyt. Én oda nyilatkoztam, hogy nekik föltétlenül és utógondolat nélkül a keresztény társadalomhoz kell csatlakozni. Hiszen a kereszténység nem egyéb, mint a zsidóság gyökeres reformja, vagy helyesebben mondván, a régi, kizárólagos, egyoldalú, kíméletlenül önző zsidó életfelfogás hatalmas reakciója. A kereszténység a zsidóság körében merült fel. A zsidóság egy nagy világhistóriai alkalom roppant előnyös pillanatait mulasztotta el akkor, midőn a saját tanai szerint is eljött Messiást nem ismerte el ilyennek. A világ legkiválóbb és legérdemesebb népévé válhatott volna. Akik a zsidók közül nem számításból, hanem helyes meggyőződésből kikeresztelkednek, csak nagykésőn és elszigetelve teszik jóvá ezt a mulasztást. Reájok és az emberiségre nézve nagy áldás lenne, ha ezt tömegesen tennék meg. Magáról a zsidókérdésről – különösen nálunk – szintén megvannak az én megállapodott nézeteim. De miután a zsidók befolyásáról hazánkban az események további folyamata során kell beszélnem, azokat majd alább fogom leplezetlenül nyíltsággal előadni.

Gondolataim közül igen sokat, majdnem azok többségét, szavakban nem fejeztem ki, annál kevésbé írtam le, de azok nyomai megmaradtak lelkületemben, mert tanulmányaim kereteibe valók voltak. Beszélgetéseim idősb és ifjabb székelyekkel, akik közt több szobrász tehetséget ismertünk fel, Amerikát is megjárta száz asszonyokkal, akiknek alkalmazkodási képességét megbámultuk Réz Mihállyal, aki velem egyidőben hangoztatta Széchenyi eszméinek aktualitását, Schmidthauer Antal osztálytanácsossal, aki a mosonyi Dunaág hajózhatóvá tételéről és villamos erő fejlesztésére alkalmas voltáról sokat mondott, ma sem röppent el emlékezetemből.

Az utolsó napok Szovátán gyönyörűek voltak. A fürdő mindnyájunknak jót tett. Megfogadtuk, hogy jövőre már csak hálából is megint elmegyünk oda.

Két hetem maradt még svájci utam előtt az Alföldön. Ez alatt a birtokpolitikai szaktanácskozmány, valamint a nagyszabásúnak tervezett Széchenyi-ciklus ügyében fáradoztam. Mind a kettő számára állandóan toboroztam a hivatott közreműködőket. Éreztem, hogy lankadatlan agitáció nélkül egyiket sem üthetem nyélbe, azért a természetemnek meg nem felelő propagandacsinalás közben minden feszélyt félre tettem és valósággal zaklattam az embereket. Tanári teendőim ez időben munkaerőmnek alig negyed részét foglalták le, a többit társadalmi feladataimnak szenteltem. Jöttek a luganói nagy nemzetközi gyűlés előterjesztései is négy-öt nyelvű nyomtatványok alakjában. Mint a kormány állandó képviselője éreztem, hogy a szociálpolitika terén a legújabb fejlemények által teremtett alapon helyt kell állnom. Luganóba is toboroztam hivatalos és magán egyeneket. Szeptember 16-án beszéltem meg Hieronymi Károllyal, az új munkapárti kormány kereskedelmi miniszterével magamtartásának irányát és szellemét. A következő napon már úton valék Svájc felé. Bécsben feleségemmel egy napot töltöttem, mivel meg akartam nézni a felette érdekes nemzetközi vadászati kiállítást a Práterben. Rendkívül sok érdekeset látván, ott is ebédeltünk. Különösen meglepett a magyar kiállítás, mely az egésznek fénypontja volt. Földy János erdész miniszteri tanácsos rendezte, akinek gratuláltam is. A magyar pavillon előtt oly nagy volt a tolongás, hogy csak a reá való hivatkozás útján juthattunk be. Azután ő maga mutatta be sikerült művét. Jólesett látnom, hogy nemzetünk mégis tud kitűnőt produkálni. Tőle hallottam, hogy hazánk páratlan erdészeti térképe is mily feltűnést okozott az utolsó párisi világiállításon. Azt az akkori francia földművelési miniszter is megnézte és félrevonván őt, ezt kérdezte tőle: „La Hongrie, n'est ce pas, est une partie de la Bohème?” Ezen akkor, mint a franciák világhírű geográfiai tájékoztatásának fényes bizonyítékán, nevet-

tünk, de nem telt bele tíz esztendő és íme részben ez a tévedés valósággá lett. De az hazánk területe nagy részének előzetes eligéretésénél is nagy szerepet játszott.

Innsbruckon, Arkón és Riván át jutottam el a Garda tóra, melyen szeptember 21-én végighajózáván, Milano érintésével délután a Gotthard-pályán már öt óraker Komóba érkezünk. Csaknem nyomban felmentünk a kétszakaszos, 980 méter hosszú siklópályán a Brunate nevű magas és meredek hegyre, ahonnan nemcsak a mélyen alattunk elterülő városra s szép környékére, főleg a Lago d'Iseora nyílt elragadó kilátás, hanem a nagy olasz és svájci alpokra, nevezetesen a Monte Rosára is. Ez a felruccanás a nagy szél nélkül nemcsak érdekes, de élvezetes is lett volna. Másnap reggel verőfényes napon, de sajnos, megint nagy szélben, a komói tavon Bellagióba rándultunk ki. Úgy a hajóúton látott felette bájos vidék, valamint maga ez a hely is meglepett és lebilincsel. Az a sok gyönyörű villa a tó partján, azoknak dús délszaki növényzetű parkjai, más ültetvények s az említett nyaralóhelyen raffinaít fényűzéssel emelt épületek s azok benső berendezése gazdagok számára, érdeklődésünk méltó tárgyai voltak. Időnkből nem telt a Menaggio és a híres Villa Carlotta megtekintésére. E helyett délután még elég korán Komóba érkezvén vissza, annak nevezetességeit tekintettük meg. Örvendtem, hogy az olasz társalgási nyelvet is jól és könnyen kezelem. Chiassón át még aznap Luganóba érkezünk és a Hotel Palaceban szálltunk meg, mely a nemzetközi gyűlés társas összejöveteleinek színhelyéül volt kiszemelve. Magyarjaink is ott kaptak lakást. Másnap a várost jártam be és előkészületeket tettem hivatalos funkcióim teljesítésére. Betekintettem egy olasz-svájci gyermekmenedékhelybe is, ahol sok megszívlelni valót láttam. Svájcban az olasz is más, mint Itáliában. Másnap francia beszédemmel elkészültem; már semmi szükségem sem volt segítségre. Következő napon a San Salvatore nevű középmagasságú helyre mentünk fel kötélpályán (funiculare). Gyönyörű, tiszta, meleg időben párját ritkító panorámát élveztünk. Nagyszerűen volt látható megint a Monte Rosa, de a Matterhorn és a Simplon is. Legérdekesebb azonban onnan a luganói tó környéke, a városnak és huszonöt községnek látképe, melyek a polipalakú tó partján fekszenek. Nagyon megeleveníté a tájat a Gotthard-pálya hídja a tó egyik ágán keresztül a rajta átrobogó gyorsvonattal és a vizén közlekedő sok hajó. Este szállodánkban tanulságos mozgóképmutatványokat láttam; ilyeneket nálunk a szemléltető oktatásnál minél többet kellene alkalmazni. A növényi és állati élet sok mozzanatát, pl. a virágok kiféslését, a tojásból a madarak kilépését, stb. tették szemlélhetővé. Így előadva az élettan nagyon

könnyen megérthetővé válik. A következő vasárnapon kirándultunk magyar társaságban a luganói tavon Porlezzáig. Különösen visszafelé nyújtott a tó környéke szinte megragadó képet, a tónak egy része itt már Olaszországhoz tartozik.

Az ismerkedési estélyen újból találkoztam az összes vezető emberekkel s nekik a magyar tagokat bemutattam. Őt idegen nyelven folytattam társalgást. Két és fél napot ezután kizárólag a hivatalos működésnek szenteltem. Az olyan volt, mint az előzők. Csakhogy itt most a rendezés hibás volta miatt nagy fejtelenség uralkodott, mely először az egyesület tíz évi fennállása alkalmával tervezett üdvözléseknél tünt ki. Én nem engedtem magamat a felszólalástól elütni és ez jónak is bizonyult, mert így egyedül én méltattam az egyesület tíz évi működését. Francia beszédemet az elnökség is nagyon helyénvalónak és tapintatosnak ismerte el. Sorba jártam ezután az egyes szakbizottságokat, hogy tudomásul vegyem a tárgyalások főbb mozzanatait és eredményeit, mert alapos jelentést akartam tenni róluk a kormánynak. Minden este társasösszejövetelek voltak. Az első este Sir Thomas Oliver, az angol szekció elnöke hívott engem és még három magyar urat ebédre. Rajtunk kívül még két északamerikai egyesültállami Commissionert látott vendégül. A társalgás kizárólag angolul, kedélyesen folyt. A házigazda jól ismerte Budapestet, ahol szerinte sok figyelemre méltót, látott. Híres vegyész volt s mint ilyen, különösen az ipari mérgezések kérdése iránt érdeklődött. Az egyik amerikai kormánybiztos a kivándorlási ügygel foglalkozott, vele én is arról beszélgettem legtöbbit; az asztalnál szomszédom is volt. Szerinte a mi érdekeink e tekintetben teljesen összhangzók, mivel nekünk a mi kivándorlóink kellene, nekik pedig nem. Másnap teljes öt óra hosszat tanácskoztunk. Az esti összejövetelt szállodánk nagy éttermében rendezték. Érdekes nemzetközi társaság volt itt együtt. A harmadik napon délig dolgainkat elvégezvén, két magyar tagtársammal fogaskerekű pályán felrándultam az 1704 méter magas Monte Generosóra. Habár a fellegek fölé kerülve alant nem sokat láttunk, de a felhők felé emelkedő csúcsok szép látványt nyújtottak. Feledhetetlen lesz e látvány előttem.

A luganói tartózkodás hetedik napján Giesswein Sándor kanonok, képviselő társaságában a Lago Maggiorén rendeztünk egy egéssznapi kirándulást. Ponte Tresán és Luinon át az Isola Bella nevű szigetre mentünk hajón és vasúton. Megnéztük Borromeo milánói grófnak, Borromeo Szent Károly kései vérrokonának 600 éves, remekül berendezett pompás kastélyát. A szentre emlékeztető ereklyék is vannak itt. Szép kertje is van a szigeten, de mindezt felülmúlja az Isola Madrán lévő másik kertje. Ez szebbnél-szebb és ritka délszaki növényeinek példátlan bőségével az embert

folytonos superlativusokra ragadja. A gyönyörű időben tovább evezünk a Lago Maggiorén Pollanzába, melyben egy érdekes piemonti várost láthattunk. E fényes kirándulással végződött iuganoi kellemes tartózkodásunk.

Másnap a Gotthard-pályán utaztunk tovább a Vierwaldstätter See felé. Pompás időben robogtunk szelíd gesztenyeerdők közt, a Ticino-Kantonon át, fővárosát, Bellinonát is érintve. Ez a csodás vasút, mint mindig, most is imponált nekem. A vonaton megebédelvén, Fluelennél hajóra szálltunk s három és fél óra alatt a nevezett tó egyik végpontjától eljutottunk a másikig. A superlativusoknak itt sem volt vége-hossza. Én már 28 éve ismertem e tájat, de bámulatom most is oly teljes volt, mint első alkalommal. Luzernbe való megérkezésünk után egy kormányozható léghajó leszállását láttuk, mely Zürichből jött. Az újkor haladásának akkor először látott ez a képe megragadó volt. Nem tudtam másnap sem eltelni a látottakkal, miközben kipihentük a sok utazás és mozgás fáradalmait. Tavi kirándulásainkat a bodeni tó átszelésével fejeztük be.

Münchenben október első napjaiban évenként bajor nemzeti ünnep van I. Lajos király emlékére. Jó volt hát szobáról előre gondoskodni. Ide most főleg azért jöttem, hogy a Deutsches Museumnak, ennek a természettudományokat és alkalmazásukat, továbbá a technika fokozatos fejlődését feltüntető és utánozhatatlan rendszerességgel az egész Németbirodalom által létesített s fenntartott múzeumnak már két évvel előbb megkezdett tanulmányozását folytassam és befejezzem. Mind a két részét újból bejártam és annyit néztem meg belőle, amennyi ez idő alatt az óriási tárgyhalmaz mellett lehetséges volt. Ez a gyűjtemény a maga céltudatos berendezésével ismét mély benyomást tett rám. Föltettem magamban, hogy még erélyesebben sürgetem egy – persze sokkal kisebb – hasonlóan létesítését fővárosunkban.

Este az udvari színházban Shakespeare „Athéni Timon” című drámáját néztük meg. Jó előadás volt. Az akkor már 600.000 lakost számlált Isar-parti Athént újra bekocsiztük. Bécsben a nagy művészeti múzeumban találtunk ismételten művészeti élvezetet. Egy kertészeti kiállítás megnézése után a Burgszínházban voltunk. Szép és tanulságos utunkon csak az osztrák pongyolaság miatt volt némi bajunk.

Otthon, rendbehozott lakásomban, annyi helyváltoztatás után jól esett a nyugalom, magányosan, mert feleségem a magyarádi szüretre utazott le. Nem akarom elfoglaltságomat újból ecsetelni. Csak azt említem fel, hogy a túlfeszített munkásság következményei természetesen az idén is jelentkeztek s hogy az év vége felé megint huzamosan voltam lázas beteg.

Mikor a baseli nemzetközi munkaügyi hivatal céljaira, annak felkérésére adatokat kívántam beszerezni, a hivatalos ügymenet nehézsége miatt csak nagynehezen juthattam azok birtokába. A vasutasok letört sztrájkja a közalkalmazottak fogalomzavaráról tanúskodott, ezért főleg a politikai igazgatókat okoltam. Egyesületi életünkben a kicsinyesség gyakran keserített el. Ez akkor még az Akadémiáról is állott, ahol sok minden igen visszásán ment. Matlekovits Sándort rendes tagnak ajánlottam és a reánézve nem éppen kedvező közhangulattal szemben is sikerült megválasztatását keresztül vinnem. Tisza István gróf tiszteleti tagságát egyes buzgó párthíveinek érthetetlen ellenzése dacára támogattam, sőt a támogatásra gróf Andrássy Gyulát is megnyertem; Tiszának sem azelőtt, sem azután nem voltam ugyan párthíve, de őt oly embernek tartottam, akinek legfőbb közművelődési intézetünk kötelékéből hiányozni nem volt szabad. Én már akkor sem ismertem pártokat és felekezeteket, csak jó vagy kevésbé jó magyarokat. Ezt kifejttem az akadémiai lakomán is, ahol Tisza felköszöntését nekem osztották ki. E megbízatást elfogadtam, nem gondolva régi elbarátaim esetleges gáncsaival. Egy másik megbízást is kaptam ugyanakkor: a főváros képviselőjében megjelent Bárczy István polgármestert kellett felköszöntenem. Ekkor azt mondtam, hogy Budapest politikai fővárosa ugyan az országnak, de sajnos, ezideig még nem igazi fővárosa a magyarságnak. Azt kívántam tehát, hogy helyes, okos és valóban nemzeti városi politikával belátható időn belül teljesen azzá váljék.

Nem sorolom fel sem akadémiai, sem egyleti működésem főbb részleteit, mert azokban sok ismétlés volna, csak megállapítom, hogy ott, ahol lehetőnek tűnt fel, igyekeztem áldatlan tanácskozási és társadalmi viszonyaink közt a vezetés Nessusingétől szabadulni. Nem az áldozatkészség megcsappanása, hanem az idővesztésegektől való félelem okozta ezt. Hiszen a műegyetemi menzának céljaira évenként én is adományoztam évi összegeket s feleségem részt vett kezelésének ellenőrzésében is. Május 25-én volt a műegyetem nagyszerű új palotájának ünnepies felavatása, melyen Ferencz József király is megjelent és a többiek közt velem is beszélt.

Sok helyen volt alkalmam felszólalni. Mindig igyekeztem szavaimmal a józanabb felfogásnak útját egyengetni. E felszólalások közül csak egyet említek fel. A Magyar Gazdaszövetség egyik ülésében szóba jött, hogy a nagy birtok és birtokos osztály ellen minő kedvezőtlen áramlat keletkezett. Pallavicini Ede örgróffal szemben, aki szintén erről panaszkodott, arra utaltam, hogy ennek a nagybirtokosok részéről az a legjobb ellenszere, ha igazán minden irányban teljesítik kötelességüket és helyüket meg tudják állni.

A társadalmi elfajulásokról sorozatos előadásokat rendeztünk, melyek élénk színekkel tárták fel társadalmunk visszasságait.

Naplómban felemlítem, hogy 40-50 év óta mennyit haladtunk minden téren és mennyire gyarapodtunk, csak egy irányban mentünk hátra és pedig nagyon: az erkölcsiségben, holott enélkül összes többi vívmányaink semmit sem érnek. Ennek hiánya okozza legnagyobb részt azt is, hogy az emberek sorsa oly forgandó. Hányan emelkednek gyorsan a magasba, hogy azután mélyebbre süllyedjenek, mint ahol valaha állottak. Nem éppen ez okból hatott meg Mikszáth Kálmán esete is. Május 6-án a Vigadó nagytermében óriási közönség ünnepelte, – ott voltam én is a Kisfaludy-társaság meghívására, mely nemzeti adományt gyűjtött Mikszáth írói érdemeinek elismeréséül. Megvették és kiegészítették régi családi birtokát. A jeles szónokok egész sora csaknem isteníttette őt. Szellemesen mondta ő akkor, hogy az ünneplők nemcsak az írórt jutalmazták meg, hanem önmagukat is, mert láthattak egy tökéletesen boldog embert, – őt. Nem telt bele több tizenkét napnál és – ravatalon feküdt. A képviselőválasztások alkalmával mint jelölt, egy automobilon folytatott korteskörúton meghült és tüdőgyulladásba esett. Erre a jelöltségre neki nem volt szüksége, hiszen megkínálták a főrendiházi tagsággal, de nekünk sem, mert ugyan mit mozdított volna elő ott? Vesztes ő volt és az irodalom, mert egy nagyon olvasott és népszerű írónkkal lett kevesebb. Jelesek és jelentéktelenek hányan vesznek el így nálunk időnap előtt hiában! Mi ennek az oka? Az élnitűdség hiánya. Ez a hiányosság különösen a világháborúban jelentkezett, midőn létünk vagy nemlétünk kérdése merült fel iszonyú következményeivel. Az emberek itt ábrándoknak élnek, tudni vélik, ami nem tudható, de nem tanulják meg azt, ami tudható. Az életbevágó dolgokkal sokkal kevesebben foglalkoznak komolyan és becsületesen, mint multhatatlanul kellene. Ezért kerül azután számos feladat idegen, a magyarságot csak mímelő szélhámosok kezeiben.

Ez év végén betegen ágyban feküdvén, a Főrendiházban lemondtam a jegybankra vonatkozó törvényjavaslat előadáságáról. A lemondást nem fogadták el, mert állítólag a Főrendiházban nem volt más, akire rábízhatták volna. Akkor naplómba ezt jegyzem be: „Szomorú, ha az én koromban az ember csak az előadáságig viszi; de talán még szomorúbb az, hogy ily feladatokra is kénytelenek az öreg embereket előrántani.” Ez a megjegyzés szolgáljon átmenetül a tárgyalt évben szerzett politikai benyomásaim rövid ismertetésére. Csak saját személyes tapasztalataim jelzésére szorítkozom e részben, mivel nem akarom e kor politikai történetét még vázlatosan sem megírni.

Ez az év a képtelen obstrukció miatt exlexben kezdődött, de azért az állampénztárak a fizetéseket pontosan teljesítették. Lukács László a maga külön programja alapján való békéltetéssel teljes kudarcot vallott, de Justh Gyula, aki vele alkudozott, büszke

modorával némileg tisztázta a helyzetet, amennyiben kitűnt, hogy vele okosan tárgyalni nem lehet. A koalíciós kormány tagjai ellen a később kommunistává lett Habár Mihály nevű hírlapíró a korrupció vádjával teli röpiratot adott ki, melynek célzata csak a megbélyegzés volt. A vádak alaptalanoknak bizonyultak. A Khuen-Héderváry kormány helyzete mind tarthatatlanabb lett és sokáig nagy zűrzavar uralkodott. Az országos alkotmánypártban e kormány megalakulása után nagy tájékozatlanság és ennek folytán bizonytalanság uralkodott. Andrassy már előbb mondta nekem, hogy őt és pártját a király nem támogatja. Amint kiderült, hogy a király a hatvanhetes elemek összevonásának eszméjét, tehát az ő figyelembe vételük gondolatát is elejtette, nem tudták, hogy mit tevék legyenek. Andrassy egy időben kapott a királytól felszólítást, hogy a hatvanhetesekből alakítson kabinetet és választasson egyöntetű ilyen többséget. Ő erre nem vállalkozott, mert félt a szélsőbali agitációtól. Ezt egyidőben maga mondta nekem. Bécsben ennek következtében azt a kis bizalmat is elveszte, melyet ott beléje helyeztek. Így ég és föld közt lebegvén, januárius 22-én mint az alkotmánypárt vezére búcsúzott el pártjától. Ezt pedig könnyek hullatása közt tette.

Január 29-én gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök a törvényhozásnak mind a két házában királyi elnapoló kéziratot olvastatott fel. Ez törvénytelen és a kormányra nézve saját érdekei szempontjából is hibás lépés volt. Ez ellen a Képviselőház épp úgy, mint a Főrendiház mint alkotmányvédelem ellen tiltakozott. A Főrendiházban a kormány álláspontját Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter védte. A király Desseffy Aurél elnöknek kereken meg is mondta, hogy a Felsőház olyasmit tett, ami nem hivatása, mire ez beadta lemondását az elnökségről. A bomlás teljes lett a volt kormány koalíciós pártjaiban. A Tisza-Andrassy-féle kibontakozási tárgyalások sem vezettek közeledésre, a Kossuth-Justh-féle szélsőbaloldali kavargás pedig szintén teljessé lett. Így azután az új kormánynak nem volt nehéz a választókhöz való fordulás. A közélet mód nélküli és bűnösen összekuszált szálait bizony nem volt könnyű kibogozni. Lehet, hogy ez nem a legerköcsösebb eszközökkel, de tényleg a sikerre való nagy kilátással megkíséreltetett. Információim abban az időben hiányosak lévén, egy ideig az ellenzékieknek voltam hajlandó igazat adni, később azonban már nem. Végre is a nemzeti élet továbbvitele volt a köznek főérdeke. A volt miniszterek közül csak kettőtől búcsúztam el. Darányitól, akivel gyakran érintkeztem és ki jól értett az emberekkel való bánás művészetéhez. Ő sok oly szociálpolitikai alkotást hagyott maga után, melyeket magam is becseseknek tartottam. És Appo-

nyitói, aki iránt minden úrszínváltozásai ellenére sem tudtam hidegen érezni, mert rosszakarat soha sem volt benne. Levelet írtam neki, melyre ő februárius 5-én ekkép válaszolt:

„Köszönöm szíves búcsúzó soraidat és köszönöm azt a sokrendbeli buzgó támogatást, melyet hivataloskodásom idején tőled nyertem. A búcsúzás ma a hivatali összeköttetésnek szól, mert az az érdekkör, amelyet vezető állásban voltam hivatva szolgálni, ezentúl is fogva tartja lelkemet, legfőbb tartalmát fogja adni közéleti működésemnek és így reménylem, veled a köztevékenység területén gyakran fogok találkozni a régi bizalommal és barátsággal, melynek hű megőrzésével maradok tisztelő híved A. A.”

Néhány nap múlva bekövetkezett a régi szabadelvű párt feltámadása – más név alatt. Februárius 18. és 19-iki naplójegyzeteim a következő felvilágosítást nyújtják erről: „Este Varjassy Árpád tanfelügyelő derék és kedves rokonunk jött fel Aradról s az ottani viszonyokról és hangulatokról tájékoztatott. Ő most a „Nemzeti Munkapárt”-nak alakuló gyűlésére jelent meg. A vidéken az értelmiség megunta a szélbali handabandát. Nagyon jó ez a hatvanhetes felbuzdulás, csak valóban hasznos és valóban nemzeti munkára vezessen. Én minden esetre fenntartom függetlenségemet. Most más tekintet nem kötelez, mint amivel az ország és nemzet valódi érdekeinek lelkiismeretem és tárgyilagos belátásom szerint tartozom. Vendégemtől tudtam meg és írtam fel másnap ezeket: „A Vigadóban a Nemzeti Munkapárt csakugyan megalakult. E nagy helyiség tömve volt, úgy, hogy a kiküldöttek is alig fértek be. Óriási tüntetések közt Khuen-Héderváiy és Tisza beszéltek. Ha ígéreteiket beváltják és reményeik megvalósulnak, jó lesz az országra nézve. Rossz jel azonban, hogy a régi szabadelvűek, az úgynevezett „őszeres”-ek máris agyarkodnak a még meg sem alakult pártba belépni akaró újak ellen. Tehát megint több az ember, mint a foka. Ha ez lesz az új korszak alaphangja, nagy csapás ér majd ismét bennünket.”

Sok mindent hallottam erről februárius 23-án gróf Wenckheim Frigyesné estélyen is, ahol számos előkelő vendég között jelen volt József királyi herceg is. Már Cirkvenicában olvastam, de egyes szemtanú képviselők is mesélték, hogy a Képviselőházban a Justh-pártiak brutális, barbár támadást intéztek az új kormány tagjai ellen, tintatartókat és vastag törvénykönyveket dobáltak feléjük. Szégyeltük, hogy a törvényhozó testületben ilyesmik törtéhetnek. A hatalom lecsillapíthatlan szomja, a nevelés s a józan hazafiság hiánya okozhat csak ilyen bajokat. Mennyi ádáz, kérlelhetetlen ellenségünk van s ezek hogyan örülhettek az ily

lealázó eseményeknek. Jól esett, hogy a közönségben általános volt a felháborodás Justhék ellen.

A Képviselőházat nemsokára feloszlatták s már április 6-án egy ismerős aradi küldöttség kérte fel Tiszát, hogy az ottani képviselőjelöltséget fogadja el. A választások ideje alatt rémséges dolgokat hallottam az izgatásokról és a vesztegetésekről. Megijedtem, hogy ez az ország a kétféle korrupció tengerében fog elmerülni. Május 11-én lejött a király, de a politikai helyzetet az ő megjelenése sem tisztázta még, hiszen a választás csak június 1-én kezdődött. Én a Ferencvárosban lelkiismeretem parancsára a hatvanhetes jelöltre szavaztam. Június 3-án írom, hogy a választások eredménye máris az, hogy az 1867-es kiegyezésnek ismét erős többsége van; ennek többé nem is szabad leolvadni. Deák műve nélkülözhetetlen; hiába mondták némely bölcsek az ellenkezőt. Június 6-án a tüneményes nemzetközi repülőversenyre mentem ki, ahol számos ismerős politikussal érintkeztem. Nagyon érdekes beszélgetésem volt gróf Andrássy Gyulával, aki véleményemet akarta tudni a választások által teremtett helyzetről. Én az eredményt nagyban – egészben örvendetesnek vallottam, ő azonban kifogásolta, hogy azt roppant vesztegetéssel érték el, de azt sem találta épületesnek, hogy az országban a közhangulat oly gyorsan változott. És ezt ő, a hatvanhetes mondta. Erre én hangsúlyoztam a régi alap helyreállításának fontosságát és kérdeztem, hogy a kormány honnan vette hát azt a sok pénzt. Azután mondtam, hogy Tiszától mégis szép volt, hogy ennek érdekében annyit fáradt, holott tudhatja, hogy nem ő következik. Andrássy szerint a pénzt minden kormánynak felajánlják, csak el kell fogadni, Tisza pedig nem tudja, hogy ő nem következhetik Khüen után. Az érdekfeszítő és lélekemelő repülőversenyen e beszélgetés hatása nagyon elmosódott. Később az annál fontosabbnak tűnt fel előttem, mert az emberek és helyzetek megértéséhez támpontokat nyújtott. A vidéken azután én is konkrét adatokat hallottam arról, hogy a kormánypárt csakugyan szórta a pénzt a választásoknál.

Az országgyűlés június 25-én jött össze. Reméltem, hogy a munkapárt okosabban fogja felhasználni a maga többségét, mint a koalíció; de a felirati vitában mondott egyes beszédek szeget ütöttek a fejembe. Így gróf Tisza Istvánnak az a mondása is, hogy a magyar és oláh nemzet, mint nem szlávok, egymásra vannak utalva. Ebből láttam, hogy ő a kérdés lényegével nincs tisztában és illúziókban él. A világháború és főleg annak vége megmutatta, hogy még legjelesebb szónokaink és kormányférfiaink sem voltak reálpolitikusok. Az oláhkérdésről én mindig úgy gondolkoztam, mint hatalmi kérdésről és hogy itt a *vagy-vagy* és nem az *és* kötőszó az, melyet helyesen használni lehet. Európa e részében két dudás nem

boldogulhat egy csárdában. Ez azonban nem elnyomó nemzetiségi, hanem igazán okos külpolitikát s valóságos állami politikát kívánt a mi részünkről. Ezek egyikét sem tudták államférfiaink folytatni.

A Kivándorlási Tanács alakuló ülésén, melyet mint belügy-miniszter nyitott meg, találkoztam gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökkel, aki még 1878 óta volt ismerősöm, midőn mint a pártonkívüliek körének tagjai ismerkedtünk meg. Megörült a viszontlátásnak. A jelenlévő Láng Lajos kebelbarátja főlemlité előtte, amit ő úgy látszik, nagyon különösnek talált, hogy én az általa annakidején felajánlott politikai államtitkárságot nem fogadtam el.

A Főrendiház elnöke most már másodízben gróf Csáky Albin lett. Szintén régi jó emberem volt, de ifjúkori jó bajtársam, gróf Dessewffy Aurél távozását mégis nagyon sajnáltam. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alapításának nyolcvanadik évfordulója alkalmából azt kívánták, hogy én beszéljek Széchenyről az ünnepi közgyűlésen. Válaszomban, mint a nagyközönséget vonzóbb egyéniséget, Tisza Istvánt ajánlottam erre a szerepre, melyet ő el is fogadott s különösen formai tekintetben jól is töltött be. Viszota Gyula főgimnáziumi igazgatót ajánlottam arra, hogy az egyesület alapításának történetét írassák meg vele. Művét azután az én bírálatom alapján elfogadták és kinyomatták. Megelégedtem azzal, hogy egy jó ügyet így közvetve is előmozdithattam.

Az év végén főrendiházi előadói tisztem körében értesültem arról, hogy Justhék még a bankprivilegium hat hétre való meghosszabbítását is ellenzik. December 17-én naplómban emiatt így fakadtam ki: „Cudar, balga népség.”

A következő, 1911. év lényeges fordulatot nem hozott életem folyásába. Munkaerőm lankadatlanul érvényesülhetett, mivel egészségi állapotom a múlt évekhez képest javult. Roppant sok emberrel érintkeztem, nyilvánosan sokat beszéltem. Munkaköreim és azokban teendőim természete és mértéke is változatlan volt. Csak régen tervezett nagyszabású birtokpolitikai ankétünket sikerült lebonyolítani. Annak eredményét egy vastag kötetben rendszeresen összefoglaltuk; nekem jutott a feladat, hogy az eredményt egy terjedelmes munkálat alakjába öntsem, mely azután vastagabb külön füzetben is megjelent. Ennek számottevő jövedelme az egész anyag kiadásának költségeire fordított, de persze a jövedelem erre kevés volt. E munkálatokról sok illetékes ember elismerően nyilatkozott.

A szociális kurzust is folytattuk és egy „egyesületi könyvtár”-t indítottunk meg. Mindennek költségeit nekem kellett megszereznem. Évekre kiterjedő nagy vállalkozásom volt a Széchenyi-ciklus rendezése. A Legnagyobb Magyar politikáját oly becses köz-

kincsnek tekintetem mindig, hogy annak hasznosításáért minden áldozatra kész voltam. Szerintem Széchenyi szellemének kell magyar nemzeti géniusszá válni. Amint már említettem, ezért javasoltam, hogy az ország legjobb nevű illetékes férfitái által igyekezzünk az ő eszméit külön előadások révén a művelt nagyközönség körében minél inkább terjeszteni. Tizennyolc ilyen témát jelöltem ki; a ciklust három évre terveztem. Minden témának gazdáját megkerestem s a Magyar Társadalomtudományi Egyesülettől felhatalmazást kértem és kaptam arra, hogy őket a feladat elvállalására fölkerhessem. Szerződtem a Franklin Könyvkiadó és Nyomdával, hogy ez előadásokat az én szerkesztésemben „Széchenyi Eszmevilága” cím alatt három kötetben adja ki és terjessze. A ciklus első részét hosszas és rendkívül fáradságos előkészítés után a folyó évben s az arra következő egypár hónap alatt le is bonyolítottuk. A Széchenyi-kultusz megokolásával én nyitottam meg. Folytatták Beóthy Zsolt, Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök, gróf Vay Gáborné, Kenessey Béla kolozsvári református püspök, bezárta pedig gróf Andrássy Gyula.

Oly sikerünk volt vele, hogy a pompás kezdet az egész vállalkozást teljesen biztosította. A Nemzeti Múzeum díszterme zsúfolásig megtelt a főváros mindenrendű és rangú értelmes közönségével és általános volt a vélemény, hogy Széchenyi a maga nagyságában revelálódott és ismét hatni kezdett imádottnak nemzetiére, melyet senki sem ismert és szeretett oly igazán, mint ő.

Ha nem is ez évben tartottuk meg, de annak folyama alatt készítettem elő közegészségügyi anketünket. A drezdai nemzetközi higiénai kiállítás irataiból értesültem, hogy az nemcsak az orvosok, hanem a szociálpolitikusok számára is olyan alkalom lesz az okulásra, melyet annak, aki e téren hathatósan közreműködni kíván, nem szabad elmulasztania. Nem ment könnyen, de mégis kiszorítottam június 4-től 10-ig egy hetet, melyet az említett páratlan nemzetközi szakkiállítás meglátogatására fordíthattam. Önkéntes elhatározásomból és magam költségén, minden megbízás nélkül utaztam oda. Mindenekelőtt a munkáegészségügyi osztályba kerültem. A látottakon valósággal épültem és lelkesedtem. De a többi osztályok gazdagságát, magas szintjét és céltudatos berendezését sem győztem bámulni. Gondolat gondolat után keletkezett bennem, melyeket magamban ismételve, mélyen emlékezetembe véstem. Már ekkor el voltam tökévelve arra, hogy tanulságainak terjedését otthon elő fogom mozdítani. Ősszel azután a magyar orvosokkal gyakran érintkezvén, elhatároztuk, hogy azt jövőre szaktanácskozmány útján kíséreljük meg. Drezdában és Bécsben odamenet és visszajövet, mindéféle – szakmába vágó – tanulmányokat folytattam, de más kulturális intézményeket is meglátogattam.

Otthon is bőven volt alkalmam foglalatoskodni. A részleteket mellőzve, csak egy mozzanatot említek fel. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben a választójog kérdése volt napirenden. Ennek tárgyalása közben gróf Károlyi Mihály palotájában kétszer is tanácskoztunk e jognak mérsékelt kiterjesztéséről, de egyúttal a nemzeti garanciák biztosításának feladatáról is. Akkor a házigazda, aki az OMGE elnöke volt, a mi megfontolt haladási törekvéseinkkel egyáltalában nem helyezkedett ellentétbe. A kérdés azután a közigazgatási szakosztályban került napirendre. Ott én a függetlenségi párti szélsőbbek ellenében az úgynevezett konzeratívok, voltaképp a józanul haladni akarók álláspontját mély meggyőződésemmel híven, tőlem telhetően védelmeztem. Akkor mondtam gróf Batthyány Tivadarnak, hogy ők voltaképp a mai társadalmi rend fölforgatásán dolgoznak, mert szövetkeztek a szocialistákkal, tehát reájok illik e mondás: Qui non cognoscitur ex se, cognoscitur ex sociis. Akit nem lehet magában, meg lehet ismerni társairól. Ő tiltakozott a szövetkezés vádjá ellen, de az elnöknek sem volt kifogása az én álláspontom és érvelésem ellen. Ő csak némi titkosságot kívánt volna megengedni a városokban.

Részvettem a IX. országos gazdakongresszuson is, ahol az én osztályom elnöki székében vezetem a tanácskozásokat. Kivettem részemet az Akadémia működéséből is. Ott a rendes bírálati és más teendők mellett előadója voltam a Bródy-díj bizottságának és e minőségemben behatóan megokoltam azt az egyhangúan hozott határozatunkat, hogy a 6000 aranykorona publicisztikai jutalmat érdemes írónknak, Halász Imrének ítéljék oda. Iratait ekkor mind átolvastam és vele alkalmam nyílt beható beszélgetéseket folytatni hazánk jelen állapotairól, melyeket okos ember létére nem tartott valami kedvezőknek. Szerinte Magyarország és a dinasztia viszonya sohasem volt őszinte. Minket mindig be akartak kebelezní. Szabadságharcaink egész sorának és az azokra következő kiegyezésünknek köszönhetjük csupán, hogy az a merénylet nem sikerült. Kossuth 1849-ben szerinte abban tévedett, hogy ezt a fátumszerű kényszerűséget szemei elől tévesztette. A nemzeti létért folytatott ez a csaknem szakadatlan harc nem engedte, hogy úgy, amint kellett volna, megerősödjünk. Sorsunk szerinte a jövőben is ez az áldatlan küzdelem lesz. Én őt már régen ismertem, de soha sem ily közről. Mélyen fájlaltam, hogy ez a már akkor több mint 70 éves politikai gondolkozónk gyakorlatibb és közvetlenebb módon nem érvényesülhetett. Bámulatos munkaerejét a velem közölt megbízható következő adatok tüntetik fel. Írt négy magyar s két német napilapba, továbbá hat magyar s több német folyóiratba dolgozott mint rendes belső munkatárs. Református pap fia volt, s a német nyelvet inkább írta, mint beszélte, de életpályája az újságírás lévén, sokkal többet írt ezen, mint anyanyelvén. Kisebb-

nagyobb tanulmányai külön kötetekben jelentek meg. Vezércikkei (1500 magyar, 2500 német) általában nagy tetszéssel találtak, összegyűjtve jó 40 kötetet tennének s felölelik Magyarország egész kortörténetét politikai, pénzügyi, közgazdasági és kulturális tekintetben. Egyes részeiben megkapó képét nyújtják félszázados törekvéseinknek és küzdelmeinknek. Sajnálni lehet, hogy azok legnagyobb részt névtelenül jelentek meg. A nagy akadémiai jutalmat, mint a magyar nemzet ügyének fáradt, visszavonult napszámosa, végkielégítésül fogadta.

Meg kell itt még említenem, hogy egy korábban tett javaslatomra hivatkozva, mely szerint a nemzetgazdaságtani és szociológiai ismereteket alkalmas módon bele kell vinni a népesség legszélesebb rétegeibe, ennél fogva azokat kellő mértékben és módszerrel elő kell adatni a tanítókat és tanítónöket képző intézetekben is, a vallás-és közoktatásügyi miniszter fölszólított, hogy vezérfonal alakjában erre vonatkozó részletes és bő útmutatást írjak. Nyaram nagy részét ennek megszerkesztésére fordítottam. Amint készen lettem a 80 lapos füzetrel, az tüstént nyomdába került és még akkor ősszel szétküldetett az egyes tanintézetekbe. Sok arra vonatkozó elismerő levelet és nyilatkozatot kaptam tanférfiaktól és irodalmi emberektől.

A már említett drezdai tanulmányi kiránduláson kívül ez évben hosszabb időt töltöttünk Abbáziában és Szovátán. Amott április második és harmadik hetében a tengeri levegőt akartam feleségemmel, nővéremmel és apósommal együtt élvezni és a sok előadás által igénybe vett légzőszerveimet erősíteni. Az akkor még osztrák Riviérán elég jól éreztük magunkat. Több tengeri kiránduláson vettünk részt. Voloskában megtekinttem azt a házat, ahol idősb gróf Andrassy Gyula meghalt. A falába beépített márványablán a következő latin felirat olvasható: „Julius Comes Andrassy, Laboribus Immortalibus Pro Patria Perfect is Vita ad Finem vergente In hac Amoenissima Sinu Coram Familia Amicisque Circumdatus Quietem Reperit Desideratam Anno Domini MDCCCLXXX.” (1890).

Ezen fölfedező járkálásokra azon régi meggyőződésem serkentett, hogy a saját szemlélettel és tapasztalással semmiféle leírás vagy elbeszélés nem ér fel. Általuk igen sok dologból kiábrándulunk ugyan, de viszont sok más, korábban rossznak tartott dologgal megbékülünk.

Az abbáziai tartózkodásnál élvezetesebb és tanulságosabb volt a szovátai, mely augusztus egész havát betöltötte. Ott vastagbélhurutot kaptam ugyan, de ennek kellemetlenségeit ellensúlyozta az, hogy huzamosan újból használhattam a pompás sósfürdőket s hogy az erdélyi viszonyokat a helyszínen ismételten tanulmányozhattam, a székelységgel helyben, Nyárádszeredán és Marosvásár-

helyen, közvetlenül érintkezhettem s végre volt alkalmam az Astra nevű oláh közművelődési (de egyúttal politikai) egyesület balázsfalvi nagygyűlése által előidézett igen élénk mozgalmat, amely bizony erősen irredentisztikus jellegű volt, színről-színre láthatni. Sokat gondolkoztam hazánk e részének gazdasági és nemzetiségi viszonyairól, de mindig csak arra a következtetésre jutottam, hogy erős, okos és erélyes nemzeti kül- és belpolitika nélkül az országnak ez a felette becses része reánk nézve folyton komoly, imminens veszélyben forog. Semmit sem lett volna szabad kicsinyelnünk, ami nemzeti létünk szempontjából fontos volt s mindennel szembe kellett volna szállnunk, ami arra nézve káros lehetett. A csendes, nyugodt és túlnyomólag kontemplatív élet – még a tudósok körében sem – a mi nemzetünk fiainak való. Minden erőforrásunk kifejlesztése, felhasználásának elmulasztása, a közömbösség és a közöny itt nemcsak hiba, de égbekiáltó bűn. Ily meggyőződéstől levén áthatva, mondhatom, hogy szerfelett rossz benyomást tett reám Justh Gyulának, aki általunk szintén jól ismert családjával ekkor egy darabig ott tartózkodott, előttünk is leplezetlenül folytatott oktalan fenekedése. Jellemző reá, hogy hozzátartozóival szemben is durva, kíméletlen volt. A rokonok azzal vigasztalták sokszor elkeseredett feleségét, hogy zsarnokukat egyszer mégis csak megüti a guta. Jóslásuk évek múlva be is teljesedett. Szovátán nem volt nyugta. Csakhamar el is utazott, mivel nem volt meglegedve azzal az eréllyel, melyet az obstrukció intézése és vezetése tekintetében főbb csatlósai az akkor is ülésező országgyűlésen kifejtettek.

Az erdélyrészi magyar érdekek iránt a hazai közönség akkor sem mutatott elég élénk érdeklődést, érzéket és áldozatkészséget. De sajnálatomra azt is meg kellett állapítanom, hogy igen kevés kivétellel, az erdélyi magyarság vezérei sem állottak nehéz és szent feladataik magaslatán. Mindehhez járult annak a megállapítása, hogy az odavaló értelmiség nem tanúsított elég szilárd ellenálló-képességet a káros társadalmi reformtörekvések metelyével szemben. Én persze nem rejtegettem ellenkező felfogásomat. Komoly törekvést általában csak nagyon keveset találtam ott, ami épp úgy elszomorított, mint az is, hogy míg az oláhok bankjai az üzleti politika mellett nemzetit is folytattak, addig a mieink, még a budapestiek által támogatottak is, csak az elsőnek minél nagyobb, sokszor egészen uzsorás hasznára törekedtek. Minderre az Emke emberei és gróf Bethlen István hiába figyelmeztették szóval és írásban a magyarországi nagyközönséget. Az ilyeneket felpanaszolja, az ember csak siket fülekre s kétkedő, az állítólagos naívságon csaknem csodálkozó arckifejezésekre talált. Nem tudom elfeledni, hogy midőn egy alkalommal Sándor József, az Emke vezető embere, fájdalmas panaszait előadta és támogatást sür-

getett a Közművelődési Tanács egyik ülésén s én azokat meleg felszólalásomban megszívlelendőknek jeleztem, az elnöklő Széll Kálmán azt mondta magánbeszélgetésünk során, hogy ezek az erdélyiek mindig csak követelődnek.

Hanem az a hidegség, mely a nemzet állandó, egyetemes nagy érdekeivel szemben uralkodott, engem sehol sem botránkoztatott meg annyira, mint a törvényhozás első kamarájában, mely rendeltetésénél és összetételénél fogva arra volt hivatva, hogy a nemzeti érdekek komoly, higgadt, független és odaadóan működő önzetlen öre legyen. De bizony az nem volt a nemzet jövője zálogainak éber, lelkiismeretes és megközelíthetetlen letéteményese, hanem kicsinyessége, lustasága és érzéketlensége által önmagát misztifikálta. Csak egy példáját és bizonyítékát hozom fel ennek saját keserű, gazdag tapasztalataim köréből. Három éve működtem már, mint a Főrendiház szakbizottságainak előadója, de arról kellett meggyőződnöm, hogy – miként ezt teljesen semleges, de beavatott urak mondták, – ezt a tisztemet rajtam kívül senki sem vette komolyan. Például, midőn a jegybankra vonatkozó s nagy gonddal készített jelentésem felolvasására készültem, azt az elnökség az iroda útján bemutatta Lukács László pénzügyminiszternek, hogy nincs-e ellene kifogása? Szerencsére nem volt. De mikor azt a pénzügyi bizottságban felolvastam s azt minden tárgyyszerű részében mindenki helyesnek találta, egy bizantinus nagybankigazgató, Lánczy Leó azt a kifogást emelte ellene, hogy a pénzügyminiszter érdemeit nem emeltem ki eléggé. A miniszternek azonban annyi belátása, hogy azt nemcsak szükségtelennek, hanem esetleg még veszélyesnek is mondta, mert az osztrákok attól könnyen megneszesednének. Mikor utóbb a bankelőterjesztés a plénumban tárgy alt ott, én az egész, annyit vitatott jegybankkérdést újabb, alapos tanulmányaimra épített beszéddel akartam megvilágítani, egy jóakaró előkelő barátom, aki még nemrégiben a Főrendiház elnöke volt, azt tanácsolta, hogy ne tegyem, mert miként magát kifejezte: „Ezek előtt nem érdemes ilyes valamit elmondani, hiszen alig várják, hogy az esti vonattal elutazhassanak!” Egy ízben mégis kipakoltam. Június 21-én felutaztam az Alföldről a fővárosba s még aznap délután felszólaltam a nyilvános ülésen. Beszédemben élénk színekkel ecseteltem, hogy a föld mennyire inog a magyarság lába alatt. Erre a kormány és a Ház figyelmét tömör mondatokban hívtam fel. Szavam persze csak a kiáltónak hangja volt a pusztában. Berlinből azonban egy barátomtól levelet kaptam, melyben e sorok olvashatók: „Megint csak a fáradhatatlan, ki nem merülő produktív Jenő, aki + 35° C-melegben felmegy Budapestre hosszú beszédet mondani, mely nemcsak a főrendek okulására fog szolgálni.” íme, hogyan lehet a távolból csalódni! A Főrendiházban bizony csak kivételesen

láttam helyes magatartást. Az rendszerint lélektelen, majdnem holt, csakis formalizmusokban elmerülő intézmény volt, melytől sok jót és nagyot hiába várt válságos pillanataiban a nemzet, még ha bízott volna is benne. Ennek nem a szervezet volt az oka, hanem az emberek, akik nem rosszabbak, de nem is jobbak átlagos hazánkfiaínál.

A Főrendiház egyébiránt ez évben, talán mert odavaló voltam, azzal a felszólítással tisztelt meg, hogy október 6-án az aradi vértanúk ünnepélyén nevében koszorút tegyek le az emlékmű talapzatára. Ez alkalommal ott Berzeviczky Albert képviselőházi elnök után beszéltem. Ezt a tapintatos gróf Csáky Albin főrendiházi elnök szép levélben köszönte meg. Másféle nagy munkálataim azonban e Házat egészen hidegen hagyták. Ez alkalommal ellátogattam Magyaradra is. De sietnem kellett vissza a fővárosba, ahol a politikai élet teljesen sivár volt, mert Justhék megobstruáltak mindent. Vele s zajongó, nyugtalan pártjával szemben minden más tényező tehetetlen volt. Andrassy és Apponyi összefont karokkal nézték garázdálkodásaikat.

Apponyi ebben az évben másodszor is megjárta az Észak-amerikai Uniót, ahol hallatlan sikerei valának. Büszke volt reá az egész nemzet. Én kábelgrammban üdvözöltem. Hazaérkeztekor kimentem a pályaudvarra is őt fogadni. Csodás frissességgel jelent meg a neki ovációt rendező közönség előtt. Majd meghallgattam értekezésszerű beszámolóját is az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának erre a célra hirdetett ülésén és a régi Képviselőházban, ahol a nagy közönségnek mondta el művészi formában legújabb unióbeli benyomásait.⁹⁾ Szinte kedvem kerekedett, amire különben ő maga is biztatott, hogy vénségem dacára én is megtekintsem „a határtalan lehetőségek ezt az országát”. Csury Jenő osztálytanácsos személyében már útitársam is akadt. Elővettem újra Shaler és Bryce nagy műveit s nem tudom hányadszor megint áttanulmányoztam az Uniónak mindenféle viszonyait. De most sem lett belőle semmi. A körülmények és aggódo hozzámtartozóim nem engedték. Az amerikai utazás helyett itthon maradtam és folyton tűnődtem azon, hogy mi lesz ebből az országból, melyben a bomlásnak annyi jelei mutatkoznak s amelynek politikusai nem fogják fel, hogy a béke drága pillanatait az életmentés céljaira kellene minél eredményesebb becsületes munkával felhasználniuk.

Az aradmegyei őszi közgyűlésen az oláhok arcátlan és igazságtalan támadásokat intéztek ellenünk saját nyelvükön, melyet velem együtt jól csak kevesen értettek. Én felálltam s megmagyaráztam a magyar közönségnek az általuk mondottakat, támadásaikat pedig alaposan, nagy hatással visszavertem. Erről Urbán Iván főispán Tiszához jelentést tett, akinek, habár már és még nem volt a hatalom birtokában, hű embere vala. Tisza nem sokára egy

budapesti villamoskocsiban meglátván, hozzámjött, hogy erről beszélgessem. Kérdeztem tőle ekkor, mi a felfogása az obstrukcióról, mert Justhék vadak s nem tágítanak, erőszakot pedig nem lehet alkalmazni. Ő egy ideig gondolkozott, nem mondta, hogy az erőszak nem lehetséges, csak annyit felelt, hogy a múlt tapasztalatain okulni kell és okosabban kell eljárni, mint az utolsó letörési kísérlet alkalmával. Ez már a jövő évben bekövetkezett események előrevetett árnyéka volt.¹⁰⁾

Így festett ez évben az elposványosodott magyar politikai élet, melynek orvosságát akkor még csak megjelölni sem tudta volna senki. Különbem én politikai párthoz, vagy érdekcsoporthoz – erős elhatározásomhoz képest – nem tartozván, az aprólékos és nagyobb-részt nyomorult intrikajátékról tudomással sem bírtam; ha hallottam is valamit róluk, azoknak nem tulajdonítottam fontosságot, holott sok tehetséges ember is élt bennök. Sokkal inkább magamban kerestem életem súlypontját; bensőm egyensúlya és harmóniája volt a közvetlen cél, mely felé törekedtem. Februárius 26-iki naplóm-ban ez áll: „Itt (a Társadalomtudományi Egyesületben) igazán önzetlenül szolgálom a magyar társadalom érdekeit, mert bizony még a közfigyelem jutalmában sem részesítenek. Évenként ennek a feladatnak teljesítése közben keresetemnek jó egypár százalékát áldozom fel, de szerencsésnek érzem magamat, hogy ezt tehetem. Sok pénzem nincs, hogy a haza oltárára tegyem, tehát kisebb pénzáldozat mellett munkásságomat kell javára hasznosítanom. Bármily csekély legyen is eredménye, lelkiismeretem megnyugtatásában elveszem jutalmamat.” A siker tekintetében nem ringattam illúziókban magamat. Sőt néha erőt vett rajtam a pesszimizmus, különösen ha magam voltam, vagy ha bizalmas körben voltam. Egy alkalommal erről a nálam lévő Apáthy István igazgatótársammal beszélgettem, mire egyebek közt a következőket írta nekem november 24-én:

„Múltkori beszélgetésünk alkalmával úgy érzem, igen gyámoltalan színben tűnhettem fel előtted. Oka ennek talán az volt, hogy nemzeti jövődönk iránt nyilvánított aggodalmaid pillanatnyira engem is elcsüggesztettek. Jobban gondolkozván a dolgok felett, ismét megszilárdult bennem az a meggyőződés, hogy nemzetek sorsára az egyesek hibái, bármily számosak legyenek is azok, döntő befolyást nem gyakorolhatnak. Külön nemzetek kialakulása az emberiség fejlődésében, főleg az utóbbi évszázadokban, oly kényszerű szükségnek, a fejlődés olyan követelményének bizonyult, hogy ez alól a magyar nemzet sem lehet kivétel. Azok az erők, amelyek a nemzetek kialakulását és öntudatos ébredését idézik elő, lehetetlenné teszik egy számbelileg a magyarhoz hasonlóan erős nemzetnek bármiféle diplomáciai

alakulatok, vagy bármilyen hódítás által való megszüntetését. A maiaknál végtelenül sokkal nehezebb viszonyok között megért ez a nemzet ezer esztendő, meg fog érní, ha talán a viszonyok szerencsétlensége és saját bűnei miatt lapangó állapotban is, még újabb ezer esztendő, A török hódoltság idejében csak kis darab maradt meg a magyar nemzetből, úgyszólván csak néhány gyökérszál, de azokból is újra kihajtott. Nemzeti törekvéseinket én nem tartom céltalanoknak és nem csupán becsületből, hanem a sikerbe vetett erős bizodalommal folytatom küzdelmünket.”

E szavak ma rendkívül aktuálisak. Szeretnék én is így gondolkozni, sőt azt teszem is, de csak föltételeesen. Az, hogy a magyarság végre is megállja majd helyét a jövőben, szerintem attól függ, hogy meg tudja-e magát emberelni az azóta hasonlíthatatlanul rosszabb, valóban gyászos körülmények közt. Elismerem, hogy most inkább, mint valaha, bízva kell bízunk nemzeti létünk szükséges voltában és megújulásunk lehetőségében és okosan küzdve kitartással tovább kell küzdenünk. A pesszimizmust tehát nem szabad terjesztenünk, sőt magunkból is lehetőleg ki kell irtanunk. Inkább a buzdítás és lélekemelés van helyén. De azt bensőleg mindig igaznak tartottam és vallom ma is, hogy a természet igazsága más, mint az embereké, s hogy aszerint nincs más jog, mint az erősebbnek, helyesebben formulázva, az alkalmasabbnak joga. Ez lehet brutális dolog, fájhat, mert talán nagy tömegeket érdemtelenül lesújt, de azon a tényen, hogy ez így van, sem a sajnálkozás, sem a hiú üres reménykedés megfelelő tettek és következetes eljárás nélkül nem segít. Azért helyezek én oly nagy súlyt a társadalom céltudatos fejlesztésére, most inkább, mint bármikor. Talán eljön még az idő, midőn újra meg fogunk mérteni és akkor sokkal súlyosabbnak kell bizonyulnunk, mint amilyenek voltunk az utóbbi időben. Ne várjunk másoktól és a körülmények alakulásától többet, mint saját magunktól. Azoknak irántunk való kedvező hangulatától is sok függ, de hiába minden, ha a sors csapásai alatt összeroskadunk. Legkevesébbé várhatjuk pedig megmentésünket a népek jóakaratótól.

Ez év május 12-én a Szent István Társulat nagytermében meghallgattam báró Suttner Berta és Fried pacifista író és agitátor szép és érdekes előadásait az örök békéről. Nem tudtak meggyőzni arról, hogy törekvéseik valaha igazán sikerre vezetnek. Nemes és szép céljaik soha sem fognak megvalósulni, mert azok nagyon légiések és ábrándosak. A jó emberek békét, de a nagy természet folytonos küzdelmet, harcot és háborút akar minden fejlődésnél, tehát az emberiségénél is. A világháború borzalmai kiváltották a Népek Szövetségének gondolatát a béke biztosítása érdekében. De máris bebizonyult, hogy ez a gondolat minden

inkább, mint őszinte. Ez is egy újabb kísérlet a harcok által elért eredmények lehető biztosítására, amit csak a nyertesek ismerhetnek el igazságosnak. Ezt az igazságot újból fel fogja borítani a természet nagy igazsága. Annak szolgálatába kell állanunk, ha mint életképes nemzet meg akarunk maradni.

Az 1911. év végén napló jegyzeteimet, melyek különben sok elszórt elmélkedést is tartalmaznak, a következő összefoglaló sorokkal fejezem be: „Sokféle vállalkozásom befejezése a jövő esztendőre vár. Ha én esetleg nem tehetem, más fogja azokat bevégezni, mert meglehetősen nyélbe vannak illesztve, ha még nem is ütve. Már ma el vagyok arra készülve, hogy a természet rendje szerint minden pillanatban lelépjek az élet színpadáról. Nyugodtan nézek a jövőbe, mivel önmegadásom tökéletes. Tudom, hogy az átlagos élettartamnak kétszeresénél is több jutott osztályrészemül. Szenvedtem eleget, de élveztem is az életet. Sok javával éltem a magyar társadalomnak, amit különféle szolgálataimmal igyekeztem kiérdemelni. Közszolgálatomnak negyvenedik évét már betöltöttem. Nem bántam meg, hogy ezt a pályát választám, mert azon sok szép és lélekemelő dologgal nyílt alkalmam behatóan foglalkozni. Ha a kínálkozó előnyös alkalmakat megragadom, külsőleg talán fényesebb közpályát futok meg, azonban annyit nem gondolkoztam, oly szabadon nem mozogtam és végeredményben talán nem használhattam volna annyit sem, mint így. Izgalmaim, fájdalmaim és csalódásaim bőven voltak, de nem panaszkodom sorsom ellen, mivel csak oly jól és szépen, mint én, hányan élnek hazámfiaink közül? Ennek most is kevés híre jár; nem is sokáig fognak az emberek rólam megemlékezni, mert egetverő dolgokat nem csináltam. De nekem elég tudat, hogy a családomnak és társadalmunknak nem voltam haszontalan tagja. Többet csak nagyobb szerencse és a közviszonyok kedvezőbb alakulása mellett tehettem volna. Kapaszkodni nem tudtam, nem is akartam. Hogy nem tevém, nem bántam meg. Csináltam persze bajt is, de főleg magamnak. Más, vagy a közérdeket, legalább tudtommal nem károsítottam meg. Szándékom mindig tiszta volt. Ez persze nem jelenti azt, hogy senki ellen sem harcoltam. Természetem nem az erélytelen meghunyászkodás. Megvédeni a jogos téren és megengedett eszközökkel mindig kész voltam magamat és eszményeimet, s evégből a támadástól és élesebb hangtól sem riadtam vissza. A hazug, alakoskodó, a romlott és buta egyéneket gyűlöltem és utáltam. Azoktól a támogatást és a jótéteményt sem fogadtam el. Ellenben a rejtett érdem iránt volt érzékem mindig, s hálátlan nem tudtam lenni. Szilágyi Dezső mondása szerint ilyformán az élet és a politikai pálya handicapjében nagy teherrel futottam. És azért, hogy teljesen így sem maradtam le, s nem valék az utolsók közt, hálás vagyok sorsom iránt. Nem szeretném az életet újból kezdeni, mivel kétes, hogy másod-

szor csak ilyen jól is sikerülne. Nem óhajtok hátralévő életidőm alatt nagyobb, csattanósabb sikert most sem. A sok kényelmetlenség és nyugtalanság miatt, mellyel járnak, azokat nagyon drágának tartottam. Igen hosszú életet sem kívánok magamnak, a természet ugyanis még a legjobb és legerősebb szervezetet is elhasználja.. Az enyém nem az és nem is volt soha olyan. Magam is rontottam rajta, talán jobban, mint föltétlenül kellett volna. Mivel pedig a természet igazságosabb bíró, mint a véges eszű emberek, oly sok hibámat és tévedésemet bizonyára fölróttá. Azokért okvetlenül meg kell bűnhődnöm. Én tehát valami sok jót a reám netán még váró évektől észszerűen nem várhatok. A régi görög bölcsek szerint az Isten szereti azokat, akik fiatalon halnak meg. Persze az élet-ösztön aggkorunkban is érvényesül. Én tisztában vagyok azzal, hogy az élet csak ajándék, ahhoz nincs jogunk soha, különösen vénségünkben. De ezt az ajándékot nem szabad ingyen élvezni. A későbbi korban mind nehezebb megszolgálni érte, azért a velejárá terhektől való szabadulást is jutalomnak lehet tekinteni. Eletelem attól a szakaszától, melyet az 1911. évnek hívnak, most búcsút veszek. Nem volt a legrosszabb reám nézve, dolgozhattam, családom tagjait és barátaimat jó és balsorsukban látogathattam, örömmel láttam az új nemzedéket köröttem fejlődni, emlékeimet, midőn róluk írtam, újból felidézhettem és néha el is érzékenyedtem, reájok szentelt fájdalommal gondolva; a nagyváros és vidék hatása gazdagítá benyomásaim és tapasztalataim tárházát, melyben rendet igyekeztem tartani. Hogy mit hoz a következő év, meg-látjuk. Én talán meg sem látom már.”

Az 1912. év úgy egészség, valamint szakadatlan és sokoldalú munkásság tekintetében még kedvezőbb volt reám nézve, mint az előző. Csupán nehezebb, különösen nagy külföldi utazásokkal összekötött munkák után gyöngélkedtem. Egyébiránt ezek a múltó bajok sem akadályoztak abban, hogy igen belterjesen foglalkozzam új hivatásom, valamint társadalmi feladataim körében. Ismétlések elkerülése végett ezeket csoportosan és sommásan említtem fel.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesületben tovább vezettem a megtartott birtokpolitikai és közegészségügyi szaktanácskozmányokat és eredményeiket egy nagyobb munkálatban, mint szerkesztő magam állítottam össze. Szerencsés voltam, hogy gyakori utánjárásaim által sikerült a tetemes nyomtatási költségeket is megszereznem, minek következtében a kiadványok, az anyagilag nagyon gyöngé egyesületnek egy fillérjébe sem kerültek. Nemzetiségi ankétünk vezetésére megnyertem Széll Kálmán közreműködését, ami a több napra terjedő szaktanácskozmány tekintélyét fokozta. Valamelyes része bizonyára volt ebben annak, hogy jól megfogalmazott kérdőpontjainkra igen kiváló és előkelő

férfiak szóbeli és írásbeli nyilatkozatait megkaphattuk. Nagyon szép szociális kurzusunk és más nyilvános előadásaink is oly magas színvonalon mozogtak, hogy azok részére hasonlíthatatlanul több figyelem bizonyára megokolt lett volna. Azokban életérdekű tárgyakat elsőrendű előadók boncolgattak. Ha intelmeiket és tanácsaikat jobban megszívleli közönségünk, az bizonyára jelentékeny hasznára válhatott volna társadalmunknak. Bennünket ezért az elmaradt haszonért nem érhet szemrehányás, hiszen a meghunyászkodásig előzékenyek és megértők voltunk. A gyógyíthatatlan lanyhaság és a kitartás hiányának volt tulajdonítható az is, hogy az érdeklődés a fényes sikerű első Széchenyi-ciklus után a második iránt már nagyon elbágyadt, pedig az előadók, Apáthy István, Imre Sándor, Pauler Ákos, Márki Sándor, Zsilinszky Mihály és – szerénytelenség nélkül legyen mondva, mert a tárgyi igazságnak megfelel – e sorok írója, nemzeti prófétáinknak aranyigazságait úgy adták elő, hogy azok a maguk hamisítatlan varázsával és erejével hathattak volna. Minden szorgalmazás, hirdetés, utánjárás és agitáció ellenére megcsappant a ciklus közönsége, úgyhogy már ez okból is észszerűnek látszott annak folytatását kissé elhalasztani. A közbejött világháború e haladékot tényleg meghosszabbította s a harmadik befejezése végre csak rendkívül kínosan mehetett végbe.

Még egy eszmémet sikerült ez évben – legalább részben – megvalósítani. Azt gondoltam ugyanis, hogy a mi sajnálatosan gyönges kitartású közönségünknek a helyesebb társadalmi föl fogás elemeit élvezetesen, de egyszersmind tanulságosan úgy lehet beadni, ha minden fontos élethivatást a maga feladataival, kötelességeivel és benyomásaival illetékes, tapasztalt, azokban egy egész életet eltöltő s eszményibb gondolkozású férfiak és nők által mutattatjuk be. Az ilyen előadások rendszeresen összeállítva és könyvalakban kiadva valósággal egy kis szociológiai népszerű kompendium értékével bírhattak volna a pályaválasztás céljaira. El is készítettem az ilyen hivatások hosszú jegyzékét s mindenkinek előadóját kiszemeltem, részben meg is nyertem. Azonban csak két ilyen előadást tudtunk tényleg megtartani. Az elsőt Imre József, a kolozsvári egyetem kitűnő szemészeti tanára az orvosi, a másikat pedig Jászai Mari nagy művésznőnk a színészi hivatásról tartotta, mindketten megkapó és osztatlan, zajos elismerésben részesültek. A közbejött állapotok ez előadások folytatását megakadályozták, remélem nem örökre.

A Széchenyi-ciklus rendezésével az volt a célom, hogy még magasabb rétegeiben is gyermeteg társadalmunk a józan magyar politikai eszméket könnyebben ismerje meg. Annak első sorozata lefolyván, anyagának összeállítása után a „Széchenyi Eszmevilágának” címzett mű első kötete az általam írt

előszóval ez évben meg is jelenhetett és úgy tudom, jól kelt a könyvpiacon.

El lévén határozva, hogy az egyesület adminisztrációjának vezetésétől mandátumom letelte után visszalépek, kötelességszerűen utódot kerestem, próbát is tettem, de az bizony nem vált be. Sokkal több altruizmus kell ide, mint annak egyszerű hangoztatása és mímelése. De azért a további kísérletekről nem tettem le.

A többi társas alakulatoknál nem volt irányadó szerepem, ott kifejtett tevékenységemről csak annyit mondhatok, hogy erőmhez képest valamennyinél közreműködtem. Üdülésre ez évben kevés időm maradt, mert szünidőim alatt a tengerparton és nyári otthonomban sokat voltam kénytelen dolgozni.

Március 29-től április 14-ig Abbáziában voltunk, ahol egy keveset csakugyan pihentem, de kirándulásaim Fiúméba is azért történtek, hogy a kivándorlás egyes jelenségeit ott megfigyeljem s megtekintsem a teljesen magyar eredetű dreadnoughtnak, a Szent Istvánnak építkezési előmunkálatait. A rossz időjárás üdülésemnek nem kedvezett. Kétszer jártam különös cézzal Aradon. Először május hó utolsó hetében, midőn az ottani kereskedelmi és iparkamara fennállásának negyvenedik évfordulóját ünnepelték. Küldöttség járt Budapesten ez alkalomból; igen befolyásos, nagy, de kivétel nélkül ígéretök ellenére elmaradt urak mellett engem is meghívtak, aki a kamarát 1872-ben megszerveztem. Eleinte, jó előérzetem sugallatához képest, nem akartam lemenni, de feleségem helyi patriotizmusa a leutazás mellett szólt. Második leutazásom október 6-án megint azért történt, hogy a Főrendiház koszorúját elhelyezzem a szobortalapzatra, mint ahogy azt azelőtt tettem. A Képviselőház koszorúját utánam Jankovich Béla, a képviselőház alelnöke helyezte el.

Említett két állami kiküldetésem elseje az idén megint Londonba vitt. Oda június 4-én indultam és e hó utolsó napján érkeztem vissza Budapestre. Londonban a nehéz (vas, acél, stb.) iparban foglalkozó munkások munkaidejének nemzetközi szabályozásáról folyt egy alapos előkészítő tanácskozás. Erről én igen beható jelentést írtam, azért itt csak másnemű élményeimet adom elő a feleségemhez írt levelek közérdekű helyeinek idézésével. Az első londoni levélben közlöm június 9-én:

„Berlinben rendkívül kellemes két napot tölték. Az idő kedvezett, ki is használtam. Voltam a charlottenburgi műegyetemen is, ahol a nálunk felállítandó közgazdasági szakosztályra vonatkozó több érdekes támpontot találtam és irányelvet észleltem. Az idevaló remek új képtár most a

Kaiser-Friedrich-Museumban van elhelyezve, a régi és ú. n. újmúzeumot régiségtárnak és szoborgyűjtemények elhelyezésére használják. A Zeughaust eddig mellőztem, pedig talán történeti szempontból legbecsesebb gyűjteményök. Két este az udvari színházban csakhamar kinyílt a fülem s a remekül játszott darabokat élveztem. Közben alapok különkiadásából értesültem a Tisza István gróf képviselőházi elnök ellen elkövetett merényletről. Hát az a zsidó Kohn-Kovács Gyula merénylő képviselő hogy kompromittált bennünket a világ előtt! Német, francia és angol lapokban a legkülönbözőbb felfogással kommentálták az esetet, mondhatom, hogy a magyarságra nézve nem kedvezően. Ezek a túlzások annyira diszkreditáltak bennünket, hogy nézetem szerint, velök szemben csak célt érjen, minden erőszak igazolt. Ma estefelé érkeztem Londonba, benyomásom a régi. A brüsszeli remek szálloda után ez, melyben lakom, bizony hátra van, de jó helyen fekszik, szobám a Strandre nyílik. Egy anarchista meeting szemléletében is volt részem a Trafalgar square-n. Tiszának rövid üdvözlő levelet írtam az örült merénylettől való szabadulása alkalmából. Bár sikerülne neki az ország összes komoly elemeinek megelégedésére végleg megteremteni a rendet, mely nélkül a sok boldond ember elpusztít bennünket.”

Június 12-ről írom:

„Tegnap d. e. 10-től d. u. ½6-ig tanakodtunk. A közeli Criterionban lunchöltem. Este a parlamentben ebédeltem mesésen. Az angol kormány ugyanis e bizottságban magát a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületet, mely ide nem jöhet el, a maga egészében kívánta megtisztelni és ezáltal a munkásügy iránti jóakarátát dokumentálni. Az ünnepi szónokok mind az én kis asztalomnál ültek egy parlamenti államtitkár vezetése mellett. Ez valóságos szónoklatot mondott a mai szociálpolitikai alakulatokról. Bauer István bázeli igazgatónk nem kevésbé jól felelt. A királyra az államtitkár, Mr. Robertson, csak e néhány szóval mondott felköszöntőt: „I propose the health of His Majesty the King!” Edyis szomszédom, egy idős lady, Mrs. MacDonald, művelt, sőt tudományosan képzett hölgy, aki férjének, a későbbi angol miniszterelnöknek is bemutatván, azt mondta neki, hogy pompásan társalgott velem az angol közviszonyokról, Carlyleről és a tudományos irodalomról általában. Sajnálom, hogy az úton szerzett hurutom miatt nem mehettem el egy angol parlamenti tag és bájos görög származású fiatal neje estélyére.”

A levélben minderről sok részlet is olvasható. Június 15-én így írok:

„Most látom tulajdonkép, hogy mi London a szezon alatt. A forgalom örületes, a látnivaló nagy dolgok özönnek. Az előkelő sok ezer embert azokon a helyeken, melyeket mi üresen szemléltünk, most színről-színre láthatom. Tegnap a király születésnapján a Horse Guard épülete előtti nagy téren, mely egy másik Champs Elysées, magát a királyt és díszes óriási kíséretét közvetlen közelben láttam. Valóságos angol Selamlik volt. A királyné kocsin ment az ünnepélyre. Az új avenue, a Trafalgar squaret egy diadalkapun át köti össze a Buckingham palotával, mely előtt Viktória királynénak oly, csoportok által környezett márványszobra van, mint amilyen az Albert monumentum. London négy év óta is nagyon szépült s a forgalom az autók és autóbuszok határozott felülkerekedésével megsokszorozódott. Igazán kényelmesen, gyorsan és olcsón lehet járni mindenfelé. Hanem a tömkelegben a policemaneak támogatása nélkül lehetetlen a mozgás. Könnyű a nyolcadfél-milliónyi londoni lakost kimondani, de köztük élni és járni nem. Voltam az új operában és a Haymarket színházban, itt egyik Dickens-regény – Oliver Twist – után írt drámát adták. A darab mérsékelten jó. Megérttem, de csak a művelt emberek nyelvét, a Cockney nyelvjárást olvasva is alig érti meg a nem angol.”

Másnap írom:

„Jobb dolgom volt az Albert Hallban, ahol a suffragettek tartottak mondhatom óriási és impozáns demonstrációt. Az egész roppant terem szépen volt díszítve. Az elnökséget 100 fehérbe öltözött fiatal hölgy vette körül. Az ülést orgonakíséret mellett énekkel nyitották meg, melyben mintegy 9-10.000 elegáns ember, túlnyomólag hölgy vett részt. Igen nagy rend és a beszédek alatt példás csend, de emellett roppant lelkesedés volt. Elég jól hallottam és a jó előadású hölgyeket, különösen pedig Kealy parlamenti tagot, aki pompás népszónok, kellően megérttem.”

Június 19-én ezeket írom:

„Nyolc és fél napot nagyon hasznosan, sokszor igen kellemesen töltöttem. Ma eljutottam az Olympiába is, a nemzetközi lómutatványnak (international horseshow) megtekintésére. Sok tekintetben páratlan és érdekesítő volt. Oly nagy helyiségben, mint a Keleti pályaudvar, valóságos úri cirkuszjátékokat láttam. Ott bámulatos díszítések közt ezrek igen kényelmesen és jó levegőben élveztek. A fő látványzó nemzetek lótipusait is bemutatták, a legvastagabb és legvékonyabb, a legnagyobb és legkisebb fajok fokozatosan remek példányokban voltak képviselve. Meglepett az urak által lovagolt 30 ló ugratása. A szomszédban

levő Earl's Coursban, megnéztem a Shakespeare's England című óriási látványosságot. Hogy a tubevasúthoz érjek, a lifteken kívül egy villanyos mozgólépcső is szállított mélyen a föld alá. Ez új dolog volt nekem; itt nem is mehettem volna le másként. Mindez oly nyugodtan, aránylag zajtalanul történik, mintha magától értetődő dolog lenne.”

Pótlólag megjegyzem, hogy szokásomhoz híven mindent megnéztem, amire még időt szakíthattam magamnak. Az aquarellkiállítás, újból a British Muzeumot, voltam az eddig nem látott Tate Gallery nagyon szép és akkor új festészeti és iparművészeti múzeumban, melyet a nevében említett angol hazafi ajándékozott a nemzetnek.

Londonból Párizsba mentem át. Onnan első levelem június 18-án kelt. Belőle ezeket idézem:

„Utam tegnap nem volt kellemetlen, habár a La Manche csatorna még Newhaven és Dieppe közt erősen mozgott. A benyomás, melyet Angliából magammal hoztam, ismét a lehető legjobb. Kifogásom van a klíma ellen. Nem mindig kellemes ott minden, de bámulatosan magasrendű és nagyszabású. Németország is magasan áll, de ott még sok kisszerűséget tapasztal az ember. Franciaország most jobb benyomást tett reám, mint máskor Angliából jövet. Normandiában roppant építkezéseket láttam mindenfelé, hanem azért nem Anglia az sem, pedig Franciaországnak tulajdonkép leghaladottabb része.”

Lukács László miniszterelnök gyűlésekre hívó s utánam küldött két levelére válaszoltam. Távollévén, ez könnyű dolog volt. De feleltem az ellenzék nevében hozzám forduló gróf Dessewffy Aurélnak és pedig nem kitérően, hanem álláspontom kifejtésével. Hangsúlyoztam, hogy a véleménynyilvánítás elől való kitérés, vagy mint politikai műnyelven mondják: a „bujkálás” nem volt mesterségem a múltban s nem az pályám végén, ma sem. Birok véleményem erkölcsi bátorságával – talán jobban, mint valaha. Június 22-diki levelemből kiszakítom ezeket: –

„Párizsban egy pár nap alatt oly otthonossá lettem ismét, mintha sohasem távoztam volna el innen. Ma néhány látogatás s a régibb és kisebb dolgok megtekintése után újból és pedig alaposabban mint azelőtt, megnéztem a Conservatoire des Arts et Métierst. Louisval (rokonunkkal) voltam a Bois de Boulogneban s a Jardin d'Acclimatationban. Azután a Nagy Operába mentem, de övele voltam az Opera Comiqueban is. Végig jártam a Louvret is újból. Szociálpolitikai tanulmányokat folytattam a Munkaügyi Minisztériumban. Végül a politikáról csak annyit, hogy igen is, én

Tisza Istvánt nagyrabecsülöm, mert az egyetlen magyar ember, akinek volt bátorsága a veszélyeztetett alkotmányos rendet megmenteni. A verbomániában és másféle őrülésben szenvedő ellenzék azt kockára tette. Azok a házszabályok szellemét vették semmibe, Tisza pedig csak egypár formalitását, mellyel rosszhiszeműen hatalmi érdekből visszaéltek, sértette meg, hogy az előbbi uralmát helyreállítsa. Meg vagyok róla győződve, hogy kellő kitarás mellett meg fogja zabolázni a féktelen és a szabadsággal élni nem tudó elemeket. Londonban egyébiránt a Timesban minden reggel hosszú táviratokat olvastam másnap a budapesti eseményekről egy hétig.”

Megemlítem itt, hogy megnéztem a roppant tanulságos Cluny-múzeumot, a Jardin des Plantest, az éppen látható 2500 képes szalont, az Ecole des Ponts et Chausséest, a párizsi műegyetemet, az új földalatti vasutat és a pompás nagy általános francia állatkiállítást a Mars-téren. Voltam a Théâtre Françaisban. A fizikai lehetőség határain belül ezen, már tizedik nyugateurópai tartózkodásom alkalmával magamba szedtem mindent, ami csak megközelíthető volt, jöllehet azelőtt is már ismertem azokat. Kinnjártam újra Versaillesben is és ott volt alkalmam látni a mulatozó nép féktelenségét.

Utam hazafelé Németországon vitt keresztül. Ott nagyobb-részt minden, most érintett helyet már azelőtt többször is láttam, kivéve Baden-Badent, Karlsruhét és Ágostát (Augsburg), melyek szépsége, illetve nevezetességei mellett nem akartam most is egyszerűen elhaladni. Baden-Baden gyönyörű gyógy- és üdülőhely, Karlsruhe igen csinos, új szabású és nem is kicsiny város. A műegyetemet itt is meglátogattam. Sok-sok várost láttam életemben, de egyet sem, mely érdekesebb volna Ágostánál. A Fuggerek háza, a sok meglepő régi épület, a városháza a maga aranyos nagy termével és emléktábláival, mind nagyon érdekelték. Münchent most csak érintettem. Mintha a német kultúra mégis komolyabb volna a franciánál s kedélyesebb és simább az angolnál. Sok gondolatot keltett bennem ez az utazás is, melyeket – ha nem is jegyeztem fel – tökéssíteni igyekeztem magamban. Csak egy baj van az ily tömegesen kapott benyomásokkal, az, hogy az egyik könnyen eltörli a másikat. A német pontosságot jellemzi, hogy felöltöm egy vasúti étteremben elcsesrelődött, de levélbeli nyomozás és sürgetés után azt hetek múlva a lökösházi pusztán rongálatlanul megkaptam.

Bécsben értesültem egyetlen, irántam valóban önzetlen előkelő barátomnak, gróf Wenckheim Frigyesnek június 27-én bekövetkezett elhunytáról. Temetésére már nem mehettem le, mely Kígyóson ment végbe, de Budapesten megtartott rekviemjén barátai köréből egyedül én jelentem meg. Még nem volt hetven

éves (1841. évi október 20-án született), de a hosszas súlyos betegség nagyon megtörte. Özvegyét, aki maga is beteg s a férjére emlékeztető minden mozzanat iránt igen érzékeny volt, csak sokkal később kereshettem fel. Emlékét mindig hálával és kegyelettel fogom megőrizni.

A nagy út, a sok benyomás és a gyors légváltások kissé megviseltek, de mind a fáradtság, mind a gyengélkedés aránylag elég rövid idő alatt elmúlt és Lökösházán szokott vidéki életmódot folytathattam. A mérsékelt foglalkozással és kényelmes élet mellett jobban üdültem, mint máskor a fürdői kúrákkal. A frissesség kellett is, mert kötelességszerűen csakhamar hozzáfogtam említett küldetésemről szóló megokolt jelentésem szerkesztéséhez. Alig készültem el azzal, jött a fölhívás, hogy a magyar kormány képviselőjében nem is egy, hanem három munkásügyi nemzetközi kongresszusra utazzam szeptemberben Svájcba. Nemsokára halommal érkeztek az összes világnyelveken kinyomatott előterjesztések és javaslatok, melyeket alaposan megismerni kötelességem volt. Minthogy az időt módomban volt jól beosztani, a feladatnak ezzel a részével öt hét alatt sikerült megbirkóznom. Fáradoztam, de igen sokat tanultam is, mert külföldi utamról sok új szakmunkát hoztam. Emellett a hazai egyéb ügyek is érdekeltek. Most alkalmaztam a foglalkozásnak azt a váltakozó rendszerét, melyet daltonizmusnak neveznek. Nálam ez akkor bevált. A nyugatról jövőn meg, a világnyelveket is játszva használhattam. Mindkét részi rokonaink gyakran és nagyszámmal jöttek ki hozzánk. Eljött nővérem és egy Párizsban lakó rokonom, akivel folyton francia nyelven társalogtam. Otthon rendszeres fürdözést folytattam fürdőházunkban. Így indultam el szeptember 1-én ez évi második nagy küldetésem távoli útjára. Feleségem és nővérem felkísértek Budapestre, ahol kombinált csomagolást kellett végeznünk. En másnap Bécsbe mentem, feleségem pedig hazautazott Lökösházára. München felé a kanadai vasúti kocsiban utaztam, ahol jó köpenyem elcserélődött és jól meghültem, de amerikaiakkal utaztam, ami kétes élvezetnek bizonyult. A Münchennek szánt napot kiállításokon és múzeumokban nem nagyon jó kedvvel töltöttem. A Bodeni-tón Brentano Lujo müncheni egyetemi tanárral találkoztam, aki régi jó ismerősöm volt. Vele utaztam a vasúton is egész Zürichig. Utközben láttuk a svájci katonai gyakorlatok befejezését, melyeket a német császár is megtekintett. A híres nemzet gazdával és szociálpolitikussal élénk beszélgetést folytattam. Nagyon érdeklődött a monarchia belügyei iránt és eléggé tájékozottnak bizonyult. Viszonyainkról kétkedő mosollyal beszélt. A Bauer au Lac-hoz címzett szép és jó szállodában kaptam lakást, de oda podgyászom nélkül érkeztem. A kongresszus ismerkedő és első rendes ülésére utazó ruhában kellett elmennem. Mikor málhám megkerült és

máskép is rendbe jöttem, három nemzetközi kongresszus lefolyásával voltam kénytelen törödni. A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület mellett az Otthon munka- és szociális biztosítás nemzetközi kongresszusa is Zürichben ülésezett ez alkalommal. Valóságos művészet volt az a „tekints ide, tekints oda”, mellyel a már előzetesen tanulmányozott nyomtatványokból ismert tárgyak megvitatásának egyes mozzanatairól értesültem. Ahol nem jelenhettem meg személyesen, midőn t. i. az ülések összeestek, megbízottaim jegyezték fel részemre minden jelenteni valót. Így az újabb megjelenéskor úgyszólván megszakítás nélkül figyelhettem a tanácskozásokra. Számos életbevágó kérdésről lévén szó, az egyes szakemberekkel nekem még külön beszélgetéseim is voltak. Érdekes volt a különböző nemzetiségű szereplők nézeteit hallanom.

A kongresszusok után is még egyideig Zürichben maradtam, ahol javamra vált a kereskedelmi miniszter ottani szaktudósítójának támogatása Svájc ezen legnagyobb émporiumán. Kísérgetése és fölvilágosításai hasznosak voltak. Elmentem a zürichi egyetem akkori nemzetgazdaságiam tanárához, Sievekinghez is, akivel élénk eszmecserét folytattam a mi szakunk tanításának legjobb módszereiről a műgyetemen. A szokásos ünnepegekről nincs különös mondanivalóm. Hazamenet megint hurutot kaptam és azért a tervezettnél több időt tölték Münchenben. Amint itt jobban éreztem magamat, újból megtekintem annak nevezetességeit. Bécsben már egészen jól valék és kedvvel tanulmányozhattam a munkásügyi statisztikai hivatal szervezetét és eljárását. Az egész úton szenvedtem a hazai politikai képtelenségek előnytelen hatása alatt.

Midőn a vasúton Budapest felé robogtam, a vonaton együtt ebédeltem gróf Apponyi Alberttel, aki nyíltan beszélt velem. Persze elítélte Tisza erőszakos, az engedetlen képviselők kidobásáról nevezetes elnöklését és bizalmasan megokolta álláspontját. Az ott történeteket ő is sajnálta, de szerinte azok provokáltattak és elkerülhetők lettek volna, mivel az obstrukció már letörőfélben s a megegyezés lehetséges volt a pártok közt. Én persze tájékozatlan lévén a színpalak mögött történetek tekintetében, csak a szertelenségeket fájlaltam s azok vajmi rossz hatását a külföldön hoztam fel. Említettem neki, hogy mily nagy kár volt a nemzeti pártot, később pedig annak úgyszólván utódját, az alkotmánypártot felosztatni. Szerinte az utóbbit még új életre lehet kelteni, de én láttam annak nagy nehézségeit s kimondtam, hogy így sem lesz többé a régi. Amint nem is lett. A választójogi reformra nézve én nagyjában Tisza irányát és programját helyeztem. Mire ő azzal a kérdéssel felelt, hogy van-e annak ilyen programja? „Nekünk azonban van,” mondta. Gróf Károlyi Mihályról is beszél-

tem vele és kiemeltem annak féktelen természetét, melyről nem tudtam, hogy honnan örökölte. Szerinte anyai nagyatyjától, Károlyi Edétől, akinek azonban ez a tulajdonsága más irányban mutatkozott. Kérdésemre biztosított arról, hogy hajlandó az Akadémiában Szilágyi Dezső felett emlékbeszédet mondani, amit azután közölttem annak illetékes vezető embereivel. Másfélórai együttlét után kölcsönös örvendezéssel a véletlen találkozáson, elváltunk.

Sokat gondolkoztam ezután a nemzet vezéreinek gyarlóságairól és azt találtam, hogy téves utakon járnak, ami végzetesen megbosszulhatja magát a magyarságon, melyet alapjában véve csak kihasználnak, de – önmehtagadással is, ha kell – híven szolgálni nem képesek.

Hazaérve egészen a nagyjelentőségű társadalmi feladatoknak akartam élni. A három nemzetközi kongresszus lefolyásáról és megállapodásairól szóló egységes jelentésemet a roppant nyomtatványhalmazból néhány hét alatt elkészítettem. November közepe táján adtam át az akkori kereskedelmi miniszternek, Beöthy Lászlónak, aki megígérte, hogy jelentésemet otthon alaposan fogja tanulmányozni.

A balkáni háború – most utólagosan tudjuk, hogy az ántánt parancsára – már megindult volt. Éreztem akkor, hogy a magyarság alatt megrendült a föld és hogy az vaksággal van megverve. Lelkiismeretem által hajtva, hadilábon álltam a gonosz áramlatokkal, s ha nem lett volna még egy kis erélyem, szívesen odadobtam volna a megfeszített és – miként mindinkább kiderült – az ügyis haszontalan munkát. Húztam azért, míg lehetett, az ígát. Hirdettem a Széchenyi-tanokat legalább az ifjúságnak, mert másutt ezek iránt is a közöny kerekedett felül. Ötszázat megközelítő számú hallgatóimmal elég dolgom volt. Nyugdíjügyem is rendeződött, mert közszolgálatom éveinek száma a negyven évet meghaladta, A beszámítás nem úgy történt, mint ahogy méltányos lett volna, t. i. kamarai szolgálatom beszámításával, hanem a régi nyugdíjtörvény értelmében egy kellék elengedésével. Az új, hasonló tartalmú törvény szerint erre nem lett volna szükség. Különben mikor a Főrendiházban ennek előadója voltam, ez az ügyem már rendezve volt. Végre, habár még négy évig tovább szolgáltam, így is teljesen függetlenné lettem. Ilyennek születni szép, de saját kitartó és szigorúan becsületes munkánk alapján azzá lenni, úgy éreztem, még szebb dolog. Éreztem azonban, hogy ezzel nem értem biztos révbe, mert egy dekadens nemzet tagja voltam és mint ilyennek, még különleges magasztos feladataim keletkezhetnek. Hiszen – gondolám – láthatatlan erők és hatalmak a hanyatlást nem sejtett utakon és módok mellett meg is akaszthatják. De ehhez bizonyos nagyobb mérvű belső nemes erjedés szükséges. Most naplóim átlapozása után látom, hogy akkori elmélkedéseim nem

voltak egyebek, mint aláhúzásai a régi nagy igazságoknak. Ezek közül egyet jobban akarok itt kiemelni. Hangsúlyozom, hogy az értelmiség tagjai a nemzeteknek valóban hasznos képviselői csak az igazi világkultúra alapján és segítségével lehetnek és csak az azzal bírók adhatnak fejlődésüknek üdvös irányt. Ebben meg van adva a kis nemzetek intellektuálisai számára a legnagyobb tökéletesedés kényszerűsége és a végtelen belső karrier. A kulturális gőg mindig veszélyes volt, de az igazi, mindent megértő legmagasabb műveltség soha. Mikor ez évben is mindenfelé látogattam a kulturális intézményeket, meghallgattam minden nyelven, még latinul is a színházi és más előadásokat, átadtam magamat másokkal együtt a zenei és az alkotó művészet élvezeteinek és nemes benyomásokat szereztem, megjelentem a társaságokban, ahol a nemzet életnyilvánulásai nyüzsgöttek előttem, midőn kis és nagy szolgáltatásokat tettem, miközben szóval és példával jó irányban hatottam, midőn intettem, oktattam és buzdítottam s hogy ezt tehessem, a kultúra minél több elemét vettem magamba s feldolgoztam bensemben: a valódi kultúra oltárán áldoztam s legfeljebb azt adtam vissza némi kamattal, amit kaptam, talán még kevesebbet. Ily fölfogás mellett megszűnik bennünk a panaszkodás hangulata, amely teljesen meddő, s nemcsak haszontalan, hanem káros is. Mindazáltal ez nem jelenti, hogy mindent jónak kell találni, ami rossz és helytelen, szépek, ami rút, vonzó, ami visszataszító és utálatos. Gyarapítva a kívánatot és gyérítve azt, ami nem az, bizonyos mértékben a leggyaralóbb társadalomban is lehetséges a javulás magvainak elhíntése s ha azok kicsirázására kedvező fordulatok jönnek közbe s a visszahatás a fejlődést előmozdítja, szintén oly munka, mely nem reménytelen, s a valószínűséggel megfordított arányban nő a munkás érdeme. Az ily magasztos érdemek szerzéséhez, mint millió, nem kell a kitűnő társadalom, elég ha csak még életképes nemzet fiai vagyunk. A magyar nemzet mai szerencsétlenségének körülményeit kell figyelembe venni és akkor ezeréves múltját még mai hanyatlott állapotában is életképessége bizonyítékául kell elfogadnunk. De a vezetők bűnei feneketlenek. December 19-én írom naplómba: „Nagyon megbotránkoztam, midőn haliám, hogy Justh Gyula, gróf Batthyány Tivadar és mások küldöttségben mentek a Tisza István gróf ellen merényletet elkövetett Kovács (Kohn) Gyulához. Az elfajulásnak ehhez fogható áramlatai ritkák s azok, valamint a hasonlók ellen csak a világ legtökéletesebb kultúrájával, fölszerelt vezérek irányítása mellett lehet a sikerre reményt nyújtó küzdelmet folytatni. Van-e bárhol ennél nemesebb misszió?”

Az 1913. év az utolsó normális esztendőnk a világháború előtt, de igazán olyan voltaképp már az sem volt. Minden arra mutatott, hogy közeleg a nehéz idők járása felettünk. A kormány vá-

lasztójogi javaslata megjelenvén, én azt behatóan tanulmányoztam és intencióit, t. i. az: ország nyomatékosabb elemei túlsúlyának biztosítását, helyesltem. Taktikailag nem volt ugyan szerencsés alkotás, de a korábbi választójoggal szemben némi módosítással, békés végrehajtása esetén elérhette volna célját. Kifogásolható csak kettő volt benne: az, hogy a választók korhatárát túlságosan emelte és pedig szükségtelenül és hogy az ipari munkásokra nem volt kellő tekintettel. Megalkotásában pedig azt ítéltem el, hogy nem elégedett meg a választók megbízhatóságának általános hangoztatásával, ami teljesen jogosult lett volna, hanem nagy zajjal a magyarság egyoldalú védelmét tolta előtérbe s mintegy privilegium odiosumot kívánt teremteni fajunknak, ami pedig a magyarságnak több szempontból nem lehetett az érdeke. Erre szükség sem volt s az később igen megbosszulta magát.

De az erkölcsök már nagyon el voltak vadulva. Gróf Tisza Istvánnak az említett év második napján párbaja volt gróf Károlyi Mihállyal és később gróf Széchenyi Aladárral. Naplómban akkor ezt írtam: „Szörnyőség, hogy magyar előkelő emberek még egymás élete ellen is törnek. Reánk igazán áll, hogy homo homini lupus. Szomorú áldatlan állapotaink vannak. Sok százados visszavonás átka sújtja a magyart. Megutálja az ember a professzionatus politikusokat”.

A kitört balkáni háború külpolitikai helyzetünket is egyre sötétebb színben tüntette fel előttem. A nyugati hatalmak perfid eljárása Törökországgal szemben, melynek területi integritását garantálták, de legádázabb ellenségeit köröskörül ráuszították, szerfelett megrémített. Hiszen folyton jobban hangoztatták, hogy az egyik „beteg ember” elintézése után következik majd a másiké. Ez utóbbi alstt pedig az osztrák-magyar monarchiát értették. Később Bulgária leteperése és a bukaresti béke, melyben azt a kimerült országot álnok északi szomszédja megszarolta és megcsönkította, még nagyobb aggodalmat keltett bennem. Feleségem az év első hónapjának 20-ik napján Apponyiéknál járt. Feljegyzésem szerint a házigazdánál több elvbarátja volt jelen, akik azt mondták, hogy meg vannak elégedve a politikai kampánnyal, ami alatt a Lukács László miniszterelnök ellen indított hajszát értették. Másnap nálunk mondta egy volt államtitkár és képviselőházi alelnök, hogy a kormány megbukottnak tekinthető, mire én megjegyeztem, hogy a politizálás itt voltaképp a miniszterbukások hireinek méltatásában merül ki és ez sem történik önzetlenül a közérdek szempontjából. Agyarkodásainkon kívül szétfolyó, rendszeren nagyon hosszú, de eredménytelen vitákkal öljük drága időnket, így történt ez időtájt a választójogról való tanácskozással a Köztelken, amelyben én ismét részt vettem. A politizálást ott és így is utálatosnak találtam. Februárius 5-én találkoztam gróf

Andrássy Gyulával. Szerinte a Lukács-kormány Désy Zoltán leleplezéseinek következtében rövid idő alatt megbukik, a választójogi javaslat nem megy keresztül.

A politikai válság csakugyan nem sokára bekövetkezett. Az eseményeket nagy figyelemmel kísértem és helyeseltam Tisza eljárását. Erről így írtam akkor: „Az ellenzéki férfiak, az én régi elvbarátaim, sajnos módon tévelyegnek és roppant kárt okoznak hazánknak. Kezdenek szövetkezni az ördögökkel is. Oh, hol vagytok Magyarország politikai égének ragyogó csillagai?” A korrupció vádja miatt csakugyan megbukott hát Lukács László. Március 7-én sétára hívott báró Láng Lajos és bizalmasan közölte velem, hogy ő is miniszterelnökjelölt, de kabinet-alakításra nem vállalkozik, mivel betegnek érzi magát. Március 13-án gróf Dessewffy Aurél a Lukács elleni vádakat interpelláció tárgyává tette a Főrendiházban. Ez azt felelte, hogy ügye a bíróság előtt van. Pizskosnak találtam a dolgot én is, de magasabb politikai okokból a választ a névszerinti szavazás során tudomásul vettem, mert a Főrendiház nem rendelhetett el vizsgálatot, hiszen alkotmányunk szerint a miniszterelnök vád alá helyezése esetén az a legfőbb politikai bíróság. A javaslat elfogadása a legnagyobb zűrzavart idézte volna fel. Amint ezt már Abbáziában hallottam, megtévelyedett volt elvtársaim nem véve tekintetbe az én elhatározásom szabadságát s mindenkiről hajlandók levén a rosszat föltenni, kifogásolták magamtartását. Én ezt nyugodtan vettem, mivel éreztem és tudtam, hogy a közérdeket így a legjobban szolgálom s midőn az ország léte is könnyen kétségessé lehet, nem szabad mellékes tekintetek által befolyásoltatni magunkat.

Ez év május 5-én gróf Bethlen István az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgazdasági szakosztályában igen beható, magas szintű és szép felolvasást tartott a reánk folyton szomorúabban alakuló erdélyi birtokviszonyokról. Nagy vita fűződött hozzá, de amelynek tényleges eredménye egyenlő volt a semmivel, „így pazaroljuk el haszontalanul időnket és tehetetlenségünk nem volt képes a legkisebb igazi cselekvésre sem. Ennek más, mint nagyon rossz vége nem lehet.” És így vagyunk minden téren. Az idén egy széleskörű nemzetiségi szaktanácskozmányt rendeztünk. Ennek is én voltam a főmozgatója. Négy napon át a legfényesebb nevű férfiak választát hallgattuk az általam szerkesztett kérdőpontokra és azok nyilatkozatai valóban földerítették a nagy kérdést a maga rémitő nagyságában és veszélyességében. Erdélyi és délvidéki állapotaink adatai igazán sok mulasztásunkat és mégtöbb teendőket tártak elénk. Emlékiratunk mindezt világosan foglalja össze. De bizony ez a törekvés és ez a munkálat is csak igen szűk körben keltett figyelmet. Cselekvést egyáltalán nem eredményezett, a nagyközönség, a kormányzat, sőt még a törvény-

hozók siket fülei sem hallották meg magyar lelkünk esengő könyörgéseit. Nekem folyton az a lesújtó érzésem volt, hogy bizonyosan el kell vesznünk és balsorsunkat nem kerülhetjük el.

De midőn gróf Tisza István újból miniszterelnökké nevezetett ki és ennél fogva képviselői mandátumáról lemondott, mint a kányák a martalékot, úgy lepték el az ellenzéki pártok összes vezérférfiai az aradi választókerületet. Gróf Széchenyi Aladárral, akit ellenjelöltül felléptettek, meg Tiszával rengeteg pénzt költettek el. A politikai élet mily elvadultságát mutatja az, hogy a fenekedők már azt sem tűrhatték, hogy a kinevezett miniszterelnök, aki illembeli kötelességből mondott le a képviselőségről, régi kerületében megmaradhasson.

A nyugalom e választással természetesen nem állott be. De eleinte kezdtem remélni, hogy a vaskéznek sikerülni fog a féktelen és félszegen önző ellenzékkel érdeme szerint elbánni s az alkotmányos rendet, melytől sorsunk jobbrafordulása tekintetében annyi függött, következetes erély által helyre állítani. Utolsó politikai illúzióim azonban egyenkint szétfoszlottak, mert a közélet sok fenköltén gondolkozónak vélt férfiai gyarló alaknak bizonyult. Ez a szakadatlan csalódás nap-nap mellett természetesen nagyon rosszul esett nekem. Ekkor újból hálát adtam jó végzetemnek, hogy nem merültem el a pártélet fertőjében és hogy lelkiismeretem biztonságát megőrizhettem. Andrásst akkor még nem ismertem eléggé s bizonyos jóakarattal néztem erőlködését, mellyel az 1910-ben botorul feloszlatott alkotmánypártot ismét össze akarta hozni. Eleinte csak vergődés volt az, de szeptember közepe táján mégis sikerült egy kis frakciót összegyűjtenie. El voltam ugyan arra tökévelve, hogy többé semmiféle pártba nem lépek be, de ennek az új pártnak programját a közérdek szempontjából mégis valamit érőnek tartottam és kíváncsian vártam. Azt gondoltam ugyanis akkor, hogy az 1867-es alapon álló s korrekt viselkedésű ellenzékre fontos hivatás vár közéletünkben. Annak tárgyilagos, minden szempontot kellően mérlegelő kritikája hozzájárulhat közállapotaink szanalásához. Ha ez azonban csupán hatalmi törekvések megvalósítása céljából alakul és főleg személyeskedések folytatásának eszközül szolgál, azt határozottan káros s a rákfene továbbterjedését előmozdítani alkalmas alakulásnak kell tekintenem.

Andrásznak szemem elé kerülő idevágó nyilatkozatai engem éppenséggel nem elégítettek ki. Gyakran volt alkalmam a vidéken a nemzetiségi mozgolódásokat színről-színre észlelni. „Igazán – jegyzem meg naplómban szeptember 7-én – más nemzetiségi politikát s más nemzeti életet kellene folytatnunk –, a mostaninak rémítően káros voltát a késő nemzedékek is meg fogják siratni.” Szeptember 16-án ugyanott ezt írtam: „Az országos alkotmánypárt alakulásáról a hírlapokban részletes tudósítások

olvashatók. Nem nagyon épültem belőlük. Semmi következetesség, semmi méltóság, semmi magja a kedvezőbb jövő alakítására vonatkozó komoly törekvéseknek. Lihegő bosszúvágy a leveretésért, a korábbi elvekkel ellentétes irányzatok propagálása s meztelen hatalmi aspirációk: ezek botránkoztatnak meg. Van e párt támogatói közt több tiszteletreméltó alak is, de sokkal több az olyan, akikkel még a mennyországban sem szeretnék együtt lenni.” Ez időben olvastam Capek angol nyelven megjelent könyvét a pánszlávizmusról. Ily körülmények közt az elremített engélnet. November 19-én kértem naplómban: „Az ellenzék megint botrányosan heves támadásokra készül. Mikor fogunk már egyszer a helyzet magaslatára felemelkedni? Pedig milyen okosságra lenne szükségünk? Dehát ebből vajmi kevés van fenn és alatt, egyaránt. Hiszen még oly férfiú is, mint Bernát István, elzárkózik a legvidékebb dolgok elől.” December 15-én Lloyd George birtokpolitikai beszédeiről tartott előadást és abban egyoldalúan állást foglalt a nagybirtok védelmére. Ez persze engem nem elégitett ki és félretéve minden tekintet, a nagybirtok bizonyos mértékben való jogosultságának elismerése mellett az igazán nemzeti birtokpolitika szükségességét hangoztattam, miközben az angol gazdasági történet adatait használtam fel. Pallavicini Ede ögróf akkor nagyon megtámadott és azt mondta, hogy magyar embernek nem volna szabad így beszélni és hogy Lloyd George a maga birtokpolitikái eszméivel tönkre fogja tenni Angliát. Az én akkori elveim ma reakcionáriusoknak tartatnak és fájdalom, azok ellentétei nem Angliát tették tönkre, hanem Magyarországot. En akkor is nagyon mérsékelt, de a helyzetekkel és a haladás követelményeivel számoló elveket vallottam. A nemzetiségi kérdésnek is ilyen kezelését tartottam helyesnek. Azok annakidején nem találtak visszhangra. Nem hallgatták meg az Országos Szabadoktatási Tanácsban sem azt a figyelmeztetésemet, mely szerint a nemzetiségieknek azt a törekvését, hogy a szabadoktatást irredentisztikus propagandára használják fel, azzal kell ellensúlyozni, hogy az azok nyelvén tartott ilyen előadások pótlására, vagy inkább helyettesítésére a hazafias szabadoktatással kellene megpróbálkozni.

Politikai benyomásaimnál nem voltak kedvezőbbek a társadalmiak sem. Az oly fontos rendeltetésű Magyar Társadalomtudományi Egyesület mellett híven kitarítottam. Annak minden ügyét kedvetlenül és a sok nehézség elleni küzdelemben kifáradva, tőlem telhetőleg lelkiismeretességgel vezetetni; de fiatalabb vállakra óhajtottam azok terhének egy részét áthárítani. Sok hálátlan dolgot adott a Főrendiház most már három előadósága is, mert a közgazdaságihoz s a pénzügyihez a mentelmi bizottsági is jött. Onnan folyton postamunkával láttak el. A műegyetemi közgazdasági fakultás felállításának előmunkálataiból, mint szaktanárnak

nekem jutott az oroszlánrész. Emellett a nemzetgazdaságtanon kívül a szintén kötelezővé váló pénzügytannak és magyar pénzügyi jognak előadása is erősen igénybe vett. Sokszor magam is bámultam rajta, hogy mindezt megbírom.

Egészségem ez időben elég szilárd volt. Meg is tettem mindent erősítésére. A húsvéti szünetet ismét Abbáziában, a nyarat megint Lökösházán, lehetőleg szabadban és fürdőházam kellő felhasználásával töltöttem. Ott sokat dolgoztam, tanultam, de mozogtam és szórakoztam is. Résztvettem a fővárosban is mindenben, ami okos változatosságot és üdülést nyújthatott. Irodalmilag ez évben kevésbé voltam termékeny, csupán – mint már írtam – Széchenyi társadalmi politikájáról írtam egy a ciklusban felolvasott értekezést. Előkészítő tanulmányt nem egy irányban folytattam.

A ránk következő 1914. év fordulópont az emberiség s a magyar nemzet történetében és engem érintő eseményekben is felelte gazdag volt. Első fele még békében telt el, másik fele azonban már a világháború korszakába esik. Még tanári aktivitásban talált, de én minden kínálkozó téren is odaadással igyekeztem munkaerőmet a köz részére hasznosítani. Mintha éreztem volna, hogy nem sok időnk van már nemzeti létérdekeink megóvására, fokozott buzgalommal láttam a helyesnek vélt dolgok előmozdításához és bizonyos szenvedéllyel álltam útját annak, amit károsnak vagy éppen kárhozatosnak tartottam. Engedtem, hogy vénségem ellenére sok irányban fokozottan vegyen igénybe úgy az állam, mint a társadalom.

Meg voltam győződve annak múlhatatlan voltáról, hogy az ország természeti kincseinek kiaknázásánál műszaki embereink valóban hathatósan s gyorsabb ütemben vegyenek részt, továbbá, hogy a közigazgatásban is jelentékenyebb szerepet kell vinniök. Ezért teljes erőmből támogattam a közgazdasági fakultás felállítását a műegyetemen, illetve annak négyéves tanfolyammal való bevezetését. Itthon és a külföldön evégből folytatott speciális tanulmányaim alapján résztvettem szabályzatainak megállapításánál. Ez ügy fejlesztésének minden stádiumában meghallgatták véleményemet.

A Széchenyi-kultusz terjesztése is foglalkoztatott ismét. A ciklus második szakaszában tartott előadásokból megszerkesztem „Széchenyi Eszmevilágának” második kötetét, melyet a Franklin könyvkiadó vállalat azután csakhamar ki is nyomtatott. Továbbá döntenem kellett Friedreich István két kötetes nagy Széchenyi-életrajzának a legnagyobb akadémiai – 8000 koronás – jutalommal való megkoszorúzása kérdésében. Két akadémikus, Ballagi Aladár és Réz Mihály, ellentétes álláspontot foglaltak el irányá-

ban. Harmadik bírálónak engem küldött ki az Akadémia. Az utóbbi álláspontját vallottam helyesnek, de az övétől különböző megokolással. Ez sok munkát adott és csaknem egy félévig foglalkoztatott. Egyébként is foglalkoznom kellett a Legnagyobb Magyarral, mert érdekes, hogy ha egyesek jól megalapozott beszédet akartak róla tartani, felvilágosításért gyakran fordultak hozzám. Én mindig rendelkezésükre álltam. Magam szintén tovább olvastam és tanultam ezirányban. Az idén például érdekléltem olvasgattam gróf Széchenyi Lajosnénak levelezését, melyet unokája Viktor adott ki s amelyben Istvánra vonatkozó jellemző adatok is bőven foglaltatnak.

A Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek feladatai sem hagytak hidegen, de azok már kevesebb dolgot adtak, mert ott új mandátumot a vezetésre nem fogadtam el. Az alapszabályok módosításával számomra mintegy jutalmul a tiszteletbeli elnökséget rendszeresítették, de én arra bízattam az igazgatóságot, hogy e díszes helyre más, nekik nagyobb befolyása által hasznosabb egyént igyekezzenek megnyerni. Résztvettem a gazdátársadalmi mozgalmakban a fővároson kívül is. Lementem a temesvári országos nagy gazdasági kongresszusra, ahol az osztrák agráriusok vezető férfiai is megjelentek. Érdekes volt beszédeiket, melyek tartalmát azonban nagyon egyoldalúnak és a többi termelési ágakkal szemben szűkkeblűnek találtam, valamint a bánsági német parasztok eredeti szónoklatait végig hallgatnom. Ez alkalommal megtekintettem újból Temesvárt; észleltem annak haladását, nagy jövőjének jeleit s a régen tiszta magyar, de elidegenült város visszamagyarosodását. Akkor persze még nem sejtettem, hogy ez mily hamar véget fog érni és hogy az a jövő majd nem nekünk virít.

Fékezhetetlen tudásvágyam nem engedett pihenni egy irányban sem. így a fővárosban Adams oxfordi egyetemi tanár hat angol előadásának mindegyikén megjelentem, melyeket az egyetem aulájában az angol politikai élet legújabb alakulatairól tartott. Ez alkalommal az angol nevelésügyről magánbeszélgetést is folytattam vele. Magával az angol nyelvvel is folyton törődtem és egy angol irodalmi emberrel, akit jól honoráltam, gyakran társalogtam magasabb rendű témákról. A tudomány, irodalom és művészet terén nem fordult elő olyan esemény, amely közömbösen hagyott volna.

Húsvét táján megint szükségesnek láttam az üdülést. Két hétre Abbáziába mentem egyedül, mert feleségem 80 éves atyjának folytonos gyengélkedése miatt nem jöhetett velem. Elég jól pihentem, elhelyezésem és lakásom kitűnő volt. Sokat hajóztam a part hosszában. Kedvem kerekedett azonban nagyobb kirán-

dulásra is, de ez csaknem végzetessé lett reám nézve. Másnap arra vonatkozóan feleségemnek ezeket írtam:

„Örvendj, hogy a mai kiránduláson nem voltál velem. Utunk a Brioni szigetekig: Póla mellett, ha a hajó túlzásfoltossága miatt nem is kellemes, de igen szép volt a gyönyörű, verőfényes napon. Kocsit nem kaphatván, gyalogszerrel néztük meg, ami három óra alatt látható volt. Csakugyan szép szigetsorozat ez. Van egypár igen nagy és fényűzéssel berendezett szállodája, egy téli tengeri fürdője, melynek méretei és felszerelése meglepők. Gyönyörű a park, csaknem az egész főszigetre kiterjed. Vannak római vonatkozású ásatai és egy kis állatkertje. Fekvése Pólával szemben érdekes. Nyugodtan kezdtünk visszahajózni, de elég hamar szél keletkezett, mely csakhamar orkánná fejlődött, úgyhogy a víz átcsapott a fedélzeten is. A nagy embertömeg a hajó táncolása közben nyugtalanná vált; a tengeri betegek száma egyre szaporodott és a 300 utas fele jajgatva kinlódott. Mintha nyúzták volna őket, úgy kiabáltak és bepiszkoltak mindent, különösen a „zárt” helyiségeket, kinn a fedélzeten pedig csaknem lehetetlen volt a tartózkodás. Az illemhely elromlott; az emberek semmit sem kaptak; páni félelem lepte meg az eszeveszett közönséget, mely dőlt jobbra-balra. Az emberi nyomorúság megdöbbentőbb és utálatosabb képét még nem láttam. Az utasok szidták a kirándulást, a hajóvállalatot és önmagukat, hogy ily ostobán útra keltek. Alig tudtunk nagy késedelem után otthon kikötni. Ismét láttam az emberi sors forgandó voltát, mert csakugyan kevésbé múlt, hogy el nem pusztultunk. Utóbb értesültem ugyanis, hogy a hajón rövidzárlat keletkezett. Az emberek az általam nem láthatott részeken «tűz van – ég a hajó» kiáltással, mint az örültek szaladgáltak százfélé. Még a matrózok is kétségbeesetten ordítottak. Szerencsére a kapitány és a szolgálattévő tisztek nem veszítették el a fejüket és eloltották a lángnyelveket. Mindezen kívül egy szembejövő hajó az így keletkezett nagy sötétségben miniket nem látván, majd belénk ütközött. Csodálatosképpen mégis megmenekültünk.”

Hazatérve újból felvettem sokoldalú tevékenységem fonalát. Az Országos Szabadoktatási Tanács megbízásából sorbajártam a nekem kiosztott budapesti munkásgimnázium neve alatt értendő továbbképző tanfolyamokat és az ott tapasztaltakról írásbeli jelentést tettem. Már akkor megállapíthattam, hogy általuk – bizonyos kétértelműség leple alatt – a szociáldemokrata tanok nem kis mértékben terjednek. Erre vonatkozólag konkrét adatokra is hivatkoztam. Ez időben jegyzem fel naplómban: „Nem érem be a dolgokon való elsurranással, hanem mindennek a mélyébe akarok hatolni. Jól esik egyedül csendesen dolgozgatnom, csak gondolatban

szeretek messzebb szállani; de feleségem bevon a társaságokba és velük fenntartja a kapcsolatot. Tőlem az bizony megszakadhatna, így azonban mind a kettő megvan: a mélyebb gondolkozás és az emberekkel való érintkezés is. Ezeket azonban nem könnyű összeegyeztetni, hanem belátom, hogy kell.”

Május havának elején siettem előadásaimat befejezni, mivel egy nagyon tanulságos külföldi útra készültem. Feleségem ugyanis már régebben elhatározta, hogy elmegy Rómába, melyet nagyon szeretett volna újból látni, az ott tartandó nemzetközi női kongresszusra. Azt hittem, egyedül nem bocsáthatóm őt erre az útra, de én is kedvet éreztem magamban az örök várost még egyszer jobban, nyugodtabban megtekinteni. Történt azonban, hogy aggyán apósom egy szerencsétlen esés következtében bordarepedést kapott. Utunkat tehát elhalasztottuk. Minthogy azonban a súlyos baj hamarosan nem javult s már rendelkezéseket is tettünk Rómában, Lenke kívánságára egyedül utaztam oda május 8-án és csak 25-én érkeztem onnan vissza. Ez valószínűleg utolsó nagyobb nyugateurópai utazásom, ezért és mivel igen sok gondolatom és érzelmem támadt az út alatt, melyek jelen munkám keretébe valóban bele illenek, annak részleteit feleségemhez írott leveleim alapján akarom minél tömörebben a maguk eredetiségében ki-domborítani.

Május 9.

„Tehát végre megérkeztem. Fiúmég egyedül utaztam. Úgy a síkság, mint a hegység most van a maga pompájában. Remek látványt nyújtott a fiumei öböl a maga elágazásaival a lemenő nap piros fényében. A vonat egész a kikötőben készenálló hajóhoz vitt, melyre a budapesti menetjegyiroda egy távirati tévedése folytán alig tudtam – fenyegetések és pénzbeli áldozatok után – feljutni. A kormánylánc és a Marconi-állomás mellett elhelyezett főpincéri szobába jutottam, mely körül 460 zarándok közül legalább 100 zajongott. Szent zsolozsmákat énekeltek éjfélután félkettőig és hajnalban 4 órakor újra kezdtek. Anconában az orvosi vizsgálat miatt órákig nem eresztettek senkit a partra. Elképzelhető a sok jó, de tudatlan magyar, német és tót férfi és asszony népség tolongása. De így is meglátszott rajtuk, hogy vallás által fegyelmezett nem rossz emberek. Tudva, hogy ezek miként töltötték a hajó fedélzetén az éjt, nem panaszkodtam. Külön vonatuk volt Rómába, én pedig a rendes gyorsvonaton előttük utaztam el, de holmim az övékére került, amiért, hogy megkapjam, napokig kellett szaladgálnom és költekezni. Egy angol ember régi, úgynevezett family hoteljébe szálltam, mely igen szépen, nagy kényelemmel volt berendezve és tisztán tartva.”

Május 10.

„Az ellátás egészen jó és elég finom. Egész magyar női kolónia volt itt: huszonöt hölgy tőlünk. Az egyesületi elnöknők a kongresszus vezetőivel az udvarnál jártak. Elena királyné kijelentette az összes hölgyek előtt, hogy a magyarokat szereti legjobban, de mint mondta, az atyja Nikita is. Ez persze nagyon jól esett a többi nemzetbeli hölgyeknek. Ő Angolul nem tud, mert a kiejtést rettenetesnek találja. Végig vezette őket a Quirinálban lévő lakosztályán. Szent Péter templom kupolája nagyszerűen kiemelkedett tegnap, mikor jöttem s úgy jelezte Rómát, mint a Szent István torony Bécset. Nagy hasznomra az olasz nyelv birtokában úgy mozgok, mint ez utóbbi helyen. A forgalom utolsó itt-létem óta nagyon emelkedett, a Quirinál alatti alagúton át is közlekedik a villanyos, általában minden modernizálódott. Pótlólag utamról még valamit. Hét óra alatt robogtam át Italia közepén, ahol az Appeninek elég magas hegyláncot alkotnak. Hideg is volt, mikor keresztül mentünk rajta. A leghosszabb megállási idő Terniben volt, a híres vasipari helyen. A vonaton nem volt étkezőkocsi.”

Május 11.

„A világ legnagyobb – a Szent Péter – temploma megint mély benyomást tesz reám; délután megnéztem a másik nagy templomot, a laterani Szent Jánosét. Ez mióta XIII. Leó hamvai pihennek benne, gyönyörűen van restaurálva. Művészet tekintetében ritkítja párját. A Capitolium múzeumban jó két órát tölték. Egy sétakocsizást tettem a Villa Borghese remek parkjában. Gyalog jártam be a Forum Trojanumot és a Colosseumot éspedig mappával a kezemben. A diadalíveket is újból alaposan megnéztem. Most látom, hogy Róma ismét mily nagy város lett. Az a városrész, ahol az angolok laknak, remek villákkal van tele. Ott van a Pincion, az anyakirályné palotája is, mely kisebb, de szebb a Quirinál palotánál; e tájon a levegő egészen más, mint a városban.”

Május 13.

„Reggel ismét – ezúttal helyett – voltam a Szent Péter templomban; ott vártam be, míg a vaticani múzeumok megnyitlak. Legelőször a képtárat néztem meg, csak nyolc szoba, de a tartalma klasszikus. Rafael öt festménye és a Murilló képe olyan, hogy csak ezekért is érdemes idejönni. Következett azután a mesés Laocoon és a belvederei Apollo szobor. Felszámíthatatlan értékű kincsek. Óriási galériákon át jutottam el a Borgia-lakosztályba, mely az azonkori pápák egész fényűzését tárja elénk. Figyelmemet ezek ki-

merítvén, a többi gyűjtemények másnapra maradtak. Délután háromkor már kocsin voltam, hogy a földművelésipar- és kereskedelemügyi minisztériumban Uffizio del Lavoro (az Office du Travailt, a munkaügyi hivatalt), mely nagy jelentéseit havonként nekem is megküldi, felkeressem. A most kapott felvilágosítások nyomán fogok tovább haladni. Azután benéztem a női kongresszusba, ott a tárgyalást egy ideig hallgattam, de az kevésbé érdekelt. Később a reám nézve is érdekesebb kivándorlási kérdések következnek. A magyar asszonyok egy része ma kint járt a Campagnai hegyek közt. Nagyon elragadónak találták azt a vidéket, ahol a római császárok, majd a pápák nyaralói voltak. Eészbén vannak is. A gyűlés után a quirináli főépületeket, a királyi palotát és a Consultát (külügyminisztériumot) néztem meg.”

Május 13-án este.

„Azzal kezdem, hogy itt tartózkodván, látom milyen Magyarország éghajlata: ami hazánk szegénységének nem utolsó oka. Ha az olaszoknak olyan klímájuk lenne, ők is nyomorulttan elpusztultak volna. Szegény népünk arra van kárhóztatva, hogy ne boldoguljon. Nem csodálkozom a kivándorláson. Mindent meg kell miatta és ellene tennünk, de az nem nagy sikerrel kecsegtet. Roppant érdekes információkat adtak ma nekem az olasz kivándorlási főbiztoságnál. Ennek főnöke diplomata, excellenciás úr és pompásan beszél franciául. Minden kérdésemre beható, alapos választ adott. Egy kisebb hivatalnok a részleteket közölte velem. Egy emelet könyvet és füzetet kaptam, a sajtó alatt lévőket utánam küldik. Ugyaníly felvilágosításokat kaptam a munkaügyi hivatalra nézve is. Már eddig is megvan utazásom tudományos eredménye. A női szövetség is kivándorlási kérdéseket tárgyalt ma. Kétszer is voltam üléssein. Ma este elmegyek egy amerikai nőpap előadására. Ma is hallottam őt, jól beszél. A feministáknak itt is furcsa logikájuk van, mely nem az enyém, nem volna jó, ha a társadalom aszerint alakulna. Akárhogy szavaljanak, engem nem győznek meg. Ők a társadalmi kérdést, éppen mint a szocialisták, hatalmi kérdésként kezelik. Tegnap délután felhajtattam a Janiculusra, ahol Garibaldi lovasszobra van és ahonnan gyönyörű kilátás nyílik az egész roppant kiterjedésű városra. Rómában a császárok idejében négyszerannyi ember élt, mint ma. Egyébiránt van most is elég, különösen feltűnően sok a gyermek és azok igen egészségesek. Azt a benyomást viszem magammal, hogy az olasz nemzetnek nagy jövője van. Voltam még a Barberini palotában és képtárban. Mindennap van ezidőtájt egy kis eső és így por és hőség nélkül elég kellemes a levegő. Ma túlnyomóan régi dolgokat nézek, azután jönnek az újabbak. Az olasz lapok

igen keveset írnak rólunk. Nálunk csak a király egészsége és a külügyi vonatkozású dolgok érdeklik őket.”

Május 14-én este.

„Ma reggel ismét a munkaügyi hivatalban jártam, ahol ajánlat folytán az igazgató rendkívül szívesen fogadott. Az összes közgazdasági aktuális kérdésekről beszélgettünk. Valóságos kis szociálpolitikai enciklopédiát viszek haza a fejemben. Azután a Palazzo Colonnában lévő képtárt tekintetem meg. Ezek a Colonnák, Barberinik, Borghesek, stb., stb. a pápai atyafiság révén lettek principék. Óriási vagyont kaptak és remek palotáikat műkincsekkel tömték meg. Innen van a pompás paloták sokasága. Azután a lateráni templom melletti nagyszerű pápai szoborgyűjteménybe mentem. Ma a római régiségtár volt nyitva, a műkincsek ott is óriási számmal vannak. Megragadott a Traján-szobron látható reliefek hű gipszmásolata, mely több mint 100 darabban van kiállítva. Mindegyik mellett igen bő olasz magyarázat olvasható. A dákok legyőzéséről, Decebalos fejedelmükről, fővárosukról Sarmisegethusáról, a mai Hátszegről, a Tiszáról, a Dunáról és vidékeiken folyó csatákról, ostromokról, az azokban résztvett Traján császárról, a római katonaságról, a szövetséges barbárokról és az oláhok által tévesen őseiknek tekintett dákokról, ezek életviszonyairól, házaikról, falvaikról van ott kép bőven és a magyarázatban szó, de lapidáris, szabatos rövideggel. Igazán tanulságos volt ez a szemlém. Általában úgy vagyok itt a legtöbb látványossággal, hogy valamennyit szeretném többször is megismételni. Az új Róma is, legalább egy kis részben imponálhat. A Piazza Venezián II. Victor Emanuelnek oly emlékművet építettek tiszta karrarai márványból, melyet építésszek és szobrászok kritizálnak ugyan, de a laikusok bámulatba ejti. Huszonöt millió lírába került. Ma voltunk egy marquesánál fogadáson, ahol egy nő-orvostudornak megismerése végett gyűltünk össze. Mindnyájunknak tetszett a különleges arisztokratikus otthon. Jártam a pápai audiencia ügyében is. A követségen külön levélben is ajánlottak. Ha meghívóban benn lesz e szó „altronetto”, akkor estélyi öltözetben kell mennem.”

Május 15.

„Audienciám ügyében a Vaticánban járván, harmadszor látogattam meg Szent Péter templomát. Majd folytattam a vaticáni múzeumok megtekintését. Voltam a bibliothekában, a mappák gyűjteményében, a Rafael-féle goblelinek corridorjában, a Sixtina-teremben és kápolnában, a stanzákban és megnéztem a loggiákat. A kincsek oly örü-

letes halmaza van ott, melyhez fogható talán nincs az egész világon sehol. Az első dolgok mellett a többieknek, melyek másutt csodaszámba mennének, csak sommás áttekintés jut. A pápák történetét tanulmányozhatjuk nagyjában e galériák során és ott érthető meg a modern Róma nagyságának az alapja. Az olasz királyság készen kapott oly dolgokat, melyeket másutt csak igen nagy áldozattal lehet megszerezni. A királyi lak, a minisztériumok nagy része, a főbb közhivatalok leginkább volt pápai palotákban vannak elhelyezve. A parlament két kamarája szintén. De meg kell adni, hogy a mostani kormányzat szintén, ha nem gyönyörű, de nagyszabású középületeket emel. Ilyen az óriási igazságügyi palota és a közgazdasági minisztérium szép és jelentékeny épülete is. A műemlékeket gondozzák és szaporítják. Az ásatások által az egész világ tudományának nagy szolgálatakat tesznek. Ma még egy úgynevezett fragolatán, hideg uzsonnán, voltam a Villa Borghese elzárt kertjében. A magyar hölgyek egy részével azonban onnan csakhamar a Pincióra mentünk teázni; szép sétát tettünk és élveztük a remek kilátást és jó levegőt. A parkok gyönyörűek itt.”

Május 16.

„Első dolgom volt a megáldandó ajándékokat tömegesen megvenni s a vaticani levél jelzése szerint öltözve, előbb – most már negyedszer – a Szent Péter templomba mentem, majd féltizenegykor kezdtem hágni a pápai lépcsőket. A pápa oly magasan lakik, mintha hatalmas negyedik emeleten élne. Igazi fejedelmi apparátus mindenütt; régi és újkorai pazar fényűzéssel s egy souverain környezetével találkoztam minden irányban. Remek várótermekbe jutottam s fokozatosan hívtak beljebb és beljebb; a falakon előbb márvány, azután selyem, majd gobelin. Csupa privilegizált emberekkel, főpapok, urak és hölgyek közt várakoztam tovább egy óránál. Az alatt öszentsége a tömeggel végzett. Nyolc szobán haladtam így át, akkor a díszruhás pápi hivatalnokok rendbehozták s letérdeltettek bennünket. X. Pius nagyon fáradt, kimerült öreg úr, azt mondják, vesebaja van. Szemei meg vannak törve. Előbb mindenkinek csókra nyújtotta kezét. Én a nagyszerű smaragd „halászyűrű” csókoltam meg. Ezt protestáns létemre is meg kellett tennem, különben be sem bocsátanak. Azután latinul, általam minden lehelletszerűsége dacára is jól megértett következő szavakat mondta: Megáldalak benneteket s azokat, akik szíveitekhez közel állanak, jó szándékaitokat és mindazon tárgyakat, melyek veletek vannak. Erre tovább csoszogott, mi pedig intelemre eltávozhattunk, a fejedelmi nyolc termen visszafelé haladva. A szolgák mind bíborba vannak öltözve és oly újonnan felszerelteknek látszanak, mintha damaszolt selyem ruháikat ma kapták volna.

A már említett és közelfekvő nagy igazságügyi palotán és környékén az általam ötven évvel előbb tanult római nagy jogászok szobrai vannak elhelyezve; köztük látható Ciceróé és Hortensiusé, akik azonban inkább szónokok voltak. Délután először is a Pantheonba mentem. Két királya fekszik ott az újkori Itáliának. Hogy mily imponáló helyen, azt nem kell kiemelnem. Részint gyalog, részint villanyosan sorban megnéztem a Santa Maria Maggiorét a mellette levő szép parkkal, a Santa Croce in Gierusalemné-t. Kerestem ott egy amphitheatrumot, de helyén most kertek vannak; a nagy római falak, valamint Marius triumphusi épülete érdekesek. Később a Monte Citorion felkerestem a képviselőházat. Ezt éppen nagyobbították, mert mint írány, - azelőtt szintén csak pápai palota volt. Arra, hogy újat, építsenek, a 40 millió lelket számláló olasz nemzet nem is gondol. Jelenkezvén a háznagyvi hivatalban, felvezettek a magistratura számára fenntartott karzatra. Csakhamar tájékoztam. A költségvetés tárgyalása volt napirenden. A szocialisták támadták a kormányt. Az írói karzatról belekiabáltak a vitába az ott ülő képviselők. Ezek sem arkádiai állapotok.”

Május 18.

„Tegnap kirándulásom Tivoliban igen jól sikerült.

Előbb bejártam az odavezető út utolsó részén fekvő romjait Hadrianus császár nyári palotájának, mely egész várost alkotott. Annak és melléképületeinek területe megközelíti a 150 magyar holdat. Az utazási könyvek külön mappát adnak róla. Olyan ásatásokat lát itt az ember, mint Rómában, vagy Pompejiben. Két teljes óra kellett, míg a díszes volt épületek roppant márványait és a falak közeit bejártuk. A római császárok luxusának szembeötlő nyomaival minden helyen találkozhatunk. Azt persze, hogy a márványal borított falak voltaképp minő képet adtak, nem tudja senki. De minden arra mutat, hogy itt egy világbirodalom fényes udvara tanyázott. Onnan számos műemléket vittek a múzeumokba. Ebéd után 16 perc alatt értünk Tivoliba, a régiék Tiburjába. Ott a szokásos módon megnéztük a víz-eséseket és másfélóráig tartózkodtunk az Este-villában, főleg pedig annak kertjében; ennek berendezése bámulatos, de az osztrákok mindent elhanyagoltak ott. Mindez akkor még Ferenc Ferdinánd főhercege volt. Szép a kilátás Rómára, vagyis a Szent Péter kupolájára. Vacsora után a Capitoliumban tartott fogadó estélyen jelentem meg. Oly helyen tartatott, melyet emlékei és jelen impozáns gyönyörű gyűjteményei miatt a világ egy fővárosa sem utánozhat. Ezrek jelentek meg, de a fogadás hosszan tartván, a tolongás nem volt kellemetlen, mert a kétemeletes múzeum minden terme, korridorja, szobája és kabinetje pazar villany-

világítással nyitva volt. A szobrokat és képeket még jobban lehetett látni, mint nappal.

Másnap a Villa Borghese parkján túleső Villa Giulia-ban a második kongresszus nyílt meg. Annak valamennyi szekcióját meglátogattam. Legtöbbet az elsöben hallott előadásokból okultam. Ott arról volt szó, hogy miként lehet a női munkát úgy megszervezni és szabályozni, hogy az a nőt ne vonja el végkép a családtól. Egész sora volt a felszólalásoknak, melyek mindegyikében találtam megszívlelni valót. Ez is nemzetközi kongresszus lévén, megállapíthattam, hogy a nők legnagyobb része nem tud nyilvánosan elég jól beszélni. Hiányzik hozzá nyugaltságuk, hangjuk és összefoglaló képességük. Csak az angol nők pointálnak eléggé, az olasz nők, akik a nagy többséget teszik, roppantul hadarnak s leginkább csak olvasnak. Aki pedig nem teszi, az oly módon beszél, mint a zsúrokon szokás, ami nagyobb hallgatósággal szemben teljesen célszerűtlen. A szétosztott nyomtatványok azonban megérdemlik a figyelmes tanulmányozást. A szomszédságban lévő Nemzetközi Mezőgazdasági Intézetet is, melyet az amerikai Lubin alapított, meglátogattam és ott a jelenlévő magyar alkalmazott mindent alaposan megmagyarázott s megfelelő nyomtatványokkal is ellátott. Elmentem a San Pietro in Vincoli nevű templomba is, ahol Michel Angelo Mózes-szobrát őrzik. Tudvalevőleg egyike a legimponálóbb szoborcsoportoknak. A szomszédságban bukkantam a római műegyetemre. Csak ötszáz hallgatója van. Elég kisszerű, de Olaszországban öt ilyen intézet létezik. Egy kissé késői kiránduláson még aznap számozatlan carozzán magyar hölgyekkel, akik éppen a bájos modorú Margherita anyakirályné fogadásáról jöttek, megtekintem Dora Pamphili herceg villáját és páratlan parkját. Csak magánfogaton mehettünk, mert bérkocsikat az udvarhoz nem engednek be. Ez a park a Janiculuson túl van, tehát azt ismételve láttam. Kerülete a parknak 8 kilométer. Leírását meg sem kísérelm.”

Május 19.

„Reggel az új szépművészeti múzeum még üres termeiben tartott női munkaügyi nemzetközi kongresszus második szekciójának ülésére mentem. A nyomtatványokból a tárgyalás szubstrátumával tisztában lévén, erős figyelm mellett a rossz, olvasott előadásokból a folytonos zürzavar mellett is kivettem valamit. Délután jobb előadások tartottak négy nyelven a ház és család összefüggéséről s az ott-honnak a munkálkodások mellett is megőrzéséről volt szó. Holnap folytatása következik. Amint szabadultam, megtekintem Dora Pamphili herceg palotáját, akinek a parkjában már voltam tegnap. Annak nagy s díszes műkincsei óriási értéket képviselnek. A legszebb benne VIII. Ince pápa arc-

képe, Velazquez festménye. Bámulatos alkotás, mintha a keretben élőlény lenne. A második, e napon meglátogatott palota a Palazzo Corsini volt. Ez a palota most az államé, s tizenkét termében rendkívül becses képgyűjteménnyel együtt. Ebben az óriási épületben van a római tudományos Akadémia is elhelyezve. Roppant fáradtsággal járt mindennek megtekintése, de a tudás és látás vágya kerget és fenntart. Már vagy negyven templomot néztem meg itt s még van jó egypár hátra.”

Május 21.

„Ma főleg a kongresszus vett igénybe. Oly érdekesek a tárgyalások egyes részei, hogy a többiért szívesen eltűnök. Robilant grófné alaposan, számadásokkal akarta kimutatni, hogy a nők – házonkívül munkálkodva – nem keresnek annyit, mint amennyit meg lehetne takarítaniuk, ha otthon maradván, a háztartást jól vezetnék. Dehát a középosztálybeli nők egy része is függetlenségre vágyik, s bér-munkába áll. Erre a jelen volt olasz – főleg tanító – nők közt valóságos vihar keletkezett. Nyolcan is fölszóltak ellene, a grófné be sem fejezhette beszédét. Később ki akarta mutatni, hogy őt félreértették, mert ő nem minden asszony házonkívüli munkálkodását ítélte el, de megint nem akarták meghallgatni. Ez a botrány jó sokáig tartott s az angol elnöknőnek alig sikerült a rendet helyreállítani. Délután újból megnéztem a Sixtina Capellát és Rafael stanzáit. Az ember e klasszikus helyeket nem látogathatja elégszer. Este-felé kikocsiztam Caracalla fürdőjéhez, melynek kerülete két kilométer. Oly nagy volt, hogy egy nap 1600 ember fürdött meg benne. Még ma is sok márvány, mozaik, oszlop és más nyoma a fényűzésnek látható ott. Csak ezért is érdemes Rómába jönni. Onnan azután a Via Appián hajtattam egész a Cecilia Metella mauzóleumáig. Jó két óráig tartott ez a kocsizás. Láttam a Columbariumokat, a Callixtus-féle katakombákat, de azokba nem kívántam bemenni. Reggel megnéztem Szent Péter sírját és a szent grottákat. Ezek a régi Szent Péter templom és a régi Nero-féle palota nyomait viselik. A XII. századból való alapokon épültek fel. A mai kongresszusi előadások közül kivált egy olasz szenátor beszéde, mely a nőkérdéssel összefüggő társadalmi problémákat igen szépen, méltóságteljesen és nagy erővel, magas szempontból tárgyalta. Jól beszélt egy osztrák nő németül, a franciák legkiválóbb szónoknője, Mme Avriz de Sainte Croix. Olyanféle, mint Mme Marie Veronne, de sokkal idősebb asszonyság, szép mély hangja van. Kívül is jártam a falakon, mert Róma mostanság a második legszebb templomát, a San Paolo Fuorile murtot akartam megcsodálni. Bámulatosan díszes és nagy. Az összes európai uralodók sokat adtak felépítésére. Az orosz cár malachit-oltárt

építtetett benne. Egy leégett régi renoválásából keletkezett; csodálkozik az ember, hogy templomépítésre napjainkban is ennyit áldoznak. Útközben láttam azt a kápolnát, melynek helyén állítólag Szent Péter és Szent Pál találkoztak. Tegnap a Quo Vadis-kápolna mellett mentem el és a Scipiók mauzóleumát is mutatták nekem. Pótlólag megjegyzem, hogy a római egyetem aulájában is meghallgattam egy előadást.”

Május 22.

„Ma a kongresszusi ülések után megtekinttem a Cancellaria épületét, ahol a pápai hivatalok vannak elhelyezve. Éppen a nálunk is szerepelt Agliardi bíbornok érkezett meg zárt kocsiban; az igen öreg urat onnan csak úgy emelték ki. A Vatikánon kívül egyedül ez az épület bír exterritorialitással. Megnéztem a Farnese-palotát, ahol a francia nagykövetség van elhelyezve; továbbá négy nevezetes kútyát Rómának. Még egyszer megtekintem Diocletian fürdőjének maradványait, melyek közt hatalmas régi keresztény templomot tartanak fenn. A szomszédban levő karthausi kolostor volt épületében van az állam legnagyobb és legértékesebb szobormúzeuma, azon újból végigsétáltam. Elképzelhetetlen műkincsek óriási mennyiségben vannak ott felhalmozva. Majd a lateráni Szent János-templom melletti kereszténykori pápai nagy szobor- és feliratgyűjteményt látogattam meg; az úgynevezett profán múzeumban pedig a Caracalla- és Alitoniusz-féle fürdők gyönyörű mozaikjait élveztem. Vagy öt napra való néznivaló volna még, de azok már nem oly fontosak.”

Május 23-án a magyar hölgyektől az említett angol (Bethell, via del Babuino) szállodában elbúcsúzván, még egy utat tettem az örök városban. Megtekintem a San Clemente-bazilikát és annak eltemetett ősalapjai közt egymás alatt, illetve mellett a IV., VII. és X. századbéli régi bazilikákat. Ennyire emelkedett e helyen hosszú idő lefolyása alatt a talaj. Ugyanazon vonalon mentem vissza, amelyen jöttem. Megbámultam a tavaszi díszben ragyogó érdekes vidéket, a városokat és várromokat, melyeken át és melyek mellett jövet elhaladtam. Anconát most vettem jobban szemügyre. Benn csinosabb város, mint kikötője után az ember hinné. Ezzel olaszországi utazásaim elég hosszú sora lezárult. Korom és a változott viszonyok miatt én oda többé eljutni már nem fogok, azért pótlólag itt akarom még megemlíteni, hogy Itáliának déli részeiben is jártam, nevezetesen 1889-ben, midőn Rómából hosszabb időre lerándultam Nápolyba, ahol minden nevezetességet megnéztem feleségemmel együtt s Pompejit is egy egész napra meglátogattuk. A klasszikus világgal mindig nagyon

szerettem foglalkozni és így ez a délen töltött idő valóságos kulturái zarándoklás volt. Mindent mohó tudásvágygal néztem és figyeltem meg. Nagy szállodám ablakából akkor, a megérkezés estéjén láttam a nappal csak füstölgő Vesuv csúcsáról a világitó tüzes csóvát, ami először ejtett e helyen csodálatba, melyből e klasszikus földön járva, napokig nem jöttem ki. Ma is úgy emlékszem az észlelt látványokra, mintha tegnap lett volna részem bennök. De azon időben még túlnyomólag a gyakorlati élet terén dolgoztam és róluk ily tüzetes föl jegyzéseim nincsenek, a fő benyomások azonban eltörölhetetlenül megmaradtak.

Fiúméba másnap reggel az Ungaro-Croatának ismét „Pannónia” nevű hajóján elég kényelmesen érkeztem meg. Csak néhány napig maradtam akkor még a mi kikötővárosunkban, de azalatt szétnéztem az építkezések közt és egy határrendőrségi tiszt által informáltattam magamat a jogosulatlan kivándorlásról. Nem valami épületes dolgok a kiszökő népségről és a rendeletek végrehajtásáról. Délután két óra körül Zágrábban szállottam ki. Némi pihenés után szétnéztem benne. Meglepett e város haladása húsz év óta, pedig a hallottak után arra el voltam készülve. A szakadó eső miatt Krisnyavij Izidor volt osztályfőnök, most egyetemi tanárral csak másnap jöhettek tervszerűen össze. Ő a magyar országgyűlésen is volt képviselő és mint ilyen, emlékezett is még reám. Ez a körülmény és unokanővéremnek Rómából előre küldött ajánló levele megnyitotta szívét és száját előttem. Együtt kocszigattunk ekkor és másnemű magyarázatai közt feltárta előttem az ottani politikai helyzetet. Elmondta, hogy ő és a hozzá hasonlóan gondolkozók, az unionisták, már kevesen vannak. Az ifjúság a horvát és szerb nemzeti egység lángoló híveiből áll. Pedig szerinte ez a horvátokra nézve végzetes lehet. Én természetesen szintén ebben a véleményben voltam. Midőn a nagyon jól és szépen berendezett egyetemi könyvtárban megmutatta a régi horvát írók kéziratait, köztük Zrínyi Péterét is, ismételve hangoztatám, hogy ilyen jól megalapozott kultúrának fenn kellene maradni, pedig az orosz pórázon járó szerbség áradatában egyesülés esetén az el fog merülni. Sok adatot közölt a velünk való unió megszilárdítása iránt megindult kísérletekről. Tisza István hívatta őt is, aki megmondta, hogy esetleg mily föltételek mellett lett volna hajlandó e kísérletezésben részt venni. Tisza akkor azt a megjegyzést tette, hogy ha a mérsékeltőbb elemekkel nem tud célt érni, hajlandó a kevésbé olyanokkal is tárgyalni. Egyébiránt az a kép, melyet zágrábi tartózkodásom alatt a horvát politikai és társadalmi viszonyokról nyertem, a legnagyobb zűrzavarra mutatott. Nem a pártok békés közeledésének komoly kísérlete, de még egy politikai bankett összehozása sem volt lehetséges. Ebben az úrban én nagyon intelligens és művelt, sőt tudós férfiút ismertem meg, aki Dantét

horvát nyelvre fordította. A Josipovác nevű villanegyedben volt lakása, amelyben európai berendezése mellett 3000 kötetes magánkönyvtára is helyet kapott. Nekünk gyakrabban kellett volna Horvátország kiválóbb embereivel az érintkezést keresni és lehetőleg fenn kellett volna tartani a barátságos viszonyt, mely még a negyvenes évek előtt is fennállott köztünk. Nemcsak a Zrínyiek és Frangepánok, hanem például Skerletz Miklós is, akit pedig mi is épúgy első nemzetgazdáink közé számítottunk, mint a horvátok, jó horvát hazafi volt, de a magyarság és a magyar állami kötelékhez meggyőződésből hiven ragaszkodott. Erre vonatkozó adatokat kerestem én a zágrábi könyv- és levéltárakban s ki tudtam mutatni, hogy a már közölteken kívül ilyenek még tényleg léteznek. A bán akkor báró Skerletz Iván volt, akit Budapesten Csáky Gyula gróf családja körében ismertem meg, mint fiatalembert, azután pedig a Főrendiházban találkoztam vele. Most meglátogattam és kértem, hogy azokat az adatokat fordíttassa le németre és szíveskedjék nekem elküldetni. Ezt ő nagy készséggel valóban meg is tette. Akkor még nem gondoltam, hogy úgy római, mint zágrábi tartózkodásom után oly szakadék fog keletkezni, mely a korábbi időket és gondolkozásmódot áthidalhatatlanul fogja a jövődőtől talán örökre elválasztani. Mind a két irányban voltak még terveim, melyek azonban többé nem valósulhattak meg.

A megérkezésem utáni napon mindjárt belemérültem Budapestre a sok dologba. A Kivándorlási Tanácsban és a Munkásvédelmi Magyar Egyesület ülésein aktív részt kellett vennem. Szinte pihenésnek tűnt fel előttem óriási fáradalmaim mellett is az a közel három hét, melyet aprólékos torzsalkodásaink körén kívül tölthettem. Egyik gyűlést a másik követte s mindenütt voltak bizalmas jellegű teendőim. Szinte szédül a fejem, ha az akkori feladatokra gondolok, melyek előttem állottak. Sok dolgot adott a pozsonyi és a debreceni egyetemre pályázó nemzet gazdák és statisztikus tanárok beküldött irodalmi munkáinak méltatása, melyekről a közoktatási miniszternek két egyetemi tanártársammal együtt véleményt mondtam. A miniszter a tanácskozást az én megérkezésemig elhalasztotta, tehát sietnem kellett. Tanévem is a maga sok száz kollokviumával akkor ért véget. Önkéntes missziómat csak úgy használhattam a köz javára, ha annak eredményét az illetékes tényezőknek egyelőre legalább tudomására hozom, így elmentem az akkori kereskedelmi miniszterhez báró Harkányi Jánoshoz, aki érdeklődni látszott az iránt, mert főlkért, hogy ő nem tudván olaszul, elsősorban a Munkaügyi Hivatalra vonatkozó tapasztalataimat és javaslataimat foglaljam össze egy emlék-iratba és küldjem el neki. Ezt én meg is tettem és pedig alaposan.

A különben jóakarátú kereskedelmi miniszter az említett alkalommal közölte velem, hogy már tudatta a svájci központtal, hogy a magyar kormányt a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület idei berni gyűlésén, mint 12 év óta mindig, most is én fogom képviselni s hogy az útiátalányt már ki is fizette részemre. Ezt azonban a felmerült világrengető események miatt visszajuttattam az állampénztárba.

Június 7-én utaztam le feleségemmel és apósommal együtt Lökösházára. Mezőtúron, ahol Tóth János volt függetlenségi államtitkárnak, később pedig rövid ideig belügyminiszternek képviselői beszámolójára a koalíció pártvezérei közt Justh Gyula is megjelent, aki azután a szónoklatok elhangzása után hazautaztában a mi vasúti kocsinkba lépett be. Én, mint csaknem négy évtized óta ismerőse, udvariasan köszöntöttem. Erre ő minősíthetetlen durvasággal felelt, gyalázta a mamelukokat. Én nem lévén egy párt tagja sem, erre hivatkozva azt mondhattam volna, hogy nem találó címre intézvéen szidalmait, téved; de vele szemben minden védekezést megálázónak tartottam. Csak annyit mondtam, hogy az ilyen esetlen véresszájúság visszautasítást érdemel. Ez volt utolsó személyes találkozásom vele. Nemsokára Rákosi Jenővel volt véleménykülönbsége.

Naplómból kiderül, hogy ezidőtájt a pusztán is nyakig merültem mindenféle dologba. Az irodalmiakhoz járult a sok gazdasági teendő. Valamivel több telt el így három hétnél és mi már megint úton voltunk. Június 27-én többrendbeli dolgom akadt Budapesten, azok elvégeztével pedig, amit már évek óta terveztünk, kirándulásra indultunk a Balaton körül. Most azzal az elmaradt abbáziai és római útért feleségemet akartam kárpótolni. E vállalkozást nem is bántuk meg, mert hazánk ezen egyik legbájosabb táját végre alaposabban megismerhettük és élvezhettük, mint amennyire az eddigi futólagos látogatásaink során lehetséges volt. Balatonfüredig régi ismerősök, köztük Lóczy Lajos társaságában utaztunk, ott meg kedves barátaink fogadtak. Jólesett ez őszinte becsületes, művelt, tanult, sőt tudós magyarok meleg köre. ők gondoskodtak jó lakásról és ellátásról. Az időjárás is kedvezett. Néhány napi csendes egyhelyben tartózkodás után kirándultunk Siófokra, majd Balatonföldvárra. A fejlődés mindenütt meglepett. Füreden fürödtünk az új szanatóriumban. Később megtettük a szép körutat a Balaton végéig Keszthely és Hévíz érintésével. Útközben élveztük Tapolcáról a magyar regevilág hírből régen jól ismert helyeinek, Tátika, Csobánc, majd Szigliget és Badacsony várromjainak és hegyeinek elbűvölő képét. A történetileg nevezetes pontokat részben fölkerestük, részben pedig távlatos képekben gyönyörködünk. Magyar lelkeknek jól esett a Georgikont, a helikoni

ünnepek, továbbá Kisfaludy Sándor és Szegedy Róza idilljének színtereit megtekinteni és sokban hibás, nem egy irányban gyarló, rettenetesen szerencsétlen, de az én kedves nemzetem szívverését éreznem. Boldog voltam, hogy feleségem teljes mértékben osztotta érzelmeimet. Szinte kiábrándultunk az álmodozásból, midőn Boglárban kikötöttünk, hogy a Déli Vasút gyorsvonatával a fővárosba visszatérjünk. Idegen elemek burjánzanak fel ezen a szépséges tájon, ahonnan elűzik a jobbjézű embereket. Bizonyos mértékig kivétel e tekintetben Balatonföldvár, melyet a velem – mondhatnám – jó barátságban élő néhai Széchenyi Imre gróf létesített; de sajnos az meg ezen exkluzivitás mellett nem virágzik. Meg kellene találni a módját, hogy a valódi magyar vállalatok is virágozzanak. Hazafelé menve, több régi ismerőssel utaztunk és vacsoráztunk a vasúti étkezőben. Köztük volt egy vezérkari őrnagy is, aki éppen Boszniából tért haza. Sok találó adattal írta le és megjegyzéssel ecsetelte az ottani áldatlan állapotokat, melyeknek Ferenc Ferdinánd és felesége június 28-án áldozatul estek, ő már akkor mondta, hogy ennek a merényletnek értelmi szerzői hol vannak.

Mi amarról ugyanaznap délután értesültünk, melyen Balatonfüredre érkeztünk volt. Eleinte csak kósza hír érkezett róla, de öt óraker tudta már részletesen mindenki és elszörnyűködöttünk rajta. A hírlapok másnap bőven leírlak az iszonyú eseményt, melynek horderejét körünkben különféleképp kommentálták. Én csak annyit jegyeztem meg, hogy mi magyarok nem tudhatjuk, hogy mit veszítettünk, vagy mit nyertünk általa. Mondhatom, hogy nem is tulajdonítottunk annak világtörténeti jelentőséget. Én még három hétig tudtam nyugodt lélekkel és koncentrált figyelemmel nagyobb számú főrendiházi jelentésemet és már említett alapos tanulmányomat a munkaügyi hivatalokról megszerkeszteni. Erősen készültem a svájci útra is, mert sejtelmünk is alig volt arról a bonyodalomról, mely július utolsó napjaiban beköszöntött. Akkor még így okoskodom naplómban: „Mindenkinek eleget akarok tenni. A kötelességteljesítés az önbecsérzékem emeli, nem jól számít az, aki csak a saját érdekeinek nyomán halad. Ezeket is szem előtt kell tartani, különben mások kegyelmére szorulunk, vagy elpusztulunk. A közért dolgozva, néha nagy fáradtságot érzünk, de azt kipihelve, boldogok lehetünk, míg az ellenkező eljárás mellett valóban nyugodt lelkiismeretünk, ha az állati élet szintája fölé emelkedtünk már, voltaképp soha nem lehet. A nagyobb gondok mellett meg vannak minden napnak aprólékos bajai és terhei, melyeket el kell igazítani. Ez az élet, melyről jól mondja az angol; it is to make the best of it, (melyből a legjobbat kell kihámozni). Ha valakinek ez sikerül, akkor bármely sorsban, az élet alakjában kapott ajándékkal jól sáfárkodott.”

Sok baj volt gazdaságomban is. Az emberek folytonos fizetésemelést kértek, melyet – meggyőződve megélhetésük nehézségeiről, – az alacsony terményárak és az ő szabotázsuk mellett is meg kellett adnom. De a szomszéd községekben a dolgozó nép viselkedését megint megfigyelve, akkor írom e szavakat: „a mienkről szóló ítéletem nem a legkedvezőbb mostanság.”

NYOLCADIK FEJEZET. 1915-1918.

Élményeim a nagyháború idején.

A háború eseményei. – A társadalom hazafias és emberbaráti mozgalmi. – Háborús előadások. – A Fajegészségügyi Bizottság. – A Magyar Gazdaszövetség birtokpolitikai tanácskozása. – Visszavonulásom a műegyetemen. – Magyarország iparát, kereskedelmét, közlekedését és államháztartását ismertető munkám. – A Főrendiház bizottságaiban. – Szaktanácskozások a munkaközvetítésről. – Stróbl Alajos szobrászművész műtermében. – I. Ferenc József király halála. – IV. Károly király trónra lépése. – Koronázása. – Thessedik Sámuelről szóló munkám. – Az Országos Közoktatási Tanácsban. – Politikai válságok. – Gróf Esterházy Móric miniszterelnöksége. – Az egy időre utolsó üdvözlő beszéd a magyar Arad megye nevében. – A Falu gondozása. – Wekerle Sándor kormánya. – A bomlás felei. – A kor erkölcsi süllyedése. – A Széchenyi-ciklus harmadik szakasza. – Bezerédy Pál emlékezete. – A társadalmi összhang. – Szentirmai Imre levele. – Az 1918. évi bel- és külpolitikai helyzetünk változatai. – A bomlás megindulása. – A Wekerle-kormány bukása. – IV. Károly kiáltványa. – A Képviselőház feloszlása. – Belső forrongások.

Július 25-26-án már kétségtelenné vált odalenn is, hogy háborunk lesz Szerbiával. Július 28-án Ferenc József Tisza ellenzése dacára hadat izent, mert Szerbia 23-diki ultimátumunkra nem adott kielégítő feleletet. A közös uralkodó népeihez egyúttal kiáltványt intézett, melyben elégikus hangon emeli ki, hogy leghőbb vágya volt hátralévő éveit a béke műveinek szentelni s népeit a háború áldozataitól és terheitől megóvni. A Gondviselés azonban másként határozott. A gyűlölködő ellenség ellen a monarchia

tekintélyének és területi épségének megvédésére kardot kellett rántania. A hálátlan és két évvel korábban békés viselkedést kötelezően ígérő Szerbia úgy járt el, hogy arra nem lehetett más felelet. A gyilkosságok egész sorozata és a terület csonkítására irányuló machinációk visszautasítása alkalmával tudatában van elhatározása egész horderejének. Mindent megfontolt és meggondolt. Nyugodt lelkiismerettel lép a kötelesség útjára.

Az ugyanaz nap tartott képviselőházi ülésben az egész ellenzék megbízott szóvivője gróf Apponyi Albert is kijelenté, hogy ez a leszámolás kikerülhetetlen volt. Annak bejelentésére szerinte a nagyközönség ajkán csak ez a két szó van: „hát végre!” A nemzet Európa előtt egyhangúságával magasztos látványt nyújt. Ha tovább tűrünk, Európa minket nevezett volna „beteg embernek”. Reméli, hogy e háború szűk térre fog szorítkozni, de ha ebben csalódnék, a nemzet akkor sem retten vissza semmitől, bízva saját erejében és a már is megnyilatkozott szövetségi hűségben. E történelmi cselekedetek sorozatának vége nem lehet más, mint a monarchia tekintélyének megerősödése s Magyarország alkotmányának, törvényes önállóságának és egységének megszilárdítása. „Minő csalódás!”

Ezen, hosszantartó élénk éljenzéssel és tapssal fogadott ékes szavak értelmének, ezer fájdalom, éppen a poláris ellentéte következett be. A bennök foglalt jóslatoknál sokkal alaposabbnak bizonyultak azok a vajmi gyér aggodalmak, melyeket e végzetes fordulat közvetlen környezetemben betegesnek látszó pszimizmus befolyásaként előidézett.

A részleges mozgósítás következtében a katonakötelezettek a szomszédos falvakból ezer számra özönlöttek a vasúti állomásokhoz. Híre járt, hogy a vonatra ülők egyike, egy mácsai oláh, ijedtében szívszélhűdést kapott. A magyarok lelkesen, a németek hallgatag önmegadással vonultak be, az oláhok pedig meg voltak rémülve. A szomszédos mácsai gróf Károlyi Gyula nagy áldozatkészséget tanúsított és maga is önként bevonult. Szintén behívott magyarpécsei származású gazdám, Bartók Tamás, kijelentvén, hogy ha kell, szívesen hal meg a hazáért, átadta nekem végrendeletét és arra kért, hogy ne hagyjam el családját. Elláttam útiköltséggel és fizetését előre kiadván neki, megígértem, hogy gondom lesz családjára. Így azután nyugodtan távozott. A sok bevonulás következtében csakhamar minden dolog elhanyagolódott. Naplóm ez időpontról így hangzik: „Csak leányok és gyermekek kaphatók a munkákhoz. A siklói csendőrök állítása szerint a mellettünk fekvő nem is nagy községekből és a pusztáról 3000 embert hívtak be. Megjelent a kormány kiáltványa is, mely a nemzetiségeket megfenyegeti. Bizonyos erély csakugyan szükséges és Tisza István mintha providenciális férfi lenne mostanság. Az ellenzék is kény-

telén szebben viselni magát. Visszhangra talál a király szózatának az a része, mely hálátlansággal vádolja Szerbiát. Én is helyt akarok állani; csak egy nálam is tevékenyebb lény van mellettem: Lenke. Mi ketten tartjuk fenn itt az élet folytonosságát. Kifelé pedig így okoskodom: „A magyar nemzetnek most alkalma nyílik annak bebizonyítására, hogy hivatott a monarchia vezetésére. Ez a meggyőződésem régi, de szerintem hiányzott az igazi nagy érdekek felismerésének képessége, mely nélkül a mi egyoldalú áldozatkészségünk nem lehet más, mint öngyilkosság”.

Augusztus havának első napjaiban így okoskodom: „A monarchia hadüzenete egész Európában nagy izgalmakat idézett elő. Az angol külügyminiszter, Sir Edward Grey, a háború lokalizálása céljából nemzetközi értekezlet összehívását javasolta. Ebben azonban Németország nem volt hajlandó belemenni és nálunk is az a fölfogás uralkodott, hogy a Szerbiával felmerült konfliktust magunknak kell elintézni. Azt Grey is elismerte, hogy míg a monarchia csak Szerbiával áll szemben, senkinek nincs joga a beavatkozásra; ha azonban Oroszországgal kerül szembe, ez az általános béke és háború kérdését jelenti és míg a konfliktusban közvetlenül nem érdekelt négy nagyhatalom: Németország, Anglia, Francia- és Olaszország megvizsgálja a fennforgó esetet, addig az összetűzni akaró felek tartózkodjanak minden ellenséges mozdulattól. Ebben Németország azért nem akart beleegyezni, mivel egy nagyhatalomnak, aminő mi valánk, Európa areopágja elé való idézése szokatlan dolog volt. Erre azután tényleg megindult a háború. Oroszország Szerbia pártját fogta, hiszen az ellenállásra azelőtt is biztatta és mozgósított. De ezt tényleg már korábban megtette, mert nagy csapatokat gyűjtött össze nyugati határain. Németország a „casus foederis” fennforgását állapítván meg, azonnal elrendelte az általános mozgósítást.

A lavina görgése tehát megindult, azt nem lehetett többé feltartóztatni. Következett az összes hatalmak állásfoglalása és mi egyedül maradtunk Németországgal, mert harmadik szövetségestársunk, Itália, csak a semlegesség álláspontjára volt hajlandó helyezkedni.

Nagy vita keletkezett később arról, hogy a világháborút voltaképp ki idézte elő? Ezzel mindegyik fél a másikat vádolta. Nálunk Andrassy és Apponyi, Németországban Bethman Hollweg a cárizmust okozták emiatt. Az ántánt azt a porosz militarizmusnak és a német császárnak tulajdonította.¹¹⁾ Midőn e sorokat írom, a bajor kormány már közzétette a nyilvánosság előtt addig elzárva tartott okmányokat, amelyekből csakugyan az derűt ki, hogy az elkerülhetetlennek tartott összecsapásra ők hamarosan, az ántánt hatalmai pedig csak két év múlva számítottak. A német trónörökös állítólag úgy nyilatkozott volna, hogy Németországban

hárman akarták ezt a háborút: a császár, Henrik porosz herceg és Ludendorff és pedig azért, mivel az ántánt, mely okvetlenül támadni akar, még nem volt elkészülve és így a siker nagyobb kilátásával lehet most harcolni, mintha a teljes fölkészülésre az ellenfélnek időt engednek. Gróf Tisza István az erélyesebb fellépést, mint azt a bajor diplomaták írták haza Berlinből és a Szerbiával szemben való érdes fellépést is helyteleníté. Egyszer valamit nyilvánosan mondott is ily értelemben, amit rossz néven vettek tőle a német birodalmi fővárosban, ahol – úgy látszik – félték attól, hogy az osztrák tétovázás miatt a kedvező pillanatot megint el fogják szalasztani. Ez amellet szól, hogy neki csakugyan nem volt része a katasztrófa felidézésében.

Azonban igen messze vezetne kijelölt utamtól, ha a világháború egyes fázisait tüzetesen akarnám – mint annak történetírója – előadni. Most csak annyit állapítok meg, hogy egy nagy, világraszóló forgatag sodrába kerültünk, mely öt év alatt megkínzott és összetört bennünket. Ezalatt természetesen számos benyomásom volt és iszonyú kedélyhullámzásokon mentem keresztül. Lehetetlen tehát az okokról és sorsunk viszontagságainak egyes tárgyi mozzanatairól hallgatnom vagy azok felett elsurranom.

A Németország és a monarchiánk ellen irányuló fenekedés már régibb keletű. Egész nagy publicisztikai irodalom szól erről, melynek nem kis részét én is olvastam, de annak nem tulajdonítottam akkora fontosságot, mint amekkorát az valóban megérdemelt volna. Ez nem csupán az én hibám volt. Hiszen jeles német emberek mintegy kérkedve mondogatták, hogy „Deutschland ist die bestgehasste Nation”, de azt is, hogy „Oesterreich wird ja nur von Deutschland gehalten”. Ennek a két mondásnak igazi jelentőségét és tragikumát csak most látjuk. Arról, hogy a nyugati hatalmak szemében amaz, a keletiekében pedig monarchiánk régen szálka volt, a történelem egy félszázada beszél. De az ellentétek kiélesedése csak egypár évtizede következett be. Az is remek értekezésekben van megírva, hogy ez miképen ment végbe. A legújabb mozzanatot e részben VII. Eduard angol király kezdeményezése teremtette meg, aki ismerte az angoloknak minden velők versenyző iránti hagyományos féltékenységét, így a hatalmasan fejlődő német iparral, kereskedelemmel és hajózással szemben is. S míg azokkal szemben érdemet vélt szerezhetni, addig bosszút is állhatott fennhéjázó unokaöccsén, annak vele szemben szűkebb körben szenvedett vérigsértő bántalmáiért. Hiszen Ferenc Józsefnek is felajánlotta birodalma sértetlenségét a Németország elleni koalícióhoz való járulás fejében. Egyébiránt ezek köztudomású dolgok, azért én csupán azon benyomásoknak regisztrálására szoritkozom, melyeket a gigantikus események reám gyakoroltak.

Megvallom, hogy mikor Németország abbeli fölszólítására, hogy mit szándékozik tenni, a francia kormány azt felelte, hogy Franciaország érdekeit meg fogja védelmezni, s a németek a franciákat Belgiumon át megtámadták, a káros következményektől valóban tartottam. De gyors sikereik és annak beigazolódása, hogy Belgium már nem is volt igazán semleges –, hiszen beleegyezett abba, hogy országa az angolok, esetleg a franciák felvonuló tere legyen, aggodalmaimat egyelőre elhallgattalak. A marne-i csata után azonban újra föltámadtak aggodalmaim s megint nem voltam azzal tisztában, hogy a németek jogosan és okosan jártak-e el Belgium megszállásával? Midőn – állítólag emiatt – Anglia is beleavatkozott a háborúba, azt reméltem, hogy aránylag gyöngé szárazföldi haderejével nem fogja a háború sorsát ellenünk eldönteni. Nekem az sem nagyon imponált, hogy az általános hadkötelezettség behozatalára határozta el magát, sőt eleinte az sem ijesztett meg, hogy a félvilággal hadat izentetett Németországnak. Számos beavatottnak vélt honfifársammal együtt azt reméltem, hogy mielőtt mindez hatályos lehetne, a németek legalább a nyugati fronton kedvezően fogják eldönteni a hadjáratot és velünk együtt, akik annak első nagy lökését fölfogtuk, az óriási orosz hadtömegek ellen fordulhat és így az egész háborút javunkra fogja majd eldönteni. Bámulatos hadi teljesítményei erre a föltevéésre fel is jogosítottak.

Ettől az optimizmustól négy éven át semmi sem tudott eltántorítani, ha koronként egy-egy időre meg is leptek a kételyek. Akkor úgy okoskodtam, hogy a magyarság jövője a monarchiáéval, ez pedig a magyarságéval szoros összefüggésben van. A háború akkori felfogásom szerint regenerálólóg fog hatni mind a ketcőre, mert vissza fogja adni tekintélyünket és önbizalmunkat, emellett pedig a magyarság és németiség egymásra utaltságát is ki fogja tüntetni. Hiszen mi a legtermészetesebb szövetségesek vagyunk és a fennálló védszövetség nemcsak a fejedelmek és államok, hanem a nemzetek létérdekei által diktált egyezmény. Mi akkor a fölbomlást elsősorban Franciaországban vártuk és a jelek arra is mutattak, hogy ott fog bekövetkezni. A békepárti Jaurès francia szocialista vezérnek meggyilkoltatásával a háború okozói ez ellen kezdtek ott küzdeni. A háború küszöbén megilletődve, fojtott lélekzettel lestem az egymás után rohamosan következő eseményeket. Ilyen haderők, mint a mostaniak, mióta a föld kialakult, soha sem állottak egymással szemben. Xerxes hadai is eltörpültek velők összehasonlítva, íme, kiálték fel, a kultúra nem változtatja meg bennünk a bestiát, s nem szünteti meg, csak módosítja alakra nézve az emberek és népek egymás elleni ádáz, gyilkoló küzdelmét. A nemzetek mindig jelentkező erőpróbája ismét bekövetkezett, csak még ravaszabb és embertelenebb módon, mint ezelőtt. A megfontolt gonoszság súlyo-

sabb beszámítás alá esik, mint a szenvedély által rögtönösen diktált. Franciaország a maga revanche-eszméivel egyike a főbűnösöknek, mivel felhalmozott tőkéiből több mint 20 milliárdnak kölcsönadása révén leginkább segíté fölszerelni az autokrata uralom alatt élő, félig barbár Oroszországot, hogy az annak mammut-hadseregéből keletkezett „gőzhenger”-rel letiporhassa a közép-európai civilizációt. Így fogtuk fel a helyzetnek ezt az oldalát. Ellenben, midőn a német parlamentben világhistóriai jelenetek játszódtak le és a hazafias áldozatkészség láttára előttem is bámulatos fényben tündökölt a német erkölcsi kultúra, melyet a hadviselés egyes nagy hibái sem tudtak velem elfeledtetni, mert hiszen a becsületes munka és törekvés eredményeinek védelmét jogosnak kellett tartanunk, jól esett tudnom, hogy evvel a nemzettel benső szövetségi viszonyban vagyunk.

Naplóim ez időből valóságos lelki visszhangjai a roppant világeseményeknek és a maguk változatosságaival és közvetlenségével hű tolmácsai hullámzó gondolataimnak és érzelmeimnek

Augusztus 5.

„Az orosz fenyegeti egyik szövetségünket Oláhországot, mely most még állítólag el van tőkélve határait védelmezni. Japán támadni készül Oroszországot. Franciaország nem szép szerepet játszik. Anglia? Egyelőre nagy kérdőjel. Északamerika megtalálta a saját érdekeinek útját.”

Augusztus 6.

„Libau orosz kikötő lángokban; a németek két orosz várost már elfoglaltak. A hőstettek és hősies elhatározások egymást érik nálunk is. Az emberi kultúra fordulópontra jutott; a döntés bizonytalan, de meglesz. Az örökös kompromisszumoknak vége: vagy erkölcsi és értelmi tisztesség, vagy a barbarizmus és züllés újabb korszaka. Az elsőt remélem, az ellenkező rettenetes volna. Minden pillanatért kár, melyet az egyes és a társadalom haszontalanul tölt el, mivel jön a megpróbáltatás ideje és akkor jaj annak, aki gyöngének találhatik, ezt a természet akarja. Értsük meg intő szavát, mert gondosan felrójja érdemeinket és hibáinkat s azok szerint jutalmaz, vagy büntet. Bár megértenék ezt államférfiaink s ne engednék az oktondiakat boldogulni.”

Augusztus 7.

„Európa lángba borult. Nagyon sok hiba és bűn elveszi most büntetését. A tények, helyzetek és állapotok logikáját az emberek és elsősorban az úgynevezett államfér-

fiak nem akarták megérteni. Oly dolgokat csináltak, melyeket nem kellett volna tenniük, de mulasztásaik sem kisebbek.”

Augusztus 8.

„Óriási veszteségünk van csak a munkamulasztásokból, hát még a tényleg elveszendő értékek mennyisége mily nagy lesz? Politikailag, gazdaságilag, de különösen erkölcsileg újjá kell születnie ennek a monarchiának, Magyarországnak és abban különösen a magyar nemzetnek. A hírek biztatók, de óriási ellenségekkel állunk szemben, nem szabad biztosra venni a diadalt és el kell készülni a legnagyobb mértékű veszteségekre is.”

Augusztus 9.

„Legyen meg az Isten és a nagy természet akarata. Az erő győzni fog az erőszak felett. Szégyenlem, hogy Anglia is az erőszak oldalára állott, sok illúziómnak elröppenését fájjalom. Az angol hipokrizisről sokat hallottam, de azt nem képzeltem, hogy ilyen nagy.”

Augusztus 10.

„A harctéri hírek kedvezők: a francia és orosz nincsenek felkészülve, de a német igen. Az angol flotta rettentés, de nem az fogja eldönteni a háború kimenetelét. Ma minden a legnagyobb bizonytalanságban leledzik; sokan betegek e helyzetnek.”

Augusztus 11.

„A mi hadvezetőink szabadságot ígérek az elnyomott lengyeleknek. Elérkezett a százados bűnök jóvátétele. Ami eddig akadémikus ajánlgatásnak tűnt fel, az most a siker elengedhetetlen következményének bizonyult. Most látható, hogy mit kell tenni a háború után; bárcsak megszívlelnék!”

Augusztus 12.

„Az egész emberiséget megrengető mozgalmak napjait éljük. Egy magasrendű polgárosodás harcol a korrupcióval. Sajnálom, hogy Anglia is ennek oldalán küzd. A német nemzet bámulusát egységet, összetartást és önfeláldozást tanúsít. Rövid idő alatt hadseregéhez 1,300.000 önkéntes jelentkezett. Szerettem hinni, hogy nem győzhetik le. A diadalért szívesen áldoznám én is mindenem, életemet is. Bízván a Gondviselésben, nyugodtabb vagyok, mint kisebb bajok közt.”

Augusztus 13.

„Rosszabb hírek jöttek. Hatalmas ellenségekkel küzdünk. El kell készülnie mindenre. Én és feleségem el is vagyunk. Nagy időkben, nagy lelkekre van szükség.”

Augusztus 14.

„Az ember a következményeket alig tudja elgondolni. Szerintem bizonyos, hogy e világháborúnak két halottja lesz: a pánszlávizmus és a pángermanizmus. Hanem igen is győzhet a tiszta erkölcs az elzúllott felett, ez lenne az igazság érvényesülése.”

Augusztus 15.

„Rohamosan fejlődnek az események. Egy világrész jövője alakul ki. Biztató jelenségek bőven vannak arra, hogy a nyomorultan elvetemültén földözött harcban az igazi erő fog diadalra jutni; az igazi erő pedig csak a szellemi és erkölcsi erőszletetek összhangjában állhat. Most kezd kiderülni, hogy Orosz-, de Francia- és Angolország is, vagy legalább azok politikai világa, mélyen sülyedt erkölcsileg, ami a mi oldalunkon oly mértékben mint ott, talán mégsem következett be. Ezért van kilátás a győzelemre.”

Augusztus 16.

„Ma 760 millió ember van háborúban: majdnem a fél emberiség. A hiú, féktelen, zsarnok és kapzsi telhetetlen hatalmak az okai. Tehát a krimi hadjáratban ellene szövetséget kötött franciák és angolok támogatják az autokrata moszkovítizmust és azt az európai civilizációra szabadítják! Ez elárulása a közműveltségnek! Ezt a történelem fel fogja jegyezni. We fight on the wrong side, – mondotta nekem a napokban egy nemesebben gondolkozó angol: „a rossz oldalon küzdünk”. Jövünk attól függ, hogy végig az erény magasabb fokán tudunk-e maradni, mint ellenségeink. Isten kezében vagyunk népestől, országostól.”

A király születése és Szent István napján megfelelő okoskodások után felkiáltok Kölcsey Himnuszával: „Mebűnhődte már e nép a múltat s jövőndöt!”

Augusztus 21.

„Most már Japán is ellenünk van s megtámadja Németország távolkeleti gyarmatát. A mieink Szerbiában verik a rácokat, a németekkel együtt verjük az oroszot, a német külön veri a franciát és Belgium fővárosát is elfoglalta

már. A korrupció ott is el volt terjedve, mert eladta magát a perfid Albionnak. Győzelmünk elmaradása elképzelhetetlen romlás kezdete lenne. Sok a bűnünk nekünk is s ha meg lesz reá a lehetőség, sokat kell magunkon és eljárásunkon változtatni.”

Augusztus 24.

„A szerbiai harctéren való visszavonulásunk s az ofenzíva felcserélése defenzívával rám is kedvezőtlen benyomást tett, de ezt nagyon ellensúlyozza a németek óriási csatája és győzelme Metznél. Remélem, hogy Oroszországban velők együtt mi is megálljuk helyünket. Keserves kényszerűség így küzdeni a létért: de úgylátszik, ez a mi sorsunk. Nyugodni egy népnek sem szabad, még – babérain sem. Kijárunk a lököshazi vasúti állomásra a töméntelen katonai zsúfolt vonatokat nézni, a katonáknak adni egyetmást, a hátramaradtok részére nagyobb összegeket küldünk.”

Augusztus 27.

„Ma nemcsak a németek bámulatos sikereinek részleteiről kapunk hírt Belgium és Franciaországból, hanem a mi katonáink dicsó győzelmeiről is a szerbek és oroszok felett. A tengeren a „Zenta”, általunk jól ismert cirkálóhajó elpusztulásával nagy a veszteségünk, halottaink és sebesülteink száma sem jelentéktelen, de mi ez a valószínűséghez, hogy emberesebb állapotokat teremthetünk meg legalább Európában.”

Augusztus 28.

„Nagy csatát nyertünk Kraszniknál, de most három nap óta még nagyobbat vívunk; én kissé félek, mások hadseregünk jobb minőségében bíznak, de a számok nagysága velünk szemben ijeszt. Egész nemzeti létünket veszély fenyegeti. Torzsalkodásainkkal magunk is járultunk monarchiánk bomló állapotának rossz és íme mily káros híréhez. Orosz és oláh olvasmányaim révén a két ellenségünk lelkületét, mind a kettőt állandó veszélynek tartván, a saját nyelvükön boncolgatom.”

Augusztus 30.

„A németek győzelmének örülök, de Louvain belga egyetemi város elpusztítását, ahol tanár-jóismerőseim is vannak, mélyen fájjalom. Az ember megundorodik a saját fájának a legműveltebbjeitől is. Az ember nem az, aminek antropomorfizmusával szereti magát feltüntetni.”

Augusztus 31.

„Öt nap óta az orosz-galiciai határon nagy csata dúl. Roppant áldozatokra vagyok elkészülve. A kockarázás kínjait szenvedjük át. Az orosz hordáktól félttem az országot és nemzetet. A németek győztesen nyomolnak előre Franciaországban; mi a magunk ellenségével kevésbé bírunk. Valószínűleg mindjárt a béke helyreálltával készülni kellend a következő háborúra, mely talán évtizedek múlva, de nem fog elmaradni. A németek példaadását kell megszívlelnünk: okos, jól kiszámított munka és takarékoság, az egyszerűség, a családi élet szeretete, vallásosság, természetesség, társadalmi egység a magasabbrendű hazafiasság keretében, a destruktív elemek ártalmatlanná tétele, önmagunk megbecsülése sovinizmus nélkül.”

Szeptember 3.

„A legújabb hírek szerint a mi hadaink is jól tartják magukat az északi harctéren. Több helyen győztünk is, de az oroszok főereje ellenünk küzd. Nehéz feladatunk van. Hozzá az elcsábított galíciai rutén lakosság is russzofil üzemeket folytat. Azért járt és bujtogatott hát itt Bobrinszky. E gyalázatos rendszernek is része van a világháborúban.”

Szeptember 4.

„A nagy győzelem az északi harctéren még mindig nem hozta meg a döntést: Lemberg folyton fenyegetve van, sőt arra készítene elő, hogy az oroszok oda nem sokára bevonulnak. Állítólag stratégiai okok miatt kell onnan kivonulnunk. Párizst azonban a francia kormány készülni elhagyni. Az angolok is folyton vereséget szenvednek. Most arról tanácskoznak, hogy miként rontsák meg Németország gazdasági helyzetét.”

Szeptember 6.

„A harctéri hírek arról tanúskodnak, hogy Oroszország fölkészültsége tekintetében meglehetősen illúziókban ringatták magukat. Hamarabb mozgósított, mint bevallotta s most igen nagy és jól felszerelt roppant túlerővel állunk szemben. A francia milliárdokból sokat loptak el, de maradt ágyúkra is bőven. A vezérkar minőségbeli előnyünkkel biztat, de Lemberget már elhagytuk, állítólag, hogy előnyösebb pozíciókat biztosítsunk magunknak. Úgy látszik, nincs okunk az elbizakodásra. Nincs ember és az itthon maradtakban nincs elég jóakarát. Egyetlen vigaszunk e háborúban, hogy nem lehetett elkerülni. Jókai Jövő Század

regényét olvassuk s annak hangulata enyhíti aggodalmainkat. Ó elfűjné az orosz tömegeket is.”

Szeptember 9.

„A harcéri válságos helyzetről jövő hírekkel úgy van az ember, mint az izgatószerekkel, sohasem elégti meg azokat. Igaz, hogy e válság szép vonásokat is váltott ki a nemzet jelleméből, de félni lehet, hogy az régi állapotába esik majd vissza. Az emberi magasztos érzelmek okossággal párosulva, igen gyakorlati tényezőknek bizonyultak. Dehát valóban fel tudnak-e azok magaslatára emelkedni az emberek és azon meg is maradni? Ettől nagyon sok függ. Jóltevéje nemzetének, aki saját példájával tanúskodni képes mellette. Hosszú háborúra van kilátásunk. Most magunk közül senkit sem szabad vádolni ezért, mert mai helyzetünk főleg külső körülményeink folyománya, melyet mint elháríthatatlan fátumot viselnünk kell és jól végeznünk. Időközben mindenkinek meg kell tenni a magáét. Erkölcsi érzésem felázad a haszontalan emberek ellen; fájdalom, ilyen pedig sok van nálunk. Ezekkel sohasem tudtam kijönni. El kell azonban ismerni, hogy seregeink roppant erőt fejtenek ki a többszörös túlerővel szemben. Halálmegevetésük eredménye üdvös lehet most nekünk.”

Szeptember 16-án korán ébredtünk s feleségemmel az utolsó harcéri híreket kezdtük mérlegelni, midőn szobaleányunk beront és közli, hogy apósom ágyában nagyon furcsán néz ki. És csakugyan álla le volt esve, végtagjai pedig már hidegek voltak. Mielőtt az orvos megérkezett volna, magunk is láttuk, hogy szívszélhűdés folytán elhunyt. Nyolcvanegyedik évében igen nagyfokú véredényelmeszesedésben szenvedett. Pusztai elhagyottságunkban nagy dolog volt minden rendelkezést megtenni, roppant gyorsasággal a táviratok, levelek és jelentések tömegeit megírni s elküldeni és minden szükségést megállapítani. Feleségem valóban példás gyermeki szeretettel és hűséggel csüggött rajta. Képzeltető, hogy mily sok izgalom és munka közt temettük el kétszer, lenn a pusztán és azután a budapesti kerepesi temető árkádsírboltjainak egyikébe, boldogult anyósom mellé. Láthattuk, hogy a mellette lévő sírboltba minket is hogyan fognak örök nyugalomra elhelyezni. A további ilyenkor természetes feladatok egy pár napig még igénybe vettek. Nekem nemcsak lesújtott feleségemet kellett gyámolítanom, aki a boldogtalan elhunytat igazán bensőséggel szerette, hanem érintkezmem kellett az összeverődött környezettel s megtennem a hagyatéki tárgyalás megkezdésére szolgáló összes teendőket is.

Mikor a fővárosban járkáltam, útközben gyakran láthattam a rengeteg sok galíciai menekültet s a nagy háború szomorú jelei-

vel úgy itt, valamint leutazva ismét a vasúton mindenütt találkoztam. Negyednapra a temetés után már vidéki otthonunkban intézkedtem és Aradra is bementem. A katonai szállítások miatt sietnem kellett, hogy az utolsó polgári vonaton újból feljuthassak Budapestre. Még igen sok fontos rendelkezni valóm maradt. A bérlők szerződése lejárván, azokkal csak egy” évre tudtam megállapodni, mivel a bizonytalanság minden irányban nagy volt s a háborús hírek sem valának oly biztatók, mint eleinte. Nagy nehezen feljutottam egyedül, hogy hivatásszerű kötelességeimnek eleget tegyek. A műügyetemen fizetésem egy részét a háború egész tartamára felajánlottam a katonák és hátramaradottaik részére. Majd bundákat és aranyékszereket ajánlottam fel. Persze túlnyomóan a háborús híreket tárgyaltuk. Ismételve kimondtam azt a nézeteimet, hogy még esetleges győzelmünkért is roppant árt fogunk fizetni. Érdekes, hogy a híres német bölcsész, Wundt Vilmos, Orosz-Lengyelországot egyik nyilatkozatában nekünk szánta.

Meg kell jegyeznem, hogy gróf Apponyi Albert cikket írt ez időtájt abban a felfogásban, ahogy én gondolkozom. Az orosz csapatok beözönlésének híre sokakat izgatott. Gyöngélgedő nővéremnek orvosa megtiltotta, hogy a lapok háborús híreit olvassa, mert véredényelmeszesedése lévén, az izgalmak esetleg nagyon káros hatással lehetnek reánézve. Én nem engedtem át magamat túlságosan az izgalmaknak, de azért azt hirdettem, hogy bármiként végződik is a háború, ezentúl komolyabban kell venni kötelességeinket s katonai fegyelem honosítandó meg a polgári életben is. Előadásaimban is hangoztattam az eddigi nagy tanulságokat. A világháború a nemzetgazdaságra vonatkozólag is új elemeket és elméleteket hozott fölszínre, melyeket alapsán kell majd megvizsgálni. De azt is vallottam, hogy a régi közkeletű felfogások egy részét ki kell cserélni, másokat pedig alaposan kijavítani. Ez a háború hatalmas felvilágosítónak a szerepét tölti be. Az ember, társadalom, nemzet, állam, emberiség, vagy helyesebben nemzetköziség tekintetében sok téves nézet uralkodott és uralkodik világszerte, melyek nem kis részben okai e katalizmának, azért én a komolyabb hírlapokat mint világtörténeti okmányokat tanulmányozom.

Október 10-én írom naplómbe:

„Első Carol román király utóbb mérgezés folytán bekövetkezettnek bizonyult halála a tegnapi napon nagy jelentőségű politikai esemény. Meglátjuk, nem lesz-e kedvezőtlen hatása reánk nézve. Most ugyanis a németek mesés diadalai és a mi győzelmeink bizakodóbb hangulatot teremtettek. Csak a harctéren elesett és megsebesült számos honfitársunk miatti gyász zavarja hazafias örömlünk. Napi

kiadásainkat 30-32 millió aranykoronára becülik. Ha ez a háború sokáig tart, iszonyú tartozásaink lesznek, melyek ellenértékét csak a biztosítottabb jövő képezheti. Azonban sok mindennek meg kell változni. Hihetetlenül selejtes elemek vannak közöttünk és a jobbak nem bírtak elég erkölcsi bátorsággal velök szembe szállani. Remélem, ez a jövőben másként lesz.”

Október 16.

„Mindenütt rendezik be a sebesültek számára a kórházakat; a műegyetemi 300 ágyas olyan, mint egy modern klinika. Mondom egyetemi tanártársaim közül a nemzetközi jog tanárának, hogy mit fog előadni: íme egy olasz kollégája föbe lőtte magát, mert élete munkáját füstbe menni látta. Igaza van Goethének, hogy az emberiség a szépsézetben és erkölcsiségben az ókor óta nem haladt.”

Október 21.

„A Kivándorlási Tanácsban véleményt mondtunk abban az értelemben, hogy a magyar kormány vonja el a Cunard-hajózási társaságtól az engedélyt, mert az megszüntette magyar vállalat által való képviseltetését, e nélkül pedig idegenek a törvény értelmében itt engedélyt nem kaphatnak, vagy tarthatnak meg.”

Október 31.

„A mai nap szenzációja a török-orosz háború kitörése. A világháborúnak új fejezete nyílt meg ezzel. Nekünk előnyös, de Törökországra nézve is szükségszerű fejlemény volt. Most lesz majd a konflaráció általánossá. Olvasom a Philadelphiában megjelenő Saturday Evening Newst, mely az angol felfogást igyekszik igazolni. Az ellenséges okfejtés után meg vagyok nyugodva aziránt, hogy alapjában véve ügyünk igazságos. November 1-én feljegyzem, hogy Apáthy Istvánnal a Magyar Társadalomtudományi Egyesület vezetése tekintetében sikerült a megegyezés. Ennek az a háttere, hogy ő nekünk annyiban kellemetlen lépésekre határozta el magát, hogy a Jászi-féle ellentétes egyesületben felolvasásokat tartott, miáltal kompromittálni látszott a mi törekvéseinknek haladó, de nemzeti szellemű irányát és a mindenféle szociáldemokratikus velleitások meggyőződésű elintézését. Új igazgatóságot választottunk, melyből ő kimaradt s visszanyerte cselekvési szabadságát, mi pedig elkerülvén az általa provokálható robbanást, megmentettük az egyesületet a jövőben oly fontos feladatai számára. Hogy mi nem lehattunk reakcionáriusok, mutatja november 6-i

bejegyzésem, mely szerint „mindig azt kérdem magamtól, hogy mit kíván a természet tőlem, hogy az ő törvényeinek megfelelően nemzetem. Mi csak az ily értelmű fokozott derékség útján boldogulhatunk. Erre kell nevelni már a jelen nemzedéket és elsősorban magunkat. A hadbavonultak családtagjainak segítésére tartott előadások mindenikére eljárók.”

November 8.

„Ma olvastam Tisza levelét Metianu szebeni gör. kel. oláh metropolitához: mély megaláztatása a nemzetnek. Őszi küzdelmeink célja semmisül meg, ha államiságunk is csúffá tétetik. Vért, egészséget és vagyont áldozunk, de már előre meg vagyunk verve. Gyöngye vigaszom, hogy a német császár kívánta az oláhok kibékítését. Ha – mint Tisza mondja – R.Z. oláh és a magyar életérdekeiknél fogva egymásra vannak utalva, akkor miért kell csak nekünk áldozni? Nem lehet oly elemekkel paktálni, melyek életérdekeinkre törnek. Tisza nem ismeri azokat, akikkel barátkozni akar.”

November 9.

„Gyöngeség a mi helyzetünk főjellemonása. Ennek leszünk áldozatai.”

November 11.

„Lelkem könnyezés nélkül is zokog. Olyan emberek el-estéről értesülök, mint Sáriai Szabó Lajos ezredes, Petheő János hadnagy, Literaty százados, stb., stb. Mind a három testi és lelki kitűnőség volt, a magyar faj díszpéldányai. Micsoda szomorú kontra-szelekció ez, mert legjobbaink nyomába vájjon kik lépnek? Minden gondolatunk a világháborúból indul ki és belé szakad. Éjjel-nappal hatása alatt vagyunk. Látszólag egyhangú életünk nem az, ellenkezőleg, mi is küzdünk: a hírek hol emelnek, hol lesújtanak. Az első hadikölcsönre annyit akarunk jegyezni, amennyit csak bírnak. Ma láttam a német 42 centiméteres ágyú 1000 kilogrammot nyomó lövedékét.”

November 16.

„Szerbiában folyton győzünk. Németország francia területen előrehalad, keleti Poroszországban pedig bámulatos sikerei vannak. Galíciában az orosz hadsereg ugyan terjeszkedik, de állítólag hadiállásaink erősek. A török szín-

tén győz, ahol csak találkozik az oroszokkal. Óhajtani kezdik a békét. Belgium és Szerbia már nyíltan kívánja. Angliában csak a kormány blöfföl, a Times sem hengeg már. Talán újév előtt meg lesz a döntés.”

November 17.

„Jól jegyezte meg valaki, hogy ha itthon úgy teljesítené a kötelességeit mindenki, mint katonáink a csatatereken, Magyarország a világ első állama lenne. De lehetetlen, hogy példájuknak kedvező visszahatása ne legyen társadalmunkra is. Az oláhok nem lázadtak fel, de a belőlük alakult csapatok korántsem tanúsítják azt az odaadást, amelyet a magyarok.”

November 19.

„A Magyar Tudományos Akadémiában ma leplezték le a király képviselője, Jenő főherceg jelenlétében a Holló Barnabás által készített gyönyörű márványtáblát, mely azt a jelenetet ábrázolja, midőn Deák Ferenc ravatalára Erzsébet királyné koszorút tesz. Okos és szép volt Berzeviczy Albert akadémiai elnök beszéde, melyben az 1867. évi kiegyezés nagy jelentőségére és aktuális hasznosságára utalt. Ezt visszhangoztatta a főherceg is a maga válaszában. Most megjegyzem, hogy ha ezt a kiegyezést a dinasztia épp oly becsületesen akarta volna végrehajtani, mint a nemzet, sem trónját, sem az országot nem vesztette volna el. De az uralkodóház csak játszott vele, nem csoda, hogy a veszélyes időkben így azután mindenét eljátszotta.”

November 21.

„Ma délután egy rendezett ciklusban gróf Apponyi Albert a Háborúról és a magyar nemzeti politikáról értekezett fényes előadással és a világpolitikába való mély betekintéssel. Megállapításai azonban – szerintem – kevésbé feleltek meg a reánk vonatkozó tényeknek, mint kétségkívül helyes nemzeti politikai programmunknak. Csak legyen időnk és erőnk annak megvalósítására.”

E szavaknál utalok 1882. évi turini látogatásomra és arra, amit akkor nekem Kossuth Lajos a magyar nemzet életképességéről és kevés idejéről az érvényesülésre mondott volt. Jóslatának az a része, hogy Erdélyt elveszítjük, már bekövetkezett, de hogy emiatt a nemzetnek el kell-e csenevésznie, az még mindég nem kis részben tőle is függ. Erről egyébiránt a későbbi eseményekkel kapcsolatban akarok tüzetesen beszélni.

November 25.

„A harctéri helyzet javul reánk nézve, de megint betörték egyes helyeken hazánkba az oroszok. Katonáink – úgy látszik – ismét elbánnak velők. Ella húgom szerénykedő magyar katonáknak vásárolt meleg ruhadarabokat. Bámulatos faj az, Önérzetes, de hazaszerető és tisztességtudó. Az Isten tartsa meg épségben és folyton hatni tudó erőben.”

November 28.

„Délután az említett előadások közt Herczeg Ferenc tartott felolvasást a magyar közkatonáról. A magyar népről nem lehet szebb apotheozist mondani. Az adta vissza önérzetünket és megtanított megint áldozatkész hazaszeretőre. Kívánatos lenne, hogy az értelmiség magábaszálljon és a háború után megváltozzék. Teljesítse kötelességét mint a magyar közkatonára és tisztára.”

November 30.

„Az oláhok fészkelődésének orvosságát megtalálta Vilmos császár abban a félmillió német katonában, akiket Erdélybe ígért Tiszának, ha megtámadnának bennünket. Az oroszok ellen erősebb akció indul meg.”

December 4.

„Nagyszerű volt a német birodalmi gyűlés lefolyása. Bethmann-Hollweg kancellár hatalmas és valóban méltóságteljes beszédet mondott, amikor az újabb öt milliárd márkát megszavazták. Csak egy szocialista volt ellene, azt is megrótták társai. Ezt az eszményt kellene szem előtt tartani a békében és nálunk is. Borzasztó elgondolni, hogy a nagy hidegben mit fog szenvedni katonáink zöme, mely a lövészárkokban nem lesz kemencével ellátva. Ha használhatnék vele, ma szívesen állnék ki kínokat, mert a kényelemhez ma voltaképp senkinek sincs jogos igénye. Sokkal, mindennel törődöm, azért nem is érek rá dolgozni, különösen alkotó munkát végezni, de úgy tapasztalom, hogy más sem.”

December 8.

„Délután meghallgattam gróf Vay Péter előadását utolsó keletázsiai útján szerzett benyomásairól. Csupán ve-tített képei és néhány megjegyzése voltak érdekesek. Azok szerint a szláv elem nem látszik alkalmasnak a kultúra terjesztésére. Milyen hatalom Oroszország, de annak területein hetekig lehet utazni anélkül, hogy oroszul hallana be-

szelni az ember. Sok rémhírt hallottam felvidéki intelligens magyar családoktól, akiket az orosz invázió kizavart otthonukból. Persze mindenki a saját tapasztalatai szerint ítéli meg a helyzetet, Már Budapestről is menekülni készülnek az emberek. A nőket nem csudálom, hiszen a megbecstelenítő hordákat még tisztjeik sem tudják féken tartani. Gyalázatos háború ez minden ízében.”

December 10.

„Estefelé a Szent István templomba mentem, ahol 5-6000 ember jelenlétében nagyszerű orgonahangverseny volt legelső művészeink és énekesnőink közreműködésével. A szentbeszédet Prohászka Ottokár tartotta apostoli hévvel és hazafias lelkesedéssel. A gyönyörű templom így megtelve és kivilágítva megragadó látványt nyújtott. A hazáért mondott ima meghatotta az egész nagy közönséget. A háború esélyei nem rosszak, de a döntés, úgy látszik még nagyon távol van. Rémitő lenne a felmerülő, vagy csak az elfojtott nyugtalankodás is. Jó idegeinknek kell lenni. A villányos közlekedés gyalázatos, mert a tanultabb kalauzokat behívták s 16-17 éves fiúkat és leányokat alkalmaztak.”

December 15.

„Csapataink az oroszok ellen győzelmesen haladnak előre, de annál jobban hátrálnak Szerbiában, ahol már Belgrádot is feladták. Kár volt nagy hűhóval világitani és győzelmeinket kikürtölni a világba. A közönséget a szégyen lángra égeti; de azt nem meri nyilvánosan szítani senkisé. Szidják az ostoba katonatisztek, akik abszolúte semmiért áldozzák fel a magyar nemzet drága hősie hű fiait. Jobb sorsot érdemel a nemzet, mint hogy a lelkiismeretlen, dicsvágyó, illetve kapaszkodó, de esztelen osztrák szoldateszka prédája legyen. Azzal vigasztalnak, hogy az csak kis dolog, ha még Rácországból is kidobnak bennünket. Liszt Ferenc berlini híres jogász füzetét olvasom, hogy a háború után miként kell majd a Középeurópai Államszövetséget megteremteni; nagyon sok megszívlelni valót mond. Én is gyűjtöm a gondolatokat ez irányban. A primás mondta tegnap, hogy mi csupán a háborúban élünk békén. Miért csak most? Kondoleáltam több családnak, melyek a csatatéren veszítették el véreiket. Az öreg Nagy Sándor nyugalmazott kúriai bírós azt mondta, hogy neki ne küldjenek részvétnyilatkozatot, hiszen a fia hős volt.”

December 19.

„Még mindig Hindenburg nagy győzelmének a háta alá állunk, mely a szerbiai vereség után úgy jött, mint sebre a balzsam. A legtöbb ember pesszimista; én nem

vagyok, de az elkerülhető bajok előidézői ellen szintén fel-lázadtam. Ma két háborús előadást hallgattam meg és meg-látogattam a Rókus kórházban haldokló Herman Ottót. Jól esik látni a társadalmi szolidaritás felbuzdulását, csak tartana a háború után is. A drágaság nőttön nő.”

December 22.

„A helyzet, úgy látszik, javult reánk nézve a lengyel harctéren. Mint hallom, Szerbia ellen 250.000 pihent kato-nánk megy megbízhatóbb vezetés alatt. Ma Tisza tartott előadást: A háború hatása a nemzeti jellemre cím alatt. Thék Endre meghívására voltam a József-fiúárvaház kará-csonyfa ünnepségén is.”

December 16.

„Most, mikor a nemzeti szolidaritást kellene fokozni, az utolsó háborús előadást a Ritz-szállodában Szászy Schwartz Gusztáv a nemzetköziség dicsőítésére használta fel. Ezek az emberek javíthatatlanok; az oláhok, csehek és rácok nem attól vannak áthatva. A vasfizekák közt velök összekoccanva az agyagból készült hogyan maradhatna épen? Ma alkalmam volt orosz kiáltványokat olvasni, mely-ben – ha őket támogatjuk – teljes függetlenséget ígérnek s az osztrákok és németek jármát leveszik nyakunkról! Per-sze, hogy az övéket vegyük magunkra! Most már harmad-szor vannak benn országunkban és nem tudom, mikor fog-juk kiverni őket innen. A németek be akarják azokat eresz-teni állítólag Miskolcig, saját határaikat csapatainkkal vé-detik, a mieink meg tárva-nyitva vannak. Szép a szövet-ségi (Niebelung) hűség, de kissé egyoldalú eddig a mi ro-vásunkra. Több önállóságot kell tanúsítanunk, különben reánk nézve is fog állani: „qui socium habet dominum ha-bet.” (Akinék társa, annak ura van.)”

December 31.

A nehéz esztendő utolsó napján annak egész eseménydús folyamata előttem áll. Első fele nem rosszul telt el, a második egye-nesen szörnyű. A trónörökospár meggyilkoltásával kezdődik és az emberi nyomor és romlottság, de egyúttal a legnagyobb hősie-ségek példátlan halmazatával zárul. Az enyészet és egy új ismeret-len tenyészet csírái vegyesen jelentkeznek. A tömeges halálból valamely új világ fakad majd. A kis nemzetek a nagyok élethalál-harcában nem sokat jelentenek, az egyének pedig nem számítanak sehol. Megállapítottuk, hogy a menyegzőnkön részt vett 30 család-tag és barát közül ma már csak 10 él. A múltó évvel sok jó elmúlt

s a jövődő sötét, alaktalan bizonytalanságával ijeszt. Csak egy maradt meg részünkre, az, hogy hátralévő napjainkat lehetőleg jól használjuk fel. Egyébert nem vagyunk felelősök”. Ily hangulatban értem meg a világháború első kalendáriumi évének zárulását. Az 1915-ik év uralkodó planétája már kizárólag az emberiségnek ez a legnagyobb vérengzése volt. Az tartotta hatalmában összes köz- és magánéletünket. Ha az ezalatt történekről valóban számot akarnék adni, külön kötetet kellene írnom. De ez nem lehet az én feladatom. A világtörténet fogja azokat sokkal később ki-domborítani és méltatni, mert most még az igazságos ítélet sokáig lehetetlen. Az én magán- és családi életemre is a soha meg nem szűnő legnagyobb nyomást gyakorolta. Külföldi utazásaim megszűntek, idebenn is alig tudtunk mozogni. Tanárkodásomat és gazdálkodásomat, valamint tevékenységemet a törvényhozásban és a társadalmi élet terén az szabta meg. Némi enyhet a családi és baráti körökben töltött órák nyújtottak, de azokban sem tudtunk a folytonos aggodalomtól és feszültségtől szabadulni. Nem honorálnám azonban a nagy idők tanulságait kellőleg, ha beérmém ezzel a sommás elintézésel. Szerencsémre vannak ez évről szóló naplóimban is oly tömör és rövid föl jegyzéseim, melyek egyes alkalmas részeinek időrendben való ide iktatása a nagy események által reám gyakorolt hatást elég híven visszatükrözik. Magánéletem, egyéni bajaim és törekvéseim részleteire most már nem terjeszkedem ki. Azokkal eddig elég, talán szerfelett bőven foglalkoztam, lényegesen a lefolyt év alatt nem is változtak. Eltűnő csekély-ségek a nemzetek életre-halálra szóló harcának nagy mozzanataival szemben. Leghelyesebb tehát, ha én említett közérdekű följegyzéseimet, mint egy mozaik kép kisebb-nagyobb színes köveceit, időrendben sorakoztatom. Azok bizonyos tárgyi és személyi tartalommal bírnak, valóságos élményeim, tanulságaik tehát egészen e mű keretébe valók. Sok mozzanatot tartalmaznak, melyek azon korbéli politikai, társadalmi és gazdasági életünkre nézve a városokban és a vidéken azt hiszem jellemzők, mert a létért való küzdelem köreiből merítvék.

Január 1.

„Soha alaposabb kortörténelmi tanulmányokkal nem foglalkoztam, mint most. A nemzetek életének megismeréséhez annyi új adat kínálkozik. Csak nyugodtan és magasabb szempontból kell nézni tudni az eseményeket, akkor bámulatos életképek vonulnak el szemeink előtt. Ez a háború meghozta a szükséges vérvizsgálatot mai nemzetünk állapotára nézve is és az – legalább egyelőre – nem bizonyult rossznak. Nővérem elbeszélte kis unokái összekapását. Íme, a bestia emberi valónkban jelentkezik és a legna-

gyobb szeretettel nevelt gyermekek közt is megnyilatkozik. És még vannak komoly emberek, akik hisznek az örök béke lehetőségében. Engem most főleg a háború és annak méltatása érdekel. Arra emlékeztet minden. Kidomborodnak előttem a nemzetek, államok és társadalmak életének fölvei. Ezek helyes megszívlelése lesz az egyetlen nyereség e pusztulás után.”

Január 6.

„Rengeteg anyagot fogadok be és raktározok el magamban. Azt persze nem tudom, hogy hazám javára módomban lesz-e azt hasznosítani. Most csak a katonák és véletlenül hatalmas levők tehetnek az országnak lényegesebb szolgálatot. Mi a társadalmi téren igyekszünk kisebbeket teljesíteni, de ez a tér nagyon szűkké lett és az emberek kezdenek elfásulni. Nagy dolog legyen, ami még izgatja őket. Az ember idegrendszere és gondolkozása is alkalmazkodik a hosszas válság körülményeihez, de annak nyomása általában minden lelki szárnyalásnak csakhamar véget vet. Azonban vannak már, akik tervezetéseikkel jönnek látják a nyilvánosság elé lépni. Én nem merem most még magamban sem levonni a világraszóló események tanulságait. Hogy azok milyenek, látni vélem, de egyelőre jobbnak tartom azt mondani: kommt Zeit, kommt Rat.”

Január 9.

„A háborús hírek nap-nap mellett egyformák. Döntés még sehol; az valószínűleg ez évben nem is fog bekövetkezni. Az angolok három éves háborúval biztatnak. Szép kilátások!”

Január 10.

„Egy alezredes rokonom igen biztatott arra a kérdésre, hogy az oroszok esetleg nem fognak-e Budapestig is ellátogatni? Én ezt nagyon nem hiszem, de amint hallom, a pénzüzetek már minden intézkedést megtettek esetre, ha az értékekkel menekülniök kell. Hát mi hová menjünk? Itt élünk, halnunk kell!”

Január 12.

„Harctéri híreink kedvezőbbek. A honvédelmi miniszter, Hazay Samu, a főhadiszállásról, mely mint mondják, Teschenben volt, jókedvvel érkezett haza. Állítólag megnyugtató dolgokat látott és hallott. Egy kis reménység, de a beavatottak szerint Oroszország minden erejét össze-

szedte ellenünk. Gróf Berchtold Lipót közös külügyminiszter elment és báró Burián István jött helyette. Azt mondják, hogy csak Tisza helytartója.”

Január 14.

„Mindazt végig gondolom, amit az elméletből tanultam és tanítottam. Mintegy újra megalapozom tudományomat és úgy érzem, hogy azt most jobban a magaménak tekinthetem, mint eddig. Bár sokan tőkésitenék itt tapasztalataikat a köz javára.”

Január 15.

„Miss Lily angol nyelv-mesternővel a nálunk társalgásra összegyűlt hölgyek jelenlétében hosszas beszélgetésem volt. Kétségét fejezte ki az iránt, hogy itt most jó szemmel néznek reá. Biztosítottuk, hogy mi nem a nevelőnők ellen viselünk háborút, az angolság varázshatalma azonban leikeink felett megszűnt. Ezentúl minden dolgait elfogulatlanabban fogjuk megítélni. Ezt kellett volna tennünk eddig is.”

Január 17.

„Ma Hantos Elemér képviselő nyilvános előadásában a háború gazdasági okairól és következményeiről szólt. Nem szántott mélyebben és helyzetünket és jövőnket szerintem optimisztikusan fogta föl. Másoktól is ilyen véleményeket hallottam. Egy műegyetemi dékán a Felvidéken utazgatván, saját szemeivel látva az északi határainkra jött porosz katonaságot. Elmondta, hogy mennyire bíznak a győzelemben, szerintük a béke májusig meglesz, mert az orosz és francia gyöngül.”

Január 20.

„Már gyakran hangoztatják ellenségeink is a békét, kivéve az angolokat, akik anyagi érdekeikért nagyon hajlandók végnélkül ontani szövetségeik vérére. A békét mi nem hirdetjük, de szintén óhajtjuk. Fél éve vagyunk ilyen bizonytalanságban. Én annak esetére szabad ember akarok már lenni, mert rengeteg új feladat előtt fogunk állni. Az esti lapok által hozott szenzációs hír az angol városoknak német léghajókról való bombáztatásáról beszél. Ilyen meglepetés azt hiszem, még sok lesz a háború alatt, mert most azok korát éljük. A már említett angol hölgy azt mondta erre: „I don't think, that it is a deverthing” (nem

gondolom, hogy okos dolog). Szerintem is nyomatékosabb az a híradás, mely szerint egyesült csapataink Galiciában be akarják keríteni az oroszokat és így lehetőleg megsemmisíteni. Ha ez és Varsó bevétele sikerül, könnyebben vehetünk majd lélekzetet. A háború hatását minden pillanatban nagyon érezzük”.

Január 26.

„A régi képviselőházban meghallgattam Apponyi remek előadását a világpolitikában való elhelyezkedésünkről. Ilyen teljes mértékben régen értettem vele egyet. Meg is mondtam neki. Amit én mindig helyesnek tartottam, azt fejté ki mélyen és világosan. Napokig álltam beszédének hatása alatt. Az valóságos kijelentés volt. Betérek egy templomba, ahol hadi ájtatoskodás van. Jólesik a hazánk javáért imádkozok sorába vegyülnöm. Bérlőink levélben panaszkodnak, hogy lovaikat és kocsiakat elvitték és nem fizetnek értők. Közbenjárók, biztatnak, hogy ez most már meg lesz. A politikai helyzet javul részünkre. Sokak véleménye szerint az idő a mi szövetségesünk. Én félek, hogy az ántánt-é”.

Február 2.

„A blokád gondolata kezd Anglia ellen fordulni, mert a német bűvárnaszádok minden szállítógőzűsüket elstűlyesztik. Most barbárnak jelentik ki azt az eszmét, mely zseniális gondolat és hatalmi tényező volt nekik. Bár a világverengés megrövidítésére vezetne”.

Február 9.

„Eucken jeni tanár a Lloyd társulat nagytermében „Unsere gerechte Sache” cím alatt nagy és díszes közönség előtt tartott előadásában semmi újat és semmi megkapót nem mondott”.

Február 16.

„Ugyanazt mondhatom a békeapostolok mai megszkott szólamcsépléseiről. Vannak emberek, akik nem tudnak semmiből sem tanulni és folyton szajkómódon ismétlik idétlen mondókáikat. Az egész világ feszülten várja e hó 18-át, midőn az élesített bűvárhajóharenak kell megkezdődni. Az orosz miniszterek dumai szónoklása a nevétséges hencegés benyomását teszi”.

Február 11.

„Ma Germanus Gyula tanár alapos, nagy tudáson felépült előadását hallgattam meg az izlam szent háborújáról. Nem volt egyoldalú, sőt annak kiterjedését igen nehéznek mutatta be, de mégis remélte. Bár hozzájárulna a világháború megrövidítéséhez, melynek vége ma még beláthatatlan”.

Február 14.

„A Kárpátokon túl hihetetlen számú orosz pusztul el. Már-már a német ezredek is ellankadnak, csak a magyar bakák adnak a támadásoknak döntő lendületet. A német hadsereg most kezdi érdeme szerint megbecsülni a magyar katonát”.

Február 16.

„Meghallgattam Wekerle Sándor felolvasását a háború gazdasági következményeiről. Nekem tetszett és azt hiszem megfelel a való helyzetnek. Bankemberek szerint gazdasági kilátásainkról túl sötét képet festett. Én nem tartom ezt. Szerintem jó, hogy megmondta az igazat, most nálunk a jövőre nézve vérmes reményeket táplálnak s már hasonlíthatatlanul kisebb erőkifejtések és pazarlások hatásaiból következtetnek és várnak nagy gazdasági föllendülést”.

Február 18.

„Ma kezdődik Anglia kiéheztetésének kísérlete. Nagy és nehéz vállalkozás. Hantos Elemér ellentétben Wekerlével, mai újabb előadásában azt mondta, hogy mi várakozáson felül jól bírjuk a hadviselés gazdasági következményeit. Szerinte kilátásaink sem rosszak a győzelem esetén. Mi persze ezt reméljük, de a túlnyomó erővel rendelkező ellenségeink is ugyanezt remélik a saját részükre.”

Február 23.

„Ma Raffay Sándor tartott nagyon szép háborús előadást az erkölcsiség szerepéről a háborúban. Kissé talán jobban is kидicsért bennünket, mint megérdemeljük. Mint bizony teljesülendő reményét adta elő azokat a tanulságokat, melyeket nemzetünk minden osztályának és rétegének meg kellene szivlelniök. De valóban meg fogják-e ezt tenni, az éppen a kérdés? Az értékelésben kétségkívül állottak be eltolódások. Angolt például kevesebbre, magunkat többre

becsüljük, mint a háború előtt. Az illúziók elvesztéséért elég kárpótlás. Hanem csupán az igazság szellemének teljes győzelme szilárd alapja a helyes erkölcsi fölfogásnak, amely pedig igazán egyedül éltet. Minden esetre folyton szem előtt tartandó, hogy most a világ nemzetei a végső kimerülésig menő harcot folytatnak, gyöngülünk tehát nem szabad. Mindenkinnek kötelessége a nemzetet a maga részéről is erősíteni az által, hogy helyét megállja. A háborúnak így lehetne csak regeneráló hatása. De bizonyos, hogy itt a hiba. Ezt tapasztaltam a Gazdasági Munkáspénztár igazgatóságának mai ülésén, ahol a sok nyomorral szemben sok csalásról értesültem, melyeket orvosok és gyógyszerészek követtek el a vidéken. Van azonban szép vonás is elég. Ilyen, hogy az itt rekedt idegenekkel hasonlíthatatlanul humánusabban bánunk, mint például már csak az erkölcsi- és türelmességéről eddig oly híres Angliában is”.

Március 12.

„Förster Vilmos müncheni egyetemi tanár, híres pedagógus klasszikus németiséggel tartott előadását ma a serdült ifjúság neveléséről élveztem. Ez mindig, de különösen most fontos, mikor annyi derék elesett honfitársunk helyét kell majd az új nemzedék tagjai által minél gyorsabban hozzájuk hasonlókkal s ha lehet jobbakkal betölteni.”

Március 21.

„Megerősödött abbeli bizalmam, hogy talán még sem fognak agyonverni bennünket és hogy a tiszta magyarság kitűnő faj, mely ma nemcsak magának, hanem az igazi emberiségnek is nagy szolgálatot tesz. Büszke vagyok fajomra”.

Március 22.

Alig hogy ebbeli bizalmamnak kifejezést adtam, mindjárt másnap a következő bejegyzés van naplómban:

„A nap eseménye Przemysl elestének szomorú ténye. Estefelé az Akadémiában erről még semmit sem tudtunk. Amint azonban otthon végeztük vacsoránkat, nővérem magából kikelve rohant be és közölte a honvédelmi miniszteriumban alkalmazott vejétől hallott szomorú hírt, mely őt és amazt is valósággal beteggá tette. Mind a kettő ápolásra szorult. Én eleinte nem akartam elhinni, de hírlapi szerkesztőségekben telefonon kérdezősködvén, minden kétségem csakhamar eloszlott, de részleteket még nem tudhattam meg. Nagyon leverve feküdtünk le, de aludni nem igen tudtunk”.

Március 23.

„A tegnapi rémhír minden megokolása sem tudott megnyugtatóni. Nagyszerű hősiesség mellett bizonyára volt-szerepe a katasztrófa előidézésében az előrelátás hiányának is. Az ember ugyan mindent nem tudhat előre, de mikor nagy nemzeti veszedelmek vihara fenyeget, a felelős intéző embereknek többszörös biztosítékkal kellene dolgozniok”.

Március 24.

„A világháború most dúl a legjobban és az események rohamosan fejlődnek az eldőlés magaslata felé. Erőnk van, de óriási túlerővel állunk szemben és egyes kedvezőtlen mozzanatok nagy bajt idézhetnek elő”.

Március 29.

„Megható részleteket, valóságos epopeákat olvasok Przemysl elestéről. Megrendít a kiéhezettett és ott elfogott 117.000, legnagyobb részt magyar katona sorsa, de lélek-emelő hősiessége is. Századokig fog élni emlékezetük történetünkben, – ha azt mi fogjuk megírni. Nekem is van ott egypár emberem, ha élve jönnek valaha vissza, tudni fogom irántuk kötelességemet, ha nem, hátramaradottaikkal fogom azt megtenni”.

Március 31.

„Egy fontos társadalmi osztály, vagy réteg, vagy faj nézeteiről volt alkalmam ma megint értesülni. A világpolgáriás felfogást nem fogja belőlük ez a háború sem kiirtani. Boldogtalan ország, mely engedte annak elhatalmasodását. Csoda lesz, ha megmenekül. Népe jó, de értelmiségében nagyon sok a korrumpáló, bomlasztó, erkölestelenítő elem”.

Április 2.

„Ma amerikai folyóiratokat olvastam. Micsoda hazugságok uralkodnak ma világszerte s azok éle most ellentünk irányul. Az ember kétségbe esik a „keresztény kultúra” haladása felett. Ilyen visszaesés alkalmas megingatni az abba vetett hitet. A bestia az emberben, a bestye lélek, nem képes önmagát legyőzni. A külszíntől és cifra hazugságoktól megtisztítva az ma is olyan vad, mint sok ezer évvel ezelőtt. Nem boldogtalan, vagy amint mondani szeretik „szegény”, aki nem él, talán még kevésbé, aki nem született. A nemes lelkeket csak igazi, mindenem felülemelkedő nemességük őrzi meg a mizantropiától”.

Április 14.

„Igen érdekes volt Macaulay essay-inek újabb elolvasása. A feltörekvő, életképes, de önző, kiméltlen és perfiden álszenteskedésre hajlamos angol nemzetnek és fiai nagy többségének remek jellemzése foglaltatik bennük. Különösen kettő kapott meg: Lord Clive és Warren Hastings életrajza. Ott látja az ember az igazi, hamisítatlan angolságot. A remek irány és jellemzés mellett oly őszinteség található bennük, mely az angol írónál kivétel. E szempontból is becses, általános értékű tanulmányok. Az oroszok legújabb kárpáti veszteségei megközelítik a félmilliót és ez még mindig nem döntés. A Dardanellák erőltetését is abba kellett hagyni, de sajnos, ez sem döntés. Hanem, ha sok ily részleges sikerünk következik be, azok csak majd mégis dülőre viszik a dolgunkat”.

Április 17.

„Kijelentem a főrendiházi elnökségnek, hogy a „pénzüntézeti központ” alkotására vonatkozó törvényjavaslat előadását nem vállalom, mert azt mostani alakjában nem helyeslem. Mint ideiglenes intézmény ellen nem lett volna kifogásom, de meglátszik rajta, hogy a kormány a rendkívüli állapotokat, mint sok, máskor keresztülvinni nem tudott eszméjét, ezt is egyoldalúan kívánja megvalósítani. Ilyesmik előmozdítására nem vagyok kapható. Utólag bevallom, hogy a tapasztalás megcáfolt”.

Április 19.

„Egy előkelő mágnás, a Monarchiának volt követe, ma végrendeletének egyik tanújául kért fel. Ez alkalommal bizalmasan közölte velünk, hogy a mi főhadiszállásunkon miféle állapotokról van tudomása. A főhadiszállás akkor, midőn fővárosunkat kiéheztetik és a lakosság is sok helyen inséget szenved, nem takarékoskodik és hogy a német hadvezetőség sem oly bizakodó már, mint volt nem régebben is ezélt. Én a borzalmas háborús jeleneteket csak leírások, képeslapok után és az Univerzum mutatványaiból megismerem, de úgy érzem, hogy privát passziójának ma tisztességes ember, annál kevésbé, ha valamely irányban felelős vezető szerepe van, nem élhet.”

Április 22.

„Ma értesültem arról a válságos helyzetről, melybe Italia állásfoglalása folytán jutottunk. Mikor élet-halálharcunkat vívjuk, nem segít, mint kötelessége volna, hacsak kardcsapás nélkül Dél-tiroli és adriai pozíciónkat át nem engedjük neki. Mussolini Itáliája más lett.”

Április 27.

„Semmi sem vág össze és mégsem szabad türelmünket elveszítenünk, mivel meg kell érteni a helyzet óriási nehézségeit. A nemzet élet-halál küzdelmében minden egyéni kellemetlenség és baj kis dolog, de azért nem szabad elhanyagolni semmit sem. Most a fáradságot sem veszem fel, ha nem is érzem egészen jól magamat, mert meggondolom, hogy a nagy pusztulás közben az élet milyen drága s milyen olcsó mostanság egyszerre. Ez a világfelfordulás bölcsőbbé teheti az embereket, ha van rátermettségük. Nálam ez könnyebben megy, mert már régen leszámoltam az étellel. Érdekel az élet- és munkaerő-mentés mégis, mert a nemzeti tőke legbecsesebb része. Eljárók Zichy Géza gróf és mások előadásaira, melyek a csonkultak munkára újból képezésének lehetőségeit magyarázzák. A Kivándorlási Tanácsban arról tanakodtunk, hogy a kivándorlást majdan csökkenteni és az amerikai, meg más visszavándorlást lendületbe hozni miként lehetne”.

Május 9.

„Az Urániában Páska Ervin tengerészeti szakértő a Dardanellák ostromáról vetített és mozgó képekkel előadást tartott, mely nagyon érdekelt és némileg nyugtatóan hatott reám is. Megújultak 1887. évi keleti útiemlékeim”.

Május 7.

„Kárpátokban, az Yser partján, a Dardanellákban nyomjuk és pusztítjuk az ellenséget. Przemyslért meg van a reváns. Készülünk a második hadikölcsönre”.

Május 20.

„Feszülten várjuk a Monte Citorion történetek hírét. Majd megtudtuk, hogy nincs oly észszerű ajánlat részünkről, mely a háborút megakadályozhatná a taliánokkal. Közveszélyes és ádázán földézett ochlokrácia uralkodik a szép Itálián”.

Május 21.

„Mindenkép fekete péntek: borulatos idő és sötét kilátásokkal fenyegető fordulat a politikában, ennek hatása alatt nyomott hangulat. Ezt tapasztaltam a mai főrendiházi ülésen, ahol egy pár akasztófa-humorú ötletet is hallottam. Az olasz politika ellen általános a felháborodás. Ez mindazáltal nem változtat a helyzet komolyságán. Ezeket a szavakat, mint az akkor érthető hangulat kifejezésének kell tekinteni, de az ne ártson szeretetünknek és hálánknak Mussolini Itáliája iránt”.

Május 25.

„Részletesen értesülök tengerészeink sikeres merész támadásáról az olaszok ellen, ez kissé megvigasztal és enyhíti rossz érzésünket. Csodálatos a közönség bizakodása, mely az új ellenség visszaszorítása tekintetében nyilvánul. Ezt csak egy ellensúlyozza, hogy ha az olaszokat meg is verték, a vereségek nyomán mindig tért nyertek”.

Május 26.

„Csupa nagy napok. Ma a Képviselőházban oly beszédek hangzottak el, melyek a magyar országgyűlést az igazi birodalmi parlament jelentőségével ruházzák fel. Tisza, Apponyi, Andrassy vetélkedtek egymással az államférfiúi felfogás, erő és bölcs mérséklet s a meleg nemzeti érzés kifejezésre juttatásában. Az embernek most jól esik magyarnak lenni. E fajban annyi nemes és lélekemelő szép vonás van, amely vezérszerepre igazán hivatottá teszi. Bárcsak ezek maradnának az uralkodók.”

Május 30.

„Érdekes és megható nap. Ma volt a fővárosban rendezett ima fegyvereink sikeréért. Oly menet keletkezett a plébánatemplomból a Szent István bazilikába, melyben 140.000 ember vett részt. Mi Lenkével csak az utóbbi szent helyen jelentünk meg. A nagyszerű énekes misét roppant segédlettel a hercegprímás, Csernoch János celebrálta. Prohászka mondott megragadó és lelkesítő egyházi beszédet. Az igen előkelő közönség zsúfolásig megtöltötte a gyönyörű templomot. Soha ilyen pompás isteni tiszteletet nem láttam. Hazajövet megnéztük a fővárosi közönség által a „gyűjtőköcsik” révén önként össze adományozott használati tárgyak óriási halmazát. A király fogadja az ellenzék vezéreit. Nagy dolgok lehetnek készülöben. Iszonyú idők elé megyünk.”

Június 2.

„Mindent hasznosítanak a katonák bajainak enyhítésére. Ilyen az ú. n. Augusztus kirándulóján való menetek rendezése a fővárosban föl és alá. Ma délután mi is elmentünk vele Csepel szigete mellett Budafokig és felhajóztunk az újpesti szigeten felül jódarabon. A Főváros nagyszerű panorámája vonult el előttünk többször is. Nagy ismerős társaságban beszéltem a honvédelmi miniszterrel is, de szavai s különösen kézmozdulatai és mimikája nem voltak nagyon biztatók.”

Június 3.

„A nagy nap eseménye, hogy csapataink visszafoglalták Przemyslt, aminek nagy erkölcsi jelentősége van. Éhség miatt veszett el és a vitézség adta azt vissza nekünk. Ezt a tényt nem lehet letagadni. Bárcsak visszatartaná az oláhokat az olaszok példájának utánzásától. Szívesen világitottunk mi is.”

Június 9.

„Az oroszot már a nagy váron túl is üldözik csapataink. Azok hírlapjai kezdenek békés hírokat pengetni. A franciák állítólag nem akarnak több téli hadjáratot. Persze előbb a döntést a maguk javára biztosítani kívánják.”

Június 5.

„Kinn voltunk a városligetben, ahol a Gerbeaud-féle kioszkban nagy jótékonyági ünnepélyt rendeztek. Jellemző, hogy annak magyar műsorán egyes ide csapódott német hölgyek megütköztek. Felvilágosítottam őket, hogy hiszen Magyarországon vannak. Megjelent Augusztia főhercegaszszony és több német törzsorvos is. Ezekkel érdekes beszélgetésem volt. Felemlítem, hogy nálunk szintén alább szállott a születési arányszám. Nézetök szerint a háború most felidézheti a nemzeti életosztón erősebb érvényesülését, ami amazt valószínűleg korlátozni fogja. A minél tökéletesebb szervezkedést találták a számbeli túlsúly egyetlen hatályos ellensúlyának. Mennyi becses tanulság néhány mondatban.”

Június 8.

„Pénzt küldök a Kereskedelmi Bank útján Bartók Tamás gazdának Csarcsujba Bocharába, ahová mint przemysli fogoly került s onnan támogatást kért. Félek, hogy nem kapja meg. Úgy is lett.”

Június 18.

„Érdekes a világháború hatását a Főváros után a vidéken észlelnünk. Itt az emberek jobban megadják magukat sorsuknak és a helyzet kényszerítő hatalmának, mint amott. Itt síri csend és a bevonultak helyeinek tátozása, a hátrahagyottak nyomott kedélye, részben nyomorúsága, amott folytonos katonai felvonulások, trombitaszó, de a mulatóhelyeken is zene és zsúfoltság. A városban számos az ellógott alak, főleg zsidók, a vidéken számosan siratják a harctéren elesett kedveseiket, de ezt is nem nyugtalan pa-

naszok közt, hanem vallásos alázattal teszik. Az ember közelebb érzi magát hozzájuk és példájukon okul. Sok, máskor felületesen olvasott hírlapi cikk itt mélyebb gondolkozásra indít. Az orosz könyvek olvasása is tanulságosabb így, érzem, hogy az ottani viszonyokkal behatóbban kell foglalkoznunk. Azok képében jelent meg most Isten ostora fejünk felett. Miklasevics Sándor dorpatói tanár művét (Organizaeszie truda: A munka szervezése) olvasom ekkép. Jó jellemzése van benne az orosz népnek. Nálunk a munkabérek 4-5-ször magasabbak, mint tavaly voltak. Ebből persze keletlen meglepetések származnak. Csak két vonat megy öt helyett Aradra, de csak egyet használhatunk. Mi eddig jól megalapozott anyagi léttel bírunk, de nagy munkába és sok szerencsébe fog annak legalább részben való fenntartása kerülni. A bérlők egymás után jönnek és visszakinálják földjeinket, melyeket – irigységet keltve – évtizedek óta bírnak. Nagy gondot fog azok további megműveltetése okozni. A mai postával kaptuk Lemberg visszahódításának hírét. Ostrommal vettük be azt is. Az orosz haderő nagy meggyengülését észlelhetjük, de hogy az a békét mennyivel hozta közelebb, azt ma sem mondhatni meg.”

Június 27.

„Magyarádon járván, az oláhoknak birtokvételek útján való terjeszkedését észleljük. Lemegyek az oláh templomba s az isteni tiszteletet ott végighallgatom. A pápa jajveszékli egyházi beszéde a nyomorára emlékeztetett népet megrikatja, de azután vallásos vigaszban igyekszik azt részesíteni. Jó néven veszik tőlem, hogy elmentem közéjük. Otthon szó volt arról, oláh parasztgazdáinkkal való beszélgetés közben, hogy a nép az ezüstkoronákat elrejtí. Az egyik azt ajánlotta, hogy érvényteleneknek kellene kijelenteni, rögtön tömegesen előjönnének. Itt is folyton túltömttek a katonai vonatok. A cárizmus bukófélben, nem lehet azonban tudni, hogy az esetleg fölszabadulandó orosz nép nem teszi-e majd magáévá a háborút. A cenzúráit lapok hírei különben nem megbízhatók. Sokat elmélkedem a magyarság nehéz életviszonyairól. Sok oly dolgot végzek, melyek nem nekem valók, az ilyenek pedig el vannak zárva előlem valamely alaposabb munkálatnak megkezdéséhez nincs is kedvem a bizonytalan jövő miatt. Ezt a nagy nyugtalanságot csak áramlatok idézhették elő, mert egyes gonosz emberek különben tehetetlenek lettek volna. Lelki bajok halmozódtak fel. Azokat kell meggyógyítani, hogy a háborúk a jövőben a lehető kis körre és a legszűkebb térre szorulanak. Minden nemzet ismerje meg önmagát és a többieket. Ma a nemzeti önismeret és világismeret hiányának, vagy legalább megengedhetlen fogyatékoságának a levét isszuk.”

Július 11.

„Kraszniknál a csapatait összeszedett orosz ellenünk fordult. Ott nagy csata folyik e percben. Elővettem Vörösmarty szép költeményeit. Megkapott „Jóslata” és „Egy szégyen asszony könyve”. Remekírónkhoz gyakran kell visszatérnünk. Belőle azt a szellemet meríthetjük, melyre nemzeti jövőnk biztosítása végett múlhatatlanul szükségünk van. Túlzásba mennek a szülők a német nyelvvel. A kútból meríteni jó, de nem kell belefulladásunk. Elrontják így a magyar nyelvérzékét a gyermekeknek. Különbözik a szülők másként is visszásan járnak el.”

Július 17.

„A gabona árának megállapításánál a papiros-merkantilisták folyton kárpálnak, holott a termelők a szóban lévő árak mellett is ráfizetnek terményeikre. Hiszen mindent elvesznek tőlük és a termés rossz is. Ez az osztálygyűlölködés romlásunkra fog vezetni. A búzakereszek áznak, ami ez évi termésünkben nagy kárt okoz; hamar bebizonyult, hogy a gabonaárak nincsenek nagyon magasan megállapítva. A franciák nagy vereséget szenvedtek s a négyes ántánt hatalmainak mindegyike sok belső bajjal küzd, azért mégis remélik, hogy leterítenek bennünket.”

Július 20.

„Reventlow érdekes munkáját olvastam (Deutschlands auswärtige Politik), továbbá az olasz szövetségre vonatkozó második vörös könyvet. A mai helyzet alaposabb megítéléséhez szükséges sok adat vésődik emlékezetembe. Elemi erők oly működésének képét látom, melyek eredménye a nagy világháború. Ezt eddig is gondoltam, de most az teljes világos előttem.”

Július 27.

„Minden akadozik. Igazán nagy erkölcsi erőre és okosságra van szükség, hogy az egyensúlyt el ne veszítsük. A jelen nemzedéknek nagyon nehéz feladat jutott osztályrészul. De tömegesen jelentkező bajaink csekélységek ahhoz képest, ami kockán forog. Mindig rettegtem, hogy a nemzet zöme az élet követelményeivel ellentétes irányban halad, vagy inkább hanyatlik. Az értelmiség nagyon zagyva. Sok részletet hallottam az aradi társadalmi életből, melyet oly jól ismerek, de nem sokra becsülök. Nagy átalakuláson kellene átmennie, hogy e fontos nyelvhátáron a magyarságnak igazi szolgálatot tegyen. Számtalan oly adatot nyújt, mely az oláhság széles körében nem alkalmas a magyarság tekintélyének emelésére.”

Július 30.

„Tanulmányaim képezik egyedüli szórakozásomat, mert sem a társadalmi, sem a közéletben nincs, nem lehet örömem. Az emberek hangulata nyomott. Hozzá a tudat, hogy az áldozatok egész sora vár a következő években is reánk, csaknem kétségbeejti az embereket. Persze vigasztalni, bátorítani, buzdítani kell őket, de gyakran erre sincs elég ruganyosságunk. Azonban a jobb belátás és a heroikusabb lelkület mégis felülkerekedik. Még az erősebb férfiak is milyen lelki hullámváson mennek keresztül. Orosz fogásba került gazdám feleségével sok bajom van, pedig teljes fizetését megadom s elkövetek mindent, hogy szerezzen valamit azon időre, mikorra férje megjön. Nem akar maradni, mert nagyon rossz, nyugtalan természetű és házsártos. Az idősebb korosztályok behívása folytán senki sem vállalkozik a bérletek átvételére, nagy engedményeket teszünk, hogy a földek ne maradjanak műveletlenül. A mai helyzet nyomorúságai minden alakban reánk nehezednek.”

Augusztus 3.

„Orosz foglyok itt már tömegesen vannak. Anyanyelvükön igen jól és könnyen érintkezem velők. Kikérdezem mindenféle viszonyaikról. Egy részök jó benyomást tesz reám. Nagyon vigyázni kell, hogy ez az erős faj végzetes ne legyen reánk nézve. Ezt csak igazi, minden oldalú magas kultúrával kerülhetjük el.”

Augusztus 6.

„A mai hivatalos hadijelentés szerint Varsót és Ivangorodot hadaink bevették. Ez világtörténeti fordulópontot jelző esemény. Az ántánt embereinek fogadkozása így érthetetlen s úgy tűnik fel, mint fenegyerekeskedés, vagy a büntetéstől való félelem; melyet mint a világraszóló komplett értelmi szerzői oly böven megérdemelnek. Mit dolgoztak és lávtak ki hadaink egy félév óta? Sursum corda!!!”

Augusztus 9.

„Befejezek egy orosz munkát, mely (Ruszkaja Politika Naszilije V. Finlandii) címmel pompásan jellemzi az orosz cárizmust. Ha megtalálják nálam az esetleg hozzánk is eljutó győztes oroszok, Szibériába visznek miatta. Most azonban mi megyünk hozzájuk. Ennek bárcsak Lengyelország felszabadítása lenne az eredménye!”

Augusztus 14.

„Magyarád környéke politikai tekintetben elég csendes. Volt azonban idő, midőn itt is nyugtalankodtak, főleg

az oláh úgynevezett intelligensek. Nem lehet elég alaposan értesülni ezek fölfogásáról. Módom van itt a néppel saját nyelvén érintkezni és lapjainak olvasása útján annak lelki-világával is megismerkedni. Ha egészen tárgyilagosan ítélem meg azt, sokat méltányolok panaszaiából. De a politikai vonások olyanok, melyeket a viszonyok teljes ismerete mellett nem lehet az ő javokra magyarázni. Közgazdasági és közgazgatási bajaik közösek a magyarokéval. Ezeket javítva sokat javíthatnánk helyzetükön. A hadbavonultak családtagjai dolgoznak szőlőnkben. A békéről akarnának már jó hírt hallani. Ha a háború – mondják – még egy évig tart, akkor férjeink mind meghalnak és mi utánok halhatunk. Sajnálom, lehetőleg vigasztalom őket, de hiába. Többen közülök nem kapnak segílyt sem, pedig férjeik csakugyan hadba vonultak és ők szegények, de mint a községházánál mondta – közbenjárásomra – az oláh jegyző, a szőlőmunkából jó keresetök van.”

Augusztus 20.

„A mai háborús viszonyok közt mindenféle leszámolás is nehéz, mert a méltányosság címe alatt sok áldozatot kell hozni s az érdekelt felek a legnagyobb lehetséges engedménnyel sincsenek megelégedve. A folytonos rossz idő mindenben, a szőlőben is nagy kárt okozott. A tengerit a főreg pusztítja. A háború második éve sokkal nehezebb lesz, mint az első volt. Én már nem fogom azt a jólétet látni, mely a háború kezdetén boldogíthatta volna az embereket, ha okosabbak.”

Augusztus 25.

„Ha az oroszokkal nem tudunk idejében végezni, akkor ellenségeink megint erőt gyűjthetnek és kiegészíthetik felszereléseiket, pedig a béke olajága még távolról sem integet és a hadi szerencse forgandó. Továbbá van egy ominózus német közmondás: „Viele Hunde sind des Hasens Tod”. A rettenetes községi utak javítását orosz foglyok felhasználásával szóbahozom, de itt lanyha élhettlenséget tapasztalok. Ez a mi átkunk.”

Augusztus 28.

„Brest-Litowskot bevettük. Valóban oly dolog, melyről még tavaly ilyenkor álmodni sem mertünk, de azután a dolgok más fordulatot vettek. Akkori álmaink most valóra váltak. Egy új emberöltő talán könnyebben fog lélekezni. De ezt olcsóbban is megkaphattuk volna. Fátumunk, hogy minden tanulságot drágán fizessünk meg.”

Augusztus 31.

„Az oláh hírlapokat forgatva, most már a sorok közt is tudok olvasni. így nagyon megszívlelendő dolgokat láttok. A magát elnyomottnak szenvelgő népiség titkos vágyai és törekvései világosakká lesznek. E lapok többet foglalkoznak az oláhországi dolgokkal, mint a hazaiakkal. Legfeljebb dinasztikus hűségökkel és birodalmi hazafiságukkal és áldozatkészségükkel kérkednek.”

Szeptember 3.

„A magyar és horvát törvényhatóságok tisztelgése a királynál 85. születésnapja alkalmából impozáns politikai esemény volt. Ha őszinte lenne, lélekemelő volna ez az általános kibékülés s jó jel a későbbi alakulások kilátásaira nézve. Hadaink dicsőségesen nyomulnak előre. A német csapatok elfoglalták Grodnót. Azzal biztatnak, hogy Kielcében megindulván a bányászás, szentünk söt rezünk is lesz bőven. Jó is, mert a vasúti közlekedést megint redukálták s a megmaradóit vonatokon csak hatósági igazolvánnyal lehet utazni.”

Szeptember 6.

„Benne vagyunk az őszben, nemsokára belemegyünk a télbe és a békének még körvonalait sem látjuk. E hó végén utolsó munkaerőnket is elviszik. Harctéri kedvező helyzetünk dacára az ántánt erőlködése és vezetőinek szajaskodása mégis nyugtalanító hatással bír. Pedig milyen jó lenne nekik is a béke. Hiszen az orosz cár, mint elődei másfél századon át, a folytonos félelem áldozata és a többi hatalmak népei is szenvednek. Kínos hatalmi túltengés ez. Én egyénileg a hatalmat sohasem szerettem, mert volt alkalmam meggyőződni arról, hogy nem boldogít. íme Nikolai Nikolajevics nagyherceg is csúfosan megbukott győzelmink és kegyetlen kockázatos eljárása folytán.”

Szeptember 14.

„Ma töltöttem be életem 69. évét. Széchenyi már fiatal korában, mint katona azt mondta, hogy ő nem fél az élet elvesztésétől, mert hiszen a közügyeknek szentelve, az már úgysem az övé. Más közönséges halandónak legalább élemedett korában kellene így gondolkozni. Egy tegnap nálunk volt tábori lelkész az északi és déli harctéren megfordulván, azt a saját tapasztalatát adta nekünk elő, hogy bizony ártatlanokat is fölakasztottak csapataink. Elmondta, hogy ő hatszor volt beojtva kolera ellen s hogy egészségi ügyünk nincs rosszul berendezve a háborúban. Ezzel ellentétben a

katonák nagyon panaszkodnak, hogy annak segélyével nem tudunk annyi sebesültet és beteget megmenteni, mint a jobban gondoskodó németek. Ezek háromszor, négyszer is talpra állítják embereiket.”

Szeptember 17.

„Az orosz ellentámadás ellanyhulván, csapataink tovább haladnak Kiga, Vilno és Besszarábia felé. Soha ilyen letörés nem érte Oroszországot. Nemsokára tarthatatlan lesz helyzete. Ez a Dardanelláknál is bekövetkezik majd. Nines kizárva a külön békealkudozás lehetősége. Ez talán maga után vonná az annyira kívánatos békés fordulatot az egész vonalon. Léteünkön s nagyhatalmi állásunkon van szó. Enélkül amaz sem tekinthető biztosítottnak. A körülötünk leskelődő kisebb és nagyobb államokhoz való viszonyunk a háború vége által nyújtandó revelációtól függ.”

Szeptember 20.

„A németek már Vilno birtokában vannak. Az ántánt nagy zavarba esett. A német birodalmi kancellár a népek által akarja az ellenséges kormányokat békére kényszeríteni. Ezek azonban erőszakoskodnak, azért sajnos, még nagyobb bajokat kell előidézniük. Azok folytán természetesen mi is gyöngülünk és még több időre lesz szükség, hogy a tömérdek veszteséget pótolhassuk. Kár, hogy az emberek ilyen áldozatok nélkül nem tudnak tisztán látni. Ha okosak lennének, nem pusztítanak egymást, mert az egyik halála nem olyan hasznos a másiknak, mint gondolják. De az ember fátuma, hogy másként nem okul.”

Szeptember 21.

„Ma kinn járván a lökösházi vasúti állomáson, láttuk a reggel óta átrobogó tizedik német katonai vonatot. Legalább száz automobilt vitt a szükséges kísérettel. A németek most Szerbián át Bulgáriába s onnan Konstantinápolyba, talán tovább is igyekeznek eljutni. A keleten nagy dolgok készülnek. Csak a legnagyobb civilizáció képes ily erőfeszítésre. Nem szeretném, ha Németország ellenségünk lenne. Hazánknak csak vele egyetértve van jövője!”

Szeptember 22.

„A világháború még jobban bonyolódik, a velünk szövetségre lépett Bulgária is mozgósít. Ellenben Oláhország folyton kétszínűsködik. Hogyan lehetne a fajtájában bízni! Nálunk a nemzetiségi nemcsak belföldi, tehát közigazgatási és közgazdasági, hanem hasonló mértékben külpolitikai

kérdés is. Az életképes magyar állam senki fiával sem pakálhat életföltételeire nézve. De ehhez mindennemű s nem a legkisebb fokon, erkölcsi és értelmi erő kell. Erre annál inkább vagyunk utalva, mivel pozíciónk oly nehéz. A harc-tér megint bővült: Szerbiával megint hadakozunk. Bemé-lem majd több sikerrel, mint eddig. A mesteremberek is be-hivatván, különösen az iparral annyi baj van, mint a mező-gazdasággal. Aradra 16.000 átvonuló német katonát várnak. Amint hallom, a Dardanellákhoz mennek.”

Szeptember 26.

„A harmadik hadikölcsönre való jegyzés fedezetét ál-lapítottuk meg. Erőnkhez képest mi is jegyezni akarunk ismét.”

Október 3.

„Magyarádra alig tudtunk a vaspályákon eljutni. Oly rettenetes tolongás volt mindenütt, hogy az indóházakban majd lábáról verték le az embert, a vonatokon pedig na-gyon sok ember nem is kapott ülőhelyet. A községbe \^7agy 100 ómoldovai kilakoltatott család érkezett, akiket ide szőlő-munkára hoztak. Jajgattak és szívrehatóan panaszkodtak keserű sorsuk ellen. A szomszéd szőlőben orosz fogolymun-kások is vannak, akikkel megint sokat beszélgettem anya-nyelvükön. Kívánják a békét, de félnek is tőle, mert nem tudják, hogy elfogatásuk miatt nem lesz-e otthon bajuk? Az idevaló munkásnők panaszaival is volt dolgom. Örvendek a szerbiai harctéri jó híreknek. Végre a balkáni kérdés ta-lán győkelesen fog megoldatni. Reggeltől estig a szürete-lek nyomában járok, vagy vadászszékemen üldögélek. Jel-lemző a távol hegyközi munkásnők értelmi szintjára, hogy látócsövemmel azért nem voltak megelegetve, mert azt, ami előttük volt, jól, de falujokat, mely távol a hegyeken túl volt, már nem látták, mert nem is láthatták. A népélet sok különös mozzanatát lehet így megfigyelni.”

Október 10.

„Belgrádot újra elfoglaltuk. Remélem most már nem vonulunk ki belőle. Az oláh munkásnép sarkában fülem hozzászokott a kiejtésükhöz. Ez a népség nagy fajvegyülés eredménye. Meg is látszik a sok egymástól elütő típuson. A posta jó háborús híreket hoz este is. Az egész tájék mesz-sze látható a ragyogó verőfényben.”

Október 13.

„Egy fiatal katonaorvos elbeszélte harctéri tapasztalatait. A veszélyben lévők életösztönének nyilvánulásáról

mondotta, hogy a hősök bizony számtalan jelét adják a gyávaságnak. Hiába, ember a legerősebb katona is. De van elég kivétel, aki meg sem rezzen a golyózáporban. Ezek közt a legtöbb magyar. Az idősb ember, aki már nem mozoghat annyit, a fiatalabbak tapasztalataira is utalva van, de azokból, figyelmesen hallgatva, sokat okulhat.”

Október 21.

„A gazok szövetsége világra és örök időkre szóló bünt követett el az emberiség ellen, melyet ők most mások nyakába akarnak varrni. Vele szemben küzd a becsületes, kitartó munka, a tudás és számítás, az előrelátó takarékosság s a jövő esélyeivel szemben való felkészültség. A rablások útján meggazdagodott nemzetek nem akarják magukkal egyenlőknek elismerni azt, aki más megengedhető módon erősödött meg, hanem letörésére egyesültek. De szerencse, hogy a rosszak egyesülésén nincs áldás. Ez a két irányzat küzd egymással szemben. De a gonosz ellen itthon is győznünk kell. Egy pillanatig sem késhetünk az ehhez szükséges munkával. Egy alezredes elbeszéléséből értesülök, hogy az oláh katonák egy jórésze kitart, ha vegyesen van más nemzetiségekkel, de csapatosan könnyen megadják magukat. A háborús képeket az Urániában, különösen a háború technikájára vonatkozókat, igen tanulságosaknak találtam.”

Október 24.

„A háború végének reménye fölmerül a látóhatáron. A németek Anglia torkára akarják tenni a kést Egyiptomban s ott akarják kikényszeríteni a békét. Beavatottak azt hiszik, hogy a Balkánon urai leszünk a helyzetnek. Csapatunk Szerbiában haladnak és nemsokára találkoznak a bolgár hadsereggel. Ellenünk az ántánt szállít csapatokat Szalonikiba, de reméljük, hogy elkésett. A görög királyt Venizelos segítségével agyon nyomorgatják. Nemsokára az amerikai magyarok visszavándorlásának kérdéséről tanácskozunk szűk körben. Olvastam Matlekovits Sándor értekezését, melyben bebizonyítja, hogy a Németországgal való vámunió lehetetlen anélkül, hogy gazdasági önállóságunkat és függetlenségünket meg ne öljük.”

November 7.

„Szerbiában győzelmesen haladunk előre, de azért a hangulat nálunk mindenfelé nyomott. Egy újabb téli hadjárat réme előtt állunk és a teljes bizonytalanság keserít. Az Alföldről csupa rossz gazdasági hírek érkeznek. A jövő évi kilátások nem fényesek. Az amerikai magyar lapokat

tanulmányozom, hogy azokból következtessek ottani véreink lelkületére és hangulatára. Ezt a tanulmányt kiegészítette Pivány Jenő amerikai honfitársunk és több amerikai angol s magyar hírlap levelezőjének látogatása alkalmával adott felvilágosítása, melyek együtt becses támpontokat nyújtanak. A világpolitika keretében kell nemzeti politikánknak mozogni. Sok másokkal is tanácskozom.”

November 26.

„Hetek óta rekedtségben szenvedvén, orvosom tanácsára elhatároztam, hogy a jövő egész félévben szabadságot kérek; ez talán a teljes visszavonulás kezdete.”

December 4.

„A Kivándorlási Tanács ötös bizottsága javaslatomra a munkaközvetítés tárgyában három minisztérium kiküldöttjeit hallgatta meg. Két óránál tovább ültünk. Ez és a birtokpolitika készítenő elő, hogy az amerikai magyarokat itthon esetleg elhelyezhessük. Résztvettem az Egyesületközi Bizottság tanácskozásában is a háború folytán dülő nemi bajok terjedésének lehető megakadályozásáról. Valóban itt az ideje, hogy a tanszékkal összekötött aprólékos teendők helyett hasznosabb dolgokkal foglalkozzam. Mindennek eljön, de el is múlik az ideje. A kor is, mely követeli a maga jogait, az óhajok és érzelmek nem irányadók e tekintetben. Úgy hallom, Vilmos császár azért volt mostanság a mi uralkodónknál, hogy lecsillapítsa a háború hosszú tartama miatt keletkezett aggodalmait. A Főrendiház pénzügyi bizottságában is beszéltek erről Tisza és Teleszky, de előterjesztett véleményükből csak kevés okulást és megnyugvást meríthettem.”

December 20.

„A nyilvános ülésen mondtak sem voltak emelkedettebbek. Tisza azt mondta, hogy a harctereken oly győzelmeket arattunk, melyek mellett ellenségeink nem sok jót remélhetnek, ennél fogva a világháború folytatásáért csak őket terheli a felelősség súlya.”

December 23.

„Az oláh és oláhországi francianyelvű lapokból most is látom, hogy sohasem lehetünk velők jó barátok, mert a mi romlásunk útján akarnak boldogulni. Ki akarják a testünkől vágni azt, ami nélkül méltán azt hiszik, hogy ők semmik. De az oláhok lakta vidékeken több magyar és német van mint rumun. Ezek életérdekei nekik szintén sem-

mik. Ezt a „szent egoizmust” ne tévesszük soha szem elől. Egy bevonult emberem látogatott meg. Mondja, hogy hadseregünkben most mily fegyelem van. Nagyszerű védőintézmény lett belőle. Soha ilyen epopeát nem élt át nemzedék, mint a mienk, mely annak minden mozzanatát teljes világításban szemlélheti, ami azelőtt egyáltalán nem volt lehetséges. Lehetetlen, hogy ennek átalakító hatása ne legyen reá.”

December 28.

„A nemi bajok elleni küzdelmet tárgyaló bizottságban elnökölök. Iszonyúan terjednek, roppant küzdelmet kell folytatni ellenük. Folytatom a dákóromanizmus megnyilatkozására vonatkozó adatok gyűjtését.”

December 31.

„Varjassy Árpád érdemes rokonunk Aradon hirtelen meghalt. Nagy fáradsággal és lelkesedéssel védte, mint tanfelügyelő és a Kölcsey Egyesület elnöke a magyarság ügyét; ő hozta össze a páratlan Szabadságharci Múzeumot és teremtette meg a kulturális palotát, melynek gyönyörű és nagyszerű épületének homlokzatán ez a felirat áll: „A Magyar Közművelődésnek”. Elhunyt mélyen meghatott. Csak ötvenkilenc éves lévén, még sokat tehetett volna a 13 vértanúnak degenerálódó városában. Szomorú vége lett örökének, melybe hitvány emberek ültek; azután pedig elseperte az ántánt győzelme folytán ott uralomra jutott idegen hatalmaskodás. Akkor családom több tagja beteg volt, magam is már régebben gyöngélkedtem. Így végződött ez a reánk nézve nagyon gyászos és a jövőre is kevés jó eredménnyel biztató esztendő.”

A következő háborús évek élményeinek és benyomásainak egymásutánja igen sokban hasonló az elmúlt másfél esztendeihez. Följegyzéseim nagy része ez alatt idegen (angol, francia) nyelven történvén, hogy azon való stilizálásom könnyűséget megtarthassam, azért lehetetlenné vált az elbeszélésnek imént használt módszerét tovább alkalmaznom. Ennél sokkal célszerűbb lesz az 1916. és 1917. évek kimagasló mozzanatait tömören összefoglalni, hogy azután a 1918. és 1919. évi katasztrófa csaknem megsemmisítő hatását reám és környezetemre a maga irtózatos nagyságában tőlem telhetőleg híven adjam elő.

A nálunk szokásos újévi politikai beszédek 1916. év első napján reménykedést és bizakodást fejeznek ki, de természetesen bizonyos fenntartásokkal, hanem szerintök a győzelmet már nem

lehetett elragadni tőlünk. A háború nyomán észlelhető rombolás azonban mindenütt jelentkezett. Egy pár nap múlva az Egyesületközi Faj egészségi Bizottság szakértőkből álló küldöttségét vezettem Tisza István gróf miniszterelnökhöz, Sándor János belügyminiszterhez és Hazay Samu honvédelmi miniszterhez, előadván nekik, adatokkal bizonyítva, azt az óriási veszélyt, mely a nemi-betegségek terjedésével a háború alatt és utána az egész népeiséget alapjában fenyegeti s az ellen megokoltan sürgettem az alkalmas és erélyes védekezést. Mind a hárman megígérték a lehető, de igazán hatályos intézkedés, sajnos, nem történt, mert amit tettek, az a nagy feladathoz képest alig jöhet számba. Élénk részt vettem a Magyar Gazdaszövetség által rendezett birtokpolitikai tanácskozmányban is, erélyesen sürgetvén olyan reformokat, melyek az amerikai visszavándorlók és a leszerelés után visszaözönlő katonaság jogos földétségének célszerű határok közt való kielégítésére valóban alkalmas lehet.

Visszavonulásomat a műgyetemen mindjárt az év elején megkezdtem, részint mivel makacs köhögéseim miatt huzamosan nem tarthattam előadásokat, részint pedig, mert a törvény által erre megjelölt korhatárhoz már nagyon közeledtem. Egyelőre – miként már említtem – félévi szabadságot, később pedig végleges nyugalomba helyezésemet kértem és azt a folyó tanév letelése után meg is kaptam. Midőn ez utóbbi lépésre határoztam el magamat, elmentem az illetékes tényezőkhöz, kérvén őket, hogy engem semmiféle ilyenkor szokásos kitüntetésre ne terjesszenek fel. Hiszen csak kötelességemet s azt sem oly teljesen, mint óhajtam, teljesítettem. Működésem talán annak jogos mértékét sem üti meg, de ha nem is volna úgy, azért a jutalomnak elfogadása ellenkezik elveimmel, melyek szerint én magában a működésben és az annak nyomán keletkezett megnyugvásban megkaptam, amit valóban megérdemeltem. Ezt sokan, még a hozzám tartozók közül sem akarták megérteni. Ezeknek hát azt mondtam, hogy „bécsi rongyok”-ra nem vágyom és hogy nekem derogál az elhatározásaim következtében elért alacsonyabb rangosztálynak megfelelő valamely kisebb rendjel elfogadása, melyet 25 évvel azelőtt is megkaphattam volna, holott még volt alattasaim közül is nem egy sokkal magasb, sőt elsőosztályú kitüntetéseket kaptak. Érdekes, hogy ezt megértették. Midőn a műgyetem a tanári állás érdekében mégsem akart egészen csöndben elbocsátani a szolgálatból, részemre a királyi elismerést vélte a legalkalmasabbnak. Én boldog voltam, mert ha ezt Bécsben sokra is tartották, a nagyközönség itthon semmibe sem vette, úgyhogy nem is kaptam gratulációt, csak egyet, azt is oly egyéntől, aki velem hivatalos összeköttetésben állott és kedvemben akart járni. Szerencsére ezt a kitüntetést nem kellett megköszönni.

A nyugalom első napjait mindenekelőtt megrendült egészségem helyreállítására, illetve az arra kedvezőtlenül ható tevékenység abbahagyására, azután pedig társadalmi és irodalmi kötelezettségeim lebonyolítására fordítám. Ez utóbbi tekintetben abba a nagy műbe, mely Lóczy Lajos szerkesztése alatt a külföld alaposabb informálására hazánk összes közállapotainak föltüntetését célozta, Magyarország iparát, kereskedelmét, közlekedését és államháztartását ismertettem igen tömören s lehetőleg röviden. Ezeket a munkálatokat később németre kellett fordítanom, még később pedig angol és francia fordítók számára is kivonatoltam azokat, majd ezek szövegeit ellenőriztem. Drága időmből most sem vesztegettem el még a perceket sem, de szorosan megszabott teendőim nem lévén, a mélyebbjárátú kontemplációnak többet szentelhettem belőle. Ahol lehetett, hasznos dolgot akartam végezni, így például sikerült Jancsó Benedeket beválasztatnom az Akadémiába. Résztvettem a jövő alakulatának előkészítésére összehívott sok értekezleten, de mindig éreznem kellett, hogy mily süppedékes talajon járunk, hisz azoknak föltételei még merőben ismeretlenek voltak. A Főrendiház bizottságaiban mint előadó, de nyilvános üléseiben is mint felszólaló gyakran vettem részt. Engem is nagyon foglalkoztatott Németországhoz való viszonyunk alakulása és behatóan tanulmányoztam Nauman Frigyesnek „Mitteleuropa”-ról írt érdekes könyvét. Bármily tetszetősen adta is elő a Németországgal létesítendő vámunióinak hasznosságát, engem nem tudott annak elfogadhatóságáról meggyőzni, mert láttam, hogy ilyformán a németek békésen lassankint teljesen bekebeleztek volna bennünket.

A békét nálunk persze mindenki óhajtotta. Engem kissé kellemetlenül érintett a németek elbizakodottsága, amely ebben a mondásban jutott kifejezésre: „wir sind nicht kriegsmüde, sondern siegessatt”. Mi nem beszéltünk akkor sem ily fenhéjazóan.

Hogy csak nemzetiségi tekintetben mily gyarló volt állapotunk, mutatja a következő eset. A budai Fehérvári-úton a villanykocsiba akar egy cinkotai asszony fölszállani és kérdezősködött, hogy melyik kocsiba üljön, mert fiát kívánja az egyik kórházban meglátogatni. Azonban mivel csakis tótul tudott, nem értette meg őt senki sem. Én közelébe jutván, anyanyelvén kikérdeztem, hogy mi a célja. Midőn így tisztába jött azzal, mit hogy kell tennie, azt kérdeztem tőle, miként lehetséges, hogy Magyarország fővárosától alig $\frac{3}{4}$ órányira, nem tanult meg magyarul. Azt felelve, hogy ő analfabéta s mindig csak otthon ült, szomszédai is tótok, ezek társasága neki elegendő, mert a főbb külső dolgokat a férfiak végzik el. Ime, ezek az ország középpontjában történtek.

Dehát ezt például április 6-án már én is elfeledtem, midőn Bethmarin-Hollweg német birodalmi kancellár beszédét úgyszólván fölmagasztalt hangulatban olvastam, mert abban kétségtelen fel-

sőbbségünket bizonyította összes ellenségeink felett együttvéve és eltökélt szándékunkat tolmácsolta, hogy hosszú és jó békét küzdjünk ki magunk és egész Európa számára. Ennek hatása alatt mondtam én, hogy szerencsétlenek azok, akik most halnak meg, mivel e példátlan küzdelem végén nem érik meg fegyvereink és fölüeny erkölcsiségünk dicső diadalát. De azt mondtam és pedig az Akadémiában, hogy ha a népek jobban ismerik magukat s egymást, a mostani világháború bizonyára nem tört volna ki. Ez talán igazabb állítás, mint az előbbi.

A hadikölcsönök mindegyikére, most a negyedike és ötödikre, tőlünk telhetően jegyeztünk, mert ebben nem állítólag jó üzletet, hanem a kötelesség egyszerű teljesítését láttuk. Erre minket az ablakaink alatt énekszóval hadbavonuló menetszázadok szemlélete is kedvezően hangolt. Azokat látva, elgondolta az ember: mit fognak ezek az emberek szenvedni és hány jön belőlük sértetlenül haza? Jót is akartunk tenni minden irányban.

Május havában volt gorlicei áttörésünknek első évfordulója, mely fordulópontot jelentett. Érte az isteni kegyelemnek hálát adtunk. Az ellenkező fordulat lehetőségére akkor már nem is gondolt senki. Lassankint teljesen kialakult s megerősödött Bulgáriával és Törökországgal való négyes szövetségünk, mely messzemenő politikai s világgazdasági kombinációknak és előkészületeknek szolgált alapjául. A közönség kezdte nem érteni, hogy az ántánt miért folytatja a háborút és miért hosszabbítja meg lelkiismeretlenül ezt az iszonyú embermészárlást. Azonban már szívesen élveztek, szórakoztak is a sok háborús nyereség következtében – a fixfizetésük kivételével – és igen sok ember pénzbőségével legyőzte a nagy és mindig fokozódó drágaság által előidézett nehézségeket. A konjunktúrák számos embert gazdagítottak meg. Az újonnan szerzett vagyon pazarlóvá tette tulajdonosaikat, ami az arcvonalakról hazajött fáradt, beteg, csonkult katonákat mélyen megbotránkoztatta! A konjunkturális hasznoknak szinte örültek az emberek, akik azután költekezéseikkel újból tovább fokozták az árakat, melyek emelkedését a hanyatló kínálat mellett a gyarapodó kereslet rohamosan vonta maga után.

A biztosság érzete annyira megerősödött, hogy az általunk okkupált szerb és albán vidékek főleg természettudományi és etnográfiai átkutatása végett az osztrákok példájára magyar expedíciók is keletkeztek, melyeket a kormány anyagi támogatásával a Magyar Tudományos Akadémia balkáni, majd keleti bizottsága irányított, vagy legalább befolyásolt. A Turáni Társaság a bolgár és török tanulóknak nálunk leendő oktatása és nevelése érdekében szervezkedett. Mindkét helyen kis részben én is közreműködtem. Egy akadémiai balkáni bizottsági ülésen fülem hallatára mondta Thallóczy Lajos tiszteleti tag és szerbiai kormányzó

adlátus e törekvésekről a maga cinikus modorával, hogy azok „kultúrkontroll”-nek nevezhetők.

Nagyon érdeklődtem egy házasság révén nálunk rekedt indiai nábob által nekem ismételve küldött angolnyelvű röpiratok iránt, melyek az elnyomott indiai nemzetek mélyreható általános elégedetlenségéről adtak tüzetes felvilágosítást. És már-már elhittük, hogy az ott mindent fölforgató zendülésekben fog végződni.

Május 25-én meglátogattam az egy nappal előbb elhunyt Görgey Artúr halottas házát és sokat elmélkedtem az ő életének s küzdelmeinek tragikumáról. Ideiglenesen a kerespesiúti temető árkádjai alatt helyezték el, közel a bennünket váró kriptához. Nem volt áruló, de igazi nagy ember sem.

Május 28-án Pest megye közgyűlési termében gróf Apponyi Albert párthívei, politikai szövetségesei és más barátai születésének hetvenedik évfordulóján ünnepet rendeztek. Az általános meghívásnak engedvén, magam is megjelentem ott. A sok ékes üdvözlőbeszéd után meghatottan, ahogy én őt sohasem láttam és megkapó, remek beszéd keretében mondott köszönetet az ovációért. Már régebb idő óta nem tartoztam egy párthoz sem, de elmentem ez alkalommal ünnepségére, mert egyéniségét mindig tüneményesnek tartottam és mert másfél évtizedig szorosabb és intimebb bizalmi kötelékek fűztek hozzá és mert most is igazat adtam neki abban, amit hozzám hasonló, eljárásának helyessége iránt kételyeket tápláló barátaihoz intézett, mondván, akiket pedig politikája jóságáról nem tudott meggyőzni, azok legalább azt higgyék el róla, hogy mindig jót akart. Mélyen sajnáltam akkor is, hogy egy ily nagytehetségű és becsületes ember óriási közéleti kvalitásait nem tudta eredményesebb módon értékesíteni szerencsétlen nemzetünk javára.

A következő napokon tevékeny részt vettem abban a nagyon széleskörű szaktanácskozmányban, melyet a munkaközvetítés tárgyában az újjáéledés nagy tanácstermében a kereskedelmi miniszter tartott. A második napon hosszabban nyilatkoztam és a remélhetőnek tartott amerikai visszavándorlás eszméjével kapcsolatban mondtam el arról nézeteimet; sürgettem továbbá a munkaügyi hivatal mielőbb leendő felállítását. Szavaimra az elnöklő államtitkár azzal a biztatással felelt, hogy azokat kellő figyelembe fogják venni, de biz' az még ismételt sürgetés után sem történt meg.

Június első napjaiban volt a német és angol flották egyetlen nagyobb összeütközése, a skagerraki, mely az előbbi győzelmével végződött. Eleinte ezt az illetékes angol tényezők is elismerték, később azonban jónak látták egyszerűen letagadni. Mi persze szövetségünk diadalában rendületlenül hittünk és bízunk benne, hogy a tengeri ütközetnek az általán óhajtott béke siettetésére

üdvös befolyása lesz. Nemsokára lord Kitchener halálhíre lepett meg bennünket, aki állítólag tengeri baleset áldozata lett, de beavatottak azt állították, hogy ő is a tengeri ütközetben veszett el. A skagerraki győzelem öröme fővárosunkban még a villanyoskocsik is föl voltak lobogozva.

Ugyanakkor meghallgattam egy ősz finn költőnek, Oelquist Jánosnak, német nyelvű előadását, melyet a legújabb finnországi eseményekről tartott és amelyben a további fejlemények megértéséhez a kulcsot csakugyan a kezünkbe adta.

Nagyon bántott az antantnak az a magatartása, mely azt tanusítja, hogy biztosnak hirdetett leveretésünkig semmiféle békés közeledésre nem hajlandó. Mi az ellenkezőre számítottunk és a harcból majdan visszatérő rokkantjaink számára lakás- és gazdasági telepek felállításáról éppoly nyugodtan tanácskoztunk, mint rendes viszonyok közt. Amennyire a forgalom fogyatékos volta és a szakadatlanul öregbedő drágaság engedte, magánéletünket is annak a bizakodásnak szellemében rendeztük be. Dolgoztunk egy-egy keveset és szórakoztunk többet, mint ily viszonyok közt megengedhető lett volna. Csak a félelmet erős és részben sikeres orosz offenzíva okozott megint nagyobb aggodalmakat és a végső győzelemben való bizakodás tekintetében kevesebb optimizmust. A feszültség egyre fokozódott, mert az orosz fronton ellenségeink egyaránt – úgy látszott – döntésre akarták vinni a dolgot. Tisza ugyan csak epizódnak jelenté ki vereségeinket, de bizony azok elég érzékenyek voltak, mert azok – különösen északon – az elnyert terület visszaengedésével együttjártak és az embereket ismét nagyon leverték a küzdelem hallatlan dimenziói. Megint szemtanúja voltam az orosz támadások következtében hozzánk is tömegesen áramló, főleg galíciai zsidó menekültek nyomásának azon a vasúti utazáson, melyet június vége felé Budapestre tettem az Alföldről.

Pusztai otthonomban értesültem arról a kitüntetésről, mely azáltal ért, hogy a newyorki tudományos akadémia tagjai közé választott; ugyancsak arról is értesültem, hogy a newyorki akadémia az irományokat már el is küldte nekem. A kitüntetésre nem nagy súlyt helyeztem – talán tévesen –, mivel az bizonyos fizetség feltételétől függött. A pénzt azonban mégis utalványoztam, mire a tagsági jegyet megkaptam s azt később egy hozzánk küldött amerikai háborús gazdasági misszióval történt érintkezésem alkalmával értékesítettem is. De akkor ez sem örvendeztetett meg, mivel úgy éreztem, hogy én már nem fogok többé szép időket megélni, hiszen a béke után, legalább az én életemben, nem lesz nyugalom ebben az országban.

Az, hogy régi öreg barátaim gyors egymásutánban haltak el, kevésbé bántott, mint az, hogy életerős fiatal emberek, család-

apák s más jeles, jellemes, buzgóan és híven hazafias férfiak, mint például Zemplén Győző műegyetemi tanártársam, a kitűnő, sőt zseniális fizikus is elpusztultak. Ez a nemzetünket ért pótolhatatlan csapás színében tűnt fel előttem.

Július havában nagy feltűnést okozott a „Deutschland” nevű német tengeralattjáró kereskedelmi hajó, melynek megbámulása Európában és Amerikában, ahol látszólag szívesen fogadták, általános volt; gyakorlati jelentőségéről azonban nagyon megoszlottak a vélemények. Valószínűnek látszott, ami tényleg be is következett, hogy ez a zseniális találmány nem igen fog változtatni a blokád hatásán. Kezdtünk azonban már egyáltalán elszokni a félelemtől úgy, hogy midőn az angolok offenzívája nyugaton nem mutatkozott elég hatályosnak, attól sem ijedtünk meg, hogy az oroszok ismét betörték volt Bukovinába.

Mostanság is sokat foglalkoztam gazdasági jövőnkkel és behatóan tanulmányoztam Herkner berlini egyetemi tanárnak két-kötetes idevágó gyűjteményes nagy művét s megállapítottam, hogy egész jövőnk gazdasági tekintetben teljesen jelen magunk-tartásától függ. Arról akkor szintén meg voltam győződve, hogy az angolok politikailag nagy oktalanságot követtek el a háborúba avatkozással, mely könnyen torkukra forrhat.

Már július vége felé írom naplómba, hogy az oláhokkal sok bajunk van, mert Románia a könnyű és biztos zsákmánya, mely a mi birtokunk, ravaszul settenkedve, folyton lesben áll. Ezt nem kell ugyan tragikusan venni, de az előrelátás nem felesleges.

Ez időben tudtuk meg, hogy Hindenburg az egész keleti front főparancsnokságát kapta meg, ami megnyugtatóan hatott reánk.

A mi kedves második nyaraló helyünkön, Magyarádon való tartózkodásunk alatt hozzám csapatostól jövő asszony-nép, főleg oláhok, szájából a segélykiosztás fogyatékosága és általában anyagi bajaik miatt sok panaszt hallottam, de azokon nem segíthetvén, azok bizony alkalmasok voltak elvenni az ottlét minden örömét. A nagy szőlőkárok folytán, melyeket az élősdiék és a rossz időjárás okoztak, ez az öröm úgyis csak hiányos lehetett.

Nemsokára azután a helyzet monarchiánk jövője tekintetében újból válságossá alakult. Midőn augusztus 28-án a Főrendiház ülésére felutaztam, a vasúton olvastam azt a leverő hírt, hogy Románia hadat üzent a monarchiának s hogy csapatai egypár erdélyi határvidékre már be is törtek. Nagy volt a felháborodás a kormány és a diplomácia ellen, mely állítólag már annyiszor volt rosszul értesülve s rászedette magát. Az emberek ezt megbocsáthatatlannak kiáltották ki, ellenben általános volt a részvét a határmenti szegény magyarok és szászok iránt, akik e betörés által annyit szenvedtek és oly nagy károsodásnak voltak kitéve.

Másnap a Förendiház pénzügyi bizottságában az adójavaslatok előadójaként szerepeltem. Ekkor gróf Tisza István a helyzetről és különösen az oláhok betöréséről megnyugtatón igyekezett bennünket, de azzal bizony célját nem érte el. Erre a fordulatra egyébiránt a beavatottak elő voltak készülve, hiszen a színfalak mögé való betekintésre alkalmat nyert ellenzéki pártvezérek már korábban erre a nagy és Magyarországra nézve igen káros, ha nem is végzetes fordulatra tették volt figyelmessé a közvéleményt. Nálunk a vidéken, ahová csakhamar visszatértem, szintén tele voltak az emberek rekriminációval. De nemsokára jöttek a német katonai vonatok, azután a székely csapatok az északi és nyugati frontokról. Ezek némileg lecsillapították a felzaklatott közhangulatot.

A mi szomszédos oláh falvainkban a nép örült ennek a hadüzenetnek. Újból meggyőződhattünk, hogy ebben a lakosságban ugyan nem bízhatunk. Akkor írtam újból naplómba, hogy a nemzetiségi kérdést e háborúnak kell hosszú időre megoldani, mert az ma inkább kül-, mint belpolitikai kérdés. Hírlapi tudósításokból azt vettük ki, hogy katonai tekintetből a magyarok- és szászoklakta területet Erdélyben kiürítik. A lakosság onnan tényleg hanyat-homlok menekült is. Ez különösen feleségemet izgatta fel és kétségbeejté annyira, hogy kitörő haragját alig tudtam némileg lecsendesíteni. Volt is oka a mélyreható nyugtalanságra, hiszen akkor meg volt kötte az ántánt és Oláhország közt ez évi augusztus 4-17-én Bukarestben létrejött titkos egyezmény, melyről mi részletesen csak sokkal később értesültünk. Ennek harmadik pontja elismeri Romániának azt a jogát, hogy Ausztriának és Magyarországnak a negyedik pontban tüzetesen megállapított területeit annektálja. Ez utóbbi pont az elszakítandó területek határait így állapítja meg:

„A határ Oroszország és Románia jelen frontjának Novasielicához közel eső pontjánál kezdődik és felvonul Galicia határáig a Prut és Ceremos összefolyásáig. Innen a határ Galicián és Magyarországon át az 1655. számú magassálig vonul. Továbbá a Tisza és Viso folyók közt a Tisza mentén Trebusa községig, majd feljebb a két folyó egyesüléséig vonul. Innen lekanyarodik a Tisza mentén négy kilométerre azon ponttól, ahol a Szamos beletorkollik. Vásárosnamény Romániának jut. Folytatódik tovább délkelet irányában Debrecen városától hat kilométerre. E ponttól kezdve érinteni fogja a Köröst a Fehér- és Sebeskörös egyesülésén alul 3 kilométerre és találkozik a Tiszával Algyő magasságában. Szegedtől északra áthaladva Békéssámszonon és Orosházától három kilométerre egy kis hajlásba megy át. Innen követi a Tiszát a Dunába ömléséig és végül

követi a Dunát a jelen román frontig. Románia kötelezi magát, hogy kárpótolni fogja azokat a szerbeket, akik a Bánságban vagyonukat hátrahagyva a béke megkötésétől számított két éven belül kivándorolnak. Az antánt és Oláhország kötelezik magukat az ötödik pontban, hogy sem részleges, sem általános békét másként mint együtt nem kötnek, de a monarchiával kötendő békénél tekintettel lesznek a negyedik pontban jelzett annexióra. E szerződés öt példányban állítatik ki és birtokban tartandó.”

Bratianu oláh, Poklevski orosz, Saint Aulaire francia, Barclay angol és Tosciotti olasz meghatalmazottak írták alá. Habár e szerződés titkos volt, azt egy oláh lap közölte s róla azelőtt is értesültek úgy nálunk, mint Bukarestben egyesek. Szeptember 1-én ezeket írom naplómbe: „Nemcsak a hírlapok, hanem minden, amit látunk és ami körülöttünk történik, válságra mutatnak. Ehhez járul a túrhetetlen torzszalkodás a Képviselőházban, ahol sem a vezérek, sem a vezetettek nem látszanak az ország súlyos állapotát figyelembe venni. Abban a meggyőződésben élünk, hogy ezt a roppant káros epizódot kellő előrelátással és gondossággal, vagyis felkészültséggel a határon, elkerülhettük és éppen a leginkább kímélendő s erősítendő magyarságot testi, lelki és vagyoni károsodástól megmenthettük volna. Később hallottam, hogy Tisza figyelmeztetett arra, hogy Erdély határai védtelenek, továbbá, miként a később közzétett vörös könyv bizonyítja, gróf Czernin Ottokár bukaresti követünk napra és órára megjelölte az időpontot, midőn a háború Oláhországgal ki fog törni.

Mikor a hadüzenetet a bécsi Ballhausplatzon átnyújtották, az oláh csapatok már benyomultak a szorosokon s a székelységet kegyetlenül sanyargatták. Egy derék ismerősünket, a volt tölgyesi főszolgabíró, nyolcvan éven túl lévő anyjával együtt túsul elhurcolták s ő később úgyszólván éhen halt Moldvában. A vonatok a szegény menekülőket, a hírlapok pedig az oláhok atrocitásainak szívzaggató leírásait hozták. A német császár annyira bízott Ferdinand román királyban főleg azért, mert ő is Hohenzollern volt, hogy ezzel a mondással: „nem kell az erőnket elforgácsolni”, nem engedte meg az erdélyi szorosok tekintélyes védelmét. Katonák utóbb azt is mondták, hogy határaink ott nehezen is lettek volna megvédhetők. Most azonban ő is belátta, hogy csalódott, azért erős német hadak mentek Magyarország keleti határaitra és néhány hét alatt csúfos futásba kergették az ezer számra pusztuló oláh fegyveres erőt. Néhány hét alatt Erdély meg is tisztult tőlük, sőt tudvalevőleg Oláhország kéthatmadát is hatalmukba ejtették a német, osztrák-magyar és bolgár hadak s két éven át megszállva tartották.

Erdélyben rémítő pusztulást lehetett megállapítani, amely-

nek értéke több száz millió koronára rúgott. Rokonaim a Székelyföldön, főleg az Urmánczyak Maroshévízen és Borszéken sokat vesztek s a határ közelében lévő birtokukról el kellett menekülniök. Nálunk az oláhság elég csendesen viselte magát, de bizony Erdélyben sok hűtlenségi és hazaárulási eset fordult elő. Jellemző erre nézve, amit Mangra Vazul Nagyszébeni metropolita mondott, midőn a vallás- és közoktatásügyi miniszter várótermében találkoztunk. Az aradi főispán hozta szóba, hogy hitsorsosai általában nem rosszul viselték magukat. Erre az érsek azt felelte: „Féltik a bőrüket, de hogy bensőleg miként gondolkoznak, azt önöknek nem kell mondanom”.

Az év eseményeinek is minden fontosabb részletét feljegyeztem, de azok kivonatos ideiktatása is messze vezetne. Mindazáltal azt ismételve föl kell említenem, hogy politikusaink egyenetlensége és csúnya veszekedése miatt állandó fájdalmat éreztem keblemben és rossz sejtelmeim nem engedtek igazán megnyugodni. Szeptember 14-én megállapítom, hogy miután elérhetetlen célok után sohasem törekedtem, 70-ik életévemet úgy töltöm be, hogy megrendítő nagy csalódások nem értek. Most pedig eltökélt szándékom az, hogy életem hátralévő idejét jótettekben nyilvánuló imádsággal akarom tölteni: szép és csendes végemért.

Az árak emelkedése már szörnyűvé vált, de mi nem nagyon szenvedtünk, mert egyes termékeink is drágábban keltek. Hanem általában a gazdálkodás nehezen ment s ha az orosz foglyok nagyobb számmal nem állottak volna rendelkezésünkre, a gazdálkodás egyáltalán lehetetlenné vált volna. Az összes viszonyok alakulását bő alkalmam volt már mint nyugdíjas tanárnak megfigyelni, különösen mikor szeptember végén Budapestre fölmentem. Menet-jövet siralmas állapotban lévő erdélyi magyar és szász menekültekkel találkoztam, azután pedig az országházban előkelő politikusokkal cseréltem eszmét. Tőlük értesültem, hogy ha ezt az intermezzót át is fogjuk szerencsésen élni, helyzetünk azért egyáltalán nem rózsás. Szüretre ismét Magyarádra utazván, ott az oláhság megjuhászodását, de egyúttal a munkában való szabotálását is személyesen tapasztaltam. A nem valami fényesen sikerült szüret után egy napon, midőn hideg idő állott be, valóságos svájci térképet élvezhettem: a bihari s az aradmegyei határheység fedve volt hóval. A verőfényes napon sötétkék ég alatt oly látvány, melyet nem tudok elfeledni. A bor ára 70-ről 205 koronára emelkedett hektóliterenkint, de voltak sokan, akik később 300-at is megkaptak érte.

A kedvező oláhországi hadjárat azt mondatja velem ez időtájt, hogy „ha nem járt volna annyi szenvedéssel és kárral, a betörésnek örvendeni kellene, mivel a helyzet keleti perfid szomszédunkkal szemben tisztázódott” (!) Akkor még így beszélhet-

tünk, mert a tengeralattjáró naszádok működéséhez sok reményt fűztünk. Naponkint olvashattunk arról az óriási ellenséges hajótérről, melyet a németek a különböző tengereken elpusztítottak. Ettől vártuk az ántánt kijózanodását. Sajnos, hogy ebben kegyetlenül csalódnunk kellett.

Éppen Magyarádról való elutazásunk órájában értesültünk az osztrák miniszterelnöknek, gróf Stürgh Károlynak meggyilkoltasáról, ami azután a szövetséges állam belső politikai helyzetének fölbomlására vezetett. Télre felutazásunk irtóztató volt; én a vonaton egész Budapestig nem kaptam rendes ülőhelyet. Meg is hültem a folyosón és utána jó darabig betegeskedtem. Az akkori budapesti hangulatot jellemzi Bérezik Árpádnak előttem tett az a megjegyzése, hogy az erdélyi betörés miatt, mely nélkül országunk területét az oláh semlegesség jutalmazása céljából bizonyára megcsonkították volna, nekünk emlékszobrot kellene Bratianunak emelni. Bezzeg ma már nem mondogatjuk ezt. Akkor azonban meg voltunk róla győződve, hogy Oláhország leterítése nemcsak ezt előzte meg, hanem bizonyára befolyással lesz a háború kimenetelére is, jóllehet másfelől tudtuk, hogy a döntés a nyugati fronton fog bekövetkezni.

Budapesten valósággal bújtam a még megkapható angol és francia nagy és kisebb hírlapokat s az amerikai folyóiratokat. Azok mintegy visszaját tüntették fel annak a képek, melyet a világhelyzetről a mi cenzúráit újságaink közöltek.

Különben itthon is minden érdekelt, ami a háborúra vonatkozott. Előadást vagy képes mutatót ez irányban el nem mulasztottam volna. November 3-án tekintem meg Weisz Manfréd konzerv- és municiógyárát a tulajdonos és fia kalauzolása mellett. Ő személyesen jött értem automobilon s vitte magával feleségemet és unokahugomat is. A konzervgyárban naponkint 500 darab szarvasmarhát vágtak le és dolgoztak fel mindenféle katonai élelmicikké. Munkásainak száma itt 5000, a tölténygyárban pedig kettős felváltással naponkint 22.000 egyén volt. Ez a vállalat az évekkel azelőtt látott Krupp-féle gyárak emléke mellett is imponált nekem. Amaz természetesen még sokkal nagyobb lett azóta.

November 5-én adta ki a német császár és a mi uralkodónk azt a kiáltványt, mely Lengyelország függetlenségét proklamálta. Vájjon, ha mi az oroszokat vissza nem nyomjuk, egyáltalában szóba jött volna ez? Hiszen a szövetséges moszkoviták uralmát azzal nem lehetett volna megsérteni. A kiáltvánnyal párhuzamosan Ferenc József egy kéziratban azt is megígérte, hogy Galícia különállást fog kapni. Akkor ez okmányokat mindenki mint világhistóriai eseményt üdvözölte, mert azt hitte, hogy a lengyel királyság újjá alkotásának északkelet felé a központi hatalmak biztonságának igen fontos védőbástyája keletkezik. Eleinte ezt Németország

sem látszott visszautasítani, csak a maga gazdasági és honvédelmi érdekeinek megóvását hangoztatta, mint magától érthető követelményt mellette. Később azonban mind határozottabban állást foglalt ellene. Nagyon érdekes volt reám nézve e tekintetben egy hozzánk gazdasági tárgyú, különben igen becses előadást tartani jött königsbergi birtokosné nyilatkozata. Előadása után egy estélyen hosszasan volt alkalmam vele a háborús dolgokról behatóan beszélgetni. Akkor azt a nyilatkozatot tette, hogy ők féltik a német katonák által elért eredményeket a politikusoktól és a diplomatáktól. („Wir befürchten, dass die Federfächse verderben werden, was das Militär gewonnen hat.”) Németországnak gabonával való ellátása szerinte nagyobb termőterület elfoglalását teszi múlhatatlanul szükségessé és a németek most elsősorban a lengyel földre gondolnak. Ki hitte volna akkor, hogy a lengyelek meg német területek elfoglalására fognak sikeresen törekedni! Az ausztro-lengyel megoldás tehát már világrajöttekor holtan született eszme volt.

Persze akkor a monarchia fennmaradásába vetett hit, az, hogy „Ausztria érit in orbe ultima” s ha Ausztria nem léteznék, Európának azt meg kellene teremteni, még általános volt. Kedvező harctéri helyzetünk mellett sehogy sem tudtuk megérteni az ántánt makacsságát, mellyel a béke útjára való lépéstől tartózkodott. A jelszó nálunk folyton a „kítartás”, a „Durchhalten” maradt és az ötödik hadikölcsön fényes eredményében is kifejezésre jutott. Áldoztunk is minden irányban. Népességünk hónapról-hónapra fogyott. Buday László és Kovács Alajos jeles statisztikusaink előadásai és tanulmányai a hazai népesedésről igen szomorú képet festettek. De a bizakodó hangulatot sem ez, sem a megélhetés nehézségeinek hatványozódása nem tudta megrontani. Mi valóban szívünkön viseltük a haza sorsát és mégis meg tudtuk engedni magunknak a színházbajarást, sőt azt a fényűzést is, hogy Stróbl Alajos szobrászmester biztatására feleségem az én hermámat ruszkicai márványból nála megrendelje. Amiatt nekem több mint másfél évig gyakran kellett ellátogatnom hozzá az Epreskertbe, amit nem sokára nagyon untam is. Végre, amint mondják, a sikerült mű csakugyan még a belső nagy fölfordulás előtt lakásunkba került.

A sok viszontagság ideje alatt az én lelkütem majd szárnyalt, majd pedig úgy éreztem magamat, mint akinek kezét-lábát levágták. Nekem hiába voltak győzelmi hírek, mikor az ellenségek minden nyilatkozatából kiderült, hogy teljes megsemmisítésünk az ő egyszerű, de kegyetlenül állandó hadicéljuk.

Ily hangulatban értesültünk arról, hogy Ferenc József császár és király, aki már 87-dik évét taposta, súlyosan beteg. Néhány nap múlva, november 21-én, azt a hírt kaptuk, hogy közel 68 évi uralkodás után örökre behunyta fáradt szemeit. Egy-

szerre egészen új és nem veszélytelen, Európa által már különben régen várt helyzet bizonytalan határán állott országunk és nemzetünk. Ez az uralkodó szerencsétlen körülmények közt lépett a trónra. Uralma alatt eleinte sok történt, ami nem vált dicsőségére, de később a kötelességérzet és a mérséklet megtestesülése volt. Kora ifjúságában a magyarság barátja, majd nagy ellensége, később azonban, főleg Erzsébet királyné befolyása alatt annak – némi ingadozással – kétségkívül ismét jóakarója volt. Nem kell őt és uralkodását még vázlatosan sem ismertetnem. Hiszen a világtörténelem oly alakja, akivel az kiválóképp kénytelen lesz foglalkozni. Én mint hatéves kisfiú 1852-ben láttam először Orosházán, midőn első körútját tette nőtlen korában nálunk, majd 1857-ben gerendási lakásunk előtt atyám közreműködésével, illetve felügyelete alatt fogták át lovait, mert akkor az Alföldön még csak kocsin lehetett utazgatni. Akkor jó hosszú ideig láthattam oldalán a bájos ifjú császárnővel. 1864-ben a pozsonyi lóversenyen volt jelen, ahol mint diák én is báméskodtam. Az 1867. évi koronázáskor lovon szemlélhettem őt a koronázási dombon, 1872-ben már beszéltem is vele s azután is összesen vagy tízszer; utoljára 1910-ben jelenhettem meg úgy előtte, hogy beszélt is velem. Az én eszmevilágomban is nagy helyet foglalt el tehát az ő egyénisége, melytől nem lehet megtagadni, hogy igen nehéz helyzetben annyi ideig nem méltóság nélkül tudott megállni.

A sajtóban és a parlamentben történt elparentálása kissé bizantinikus jellegű volt, de kétségtelen, hogy hibáit és hiányait, tévedéseit és bűneit a közönség hajlandó volt elfeledni, kiváló tulajdonságait és nagy családi szerencsétlenségeit pedig kegyelettel tartotta szembe előtt. Hiszen megszokott alakja a legtöbb ember lelki világában oly sokáig élt, hogy csaknem mindenki a maga halottjának tekinté őt. Megragadta figyelmemet, amit róla Berzeviczy Albert elnök mondott az Akadémiában. Berzeviczynek, aki az egyik magánkihallgatáson örvendezve emelte ki a király jó arcszínét és még hosszú életet kívánt neki, azt felelte: „Az lehetetlen, jól tudom, hiszen én már nagyon öreg vagyok. De van olyan utódom, akiben megbízom s önök is nyugodtan megbízhatnak benne.” Jó volt reá nézve, hogy ily meggyőződéssel hunyt el az agg fejedelem, de akik az ifjú utód gyászos királyságának szomorú emlékét fogjuk utódainkra hagyni, bizony keservesen csalódtunk.

Trónralépte után boldogok valánk, hogy magyar királyi minőségében nem I-nek, mint ausztriai császár, hanem minden tárgyalás nélkül mindjárt IV. Károlynak nevezteté magát, miáltal Szent István király birodalmának állami különállását előzetesen is kifejezésre juttatá. Azután jó benyomást tett, hogy minél előbb meg akarta magát koronáztatni, mert évekkel azelőtt a mi közönségünk attól félt, hogy Ferenc Ferdinánd ha trónra kerül, ezt nem

sietett volna megtenni. Hálásan vették tudomásul azt is, hogy mikor a bécsi temetésről hazatérő egyik vasúti vonat Herceghalomnál összeütközés áldozata lett, s rajta sokan, köztük Thallóczy Lajos is, életüket veszítették, az ifjú király különvonatján ott nyomban megjelent és ezáltal is enyhíteni igyekezett a nagy szerencsétlenség okozta fájdalomok sajnálatát.

Thallóczy elvesztését sokan méltán sajnálták, nemcsak mivel halála nagy emberi tragikum volt, pályájának éppen delelő pontján, hanem mert belgrádi adlatusi minőségében és a délszláv dolgok alapos ismeretében őt nálunk pótolhatatlannak kellett elismerni.

Én a sok biztatás ellenére sem utaztam el akkor Bécsbe. Korom már nem engedte meg az ilyesmit. Ehelyett mozgófényképekből értesültem a roppant temetés fényes lefolyásáról. Azalatt egy műegyetemi kis küldöttség: Czako Adolf és Zelovich Kornél dékánok három szakosztály ülésének jegyzőkönyvét hozták el és nyújtották át nekem. Abban köszönetüknek és elismerésüknek adtak kifejezést csaknem egy negyedszázad alatt kifejtett tanári működésemért és arra kértek, hogy a közösség kötelékeit, melyek visszavonulásom folytán természetes megglazultak, ne engedjem egészen elszakadni. Ezt hálás köszönetem kijelentése mellett készséggel megígértem és ígéreteket megtartani is igyekeztem. Amit azonban Bécsben elmulasztottam, azt idehaza akartam pótolni, midőn a Mátyástemplomban a katolikus egyház legnagyobb pompájával megtartott királyi rekviemen, délután pedig Thallóczy-nak az Akadémia oszlopcarnokából kiinduló temetésén résztvettem.

Csakhamar értesültünk, hogy Bukarest és Ploesti is kezünkben van. Ily körülmények közt kimondhatatlanul bántott a Kaszinóban olvasott angol lapoknak tudatlanságból származónak látszó arrogáns hangja és fenyegetése. Ez épp úgy elkésérített bennünket, mint a gyergyószentmiklósi jeles, tanult és rokonszenves örménykatolikus papnak, Görög Joachimnak eleven és szemléltető elbeszélése az oláh betörés következményeiről, a hatóságok hanyagságairól és az ezek nyomán beállott leírhatatlan fejtelenségről, melynek ő is szemtanúja volt. Fokozta aggodalmainkat az is, hogy az ántánt kormányai békeajánlatainkat kihívóan, gúnyosan fogadták. Akkor azt reméltük, hogy népeik nyomása alatt meg fogják álláspontjukat változtatni. Naplómban felkiáltok akkor, hogy „ez a kölcsönös marcangolása a népeknek a fehér faj tömegőrületét bizonyítja, mert csak ilyennel lehet oly vérengzést folytatni, amilyen most mindennap iszonyattal tölti el az emberiséget”.

E közben megtörténtek a koronázási előkészületek. A közönségnek ismét alkalma nyílt arra, hogy vezérpolitikusaink torzsalakodásán megbotránkozzék. A közóhaj az volt, hogy a primással együtt József főherceg, mint nádorhelyettes, tegye a koronát az

új király fejére. Ezt Tisza sehogy sem akarta megengedni, hanem hivatkozva az 1867. évi előzményre, midőn eme tisztet az akkori miniszterelnök, idősb gróf Andrassy Gyula töltötte be, a szóban lévő funkciót magának követelte. Pedig el kellett ismernie, hogy Andrassy nem azért bízott meg vele, mert miniszterelnök, hanem mert a közbizalom egyhangúan hangoztatott jelöltje volt e tisztre. Őt én az akkori viszonyok közt pótolhatatlan munkaerőnek ismertem el, akinek sokat meg kell bocsátani. Ezt annál inkább gondoltam, mert a külügyminisztériumban az akkor még csak báró Buriánt gróf Czernin Ottokár követvén, aki bukaresti követi minőségében igen jól viselte magát, de egy politikai iratában a magyar nemzet iránt ellenséges érzelmeinek adott kifejezést, ezt a változást, mint a magyar kormány súlyának csökkentését, igen aggályosnak tartottam.

Ez időtájt a kormányt, a törvényhozást és az egész országot a koronázási előkészületek vették igénybe. Erős hurutos bántalmaim miatt egy ideig bizonytalan volt, hogy azon, mint a törvényhozás tagja, részt vehetek-e, de azért minden szükséges előkészületet megtettem. Sőt Lenke abbéli óhajára, hogy a királyné előtt az udvarképes magyar hölgyek menetében ő is megjelenhessen, a megfelelő lépéseket is megtettem. Ez régi nemességem hivatalos elismertetésében állott. Állásomnál fogva udvarképes voltam, de feleségem csak az említett feltétel alatt lehetett ilyenné. Nemességem hivatalos elismertetésének megszerzése sikerült, de már csak a koronázás után hetek múlva, mivel a belügyminisztérium az Országos Levéltár meghallgatása nélkül nem akart ebben határozni. Azután úgy döntött, hogy nemességem csakugyan az 1780. év előtti időből (1608) való és hogy nekem a „gávai” predikátum használásához csakugyan törvényes jogom van. Ezt a kérdést sohasem bolygattam volna, de feleségem ártatlan kívánságának teljesülését elő akartam mozdítani, azonban a sok hivatalos retorta s az anyakönyvi kivonatok megszerzése okozta késedelem miatt azt nem tudtam a maga idejében biztosítani. Később ezt már feleségem maga sem sajnálta.

A közhangulat ez időben elég nyomott volt. A külügyminisztérium vezetésében beállott változást senkisémmel üdvözölte lelkesedéssel. A fegyelmetlenség az egész gazdasági és társadalmi életben fokozódott, ami újabb kellemetlenségek láncolatává lett, mert a még megmaradt jó erkölcsöket is megrontotta, a rosszakat pedig hathatósan öregbíté. Ez a fejtelenség észlelhető volt a koronázásra való előkészületek és magának a koronázásnak a során is. December 27-én nagy pompával vonult be az ifjú királyi pár a négyéves Ottó trónörökössel együtt a budai várba. A népesség örömteljesen, lelkesedéssel fogadta. A király láthatóan meg volt elégedve azzal a benyomással, melyet mindez reá tett. Hiszen

maga az ifjúság is kellemes látvány, s azonkívül nagy remények is fűződtek az új uralkodóhoz. Másnap fényes fogadtatások voltak a pompás új királyi várakban. Megjelent a törvényhozás mindkét háza és az elhangzott beszédekkel mindenki meg volt elégedve. Mindnyájan a csaknem félszázad múlva ismétlődő nagy közjogi aktus részleteivel voltunk elfoglalva. A jegyek és tervek egész halmazát kapták a részvételre jogosultak. Ezeket és a többi rendelkezéseket formászerűen is tanulmányozni kellett. Felvirradt volna végre a koronázás napja december 30-án, de már virradat előtt, teljes sötétségben kellett roppant drágán megszerzett kocsinkban és teljes díszben Buda várába felhajtani. A hidaknál jó % óráig vesztegeltünk, olyan volt a járóművek torlódása és a tolokodás. Egész a koronázási templomig azután a kíváncsi közönség ezrei és nagy zászlódísz közt csak lépésben haladhattunk, miközben megvirradt. Magában a roppant fényesen kivilágított és igen gazdagon, de nem elég ízlésesen feldíszített templomban egy-egy kis tribün-hely volt a törvényhozók részére fenntartva. Számosnál-számosabb egyházi és világi méltóság nagy díszben, a diplomácia és az ország minden törvényhatósága bőven volt képviselve. A kápolnában a korona és a koronázási jelvények ki voltak téve, melyeket hosszabb ideig kényelmesen megszemlélhettük. Az idegen uralkodók közül csak a szövetséges bolgár cár, Coburg Ferdinánd jött el, de azért a fejedelmi fény volt az uralkodó. Az uralkodó pár, a trónörökös, a dinasztia számos tagja és az egész udvar Bécsből hozott történeti emlékü díszkocsikon érkezett. Az uralkodóház számos férfi és nő tagja roppant drága díszöltözetben és ékszerekkel jelent meg. Amazok egy jó részét a mágnáshölgyek ruháival együtt később a Nemzeti Múzeum nagytermében közszemlére állították ki és töménytelen bámulójuk akadt.

A koronázási szertartás történetimen volt megállapítva és végrehajtva. Különben a törvényhozásnak egy vegyes bizottsága azt részletesen és pontosan most is leírta. Öreg létemre és beteges voltom ellenére bizonyos emelkedett hangulat vett rajtam erőt. A templomban végbement koronázás maga is két teljes óráig tartott. Ez alatt annyi egyházi cselekvény foly le, hogy a közjogiak csaknem teljesen elmerültek bennük. Gyönyörű volt Liszt Ferenc 1867-i koronázási miséje, melyet az operaház elsőrendű zene- és énekművészei adtak elő. A templommal szemben levő Szentháromság-szobor kőből kifaragott oly kiegészítést nyert, melyen az esküvetétel közjogi ünnepe szépen és meghatóan mehetett végbe. A király Szent István koronájával fején és palástjával vállain a hercegprímás által felolvasott eskümintát érthetően, elég jó magyaros kiejtéssel mondotta el. Annak jelentőségét átérezni látszott, ami a bennfoglalt súlyos Ígéretnek nyomatékát mintha emelte volna a roppant számú hivatalos és a sok tribünön elhelyezett

óriási közönség szemében. Ez az eskü elsőrendű alkotmánybiztosíték lenne. Akkor ezt hittük is róla és boldogok voltunk e hitünkben. Azután az aransarkantyús vitézek felavatása következett. Majd fehér lovára ült a király s lóháton követte nagy kísérete, a zászlós urak, vagy az ezeket helyettesítők. Előbb azonban megindult a hivatalos egyének végeláthatatlan menete a koronázási domb felé, mely az ország minden törvényhatóságából való földből a Szent György-téren emelkedett, s a menet akörül sorakozott. A király azután fehér paripáján a dombra felvágatván, megtette a szimbolikus négy kardvágást a világ négy tája felé, ezáltal is jelképezvén, hogy az ország integritását bárhonnán jövő ellenséggel szemben is meg fogja védelmezni. Ezt az aktust a legnagyobb érdeklődéssel a gyermek trónörökös szemlélte egy ablakból, a közönség pedig őt épp oly rokonszenvvel figyelte, mint koronás királyi atyjának ténykedését. Az ország integritását szinte már hajlandók voltunk biztosítottak tekinteni. És mi lett belőle? Mennyit vétkezett az ellen a nemzet képviselője is, de elsősorban ez a szerencsétlen és magával jötehetetlennek és kapkodónak bizonyuló király, akiben Ferenc József szerint nyugodtan inég kellett volna bízunk.

Az ezek után következő szimbolikus királyi ebéd végig tekintésére, mely szintén érdekes látvány volt, már nem vállalkoztam, mert nagyon fáradtnak éreztem magamat. Roppant rendetlenség és kínszenvedések közt jutottam el több mint két órai várakozás és hajsza után kocsimhoz. Az 1916. évi koronázást sok osztrák és külföldi ember is végignézte s el voltak ragadtatva a pompa által, melyet az egész nemzet hagyományyszerűen oly komolyan vett. Én is fontosságot tulajdonítottam annak, mivel az alkotmány és honvédelem becses garanciáját láttam benne és örvendeztem, hogy ezt megszereztük a világháború alatt.

Az eseményekben oly gazdag 1916. év így fejeződött be részünkre. Valamivel több bizalommal tekintünk a jövőbe, mint egy évvel előbb, pedig ez az esztendő volt az, mely az ellenséges hatalmak titkos szerződéseivel ügyünk bukásának tényezőit megszilárdította. Mi akkor már tulaj donkép halálra voltunk ítélve, de attól való menekvésünk reményét erőnkben, szövetségünkben, eddigi sikereinkben és ügyünk igazságos voltában álló erős horgonyok által balsejtelmeink középett is igazoltak láttuk.

Az 1917. év sokban hasonlít a megelőző kettőhöz. Ez év alatt is a világháború gyakorolt döntő befolyást az egész köz- és magánéletre. Minden, a törvényhozás és a törvények végrehajtása, a közigazgatás s a bírászkodás épp úgy, mint a családi, a társas, de főleg a gazdasági élet annak nyomasztó és csak kivételesen élénkítő hatása alatt állott. Azt a remény és kétség folytonos és gyors váltakozása jellemzi, mert döntésre nem kerülvén

a sor, az mint a délibáb, a látszólagos közeledésre mindig tovább s tovább, a bizonytalan messzeségbe tűnt el. Naplójegyzeteim, széleskörű levelezésem s egykori hírlap- és füzetyűjteményem roppant bőséget tartalmaznak a nagy horderejű eseményeknek s a magyar társadalomból és belőlem is általuk kiváltott érzéseknek és érzelmeknek. Mindezek tömör áttekinthető és olvasható összefoglalása nem kevés munkámba került. Természetesen most sem akarok korrajzot írni; arra más hozzákészülés s nyugodtabb idő kellene. Megemlékezéseim során mindazáltal annak is kiemelkednek a halvány körvonalai.

Az újév napján egy jóismerős családnál, annak német szolgálatban álló törzstiszt rokonával találkoztam, aki katonai feladataink óriási nehézségeiről felvilágosított s mellékesen a német katonai notabilitásokat jellemezte. Szerinte az igazi stratégia tulajdonkép Ludendorff, aki számára Hindenburg csak firma, Mackensen, Falkenhayn és a többiek pedig csupán lelkiismeretes és megértő végrehajtó közegek. Ő is hitt végső győzelmünkben, de azt csak megtörtlen kitartás („Durchhalten”) után helyezte kilátásba. Elismerte, hogy igen szívós és roppant segédforrásokkal rendelkező ellenségtömeggel állunk szemben és hogy még nagyon sokat kell küzdenünk és szenvednünk. Ha összeszedjük minden erőnket, ez évben valószínűnek mondta a döntést. Én a fehér faj tömegőrületéről beszéltem, mert hiszen az önmagát semmisíti meg e példátlan háború óriási veszteségei és beláthatlan közvetett következményei által.

Januárius 4-én a budai bástyasétányon járkálván, a tiszta verőfényben ragyogó kilátás kínálkozott onnan a budai hegyekre, melyek a civilizált villaváros képét nyújtották. Elméláztam annak gyönyörtadó szemléletében és felsóhajtottam, hogy mi lesz ennek éltetadó háttéréből, mert hiszen, ha hadi helyzetünk nem is romlott lényegesen, nem tudtam menekülni az aggodalmaktól. Intuitív esengéssel kértem a Gondviselést, engedné meg, hogy a hozott rémitő áldozatok után a magyar nemzet annyi életerőt menthessen meg a háború utánra, hogy annak segítségével kilábolhasson az okvetlenül beálló nagyfokú gyöngeségből. Mindenféle erőforrást mostanság sokkal nagyobb értékűnek láttam, mint rendes időkben, így őszinte örömmel üdvözöltem volt tanársegédemnek, egy sopronmegyei magyar ifjúnak vállalkozását, hogy ritka nyugati és keleti nyelvismereteinek és kereskedelmi képzettségének felhasználása végett Konstantinápolyban fontos, keresztények számára ritkán kínálkozó úttörő állást fogadott el. Ott ő valóságos missziót teljesíthet. Annál jobban fáj a nemzeti vagyonnak, értelmi és erkölcsi erőnek rohamosan jelentkező rettenetes pusztulása. De bízni akartam abban, hogy a magyarság élethajója csak „fluctuat sed non mergitur”, (csak hányattatik, de el nem merül).

Hanem ezt csak úgy reméltem, ha Magyarország valóban hatalmas tényező marad. Már pedig fájdalommal tapasztaltam, hogy erre politikusaink nem vetnek elég súlyt.

Januárus 11-én ezt írom naplómba: „Délután otthon maradván, az oláhok történetét tanulmányozom. Nagyon tanulságos reánk nézve. A hazai külön fajok erőviszonyainak alakulásaira nem fordítunk elég figyelmet, holott jövőnk azoknak reánk nézve kedvező irányzatától függ. Az aránytalanságok e részben már eddig is károsak és méginkább azokká válhatnak a jövőben”. Január 16-iki kelettel pedig ezt olvasom naplómban: „Az ántánt már halálra ítélt bennünket, csak az a reményünk marad, mely szerint nem jut abba a helyzetbe, hogy ez ítéletét végre is hajtsa”.

Mikor nyilvánosságra jutott az ántánt célja, engem nem annyira a leveretéstől való félelem miatt bántott, hanem azért, mert a meghozandó áldozatok a kimerülést vonhatják maguk után. A népek, melyekkel mi közvetlenül szemben állunk, határtalan rablási vágyuknál, szemérmertlenségükénél és a természetükben rejlő vad, rejtett, kegyetlen hajlamaiknál fogva valóságos bestiák, melyeket a civilizáció sem tudott megszelídíteni. Midőn ezt megállapítottam, az eszményi világban keresek menedéket, hogy koronként magamat kissé megnyugtathassam. Megyek azért mindenfelé, ahol klasszikus zenét és tudományos komoly előadásokat hallgathatok, mert naponkint undorral töltöttek el az ántánt gyűlölködő, s a valóságot arcucsapó nyilatkozatai az ő békecéljaikról. Folyton az emberiség javát vették ajkaikra, melyek reszkettek a bosszúvágytól s a politikussokkal összehasonlítva még Jellicoe angol flotta-parancsnok is emberségesebb kitételeket használt. A rémes jövő elgondolása közben néha alkalmam volt nálunk és másutt is a mindkét nemű fiatalság derült hangulatát és gondtalan mulatozását szemlélhetni. Akkor láttam, hogy az átmeneti nehéz időkben valószínűleg átsegíti majd őket aranyos bizakodó kedélyük és egyéni jóérzéseik szivárványhídja, s csak azok multával fognak, talán már megint jobb körülmények közt visszaemlékezni a kegyetlen múltra. Mi, öregek egyedül a jelen és közeljövő bajaival kínlódunk majd életünk végéig. A háborús gazdálkodás és közgazgatás akadozása és dőcögése, a minisztériumok fejteltsége, a mandarinszerű bürokraták tehetetlensége és pontatlansága közepett a törvényhozás termeiben és a gyakorlati életben zúgolódunk, panaszkodunk és lármázunk, de csak kevésbé tudunk segíteni magunkon. Politikusaink emellett úgy viselik magukat, hogy itt benn elkeserítik a lakosságot, kinn pedig a rólunk terjesztett igen rossz véleményeknek tápot adnak. Kevés vigasztalás nekem, hogy ebben a nemzetgyilkos politikában nincsen részem.

Igen hideg telünk volt, minélfogva dolgozósobámat nem is tudtam rendesen befűteni; csak lopva, kevés kényelemmel

munkálkodhattam otthon, mert szénszükséggel is küzdöttünk. Emiatt is rossz hangulatban talált az a hír, hogy a németek februárius elsején az élesített bűvárhajóharcot megkezdik és hogy abban mi is részt veszünk. Ettől az elhatározástól sokan várták a kedvező fordulatot. Februárius 3-án olvastam a hírlapokban, hogy az Északamerikai Egyesült Államok kormánya annak-folytán megszakítja velünk a diplomáciai összeköttetést. Aggódó figyelemmel olvastam az Unió hadüzenetének méltatását is tengerész és katonai tekintélyek tollából, akik e beavatkozást valóságos blöffnek, nagyszabású hengegésnek igyekeztek kimutatni. Számokkal bizonyították, hogy minden csapattest áthozatalához a felszereléssel ép az élelmezéssel együtt mennyi hajóúr kell, szerintük pedig annyi nem áll ellenségeink rendelkezésére. Ők – mondták a németek –, sokkal több hajót pusztítanak el, mint amennyit az ántánt összes hajógyáraikban pótolni tudnak. Ellenben az elsüllyesztett bűvárhajókat a németek nemcsak helyettesíteni tudják újakkal, hanem módjukban áll erőteljesen szaporítani is. E hitet oly általánossá sikerült tenniök, hogy mi a legádázabb küzdelmek alatt is többnyire nyugodtan tudtunk aludni és részben tanácskozni is afelett, hogy miként rendezzük be úgynevezett átmeneti gazdaságunkat és miként alkossunk egy hatalmas Közép-európát arra az esetre, ha a szövetszert ellenséges hatalmak a háború után is folytatni kívánják velünk szemben gazdasági háborújukat.

Az ezirányú kölcsönös támogatás és a szorosabb okos szervezkedés megbeszélése végett a Középeurópai Közgazdasági Egyesületnek osztályai hol Berlinben és Bécsben, hol Budapesten fényes előadásokban gazdag összejöveteleket tartottak. Kiváló német és osztrák politikusok, tanárok és nemzetgazdák jöttek időnkint össze. Ámbár én általában minden közhasznú mozgalomban részt szoktam volt venni, különös, hogy ezekre a tanácskozásokra, mintha sejtettem volna, hogy azok merőben céltalanok, egyetlen egyszer sem mentem el. Ellenben figyelemmel tanulmányoztam König Pál hajóskapitánynak ez időtájt megjelent könyvét arról a tengeralatti útjáról, melyet az Unióba Deutschland nevű nagy kereskedelmi bűvárhajóján tavaly a yankeek bámulatára tett meg, pedig annak sem volt nagy gyakorlati jelentősége. Akkor az amerikaiak látszólag még jóakaró barátai voltak Németországnak, melynek kulturái és technikai haladottságát nyilvánosan is nagyban dicsérték. Most már ehelyett épp oly fenekedés jellemezte őket is, mint az antantot általában. Minket a Deutschland csodálatos embereinek főleg odaadó, önfeláldozó bátorsága és végtelen ügyessége nyugtatott meg vakbizalmunkban némileg.

Ez időben kaptam meg az Academy of Political Science of New-York nevű tudományos intézetnek, mint annak tagja, első

kiadványait a munkásvédelemről. Ezeket, valamint Thessedik Sámuel iratait egyelőre csak otthon tanulmányoztam, ami a napi események figyelemmel kísérése mellett elég dolgot adott. Továbbá megfigyeltem középosztályunk sajnálatos életviszonyait is. Annak tagjai sok nyomorúságot szenvedtek. Egyesek hozzánk is eljöttek és bizalommal, őszintén tárták fel szomorú helyzetüket. Ebben gyakran maguk is részesek voltak, de sokra közülök a csapások más, velők szoros összeköttetésben állóknak helytelen, vétkes, sőt bűnös viselkedése következtében sújtottak le. Egyébiránt a magyar középosztály helyzetét én mindig aggodalommal szemlélgettem és annak válságától tartottam folyton.

Ahol lehetett – szolgálattal és egy-egy, anyagi erőmhöz mért kis áldozattal – segítettem. így a Pro Transylvania neve alatt összegyűjtött és eladott könyvek közé műveimből én is több kötetet küldtem e hónapokban. Mindig eszembe jutott Széchenyi aranymondása, hogy Magyarország pillanatai drágák, azért azoknak bőven történt elvesztegetését különösen a rossz munkaberendezésnél s a számos haszontalan egyleti gyűlésben fájlaltam, ahol sok órai előkészületlen üres fecsegés után rendesen semmi érdemlegest sem határoztak és onnan alig indult ki komoly cselekvés. Nálunk nem tudták a lényegest megkülönböztetni a lényegtelenről még a világháború tartama alatt sem.

Március hava eseményekben elég gazdag volt. A világhelyzet feszültsége a legmagasabb fokra hágott. Amerika közbelépése mind nagyobb hullámokat vetett. Kitért az orosz politikai, majd szociális forradalom is. Megindult a nemzetiségi kérdés erélyesebb kezelése is. Ekkor kezdtem írni Thessedik Sámuelről szóló munkámat,¹²⁾ a Főrendiház számára, mint előadó sokat dolgoztam. Résztvettem a nemi betegségek terjedése ellen alkalmazandó eljárást tárgyaló igen nagyszabású ankéten, mely több hónapon át ülésezett.

Midőn az orosz forradalom terjedésére, a cári hatalom megdöltére és az ottani belső zavarok anarchisztikus fokozódására reménybeli légvárakat kezdtünk építeni, jött a nyugati fronton a példátlanul hevessé vált óriási küzdelem a szembenálló milliók között és nemsokára az isonzói, minket legközelebről érintő csaták tucatja. Ezekkel párhuzamosan a magyar országgyűlésen képtelenül zajos ülésezés, a mögött pedig förtelmes intrikajáték indult meg a Tisza-kormány megbuktatása céljából. Ez a nagyszabású, de a világeseményekhez képest mégis csak béka-egér harc a képviselők köréből áterjedt a Főrendiházba is, ahol mindig megbotránkoztam a mérséklés e kamarájába nem illő duhajkodásokon. De nem volt illendő az sem, hogy úgy nálunk, mint tehetősebb rokonainknál nagyobb összejövetelek voltak bőséges lakmározással. Azokat nemcsak magamban, de világosan kifejezett rosszalással el is ítélttem. Nem a többfogyasztásnak, hanem a többter-

melésnek kellett volna napirenden lenni. El is jártam azokra a gyűlésekre, ahol erről komolyan szó volt. A tanítók összejövetelein azonban oly dolgokat is hallottam, melyek kellemetlenül érintettek. Némelyek csodálatos kultúrai gőgjükben azt hangoztatták, hogy az iskolának nem a gazdasági, hanem a szellemi többtermelésre kell törekedni. A kétféle törekvést így nem szabad egymással szembeállítani, hanem össze kell egyeztetni.

A következő április hó alatt sok irányban ugyan, de mégsem oly intenzív munkássággal voltam elfoglalva, mint május havában. Ekkor csaknem nap-nap mellett feljártam az Országos Levéltárba és ott Thessedik Sámuelre vonatkozó m. kir. udvari kamarai, helytartótanácsi és magyar udvari kancelláriai igen vaskos latin okmány-csomókat tanulmányoztam és kivonatoltam. Ez a kényelmetlen, rossz helyiségben végzett terhes munka azért mégsem fárasztott túlságosan, mivel azt meleg érdeklődéssel és igen szép időben végeztem. Minden fölmenetelem Budára, mikor többször is áthaladtam a bátyasétányon, valóságos üdülést nyújtott, maga a kutatás pedig a régi világban tett alapos körütekintés gyönyörét szerezte meg nekem. Igen tekintélyes anyagom gyűlt fel, melyet a bécsi császári és királyi házi, udvari és állami levéltárból szerencsésen megszerzett államtanácsi okmányok másolatai előnyösen egészítettek ki. Másutt is kutattam, ahol csak kellett – így pl. Szarvason, Békéscsabán, Orosházán, Keszthelyen és a budapesti könyv- s kéziratárakban, – vagy erre szívesen vállalkozó urak által végeztettem kutatásokat Thessedik irodalmi és másféle munkássága nyomainak felfedezése végett, de bizony a sok fáradság az eredménnyel alig állott arányban. De legalább megnyugtattam lelkiismeretemet a tekintetben, hogy minden tárgyamra vonatkozó anyagot összegyűjtöttem. A munka legnagyobb részét a nyáron Lökösházán írtam meg.

Irodalmi feladatomból még kettő akadt a nyaralás előtt. Bezeredy Istvánnak két szerző közreműködésével írt, de aránytalanul megnőtt életrajzának egyik bírálója voltam az Akadémiában és feladatomból másik tagtársammal együtt becsületesen akartam megfelelni. Ez meglehetősen sok dolgot adott, de a bírálatot a nyári szünet előtt sikerült benyújtanunk. A második irodalmi feladatomból egy gondosabban szerkesztett tantervrészlet szerkesztése volt a polgári iskolákban előadandó nemzetgazdasági anyagról, melyet az Országos Közoktatási Tanácsban személyesen kellett előterjesztenem. Érdekes, hogy ezen a tárgyaláson a már bukott Tisza-kormány közoktatásügyi minisztere Jankovich Béla is részt vett.

A nevezett kormány helyzete ez időben általánosan tarthatatlannak ismertetett el. A felfordulás ezután csakhamar beállott. Én úgy éreztem magamat, mint aki a másvilágról visszatér és szétnéz,

hogy itt mi történik. Mondhatom, hogy nem telt benne örömem. A bukás közvetlen oka az volt, hogy a király egy kiáltványban proklamálta a széleskörű választójog megvalósításának múlhatatlanul szükséges voltát. Azt Tisza István ellenjegyezte, később azonban kijelenté, hogy a kiáltvány a király programja, ő ellenben régi álláspontján marad azzal a módosítással, hogy hajlandó az ipari munkások részére nagyobb engedményeket tenni. A káosz egyideig mindazáltal még tartott, mert megfelelő utódot nehéz volt találni. Tisza akkor, midőn a csaknem egészen leégett Gyöngyös városát látogató Károly királyt május 23-án kísérte, ezt már mint bukott ember maga mondotta. Az intrika erősen működött a hatalmi féltékenység ördöge által megrontott ellenzéki politikusok köreiben. Közel voltunk ahhoz a szokatlan és kétségbeejtő kísérlethez, hogy a pártokon magasan fölülálló egyén legyen nem csupán homo regius, aki egyeztet, hanem deszignált miniszterelnök is, t. i. József főherceg. Erre azonban mégsem került a sor, mert hamar előrán-tották gróf Esterházy Móricot, a tehetséges, de tapasztalatlan fiatal mágnást, aki azután megalakította a második szerencsétlen koalíciós minisztériumot.

A harminchat éves új miniszterelnök kabinetjének vajúdásait én már nyári otthonomban kísértem feszült figyelemmel. Nem voltam elragadtatva attól, hogy gróf Apponyi Albert abban a vegyes társaságban Vázsonyi Vilmos mellett újból elfogadta a vallás- és közoktatásügyi tárcát, pedig csak tavaly mondotta a hetvenedik születési napja alkalmából őt üdvözlő politikai és egyéb barátai nagy gyülekezetének, hogy többé nem fog vállalni miniszterséget. Az ezáltal magára vállalt páratlan felelősség súlyát csakhamar éreznie is kellett. Az új kormány sok, teljesen jogosulatlan becsvágy kielégítése végett négy új miniszterséget létesített. Megindult emellett a hajszá az államtitkári és a főispáni állásokért. Egyesek engem is igénybe akartak venni, hogy jogosulatlan törekvéseiket mozdítsam elő, de erre nem voltam kapható. A csakhamar megindult országgyűlési viták is mélyen elszomorítottak. Az osztrák törvényhozás tárgyalásai is levertek, mivel azok a monarchia kohéziójának igen csekély mértékét bizonyították.

Ez alatt a világháború tovább haladt a maga útján. Békevágyunkat leghivatottabb képviselőink hiába jelezték. Az ántánt válasza folyton visszautasító volt. Ezzel szemben az összeskatulyázott kormány egész valója és viselkedése annál ijesztőbb hatást gyakorolt. Nem kis részben a Képviselőház mediokritásai kerültek a hatalom élére, de a kormánynak sem volt többsége, ami már a képviselőházi elnök választásakor kiderült. Új választást pedig úgy a törvény szavai, mint a háború miatt nem lehetett elrendelni. Tisza nagy többsége ellenzékét képezett, mely sakkban tartotta a kormányt, ez pedig mindenféle rabulisztikával és saját vezéreinek

korábban tett kijelentéseit meghazudtolva, folyton a Ház feloszlatásával fenyegetődött. A nemzeti erők kívánatos koncentrációja helyett tehát úgyszólván intézményesítve volt a végzetes nemzeti visszavonás, melynek rugóit az érdekeltek körén kívül mindenki jól látta és határozottan elítélte. Ennek persze úgy az országban, mint azon kívül fenekedő ádáz ellenségeink nagyon örültek. Tisza, mint ellenzéki és a képviselőházi többség vezére, ekkor igen helyes magatartást mutatott, de a feszültség már meglévén a pártok közt, s azoknak a választójog kérdésében meg keltvén ütközni, a belpolitikai helyzetet a legnagyobb bizonytalanság jellemzé.

Ez annál leverőbb volt, mert az orosz offenzíva, majd az orosz forradalom a csehek árulásaival kapcsolatban a katonai helyzetet is súlyossá tették, pedig az orosz forrongásokat nálunk sokan örvendetes fordulatnak tekintették. Különben egy kormány biztos többség és egy többség saját kormány nélkül beteges állapotnál egyebet nem jelenthetett. Ez a visszásság tényleg folytonos zavart idézett elő az országban. A hatalmon lévő csoport egyre a Ház-feloszlatás jogára és lehetőségére hivatkozott, mert az szerte megadta kormányzatának az alkotmányos alapot, amely nélkül itt abszolútizmus uralkodnék. De mindenki jól tudta, hogy a választás ezidő szerint merőben lehetetlen volt. Minden kezdett erősen elfajulni s a társadalmi bomlás tüneteit mind tömegesebben jelentkeztek. Ez annál aggályosabb jelenség volt, mert Németországban is beállott a politikai válságok sorozata. A háborúpárt, az aldeutschok és a porosz junkerek erősen kiélezték az ottani helyzetet s a birodalmi kancellárok állását egymásután bizonytalanná tették. Poroszországban külsőleg épp oly tusa volt a választói jog kiterjesztése miatt, mint nálunk. Jöttek azután a szocialisták és azoknak már említett előcsahosai, a tudákos, de voltaképp üresfejű és szívű radikálisok. Eltökéltem magamban, hogy rezervált természetem szerénykedését le fogom győzni és szembe szállok azzal, ami helytelent látok.

Ez az elhatározásom bírt arra, hogy – habár az aktív politikai szereplés felelősségét ily romlott helyzetben a világ minden kincséért sem vállaltam volna el, amit azon kívül tehetek, nem fogom elmulasztani. Thessedik Sámuelről írt munkámnak éppen azért gyakorlatibb jelleget kívántam adni és a falu gondozásának példányképe gyanánt tüntettem fel. A tanulságokat működéséből a jelen viszonyokra való tekintettel igyekeztem levonni, miközben kritikával számos pozitív javaslatot is tettem. Mikor megtörtént a kedvemre való független és – kivételesen – nem kapaszkodó új aradmegyei főispán, Purgly László derék nagybirtokos beiktatása, szívesen vállalkoztam arra, hogy az oláhok szónokának, Goldis Lászlónak, erősen nemzetiségű színezetű beszéde után, erre reflektálva, a főispánt a megyei bizottsági tagok

nevében üdvözöljem. Kimutattam, hogy a nemzetiségeket nálunk nem nyomják el. Az ez irányban elhangzó vádaskodások nem igazságosak. Az állam nyelve megtanulásának reájok nézve csak haszna van s a magyar nyelvnek csupán az a szerep jutott, mint az angolnak az Unióban s amilyenkorábban nálunk a latin bírt. Az ország különböző ajkú lakosai minden másban egyenlők, sőt különösen az oláhok és rácok oly nemzeti egyházi autonómiát is élveznek, amilyenben faj- és hitokonaiknak az ő nemzeti államaikban sincs részük. A demokrácia jelszavával is sok visszaélés történik. Az állam és más kisebb községek ügyeinek intézésébe való beleszólástól ne legyen senki sem elzárva, ha arra való. Hanem roppant könnyelműség volna alkalmatlan elemekre bízni a legéletbevágóbb és legszentebb érdekeink felett való döntést. Remélve, hogy az új főispán minden téren meg fogja találni a helyes közép-utat, őt őszinte és odaadó támogatásunkról biztosítottam. E beszéd úgy a zsúfolt megyei gyűlésteremben, mint azon kívül sokkal szélesebb körökben is nagy hatást tett, mert az összes helyi hírlapok egész terjedelmében, némely budapestiek pedig bő kivonatban közölték. Számptalan gratulációt kaptam érte szóval és levélben; a nemzetiségi vezéreknek és a radikális firkoncoknak az természetesen nem tetszett. Ez azonban az oláhok egyik főbb emberét nem akadályozta meg abban, hogy egy kényes ügyében másnap a pusztán személyesen meg ne látogasson. Budapesti közbenjárómat kérte s bár én őt a valóságához híven mutattam be, de azért tényleg nem járt rosszul. Most utólag eszembe jutnak akkor csak szólamnak tekintett baljóslatú szavai: „A mi embereink mit beszélnek! Most hallgatni kell, majd szólhatnak a háború befejezte után”. Az új közoktatásügyi miniszternek a Magyar Társadalomtudományi Szemle ügyét is szívére kötöttem és bízattam annak igazgatóságát, hogy azt vele szemben személyesen is képviseljek. Ennek megvolt, ha nem is nagy eredménye.

Július havának végén állott be az a nagy fordulat, mely Oroszország összeomlását vonta maga után. Áttörtük annak főfrontját és csapataink mindennap tíz kilométerrel haladtak előre. Ez némi könnyebbülést vont nálunk maga után és helyzetünket az oláhok leveretésével együtt a keleti fronton érezhetően megjavította. Azonban éppen ezidőtájt derült ki, hogy az ántánt a Rajna balpartját a franciáknak ígérte oda és hogy most is változatlanul a mi teljes leveretésünknel és letipratásunknál kevesebbel nem akarja beérni. Persze ez minden hazafias elemet föllázított és a háború még hosszú tartamára előkészített. Be kellett látnunk, hogy keleti győzelmeinknek a béke szempontjából nagyon viszonylagos becsek van.

Két dolog azonban mégis némi megnyugtatót hozott nekem. Az egyik az, hogy a német katonaság a nyugaton dere-

kasán megállta helyét és – miként mi a vidéken naponkint láttuk, a mellettünk elrobogó vasúti vonatokon – abból a keleti frontra is bőven jutott. A másik, hogy az aradvárosi főispáni installáció alkalmával Barabás Béla beköszöntőjének meglehetősen érdes tartalma úgy hatott az előbb említett Goldis Lászlóra, hogy a karzaton elájult. Ebből én azt következtettem, hogy az ántánt által az oláhoknak területünket érintő rémséges ígéretei mégsem állhatnak oly szilárd alapon, mint azt, úgy láttuk, ők már akkor hitték s amiből, ha nem is hirdették, itthon vakmerő fellépésökhöz a bátorságot merítették.

Nem telt bele három hónap és az új miniszterelnök, gróf Esterházy Móric, beteget jelentett.

Utóda Wekerle Sándor lett, aki vállalta az Esterházy-kormányának nemcsak teljes programját, hanem egész kabinetjét is.

Augusztus 30-án ezeket írom naplómba: „A ma érkezett hírek oly mértékben izgattak fel, hogy feleségem csodálkozott rajtam. Azokból e hangulatnak kettős okát olvastam ki: most már bizonyos, hogy a nemzetközi radikalizmusnak kiszolgáltának bennünket és bizonyos az a tény is, hogy a tizenegyedik olasz offenzíva sokkal komolyabb, mint az előbbieik.” Nagyon féltettem már Triestet is. Íme, mi sokkal becsületesebben gondolkoztunk az osztrák érdekek védelméről, mint ez a legközelebbi szövetségünk a mieinkről. Hiszen ott szabad volt nyilvános parlamenti ülésben szónokolni a mi területi integritásunk ellen és azt, miként nálunk az övéket, semmiféle büntetőjogi szankció nem védelmezte. A mi kormányunk e hiány pótlásáról tárgyalt is az osztrakkal, de kívánságának, mely e részben is a viszonyosság teljességét célozta, nem volt képes érvényt szerezni.

Ily körülmények közt, mint egyáltalában mindig, megint társadalmunk szervezésére gondoltam. Írtam is a Magyar Társadalomtudományi Egyesület új vezetőinek és Jancsó Benedeknek Bukarestbe, ahol ő mint a hadügyminiszter egyik megbízottja, tartózkodott, de mindenütt csak kétségbeejtő lanyhaságot és tehetetlenséget kellett tapasztalnom. Azonban még ez sem riasztott vissza a cselekvéstől, mert társadalmunk renyhésége és tanácsatlansága az imminens veszélyekkel szemben csaknem kétségbe ejtett.

Szeptember 7-én naplómban Riga elestéről emlékszem meg és fellélekzem, midőn olvasom a lapokban, hogy hadseregünk a tizenegyedik isonzói támadást is visszaverte. Megint kezdtem újra bízni, hogy mint állam és államszövetség mégsem fogunk tönkremenni. „Bizonyos optimizmus nélkül” – írom – „nem érdemes élni!”

Erre azonban a rémítő drágaság csakhamar léhűtő hideg vízszugárként hatott. Mikor egy kis kosár szilva 20, egy közönséges tehén 2000, egy jó ló 3000 aranykorona árán kél, akkor nagy bajoknak kell lelőniök a gazdasági életben. A kerti borért, melyet azelőtt 20-25 koronáért is csak nehezen tudtunk eladni, most 320 koronát kaptunk, de annak az ára felment később 500-ra is hektoliterenként. Ez engem korántsem vigasztalt. Némi megnyugvást most az szerzett, hogy utolsónak tartott nagyobb munkámat: „A Falu Gondozását” kedvem szerint befejezhettem. Ahhoz sikerült a levéltáriakon kívül az életből merített adatokat is hiánytalanul összehordani és tömören rendszerbe foglalni. Evégből írásbeli és szóbeli ankéteket is tartottam a vidéken. Személyesen látogattam el a különféle ajkú falvakba, ahol illetékes férfiakkal tárgyaltam. Szerencsére az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának még volt annyi pénze, hogy a magas nyomdai költséget fedezhesse, mely kétszerese volt az írói tiszteletdíjnak. Ez utóbbiból azonban még a levéltári másolási és egyéb beszerzési díjak, továbbá az írógéppel való lekopogtatásért járó költség is leszámítandó, mert a kényelmes nyomdászok nem voltak hajlandók a kéziratot kiszedni. Születésem hetvenegyedik évfordulóján ezeket írom naplómba: „Az éjjeli, habár nem nagy fájdalmaim is figyelmeztettek arra, hogy immár aggastyán vagyok. Ezzel különben nem sokat törődöm. Én az étellel már leszámoltam, lelkiismeretem tiszta, nyugodt és sorsomba belenyugodtam. Helyzetemmel tisztában vagyok, de a közérdekkel nem tudok nem-törődni. Az új kormány tegnap mutatkozott be a törvényhozásnak. Nem sok jóval kecsegtet?”.

Ez időtájtban volt lökösházi szüretünk, az utolsó idyll, melyet nyári otthonunkban még megélhettünk. Vendégek is jöttek. Az idevaló munkásnépség tisztességesen viselte magát. Egész boldogan írom naplómba, hogy „egy munkában töltött hosszú élet jutalma, íme a tudat, mely szerint nekem nem adhatnak, de el sem vehetnek tőlem semmit, amire súlyt kell helyeznem”. Jobb lett volna azt írnom, amit még képviselő koromban mondott nekem egyik akkori kollégám, Ferenc József, kolozsvári derék unitárius püspök, hogy „akinek valamije van, legyen rá elkészülve, hogy elveszti”. Bizony forgandó az emberi szerencse és milyen játékszerei vagyunk a sorsnak!

Lökösházi eredményes és kellemes nyaralásom után Budapesten jártam. Egy ideig gróf Károlyi Gyulánéval, gróf Károlyi Melindával utaztam. E kiváló derék magyar előkelő úrnő a háború alatt is eszményiesen viselte magát. Jó családanya, kitűnő feleség, a közügyek iránt okosan és lelkesen érdeklődik, óriási vagyonából a szegényeknek is juttat. Tudja, hogy vannak különleges kötelességei, melyeket áldozatkészen teljesít. Midőn mondtam, hogy a

mácsai nép édesanyjaként tiszteli, azt felelte: „tudom miért, az általam felállított kórházért, de ha oláh betörés lett volna, bizony nem tudom, hogy mi lett volna velünk”. Felnőtt, jól nevelt leányai vannak és maga még mindig fiatal szépség. Nemsokára anyósa lett a háromhónapos miniszterelnökség úszatóján átment gróf Esterházy Móricnak, aki e házasságban remélhetőleg több boldogságot fog találni, mint a kormányzásban.

Budapesten néhány nap alatt csak munkám sajtó alá rendezésével volt dolgom, azután egyenesen Magyarádra utaztam. Ott már nem volt oly jó dolgom. A szüret rosszul sikerült, e község és környékének munkásnépe haszontalan, sőt nemzetiségi tekintetben ellenséges. A mérges anyagokkal óvott szőlőtől vastagbélhurutban nyilvánult mérgezést kaptam. A gyönyörű kilátás és remek szép idő természetesen nem sok örömet szereztek ezúttal.

Október 3-án olvastam akkori külügyminiszterünknek, gróf Czernin Ottokárnak egy nappal előbb Wekerle politikai lakomáján elmondott békebeszédét, melyet most utólag humbugnak találok. Ennek az úrnak volt arca később, csak valamivel több mint egy év múlva, azt mondani, hogy ő előre látta a mi helyzetünk tartáhatatlan voltát, holott 1917. évi október 2-án bámulatos fennhéjázással nyilatkozott róla.

Szerinte a népeknek meg kellett volna tudniok, hogy miért nincs vége a háborúnak, mikor pedig azt az egész világ óhajtja. Mi nem akarunk senkit sem leigázni, de saját leigáztatásunkat sem fogjuk tűrni. Csak kölcsönös megegyezésen alapuló békét fogadunk el. Ezek a békecéljaink. Számos más tétellel együtt megdőlt az is, hogy Ausztria és Magyarország haldokló államok. Végleg elfoszlottak ellenségeink ama reményei, hogy bennünket fegyverrel legyőzhetnek. Minket nem lehet letörni. Békekészségünk által mérsékelt programmunk azonban nem szól örök időkre. Ha a háború folytatására kényszerítenek, majd mi fogunk kárpótlást követelni. Sziklaszilárd a meggyőződése, hogy egy évvel később jobban fogunk állani, mint ma, de ha be lehet fejezni, bűn volna a háborút folytatni. Azután az új világrend alapelveit fejtette ki. Csak a belső rend fenntartására elegendő hadierőre legyen szükség, különben az aránylagos leszerelés következze be. Azután a tengerek szabadsága mellett a tengeri leszerelés is keresztülviendő. E föltételek mellett nincs szükség területi biztosítékokra. A gazdasági háborúk is föltétlenül elkerülendők. A vitás kérdéseket választott bíróságok útján intézzük el. A revancheháború legyen kizárva. A világ túlnyomó többsége óhajtja a megegyezéses békét, s létrejöttét csak néhányan akadályozzák. Tudjuk, hogy képesek vagyunk s leszünk kitartani a harctéren és idehaza. Nem voltunk kishitűek a nehéz

órákban és most nem vagyunk elbizakodottak a győzelemben. Eljön a mi időnk, a szabad békés fejlődés alapja. Előállhat az a helyzet, hogy kénytelenek leszünk élni a győző jogával. Beszéde végén poharat emelt a magyar katonákra, akiknek döntő részük van abban, hogy a harcéri helyzet oly kedvező reánk nézve.

Aki a katasztrófa előtt egy évvel így nyilatkozik, az azt bizonyára nem látta előre és így annak bekövetkezéseért a felelőségben való résztvevést nem háríthatja el magától. Néhány nap múlva megjött a válasz erre a beszédre az ántant főbb embereitől. Abból világossá lett, amit a német császár a bolgár király üdvözlő szavaira október 12-én mondott, hogy a megpróbáltatások ideje még nem múlt el. Ellenségeink bűnös szándékai és gőgje még nem törtek meg. Hódítási terveikről még nem tudtak lemondani s azok valamennyi szövetségünket fenyegették. Németországban a háborúpárt erősödött és szó volt, hogy Bethmann-Hollweg utódját, Michaëlist csakhamar Tirpitz tengernagy fogja követni. Franciaország kijelentette, hogy Elsass-Lotharingia megszerzését nem tekinti «annexiónak, hanem csak desannexiónak. Németországban pedig az említett tartományoknak a birodalomhoz való tartozását nem kérdésnek, hanem történelmi ténynek jelentették ki. Szóval, most bizonyosabbá lett, hogy a negyedik háborús tél is be fog következni. E mellett a belső kohézió lazulása a monarchia mindkét államában a világosabban látók előtt nem lehetett kétséges. Prágában a börtönéből kiszabadult Kramarz ünneplése alkalmával elhangzott beszédek megmutatták, hogy a cseh nép a sok lazán összefüggő elem közt feltűnő módon egységessé tömörült. Annak teljes függetlensége nemzeti dogmává lett s az ünnepelt kijelenté, hogy a cseh nép él és túl fogja élni azokat a népeket, melyek azt eddig falhoz szorították, Prága pedig az egységes nagy cseh állam fővárosa lesz.

Nálunk keleten és délen a bomlás jelei mutatkoztak. De ezt nem akarták észrevenni azok, akik a Képviselőházban folyton csak zavart és háborgást szították. Jól mondta a fővárosi közgyűlésen egy bizottsági tag, hogy korunk szégyenfoltja, hogy sokkal inkább az egyesek magánérdekeinek, mint a közérdeknek szolgálatában hirdetik az államok és társadalmak demokratizálódását. Mert nem az a demokrácia, hogy mindenkinek szavazatjoga legyen, hanem hogy mindenki tehetsége és arravalósága szerint szolgálva érvényesüljön és hogy mindenki részére nyitva legyen a jólét és haladás útja. Ennek elérhetése végett igen is nagy reformokra van szükség, de nem értelmetlen tömegeknek a politikai arénára való bocsátása révén, mert így a reform örökké lehetetlenné lesz. Ezáltal a kultúra általánosításának föltételei borulnak fel. Az bizonyos, hogy ha

avatatlan és lelkiismeretlen demagógok kezébe adjuk az államhatalmat az elbolondított nép által, azok bizonyosan tönkreteszik az országot. És nemcsak az okos magyarok gondolkoztak így. Október 26-án Melczér Vilmos a Képviselőházban az erdélyi szászok fölfogásának adott igen szép és hazafias beszédben kifejezést. Abban saját kis nemzetének életérdekében levőnek jelentette ki, hogy csak a józan elemek jussanak szavazatjoghoz. Ez a nép fennmaradásával hozzá van kapcsolva a politikailag egységes magyar államhoz. Ehhez van annak léte fűzve, mert ha ez az állam összeomlik, vele együtt pusztul el az ő kis népe is. A szászok sem akarták osztrák színvonalra süllyeszteni a magyar parlamentet és úgy vélekedtek, hogy a magyarság vezetésében, mely mellett itt 800 esztendeig fenntartották magukat, méltán megbízhatni.

Okos szót az osztrák törvényhozás köréből csak az urakháza hallatott, melyben jogosan keltek ki a kényelmes jólét és dúskálkodás jelenségei ellen, melyek nemcsak a szabadságra hazatért katonákat, de a jobbérzésű komoly polgárokat is valósággal megbotránkoztatták. Október 25-én írom: „A politikai helyzet nálunk is, Ausztriában is vigasztalan. Itt a tartományok föllázadása az állam ellen és a féktelen annexiós mohóság, mely a mi területünk nem kis részeire is éhes, nálunk pedig a frakciók kóros hatalmi versengése a lehetetlenségek politikájának főbb jelenségei. Politikusaink nem tudják magukat a nemzet önzetlen szolgálatára eltökélni. Alaposan csalódtam azokban is, akikben eddig még némileg bíztam. Ezért nem vigasztalt meg az a hír sem, hogy az Isonzónál áttörtük az olasz frontot”.

Mielőtt Magyarádról a fővárosba utaztunk volna, Lökös-házán még végigélveztük az utolsó szép őszi napokat, azt is rebesgettük, hogy majd tavasszal néhány hétre visszatérünk. A vasúton megint meghültem, mert folyton állanom kellett a kocszi léghuzatos folyosóján. Budapesten sem jutottunk volna be simán, ha Thék Endre nem jön ki elébünk gépkocsiján és egy másik szekerekével.

Köztevékenységem ez év végéig nem volt csekély. Résztvettem a Főrendiház bizottsági és nyilvános tárgyalásain s a köztelki birtokpolitikai szaktanácskozmányban. Látván azonban, hogy annak ideje már eljött, kezdtem visszavonulni. Elkedvetlenülíttem a mindenfelé tapasztalt tapintatlan fejtelenség és mandarinizmus.

Meglepett a második orosz forradalom, mely azután a mi összes állapotainkra oly végzetes hatással volt. Külügyminiszterünk november közepén nagy kísérettel megint lejött Budapestre és a pártvezérekkel érintkezett. A külpolitikai helyzet ugyanis nagyon feszültté vált. Wekerle a maga expozéjában pénzügyi állapotaink siralmas voltát tárta fel. Nagyon érdekesek voltak a hadügyminisztérium bukaresti kiküldötteinek körébe tartozó Jancsó Benedeknek közlései. Ez a magyar misszió, mely jellemző

módon csak alkotó része volt a németnek, megállapítá, hogy a fegyverrel legyőzött rumunok ravaszsággal akarták visszaszerezni azt, amit álnok hátbatámadásaik után a csatatereken elvesztettek. Egyesek német birodalmi herceget óhajtottak volna Hohenzollern Ferdinánd helyébe az oláh királyi trónra ültetni. Marghiloman ezt József főhercegnek szánta, Stere pedig personal-unióról álmodozott a monarchiával. Bukarestben a megszálló német csapatok meglehetősen kapzsian viselték magukat. Velük szemben a mi enyhébb eljárású embereink viszonylagos népszerűségnek örvendtek. Jancsó Benedek egész irredenta könyvtárt gyűjtött össze, melyből azonban mi semmit sem kaptunk. Azt a maga egészében Bécsbe cipelték. Egyébiránt mindenkinek általános tapasztalata az volt, hogy az igazság szeretetéért és politikai bölcs mérsékletéért nálunk annyira magasztalt I. Carol király maga is nagy irredentista volt. Dolgozószobájának falára oly Romania Mare térképe volt festve, melynek nyugati határát a Tisza folyó képezte. És miután ott mindent a halála napján talált rendben érintetlenül hagytak, jellemző hogy íróasztalán oláh irredentista könyvet lehetett látni. Ezt különben nekem – miként említtem – Luzarra főkonzulunk már 1892-ben mondotta.

November végén rebesgették, hogy a szocialista forradalom hullámai által hatalomra emelt Lenin békeajánlatot tett a központi hatalmaknak. Később ez alapon meg is indultak a békétárgyalások. Nyugat felé azonban folyton igen borús volt a külpolitikai láthatár. Ez és az egyre fokozódó drágaság szerfelett lehangolta nálunk a gondolkozó és a belpolitika fertőjébe el nem merült elemeket. Én is osztoztam a súlyos aggodalmakban, de a végsőkig teljesíteni akarván kötelességemet, dolgoztam és reális értesülés alapján igyekeztem arravalóságomat öregbíteni. Így például Kvassay Jenő kiváló szakértőnk, aki a dunai szabályozások és hajózás technikai és forgalmi részleteinek összes titkaiba úgy be volt avatva, mint nálunk senki más, egész délutánokat töltött nálam, mert az ő hazafias intenciói szerint nekem bizonyos, ezirányú akció érdekében kellett volna a Főrendiházban erélyesebben fölszólalnom. Azután olvasmányaim, még a hírlapiak is, valóságos tanulmányok voltak. A közhelyeken is nyitott szemmel és azzal az elhatározással forgolódtam, hogy az önálló ítélelhozatalhoz nélkülözhetetlen tájékozottságot megszerezsem, mert mindig arra gondoltam, hogy hátha még az én tanácsomra is szükség lehet valahol. Nem mulasztottam el az irányadó politikusokkal is érintkezni.

A Kivándorlási Tanács újból megválasztott helyettes elnökének. Ez alkalommal megismerkedtem az új kormány belügy-miniszterével, ifjabb Ugron Gáborral, akinek atyja másfél évtizeden át volt képviselőtársam.

Végre a Széchenyi-ciklus harmadik szakaszának programját

is sikerült kiváló előadók megnyerésével úgy összeállítanom, hogy megtartásának kérdése időszerűvé lett. Mindinkább meggyőződttem ugyanis arról, hogy nemzeti érvényre jutásunk és jólétünk régi követelményeinek ápolásához újból vissza kell térnünk, ha talán más taktikával is, ha életösztönünk intó szavát meg akarjuk érteni.

December 3-án írom naplómba, hogy a fegyverszünet Oroszországgal – úgy látszik – tény. Csak az antant és főleg az angolok akarják a világmészárlást tovább folytatni, ami az ő határtalan erkölcsi hanyatlásuk és önzésük jele. Emellett a delegációk bécsi ülésezésének hangja és tartalma is levert. Czernin külügyminiszter a magyar delegációban az antánt fogadkozásait és az amerikai hadüzenetet még mindig inkább blöffnek, mint komoly dolognak nevezte. Én csóváltam fejemet, s kételkedően írtam: vederemo. A viták a delegációban csak fokozták a visszavonást a monarchia mindkét államában, pedig soha sem volt égetőbb szükség egyetértésre és méltóságteljes viselkedésre, mint akkor. Nálunk különben a társadalmi téren is igen káros jelenségeket tapasztaltam. Nemcsak a termelő osztályok agyarkodtak egymásra, hanem azokon belül is szomorú tüneteknek jöttem nyomára. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgyűlésén gróf Mailáth József mondott túlzott, egyoldalú dicsérettel tömött emlékbeszédet sógora, Pallavicini Ede örgróf, egyesületi alelnök felett. De sokunkat ennél jobban bántott az a nyilatkozata, mely szerint a nagyközönség a főrangúak közéleti működésében nem tudja méltányolni azt a nehézséget és áldozatot, mellyel nekik küzdeniök kell, midőn vállvetve dolgoznak az alsóbb rétegekből valókkal.

Lehetetlen adókat vetettek ki és még lehetetlenebbek Damokles kardjaként függtek fejük felett s az állam másra oly szükséges pénzével fölösleges miniszterek hozzátartozói lelkiismeretlen gazdálkodás mellett még bosszantották is az adózó közönséget. Az adóztatás kérdésében épúgy, mint a bankjegyek túlságos mérvű kibocsátása ellen a Főrendiház bizottságaiban és plenumában felszólaltam és kifogásaimat leplezetlenül előadtam. Egy napon, december 15-én, úgyszólván magam viseltem a vita terhét. Fogánata: négy szemközt jelzett gratulációk, egyéb semmi.

E hó 16-án meghallgattam a közlelmézési minisztérium államtitkárának, Nagy Ferenc volt miskolci polgármesternek jeles, szakavatottságról tanúskodó beszédét. Derék, igazi magyar ember, aki helyen van. Ez is ritkaság most minálunk. Ugyan e hó 21-én elnököltem a Közgazdasági Társaságban, ahol a legfőbb állami számszék egy osztálytanácsosa ismertette az első háborús év zárószámadását. Ha ezzel ért volna véget a nagy háború, valahogy kiláboltnak volna a pénzügyi bajokból. De mi következett még

azután? December 22-én megjegyzem naplómban: „Vázsonyi Vilmos beterjesztette a II. koalíciós kormány választójogi törvényjavaslatát a maga $3\frac{3}{4}$ millió választójával. Tehát megindul a belső veszekedés újabb korszaka”. A brest-litowski béketárgyalások is megindultak és némi reményt nyújtottak, hogy talán mégis csak közelebb jutunk a békéhez. Katonai helyzetünk azonban egy a nyugati frontról hazatért vezérkari alezredes, őszintén nyilatkozó rokonunk, nem valami rózsásnak festette. Karácsonykor többször bizalmas rokoni körben voltunk vele. Elbeszélései hozzájárultak a nyomott hangulat előidézéséhez, mely családuk több tagjának betegeskedése, a nagy és tartós hideg s a mind tűrhetetlenebb drágaság következménye volt. Minden oldalról nyomást és kellemetlenséget éreztünk. Lakásunkban nagyobb hideg volt, mint más jobban befűthetőben. Pedig sokféle dologra készültem. Részt akartam venni a választójogi vitákban. Egy csomó kül- és belföldi idevágó munkát szereztem és olvastam el. A kérdések velejére igyekeztem hatolni. A csehek arcátlan viselkedése az ellenség előtt, kegyetlenkedése a magyarokkal szemben, ahol csak árhattak ezeknek, tömeges hűtlenségük s hazaárulásuk, itthon minden jóban résztvevésük és amellet kihívó szemtelenségük méltán általános felzúdulást vont a király ellen is, midőn csaknem bárgyú módra amnesztiát hirdetett az okozott károkkal és sérelmekkel arányos megalázní érdemlő bűneikért.

Az ántánt minket megalázní, valóságos gazdasági és politikai rabszolgaságra juttatni célzó törekvései ellen tehát sehol sem találhattunk támaszt, sőt önfeláldozásunkért még tisztességes méltánylást sem. Németországban is bomladoztak a közállapotok. A kancellárválságok egymás után következtek, a folytonos porosz választójogi villangások pedig – mint jelzem – rossz előjelek voltak a mi belbékénk helyreállítására nézve. Akkor az erők, lelkek és szívek valóságos koncentrációjára lett volna szükségünk s a nemzet egyetemet megnyugtató kompromisszumra. Az ellenzék egy a szocialistákkal kötött egyezmény alapján választójogi blokkot alkotott. De én az adott szónak folyton hánytorgatott szentségét másként értelmeztem. Az ellenzéki pártvezérek nemcsak a szocialistáknak, hanem az egész nemzetnek tettek nem is oly régen oly ígéretet, melynek megszegése volt az emlegetett egyezmény. Ha az ígéret megszegése bectelenség, akkor az volt az említett egyezmény elfogadása is.

A koncentráció nemzeti létünk és békés haladásunk lehetőségének akkor egyetlen horgonya volt. Ez nemcsak a magyarságnak, hanem az egész politikai magyar nemzetnek, a magyar államnak, sőt a monarchia másik államának is létérdeke volt, mert abban Ausztria is bizonyos támasztékot kaphatott volna, ha Magyarország szilárd. Oly történeti pillanatotok éltünk, melyek eldönthet-

ték, hogy e nehéz pozícióban vajon és nemzetünk alkalmas tényező-e nagy hivatásának betöltésére? Mert a világháború elvesztése vagy megnyerése nem egészen tőlünk függött, de az igen, hogy méltóknak, vagy méltatlanoknak bizonyulunk-e arra a nagy világhistóriai szerepre, melyet a sors e helyen elsősorban nekünk kínált fel. Ezt egy nagyobb beszédben készültem kifejtetni a Főrendiház valamelyik ülésén. De viszonyaim úgy alakultak, hogy erre nem volt módom. Azonban ha megtehettem volna is, gyakorlati hatása nem lett volna. Akkor bizonyára különködőnek, legfeljebb jóakarató ábrándozónak mondtak volna és én legfeljebb hivatkozhatnám ma előrelátásomra. Általában most a katasztrófa után sokszor vettem föl magamban és mások előtt is bizalmas körben azt a kérdést, hogy jobb belátásom ellenére miért nem voltam erélyesebb, – hangosabb és meghallgattatást követelőbb? Talán használt volna valamit. De ha meggondolom, hogy én – a következmények tanúsága szerint – csak jobb belátással bírtam, a sors azonban nem ruházott fel vakító fényű tehetséggel és imponáló anyagi és szellemi erővel; ha nagyobb materiális hatalom, erősebb fizikum, káprázatóbb és ez országban hatni, magával ragadni tudó fellépése birtokában lettem volna, talán vádolhatnám magamat azért, hogy szerényebb, tartózkodóbb és óvatosabb voltam kelletténél. Így azonban úgy érzem és barátaim is megnyugtattak, hogy ami tőlem telt, azt én megtenni komolyan és valóban igyekeztem. Sorsomat azonban, hogy egy végveszélybe jutott, szerencsétlen, jobb életre érdemes nemzetnek boldogtalan tagja legyek, én sem kerülhettem el.

Ez emlékirataim során most már két katasztrófális év történetének keserves előadása következik.

Az 1918. év első kilenc hónapja válságos, de már csaknem megszokott folyású idő, utolsó három hava ellenben a hazánkat ért katasztrófa rémséges korszakába esik. Csak az orosz betörések alatt mentünk keresztül oly kedélyhullámmáson, mint most, azzal a különbséggel, hogy míg akkor a rémület csakhamar enyhült és lassankint elsimult, most a nyomott hangulat egyre nagyobb feszültséget teremtett, míg végre lelkünk hányódásai az élethalálküzdelem vergődéseire emlékeztettek. Ennek lehetőségét mindig ajkainkon hordtuk ugyan, az azonban éppen folytonos ismételtetése következtében elvesztette ijesztő voltát, míg csak nem jelentkezett; midőn azután a rideg valóság lépett a halványulni kezdő gondolatvilág helyébe. A nagy finálé október havában kezdődött. Addig is aggódtam ugyan, miként az naplóból és emlékirataim korábbi »fejezeteiből is kitűnik, de mindig volt valami, amivel vigasztalhattam magamat. Bajlódtam kis- és nagyobb jelentőségű feladattal, munkálkodtam, tettem-vettem, buzdítottam és korholtam, néha szórakoztam és apróbb örömeim is voltak, mígnem

a végzet mindezek végére egy nagy lezáró pontot tett, mely után egészen más világ következett.

Gazdálkodásunk ez évben fokozatosan nehezült. Minden romlott s minden visszafejlődött. A megélhetés nehézségei, a drágaság s az anyag- és élelmiszerhiány mind elviselhetetlenebbé vált. Az utazás is csak kivételesen volt tűrhető. Én többször is megdölgölván annak kínjait és veszélyeit, fontos alkalmakat mulasztottam el, midőn – legalább azt hiszem – tényleg szolgálatot tehettem volna a köznek s a kegyeletnek is áldozhattam volna. Le kellett mondanom nővérem látogatásáról is, akit oly szívesen láttunk volna nálunk a vidéken. Nagy elhatározás volt az is, hogy a tőlünk harmadik vasúti állomásnyira fekvő Kígyósrá, ismételt szíves meghívásra, feleségemmel együtt, özv. gróf Wenckheim Frigyesnéhez elmentünk, de ebéd után nyomban vissza kellett térnünk, hogy még aznap hazajuthassunk pusztai otthonunkba. A magyarádi szőlőbe is kocsin mentünk, pedig ezt az expedíciót nagy széna-, szalma- és élelmiszer-fuvarozásnak kellett megelőznie, hogy szüret előtt és alatt ott néhány hetet tölthessünk. Útközben láttuk a vidéknek, különösen a nagyobb s gazdagság hírében álló mezővárosok boltjainak is teljes kimerülését s a megmaradt portéka lehetetlen árait. Az erők megcsappanása jellemezte az egész vonalon a gazdasági életet, amit az 1863. évi aszályhoz hasonló nagy szárazság, a télutó és a tavasz kártokozó fagyai s mindezek következtében a nagyon közepes, sok vidéken pedig határozottan rossz termés, továbbá a járványok és ragályos betegségek, mint például a spanyol nátha, rettentő módon súlyosbítottak. Ez a ragadós és veszélyes influenzafajta nálunk a vendégeken tört ki s kínos helyzeteket teremtett.

Magánéletem folyásának egyes feltűnőbb mozzanataira itt csak röviden térek ki. Most sem vonhattam ki magamat a társasélet kötelezettségei alól. Az emberek most is szerettek és boldogulni kívántak. Egy nagyon ingatag gazdasági alapra helyezett távolabbi rokoni házasságnál mint násznagy működtem közre. Más rokonoknak pedig gyászában osztoztam. Az élet és halál váltakozva követeli a maga jogait. Hanem hát helyt kell állani minden irányban, míg ezen a földön mozgunk. De azt megállapíthatom, hogy úgy örömeink, mint fájdalmaink a leverő közállapotok nyomása következtében bizony meglehetősen gyérek, hiányosak, tompák és halványak voltak. Különösen gyászra volt bőven alkalmunk. Ez évben közéletünk számos általam is jólismert alakja fejezte be földi pályafutását: Eruszt Kelemen és gróf Khuen-Hédervár Károly, akikkel sok időt töltöttem együtt a pártonkívüliek politikai körében. Bujanovics Sándor, aki tiszteletreméltó, érdemes barátom volt; báró Láng Lajos, báró Radvánszky Géza, Holló Lajos, Bedő Albert és gróf Tisza István. Apponyin és Matlekovits

ismételve súlyos operációkat hajtottak végre. De más kevésbé nevesek is nagy számmal pusztultak el azok sorából, akiket még ismertem. Mint oldott kéve hullott szét nemzetünk. Egy volt szász képviselő, aki még nemrégiben áradozó hazafias szónoklatokat mondott az országgyűlésen, azt mondta nekem, hogy keresi az államban – a magyarokat.

Üdülésre ez évben csak pusztai otthonunkba jutottunk el, de ott meg a gazdálkodás gondjai fogadtak. Szerződéseink három nagyobb bérlőnkel lejártak, most azokat kellett több évre meghosszabbítani, ami némi alkudozás után sikerült is. Mindennek árai megváltozván, a haszonberek is felmentek, de azokat még mindig sokkal alacsonyabban állapítottuk meg, mint amennyit a tömegesen jelentkező oláh gazdák a szomszédos falvakból nekünk kínáltak. Ezt az ajánlatot akkor annak tulajdonítottam, hogy a jelentkezők felmentést óhajtanak a katonaságtól s evégből egy bizonyos, nagyobb területen való gazdálkodást akarnak kimutatni; most azonban azt hiszem, része volt abban a politikának is. Egyesek, akik a mi katasztrófánk bekövetkeztére számítottak, biztatták is nemzettársaikat a térfoglalásra minden alakban. Mi azonban sokkal olcsóbban a régi német bérlők kezén hagytuk a földeket. Magyar bérlők e tájon sohasem jelentkeztek. Nagy bajunk volt az igen közepes szüreték révén kapott boraink értékesítésével is. Az árak fantasztikus módon emelkedtek, ezért azután tartózkodók voltunk az eladással. Ennek az lett a furcsa következménye, hogy hegyi boraink hektoliterenkint 200 koronával olcsóbban keltek el, mint a pusztaiak, melyeket a tél elején értékesítettek, a hegyieket azonban csak tavasszal tudtuk értékesíteni, midőn már a leszerelés nyomán beálló általános felfordulás elmúltnak látszott. De akkor 600 koronát kaptunk értük. Árukat azonban nagy keservesen csak részben tudtuk kézhezvenni. A megélhetés a nyár folyama alatt nemcsak a városokban, hanem a vidéken is sok gondot okozott, mert a beszerzések rendkívüli nehézségekkel jártak. Az élelmiszerek megszerzéséért nekünk is csatákat kellett vívni. Ha azonban bérlőinktől és mások előzenyisége következtében magas áráért kaptunk is valamit, azt az alább említendő okból alig voltunk képesek magunknak megtartani. A szivességek közt fel kell említenem, hogy a főhercegi bankúti uradalom igazgatója kristálycukrot ígért nekünk, akinek nagyobb mennyiség azért állott rendelkezésére, mivel a mező-hegyesi cukorgyár a nagyobb répatermelők közt nekik is bővebben juttatott belőle. A nekünk szánt mennyiségért kocsinkon magunk mentünk el, mert elhozatalát én össze akartam kötni az emHtett szép birtokon folytatott híres magnemesítés megtekintésével. A birtok csakugyan oly magas nyerstermelési színvonalat tüntetett fel, hogy meglepetésszámba mehetett a mi közvetlen szomszéd-

Ságunkban, tőlünk kétórányira. Ott pompás és rendszeres nemesített magmúzeumot és a növényfiziológia minden ismeretessé lett titkának felhasználásával folytatott tudományos, de milliókra menő hasznohajtó nyerstermelést volt alkalmam látni. Az uradalom volt hivatva arra, hogy a mezőgazdasági többtermelésnek egyik úttörője legyen. Hova csúsztunk le csak erről a magaslatról is, midőn itt már maga a termelés is lehetlenné van téve?

De miként említem, nemcsak magunknak szereztük be, amit nagy utánjárással és áldozattal megkaphattunk, mert az enyém-tied fogalma ez időkből rémesen kezdett elhomályosodni. Lakásunkból és éléskamránkból fenn és odalenn oly mértékben tűntek el a régi tárgyak, ruhadarabok, lepedők, takarók, ezüstkanalak, sőt értékeesebb és emlékebe kapott ékszerek, valamint a bevásárolt fogyasztási javak is, hogy ezek a lopási esetek már úgyszólván a kommunizmushoz való szoktatásnak a szerepét játszották. A cselédek, még a régebben megbízhatóknak vélték is, háziszarkáknak bizonyultak. Ellenük pedig semmit sem lehetett tenni, mert akkor meg veszélyben forgott a kiszolgálás lehetősége is. Senkit sem jelentettünk tehát fel: talán hiába is tettük volna, hanem az ezekre rúgó károkat panasz nélkül túrtuk és viseltük. A kor erkölcsi sülyedésének más tekintetben is számos jeleivel találkoztunk. A csélcsep élet, a szó-nemtartás, a félrevezetés már fel sem tűnt. Igen rossz tapasztalatokat szereztünk két rokkant kocsissal, akik közül az egyik megférhetetlen alak, a másik pedig dolgozni egyáltalán nem akaró egyén volt, aki a rendszeres fizetésnek kétszereséért egész nap csak fekvődni és szórakozni akart és folytatni kívánta szolgálatában is kórházi életét. Azt a kis élvezetet, amit most a saját birtokunkon való tartózkodás mégis nyújtott, keservesen meg kellett fizetni. Hatósági engedély nélkül még a saját terményeinket sem tarthattuk meg, annál kevésbé vásárolhattunk idegen árut; a gabonát csak engedéllyel lehetett megőrltetni, ami sokszor azért sem volt lehetséges, mert a malmoknak nem volt szénük vagy fájuk. A vidéken az igazolványok és engedélyek beszerzése sok kocsizással járt és igen sok esetben sikertelen volt. Ehhez járultak a központok a maguk lehetetlen adminisztrációjukkal. Amint a központok rendelkezni kezdtek a maximális árakkal, az áru rögtön eltűnt. Néha élclapba való bárgyúságot árultak el, melyek még e szomorú napokban is megnevettették az embereket. A vasúton a feladott árut úgy megdézsmálták, hogy alig volt érdemes értük a szállítási díjat megfizetni. Ez évben mi különösen rosszul jártunk a vasúttal. Egész nyáron gyűjtögettük a téli készleteket lisztben, szárított zöldségben és gyümölcsben, tarhonyában, mindenféle készletekben, zsírban, stb., stb., ehhez járult az egész burgonyakészlet. Mindez részben azért is történt, hogy a fővárosban

a jegyek rendszerével ne vegyük el az erre utalt fogyasztóközönségtől a készletek netán reánkeső részét. El lettünk volna látva télrevalókkal, ha a vasúti kezelés nem lett volna oly megbízhatatlan. Élelmiszereket egyideig csak gyorsárúként szállítottak, most ezt megtöltötták és csak teherárúként lehetett feladni. Szállítmányainkat vissza is hozták rossz útban és időben a vasúti állomásról, hogy másféle fuvarleveleket állítsunk ki. Mikor azután felvették, jól bebiztosítottam az értéket, hogy ezzel azok szállítását biztosabbá tegyem. A sok huzavonának és késlekedésnek az lett azután az eredménye, hogy a szállítmányt a vasúton érte a forradalom vihara. Néhány kisebb jelentőségű cikk egyes részeit leszámítva, mindent elraboltak és a biztosításra a társulat azt mondta: kérem a bajt vis major okozta, nem fizetünk. Így egész telünk nyomorúságosan alakult az élelmezés szempontjából is. A maradványok behozatala annyiba került, amennyiért azokat itt fenn is be lehetett volna vásárolni. Jó, hogy legalább boraink nem veszték el, mert azokat a vasutak nem vették fel.

Mindezt csak mint az akkori állapotokat jellemző adatokat hozom fel, mert a közjavak nemsokára beálló irtóztató pusztulásához képest másként említést sem érdemelnek.

Az erkölcsök pusztulása már a világháború alatt nagy mérveket öltött. Egy német árva leánynak vagyonát kedves rokonai elpusztították volna, ha közbe nem lépek és az árvaszéket nyomra nem vezetem. Így azonban öröksége megmentetett részére. De a kapzsiságnak jeleivel még a legjobbhírű német falvak népénél is talákoztam. Az árdrágítás nem volt vétek s a nyerekedést ügyességnek tekintették. Egy fogyasztási szövetségi igazgató oly feltűnő módon zsákmányolta ki bizalmi állását, amennyiben árukat rejtett el, illetve vásárolt össze a maga javára, hogy kisbirtokos társai, vagy inkább azok feleségei a piacon jól helybenhagyták, íme ilyen volt a „ländlich-sittlich” akkortájt. Ingyen senki sem tett semmit, csak engem vettek mint földbirtokost, folyton igénybe itt is mindenféle ügyekben és bajaikban.

Magánviszonyaim ezen vázolója után áttérek irodalmi és saját tevékenységem ezidei jellemzésére, hogy azután szomorú politikai helyzetünk alakulásával valamivel bővebben foglalkozhassam. Legnagyobb dolgozatom a folyó évben az volt, melyet Thessedik Sámuel életéről, műveiről és alkotásairól írtam, s melyet az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának ajánlottam fel. Munkámat – miként már emlitem – gyakorlati résszel is kiegészítvén, kiadónk kívánságára a feltűnőbben hangzó: „A Falu Gondozója” főcímmel láttam el. Ez a jókora munka a maga érdekes és nehezen megközelíthető mellékleteivel általános érdeklődést keltett a szakkörökben. Könyvemben meggyőzően akartam kimutatni, hogy a népnevelésnek a mainál sokkal praktikusabb irányt

kell adni és hogy már a XVIII. században volt olyan emberünk, aki ennek és a vidék kulturálásának fontosságát jól ismerte fel és ez eszmének hosszú életem át önfeláldozó szolgálatában állott. Thessedik nevét mindig hangoztatták nálunk, de csak igen kevesen ismerték az ő valóban nagy érdemeit és áldásos törekvéseinek még napjainkban is igazán hasznos voltát. Ezt akartam művemben kidomborítani. Amint dolgozatom a sajtót elhagyta, március 11-én e cím alatt: „Egy elfelejtett nagyemberünk”, az Akadémiában felolvasást tartottam róla, melyet szép és nagy közönség hallgatott végig. A felolvasást a Budapesti Szemle, művem utolsó, gyakorlati jellegű és a tanulságokat tartalmazó fejezetét pedig egész terjedelmében a Közgazdasági Szemle közölte. A világháború zajában e munkámnak természetesen nem volt meg az a hatása, mint aminő békés időkben valószínűleg lett volna, de a hozzám intézett levelekből láttam, hogy az így is okozott némi benyomást. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és úgy tudom, az Országos Hitelszövetkezet nagyobb számú (az előbbi 200) példányt rendelt meg szétküldés végett belőle és elnökletem alatt egy bizottságot küldött ki, melynek feladatává tette, hogy egy Thessedik-szobor felállítása céljából az Országos Iparegyesülettel és Szarvas városával gyűjtést indítson. Ha a viszonyok olyanok maradnak, mint voltak e kiküldetés idején és a munka megírásáért nekem mondott köszönet megszavazásakor, az a márvány mellszobor rövid időn belül valóban fel is állíttatott volna és pedig ott, ahová azt én szántam, a városligeti Mezőgazdasági Múzeum gyönyörű lépcsőházának felső részén, gróf Károlyi Sándor mellszobrával egysorban. Érdekes, hogy gróf Károlyi Gyuláné e munkát elolvasván, személyesen készült férje kíséretében lőkősházi pusztaunkon érte elismerésének kifejezést adni, de az alább leírandó katalizma ezt is lehetetlenné tette.

Második dolgozatom az a felolvasás volt februárius 10-én, melyet az általam rendezett harmadik ciklus során nagy nemzeti prófétánkról, mint közgazdáról tartottam e cím alatt: „Gróf Széchenyi István nemzetgazdasági alapeszméi”. Nem akartam közismeretű dolgokat felesleges módon ismételni, hanem azon gondolatok mélyebb elemzésébe bocsátkoztam, melyek alapján az ő közgazdasági politikája felépült. Ez a ciklus szintén hat előadással volt tervezve, de azokból ez évben csak négyet tudtunk nagynehezen, elég kínosan megtartani. Berzeviczy Albert előttem Széchenyiről és a közművelődésről, utánam Ravasz László kolozsvári református teológiai akadémiai tanár, később budapesti püspök, az ő befolyásának és prófétai hatásának titkáról, György Endre pedig közlekedési politikájáról igen szépen értekeztek. Megemlítem itt, hogy Ravasz László azelőtt igen nagy közönség előtt a „tegnap, ma és holnap emberéről” három oly megkapó

bölcseleti előadást tartott, hogy Széchenyiről mondott előadása iránt igen nagy volt az érdeklődés. Az események a két utolsó előadás megtarthatását lehetetlenné tették ekkor, pedig úgy Tolnai Vilmosnak Széchenyiről és a magyar nyelvről, valamint Ferdinándy Gézának Széchenyi közjogi felfogásáról szóló tanulmányai készen voltak. Ezekre nézve azt határoztam el, hogy alkalomadtán a Magyar Tudományos Akadémiában az első, illetve második osztályban terjesztessenek elő, amibe mindenki beleegyezett. Ezeknek az előadásoknak Széchenyi Eszmevilága harmadik kötetében kellett volna megjelenniük.

Harmadik dolgozatomat „A Munkásügyi Hivatalról”, a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete adta ki külön füzetben, ami azt szélesebb körben ismertté tette.¹³⁾ Ezáltal nagyon elmaradt szociálpolitikai törvényhozásunknak akartam egy hatóság tényezőjét megalkottatni, öt évig hirdetem nélkülözhetetlen voltát, de bámulatos érzéketlenséggel talákoztam, holott annak szükségét az egész civilizált világ tanúsága bizonyította.

Irodalmi munkásság számba mehet az a bírálatunk is, melyet Angyal Dávid akadémiai r. társammal Bezerédy István nagyszabású és kívánságunkra újból átdolgozott életrajzáról adtunk. Ezt két író szerkesztette, de oly óriási terjedelemben, hogy annak megfelelő határok közé való szorítása is nagy fáradtságunkba került.

Ötven kisebb-nagyobb, de csak füzetekben és külön lenyomatokban megjelent dolgozatomat letettem a főkönyvtárnok figyelemzetésére a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. Azokat újabb gyűjteményes kötetekben lehetetlen volt kiadni. Ez a letét még korántsem tartalmazza összes ilyen munkálataimat, úgyhogy azt még ki kell majd egészítenem.

Még március havában felkért az Akadémia, – nem is saját osztályomnak, hanem a harmadiknak javaslatára –, hogy nagyérdemű tiszteleti tagja, Bezerédy Pál felett mondjak emlékbeszédet. E megbízás vétele után azonnal hozzáláttam az anyag összegyűjtéséhez, azt a nyár derekáig mindenünnen kiegészítettem, magát az emlékbeszédet pedig a nyári szünet alatt az Alföldön megírtam. Ott még emlékirataim szerkesztését is folytattam és a nagy válság beálltaig ezek jelentékeny részét valóban el is készítettem. E munkában sokszor találtam a jelen keservei közt enyhítő vigasztalást. Végre meg kell említenem, hogy felszólításra egy értekezést írtam „A társadalmi összhang napjainkban” cím alatt, melyet a Magyar Társadalomtudományi Egyesület május 12-iki közgyűlésén olvastam fel. Célja a társadalom legfőbb feladatára való emlékeztetés lett volna, de vajmi kevesen hallgatták, mert az a gyűlés nem is volt határozatképes. Bizonyos aléltság vett erőt ekkor már legjobb-jainkon is. De akik ott voltak, nem akartak egyszerűen eltávozni, hanem az elnöklő Bérezik Árpád indítványára a napirendre tűzött

felolvasás előterjesztését kívánták. Bérezik Árpád köszönő szavai szerint az volt talán a legjobb dolgozatom. Csak ősszel jelenhetett meg az egyesület szemléjében. Eszmemenetét aktualitásánál fogva röviden itt adom.

Bevezetésül a nevezett egyesület feladatait most és a közel jövőben esetelvé, megállapítom, hogy vele szemben a hideg közöny a nemzet életösztonének megcsappanásáról tesz tanúságot. Kifejtem, hogy mit kell az életöszton alatt érteni és hogy annak megmaradása és élénkülése nélkül nincs jövőnk. A népek óceánján vad hullámok által vert sziget vagyunk, azért nekünk, rokontalan fajnak, itt rendkívül nehéz a helyzetünk, az erénynek tehát magasb fokán kell államink, mint más szerencsésebb nemzeteknek. Az életöszton és az erkölcsi ellenállóképesség megfogyatkozása különösen veszélyes most a kimerítő világháború folyama alatt. Különbén a mi hazánk mindig csak nagy keret volt a magyarság számára, mely nem szaporodhatott, mert nem-
 esupán mások nem kímélték, de maga sem kímélte önmagát; pedig annak a keretnek betöltése nélkül léte folyton kockán áll. Nem elég az állam fenntartására törekednünk, hanem a társadalmat is szilárd alapokra kell helyezni. Ez pedig nem a társadalmi béke útján, ami voltaképp lehetetlen, hanem a társadalmi összhang megteremtése által érhető el. Utópiák és ábrándok után futkosni képtelenség. Valamint egy zenekar összhangjával nem egyeztethető össze, hogy az egyes hangnemek benne akár túltengjenek, akár a megkívánható mértéken alul maradjanak, épp úgy a társadalomban harmónia csak úgy képzelhető el, ha a mindenféle termelési ágak mögött működők abban a mértékben érvényesülnek, mint amilyenben azokra az ország életének és egészséges fejlődésének valóban szüksége van. A szükségesség tényét pedig nem az egyes osztályok önző akarata, vagy egyoldalúan felfogott külön érdeke, hanem a szerves nagy közösség karnagya, az államhatalom, vagyis a törvényhozás és kormányzat és pedig kizárólag a közérdek szempontjából van hivatva megállapítani. Az államhatalomnak tehát e részben épp úgy nincs szabad keze, miként nem lehet szabad keze a harmóniát folyton szeméi előtt tartani köteles zenekari vezetőnek sem. Ez nem nyomhat, nem is tompíthat, de nem is protegálhat egyes hangokat, mert különben fülsértő, s visszataszító disszonanciát, éktelen hangzavart idéz elő. Az osztályok jogosult létalapja az a társadalmi funkció, melyet képviselnek. Azok érdemessége kell, hogy irányadó legyen annál a támogatásnál, melyben az államhatalomnak az osztályokat a nemzetgazdaság szerves életműködésével kapcsolatban, a jövedelem- és ennek folytán a vagyonelosztás befolyásolása révén részesíteni kell. A társadalmi osztóigazság csak így valósulhat meg. Ebből

itt-ott esetleg érzékeny szorongatás lehet, de az, ha valóban az összhang javára történik, nem más, mint az életműködés körében minduntalan észlelhető belső alkalmazkodás fájdalma a külső körülményekhez, ami pedig Spencer Herbert szerint az élet föltétele.

A mai polgárságnak, tehát az egész középosztálynak nem volna szabad elfelejteni a maga korábbi küzdelmeit, s azok jogosultságát az utána következőktől sem szabad megtagadnia. De azt sem szabad szemei elől tévesztenie, hogy a saját vívmányai nyomán nem csupán áldás, hanem részben oly egyoldalú társadalmi alakulások is következtek be, melyek folyton erősödő visszahatást idéztek elő s amely reakció a társadalmi összhangot lehetetlenné teszi. De viszont nem tekinthető a negyedik rend jogos igényei tagadásának az, ha az ő számbeli nyert többségére alapított egyoldalú túlsúlyát maga után vonó követeléseit visszautasítandónak jelentjük ki. Hiszen az nem jelentene mást, mint az általa felpanaszolt elnyomatásnak és kizsákmányolásnak sokkal durvább módját, mely azonfelül még az emberi civilizációnak és kultúrájának kezdetleges állapotokra való visszacsavarásához vezetne és pedig roppant fejtelenség, felfordulás és kiszámíthatatlan értékek elpusztulásának útján. A társadalom minden osztályában a józan és jóakarátú elemeknek kell most öntudatosan összefogniuk s mint a nemzet élő lelkiismeretének, félretéve mindent, ami őket eddig elválasztotta, oly önkéntes koncentrációt alkotniok, mely a mai, – végzetessé válható – zűrzavar helyébe célszerű módon és eszközökkel előbb csak valami hozzá hasonlót, majd később magát az igazi harmóniát igyekeznek állítani. A világháború a nemzeti élet alaptörvényeit és azok logikáját nem változtatta ugyan meg, de az emberek lelkének befogadó-képességét és kedélyét nagyon befolyásolta. A tömegek is rendet és békés megélhetést kívánnak. A millió sebből vérző nemzettest gyógyításának és erősítésének tervét a közvélemény szomjúhozza. Roppant vérveszteségünk pótlására megmozdul a magyarokat teremteni a múltban csodás hatalmúnak bizonyult föld, mert magyarrá lenni, ha józanul kormányozzák az országot, mind többekre nézve lesz anyagi és erkölcsi előny. A magyarságnak hozzá kell látnia a társadalmi összhangnak a közös akarattal és kölcsönös áldozatkészséggel való megteremtéséhez és mindenekelőtt helyes eszközeinek megválasztásához. Az idevágó eszközök elseje és legfőbbike a megértés, az ön- és helyzetismeret. Ezt szóval, írással, tettel, példával s ha kell, bármily áldozattal is előmozdítani szükséges. Az egész honpolgári oktatásnak és nevelésnek az iskolában és azonkívül minden fokozaton át kell alakulnia és pedig mindig a szóbanforgó magasztos nagy cél követelményei szempontjából.

A második eszköz a kellő szervezethez megteremtése az egész vonalon. Szervezkedni kell mindenféle feladatra

az egész polgári társadalomnak is. De ez nem elég: a mai társadalmi rend szelleme hathatós terjesztésének öntudatos munkáját senkise tekintse magától idegen és elhárító feladatnak. A szociáldemokrácia kezd valóságos hitfelekezettként működni, mely a családi életet, a házasságot és a gyermek első nevelését saját balhítú kátéja szerint önmagának követeli, ami sikerülte esetén szerencsétlenség lenne reá nézve is. Ennek ellensúlyozására a társadalmi élet minden megnyilatkozási formájának közre kell működnie nem durván, nem visszaszítóan, de lélektani alapon és a megértés minden lehető segédeszközének felhasználásával. A nemzeti állam egysége a társadalomnak legalább is politikai nemzeti egysége nélkül mindig ingatag alapon fog állani» Ennek fő követelménye a minél tökéletesebbé alakítandó társadalmi összhang, a világnézetek közelebbhozása egymáshoz és a kölcsönös jóakarat terjesztése. Ebben a társadalom régi és új, de a nemzeti egység számára már valóban megnyert tagjainak hathatós támogatására nemcsak a vele nyíltan szembehelyezkedőkkel, de a legújabb keletű és még át nem alakult magyarokkal szemben is, teljes joggal számíthat. Az idő oly drága, hogy azt sem az üres, tarthatatlan jelszavak kultuszával, sem régi háborús, többnyire hamisaknak bizonyult elméletek előtti gondoltszegény hódolattal, sem a helyzetnek meg nem felelő lanyhasággal elveszítgetni nem szabad. Bölcsen, okosan – Széchenyi szavai szerint – mint az oknak népe, merjünk erkölcsi bátorság által nagyok lenni. Ő kettőben vélte jövőnk titkának kulcsát felfedezni: az egyetértésben és nemzetiségünk kifejtésében. Az ő prófétai lelki szemei fölfedezték a jövőben azt a magyarságot, mely kitűnő tulajdonságai által beolvasztja a maga környezetét és amely oly tökéletes, hogy ha bárhol a világon derék emberről beszélnek, önkéntelenül is a magyarra gondoljanak. Íme, ez a nemzeti eszmény, melyet Széchenyi a végelethatalatlan nemzedékeknek megfestett és amelynél szebbet senki sem tűzhet ki célul egy nép elé sem. Gyakorlati aktuális feladatok nyelvére, lefordítva, e cél felé kell teljes erőnkiből törekedni, ha rendkívüli, de nem reménytelen zűrzavarainkból a társadalmi összhangot napjainkban meg akarjuk teremteni.

A Szemle szeptemberi számában megjelent felhívásra ugyanazon hónap 29-éről keltezve Szentirmai Imre tanártól megleghangú levelet kaptam, melyből a következő részeket idézem:

„A harctérről a civil életbe visszatérve, legelső olvasmányom véletlenül cikke volt a nemzeti összhangról. Minden sora, minden szava a szívemből jött. A lelkemben hozom a magyar frontok lelkét: a lázadó elégedetlenséget, a bajok okainak megismerését, az új Magyarország követel-

sét, de mindezt az ősi alapon, mindezt magyarul és magyar-
nak és mindezt építve s nem rombolva. A mi lelkünk elége-
detlen, de nem eltiporni, hanem jóvátenni akar. Undorodunk
a mai politikusoktól, de csak azért, mert inkább gyűlölik
egymást, inkább szeretik önmagukat, mint amennyire sze-
retik a hazát. Mi pedig sorsunk intézőitől a legnagyobb
hazafias áldozatokat követeljük, meg azt is, hogy szeressék
egymást és szeressenek minden magyart. Mindenki tudja
odakinn és mindenki tudja idebenn, hogy a radikális és
szocialista elem épp úgy túloz, mint a szélső konzervatívok,
de mivel az egyik haladni és javítani akar, a másik pedig
a hatalom birtokában kevés jót cselekszik, azt is későn, azt
is ügyefogyottan, azt is részrehajlóan, azért népszerűbb a
destruktív tábor. Százerek, milliók lesik az olyan cseleke-
detet, amilyen az Ön cikke volt. Aki tradicionális alapon
gyökeresen javítani akar, aki söpörni igen, de rombolni
nem, aki robbantani nem, de alapoktól kezdve építeni igenis
akar s akiről a jószándékot el is hiszik, annak ereje is lesz,
mert máról holnapra százerek marsolnak utána. Van ne-
künk egy csomó olyan emberünk, egyletünk, szövetségünk,
akik s amelyek nincsenek lelkükkel elkötelezve a dohos régi
rendszernek, sem a felforgatóknak. Vannak magyarok, akik
anélkül, hogy destruktívek lennének, nagyon akarnak refor-
málni. Hívjuk ezeket egybe, alkossunk egy társadalmi sza-
bad egyesület, hódítsuk meg az élni vágyó és megújhodni
kívánó magyarok szívét az elcsüggedés elől, szerezzük meg
eszméinknek keresztény és magyar hazafias egyesületeink
sajtóját. Kényszerítsük egyesülésre azt a sok bolond ma-
gyart, aki mind egyet akar, de mind széthúz. Olyan a levegő,
hogy csak két-három becsületes ember kell és egy tehetséges
ember és az a nagy egyesülés megtörténik. De nem politiká-
val, mert ez mindent megöl, hanem társadalmi szervezke-
déssel. Szeptemberi cikke után kérem Méltóságodat, legyen
a mi napjaink Széchenyije. Engedje meg, hogy mi fiatalok
az Ön szavát tette váltsuk, engedje meg, hogy ne csak éb-
redjünk, de a Méltóságod ébresztője után fel is keljünk.
Ha egyesülésünkben az idősek tekintélyét és befolyását a
fiataloknak adott munkaalkalommal párosítjuk, minden el-
érhető. A Szemle számára cikket küldök erről, Méltóságod-
tól pedig személyes kihallgatást kér régi olvasója, stb., stb.”

Én természetesen hasonló melegséggel válaszoltam s meg-
ígértem, hogy keresni fogom a találkozás alkalmát, de bizony azt
is elseperte az események néhány hét múlva reánk törő özönvize.
Azóta az idők nem voltak egy ily tömörülés számára kedvezők.
Ha élek és az ifjúság más elemeitől is hozzám érkezett felhívásnak
eleget tehetek, kész vagyok a felvetett és általam évtizedek óta
propagált eszmének – természetesen koromhoz képest – ismét
szolgálatába állani.

Mielőtt a sorsdöntő események által reám gyakorolt benyomásokról beszámolnék, a saját és inkább köztevékenységemről akarok a lehető tömörséggel megemlékezni. Az év első napján még megállapítom, hogy ha nyomott is a hangulatunk, egyéni bajaink miatt mégsem szabad panaszzkodnunk, amikor annyian sokkal jobban, hasonlíthatatlanul többet szenvednek. Akkortájt én is alaposabban foglalkoztam a választójoggal. Elolvastam a kérdés e korbéli röpiratirodalmát. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben ismételve részt vettem az idevágó törvényjavaslatnak előbb elvi, azután részletes tárgyalásában, mindig annak a meggyőződésemnek adva kifejezést, hogy a pars sanior et potior vezetését kell biztosítanunk, mert a választhatás inkább közmegbízatus, mint egyéni jog. A részleges érdekek képviselete csak annyiban jogosult, amennyiben nincs ellentétben az egésznek közérdekével. Így e jog megadása, vagy meg nem adása a néprétegeknek határozottan csak célszerűségi kérdés. Szerintem a női szavazati jog, nemkülönben a legtöbb helyen a titkos választás is, nálunk célszerűtlen és minden valószínűség szerint káros következményekkel járna. Ezeket február 12-én mondtam, ugyanazon hónap 18-án pedig gróf Tisza István jelenlétében gróf Dessewffy Emillel polemizálva, kifejtettem, hogy nem a statisztikából kell kiindulni, hanem a választójoggal felruházandóknak az egész szempontjából való megbízhatóságából. Hangoztattam, hogy szeretném, ha lehetőleg minden nagykorú férfi lakosnak meg lehetne adni a szavazati jogot. Engem a választók számának milliói nem ijesztenek, csak azoknak nem megnyugtató tulajdonságai. Pártoltam, hogy bizonyos idő elteltével a szavazati jog az állam nyelvének bizonyos fokú tudásához köttessék, mert ha a honpolgároknak megadatik az alkalom annak megtanulására és ők azt – különösen tüntetőleg – elmulasztják, akkor vonják le belőle ők, de vonjuk le mi is a konzekvenciát. Ettől is sokan tartottak, de bezzeg az elszakított részekben a csehek, oláhok és rácok a hivatalos nyelvvel nem bánnak oly félénken, mint azt mi, éhhetetlen magyarok egy félszázadig tettük. Hangsúlyoztam továbbá, hogy csak annak a valódi demokráciának vagyok a híve, mely – Bergson szerint – a készségnek általános elterjedésében áll, hogy a kevésbé alkalmas elemek jobb belátásuk és saját jól fölfogott érdekeik által vezetve, önként, nagyobb kényszer nélkül elfogadják az alkalmasokul felismerteknek a vezetését. Elítéltem a jobbra-balra hajlongást a választási blokkok létesítése által és azt a lenge nádszerű ingatagságot, melyet a minden elvi meggyőződés hiányát mutató volt ellenzéki pártvezérek tanúsítanak. Utánam Tisza szólalt fel egy konkrét javaslatot pártolni, velem nem polemizált, csak annyit jegyzett meg, hogy a statisztikának is fontosságot kell tulajdonítani. A törvényhozás ezirányú tárgyalásait is nagy figyelemmel

kísértem, de a rossz közlekedési viszonyok miatt nem jutottam hozzá, hogy amint terveztem, a Főrendiházban bővebben fejtssem ki nézeteimet.

A gazdák politikai jellegű, úgynevezett agrárprogramjának megállapításánál nem működtem aktíve közre, csupán egypár részletkérdéshez szoltam hozzá, mert sohasem voltam semmiféle egyoldalúság barátja s most annál kevésbbé akartam előmozdítója lenni. Ezt tudták rólam és ismervén elveimet, de a gazdák érdekei iránt való méltányos és igazságos odaadásomat is, passzív magamtartását nem kifogásolták.

Az Akadémia körében kifejtett tevékenységemnek csak két mozzanatára utalok. A tagok egy részével kötött korábbi egyezségem alapján, akiknek én hasonló esetben deferáltam, s amely megállapodásunk akkor jött létre, midőn Wekerle már és még nem volt újból miniszterelnök, tiszteleti tagnak ajánlottam Wekerle Sándort, akit azután fényesen meg is választottak. Darányi ez ötletről mondta, hogy valóságos maker of Kings vagyok. Én jelöltemet odavalónak tartottam és hatalmonléte nem hozott zavarba, de persze nem is ösztönzött. Ennek nálam nem is lett volna semmiféle célja. Azután sikerült Matlekovits Sándorral együtt keresztülvinnünk, hogy a Wahrmann Mór-féle aranyérmét ez évben Kvassay Jenő miniszteri tanácsosnak, az érdemes vízépítésnek ítélte oda az Akadémia. Emiatt ismételve nagy küzdelmünk volt, mert egyesek egy nagy hadseregszállítótól több százezerre rúgó adományt várván, habár formai nehézségek voltak vele szemben, általa akarták a bizottság ajánlottát megbuktatni. Mi erőlyesen szólaltunk fel, kiemelvén a valósághoz híven Kvassay Jenő érdemeit. Ez a derék tudós, ügybuzgó és nagyon szakavatott magyar ember a kommunista forradalom alatt honfíbijának lett áldozata, pedig a dunai kérdés tárgyalásánál roppant szükség lett volna elsőrangú szakismereteire és odaadó magyar érzésére.

Már mindenhonnan vissza akartam lassankint vonulni, de a tárgyalt évben ez nem sikerült nekem, mert minden téren, ahol valamivé megválasztottak, újabb és újabb dolgot adtak a fejlemények, sőt két újabb munkakörbe is hívtak, ahol szintén elég dolgom akadt. Ezek az újabb munkaterek az Országos Birtokforgalmi Bizottság és az Országos Munkásközvetítő Tanács voltak. Az előbbibe tagnak nevezett ki a földművelésügyi miniszter. Társaim ott a hercegprimás, négy volt miniszter, a minisztérium főbb hivatalnokai és a gazdasági érdekképviseltek főbb emberei voltak, elnökül gróf Dessewffy Aurélt nevezték ki. E bizottság volt hivatva dönteni a forgalomba jött birtokok adásvételi szerződéseinek kormányi jóváhagyása tekintetében, hogy a birtokforgalom se politikai, se gazdasági, se szociális szempontból ne alakuljon kedvezőtlenül a nagy állami közérdekre nézve. Lelkiismeretes pontossággal

akarván eljárni, nem egy esetben kellett bizalmas úton adatokat beszerezni. Különösen a vidékünkön előforduló ilyen esetek foglalkoztattak, mert azokba a nemzetiségi kérdés is erősen belejátszott. Ma ezt ott persze nagy bűnül rónák fel nekem, de azt hiszem, akkor is csak hazafiúi kötelességemet teljesítem. Eközben az aradmegyei közigazgatás és az ottani magyar társadalom vezető embereivel állandó összeköttetésben voltam. A nyári szünet előtt csaknem minden héten tartottunk ülést, amit a tagok már meg is sokalltak; ezért azután egy előkészítő bizottság útján akartak terheiken könnyíteni, de engem abba is belejuttattak.

Hasonlóan kényes pozícióba kerültem, midőn a kereskedelemügyi miniszter az Országos Munkaközvetítő Tanács elnökévé nevezett ki. Itt meg a szocialisták szemeiben voltam vörösposztó. A szociáldemokratáknak én és mindenki, aki a mai társadalmi rend alapján állott, elmaradott reakcionárius, akit az említett nobile officiumból is – amint írták is – ki kell füstölni. Én azonban nem engedtem megzavartatni magamat, hanem úgy az állandó választmányban, valamint május 8-án a kereskedelmi minisztérium nagytermében tartott alakuló közgyűlésen megállottam helyemet. Ez utóbbi alkalommal hosszabb elnöki beszédben fejtettem ki, hogy mi az álláspontom és mit tartok a tanács feladatának. Elmondtam: Tudom, hogy én nem tetszem mindenkinek, de Berzeviczy Gergely kifejezésével élve, nekem sem tetszik mindenki. Egyébiránt tekintet nélkül a személyes vonatkozásokra, a társadalmi összhang érdekében kötelességünk valamennyiünknek a munkásságnak a közérdekkel megegyező életérdekeit tőlünk telhetőleg szolgálni és megóvni. Jól ismervén a törvényt s a szabályrendeleteket és az intézmény szellemét, lehetőleg korrekt magatartásra törekedtem, ami úgy látszik némi olaj volt a felkorbácsolt hullámokra. A közbejött események miatt azonban ez a tanács sem folytatható valóban üdvös tevékenységet.

A Főrendiházban, mint annak most már minden tisztségétől szabadult független tagja, a bizottságokban és a nyilvános üléseken, nevezetesen a június 3-ikiban, az újabb adótörvényjavaslatok tárgyalásai során szólaltam fel. Elmondtam azokra vonatkozó nézeteimet, azután pedig Popovics Sándor pénzügyminiszter figyelmébe ajánlottam, hogy a tervezett nagy vagyoadóra vonatkozólag beható tanácskozásokat folytasson az érdekelt körökkel és így az annak behozatalával járó igen erős súrlódásokat igyekezzék megelőzni, vagy legalább lehetőleg mérsékelni. Ezt ő is csakugyan megvalósítandó gondolatnak vallotta és mihelyt készen lesz előtanulmányaival, a kívánt ankét összehívását is megígérte. Utolsó beszédemet a Főrendiház gyorsirodájában akkor néztem át, mikor ő saját felszólalásait. Azután, mivel már késő volt, autóján vitt, illetve küldött haza. Ez volt utolsó szereplésem a Felsőházban

a nagy felfordulás előtt. Elnökévé nemsokára Wlassics Gyula neveztetett ki, de akkor én már lenn tartózkodtam s a vasúti nehézségek miatt nem is utazhattam fel a még megtartott egypár ülésre.

Augusztus havában Magyarádon tanulmányoztam az ukrán, orosz és oláh különbékére és az új katonai nyugdíjtörvényre vonatkozó nagyobb szabású kormányelőterjesztéseket, mert azokra megjegyzéseim lettek volna, de azokat bizony sohasem tűzték ki napirendre. Tárgyalásuk alkalmával akartam abbeli elhatározásomat megvalósítani, hogy mint a Főrendiház tagja, érdemleges felszólalások útján fogom törvényhozói tisztemet betölteni. Egy negyedszázadig, tudniillik tizenöt évig mint képviselő, tízig pedig mint főrendiházi tag voltam aktív tagja a törvényhozásnak. Tevékenységem idejének több mint felét tehát a legisláció termeiben töltöttem el, mely alatt hazánk újabb kialakulását, de fájdalom bukását is közvetlen közelből láttam s túlnyomóan egyúttal fájltam is.

Ezzel áttérek 1918. évi bel- és külpolitikai helyzetünk változatainak ecsetelésére. Az év kezdete azzal a törekvéssel telt el, hogy a hatalmon lévő pártok vezetői a sok frakcióból álló koalíciót egységes tömör kormánypárttá alakítsák át. Ennek előmozdítása érdekében Wekerle kieszközölte, hogy a külön magyar hadsereg felállítását, mint oly kormányprogramot, mely a király jóváhagyásával történt, tehát mint az ő ünnepélyes ígéretét proklamálhassa. Ennek volt is bizonyos hatása, mert még Apponyi is hajlandóvá lett az 1867-es frakciókkal fuzionálni. Ő ugyanis egyik legfőbb közéleti feladatának már régóta azt vallotta, hogy a külön magyar hadsereget ki kell vívni, mert anélkül a nemzeti élet teljessége mindig csak jámbor óhajtság fog maradni és lehetetlen lesz a magyar állam tekintélyét a nemzetségek által lakott perifériákon megszilárdítani. Most, mikor annak lehetősége szerinte is kínálkozott, kötelességmulasztást vélt elkövetni, ha keresztülvitelét vonakodása által veszélyezteti. Az alkalmat nem volt szabad a függetlenségi pártnak sem elmulasztani, midőn egyik legfontosabb programpontjának adhatott életet. A függetlenségi párt többsége, főleg az ő befolyására, hajlandónak is jelentette ki magát az egyesülésre, míg annak kisebbsége -Bizony Ákos vezetése alatt - megmaradt a régi alapon, mert nem bízott a magyar hadseregre vonatkozó ígéret teljesülésében és mert a függetlenségi program egyéb nevezetesebb pontjairól, így a külön vámterületről és a jegybankról szó sem esett. Mind a háromért szabad kézzel, nyíltan tovább akart küzdeni.

Beavatottak úgy adták elő előttem a dolgot, hogy Wekerlének csakugyan volt a királlyal és a pártvezérekkel, ezek közt elsősorban Apponyival, egy írásbeli megállapodása, melyet ez utóbbi fogalmazott; de nagy hiányát látták, hogy a három pél-

dánynak egyikét sem írta alá az ingadozó király, akinek megbízhatatlanságát úgy látszik azok a férfiak ismerték a legkevésbé, akiket ez időben a legjelentékenyebb elhatározásokért a legnagyobb felelősség súlya terhelt. Érthető volt ily körülmények közt a székszis, mellyel erre a paktumra nemcsak a politikusok jórésze, de a nagyközönség is tekintett. Andrássy könnyen hozzájárulhatott a fúzióhoz, mivel ő úgyszólván az 1867-es alapon állott s mivel ő valami hasonlót már évek óta propagált. Pártja nem volt jelentékeny tényező, hiszen az elsősorban családtagjaiból állott, akik tüskön-bokron vele mentek. Volt ott egy csapat más, atyafiaival s vele elégedetlen, anyagi előnyöket hajhászó, vagy legalább mandátumbiztosítást kereső alak, akik mellett csupán néhány önzetlenül politizáló képviselő számított.

A Képviselőház februárius 1-én tartott ülésén jelen voltam s a főrendiek karzatán hallgattam végig azt a vitát, melyet bevezetve Wekerle megokolta új programját s azt a felhívását, hogy mostmár lépjen be mindenki a kormányt támogató új pártba. Apponyi és Andrássy belépésüket hosszabb beszédben okolták meg. Az előbbi egy súlyosabb betegségből alig felépülve, meggyengült fizikummal, de szépen szónokolva tette meg pártja nevében is e nyilatkozatot. A függetlenségek kinnmaradt része sok közbeszólással szakította meg beszédét, amelynek ennek következtében nem is volt oly hatása, mint várható volt. Andrássyval nem voltam megelégedve. Különben én ezt a fúziót helyesltem és naplomba azt írom róla: „Tömerdek bajaink közt jó volna, ha főbb embereink oly okosan tudnának cselekedni, mint ahogy beszélnek. Tisza, de csakis a választójog tekintetében fennálló különbségek miatt egyelőre nem csatlakozhatott e koncentrációhoz, melyet egyébiránt szintén helyeselt. A kormány kijelenté, hogy programját meg fogja valósítani s ha egyes fontosabb szavazásoknál nem lenne meg a többsége, a kapott királyi felhatalmazás alapján az országgyűlést fel fogja oszlatni s a felállított programra hivatkozva új választást rendel el”. Nemsokára Sztéryni, mint kereskedelmi miniszter, belépett a kabinetbe. A Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete nevében egy nagy küldöttség élén, az ő felszólítására, arra kértem őt, hogy annak elnökségét tartsa meg és hasson oda, hogy a szociálpolitika terén a nemzetközi érintkezés mielőbb megindulhasson. Annakidején ezt mi annál inkább szorgalmazhattuk, mert a világháború alatt sehosem bántak oly humánusan az idegenekkel, mint nálunk.

Nemsokára azután megindult a választójogi törvényjavaslat tárgyalása a Képviselőház illetve nagybizottságában, de a Vázsonyi-féle javaslattal szemben több lényeges pontnál Tisza

és a Ház többségét képező párt nagy ellenállást fejtett ki. Mély benyomást tett reám Tiszának a választójogi bizottságban februárius 15-én mondott nagyszabású beszéde, melyben adatokkal bőven illusztrálva hangsúlyozta, hogy 1848 óta a legújabb időkig mindenki egyetértett abban, hogy a radikális választójog a magyar nemzetre és a nemzeti államra a végveszedelmet jelenti. Bizonyos határig el kell menni a szavazati jog kiterjesztésével, de ahol a lét vagy nemlét kérdése kezdődik, ott meg kell állni. Részletesen kimutatta, hogy az ellenkező eljárás nemzetiségi szempontból mily eltolódásokat vonna maga után sok helyen, köztük Arad megyében is. Másutt pedig a felforgató elemek túlnyomóságára vezetne. Nem igaz, hogy a fronton lévő katonák ezt a jogkiterjesztést kívánják. Ha ezt nem kapnák meg, szembe merne kerülni velük, de nem merne akkor, ha visszajövnék a harcukról, itt a hazát elveszettnek találnák. Esdekelve kért mindenkit, gondolja meg, hogy mi forog kockán. Könyörgött, hogy fogjanak össze, de az újabb Mohács előtt és nem után, a magyar nemzet veszélyben lévő létének megmentésére. A szavazati jog túlságos kiterjesztését egyértelműnek tartja a nemzetgyilkolással.

A választójogi visszavonást a nagyközönség józanabb része állandóan fájalta. Szemere Miklós, aki azóta elhunyt, március 12-én a Nemzeti Kaszinóban fényes politikai lakomát adott, amelyre az összes pártok vezérei és főbb emberei hivatalosak voltak. Felköszöntőt nem mondtak, hanem a vendéglátó egy nyomtatott felhívást tétetett minden teríték alá, amelyben ez állt: „Megvallom, miért édesgettelek ide benneteket. A veszély sok embert hoz egy kalap alá. A veszedelem most a bolsevista áramlat. A külső ellenséggel szemben megvédett bennünket vitéz hadseregünk és hű német szövetségünk; a bolsevizmus ellen védjük meg mi magunkat. Az utolsó órában szólok hozzátok: Magyarország sorsáról van szó.”

Ezen aggodalmakkal szemben szinte fáj az embernek, ha egyes, eddig okos és hazafias embereknek tartott politikusok, olyan könnyen, többé-kevésbé ügyes, de üres dialektikával tették túl magukat az aggodalmakon. Lépten-nyomon lehetett hallani, hogy – mint Andrassy mondta – a magyar nemzeten úgysem lehet akkor segíteni, ha a radikális választójog arra nézve életveszélyes. A választójogi bizottságban gróf Klebelsberg Kuno kimutatta ez állítás tarthatatlan voltát, adatokkal bizonyítván a magyar elem fokozatos és folytonos gyarapodását az ország nemzetiségi többségek által lakott vidékein. Mikor minden nemzet erősödni kíván és saját házában meg akarja tartani mindenáron a vezetést, akkor éppen csak nálunk lenne bölcsesség az, amit minden más helyen bárgyúságnak tartottak

és tartanak. Április 17-én erről ez áll naplomban: „A király visszavonta a házfelosztás iránt a kormánynak adott felhatalmazást és így az megbukott. De állítólag azért is adta be lemondását, mivel külügyminiszternek Buriánt neveztek ki, akit a reá féltékenyek Tisza exponensének tartanak.” A következő napon pedig ezt írom: „A politikai helyzet válságos. Úgy látszik, a jobb felfogás győzött. Nagy baj a király ingatagsága. A német császár mondása szerint, sok botorságot követ el egymásután.”

A koncentráció gondolata van előtérben. Az 1848-as alkotmány- (a fuzionált új) pártban a kompromisszum miatt Tiszával szakadás állott be. Április 22-én írom tovább: „A politikai híradat felszínre hozta Apponyi nevét mint miniszterelnökét. Nagyon szkeptikusan fogadják. Ma választójogi nagy munkássztrájk volt. Bolond dolog; egyébiránt most a bolondságoknak van legtöbb kilátásuk a megvalósulásra. Képtelen helyzet, képtelen emberek.” Április 29-én: „A Főrendiházban, Károlyi Gyula grófnál tartott értekezletünk értelmében, ahol gróf Bethlen Istvánnal, gróf Sigray Antal stb. mellett én is résztvettem a tanácskozásban, nagy, impozáns tüntetés volt a Képviselőház felosztása ellen, ami beláthatatlan bonyodalmakra vezetne. Úgy hallom, hogyha nem is formaszzerűen, de a kormány és Tisza közt a választójogi előterjesztésre vonatkozó kompromisszum jött létre.” Május 7-én: „Wekerle már újból miniszterelnök.”

A legújabb Wekerle-kormány május 11-én mutatkozott be a Képviselőházban. Őt a választójogi blokk elemei árulással vádolták, mindenféle, részben visszaadhatatlan titulusokkal tisztelték meg, mert nem vitte – nem is vihette – minden megállapodásukat keresztül.

Ezalatt a világháborús helyzet kezdett erősen ellenünk fordulni. A csehek elképesztő árulásai, az amerikaiak erőteljesebb fellépése érezhetően kedvezőtlen hatást gyakoroltak. Mint azelőtt a szerbekhez, most az oroszokhoz átpártolt csehek ellenünk csapatokban tömörültek, s mint cseho-szlovák hadsereg az ántánt részére, ez által talán túl is becsült, szolgálatokat tettek. Különb a mi embereinkkel szemben úgy viselték magukat, mint a kannibálok. Nekem elbeszelték, hogy az első honvédpótzászlóalj tisztgyűlésén egy a szerb hadifogságból visszaérkezett népfelkelő főhadnagy eskü alatt vallotta 1917. évi december 12-én, hogy a szerbeknek magukat megadott cseh katonák, akiket a szerbek az elfogott magyar katonák őrizetével bíztak volt meg, hallatlan embertelenségeket követtek el: az elfogott és elhalt magyar katonák húsával táplálták a többi magyar katonákat. Azok elhalálzásának pedig az volt az oka, hogy nem bírtak a menekülő szerbekkel lépést tartani, mert már kimerültek és az embertelen csehek által lelövettek. Egy szerb őrnagy előbb megszánta és élelmiszerral látta el

őket, ezt az élelmiszert azonban a magyar hadifoglyok őrizetével megbízott cseh katonák megsemmisítették. Ilyformán 30.000 magyarországi hadifoglyból Olaszországba nem jutott el több 6000-nél, a többi vagy úgy, ahogy írák, vagy ott szerzett betegségekben pusztult el. Ilyesmikre nem voltunk elkészülve és csak most látjuk, hogy a monarchiában miféle vad „civilizáltakkal” kellett együtt élnünk. Földünkre, folyóinkra, népünkre, testünkre éheztek és midőn mi híven teljesítettük kötelességeinket s heíyt álltunk, az álnokul ellenségeinkhez szegődő aljas népiségeknek dobattunk oda áldozatul. Most érthetjük meg az igazán elnyomott és rabigába hajtott népek szenvedéseit.

Június közepén egy-egy időre úgy tetszett, mintha a harctéri helyzet javunkra fordult volna, de ugyanakkor veszítettük el a „Szent István”-t, az egyetlen magyar eredetű dreadnoughtot, melynek magyar műszaki erők által való építtetését Fiúméban még láthattam.

A különbékétárgyalások már ez év első hónapjában megkezdődtek Oroszországgal és Ukrajnával. Az első politikai orosz forradalom után oly hatalmas volt még ott az ántánt befolyása, hogy köztünk minden közeledést lehetetlenné tett. A szocialista, a bolsevista forradalom azonban annak vezetőit, Lenint és a zsidó Trockijt egyéne-en a központi hatalmakkal való békére utalták. Ezt az alkalmat diplomáciánk meg is ragadta és az első békekötés Ukrajnával létrejött. Túlbecsültük annak értékeit. Károly király február 12-én arról szözatot intézett mindkét állama népeihez. Ezt a tényt az isteni Gondviselés iránti hálával üdvözölvén, abbeli bizalmának adott kifejezést, hogy azt mihamarább követve, az általános béke fogja köszönteni az emberiséget. Kijelenté, hogy már trónraléptének pillanatában az volt a sziklaszilárd elhatározása, hogy a küzdelmet csakis a béke érdekében folytatja és most teljes bizalommal tekint a közeli boldogabb jövőbe. Azután jött a viszontagságos menetű orosz béketárgyalás s ennek befejezéséül a bolsevizmussal kötött egyezmény, melynek nyomása alatt Románia is kénytelen volt béke iránt tárgyalásokba bocsátkozni. Az alkudozások Buftéaban kezdődtek és Bukarestben fejeztettek be. Részünkről Czernin külügyminiszter, Németország részéről Kühlmann államtitkár vezették azt, a magyar kormányt pedig Szerényi képviselte, de ő már csak a végső szövegezésre érkezett oda.

A király bizakodó hangulatát a nemzet hajlandó volt osztani. Pedig erre ok tulajdonkép nem volt. A döntő tényezők nem azok voltak, amelyekkel megegyeztünk, hanem a nyugati hatalmak. Ezek pedig egy tapodtat sem akartak közeledni. Hiszen Czernin és Hartling grófok békeajánlataira előbb Wilson, azután pedig az angol miniszterelnök, Lloyd George, határozott visszautasítással feleltek. Az Északamerikai Egyesült Államok elnöke

akkor pótolta ismeretes 14 elvi pontját még négygel, melyeket mi hajlandók voltunk a magunk előnyére magyarázni, holott azok nagyrésze olyan volt, mely tényleg ellenünk irányult, a többit pedig tetszésszerint mindenféleképp lehetett forgatni. Az övénél kevésbé sima, de egyenesebb és őszintébb volt Lloyd George válasza. Ebben kimondta, hogy a Németbirodalom jelenlegi vezetői még mindig nincsenek abban a hangulatban, hogy józan békefeltételeket vitassanak meg az antantban egyesült szövetségesekkel. Az említett józan feltételek pedig furcsa világításba kerültek, midőn kijelenté, hogy az angol kormány a legcsekélyebb mértékben sem térhet el az általa felállított hadicélokra vonatkozó korábbi kijelentéseitől.

Februárius vége felé az új kommunista orosz kormány amaga félhivatalos közlönyében, a Pravdában, közölte az olaszokkal 1915-ben kötött titkos szerződést, amelyben a nyugati nagyhatalmak Olaszországnak kötelezőleg mindent odaígértek, amit szíve-szája csak kívánt. Czernin Ottokár gróf közös külügyminiszter parlament és delegáció nem léteben április 2-án a bécsi városházán hosszú beszédben nyilatkozott a külügyi helyzetről. Nevezetesen e beszédében az az állítása, mely szerint Clemenceau megkérdézteté tőle, hajlandó-e a békéről tárgyalni és milyen alapon? A Berlinnel történt megállapodáshoz képest ő állítólag azt válaszolta, hogy igen s nincs is más komoly nehézség, csak az Elsass-Lotharingiára vonatkozó igény. Erre Párizsból azt felelték, hogy ily alapon nem lehet tárgyalni. Ebből később polémia fejlődött ki, mert Clemenceau a maga avanszát, mely Czernin szerint csakugyan megtörtént, egyszerűen letagadta. Kijelenté Czernin még ezeket is: „Hadseregeink bebizonyítják az antantnak, hogy a franciák és olaszok területeinkre vonatkozó aspirációi utópiák, melyek rettenetesen megbosszulják magukat.” Bővebben méltatta az Oláhországgal kötött békét. A területi nyereségek legnagyobbbrészt lakatlan hegségek és kizárólag sztratégiai szempontból voltak szükségesek. A gazdasági kikötések enyhébbek lettek, ha Románia akkor akart volna velünk tárgyalni, mikor Oroszország. A vezető gondolat vele és Ukrajnával szemben az, hogy a monarchia élelmiszer- és anyagszükséglete biztosíttassék. Nem lesz kifogásunk az ellen, ha Románia többet nyer majd Besszarábiában, mint amennyit veszít velünk szemben, mert az ő politikája odairányul, hogy újból megalapozza jó szomszédi viszonyunkat. Egyedül Oláhországtól függ, – Czernin szerint – hogy sorsa miként fog alakulni. Általában nem akarunk mást, mint háborítatlan fejlődésünket a jövőben. A világdrama utolsó fejezete kezdődött meg s nincs messze az idő, midőn a legutóbbi évekre, mint egy hosszú rossz álomra tekintünk majd vissza.

Ma azonban Czernin ezen be nem vált jóslatainál sokkal érdekesebb beszédének az a része, melyben arra utal, hogy ellen-

ségeink reményei, melyek a háborút meghosszabbították, a mi bel-politikai viszonyainkon és bizonyos politikai vezérek viselkedésén alapultak, akik nem csekély mértékben a csehek táborába tartoztak. Czernin újból hangoztatta: „Már közel voltunk ahhoz, hogy tárgyalásokba bocsátkozzunk a nyugati hatalmakkal. De a szél hirtelen megfordult s pontosan tudjuk, mikor határozta el az ántánt, hogy jobb lesz még várni, mert a nálunk történő parlamenti és politikai események följogosítják őket arra a reményre, hogy a monarchia hamarosan védtelen lesz. Míg fiaink oroszánokként küzdenek, a nép pedig önmegadással szenved, addig a népképviselők áskálódnak az annyira bevált német szövetség ellen. Nem találnak egy szót sem a cseh csapatok árulásai és az ellenséghez való átcsapása ellen, hogy azután gazdul saját hazájuk és bajtársaik ellen harcoljanak, a magyar államtól részeket akarnak elszakítani s beszédek tartanak, melyek valóságos felhívások az ellenséghez a harc folytatására és így újból fölkeltik ott a már-már haldokló háborús tébolyt. Masaryk nem áll egyedül, vannak Massarykok a monarchia határain belül is. Felhívja az összes jóakarúakat, hogy fogjanak össze a hazaárulás ellen. A legutolsó, a döntő harcról van szó.”

Ez a beszéd fontos történelmi okirat, mely sokat megmagyaráz, de egyúttal vádirat is a mi embereink ellen, akiknek egy része szintén és pedig öntudatos gazsággal már akkor hazaáruló volt, másik része pedig féktelen gyűlölködése által hajtva, előmozdítá a hazaárulást. A cseho-szlovákoknak mint hadviselő félnek az ántánt részéről történt elismertetése eleinte itt nem tűnt fel oly veszélyes dolognak, mint amilyen valóban volt. Maga Tisza is csak a vele kapcsolatos terjeszkedési törekvés miatt bélyegezte meg kelletlen arcátlanságnak, mert a Felvidék bekebelezését követelték. Abban teljesen igaza volt Czerninnek egy később tartott beszédében, hogy a magyar politikusok a saját glóbusukra visszavonulva, az ezeréves magyar állam területi épségét oly drága és szent valaminek tekintik, melyről azt hitték, hogy amennyire ők tartják azt kegyeletben, épp annyira ellenségeink sem fognak afelett egykönnyen napirendre térni. A veszély nagyságát, melyben forogtunk, nehéz volt felfogni, mert legjobb, legáldozatkészebb hazafiaink is elbizakodottak voltak. De bizony olyan alakok is voltak, akik nem áldozni, hanem legalább is politikailag nyereszkeskedni akartak. Nemcsak a szociáldemokraták csináltak frontot a választójogi megegyezés ellen, miközben népcsalásról, lócsiszárlásról, Wekerléről, mint hazug politikai szélhámosról beszéltek, hanem az újonnan megalakult negyvennyolcas alkotmánypártnak csaknem fele is meg akarta hiúsítani az egyezséget s a szocialistákkal való szolidaritás fenntartását fontosabbnak jelentette ki, mint a vezető magyarságnak az akkori helyzetben sorsdöntő egységét.

Jól mondta valamivel előbb, Apáthy Istvánnal polemizálva, egyik keresztény hírlapunk, hogy „ennek a mai nagy időnek méhe terhes súlyos és sötét veszedelmekkel. Államférfiaink részint léhák és könnyelműek, részint ingatagok és hiúk, részint vakok és cinikusak. Attól féltünk, hogy nyomorult pártviszályaik a háborúnál is réme-sebb veszedelmeket készítenek a számunkra, ha idejekorán magukba nem szállanak s hamut nem hintenek a fejükre.” – És hát nem szálltak magukba.

Május 7-én Andrásy, Apponyi és Vázsonyi együtt is kisebb-ségben maradván a 48-as alkotmánypártban, onnan negyven-harmadmagukkal kiléptek. Apponyi lemondott a vallás- és köz-oktatásügyi tárcáról, helyébe ismét gróf Zichy János jött.

Június 24-i naplómban ezt olvasom: „Az ántánt össze akart veszíteni minket Németországgal, azután meg nemzetiségeinket izgatja, s mindenféle ígéretekkel a monarchia és Magyarország felbontásán dolgozik. Intrikákban és pénzben, kémekben, emisszáriusokban, izgatókban és honárulókból nincsen hiány. Adnak nekik bizony pénzt nemcsak a cseh Masaryknak (amit ez később nyilvánosan be is vallott), hanem az oláhoknak is, akiktől a magyarországi radikálisok is elfogadták a garast, hogy Kolozsvárott és Aradon lapot indítsanak, melyben oláhbarát vezércikkeket közölnek és a magyar köz- és magánélet bomlásán buzgón munkálkodnak. Nyíltan beszélnek adatokról, amelyek ez üzemekre vonatkoznak. Egy néhányat, mely az „Aradi Hírlap”-ra vonatkozik, nekem Bukarestből hoztak.” És az angol hírlapok ezt nevezték idealisztikus politikának a realiztikus némettel szemben. A háborús eszköz felhasználásában a németek bizonyára kíméletlenek és gyakran brutálisak is voltak, de a korrupció dolgában a mesteri ellenségeink igen gyenge tanítványainak bizonyultak. Az, hogy Párizsra 120 kilométerre hordó ágyúkkal lőj jenek, hogy a Zeppelinek angol keleti városokban kárt okozzanak, alig volt szükség s ezek igazán blöffszámba mehetnek. De pénzzel, korrupcióval és csábítással belső zavarokat szítani korántsem tudtak úgy, mint az angolok. Nem hiszem, hogy a júniusi nagy sztrájkban ne lett volna benne, ha rejtve is, az ő kezük. Ez a sztrájk Budapesten kívül kiterjedt a vidéki városokra is. A vidéken e miatt j ódarabig semmiféle hírlapot nem kaptunk, a fővárosban pedig csak rendőri, illetve katonai fedezettel jártak, néha így sem, a villamos kocsik.

Június utolsó napjaiban más szerencsétlenség is ért bennünket. Az olaszországi fronton offenzívánk összeomlott, mert miután csapataink átkeltek a Piavén, a megáradt folyó a hidakat elvitte, vagy pedig az ellenséges repülők tették tönkre. E miatt hirtelen vissza kellett vonulnunk. Hogy ennek meg kellett-e történni és hadvezetőségünk ebben mennyiben hibás, annak megállapítása a

sok védekezés után nehéz. Tény, hogy nagy veszteségünk volt emberben s erkölcsi és anyagi tőkében. Kárainkat alig lehet felbecsülni s vajmi kevés vigasztalás, hogy az olaszok is sok embert vesztettek ez alkalommal. Több mint 100.000 katonánk hiányzott, azonkívül 12.000-et az olaszok fogtak el. Roppant készleteink könnyen szerzett zsákmányként jutottak kezeik közé, a politikai hatás pedig egyenesen felbecsülhetetlen volt, mert Olaszország már a belső összeomlás küszöbén állott, pedig ha ez ott bekövetkezik, a miénk valószínűleg elmarad, vagy hasonlíthatatlanul enyhébb alakban jelentkezik. Mint állam és nemzet már el voltunk szegényedve, pedig most a végső erőfeszítésre kellett magunkat elhatározni, mivel béketárgyalásokról a teljes eltiportatást kívánó ántánt hallani sem akart. A nyugati fronton voltaképp a maga nagy tankjával lett úrrá, melyek páncélos, óriási automobilon, valóságos mozgó várak voltak és a legkitűnőbb építkezésű lövőárok felett is elhaladhattak. A németek eleinte az ő valóban tökéletes tüzéségükkel bizonyos sikerrel védekeztek ellenük. De az amerikaiak homályos gázok terjesztése által gondoskodtak arról, hogy ne mutassanak jó célpontokat. Így azután az ántánt hadereje a németek nyugati frontját voltaképp a füstfellegek leple alatt áttörte. A németek taktikája jóidéig az volt, hogy visszavonultak, miközben a francia vidékeket a felismerhetetlenségig elpusztították, hogy ezzel a támadást késleltessék. De a békekötés után ezt a taktikájukat a jóvátétel kötelezettsége következtében roppant drágán fizették meg.

A monarchiában megkezdődött a teljes bomlás és felfordulás. Csodálatos, alig hihető hírek jöttek forgalomba, melyek azonban széles körökben találtak hitelre. A közvélemény különösen Bécsben, a Piavénai szenvedett nagy veszteséget Zita császárnénak és királynénak tulajdonította, akinek állítólag megesett a szíve honfitársai szorongatott helyzetén. Ha ugyanis ez az offenzíva sikerül, akkor Itália valószínűleg válságos helyzetbe jut. Neki tulajdonították azt a levél-affairet is, mely IV. Károlynak az ő fivéréhez, Sixtus herceghez intézett s a franciáknak békeajánlatot tartalmazó levele körül fejlődött ki. Ezt a levelet Károly király védekező nyilatkozata szerint állítólag meghamisították, mert abban – szerinte – oly passzusok nem voltak, melyek Németországgal szemben illegalitást képeztek volna. Clemenceau azonban – mint ismeretes – a levélváltás anyagát publikáltatta, ami kínos helyzetbe hozta nemcsak Károly királyt, hanem a felelős államférfiakat is, névszerint Czernin külügyminisztert, aki épp úgy nem bírt annak elküldéséről tudomással, mint a magyar és német kormány sem. E miatt Czernin, úgy látszik egy magánkihallgatáson megmondta a maga véleményét, a fejedelem és minisztere közt így támadt éles ellentét következtében az utóbbi visszalépett.

Czernin egy későbbi nyilatkozatában kijelentette, hogy az eset miatt Károly császár-királynak nem tehet többé szolgálátokat.

Veszélyesek voltak e pillanatok, hiszen az ántánt arra törekedett, hogy Németországot és az osztrák-magyar monarchiát megfossa nagyhatalmi állásától. Az angol-szász világalalom szándéka kétségtelenné vált, pedig mindig azt hangoztatták, hogy Németország törekszik arra, ami képtelenség volt. Ekkor megjegyzem naplómban: ha pedig az angol világalalom bekövetkezik, akkor Európában egy emberöltőre megszűnt a békés élet lehetősége. Az önmérséklet hiánya nemcsak az egyesekre és a nemzetekre, hanem a fajokra nézve is szerencsétlenséget idézhet. Július végén megjegyzem, hogy Európa kimerül Amerika és Japán javára. Ha ez utóbbi Kínát megszervezi, az előbbi is formidábilis hatalommal kerül szembe.

A választójogi törvényjavaslatot a Főrendiház két ülésben egy nap alatt intézte el. Mindenki nagyon sietett annak tető alá juttatásával úgy, hogy nekem csaknem lehetetlenné vált az érdemleges hozzászólás. Különbben sem törtem magamat a kínos felutazással, mivel az ipari munkások is utcunque megkapták megfelelő képviselőtüket, a nők szavazati joga elég nagy többséggel már a Képviselőházban elbukott, a felsőben pedig semmi kilátás nem volt annak visszaállítására. A belpolitikában a Tisza vezérlete alatt álló képviselőházi többség és a 48-as alkotmánypártnak Wekerlével maradt része fúzióra készült. Apponyi és Andrássy tulaj donkép párt nélkül maradtak. Augusztus 4-én így okoskodom: „Amerika közbelépése tehát mégsem volt csupán nevetséges bluff. Az angol-szász fajta következetes magához, midőn hatalmát az egész földtekére ki akarja terjeszteni. Ime, most Oroszországban szítja a tüzet és az ottani szociális forradalmat is hatalmába akarja keríteni. Augusztus 10-én írom: „Az ántánt minden oldalról erősen nyom minket. Érzésem, hogy Tiszának igaza van, midőn azt állítja, hogy nagy veszélyben forgunk. Ezt látszik bizonyítani a központi hatalmak uralkodóinak személyes találkozása is, hogy a helyzetről tanácskozzanak. Az talán már későn is jön, hiszen diplomáciánk, elsősorban a német, azután a miénk, valósággal csődöt mondott.” Ily körülmények közt anachronizmus volt részemről a brestlitowski és a bukaresti békeszerződések tanulmányozása, hiszen azoknak a valóságban már csak olyanféle történelmi értéke volt, mint a magyarádi szőlőben talált Boulanger-féle históriának az 1870/71. évi francia-német háborúról.

Az ántánt ezidőben kezdte déli frontját újból jobban erősíteni. Tehát ott is nagy meglepetésekre lehetünk elkészülve. Habár mindezt láttam, sőt naplómban is megírtam, egyszer-egyszer mint például szeptember 3-án, még fel-felbukkannak illúzióim. Ekkor azt a megjegyzést teszem, hogy a német front a nyugaton

épp oly ruganyos, mint amilyen volt a keleti, ahol azután mégis csak megtörte az ellenfelét.

Szeptember közepén következett be a most már grófi rangra emelt Burián István külügyminiszterünk demarsa, mellyel a béke megbeszélése iránti készségünket jelezte az összes hatalmagnál és evégből a Wilson-féle 14 pontot fogadta el tárgyalási alapul.¹⁴⁾ Én már akkor gondoltam, hogy ennek a lépésnek nem lesz meg a kívánt sikere. Ez egypár nap múlva kétségtelenné is vált, de nem is történhetett másképen, hiszen a harcéri helyzet reá nézve annyira kedvezőbbé lett. Már akkor megjegyzem, hogy a „kultúrában rohamosan esünk vissza. A munkafelosztás helyett mindenütt a munkahalmozás van napirenden. Készleteink, szakavatott embereink száma, s általában munkaerőnk ijesztően fogy. Sem új dolgot csináltatni, sem a régieket, még az épületeket s azok fedeleit tataroztatni nem lehet s a legszükségesebb javítások is óriási nehézséggel járnak.” Ez mind ízelítő a közel jövőből”. Szeptember vége felé kifakadok osztrák szövetséges társunk ellen, aki nemzetiségeinket most is hol nyíltan, hol leplezve ellenünk bujtogatja.

Most elsősorban a délszláv kérdés rendezésének szüksége lépett előtérbe. Úgy tudom, hogy gróf Tisza István IV. Károly király megbízásából járt lenn Horvátországban és Boszniában, hogy a politikai helyzet sebeit kutaszolja. Ő tett is ott látogatásokat, de leginkább csak fogadta a különféle pártárnyalatok hozzá irányított főembereit s azokkal tárgyalt. Szeptember 27-én értesültem arról, hogy az antant csapatai Macedóniában áttörték a bolgárok védővonalát. Megjegyzem ekkor, hogy most sok függ a bolgár nép lelkiállapotától. Ez a nemzet már régebben küzd, mint mi s valószínűleg ki is van merülve. Körülzáróhatásunk az antantnak már nagyjában sikerült is, kintartásunk mind nehezebbé válik. A német sztratégák szerint nincs ok arra, hogy bátorságunk megtörjék, de én jól tudtam, hogy ennek az áttörésnek igen nagy politikai következményei lesznek.

Harmadnap igen zavaros körülmények közt utaztam Budapestre. Feleségem kénytelen volt a magyarádi szüretre átmenni. Kis unokahúgom, Clair Elluska, aki ekkor szintén nálunk tartózkodott, Lenkével Magyarádra készült, hogy végre szüretet lásson, aggódó szülei azonban, tartván a zavargások fokozódásától, táviratilag kérték, hogy vigyem fel magammal Budapestre. A vasúti fülkében gróf Károlyi Gyulával találkoztam, aki igen előzékenyen mindjárt helyet csinált mindkettőnknek, különben állva maradhattunk volna. Tőle kaptam a friss hírlapokkal a legújabb híreket is a roppantul megromlott helyzetről. Tudtuk immár, hogy most a végső rettenetes bonyodalom következik be reánk nézve. Az úton sokat politizáltunk. Budapesten Thék Endre várt reánk automo-

bujával s Elluska édesatyjával és baljóslatú intelmekkel jelezte, hogy rossz sors vár hazánkra.

Másnap október 1-én az „Országos Magyar Gazdasági Egyesület” bizalmas elnöki tanácsának ülésén voltam jelen. Ott igen beavatott, miniszterséget és főrendiházi elnökséget viselt urakkal jöttem össze, akik kétségtelennek jelezték az ország nagy részének idegen csapatokkal történő megszállását s valószínűnek mondták, hogy a megmaradó részt Károlyi Mihály és bandája tönkre fogja tenni. Ezt épp ily módon előadva Darányi Ignácól is hallottam, ami szóról szóra bekövetkezvén, az ő éleslátásáról tanúskodik.

Szomorú jövőnket minden higgadtan gondolkozó ember valószínűnek tartotta. Hiszen csupa gonosz kuruzsló tolakodott az ország kormányrúdjához: hazaárulók, radikálisok, kozmopoliták és szociáldemokraták. Ezek spekulatív álhazafiságukkal, nagy ántántbeli összeköttetésekkel és befolyásukkal csaknem kérkedve, mind önhittebben és vakmerőbben léptek fel. Belső helyzetünk a teljes összedúlással már ekkor fenyegetett. Én folyton azt ismétlgettem magamban, hogy bátorság, hiszen rosszabb időket is megúsztunk már, de bizony a végromlás tüneteit magam előtt sem tudtam eltitkolni. Nagy nyugtalanság közepett utaztam le csakhamar Aradon át a magyarádi szőlőbe. Aradon csak egy befolyásos rokonunknak, az akkori városparancsnoknak kocsiján és kíséretében juthattam el az éji szállásomul kitűzött másik rokonunkhoz. Másnap reggel szakadó esőben nagy sietve egypár látogatást tettem, melyek révén akartam megbízható értesülést szerezni az ottani állapotokról, amelyek reánk most elsőrendű fontossággal bírtak. A főispánnal csak két közömbös szót válthattam, habár kétszer voltam nála, mert nővérének, Horthy Miklós feleségének viruló hajadon leánya hagymázban reménytelen betegen feküdt; még aznap meg is halt. Bementem az alispánhoz is, olyan előérzet-tél, hogy ez búcsúlátogatásom lesz a magyar Arad megyének székházában, ahol közéletem jórésze lezajlott. A legszomorúbb sejtelmek közt beszélgettünk a derék Schill Józseffel, talán utolsó magyar alispánunkkal, a bekövetkezendő csapásokról, melyek hazánkat és elsősorban a magyarságot fenyegették. Kiemelte, hogy mily végzetesen érhet s mily leverő lehet reám nézve a gondolat, hogy Arad megyének nagy része esetleg idegen nyelven fog adminisztráltatni. Én megvallom, nem is gondoltam magamra és veszteségeimre, de a köz iszonyú csapásait annál fájdalmasabban éreztem már előre. Ily hangulatban jutottam ki Magyarádra, megint csak protekció segélyével. Szüretünk mindenkép rosszul sikerült, sem a termés, sem a fegyelmezetlen munkásság nem vált be.

A béke utáni vágy, sőt esengés már rendkívül heves volt nálunk. A fegyverszünet kérése komolyan napirendre kerülvén, a radikálisok és a szocialisták oly szemtelenekké váltak, hogy a

jobbérzésűek az általános békeóhajtás mellett is megbotránkoztak rajta. Október 9-én írom: „A politikai helyzet a lehető legfeszültebb. Talán sohasem függött annyi egy ember elhatározásától, mint most Woodrow Wilsonétól, mellyel békeajánlatunkra felelni fog. Akkor ugyanis gróf Burián forma szerint békeajánlatot kért tőle 14 pontja és annak függelékei alapján. Ez szokatlan lépés volt, mert az elvek igen ruganyosak voltak és az illető pontokba a legellentétebb dolgokat is bele lehetett magyarázni. Tudtam, hogy az összes konstellációk Magyarországra nézve is épp oly kedvezőtlenek, mint a központi hatalmak többi szövetséges államaira nézve és mégsem tudtam elszakadni attól a titkos reménytől, hogy sorsa talán mégis jobb lesz a többié-nél.” Október 11-én írom: „Az utolsó jelenségek azt mutatják, hogy a központi hatalmak elvesztették a háborút. A nagy túlerővel és erkölcsi kíméletlenséggel szemben nem csoda. Nyerni csak az amerikaiak és az angolok nyertek, habár ez utóbbiak is eleget vesztek. A mi nemzeti létünk is kockán van. Sohasem voltunk az állambölcsestre annyira reá utalva és sohasem volt belőle oly kevés részünkön, mint most. Nem jó a holnapra gondolni, mikor a ma is annyira vészteljes. Ha Magyarország most tényleg földaraboltatik, rosszabb helyzetbe jutna, mint amilyenben volt a mohácsi vész után, mert a világ fenyegető nemzetközi berendezkedése kevés reményt hagy területi integritásunk helyreállítására. Az előrelátás és az erkölcsi tényezők elhanyagolása vezetőink részéről most íme borzalmasan megbőszülj a magát. A nemzetet egy félszázad óta minden irányban erősíteni és egységesíteni kellett volna, mint ahogy azt Széchenyi tanácsolta, de ezt senki sem vette figyelembe. Egyébiránt a maradék Magyarország is csak az ő tanításaihoz alkalmazkodva lesz fenntartható, különben – mint ő mondta – az is az idegenek martalékaul esik.”

Október 15-én írom: „A világhelyzet rendkívül károsan alakult ki reánk nézve. Roppant kemény békefeltételeket fogunk kapni. Hazánkat nemcsak megcsonkítják, hanem belügyeinkbe is be fognak avatkozni; nemzetiségeinket uralomra juttatják a magyarság felett, úgy hogy az velők nem élhet meg. A népek itt egymást fogják pusztítani és a balkáni állapotokat sokkal nagyobb területen örökítendik meg. Ezt mint a filloxerát, Amerikának köszönhetjük. Törökországot megsemmisítik, Németországot megalázzák és úgy fognak vele bánni, mint egy kiskorúval. Mi sem maradunk urak a saját hazánkban, az angol-amerikaiaknak és csatlósaiaknak leszünk mint heloták kiszolgáltatva. Ez oly élet, melyet nem lesz érdemes végig élni.”

Október 17-én: A „világbéke” a teljes káosszal fenyegeti a világot. Gróf Károlyi Mihály úgy ágál, mint egy eszeveszett. A Képviselőházban nem átalotta mondani, hogy a világháborút

mi okoztuk és zsarnokai voltunk nemzetiségeinknek. Az ántánt ellenben maga az igazságosság és a legfelsőbbrendű humanizmus netovábbja. Rendszer van ebben az örületben. Lovászy Márton és Vass János azzal kérkedtek, hogy ők ántánt-pártiak. A király, mint császár, Ausztria területén proklamálta az őt szuverén államot, de azok uniójáról nem beszélt. Hussarek osztrák miniszterelnöknek ezt az örületes javaslatát a magával tehetetlen Károly elfogadta, aki mindig az utolsónak ad igazat, akivel beszélt, meg nem gondolva a természetes következményeket és magával ragadja a sok százados dinasztiát az örvénybe, ahol visszahozhatatlanul el fog merülni. A monarchia bomlása elementáris erővel indult meg. Ausztria feloszlása tartahatalanná tette a dualizmust. Még gróf Tisza István is kénytelen volt a tiszta perszonál unió alapjára állani, ő, aki mindig a dinasztia világhistóriai misszióját hirdette. Wekerle miniszterelnök kijelentette, hogy ez maga után vonja a külügyi képviselő teljes önállóságát is. Egy azonban bizonyos, az, hogy közjogi tekintetben most nincs különbség a magyarok közt. Itt volna az utolsó pillanatban a teljes egyetértés ideje. Most csak a megfizetett gaz kalandorok és a nemzetköziesek azok, akik még duhajkodhatnak. Ezeket a nemzeti lét érdekében ártalmatlanokká kellene tenni, mert itt nem akarhat egy komolyabb és jó magyar sem proletár államot látni, ahová pedig üzelmeik okvetlenül vezetnek.”

Október 20-án mintegy per summás apices történetet írva, mondom naplómban: „Úgy alakult a helyzet, hogy Wilson választát 120 millió ember visszafojtott lélekzettel várja. Most az ő szavaitól függ reánk és az antantra nézve a legtöbb. Ha ő valóban bölcs ember, akinek szívében igazságérzet honol s aki magát, mint árbitert mundi szereti feltüntetni, akkor az agyonsanyargatott népek felélekeznek. Ellenben ha csak doctrinair dialektikus és ellenségefén hangolt faiseur, akkor jövönk a lehető legsötétebb kilátásokkal terhes. Sok optimista hírlapi kacska röppen fel, de azokat nem érdemes figyelembe venni. Nálunk az ántánt által megvásárolt elemek tombolnak. Általában rebesgetik, hogy csakugyan igaz, amivel Mihályt unokatestvére, gróf Károlyi Imre gyanúsította, mikor szemébe vágta, de adatok nélkül, hogy pénzt fogadott el. Elöttem egy másik rokona azzal vádolta a kormányt, hogy erélytelen volt, ha tudott róla, mert nem fogatta el. Megjegyzem, hogy erről alább részletesen beszélek.

Október 21-én írom: „Rémülettel értesültem Wüsonnak Lansing által aláírt és október 18-án kelt nem várt lesújtó válaszárol, mely szerint a cseh-szlovákok és a jugoszlávok, mint az ántánt által elismert hadviselő felek, akik elismertetése megváltoztatta a helyzetet, jogosítva vannak nem többé az ő nemzeti autonómiájukról, hanem esetleg teljes állami függetlenségükrol

tárgyalni. Hozzájuk utasítja a monarchiát elsősorban. Sohasem gondoltam, hogy ily képtelenség és ádáz gonoszság lehetséges a mai civilizált világban. Ilyesmit még nem gondolt ki valóban iskolázott elme, ha az ellenségé is. Az őszinteségnek és a logikai hiánynak netovábbja ez. Ezzel Wilson megszünt szfinksz lenni, de az ő korcs mentalitásának oly képét mutatta be, mely a monarchiát és hazánkat meg akarja semmisíteni, de emellett eszközeinek megválasztásában a legnagyobb perverzitás által vezetteteti magát. Minden pontozata, föltétele és tengerentúli humanizmusának szemforgatása aljas hazugság. Ily körülmények között, ha még megvan, csak a végsőre határozhatja el magát a nemzet.”

A következő napon ezt írom: „A cseheknek vagy pláne a tótoknak, akik amazokkal sohasem szövetkeztek és ma is békés magyar honpolgárok, hadviselő felekként való elismerése oly farce, mely a dolgokat a fejük tetejére állítja. A csehek sem éppen mind hűtlenek, csak az árulók és megvásárolt s felizgatott követők. A császár öt államot proklamáló ismert kiáltványa is csak Ausztrián belül ajánlott fel nekik állami szerkezetet, mely határaikon nem terjedhet túl. A tótok bekapcsolása pedig brutális rablás. Mit mondjunk az olyan tudósról, aki könyvet ír az államról s a gyakorlatban úgy bánik vele, mintha merőben analfabéta volna. Wilson különben egészen rosszhiszemű azzal a kijelentésével, hogy velők és ne övele tárgyaljunk, mert az csupán ürügy s mint olyan is együgyű, a komoly béketárgyalások elhalasztására. Ezt okosabban és méltóságteljesebben is el lehetett volna érni. Egyéb-iránt Németország magatartása a mienkre is vissza fog hatni. Nincs kizárva, hogy az, – ha csak ott nem jön közbe valami – ne a végsőig védje magát, mielőtt kapitulálna. Most megint éspedig az utolsó kockarázás kínjait érezzük. Kimondhatatlan csapás, előtt állunk.”

Az október 20-i hírlapokból értesültem az előző napnak belső állapotainkra nézve annyira döntő fontosságú eseményeiről, melynek színhelye a magyar Képviselőház volt. Október 23-a egyike ez év legérdekesebb és legeseménydúsabb napjainak. A történetek akkor kaleidoszkópszerűen, gyorsan és színesen változtak és peregték le egymás után. Ha akkori naplójegyzeteimet összehasonlítom az egykorú hírlapok részletes tudósításaival, azt találok, hogy azok a fejleményeknek csupán címfeliratait, melyek mindegyike mögött egy-egy új világ nyilatkozott meg. A Képviselőházban a jelzett napon az úgynevezett indemnítási vita folyt. Annak során az alldeutschok és hazafias oláh honfitársaink nevében beszéltek. Brandsch Rudolf szász képviselő beismerte, hogy itt a németek annyira elszórtan laknak, hogy területi elkülönülésükről nem lehet szó, de oly jogokat követelnek, melyek nemzeti kultúrájukat és fejlődésüket örök időkre biztosít-

ják. Követelik a német nyelv használatát a közélet minden terén és az igazgatás minden ágában. Mihályi Péter ellenben a mármarosai románok nevében igazán hazafias és eléggé nem méltányolható beszédet mondott, melyben faj rokonai érdekeinek védelme mellett az ország egysége és jövője által követeltekről sem feledkezett meg. Ez még normális tárgyalás volt.

A délutáni ülés egészen más jellegű volt. Apponyi nagyobb beszédet mondott, melyben hangsúlyozta, hogy a munkapárt és az 1848-as alkotmánypárt egyesülését ő csak formulának tekinti, pedig a rémesen beteg helyzetet csak realitásokkal lehet orvosolni. Ezt a hiányosságot egyesegyedül úgy lehet pótolni, ha a kormányzást az általános választójogra építjük. Egyetért Tiszával abban, hogy a belső békét minden körülmények közt és minden áron fenn kell tartani. Ha ennek föltételeit megszerezzük, akkor a rendbontók ellen a legszélsőbb eszközöket is alkalmazni kell. Wilson válaszáról szólva elismeri, hogy a cseh nemzet realitás, ellenben a cseh-tótság fantazmagória. Wilson nagy ellentétbe jön önmagával, ha tótjainkat 14 pontjának függeléke dacára odaajándékozza a cseheknek. A tótok a legkiválóbb lojalitást és hősiességet tanúsították a harctereken. Hiszen Wilson maga mondta, hogy a népeket nem lehet önkényesen ide-oda taszigálni, mint a sakkfigurákat. Veszélyeztetett határainkat feltétlenül megbízható csapatokkal kell védelmezni, mert ezek elsősorban mégis csak erre kötelesek és ha helyzetünk ma már nem is reménytelen, de azzá válnék, ha délkeleti határainkon sikerülne az ellenségnek betörnie, mert ez a tehetetlenség végleges bizonyítéka volna. Meg kell teremteni mindenekelőtt a belső kohéziót, hogy az országban is egységet teremthessünk.

Ez a beszéd a zavarok előidézését már elhatározó turbulens elemeknek sehogysem volt inyére. Iszonyú kázust csináltak abból, mely azonban nem volt egyéb műfelháborodásnál azért, hogy ugyanaznap délelőtt Debrecenben a királyi pár részvételével megtartott egyetemi ünnepélyen, midőn a király az új egyetemet felavatta és a magyar nemzetnek fényes jövődőt jósolt, a zenekar a magyar kormány több tagjának jelenlétében a régi katonai szokáshoz híven a Gotterhaltét játszotta. A Károlyi-párt emberei erre hivatkozva éktelen lármával tették a további tanácskozást lehetetlenné. A szünet után a Képviselőház elnöke, Szász Károly, a kormány hozzájárulásával azt a katonai eljárást a legnagyobbfokú fegyelmezetlenségnek és tapintatlanságnak bélyegezte meg. Ez a rendszer – szerinte – utolsó napjait éli és az a gyakorlatban soha többé érvényesülni nem fog. Alig állott helyre e kijelentésre a csend, a tervszerűen botrányokat rendező Károlyi-párt egy fellázító fiúmei eset híret dobta a forrongó Képviselőházba. Maga Károlyi Mihály vitte az erről szóló táviratot párhívéhez, Balla

Aladárhoz, hogy szólási jogának használata közben azt rögtön felolvassa. E távirat szerint: „Aznap reggel a Fiumében állomásozó 79. számú közös gyalogezred, melynek legénysége horvát, fellázadt és teljes fegyverzetben a honvédlaktanya elé vonult, azt körülvette s a 3-4000 emberből álló legénység abba benyomulván, az otlévő honvédséget lefegyverezte. Azután végigvonult a városon, megszállta a dohánygyárat és törvényszéket s az ott tartózkodó fiúmei királyi ügyészt elfogta. Betörték a fogházba, a rabokat szabadon eresztették. A rendőrség velük szemben megfutamodott. Megszállták a pályaudvart is s a vasúti síneket Delniceig felszakították. A kormányzó telefonon kért katonai segítséget”. Roppant zavargás keletkezett erre s a tanácskozást azonnal megszakították.

Ez a távirat kapóra jött a Károlyi-pártnak, amely felé az Apponyi- és Andrássy-párt fiatalabb tagjainak áramlata is sodródott már az előző napokban a Tisza-Wekerle fúzióval szemben. Ezek nem általános nemzeti tömörülést kívántak, hanem kizárólag a baloldali párttöredékek koncentrációját akarták létrehozni s annak élére szerintük radikális politikus kell. Ezek most összegyűjték a fejüket, de ezzel egyidejűleg két más értekezletet is tartottak még a szünet alatt. Egy ilyen értekezlet során Tisza kijelentette, hogy bár meggyőződése szerint az általános választójog az országra nézve veszedelmet jelent, most nem olyan időket élünk, hogy ezzel a kérdéssel tovább izgathassák a közhangulatot; meghozza tehát azt az áldozatot, hogy hozzájárul a választójogi reformnak a programba való felvételéhez, ha koncentráció jön létre, melynek célja függetlenségünk és integritásunk megvédése.

A szünet alatt – mint mondtam – egyik értekezlet a másikat érte. Külön is, együtt is tanácskoztak a mérsékelt és a rendbontó elemek, akiknek a bomlasztás volt egyedüli közvetlen céljuk. Amazok nemzeti koncentrációt, ezek a józanabbak kizárásával baloldali tömörülést kívántak. A baloldali pártok a kupolacsarnokban nyilvános értekezletet tartottak. A szájaskodók élén Hock János volt a legzajongóbb. Mindnyájan a kormány lemondását követelték. Károlyi Mihály a maga jellegzetes hápogó beszédében kizárólag baloldali koncentrációt sürgetett. Ugyanezt ajánlotta Andrássy is. Ellenben Apponyi kötelességének tartotta kijelenteni, hogy ebből az új alakításból nem szabad kizárni senkit sem, mindenkit oda kell engedni, aki jóhiszeműen jön. Ez volt a jelzett értekezleten az egyetlen hazafias hang. Némelyek az ott hallgatódzó Pop Csicsó Istvánt is hallani kívánták, de ő – jól tudta, hogy miért – kitért ez elől a megtiszteltetés elől. Gróf Batthyány Tivadar felszólalása után azután elhatározták, hogy holnap a királyhoz mennek és tőle a kormány elbocsátását kérik.

A szélesebbkörű tanácskozásban az összes pártvezérek és Wekerle vettek részt, aki azután személyesen telefonon beszélt a királlyal. Este végre egynegyed tíz órakor az újból megnyílt képviselőházi ülésen Wekerle bejelentette, hogy a jelen viszonyok közt nem tartja magát alkalmasnak az ügyek továbbvitelére s olyan kormány kinevezését fogja ajánlani, mely a Ház minden egyes pártjának közreműködésével alakul meg, sőt magában foglalja azokat a nemzeti erőket is, melyek ott még nincsenek képviselve. Sürgős azonban az ország határainak biztosítása is, azért okvetlenül haza kell hozni a magyar hadseregnek az ország határain kívül lévő részeit; míg egyrészt eziránt biztosítókat kíván szerezni, másrészt a belső nyugalmat is mindenáron meg kell óvni. Mikor a miniszterelnök a nagy zajban beszédét befejezte, a hírlapírói karzatról éles kiáltás hangzott el, hogy „éljen a sajtószabadság, le a cenzúrával”. A rendbontó képviselők tüntetően tapsoltak a karzat felé. Szóval a tervszerűen bomlasztok kerültek felül.

A józanabb elemek engedékenységeért a felelősséget igazságosan csak úgy lehet megállapítani, ha tudjuk, hogy miért voltak a többiek kisebbségük mellett is oly határtalanul vakmerők. A nyomok e részben a királyhoz vezetnek, aki a maga balszerűségében és megbízhatatlanságában szinte Károlyiék játékszerévé lett. A felforgatásra irányuló öntudatos működésük a megijedt királyra való számításon alapult. Tisza a sok tárgyalás és a Képviselőház e napi utolsó ülése után azt mondta, hogy „az ország olyan, mint egy nagy lázas beteg; én a legnagyobb lelkinyugalommal engedtem, de óhajtom, hogy nemzeti koncentráció jöjjön létre, mert a szélső radikalizmus, ha kezére játszik a hatalmat, felforgatná és végromlásba döntené az országot”.

Mikor a magyar Képviselőházban a vázolt jelenetek történtek, a horvátok Zágrábban tüntetést rendeztek Wilson október 18-i nyilatkozata alkalmából, melyet Lansing útján az osztrák és magyar jegyzékre küldött. Zágrábban a házakat mind fellobogózták, az ottani nemzeti tanács kijelentette erre, hogy követeli a független, szabad és demokratikus délszláv állam kiépítését; a trieszti szlovén nemzeti tanács hasonlóképp határozott, a cseh képviselők már csak vendégeknek tekintették magukat a bécsi Reichsratban, az amnesztiát nyert Kramarčák kiutaztak, hogy a párizsi cseh kormány tagjaival találkozzanak s a velük folytatandó tanácskozásokban a cseh-tót problémát a maga egészében felölleljék. Prágában magyar és német katonákat nem akartak megtúrni, Tusár, a Reichsrat egyik cseh alelnöke kimondta, hogy a magyaroknak a felvidéki megyéket mielőbb ki kell üríteniök, mert különben az ántánt csapataival gyűlik meg a bajuk. Ugyanekkor, amidőn ezek történtek, IV. Károly így szónokolt Debrecenben:

„Förlélkül lelkem minden reménye, ha hű magyar nemzetemre gondolok, mely ezer éven át minden veszedelemmel és sorscsapással dacolva, győzelmesen küzdötte le a legsúlyosabb világesemények hatását. A nemzet királyával egyetértve mindenütt és mindenkor meg tudta őrizni tekintélyét és hatalmát.” Éppen akkor beszélt így, midőn legmagasabb, felkent személyében első volt, aki ezeket aláasta, miként az az alábbiakból világosan ki fog derülni. Kevés nappal előbb Károlyi Mihály Cegléden beszédet tartott, melyben azt mondta, hogy ő mindig békét akart s ez az ő „bűne”. Nem a békeszándék, hanem az volt az ő bűne, hogy olyasmire vállalkozott, amire nem született, de ha lett volna is képessége, arra a feladatára soha nem készült.

Feltétlenül hiteltérdemlő forrásból értesültem a következőkről. Vázsonyi Vilmos, az akkori igazságügyi miniszter kétségtelen adatok alapján tudta, hogy gróf Károlyi Mihály az ántánt megbízottaival tárgyal, de adatok szóltak amellet is, hogy a bolsevizmus embereivel is állandó összeköttetésben van. Volt államtitkára, dr. Sebess Dénes mondta nekem, hogy Vázsonyi annak veszedelmét leghamarabb ismerte fel. A honvédelmi minisztérium egy főhivatalnok és egy hírlapszerkesztő tanúskodtak ellene. Ezek jelentéseiből tudták, hogy Svájcban oly páncélszekrénye – s a feje – van, mely jelmondatra nyílik. Minden előkészület megtettek már, hogy Károlyit 1918. évi március havában, tehát több mint egy félévvel a bomlás előtt, elfogják és szigorú eljárást indítsanak ellene. Ezt azonban a király nem engedte meg. Ugyanazt tette tehát más alakban, amit a cseheknek adott szerencsétlen amnesztiával. Kapkodott, ellentétbe jutott önmagával s míg a magyar nemzet jövő nagyságáról dikciózott, kéz alatt odaígérte a cseheknek, délszlávoknak az ország egy-egy nagy darabját, remélvén, hogy azokat a hozzá és a haza iránti hűségre hangolja. Erről sokat beszélhetne és beszélt is nekem Wekerle, aki a király szavát a sok ünnepélyes kijelentés után bizonyára nem találta szilárdnak. Most, amikor már a politika boszorkánykonyhájába is betekinthetünk, a felelősség megállapításában nem szabad egyoldalúan enyhéknek lennünk.

Október 25-én írom: „Az országos felfordulás Budapesten nem enyhült, sőt fokozódik. Fájdalom, a politika előterében mindig csak Károlyi van. Politikusaink fejüket vesztették; az tulajdonkép nem is volt soha a maga helyén. Minden egyes nem-magyar „Nemzeti Tanács” egy-egy darabot akar kiszakítani Magyarországot szervesen élő testéből, nemcsak a cseh-tót, oláh, rác, hanem most már az ukrán, sőt az osztráknémet is.”

Október 26-án írom Lökösházán: „Szinte sajnál, sőt fél az ember a vidékről elmenni, a vasúti utazás, a rémítő spanyolnáthajárvány (csak Budapesten 18.600 ember betegedett meg s

ezek közül sokan meg is haltak); az élelmezési nyomorúságok és a szörnyű politikai állapotok rémítenek. A kormányzatra vállalkozók öngyilkossággal határos engedményeket követelnek. Jellemző Czernin az a mondása, hogy a magyarok még nem ébredtek fel abból az álmukból, hogy ez a világraszóló orkán meg fog állani a Lajtánál. Fiúméban rövid időre helyreállott a rend egy székeley ezred közbelépésére. Most mutassa meg Andrássy, hogy mint külügyminiszter mit tud!”

Október 28-án ezt írta: „Károlyi Mihály nyíltan ántátpártinak vallja magát, amit eddig nem mert tenni. Úgy látszik, emiatt a király szemében a helyzet embere; de ő csak a legszélsőbb parlamenti és azon kívüli elemekkel, a radikálisokkal és szocialistákkal együtt akar kabinetet alkotni. Programmpontjai: rögtöni béke, a szélsőségig menő demokrácia (ami már a teljes ochlokrácia). Azok fejében ígéri az ország integritását, de nagy (valószínűleg Jászi-féle) engedményekkel a nemzetiségek javára. Csakhogy ezek már így sem állnak kötélnek, nekik a teljes függetlenség, sőt a dinasztától való elszakadás kell. Gaz és ostoba politikusok a végromlás szélére sodorták a magyarságot. Minél jobban szenved, annál jobban ragaszkodom hozzá.”

Míg én így okoskodom, azalatt éppen e napon, október 28-án roppant horderejű események játszódtak le fővárosunkban és a monarchia más politikai gócpontjain. A király megbízta József főherceget, amiről a főherceg egy kiáltványban értesítette a nemzetet, hogy a viszonyok oly rendezését vigye itt keresztül, mely Magyarország teljes önállóságát és függetlenségét nemcsak biztosítja, de életbe is lépteti. Őszintén hirdeti a rögtöni békét, az állami terület épségét és egységét, az összes nemzeti erők egyesítését s a törvényes rend megővését. Nem diktátor, csak homo regius, de aki maga elé hívja az összes politikai árnyalatok képviselőit, még Garami Ernőt, Kunfi Zsigmondot és Jászi Oszkárt is. A miniszterelnökségre két név volt előtérben: Károlyi Mihályé és a gróf Hadik Jánosé. Hadik csak hatvanhetesekből alkotta volna meg a kabinetet, az előbbi viszont csak szélsőket, szocialistákat s három mérsékeltet vett volna be kabinetjébe, de természetesen a saját kiválasztása szerint.

József főherceg megbízatásának különben igen furcsa előzményei voltak. A király Gödöllőn hagyván családját, egypár nappal a debreceni ünnepség után Bécsbe utazott s felszólította az éppen Bécsben lévő Károlyit, hogy bizonyos ügyek tisztázása végett úgy miként van, menjen fel hozzá. Károlyi huszonnégy óráig várta a király üzenetét, vagy az új külügyminiszternek és az új osztrák miniszterelnöknek, Lammasznak látogatását. Végre megunt a különös várakozást s azt jelzé, hogy ő hazautazik. Erre az volt a telefoni válasz, hogy csak menjen a vasúti állomásra, ott majd

József főhercegtől megtudja öfelsége elhatározását. Csakugyan egy vonaton utaztak Budapestre s akkor tudta meg a királyi herceg megbízását. Hívei cselszövést sejtettek, pedig csak fejtelten kapkodás történt. Gyülevész párthíveitől azután éktelen, komikus részletekben gazdag ovációt kapott. Ezt megelőzőleg is volt már tüntetés mellette, melynek két emberélet esett áldozatul és 70 sebesültje lett. Károlyi nem kapott kormányalakításra vonatkozó megbízást. Ezt gróf Hadik Jánosnak adták, de baloldali s nem nemzeti koncentráció alapján.

Ugyanazon a napon hozta a hivatalos lap a legfelsőbb kéziratokat, melyek egyike Buriánt fölmenté a külügyek vezetése alól és aranygyapjas vitézzé tette, másika pedig gróf Andrássy Gyulát közös külügyminiszternek nevezte ki. Ő azután e minőségében Burián fogalmazványának némi módosításával felelt Wilson október 18-i jegyzékére. E jegyzék tarthatatlanságát mégjobban kideríté a vele egyidőben kiadott félhivatalos közlés. A cseh nemzeti tanács Prágában azonnal át is vette a kormányzatot, a helytartósági hivatalnokok letették a fogadalmat s a cseh nemzeti tanács szolgálatába állottak; a katonák levették sapkáik rózsáit és a kokárdákat, helyükbe vörös-fehér szalagokat rakván fel. Az ottani magyar katonaságot visszavonták. A prágai örömdiadalt egypár nap múlva követte a zágrábi. Ott a szabó proklamálta az elszakadást Magyarországtól, a dalmaták és szlovének nevében pedig Ausztriától és a dinasztiaától is kikéltotta csatlakozását a délszláv birodalomhoz. A József főherceg által a beteg Mihályi Tivadar oláh nemzeti párti elnök helyett kihallgatáson fogadott Vajda (Voevod) Sándor is így nyilatkozott: „Önrendelési jogát, melyet a monarchia külképviselete is elismert, a román nemzet is gyakorolni akarja. A békekongresszuson saját képvisellel kíván bírni. A végleges döntés kizárólag a román nemzetgyűlést illeti meg.”

Míg ezek az érdekelt politikai gócpontokon történtek, Károlyi Mihály, vagy inkább azok, akik rángatták, megszervezték a Nemzeti Tanácsot és annak intézőbizottságát, mely csupa szélsőségekből, szocialistákból, akiknek egy része kommunis-tává vedlett, alakított meg. A mérsékeltnek külön tanácskozása – még a Hadik-kormány kinevezése előtt – minden jóirányú fogadkozásaival, csakhamar túlhaladott állásponttá lett. Az ország kormányzata csakugyan az utcák porába hullott és elszánt felforgatók kezébe került. Hiszen az előttevaló napon sötét alakok Batthyány Tivadar gróf és Böhm Vilmos elnöktele alatt a Nemzeti Tanácsban követelték Károlyi miniszterelnökségét s Lovászy Márton kijelenté, hogy a maguk igaza mellett fel-emelik nemcsak szavukat, hanem ha kell, az öklüket is. Garbai Sándor proklamálta, hogy le kell dönteni az osztályuralmat, amit

a legkeményebb eszközökkel készek végrehajtani. Jászi Oszkár szerint pedig a forradalom már itt van. Búza Barna beszéde alatt, melyet később a Károlyi-pártkörből intézett a tömeghez, felhangzott, hogy „éljen a forradalom, éljen a köztársaság”.

Ilyen volt Budapest képe, mikor én oda felutazóban voltam. Az úton, október 30-án értesültem gróf Hadik János miniszterelnökké történt kinevezéséről. Naplóban ezt írom róla: „Ha meg tud birkózni a helyzet nehézségeivel, szerintem nem rossz választás, de félek, hogy arra már nem lesz képes. Félek, hogy a kinnrekedt radikálisok és szocialisták felborítják a helyzetet, pedig most a magyarságnak egységben kellene tömörülni.”

Kétórai késedelemmel érkeztünk meg Budapestre, ahol egypár óra múlva tört ki a forradalom, mely – mint íram – valószínűleg bolsevizmusnak ígérkezett. Thék Endre automobilján jöttünk haza és bútorszállító kocsijának emberei csaknem erőszakkal vették ki a málharaktárból poggyászainkat, melyek különben épúgy elvesztek volna, mint teheráruszállítmányaink.

Ezalatt országrengető dolgok történtek, melyek hitelességéről lelkiismeretes utánjárás nyomán győződtem meg. Károlyi és bandája együtt tanácskoztak az Astoria szállodában. A városparancsnok akkor báró Lukachich Géza altábornagy, a Mária Terézia rend vitéze volt, aki megbízható és elegendő katonai erő felett rendelkezett. Ő ezen az éjjelen Károlyit embereivel együtt el akarta fogatni, de készen kellett lennie arra is, hogy kénytelen lesz a felbuzgatott, részben szervezett tömegbe lövetni is. Akkor a király alteregója Magyarországon József főherceg volt. A nevezett altábornagy az engedelemért hozzá fordult. A főherceg azonban ezért nem akart felelősséget vállalni, hanem azt kívánta, hogy a felhatalmazást egyenest a királytól kérje, mert attól a jelen esetben oly sok függött. Telefonon Bécsbe fordultak tehát az engedelemért. Onnan azonban azt jelentették, hogy a király már alszik. Az izzó helyzet azonban újabb sürgető telefonozást tett mulhatatlanná; annak válságos volta megokolttá tette, hogy öfelsege mielőbb értesíttessék róla, mert az ő beleegyezése nélkül sem meg nem tehetik, sem el nem halaszthatják a föltétlenül szükségeseknek tartott intézkedéseket. Erre a királyt csakugyan felébresztették és megokolással mindent eléje tártak. A király megint megbocsáthatatlanul gyöngye volt és nem fogván fel a helyzet rettenetes komolyságát és a kellő rendelkezés elmulasztásának roppant horderejét és csak azt tartván szeme előtt, hogy szívéhez nőtt családja Gödöllőn tartózkodik (ahonnan csak később menekült három automobilon), arra a kérdésre, hogy szabad lesz-e szükség esetén a tömegbe lövetni, kimondta az országra, de reá nézve is végzetessé vált válaszát, hogy – nem! A felbujtott tömeg és még inkább a bujtogatok látván, hogy nem lett semmi bajuk, s abban az

alaposnak bizonyult meggyőződésben, hogy megijedtek tőlük, hogy a tényleges hatalom – ami igaz is volt – elveszte a fejét, még hevesebben kezdtek lázongani. Báró Lukachich erről az esetről könyvet írt, mely némileg enyhébben ítéli meg a királyt. A vezérek ujjongtak diadaluk érzetében és siettek is hatalmat magokhoz ragadni. Lukachichnak is menekülnie kellett s csak leleményes rejtőzködés által szabadult meg a tömeg bosszújától.

Október 31-én szakadó esőben indult meg az első szociális forradalom, vagy talán helyesebben államcsíny. Minden fontos tényező meghódolt a Nemzeti Tanács előtt, mely a forradalmi elemekből állott. Kora reggeltől fogva leírhatatlan lázongás folyt a főváros minden utcájában. Én Üllői-úti lakásom ablakaiból néztem azt. A katonák sapkarózsáikat letépték s teherautókon futották be óriási munkás- és csőcselékkíséret mellett a várost. A határra készülő menetszázadokat a pályaudvarokon visszartartották. Minden szétbomlani látszott. Délután Károlyi Mihály miniszterelnökségét hirdették ki, estefelé már a kormánytagok névjegyzékét is olvashattuk. Ha névleg nem is, de tényleg az már túlnyomóan szocialista minisztérium volt, mert a nem szocialisták is hozzájuk szítottak. A Nemzeti Tanács minden tényezőt felszólított a csatlakozásra és kiáltványt adott ki a rend helyreállítása érdekében, de proklamált elveinek végrehajtása csak az anarchiát jelenthette. A délutáni órákban még nagy mozgalom, de vacsora után már feltűnő, szinte félelmes csend uralkodott az utcákon. Mi csak másnap tudtuk meg, hogy e félnap alatt mily rémes dolgok történtek. Félhat órakor Tiszát agyonlőtték. Naplómban így fakadok ki: „Átok van rajtuk, melynek súlya agyonnyomhat bennünket. Az asszonyok nálunk megsírátták őt. A magyarság és én, pedig elég távol állottam tőle, szegényebbek lettünk egy nagy értékkel. Esze, jelleme toronymagasságra emelkedett a többi politikusoké fölé, csak bölcsesége nem. Olyan áldozatkész, bátor magyar hazafi volt, akihez manapság senki sem fogható. Még évtizedekig támasza lehetett volna az elárvult magyarságnak. Félek a szociális felfordulástól.”

Tisza István meggyilkolásának szomorú történetét a bírósági vizsgálat már lényegben kiderítette. A Városligeti Hermina-úti Roheim-villában lakott, ahol a végzetes éjjel beállott fordulatot alig sejtették. A családja a Lékai-féle merénylet után menekülését váltig sürgette, de hallani sem akart arról. Délelőtt két gyanús alak kikémlelte a ház helyrajzi viszonyait azzal az ürüggyel, hogy valami cseh főhadnagyot keresnek. A szomszéd villa tulajdonosa az egyik embere által kihallgatott beszélgetés alapján, hogy t. i. „még a nap folyamán alatt végeznek Tiszával”, levélben értesítette őt erről. Sógora Sándor János útján pártjával közölt politikai rendelkezése az volt, hogy miután Károlyi Mihályt a király minisz-

terelnökké kinevezte, ne ellenkezzenek, sőt az ország rendjének biztosításában támogassák őt. Reá vagy 8 csendőr vigyázott, de ő nem akarván azt, hogy azok az utcán örködjenek, helyet adatott nekik az épület földszintjén. Délután félhatkor fegyveres katonák léptek udvarába. Tisza egy Browning-pisztolyt vett kezébe s felesége és unokahúga, Almássy Denise grófnő társaságában várta a történetűket. Négyen léptek be szobájába s arra a kérdésre, hogy mit akarnak: „Magát keressük”, – förmedt rá az egyik – „maga idézte fel a háborút, a legnagyobb uszító volt, aki sok százezer ember halálát okozta. Ezért lakolnia kell”. Tisza erre nyugodtan válaszolta: „Tévedésben vannak, a háborút nem én okoztam, a nemzetközi helyzet feszültségéből született és senki sem fájlalja jobban nálam a kiontott magyar vért.” „Hasztalan”, – volt a türelmetlenkedők felelete, – „maga a legnagyobb bűnös, most ütött az utolsó órája”. De a Tisza kezében lévő pisztoly zavarta őket. „Tegye le a revolvert”, követelték. „Miért tegyem le, a maguk kezében is fegyver van. Tegyétek félre maguk is, akkor én is leteszem.” A hölgyek ott álltak szorosan Tisza mellett, aki nem akarván magyar vért ontani, önként letette a pisztolyt egy kópárkányra. Ekkor a gyilkosok a hölgyek távozását követelték, „mert különben ...” vijjogta egy hangjuk és a négy közül hárman tüzelésre emelték fegyvereiket. Erre Tisza gyöngéden eltávolította magától a grófnőket. E pillanatban eldőrdült a három fegyver. Tisza elbukott és a hölgyek rémült sikoltozással borultak vérző testére. Egy pillanattal még élt, azalatt ezt mondta: „Ennek így kellett történnie!”. Azután észrevevén, hogy a fiatal Almássy grófnő homloka is megsérült, elhaló hangon azt kérdezte: „Hogyan, te vérzel?” „Oh! az semmi”, – felelte ez zokogva. „No akkor Isten velünk”, – sóhajtott. Ezek voltak utolsó szavai. A haramiák katonaruhában még egyszer töltöttek, de látván, hogy gonosz művet befejezték, távoztak. A csendőrökhöz a merénylők előbb lementek, némelyek szerint valami írást mutattak nekik. Hogy velük egy húron pendültek-e, vagy félrevezették-e őket, még nem derült ki, csak az, hogy sem a merénylet alatt, sem utána nem mutatkoztak. Harmadnap temetése is nagyon szomorú volt. A család néhány tagján és tántoríthatatlan barátján kívül alig jelent ott meg valaki. Csak a hozzá legközelebb állók kísérték le Gesztre. Odament a halottaskocsit gyalázatos síhederek meghajigálták, de ott a sírboltbatételnél megjelent meghiúsítottan a falu apraja-nagyja. Különös, hogy Károlyi Mihály hamarabb, semhogy a halottkém a halál beálltát megállapítá, részvéttáviratot, majd el nem fogadott koszorút küldött, szalagján e felirattal: „Emberi kiengesztelésül.”

Hogy kik gyilkolták meg gróf Tisza Istvánt, azt sokáig csak sejtették, mert sem Károlyi Mihály, sem Kun Béla uralma alatt nem indult meg a vizsgálat. Tény, hogy az októberi forradalmi

előkészületek során az előre el volt határozva. Az előbbi kormányzat alatt a gyilkosság végrehajtását érdemül tudták be. Egy magyaros kinézésű fickó jelentkezett is, azzal kérkedvén, hogy ő volt az egyik tettes. Mikor ezt Landler Jenő szocialista vezérnek jelentették, ez e szavakkal utasította vissza, hogy „menjen a fenébe”. Ő tehát jól tudta, hogy kik voltak az orgyilkosok. Bizonyos, hogy felbérelt alakok voltak. Neveket is emlegettek, de én azok nevének leírásával nem piszkolom be e lapokat.

Hogy nem Tisza volt a háborús uszító, sőt neki a fékező szerepe jutott a világháború kitörése előtt, az kiderült a német-osztrák külügyminisztérium által kiadott és magyarozott aktákból, melyek az 1914 június 28-tól július 23-ig terjedő időszakból származnak. Megállapítható ezekből, hogy a Szerbia ellen irányuló akciónak legfőbb mozgatója gróf Berchtold Lipót akkori külügyminiszter volt, azon meggyőződése alapján, hogy balkáni politikánk sikerét és déli határaink biztonságát csak akkor érhetjük el, ha Szerbiával alaposan leszámolunk. Ő a szerb állapotokról memorandumot készített a német kormány számára s Ferenc Józseffel, közvetlen Ferenc Ferdinánd meggyilkoltatása előtt, levelet íratott a német császárnak. Ez a merénylet meggyőződéses véleményében még jobban megerősítette. Németország hozzájárulását némi vonakodás és aggodalmaskodás után sikerült megnyernie terve számára. Gróf Stürgkh Károly osztrák miniszterelnök, Krobotin hadügyminiszter, Bilinski közös pénzügyminiszter és Conrad vezérkari főnök föltétlenül csatlakoztak hozzá. Egyedül gróf Tisza István magyar miniszterelnök helyezkedett szembe a háború gondolatával. Egy levélben egyenesen Ferenc József királyhoz fordult és őva intette a támadó háborútól. Levelében kiemelte, hogy Oroszország minden valószínűség szerint pártját fogja majd Szerbiának és ez felidézi a világháborút. Szerinte a döntő befolyást Németország támogatásával a Balkánon másképp is elérhetjük. Ha ránk kényszerítik a háborút, akkor majd jobb esélyekkel állunk szemben. Elmondotta, hogy Görögországra, Romániára és Bulgáriára Németország csatlakozása révén kedvező befolyást tudnánk elérni. Most azonban részünkről sem a gazdasági, sem a pénzügyi helyzetet nem találta alkalmasnak a háború megkezdésére s lelkiismeretes, sőt kínos megfontolás után sem tudja a Szerbia ellen javasolt támadásért vállalni a felelősséget. Szerbiának előbb meg kell adni a lehetőséget arra, hogy a háborút súlyos diplomáciai veresége árán elkerülhesse. De ha mégis háborúra kerülne a sor, akkor az egész világ szeme előtt be legyen bizonyítva, hogy a jogos önvédelem talaján állunk. Szerbiához nem fenyegető hangú jegyzék küldendő. Elmondotta, hogy abban miket kell felsorolni. A háború bűnét Szerbiára kell hárítani, mely még a sarajevói merénylet után is vonakodik teljesíteni a tisztességes szomszéd kötelességeit. Ki kell

kerülni az Olaszországgal való bonyodalmakat. Anglia rokonszenvét biztosítsuk és Oroszországra nézve tegyük lehetővé, hogy a háborúnak csak nézője maradjon. Ki kell jelentenünk, hogy Szerbiát megsemmisíteni, vagy anektálni nem akarjuk. Szerencsés háború után legfeljebb talán Bulgária, Görögország és Albánia javára kellene azt megkisebbiteni. De a támadó háború elkerülendő; azért a felelősséget nem viselheti. Azonban ezzel a fölfogásával magára maradt.

A háborút az 1914 július 7-én tartott közös miniszteri tanácsban határozták el. Tisza ott még mindenkiel szemben heves vitát folytatott a háború ellen s különvéleményt jelentett be. Július 19-én volt a második közös miniszteri tanács. Berchtold nyomást gyakorolt Tiszára. Elküldte hozzá Csirszky bécsi német nagykövetet, aki csodálkozásának adott előtte kifejezést, a sok huzavona miatt, melyet Berchtold szerint Németországban a gyöngeség jelének fognak tekinteni. Végre ennyi nyomás hatása alatt Tisza beletörődött a változhatatlanba, de a második minisztertanács jegyzőkönyvébe is belediktálta volt – Berchtold ellenzése dacára – hogy a monarchiának nincs annexió szándéka Szerbiával szemben. Erre – de nem a maga védelmeként – utalt is a Képviselőházban. Később, hogy állásunkat ne gyöngítse, hallgatott, túrt minden vádat és agitációt, melyet lelkiismeretlen politikusok indítottak ellene.

A nemzet belső gaz ellenségei egy ilyen embertől fosztottak meg bennünket. Kétségkívül kár, hogy nem tartott ki első álláspontja mellett. Így többet használt volna, mert annak minden következményeit levonván, megmaradt volna nekünk s nem volnánk oly elhagyatottak, mint vagyunk nélküle. Berchtoldot különben Tisza buktatta meg 1915-ben, mivel Csirszkyvel oly megegyezésre jutott, mely szerint a mindenkori bécsi német nagykövet előzetesen értesítést kapjon a monarchia minden fontosabb külügyi elhatározásáról és lépéséről. Ezt ő csak a kölcsönösség mellett találta elfogadhatónak. Kétszer kellett emiatt erélyesen föllépnie és a német császárt is meg kellett győznie, mire Ferenc József király Berchtoldot csakugyan elbocsátotta.

Az események ezután iszonyú gyorsan fejlődtek. Naplóm november 2-ról így hangzik: „A forrongás teljessé lett. Magyarország korlátlan önállóságával nem érvén be a forradalom emberei, a köztársaság kimondására készülnek. A Magyar Nemzeti Tanácsnak hovatovább annál több egyén, tényező és alakulat hódol meg, még József főherceg is. A szociáldemokraták szervezete bámulatosan működik, most még a független Magyarország érdekében, de mint Kunfi Zsigmond népmiszter mondta, hat hét múlva majd a saját programjukat veszik elő. A fejvesztettség legcsattanósabb jele, hogy a király a Károlyi-kabinet tagjait neki tett esküjök alól fel-

oldotta, mire azok rögtön letették a népesküt. A felségsértés ma nem büntett. Nem lesz ellenforradalom, mert sem az nincs, aki, sem az, amivel csinálhatná. A régi rend úgy tűnik el, mint a tavalyi hó. Amit évtizedek óta, mint egy újabb Cassandra jóslatok, bekövetkezett: a magyar államot elnyomorították, talán életképtelenné is tették.”

Ennél a forradalomnál kettőt kell megállapítanom: egyfelől a polgári osztály megdöbbenő tehetetlenségét, közönyét és szervezetlen voltát, másfelől a felforgató elemek agilitását, mohó érdeklődését és a cél szempontjából való organizáltságát. A nagyközönség engedte menni a dolgokat, sőt azt hitte, hogy a haza javára dolgozik, mikor a forradalmárokat nemcsak működni hagyta, hanem még elősegítette és támogatásáról biztosította. Sem a helyzetet, sem az annak uraivá lett embereket nem ismerte. Nem tudta, hogy mit áldoz fel, de azt sem, hogy az országot hóhérainak szolgáltatja ki. Bezzeg a forradalmárok és cinkostársaik jól tudták, hogy miért dolgoznak és ismerték a gyáva, tudatlan, lusta és az egyenlenségben élő polgárságot. Ott ragadták meg a dolgot, ahol a maguk szempontjából kellett. Hatalmukba kerítették a budapesti állami rendőrséget és annak élére a maguk emberét tették, a terez- és józsefvárosi telefonközpontot, a vasúti állomásokat s az új emberek nyomban elfoglalván állásaikat, rögtön megtették a megfelelő intézkedéseket. Úgy látszott, hogy a közhangulat is mellettük nyilatkozott meg. A városban fölfegyverzett tömegek hullámoztak és a Nemzeti Tanácsnak ezer meg ezer katona tette le a hűségesküt. A tüntető és Károlyi Mihályt éltető tömeg azonban nem érte be a tüntetéssel s a foglyoknak és a katonai fogságban levőknek szabadonbocsátásával, hanem a város külső részeiben rabolt és pusztított. Megrohanták a katonai élelmezési és más raktárakat s az onnan eltulajdonított ruházati cikkeket magukra öltötték, illetve szétosztották a nép között. A Nemzeti Tanács, a nemzeti szuverenitásnak ez a magát önhatalmúlag kinevező képviselője, az Astoria szállodából a Harrer Ferenc alpolgármester által neki felajánlott városházára költözik át. Nemcsak a Magyar Államvasutak tisztikara, hanem a főpostán működő cenzúrahivatalok is a tanács rendelkezésére bocsátják magukat. A hírlapokban különben napokon át állandó rovat volt a csatlakozásoké.

Első dolguk volt a budapesti karhatalom megszervezése. A királyi várkastélyt és a katonai parancsnokságokat a közösek helyett nemzeti színű zászlókkal lobogózták fel. A Magyar Nemzeti Tanács külön kiáltványokat intézett Magyarország népéhez, a földművesekhez, a munkásokhoz, a minisztériumok tisztviselőihez. Elhatározták, hogy a volt nemzeti munkapárti képviselőkől álló küldöttség a katonákat a frontokról haladéktalanul küldje haza. A gyárakban szociáldemokrata őrségeket állítottak. A Nemzeti

Tanácsban mindinkább előtérbe lépett a maga csattanós, szabatos, jó hangon előadott, kenetteljes beszédeivel Hock János, aki mint pap a jelentkezőktől kivette az esküt. A népkormány proklamálta, hogy mint ilyen, elsőnek alakult meg s ígérte a legteljesebb szabadságot, a katonai és polgári amnesztiát, a nőkre is kiterjedő általános szavazati jogot. Ha a Képviselőház ezeket nem fogadná el, azt saját hatalmánál fogva feloszlatja s a nemzetre appellál. Mindenekfelett ígérte a rossz és súlyos helyzetben lévő országnak a szebb jövőt. Az új kormány azonfelül külön fegyverszüneti akciót indított meg.

Bécsben is hasonló zavargások fordultak elő. A csapatok ott is, nálunk is kezdtek rendetlenül visszaáramlani a frontokról s a katonák tüntetései napirenden voltak. November 1-én elrendelte a kormány a fegyverletételt minden fronton s kijelentette, hogyha ellenségeink meg akarják szállni szerencsétlen országunkat, a megszálló sereg csak angol és francia katonákból álljon. Most utólag mindenki láthatja, hogy mily képtelenség volt minden nem forradalmi jellegű tette és szava. A Nemzeti Tanács intéző bizottsága kimondta, hogy döntení kell az államforma felett is. Ezért vette hát vissza esküjét a Károlyi-kormánytól a király? Azelőtt csak néhány rajongóból állott, de most egyszerre nagyon megnövekedett Nagy György köztársasági pártja. Néhány mágnásnak sem volt sietősebb dolga, mint hogy a Főrendiház megfelelő újjászervezését és a szociális jogrenden alapuló birtokreformot sürgessék. A félig örült hadügyminiszter, aki egy alkalommal kijelenté, hogy „nem akar katonát látni”, a teljes pacifizmust hirdette. A kormány a külön magyar külügyminisztérium felállításáról szóló törvény alkotását kilátásba helyezte. Erre gróf Andrássy Gyula a közös külügyminisztériumáról lemondott. Ellenképeül ennek Károlyi Mihály béketáviratot intézett a világ valamennyi népéhez.

A régen lappangó bomlást a mi közállapotaink siettetvén, az Németországban is elemi erővel lépett fel és felmerült a német császár lemondásának kérdése is. De ami minket közvetlenebbül érintett, a vidéken is megkezdődtek a zavargások; s megalakultak a munkás- és katonatanácsok, melyek a rekvirálást is hatáskörükbe vonták. Kecskeméten ki akarták szabadítani börtönükből a gonosztevőket, amit Gyalóky Sándor ügyész nem engedett meg, azért őt lelőtték. A személy- és vagyonbiztonság megóvása érdekében megindult a polgárőrségek szervezése. A régi rend felbomlása gyorsan haladt, az új 1848-as alkotmánypárt is kimondta feloszlását. Ellenben Jászi Oszkár számára a Magyarországon lakó nem-nemzetiségek, továbbá a nemzetek önrendelkezési joga életbe léptetésének előkészítése végett külön minisztériumot szerveztek. Ilyen volt a helyzet november 4-én, midőn naplóm szavai szerint „Lökősházáról táviratot kapok, hogy ott nálunk fegyveres oláh

katonák lakásunkba betörtek s bort, petróleumot vittek el. Az aradi lapok leírták számos megyei községben a féktelen népség dúlását és rablását. Ópécskán és Ószentannán (mind a kettő lakosága román) atrocitásokat követett el az oláh és cigány csőcselék, másutt pedig a hazaérkezett katonaság. Ezek a jegyzőket, amazok pedig a zsidó kereskedőket sanyargatták, rabolták ki és dúlták fel boltjaikat. A hírlapok radikális-szocialista tervezetésekkkel vannak tele. A fegyverszüneti feltételek egyszerűen fegyverletételt jelentenek. Le vagyunk verve és az, ami most nálunk történik, a végnek kezdete. Legrosszabb sejtelmeimen is túltett azok megvalósulása. Mindig mondtam, hogy vezetőink mily bűnösök és remegtem a jövőtől: a jelen vastagon váltotta be, amivel amaz fenyegetett”.

November 5-én elmentem az Állami Munkaközvetítő Hivatalba és szóbahoztam, hogy a Tanács elnökségéről hajlandó vagyok lemondani, ha erre felszólítanak, de míg ezt nem teszik, nem tágitok, részint azért, mert nem akarok provokálni, részint azért, hogy ez a pozíció maradjon a régi rend embere által betöltve. Midőn szétnéztem magam körül, az a gondolatom támadt, hogy kitalálni is nehéz ostobaságok döntötték ebbe a kétségbeejtő helyzetbe az országot, melyből épen és életképesen alig szabadulhat. Amint írtam, Tisza pártjának is azt izente, hogy a nemzet egységének megóvása végett támogassa még ezt az önkinevezte kormányt is. Csakhogy az nem függesztette fel erre való tekintettel a maga forradalmi elveit még a nagy bajok elmúltáig sem, hanem a kormány és támogatói meg akarták „szent egoizmussal” valósítani programjukat és természetesen a hatalom birtokában örökösíteni magukat. A törvénytelenségek láncolatával a magyar alkotmány lényegét és ezeréves szellemét megsemmisíteni törekedve az ő Magyarországujuk javára, amely sem állam, sem a magyarok hazája nem lehetett.

November 6-án írom naplómbe: „Délelőtt újból táviratot kaptunk Lökösházáról, mely szerint ott a többi bort is elvitték fegyveres betörők, akik katonaruhában kocsin jöttek s engem kerestek, valószínűleg, hogy jól megsarcoljanak, mint egyik szomszédomat ötezer aranykoronáig. Táviratilag a járásnál és a megyénél megtettem a szükséges lépéseket. A betörés ellen biztosított kárt is bejelentettem. Budapesti lakóházunkban pedig javasoltam a házórség szervezését. A helyzet komplikálódik a rendkívül súlyos fegyverszüneti feltételek miatt, melyek megalázók és a belső rend teljes fölbomlására vezetnek. Nincs itt a múltra vonatkozó bírálólat ideje, de nálam az már régen készen van. A Tisza-család gyásza ifjú Tisza István spanyolbetegségben történt elhunytával – ha lehet-még fokozódott. Borzasztó sors a szegény özvegy anyáé”.

November 7.: „A hírlapok minden sora hazánk súly édesének mozzanatait tartalmazza. Én nem remélek semmi jót, de

a magyarság ügyét – et si fractus illabatur orbis – nem árulom el. Az események, melyek részletes feljegyzése itt lehetetlen, mind elöntő és feldöntő súlyúak. Arad megyében – amint hallom – még a jobbmódú oláhság is fosztogat. Ott minden lángban áll, sok helyen véres csaták folynak.”

November 8-án: „Már az ágyban olvastam Wilson izenetét az oláhoknak. Nekik mindent ünnepélyesen odaígér. Ha nem apokrif az írás – amit nem hiszek – az rettenetes csapás a magyar nemzetre nézve. Akkor számunkra nincs menekülés. Olvasok a megszegyenítő jelenetről, mely a fegyverszüneti úgynevezett tárgyalás alatt Károlyi és Franchet d'Esperay közt lefolyt. A számos zsidó és díztelen küldöttség láttára azt mondta ez: „Je ne vous croyais pas descendus si bas.” Károlyi egész bárgyúan azt mondta, hogy most semleges ország vagyunk. Rögtön szemébe vágta, hogy „nem, az önöké legyőzött ország!” Mikor Jászi Oszkár kezdett a maga jellemző toladásával előtérbe nyomulni és beszélni, a tábornok egyet toppantott a lábával és azt mondta: „Assez, assez. Az ántánt kezében vannak s nemzetiségeiket önökre bocsátva, elpusztíthatjuk országukat.” Rettenetes örvénybe kerültünk. Minden jobbérzésű magyar szíve vérzik ezek láttára. Hogy milyenek ezek a nemzetiségek, azt megmutatták az utolsó napok eseményei Arad megyében, ahol eddig csak a magánvagyonban esett kár 50-60 millió. Dományi aradi borkereskedő, aki pedig már megalkudott velünk a bor átvétele tárgyában, most levelet írt, melyben jelzi, hogy magyarádi borainkat nem veszi meg, hiszen a szomszédunkban egy pincédulás alatt 700 hektolitert eresztettek ki a betörők. És a betörés ellen nincs biztosítás, mert az zendülés esetére nem szól”. Sok rekrimináció van ezután irataimban, de azokat itt mellőzöm, mert ismétlésekbe esném.

November 10-én írom: „Kezünk, lábunk összekötve, az eszünk kalodában, a kormányrúd pedig avatatlan kezekben. Az ellenség minden oldalról támad, helyesebben belopakodik hozzánk. Ilyen vereség csak 1526-ban ért bennünket. A korábbi Garák, Újlakyak és a Szapolyaiak ma a Herbertek és cinkostársaik. Wlassics nagyon jól nyilatkozik a helyzetről. Igaza van: informálni kell a békekongresszust tőlünk telhetőleg. E tárgyban el is megyek hozzá. Hogy a sok szomorú aktualitásba bele ne gabalyodjam, komoly tárgyokról kezdek olvasni. Régibb irataimban és naplóimban megjósoltam a mai pusztulást. De hiszen az nem is annyira jóslás volt, mint a viszonyok természetes következményeinek egyszerű ismerete alapján az elkerülhetetlen folyamatok megmondása.”

A mi lapjaink e napokban hozták Lansing Róbert egyesült-állami külügyi államtitkárnak 1918. évi november 7-én kelt Romániának adott üzenetét, mely reánk nézve sorsdöntő jelentőségénél

fogva még ez emlékiratokba is teljes szövege szerint veendő fel. Így hangzik:

„Az Egyesült Államok kormánya Románia jövődjét és integritására mindig úgy gondolt, mint egy szabad és független államra. Mielőtt az Egyesült Államok és Ausztria-Magyarország között háború támadt, az elnök üzenetet intézett Románia királyához, amelyben szimpátiájáról és nagyrebecsüléséről biztosította. A helyzet azóta megváltozott és az elnök ennek folytán azt kívánja, értesísem önt arról, hogy az Egyesült Államok kormánya hozzájárul a román népnek a királyság határain kívül és belül támasztott kívánságaihoz. Tanuja volt a szabadság ügyéért ellenségeitől és elnyomóitól származó nagy szenvedéseinek és áldozatainak. Szimpatizálva a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával és óhajtásaival, az Egyesült Államok kormánya nem fogja elmulasztani, hogy alkalmas időben érvényesítse befolyását az iránt, hogy a román nép hozzájusson jogos (just) politikai és területi jogaihoz és hogy azok minden külföldi támadás ellen biztosítsanak. Fogadja, stb.”

Ennél egyoldalúbb és az igazság színezete alatt vésteljesebb kijelentést az amerikai kormány még nem tett. Vaktában, saját elveinek, a helyzetnek és az elementáris igazság követelményeinek félretételével a világba kikiált valamit, ami népek békéjét dülja fel beláthatatlan időkig. Amerika különben most csak hozzájárult az ántánt 1916-ban hűtlenségi jutalom címén tett azon Ígéreteihez, melyeknek országunk egyharmad részét szőröstől-bőröstől odaajándékozták a szövetségünkben álnokul kémkedő keleti szomszédnak. Azok hamis történeti és statisztikai adatokkal folyton informálták ellenünk és kárunkra. Azt persze nem mondták meg, hogy az oláhlakta vidékekkel több nemoláh lakost szakítanak el, mint rumunt. Mi idehaza veszekedtünk, legfeljebb kártyáztunk, azalatt pedig befeketítettek és eláztattak bennünket. Ma már nem hisznek szavainknak, melyek pedig az igazat tartalmazzák. Mikor erre hivatkoztak Franchet d'Esperay előtt: „je connais mon histoire” volt a felelete.

November 14-én naplómbe ezt írom: „A fegyverszüneti szerződés dacára minden oldalról támadnak. Csehek, oláhok, rácok, most már osztrák-németek is megyéket akarnak a népek önrendelkezési jogának általunk botorul elismert elve alapján elvenni tőlünk, mint oly részeket, melyek saját nyilatkozatunk alapján is jogosan megilletik őket. Itthon pedig grasszál a szociológusok és szociáldemokraták doktrinárizmusa. Leszereltünk s minden értékesebb s betartatni kívánható feltételek nélkül letettük a fegyvert. Kényre-kedvre kiszolgáltattuk magunkat. A vidéken rombolnak,

fosztogatnak s gyilkolnak mindenfele. Aradon Jászi Oszkár tárgyal képtelen alapon az oláh vezérekkel, akik elméleteit és ígéreteit ki-nevetik, mert biztosak a maguk ügyének sikerében. És csoda, hogy e tárgyalástól még voltak, akik valamely eredményt vártak. Urmánczy Jánost (rokonomat) Jósikafalván a mócok megtámadják. Részére mentő expedíciót szerveztek. Ez néhány oláh rablót lelövet. Maga Mihályi Tivadar is kénytelen hasonló körülmények közt nemzet-társaira lövetni. De az Aradon tárgyaló oláh vezérek ebből is kázust csinálnak és Jászi elítéli a magyarokat. Ilyen alakok kezébe adták a mi nemzetiségi érdekeink képviselőjét.

Elmentem Wlassicshez, hogy az ántánt részére kellő információkat nyújtására, illetve annak részéről való előmozdítására kérem fel. Szerinte, aki különben a mai hatalmasokkal nincs összeköttetésben, az valószínűleg meg fog történni. Nagy érdeklődéssel hallgatta az Aradon folyó alkudozásokról neki nyújtott felvilágosításokat. Apponyi ezidőben lépett vissza a politikai szereplés színteréről. Mint monda, ő ugyan egyénileg el tud helyezkedni az új rendben, de érzi, hogy vezetésre már nem való, mert minden demokratizálódási törekvése mellett sok van benne, ami a régi rend védelmének emlékére kelti fel és így nem engedné meg a bizalom őszinte nyilvánulását vele szemben. Szerinte pártszereplői más helyzetben vannak. Azok kezei szabadok. Siettek is egyesek belépni a Károlyi-pártba”.

November 13-án írom: „Megkaptam meghívásomat a Főrendiház – azt hiszem – utolsó ülésére, mely az országgyűlés feloszlását tudomásul veszi, de nem mondja ki a saját eltörletését. Oly óriási lesz az érdeklődés a királynak lemondásaként magyarozott nyilatkozata után a köztársaság kikiáltása iránt, hogy a roppant csődületben a megjelenés ott életveszélyes, de voltaképp hozzánk nagyon méltatlan is lesz. A saját politikai valómon elkövetendő öngyilkosságot jogosan tőlem senki sem kívánhatja. Az aradi magyar-oláh alkudozások Jászi Oszkár s az általa méltatlanul és rossz indulattal képviselt magyar ügy fiaszkójával végződött. Arad megyében a zavargások – legalább egyelőre – megszűntek, de a romániai csapatok betörése által felbátorított oláh hatalmasok azok folytatásával fenyegetőznek. Különben a felfordulás világ-szerre fenyeget. A szocialisták megragadván az érvényesülés alkal-mát, egyed-, vagyis kizárólagos uralomra törnek.”

De nemcsak nálunk van felfordulás, hanem az oly szilárd alapon nyugodni vélt Németországban is. Miksa badeni herceg, birodalmi kancellár, november 9-én közzétette, hogy a német császár és porosz király elhatározta lemondását. Lemond a trón-örökös is. Ebért birodalmi képviselő birodalmi kancellárrá nevez-tett ki. A német alkotmányozó gyűlésre az általános választások

kírártak. A szociáldemokraták már előre kikiáltották a köztársaságot, elnökül Ebért jelöltették. A három császárság tehát, melyek mint szövetségesek annyi ideig tartották Európa szárazföldjének sorsát kezeikben, alaposan megszűnt. A német fejedelmek is elhagyták a trónt, egyik a másik után. Proklamálták a bajor népköztársaságot.

Nálunk is rohamosan fejlődtek a dolgok. Linder Bélának, a félkegyelmű hadügyminiszternek, aki nem akart katonát látni, helyét Bartha Albert foglalta el, akit azután a már bolsevista szellemben működő katonatanácsok tettek lehetetlenné. A magyar köztársaság körvonalai is mind határozottabban mutatkoztak Károlyi Mihály elnökjelöltségével. Hiszen őt még az ántánt is a helyzet emberének látszott tekinteni, mert Franchet d'Esperay kijelenté, hogy ez az alak a maga tökéletlenségében egyedül képes az ország sorsán enyhíteni. Ez víz volt cinkostársai malmára. Ezek közt elsőnek kell Hock Jánost említenem. Nem sokkal azelőtt találkoztam vele, akivel hajdan egy pártban voltunk. Szemrehányást tettem neki féktelen viselkedése miatt. „Nem féktelenség az, – monda – hanem a szociális érzés nyilvánulása, ámbár azt elismerem, hogy” te is humánusan gondolkozol, de nem oly határozottan, mint mi”. És hát kik ezek a „mi” – kérdem. „Én – felelé – Károlyi-párti vagyok”. „Fogadd részvételemet” és ezzel faképnél hagytam. Ő mostanság egy beszédében a forradalom eredményeit összegezvén, kiemelte, hogy a megrázkódtatások az egész világon végigsepernek és hogy nálunk a felszabadító gondolat érvényrejutása szerinte minden baj nélkül történt meg, abban nagy része van a szervezett munkásságnak.

Az egész vonalon megindult a különféle tanácsok szervezése és csatlakozása a Nemzeti Tanácshoz. De a legképtelenebb alakulatok is napvilágot láttak. Így például a sajtó- és propagandaosztály a hadügyminisztériumban. A fegyverszüneti feltételek szövege napvilágot látott s mindenki saját szemeivel láthatja azok kegyetlen voltát, de a vállalt kötelezettségek egyikét sem hajtották végre velünk szemben lojálisán. Kötelesek voltunk Németországgal minden összeköttetéseinket megszakítani, s később még az a megaláztatás is ért bennünket, hogy az Erdélyt részünkre megvédő Mackensent a mi embereinknek kellett lefegyverezni. November 11-én az osztrák császár egy Lammasch miniszterelnök által ellenjegyzett kiáltványban tudatja, hogy elismeri már előre a döntést, melyet Ausztria népképviselője a jövőre államformáról hozni fog. Lemond az állami ügyek intézésében való bármely részvételről, s felmenti az osztrák kormányt. Ebből nálunk azt következtették, hogy a *pragmatica sanctio* értelmében a magyar királyi trón is megüresedett, Magyarország visszakapta tökéletesen szabad elhatározását, tehát a királyválasztás jogát és általa-

ban az államforma megállapítását is. Megszűnt az 1867. évi XII. törvénycikk érvénye.

A mindenféle kétes elemekből összeverődött Nemzeti Tanács a köztársasági államalkat mellett foglalt állást, de erről végérvényesen csak az alkotmányozó nemzetgyűlés határozhatván, az tehát szerinte is minél előbb összehívandó. Hogy azonban minő egyének intézték ekkor az ország sorsát, mutatja, hogy azok nagy fedezésként hangoztatták az állami élet elemi kívánalmait, például azt, hogy „fegyveres erőre pedig szükség van”.

Az összetört központi hatalmak fő birodalmaiban versenyezve haladt a bomlás. Németország elfogadta a roppant súlyos fegyverszüneti feltételeket és a német császár Hollandiába menekült. Nálunk IV. Károly eltávolítása a trónról elsősorban az osztrák császári koronáról való lemondás által implicite történt. De ezzel néhány hazánkfia, akik a helyzet tisztázásához hozzá akartak járulni, névszerint herceg Esterházy Miklós, Dessewffy Aurél és Széchenyi Emil grófok s a Főrendiház elnöke, báró Wlassics Gyula nem elégedvén meg, minden megbízatás nélkül a magyar határhoz közel, a Duna partján fekvő Eckartsauba mentek, hogy az ott tartózkodó királyt a helyzetről és követelményeiről tájékoztassák. E látogatás eredménye az volt, hogy a király november 13-i kelettel kiáltványt intézett Magyarországnépeihez. Ebben azt mondja: „Nem akarom, hogy személyem akadályul szolgáljon a nemzet fejlődésének. Ennélfogva minden részvételtől az állami ügyek vitelében lemondok és már eleve elismerem azt a döntést, mellyel Magyarország jövődi államformáját megállapítja.” Később ezt az iratot még József főherceg is úgy értelmezte, hogy azzal a király nem mondott le; de bizony ahhoz a tényhez alig fér kétség.

E kettős lemondás és Ausztriában az államforma iránt már megtörtént törvényhozási döntés következtében a Habsburg-Lotharingiai ház uralkodásának a volt monarchiában a *pragmatica sanctio* értelmében minden különös döntés nélkül is végeszakadt. Ha nálunk például a királyság elvben elfogadtatnék is, azt még nem jelentené, hogy a trón az említett uralkodóház valamely tagját illetné meg hazánkban, hanem a nemzet úgy az államforma, mint az esetleg választandó király személyének kijelölése és megkoronázása tekintetében teljes szabadsággal rendelkezhetnék. Igaz, hogy nem a törvényhozó testület, hanem csak a Nemzeti Tanács proklamálta november 16-án a köztársaságot, amit az alkotmányozó országgyűlés később elfogadhatott és elismerhetett. Azonban a Képviselőházban elnöke, Szász Károly azzal az indokolással, hogy mindenki óhajtja Magyarország békés jövődjének biztosítását, javasolta, hogy az 1910-ben összeült Képviselőház a teljesen megváltozott viszonyokra való tekintettel mondja ki a feloszlatását. Hock János, akinek mint a Nemzeti Tanács elnökének az elnöki

indítvány éppen nem tetszett, közbeszólásaival okvetetlenkedett. A Főrendiház ülésén igen kevés tag vett részt. Az elnök ott nem mondhatta ki ugyanazt, mint Szász Károly, mivel a törvényhozás első kamarája nem volt meghatározott időre alakított testület. A főrendiházi elnök csak azt állapítja meg, hogy Magyarország visszanyerte teljes függetlenségét és hogy a Képviselőház feloszlott. Óhajtja, hogy az országban a körend tartassék fenn és óvassék meg az ország integritása. Wilsontól várta (de bizony hiába) a tartós békét és összetartásra buzdított.

A törvényhozás tagjai azután, mint vendégek, jelen lehetek a Nemzeti Tanács nagygyűlésén, mely a köztársaságot, a legszélsőbb általános választójogot és az egykamara rendszerű törvényhozó testületet proklamálta. Hock János elnök megállapította, hogy a világháborúban részt vett nemzetek közt a legszerencsétlenebb a magyar volt. Történeti reminiszcenciákat csoportosított, melyek által Franciaországnak akart hízelegni és a vele való politikai kapcsolatot a tényeknek nem megfelelően magasztalta. Azután Wilsonnak hízelgett. „Összetörtük” monda „az osztályuralmi rendszert”. Ezzel meg a szocialistákkal kacérkodott, valamint e mondásával is: „Munkát és földet készülünk adni a kizsákmányolt tömegeknek”. Bejelenté a király lemondását, kihirdeti a Képviselőház és a Főrendiház feloszlását. (Ez utóbbi, mint említtem, nem volt igaz.) Mikor a köztársaságot hangoztatta, azt kiáltották közbe, hogy a szocialista köztársaságot, ami kissé megzavarta. A köztársaság kikiáltásának napját nemzeti ünneppé teszik.

Utána Károlyi Mihály a maga beszédében el akarta takarítani a romokat, szerinte Wilson elveit valósítják meg. Kunfi Zsigmond azután igazi szociáldemokrata programbeszédet tartott. A földet az azt művelőknek adja, a nagytőkét pedig kézbe akarja venni, hogy azzal a köz javára éljenek. Kikiáltatja, hogy ez a kormány csak addig fog élni, míg a most kijelölt úton halad. Károlyi Mihály erre helyeslően intett. Bámulatos, hogy ily világos jelenségek mellett akadtak bőven jóhiszemű emberek is, akik ettől a rendszertől Magyarország megújhodását várták.

A reám gyakorolt benyomást híven adják vissza ez időbeli naplójegyzeteim: „A legszélesebbkörű és módozatú általános választójogi, egykamara rendszer, féktelen szabadság, mely bizonyára inkább szabadosság lesz, lassankint mindennek szocializálása, kommunizálása, anarchizálása: ez a jövő. Az országot egyharmadára redukálják a „testvér” nemzetek, a maradványt pedig agyonboldogítják a népbiztosok, a szabadság nem lesz más, mint tömegtiranniss és az állítólag eddigi kizsákmányoltak válnak biztosan kizsákmányolókká: ez a jövőendő igazság, mely mellett boldog csak az, aki nem lesz. Egy volt csupán impozáns: Százazrek fana-

tizmusa, mely mindent elseper, de nemcsak azt, ami rossz, hanem ami becses volt valaha ebben az országban. Igen-igen sötétnék látom a magyarság jövőjét, mert nemcsak a reánk roppant hátrányosan alakult világhelyzet, de mégjobban a saját, eddig általában legjobbakkak tartott fiai, a vezérpolitikusok többsége is kompromittáltak. Talán nem lettek volna képesek, bármit tesznek is az utolsó időben, helyzete romlását megakadályozni, de ők azt tőlük telhetőleg súlyosbították.” Ezt én így adtam elő összegyűlt családomnak. Annak nem egy tagja azonban valósággal fellázadt ellenem, hogy miért vagyok oly pesszimista, s ha sorsunk úgy alakul is, amint mondtam, minék rontom az ő derültebb kedvüket. Megígértem, hogy e tárgyról nem fogok előttük beszélni: mundus vult decipi, ergo decipiatur. Én az ország feldarabolását és a maradéknak a szocialisták által leendő tönkretételét világosan láttam. A példátlanul nagy nemzeti szerencsétlenségben nem volt lelkem a hiú reménykedésre sem, mellyel egyesek el akarták hazudni maguk előtt a komor képeket. De azt beláttam, hogy ezzel nem segítünk a bajokon. Máris törtem a fejemet azon, hogy mi lesz a válság eltűnése után a nemzetemelés feladata. Azonban azt sem tudtam, hol kell megfogni a dolgot. Az ország négy sarka égett és nem volt tűzoltó. Recseg, ropog a düledező állam, benne pedig a régiekhez szaporodott új pártok duhajkodnak. Az istenek alkonya. Ha a köztársaság életének első hete alatt megjelent legkomolyabb hírlapjainkon utólag végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy az emberek lázas sietséggel igyekeztek az új rend keretén belül elhelyezkedni. Ezzel a mohósággal szemben a magam óvatosságát egy-egy pillanatra magam is kissé öreges nehézségnek voltam hajlandó találni. Ennek oka abban a gyermeteg reménykedésben gyökeredett, mely a fordulattól és annak ma általában selejtesnek talált, sőt elátkozott embereitől annyi üdvös és lélekemelő dolgot várt. Én ebben a fölfogásban már éppenséggel nem tudtam osztozni. Nem járultam a gyűlevész Nemzeti Tanácshoz akkor sem, mikor József királyi herceg is, csupa jóakaratból elismerte a Nemzeti Tanácsot.

A Károlyi-párt november 18-iki értekezletén a tagok nevében Ballagi Aladár üdvözölte Hock Jánost, mint aki az ország átalakításának munkájában óriási tevékenységet fejtett ki. Ez azután köszönő beszédében azt felelte, hogy boldognak érzi magát, mert munkatársa lehet Károlyi Mihálynak, aki az újjászületés tulajdonképeni munkáját végezte. Így boldogították ekkor az emberek egymást és a tájékozatlan nagyközönséget. Maga az új próféta, Károlyi Mihály főleg vádaskodott a háború alatt kormányon voltak ellen, mivel ezek szerinte folyton rózsás színekkel festették az ország helyzetét, mely azután valósággal elfeledte, hogy háborúja van. Szerinte nehéz lesz ugyan fenntartani azt a Magyarországot, mely álmainkban élt; de annak területén a gazdasági egységet minden

áron újból meg kell teremtenünk. Kiemelendő beszédéből az a rész, melyben tagadta, hogy a szocialisták hazátlanok lennének s ki kell azt is mondani, hogy a szociáldemokrata párt szervezettsége nélkül nem tudtuk volna a rendet fenntartani. Hangoztatja, hogy Jászi Oszkár Belgrádban és Aradon Magyarország területi épségét és gazdaságát a végsőkig védelmezte. A polgári társadalom nem zárkozhatik el az elől, hogy bizonyos reformokat a szocialista elveiknek megfelelően vigyen keresztül; Nem ígérheti, hogy a béketárgyalásokról olyan békével fog hazajönni, amilyent még csak két évvel azelőtt is meg tudott volna csinálni. Egy másik beszédében az antanthoz fordulva hangoztatta, hogy nekünk nincs veszteni valónk, neki pedig van s nem akarhatja, hogy a fosztogatás, gyűjtogatás és rablás, meg öldöklés borítsa lángba Európát.

A bolsevizmus első ízelítője a felső férfiruha-rekvirálás volt, mely hazafias áldozatkészségre és embertársaink égető szükségének megértésére hivatkozott, valójában fenyegetésekkel és kényszer alkalmazásával rabolta meg a megijedt közönséget. E részben igazi jóakarattal több ezerre menő áldozatot hoztam s mint lakóházam egyik bizalmi férfija, az adakozás ellenőrzésénél személyesen is közreműködtem.

A közhangulat szítói azt szakadatlanul saját céljaikra kedvező szellemben befolyásolták, sőt terrorizálták. Ady Endrét, aki akkor már halálosan beteg volt, mint a forradalom nagy költőjét ünnepték. Úgy el voltak telve a maguk dolgával, hogy midőn az ország egyes nagy részeinek megszállásáról magyar füleknek kínos, sőt elrémítő hírek érkeztek, s a kulturáltabb városok és más helyek közönsége és intézményei tiltakoztak a magyarság zömétől való elszakíttatás ellen, az irányadó tényezők egy irányban sem vették mindezt figyelembe. Az új kormányzat a jogszerű betolakodás ellen nem fejtette ki a lehetséges ellenállást, mert szerinte a területi kérdések a békekonferencia elé tartoznak. Csak nagy későn jutott annak tudomására, hogy az országot befejezett tények elé kívánták állítani, mert hazánk területének több mint kétharmadát mindenféle titkos szerződések alapján oda ígérték már régi halálos ellenségeinknek. Végre a kormány jegyzéket intézett Franchet d'Esperay tábornokhoz, melyben a szerbek előnyomulása és viselkedése ellen tiltakozik. Ez az okmány nagyon bágyadt stílyakorlat volt azokhoz a kiáltványokhoz képest, melyeket az oláhok és csehek intéztek ez időben, az előbbieket a világ népeihez, az utóbbiak pedig a Károlyi-kormányhoz. Amabban az erdélyi és magyarországi oláhság teljesen függetlennek jelentette ki magát. Arra hivatkozott, hogy az 1867. évi kiegyezés létesítése óta a magyar kormányzat bevallott célja az ő nemzeti megsemmisítésök volt. Területeikre a hivatalnokok százezreit küldték. Megmagyarosították mesterséges eszközökkel a városokat. S most ezzel akarja a magyar kormányzat igazolni

ellenállását az oláhság elhatározásával szemben, hogy ősi földjén szabad és független államot alkosson. Az ő előnyomulásuk a civilizáció győzelme a barbárság ellen. Az oláh nemzet kész a maga ősi földjén minden nemzetiségnek nemzeti függetlenséget biztosítani, de tiltakozik a magyaroknak az oláh területekre vonatkozó revindikációja ellen. Traján császár foglalása óta – (állítják minden történeti valósággal szemben) – az ő karjaik munkálták meg és az ő vérük áztatta ezt a területet. Semmi körülmények közt sem akarnak a magyar nemzettel továbbra is bármely állami közösségben élni, hanem önálló, szabad államot létesítenek. Inkább elpusztulnak, semhogy szolgaságban és függésben éljenek. Ebben őket az egész oláh fajta segíteni fogja, mert azzal egyek akarnak lenni mindörökre.

Hasonló hangon válaszolt a cseh Kramarz-kormány november 20. jegyzékével a Károlyi-kormány egy tiltakozására. Abban hangoztatja, hogy az antant a tótlakta vidékek hovatarozásáról a csehszlovák állam elismerésével máris végérvényesen döntött. Eszerint Magyarországnak és a magyar kormányának semmi köze sincs többé ehhez a területhez. A csehek joggal foglalják el azt, ami az övék. A magyar kormányának még tiltakozni sincs joga, s ha mégis teszi, félreismerné a helyzetet. A magyar kormány által kötött fegyverszüneti szerződés sem vonatkozik a Tót-földre, mely már nem Magyarország. De nemcsak a külső ellenségek, a belsők is nagy agresszivitást tanúsítanak.

Az új kormányt támogató szociáldemokrácia hasonló kíméletlenséggel törtetett már az első napokban előre. November 19-én a Népszava világosan kimondta, hogy kötelességünk arra törekedni, hogy a forradalom vívmányait a magunk erejéből biztosítsuk és szaporítsuk. Nem tekintve sem jobbra, sem balra, a magunk part-es szakszervezeteit kell növelnünk és erősítenünk. Az legyen célunk, hogy az egész vonalon a szociáldemokrácia kerüljön ki győztesül az alkotmányos küzdelmekből. Mi magunk vegyük át az uralmat, mi magunk gyakoroljuk a hatalmat az országban, a megyében és a községben s az egész vonalon a szociáldemokrata programot valósítsuk meg. Egyáltalán nem vétünk ezáltal a loyaltás ellen. Azonban amíg nem jutunk többségre, addig kénytelenek vagyunk megalkudni.

Hát ime, az ország sorsdöntő pillanataiban is változatlan maradt a párt- és osztályönzés. Ez az általános hit szerint a szelidebb fajtája a szocializmusnak, azonban – miként később a tények is igazolták, az lényegileg nem különbözött a kevésbé szolid válfajtól. De egyelőre a nemzeti és nemzetiségi elemek kapzsisága volt a legszemetszűrőbb. A magyarsággal szemben egyébiránt a legfőbb áruó maga a Károlyi-kormány volt, mert a nemzetiségekhez

intézett kiáltványa is valóságos felonia volt azzal szemben. Azt hirdette abban, hogy ott a nem magyarul beszélő népek többe szenvedtek, mint a magyarok, mivel nem értvén az urak, a bírák a jegyzők és a csendőrök nyelvét, őket könnyebb volt kijátszani. Teljes nemzeti önállóságot, földet és minden jót ígér nekik, csak maradjanak gazdasági egységben.

Éppen jókor jött Réz Mihálynak egy polémiája a radikálisokkal. Míg ő a nacionalizmus diadalmas álláspontjáról érvelt, addig Jászi Oszkár az ő svájci kantonális rendszerű nemzetiségi politikájának nálunk egyedül üdvözítő voltát fejtegette. Ennek humánus ábrándjairól azonban súlyos kritikát mondtak a rideg, kegyetlen tények. Jól mondta Réz Mihály, hogy minden politikai öntudatra ébredő faj a teljes érvényesülésre tör s neki minden engedmény csak eszköz a további engedmények kicsikarására. Az öntudatos életerős faj öncélnak érzi magát. Célja nem a szabadság, hanem az élet, vagyis a benne szunnyadó erők kifejtése. Amíg ebben idegen faj akadályozza, a szabadságra törekszik. Amint ő lett államalkotóvá, a teljes uralmat célozza s korlátozza csupán az erőviszonyokban van.

A győzelmes ántánt Közép- és Kelet-Európát saját céljainak megfelelően akarta átalakítani. A népek önrendelkezési jogának elve neki csak kiviteli cikk volt, melyből ő maga nem kért; csak másoknak kívánta ezt a boldogságot. Nálunk az életösztön hiánya okozta ennek az elvnek magasztalását. Mikor minden más faj nemzeté kívánt válni, nekünk a svájci elmélet emberei a nemzetiséggé való lecsökkenést ajánlották. De az elvekkkel is minden irányban ügyetlen játékot folytattak. Hock János szerint a Károlyipártnak most, a hatalomra jutván, új programot kell adni, amely világosan megkülönbözteti azt a radikálisoktól és a szocialistáktól, mert a kommunistáknak nem adhatják át a szót. Tehát – beismerése szerint – az ő eddigi programjukban az amábilis konfúzió uralkodott a hatalom elnyerhetése céljából. Most, hogy a szocialisták és barátaik, gróf Batthyány Tivadaron kezdve, ki akarták szorítani a kormányból a polgári elemet, a nézetek tisztázása Hockéknak aktuális értékűvé kezdett válni. De az ő búzájuk bizony már nagyon összekeveredett a többiek konkolyával. Ez külsőleg is megnyilvánult abban, hogy Garami Ernő kereskedelmi miniszter lett, a fontos pénzügyi tárcát is a felszocialista radikális Szende Pálnak engedték át, Jászi Oszkár valósággal grasszált a kormányban, Bedy-Schwimmer Rózsa svájci agitációja is egyre jobban kompromittálta a magyarságot, mígnem követte történt kinevezése világbotránnyá vált. A szocialista városparancsnoknak, Heltai Vikornak kommunista velleitáσαι százezreknek általa történt eltulajdonításában nyilatkozott meg. De miként bírta volna a Károlyi-párt a maga különállását a radikalizmussal és szocializ-

mussal szemben kidomborítani, mikor Jászi (Jakubovics) Oszkár a radikálisok vezére oda nyilatkozott, hogy ez a két párt egy platformon áll. Mind a kettő azt akarja, hogy ne legyen munkanélküli jövedelem, csakhogy a radikalizmus nem tűr, mint a szociáldemokrácia, rideg formalizmust. Ezt azután oly zűrzavarosán fejtegette, hogy okoskodásába ő maga is belegabalyodott.

De a fogalomzavar orgiáit nem fejtegetem tovább. Mennyivel magasabban állottak a német államférfiaknak ez időbeli nyilatkozatai a maguk felelősségéről a világháború fölidézéséért! Bethmann-Hollweg, a volt birodalmi kancellár, egy interjúban november 26-án elismerte, hogy az Elszász-Lotharingia visszaszerzésére irányuló törekvés volt az, mely az utolsó félszázad alatt állandó nyugtalanságban tartotta a világot. A németek nagy hibát követtek el akkor, hogy ezt a két tartományt nem részesítették oly bánásmódban, mely alkalmas lehetett volna elfeledtetni annak lakosaival az állami kötelék változtatását. Nemzeti jellemükből kifolyóan is sokkal járultak ahhoz, hogy háborús feszültség támadjon. Gyakran, ejtettek el olyan szavakat is, melyek provokáltak, de a nagynémet-alldeutsch üzelmek is nagy kárt okoztak bel- és külföldön. Azonban elsősorban a flottapolitika volt az, mely a legvégzetesebb ellentétet vezetett.

Nálunk is voltak végzetes hibák, melyeket a legkimagaslóbb helyeken követtek el. Még a köztársaság kikiáltása előtt olvastam a „8 Órai Újság”-ban Wekerle Sándor volt miniszterelnöknek egy interjúját, melynek kiemelkedő pontja az volt, hogy IV. Károly király vele szemben sem volt őszinte. Megígérte neki, hogy a délszláv kérdést a magyar érdekeknek megfelelően fogja elintézni. Tisztát is félrevezette. Hátuk mögött pedig megbízta Korosecet, hogy csinálja meg ellenünk a jugoszláv államot. Gyakran megtörtént, hogy mikor Wekerle a királyt ígéreteire figyelmeztette, ez azt felelte, hogy már nem emlékszik azokra. Ugyanígy beszélte el Zágrábban szerzett benyomásait Ballá Aladár, az új kormány zágrábi követe, aki onnan ezidőtájt hazajövéen, elmondta, hogy miként jött rá IV. Károly adakozó jókedvére. Mikor lábai, illetve trónja alatt a talajingadozást észlelte, területünket jobbra-balra elígérgette. Az említett újságban Wekerle úgy nyilatkozott, hogy e szavakkal figyelmeztette a királyt: „Felség még a trónját is el fogja veszíteni, ha így folytatja.” De nem hallgatott rá. Pedig Wekerle szerint mindent meg lehetett volna menteni, legfeljebb Boszniát kellett volna feláldozni. A cseheknek sem jutott eszükbe Ferenc József alatt, hogy nyíltan magyar területekre tartsanak igényt. Csak Károly alatt, nyilván az udvar titkos biztatására, kezdték követelni a magyar vármegyéket. Eleinte nem az ántánt, hanem Bécs volt az ő titkos reménységük. Erről a titkos jelentések megvannak. „Bizonyítani tudom” – mondotta –, „hogy az én

becsületes törekvéseimet miként hiúsította meg egy titkos kéz”. Nyilatkozott még más egyébről is, amit az ismétlések elkerülése végett egy más beszélgetés kapcsán közlök.

Körülbelül egy év múlva, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgyűlésén 1919 december 7-én alkalmam nyílt Wekerle Sándor volt miniszterelnökkel a szóban lévő sorsdöntő eseményekről személyesen beszélgetni. Kérdéseimre ő nyíltan, minden tartózkodás nélkül válaszolt s felhatalmazott, hogy az általa nekem mondottakat megírhatom és bármikor közzé is tehetem. Első kérdésem az volt, hogy a hírlapokban közzétett az a nyilatkozata, Károly császárnak és királynak az Ausztriát öt önálló államra szétbontó manifesztuma után, neki (Wekerlének) tett ígérete ellenére csakugyan cserben hagyta-e őt? Erre Wekerle határozott igennel felelt és az akkori helyzet rövid vázolója után a következőket közölte velem: Az említett manifesztum megsemmisítette az 1867. XIII.-c. által teremtett dualizmust és reánk nézve nem hagyott más választást, mint a perszonális unióra való visszavonulást. Ebben nemcsak a magyar politikusok egyeztek meg pártkülönbség nélkül, hanem maga a király is. Ő a miniszterelnökkel még behatóbb eszmecsere-t is folytatott és keresni látszott a kibontakozás legcélrányosabb útjait. A magyar politikusok annyiban nem értettek egyet, hogy az ellenzéki pártvezérek a magyar külügyminiszter azonnali kinevezését kívánták, amit az adott helyzetben a kormánypártiak lehetetlennek tartottak. A perszonális unió megvalósításának legfőbb akadálya azonban nem a közös ügyek megszüntetése volt; azt természetesen találta mindenki. A külön magyar hadsereget is általában elfogadottnak tekintették. Ott volt azonban az annectált tartományok hovatartozásának kérdése, melyet előbb minden esetre meg kellett oldani. E részben Wekerle javaslata az volt, hogy Bosznia és Hercegovina Magyarország corpus separatumát képezze a következő okokból: A berlini békekongresszuson e tartományok okkupációját Ferencz József azért kívánta, mert azok hajdanában a magyar korona országai közé tartoztak. Nem Horvát-Szlavon országokat, hanem az anyaországot illette tehát az elsőség. Ausztriának az anyagi kártérítésen kívül semmiféle közjogi igénye nem lehetett, sőt a magyar miniszterelnök szerint annak még Dalmáciát is ki kellett volna adnia, mely az 1868. XXX. törvénycikk értelmében Horvát-Szlavon országokhoz csatolandó. Most, mikor Ausztria területe öt államra bomlott, mint heterogén közjogi alakulat, Ausztriánál tovább nem maradhatott. Ez a korrekt közjogi fölfogás azért is előnyösnek látszott, mivel a horvátokkal való megegyezéshez szükség volt reá. Ők ugyanis Bosznia-Hercegovina igényléséről két föltétel alatt voltak hajlandók lemondani, t. i. akkor, ha megkapják Dalmáciát s ha autonómiájuk bizonyos irányokban és mértékben tágíttatik. Wekerlét a király

felhatalmazta, hogy ez értelemben tárgyaljon a horvátokkal. Báró Kulmer Frigyes és még négy társa el is jöttek hozzá Budapestre e végből s habár a tárgyalásokat nem fejezték be, azok e találkozás alkalmával kedvezően haladtak és folytatásuk sikerrel kecsegtetett. Távozásuk előtt azonban, ha nem is éppen sérelmesnek, de mindenestre különösnek találták, hogy a király csak a horvát funkcionáriusokat, a bánt és a horvát minisztert hallgatta meg s nem egyzsersmind a horvát politikusokat is. Erre Wekerle nagy előzékenységgel, mely sajnós, az adott körülmények közt végzetesnek bizonyult, megígérte, hogy fogadtatásukat a királynál ki fogja eszközölni. Eltávozásuk után rögtön telefonált is a királynak, aki megígérte, hogy legkésőbb harmadnap fogadja őket. Wekerlének nagy nehezen sikerült a hazautazó horvát politikusokat egy vasúti állomáson megtalálni s ekkor azután közölte velük, hogy ne haza Zággrába, hanem a jelzett célból Bécsbe utazzanak. A király, a szlovén Zolger és Korosec által, akik a szerbeknek, horvátoknak és szlovéneknek a monarchia határain belül megalakítandó egyesülésén fáradoztak, már meg lévén dolgozva, ezen a kihallgatáson megígérte nekik Jugoszláviát, miáltal Wekerlét s a magyar álláspontot teljesen dezavualta; erre ő természetesen beadta lemondását. A király azonban őt, mint lemondásban lévő miniszterelnököt még valamire fel akarta használni, de amit Wekerle nem vállalhatott, nemcsak azért nem, mivel csak a folyó ügyek intézését tarthatta még feladatának, hanem azért sem, mert annak szellemével és irányával nem értett egyet. A király ugyanis azt kívánta tőle, hogy ellenjegyezze azt a kiáltványt, melyben népeivel közölni akarja, hogy fegyverszünetet és különbékét akar kötni Wilson pontozatai alapján, persze a németekre való tekintet nélkül. Mikor Wekerle az ebbeli szolgálatot megtagadta, a király haragosan lecsapta a kagylót. Nem sok idő telt bele s a szomszédságában levő honvédelmi minisztériumból Szurmay Sándor telefonon felkérte, hogy azonnal menjen át hozzá, mert ő onnan abszolúte nem mehet el. Wekerle átsietvén, megtudta, hogy a király Szurmayt miniszterelnöknek akarja kinevezni, valószínűleg csak azért, hogy a szóban lévő manifesztumot ellenjegyezze. Szurmay kétségbe volt esve, mert nem érzett magában erőt a kabinetalkításra és a vezetésre. Mint katona engedelmességre volt ugyan kötelezve, de a lehetetlenséggel szemben az ilyen obligáció sem érvényesülhet. Wekerle a maga utódának Apponyi Albert grófot ajánlotta, a király azonban a már akkor külügyminiszter Andrássy hatására előbb Hadikot, de nyomban reá Károlyi Mihályt nevezte ki. Az előbbi csak előfutárja volt az utóbbinak. Érvéle az volt mellette, hogy neki összeköttetései vannak az antanttal, melyek segítségével sokkal jobb békét fog köthetni, mint bárki más. Én ekkor Andrássy eljárását általában elítélő nyilatkozatot tettem.

A boszniai kérdés megoldásának kilátásai Wekerle szerint azért sem voltak kedvezőtlenek, mivel a bosnyákok és hercegocok 75 százaléka előnyt adott annak a tervnek a Horvátországhoz való csatolással szemben. Erről ő alaposan meggyőződött, mivel érintkezett az összes boszniai érdekeltségek leghivatottabb képviselőivel, akiknek neveit is hiánytalanul felsorolta előttem. A mohamedánok nagy készséggel, sőt örömmel fogadták a megoldást. A szerbek kijelentették, hogy ők ugyan szívesebben csatlakoznának Szerbiához, de ha befejezett tények elé állítják őket, meg fognak nyugodni, csak azt ne kívánják tőlük, hogy ez irányban maguk is közreműködjenek. A katolikusok bizonyos előnyök nyújtása fejében szintén belementek a javasolt megoldásba. A horvátérzelmű Stadler érsekkel szemben a népre nagyobb befolyással bíró szerzeteseket nyerte meg. Mikor ezt a Jugoszlávia alakításának előmozdítói megtudták, rávették IV. Károly királyt, hogy gróf Tisza Istvánt küldje le Horvátországba és Boszniába, ahol azután minden érdekkörnek és pártnak egy-egy olyan képviselőjét küldték hozzá, akik Jugoszláviának voltak hívei. Tisza temperamentuma által elragadtatva, összevessz velük és jelentéstételre ez útról nem is került a sor.

KILENCEDIK FEJEZET. 1918-1919.

A forradalmi mozgalmakban.

A szociális forradalom. – A nemzetiségek forrongása. – A gyulafehérvári kiáltvány. – A külföldi tanulmányozó bizottságok. – A Területi Integritást Védő Liga. – A március 21-i forradalom. – A proletár-diktatúra.¹⁵⁾ – A felfordulás fokozódása. – Toborzás a vörös hadseregbe. – A külpolitikai helyzet. – A túszok. – A szociális termelés. – Ellenforradalmi kísérletek. – Az aradi kormány. – A szegedi kormány. – A júniusi (24) ellenforradalom. – A bolsevikok rémtettei. – Az antant a tanácskormányral nem áll szóba. – A román csapatok átlépték a Tiszát. – Romanelli felhívása a magyar néphez. – Az ellenséges megszállás. – József kir. herceg kiáltványa. – Friedrich István átmeneti kormánya. – A nemzeti irányú berendezkedés. – A kommunista gyilkosságok leleplezése. – A román katonák harácsolása. – A magyar nemzeti hadsereg megalakulása a Tisza és Maros összefolyásánál. – Az anti-bolsevista komité. (A. B. C.)¹⁶⁾ – A szegedi kormány küzdelmei. – Az új választási rendelet. – A megszállott országrészek magyarságának szenvedései. – A menekültek. – A belső és külső állapotok hullámzása.

November 20-án ezeket írom naplómba: „Magyarország szétfoszlását nézni kínos nekem, aki tömörülésének és gyarapodásának szenteltem nem nagyon nyomatékos, de egész életemet. Mint Széchenyinek, nekem is füstbe ment az teljesen. De ezt nem panaszképp mondom, mert szép célra törekedtem és megtettem, ami tőlem telt. Az ország négy sarkán ég, annak központi részében pedig dül a honagyonboldogítás. Most valóban az utolsók elsőkké és az első utolsókká lesznek. Különben megvan már a magam kialakult felfogása arról, hogy a magyarság maradványának mily

irányban s mily úton-módon kellene megújhodni. Egy magyart sem szabad elveszítenünk, akárhol legyen. A zömnnek pedig szaporodni s minden irányban lehetőleg gyarapodni kell. Erre dolgozzunk mindnyájan ön- és céltudatosan, hogy nemzeti kultúránk által nemzeti integritásunk ismét kiépüljön. A csapás olyan, mint az 1526-i, vagy talán még rosszabb természetű, mert sorsunkat a nemzetietlen elemek kezébe adtuk, akiknek játékszer, vagy éppen gyűlöletes, ami nekünk szent. Jászi naiv módon és a magyar faj iránti rossz akarattal ostoba doktriner alapon tárgyalt a kiáltványukban magukat jellemző oláhokkal Aradon, az odavaló áruló kormánybiztos pedig a magyarság védelmére alakult acélgárdát az oláhok érzékenységre való tekintettel feloszlatja. Azután értesítenek barátaim, megbízottaim és alkalmazottaink a felfordult aradmegyei világról. A magyar birtokosság rémítő helyzetbe jutott. Vidéki otthonaikból elűzték a legjobb embereket. Némelyeket megszarolnak sokezer koronáig, másoknak lakóházait és kastélyait kifosztják, sőt Almáscsilen Almay Olivérnek még a sírboltját is feldúlták és őseinek csontjait kidobták onnan. Az aradi várba bevonultak a szerbek és az állítólag magyar főispán-kormánybiztos francia beszéddel üdvözli őket. Különbén minket régi magyarokat hazaárulóknak jelentett ki, mert a hazafiak most a hozzá hasonló Judások.”

November 24-i naplómban ezeket találok: „A központban – a betörő csapatok garázdálkodása ellenére is – dül a kormányra-jutott pártok viszálya. A polgári elemet szorongatja kifelé a szociáldemokrácia. Különbén minden radikalizmus anarchiára vezet. Roppantul kimerült hazánkat most ez a fejetlenség pusztítja, ennek-folytán tehetetlenül áll az idegen betolakodókkal szemben”.

Ma fejeztem be Sen Victor 1868-ban megjelent művét, melynek címe „Quelques Conséquences du Principe des Nationalités”. Ebben bölcsen emeli ki, hogy azok a politikai hibák, melyek a nemzetiségi elv következményei, amint amaz felvettett, természetesen és kikerülhetetlenek. Franciaország vetette fel s neki okozott legtöbb bajt, most az olasz egység után maga után vonja a német egységet is. A hamis elvnek szerzői nem is képzelték, hogy milyen káros eredményekre vezet. Ha az emberek, akik a népek kormányrúdjához tolakodnak, ki tudnák a politikai bázisukat alkotó elvek káros következményeit számítani, tartózkodnának az igazság látszatának hirdetésétől. Ez történt volna a nemzetiségi elvvel is. Előre megmondja, hogy a német egység bekövetkezte elmaradhatatlan. Az magában véve nem volna baj, ha igazi egység létesülne, t. i. ha Poroszország felolvadna Németországban. Ellenben erre a kettőre, de Európára is végzetes lehet, ha Németország prusszifikáltatik. Itt is érvényesülnek a politikai hibás elvek káros hatásai. De a hibás elveket is lehet igazságosan

alkalmazni s akkor kevésbé károsak. A nemzetiségi elv nem más, mint tisztelet a népiségek iránt, de ha ilyen, akkor azok elhatározását is tisztelni kell. A be nem avatkozás pedig tisztelet a szomszédok jogaival szemben. Ha Elzász-Lotharingiában népszavazás dönt a hovatartozás iránt, akkor a nemzetiségi elv káros következményeit mérsékelni lehet a hamis elv igazságos alkalmazása által. Csak az a baj, hogy az elvek nagyon sokféleképp értelmezhetők. A nemzetiségi elv érvényesülésének erőszakolása után káros következményei elmaradhatatlanok, főleg ha egységes nemzeti államok alakítására irányul. Ha ellenben konföderáció a cél, akkor hatása üdvös is lehet. Akkor az államok természetes határai voltaképp a nemzetiségi határok s nem a hegyek és folyamok. Csakhogy az erőszakot bajos itt is kiküszöbölni. A francia nemzet egyik nagy hibája, mely miatt annyit szenvedett, az, hogy szeret más idegen nemzetek dolgaiba avatkozni, miközben a neki hasznos és általa proklamált elveket nem formulázza helyesen. De az általános szavazati jog is veszélyes fegyver, mellyel a még gyermek Franciaország megsértette magát. Az ott még korai. Csak a valóban szabad népeknél lehet hasznos, ha ellenben a deszpotizmust (egyesekét vagy a tömegét) van hivatva megerősíteni, akkor rákfené, mely megrontja az egész nemzeti testet. A legérdekesebb azonban e műben az a jegyzet, mely a 127. lapon kezdődően, így szól: „Megjegyzendő azonban, hogy az európai nemzetek közt a nemzetiségi elv Ausztriában a legtöbb zavar oka. Talán a szenvedélyes forradalmak, melyek annak az elvnek nyomán keletkeznek, felfogják bontani a különféle népeknek azt a föderációját, melynek neve Ausztria. A cseheknek és a lázongó szlávoknak támadásai nemcsak ennek, hanem egész Európának gondokat okozhat. Ha a szlávok aspirációit tiszteletben tartjuk is, nem hisszük, hogy ne kellene belátniok, ha nyugodtan mérlegelik helyzetüket, hogy inkább Oroszország érdekeit szolgálják azokkal, mint a magukéit. A nemzeti jogok létejét nem akarjuk tagadni, de úgy látjuk, hogy Európa kellős közepén egy föderatív állam létezése mellözhetetlen feltétele a világbékének.” Az ötven évvel ezelőtt írott munka íme, mennyi igazságot tartalmaz, melyeket azonban éppen ott nem méltatták figyelemre, ahol erre a legnagyobb szükség lett volna. Szinte látnoki erő nyilatkozik meg benne. A következő napon feljegyzem: „Az aradmegyei oláh polgári őrseg számára tőlünk is pénzt kérnek, hogy megvédjenek a csöcselék fosztogatásaitól.” (Küldtünk, de később mégis kirabolták magyarádi kolnákat és sok kárt okoztak.)

Szomorú, hogy a velünk szomszédos Csanád megyében a színmagyar lakosság is gyalázatosan fosztogatott. De hogyan tette volna, hiszen a népkormány a nemzetiségekhez intézett kiáltványában mint vérszopó vámpírokat vádolta be a földesurakat.

Ily eljárás mellett hiú a béke minden reménye. Batthyány Tivadar grófot kiszorították a belügyminiszerségből a szocialisták, így jár majd nemsokára a többi polgári keresztény is.

November 26-án írom: „Visszaélve kimerültségünkkel és belső zavarainkkal, örökre meg akarunk nyomorítani bennünket. Ha van életerő bennünk, ez nem lesz lehetséges. Ha azonban nincs, akkor fajunkon nem lehet segíteni. De a kisebb életerőt is lehet fokozni, ha mindenféle anyagi, fizikai, értelmi és erkölcsi kultúrát teremtünk minden bel- és külföldi magyar számára, mely által a létező magyarokat össze lehet tartani, sőt szaporítani. Meg kell tanítani őket a munkára s arra a most elsőrendű nagy képességre, hogy segítsenek magukon s kevésből is tudjanak kijönni. Az életről nem kell, nem szabad lemondanunk, különben azt tényleg elvesztjük s vele a fejlődés lehetőségét is. Ezt kell hirdetni és tőlünk telhetőleg megvalósítani.”

November 27-én: „Rettenetes dolgokat hallok. A fejtelenség és anarchia tetőpontjához közeledünk a fővárosban és a vidéken. Az első honvédezred most felruházott katonái fölszerelésüket eladják és mennek, amerre a szemük lát. A népkormány fenyegetődzik, hogy lemond, ha az ántánt nem segít neki rendet csinálni. Annak válasza pedig ez: csak oly magyar kormánnyal áll szóba, mely rendet tud teremteni. Roppant a zűrzavar és elégedetlenség mindenfelé. Állítólag Oroszországban a nép már visszakívánja a cárizmust, mely valamelyes rendet mégis tartott fenn. Németországot a bolsevizmus réme fenyegeti, de minket is; ez észreteríthetné az ántánt-ot, mely amott mostan 700.000 katonájával küzd a kommunizmus ellen. A lapok rettenetes híreket hoznak az oláh hadsereg Erdélybe özönléséről, a csehek garázdálkodásairól és a délszlávok benyomulásáról. Eleinte kíméletesebb volt eljárásuk, most az oláhok botoztatnak és a véresre vert magyarok seibebe sőt hintenek. A kormány egyszerűen elvesztette a fejét. Soha ilyen ostoba politikát nem űzött még nemzet. Amit Wlassicsnak ajánlottam, most akarják hamarjában megcsinálni, tájékoztató iratokat szerkesztenek az ántánt számára. Ma volt nálam Kvassay Jenő miniszteri tanácsos barátom és megbízásból kért, hogy korábbi ismertetéseimből készítsék kivonatot, melyet francia és angol nyelvre lefordítanak”.

November 30-án feljegyzem: „Mindzen élelmiszert és tüzelőt csak kórosan, sok-sok utánjárással és időpazarlással lehet igen nehezen és drágán beszerezni. Magam is álldogálok óraszámra és elmegyek kilométerekre s a fából kapok 50 kilogrammot. De ennél sokkal jobban aggaszt hazánk sorsa, mely leírhatatlanul mostoha. Holnap lesz Gyulafehérvárott a nagy oláh nemzeti gyűlés, mely az elszakadás kimondásával befejezett tények elé akarja állítani a békekongresszust. Ezen különben – ügylátszik – nekünk nem sok

szavunk lesz, hanem meghallgattatásunk nélkül fognak rólunk és jövőnkéről dönteni. Németország sorsát kell osztanunk, mivel azt támogatni merészeltük. A franciák boszújukat rajtunk is kitöltik és az ántánt a szomszéd kisépeknek engedte át a megtorló szerepét. Isten a megmondhatója testi és lelki szenvedéseinknek. Eszmék a tetvek és a kosz lepél. Hipnotizálva vagyunk, mikor védekezni kellene. Ilyen csődöt politika még nem mondott. Szidtam a Judás-magyarokat, akikhez képest az igazi Júdás erényhős volt, mert bűnét megbánva, öngyilkossá lett, ezek pedig kérkednek becstelenségükkel, határtalanul szemtelenek, mint az aradi piszkos eredetű kormánybiztos.”

December 4-i kelettel írom: „Nagyon jól esett a budapesti egyetemi tanárok körlevele a nagyvilágban élő szaktársaikhoz. Megindult az ország területi integritását védő liga munkássága is. Roppant hazugságok óriási halmazával áll szemben. Ezek ledöntéséhez azonban nemcsak igazán tudós és jó magyarok, hanem fogékony igazságos elmék kellene az ántánt-nál is, aminők – nagyon félek – ottan nincsenek. Irtóztató elszigeteltségben vergődünk. Tőlünk minden szomszéd mindent el akar gonoszul rabolni, itthon pedig a jebuzeus szocialisták marnak és emésztene.”

December 6-án ezt jegyzem fel: „Jancsó Benedeknek tegnap átadtam az aradi Romanulnak azt a számát, melyben őt a bolsevizmus terjesztésével vádolják, elsősorban az oláh katonaság körében. Attól tart, hogy az itteni francia katonai parancsnokság letartóztatja őt. Az illető lapszámot elkérte tőlem. Szerinte Pozsony biztosan elvész, mert az ántánt korridor csinálsz az északnyugati és a délszlávok számára a mi területünkön. Az oláh a székyeket lassankint gyériteni fogja azáltal is, hogy földet ad nekik Beszarábiában. A magyarságot lassankint egészen elgyöngíti, a szászokkal megegyezik. A demarkacionális vonal Algyőnél érinti a Tiszát. Mi tehát oláh földbirtokosok leszünk, ha a békét megéljük és megtúrnek bennünket. Az oláhok Kolozsvárt átveszik az egyetemet, a mieink menjenek Marosvásárhelyre (?). Aradon szervezik az oláh hadsereget s a 18-40 éves nemoláhokat közmunkára viszik Oláhországba. A keleti tótok külön szervezkednek, de nekünk vajmi kevés hasznunk lesz belőle. Épp így vagyunk a külön német szervezkedéssel is. Az ostoba Jásziék mindent elsilányítanak, ami másként nem pusztul el. Jancsó B. szerint ezt a felfordulást nem kerülhettük el, mivel világhistória fejlemény. Szerinte a föderalizmusnak annakidején való behozatala Ausztriában szintén csak a mai fejleményekre vezetett volna. Bosznia nemokkupálásával el lehetett volna halasztani a kataklizmát. Azalatt erősödhattunk s a bajt könnyebben viseltük volna el. Palacky egyébiránt már régen tervezte a monarchia mostani felbontását, de a monarchia határain

belül. Masaryktól függ a sorsunk, mert ő foglalta le a franciák és angolok fülét magának. Jól ismeri életrajzát és legfőbb művét, melyet az orosz történet filozófiájáról írt.”

December 9-én írom: „Az ántánt minden fegyverletéleti föltétel megsértésénél ellenünk dönt. Egy semleges diplomata szerint ne is várjunk a béketárgyalásoktól semmi jót. Hazánk nagy részének okkupációját az egyszerűen jóvá fogja hagyni és mi feldarabolt nemzet leszünk, mikor másokat egyesíteni fognak. Lengyelország sorsa jobbra, a mienk rosszabbra fordult. Nagy erőltetésembe kerül, hogy az egyensúlyt úgy, ahogy fenntartsam magamban. Olvasom Jászi Oszkár nagy könyvét a nemzetiségi kérdéstről, melyben sok érdekes történeti adat van rossz helyen alkalmazva. Tele van ellenmondással és erőltetett célzatos következtetéssel. Ami benne az övé, az nem ér semmit. Nagyszabású gonosz fércmunka. Ennél sokkal becsületesebb az angol munka az Arthur Travers Borgstroeme, a mutualizmusról. Ebben ő a kapitalizmust és a szocializmust kívánja megegyeztetni. De hiszen azt mi is mindig akartuk.”

December 11-én írom: „A belpolitika ismét a régi kór-tüneteket, a szélsők koalíciójának bomlását mutatja. Az ország léte van végveszélyben és orvosai nem életével törődnek, hanem esetleges jövőbeli életmódjának képzelt megállapítása miatt veszekednek. Lépten-nyomon a hülyeség szimptomái tola-kodnak előtérbe. Nincs egy okos ember mai közéletünk terén. Ha végké-p el nem pusztul hazánk, az Isten csodája lesz. Szomorú kilátás a jövő nemzedék számára. Részemre kevés vigasz van abban, hogy ezt a vergődést én nem sokáig leszek kénytelen szemlélni.”

A következő napon így folytatom: „A tegnapi nap eseménye a budapesti helyőrség tüntetése a félkegyelmű Linder Béla után jött derék Bartha Albert hadügyminiszter ellen. Továbbá fontos gróf Czernin Ottokár volt külügyminiszter bécsi beszéde. Az becses fölvilágosításokat foglal magában a mai helyzet keletkezésének okairól és bizonyos tárgyilagossággal mutatja be minden tényező szerepét annak előidőzésében. A katasztrófát szerinte csak példátlan bölcseséggel és okossággal kerülhettük volna el, de akkor is csak a legnagyobb áldozatok árán. Nagyon bölcs és igazán okos ember úgy nálunk, mint Németországban igen-igen kevés volt, s azoknak sem adatott meg a gonosz támadással szemben a döntő befolyás. A tények beállítása azonban kissé egyoldalú. Magát akarja minden irányban igazolni. Hanem sok kulisszatitkot fed fel. Általában véve a jövő történetírója számára e beszéd igen becses lesz.”

December 14-én gróf Széchenyi Béla ravatalát látogattam meg. Nyolcvan évet élt. Eszembe jutott, amit egy évvel azelőtt mondott nekem egy gyűlésen: Csodálkozik, hogy még él, nem is akar tovább életben maradni, csak míg látja, hogy Magyarországot

a háború után nem fogják földarabolni és így az a további fejlődés és haladás útján megindul. Ha nem is tehetség, de becsületesség és magyar érzés tekintetében méltó utódja volt nagyérdemű atyjának. Nagyon sajnálatos körülmények közt lett vége. Első szélhűdése után valószínűleg egy második érte, midőn éjjel föl akart kelni, de már nem bírt visszamenni ágyába, hanem a hideg földön maradt reggelig, midőn azonban komornyikja is csak lakatos segítségével jutott be hozzá. Ez az összeesés után jó sokára következett be, addig pedig alaposan meghűlt és spanyol influenza vetett véget áldásos életének. Én nagyon tiszteltem s ő is, mint atyja politikájának egyik szerény propagatora iránt, meleg jóakarattal viseltetett irántam.

E napokban alulról embereink jöttek föl élelmiszerekkel. Elbeszélték, hogy vidékünkön a személy- és vagyónbiztonság csaknem megszűnt. Különösen az oláh faluk környékén van nagy fölfordulás, de a nemzetiségi zavargások még a csendes német falura, Aradszentmártonra is átharapódtak és onnan a magyar állami tanítót, aki buzgón magyarosított, elzavarták. Ehhez járul, hogy a balkáni népek a demarkációs vonalat állítólag az ántánt parancsából, nem respektálták. Kormányunk és hatóságaink tehetetlenek velük szemben s a szocialisták is grasszálnak. Azok lehúzzák rólunk a ruhát, lakásainkat rekvirálják és folyton fenyegetőznek, hogy a földet, jövedelmet és minden értékes tárgyat elvesznek tőlünk, a kultúrát pedig lefokozzák. Az orosz hordák a háború évében jobban nem pusztítottak volna, mint ez a béke. Míg a Felvidéken és a Délen a legmagyarabb vidékeket foglalják el ádáz ellenségeink azzal a megokolással, hogy fontos stratégiai pontok, az a szégyen is megesik rajtunk, hogy – amint már íram – Mackensen hadseregét parancsszóra a magyar kormánynak kellett lefegyverezni s azt diadalmas jóltevőinkkel együtt internálni. Ő Pápara akart menni, ehelyett Fótra vitték, majd mikor ott kezdte magát jól érezni, Futakra küldöttek.

December 20-án egy miskolci rokonunk beszélte, mint szemtanú, hogy Tiszadob szabolcsmegyei község söpredéke az Andrássy-féle kastélyokat, de különösen Gyuláét, a maga fényesen berendezett 36 szobájával és dúsan felszerelt kamráival és megtöltött pincéivel feldúlta és kirabolta. Minden szép bútort, ritka műtárgyat, festményt összetörtek és téptek; az ezüstneműeket elhurcolták, a bort részint megitták, részint kifolyatták. Ő a miskolci nemzetőrség élén ment ellenök és sikerült is legalább a gazdasági épületeket megmenteniök. A helyi hatóság, még a csendőrség is pulyán viselte magát. E napon írom naplómba: „Kramarz, a cseh miniszterelnök kijelenté, hogy a magyarok, akik kisebbség létükre államuk polgárainak többsége felett annyi ideig zsarnokoskodtak, ha elveszik tőlük területük kétharmadát, csak azt kapják meg,

amit megérdemelnek. A csehek szövetségei, a magyarok pedig ellenségei az antantnak, mely nemcsak megbüntetni, hanem örökre le is akarja gyöngíteni őket (a magyarokat), akik a németeket támogatták, hogy azt soha többé ne tehessék.”

December 21-én kelt naplóm így szól: „A szociális forradalom minden kinövése rémítően jelentkezik. Fenn és lenn mindjobban szaporodnak a vörös gárdisták, a bolsevikok és kommunisták, akik a személy- és vagyonbiztonságot egyre jobban veszélyeztetik. Az oláhok nagyszebeni kormányzótanácsa 100 milliót követel a „közös vagyon”-ból a maguk céljaira. Az arcátlanságoknak nincs határa. Erdélyben az oláhok gyulafehérvári gyűlése ellen Kolozsvárott 100-120.000 ember tiltakozott. Ezt az oláh csapatparancsnokok meg akarták akadályozni, de nem lehetett. Az ántánt láthatja, hogy itt mi lesz, ha szétszaggat bennünket. A balkáni zavargások kismiska voltak az itt leendőkhöz képest. A Károlyi-párt mai nagygyűlésén a polgári és szocialista elemek ellentéte világosan kiderült. Az előbbieket gyávák és tehetetlenek, tehát az utóbbi kisebbség fog hatalomra jutni. Bukarestben örült ünnepségek keretében fogadták Goldisék küldöttségét. De nemcsak a mi helyzetünk kétségbeejtő, hanem nagyon megalázó Németországé is, melyet teljesen meg akarnának nyomorítani, hogy a nyugati hatalmaknak soha se lehessen veszélyes. Egyikünket sem vertek meg, de mindkettőnk a nyomor és a szocializmus tett tönkre. Így vált végzetessé ennek utópisztikus programja.” December 24-én írom: „Végre, a hazai közvélemény nagyobb mértékben reagál a csehek és a balkáni népek arcátlanságaira és az ántánt gyalázatos eljárására. A polgári pártok bátrabb megnyilatkozása is helyes. De a fődolog a serény egyetértő munka a békekongresszus tagjainak fölvilágosítására, Mindjobban terjed az a fölfogás, hogy az igazi nemzetet nem lehet végkép eltiporni, hacsak maga nem válik öngyilkossá. Ellenségeink atrocitásai, vandalizmusa és undok rablási ösztöne csak összeforrasztani alkalmas a magyarságot, feltéve, ha a zsidók és szocialista kommunisták bomlasztó hatását megfékezni sikerül.”

December 25-én olvasom Masaryk cseh köztársasági elnök hosszú üzenetét az ottani nemzetgyűlés tagjaihoz, mely sok tekintetben fontos világtörténelmi okmány, mely Ausztria-Magyarország felbomlása előzményeinek titkairól rántja le a leplet.

Mindenek előtt az állítólagos német világuralmi törekvéseket vázolja, melyek a nyugateurópai nagy nemzetekre és a demokratikus civilizációra is nagyon veszélyesekké válhattak volna. Európa keletének leigázása maga után vont a volna nyugatának meghódítását is. De Amerika közbelépett s az elfáradó Oroszország helyett megbuktatta a

demokrácia javára a teokratikus arisztokráciát. Wilson formulázta annak humanisztikus legfőbb elveit, melyek az északamerikai szabadság-nyilatkozatban és a franciák által hirdetett emberi és polgári jogokban foglaltak. A csehtótok ebben a küzdelemben nem állhattak félre. Azután igen részletesen előadja a maga és érdektársai által folytatott aknamunkáját, melyet a monarchia szétrombolása céljából folytatott, hogy Németország gyöngíttessék. Mert Ausztria volt Németország ereje és gyöngesége is. De politikát, különösen forradalmat nem lehet pénz nélkül csinálni. E tekintetben Amerika és Oroszország segítettek neki, de a többi szövetséges hatalmaktól egy fillért sem fogadtak el. Megírja továbbá a cseh légiók keletkezésének és fejlődésének történetét. Azok magvát az ellenségeknek magukat megadott hadifoglyok alkották Oroszországban. Eleinte csak 50.000 emberük volt, de ez a szám később többszöröse lett. Ez áruló csapatok dicséretében nem tud elég messze menni és azokat nemzeti hősként égis magasztalja, akiknek csontjai a nagy harctereket lepik mindenfelé. Ezek a légiók, melyek minden fronton bámulatos odaadással és nemzeti fegyellemmel harcoltak, vívták ki a cseh függetlenséget és szabadságot. Franciaország volt az első, mely a vitéz cseh hadsereg érdeme fejében a csehtót államot elismerte. Az első szerződést Olaszországgal kötötték. Azután minden szövetséges és társult hatalom elismerésében részesült. Az Egyesült Államok gazdagságának áldásait arra is kiterjeszti és megígérte, hogy a jövőben is ki fogja terjeszteni. A csehtót állam főrendeltetése, hogy erős része legyen annak a barriérnek, melyet Németország keleti törekvései ellen Finnországtól Görögorszáig felállítanak. Ez a nagy korlát 18 kisebb államból keletkezik. Ő, Masaryk, Amerikában kísérletet csinált, hogy a közép-európai államok unióját megteremtse. Egyelőre tizenkét népet tudott megnyerni. Folytatólag ismerteti azt a viszonyt, melybe nekik a lengyelekkel, ruténekkal, oláhokkal és délszlávokkal kell lépni. E szövetségek előnyei mellett megemlíti azok létesítésének nehézségeit is, melyeket azonban legyőzhetőnek talál. Kegyes akar lenni a csehországi németekkel, Ausztriával és, ha tisztességesen viseli magát, Németországgal szemben is. A nemzetiségi elvet magukra nézve nem látszik kötelezőnek tartani, mert Csehország történelmi egységét nem szabad megbontani s a Dunára, meg az Adriához vezető útra szükségök lévén, az életképesség érdekében azt nem veszik másokkal szemben figyelembe. A szecessziót sem fogják megengedni; épp oly kevéssé, mint nem engedte meg az északamerikai unió annakidején. Azután letárgyalja a monarchiában félszázadig fennálló dualizmust, melyben az osztrák-németek és a magyarok a többséggel szemben a terror eszközeiként szerepeltek. (Hanem arról persze hallgatott, hogy a múlt század ötvenes éveit a csehek vol-

tak az abszolutizmus sbirrjei nálunk.) A magyarokról csak úgy mellékesen és legvégül cseh beszédének tót betétében emlékezett meg. Ők (a magyarok) egész a hetvenes évekig szerény szerepet játszottak; de talajuk termékenysége az iparos Ausztriával szemben érvényesült. Megkísérelték ezt a helyzetet kihasználni és engedelmes előőrökké lettek a keleten. A feudális nemesség a kapitalisták által támogatva, felemelte az állam épületét, azonban a háború hatalmas lökésére a Habsburgok mesterséges alkotása összedőlt. Képtelenség volt, hogy egy olyan nép, mint a magyar, négy nemzetet, a tótot, az oroszot, a románt és a délszlávot annyi ideig kizsákmányolja. Már Cavour tudta, hogy a magyarok más nemzetek szabadságát nem tisztelik, habár maguknak is védekezni kellett a németek ellen. Politikailag a magyarok a háború alatt is az 1848. évi presztízsből éltek. De propagandájuk hamisságain mindenütt átláttak és ma a szövetségesek tisztában vannak azzal, hogy a magyaroknak csak a saját nemzeti államukhoz van joguk. Jóviszonyban akar velünk élni, a magyar kisebbségek minden polgári jogot fognak élvezni. Pedig ők elég kegyetlenek voltak azt mondani, hogy a „tót nem ember”. De a Tótföldnek minden irányban megfelelő határokat kell képezni, hogy fejlődhessék. Ugyanez áll a ruténekre nézve is. A cseh-tót állam kedvező kilátásainak ecsetelésével végezte üzenetét.”

Karácsony második napján, december 26-án ezt írom naplómba: „Tegnap Masaryk üzenetének felolvasása Lenkét majdnem betegé tette, én pedig alig aludtam miatta. Halálos ítélete ez a magyar államnak és a nemzet roppant szenvedéseinek kiinduló pontja. Vagy küzdünk a végzet ellen, vagy nem. Ha igen, elvérzünk, ha nem, elmállunk és elolvadunk. Sorsunk mindenképp rossz. Ha a magyarok olyanok lennének, mint aminőkké Széchenyi kívánta átgýurni, akkor újból helyreállana Magyarország integritása egy a mostanihoz hasonló és minden mai várakozás ellenére talán mégis beálló világfelfordulás talán még kisebb esetén is, mert mate pártá, male dilabuntur. A szomszéd balkáni népek nem angyalok; azok fejlődése sem lesz kifogástalan. Ha mi diasporában élő magyarjainkkal a kulturális és gazdasági összeköttetéseket fenntartani képesek leszünk, eljöhét az idő, mely nekünk igazságot szolgáltat, De olyan magyaroknak kell lennünk, mint Széchenyi eszméje szerint lennének. Erre kell tehát törekednünk folyton és kitartással. Különben ma is jobbák vagyunk hírünknel, melyet zsidaink terjesztettek rólunk. Maga az ántántbéli sajtó beismeri, hogy nem ismernek bennünket s hogy egyoldalú információk alapján ítélnék meg és ítélnék el. Roppant szerencsétlen mulasztás, hogy mi nem érintkeztünk eléggé a nyugati népekkel s nem helyeztünk elég súlyt arra, hogy kedvező ítéletet tápláljanak rólunk. A finnek

sem küzdöttek velük és mégis megkegyelmeznek nekik. Ha sikerült volna ellensúlyozni rágalmazóinkat (ezek közé tartoznak Jászi és bandája), akkor könnyebb volna helyzetünk. A csehek egész Eperjesig és Kassáig hatoltak. Ellenállásra alig találnak, mivel a magyar népköztársasági kormány kerülni akar minden – szerinte felesleges – vérengzést. Kolozsvárt az oláhok megszállották. Németországban a szélső szocialisták, a spartakusok, az összes közállapotokat felforgatással fenyegetik. A franciák a bosszú politikájának szellemétől vannak áthatva és velünk is e miatt bánnak ily megalázóan.”

December 30-án írom: „Aradon lázongás tört ki Berthelot francia tábornok átutazása alkalmával, midőn az oláhok a magyar zászlót inzultálták. A nagy kavarodásban oláh katonák oláhokra lőttek. A magyarok a tüzet vezénylő oláh főhadnagyot leteperték, véresre verték és egy időre urai lettek a helyzetnek. Az aradi magyar fiúk eljárása itt osztatlan tetszésben részesült. Jancsó Benedekkel ma is beszéltem. Szerinte az ántánt mindazt, amit Masaryk üzenetében olvashatni, tényleg elhatározta. Új hadügyminisztert neveztek ki gróf Festetich Sándor személyében, aki állítólag Károlyi Mihály távolabbi sógora, de a kommunista szellemű katonák lázongnak ellene, mivel az ellenforradalom emberének tartják. Az arad-megyei eleki járásban mozgalom indult meg, hogy azt Békés megyéhez csatolják. Hausmann Alajos műegyetemi nyűg. tanártársam azt mondta ma nekem, hogy a királyi palotából minden ezüstöt elloptak és azok darabjait szelvében árulják.

November 1-e óta a kormány milliárdot költött. Nem csoda, hiszen szótja a pénzt, emeli a fizetéseket és nyugdíjakat és minden irányban örülten költekezik. így nyitnak kilátást az államtönkre és fejezik be ezt a szerencsétlen esztendő.”

Az év végén naplómban most is elmélkedem. Először is azt a kérdést vetem fel magamban, hogy megmaradhat-e nálunk a köztársaság? Erre én kérdésekkel válaszolok: A szent korona fénye és varázsa egy csapásra megszűnhet-e a legmonarchikusabb nemzetnél? Fennállhat-e a köztársaság igazi republikánusok és ezek erényei nélkül? A budai királyi palota üres legyen a nemzeti önállóság kivívása után is és a „magyar s királyi” gyűlölt jelzőnek tekintessék? A köztársaság emberei oly áldásos működést fejtenek-e ki, hogy azok által el tudják a magyar királyság összes dicsőségét, koronkint példás rendjét, hatalmát feledtetni, mikor erre az osztrák fejedelmek nem voltak képesek? A szétdarabolt Magyarországon se legyen egység és oly eskü, mely az integritás visszaállítására idők és viszonyok közt kötelez? Azután a saját egyéni álláspontomat vizsgálom és bírálom magamban. Ennek eredménye a következő gondolatmenet: A világháború bajait és kellemetlenségeit úgy kell vennem, mint a vis major, az általam

el nem hárítható sorscsapásnak természetes következményeit. Mit tehetek én arról, hogy éppen életem folyása alatt következett be? Különbösen 72 évig a végzet elég kegyes volt irántam. Most küzdenem kell a bajok ellen, de velük szemben életem utolsó perceit felesleges módon elvesztegetni bűn és ostobaság lenne, mert hiszen azok is az én újból nem kezdhető és meg nem másítható életem darabjai. Ha azok ellen küzdve kitűnően és okosan teljesítem kötelességeimet, az csak emelheti erkölcsi értékemet s megnyugvással, tehát lelki megelégedéssel, sőt élvezettel tölthet el. Ha a társadalom túlnyomó többsége így gondolkoznék, a nemzet nem veszhetne el, sőt értelmileg és erkölcsileg magasabb fejlődési fokra jutván, oly ellenálló erőt és képességet szerezne, mely azt minden sorscsapással szemben megvédené, becsületét helyreállítaná s majdan régi pozíciójánál sokkal szebbet vívhatna ki magának a nemzetek társaságában.

Az 1919. évben betetőződött nemzeti szerencsétlenségünk. Ez hozta reánk az úgynevezett második forradalmat, de amely voltaképp nem volt más, mint közönséges, azonban igen súlyos büntettek halmaza. Annak nyomán jött az oláh megszállás s a magyarság anyagi és erkölcsi nemzeti vagyonának irtóztató összeroppanása. Az események rohamosan következtek egymásután. Szédületes iramban rohantunk lefelé.

Szerencsére ez év második felében feltámadt életösztönünk. Csodálatos módon mintha valamely vészfék kezdett volna működni, mely a köz iránt érzéket akkor sem tanúsítók tömegében a sok kétségbeesett hazafival szemben a jóakaratóan reménykedőknek látszott igazat adni. Én a középúton maradtam most is, de inkább hajlottam a pesszimizmus felé. Fájdalmas érzéseimnek hű kifejezői e korbeli naplójegyzeteim, melyekből megint bővebb idézeteket iktatok ide. Azok egyúttal a történetek roppant gazdag részleteinek gyakran találó összefoglalásait is nyújtják.

Ez év elején e szavakat írom naplómba: „Nagyon szomorú újévnap. Vérző szívünk minden dobbanása egy-egy törszúrás égető fájdalmától sajog. Összejöveleink csak az együttes fokozott búsulás leverő alkalmai. Nemcsak legyőzött, de megalázott és benső szent érzelmeink vad sértései által meggyalázott nemzet is vagyunk. Soha sem hittem, hogy ennyire fogunk bukni, mint ahogy Károlyi Mihály mai vérlázító újévi beszéde jelzi, melyben az esetre, ha a világhatalmak nem teszik magukévá a pacifizmust, hazánk végét jósolja. Ily botor beszédet kormányelnök még soha nem mondott. Ez épp oly képtelenség, mint az, hogy a területi épség elvesztéseért gazdasági integritást ígérnek a mai kormányzat kuruzslói. Fantazmagóriákkal akarják a hiszékeny tömegeket elkápráztatni, hogy működésük teljes fiaskóját ideig-óráig még leplezzék!”

Január 2.: „Mikor már élve boncolják az országot, a felemáspolgári és szocialista-kormány térzenét rendel el a főváros terein. A hülyeség és gonoszság ölelkezése ez. A nemzetiségi kérdés kezelése által feladják a politikai nemzeti egység organikus gondolatát s felpiszkálják az elégedetlenséget ott is, ahol valóban még nem létezett: sok helyen a németeknél és a ruthének lakta vidékeken. Így lehetetlen volna sokkal nagyobb és erősebb nemzeteknek is el nem pusztulni. Mit fog a jövőben a történetíró korszakunkról mondani, ha ebben még a polgári pártok gyáva meglapulását, sőt elbujását is figyelembe veszi, mikor azoknak mindene kockán van, egy utcai söpredék végrehajtóbizottsága elől, melynek még igazi hatalma sincs.

Január 3-án. „A Képviselőház volt elnökével, a székely Gál Sándorral eszmecserélek. Nézeteink egyeznek aziránt, hogy a magyar nemzet nemsokára borzasztó helyzetének tudatára fog ébredni. Ebből – úgy látszik – most nincs kivezető út, mivel az örület és elvetemültség azt a maga terrorjával elállja. A „Reichspost”-nak az a vádja, hogy Károlyi Mihály 12 millió koronát kapott aranyban az ántánt-tól az ország belső rendjének felborítására, egy arisztokratikus kézlegyintéssel nem intézhető el. Nem is akarták – miként már írárom – azt a korábbi kormány emberei tenni, mert szavahihető férfiatól értesültem róla, hogy adatok birtokában tudomására hozták IV. Károly királynak, kérvén tőle, hogy Károlyinak elfogadásába egyezzen bele; de ő azt ellenezte.”

Január 6-án ezt írom: „A bolsevizmus terjed a vidéken is. Salgótarjánban emiatt a statáriumot kellett kihirdetni. A nemzetiségek lassankint tért hódítanak, de a szervezetlen magyarság hajlandó lenne ellenállani. Érsekújvár lakossága ezt bejelenté az ántánt itteni embereinek is. Az aradi ellenállás például szolgált. Jászi Oszkár ellen az egyetemi ifjúság tüntetést rendezett. Úgy hallom, hogy Andrássy, Apponyi, Hegedüs Lóránt és mások saját költségükön a semleges külföldre akartak menni, hogy a területi épség érdekében informáljanak, a kormány azonban nem engedte meg. A székely ifjak Aradon szervezkedtek, de onnan elkedvetlenedve voltak kénytelenek elvonulni, mert az eléggé el nem ítéhető kormánybiztos útjokat állta. Budapesten ők Károlyi Mihálytól egy időben tízmillió koronát kértek, hogy 10.000 harcost állítsanak ki. Eleinte ez összeget kilátásba is helyezte nekik, később pedig cserben hagyta őket. A szocialisták, kommunisták és radikálisok most époly pártvillongást folytatnak, mint a csaknem másfél évtizedig tartott obstrukció korában az elvakult polgári pártok. Ezek tehetetlensége és gyávasága ma kétségbeejtő. Óriási többséget képeznek s velők szemben a szervezett munkásság vezérei diktatori hatalmat gyakorolnak. Most még ezek körén belül is a nagy kisebbségben levő kommunista elem akar felülkerekedni

s proletár-diktatúrát teremteni, ami a nem proletárok egyszerű kirablását jelenti. Berlinben ezek az elemek már véres háborút folytatnak; itt is azt akarják, de nálunk a kormány az orosz bolsevikok pénzével agitáló elemek üzelmét türi.¹⁷⁾ Engedi, hogy a népbiztosok közül egyesek, mint Pogány József, a katonákat tisztjeik ellen izgassák.¹⁸⁾ Károlyi Mihályt is azért akarják államfővé kikiáltani, mert nekik kedvez. Az előzmények olyanok, mint a mohácsi vész előtt voltak, a következmények is olyanok lesznek”.

Január 11. „Sokan kérdik véleményemet a helyzetről. Válaszom, hogy felfogásom szerint igen súlyos viszonyok elé rohanunk. Én az ántánt belátásától nem sok jót várok. Az bizonyos, hogy országunkat feldarabolják. Hogy a feldarabolás ne legyen végleges, az nemcsak a világkonstellációktól, hanem a magyar nemzettől is függ. Ha nem aljasodik el szerencsétlensége közepette, még fel-támadhat. Akkor azonban biztosan, mert Európának az ilyen nem-zetre szüksége van, s méginkább szüksége lesz a jövőben.”

Január 12-én. „Végzetünk a feldaraboltság, mely, mint halálos ítélet, kérérlhetetlen következetességgel közeledik felénk. Hogy az lesz-e, nem kis részben tőlünk függ. Az ántánt sbirrijei, az oláhok, csehek és jugoszlávok mellett a zsidók is mind szűkebbre szabják a megélhetésünkre való tért. Ezt nyíltan mondják és meg-írják hírlapjaik. Innen nagy megtorlódásuk Budapesten, ahol érdekükben kilakoltatnak bennünket. Nemsokára számkivetettek leszünk a saját hazánkban is.”

Január 13. „A mostani koalíció nem az országot, hanem a saját programját akarta megmenteni, azért nem ülhet el a kormányválság.”

Január 14. „Ma érkezett meg Coolidge amerikai tanár vezetése alatt a politikai és gazdasági állapotainkat tanulmányozni hivatott amerikai bizottság, mely Wilson különös kívánságára jött ide. Ideje is már, hogy ne csak lelkiismeretlen közeli ellenségeink rágalmai és szemenszedett hazugságai alapján ítélkezzenek rólunk.. Hogy ezek mily természetűek lehetnek, mutatják a cseh és oláh liliputi hatalmasok embertelen és minden észszerűséget kicsúfoló tettei. Színmagyar vidékeket és városokat foglalnak el és akarnak megtartani. Keresztre vagyunk feszítve.”

Január 16.: „A Coolidge vezetése alatt működő bizottság pártkülönség nélkül kihallgatja közéletünk embereit. Apponyt is felkeresték. Remélem, ellensúlyozta Jászi képtelenségeit, melyek máris csaknem jóvátehetetlen veszedelmet hoztak nyakunkra, ami annál eminensebb, mert a pártviszály soha ily gyalázatos leplezetlenséggel nem dült még itten. A magyar hazafiság, a tulajdonjog és a nemzeti életérdekek védelme is az ellenforradalmiság gyanújába hozza vitatóikat, a felforgatók pedig a jövő boldogságának apostolaiként ünnepeletnek.”

Január 17-én: „Németországban a bolsevista spartakuszmozgalmat leverték ugyan, de az orosz bolsevizmus épp úgy fenyegeti azt tovább is, mint a mi maradék országunkat. Az oláhok a roppant könnyűséggel elfoglalt Erdélyben és az oláhtöbbség lakta magyar vidékeken nagy kegyetlenséggel rendezik be az ő „imperium”-ukat. Harácsolnak, zsarolnak, vérengzenek, nőket becstelelőnek meg, botoznak és az ütött sebekbe sót hintenek. Rémséges sors érte a magyarságot mindenütt, ahol csak velük érintkeznie kell. És ezt mind a latin műveltség nagyobb dicsőségére teszik. A csehek nemkevésbé arcátlanok és kapzsiak s a kedves szövetségstársaiktól vett balkánizáló leckéket nagy mohósággal és sikerrel tanulják el. A rácok még a horvátokat és szlovéneket is kiábrándítják, nem akarnak hátrább maradni, mint valódi balkániak, a cseh cinkostársaik megett. De az olaszoktól tartva, ravasz jóképűséggel közeledést színlelnek a magyarsághoz, sőt a perszonális unió eszméjét sütötték ki. Coolidge nagyon is sok tarkabarka politikust és politikasztert (!) fogad. Tegnap Károlyi estélyen jelent meg. Úgy hallom, hogy neki és bizottságának a magyar ezeréves államiség nem imponált. Ügylátszik, hogy alapos értesültséget akar szerezni minden irányban, de félek, hogy a döntő tényezők irántunk nagyon ellenséges hangulattal telvők s így a bizottság és a mi embereink buzgó törekvéseinek vajmi kevés hasznát veendjük. Az, hogy idehaza folyton roppant megaláztatásoknak vagyunk kitéve, nem engedi a remények meggyökeresedését.”

Jan. 18.: „Mindinkább megvalósulni látom legsötétebb rémképeimet. Még az ifjúság élénkebb derűje sem jól esik. Lelkületemnek ez a sebe nem fog begyógyulni soha és ha nem is általa, de vele fogok meghalni.”

Jan. 19.: „A tegnapi nép- és nagygyűlések jól juttatták kifejezésre a székely és magyar hazafiságot s a keresztény felfogást és érzelmeket. De mi haszna, ha a döntő tényezőkre nem hatnak. Ellenforradalmisággal és antiszemitizmussal vádolják és zsbivásárba illő hangon hurrogatják le az ú. n. „hazafiszédelgést” és „chauvinista őrjöngés”-t oly színvak elemek, melyek nemzeti érzék nélkül születtek, s arra – úgy látszik – nem is nevelhetők. Egyben van csak igazuk, hogy az „Ébredő Magyarok” talán tényleg későn ébredtek. Bernát Istvánnal társalgván, megállapítottuk, hogy a keresztény magyarság későn szervezkedik s a külföldet idejében nem világosította fel. Mélyen sajnáltuk az oly tetterős és lelkes magyarokat, mint amilyen az éppen most elhunyt derék és kiváló Szegedy Miklós volt. Ezrével kellene az ilyen apostoloknak születni. Utaltam az én Széchenyi-liga tervemre, melynek megvalósulta annakidején nem engedte volna, hogy odajussunk, ahol, fájdalom, vagyunk. Annál nagyobb erővel kell pótolnunk jelenleg a mulasztásokat.”

Jan. 21.: „A főváros a szocialisták kezébe került s nem vezet, hanem mételeyez, példátlan hülyeséggel és gonosz szándékkal pusztít és rabol. Ennek folytán az idegen foglalás naponkint halad s együttesen eszközli, hogy gyöngébbek és szegényebbek leszünk. Ma újból olvastam a Magyar Társadalmi Szemlének 1908-ik évi folyamában megjelent tanulmányomat a szocializmus fejlődésének logikájáról, mely szükségképp a kommunizmushoz vezet. Óva intettem a lanyha közönytől amazzal szemben, de nem hallgatott rám senki, amint általában szavaim a pusztában hangzottak el.”

Januárus 23-án: „Lakásomat számtalan gyanús alak akarja velem megosztani. Egy percig sem élhetünk nyugodtan. Ma olvastam, hogy a vérigrsértett székelység fellázadt az oláhok ellen és kiverte őket Bánffyhungyadról. Örvendek neki, csak azt kívánom, hogy hasztalan vérengzés ne legyen belőle. A magyarság kezd az erős csapás okozta aléltságából felocsúdni. Nemcsak Erdélyben fejt ki ellenállást, nyugaton is komolyan készül arra. Az egyetem a törvénytelenül kinevezett hét tanárt – köztük Jászit is – nem akarja megesketni, s ha ezt a kormány, amint fenyegetődzik vele, megteszi, lemond. Helyesebb volna, ha sztrájkolna.” (Később, midőn ezt tévé, autonómiaját felfüggesztették és kormánybiztosnak a hírhedt Jászit nevezték ki.)

Január 25-én: „Az Országos Szabadoktatási Tanácsban elhatároztuk, hogy a hamisítatlan magyar kultúra mellett ki fogunk tartani, s szembeszállunk az annak félretolását jelentő kísérlettel. Úgy halljuk, hogy a felvidéki tótság kiábrándult a csehek testvériségéből s ha ellenséges nyomástól mentesen szavazhatna, bizonyos engedmények fejében visszatérne a magyar állam keretébe. Az erdélyi magyarság és székelység erélyesebb föllépése sikeresnek ígérkezik. Az oláh, cseh és rác atrocitások a nem kegyetlen magyar elemeket is azzá fogják tenni. Én igen békés hajlamú, de nem gyáva magyar vagyok; azok hallatára én is gyilkolni volnék kész. Ha az ántánt észre nem tér, az általa intendált világbéke helyett újabb és újabb világfelfordulást csinál s végső elemzésben a fehérfaj pusztulását idézi fel. így lehetetlen minden civilizáció, mert csak a bellum omnium contra omnes, mindenki harca mindenki ellen, következhet be..”

Január 22-én: „A nap főeseménye a Wilson kívánatára kibocsátott ántánt-nyilatkozat, hogy a megszálló nemzetek (csehek, oláhok, rácok) tisztességesen viseljék msgukat, mert különben érdekeiket veszélyeztetik. Beszélgettem Antal Gézával, aki öt hétig volt felesége szülőföldjén, Hollandiában, hogy érdekünkben propagandatevékenységet fejtsen ki. Szomorú állapotainkat mélyen sajnálják ott, de nem egészen értik. Nem csodálom – őszintén bevallom – az nekem is érthetetlen. Lóczy Lajos felszólítására én is részt akarok venni a külföldi tanulmányozó missziók fel-

világosításában. Arad vármegye példáján egy angol emlékiratban akarom kimutatni, hogy az oláhság betelepítése ide mikor, s mily körülmények közt történt. Az nem igaz, hogy autochton lakosság lenne. A történeti adatok felsorakoztatása után ki akarom tüntetni, hogy kultúrában és anyagi jólétben, de nem a mások hibájából, mennyire elmaradt. Ott is inferiorításban van, ahol számbeli nyers többséget mutathat fel. A haladottabb igen tekintélyes kisebbségek ellen égbekiáltó igazságtalanság lenne, ha a Nyugat-Európa kultúráját megvédelmező török elleni harcokban vitézül elhunytak sikeresen dolgozó utódait a művelt Nyugat parancsából, de mindenestre annak kegye folytán a méltatlanok elnyomhatnák. Más igazság és béke nem lehet, mint amelyet a természetes történeti fejlődés alapozott meg. Ezt a fejlődést az államhatalom egészen a legújabb ideig századokon át megnehezítette s az mégis előállott, az tehát nem egyoldalú mesterkedés eredménye. Az aránytalanul értékesebb kisebbségnek feláldozása azonban nemcsak igazságtalanság, hanem Közép-Európa lábraállása és haladása szempontjából oktalanság is volna. Abban az esetben itt oly vulkanikus talajt teremtenek, melyhez veszélyességre nézve a balkáni nem is hasonlítható. Az amerikai delegáció számára szerkesztett ez emlékiratomat februárius 8-án adtam át. Tetszett nekik, hogy egy külön vidéket bő statisztikai adatok és beható magyarázatok alapján ismertettem meg velők. Az „Academy of Political Science New York” tagja lévén, miután ezt tagsági jegyem felmutatásával bebizonyítani, úgy vettem észre, hogy szavaim Goodwin kapitánynál, valamint Storeynál, akik a közgazdasági tanulmányozást vezették, több hitelre találtak. Azután a Területi Integritást Védő Liga kiküldötteivel, gróf Teleki Pállal, Bernáth Istvánnal, György Endrével és báró Than Albinnal együtt még két óráig voltam velők. Jól kifáradva tértem haza és szomorkodva olvastam az esti lapok tudósításait a pécsi, pozsonyi és erdélyi atrocitásokról, melyeknek hosszú listáját állítottam össze. De szomorúság töltött el akkor is, midőn az aradmegyei alispánnak segélykérésemre küldött válasza jutott kezeimbe. Azt írja, hogy a megyében nem lehet a rendet fenntartani, mivel a kormány nem ad fegyveres erőt, sőt a csendőröket is elparancsolta, különben már ezek is megbízhatatlanok. Míg a kormány nézete nem változik, addig a tulajdont nem lehet megvédeni, mivel képtelenség a lopást és rablást csupán meggyőző érvekkel és reáolvasással megfékezni akarni. A kormánybiztos egyhúron pendül a kormánnyal, egy másik húrja pedig az oláhok tetszése szerint rezgett. Szép kilátások szűkebb hazámból. Megjegyzem magamban, hogy a székesfehérvári megyei gyűlés határozata, melyet gróf Károlyi József indítványára hoztak s amely elítéli a kormány politikáját, hazafiatlan és oktalan eljárását, nálunk bizonyára nem fog vissz-

hangra találni. Gróf Károlyi József még sajnálkozott azon is, hogy ennek az elítélendő kormánynak az élén az ő fivére áll. A fejérmegyei hivatalnokok azután tiltakoztak e határozat ellen. Keresték a kormány kegyeit. Minden nyoma eltűnt a szeméremnek, amely ismeretlen fogalomná lett.”

Februárius 5-én: „Kovács Alajos jeles statisztikusunk előadását hallgattam meg Pest vármegye tanácstermében. Azt fejtegette, hogy az alakulóban lévő Nagy-Románia nem lehet életképes állam és pedig azért, mivel az oláhság száma, értékessége és nyomatéka csekély, létének biztosítására. Micsoda irredentának vetik meg itt az ágyát! Ha ezt az ántánt nem látja be, óriási hosszantartó és messzekiható szerencsétlenségek folyamatát indítja meg. Bajainak legfőbbike azonban, hogy ezzel szemben igen gyarló a politikánk.”

Urmánczy Nándor rokonom ezidőtájt tett közzé egy cikket az akkor még füzetes alakban megjelent „Új Nemzedék”-ben, Közeledvén az államfő választásának ideje, midőn Károlyi Mihályt ideiglenes köztársasági elnöknek akarták kikiáltani, a nemzeti szuverenitás képviselőjére hevenyészve összealkotott Magyar Nemzeti Tanácsot feloszlatni készültek. Ez alkalmából írta Urmánczy többek közt ezeket:

„Annyi bizonyos, hogy a Magyar Nemzeti Tanács sem magyar, sem nemzeti nem volt. Abban néhány függetlenségi politikus kivételével jórészt olyanok ültek, akik határozottan ellenségei a nemzeti gondolatnak: radikálisok és nemzetközi szociáldemokraták. Mikor még hatalom nem volt a kezében, 1918. évi október 30-án, a katonához intézett proklamációjában azt panaszolja, hogy Magyarország határai védtelenek s a magyar csapatokat nem a határra küldik, hanem Budapestre hozzák, hogy a tanács mozgalmát letiporják. A proklamáció után huszonnégy órával már minden hatalom a kezébe került. Es mit tett az ország területi épségének megvédésére! Akkor még egyetlen idegen katona sem állott az ország földjén s egymillió magyar katona felett rendelkezett. Úgy kezelte ezt az erőt, hogy ma csak néhány vármegye Magyarországon és három-négyszáz ellenes katona ellenállás nélkül szállhat meg magyar városokat. Tönkretették a magyar katona legendás, dicsőséges világhírét. Napidíjas naplopókat tenyésztenek helyette. Mit tett az elszakadni akaró nemzetiségekkel? Mikor a hatalmat átvette, azok még nem merték hirdetni az elszakadást. Csak akkor bátorodtak neki, mikor látták a felfordulást, a tehetetlenséget, a gyáva meghátrálást. Mit tett, hogy a betörő ellenségektől megmentse a közvagyon? Milliárdok kerültek terményekben, anyagban, felszerelésben s egyéb állami értékekben ellenséges kézre. És mi minden pusztult el az

általános harácsolásban és fosztogatásban? Mit tett a M. N. T., hogy megismertesse a külfölddel igazságainkat? Mit tett az ellenséges idegen uralom alá került több millió magyar érdekében? Vájjon megérzi-e az átok özönét, mely a keserű könnyeket sírók, a mélységesen szenvedők, gyötrődők és a megalázottak lelkéből száll feléje? Mit tett, hogy felrázza az elcsüggedt, kétségbeesett, kínpadra húzott nemzetet? Kimondta az Ausztriától való elszakadást, mikor már nem volt Ausztria. Kimondta a köztársaságot, amikor már nem volt magyar király. Hirdette a szabadságot, függetlenséget és szolgák lettünk. Hirdette a szociális igazságot s fosztogatókkal, útonállókkal van tele az ország. Hirdette a népuralmat s a terror uralkodik. Hirdette a rögtöni békét és feldúlták, szétmargangolták hazánkat. Akarva sem lehetett volna tökéletesebben szétzülleszteni erőnket, mélyebbre súlyeszteni közállapotainkat. A világ legszerencsétlenebb s legutolsó nemzete lettünk. Ezek a forradalom vívmányai. A közhatalom kezelői olyanok lettek, akik a hazaszeretetet, a nemzethez való tartozás érzését nem ismerik s kigúnyolói, lenézői, ellenségei mindannak, ami magyar és nemzeti. Ez a szellem mételyezi meg a hazug szavaknak könnyen hívő tömegeket. A székely katonáknak is azt mondja, hogy ne sirjanak, hanem nyugodjanak bele, hogy szép hazájuk végleg elveszett. Ennek a gonosz, utálatos szellemnek volt a melegágya a M. N. T. és a kebeléből alakult kormány. Ha van igazság a földön, a számonkérés nem maradhat el. Századok múlva is rajta lesz a Kain bélyege.”

Én ezt folyton így láttam. Azért nagy bánkódás nélkül nem tudtam olvasni a hírlapokat és meghallgatni a szerencsétlenül jártak szívszaggató elbeszéléseit. Feleségem egyik keresztleánya, az elüldözött erzsébetvárosi polgármester felesége, órahosszant beszélt nekünk február 7-én a kannibáli oláh kegyetlenségekről, idősebb úri nők tömeges meggyalázásáról, az oly mértékű botoztatásokról, melyek már gyilkosság számba mennek. A véresrevert ártatlan emberek kórházba kerülnek. E mellett folyton ígéretnek, de folyton hazudnak és rabolnak. Ez eljárás sokakat megrémít és gyávává tesz, de annál kitartóbbak a méltóságteljesen büszke székelyek. A forgalom oktalan akadályozása képtelen, de életbevágó bonyodalmakra vezet. A hatalmi örület dühöng a meg- és megnemszállott területeken, ha nem is egyformán, de károsan pusztítva mindenütt.

Februárius 6-án az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben Rubinek Gyula igazgató előadást tartott a birtokpolitikai reformról, a nagy vagyonadóról és a mezőgazdasági kamarák intézményéről. A birtokpolitika kérdése már régen vita tárgya volt nálunk, 1912-ben fejeztük be több évre terjedő nagy szaktanácskozmányunkat róla.

Azt már ismertettem, most csak megemlítem róla, hogy nézetem szerint megtartotta a maradiság és a radikális reform közt vezető arany középutat. Rubinek előadása a Búza Barna-féle szocialisztikus ízű reformjavaslattal szemben ahhoz állott közel, amit helyeslőleg vettünk tudomásul. A Búza Barna-féle birtoktörvény tervezete a forradalom által kiélesített földéhséget volt hivatott kielégíteni. A földfelosztást mindenfelé várták, azért ez a kormány a birtokreformot úgy készítült keresztülvinni, hogy minél rövidebb idő alatt minél több ember jusson földhöz. A tervezet evégből kétféle kisajátítást állapított meg. Az általános kisajátítási jog kiterjedt volna minden 500 holdon felüli birtokra. A kivételes kisajátítási jog az lett volna, mely szerint ha valamely község kívánja, a nagyobb birtokok 200 holdon felüli része is kisajátítható, de a különbözetet ötszáz holdig más határban a régi tulajdonosoknak visszaadták volna. Bizonyos közhasznú területek, az erdők, a mérsékelt nagyságú szőlők, a községi és úrbéri legelők, ki lettek volna véve a kisajátítás alól. Az ipartelepek különös figyelemben lettek volna részesítendőek. Az új birtokok általános típusaként a vidékenkint változó területű családi kisbirtok tartott szem előtt. Ilyen családi szőlőbirtokokat is akartak alakítani. Megengedték volna a 200 holdas középbirtokok alakítására szolgáló kisajátítást is, de csak szakképzett mezőgazdák részére. Városok, községek és ipartelepek területén családi kertek kisajátítását tervezték, legfeljebb két holdon. A kisajátítás sorrendje és az igényjogosultság egymásutánja taxatív állapított meg. A földbirtokreform végrehajtásának irányítására Országos Birtokrendező Tanács szerveztetett, a gyakorlati végrehajtást pedig mindenütt választmányok intézték volna. A kisajátítási ár nem a mai lett volna, hanem az 1913. évi forgalmi érték, bizonyos korrekatívumok alkalmazása mellett. A belterjes üzemeket nem sajátították volna ki. Volt szó a tervezetben az örök haszonbérletekről is. A pénzügyi lebonyolítást külön törvény szabályozta volna. Gondoskodtak az új birtokosok védelméről. Az új birtokokból háromnál többet senki sem kaphatott. Végül a gazdálkodás ellenőrzéséről is volt szó.

Ennek a javaslatnak elfogadására nem került a sor, de az a káros hatása megvolt, hogy a csehek, oláhok és rácok annak alapelveit csakhamar a magukéivá tették és azok segítségével kezdték a megszállott magyar nagy- és középbirtokosokat földtulajdonukból tömegesen kiforgatni, mert a befolyásosabb és függetlenebb magyar elemet ki akarták a megszállott területekről irtani. Régi területeiken az illető utódállamok az efféle reformtól persze tartózkodtak. A Rubinek által megvilágított többi kérdéstről alább fogok megemlékezni, valamint a gróf Bethlen István által ez alkalommal szóba hozott devalvációról is, de megjegyzem, hogy azt én már

akkor sem pártoltam. Ez alkalommal módomban volt Vásárhelyi József lökösházi földbirtokos szomszédommal és az aradmegyei gazdasági egyesület ügyvezető elnökével a mi vidékünk gazdasági viszonyairól behatóbb beszélgetést folytatni. Nemzetiségi különbség nélkül nagy volt ekkor ott az ellentét úr és paraszt közt s az mindennap fokozódott. A nagyobb birtokosok – mint monda - kétségbe vannak esve, ő sem szeret lökösházi birtokára kimenni, mert arra a szomszédos csanádmegyeiek, névszerint a kevermesiek fenik a fogukat. El volt keseredve, s azt mondta, ha nem volna családja, öngyilkos lenne. Mindkettőnket nagyon bántott, hogy a területünkön garázdálkodó kül- és belföldi elemek méltatlanul kedvező helyzetükbe nem a saját érdemük, értékük, vitéségük vagy erejük segélyével, hanem mint az ántánt porkolábjai jutottak és az ötödfél évig minden alakban vérzett ország elgyengülésével visszaélve, visszaélnék. Alulról hírt kapok, hogy a tolvaj és rabló oláh népesség” a nem távoli községekből a mi fasorainkat is fenyegeti. Erre támaszkodva bérlőink ajánlatot tettek, hogy azokat megveszik ők, mert különben veszendőbe mennek. Ebben persze egy kis önző ijesztgetés is volt. Némi tárgyalás után e részben csakugyan méltányosan megegyeztünk velük.

Februárius 14-én, mint elnök vezettem az Országos Munkaközvetítő Tanács tárgyalásait, melyek azért voltak érdekesek, mert néhány szocialista, különösen a hírhedt Preusz Mór, ott mindenkit terrorizált és élők és halottak felett döntött. Közvetlen közelből volt alkalmam mentalitásukat és velleitásaikat huzamosabban észlelni. Az én szerepem velük szemben azért volt könnyű, mivel a munkaadók és munkások felett teljesen semlegesnek kellett maradnom. Másnap készítettem el a Lóczy Lajos által szerkesztett nagyobb honismertető műbe írott fejezeteim angol és francia korrektúráit. Az akkor még rendelkezésünkre álló Kaszinóban angol, francia és oláh lapokat tanulmányoztam, hogy ellenségeink felfogásáról közvetlenül is értesüljek. Nem volt nagy élvezet s csak annyiban volt tanulságos, mivel megerősített régi meggyőződésemben, hogy t. i. az emberek igen gyakran, a nemzetek pedig csaknem kivétel nélkül bestiák. Ilyenek által elítélt nemzet fia vagyok, de – írárom február 16-án – szerencsétlen nemzetemet ma jobban szeretem, mint midőn jól ment a dolga.

Másnap Heller Farkas, utódom a tanszéken, volt nálam. Közölte velem a szunnyadó Magyar Társadalomtudományi Egyesület nyomorult helyzetét. Képét adta vergődésének. Ezúttal beszélgettünk a fiatal magyar tanult emberek kilátásairól. Egy régiebb asszisztensem mondta nekem, hogy neki mint vízépítésznek ez országban nincs jövője; egy kiváló ifjú orvos pedig, aki nemrégiben még a fronton volt, oly vidékre készült kivándorolni, ahol nincs civilizáció, mert az európai polgároso-

dástól megundorodott. Az én hangulatom különösen nyomott volt ez időtájt.

Február utolsó hetében naplomba ilyen formán írok: „Bizonyos tompultság uralkodik rajtam, minden munkám vontatott, erélyem kisebb, mint rendesen. Ennek oka kizárólag a közállapotaink miatt érzett mély fájdalom, mely minden gondolatomon és érzésemen átnyilallik. Ily meg nem érdemlett bukás részünkön és ily érdemetlen siker a nyomorult szomszéd népeknél, megfoghatatlan előttem. Az ántánt gazdasági túlerejével s az erkölcstelen-ségben való fölényével, ennek vesztegetésekben történő megnyilatkozásával, melyek segítségével forradalmakat szított nálunk, de semmiképen sem vitézségével és nem a harctéren győzött le bennünket. A hidegen számító angol mellett a hisztérikus gall most már ránk ereszti keleteurópai barbár, szégyenletes szövetségeseit, melyek épp ezért nem is képesek tisztességesen élvezni sohasem remélt előnyeiket. Ezt a csapást csak részben érdemeltük meg és pedig azért, mivel helyzetünket nem jól fogtuk fel, nehézségeit nem vettük kellőleg számba s nem jártunk el azok követelményei szerint. Az indokolatlan vak bizalom a németek iránt talán hiba volt. Az tény, hogy az ő túlságos győzelmök is veszélyes lett volna reánk nézve. Túlbecsültük nemcsak erejüket, hanem okosságukat is. De mindez nem volt bűn, mert erkölcsileg csakugyan magasabb színvonalon állottak, mint ellenségeink és mi méltán hihettük, hogy velők szorosan szövetkezve, nemcsak hazánk létérdekeit biztosítjuk, hanem az emberiség magasabbrendű kultúrájának is szolgálatot teszünk. Hiába vitatják az angol politikusok az ellenkezőit, az nem áll, hogy ők szolgálták az eszményiség és magasabb műveltség ügyét. A német önzést és brutalitást tagadni nem volna helyes, de nagyban és egészben a germánok az ideális haladáshoz mégis közelebb járnak, mint az angolszászok és a gallusok. Fatalizmus vesz rajtam erőt néha és ilyenkor felvillan bennem a gondolat, hogy hátha jelen balsorsunk csak szörnyű megpróbáltatás, melyet kiállva, szebb jövő virrad nemzetünkre. De ezt csak igen nagy szellemi és erkölcsi tényezőkkel, hatalmas vonzerő szervezésével, nemzeti jellemünk nemesbülésével és a tökély emberileg lehető megközelítésével érhetjük el. Azt tudom, hogy életem hátralévő része immár nyugodt és békés jellegű nem lehet. Ezért, hogy a kötelességteljesítés útján maradhassak, erősen kell magammal küzdenem. A lelki egyensúly megtarthatása végett minden pillanatomat hasznos, de ha ilyen nincs közvetlenül, haszontalan munkával is kötöm le. Többet gondolkozom és írok, mint beszélek, nehogy kételyeim mások erélyét is megrontsák az iszonyú súllyal reánk nehezedett balsors közepett.”

Azonban koronkint nemcsak rokoni és baráti körben voltam keserű és éles. Így február utolsó napján egy gyűlés végén a Tisza-

kormány néhány volt tagjával politizáltam. Ők azt vitatták, hogy másként nem járhattak el, mint ahogy eljártak. Ellenkező nézetemnek nyíltan kifejezést adtam. Elismertem, hogy úgy a német, valamint az osztrák-magyar diplomácia nem állott feladatainak magaslatán s ez a tisztánlátást nekik is megnehezítette. De ennek megszerzésére, ha államférfiak, nekik jobban kellett volna törekedniök. A háború kitörése alkalmával ők is teljesen tájékozatlanok voltak, nem is volt elég bátorságuk Béccsel szemben. Mi nem ismertük a világot, az ántánt pedig ismerte. Gonoszságát nem vettük kellő figyelembe és azt nem tudtuk kivédeni. Szóval tudatlanok és ügyetlenek voltunk és blöfföltünk, midőn ellenségeinknél sejtettük a blöfföt. Ma is bámulgatjuk magunkat s egymást és dicsérjük szívósságunkat, mellyel oly nagyszerűen ki tudunk tartani és dicsően megállottuk helyünket, de végre mégis elbuktunk. Pedig a politikában fődolog a siker. Jövőre bölcsőbbek és okosabbak legyünk. De vajjon képesek leszünk-e arra?

Mielőtt ez év második hónapjától búcsúznám, fel kell említenem, hogy annak huszonharmadik napja nevezetes időpont a mi bomlásunk történetében. Ekkor kezdtek meg Károlyi Mihály kívánságára az ő debrői hitbizományához tartozó hevesmegyei földeken a mezei munkások közt a földosztást. Akkor már mint a magyar népköztársaság ideiglenes elnöke, teatrális jelenetesséssel rendezett nagy ünnepségen mondott egy pár beszédet, melyek épp annyira telvék üres fennhéjázással és ellentmondásokkal, mint környezetének lázálomtól gyötörtekhez illő megnyilatkozásai és tettei.¹⁹⁾ Már a kálkapolnai vasúti állomáson kijelentette: „Eljöttünk hozzátok, hogy átadjuk nektek, ami a tiétek. Kezetekbe adjuk az új zászlót, melyre ez van írva: földet, szabadságot és rendet a népek. Ezt a zászlót fogjátok meg jól, mert azok, akiknek ez a világ kárt okoz, tömörülni fognak s ha engeditek, kiragadják azt kezetekből.” A lazítást folytatta azután főbeszédében és pohárköszöntése alkalmával is. Amabban azt hirdette, hogy ők a feudális (?) Magyarország utolsó maradványait akarják eltüntetni. Mikor pedig az ünnepi ebéden a szociáldemokrata pártra és annak jelen volt vezérére, Garami Ernőre mondott toasztot, hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrata pártnak igen nagy része van abban, hogy a népet sikerült földhöz juttatni. Azt szeretné, hogy a földműves nép bízzék a szociáldemokrata pártban, mely – szerinte – igazán akarja – egyetértve a forradalmi polgári pártokkal – a nagy szociális ellentétek kiegyenlítését. Erre a merő valótlanságra azután ráduplázott a felköszöntött Garami. „Az 1918. évi október 31-dike nélkül” – monda –, „a mai nap sohasem virradt volna reánk. A városok munkássága törte szét a régi bilincseket. Most tegye meg kötelességét a földműves nép a város népével szemben.”

Hogy a polgári és szocialista elemek jóakarató békés együtt-

működése mily képtelenség volt, azt a legjobban bebizonyította mindjárt másnap a kommunisták ellen folytatott vizsgálat, melyből kiderült, hogy a szocialisták kétszínű játékot űztek azzal az úgynevezett egyetértéssel. A nyomozás megállapította, hogy Kun Béla Oroszországból sok százezer márkát és rubelt kapott, mely összeget koronákra váltván be, abból fedezték az agitáció költségeit. Az agitáció munkája akkor már 300.000 koronás havi költségvetéssel dolgozott. E párt fegyvereket vásárolt tagjai számára, az volt a tervök, hogy májusra kommunista forradalmat készítenek elő és megteremtik a proletárdiktatúrát. A forradalom kitörése után egy pár napi szabad rablást engedtek volna, azután pedig statárium útján kívántak volna rendet teremteni. A szervezést a Lenin-féle oktató módszerrel úgy kívánták keresztülvinni, hogy annak szolgálatában kommunista tanítókat küldenek ki a szociáldemokrata szakszervezetekbe, melyek tagjainak 80%-át remélték terveiknek megnyerhetni.

A rendőrök által véresre vert Kun Bélát a toloncházban nem csupán felesége látogathatta meg, hanem a munkástanács két tagja és Landler Jenő, a szociáldemokrata párt egyik vezető embere is. Ezeknek a minősíthetetlenül gonosz embereknek bántalmazásán nemcsak a szocialisták, hanem maga Károlyi Mihály is megbotránkozott. Megbízásából felkereste azokat egy szárnysegéd. Továbbá Károlyi felszólította Berinkegy Dénes miniszterelnököt s Garami, Böhm, Kunfi és Szende minisztereket, hogy még aznap este tíz óraker tartanak vizsgálatot a kommunisták bántalmazása ügyében. Hogyan illet e nagy figyelemhez a velők történt összejövetkezés alkalmával áldozatul esett rendőrök temetésének az Országház kupolacsarnokából való rendeztetése? Azon a kormány tagjai testületileg vettek részt, a belügyminiszter mondta a gyászbeszédet, a kormány koszorúkat helyeztetett koporsójukra, amelyeket azonban nemzeti színű szalagok mellett vörösek is díszítettek. A háztulajdonosok felszólítottak, hogy gyászlobogókat tűzzenek ki, a kereskedők pedig, hogy a menet mentén fekvő üzleteiket zárják be.

A munkástanács ülésén a már említett, hírhedt Preusz Mór megnyitó beszédében a Népszava épülete ellen tervezett kommunista támadásról is megemlékezvén, kijelentette, hogy az elesett rendőröket a munkásosztály mint mártírokat szívébe zárja, ha el is ítéli a brutalításokat. A fogalomzavarnak, mely a kommunistáknak ekkor még igen szűk körét kivéve, az egész vonalon uralkodott, nagyatádi Szabó István népgazdasági miniszter is hangot adott, midőn a Károlyi- és kisgazdapárt szoros szövetségének alakuló gyűlésén azt mondta, hogy a forradalmat helyeslő polgári pártoknak a szociáldemokrata párttal szemben be kell bizonyítani, hogy ennek nincs oka a bizalmatlanságra, mert hiszen őszinte hívei az

új társadalmi és gazdasági rendnek. Érdekes, hogy Szabó István mily módon vélte ezt elérhetőnek. Szerinte a forradalmi polgári pártok felfogását összhangba kell hozni a szocialisták felfogásával, mert csak így kerülhető el a polgárháború. Ez természetesen a polgáriak teljes átvedlését jelentette volna. Hiszen a szociáldemokrata párt programja dogmaszerű, léhát gyakorlatilag változhatatlan volt. Ezt az amabilis konfúziót azután így formulázta: „Sem az ipari munkásság, sem a falu népe ellenére erős Magyarországot fenntartani nem lehet. A Károlyi-párt lesz a kapocs, mely össze fogja kötni a falut a szociáldemokrata párttal.” És ezt a hülyeséget a Károlyi-párt, „mely nélkül a forradalmat nem lehetett volna megcsinálni” lelkesen megtapsolta. Az illúzióknak e részben Hock János e napokban szintén kifejezést adott. „A szociáldemokrata pártnak – monda – fegyvertársai vagyunk. A programok kivitelének taktikai részében, a sorrendben, sőt némely kardinális kérdésben vannak köztünk különbségek, mi azonban azt keressük, ami bennünket összeköt. Ami elválaszt tőlük, az nem rögtöni megoldásra érett kérdés. Meg fog ez érlelődni önmagától, zökkenés nélkül.” Tehát bátran állíthatom, hogy a dolgok lényegének megértése hiányzott az ekkor szereplő alakokban és rajok nézve legjellemzőbb volt rosszindulatuk mellett az alapos tudatlanság. A fogalomzavaron kívül kiemelkedő jellemvonásuk volt a rettegés mindentől, ami hatalmukat megingatni alkalmasnak rémlett előttük. Jelszavuk volt: „Aki nincs velünk, az ellenünk ...” Azaz ellenségünk s nem ellenfelünk. Olyannak jelentette ki Lovászy Mártont is, akinek lehetetlenné tették, hogy a szocialistákkal egyezkedni nem hajlandó pártot szervezzen. Ez a lelki hangulat eredményezte az 1919. évi XX. ügyvezetett néptörvényt is, mely az egyoldalúan proklamált köztársaságra nézve veszedelmesnek mutakozó egyének rendőri felügyelet és őrizet alá helyezését rendelte el. Egy másik néptörvényt is készítettek elő, mely legális módot adott volna arra, hogy mindazok felelősségre vonassanak, akik a háború felidőzésében és céltalan folytatásában bűnösök. De ezt be sem várva, a minisztertanács határozata alapján Nagy Vince belügyminiszter a munkapárti kormány két frissen bárósított tagját, Szerényi Józsefet és Szurmay Sándort elfogatta s ezt egy hozzájuk intézett külön leirattal hozta tudomásukra.

Míg ezeket így üldözték, addig fényesen ünnepelték azokat a szocialistákat, akik Bernben – a munkások javára – Magyarország területi épségéről beszéltek a maguk szellemében. Kunfi Zsigmond, Bíró Lajos és Buchinger Manó voltak a nap hősei. De sajnos, nemcsak a kormány tagjai, hanem a polgári sajtó különben nemzeti irányú közlönyei is felültek nekik. Ekkor üresedett meg a váci püspöki szék. A kormány Hock Jánost akarta oda kinevezettni, ez azonban nagy szerényen, hazafias áldozatkészséget

mímelve, kijelenté, hogy ő tovább is a politikai téren akarja a közügyet szolgálni.

Március 3-án olvastam Károlyi Mihály nyilatkozatát, mely szerint a párisi békeértekezleten, ahol még ekkor mint hazánk képviselője remélt szerepelni, a Magyarország területét meg nem óvó békét ő nem írja alá, hanem azt fegyverrel akarja megvédelmezni. De ez csak oly üres fogadkozás volt, mint amikor Erdély határaiért tigrisként készült küzdeni. Ekkor felszólítást kaptam az aradszentmártoni róm. kat. paptól, aki német nevét megmagyarosította, hogy támogassam őt a német túlzók ellen. Nevezetesen, hogy ez a pap később a községet Nagy-Romániának akarta megtartani.

Március 10-én meghallgattam Károlyi Árpád akadémiai felolvasását az „ellenreformáció” kezdeteiről. Kidomborította II. Mátyás jellemtelenségét, aki bevallottan azért kötötte meg a bécsi békét, hogy azt ne tartsa meg. Ilyenek voltak – írárom naplómba – a habsburgházi uralkodók nagyobbára. Ez a dinasztia nagy szerencsétlensége volt hazánknak.

Március 12-én a Területvédő Liga ülésén voltam. Thirring Gusztávnénak, a nyugatmagyarországi németekről írt alapos és hazafias szellemű dolgozatát olvasták fel. Jól esett a hűség e megnyilatkozása.

A következő napi kelettel naplómban a következőket találoim: „Most állapítják meg határainkat Párizsban. A csehek, oláhok és délszlávok évtizedek óta rágalmaztak bennünket, különösen a franciák előtt, akik minket a németek fő segéderejének tartanak és pusztulásunkat határozták el. Őket, valamint a többi népeket nem nagy fáradtsággal meg tudnók győzni arról, ha megvolna rá a lehetőség, hogy Magyarország feldarabolása égbekiáltó és hozzá még az antantra nézve is káros igazságtalanság. Azonban a hivatalos franciák dühöngenek ellenünk és meghallgatás nélkül fognak halálra ítélni. De azért, ha nem akarunk, nem kell meghalunk. Mindenesetre nagyon visszavetnek, talán egy századra. Az átkos rövidlátás, könnyelműség és még átkosabb visszavonás nélkül a mostani körülmények közt is sokat megmenthettünk volna birtokunkból, így borzasztó szenvedések elé megyünk. De a nemzet életéért azokat is ki kell állanunk. A helyzet annyiban tisztul, hogy most már láthatjuk, mi vár ránk. Az ántánt mint Németországgal, velünk sem fog kegyesen elbánni. Annyira kifosztanak bennünket mindenből, területből, közlekedési eszközökből, anyagkészletekből és felszerelésekből, amennyire ez már az ő érdekeiknek sem felel meg. Wilson, úgy látszik makacs, de az ő figyelme sem terjed ki a kisebb, hanem azért fontossá válható dolgokra. Továbbá büntetni akar, így azután ha létrejön is Népszövetsége, nem biztosíthatja sokáig a békét. Az olyan világbomlást, mint a mostani, egy varázs

ütéssel és mechanikus módon lehetetlen általános renddé átváltoztatni. Különben, hogy mily jól vannak a döntő tényezők értesülve, mutatja, hogy Lloyd George állítólag most kérdezi, hol is van hát az a Bánát és Temesvár?

Jól mondta egy folyóiratunk, hogy az ántánt a német diplomácia hibáit most ismételni látszik, holott a háborút diplomáciájának fölénye döntötte el. A gyors és mérsékelt béke nemcsak nekünk legyőzötteknek kell. Épp oly szükségök van rá a győzőknek is, mert megeshetik rajtok, hogy a megnyert háború eredményeit a kegyetlen és mértéktelen béketárgyalásokkal el fogják veszíteni, s egyenlő nyomorult sorsra jut majd győztes és legyőzött. Így azután oly haszontalan dolog lesz a Népszövetség, mint amilyen volt a híres szent szövetség. Egyébiránt a népek, nemzetek s velők együtt aspirációik és életérdekeik is változnak. Az emberek pedig nem oly tökéletes lények és ilyenek talán sohasem lesznek, hogy életküzdemeiket vér nélkül tudnák megvívni. Ilyformán nem csupán mi gondolkoztunk. Azt olvasom, hogy a new-yorki Evening Newsnak azt jelentették Párizsból: „Beavatott körökben mindjobban megerősödik az a vélemény, hogy a szövetségesek máris elkéstek a békekötéssel, mert Németországban a bolsevizmus kerekedhetik felül. Bajorországban orosz ügynökök nagy sikerrel dolgoznak, aminek nyomán Németországban bolsevista kormányok alakulhatnak.” A Newyork Times pedig e2t írja: „A győzelem gyümölcse úgylátszik, mindinkább kisiklik a párizsi békemegbízottak kezéből. Az európai szövetségesek éhes mohósággal vetették magukat a zsákmányra. Elmulasztották a szükséges intézkedéseket a tartós béke érdekében, minélfogva Európa ma egy kártyavár.”

Névszerint megemlíti, hogy Magyarország összeomlását is nehéz lesz megakadályozni.

Itthon pedig készültek a nemzetgyűlési választásokra, melyek napjaul április 13-át tüzték ki. Készületek történtek, hogy a választási küzdelemben a szociáldemokraták a Károlyi-párttal szoros szövetségben vegyenek részt, közös listán szavazzanak és együtt vegyék fel a harcot a többi párttal szemben. A kettő közt volt megosztandó a radikális párt, amelynek elveit azonban vezetőik tovább akarták hirdetni. A kormány elhatározta, hogy az állam saját kezelésébe veszi a volt királyi hercegeknek és más hercegeknek Magyarországon lévő birtokait, akik külföldön élnek. Az uralkodóháznak az országban lévő birtokait és ingó vagyonát már korábban zár alá vette az állam. Ez intézkedés nem érintette József királyi herceget. A minisztertanács két határozatot hozott. Az egyik kimondja, hogy szocializáló minisztériumot állít fel, a másik szerint törvénybe iktatják a munkakényszert. Mindenkinek, ha eddig nem dolgozott, munkát kell majd vállalni, különben a hatóság kényszeríti őket, hogy dolgozzanak. Maximálni akarták – a

szerintök – munkanélküli jövedelmet. A közoktatási miniszter kijelenté, hogy forradalmosítani akarják a lelkeket. Fel akarják szabadítani a kétkedőket és szabadgondolkozókat a szolgaság és alázatosság alól. Az iskolai szervezet ennek nézőpontjából alakuljon át. A tanítóság lelkülete is átférmálandó, mert a forradalmi átalakulás eddig az iskolákat még alig érintette. Fel akarja világosítani és pedig személyesen is, azokat a tanítókat akik az ő világfelfogását nem osztják.

Ez a kormány láthatóan örök időkre kívánt berendezkedni, holott híre járt, hogy az ántánt nem akar vele szóba állani és annak porkolábjai kíméletlen munkájokat rohamosan folytatták. Komáromban a csehek elmozdították a kormánybiztost. Kassán ledöntötték a szabadságszobrot, majd belőttek a közönségbe, mely azért gyűlt össze, hogy megkísérelje a szobor visszaállítását. Ugyanott egy kirendeltség azzal a tervvel foglalkozott, hogy a székesegyházból elvitesse Rákóczi hamvait, mert a „magyarok odazarándoklása nekik kellemetlen. A rácok becsukatták az összes iskolákat, mert a tanítók és tanárok előadás közben megemlékeztek március 15-éről. Eperjesen a csehek a szociáldemokrata vezéreket letartóztatták és megbotoztattak kilenc leánykát. Az oláhok újra proklamálták és véglegesnek hirdették Erdély bekebelezését Románia Maréba. Valamennyi igazságszolgálati tisztviselőnek és ügyvédnek újból hűségesküt, illetve fogadalmat kellett tennie Ferdinánd oláh királyra és az oláh államra, melynek hivatalos nyelve a tárgyalási nyelv lesz mindenütt s aki most nem bírja, egy év alatt tartozik azt megtanulni.

Ez állapotokkal szemben a polgári ellenzéki blokkban szövetekezett pártok nagyon érzékenyek a szociáldemokraták abbeli vádjával szemben, hogy ellenforradalomra törekszenek s azt felháborodással utasítják vissza. Ellenben a szociáldemokraták kijelentik, hogy ők tisztelik-becsülik ugyan a koalícióban velők kormányzó többi pártot, de mivel ezek nem akarják a szocialista köztársaságokat, hanem csak enyhíteni kívánják a gazdasági igazságtalanságot, ők viszont teljesen meg akarják azokat szüntetni, amazok csak korlátozni akarják a munkanélküli megélhetést, ők pedig lehetlenné akarják azt tenni, szóval, amazok csak egy részt akarnak megvalósítani az egészből, ők ellenben a teljes megvalósítást követelik: útjuk nem lehet mindvégig közös. És ez a vég nincs nagyon távol a kezdettől.

Március 18-án történt, hogy mint elnök, az Országos Munkaközvetítő Tanácsot másodszer is határozatképtelennek voltam kénytelen kijelenteni, mert a munkásszervezetek képviselői közül egy sem jelent meg. Állítólag fontos választási tanácskozásai voltak. A nagyszámú megjelentek ismét csalódottan távoztak. Ekkor már folytak a szocialistáknak a kommunistákkal való

fűzőjára vonatkozó tárgyalások. Csakhamar kormányválságra vonatkozó hírekkel volt tele a levegő.

Március 21-én éjjel sok kézfegyver durranását hallottuk. Éri azt hittem, hogy a kormány a kommunistákkal folytat harcot, mert nem voltunk alaposan értesülve. Reggel azonban kiderült, hogy a lövöldözés a kommunisták határtalan örömét jelezte, mert Károlyi Mihálynak és a kormánynak lemondása csakugyan tényé vált. A másfél napig kimaradt lapokból megtudtuk azután, hogy Garbai Sándor elnöklete alatt tanácskormány alakult, mely a bolsevikokra támaszkodik és hadat üzen az antantnak, mely közben az ország határait reánkézve sérelmesen akarta megállapítani és széles semleges zónát jelölt ki. A szocialisták egyesültek a kommunistákkal s mindent szocializálni akarnak. Thék Endre rokonom március 22-én már korán átjött hozzánk s hírül adta, hogy gyárának kommunizálását bejelentették neki. A hírlapok első helyen Károlyi Mihály kiáltványát közölték. Ebben közhírré teszi, hogy a kormány lemondott, – mert a viszonyok kényszerítő ereje új irányt parancsol. A termelés rendjét csak úgy lehet biztosítani, ha a hatalmat a proletariátus veszi kezébe. A külpolitikai helyzet is válságos. A párizsi békekonferencia ugyanis akként döntött, hogy Magyarországnak csaknem egész területét katonailag megszállja, mert azt felvonulási és hadműveleti térré akarja tenni az orosz szovjethadsereg ellen. A világ proletariátusához fordul tehát és midőn lemond, átadja a hatalmat Magyarországnak népei proletariátusának. Az át is vette.

A munkástanács egyhangúlag kimondta a proletárdiktatúrát. Egy határozat kijelenté, hogy a magyarországi szocialisták a kommunistákkal Magyarországi Szocialista Párt név alatt teljes egyesülésben olvadnak össze. A proletárság diktatúráját a munkás-, paraszt- és katonatanácsok gyakorolják. Elejtették a nemzetgyűlési választások tervét. Haladéktalanul hozzáfogtak a proletárság osztályhadserege megteremtéséhez, mely a fegyvert teljesen kivesszi a burzsoázia kezéből. Uralmának biztosítására és az ántánt imperializmusa ellen az orosz szovjetkormánnyal való legteljesebb s legbensőbb fegyveres és szellemi szövetség kötését mondták ki. Bokányi Dezső, mikor a munkástanács utolsó ülését lezárták, a többi közt ezeket mondta: „Elhatározásunk döntő kell hogy legyen egész Európára. Nézzünk szembe minden nyomorral és szenvedéssel, amit a következő átmeneti idők hozhatnak. Csak a módszerben térünk el a kommunistáktól, a cél azonban mindig egy volt. Itt az idő, hogy az eszközt is bátran és férfiasan alkalmazzuk a közös cél elérésére. A végcél pedig a szocialista termelés s társadalmi rend megteremtése. A szenvedés és vértanúság fejében egy világot nyerhetünk.”

Íme, mennyire igaz volt, amit én mindig hirdettem, hogy a

szocializmus csak félúton megállott kommunizmus és nem egyéb. A kormány elnöke, Garbai Sándor lett, a kormány „népbiztosság”, a miniszterek „népbiztos” elnevezést kaptak. Neveiket egyenként felsorolni nem tartom érdemesnek. Programmjuk az, hogy az országot az összeomlás anarchiájától csak a szocializmus és kommunizmus megteremtése mentheti meg. A proletárság diktatúrája a munkások és a földműves szegények uralmát jelenti. A kormányzótanács kötelessége a munkás-, paraszt- és katonatanácsok országos kiépítése, hogy Magyarország Tanácsköztársasággá alakuljon át.²⁰⁾ Az haladéktalanul megkezdte a nagy alkotások sorozatát a kommunizmus előkészítésére és megvalósítására. Már most kimondja a nagybirtokok, a bányák, a nagyüzemek, a bankok és a közlekedési vállalatok szocializálását. Halál az ellenforradalmárookra, fegyveres szövetség a többi országok proletárjaival. A politikai foglyok kiszabadítandók!

Március 23-i naplójegyzetemben megállapítom, hogy a magyar tanácsköztársaság kikiáltása Európaszerte nagy feltűnést keltett. Kun Béla külügyi népbiztos, aki egyenesen a börtönből került a hatalom polcára, azt jelenté szikratávíron a világnak, hogy „a proletárdiktatúra egyetlen csepp vér kiontása nélkül vette át a hatalmat.” A proletárdiktatúra szerinte a magyar nép válasza az ántánt ultimátumára, mely Magyarországot területének megcsontításával minden élelmiszerétől, ipari nyersanyagától s megélhetésének összes feltételeitől meg akarta és akarja fosztani. A cseh, tót, román burzsoahódítók fegyveres erővel akarják leverni a magyar munkásforradalmat. Felszólítja a másajkú katonaságokat, hogy tagadják meg az engedelmességet, lázadjanak fel, rázzák le elnyomók igáját. Az egész világ proletárjaihoz is fordul. A magyar proletárforradalmat a nemzetközi szocializmus védelme alá helyezik és az utolsó csöpp verőig védeni fogják.

Leninrel azután nyomban telefoni érintkezésbe léptek.²¹⁾ A kormány erre felhívást intézett az orosz vöröshadsereg hazatért tagjaihoz, hogy az idevaló vöröshadseregbe lépjenek be. A forradalmi kormányzótanács azután a már említettek kivül elhatározta a címek és rangok eltörlését, az egyház és állam szétválasztását és a régi kormány vidéki bizalmi embereinek, a főispánoknak felmentését, a munkástanácsok háromtagú direktóriumainak választását, forradalmi törvényszékek felállítását, laikus, azaz tanulatlan bírakkal, a színházaknak a proletárdiktatúra szolgálatába való állítását s más kevésbé jelentős dolgokat. Kimondta a fegyverviselési tilalmat, főleg a polgárságra nézve.

Bécsben az odavaló hírlapok tanúsága szerint a magyarországi forradalmat várták. Egyfelől Károlyi Mihály képtelen kormányzatának, másfelől az ántánt hihetetlen tájékozatlansága-

nak, tomboló hatalmi őrjöngésének és annak tulajdonították, hogy egy ezeréves politikai múltra visszatekintő ország nemzeti önértetét és életfeltételeit tekinteten kívül hagyták és megcsúfolták. Oly világveszedelmet idéztek fel vele, mely még sok gondot fog okozni a nyugati hatalmaknak.

A Journal de Genève március 25-iki számában vezércikket olvastam, melyben Károlyi előadván korrnányvállalásának történetét, elmondja, hogy az ő hadügyminisztere Linder Béla fegyverezte le a fronton lévő magyar katonaságot. Voltakép Károlyi maga is kozmopolita, aki csak Párizsban érezte jól magát. El kell ismerni, hogy korábban is volt bátorsága a háborút ellenezni, mert pacifista érzelmei voltak. Szájhibája van, nem szónok, de fel tudta nevének presztízsét használni, mely által népies irányú és ántántbarátpártot gyűjtött maga körül. Tiszával és Wekerlével szemben éles ellenzéket képezett. Az a hiúság és naivitás uralkodott rajta, hogy ő fogja Magyarországot megmenteni. Emelkedésének egyik magyarázó oka, hogy környezetében félbolondnak és arrivistának tekintek, aminthogy az is volt s nem vették komolyan. Csak egy eredeti gondolata volt: letagadni a háborút. Ennek bizonyítéka, hogy a francia tábornoknak Magyarországot semleges államként akarta bemutatni. Franchet d'Esperay válasza, hogy téved, mert Magyarország legyőzött állam, vérig sérté, mert a szövetségesek segítségével gondolta Magyarországot megmenteni. Később belátta csalódását. A csehek és oláhok lépésről-lépésre haladtak előre és foglalták el Szent István birodalmának területét, melynek sértetlensége minden magyar előtt dogma. Ő oly feladatra vállalkozott, mely meghaladta gyöngye erejét, de bizonyos, hogy az a feladat emberfeletti is volt. Hogy magát a hatalom birtokában fenntarthassa, kénytelen volt a legszélsőbb elemekkel szövetkezni. Károlyi név alatt tulaj donkép Pogány József, a munkások elnökéé volt a főhatalom. Mindenki azzal vádolja, hogy a bolsevizmusnak utat tört. De ennek terjedése természetes folyamat során történt, Károlyi azt hitte, hogy az ántánt őt cserben hagyta, azért haragudott meg reá. Lehet, hogy Erdélyben és Szlovákiában a bolsevizmust csakugyan propagálta. Az oláhok főkormánybiztosát, Apáthy Istvánt ezzel vádolták, azért fogták el és tartották betegen is zár alatt. Bizonyos mértékben Károlyi Magyarország Kerenskije volt.

A svájci francia lap azután párhuzamot von az orosz és magyar agrárviszonyok közt, mely azonban nem találó; de abban igaza van, hogy az ország területének feldarabolását minden igaz magyar nagy bűnnek tartja. A lap szerint ez a második forradalom a nyugat minden nemzete számára komoly intelem.

Később, július 26-án a bécsi Arbeiter Zeitungban maga Károlyi Mihály igen részletesen írta meg, hogy miként adta át a hatalmat a kommunistáknak. Eszerint Vyx francia alezredes, a

francia misszió vezetője olyan jegyzéket adott át a magyar kormánynak, mely az egész közvéleményt felháborítá, mert az ország fel-darabolását mint befejezett tényt jelentette be demarkációs vonal meghúzása alakjában. Károlyi az összehívott kormánytanácsban azt a véleményt adta elő, hogy most nem koalíciós, hanem egyöntetű kormányra van szükség, mely más, mint a szocialista, nem lehet. Elbeszéli, hogy a szocialista kormánytagok ezt helyeselték, de arról értesültek, hogy Vyx jegyzékének hatása alatt 30.000 vasmunkás a kommunistákhoz csatlakozott és hogy Kun Béla tudatta vele, hogy a Gellért-hegyen felállított ágyuk ellenállás esetén tüzelni fognak a kormány épületekre. Böhm Vilmos javaslatára az elfogott kommunista vezéreket szabadon bocsátották és a polgármészárlás elkerülése végett ő átadta nekik a hatalmat.

Voltak hangok, melyek a felhozottakra azt jegyezték meg, hogy azok nem felelnek meg egészen a tényeknek. De egy-egy szemernyi igazság az előbbi idézetekben kétségkívül van. Károlyi nem volt oly tehetség, amilyenre az adott viszonyok közt szükség lett volna, sőt akik őt egészen közelről ismerték, született hülyének tartják, amit előéletének nem egy mozzanata bizonyít. Régi környezete és közvetlen családja ez esetben bűnös, mert idejekorán gondnokság alá kellett volna őt helyezniök. Új környezete pedig csupa lelkiismeretlen, beteges becsvágytól hajtott kapzsi alakokból s kalandor természetű gonosztevőkből állott. Magyarország szerencsétlensége, hogy ekkor a főhatalmat szintén terhelte egyének és ha nem is rossz, de igen gyöngé emberek tartották kezeik közt. Ez is alkalmas megmagyarázni azt, hogy hogyan vált lehetségessé egy oly örület, amely ehhez a katasztrófához vezetett.

Az oknyomozó történelem hivatása lesz mindezt tisztázni. E pillanatban csak a végzetes következmények állapíthatók meg, de most még azok is csupán megközelítőleg. Mikor ez a nagy fordulat beállott, horderejét a közönség nem tudta kellőleg méltányolni. Én ennek az eszeveszett kísérletnek négyheti időt adtam, hogy benső képtelensége folytán teljesen kitombolja magát. Erre azonban több mint négy hónap volt szükséges, mert az ántánt azt tehetetlenül nézte. Ezt úgy a Times, mint a már említett francia-svájci lap is bevallották és az antantot azzal vádolták, hogy a bolsevizmussal szemben sem Orosz-, sem Magyarországon nem volt politikája s kapkodásnál egyebet nem tudott produkálni. Ha első elhatározásuk mellett maradnak és az erélyes Mangin francia tábornokot ide küldik, igen rövid idő alatt és aránylag csekély erővel elfojthatták volna a kommunista lázadást. De őt Mainzba küldték és Magyarországra Smuts búr tábornok jött, aki alkudozási simaságáról volt nevezetes. Budapesten ki sem szállott vonatából, hanem csak abban informáltatta magát, ami a kommunista vezéreket nagyon felbátorította. Ezt különben

Bécsben és Prágában is ily bátorításnak magyarázták. Azelőtt Oroszországban is ily fejtellenül jártak el.

Mi itthon mindig vártuk az idegenek által való felszabadítást, de jó sokáig magunk sem tettünk semmit, hanem a kommunizmus által ránkzúdított kisebb-nagyobb bajok és kellemetlenségek részleteivel voltunk teljesen elfoglalva, miközben a vörös terror napról-napra nőtt. Eleinte nem is mindenki látta az új áramlat rémitően káros voltát. Nem szabad elhallgatnom, hogy midőn március 23-án, tehát mindjárt a második napon, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület bizalmas tanácsa ezt és a vele szemben elfoglalandó álláspont kérdését tárgyalta, csak a rendnek a törvényes korlátokon belül való helyreállítására irányuló törekvést tudtuk helyeselni.

Egy pár nap múlva azonban a közönség szemei is kinyíltak. A március 24-iki és a többi naplómban ezek állanak: „A pénzüzetek zárva vannak. A kormány kezét tesz rájuk. Rohamosan kommunizálnak mindent. A pártiktatúra a proletár statáriumot kihirdette. A nagy garral hirdetett földosztás helyett azonban, mert a föld az egész népé, a mezőgazdasági termelés a kényszerszövetkezetek útján szocializáltatik. A közoktatást is kommunizálják. Folyik a katonaság összeszedése és mindenféle nemzetközi szeméttel való bővítésének kísérlete. Óriási a felfordulás”.

Március 25-én írom: „Osztályhadsereg, proletárgyeimekek fűrdetése, készletek felvétele a háztartásokban is, a lakások újabb revíziója a proletár családok minél kényelmesebb elhelyezhető végett. Pénz- és értékpapír-zárlat. A nyílt üzletet halálbüntetés terhe alatt zárva kell tartani. A magántulajdon az egész vonalon elavult fogalom. Az összes intézményeknek úgynevezett modern szellemű átalakítása kezdődik. Nincs törvénytelen gyermek, nincs vadházasság, a tanácsbíróságok az elválásokat sommásan intézik el. Csak a proletárok tarthatnak fegyvert. A Nemzeti Kaszinóban csupán a galileieknek, az Országosban csak a kommunistáknak van helyük. A Köztelekbe mások, mint a földmunkások, nem léphetnek be. A Budapesti Hírlap helyett a Vörös Újságot kapják az előfizetők. Egy tőlünk elment tolvaj szobaleányunk most új gazdaszonya telefonál, hogy az bennünket fel akar adni, mivel állítólag nagyobb élelmiszer-készleteink vannak (ami nem is volt igaz, bár úgy lett volna!), ellenben ő, a dologtalan szemét, éheznek. A bankból pénzt nem vehetek ki, később kiegészítenek, hogy hát nincs-e más jövedelmem? Ingatlanainkkal ne törődjünk, mert azok már az államéi. A toborzás a vörös hadseregbe folyik. Théknek nincs sem gyára, sem lakó- és bérháza, fatelepéről kiutasítják. Az arisztokraták palotáit kivétel nélkül szocialista egyesületek, régibb ily intézetek és újonnan hevenyészett intézmények foglalják el. Megindul a túsóknak éjfél után történő elfogatása és tucatszámra

a Markó-utcai és más fogházakba való szállítása teherautón, minden nélkül, azt is alig várják be a fegyveres proletárok, hogy felöltözzenek. Sokat közülük szállítás közben bántalmaznak is. Közéletünk nagy- és kisnevű emberei sorra kerülnek, senki sem biztos, hogy mikor ragadják ki otthonából és családjá köréből. Chorin Ferenc a ráutalt proletár lakó inzultusai folytán oly izgalomba jött, hogy ágyba kellett fektetni. Wekerle Sándor, Lánczy Leó, Berzeviczy Albert komolyan megbetegszenek a fogházban. Hat jogkari, öt orvoskari és huszonöt bölcsészeti egyetemi tanárnak megtiltották, hogy előadást tartsanak. Valamennyien keresztények, egy zsidót, vagy zsidóbarátot sem mozdítottak el. Polgári sajtó nincs, mert a megmaradt régiek is proletár álláspontot foglalnak el. Hock János a józsefvárosi templomban a szószéken azt mondta, hogy ő nem tudja magát az új helyzetbe beletalálni. Egy vörös katona onnan leparancsolta őt s elfogták. Kérte azután, hogy bocsássák szabadon, inkább eltávozik Budapestről.

Egymás után adták ki ezután a törvényerővel egyoldalúan felruházott rendeleteket. Az egyik a vörös hadsereg felállításáról rendelkezik. Abban kimondták, hogy az proletárokból toborzott katonákból áll és osztályhaderő. Fegyelmén a forradalmi törvényszék örökdió. Semmi rendfokozatot nem ismer, csak parancsnokai és katonái vannak. Minden csapattesthez politikai megbízottakat rendelnek ki. A toborzás abba haladéktalanul megindul s aki azt akadályozza, forradalmi törvényszék elé kerül. A felosztott rendőrség helyét a hadseregéhez hasonló szellemű vörösörség foglalja el.

Az üzletek készletei rendszeresen leltározandók voltak s azok kommunizáltatván, eladásuk szabályoztatott. Házbizottságok alakítása rendeltetett el a vásárlási igényjogosultság megállapítására. Kunfi népbiztos arra is felszólította a munkásságot, hogy a színházakba nem munkás részére szakszervezeti jegyet senki ne váltson, mert a kultúra a dolgozó nép jussa. A szocialista párt nagygyűlésén kimondták, hogy alkalmat teremtenek arra, hogy csak az egyék kenyeret, aki dolgozik. Szakadatlan forradalmi harcban s testvéri proletáregyesülésben kívánnak előrehaladni: „Csak egy évet adjatok s akkor meglátjátok, hogy mit ad nektek a proletárállam”.

Károlyi Hockkal szemben kijelentette, hogy Magyarország csak a harmadik internacionálén át menthető meg. Bele akar és bele fog helyezkedni az új politikai rendbe. A Nemzeti Tanács feloszlása után pecsétnyomóját, mint történelmi emléket, a Nemzeti Múzeumnak adták át. Proletár-rendeletek jelentek meg a kisipar kereteit meghaladó ipari, bányá- és közlekedési üzemek köztulajdonba vételének szabályozásáról. A lakóházak a tanácsköztársaság tulajdonai. Megkezdték a pénzüzetek szocializálását, az aranyérmeket és a külföldi pénzt azoknak kellett átadni. A páncélrekeszeket (safe) felnyitják. A budapesti szocializált hírlapok jelen-

tik, hogy a proletáruralom az egész országban átveszi a megyék, városok és községek vezetését. A régi közigazgatás helyét mindenütt a proletárbiztoságok és. direktóriumok foglalják el, melyek a munkás- és paraszttanácsokból sorra megalakulnak. Az ipari és földműves proletárok országszerte lelkesedéssel fogadják a nagy átalakulást.

A külpolitikai helyzet a proletárdiktatúra érdekében nagyon kedvező. Németországban és Ausztriában jelek mutatkoznak, melyek nyugatról és északról jövő támadást lehetetlennek mutatnak. Szerbiában, Csehországban és másutt is terjed a kommunista hangulat. Az orosz szovjetköztársaság hadserege diadalmasan nyomul a határ felé s megállásra kényszeríti az oláh imperializmus támadásait. Az ily tartalmú beszédek hallatára állítólag még a bénák és rokkantak is beléptek a vöröshadseregbe. A népbiztosok nyilatkozatai szerint az egész világproletariátus egységessé forrott. Kun Béla külügyi népbiztos ezt táviratozza a bécsi kommunistáknak: Kövessétek példánkat! A győzelem nem fog elmaradni. Szolidáris eljárástok fiatal diktatúránk érvényesülésének egyik előfeltétele.

Biztatók a jelek Bajorországban is, ahol Eisner Kurt szélső szocialista miniszterelnöknek meggyilkoltatása után a kormányzatban a spartakisták, az orosz bolsevikokkal egy húron pendülő alakok, kerültek felül. Ők is a proletariátus diktatúrájának alapján állanak. A polgári elemeket minden politikai jogtól meg akarják fosztani. A demokrácia helyébe oly osztályuralmat kezdtek behozni, melyből ki lennének zárva az összes másosztálybeliek és hivatásúak, akik nem munkások, nem proletárkatonák és nem törpebirtokosok. Kizárták még a valamivel nagyobb területen gazdálkodó kisbirtokosokat is. Az osztályuralmat ők is tanácsok útján kívánták gyakorolni, melyeket az uralomra jutott elemek szervezetei alakítottak. A szervezkedés így a gyárakban, a járásokban menne végbe és a magasabb központokban érne véget. A központi szervezet a népszuverenitás főközege lenne. A tanácsi respublika, mely a leigázott és jognélküli osztályok felett uralkodnék, ellentéte a minden osztály megfelelő érvényesülésének céljából működő demokráciának. A spartakisták győzelme Münchenen kívül Augsburgban és Nürnbergben is hasonló törekvéseket” keltett föl. A birodalmi hatalom nem engedhette, hogy egyes részállamokban ilyen ellentétek keletkezzenek a saját életelveivel szemben. Később és előbb is, mint tudjuk, óriási küzdelme volt velük.

A párizsi sajtó rémült hangon ír a magyar eseményekről, nincs veszteni való idő s fél, hogy a Népszövetség csupán jámbor óhajítás marad. A németek kezét látja a magyar eseményekben. Kun Béla szerint az ántánt katonai intézkedéseket közvetlenül nem tesz ellenünk, a többi országokkal szemben pedig ők nem

állanak a területi integritás alapján. Egyáltalán nem ismernek még gazdasági határokat sem más népekkel szemben. A szocialistákkal való egyesülésnél egy szemernyit sem kellett engedni elveikből. A harmónia teljes. Ez oly vallomás, mely amazokat nálunk örökre kompromittálhatná, ha az emberek itt oly könnyen nem felednének, mint amily nehezen tanulnak. De a mi közönségünk nem mutatott ellenállóképességet az efféle tanokkal szemben. Eddig – monda tovább – az egészség, az orvos, a szanatórium, fürdőzés, levegőváltozás, a szépen berendezett kényelmes lakás, a tudás, a kultúra, a könyv s a főiskolák, a hangverseny, a színház, a jó ruházkodás és megfelelő táplálkozás egy – az élvezetekből kizárt tömeghez képest – maroknyi csoport, a vagyonosok birodalma volt. Most a szovjetköztársaság megszünteti a vagyont. De lesz-e szükség vagyonra, ha a munkára képes és dolgozni akaró mindenhez, amire szüksége van, hozzájut, a munkaképtelent pedig igényeinek csökkentése nélkül eltartja az állam. Ha a beteg pompás kórházat kap ingyen, ha az elaggott, elfáradt ember a dolgozók testvéri szeretetéből ingyen édesítheti meg hátralévő napjait, ha mindenki részére hozzáférhetővé válik az iskola, a könyvtár, a színház, a művészet, ha biztosítva van mindenki az élet minden viszontagságának esetére, rettegnünk kell-e ettől az új világtrendtől, vagy pedig forró szerelemmel szívünkbe zárnunk azt?

Az ily tanok ismeretének terjesztése havonként százezrekbe kerül s államiskolai és a szabadoktatás feladata lett. Megalakult a szocialista irodalmi, művészeti és tudományos társaság is. Bámulatos könnyűséggel adták be derekukat eszes, tudós és eddig jóhiszeműeknek ismert férfiak. Nem csoda, ha a cselédek, a szolgák, a szegény tanítók és hivatalnokok tömegesen kábultak el.

De persze volt ez éremnek másik oldala is. A vörössé lett összes lapok folyton elpusztítással fenyegették a nem hithű proletárokat. Idős, megtört nővérem sírva panaszkodott nekem, hogy pénzecskeje elveszett s ő öregségére koldussá vált. De esetleg én is, aki azt, ami kévésem van, megfeszített munkával és lemondó takarékossgal, az üzérkedés, a spekuláció gondos kerülésével szereztem, mért legyek kénytelen vagy nélkülözni, vagy egy hosszú élet küzdelmeivel biztosított anyagi függetlenség élvezése helyett megalázkodva kunyorálni, hogy megélhessek és keserűen ne kelljen nélkülözni. Ellenben mások, a léhák, lanyhán dolgozók, lusták és züllött alakok, ha proletároknak bizonyulnak, élvezzenek? Hol itt az igazság és a boldogító egyenlőség? Ella unokahúgom, aki egypár héttel ezelőtt még többszörös milliomos ember felesége és maga is jómódú volt, miután mindenüket kommunizálták, férjét pedig a minisztériumban rendelkezési állapotba helyezték, oly izgalomba jött, hogy alig bírtunk vele. Félti gyermekeinek jövőjét, erkölcsi tisztaságát és testi épségét is, mert a mai társa-

dalom és iskola rettenetes felvilágosítások áldásával készül azokat boldogítani. Maga is hozzá méltó szervezésre készül, mivel a másfélétől, különösen proletárgyermekek zenére tanításától undorodik. Ezt látva felajánlom, hogy angol órákat adok neki, amit azután igen szép sikerrel több mint egy évig meg is tettem. Egy kereskedő-segéd rokonom többet keresett, mint főnöke. Feleségem egy unokatestvérének műegyetemi hallgató fiát belekényszerítik a vörös hadseregbe. Thék gyárát úgy igazgatják, hogy iparművészeti bútordarabok helyett proletároknak való tömegárut kell értékök tízszeresével, húszszorosával előállítani. Mélyen elszomorodva tépte el végrendeletét, melyben gyárát munkásainak hagyta. Eddig folyton becézte őket. Hálátlan magukviselete után nem is érdemeltek egyebet. Elmentem a gyárába, láttam ott a helyzetet.

Elhatározták azután a különböző tanácsokba való választásokat, de csak a proletárok szavazhattak, a József-városban kétszer is, mi nem. Az iskolákban kérdéseket intéztek a tanulókhoz, hogy tanítóikkal meg vannak-e elégedve? Az egyetemi hallgatók havi 300 korona segélyt kaptak. Általában szédületes pazarlás indult meg az állam pénzével. A különböző proletárcélok szolgáltatásban feles számmal alkalmazottak tömege fantasztikus fizetésekben, napidíjakban és jutalmakban részesült. A tömeges munkátlanokat fizették. Emellett a terror mindennap fokozódott. Minden kritika, vagy rosszaló megjegyzés ellenforradalmi tény volt. A halálbüntetéssel való fenyegetés a félénk embereket eleinte rémítette, később megszokott dologgá és így hatástalanná vált. De a közérdek csak cégérül szolgált. Hogy az általam a Magyar Mezőgazdák Szövetkezeténél már megrendelt és ki is fizetett részgálicot megkaphassam, a földművelési minisztériumba kellett mennem, hogy a régi miniszteri tanácsos félretolásával ott működő zsidó biztostól, aki vidéki borkereskedő volt, erre engedélyt kérjek. Azonban, miután saját borüzleteivel volt elfoglalva, nem juthattam be hozzá. Cselédeinket az általános ipari munkáspénzértárba kellett beíratnunk és havonként igen magas összegeket fizetnünk értük. Ennek súlyosbításául jöttek a proletár bizalmi nők és kioktatták őket, hogy mi az ő természetes joguk és szolgálat közben hogyan kell munkaadóikkal kellemetlenkedniök. Meg is tették, mert tanulékonyak valának e részben.

Lakásunkba a proletárokat közös konyahasználat mellett telepítették be. Azok egyike azután mindenféle tárgyakat eltulajdonított és folyton követelődött, miközben magas és befolyásos bolszevista összeköttetésekkel dicsekedett. A hírlapokból a való helyzetről nem értesülhettünk, mert szigorú cenzúrákat gyakoroltak és más hír, vagy vélemény nem jelenhetett meg, mint amely a tanácsköztársaság erejét, dicsőségét és örök életét jelzi, vagy dicsőíti. Új vendégek naponként jelennek meg a gyűjtőfogházban,

de sokkal gyérebben jelennek meg az elfogatásokról szóló tudósítások. Elfogtak sok nevezetes, de gyakran számos szürke embert is. Hosszú volna az így letartóztatott, túszoznak csakhamar százakra, később ezrekre menő névsora. Én is, Thék is vártuk a letartóztatást. Sokáig azzal a gondolattal feküdtünk le, hogy a reggelt nem érjük meg otthon. Azonban nem vittek el. Egyízben egy proletár detektív jött hozzám, aki mindenféléről kikérdezett, de mikor mondtam, hogy ágostai hitvallású evangélikus vagyok, elment és többször ilyen vendégem nem érkezett. Hallottam azonban, hogy barátaim ismételve is kínos fogságba jutottak. Durván, kihívóan bántak velük, egyeseket útközben el is pusztítottak. Kellemetlen volt, hogy a lakóházam bizalmiférfiai dolgozószobámat, a proletárok beköltöztetése után pedig egyszersmind hálószobámat is igen jó éjjeli megfigyelő helynek találták és ezért onnan is ki kellett vonulnom, hogy benne a fiatalabb lakók felváltva reggelig őrt álljanak. Nagyon féltek ugyanis attól, hogy a terroristák a házba betörnek és a lakásokat, meg a lakókat kifosztják. Azonkívül járt nálam egy férfiakból és nőkből álló bizottság, mely könyvtáramban a tervezett proletár forradalmi múzeumba való nyomtatványokat keresett. Azzal az ígérettel menekültem, hogy én egy ilyen gyűjteményt majd összeállítok részükre. De a kijelölt idő elmúltával nem jelentkeztek többé. Mások nem voltak ily szerencsések, mert nemcsak kincseiket, hanem könyveiket és értékesebb képeiket is elrabolták. Ezekből csakhamar sorozatos kiállításokat rendeztek. Az első ilyen tárlatot a műcsarnokban mi is megnéztük. Sok becses darabot láttunk abban.

A vöröskatonák folytonos toborzása különös képet adott fővárosunknak. Április hó első vasárnapján állítólag 200.000 ember vett részt a toborzó menetben. Nevesebb művésznőink is közreműködésre kényszerültek. A vöröshadsereg azután a szovjetek megalakítása céljából leszavazott. Különös módja ez a népképviselőt megalkotásának. Polgárnak a szavazóhelyek közelébe sem volt szabad manni. Naponkint élveztük a kommunizmus diadalának híreit Európa minden pontjáról és önérzetük dagadhatott a folytonos fenyegetésektől, melyeket a mi halálosan bűnös és azért halálra ítélt osztályunk ellen szórtak. A magasabbrendű munkafelosztás állandó becsmérése, a finomult életmód és foglalkozás kipellengérezése s az állítólagos egyenlőség dühének orgiái undorítóak voltak. Biztos volt szerintök a kommunizmus végleges győzelme és naponkint olvashattuk, hogy Középeurópa két hónap alatt szovjet-blokká lesz.

Az általános jók mellé a szervezett munkásoknak minden irányban és alakban egyéni javakat is ígérgettek, részben adtak is a köz- és a polgárivagyon terhére. Megkezdődött a lefoglalt, leltározott és kommunizált üzletek kiárusítása. Csak szakszervezeti

tag és csak a ház bizalmiférfiainak igazolványával vásárolható szükségleti tárgyakat. A gyógyszertárak is szocializáltattak s a tulajdonosok sétálni mehettek. Az örület szublimációját olvastam a Vörös Újság április 11-iki számában e cím alatt:

„Kommunista kultúra. Vigyázat! Nagy és alapos tisztító munkát kell végezni a régi művészekkel. Kíméletlen, nemcsak politikai, hanem (persze proletár) etikai cenzúrával kell letörni minden burzsoá ideológiát. Nem baj, ha egy, vagy öt, vagy tíz író és művész marad csak az eddig művész-számba ment régiekből. A kíméletlenség a cél elérésének feltétele. A testi és szellemi munka közti űr áthidalása a cél. Nem szabad a művészeknek olyan szervezetet alkotni, mely az elkülönülést segíti elő. Nem szabad lehetővé tenni, hogy legyenek emberek, akik egész életükön át földet hánynak és legyenek, akik csak esztétizálnak. A jövő minden munkása művész és tudós is lehessen. Az elpusztul, aki ennek ellenáll.”

Ehhez csak az a reveláció fogható, melynek „A Magyar Tanácsköztársaság valutapolitikája” cím alatt az Osztrák-Magyar Bank budapesti főintézetének névszerinti megemlítésre nem érdemes kommunista vezetője adott hangot. „Mi mindenk előtt azon a rendíthetetlen állásponton állunk”, – írta – „hogy új bankjegyeket nem adunk ki. (Tudva van, hogy a 25 és 200 koronás szovjetpénzzel, a fehér bankokkal csakhamar elárasztották a forgalmat.) A mi elméletünk, hogy az állam csak annyi pénzt adjon ki, mint amennyit a teljesített munkáért fizetnie kell. Hogy ez azután munkajegy legyen-e vagy pénz, az még nincs tisztázva. Minden törekvésünk oda irányul, hogy a valutateóriát a kommunista eszméknek megfelelően alakítsuk át. Őt nem izgatja, hogy a külföldön a koronát már nem jegyzik. Van óriási külföldi pénzük és értékpapírjuk, amelyeket a bankok és tőkések safe-jeiben találtak. Milyen bölcsesség!

Április 8-án hallottam, hogy Miskolczi Imréné, előkelő biharmegyei hölgy, a kommunista rekvirálók által felnőtt leányunokái ellen szórt piszkos szavak hatása alatt öngyilkossá lett. Másnap találkoztam Darányi Ignáccal; alig mert egy szót váltani velem. Később csakugyan befogták és azt kérdezték tőle, hogy ugyebár nem szereti a zsidókat? Később, midőn szabadon bocsátották, lakásából csak egy szobát hagytak meg neki, azon is két lakója járt keresztül. Báró Eötvös Lórántot ellenben tudós érdemeiért a tanácsköztársaság a maga halottjának tekinté és a Nemzeti Múzeum oszlopcsarnokából temetteté el, mivel filozofia hírében állt, habár halála előtt ebbeli csalódásának adott kifejezést, ami azonban csak később jött nyilvánosságra.

A közügyek rémítően visszás intézésével azonban ekkor aránylag igen kevesen törődtek, mert mindenki a megélhetés legprimitívebb gondjaival küzdött. Rohamosan tanultak előkelő hölgyek gépírást és más hasznothajtó s rögtönértékesíthető foglalkozást. Lökősházáról azt a hírt kapom, hogy ott csendesen kommunizálnak. A minisztériumokból tömegesen bocsátják el a hivatalnokokat. Darányi Béla szerint a földművelésből nyolcvanát kergettek ki. Április hó 14-én végre megtarthattam az Akadémiában emlékbeszédemet Bezerédj Pál felett, miután azt március 31-én és április 7-én el kellett a kedvezőtlen viszonyok miatt halasztani. A felolvasóterem megtelt, sok akadémikus volt jelen. Az utána mindjárt következő ülésen a költségvetést már nem lehetett tárgyalni. Az általam meghívott Bezerédj család Hidjá-ról már nem jöhetett el. Másnap az Akadémiát bezárták, mert a tanácsköztársaság kormánya annak átszervezését elhatározta. Ezt egy iratban közölték velem, mely annak és osztályainak minden működését megtiltja. Az elnökség és főtitkár rendelkezései jogát megszünteti és őket utasította, hogy hivatalaikat a kijelölt közegnek adják át. Ez azért történt, mert mint Kun Béla kijelenté: „elszánt forradalmi rendre van szükség”. Az Akadémia munkái nem valók a proletár-kultúra terjesztésére. Erre sokkal alkalmasabbak a kommunista agitátorok. Ezek számára külön iskolát szerveztek egy volt hercegi palotában. Ott tanított Kunfi Zsigmond is, aki nemeslelkűen bevallotta, hogy neki mindig rosszulett a Károlyi-kormányban közreműködnie a polgári elemekkel és mélyen fájjalja, hogy mint szocialistának a testvér kommunisták ellen küzdenie kellett.

A proletárdiktatúra kitörése után nemsokára olyanféle ellenőrizhetetlen hírek röpködtek a levegőben, hogy annak főcinkosai menekülnek és pedig összeszedvén sok külföldön is értékesíthető kincset, meg értékpapírt, készentartott légitelvényeken Oroszországba repülnek. Hogy dolguk nem a legjobban áll, azt sokan sejtettük még a Smutsszal való érintkezés után is, melyet pedig úgy tüntettek fel, mint az ántánt belenyugvásának jelét gonosz uralmukba. Folyton a világforradalom felénkvaló haladását hirdették. De a sok arcátlan hazugságnak ki kellett derülni. Április 20-ika volt az a nap, midőn falragaszok és hírlapjaik riadója jelezte mindenfelé, hogy

„Veszélyben a forradalom, mert a világ burzsoáziájának nemzetközi fegyveres szervezete, az ántánt-hadseregek vasgyűrűjével veszi körül a magyar tanácsköztársaságot. Elérkezett a tettek ideje a nemzetközi proletárság magyarországi csoportja számára. A román bojárok és hatalmukért reszkető párizsi imperialisták parancsára pálinkával, gépfegyverrel, hazugsággal lerészegített és megfélemlített román parasztokat és proletárokat hajtanak küz-

delemben a számránézve kisebb magyarországi vöröshadsereg ellen. Ott is van bolsevizmus, az orosz segítség már állítólag átlépte Galícia határát. A nemzetközi proletárhatalom föltartóztatlanul halad előre. De minden proletárságnak elsősorban saját proletárházájában kell leküzdeni a kapitalizmus hatalmát. Az osztályharc még nem érte el célját. Habár az első hetekben már sokat ért el, mert kivette a legfontosabb termelési eszközöket a vagyonos herék kezéből, megszüntette a kizsákmányoló háztulajdont, lefoglalta a gazdagok kincseit, a nagybirtokosok földjeit a dolgozók összességének tulajdonává tette, rést ütött a sötétség fellegvárán, melyet a kapitalizmus kultúrája alkotott, de az ezeralakú és sokrétű alkotó és romboló munkának csak a kezdetén vannak. A fehér ellenforradalommal szemben is sikeresen védekezni kell. Kiméretlen erővel és minden érzélgőség nélkül kell szétzúzni az elnyomók és kiaknázók hajdani várainak rendszerét. A proletárdiktatúrát ma a demarkációs vonalakon kell megvédeni, azért proletár testvérek be a vöröshadseregbe.”

Gyári munkászászlóaljakat szerveztek, mert a belső és külső frontokon kell védekezni. A népgyűlések országszerte, de különösen a fővárosban hangosak voltak a főcinkosok kongó és durrogó éretlen förmedvényeitől. Toborzó népünnepélyeket mind sűrűbben rendeztek, hogy Oroszországgal szövetkezve a proletárság diktatúrája egész Európát átölelő és elborító forradalomná váljék. Annak egész harci készségére és erejére szükség van. Sikerült jeles katonai szervező erőket megnyerniök, melyek eleinte kénytelen-kelletlen, de azért teljes fegyellemmel végezték ádáz feladataikat. A gyűlölködés lavinaáradata hömpölygött mindenfelé és a fanatikusokkal karöltve működtek a gonosztevőkből szervezett terrorcsapatok, melyek vérfagyasztó cselekvésege a maga feneketlen aljasságában csak később derült ki teljesen. A vörös csapatok diadalmas előnyomulásáról adtak hírt azután nap-nap mellett – proletár haditudósítások, melyek a rendetlen megfutamodásokat is dicső és fegyelmezett okos visszavonulásoknak tüntették fel. A tömegeket azonkívül tyúkkal és kaláccsal és aranyalmok valóráváltásának biztosításával igyekeztek jóhangulatban tartani.

Megindult az egyházak likvidálása is, de e részben ellenállás mutatkozván, a templomok megmaradtak az isteni tisztelet céljaira. Hanem a vallásos polgárságot megbotránkoztató eset azért bőven fordult elő. Hízelegtek a vidéken a földműves proletároknak és a törpebirtokosoknak, hogy a termelés folytonosságát valahogy fenntarthassák és elvárták, hogy a vörös vármegyék és faluk kitegyenek magukért. Hízelegtek még az ifjúmunkásoknak nevezett iparostanoncoknak is és a munkaadókkal szemben nemcsak megvédték őket, vérszemet is adtak nekik. Senki sem akart dol-

gozni. Mindenki a proletárházat kívánta lármázva, lézengve és cigarettázva megmenteni. Már ekkor kezdtek készülni május elsejére. Az utcaszögleteken a szocialista és kommunista ponyvairodalom termékeit árulták és propaganda vasúti vonatok vitték el az utolsó faluba is. A házak falait ijesztően ocsmány színes rajzokkal bepiszkolt plakátok lepték el hihetetlen bőségben. Jó lapokra nincsen papiros, de ezek számára abban sohasem volt hiány. A proletár-családok nemcsak jó lakásokat, hanem bútorokat is kaptak.

A szociális termelés népbiztosságának számtalan szakosztálya egyszerre szerveződött, de produktív munkát képtelenek voltak megindítani, hiszen minden munkaerőt roppant kényszerrel a dicső jövőt megóvni hivatott vöröshaderőhöz tereltek, amelyet mindenkép fégyelmezni akartak. Naplómban felemlítem, hogy egyes fővárosi kerületekben az összes főlakásbérelőket összeterelték és előttük kijelenték, hogy ha a kommunista hatalom vereséget szenvedne, akkor kő nem marad kövön és az 1871. évi párizsi kommün az itt történendőkhez képest kismiska lesz.²²) A polgári embereket eltiltották, hogy valamit bárhol is vásárolhassanak, hacsak nem lépnek be az illető szakszervezetbe. Így bennünket – nyugalmazott egyetemi tanárokat – is belekényszerítettek a tanítókéba. Én ezt sem akartam megtenni, de másként háztartásunk vitele is lehetetlenné vált volna. A nők kérésére, miután semmiféle fogadalmat nem kívántak és így az egész rámnézve csak üres formalitás volt, meghoztam ez áldozatot, habár éreztem, hogy nem volt egészen helyes dolog. Később azonban nem bántam meg, mert így az összes egyetemi tanárokkal találkozhattam és oly helyekre is bejuthattam észleleteket tenni, ahonnan különben ki lettem volna zárva; tulajdonkép csak az erőszaknak engedtem, ami által semmit sem adtam fel. Így is folyton zaklatásnak voltunk kitéve. Egy este, mivel 11 óránál tovább dolgoztam szobámban és a villanyt csak egy pár perccel később oltottam el, nyolc vöröskatonára jött fel, hogy ezt a kihágást számon kérje tőlem. De mire feljöttek, már reggelig sötét volt nálunk minden. Ilyen szabadságot élveztünk!

Április 26-án az egyetemi tanárok szakszervezetének alakuló közgyűlésén jelentem meg. Annak alakításai közömbösek voltak. Érdekes mozzanatként csupán az egyetemi direktórium képviselőjében Varjas Sándor elvtárs, legújabb keletű kommunista egyetemi tanárnak általam kivonatossan rögtön feljegyzett következő beszédét kell felemlítenem, mely az ekkor döntő tényezők felfogását is híven jellemzi.

„A főiskolai tanítóerők sem maradhatnak szervezetlenül. A szakszervezet elsősorban materiális, anyagi rendeltetésű formáció; de van annak erős politikai és szociális

háttére is. Az anyagi megélhetés tekintetében jobb korszak következik a tudomány munkásaira. Eddig ők csak szavakkal és kevésbé tettekkel kaptak elismerést. Csupán a kapitalisztikus profitorcélokra szolgáló tudományt becsülték meg, de nem magát a tudományt. Ezentúl ez másként lesz. A tanácsköztársaságnak az igazi tudomány fejlesztésére mindig lesz pénze. És a jövő államában a tudósok és művészek lesznek azok, akik munkájának ára nem fog szabályoztatni. Annak a közműveltség érdekében nem fognak határt szabni. Mindenki annyit szerezhet e tereken, amennyit bír, mert a többtermelés itt csak így biztosítható, ez pedig nagy közérdek. De a tudomány embereinek az elsőfokú tanítók ügyétől sem szabad idegenkedni és „még számárságaikkal is foglalkozniuk szükséges.” Hiszen szakszervezetük is csak alkotó része, szakosztálya a tanító proletárok nagy szakszervezetének. A megélhetést azonban e körön belül csak azok fogják megkapni, akik a szakszervezet iránti érdeklődésüknek jelét adják két hetenkint tartandó eszmecsereben való résztevés által. Azokon meg kell jelenniök, mert hozzá kell simulniök a világ nagy átalakulásának szelleméhez. Ez sokaknál nem fog könnyen menni, mert még bíznak a kapitalisztikus kizsákmányoló rendszer visszatérésében és mert az őszintén nacionalista érzelműek oly egyszerűen nem változtathatják meg mentalitásukat. Sokan a nemzeties felfogásúak közül azért voltak ilyenek, mivel a kapitalizmus szolgálatában állván, annak egyoldalú hasznából részt kaptak, vagy reméltek. De ez a rendszer tarthatatlan, mert kizsákmányolásra lévén alapítva, annak érdekköreiben lehetetlen összhangzást teremteni. Ezek az érdekkörök erősebb tömörülést csak akkor tudtak elérni, ha egymással a piacok profitjaiért élesen szembeszállottak egyfelől és szövetkeztek másfelől. Ez idézte elő a világháborút. De a német császárságot nem a fegyverek, hanem a propaganda győzte le. Pedig, ugye, ezt a hatalmat sokan a jelenlevők közül is, különösen a történészek, megdönthetetlennek tartották! Már most, ha ez a hatalom megdőlt a propaganda folytán, meg fog dőlni a többi is, mert hasonlók az előbbihez. Az új világrend ellenben az igazságosságon alapszik, azért lehetséges annak emberei közt egyértelműséget teremteni és fenntartani. Nálunk ugyan mostanság az ántánt imperializmusa végső erejének megfeszítésével talán ideig-óráig még elnyomhatja ez új világrendet, de ez az elnyomás nem tart hat sokáig. Az angol munkásosztály nem oly bolond, hogy feláldozza magát. Az oláhok jönnek, mert a vörös hadsereg elemei közt sok volt a szemét, de most a gyárimunkásság színejavának katonai szervezése következtében más lesz a helyzet. Különben az sem fegyverrel, hanem a propaganda segítségével fog győzni. Azzal ellenállhatatlan befolyást fognak gyakorolni az ellenséges haderőkre és népekre. A déslávok csak kénytelen-kelletlen, a csehek egyáltalában

nem jönnek ellenünk. Azután – bocsánat a kifejezésért – az angol imperializmus dög-rováson van. A békeértekezlet dolga is rosszul áll. Olaszország nem azért hagyta azt el, hogy visszatérjen hozzá. Ha pedig megtenné, akkor meg a jugoszlávok fognak onnan eltávozni. Az új világrend tehát az esetleges elnyomatás után csak még nagyobb erővel és változhatatlan állandósággal fogja elfoglalni az őt megillető helyet a haladott emberiség igazságos berendezkedésében. Az érdektelen nacionalista felfogásúak pedig szintén ne reméljenek semmit az idegen imperializmus ellenük való fellépésétől. Hiszen ha például a csehek foglalnák el Budapestet, azt nem a magyarságnak, hanem csak a maguk részére tennék. A tanácsköztársaság ellenben nem engedvén az idegen imperializmusnak sem tért, megvédi majd Magyarországnak nemcsak szén- és ércbányáit s erdőit, hanem másféle javait és kincseit is. E tekintetben hivatottabb védelmezője az integritásnak, mint volt a Károlyi-kormány, amabban tehát a nacionalista avult felfogásúak is jobban megnyugodhatnak. De lassankint nekik is mind őszintébben kell az újhoz csatlakozniuk, mert az új világrend ugyan még nincs teljesen biztosítva, de folyton biztosítottabbá válik, s ennek a nagy, soha többé nem ismétlődő viláगतaluláshoz kockázatában nekik szintén részt kell venniök, különben előnyeiben nem fognak részesülhetni.

A gyakori megjelenésre való újabb buzdítással végezte elég rapszodikusán előadott és itt erősen megfészülve kivonatolt, meglehetősen hosszúra nyúlt, de egykedvűen, az elnyomott rosszalás és kigúnyolás jeleivel fogadott állítólag tudományos fejtegetéseit. Méltó epigonja volt ez a borzas vigécalak Jászi Oszkárnak, a fő egyetemi megbízottnak, akinek a nemzetiségi kérdéstről írt vaskos kötetét egy évvel azelőtt olvastam. Annak – mint írtam – csak idézeteit találtam érdekesekeknek, mert amit a sajátjából adott, az csupa konfüzió, becsmérlő valótlanosság és szemérmetlen gyűlölködés a magyarság ellen. De a saját fáját is leteszi benne, midőn azt állítja, hogy „a zsidó született renegát!” Jakobovits Oszkár ezzel magát mutatta be, aki nem is egyszeresen volt olyan. Nehogy ismétlésekbe essem, csak sommásan említem fel, hogy a túszok befogatása és bántalmazása egyre tartott. Apponyinak sikerült sok viszontagságon át menekülnie, mert őt halálra keresték. Mint később kitudt, másokat tényleg kivégeztek. A túszok száma e hó végén megközelítette a háromezretet.

A vörös front a felszerelés hiányosságai, a katonaság gyakorlatlan volta és egyéb gyarlóságok miatt már csak (állítólag) Lajosmizséig terjedt. En sajnáltam vereségeit, mert ha félrevezették is őket, de magyarok pusztultak. Nagyon bántott, hogy saját erőnkől nem tudunk menekülni e nemzetközi betörőbandától, mely anyagi-

lag kifosztja, erkölcsileg pedig tönkreteszi nemzetünket. Le sem írhatom, hogy mily undorral szemléltem e hó végső napján a május elsejére vörösen, utolérhetetlen ízléstelenséggel elcsúfított szép főváros minden komolyságból kiforgatott utcáit és tereit. Este nyolckor ablakainkat kénytelenek voltunk mi is kivilágítani és díszíteni, házunkon pedig nagy vörös zászló lengett. Éktelen gipszszobrok jelezték a kommunista nagyságok diadalát nálunk. Állítólag 8-10 millióba került az államnak ez a förtelmes komédia. Május elsején vagy 500.000 ember verődött össze a főbb utcákon és tereken. Óriási meneteket rendeztek, de nagyobb emóciót seholsem észleltem. Az ácsorgók közt cselédeink is egész nap báméskodtak. Mi pedig a házat őriztük és a háztartási dolgokat végeztük. A hangulat mindenütt nyomott, mert csapatainkat mindenütt visszanyomták és az új világrend érdekeltjei érezték a vég közeledtét, mi pedig nem bízunk a felszabadulás gyors és előnyös bekövetkeztében. A közellátás olyan volt, hogy a tolakodás folytán – miként naplómban írtam – mindennap üdvözülni egypár szegény asszony a vásárcsarnokokban. Valószínűleg ennek hatását elveendő, kezdték ígéretetni a közös élelmezés behozatalát, úgyhogy a sok drága és elégtelen magánháztartás megszűntével olcsón és fenégesen lehet majd a lakosságot élelmezni. Az eddig fizetéstelenül agyonkínzott háztartási nők felszabadulnának s mint jól fizetett szakmunkások értékesítenék munkaerejüket. Az erről tartott előadások alkalmával felmerült kételyeket és ellentmondásokat nagyon megdicsért éréllyel nyomta el az elnök.

Május elsején a közönség számára megnyitott Orczy-kertben sétáltam és elgondolkozva a megdöbbenő események kaleidoszkópszerű képe felett, volt módom megbotránkozni minden jobb érzésű emberrel együtt azon a barbárságon, mellyel az ott felállított emlékszobrokat, nemcsak Mária Teréziáét, hanem még Mátyás királyét is, beszámíthatatlan, felizgatott elemek szétroncsolták. Másnap láttam az egészen vörösre festett villanyosvasúti kocsikat robogni. A Hungária-szállodát, melyet szovjet-háznak neveztek el és ahol a diktatúra főemberei tanyáztak s koronkint dözöltek, terrorcsapat vette körül, mert azok saját testőrségükről is gondoskodtak. Május 3-i naplóm így szól: „Kun Béla az ötszázas tanács ülésén temperamentumos beszédet mondott. Abban így tárja fel a helyzetet: Az ántánt különböző oldalról támadatja a proletárdiktatúrát. Bevallja erre, hogy a harcot korábban csak nagyon kis csoport akarta, ma is csupán a kisebbség akarja azt és Budapest fegyveres védelmét. Csapataink nagy része fegyvelmezetlen, különösen az első és ötödik hadosztály. De mellékesen megjegyezte, hogy azalatt ne képzeljenek sok katonát. A beszéde folyama alatt felhangzott tapsot és éljenzést hevesen visszautasította, mert neki nem ilyesmik, hanem áldozatteljes tettek kellenek. Mi hát a teendő?

Szerinte a végső erő megfeszítésével és minden elképzelhető áldozattal a diktatúráért való harc. Az oláhok Szolnokot, a csehek pedig Miskolcot foglalták el. A gyárakban eddig dolgozó munkásság most gyorsan menjen a frontokra, itthon pedig a rend a legnagyobb szigorral tartandó fenn. El is rendelték, hogy este a kapukat már 8 órakor be kell zárni és 9 után az utcán csak igazolvánnyal szabad járni. A fosztogatókat a tettenérés helyén nyomban lelövik.

A közönség ez intézkedéseket a tanácsköztársaságiak szorult helyzetének tulajdonította és várta, mint a sült galambot, az autánt felszabadító akcióját. Azt beszéltek, hogy a diktátorok már lemondtak s csak menekülésük feltételeinek el nem fogadása akadályozza hatalmuk átadását és az azt követő katonai diktatúrát, melyet a béke után sóvárgó emberek örömmel fogadtak volna. Meg is nevezték annak főemberét, Kövess altábornagyot. Biztosat azonban senkisémm tudott és a helyzet óráról-órára más képet nyújtott. Voltak, akik a közeledő hadsereget nem oláhnak, hanem fehérnek tudták és örültünk a Szolnok visszafoglalását jelző hírek.

De a magánélet bajai oly nyomasztók voltak, hogy első-sorban ezek uralkodtak a lelkeken. A házbéreket a busás házmesterpénzzel együtt havonként kellett fizetni. Az ételmezés elégtelen és az ahhoz szükségesek megszerzése különösen a polgári osztályúaknak szándékoltan kínos volt. A vasutasok, postások, sőt a nagybankok erre felszólított tisztviselői is vonakodtak belépni a vörös hadseregbe. A lakásokat folyton szuperrevideálták és velünk együtt a nagy többség remegett, hogy utolsó nyugvó- és dolgozóhelyét is elveszik a dédelgetettek javára. Igen kellemetlen módon kezelnek a lakáshivatali kiküldöttek bennünket. Thék Endrétől el akarták venni hálószobáját s hogy onnan ki nem tették, csak annak köszönhetette, hogy az abba kijelölt munkásnő vonakodott kiszorítani a 77 éves, beteges érdemes öreg urat az iparművészettel berendezett helyről, melyet ő nem annyira a maga kényelmére, mint ipara reklámja gyanánt díszített fel nagy ízléssel. Így valószínűleg meg a falragaszokon látható képek célzatát, hogy a vigyorgó burzsoázia a maga aljas korszakának visszatértét ne is remélhesse. Bizonyos megkönnyebbülést éreztek az emberek, mikor olvasták, hogy a lakáshivatal újabb és újabb berendezkedése miatt a rekvirálás rövid időre szünetelni fog.

Az örületes intézkedések közt nem az utolsó volt, mely az adófizetést és az okmánybélyegek felragasztását beszüntette. De az esztelen költségek és pazarlás azért egyre fokozódott. Mikor már nem volt kékbankó, rengeteg fehérhasú 200 és 20 koronásokat bocsátottak ki s azok el nem fogadását a forradalmi bíróságok elé állítással kívánták megtorolni. Az adófizetés szerintük ellenkezik

a kommunista állam alapeszméjével, mivel a közszükségletet a szociális termelésnek gigászi rendszere minden képzeletet meghaladónak hirdetett eredménye bőven fogja fedezni. De egyelőre a gyárosoknak fizetni kellett a munkát nem végző munkások mesésen felcsigázott béreit. Thék egy héten 291.000 koronát kénytelen így kifizetni, miáltal eladott lontói birtokának több milliós vételára csakhamar megcsappant. Ilyen leverő körülmények hatása alatt szervezete gyengülni kezdett. Orvosa abszolút pihenést rendelt, de ő erre nem volt képes, ami azután baját egyre fokozta. Naponkint meglátogattam, ami úgy látszik megnyugtatóan hatott reá. Később azonban ez sem volt elég. Orvosa Balatonfüredre küldte szénsavas fürdőket használni. Előbb azonban újabb végrendeletet írt. Abban segítségére voltam, mert első fogalmazványát maga hozta el hozzám és bizonyos pontjait tanácsaim szerint módosította, de a többiekhez minden figyelmeztetés dacára ragaszkodott. Végre elutazhatott nejevel együtt és pedig nagyon nyomott hangulatban. Az úton meghűlt s egy hét múlva tüdőgyulladásban meghalt. Végtisztességének sajnós, de jellemző részleteiről később fogok megemlékezni.

Feltett szándékom lévén mindent jól megfigyelni, e napokban láttam a tanácsköztársaság felvonuló századainak és ezredeinek, melyek sok hazai gyári munkáson kívül számos idevaló és külföldi naplopót s rovott életű embert foglaltak magukban, elég zajos menetcsapatait. Voltam a műegyetemen, ahova hat új tanárt neveztek ki, szintén az autonómia megsértésével. Egynek kivételével csupa zsidót. Volt egy statisztikus is köztük, aki miután korábban rendes úton nem tudott tanszékhez jutni az új egyetemeken, most ekkép akart boldogulni. Különben neki és vele a szovjetkormánynak ott messzebbmenő tervei is voltak. Utódomat akarták vele a nemzetgazdasági tanszékről kiszorítani. Hogy magamat hasznosan elfoglaltam, hozzáláttam Macaulay angol és több hazai író magyar történeti művének tanulmányozásához. Azokból akartam szomorú jelenünkben valami biztatót kiolvasni. Kerestem a standard-műveket, mert nem voltam egy nézetben az új világrénd hőseivel, akik azt vallották, hogy nem kell különbséget tenni író és író közt és pedig sem múltjuk, sem politikai pártállásuk szerint. Nekik kivétel nélkül be kell lépni a szakszervezetbe. De e kényszerű belépés szerintük „természetesen” a szocialista pártba való belépést is jelenti. Ez azonban „nem képezhet valami súlyos lelki kényszert, hiszen Zola és Anatole France is tudott szocialista lenni”. Hanem azért hát csak a jövő társadalmában lesz a szabadság teljes és tökéletes. A nagy nehezen megkapott osztrák és néha a külföldi lapokban is olvasok a világhelyzetről nem vörös híreket és méltatásokat is. Szemeim elé kerültek a németek elé szabott, úgynevezett békeföltételek is. Ezek közt számtalanszor – talán

száz pontnál – fordul elő ez a bevezetés: „Németország lemond.” Öt millió németet szakítanak el tőle és elveszik minden gyarmatát. Elveszti szén- és vasbányáinak nagy részét s fizet 120 milliárdot. Politikailag, katonailag, gazdaságilag és pénzügyileg megfosztják függetlenségétől. Egy nagy nemzetből ki akarják sajtolni a saját, mindenre való méltatlanságának elismerését. Gúzsba kötik, hogy a sorvadó Franciaország ideges félelme megszűnjék és Anglia szorgalma és gazdasági kultúrája révén félelmes versenytársától a világpiacon megmeneküljön. Azt követelik, hogy beláthatatlan ideig mint rabszolga, idegen érdekeknek dolgozzék.

Megjegyzem naplómban május 14-én: „A világ szegényebb lett egy illúzióval, a Wilsonba vetett hittel. A népek örendelkezési jogának, a népek őszinte szövetségének és a tartós békének poláris ellentéte fog bekövetkezni, tudniillik az erkölcsök teljes elvadásása, a legádázabb kölcsönös népgyilkolás és az el sem képzelhető nyomor meg süllyedés szomorú korszaka. Nem csodálom, ha John Maynard Keynes cambridgei tanár az ily béke megkötésénél nem volt hajlandó közreműködni. Ausztriával egysorban minket is hasonló módon fognak elintézni. Ránk is halálos csapást készülnek mérni. Országhatárunk észak felé ötven percnyire van vasúton Budapesttől. Erdély, a Bánság, Bácska, a Felvidék és Baranya megye déli része elvész. Beszélik, hogy a hienek földjét²³) sok magyarral együtt Ausztria kapja kárpótlásul a három és fél millió németért Csehországban és ennek alsóausztriai határain. Még majd hadikárpótlást is követelnek. Erős lélek kell hozzá, hogy az ember kétségbe ne essék. De ezt nem szabad, még talán kelleni fogunk mi is. Apponyit és Dormándyt állítólag az ántánt missziói helyzeték biztonságba. Az előbbit a mai rendszer engesztelhetetlenül gyűlöli, az utóbbi pedig egy május 9-én sikertelenül végződő ellenforradalmi kísérlet hőse.

Ennek részletezésével szolgált a Vörös Újság május 10-i száma e cím alatt: „Két meghiúsult ellenforradalmi puccs Budapesten.” A volt hadügyminisztérium összekötő tisztjeinek ellenforradalmi mozgalmi Budapestről irányították a bécsi és a székely ellenforradalmat is. Az első akciót április 25-ről 26-ára virradó éjszakára, a másikat pedig május 1-re tervezték. Mind a két puccsot az a társaság akarta végrehajtani, melynek feje Dormándy Géza vezérkari ezredes, a budapesti összekötő iroda vezetője volt. Az ántánt köreit már régebben meg akarta nyerni az ellenforradalom ügyének. Azután pedig ő volt, aki a meghiúsult második akciót is tervezte. Illojális eljárással vádolták kommunistáink az osztrák kormányt, mely szerintük a fehér ellenforradalmat és a polgári elemet támogatja, mely akkor támadja meg a proletárdiktatúrát, mikor az élet-halál harcát vívja. Bécsben a fehérek megszállták a Magyar Házat és onnan magyar tiszték 140 milliót vittek el

ismeretlen helyre. Emiatt a tanácskormány tiltakozott és szigorú vizsgálatot követelt.

A gazdasági téren elkezdték a kisbirtokosok termelőszövetkezeteinek alakítását, a háztartási alkalmazottak szakszervezete pedig megállapította a cselédek fizetéseit minden kategóriában, Jelentik, hogy csodálatos gyorsan és nagyszerű lelkesedéssel halad a munkászászlóaljok szervezése, melyek készek életüket és vérüket áldozni a proletárujalomért. Eme zászlóaljok meg fogják tenni kötelességüket. A csepeli csapatszemle ennek fényes bizonyítéka. Harcra kész a főváros munkássága. A jó hangulat fenntartása érdekében Haubrich József népbiztos megtilt minden rekvirálást és házkutatást a magánlakásokban, melyeket további rendelkezésig nem vesznek igénybe. Hírlelik, hogy rikkancsok és agitátorok lettek a pályájukról leszorult volt ügyvédjelöltek. Az alkalmazott jogi szakmunkások proletár irodalmat terjesztenek.

Május 7-én teszik közzé a román fegyverszüneti feltételeket. A válasz, hogy a bojár uralom gyilkos követeléseire csak fegyverrel válaszolhatnak. Azok csakugyan teljes kifosztásunkat jelentették s az egész közönség mély felháborodását idézték fel. Híre járt, hogy Bécsben ellenforradalmi kormányt alakítanak gróf Batthyány Tivadar vezetésével. Bizalmatlankodnak mindenkivel szemben. Azért nagy selejtezést tartanak a házbizalmiak közt is. A házfelügyelőket azzal akarják megnyerni, hogy fényes megélhetést biztosítanak nekik. Tiszta proletár munkástanácsokat kívánnak. Két hét alatt ötszáz új lakás teremtését ígérik. A szocializált ipari üzemek új, a proletároknak kedvező ár megállapítását helyezik kilátásba. A szocializált házak javítási munkálatait szabályozzák, de oly lehetetlen módon, hogy annak senki sem vette hasznát. A pénzügytervezetekben szabaddá teszik az új betéteket. Örömmel jelentik, hogy az ántánt tárgyalni akar a magyar tanácskormánnyal, ami persze nem volt igaz. De valószínűvé kívánták tenni azzal, hogy szerintük egész Európa közvéleménye hathatósan felzúdult a párizsi békeértekezlet ellen. Általában az agitátorok lelkesítő és izgató munkája egy napig sem szünetelt. Ágoston Péter is azt vezércikkezi, hogy megingathatatlan meggyőződése szerint a világ fejlődése minden körülmények közt elkerülhetetlenül a szocializmus felé vezet. Lenin táviratban üdvözli a főcinkost és jelenti, hogy csapatai jönnek. Lehetetlenné teszik a nem szocialista lapok kinyomatását, ellenben a papírhiány ellenére ellátják saját irodalmi termékeikkel a fővárost s a vidéket, a könyvkereskedést pedig egységesíteni fogják. Hirdetik, hogy még a Times szerint is válságban van a román hadsereg, azt tehát mozgósítani nem lehet. A román proletárok is a magyar tanácsköztársaság mellett nyilatkoznak. Május havának második felében egyik szenzációs hír a mási-

kat követte. Mindenfelé beszélnek az angolok támogatásáról, mert bizonyos, hogy egy Teck herceg kerül a magyar trónra. 16-án hallottam, hogy gróf Dessewffy Aurél felesége meghalt s midőn szabolcsi birtokán nejét temette, a férjet csaknem a temetésen fogták el, hogy tűzszak hozzák fel, ami őt nagyon megtörte. Mikor kiszabadult, elmentem hozzá, hogy kondoleáljak neki. A beteg Thék Endre halála előtt panaszkodott nekem, hogy vagyonának fele már elment.

Május 17-i naplómban ez áll: „Az alkotmányt és a régi rendet helyreállítani akaró kormány gróf Károlyi Gyula elnöklete alatt megalakult Aradon. Kiáltványt adott ki, melyben programját jelzi. Úgy látszik, az ántánt támogatásával jött létre. A Vörös Újság roppant dühvel támadja, de a tényt és a proklamációt az is közli. Benyomásom az, hogy egy komolyan vehető egyént nem komoly elemek beugrattak. Miniszterei csakugyan gyarló, részben veszélyes alakok. Így nyilatkozott előttem báró Müller Kálmán, aki szintén operette-, illetve cirkusz-kormányt lát benne. Ezzel a kormánnyal két ellentétes röpirat és más megbízható elbeszélések alapján később behatóbban akarok foglalkozni. A bécsi szocialista lapok szerint ez csak Arad városának kormánya és főtörekvése, hogy a magyar királyt visszahozza Svájcból, ami nem volt igaz.

19-én megint egy ellenforradalmi puccsot lepleztek le; ez volt Dietz Károly volt rendőrőrkapitány esete. Kun Béla szerint az ellenforradalmi kormányok, amilyenek Bécsben, Aradon és Szatmáron alakultak, nem velük, hanem egymással állanak harcban.

20-án arról értesülök, hogy gróf Károlyi Gyula kormányát, Szegedre menet Mezőhegyesen az oláhok elfogták. Ez azért történt, mivel Szabó Zoltán honvédelmi miniszter a vonaton a kikötések ellenére muníciót is szállíttatott. A szocialista párt és a kormányzótanács ez alkalomból szózatot intézett Magyarország dolgozó népéhez, amelyben a polgári elemet ismét bevádolja, hogy az ellenforradalom mellé fehér gárdát állít, amivel a vérig és velőkig kizsákmányolóknak uralmát akarja helyreállítani. Ez fegyveres osztályharc, amelyet a magyarországi és nemzetközi kapitalizmus indított a világforradalomnak itteni előtetört őrszeme ellen. Persze harcra, kíméletlen elpusztító háborúra szólítja fel a dolgozó népet a dologtalan haramiák ellen. Megjelent akkortájt a 99. rendelet, mely a házastársak elválását szabályozza, illetve egyszerűsíti, gyorsítja és könnyíti. Népgazdasági Tanácsot állítottak fel a termelésnek és a javak elosztásának egységes irányítása és ellenőrzése végett. Már csak egyetlen lap jelenhetett meg a Népszava. Minden élelmiszert és szükségleti tárgyat nekünk polgári páriáknak nélkülöznünk, illetve odaadnunk kell, hogy a proletárok jól érezzék magukat s a vörös katonák szívesen küzd-

hessenek érettük. Mert most csak kettő közt van választás, vagy proletárdiktatúra, vagy polgári diktatúra lesz. Szó sem lehet reformszocializmusról. Most már nem elég sztrájkjal kiverkedni némi béremelést és munkakönnyítést. Kifogyott a burzsoázia olajoskorsója, azt nem szabad újra megtölteni. A proletariátus teljesen felszabadítandó és úrrá kell tenni a saját és az egész társadalom sorsa felett. Ezért kell a minden proletár érdeket felölelő egység és egyesülés az egész világon. Ennek mindent alá kell rendelni és feláldozni. A frontokon szuronyaink a proletárforradalom lángját viszik előre erősen és egységesen. A kritika szabadságát azért nem kell megölni, de az természetes, hogy a kapitalizmus részéről semmiféle gáncsvető szó nem tűrhető el, míg magában a szocialista pártban az eszközök alkalmazására nézve felfogásbeli különbségek megnyilatkozását el kell tűrni.

Íme a szocialista bírálat szabadsága. Az emberek különben mostanság annyi improduktív munkát végeznek, hogy alkotó, termelő dologra nem jut sem idő, sem erő. Úgy hallottam e hó utolsó napján, hogy az ellenkormány fehér hadsereget toboroz. Ugyanaznap este, mint tanú írtam alá Thék Endrének 8½ millióról szóló igen jótékony végrendeletét. Azt mondta: „Neked is hagytam volna, mert közeli rokonom vagy, valamit, ha fiatalabb volnál.”

Erre feleletem az volt: „Ha a régi rend, mint hiszem, helyreáll, akkor az nekem nem szükséges, ha pedig nem áll helyre, akkor úgysem hagyhat sz senkinek semmit.” Ez volt vele utolsó találkozásom. Dagadt lábbal is elérzékenyülve kísért ki dolgozószobájából. Június 9-én hunyt el és 11-én volt a temetése Budapesten. Hozzá tartozói és jobbjézésű munkásai azt hitték, hogy a rákoskeresztúri temetőben lévő szép családi mauzóleumában helyezhetik el felesége és szülei mellé végső nyugalomra. Ott kint az 500 koronáért odavitt bérkocsiban tudtuk csak meg, hogy ezt a szovjetkormány nem engedte meg, mert az egyenlőség elve nem tűri, hogy az emberek ne egyenlően temetkezzenek. Egy készenállott proletársírban földelték el és onnan csak a diktatúra bukása után vitték át nagy disszél és részvétellel a családi sírboltba. Thék Endre, mint e mű több helyén már említettem, szív és ész tekintetében igen kiváló ember volt.

Június elsején azt mondja naplóm, hogy a csehek csakugyan visszavonulnak és csapataink (a vörösök) mind több várost foglalnak el a Felvidéken. A közhangulatot ennek híre még a polgárság körében is emeli. A területi gyarapodást örvendetesnek tartja így is. Az újságok jelentik azután a haladást. Negyedikén jelzik, hogy Léva, Szerencs, Érsekújvár ismét a miénk. Újból háborúban állunk az egész világgal. Ennek meggondolása csakhamar lelohasztja a kedvet. Hiába kürtölik ki, hogy sztrájkban áll Párizs munkássága s követeli az ántánt ellenforradalmi akciójának beszüntetését.

Ez nekünk nem vigasztalás, sem a többi proletár örömhír, például az, hogy az összes szovjetköztársaságok szoros szövetséget kötöttek. Ez nem jelentett szabadulást részünkre, ha igaz lett volna is. Nem igen érdekelt az sem, hogy a szocialista pártprogramot miként akarták módosítani, úgyhogy a szakszervezetek tovább is politizáljanak, vagy pedig úgy, hogy ezt a pártszervezetekre bízván, az anyagi és szellemi érdekek gondozásának terére vonuljanak vissza. A falu és város forgalmának szabályozása is egyoldalúan tervezetett, kizárólag a proletárok javára. Mindettől nekünk semmit sem lehetett remélni.

Közelről érintett azonban az a kritika és csúfolódás, mely az ellenforradalmi kormány akciója ellen irányult. Ez a kormány „A magyar nemzethez” megszólítással kiáltványt tett közzé, melyben a régi rend teljes visszaállítását és a nemzeti demokráciát ígérte. Nekünk ennek megvalósítása megváltás lett volna és éppen nem bántott az, hogy a szocialista hírlapokban az a program úgy volt feltüntetve, mint „a sokszorosán elavult frázisoknak múzeumi gyűjteménye”. Miután azt írták, hogy az új kormányt a régi – szerintük is hibás – politikusok egy serege pártolja s azok tagjaiban is figyelemreméltó változás állott be, azt reméltük, hogy a végre öntudatra és cselekvésre ébredt magyarság tömörül és felülkerekedik. Azt tudtuk, hogy a vörösök nem mondanak le oly könnyen uralmukról, de mi sem ijedtünk meg a küzdelemtől és az áldozatoktól, bármilyenek lettek légyen is azok. Persze lehangolt, ha arra gondoltunk, hogy tavaly ilyenkor már erősen készültünk is Lökösházára, míg most az odaváló utazásról és ottnyaralásról szó sem lehetett. Ki tudja, mikor lesz az aktuális! Pedig a nyomasztó városi életet már meguntuk, mivel nagyon fásztott mindnyájunkat testileg és lelkileg egyaránt.

Itt Budapesten minden lépésünk és majdnem minden gondolatunk akadályokba ütközött. Eddig az ily személyes szorongatás reánk nézve ismeretlen volt. Jövedelmem igénybevehető részét csupa 200 koronás fehérbankókban kaptam, melyekről elterjedvén, hogy sok köztük a hamisítvány, azokat sem fizetésül elfogadni, sem pedig felváltani nem akarták. Olvasmányokban kerestem szórakozást és vigaszt. Ismét elővettem Carlyle iratait. De más hasonló szellemű műveket is nagy szorgalommal forgattam, hogy töprengésre minél kevesebb időm maradjon, mert lelki egyensúlyomat csak így véltem fenntarthatónak. De ez bizony nagyon ingadozott. Hiszen csak a lakáshivatalhoz való járogatás is folyton emlékeztetett nyomorult helyzetünkre. Ott rémes tárgyalásokat hallgattam végig. Kétes életű hölgyek, akik mindegyike „barátot” tartott, mint fő- és albérlők vitatták jogaikat és feltárták azt a fortéimét, melyet „a szabadság napja most megvilágított”.

Amennyire jól esett, hogy a szegedi kormányba Belicska Sándorhoz és gróf Teleki Pálhoz hasonló, komolyan vehető férfiak is beléptek, annyira lehangolt annak híre, hogy a szombathelyi ellenforradalmi mozgalom sikertelenül végződött. Azután megint jött a hír, hogy Kassa, Selmec, Rimaszombat, Sátoraljaújhely és más városok visszakerültek és pedig nagyobb áldozatok nélkül. Ezeket a sikereket népgyűléseken ünnepelték, melyektől a nagy elvi ellentétek mellett sem tudtuk rokonszenvünket megtagadni. Megjegyeztem naplómban: „Meg kell adni a szocializmusnak, hogy tud szervezkedni és hangulatot kelteni”. Tizedikén megtudtuk, hogy bevonultak Zólyomra, Abosra és Eperjesre is. E nap egyébként is nevezetes volt előttünk, mert akkor tudtuk meg, hogy Clemenceau mint a békekonferencia elnöke, jegyzéket intézett a magyar kormányhoz, melyben felhívja, hogy a fölösleges vérengzést ne folytassa. A szövetségesek már kétszer állították meg a román hadsereget evégből s megállították a szerb és francia seregeket is. Formálisan felhívták a budapesti kormányt, hogy haladéktalanul vessen véget a cseh-szlovákok elleni támadásoknak és vesse magát alá a nagyhatalmak akarátának.

Az, aki az említett sikeres hadműveleteket intézte, egy rokonunk, Békéssy Béla ezredes volt. Őt halálos fenyegetésekkel kényszerítették e szerepre. 48 óra alatt kellett válaszolnia. Kun Bála az 1918 november 13-i fegyverszüneti feltételek ismételt megsértésére hivatkozva, örömeinek adott kifejezést, hogy a magyar kormányt (persze őket) meghívják a párizsi békeértekezletre. Ok a világ minden népével békében akarnak élni, mert nem állanak a területi integritás alapján. De egy előzetes összejevetelt hoz javaslatba Bécsben, ahol a hadműveletek megszüntetésének kérdései, egy ántánt-megbízott elnöklete alatt tárgyalassanak. A magyarországi német szocialisták gyűlésén erre vonatkozóan kijelentették, hogy szívesen tárgyalnak az antanttal, mert „előttük nincsenek határok, mert a proletariátus hazájává akarják tenni az egész világot. Ennek a békés barátságnak szilárd bázisa az internacionalizmus. Éljen a harmadik internacionálé!”

Még el sem temettük Thék Endrét, midőn két régi tiszteltreméltó barátomnak – Kvassay Jenőnek és Hertelendy Ferencnek – halotti jelentéseit kézhez kaptam. Az előbbinek az Akadémia nagy aranyérmével való kitüntetését csak nemrégiben sikerült egy társammal vállalva keresztülvinnünk. Ő a dunai kérdésekben legkiválóbb szakértőnk és e téren igazán providenciális férfiú volt. Emellett őszintén jó ember és önzetlen igaz magyar, akivel az ország a nemzetközi gyűléseken mindig kitűnően képviseltette magát és akire a közeljövőben is igen nagy szükség lett volna. Alig egy pár héttel előbb volt nálam, azután pedig az utcán találkoztam vele. Elmondta, hogy a haza sorsa mennyire megrendíté.

Sokszor teljesen munkaképtelen. Gondolkozni is alig tud, némán, meredten üldögél székében. Egy lakásrekvirálás izgatta fel, de szervezete különben is alá volt ásva a honfibú által. Halálának híre igen levert, mert elhunytát pótolhatatlan veszteségnek tartottam.

Hertelendy Ferenc a vörös rémuralom hatása alatt öngyilkos lett. Ő is sok hasznos szolgálatot tett az országnak, mint képviselő, főispán, kormánybiztos és főrendiházi előadó. Mint többszörös kollégával gyakran működtem vele együtt. Aránylag fiatalon hagyott itt bennünket. „Pusztulunk, veszünk, mint oldott kéve hull szét nemzetünk”. Nem volt nap, hogy valamely rettenetes viházzásról ne értesültem volna. Az ifjúságot a nemi életről perverz módon világosítják fel. A művészeket államilag felülvizsgálják és kivétel nélkül osztályozzák. Az angolkisasszonyok kolostorába betörték és ott kellemetlenkedtek. Emiatt valóságos zendülés keletkezett, aminek folytán megszűntek őket zaklatni.

Mindenről a lehető legalaposabban kívánok értesülni, azért mindent elolvasok, ami a napi eseményekről szól, sőt a hely színére is elmegyek. Figyelemmel kísérem a szocialista pártprogram tárgyalását. Alaposan elolvasom Garbai, Kun és Kunfi, meg a többi matadorok arra vonatkozó beszédeit. E vitákról maguk írták lapjaikban, hogy „messzibbre hitt célok közelében csapkodnak most a szavak”. A hang merészebb, mert a proletariátus képviselői most nem kénytelenek megalkudni a helyzetekkel s a bosszantó akadályokkal. A Képviselőház tanácstermében más kép tárul a szemlélő elé. Az elnöki emelvény felett a magyar szent korona helyén frigiai sapkás, keménynézésű munkás tekint le, szíve felett a szovjetek jelvénye: az ötágú csillag van. A falakon is megfelelő mázományok láthatók a történelmi freskók helyén. Ahová -mondták - egyet sem akartak beengedni a hatalom régi gögös urai, oda most bevonult az egész proletárság, hogy minden helyet elfoglalón s hogy azokra a szocialistákon kívül más soha ne ülhessen. A pártgyűlés első napján Garbai Sándor elnök megnyitó beszédében megállapította, hogy a forradalom sikere a szakszervezetekben folytatott oktatásnak volt a következménye s hogy minden kényszer nélkül mondtak le a demokráciáról, mert csak a proletárság diktatúráján keresztül valósítható meg ez ország haladása és boldogulása. Azután a régi kegyetlen hatalmasok ellen lázított, akik kegyetlenebbek voltak mint ők, mert kiüldözték a szegényeket Amerikába. „Jól esik – kérdé – most néktek hajléktalanul lenni? Hiába minden erőfeszítéstek, a forradalmat visszacsinálni nem lehet.” Hisszük és tudjuk, hogy a nemzetközi forradalomnak jönni kell. Kérte, hogy a vörös hadsereg üdvözlésére keljenek föl helyeikről. A sok idegen nyelvű üdvözlő beszéd után jöttek a vezérek nyilatkozatai, melyekben volt elég biztató kiszólás: A diktatúra csak

átmeneti jellegű, a polgárság osztály uralmának megszűntével megszűnt a nemzetiségi elnyomás is, a közoktatás szocializmusra nevelő intézmény lesz, a mezőgazdaságban a társastermelés nem utópia, hanem különösen később, teljes valóság lesz. Most még nem lehetséges, de okvetlenül behozzák ott is a tiszta tanácsgazdálkodást. Károlyi Mihály közoktatási minisztere, Kunfi mondta, hogy a proletárdiktatúra és a szociáldemokrácia gondolata nem összeférhetetlen. Mások szerint a kommunistáknak elnevezés kötelező, mert az orosz orientáció, a III-ik Internacionálé alapjára való helyezkedés azt követeli, hogy a proletariátus diktatúrája megalkuvás nélkül kíméletlen legyen.²⁴⁾

Ennél még szomorúan érdekesebb volt a szovjetkongresszus lefolyása. Annak két ülésére – szakszervezeti jegyem és a volt háznagy hivatalból való régi ismeretségem segítségével sikerült éspedig a főrendek karzatára, bejutnom. A megnyitó ülés azonban a Tisza Kálmán-téri Városi Színház hatalmas termében június 14-én délelőtt 8 órakor tartott. Mint írták, ekkor kezdődött az új Magyarország történetének második ezeréve. Ágoston Péter elnök szerint új világ megteremtésének küszöbén voltak. Felhívására az összes jelen voltak felállásával üdvözölték az Európa különböző országaiból megjelent vörös elvtársakat. Az első felszólaló megint Garbai Sándor volt, akinek e beszéde hírhedt lett azzal a kiszólásával, mely szerint: „Ennek az országnak ezer esztendő alkotmányát temetik önök a mai napon”. Abbeli bizalmának adván kifejezést, hogy történhetik bármi az országban, de a kapitalizmust már soha többé visszahozni nem tudják, kijelenté, hogy a forradalmi kormányzótanács tagjai leteszik megbízatásukat a tanácskongresszus kezébe. A külföldi elvtársak részint szónoklattal, részint távirati úton üdvözölték ezt a főfőtanácsot. Az első nap azzal végződött, hogy szózatot intéztek a francia munkásokhoz, akiket arra figyelmeztettek, hogy a magyar forradalom leveretésével saját forradalmuk lehetőségét és jövőjüket semmisítik meg: tua res agitur. A további ülések egyik luminozus eszmét a másik után hozták napfényre. A harmadik ülésben az egyik elvtárs-nép-biztos előadta azt a nagy gondolatot, amit ők „osztályárpolitikanak” neveztek el. Ez röviden a következőkben áll:

„Most nem üzem, hanem társadalmi önköltségről kell beszélni. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a polgári osztályok tartalékokkal rendelkeznek, melyeket nem könnyű elvonnani tőlük. Gondoskodni kell arról, hogy ama tartalékok minél előbb elfogyjanak és a burzsoák belássák, hogy nincs számukra más, mint hogy munkásokként érvényesüljenek. A kapitalista állam fogyasztási adórendszere osztályadó rendszer volt. A szocialisták is osztályadópolitikát akarnak folytatni, mert semmi okuk sincs arra, hogy míg osztá-

lyok vannak, ezt ne vegyék figyelembe és ne sújtsák első sorban adóval a tőkéseket, amíg be nem illeszkednek az ő rendjükbe. Mikor mindenki dolgozni fog, akkor a tiszta árpolitika lesz jogosult, vagyis mindenki annyit fizessen az áruért, amennyibe ez a társadalomnak került. A mostani helyzetben azonban azokat, akik a munkával nem járulnak a termelő társadalom munkájához, magasabb árakkal kell sújtani, illetve a szervezett proletariátus részére 40-50%-os árengedményeket kell tenni. Az állam pénzügyi fedezetét ezért fizessék meg a polgári osztályok.”

A mindenféle szaknépbiztosok akkor mondott beszédeire bátran alkalmazható Eötvös Károlynak az a nyers, de itt igazságot tartalmazó mondása, hogy „minél szakabb, annál szamarabb”. Sok oly képtelenség foglaltatik bennük, melyeket józan eszű ember ki sem gondolhat.

Ámbár igen hálás téma volna ennek kimutatása, itt mégsem foglalkozhatom velük, mert sokkal közvetlenebb hatású mozzanatokat kellene miattuk mellőznöm. Ilyen a június 18-án három darabban közölt ántánt-távirat, melyben Clemenceau kategorikus hangon felszólítja a tanácskormányt, hogy vonja vissza a vörös hadsereget az általa megjelölt, s róla később Clemenceau-vonalnak nevezett határok mögé. E vonal -a jegyzék szerint – ha bizonyos helyeken kisebb mértékű kiigazításokra szorul is, állandó választóvonal lesz Magyarország, Cseh-Szlovákia és Románia között. A szövetséges és társult hatalmak ragaszkodnak akarátuk figyelembe vételéhez. (Ez a határvonal azután – mint ismeretes – belejött némi csekély módosítással a békeszerződés szövegébe is.) E táviratra a tanácskormány hosszabb feleletet adott, melyben ismétli, hogy nem lép fel támadólag és sajnálattal állapítja meg, hogy az ántánt nem adott neki módot, hogy életbevágó politikai és gazdasági kívánságait előadhassa neki. Kéri végül, hogy a csehektől is követelje a maga akaratának figyelembevételét, de újra hangsúlyozza, hogy bár nem áll a területi integritás alapján, mégis szilárd alapon álló kormányrendszer hatalmi képviselőjének tartja magát.

Képtelenségekben bármennyire gazdagoknak tartom is a tanácskongresszus vitáit, nem tagadhatom, hogy különösen a szocializmus története szempontjából azok bizonyos figyelmet és megfelelő tudományos feldolgozást igényelnek. Ilyen rész pl. az, mely az agrárpolitikára vonatkozik. A földfelosztást a kommunisták nem vették fel programjukba, mert alapelveik szerint a föld állami tulajdon és csupa nagyüzemek berendezése által hasznosítandó. Azonban a 100 katasztrális holdon aluli birtokokat egyelőre a mostani tulajdonosok kezén akarták hagyni, mert a kisbirtokosok tömegét nem mérték provokálni. De hogy rendszerüket egészen

megvalósítható, az ilyen birtokokat telekértékadóval készültek megterhelni. Ettől az intézkedéstől azt várták, hogy a kisgazdák a megterhelt földön nem lévén képesek boldogulni, attól kénytelenek lesznek vagy megválni, vagy gazdasági termelő szövetkezetekbe tömörülni. Június 21-én és 23-án magam is jelen voltam a tanácskongresszus ülésein. Az első napon az ántánt keményhangú felhívása miatt megriadt kommunisták páni félelmének valék szemes fültanúja. Újból felhangzik a szózat, hogy veszélyben a forradalom és a proletár haza. A vészriadót Kun Béla fújta meg, aki a kétségbeesés és tehetetlen düh sikolyszerű hangján, magából mintegy kikelve tudatta, hogy az ántánt akkor fojtja meg őket, amikor akarja. Határtalan áldozatkészséget és odaadást követelt. Elsősorban megróttá még a főfeszovjetet is, melynek kebelében az antiszemizmus szintén felütötte a fejét. Ily szellemű csúfolódást ő saját fülével is hallott. Őt is kigúnyolják. Hát igen, bevallja, hogy zsidónak született, amit nem szégyel; de elsősorban ma nem az, hanem kommunista. Jelenleg ez a vallása. (Érdekes, hogy ezt a részét beszédének a párt hivatalos orgánumaik másnap nem közölték.) A vörös hadsereg gyors és kiadós pótlását követelte, mert „a hinterland beestelenül viseli magát”, zsidóellenes élcelődés, megdefetizmus ütötte fel fejét, nagy az elégedetlenség még a proletár asszonyoknál is. Így nem lehet célt érni, pedig anélkül végünk van. Ugyanezt variálta Böhm Vilmos és Landler Jenő népbiztos is. Az előbbi azt mondta, hogy ha a pótlás csak oly mértékben történik, mint eddig, akkor a lövészárkokban nem marad más, mint a népbiztosok. Ugyanekkor szólalt fel Peyer Károly is, az ezután következő kormány belügyminisztere, majd később nemzetgyűlési szocialista képviselő.

A június 23-iki ülésben választották meg a 150 tagú főbizottságot, mely megbízatás alapján határozott a szovjetkormányzat²⁵) jelentékenyebb, főleg elvi kérdéseiben. Az elégedetlenség akkor már mindenfelé észlelhető volt. Magam hallottam a munkásokat kifakadni, hogy ők bizony nem lesznek „zsidó bérencek”. Azt is rebesgették, hogy a fronton a vörösök egy része a fehérekhez csatlakozott. A Krisztina-városban vallási zavargás volt, mert állítólag a szentséget a kommunisták leköpték. Erős antiszemita mozgalmak mutatkoztak többfelé, azért a tanácskormány falragaszokon statáriummal fenyegetődött. Meskó Pállal, a Hangya igazgatójával sétálván, tőle tudtam meg, hogy vele és a befogott többi túszzal is mily méltatlanul bántak el a terror emberei. Alkalma volt beszélni Károlyi Mihállyal, aki az ő szövetkezetüknél működik s aki arról van meggyőződve, hogy nagyon népszerű ember s az esetleges nemzeti kormányt képes volna parasztforradalommal lehetlenné tenni. Puszipajtás volt Kun Bélával. Akik mostanában beszéltek vele, mind azt állítják, hogy nem normális egyén.

A hangulat általában nyomott, a szocialisták is várják a krízis beálltát. Az csakugyan nem sokáig váratott magára.

Június 24-e az a nap, midőn a fehér forradalomnak első komoly, de szomorú sikertelenséggel végződő kísérlete bekövetkezett. Három monitor legénysége felhúzta a nemzeti színű zászlót. Az Engels-kaszárnyában a Haubrich József nevével történt állítólagos visszaélés folytán félrevezetett katonaság fellázadt. Azt hitték, hogy a vasmunkások mind támogatni fogják őket, pedig ebben végzetesen csalódtak. A Ludoviceum növendékei közül ötven megszállotta a távbeszélő József-központját. De a felkelést vérbe fojtották. Budapestre és környékére a legszigorúbb kivételes állapotot rendelték el. Három embernél több nem lehetett együtt. Többeket nyomban kivégeztek, a ludovikusokat lefegyverezték és „nevelő büntetésre” ítélték; csak azért nem lett nagyobb bajuk, mivel Romanelli olasz alezredes pártjukat fogta. Az ilyen erélyes ellenakció sok részletét jól láthattuk lakásunkból, mely az Üllői-út és a Nagytemplom-utca sarkán volt. Minden házat lezártattak, még az ablakokat is be kellett csukni. Az utcákon már délután 5 órakor nem járhatott senki. Sok lövést hallottunk és sokféle forradalmi jelenetnek voltunk tanúi aznap s a következő napon is. Ablakaink alatt erős őrszem volt felállítva. Háznépem nem akart lefeküdni. Én nem követtem példájukat. A zavargás azonban nem szűnt meg.

Másnap is számos sorlövés volt hallható. A szovjetházat is célba vették. Arrafelé járkálván, megtudtam, hogy a dunai monitorokra a vörösök lövöldöztek. Ekkor délután három volt tisztet kivégeztek és elég sokan sebesültek meg. Estefelé elmehettem a Ludoviceum s a Marx- és Lenin-laktanyák mellett. Mindenütt sok katona volt látható. A gyárakban a munkások fegyver mellett dolgoztak. A legnagyobb terror volt mindenfelé. Harmadnap értesültem arról, hogy az ellenforradalom emberei közül hetvenháromat fogtak el, sokakat kivégeztek, mások felett a vészbíróság éppen akkor ítélezett. Általános részvét nyilvánult meg a Ludoviceum növendékei iránt és mély sajnálattal emlékeznek meg Karátson István kapitány-tanárúkról, aki érdekükben járván el, jószívének áldozata lett. Szomorú sorsáról édesatyjától értesültünk hitelesen, midőn pár nap múlva részvétünket kifejeztük a lesújtott szülőknek. Karátson István, aki egy éve boldog házasságban élt és kis fia is volt, derék, lelkiismeretes tiszt és tanár volt. Mikor távol a Ludovikától arról értesült, hogy növendékeire gépfegyverekkel lőnek, sietett a Dorottya-utcába, hogy Haubrich József városparancsnoktól tanítványai részére bocsánatot eszközöljön ki. Ezt megkapta, sőt gépkocsit is adtak neki s egy kísérőtiszt társaságában sietett a tisztnevelő intézetbe. Oda bebocsátották ugyan, de a vörös ostromlók nem akarták a tüzelést beszüntetni. Hogy annak abban hagyását is elrendeltesse, újból automobiljába akart ülni, de mikor

a kapun kifelé akart menni, golyózápor fogadta, mert az általa használt jelszóval tévedés történt, tudniillik időközben más jelszót adtak ki. Midőn a dolog kiderült, sokan eltávoztak mellőle, de egyes elvadult dühöncök még kegyetlenül bántalmazták is a vérében vergődő derék fiatal kapitányt, ott is hagyták egész reggelig, mikor azután a közelfekvő sebészeti klinikára szállították. Itt még teát kért, de csakhamar kiadta lelkét. Az orvosok azt mondták, hogyha idejében viszik be, az elvérzéstől meg lehetett volna menteni. Szüleinek fájdalma megható, az intéző körök közönye ellenben vér-lázító volt. Lapjaik fel sem említették az esetet, ellenben óriási lármát csaptak a puccs alkalmával elesett tizenennyolc vöröskatona haláláért, akiket azután az Országházból temettek el nagy pompával, mint nemrégiben azt a hat rendőrt, akik meg a vörösök áldozatai valának.

Karátson Lajos államtitkár részvétlátogatásunk alkalmával részletesen elbeszélte azt is, miként vitték be őt a két Hollánnal együtt a gyűjtőfogházba. Azok kivégzéséről csak később értesült. A fogházban együtt volt gróf Dessewffy Auréllal és a közélet sok más jelesével. Előtte való nap találkoztam Rákosi Jenővel, akit éppen úgy, mint Darányit, Teleszkyt és másokat, e puccs miatt újból elfogtak és, mint monda, elég komiszul bántak vele. A kommunisták ekkor már nagyon aggódtak, habár kifelé bátorságot igyekeztek mutatni és terrorcsapataik kegyetlenségével akartak imponálni. De a vidéken már elvesztették lábuk alól a talajt. Kalocsa környékén háromnapos küzdelmük volt a fehérekkel, akik közül hír szerint háromszázat pusztítottak el. A kivégzéseket a közönség szemeláttára hajtották végre. Ezen még a Vörös Újság is megbotránkozott, legalább is ezt írta s károsnak vallotta ezt az eljárást a kommunizmusra nézve. A falu népe el is fordult sok helyen tőle s a parasztok kijelentették, hogy a tanácskormány rendeleteinek nem engedelmessé válnak, termésüket nem adják át, inkább elégetik gabonájukat. Én a nyolc órára rendelt kapuzárás előtt a zendülés helyei körül sétáltam és hallottam a kaszárnyákban harsány hangon énekelni a Marseillaise-t.

E hó 24-én érkezett meg feleségem egyik rokona Franciaországból, ahol hónapokig volt internálva. Azelőtt is ott lakott, a világháborút is ott élte végig: Most élményeit igen részletesen előadta nekünk s bőven hozott francia lapokat is, melyekből az ottani közönség hangulatáról és érzelmeiről alaposan értesültünk. Egy évnél tovább lakott nálunk, mialatt számtalan, másként meg nem szerezhető adat birtokába jutottam. Mikor még Araddal és lenn lévő embereinkkel sem érintkezhetünk, azok fokozottan becsesek voltak. E hónap vége táján találkoztam Polónyi Gézával, akivel hír szerint a vörösök igen rosszul bántak, állítólag még vizes kötéllel is verték fogságában. Ő ezt megcáfolta, de biztosított, hogy

még öt nappal azelőtt sem tudott könnyek nélkül beszélni állapotáról. Ma már nyugodtabb, de alig várja, hogy letehesse a cseh-szlovák honpolgári fogadalmat. Én azt mondtam neki, hogy inkább meghalnék, vagy kivándorolnék. Válasza az volt, hogy az lenne rá nézve a kívándorlás. Később, midőn a közmunkatanács elnökévé lett, másként beszélt, sőt halála előtt végrendeletében a magyar állam és nemzet iránt való rendületlen hűséget kötötte örökösei szívére.

Július hava a várakozás, révedezés és a jobb fordulat utáni esengés időszaka volt. E hó elsején írom: „Nagy feszültség mindenfelé. Megint nekünk kedvező hírek rajzanak fel. Ezzel szemben a vörösök folytonos visszavonulása ellenére, diadalmas hangulatot színlelő kijelentések és századok programjának is elég gazdag terveknek kikürtölése volt az uralkodó hang. Azok hivatta voltak nemcsak az országot, hanem az egész emberiséget átalakítani és evégből alkalmasak voltak fenekestől felforgatni már legközelebb mindent. Megoldásuk szerint mindaz, amit eddig láttunk, tanultunk és tapasztaltunk, értékét vesztett haszontalanság. Az emberiség több ezeréves története gonosz tévedés/ A szeretet vallását az emberiség nem volt képes befogadni, most a gyűlölet vallása kezd rohamosan elterjedni és mindent meghódítani. Az ántánt és a bolsevizmus szelet vet és vihart fog aratni. Balkanizálnak és vulkanizálnak minden területet. Elrontották a jövő nemzedékek életét egészen és a miénk végét élvezhetetlenül keserűvé tették, mert az igazságtalanságok halmozása nem képes megteremteni a hirdetett igazság uralmát. Igazuk van azoknak, akik azt állítják, hogy az antantnak nincs politikája sem az orosz, sem a másféle bolsevizmussal szemben.”

Július 3-án írom: „A németek a békeszerződést tényleg aláírták. Eljárásuk okos és ildomosán önérzetes volt, a franciák annál hisztérikusabbak. Most óriási zajjal készülnek megülni július 14-i nemzeti ünnepüket. Hírlapjaik „1870-1919” címmel dühtől tajtékozó cikkeket közölnek, melyek a revanche eszméjét, mint a világháború egyik főokát mutatják be. Azt hiszem rosszul számítottak. A Népszava dühöng a fehérek és az ellenforradalmiak hazafiatlansága ellen, mert persze az ő tábora a hazafias. Iszonyú merénylet előttük, hogy repülőgépekről biztató röpiratokat szórtak le sok helyen. Ez persze a nyomott hangulatot nem igen javítja. Az én rokonságom női tagjai folyton kétségbe vannak esve és nem hisznek a jobb fordulat lehetőségében. Az árak rémségesek. Egy csirke 60 korona, a cselédség a legjobb drága anyagokat is elrontja, mert már szocializálva van s önkéntelenül, de a szociális nevelés nyomán kitanítva is, szabotál. Az üldözött burzsoá nem érdemli meg a hideg vizet sem. Minden nap vesznek, vagy lopnak

el valamit tőlünk is, így a legszükségesebb dolgoknak, melyeket pótolni nem tudunk, híjjával leszünk maholnap. Engem is megbénít e helyzet. Alkotó munkára képtelen vagyok, de folyton foglalkoznom kell valamivel, mert különben lelkiegyensúlyomat nem tudom fenntartani. Mindent bepiszkol ez a rendszer. Csúfólódva emlegeti, hogy a „bohóc-kormány”-nak Aradról azért kellett távoznia, mert ott nincs mit keresnie, hiszen Oláhországhoz tartozik már. Kezembe kerül a Herczeg Ferencről elvett Új Idők című hetilap egy száma, mely förtelmességben és obszcenitás dolgában tútesz minden pornografikus szennyiraton. Ha valaha megírják az itteni kommunizmus történetét, arról, mint jellemző irodalmi témékről, nem lesz szabad megfeledkezni.

A puccs lezajlása óta még unalmasabban szorongatott a helyzetünk. Folyton fenyegetnek és fosztogatnak bennünket. Az Orczy-kert már megint zárva van, mert a 253 ludoviceumi „megbízhatatlan” növendéket most nevelik kommunista hűségre és fegyelemre. A vörös katonaság felvonulásait naponkint látom. Kommunista dalokat énekelnek. Minden pillanatban vörösörséggel találkozok az ember. Minden nagy érdekünk azonban gondozatlanul közpréda. Én nem a szembehelyezett rendszerek, hanem Magyarország szempontjából tekintem a jövőt, mely más, mint szomorú nem lehet, ha a sok rombolás és mulasztás következtében nem tudjuk majd helyünket megállni. Pellett francia tábornok egy kijelentése pedig azzal biztat, hogy a bolsevizmus terjedése fel nem tartóztatható. És most nem az ellen való készülés, hanem a legjobb erők letörése, a legtisztességesebb elemek elpusztítása, az osztálymentes s birkanyáj szerű társadalom a jelszó. Szervezkedni akarnak anorganikusán, szervek, azaz természetes úton kifejlődött orgánusok nélkül. Július 13-án találkoztam Urmánczy János rokonommal, családjá fejével. Elmesélte a velük történeteket. Józsikafalván, Kolozs megyében, formális csata volt a dúló abrudbányaimócokés az őket védő magyarok közt. Amazok voltaképp egy. mellettük lévő gyár élelmiszerkészleteire gyűltek össze, mint a legyek. A kommunista rendőrhatalósági személyekben kolozsvári vendéglői, iránta – négyszemközt – devotus módon viselkedő pincéreket ismert fel. Mikor a Szovjet-házból (Hungária-szálloda) kilakoltatták Kun Béláék kedvéért, pénzéhez csak ezek magas protekciójával jutott. Különben az összes Urmánczy-birtokokat elkobozták Erdélyben, ahol minden magyar vagyont és kultúrát irtanak. Ilyen az ántánt igazságszolgáltatása.

Más oldalról hallottam, hogy ugyanaz történik most fővárosunkban is. Báró Perényi Zsigmondot a bolsevikok halálra ítélték és sógora csak az olasz misszió fejének közbelépésével mentette meg ettől. A terrorcsapatok, a Lenin-fiúk, rémtettei a napi közbeszélgetés tárgyai. De már készülnek a végelszámolásra, melyet

azonban oly rettenetessé akarnak tenni, amint csak lehet. Böhm Vilmos lemondott a vöröshadsereg főparancsnokságáról, mert állítólag beteg. Haubrich 80 tiszt előtt kijelentette, hogy ő csak azért marad még egy ideig, mivel a rend teljes felbomlása fenyeget. A budai korzón minden ismerősünk tudott valami fontos hasonló természetű adatot, de biztosat persze senki. A bolsevik szóvivők pedig buzdították a katonákat, hogy mentsék meg a proletár hazát és hogy ők nem nyugszanak addig, míg körülöttünk a világforradalom tüzes csóvjával fel nem gyújtják a világot. Emellett raboltak és harácsolnak, ahol csak lehetséges volt. Kijelentették, hogy a kékpénz érvénytelen; aki azt elfogadja vagy felváltja, forradalmi törvényszék elé kerül. Persze ezt a pénzt ők akarták összeszedni és a közönséget saját hamisítványaikkal s az új tíz- és húszkoronásokkal boldogítani.

De nem feledkeztek meg amellet a felfogatás és kifordítások munkájáról sem. Az óvodákból játékkisiskolákat csinálnak, hogy az egyedül üdvözítő tanokat már a kisdedek szívébe becsepegtessék. Fordító szervezetet alkotnak, mely hivatva volt a külföld, elsősorban Oroszország minden lázító művét – ha kell – szabad fordításban átültetni a kommunista kultúra nagyobb dicsőségére. A szellemi munkásoknak az új világrendben fölöslegessé váló részét el akarták helyezni a mezőgazdaságban és pedig úgy, hogy intelligenciájuk lehetőleg érvényesüljön, de csak tanfolyamok segítségével gondolták őket átreformálhatóknak. Általában a tanítást minden alakban, még büntetésül is alkalmazni akarták. Mint láttuk, a ludovikásokat büntetésből készültek szocialistákká tenni. De a tudományt is ilyformán kívánták fejleszteni. Erre szolgáltak volna elsősorban a történelmi materializmus kutató intézetének előadásai. Abban készültek Magyarország történetét is revideálni. Az irányító szellem természetesen Marx és Engels társadalmi dogmatikája lett volna. Az minden tudásnak kezdete és vége. Minden más haszontalan időfecsérlés. Ha amazzal ellenkezik, ördögös gonoszság, ha pedig nem, akkor teljesen felesleges. Szakítani kell úgy az üzemi, mint a szakmai sovinizmussal, ellenben be kell hozni a termelési koncentrációt, a munkáelosztó hivatallal. De észreveszik, hogy az ő alkalmazottaik közt is dül a korrupció és visszaélés. Azért erőlyesen készülnek a tisztogatásra. Lenin szerint a forradalom tetűit és piócáit le kell vakarni a proletárság testéről, amiáltal kítűnő szolgálatot tesznek a diktatúrának. Hasonlókat prédikálnak Kassán is, midőn oda rövid időre bevonulnak. Vészkiáltványt intéznek a világ proletariátusához, melyben elpanaszolják, hogy az itteni szocializmusnak fiatal vetését vérözönbe akarja fullasztani a környező és távolesó imperialista államok rabló ösztöneinek pusztító fergetege. Testvéri szóval fordulnak hozzá és felhívják, hogy rázza le a kapitalizmus igáját, teremtsen

romboló és teremtő proletárforradalmakat mindenütt s indítson a vagyontalanok részéről óriási osztályháborút a vagyonosok ellen. Egyetlen mentség az ötesztendő háború következményei alól a szociális világháború.

Seregszemlét tartanak a Vérmezőn, megnyitják a proletárparancsnokokat képző tanfolyamot a Ludoviceumban. De másfelől más jelek is mutatkoznak. Egyes dunántúli városok felett repülőgépek jelentek meg, melyekről következő tartalmú röpcédulákat szórtak le:

„Nemzeti magyar kormány alakult meg Szegeden, mely a nép kezébe tett esküjével fogadja, hogy a bolsevizmust letöri, a jogot helyreállítja, s rendet és nyugalmat teremt. Vörös jármot viselő véreink tartások ki a magyar eszme mellett, ne engedjétek kiölni szívetekből a hazaszeregetet, a nemzethez való ragaszkodást. Nincs messze az idő, mikor segíthetünk rajtatok. Jövünk, hogy veletek együtt felépítsük a háború viharában, a bolsevizmus tűzvészében összeomlott, rombadőlt Magyarországot. Várjatok! A felszabadulás órája közeleg. Isten áldd meg a magyart.”

De a lázítás azért tovább tart. Összehozzák az ifjúmunkásoknak, a (tanoncoknak) kongresszusát, állami propagandatanfolyamokat rendeznek a megyei direktóriumok bevonásával. Azok rendeltetése a lelkeket a szocialista világnézettel átíratni. Nagy zajt keltett a keresztényszocialisták akciója, amit amazok a „zsványok aknamunkájának” neveztek el. Szocialista jelszavak alatt uszítanak. A Wagner Károly röpiratait osztogatókat azonban elfogván, ezt a mozgalmat is elnyomták. Harmincezer röpiratot foglaltak le és 25 résztvevőt fogtak el, akiket forradalmi törvényszék elé állítottak. Az elégedetlenség folyton növekedett. Ezt nem kevésbé előmozdította az, hogy egyszer megengedték a magánosoknak, – különösen ha proletárok voltak, – hogy magukat a vidékről elláthassák élelmiszerekkel. De csakhamar eltiltották az úgynevezett batyuzást. Általában, ha az egyik kézzel adtak valamit, azt a másikkal elvették. Ígéretésekben nem ismertek határt, de persze nem tudták teljesíteni a tömeges és óriási mértékben fokozódó igényeket. Az idegen szocialistáknak minden valódi, vagy képzelt sikerét, mint a hazaiakét kürtölték világgá és az általános társadalmi forradalom igen közel álló diadalát mindennap jobban kiszínezték.

Iszonyú sérelemnek, az állam belügyeibe való beavatkozásnak tüntették fel, hogy az olasz misszió élén Romanelli alezredessel (1919 júl.), követelte az új túsok és politikai elfogottak életének kímélését s a velük való emberséges bánásmódot. Megfenyegette a kommunista főembereket, hogy ellenkező esetben a legszigorúbb

felelősségre vonják őket. Kunék arcátlanul tiltakoztak mindennemű beavatkozás ellen, mely a tanácsköztársaság belső életének törvényeit illetéktelenül meg akarja szabni. Azonban számos ember ennek a közbelépésnek köszönhette életét. Jöttek azután a vörössereg vereségéről szóló rémhírek. A népbiztosok azokat egyszerűen hazugságoknak jelentették ki. „A vörösök hősiessen és nagy sikerrel küzdenek”, de folyton visszavonultak.

Július 16-án halt meg egyik legjobb és legkedvesebb barátom, Bérezik Árpád, színműíró, sok téren kollégám és bajtársam. Magas kort ért, már régebben beteg volt és bajában élénk részt vettem. Derék ember, kiváló író és odaadó, hű, igaz magyar volt. Amint értesültem elhunytáról, siettem családjá körébe, ahol megtudtam, hogy még nem biztos, nem járnak-e vele is úgy el a temetésnél, mint eljártak Thék Endrével. De mikor láttam az engedelmet és pedig Kun Béla aláírásával, mely szerint tetemeit a családi sírboltban helyezhetik el, megnyugodtam. A végtisztességen aránylag igen kevesen jelentünk meg. A megható gyászbeszédet Beöthy Zsolt tartotta. Jellemző az ő derült költészetét, mely valósággal a mosoly poézise. Most azonban a legszomorúbb viszonyok közt hagyott el bennünket. Kívánta, hogy nemsokára oly idők következzenek, melyek hatása alatt onnan felülről megint mosolyogva, derült tekintettel nézhessen le imádott nemzetére. Szép formában kaptuk e költői eszme kifejezését s mindnyájunkra megkapó volt annak a hatása ebben a helyzetben. Rákosi Jenő könnyei záporoként hullottak. Maga az, hogy így beszéljen valaki a nem proletár költőről, bátor tetszámba mehetett. Hogy ez így volt, mutatja a következő. A temető alkalmazottainak meg volt tiltva, hogy a koporsónak a sírboltba való elhelyezését megengedjék. Kétszer is elmentek illetékes helyekre a Kun által aláírt engedéllyel. Részint nem találtak otthon senkit, részint kerülő úton azt a feleletet kapták, hogy az intézkedő Biermann István népbiztosnak „a Kun aláírása nem imponál”. A halottaskocsi erre megindult a rákoskeresztúri, egy óránál távolabb fekvő köztemető felé. A család nem készült erre az incidensre, kocsi sehol sem volt kapható, azért villamosra ült, a koporsót pedig minden kíséret nélkül dőcögtették oda a gyászkocsin. A kapuig egyedül az én feleségem ment volt jó öreg barátunk hült teteme után.

Szegedről ezidőtájt hozzánk kormány válsághírek jöttek., Azokról azonban a későbbi ezirányú fejleményekkel együtt akarok bővebben szólni. Az árak az évig emelkedtek, egy kiló zsír 300 korona, egy kacska 900 korona. Nem engedtem, hogy Lenke megvegye. Július 26-án beszéltem Oroszországból hazajött hadifoglyainkkal. Öt évig voltak ott. Sokat szenvedtek s dolgoztak ingyen. Igen számosan pusztultak el közülük. Mostanság már jobban éltek s az oroszokról sem beszéltek már a gyűlölet hangján. Oly munka-

bért kaptak, mint az oroszok. Ufából jövet 21 napig éltek Moszkvában. Ott szerintük rend s mióta Ukrajnát elfoglalták, bőség is volt. Mondogatták: majd itt is lesz az aratás után s ha majd – mert készülnek – eljönnek ide az oroszok. A körülálló házi-asszonyok kételkedtek, hogy nálunk a jelen kormányzat alatt javulhasson az élelmezés. Egy pedig azt a tapasztalatát mondta el, hogy a vidéki sváb asszonyok pénzért már semmit sem adnak, hanem csak áruért. Tőle a sváb asszony leánya részére kézápoló készüléket követelt zöldség fejében. Ez engem arra az esetremlékeztetett, midőn az egyik központban saját termésű szilvaízem (lekvár) felhozatalát csak úgy engedték meg, ha azt *jam* név alatt valloam be, másként azt felhozni nem volt szabad. A rémhírek, melyek szerint a tiszántúli harcokban 15.000 vörös katona pusztult volna el, nem bizonyultak igazaknak. Én nagyon sajnáltam őket, mivel magyarok voltak. Kiderült azonban, hogy pánik fogta el őket s ágyúparkjukat és csak (?) 2000 emberüket hagyták a csatatéren, azután megfutottak. A visszaözlő katonaságtól azonban félték s mindenféle intézkedést megtettek azok öldöklésének és fosztogatásának megakadályozására. Házunkban is szervezkedett a lakók önkéntes őrsége. Ide jutottunk! Minden és mindenki hanyatlik. Lenke soványodik, Tilda nővérem nagyon összemegy. Az ántánt kijelenté, hogy a tanácskormánnyal nem áll szóba, hanem csak oly állami hatalommal kész tárgyalni, mely az országot képviseli és biztosítékot képes nyújtani, hogy az a vállalt kötelezettségeket teljesíti is. Kijelentette azt is, hogy Kunék csoportját a maga álláspontjának elfogadására tudja kényszeríteni. Miután az élelmezés egyre rosszabb és drágább, mindenki elégedetlen, de – habár szeretne – senki sem tud innen szabadulni. A polgárságot agyon üldözik, a proletariátust pedig agyon boldogítják.

Ma – írom július 31-én – egy hivatalos táviratot olvastam, mely a vörösök vereségeit bevallja. Ennek dacára Kun Budapestet az utolsó csepp vérig akarja védelmezni, de ez nehezen fog menni, mert hadereje – „ellóg”. Nekem is van tudomásom róla, hogy az nem akar küzdeni. Minden a vég közeledtére mutat.

1919 augusztus 1-én naplóm így szól: „Ebéd után az egyetemi tanároknak a központi egyetem kupolatermében tartott szakszervezeti gyűlésére mentem. Ott mindenféle újrendszerű szabályzatokat tárgyaltak, melyekben egy híres jogtanár oly buzgalommal szólt, mintha valamely kodifikációról lett volna szó. Már odamenne az utcán hallottam egy mellettem eszeveszetten elfutó zsidó asszonytól, hogy „néhány óra múlva új kormányunk lesz”. Ezt odafenn is megerősíték. Hazamenet falragaszok hirdették, hogy a kapuzárás ideje 8 óra, félkilenckor senki sem járhat az utcán, tizenegykor pedig minden villanyfénynek ki kell aludni. A rablók, fosztogatók és zavargók a helyszínen agyonlövetnek.

A régen várt kormányválság csakugyan kitört; Kun Béla, Szamuely Tibor, Landler Jenő et consortes megbuktak. Kétségtelen volt a nagy fordulat. Ez az ostoba, gonosz nép tehát elpusztul innen. Gyalázat lesz, ha e bűnösök elmenekülnek. A kommunista lapokban e megszólítással: »Mindenkinek», még aznap is polemizál Kun Béla népbiztos az ellenük felhozott vádakkal s kijelenti, hogy kitartanak harcukban s nem hajlandók egy hitvány tál lencséért a kizsákmányolás alól való felszabadulásukat elcserélni. Megvannak győződve, hogy az ántánt-hatalmak nem érik el céljukat. A külföld munkásai átlátanak a szitán és lesz erejük az ellenük elrendelt éhségblokádnak végét szakítani. E vezércikkekben bevallják, hogy veszélyben a proletárhaza! Maroknyi oláh csapatok átlépték a Tiszát, meg tudták magukat bizonyos helyeken fészkelni, mert egyes becstelen, hűtlen és gyáva proletár katonák nem akarják felvenni a bojár betyárok csőcselék hadával a harcot.

Másnap, augusztus 2-án egészen más világra ébredtünk, írom akkor: „Más hang az egész vonalon, de Peidl Gyula kormánya még tisztán szocialista-kommunista nyüsttel. Ágoston Péter, a szovjetkongresszus egyik elnöke külügy, Garbai Sándor a kommunista államfő és alkotmánytetető, közoktatási, Garami Ernő igazságügyi, Haubrich József a hírhedt városparancsnok, hadügyi, Peyer Károly, akit én, amint említtem, a szovjetkongresszuson szónokolni hallottam, belügyminiszter. Mit ér ily körülmények közt a kormány kiáltványa Magyarország népéhez? Ebben bevallják, hogy az ántánt ultimátumot intézvén hozzájok, a további ellenállás csak haszontalan vérontáshoz vezetne, azért a tanácsköztársaság kormánya letette megbízatását. Az ideiglenes kormányzást (még mindig!) a központi munkástanács megbízásából új kormány vette át, mely a szakszervezetek vezetőiből alakult. Célja a rend fenntartása és az ántánt-tal való tárgyalások megkezdése. Nem tűri el sem az ellenforradalmárok, sem a fosztogatók garázdálkodását.

Ennél nagyobb megnyugvást kelt Romanellinek, a budapesti olasz katonai misszió vezetőjének a magyar néphez intézett felhívása, mely az új kormány iránti engedelmességre szólít fel, de az ántánt részéről a blokádnak megkönnyítését ígéri. A központi munkástanácsban mindenféle üres szólalmok után megállapították, hogy – átmenetileg! – győzött az ántánt, mert a külföldi proletariátus még nem nyújthatott elég hathatós segítséget. De a küzdelmet nem hagyják abba. Nagyon keserves, állandó forradalmi állapotra van kilátás, de az érettebb proletariátussal új harcot fognak kezdeni a proletariátus diktatúrájáért. Az átmeneti időben tege meg mindenki kötelességét. Az új kormány a legszigorúbb statáriumot hirdette ki. Az addig életbe léptetett proletár jogszabályok és rendeletek tovább is érvényesek. Mindenki maradjon helyén. Landler helyett Haubrich a vöröshadsereg főparancsnoka. Szociali-

zálni még mindig akarnak, de a demokráciára való áttérés mellett annak mértékét és módját az alkotmányozó testület fogja megállapítani. A bankokban biztosok már nem működnek. A közönség a helyzet további javulását várja. A közönség józan többségénél annyi gyáva meghunyászkodás után kitörő öröm uralkodik. A főpostán háromszáz alkalmazott éneklé a himnust és valamennyien sírtak. Az utcákon már egy vörös zászló sincs, a csúnya és bosszantó falragaszokat letépi. Híre jár, hogy a terror-csapatot lefegyverezték. Nagy nyomástól szabadultunk meg. Egy kis okossággal és bátorsággal azonban ezt a felfordulást elkerülhettük volna. A latin közmondás szerint *parva sapientia regitur mundus* (kevés bölcseséggel kormányozzák a világot), de sajnos, ez a kevés sem volt meg”.

„A bolsevizmus az osztályuralom megszüntetése lenne újabb osztályuralommal. Többtermelés a munkafelosztás megrokkantásával. A termelési tényezők egyikének, a tőkének megbénítása csak annak a csődjére vezethet. A feltétlen egyenlősítés lehetetlen, mert kísérlete a szervek megsemmisítését idézi elő, aminek képtelen eredménye a szervezkedés szervezet nélkül, amivel csak az osztálymentes társadalom tehető egysorba. A magasabb osztályok megszüntetése a Tarquinius elve szerinti lefejezése minden emelkedő fejlődésnek. A mindenáron való szervezkedési mánia pedig nem más, mint a mechanizmus által pótolni akarása az organikus életműködésnek. Ezt lehet erősíteni, gyöngíteni és bizonyos mértékben irányítani is, de teljesen helyettesíteni abszolúte lehetetlen. A homo nem lehet homunculus: az ember paprikajancsi. A benső természeti erők egyedül működnek plasztikus módon. A szociális érzés nem semmisítheti meg az egyéni érzést, a közérdek állandó és általános érvényesítése pedig az egyéni érdek létjogát nem abszorbeálhatja. Az individualizmus és a szocializmus egyensúlya s nem egyik vagy másik túlsúlya az, mely az alkotó munkát, a fejlődést és a boldogulást előmozdítja. Kardinalis tévedésekből sem lehet az emberiség jövőjének szép és nagyszerű épületét felemelni. Ez csak a folytonos küzdelem és megújulás révén érhető el, de hullámmászásokkal és bizony nem visszaesések nélkül, spirális haladási irányzattal, tévelygésekkel kapcsolatban, melyek tanulságaiból hozhatni azután valamelyes pozitív hasznot. Ilyen tévelygés a bolsevizmus is, melynek csak negatív bece van. Boldog nemzet, mely a mások bolsevizmusából képes okulást meríteni”.

Augusztus 3-án írom: „Nagy csend mindenfelé. A szocialista kormány kaméleonszerű kommunista elemei újra szint változtattak. Vége van a folytonos polgárbecsmérlésnek és fenyegetésnek. Lelkileg talán már átéltük a legrosszabbat: egyébként – félek – még nem. Ma oláh katonai küldöttséget vártak ide, mely tárgyalni fog a fegyverszünetről. A hadügyminiszter egy parancsa elrendeli, hogy minden zászlót, a vöröseket is, be kell vonni, további

intézkedésig zászlók kitűzése (tehát a nemzeti színűeké is) tilos. Ez eléggé jellemzi az új helyzetet. Elrendeli továbbá záros rövid határidő alatt a falragaszok eltávolítását. Mulatnak az azok lekaparásánál kifejtett buzgalmon. Jelentik, hogy megszűntek a harcok az oláh fronton. Ágoston „elvtárs” az általános helyzetről nyilatkozván, valóságos szocialista programot fejt ki. Ez a változáson érzett örömet jóformán lelohasztotta. Hiszen a Népszavának augusztus 4-i esti lapja még mindig azt hirdeti, hogy a magyarországi proletariátus nem térhet le az osztályharc útjáról, mikor most kényszerhelyzetbe jutott. Azután jelentették hivatalos parancsban, hogy „a román csapatok Budapest határáig nyomultak előre és itt megállapodtak. A csapatok parancsnoka kijelentette, hogy ezidő szerint nincs szándékában Budapest megszállása. A vendégjog alapján Budapesten tartózkodó vagy megforduló román katonákat tehát a közönség ne fogadja ellenséges érzülettel és velők szemben a nemzetközi jognak és az adott helyzetnek megfelelő magatartást tanúsítson.”

Erről a híradásról még alig értesült a lakosság, mindjárt délután keserű csalódás érte, mert annak egész folyama alatt 60.000 főnyi teljesen felszerelt oláh hadsereg vonult be a fővárosba. Vagy négy vonalon jöttek be. Az Üllői-úton bevonulókat én saját szememmel láttam lakásunk ablakaiból elléptetni és pedig nem porosan, piszkosan, hanem tőlük telhető díszben, látszólag végeszakadatlan sorokban, a vassisakos gyalogságot váltakozva lovas-sággal, majd sok ágyúüteget, gépfegyveres osztagokat és rendes lovasságot. Törzstisztek és vezérkariak gépkocsikon, sok zenekar. A csapatok mellett gyalog oláh pópák, tábori lelkészek lépegettek sietve, azután a római sasokat majmoló jelvények minden ezred előtt. Mondhatom, hogy akinek ép nemzeti érzése még megmaradt, annak szívetszaggató volt e látvány és az általa szenvedett megaláztatás. Később – órák múlva – mikor ez az áradat már elfolyt előttem, lementem a körútra, hogy a más vonalakon érkező ellenséges csapatokat is, melyek leginkább lovasok voltak, megtekintsem. Több oláh katonával szóbaereszkedtem, s tőlük megtudtam, hogy ilyen – kizárólag római – csapat még sok jön ide. Jött is.

A vörös katonák nagyrésze „ellógott” s a vörös őrség eltűnt. Egyesek panaszát végighallgattam tiszteik ellen, akik őket idejében nem értesítették. A panaszok tárgya az volt, hogy holmijukat a kaszárnyákban hagyták s most azok részökre odavesznek. Naplóm-ban e napon megjegyzem: „Ezt a szégyent Kunék idézték fel ránk. Nincs szavunk a szótárban, mely eléggé elítélő volna ellenök. Szerettem volna, ha ezt a mi ostoba és folyton nyugtalanzkodó, úgynevezett államférfiaink látták volna. Ez részben az ő művök is és megkoszorúzza az ő – bölcseségöket. Micsoda erkölcsi csapás! Emellett az hírlík, hogy a vörösök számtalan milliárdot pazaroltak

és loptak el. Mindezért érzett szomorúságomat egy pillanatra sem enyhítette az, hogy a mai lapok tudósítása szerint a szökésben volt Szamuely Tibor az osztrák határon öngyilkos lett. Mikor elfogták, a bekísértetés alkalmával zsebkendőjében elrejtve volt forgópisztollyal véget vetett nyomorult, kárhuzatos életének.”

Augusztus 5-én: „Az oláh katonaság három hadosztálya nagy sietséggel megszállott mindent. Ellepte a pályaudvarokat, a főpostát és távírdahivatalt, a két telefonközpontot s a minisztériumok kivételével az összes középületeket. Átvette a rendőrség teendőit is. Nagyon erős járőrsegeikkel lépten-nyomon találkozik az ember. Úgy hallom, hogy összekoccanás is volt már. Egy vörös katona lelőtt volna egy oláh tisztet, mire több magyart pusztítottak el. Az oláhság nemzeti erényét képező rablási szándék is már megnyilatkozott. Az összes volt népbiztosokat elfogták Bécs mellett és internálták őket. Az egyiknek titkára 251 milliónyi értékpapírt akart külföldre csempészni. Szemtanúja voltam ma annak, hogy az utcaszegleteken zsidó vigécek terjesztették az elégtelenséget és vádolták a polgári elemet, hogy ezt a megszállást nyakunkra hozta. A bajok íme csak megváltoztak és csupán más alakban jelentkeznek. A házakat ma visszaadták tulajdonosaiknak, de a régi rendet nehéz lesz helyreállítani. A fordulat a városházán is megkezdődött már. A zsidóság ellen nagy és tevékeny ellenszenv mutatkozik. Az oláhok mindenfelé fegyvereket és vöröseket kutatnak.

Tárgyalások indultak meg a kormány átszervezéséről. Hogy milyen szellemben, mutatja, hogy Bónai Zoltán elvtársat belügyi államtitkárrá akarták kinevezni, de ennek jó orra volt és állítólag megrendült egészségi állapotára való hivatkozással kitért e megítéltetés elől. De tárgyalásokat kezdtek Nagyatádi Szabó Istvánnal. Fenntartották a hazai német „nemzet” autonómiájára vonatkozó „nép”-törvényt. A Károlyi Mihály által kiadott választási néptörvényt csaknem változatlanul fenntartá és az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat haladéktalanul ki akarja írni. A francia megbízott Párizsból elkésett táviratot kapott, mely szerint az ántánt megbízásából a legsürgősebben követelje a román kormánytól, hogy csapatait állítsa meg azokban az állásokban, amelyeket jelenleg elfoglalnak.”

Augusztus 6-án egy nagyon éltes úrinő-ismerősünket már családja sírboltjában temethettük el. Láttam, hogy 4-5 ezer elfogott vörös katonát hogyan kezeltek az oláhok a kaszárnyák körül és hogyan terelték azokat Budapestre, ahonnan mindenfelé elviszik, hogy internálják őket, még állítólag Albániába is. Munkásaink, mint katonák, nagyon szomorú képet nyújtottak. Szóba állok az elvonuló fogolycsapatokkal és szívemből sajnáltam e félrevezetett és cserbenhagyott szegény embereket. Talán kijózanodnak.

De ez sem bizonyos. Cselédeinket teljesen elrontották a kommunisták. Azok most sehogy sem tudnak magukhoz térni. Kaszinónk már üres, de ott úgy fel van forgatva minden, hogy be sem lehet menni. Borzasztó anyagi és erkölcsi romok mindenfelé. A fiatalság az egyetemi menzában és a műegyetemen veri a zsidó hallgatókat.” Augusztus 7-én reggel alig öltöztem fel, egy helybeli német lap külön kiadványából értesültem arról, hogy egy székely csapat Alcsutra ment ki és rávette József kir. herceget, hogy a kibonyolódás megindítását vegye kezébe. Az új szocialista kormányt az összes minisztériumok hivatalnokainak impozáns többsége bojkottálta és küldöttség által tudtára adták, hogy nem engedelmessé válnak neki. A magyar hivatalos lap erre az oláh cenzor jóváhagyásával közölte József tábornagy kiáltványát a magyar néphez. Ennek történelmi nevezetességű tartalma ez:

„Abból a soha el nem múló szeretetből, mellyel a magyar néphez ragaszkodom és visszaillesztve a legutóbbi öt év közös szenvedéseire, valamint engedve a minden oldalról hozzám juttatott kívánságoknak, kézbe vettem a mai lehetetlen helyzet megoldását. Nem nézhetem, hogy szegény összeroskadó hazánk sorsa felett politikusok és különböző érdek- és pártcsoportok marakodjanak. Mindenütt teljes az anarchia, a Dunántúl lázadások, egy hivatalban lévő minisztérium, melyet nem ismer el senki és az élelmezés teljes fennakadása már katasztrófával fenyeget, ha a magyar intelligencia a józan munkássággal és földműves népünkkel karöltve erős kézzel rendet nem teremt. Az antant ittlévő hatásaival folytatott tárgyalásaim után megbízom a magyar miniszterelnökség ideiglenes vezetésével Friedrich István nyugalmazott hadügyi államtitkárt.”

Hasonló ideiglenességgel csupa főhivatalnokokra bízták a reszortok. Kilátásba helyeztetett az átmeneti kormány megalakulása és összetartásra, megértésre és munkára hivatott fel a nép minden rétege. A kiáltvány e szavakkal végződött: „Bízunk rendületlenül hazánk jobb jövőjében.” Az ideiglenes miniszterelnök felhívásában azután igen erélyesen szállott szembe a bolsevista rendszerrel és a jogrend helyreállításának nehézségeivel. József királyi herceg a békekonferenciához intézett táviratban közölte a történeteket és kérte annak jóakarató támogatását. Elmondta, hogy a program a kommunizmus letörése, a fegyverszüneti egyezmény végrehajtása, az ország vitás ügyeinek rendezése, a termelő munka biztosítása s a béketárgyalások anyagának előkészítése. Kérte annak jóakaratót és a kormány elismerését. A legfőbb tanács erre Magyarország ellen megszüntette a blokádot és négy tábornokból álló bizottságot küldött Budapestre, hogy érintkezzék a magyar

kormányal s a megszálló csapatok parancsnokságaival. A nemzeti színű zászlókat megegyezés alapján ki lehetett tűzni.

Hosszas volna a helyzet gyökeres változásával kapcsolatosan sürgősnek tartott életbevágó gyors intézkedéseknek csak a felsorolása is. Azok a sajtóra, az élmezésre, a forgalomra, a legégetőbb szükségletekre vonatkoztak. Ami csak hamarjában lehetséges volt, az rögtön megtörtént, minden irányban. De persze egyszerre rend nem lett. A nagyobb szabású zsidóüldözés napokig tartott. Annak a főváros sok pontján, de különösen az egyetemek előtt szemtanúja voltam. Nem ideális állapot az ilyen, de ebben az elfogulatlan emberek a történetek egyik természetes következményét voltak kénytelenek látni. Másrészt tapasztaltam a zsidók egyoldalú, kíméletlen és a viszonyainkat megérteni nem tudó szolidaritásának megnyilatkozását is. Én is megtettem a magam kötelességét. Nevezetesen az Országos Szabadoktatási Tanács reaktiváltatása érdekében. A tanácskormánynak a földbirtokra vonatkozó rendeletei is hatályon kívül helyezettek. A szocializált vállalatok visszahelyezettek a magántulajdonba. Holbán oláh tábornok kijelentette, hogy Magyarország belügyeibe nem avatkozik. Az összes főúri palotákról eltűntek a kommunista feliratok. A keresztény berendezkedés megindult számos irányban.

Augusztus 8-án írom: „Az álliberálizmusnak itt többé helye nem lehet. A parazitizmus számtalan álsága jellemzi azt. E bajokat nagy mulasztásaink okozták jórészt. Jövőre bölcsőbb és okosabb eljárás követendő, mert a természetellenes cselekvés nem lehet állandóan hasznos dolog, akárhogy hívják, dicsérjék vagy gáncsolják azt. A szép elnevezések terrorjának meghódolni oly gyöngeség, mely egyenlő a botorsággal. A bolsevikok rémtetteinek leleplezése tartja izgalomban az egész várost. Állítólag az új Országház pincéiben 80, a bolsevikok által elpusztított ember hullája fekszik. Az ehhez hasonló egyéb közlések mellett az oláhok túlzott rekvirálásai botránkoztatják meg az embereket. Azonban mégcsak a kezdet kezdetét jelzem. Ez most a harmadik nagyszabású kifosztása lesz az országnak.”

Két nap múlva a közhivatalnokok esküt tesznek József királyi hercegnek. A fehérpénz kérdése a minisztertanács előtt van. Híre jár, hogy az egyre szaporodó oláh katonaság nem engedelmeskedik az antantnak és mint hódítók, úgy viselkednek. Mindjobban erősítik, hogy több helyen találtak terrorcsapatok által megcsonkított hullákat. Augusztus 10-én Imre Sándor vallás- és közoktatásügyi államtitkárnál voltam, aki ekkor mint ügyvezető miniszter működött. Az Országos Szabadoktatási Tanács reaktiválását sürgettem nála s kértem, hogy Jancsó Benedek alelnököt bízva meg vele. Mikor onnan határozott ígéretével távozóban voltam, várótermében láttam, hogy harmincöt fővárosi középiskolai

igazgatót készül fogadni. Ott maradtam a háttérben, mivel a dolog nagyon érdekelt. Az új kurzus szellemére kíváncsi lévén, meghallgattam a mondott beszédeket. Hazaérkeztem után nyomban feljegyeztem Imre Sándor nyilatkozatát.

Abban vázolta a rombolást, melyet a kommunisták a közoktatás terén is végeztek. Felforgatták alaposan az iskolát s nemcsak a fegyelmet rontották meg, de az osztálygyűlöletet is bele akarták a növendékekbe minden fokon nevelni. Azt az eljárást honosították meg, hogy a tanítványok adtak a tanítókról véleményt és ellenük szavazhattak. A fegyelmet most helyre kellett állítani. De tapintatot ajánl a tanárokkal, tanítványokkal és ezek szüleivel szemben. Ez mindazáltal nem jelenti, hogy mindent meg fognak bocsátani, hanem csupán azt, hogy a nevezetteket nem lehet mind gonosztevőkként kezelni. A pedagógus hivatása, hogy neveljen, ezt pedig legjobban teheti a lélekre való hatás útján. Van a szocialista könyvekben is nem egy megszívlelni való dolog. Azokat megvizsgálni és lehetőleg felhasználni fogják. A régi rend helyreállítása sem azt jelenti, hogy az elavult és meggyökeredzett helytelenségek és visszasságok megörökíttessenek. A világháború mindnyájunk, tehát a társadalom lelkületét is átalakította. Ezt nem szabad elfeledni. Az új mentalitáshoz ennél fogva az iskolának is alkalmazkodnia kell. Az tény, hogy a régi társadalomnak sok volt a hibája és hiányossága. Minden osztály külön vélt élni s mindegyikben létezett osztálygög. A nemzeti egység így nem alakulhatott ki. Az igazi nemzetköziségnek sem tulajdonítottunk kellő fontosságot. Ez nem áll ellentétben a nemzeti léttel, sőt ezt határozottan feltételezi. Széchenyi szerint nem ez, csak a világpolgárság ítélendő el. A nemzetköziség eszménye a nemzetiségek harmóniája. Most el vagyunk pusztulva vagyonban és erkölcsben egyaránt. Sőt - miként Széchenyi mondotta - ma valóban megint áll, hogy egy törzsökös fajt kell megmentenünk az emberiségnek azáltal, hogy a benne rejlő jótulajdonságokat fejlesszük, hibáit pedig pótoljuk és sok új jeles tulajdonsággal gyarapítsuk. Ha ezt korábban teszi a magyar nemzet, soha sem jutott volna oda, ahol van. A jövőben sem marad más hátra, mint az ezen eljárás útjára térés. Nem Marx, hanem Széchenyi kell nekünk. Nincs magyar glóbusz, ezt hinni nagy tévedés. Pedig az értelmiség nagy része is, midőn csaknem teljes tudatlanságban élt és cselekedett, pl. csak a szocialista áramlatokkal szemben is, ily módon ismerte félre a maga környezetét. Ennek most roppant kárát vallja. Jövőre mindezt szemelőtt tartva kell az ifjúságot és a társadalmat nevelni.

Érdekes, hogy később Imre Sándort a szocialista tanokkal való konnivienciával és a Széchenyi névvel való visszaéléssel

vádolták. Ekkor arra kért engem, hogy írjam meg, minő hatást tett az ő beszéde reám, aki véletlenül jelen voltam, vajjon az igazolja-e a vádakot? Én leírtam számára a fentebbieket, ami szerintem a helyes felfogást tartalmazza. A bíróság előtt azután hivatkozott nyilatkozatomra. A bíróság a rágalmazót elítélte.

Augusztus 11-én jelenté az oláhok által cenzúráit hivatalos lap, a Budapesti Közlöny kék papíron, hogy az országban rend és nyugalom van és hogy a közigazgatást már mindenütt a régi hatóságok vették át. A pártok vezetői a helyzet tisztázása végett politikai megbeszéléseket folytattak József királyi hercegnél. A vidéken mind több bolsevikot fognak el. Az ügyvivő hadügyminiszter, Schnetzer Ferenc proklamálta, hogy nemzeti hadsereget szerveznek, melyben vasfegyelem fog uralkodni. A Kúria elnökei leleplezéseket tesznek a bolsevizmus bűneiről, ecsetelik rémtetteit és előadják nézeteiket a jogrend helyreállításáról, meg a jövő feladatairól. A polgári politikai pártvezérek is tanácskoznak. A nemzeti irány követésének múlthatatlanul szükséges voltát hangoztatja minden megnyilatkozott tényező. A kormány a rendeletek egész hosszú sorozatát bocsátja ki, melyekkel a bolsevista intézkedéseket hatályon kívül helyezi. A kormányzó Horthy Miklós altengernagyot az összes magyar haderők fővezérévé nevezte ki, a hadügyminiszter pedig Soós Károlyt megtette vezérkari főnöknek. A budapesti államügyészség megindítja Kun Béla és cinkostársainak bűnügyet. Az ügyvédi kamarák is megkezdték működésüket.

Augusztus 13-án megérkeztek az ántánt által küldött tábornokok. Mindenfelé összefogdossák a bujkáló kommunistákat. Mildner Ferenc tüzérszázadosnak, a Ludovika Akadémia tanárának, a vörös terror egyik utolsó áldozatának temetése nagy demonstráció volt a lezajlott rémuralom ellen. Megindult a tisztogatás a hadseregben is. A hivatalos hírlap ezentúl minden nap leleplezi a kommunista gyilkosságok vérfagyasztó részleteit. Berend tanár és a Hollánok tragikus végének leírásával kezdte meg és sorba vette az eseteket, melyek vetekedtek egymással a kegyetlenségben. A hivatalos lap ekkor az egyetlen újság volt, két résszel, a hivatalos és nem hivatalossal, mely az összes híreket hozta. Az hozta a Battány-palota iszonyú titkait is, mert most már bizonyos, hogy a kommunisták rémuralma alatt százával végezték ki, vagy mint mondták „Gaideszbe küldték” és „angolra tették” az ártatlan nem szocialista embereket. Megkezdődött a tisztogatás még a nagybankokban is. A Magyar Banknál 93 hivatalnokot és szolgát, az Általános Magyar Hitelbanknál 65 hivatalnokot küldtek el. Itt volt egy zsidó hivatalnok, aki a bolsevikoknak tömegesen adta fel a vele együtt működőket, nekik nem kedvező nyilatkozatokért. Nagy tisztogatás ment végbe az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnál is, ahol, valamint a Pannónia viszontbiztosító intézetnél

értékpapír- és pénztárvizsgálatot tartottak és pedig az én kívánatomra, mert mint felügyelőbizottsági tagnak kötelességem volt annak követelése. Szerencsére egyikőtől sem vittek el semmit sem. Visszaadták igazolt tulajdonosaiknak az elrablott műtárgyakat.

De most meg egy újabb rablási folyamat indult meg. Naponkint látom, hogy az oláh katonaság miként viszi el az összeharcsolt javakat, a roppant sok gabonát, szénát, szalmát, ami inséget fog okozni s a mindennemű felszerelési tárgyakat. A bolsevizmus egy újabb kiadása e részben. Az oláh trónörökös Gödöllőn volt, de számára ágyneműt a szomszéd villákból kellett összekéregetni, mert a királyi nyaralóból a kommunisták mindent elraboltak. Mardonescu oláh parancsnok nem akar az antantnak engedelmessé válni, mert Magyarországot állítólag ők meghódították és neki csak királya parancsol. „Szép kilátások” íram. A bolsevizmus letörése folyik, de baj van a szocialistákkal, akik érdemükül kívánják elismertetni, hogy azt állítólag ők törték le. De arról hallgatnak, hogy kétségkívül ők hozták azokat nyakunkra.

Augusztus 13-dika másként is igen nevezetes nap. Akkor fejezte be éppen száz napig tartó működését egy minisztertanács tartásával az Aradon keletekezett szegedi kormány. Ennek eredetét és tevékenységét több röpirat igen bőven ismertette. Az egyiket Paál Jób írta e cím alatt: „A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története”. (Budapest, 1919.) A kevésbé nemzeti, inkább az ú. n. liberális álláspontot képviseli. A második röpirat címe: „Forradalomtól az ellenforradalomig. Visszaemlékezések”. Írta egy ellenforradalmár. E címben már benne van annak irányzata is. A kettő a tények, az adatok közlése tekintetében kiegészíti egymást, de felfogásuk és a szereplők megítélése náluk ellentétes. Alaposan áttanulmányoztam azokat és más forrásokat, de azután az események szemtanúit, még gróf Károlyi Gyulát is meghallgatván, tartalmukat röviden előadom itt, mert a fordulat előidézésének megértése szempontjából figyelembe vételük éppen nem különbös. Ehhez járul, hogy a szereplő egyének nagy részét módomból már régebben közelről személyesen is megismerni.

Több ellenforradalmi mozgalom közt, mint igazi tényező, kettő birt jelentőséggel: az aradi és a szegedi. Az aradit Varjassy Lajos aradi kormánybiztos, Pálmai (Pollák) Lajos aradi közjegyző, báró Bornemissza Gyula volt bukaresti főkonzul, Kintzig János és Purgly Emil földbirtokosok indították meg. Április elején véderőbizottságot alkottak, mely Gondrecourt francia tábornokkal és Saint Laumer francia vezérkari kapitánnyal érintkezésbe lépett. Ezekről biztatást nyertek, hogy az antánt a bolsevizmus letörésére irányuló szervezkedést és evégből haderő létesítését jó szemmel nézi. Velők összeköttetésbe lépett a budapesti Magyar Bank és Kereskedelmi R.-T. egyik hivatalnok, aki mint a Tanácsköztár-

saság aradmegyei pénzügyi megbízottja, álszerepet vállalt. Mint ilyen, a kommunisták kijátszásával ügyeskedett és Gondrecourt tábornok bizalmát is meg tudta nyerni, de midőn ennek támogatását kérte, a francia tábornoktól azt a feleletet kapta, amellyel különben Saint Laumert is elküldte Varjassyhoz, hogy felelőtlen emberekkel ők nem tárgyalhatnak, hanem alakítsanak kormányt. Erre megindultak az ellenkormány alakítására irányuló tárgyalások. A franciák szerint a bolsevistaellenes véderőbizottság csak akkor vezethet célhoz, ha az a társadalom minden rétegét felöleli, így jött létre az Union Sacrée-nek nevezett alakulat, melyhez tisztviselők, kereskedők, iparosok s a szociáldemokrata párt is csatlakozik. Ez ugyan szívvel-lélekkel vallja magát ilyennek, de a bolsevizmust – mint erősíté – szintén le akarja törni. Annak az alakulatnak egyik megyeházi ülésén a franciák kijelenték, hogy ezt a mozgalmat melegen támogatják. Sőt a Bánságban megindult bolsevistaellenes mozgalomból keletkezett bánáti polgárszövetségnek is küldöttsége érkezett Aradra a csatlakozás keresztülvitelle végett. Más honnan is jönnek oda. Így Bartha Ábel – ügyes politikai kalandor – egy társával Belgrádból; ők korábban Svájcban dolgoztak Kun Béla ellen. Az Union Sacrée azután hozzálátott a francia tábornok kívánságához képest a kormány alakításához. Mindenek előtt alkalmas miniszterelnököt kerestek. Többekről, Ugrón Gáborról, majd Návay Lajosról esett mint jelölről szó. Eckhardt Tibor, volt makói főszolgabíró és Bartha Ábel gépkocsin el is indultak Földeákra, de útközben megtudták, hogy Návayt unokafivérével együtt a kommunisták Félegyházán meggyilkolták. Őket túsökként cipelték oda magukkal s amikor megérkeztek, leszállították a vonatról s velők megátván a saját sirjokat, lelőtték őket. Návay Lajos, aki nyúlánk magas termetű férfi volt, tudta, hogy a nagyobb sír neki van szánva.

Az említett megbízottak visszafordultak tehát és jelentést tettek kiküldőiknek. Ezek még akkor éjjel telefonon gróf Károlyi Gyulához fordultak, hogy felkérjék a miniszterelnökség elfogadására. Ő eleinte vonakodott ezt megtenni. Bizonyos ideig kapacitálni kellett, mert voltak barátai közt olyanok, akik arról lebeszéltek, mivel a minisztertársaiul kiszemelteköt kötött kézzel kellett elfogadnia, különben az egész ország feldarabolásával fenyegetőztek a mozgalom megindítóit. Ekkor még az volt ezek felfogása, hogy három fajta ember ne legyen a minisztériumban: Károlyi Mihály-párti, radikális és szociáldemokrata, mivel szerintök is ezek csinálták a bolsevik puccsot. Mikor a minisztérium ekként megalakult, április ötödikén megtartották az első minisztertanácsot. A kormány csupa jelentéktelen emberből alakult, Károlyi Gyula gróf a minisztertanács előtt, a miniszterek pedig az ő kezébe tették le az esküt. Gábor Ferenc öt millióról szóló levelét átadja bankjának, melynek

alapján az új kormány első legsürgősebb kiadásait fedezhette. Május 6-án felmerül az eszme, hogy a kormány tegye át székhelyét Szegedre. Ebbe Gondrecourt és az oláhok is beleegyeznek, de csak azzal a feltétellel, hogy oda ne vigyenek át fegyvert és municiót. Minden előkészület megtörténik az említett célra. Az aradi lloydban gyűjtést rendeznek, annak eredménye 700.000 korona volt. A belügyminiszter a szovjetkormány rendeleteit érvényteleníti, a hadügyminiszter lépéseket tesz haderő gyűjtésére.

Május 13-án az Arad-Csanádi-Egyesült Vasutak vezérigazgatója által vezetett különvonat a kormány több tagjával, akiket 68 tiszt és 200 főnyi legénység kísér, meg is indult Szeged felé. Az oláhok kísérőül dr. Miclea Sever aradi ügyvédet küldték ki. A kormányelnök vonata azonban Mezőhegyesnél nem juthatott tovább. Hogy miért, azt később fogom előadni. Előbb a szegedi fejleményeket kell elmondanom.

Szegeden az aradival egyidőben indult meg a vörösök lefegyverzését célzó mozgalom. Egy csoport szegedi katonatiszt, aki szegedi tartalékos tisztiszázadnak nevezte el magát, mint nemzeti katonaság szervezkedett. Csekély haderő volt, de ez a vállalkozás képezte a Horthy-féle nemzeti hadsereg tulajdonképeni magvát. Ha ez a „század” nem alakul meg, akkor az aradi kormány sem mehetett volna át Szegedre. Aradon is megkísérelték a karhatalomnak megszervezését, de az oláhok még a csendőrségnek szervezését sem engedték meg. Fegyverök a szegedieknek sem volt, de abban bizakodtak, hogy majd elveszik a vörösöktől. Ezt a mozgalmat Szegeden öt tiszt indította meg. Az bámulatos gyorsan nőtt. A tisztiszázad mindenféle fogásokkal leszorította és lefegyverezte a vöröseket. Két hét múlva egész Magyarország tudta, hogy a Tisza és Maros összefolyásánál van már magyar hadsereg. Ennek hathatósabb tevékenysége akkor kezdődött meg, mikor az oláh katonaság megverte a demoralizált bolsevikokat és bevonult Budapestre. Szegedről áradt ki a Dunántúlra, de a törzs ott maradt. Ott még mindig tartani lehetett a kommunizmus kirobbanásaitól. Ezek ellen alakult az „antibolsevik comité” (A. B. C). Annak lelke Zadravec István. Ez az alakulat nem nagy örömmel fogadta az aradi kormány keletkezésének, eljövetelének és annak hírért, hogy tagjai közt zsidó is van. (Pálmai közjegyző.) De amint íram, május 13 án az aradcsanádi vasút különvonatán útrakelt oda. Hanem Szeged hiába tett előkészületeket az aradi kormány ünnepélyes fogadására, az a kormány akkor nem érkezett meg, mert az oláhok Mezőhegyesen egy részüket feltartóztatták és internálták. A többiek más úton jöttek Szegedre. A csonka kormány május 15-én ült össze a Kassvendéglőben és tanakodtak, hogy mi a teendő. Az oláhok május 23-án a mezőhegyesi internáltakat Aradra vitetik s ott szabadon bocsátják. A feltartóztatás azért történt, mivel Szabó Zoltán az

oláhokkal kötött megegyezés ellenére két vagonban fegyvereket és muniációt szállítottatott s ez kitudódott. Aradon Károlyi Gyula gróf közben lemondott. A minisztereknek egyesek azt is ajánlják, hogy kezdjenek tárgyalást Kun Bélával, de ezt a javaslatot leszavazzák. Erre Károlyi Gyula látván, hogy visszavonulása mily bonyodalmakat idézne most elő, újabb információk által indíttatva, megint élére áll a kormánynak. Május 29-én már Szegeden minisztertanácsot hívott egybe, ahol kijelenti, hogy új alakulást tart szükségesnek. Mindegyik miniszter mondjon le, hogy ő új kabinetet alakíthasson. Általános óhaj volt ellenben, hogy a hadügyi tárcát Horthy Miklós kapja. Több tárcát távollevőkkel, négyet pedig sehogysem töltöttek be. Gróf Károlyi Gyula ugyanis a gróf Bethlen István vezetése alatt álló magyar komitéval kereste az érintkezést s annak embereivel óhajtott volna az üresen hagyott tárcákat betölteni. A hiányosan megalakult kormányt és hadsereget azután Zadravecز hatalmas beszéd után megáldja. Annak megszületését a híres Kárász-erkélyről kihirdetik, programját falragaszokon közlik. Lefoglalják számára a törvény-szék épületét.

Június 27-én Szegedre érkezik Franchet d'Esperay, akinek a miniszterek személye ellen nincs kifogása. Később Károlyinak értésére adják, hogy nem lehet a kormány feje, mert összetévesztik Károlyi Mihállyal és mivel – habár egyénileg elég liberálisnak találták – nem bíznak benne, hogy ereje legyen ellenállnia a reakciónak (melyet Zadravecз s a Zichy grófok: Aladár és János képviseltek). A franciák az ántántbarát hírében álló Ballát óhajtották, de egyesek túl hevesnek találták. Ballá Aladár mellözésével P. Ábrahám Dezső lett az új miniszterelnök.

Mikor megalakult Budapesten a Peidl és csakhamar a Friedrich-kormány, Ábrahámék nem csinálnak semmit. József főhercegtől állítólag futár érkezett a szegedi kormányhoz, hogy csatlakozzék hozzá és a hadsereg ismerje el őt vezérnek. A Friedrich-kormánnyal való érintkezést Teleki Pál vállalja magára. Augusztus 5-én Dömötör Mihály népjóléti miniszterrel együtt elröpül Szegedről, ahová társai hiába várják őt vissza. Augusztus 13-án végre ezek megunván a várakozást, élelmiszercsempészekkel és kofákkal egy vonaton utaznak Budapestre. Friedrich nem kér a támogatásukból, hanem a kormányzatot hajlandó jogelődének elismerni s az általa kinevezett tisztviselőket átvenni. Címeiket meghagyja és amennyiben törvény szerint megilletné őket, nyugdíjra való jogosultságukat megtartják. Egy pár jó hazafi is volt a szereplők közt, de ezek semmit sem kívántak a maguk javára. Ezek érdemeit nem szabad kicsinyelni. Ha ők nem vállalkoznak a nemzetmentés munkájára, a szintén nagyon érdemes gróf Bethlen István bölcs vezetése alatt álló bécsi magyar-komité sem működhetett

volna közre, hogy vállalva és számtalan viszontagság közt a nemzeti hadsereg életképes magját megteremtsék.

Augusztus 13-án történt, hogy Jancsó Benedek lakásomon meglátogatott. Ez alkalommal közöltem vele az Országos Szabadoktatási Tanács működésének felvétele érdekében tett lépéseim eredményét. Azután a mi nemzetiségi viszonyainkat oly jól ismerő bajtársammal hasznos eszmecserét folytattunk, melynek eredménye naplóm szerint ez volt: „Mindent el kell követni, hogy a magyarság az el nem szakított országrészen anyagilag, szellemileg és erkölcsileg egyaránt viruljon. Ettől függ nemcsak annak, hanem az egész magyar nemzetnek is a jövője. Az elszakított részek elválasztásának történeti, jogi, geográfiai és közgazdasági alapja nincs, csak részben van etnikai. Ezt kell ellensúlyozni, ha azt akarjuk, hogy magyarság valaha még egyesülhessen. Három milliónál jóval több magyart akarnak nagy területtel együtt elszakítani. A fokozott kulturái munkának ezzel szemben roppant hordereje van. Nem elég bánkódní és panaszkodni az égbekiáltó igazságtalanságok miatt. Ezt ott, ahol kell, megtehetjük, de ezáltal ne fogyasszuk erőnket itt, mert dolgozni kell, sokat és hathatósan, hogy a jogi és érzelmi igazságtalanság helyen természeti reális alapjait mennél inkább megerősítsük. A nevelésnek is reális alapon kell végbemenni, de a nagy nemzeti és emberi eszmények szolgálatában. Ide tartozik a szabadoktatás reális irányzatú reformja is. Roppant feladatok előtt állunk. Kérnünk kell az Alkotót, hogy a természet törvényeit, de nemcsak az anyagiakét, hanem a nemzetek életét szabályozókat is jól megértsük s legyen erőnk, erélyünk, ildomosságunk és szilárd meggyőződésen alapuló kitartásunk következményeik teljesítésére. A tudomány fáklájával kell a nemzeti élet sötét zugaiba is bevilágítanunk és meggyőzően hatnunk a cselekedni hivatott legjobbakra. A veszélyeztetett gátra álljon most mindenki és jó vezetés mellett egyetértéssel és megértően dolgozzék odaadással”.

Míg mi és különösen én ilyen gondolatokat formulázok, azalatt nagy dolgok történnek odakünn. Megalakult Friedrich István elnöklete alatt a József királyi herceg által kinevezett új kormány. Soha oly kis országnak, mint most hazánk, annyi minisztere nem volt, mint a miénknek. A kinevezettek közt nincs egy szocialista sem, mert azok nem akartak belépni ebbe a kombinációba, ahol természetesen csak a törpe minoritást képezték volna. Hosszú élete ennek a soktagú minisztériumnak azonban nem volt, mert augusztus 24-én már tudtuk, hogy az ántánt állásfoglalása folytán József királyi herceg lemondott a kormányzóságról. Ezt a magyar néphez intézett újabb kiáltványában adta ennek tudtára. Azt mondja benne, hogy a nemzet most már saját akaratára alapíthatja jövőjét, azért működését befejezettnek tekinti és a kormányzói hatal-

mat a nemzet kezébe visszaadja. Az ő személye ne legyen akadály annak, hogy eddigi ellenségeink barátainkká váljanak s a népünk fejlődésére szükséges eszközökkel megsegítsenek. De továbbra is szolgálatára áll magyar hazájának, amelyért él és hal, törhetetlen hűséggel, utolsó leheletéig.

Mindenki tudta, hogy ennek oka az antantnak a Habsburgok iránt érzett ellenszenvéből fakadt elhatározás. Azok egyikénél sem volt hajlandó kivételt tenni. Friedrich miniszterelnök azután tárgyalást kezdett az antánt megbízottaival, akik azt kívánták, hogy a kormányt szocialistákkal is egészítsék ki. Naplómban megjegyzem, „hogy az új kormány milyen lesz, azt nem tudjuk, de minden héten kormányválság, az mégis sok. Egészen délamerikai állapotok”. A szocialistáknak ekkor jelent meg egy követelődző falragaszuk, melyre turpisságaik hiteles felsorolásával egy, a magyar nemzeti ifjúság szövetsége által aláírt plakát, jól megfelelt. Megjelent ekkorában a bankjegyek forgalmát szabályozó rendelet is, mely az érték-redukciót és a hamisítványok megsemmisítését is kimondta. A 200 koronás fehér bankók, amennyiben nem hamisak, 40, a 25 koronások 5 korona értékűek lettek. Kiderült, hogy ilyen bankókkal és hadikölcsönkötvényekkel mennyire szaturálva vagyunk. A népegészségügyi miniszter Csilléry András „nemzetmentés-nemzetegészségügy” cím alatt feltárja azt a rettenetes örvényt, mely ez utóbbinak képében tátong a magyarság előtt. Közben jöttek a vörös terroristák rémtetteinek leleplezése, akik halálos ítéleteket hoztak és kivégzéseket hajtottak végre vasúti vonatokon Pullman-kocsikban s a holttesteket azokból dobálták ki. Samuely Tibor kevesellte a kiontott bourgeois-vért. Újabb és újabb népbiztosokat tartóztattak le.

Augusztus 20-án a budapesti főkapitány magyarázatától kísért hirdetményben a budapesti büntető törvényszék elnöke bizonyos büntettekre nézve a rögtönbíráskodást rendelte el, természetesen a magyar kormány illetékes tényezőivel egyetértve. Másnap Diamandi oláh miniszter, kormányának meghatalmazottja és Mardarescu tábornok, az erdélyi csapatok főparancsnoka falragaszokban kihirdették, hogy ez a hirdetmény semmis és érvénytelen, minthogy a megszállási idő alatt csak az oláh csapatok parancsnokságának van joga ilyen hirdetményeket közzétenni! Majd leégett a bőr a képemről, mikor a falragaszokon ezt a megaláztatást (elsőhelyen oláhu) olvastam. Az egyik hírlapoldal ilyeneket, a másik pedig a Cserni József kommunista terrorcsapatparancsnok részletes kihallgatásáról szóló tudósítást hozta. Az ő és mások vallomásaiból megtudtuk az ártatlan, rokonszenves Dobsa Miklós zászlós meggyilkoltatásának iszonyú részleteit.

Augusztus 28-án megalakult az új Friedrich-kabinet, melyben Rubinek Gyula földművelési miniszter lett. Ezt a kormányt

sem ismerte el az ántánt, de az a „j'y suis, j'y reste” elvét tartván szembe előtt, elég sokáig tudott azzal szemben is helyén maradni, ami persze a kibontakozást nem sietteté.

Az eseményekben gazdag augusztus havában, még néhány fontos és néhány oly kisebb jelentőségű mozzanatról kell megemlékezni, amely utóbbiaknak én közvetlen tanúja voltam. Nézetem, hogy azoknak a maguk helyén való alkalmazása által az események vázolásának színezést kölcsönözhetnek. A kommunizmusmal folyton foglalkoznunk kellett. Hiszen tényleg egy világtörténelmi mozzanaton mentünk át, de úgy, hogy az ellen még a jövőben is védekeznünk kellett. Annak helyes megítélése tehát fontos volt. A Magyar Tudományos Akadémiában többször foglalkoztunk vele e hóban is. Először augusztus 18-án, mikor a kommunizmus által igazán megviselt elnök, Berzeviczy Albert a fő kulturális intézetünknek okozott roppant anyagi és szellemi kárról tett jelentést. Ez a munkálata remek alkotás. A lezajlott események és a nyomukban következett rendelkezések előadása közben többször a helyes hangjai voltak hallhatók, végeztével azonban senki sem szólalt fel. Pedig mindenki érezte, hogy botrány lenne, ha az ő mártíromságát és eddigi működését most a ciklus végén senki sem méltatná. Azért egypár kérő pillantás és biztatás után tagtársaim részéről én mondtam el, amit mindnyájan éreztek és gondoltak és azt megfelelő melegséggel tettem, ami általános elismeréssel találkozott; az elnök különösen köszönte felszólalásomat, melyben nem mulasztottam el az ő újból leendő megválasztásáról is megemlékezni.

Ugyanez alkalommal Pékár Gyula államtitkár és levelezőtárgy azt indítványozta, hogy az Akadémia is vizsgálja meg tagjainak viselkedését a kommunista uralom idején. Ezt nem lehetett mellőzni. Következményeiről alább emlékszem meg, mert azok egészen szokatlanok valának. Ezen a napon jártam a Lónyay-utcai zálogházban, ahol éppen akkor égették el a mázsaszámra felhalmozott bolsevik nyomtatványokat. Azokból egy gyűjteményt kértem a műegyetem számára, amit az később hiánytalanul meg is kapott. Tudományos feldolgozásra más nagy közönyvtáraknak is jutott hasonló irathalmaz. De más irányban is minden emlékeztetett erre az ádáz rendszerre. A drágaság példátlan. Feleségemnek egy tömött libát ajánlanak 900 koronáért, alkudozás útján lemenni az árral 750-re. Nem engedem megvenni így sem. Folyton készültünk le, de a Tiszántúlra oláh plakátok szerint egyáltalán nem szabad menni. Rablásban élünk a „felszabadítás” után is. Még levélben sem érintkezhetünk az Alfölddel ekkor. Pedig az óriási hőségben nagyon kívánkoztunk a vidékre.

Mikor az akadémiai tisztogatás napirendre került, én szigorú, de tapintatos eljárást javasoltam. Ezért bele is választottak engem

az igazoló bizottságba, de a megválasztást nem fogadtam el, – habár emiatt szemrehányást is kaptam az azt nagyon szorgalmazó elnöktől, – mivel azt reméltem, hogy később talán mégis lejuthatok birtokunkra. Ez bizony nem következett be, hanem kénytelen valék az egész nyarat a balkanizált Budapesten tölteni, amit egészségem igen megsínylett.

A kommunizmus le volt ugyan verve, de az még korántsem szűnt meg virulens lenni. A nyomdászok sztrájkoltak és a fehér lapok csak úgy jelenhettek meg, hogy a betűszedésre és más nyomdai munkára a nemzeti szellemű műegyetemi keresztény hallgatók vállalkoztak. A keresztény szellem felébredése hatalmasan jelentkezett. A másik nyílt seb most az ország területének irtóztató megcsonkítása és a megszállott részekben a magyar és nem magyar lakosságnak hova-tovább annál tarthatatlanabb állapota. Ennek ecsetelésére máris annyi adatom van, hogy könyvet írhatnak belőlük. Azt hallottam, hogy a budapesti oláh csapatok parancsnoka, mikor az angol kormány megbízottja engedelmességre hívta fel, azt felelte volna, hogy ömögötte 300.000 ember van, neki tehát van mire támaszkodnia, az angol megbízott mögött azonban nincs más, mint a telefon. Az angol válasza ez volt: Igen, csak három, szavamra hallgatni köteles emberem van, de – azok egyike ön. Ez az elmés mondás azonban – sajnos – csak ilyen maradt és nem lett belőle valóság.

Amennyire lehet, emlékirataimban vagy saját tapasztalataimat, vagy a szavahihető szem- és fültanúk által velem közölteket akarom felhasználni. Ilyen tanuként mutatták be Suján Pál volt pozsonyi m. kir. fa- és fémipariskolai rajztanárt, aki augusztus 27-én az ottani állapotoknak teljes képét adta nekem. A zsupán (főispán) dr. Srobár volt rózsahegyí orvos vezetése mellett a városban mohón fogtak a csehesítéshez. A hivatalos nyelv még a tótokkal szemben is mindenütt a cseh. Ott nem tanácsos magyarul beszélni, de ezt már 3-4 állomással Pozsony előtt sem tűrik meg. E városra ráfogták, hogy ezer esztendővel ezelőtt valami Bratislava község állott a helyén. Valamikép túrt nyelv még a német. Ezt nagy nehezen az ág. hitv. evangélikus líceumban és még vagy két iskolában meghagyták. A felső osztályokat én ott magyarul végeztem 1861-1865-ben, mégpedig a hazafias egyház határozata alapján, pedig akkor államsegélyt sem kapott. Az állami és főhercegi területeket minden berendezésükkel együtt egyszerűen elfoglalták. A felírások és cégjelzések mindenütt csehek, pedig mikor okkupálták, ilyen nyelvű lakos abban nem is volt, csak kivételkép egy pár tót. A hivatalokba és a falukba cseh jegyzőket küldtek, a városba pedig ezerszámra telepítették be a cseheket. A lakásokat ott is kíméletlenül rekvirálták és a lakott helyeknek több mint felét elvették az ilyen betelepítési célokra. Ha valaki

meglapul, békén hagyják, de azokat, akik csak egy kevéssé is nyugtalanok, százszámra viszik túszul Theresienstadtba. A városi népesség eleinte a bolsevistáktól való félelmében nem tanúsított nagyobb ellenállást. Az egyetlen cseh, berendezése is az övék. A „bűdös madarski” nem kell a cseheknek, kiűzik, így kergették el a magyar tanítókat, vasutasokat, postásokat és másokat. A csehesítéstől legjobban megijedtek a tótok, akik féltik új nemzedéküket, mert a tót fiúk leghamarább megtanulják az idősebbek előtt érthetetlen cseh idiómát. Tizenkilenc tót tanfelügyelő küldöttségben ment a huszita hatalmasokhoz és a tót kultúra kiemelését kérte. „Olyan nincs”, felelték ezek, „a magyarok nem adtak nektek. Előbb sajátítsátok el a csehet. Azután talán rákerülhet a sor arra is.” Nagy is a tótok közt az ellenszenv a csehekkel szemben. Polónyi Géza azt mondta nekem, amit Bulissa Károly dr. tót ügyvéd is, hogy a tótok autonómia mellett szívesen visszatérnének a magyar államhoz. Osztrólczy Miklós ellenben úgy nyilatkozott előttem, hogy a tótok csak különállást követelnek, de nem kérnek „az ezer éves magyar rabságból”. Azóta sok olyan tót nyilatkozatot hallottam, melyek a magyar világot nem találják éppen oly rettenetesnek, hanem megértés esetén csakugyan meg volnának elégedve a régi helyzettel és állapotokkal. Messze vezetne a részletértésülések felhalmozása. Csak egy párt említek fel még e hónapból. Annak végén tudtuk meg, hogy magyarádi kolnákat teljesen kirabolták, de Lökösházán eddig nem volt baj.

Magyarországot állítólag az angolok akarják exploataálni. Ezek segítségével ajánlják fel magukat nyomorult alakok, e férgek emésztik fel majd a nemzeti vagyont maradványait. „A most un happy ration!” kiáltott fel egy jobb érzésű angol. Az oláhok a kizsákmányolásban expeditívebbek, mert csak nézni is sok, amit elrabolnak és számtalan vonaton elcipelnek, de úgy, hogy a szakértelem hiánya folytán sem elcsomagolni, sem gondozni nem tudják, a finomabb géprészeket, műszereket, faj lovakat, teheneket és minden elgondolható becses tárgyat. Így azután minket megfosztanak tőlük, de maguk sem használhatják s nem gyarapodnak általuk. Nálam is nézték a telefonfelszerelést, de éppen most még csak íróasztalon lévő telefon kellett nekik és így egyelőre meghagyták.

E hónap utolsó napján jelent meg az új választási rendelet, mely az általános, egyenlő, a nőkre is kiterjedő titkos szavazás jogát mondta ki. Ami ellen annyit küzdöttünk, az tehát a legrosszabb formában életbe lép. Sajnos, félelmünk nagyon alaposnak bizonyult és hozzájárult ahhoz, hogy az ország igen sokáig nem tudott magához jönni s hogy, mint látni fogjuk, azt belső rendjének felbomlása újból fenyegette.

Az 1919 szeptember hava eseményekben korántsem volt oly gazdag, mint az előző hónapok. De fontos élményeim ezalatt is voltak. Előadásuknál azonban sokkal nagyobb tömörséget kell alkalmaznom, hogy könyvem írásánál észszerű határok közt maradhassak. Mindjárt az első nap egy olyan akciónak volt kiindulási időpontja, melyet hallgatással nem mellőzhetek. Ekkor keresett fel a külügyminisztérium megbízásából Hoffmann Géza igen kiváló képességű és képzettségű konzulunk, akivel nekem, mint északamerikai egyesült állambeli alkonzulunkkal, továbbá mint a népegészségügy kitűnő képzettségű szakemberével, korábban is volt sokszor rendkívül érdekessé vált összeköttetésem. Azzal a felhívással jött hozzám, hogy vállaljam el egy olyan szociálpolitikai emlékirat anyagának összegyűjtését s feldolgozásának vezetését, mely azt fogja majd feltüntetni, hogy társadalompolitikai tekintetben hazánk miben és mennyiben mutatott nagyobb fejlettséget, mint az elszakított területeink által gyarapodott szomszéd államocskák és Csehország. A kérdést alaposan kellett tanulmányoznom, amivégből szakavatott férfiak közreműködését kellett megnyernem. Hozzá is láttam éspedig elég nagy apparátussal, ehhez a tanulmányozáshoz. A minisztérium szakerőin kívül igénybevettem Czettler Jenő, Németh József, Ruffy Pál, és mások segítségét. Magam a romániai adatokat dolgoztam fel s a bevezetést, a megokolást és befejezést írtam meg, továbbá megszerkeszttem az egész nagyobb munkát tükrét, vagyis az egyes főbb részek egymásutánját és kereteit. Eközben gróf Teleki Pállal részint személyesen, részint kiküldöttei által, vagy telefonon többször érintkeztem. Figyelmét egy ily alkalommal felhívtam Lloyd George-nak a Timesben megjelent arra a beszédére, melyben megokolja, hogy miért kellett Kelet-Poroszországot, ahol tömören elhelyezkedett német lakosság van, úgy meghagyni Németországnak, hogy oda csak lengyelnyelvű idegen területen, vagy csupán tengeren lehet eljutni. Szerinte a legnagyobb embertelenség lett volna, ha ezt a német népességet elszakították volna hazájától. Kértem, hogy Párizsban a béketárgyalások során hivatkozzanak erre a nagyobb magyar nyelvszigetek, nevezetesen a Székelyföld megmentése érdekében. Úgy láttam, hogy e figyelmeztetésemet nagyon szívesen fogadta. A magyar kormánynak akkor ő nem volt és nem is akart tagja lenni, hanem a béketárgyalásokat előkészítő külügyminiszteri osztályt vezette.

Különben maga a kormány nagyon bizonytalan helyzetben volt. Az ántánt a mi gonosz szomszédainkat igen egyoldalúan támogatta. Clemenceau válaszaitól függött minden. A kommunizmus elleni védekezést nagyon megnehezíté az, hogy a mi úgynevezett liberális elemeink a zsidóvilág alliance-a segítségével mindent reakcionáriusnak tüntettek fel, ami nem az ő malmukra

hajtá a vizet. Részint a kezükben lévő világsajtó útján, részint áldozatkész lepénzeléseik révén félelmetes befolyást gyakoroltak mindenre kinn és benn egyaránt. Amott a hatalmasok még a kommunista veszéllyel szemben is igen kezeseknek bizonyultak sok irányban, itt pedig a római erényektől csaknem teljesen mentes oláh katonaság parancsnokainak világnézete csodálatos gyorsan változott meg s lett egyszerűen magyar nemzet-ellenes. Falragaszokon hirdették, hogy ők semmiféle bosszúvágy eszközével nem engedik „felhasználtatni magukat”. E kijelentéshez nem kell kommentár. A rablás és erőszakos elkobzás minden nemében oly alaposaknak és leleményesen kíméletleneknek bizonyultak, hogy a bolsevistákon is túltettek. Leírhatatlan volt az a szomorúság, mely az erre vonatkozó tények szemlélete és tudomásulvétele után naponkint elfogott. Mikor az angol és francia lapokban olvastam e tapasztalatok szerzésével egyidőben, hogy a szövetkezett és társult hatalmak „mennyire a jog, igazság és eszményi kultúra uralmáért” küzdöttek és küzdenek, koronkint az undor okozta émelygés fogott el. Ennél nagyobb hazugságot még keveset vallottak oly univerzális megátalkodottsággal.

Írnak arról, hogy ami nem volt igaz a régi Ausztriára (és Magyarországra) nézve, most feltétlenül áll Lengyelországra vonatkozólag, hogy tudniillik ha nem volna, azt meg kellene teremteni. Anglia hatalmának főeleme a szén, anélkül tehetetlen volna. Márpedig a szocializmus terjedése a széngazdag Angolországban is szénínséget teremthet, tehát tönkretelheti annak nemcsak viláгурalmát, de egzisztenciáját is. És ez igazságból mégsem vonták le a helyes következtetést. Magyarország ütőereit lekötik, odaadják a színmagyar vidéken folyó Dunát is a cseheknek, mert azoknak „szükségük van rá”. Holott, ha a Dunának nemzetközi jellegét méginkább kidomborítják és hatályosabbá teszik, annak használataért nem kellene a magyar nemzetet megnyomortaniuk. De a rablásban cinkostársaik kielégítése nekik „a magasabb kultúra” követelménye. A csehek különben szintén nagyon el vannak telve a maguk magasfokú műveltségével és ugyanazt teszik, amit a balkáni, vagy talán igazabban, botokud lelkületű oláhok. Mindent Prágába visznek és rabolnak, mint a középkor végén és az újkor elején a Felvidéken dúlt zsebrájkaiak.

Általóan a jelenkor a kardinális válótlanságok klasszikus időszaka. A népsöpredék kezébe adják idebenn is az általános választójog hídjain át a döntő hatalmat. Mikor a legnagyobb, leghiggadtabb, legbölcsebb elemek kormányzata életkérdés, a többségben lévő nők, ez átlag félig-meddig gyermekes és más fontos hivatásra teremtett „drága” lények kezébe teszik le annak fogantyúit. Azokra igyekeznek hatni a néptribunok által és merész „főfias” kiszólások útján csavarják el szívüket, mellyel ők első-

sorban gondolkoznak. Egyesek érzik is közülük, hogy ez nincs egészen jól így. Schlachta Margit, a legeszebb nők egyike, kimondja, hogy ezen első általános, a nők által is gyakorolt választás alkalmával a nők ne lépjenek fel mint képviselőjelöltek, mert könnyen megeshetik, hogy Bedy-Schwimmer Rózsák kerülhetnek be a törvényhozás termébe. A vége az, hogy ő fellép, meg is választják, sőt korteskedni meg más nők jelöltsége érdekében is. De a férfiak is ilyen következőesek. Azért az eltévelyedettek tömegei mellett, akik alapján véve nem rosszak, csak gyöngék és nőiesek, ott van a ravasz rókáknak és a gonosz hiénáknak egész galériája. Férfiak kerülnek elsőrangú helyekre, akik kisebb pozícióban talán betölthették volna helyöket, de országos dolgok intézésére gyakorlat és erőtudományok híján nem valók. Igazat akarok beszélni, tehát az igazságok leplezetlen kimondásától sem szabad visszariadnom.

E hó 7-én találkoztam Rubinek Gyulával, akit évtizedek óta nagyon jól ismerek. Sok egyéb dolog mellett a mai helyzetről is beszélgettünk. Nagy csodálkozásomra felemlíté azt az úgy látszik általa is osztott szörnyű nézetet, hogy nekünk az oláhokkal – mivel az ántánt nem segít rajtunk – külön békét kell kötnünk. Mint monda, Diamandi oláh miniszter a napokban nála volt és neki, mint a mostani magyar kormány tagjának, felajánlotta ezt a különbékét a következő feltételek mellett: A magyar kormány jelentse ki, hogy a Bánságért veszekedő szerbek és oláhok közül ez utóbbiak oldalára áll, azok érvényesülését kívánja ott. Ennek fejében ők visszavonulnak a Clemenceau-féle demarkációs vonalra. Budapestet kiürítik, sőt a Felvidék visszaszerzése céljából megsegítik a magyarokat. Megjegyzendő, hogy ezt a páratlanul fényes gondolatot, – „mert más nem marad hátra” – Buday Barnától, a Köztelek című hetilap szerkesztőjétől is hallottam, de nem képzeltem, hogy a „szakírókon” kívül „államférfiak” is foglalkozhatnak vele. Én a fenti ajánlatot a legnagyobb felháborodással visszautasítandónak jeleztem. Nagy vonásokban igyekeztem kimutatni, hogy az minden tekintetben szörnyszülött és hogy annak csak egy percig tartó komolyanvétele is sokirányú tájékoztatásra mutat.

A kormány különben alig tudott megalakulni s a tényleges hatalmat ezen egész hó folyama alatt, törvényesnek és kívánatosnak senki által sem ismertetvén el, – folytonos válságok váltóláza által rázatva gyakorolta. Előfordult az a furcsa eset, hogy a régibb külügyminiszter, Lovászy Márton, a maga tárcájához körömszakadtig ragaszkodott, a helyébe kinevezett gróf Csáky Imre pedig elfogadta a meghívást és így az országnak ekkor két saját külügyminisztere volt. Egy kánpadon lévő országnak egy kissé sok. A politikai helyzet legtalálhatóbb jellemzése, hogy az teljesen elposványosodott. A közbiztonság gyalázatos. Budapesten az oláhok

lépten-nyomon feldűlják a gyárakat és középületeket foglalnak el. Rekvirálnak mindent, most már lakásokat is, melyeket bepiszkítanak és a tiszték förtelmes orgiáik színhelyévé teszik. A mienkre is szemet vetettek s egyízben gorombáskodtak is velem, mert nem ijedvén meg tőlük, nem akartam őket beereszteni. Más baj is van. A cselédek csak kékpénzért szolgálnak, a fehéret seholsem veszik el szívesen, néhol egyenesen visszautasítják. Polonyival találkoztam újból. A csehek nyitramegyei birtokáról, Köröskényről Illavára a fegyházba hurcolták. De mint mondja, nem bántak vele rosszul. Hanem azért most már a cseh hűségeskü helyett a birtok eladásával foglalkozik.

Az oláhok most mindent meg akarnak tartani a Tiszáig. Makó szerintük elmagyarosodott oláh város. Ma persze egy oláh sincs benne. Tolnay Lajos, volt csík- és később fejérmegyei főispán, Bontescu Viktor mostani erdélyi földművelésügyi miniszterrel, mint volt iskolatársa, jó ismerős. Tőle hallotta, hogy az általuk elfoglalt erdélyi és magyarországi területeken a Búza Barna-féle földreformjavaslat formájára akarják a magyar és középbirtokokat kisajátítani és oláh parasztoknak adni. Ez megfelel magyarirító terveiknek. Az oláh hűségesküt le nem tett közalkalmazottakat elűzik. így jött hozzánk a volt erzsébetvárosi polgármester, akinek neje feleségem keresztleánya. Mindenükből kifosztották és így tették útra őket. Az ottani polgárság, különösen az örmény kereskedők, beletalálták magukat az új helyzetbe. Csak a székelyek nem. Araddal és ottani rokonainkkal, meg érdektársainkkal és vidéki barátainkkal, akiket a vörösök, most meg az oláhok nyomorgatnak, csak kerülőutakon, nagy leleményesség mellett érintkezhetünk levélben. E célból igen sokat járok-kelek.

Ugyanígy kell fűtőanyag után járnom. A vidéken, el nem foglalt területen, egy barátom közvetítésével tüzipát rendelünk, de hogy beszállítsák a vasúton, ismerős vasúti főhivatalnok támogatását kellett igénybe vennem. A villanyosok rémitő zsúfolva lévén, azokon lehetetlen utazgatnom. Lakásomból is ki akarom tenni a kommunistákat, hogy helyükbe menekülteket fogadjak. Mindez sok fáradságomba kerül, aminek vége oly combizom-megerőltetés, mely rendes orvosi kezelést tesz szükségessé, mert a fájdalmak jámi, sőt aludni sem hagynak. Sokáig otthon kell ülnöm és meleg fürdőket használnom, aminek meg más bajok a következményei. Magamnak kellene végeznem sok mindenféle aprólékos dolgot. Zsolnaynál már előbb kályhatisztítót rendeltem. A cég fejtől hallottam ekkor, hogy a rácok Pécsre 28 millió sarcot vetettek. Csupán öreá két milliót, de szerencséjére, monda, több értékű majolikaárut rendeltek nála. Ezek árát majd be fogja nekik tudni.

Az oláhok a budapesti vagonyárból megszámlálhatatlan értékű dolgot vittek el, a többi közt egy olyan gépet, melynek

előállításán négy évig dolgoztak és amelyet az oláhok nem is tudnak használni. Már ekkor a levegőben volt, hogy kivonulnak, de bizony azzal mindenféle ürügyek alatt folyton késlekedtek. A Friedrich-kormánytól ántánt-befolyással azt is kierőszakolták, hogy valamelyes sajtószabadságot engedjen. Mert akkortájt ez járta.

Engem természetesen az aradi és aradmegyei viszonyok nagyon érdekeltek. De azokról nehéz volt még biztos tudomást szerezni, mert csak egyes, onnan valahogy eljöttektől értesülhettem hiányosan az ottani állapotokról. Egyetmást azonban már ekkor megtudtam. Teljes oláh közigazgatást teremtettek a városban, de főleg a megyében. Az iskolákat mind oláh tannyelvűekké tették. A Közművelődési Házat, mely a magyar kultúrának volt szentélye, a maguk céljaira foglalták le. Az utca -és cégfelírások kizárólag oláh nyelvűek. Az utcákat mind oláh „notabilitások” nevére keresztelték el. A magyar hazafiak helyett részben oláh rablóbandavezetők szerepelnek ott. A színházban megengedték a magyar nyelvű, főleg operett-előadásokat. Az oláh nyelvűek alatt az üres maradt. Hogy megtöltsék, fegyveres katonák vitték a nyílt üzletekbe a színházi beléptijegyeket, nyomtatékosan figyelmeztetvén azok tulajdonosait, hogy a nézőtér pedig ne maradjon üresen. Nekem igen részletes feljegyzéseim vannak erről, de csak azokból említek fel némelyeket, amelyek az egykori odavaló lapokban nem olvashatók. A magyar udvarházakat, kastélyokat és kúriákat jó-részt, különösen, ha a tulajdonosok elmenekültek, kifosztották. A világosi Bohus-féle kastélyokból 70 ágyneműkészletet vittek el. Állatokat, gabonát bőven rekviráltak. A forgalmat leköttették, mert az utazási engedélyeket, melyek nélkül moccanni sem lehet, nagy összegű pénzeket kell a közvetítő oláh ügyvédek útján beszerezni. Ezekért egyesek 10, sőt 100.000 koronát is összeharácsoznak s azokat a hatósági és katonai vezetőkkel megosztják. Pénzért minden kapható, de sok kell belőle. A köztisztviselőknek, nyugdíjasoknak és ügyvédeknek le kell tenniük a hűségi esküt vagy fogadalmat, különben mindent megvonnak tőlük. Nagyon kutatják az illetőségeket, hogy mennél több magyart zavarhassanak el otthonukból. Hogy a zárlat milyen kíméletlen, azt a menekültek százai és a kiutasítottak ezrei élénk színezetű előadással hozzák tudomásunkra. Gróf Wenckheim Pál mondta nekem, hogy nem kapott három hónap óta hírt édesanyjáról, aki szintén Kígyóson van, mert minden érintkezéstől el van zárva.

Az Országos Szabadoktatási Tanácsban talált temesvári magyar állami tanítók és tanítónők igazán hazafias és becses honleányi érzelmekkel ékeskedő, derék egyének, az odavaló és környékbeli lakosság őszinte és bizakodó ragaszkodását Magyarországhoz élénken festik le. Szinte rosszul esik nekik Beöthy Zsolt abbeli

véleménye, hogy az elfoglalt területek magyarsága csak maradjon a helyén, mert nekünk ott van szükségünk arra és mert a maradékországban az egész menekülni kész lakosságot nem is tudjuk elhelyezni és ellátni. Itt is szenvednének, ott emellett hazafias szolgálatot tehetnek. Pótlólag az oláhok zsarolásáról mondtakhoz, még azt a megbízható forrásból származó adatot említtem fel, hogy egy előkelő oláh katonatiszt a maga szeretője által adta egy nagyvállalat vezetőjének tudtára, hogyha neki két millió koronát fizetnek, akkor mentesíti őket a rekvirálástól. Mindenki menti most, amit menthetőnek talál. Saját szememmel láttam, hogy a Hangya miként dugott el gépeket és egyéb árukat az ántánt e sbirrjei elől. Nem csoda, hogy a második országos kifosztás hírére a korona értéke Svájcban 6-7 centimera esett. Nem lett mindenki oly szerencsés, mint az O. M. G. E., melynek a „Proletár földműves munkások egyesülete” 230.000 korona kártérítést volt kénytelen fizetni. Különbösen az O. M. G. E.-vel az új földművelési miniszter is meglepően bőkezű; most 100.000 koronát utalványozott ki csak a Köztelek épületének ma oly szokatlan tatarozására és külső meszelésére. A Magyar Gazdák Szövetségét sokkal inkább társadalmi erők tartják működésben. Ott is előfordul minden aktuális közgazdasági kérdés, melyek tárgyalásában tőlem telhetőleg résztveszek, így felmerül a Duna-Tiszai csatorna építése. A régi agrárius felfogás azt ellenezte. Én nyomatékosan utaltam a helyzetváltozásra, melynél fogva, miután a Tisza torkolata és a Ferenc-csatorna sincs kezünkben, az ma másként ítélendő meg. Egyáltalában a viszonyokat sok tekintetben másként kell most kezelni, mint az korábban történt. Igyekezniünk kell minden változásról alaposan értesülni és ahhoz lehetőleg alkalmazkodni eljárásunk közben.

Szeptember 26-i kelettel ez áll naplómban: „Az oláhok egy, Hajdú-Szabolcs és Szatmár megyékre szóló kormánybiztosi ki nevezést megsemmisítenek, mivel azok immár szerintük Nagyoláhországhoz tartoznak. Irtóztató sorsa van nemzetünknek, melyet el akarnak törölni a föld színéről. Csak így magyarázható az a megaláztatás, melyet csaknem tiszta magyar területeken is megengednek maguknak. A franciák (a grande nation, a généreuse nation) szolgáltatnak ki bennünket gyalázatos gyilkosainknak. Ők úgy látszik, jó szemmel nézik, hogy pribékjeik nemcsak házainkat és földjeinket, de mindenünket elrabolják s ha ezt tenni nem bírják, elpusztítják, hogy végelgyöngülésbe esvén, ne lehessünk nekik sohasem alkalmatlanok. Tartok tőle, hogy félelmük a németekkel szemben oly utakra tereli őket, mely végső elemzésben nekik sem lehet hasznos, de attól is félek, hogy velem együtt nemzetem is el fog veszni. Miért kellett ezt megélnem? A hírlapok idehaza rémítő ziláltságról tesznek tanúságot. így nem maradhat meg a magyarság. Szomorú sors, melyben alig találok vigaszt és reményt.

Ezt magammal szemben sokszor ismétlem. Ha más volna a közönség, talán másként gondolkoznám. De így? Akarnék, de bizony igen sokszor nem tudok.”

Megszerezvén a szükséges iratokat s a fényképes igazolványokat a leutazáshoz, mely most fizikailag lehetővé vált, kellő előkészületek után útra tettem feleségemet Lökösháza felé, szeptember 27-én, egypár nap múlva pedig unokaöccse ment le, hogy a cselédséggel és más megbízott embereinkkel ott és Magyarádon segítségére legyen. Magam nem mehettem le, mert minden oldalról valószínűnek mondták, hogy internálni fognak engem, aki annak idején Arad vármegye közéletében a magyarság érdekében annyiszor exponáltam magamat. Igen fájlaltam, hogy kedves vidéki otthonainkat ez évben nem láthattam, de a tanácsokat követnem az egyszerű okosság parancsolta. Egyedül maradván, sorsunkon annál többet tépelődtem és úgy éreztem, hogy végzetünk a görög sorstragédiákhoz hasonlít. Testileg sem voltam jól, a külügyminisztériumnak megígért munkálatot is befejezni törekedtem. Hangulatom és állapotom tehát nem volt valami rózsás. A hozzánk beköltöztetett kommunisták kilakoltatására vonatkozó bírói tárgyalás szintén boszantott, mert a tolvaj népséget még egy hónapig kellett magam mellett túrnöm oly lakásban és konyhában, melynek gazdasszonya eltávozott. A tüzelőanyag beszerzése is aggasztott. E részben egyre-másra értek a csalódások. Az ország minden elfoglalt és el nem foglalt részéből is csupán rossz hírek érkeztek. Meglehetősen megviselve és neuralgikus fájdalommal lábamban, szabad pillanataimat is emlékirataim simitásával töltém, ami nem volt könnyű és nem volt kis munka. Még mindig jobb volt, mint a rémes jövő előérzete nyomán keletkezett nyomott hangulat mindannyiszor, valahányszor csak pihenni akartam. Mindennek hegyébe betöltém hetvenharmadik életévetem.

Október hava szalmaözvegységem és lázas betegségem következtében nem volt kedves időszaka életemnek. De hogy magán-dolgaimmal mennél kevesebbet foglalkozzam, csak annyit említek fel e részben, hogy ha nővérem, napjában kétszer is, meg nem látogat, a háztartási aprólékos gondok úgyis fogytán lévő türelmemet végkép kimerítették volna. A rémítő áron és fáradsággal történő beszerzések minden más munkára való kedvemet igen csökkentették. Minden arra emlékeztetett, hogy nem egészen egy év alatt, a csapások sorozata jómódú nemzetből és egyénekből koldusokká tett bennünket. Roppantul bántott, hogy idegen csapatok oláhul parancsolgatnak nekünk és hatóságainknak. A helyzet elviselését még nehezebbé tette az a meggyőződés, hogy nem kis részben a saját embereink gazsága és képtelensége juttatott ide. Az oláhok megtiltják a telefonon való magánbeszélgetést is. Alig volt a sanyargatásnak neme, melyből ne kaptunk volna részt.

Az ellenőrizhetetlen biztató hírek, melyekről tudtam, hogy csaknem teljesen légből kapottak, csak ingereltek. Egy és más ügyben készülök az ántánt missziókhöz. Ez az elhatározásom akkor érelődött meg teljesen, mikor egy pökhendi, csak oláhul beszélő alhadnagy egy pár fegyveres pizkos katonájával beállít hozzám és durván, szemszedett gorombaságokkal végigvizsgálja lakásomat, egy menekült erdélyi magyar családnak szánt üres szobánkat rekvirálja, de csupán azon feltétel alatt, ha azt két nap alatt, a dicső hadsereg tisztjeihez méltóan, bútorozom be, különben én mehetek bele s ők dolgozó és egyúttal most már hálósobámat is elfoglalják. Bánják is ők, akárki, ha miniszterelnök vagyok is. Mikor felettes parancsolói után kérdezősködöm, hamis adatokkal akar félre vezetni. Másnap korán már talpon vagyok, hogy segítséget kérjek a misszióktól. De hosszas szaladgálás után azt a jótanácsot kapom, hogy előbb – mert a dolog sürgős – az oláh generálisnál próbáljak szerencsét. Hosszas keresés és baksisnyújtás után végre bejutok hozzá, azzal az erzsébetvárosi polgármesterrel együtt, akin segíteni kívántam. Mosoiu tábornok nagyhatalmú ember volt akkor nálunk. Oláh, francia és német beszédem, bel- és külföldi akadémiai tagságom és bátor, de sima fellépésem meghatja s kiállítatja részemre a mentesítési iratot, mely lakásom és más dolgaimra nézve megtiltja a rekvirálást. Hiába keresem az engem bekísértéssel fenyegető alhadnagy jelezte oláh katonai parancsnokot, nem találtam. Nem maradt tehát más hátra, mint bevárni a rámutalt katonatiszteket. Ezek pedig éjjél után egy órakor jöttek, hogy a képzeletük szerint őket váró urasán kényelmes fekvőhelyeiket elfoglalják. Ittas állapotban óriási zajt ütöttek s ajtó- és ablakbetöréssel fenyegették a cselédet, ha rögtön nem nyitja ki az ajtót, amit én megtiltottam neki. Ez most halálra ijedve ver fel engem, aki egy kissé már meg voltam hülve. A hűvös októberi levegőben csak hálóruhában s a harmadik helyiség rácsos, de nyitott ablakán át tárgyaltam velük oláhul és felmutatván a mentesítő iratot, kértem, hogy vonuljanak el. Erre azonban nem voltak oly könnyen reábirhatók. Alig hittek szemeiknek, midőn a tábornok saját aláírását felmutattam. Mindenféle ellenvetésekkel húzták az időt, mely alatt én alaposan meghültem. Fegyveres katonák még egy pár napig fenyegetőztek ugyan, de végre békém lett. Azonban tisztességes hörgurutom keletkezett, mely lázzal járt, ágyba döntött és orvosi kezelést tett szükségessé. Ily állapotban teltek el hetek, melyek alatt meglehetősen le is romlottam. Sok dolgomat és fontos gyűléseket mulasztottam el, s csak a lapokból s rokonaim és barátaim látogatása révén értesültem a külső eseményekről.

Feleségemtől kerülő utakon csak nagy későn kaptam értesítéseket, melyekben tudatja, hogy hogyan óvta meg és védelmezte mindenféle érdekeinket, s hogy végeztette el a gazdasági

teendőket, ezek közt a szüretet. Ez némi könnyebbülést szerzett. Lakásom azonban hideg volt s a csekély tüzelőanyagot nem mertem úgy felfűtteni, mint kellett volna. Roppant drágán, métermázsánként 180 koronájával vétettem fát s most az enyhébb levegőben kezdtem kissé jobban magamhoz jönni. Különben sokáig görcsös köhögés kínozott, még éjjeleim nyugalmát is megzavarta. Közben a városba is kimentem, ami nem jó hatást gyakorolt betegségem lefolyására. De egyes dolgokat nem végezhettem el más helyettem. Így október 14-én Rubinek Gyula földművelési miniszternél jártam, szerencsére az ő értem küldött automobilján. Az országos munkaközvetítés észszerűbb rendezése tárgyában, mint a tanács elnöke jártam nála. Erre azonban megint visszaesés következett be hurutomban. Folyton rossz közérzés és hangulat mellett csaknem szakadatlan feszültségben éltem, mert az országra és a saját viszonyainkra vonatkozó rossz hírek nem engedtek megnyugodni. Mint-hogy az előbbiekről bővebben akarok megemlékezni, magamról és a hozzám tartozókról csak egy pár adatot hozok még fel. Semmi beszerzésem sem vágott össze. Thék Endre második temetésére nem mehettem el. Azt ugyanis most már díszesebbnek engedték meg. Egy unokahúgom özvegy, önérzetes, de kissé furcsa leánya öngyilkos lett. Mindenféle bajaim, visszaemlékezéseim és közállapotunk miatt is borús volt hangulatom. A távozni alig akaró bolsevistákkal is kellemetlenségem akad lakásomban.

Október 31-én ezt olvasom naplómban: „Kétségbe vagyok esve, hogy Lenke nem jön. Látom, hogy mit ér nélküle az én életem. Minden rosszat elgondolok, ami érhetne. Olvasom az erdélyi oláh hadparancsnokság most nekünk budapestieknek szóló dörgő rendeletét s elgondolom, hogy az én hű és önfeláldozó élettársam, legjobb esetben is, minő bajokon és küzdelmeken megy keresztül.” De szerencsém volt, másnap kellemes fordulat állott be sorsomban. Másnap naplómban már ez olvasható: „Nem emlékszem nagyobb öröme, mint amely ma igen korán reggel ért, midőn Lenke több mint egy havi nekem keserves távollét után frissen, vígan, egészségesen és az egész házra felvillanyozó, élénkítő éltető hatással egész kíséretével megérkezett. Egész nap fűgén járt-kelt a házban és rendezkedett. Elbeszélte csodálatosan gazdag és meglepő élményeit Lökösházán, Aradon, Magyarádon, Eleken és Szentmártonban. Utazásait szélben, esőben és viharban. A fenyegető, de szerencsésen elkerült veszélyeket. A bérlők hű ragaszkodását. A szüreti és gazdasági eredményeket. Élelmiszer és anyag szállítását fővárosi háztartásunk céljaira, ami itt nagy megkönnyebbülést jelentett. De hazánk összeomlásának és társadalma hiányosságainak képe is feltűnt előttem előadásaiából. Délután az értesített rokonok jöttek el öt üdvözölni. Velem együtt nem győztek csodálkozni páratlan erélyű, jószívű, tapintatos és leleményes feleségem derékségén.”

Október 6-án hallottam Hegyeshalmy Lajos kereskedelmi miniszternek azt a nyilatkozatát, hogy Magyarország teljes összeomlását némileg késleltetni talán lehet, de feltartóztatni nem. Továbbá annak is híre járt, hogy Károlyi Mihályt most már mint közönséges bűntettést akarják kikérni és megbüntetni. Ezt az alakot nem sikerült hatalmunkba kerítenünk.

Megkapó hatást tett reám József királyi hercegnek október elsején napvilágot látott (Pesti Hírlap) nyilatkozata, ebből sok oly dolgot tudunk meg, amelyek alapos ismerete nélkül a későbbi fejleményeket helyesen és igazságosan nem lehet megítélni. Ez a nyilatkozat interjú alakjában jelent meg és véleményem szerint történelmi okmány jelentőségével bír. Habár nem is írom a legújabb hazai történetét, az interjúnak kissé bővebb közlését itt nem vélem mellőzhetőnek. Némi kihagyásokkal e nyilatkozat így hangzik:

„Kissé messze kell visszanyúlnom, hogy tisztá képet adhassak a helyzetről. Még múlt (1918) év december havában megjelent nálam Friedrich István jelenlegi miniszterelnök és közölte velem, hogy Károlyi Mihály olyan lejtőre jutott, amely már a bolsevizmushoz vezet. Meggyőződése, hogy ennek gátat kell vetni, ő tehát híveivel az új forradalmi irány ellen dolgozik. Azt kérdezte tőlem, hogy hajlandó vagyok-e őt ebben az irányban cselekvőleg támogatni. Még nem láttam elérkezettnek az időt arra, hogy a magam részéről kezdeményező lépést tegyek. Később aztán még több megbeszélésem volt Friedrichhel és az volt a benyomásom, hogy komoly és alapos munkát végez a bolsevizmusba sülyedő országnak megmentése érdekében. Károlyi árulása után, aki az országot minden ok nélkül kiszolgáltatta a bolsevikieknek, Friedrich felszólítására kénytelen voltam egy időre teljesen visszavonulni a világtól. Előbb kalandos körülmények között faluról-falura vándoroltam és aztán lakójának öltözve Keszthelyre mentem, hogy elfogott fiam hollétéről tudakozódjam és később Alcsúton telepedtem le. Itt fiaim mint napszámosok éltek és favágással keresték meg a kenyerüket. Idősebb fiam 1900 korona havi bért kapott. Alcsúton elvesztettem minden kapcsolatot, nem foglalkoztam semmiféle ellenforradalmi tervvel, nem láttam senkit és nem beszéltem senkivel. Július 24-én Alcsúton táviratot kaptam Friedrich államtitkártól, aki) figyelmeztetett, hogy ne jöjjenek Budapestre. Eleinte nem voltam tisztában azzal, hogy mit jelent ez, de aztán augusztus 7-én napfelkelte előtt egy automobil érkezett hét tiszttel Alcsútra. Az egyik tiszt átadta Friedrich üzenetét, hogy jöjjenek tüstént Budapestre. Közölték velem, hogy a Peidl-kormány még aznap lemond és mivel nincs senki, aki az ügyeket erélyesen a kezébe venné, kértek, vegyem át én a

legfelsőbb hatalmat. Belementem a dologba azzal a feltétellel, hogy olyan kormányt állítok össze, amelyben a lakosság minden rétege képviselve van és a legdemokratikusabb alapon készíti elő a nemzetgyűlési választásokat. Hangsúlyoztam továbbá, hogy abban a pillanatban, amikor ezt biztosítva látom, visszavonulok és nem kötelezhetem magamat másra, mint a rend fenntartására, hogy szegény boldogtalan hazánkat kivezesse a káoszból. Elutaztam tehát Budapestre, hol már akkor az egész hivatalnoki kar szilárdul eltökélte azt, hogy egy óráig sem szolgálja tovább a Peidl-kormányt. A Peidl-kormány a hivatalnoki kar magatartása folytán különben is kénytelen lett volna huszonnégy óra alatt lemondani. Közben azok a személyiségek, akik az egész mozgalmat vezették, felkeresték a kormányt és felszólították a lemondásra. Ezek voltak azok a körülmények, melyek közt én átvettem a legfelsőbb hatalmat. Első feladatomból azt tűztem ki, hogy az ántánt képviselőivel érintkezésbe lépjek. Eközben az volt a benyomásom, hogy ők a végbement változást egyszerűen tudomásul veszik. Ez azonban csak az én személyes benyomásom volt. Azt mondták nekem, hogy az ántánt képviselői, mivel befejezett ténnyel állanak szemben, azon lesznek, hogy keresztülvigyük az líj kormány elismertetését. Én tehát mindenekelőtt egészen ártatlan hivatalnokkormányt állítottam össze, mert az volt a meggyőződésem, hogy azoknak a politikusoknak, akiknek szerepük volt a közelmúltban és akik iránt – hogy joggal-e vagy jog nélkül, azt nem ítélem meg – kedvezőtlenül vált a nép hangulata, a jelen pillanatban nem lehet helyük a kormányban. Hogy időt nyerjek egy átmeneti kormány alakítására, Friedrich vezetésével hivatalnokkormányt állítottam össze. Később meghallgattam minden politikusnak a véleményét, akit csak kikutathattam, köztük a régi rezsim politikusainak véleményét is és úgy vettem észre, hogy nincs köztük egyetértés. A nézetek teljesen eltértek egymástól és így kénytelen voltam elhatározásra jutni, hogy a megoldást önállóan veszem a kezembe. Tovább is ragaszkodtam ahhoz, hogy semmiféle úgynevezett „nagy politikus” nem léphet be a kabinetbe mert ez disszonanciákra vezetett volna. Utóbb a szociáldemokratapárt különböző tagjaival, köztük Garamival is tárgyaltam. Garami kijelentette nekem, hogy a szociáldemokraták hajlandók résztvenni a kormányban, ha én visszalépek, mert személyemben bizonyos royalista törekvések megtestesülését látják. Erre kereken azt válaszoltam, hogy a köztársaság alapján állok. Magyarország – mondtam – ma köztársaság és többiben is hangoztattam abbéli törekvésemet, hogy a nép minden befolyástól menten juttassa akaratát a nemzetgyűlésen kifejezésre. Ha személyem volna az akadály, hajlandó vagyok bármikor visszalépni. Csupán arranéze kívánok biztosítékokat az új kormánytól, hogy a választá-

sok tiszták és minden befolyásolástól mentesek lesznek. Garami azt mondta nekem, olyan irányú a hangulat, hogy ő legyen a miniszterelnök és kivüle meg négy szocialista kerüljön be a kormányba. Azt feleltem, hogy ez lehetetlen, mert a szocialisták Magyarországon mintegy 15-17 léknyi kisebbséget képviselnek, míg a parasztság az összlakosságnak körülbelül 70 százaléka. A szocialisták kívánásának teljesítése tehát oly igazságtalanság volna, amit én nem vállalhatok el. Ne számítsanak rá ilyen körülmények között, hogy a minisztertanács elnökét az ő körükből fogják választani. De rendelkezésükre áll két vagy három miniszteri tárca. A szocialisták ragaszkodtak ahhoz, hogy nekem le kell mondanom, mire én azt válaszoltam, hogy huszonnégy órai megfontolási időt kérek. Ami a választások előkészítését illeti, utasítottam a Friedrich-kormányt, hogy egy legszélesebb alapon álló választójogi reformtervezetet dolgozzon ki. A Friedrich-kormány ezt elfogadta és már a kibontakozás legjobb útján voltunk, mikor azt vettem észre, hogy egyes helyeken belső intrikák mutatkoznak, amelyek nemcsak a kormány ellen, hanem ellenem is irányultak. Nem óhajtok erről részletesebben nyilatkozni. Pár nap múlva magukhoz kérték az ántánt képviselői és közölték velem, hogy lemondásom és a Friedrich-kormány lemondása megkönnyítené a helyzetet. Augusztus 23-án este egynegyed hét órakor Monbéli tábornok, az olasz misszió vezetője átnyújtotta nekem a békekonferencia ismeretes táviratát és felszólított, hogy hét óráig adjam meg a választ. Azonnal összehívtam a minisztertanácsot és közöltem a távirat tartalmát. Ilyen körülmények között kötelességemnek tartottam a lemondást, mert nem tudtam lelkiismeretemmel összeegyeztetni, hogy az én személyem akadály legyen a béke és Magyarország jobb jövőjének az útjában. Természetesen a kormány is kénytelen volt a jegyzék hatása alatt lemondani. A kormány tehát rövid jegyzéket intézett a békekonferenciához azzal a közléssel, hogy visszalép és a hatalmat leteszi az ántánt-missziók kezeibe. Az ántánt-missziók megbízták a Friedrich-kormányt, hogy vezesse tovább az ügyeket és három nap leforgása alatt terjesszen elő olyan koalíciós kormányt, amelyben a lakosság összes rétegei, tehát a szociáldemokraták is képviselve vannak. Véleményem szerint ezzel határozott lépés történt a kibontakozás irányában, mert megszűnt az az akadály, amely állítólag az én személyemben volt. Feladatomat én ezzel befejeztemnek tekintem, de hangsúlyoznom kell, hogy engem úgy Ausztriában, mint a szomszédos államokban, de különösen az antantnál, teljesen félreértettek. Én kormányzóként működésemben nem a Habsburg-család tagja, hanem egyszerű hazafi voltam, akinek kötelessége volt közbelépni ott, ahol senki más nem tehetette. El voltam rá tökélyre, hogy a jövőre vonatkozólag a döntést minden külső

befolyástól menten, egyesegegyedül a lakosságra bízom. Éppen ezért missziómat csakis azzal a feltétellel vállaltam el, hogy azonnal visszaléphetek és aligha akadhatott volna valaki, aki ezt a célt önzetlenebbül és tisztább szándékkal követte volna.”

Ez a nyilatkozat kétségtelenné teszi, hogy Friedrich, bármik voltak is ebbeli szereplésének előzményei, határozottan szolgálatot tett az országnak, midőn jobb útra tért, mint amilyenen járt akkor, midőn Károlyi Mihály kormányában szolgált. Nem feladatom megítélni, hogy volt-e része vagy nem a Tisza István elleni gyilkos merénylet előkészítésében (kiderült, hogy nem volt), de az bizonyos, hogy az ő akciója és a Károlyi Gyula gróf körül támadt mozgalmak nélkül a magyarság egyhamar, vagy – ahogy akkor állottak a dolgok – talán sohasem szedte volna magát össze. Ezt az ő javára kell írni, valamint József királyi hercegnek szeretetét és kitartó hűségét a magyar nemzet iránt sem szabad elfeledni.

Ekkortájt értesültem az oláhok belső viszonyairól, melyek velünk voltak szorosabb összefüggésben. Goldis László, az arad-megyei Csernáról származott agitátor, ez időben a bukaresti kormány tárcanélküli minisztere, a magyar nyelven megjelenő, de nagy-oláh érdekeket szolgáló Aradi Hirlap számára nyilatkozott egy fontos kérdéstről.

Bevallotta, hogy az oláh hadsereg Budapestre az antant engedelmével vonult be. Ők a vörös hadsereget nemcsak megverni, de megsemmisíteni akarták. A kivonulást sürgető antantot arról igyekeztek meggyőzni, hogy így inkább a vörösöknek, mint Romániának érdekében járnak el. Szerintük a példátlan rablás nem volt rekvirálás, hanem azoknak a hadianyagoknak és fontos felszerelvényeknek visszaszerzése, amelyeket Mackensen hadserege hozott el Romániából és Magyarországon hagyott. Az oláh hadsereg szívesen üríti ki Budapestet s vonul vissza a Tiszáig, de a következményekért nem vállalja a felelősséget. Az oláh politikusok egyébiránt nem bánják, ha itt bajok lesznek. A már megállapított határokat nem lehet megváltoztatni. Ha a románok nem engedelmeskednek az antantnak, legfeljebb nem vehetnek részt a Népszövetség működésében. Senki nem fogja haderővel megtámadni Oláhországot, azt pedig az antant köreiből is kezdik belátni, hogy az a békeszerződés melyet most készítenek, nem maradhat meg, tehát a népek ligájára építeni nem lehet. A kisebbségek védelmét sem lehet elfogadni. A háború előtt Románia szuverenitása teljes volt, azért lehetetlen elfogadni, hogy a háború után azt elveszítse. Ők egyáltalán nem akarják üldözni a magyarságot. De sem a történeti igazságosság, sem a politikai helyzet nem engedi meg, hogy a határokra vo-

natkozó döntésen valami változás történhessék, sőt Kétegyháza is Oláhországhoz fog tartozni. Arad megye már évszázadokkal ezelőtt román föld volt (?), az is lesz és ebbe bele kell nyugodni a magyarságnak. Annak helyzete lélektani magyarázat szerint okvetlenül súlyosbodni fog, ha nem akar beletörődni a változhatatlanba.

Ez a felfogás teszi érthetővé azt a sok méltánytalanságot, kegyetlenséget, sok erkölcstelen atrocitást, mely az oláhok balkáni jellemének megfelelően az ő jogosnak vélt védekezésüket körömszakadtig jellemzi. Én, mivel szűkebb hazám sorsával azonosítom magamat, minden ott előforduló mozzanatot nagy figyelemmel kísérek és minden változást a lehető legalaposabban számba veszek. A távolban is megtanulom az új szereplők neveit és egyéniségükről lehetőleg jó információkat szerzek. Megtanulom az aradi utcák új oláh neveit, de persze azok felsorolásától itt tartózkodom. Ha fáj is, közművelődési intézeteink és egyéb alkotásaink megromlásáról és lerombolásáról tudomást veszek, mert meggyőződésem, hogy nekünk vagy utódainknak azokat mind helyre kell majd valamikor állítanunk és boldognak érezném magamat, hogy az evégből szükséges munkában csekély erőmmel, helyi és egyéb ismereteimmel még én is közreműködhetnék. Sőt, ha bizakodóbb hangulatom jön, néha ennek módjairól is gondolkodom. A feleségem által hozott aradi hírlapok és egyéb hírek minden részlete érdekel és bevésődik emlékezetembe. Hanem azért az országos fontosságú momentumok iránt egy szemernyivel sem vagyok kevésbé fogékony. Mindenekelőtt a belső konszolidáció feltételeinek mérlegelése vesz igénybe. Örvendek, hogy Horowitz Náthán, az Egyesült Államok seregeinek ezredese, miután itt alaposan beletekintett az ügyekbe, megállapíthatta, hogy az úgynevezett fehérterrorra vonatkozó hírek alaptalanok. A, magyar nemzeti hadsereg tisztjei mindnyájan a hazafiasság, a legmesszebbmenő kötelességtudás és igazságosság érzelmeitől vannak áthatva. A jó viselkedésű zsidónak vagy kereszténynek nincs oka tőlük tartani.

Érdekes, hogy a munkásoknak mind nagyobb száma helyezkedik a nemzeti alapra. Győr város munkásságának egy küldöttsége tisztelgett a miniszterelnöknél, arról biztosítván őt, hogy szakítanak a nemzetközi alappal. Ez a mozgalom később még tovább terjedt, úgy, hogy a keresztény nemzeti alapon álló munkások mindinkább ellensúlyává válnak a nemzetközieknek. Ez annál szükségesebb, mert tetszetős nevek és jelszavak alatt a termelés szocializálásának gondolata ott, ahol még nem ízlelték meg keserű gyümölcseit, egyre kísért és féltő, hogy a civilizált nyugat bizonyos fejleményei ismét hívekre és propagátorokra találnak nálunk is. A Rathenau-

féle úgynevezett autonómia csak kvalifikált szocializálás. Százados fejlődést akar tönkretenni, experimentumok kedvéért. Pedig most, mikor annyi érték pusztul el, nem kísérletezni, hanem dolgozni kell. Fel kellene világosítani a munkásságot, mint általában a nagyközönséget arról, hogy a drágán szerzett ismereteket a gazdasági élet törvényszerűségeiről oktondiság ki nem próbált és önmaguknak ellentmondó kigondolások kedvéért sutbadobni. Ezzel a témával a szabadoktatásról mondandók során még szó lesz. Nagy baja közéletünknek, hogy az egyre bonyolultabbá és érthetlenebbé válik. A pártok egyre-másra változnak és szaporodnak és mindez kevésbé a közérdek előmozdítása, mint a nem is jogosult magánérdekek egyoldalú érvényesítése végett történik.

Most alakult meg a középpárt, mely nem más, mint az életre ébresztett Lukács László-Tisza-féle munkapárt. Azután megindul a vita a jogfolytonosság megteremtéséről, melyet Andrassy Gyulának egy kijelentése nyomán Lengyel Zoltán és Wlassics Gyula vívnak meg. A herce-hurca Magyarország egész területén folyik. Az olaszok nem engedik át Fiumét a délszlávoknak, a csehek nem akarnak a tótoknak autonómiát adni, amit pedig itt is, Amerikában is megígértek nekik, midőn őket a magyarok ellen meg akarták nyerni. A különállást követelő Hlinkát és Jehlicskát megfosztják prágai mandátumaiktól, mire ez utóbbi buzgó magyarbaráttá lesz, akinek sokan hisznek. Koronkint az ily jelenségeket komoly társadalmi bajok tünetei váltják fel.

Október 10-én négyezer munkanélküli tartott nagy népgyűlést az Országház-téren. De ennek is szociáldemokrata háttere volt. A határozat, amit elfogadtak, kéri az ántánt-missziót, gondoskodjanak arról, hogy oly kormány vegye át az ország ügyeinek intézését, melyben minden dolgozó osztály képviselve van, s amely a haladás és a demokrácia szellemében működik. Azután nyersanyagot és szenet, végül pedig – természetesen – államsegélyt kért. A Magyar Zsidók Általános Segítő Bizottsága pedig kiáltványt intézett a magyar nemzethez, melyben azt vitatja, hogy a zsidóság minden tekintetben és minden irányban, lelkileg és anyagilag távol állott és távol áll a kommunizmustól. Az fájlalja legjobban, hogy a bolsevisták közül sokan voltak olyanok, akik a zsidó fajtól származnak. Kétszeres jogon átkozzák el őket, mert a nemzet és a zsidóság ellen is bünt követtek el. A magyar nemzet igazságszeretetének védelme alá helyezik magukat. Ez időben jelent meg gróf Andrassy Gyulának egy hírlapi cikke, melyben elégtételt akar adni gróf Tisza István emlékének.

Nem akarok azonban e hónap szomorú képétől egy vigasztalóbb eset megemlítése nélkül eltávolodni. Annak 23. napján tartotta Akadémiánk május haváról elmaradt ezidei nagygyűlését. Berzeviczy Albert lett volna elnöke immár hatodszor, mert nála

arravalóbbat, tapintatosabbat és e magas állásra termettebbet keresve sem találhatott volna. Most, midőn hazánk válságos helyzetében az ország belélete is viszontagságossá lett, pénzügyei rémítően megromlottak, tagjai közül többen a bolsevizmus által terjesztett mámor rabjai lettek, mást, mint a legjobb és legkipróbáltabb erőt nem lehetett Akadémiánk élére helyezni. Sajnos, betegségem gátolt a személyes megjelenésben, s a tagválasztó gyűléseken sem működhettem közre, de lélekben ott voltam egészen. Meggyőződésem, hogy ma megint áll, amit Széchenyi mondott az Akadémiáról, hogy nem elég a tudományt művelni és fejleszteni, hanem az Akadémiának a nemzet létküzdelseiben is részt kell venni. Most elsősorban azt kell kutatni, hogy melyek ebbeli sikereinek feltételei. És e részben járjon az Akadémiának minél több tagja elől. Nekik nemcsak tudományos működésükkel, hanem hazafias, emberi és fenkölt munkási példájukkal is hatniok kell.

TIZEDIK FEJEZET.

1919 november 2-1920 június 4.

Közvetlenül Trianon előtt.

Sir George Clark, az antant diplomata-kiküldöttének tanácskozásai Budapesten. – A román csapatok távozása. – A magyar nemzeti hadsereg bevonulása. – Horthy Miklós fővezér kiáltványa. – A magyar nők zászlaja. – Huszár Károly kormány elnöksége. – A pozsonyi és kolozsvári menekült egyetemi tanárok. – Keynes könyve a békeszerződés készítésének rejtelseiről. – A közhangulat. – Egyes külföldi államok rokonszenve Magyarország iránt. – A magyar béke-delegáció a párisi értekezleten. – Gróf Apponyi Albert expoéje. – Szónoki sikere. – Tiltakozó gyűlések. – Önvédelmünk. – A magyarság kulturái egységének fenntartására irányuló törekvések. – A magyar békefeltételek hivatalos szövege. – Válaszunk: az elszakítandó részben rendeljék el a népszavazást. – A nemzetgyűlés megnyitása. – 1920 február 16-án. – A pártok versengése. – Horthy Miklós kormányzóvá választatása. (1920 március 1.) – Esküitétele. – A Főrendiház ú. n. vigiláló bizottságának ülése. (1920 március 9.) – Simonyi Semadán Sándor kormánya. – A Külügyi Társaság megalakulása. – A magyarság veszélyes helyzete. – Látogatásom gróf Apponyi Albertnél 1920 április 23-án. – Magánkihallgatásom a kormányzónál. – Millerand levele. – A magyar kormány válasz jegy zeke. – Trianon. (1920 június 4.)

November 2-iki naplómban írom, hogy a feleségem által hozott aradi lapok az ottani viszonyokról igen leverő képet adtak. Teljesen oláh világ a városban és a megyében. Az utcák legnagyobb része, különösen azok, melyek elnevezése országos és helyi nagyságainkról vétetett, el vannak oláhosítva. A Szabadság^tér ma Piata Avramu Jancu, a Batthyány-utca Strada Consistoriului. Nem kegyelmeztek egyiknek sem és a maguk ízlése szerint alakí-

tottak át mindent. Mást, mint oláh utcafelírást, céget, hirdetést stí. nem tűrnek meg. A Vértanú-szobrot – egy másikkal együtt – le akarják bontani. Már jelentkezett is szobrász, aki ezt szakszerűen akarja végezni. Az alkatrészeket hajlandók átengedni megtérítés fejében a magyar kormánynak, ha ez reflektál rájuk, különben oláh templomok számára harangokat öntenek belőlük. Minden tisztviselőnek és ügyvédnek, ha helyén akar maradni, le kell tennie a hűségesküt az oláh államhoz és királyához. Fogadalmat kívánnak a nyugdíjasoktól is. Ezek közül soknak nevét, akik nincsenek is a penzióra rászorulva, megbotránkozással olvasom. A főispánok, a polgármester, az alispán és a többiek, ismeretlen alakok. A magyar közművelődés intézményei mind elkoboztattak. A líceumban oláh falusi tanítók működnek, a nagy Vásárhelyi-könyvtárt el akarják adni, hogy árán nem létező oláh könyveket vegyenek. Ilyenek adományozására is felhívatik a közönség. Hogy az könyvet miként adjon, mikor magának sincs, mert nem is lehet, az talány marad. Fájdalom, a közönség nagyrésze nem tanúsít elég erős ellenállóképességet az invázióval szemben.

Az oláhság most már douce violence-szal jár el velük szemben. Rohammal akarja e várost és a többieket bevenni, melyek hazánkban kezeibe jutottak. Hol maradtunk mi az ő állítólagos elnemzetietlenítésükkel szemben? Mi mindenre nem tesznek kezét, sokszor oly durván, hogy azok összetörnek s így nem sok hasznuk lesz belőlük! Mindent elérhetőnek tartanak brutalitással, zsarolással és korrupcióval, pedig ekkép csak pusztítani lehet. Vállalataik alaptőkéjét, például az Albina nevű bankét, megduplázzák. A megszállott területen nagy tőkével ipari, bank- és más részvénytársaságokat akarnak létesíteni. A tőkeemeléseket a Marmarosch, Blanc és Comp, cég fedezi pénzügyileg, ez pedig alaptőkéjét 20-ról 50 millióra emelte. Új alapítások lennének a Banca Visicola, melyet a szőlőművelés kiaknázására létesítenek s állítólag 30 millió lei alaptőkéjére 122 milliót jegyeztek. A Creditul Technic-ot az ipari alkotások céljaira szervezték. A Cartea Rumuneasca 25 millióval alapított nyomda- és irodalmi vállalat. A hivatalos belkezelési nyelv a megyénél már az oláh, a városi most van átalakulóban. A rómaiak utódait 25 botütés terhe alatt – nem szabad – oláhoknak, hanem csak románoknak mondani, ami az ő nyelvükön voltaképp rómaid jelent; az övék tulajdonképpen rumuni, de ha így nevezik őket, akkor ezt gúnynak, tehát ismét súlyosan büntetendő cselekménynek tartják. A lakások rekvirálása és a magyar értelmiségnek Aradról való kilakoltatása, bútorainak elkobzása és mindenféle üldözése napirenden van. A betelepedést nem engedik meg, a lakódíjakat felemelték 1000-ról 3000 leire. Folyik a jelölés a bukaresti képviselőkamrába és a szenátusba. Aradon két oláh lépett fel jelöltnek az elsőbe és egy ismert orvos a másodikba.

Sajnos, egy újszentannai német római kat. lelkész is fellépett a megyében, pedig ő azelőtt nagyon magyarérezelműnek mutatkozott, előkelő főúri családoknál volt nevelő, a mi házunkhoz is járt.

Híresztelik, hogy Constanzán át az első oláh visszavándorló csapat, 1700 lélek, már megérkezett és még sokkal nagyobbak jönnek, hogy a kiüldözött magyarok helyeit elfoglalják. Egy gazdag aradi háztulajdonosnál oláh családot helyeztek el, mely azután feljelentést tett ellene, hogy becsmérően nyilatkozott az oláhságról. Letartóztatták. Egy ántánt vöröskereszt-misszió tartózkodott Aradon, mely szívesen érintkezett az odavaló magyar úri és hölgytársasággal. Ezt a prefektus nagyon rossz néven vette, az egész nem külföldi társaságot el akarta fogatni és erős kifejezést adott nehezítésének, mondván, hogy őt és őket befeketítik az ántánt előtt, most már tudja, hogy miért van annyi aradi magyarnak sürgős dolga Budapesten. De majd tesz róla ... A líceum helyett a magyarok felekezeti főgimnáziumot akartak létesíteni. Mikor azt is be akarták zárni, a városi prefektus a nála megjelent küldöttségnek kijelentette, hogy azt be fogja záratni, mivel a nagyszebeni kormányzótanács csak a bejelentett 800-1000 katolikus növendék számára engedélyezte azt az intézetet, de másvallásúak is iratkoztak be; hozzák be hozzá a névjegyzéket, majd megteszi rá észrevételeit. A forgalom Budapest felé megszűnik, de Arad és Bukarest között közvetlen gyorsvonatot járatnak. Követelik, hogy minden cégtábla kizárólag oláh legyen. A prefektustól a kereskedők egy pár heti haladékot kértek, mint a nagyváradiak, de azt nem kapták meg. A görögkeleti és görögkatolikus tanulók csak oláh tannyelvű iskolákba járhatnak, de a többiek is beiratkozhatnak az oláhokba, mivel ott a magyar nyelv kiségitő lehet. Az oláh leány-gimnáziumban megkezdődött a tanítás; öt osztály nyílt meg. A tanulók száma 250. Elrekvirálták a kaszinót az eloláhosodott Lloyd után. Az oláh pénzen alapított Aradi Hírlap azzal dicsekszik, hogy Goldis László interjúja révén neve a Nyugaton mily ismertté vált. A felsőkereskedelmi iskolát elhelyezték palotaszerű szép házból egy mellékutcába, mivel az oláhok oda a rendőrséget akarták elhelyezni. Hogy a magyarok eltávolítását mily rendszeresen akarják folytatni, mutatja az is, hogy repatriáló hivatalt állítottak fel. A Banca Agraria 50 millió lei alaptőkével a földreform végrehajtását fogja finanszírozni. Azalatt pedig nem értenek mást, mint a magyar nagy- és középbirtokoknak a Búza Barna-féle recipe szerint oláh parasztok közt való kiosztását. Egyelőre azonban csak kényszerbérletekké osztják fel azokat és gróf Károlyi Gyulának 10.000 holdas mácsai uradalmából nem hagytak meg kiművelésére 500 holdnál többet. Azokat a szakerőket, a munkásokat is, akik itt nem tudnak megélni, nagy fizetés ígéretével

Oláhországba csábítják. Célzatosan terjesztik a rémhíreket a magyarok fehér terrorjáról. Az aradi Nemzeti Színházban a léha operettek előadását megengedik magyarul, de az oláh katonatisztek előadás közben ott dohányoznak. Vannak színelőadások oláh nyelven is. Az ilyenek idején a jegyeket két fegyveres katona vitte a házakba és nyílt üzletekbe eladni, abbeli reményüknek adva kifejezést, hogy azokat fel is fogják használni. Az aradi gyárakba oláh kormánybiztos utalja ki a petrozsényi szemet. A városi prefektus nagy úr, csak bizonyos napokon és órákban fogad.

A nagyszebeni kormányzótanács egészségügyi osztályának vezetője október 10-én megjelent Aradon s tanácskozássra hívta össze az oláh nemzetiségű orvosokat. Kifejté jövetelének célját, mely az egészségügy szervezése és felhívta az orvosokat, hogy szoktassák le az oláh parasztokat a higiénikus óvintézkedésektől való félelemről. Szervezkedtek is maguk közt. Az aradi bakteriológiai intézetet, melyet Arad városa a magyar hadügyi kincstártól vett meg, az oláh katonai parancsnok átvette. Az intézet a maga helyén azonban csak hiányosan maradt meg: a nagyértékű Röntgenintézetet a katonaság elviszi Aradról. Végtelenül tudnám tovább fűzni csak az Arad városából származó hírek alapján a „kultúraterjesztés” ily megható tényeinek sorozatát.

Mindezt alig fűtött szobában jegyeztem fel, mert bizony tüzelőanyagot nagy keservesen kapunk. A műegyetemen az oktatás szénhiány miatt szünetel. Az Akadémia ritka üléseit a Nemzeti Múzeum hivatalos helyiségeiben tartja. Én egy barátommal fát rendeltem a vidéken, de annak egyharmadát lefoglalta a főváros a maga ellátatlanai számára, egy jó részét a vasúton ellopták, ami pedig megmaradt, azt a gőzfűrészelő tulajdonos nyersfával cserélte ki. Így is ami maradt, belekerült nekem közel 8000 koronámba, melytől, ugyancsak füstös a szobám. Drágán és kínosan élünk. A proletárok sok minden jót elvittek, de ahelyett sok minden rosszat hagytak lakásunkban. Loptak és a fizetéssel megszöktek.

November 6-án a nap szenzációja Horthy Miklós altengernagynak, a magyar haderő fővezérének az a nyilatkozata volt, mely szerint a hadsereg bevonulása után nem lesz katonai diktatúra. De a kommunizmust és az osztályharcot csírájában fogja elfojtani. Remélték rövid időn a koncentrációs kabinet megalakulását.

November 7-diki naplómban ez áll: „Foglalkozásom aprólékosságokban vész el, mintha munkaerélyem megtört volna. Délután az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egy bizalmas ülésén vettem részt. Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter is jelen volt és közölte, hogy az utolsó oláh csapatok innen nemsokára ki-mennek s az arad-nagyváradí vonalra húzódnak vissza. Ezt a ki-

jelentést másnemű információm alapján én nagy szkepszissel fogadtam”. Igazam is volt.

November 8-án Berzeviczy Albert látogatott meg s az Akadémia, a Szabad Líceum és az Első Magyar Általános Biztosító Társaság belső ügyeiről tájékoztatót. Egy nappal előbb volt Sir George Clarknál, az ántánt diplomata kiküldötténél. Az előbbiről szerintem találébb ítéletet mondott, mint az utóbbiról. Igen finom és ügyes embernek festé le, elég zárkózott ahhoz, hogy valami érdemleges dolgot megtudjanak tőle. Különben ezeréves multunk, mint Apponyiéktól is hallottam, neki sem imponál. Az egyezséget van hivatva a mi viszálykodó pártjaink közt létrehozni, hogy az antantnak legyen kivel tárgyalni. Ami Berzeviczynek a politikai helyzetről való felfogását illeti, sokban megegyezik az enyémmel, de sokra nézve azt találtam, hogy még mindig a régi liberális munkapárti szemüvegen nézi a világot. Emellett sok dolgot maga ellen irányzottnak lát, aminél nem is gondoltak az ő működésére, vagy annak paralizálására. Később Heller Farkas, a műegyetemen utódóm, volt nálam, tájékoztatót az ottani állapotokról és a zsidókérdés ottani alakulásáról, mely még nem tartozik a legrosszabbak közé. Lenke egy rokon szegény családot látogatott meg. Szívreható volt elbeszélése azok csecsemőjének éhezéséről, mert anyjának nincs teje, a sterilizált tej ára pedig 6 (később 18 arany-) koronába kerül literenkint. Az ily látványok őt azután határtalan áldozatkészségre hangolják.

November 10-én olvasta fel az Akadémia II. osztályának felolvasó ülésén Ferdinándy Géza értekezését Széchenyiről mint közjogászról. Ez az igen kiváló és magas szintájú tanulmány eddig elhanyagolt oldalról mutatja be nemzeti prófétánkat, akivel nem foglalkozhatunk eléggé. Én kértem fel őt e munka megírására, melyet roppant kínos betegsége közben írt meg. A történeti hűséget szépen tudta összeegyeztetni a kegyelettel. De Széchenyivel szemben ez nem elég; nyomorúságunk közepett főleg módszerét kell követnünk, különben elpusztulunk. Az említett tanulmánnyal most már befejezhetem Széchenyi Eszmevilágának harmadik kötetét.

A hírlapokban olvasom, hogy Sir George Clark nap-nap mellett fogadja a politikusokat, hogy a helyzetről őt alaposan informálják. Hegedűs Lóránt memorandumot adott át neki a belső politikai helyzetről és főleg a pénzügyi kibontakozás módjáról. Apponyit is hazaidézték, hogy szintén mondja el nézeteit és közölje felfogását Clarkkel. Jó is, mikor még a szocialisták is meghívást kaptak hozzá. A sok meghívottat nem is győzi fogadni; ebben a misszió titkára, Sir Percy Lorraine, van segítségére, aki éppen annyi emberrel érintkezik, mint főnöke. Az Akadémia is emlékiratot nyújtott be hozzá.

A nap egyik szenzációja volt, hogy gróf Károlyi Imre 200.000 korona jutalomdíjat tűzött ki Tisza István gróf meggyilkoltatása teljes felderítésére. Valaki e napokban megjegyezte, hogy politikánk Fiúméban 50 év alatt olyan volt minden áldozataink mellett is, hogy a város megtanuljon ez idő folyama alatt bennünket nem szeretni és fey év alatt elfelejteni. Ezidőtájt derült ki, hogy valóban a Peidl-kormány szöktette át Ausztriába Kun Bélát és társait, mert a szocialisták a kommunistákkal még mindig szolidaritást tartottak. Később kimutatta a szintén szocialista osztrák kormány, hogy a magyar elvtársakból alakult néhány napos kormány kérte őt a mi országunk legádázabb megrontóinak befogadására és arra, hogy nekik, mint politikai menekülteknek biztos menhelyt nyújtson. Haubrich, az új hadügyminiszter félt, hogy a nép haragja Kunék ellen fordul. Maga Kun Béla is el volt erre készülve s a bukása estéjén Romanellihez sietett védelemért. Reszketve, arcán erőltetett mosollyal lépett be az olasz ezredeshez. Vigasztalást és védelmet várt, de egyiket sem kapott. A kormányban ülő barátai más úton gondoskodtak róla. Az osztrák kormány ígéretét Kun már előzetesen bírta. Az osztrák követ távollétében Hornbostl alkonzul közvetítette a kérést Bécsbe, ahonnan még akkor éjjel megjött az igenlő válasz, de az bizonyos, könnyen teljesíthető, illetve megígérhető feltételekhez volt kötve. Lopva menekültek erre szállodájukból automobilokon a népbiztosok; sötét lámpákkal robogtak keresztül Budapesten, a kelenföldi állomáson különvonat várt reájuk. A kormány védelme alatt minden incidens nélkül érte el a rablógyilkosok különvonata az osztrák határt. Hát íme, a szociáldemokraták mennyire egy húron pendültek a bolsevikokkal. Jól mondta Noske Berlinben, hogy „ha a magyar szociáldemokraták gerincesebbek, akkor nemcsak Magyarország, de München is meg lett volna kímélve sok szenvedéstől. Magyarországon szociáldemokrata kormány ezért nem lehetséges jóidég”. Sir George Clark mégis bele akarta volna őket helyezni a koncentrációs kormányba, melynek létesítésén fáradozott és amely nélkül - kijelentése szerint - Magyarország részére békekötés nincs. Szomorú tárgyalások voltak ezek. A Clarkkel érintkezett urak egyike úgy nyilatkozott róla, hogy nagyon jól van informálva Magyarországról, az egyes politikusok és pártok értékéről és erőviszonyairól.

November 9-én nyitotta meg Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter az Uránia tudományos színházban azt a hétnapos kurzust, melyet a kormány a Szabad Líceumnak csak bejelentett, de azért annak cégére alatt tartotta nagy zajjal és sok jó erő felhasználásával a szociálpolitikai és közgazdasági szabadoktatási előadók képzése végett. Én, mint szabad liceumi alelnök, szorgalmasan el is jártam azokra. Az Országos Szabadoktatási

Tanácsot azonban hivatalosan nem értesítették róla, ami miatt Beöthy Zsolt annyira felháborodott, hogy tagságáról lemondott. Oly időket éltünk ekkor, hogy csaknem minden napnak meg volt a maga szenzációja; persze sokkal több a szomorú, mint az örvendetes. Nem tudom megjelölni, hogy a kettő közül milyen volt inkább Mardaescu oláh katonai parancsnoknak és Diamandi oláh miniszternek a november 11-én megjelent kiáltvány, melyben búcsúznak Budapestről. Bejelentik abban, hogy a román hadsereg visszavonul, Budapestet kiüríti.

„Mielőtt elhagyjuk – írják – Magyarország fővárosát, Románia kötelességének tartja újból kijelenteni, hogy katonai akciójában, amit a tiszai támadás tett indokolttá, más nem vezérelte, mint csupán a jogos védelem és katonai érdekei. Az elnyomatásnak, vagy megtorlásnak minden gondolata távol állott tőle. A román hadsereg mindig arra törekedett, hogy a csapatoknak Magyarországon való jelenléte a lakosságnak a lehető legkisebb mértékben legyen terhére (?) és semmit el nem mulasztott, hogy a szenvedő lakosság sorsán segítsen (?).”

Ennyi valótlan-ságot, ily merészen, proklamációban még talán sohasem halmoztak fel. Másnap megjelent azután egy másik kiáltványuk, mely a tőlünk rabolt mérhetetlen mennyiségű javaknak egy csekély töredékét kilogrammokban kifejezve, hogy a számok minél nagyobbak legyenek, az itteni szegénység részére bocsátja, – mint a tulajdonjogot annyira tisztelő hatalom kegyes adományát. Harmadnap azután egy újabb kiáltványban igazi arculatát és lelkületét mutatja be. Hivatkozván benne a haditörvényekre, felszólítják a lakosságot, hogy a „román” csapatok visszavonulása alkalmával a legteljesebb mértékben őrizze meg nyugalmát és hidegvérét, mert a „román” hadsereg elleni legkisebb tüntetésre, vagy egyetlen katonának megérintésére a tettes és akik ő-t fel nem jelentik, vagy a tett kivételét meg nem akadályozzák, a helyszínén agyon fognak lövetni. Ez a búcsú igazán szívből fakadó volt.

Míg ezeket olvasom, értesülök, hogy Clark egyeztetése aligha sikerül, mert a politikusok most is a miniszteri tárcákért veszekszenek. Csupa ismeretlen alak, akik csak a maguk és cinkostársaik érdekeit szolgálják. Méltán veti fel egy svéd lap azt a kérdést, hogy van-e még a magyarságnak jövője? Az oláhokat állítólag az ántánt parancsolta ki. Utoljára szépen mutatkoztak be.

A magyar hadsereg fogadására nagy előkészületek folynak. Úgy volt, hogy Arad vármegye nevében Lenke fogja katonáinkat egy pár szóval üdvözölni, de figyelmeztették, hogy jobb lesz azt

másra bízni, így tehát helyette Ella unokahúgom fogja azt megtenni.

November 13-i naplómba ezt írom: „Apponyi Albert miniszterelnökségének (szerintem nem jó) gondolata merült fel. Rajtunk már, ha eddig nem tudott, ő sem segíthet.” Különbön maga is úgy nyilatkozott, hogy „most teljes összhangra, megtörhetetlen egységre van szükség. Nem kívánok magamnak semmit, koromnál fogva jogom van azt kérni, hogy engedjenek pihenni; de ha látom, hogy szükség van rám: teljesíteni fogom kötelességemet, de csak ott és akkor, ahol és amikor úgy vélem, hogy hasznos lehetek.” A bolsevik rémuralom alatt vele történekről ekkor ő maga nyilatkozott részletesen. A déli vasúton indult el fiával, de mert szakszervezeti igazolványuk nem volt, sokat zaklatták. Háromheti bujdosás után sikerült Komáromnál átkelnie a Dunán. A cseh járőrök elfogták és Komáromba szállították. Ott felszólították, hogy vállalja a cseh-szlovák állampolgárságot. Kereken visszautasította, nem bánja, ha a vörösök akasztófájára jut is. Kiutazási engedélyt kért, mert még szolgálni akar hazájának. Pozsonyba vitték, ahol sikerült a zsupán aggodalmait eloszlatnia. Újból felszólították állampolgársága megváltoztatására, újból megtagadta. Míg ott marad, addig nem tesz ellenök semmit, de nem ismeri el sem a mostani állapot törvényességét, sem annak marandóságát. Mégis azt íratják róla, hogy cseh-szlovák lett. Eberhardon eleinte két detektív őrizte, még ha vendége volt is. Később Karlsbadból való visszatérte után csak egy, végre az is elmaradt. Apponyi résztvett a minisztertanácson és Clarkkel gyakran érintkezett.

November 14-én írom: „A fővárosban láttam ma a nagy változást: az oláh csapatok eltávoztak, helyeiket rendes magyar katonaság és a fővárosi karhatalom foglalták el. A falak újból kiáltványokkal vannak tele, de azokat olvasva legalább nem érezzük az idegen falragaszok által folyton történő megaláztatást. Csak ne volna az a folytonos félelem, hogy a béke megint keserves rosszakat hoz majd nekünk és hogy az ürömpojharat még nem ürítettük ki fenékgig. Szűkös viszonyaink közt a legnyomasztóbb, hogy egyre még nyomasztóbbak beálltától rettegünk és az a tudat, hogy rosszabb anyagi viszonyok közt levő honfitársaink máris iszonyúan szenvednek. „Aradon megvoltak az oláh kamarai és szenátusi képviselőválasztások. Amint hallom, csupa oláh vesz bennük részt. De lesújt, hogy ezt is meg kellett érnünk!!! Minő politika volt az, mely ide vezetett?

November 15-i napló jegyzetem ez: „Nagy előkészületek a nemzeti hadsereg bevonulása alkalmára. Lenke ismét részt vesz azokban. Lelkes honleány! Én lábbadozásom miatt kénytelen vagyok visszavonultan szemlélődő életet folytatni, de együttérzek a leglelkesebb magyarokkal. Számptalan nyomorúságaink közt

bizonyos előnyök kínálkoznak: mentesség a Habsburgoktól és Ausztriától, a virulens szociáldemokráciától, mely lejárta magát és bizonyos mértékben, ha okosak vagyunk, a nemzetiségi kérdéstől is. Roppant ártadtunk értők! Örültség lenne visszajövetelük megengedése! Ha a magyarság megembereli magát, földrajzi helyzetével és hibái mellett, melyeket gyéríteni és enyhíteni kell, sok kiváló tulajdonsága következtében, melyek fejlesztendők még, lehet jövője, de csak a királyság alatt, ha – ez jó. A köztársasági államforma a nemzet úri természete, házsártossága és a sok zsidó miatt, akiket indolenciája ide beengedett, nem neki való. Én valódi érdektelenség folytán a nemzet állandó nagy érdekeit képviselem és tükrözöm vissza. Bár ilyenek is lennének a nép vénei közt számosan.”

E napon az oláhok kivonulása után Budapest ismét a magyarok kezébe jutott, akikhez Horthy Miklós az első magyar csapatok megjelenésével egyidőben kiáltványt intézett, melyet mint fővezér írt alá. Így hangzik:

„Közel egy évi züllés után újjá született a magyar haderő és hála a Dunántúl nemes népének, megindult Budapest felé. Fölöttetek hónapokig vörös rongy és idegen nép zászlaja lengett. Ezt a gyalázatot hitvány nemzetközi kalandorok és megrontott magyarok hozták reánk. A nemzetrontásnak immár vége van. Az újraébredt magyarság ereje le fog sújtani minden próbálkozásra, mely építő munkánkat hátráltatni merészelné. Büszkén és örömmel dobog fel a magyar szív, amerre sastollat lenget a szél és elnémul minden kishitűség gáncoskodás és nemzetrontás. Csapataim megtartják és megtartják a rendet. Mindenkitől fegyelmet, öntudatot és tettekész magatartást követelek meg.”

A kora reggeli órákban a Merkur és Leontine gőzvonatú hajók a Ferenc József-hídnál kötöttek ki három nagy uszályal. Dunapenteléről hozták a nemzeti hadsereg első szegedi zászlóalját, a darutollas, Bocskay-sapkás legénységet teljes felszereléssel. A lakosság fellobogózta házait és összesereglett fogadni derék katonáinkat, akik értünk legnagyobb részt már ezelőtt évekig küzdöttek. Ez nap vette át báró Lehar Antal ezredes Budapest katonai impériumát, tízezer katona élén. Bátor, lelkes és tehetséges hű magyar katona, aki méltán érdemelte meg a Mária Terézia-rendet. Szervező ereje, tudása és mélyes hazafisága képesítette arra, hogy a Dunántúl legnagyobb részét megmentse az oláhok dúlásától, mert megizente nekik, hogy ha átlépik a Rábát, teljes erejével szembeszáll velök, erre azután le is mondtak. Érdekes, hogy Bécsből a vörös uralom után jutott a Dunántúlra és pedig

bátyja Ferenc, a zeneköltő egy francia meghívó kartonjával, melynek tartalmát a kommunisták nem értették s azt hitték, hogy az ántánt valamely menlevele. Nagy szerepe és érdeme lett a dunántúli haderő megszervezésében.

Néhány nap múlva bejött maga a fővezér is a haderő zömével. Időközben a politikusok torzskodtak a hatalomért, mély hiú ábránd maradt volna, ha a tettek emberei nem alakítják meg az igazi, a tényleges hatalmat: a nemzeti hadsereget. Ez egyike a magyar történet legfontosabb mozzanatainak. A közös haderő felbomlása után annak magvát a Magyar Országos Véderő Egyesület (a Move) teremtette meg a vörösek uralma alatt. Ez voltaképp két elemből alakult meg. Bécsben gróf Bethlen István volt a magyar politikai ligának feje, de az a diplomáciával alig tudott valamit elérni. Erre Gömbös Gyula százados és még néhányan leszöktek Szegedre. Ott a vörös garázdálkodást a francia városparancsnokság már mérsékelte volt. A leszökötteknek ott csakhamar sikerült egy kis csapatot toborozniuk. Csaknem üres kézzel vették birtokukba a vörösek egyik laktanyáját. Ezidőtájt érkezett Szegedre az aradi kormány, melynek a franciák 1300 darab fegyvert engedélyeztek. Károlyi Gyula gróf miniszterelnök felkérésére Horthy elvállalta a hadügyminiszterséget; az Ábrahám-kormányban azonban már nem vehet részt, mert a franciáknál kiintrikálták őt, de fővezér lesz. A kommunizmus bukása után szabadabb kezet kap s a szerb és oláh demarkációs vonal közti 20 kilométeres korridoron át a Dunántúltra tolják át kis csapataikat s ott megkezdik a toborzást. A másik elem a Stájerországban gyűjtött vagy 2000 ember Lehar Antal és Szmrecsányi György vezetése alatt. A stájer hatóságok internálták őket, de titokban szervezkedtek. Ezen két elem egyesüléséből keletkezett a nemzeti hadsereg. Annak bevonulásával november 17-én, egy vasárnapon, vált valóra a nemzet álma. Nagy történelmi nap ez, valóságos sorsdöntő fordulat.

A kelenföldi vasúti állomásra érkezett meg a fővezér. Hosszas leírása helyett Jegyen elég erről akkori naplójegyzetemet idézni: „Szakadó esőben, hideg zimankós időben, roppant kitartó közönség által üdvözölve vonult ma be Budapestre a nemzeti hadsereg. Az Országház előtt ment végbe a nagyszabású lélekemelő ünnepség. Lenke és két Ellánk (a mama és leánya) ott volt. A primás által celebrált mise után a keresztény egyházak főpapjai megáldották a magyar nők által készített és átnyújtott zászlót. Raffay Sándor evangélikus püspök áldása különösen megkapó és megható volt. Érdemes arra, hogy roppant széles körök tudomására jusson. De a többi beszédek is felmagasztalt hangulatról tettek tanúságot. Legnagyobb feltűnést azonban Horthy Miklós válasza okozták. A polgármester beszédére felelve mondta, hogy „Budapestet, mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója

lett, tetemre hívom itt a Duna partján. Ez a város megtagadta ezeréves múltját, sárba tiporta a nemzet koronáját és színeit s vörös rongyokba öltözködött. Börtönbe vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbait, azonkívül elprédálta összes javainkat. De megbocsátunk neki akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához”. A nemzeti ünnepély hatása alatt voltunk mindnyájan. Némi reménysugár derengett át az eszmecseréken, de én az optimizmusban nem tudtam odáig elmenni, ahová a többiek eljutottak. Horthynak egy másik mondása még jobban megkapta az én figyelmemet, az, melyben így szól: „A hosszantartó szétzüllési processusból a felépítés is hosszantartó lesz. Ha tartamát meg akarjuk rövidíteni, akkor ki kell irtanunk minden mérget a nemzet lelkéből és össze kell fogni minden magyar hazafinak egy szent cél érdekében, amelynek két pillére: a nemzeti eszme és a keresztény morál. Ha valamikor, most lehetetlen, hogy a politikai pártok a nemzetet ellenséges táborokra szakítsák”. Egy harmadik beszédében megemlékezett arról az időpontról, „midőn csak pár száz katonája volt még, de valamennyi megalkuvást nem ismerő, büszke és elszánt magyar. És ő lelkesítve, nem félve, aggódva, de bizalommal eltelve velők együtt megfogadta, hogy vagy kezében az első, a szegedi hölgyek által neki adományozott zászlóval szerzik vissza hazánkat, vagy az lesz a szemfedőjük”.

A másik nagy történeti mozzanat az a jegyzék volt, melyet Clark a meghívott politikusoknak adott át, melyben egyebek közt nyomatékosan hangoztatta, hogy ha Magyarország békét akar kötni az ántánt-tal, akkor meg kell alakítania a koncentrációs kormányt és Friedrich Istvánnak vissza kell lépnie a miniszterelnökségtől. Az erre megtartott értekezleten Andrássy a megegyezést és Apponyi miniszterelnökségét ajánlotta. Ő szabadkozott, Horthy csak a koncentrációs kabinet mellett tört lándzsát. Amegyezés-követelés és a választás sürgősségének kérdése volt az uralkodó. A kormány december 21-ére ki is tűzte volt a választásokat, de mint látni fogjuk, azokat akkor nem lehetett megtartani. Hanem az általános választójog és annak gyakorlása e napon rendeletileg szabályoztatott.

November 19-én írom: „Friedrich István csakugyan kénytelen volt átengedni Huszár Károlynak a miniszterelnökséget, aki helyébe mint vallás- és közoktatásügyi miniszter Haller István lépett. Talán nem is baj. Amarról sok mindent rebesgetnek. Jó, ha a vád nem Magyarország miniszterelnökét éri. A zsidó és szocialista terrortól már nem kell tartani, megszilárdult a keresztények dereka. Talán ez is lépés, bár kicsiny, a kibontakozás felé. A pártközi értekezleten mindenki, Apponyi is, a megegyezést sürgeti. Arról volt szó, hogy ő legyen a miniszterelnök, de ő csak az esetre mutatkozott erre hajlandónak, ha minden mértékadó tényező

azt kívánja. Erre sajnálatos intermezzo következett. Ereky Károly közéleti miniszter kijelentette, hogy Apponyi nem kell a kereszténypártnak, amire általános megdöbbenés következett. Apponyi felállott és azt mondta: „Akkor nekem nincs itt keresni valóm.” Ezzel, pedig éppen elnökölt, eltávozott. Ott hagyta utána a tanácskozást Horthy, Andrássy, Teleki Pál, Rakovszky István és Perényi Zsigmond is. A többiek még egy félóráig együttmaradtak. Eszmét cseréltek, mert Clark kijelenté, hogy az antantnak nincs kifogása Huszár Károly személye és miniszterelnökké való jelölése ellen. Azonban más fontos kijelentéseket is tett. Ilyenek ezek: „Ha a magyarok maguk nem találnak kivezető utat a mostani zsákutcából, akkor az én kötelességem figyelmeztetni, hogy mi forog kockán. Én túlságosan együtt érztem Önökkel. De nem feladatom, hogy a vereség következményeit enyhítsem; mégis mióta itt vagyok, arra törekedtem, hogy egy elbukott, de tiszteltetendő ellenséget segítsek talpraállani. Ha azonban kinyújtott kezemet nem ragadják meg, nyugodt lelkiismerettel, de azzal a szomorú tudattal távozom, hogy Magyarország maga rohan vesztébe.” Ez azt jelenti, Magyarország minden rokonszenvet elveszít a szövetségeseknél, melyek magára hagyják, hogy fűtőszén, pénz, szállítóeszköz és nyersanyag nélkül nézzen szembe jövőjének. „Minden nemzetnek sorsa a saját kezében van és saját magában hordja jutalmát vagy büntetését.” Ilyen kioktatást idéztek fel újból a politikusok, mert azt én is vallom, hogy minden országnak olyan kormánya van, amilyent megérdemel.

November 20-án írom: „A politikai helyzet a nagy válságon belül is válságos. A radikális-demokrata-liberális és a szociáldemokrata párt önmagát és uralmát biztosítani akarván, nehezíti a koncentrációt. Apponyi nem miniszterelnök, hanem a béke-delegáció elnöke lesz. A „Vírradat” című lap az oláhokat leleplezte, mint olyanokat, akik a Nemzeti Múzeumot is megakarták rabolni. Azzal az ürüggyel mentek be oda, hogy meggyőződjenek róla, vajjon nincsenek-e ott olyan dolgok, melyeket hadaink Oláhországból hurcoltak volt el. Megnyugtatták őket, hogy nincsenek, de ez nem volt nekik elég. El akarták vinni az összes erdélyi vonatkozású tárgyakat, sőt mindazt, ami nekik hiányzik, még a leksikonokat és szótárakat is. Katonailag megszállták a múzeumokat, levéltárakat és könyvtárakat. Mindent kívántak, ami fénylik; nevezetesen, még a római „ősök” emlékeit is, hogy azokból Bukarestben egy Erdélyi Múzeumot alakítsanak. De sikerült az ántánt védelmét kinyerni. Így akartak ők itt minden lovat is rekvirálni. Ez sem vezetett eredményre. De azután cselfogást eszeltek ki. Mikor már indulófélben voltak, tizenhat teherautót és megfelelő fegyveres különítményt küldte üres ládákkal és csomagoló forgáccsal a Nemzeti Múzeumba, hogy

a kívánt tárgyakat rövidesen vonatra rakhassák. Erre városszerte nagy izgalom támadt, mely az ántánt főembereit is felriasztotta. Azok lepecsételték a termeket. Így menekültünk meg attól, hogy multunk emlékeitől, ezek a nagy jóakarók és civilizátorok, akik nem tudták a gipszet a márványtól megkülönböztetni, megfosszanak bennünket.”²⁶⁾

November 21-én írom: „A politikai helyzeten könnyít a francia általános választás, mely az ottani szocialisták roppant vereségével járt; 130 kerületben megbuktak. Tehát kívülről a szocialisták nyomása enyhült, így a mieink virulenciája is csökkenni fog. Talán ez fogja megteremteni a koncentrációt és így a béketárgyalások (?) lehetőségét. Most jön majd a szenvedések mértékének igazi bemutatása. Azt nem csodálom, hogy a multak után Magyarország nem kezesbárány, de még sem kellett volna a mostani válság során minden organikus gyengeségünket és hibánkat az ellenség előtt ad oculos bebizonyítani. Ezt egy kis önszeretettel és józan ésszel elkerülhettük volna. Így még nem is sajnálnak a hatalmasok. Pedig mit szenvedtünk! Roppant mérvű kifosztásunkat jelzi, hogy az oláhok állítólag csak ekét 11.000 vasúti kocsira valót vittek el. A rablásban és lopásban felülmúlhatatlanok”

November 23-án: „A békedelegáció Apponyi elnöklete alatt ki van jelölve. Ropogni fognak csontjaink, vacogni fogaink és lázongni vérünk, ha a kegyetlen és esztelen békefeltételeket (?) közlik velünk. Úgy hallom, hogy Oroszországban egy font hús ára 400 rubel, egy font cukoré 1500, egy öltözet ruháé 20.000. Ezen az úton indultunk meg mi is.”

Az Akadémia november 24-én délután a Magyar Földhitelintézet tanácstermében, ahol még tudnak fűteni, tartotta meg első purifikáló összes ülését. Ott előterjesztették a kiküldött bizottság javaslatát arra nézve, hogy mely tagjait kell a kommunizmus ideje alatt tanúsított viselkedésök miatt kizárni, vagy megróni. A formalizmus miatt semmiféle végleges eredményre nem jutottunk, kivéve, hogy Alexander Bernát elveszte rendes tagságát. A kvalifikáló többséget nem lehetett oly alakok ellen megteremteni, akiket az abszolút többség kizárni óhajtott. Ez az ülés sok ízetlenséggel végződött. Leverten jöttem haza. Így nem építjük ki rombadólt hazánkat.”

November 25-én írom: „Magukat beavatottaknak hívó emberek biztatnak, hogy területi veszteségünk nem lesz oly nagy, mint hittük. Én ma is pesszimista vagyok. Megkaptam az oláhok birtokfelosztási törvényjavaslatát. Eszerint a megszállott területen nem marad magyar nagy- és középbirtok. De úgy hallom, hogy a bojárók ellenzik annak elfogadását. Hódít a gondolat, hogy nemzeti királyságot kell teremtenünk. Én is pártolom, de ennél csaknem fontosabb a zsidóság visszaszorítása, mely nélkül nincs jövőnk.

De annak munka révén kell történni; az erőszak mitsem használ, sőt árt.

November 26-án: „Gyönyörű volt Berzeviczy Albert felköszöntője Horthyra a Nemzeti Kaszinóban. Jól írta le a helyzetet és jól jellemezte a hős fővezért. Apponyi nyílt levele jászberényi választóihoz találó. Ő is remekül ír és beszél. Jó, hogy nem lett miniszterelnök, hanem a békedelegáció feje. Huszár Károly kormányelnök helyesen mondja, hogy kulturái törekvéseink fontosak az összes, tehát a tőlünk erőszakkal elválasztott magyarok szempontjából is. Van miért törődnünk és dolgoznunk! Vonzóvá kell tenni a magyar közművelődést. Rengeteg a teendő fiatalnak és vénnek. Míg élek, én a jutalom és elismerés kilátása nélkül annak akarok szolgálni teljes erőmmel.”

Most foglalkozom a múlt évi jövedelem bevallásával. Csupa illuzórikus tétel. Földünk, szőlőnk okkupálva, papírjaink semmit sem hoznak, készpénzjövödelmem egyrésze a fizetéképtelen államtól, másrésze ingadozó vállalatoktól származik, felszerelésünk az oláhok hatalmában, egy része már el is rabolva. Csupaszon jöttem a világra, valószínűleg úgy is fogok elmenni – még holtom előtt. De nem hagyom magamat, sőt ezentúl senki reménykedését sem rontom, ha azt nem bírom is osztani. Hadd legyen nekik legalább egy ideig vigaszuk! Eszembe jut az ártatlanul halálra ítélt Argyll herceg esete Skóciában, aki kivégeztetése előtt, hogy bátran menjen a vérpadra, még jól ebédelt és sziesztázott is. Ezt feladója látta és a lelkiismereti furdalás e nyugodtság láttára nagyon megkínozta őt.”

November 28.: „Megszerzem az általam meglehetősen értett tót lapokat. Azt látom, hogy most már még azok sem nagyon magyarellenesek, akik idáig ellenünk voltak. Gazdasági helyzetünk borzasztó körvonalai mind jobban kiemelkednek előttem. Nagyon ínséges idők elé megyünk. Én ez áldott földön már csak kínlódást fogok látni és érezni, de „et si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae”. Hallom, hogy vidékünkön sokan még szántóföldjeiket sem vethetik be. Erdélyben és a megszállott területeken mindenütt folyik fajunk irtása. Mindig ettől félttem. Kolozsvár kínoztatása még nagyobb, mint Aradé és Temesváré, ahová a magyar-ellenes német mozgalmat koncentrálták. Kassa is sokat szenved. A bevonuló cseh és francia katonaságot a nők gyászruhában fogadták. A francia tábornok szíve megesett rajtok és azt mondta vigasztalásul, hogy Kassa nagyobb emporium lesz, mint aminő valaha volt. De ez a hazafias magyar nők fájdmájára persze nem ír.”

November 30-án írák „A Szabad Liceum-bizottság a középiskolai tanárok olyirányú képzésének kérdésével foglalkozott, mely a közgazdaságtan és a szociálpolitika tanítására képesítené őket a VII. és VIII. osztályban. Berzeviczy Albert elnökölt és Imre

Sándor államtitkár előadta a kormány ebbeli törekvéseit s azon célból kifejezett kívánságait. Mindnyájan beszéltek, én is behatóan hozzászóltam a kérdéshez. E bizottság elnöksége azután reám ruháztatott és én fogom annak munkálatait irányítani és vezetni. Erre kötelességszerűen készséggel vállalkoztam.

Ügy hallom, hogy területi engedményeket az ántánt-tól nem kapunk, de annak körében elterjedt az a nézet, hogy velünk igazságtalanság történt. Mostanság vajmi kevés hasznunk lesz belőle! A pozsonyi és kolozsvári menekült egyetemi tanárok Budán akarják előadásaikat tartani. Nem akarnak Szegedre menni, mely pedig az egyetemnek és nekik minden támogatást megígért. Nálunk is kezd az emigránsok mentalitása kialakulni. Ezalatt a szocialisták izgatják a bányamunkásokat és terjesztik a kommunista eszméket. Egy letartóztatott főkontató azt vallotta, hogy őt Ózdra és Királdia a budapesti pártvezetőség küldte ki röpiratokkal, hogy a munkásokat visszatereljük az elhagyott szocialista-kommunista irányba. Megjelenik a felvidéki magyarság segítségkiáltása, mely kínjaikat szívzaggatóan ecseteli. Megjelenik az új nemzetiségi törvény (rendelet) is, mely Bábelt csinál az országból. A nemzetiségi kérdéstől tehát nem szabadulunk. Lerongyolódott katonáinknak ruhát kérnek a rongyos társadalomtól. Budapesten az erdélyi menekültek segítő hivatala alakul meg, mert azok és az otthonmaradottak szenvedései irtóztatók. A szénhiány miatt megálltak a villamosok. A novemberi hírlapokban pedig állandó rovatok: a „koncentráció nehézségei” és „a terroristák a bíróság előtt”. Végre 25-én megalakult a Huszár-kormány és 26-án az ántánt elismerte azt.

December hó folyama nem volt már oly gazdag eseményekben, mint az előző, de azért sok életbevágó mozzanat történt az alatt is. A hónap első napjaiban írom, hogy a középiskolai tanárok részére tartandó szociálpolitikai előadások elkészítésének gondja egészen rám hárul, mivel Berzeviczy Albert sárosi birtokára utazik, hogy az abszolutizmusról tolla alatt lévő nagy történeti művét befejezze. Jól tették volna a világbékét megteremteni akaró hatalmas emberek is, ha szétnéztek volna feladataik megoldása előtt az emberiség történetének lapjain. Sok hibától megóvták volna magukat és a világot.

December 2-án a délutáni órákban most már egyszerű szótöbbséggel kizárták az Akadémiából Alexander Bernátot, Asbóth Oszkárt, Éber Lászlót és Lendl Adolfot, mivel nem tanúsítottak elég ellenálló képességet a bolsevizmussal szemben. Csakugyan nem voltak odavalók, ahol a nemzet nagy létérdeke forgott kockán, bármily ügyesek és szakszerűen tanultak voltak is különben. Egy-
pár ilyen ügyet függőben hagytak, egypárt pedig elejtettek. Beszélgettem a Központi Statisztikai Hivatal főnökével: Buday László-

val. Nézete szerint a megmaradt Magyarországnak nem lesz több lakosa hét milliónál. A lekapcsolt részekben irtani fogják a magyarságot, nehogy e részeket elveszítsék. Azért nekünk szívós nemzeti érzésük és életképességük fokozására mindent el kell követni, mert az irredentista mozgalom kilátástalan lesz, ha ott nem lesz többé elég magyar. Most csak aprólékosabb területi kiigazításra van kilátás. Keservesen rosszul állunk. Micsoda erőfeszítésekre kell készülnünk? Mindenünk kockán áll. Vége nem lesz a kockarázás kínjainak. Felmentem Teleki Pál grófhoz, aki nemsokára kimegy mint béke delegátus Parisba. Nem beszélhettem vele, mivel távol volt a fővárostól. Írásban nyújtom be neki mondanivalómat arról, amit a mi határvonalunkon visszakaphatónak hiszek.

December 5-én ezt írom naplómba: „Végső reményem az volt, hogy a magyarságot még életemben a lábbadozás útján láthassam; de íme, ez is tündezik. Oly züllöttek viszonyaink, hogy kezdek a belső nemes erjedéstől mostanában nem sokat várni. Magámdolgaink is válságosak. Lökösháza éppen a demarkációs vonalon, Magyarád azon túl fekszik. Az oláhoktól csak rosszat, az ántánt-tól semmit, vagy kevés jót várhatunk, magunk pedig saját testünket marcangoljuk. Honnan jöjjön hát a kedvező fordulat? Nem vagyok pesszimista, nem is akarok az lenni, mert a pesszimizmus betegség, de optimista sem tudok lenni, hiszen annak nincs semmi alapja. Rajtunk csak valamely csoda segíthet! De van-e ilyen? Csupán kedvező világhelyzet állhat be, de annak hasznát egyedül akkor veheti a nemzet, ha arra való lesz. De lesz-e? Jó barátomat, Entz Gézát 77 éves korában elvitte a halál. Neki ez állapotok már nem okoznak gondot.

A politikai téren a közvéleményt ezidőtájt a horvátoknak az a tőlünk való elszakadás után ért nagy csalódása és az a kérdés foglalkoztatta, hogy kik mozgatták a magyar politikát az oláh megszállás alatt. A lapok írták, hogy Bratianunak voltak percei, melyekben állítólag – erdélyi magyar nagybirtokosokra (?) támaszkodva – a román-magyar perszonális uniónak az álma is felmerült előtte. Így nyilatkozott a volt bukovinai Reichsrat, Isopescul Grecul is. Valami ilyenfélét itt is emlegettek, de korábban. Hanem ez halva született gondolat volt. A két leghalálosabb ellenség a barátság keretében, micsoda eszme ez? Csodálatos, hogy ez éppen akkor merült fel, midőn az oláhok példátlan alapossággal kifosztották mezőgazdaságunkat és iparunkat. Egy összeállítás láttam, mely a budapesti gyárakból elvitt gépek, készárúk és anyagok értékét sok milliárddal mutatta ki. A gépipar szenvedett legtöbbit, azután jött a bőr- és textilipar. A vegyészeti gyárak közül azokat szemelték ki, amelyek gyógyszereket állítottak elő. A rekvirálás minden rendszer nélkül történt. A győri ágyúgyárból elszállított anyag az onnan elvitt gépekkel együtt körülbelül 1000

vagont foglalt el. Az oláhok mintegy 30.000 vasúti kocsit vittek el, melyek közül 16.000 ipari áruval volt megrakva. Hol marad azonkívül a mezőgazdaság kára?

Ezidőben emellett leginkább a terroristák bűnügyei foglalkoztatták a közönséget. A Lenin-fiúk bűnpöre vérfagyoló jelenetekről vonta le a leplet. Csak most látták az emberek, hogy minő veszélyben forogtak egy harmadév tartama alatt. A Dobsa László, Hollánok és más ártatlan és derék magyarok kegyetlen kivégzésének részletei mindenfelé borzalmat keltettek. Nekem nem sok időm maradt arra, hogy tünődjem felettük, mert ismét sok dologgal voltam elfoglalva. Azon dolgoztam, hogy a mezőgazdasági és az egyéb munkások közvetítése bizonyos egységesebb rendszerrel menjen végbe. Azután az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben előadtam az ennek elnöke által érvényesítendő konkrét kívánásokat a béke delegáció számára. Ezek mentesek valának minden illúziótól. Azokat írásba foglalva is átnyújtám gróf Somssich Lászlónak.

December 7-iki naplómban ezek olvashatók: „Délelőtt az OMGE népes, de csak formális közgyűlésének alkalmát felhasználván, meginterjúvoltam Wekerlét. Kérdéseimre félóráig igen szívesen és tüzetesen válaszolt. A múlt (1918) év októberi eseményeket éles világitásba helyezte. Erről behatóbb jegyzeteim vannak, melyeket ez emlékirataim során már felhasználtam. Persze másokkal is bőven cseréltem eszmét a helyzetről. Elmondtam sokaknak abbéli nézeteimet, hogy az oláhok, csehek és rácok erőszakoskodásai meggyőződésem szerint az ántánt, főleg a franciák jóváhagyásával történnek. Tönkre akarnak bennünket tenni örökre, hogy sohase lehessünk a németek támogatói. Épp oly rosszak tehát, mint voltak a tatárok és a törökök. Az oláhok nem csupán hírvágyból rabolnak és pusztítanak, hanem politikából is. Ezt a francia határozottan j őszemmel nézi. Az angol pedig nem bánja, ha az egész nem angol-szász emberiség nyomorult függő helyzetbe kerül is vele szemben. Ennek nincs más vezércsillaga, csak saját faji és üzleti érdeke. Csupa „Cant”. Sajnálom azokat, akik még most is illúzióban élnek vele szemben”.

A következő napi feljegyzésben ez áll: „Az emberek mulatásvágya megfékezhetetlen. Nekem az ilyesmihez nincs kedvem és lelkem. De én persze már öreg vagyok. Darányi néhány részletet mondott el fogsága élményeiből. Amerika válni készül az antanttól. Wilsonot otthon dezavualják. Paralitikus is. Mindezt megérdemelte. Nagy bűnös”. Megjegyzéseimet pótlólag illusztrálja Bandholtz H. H.-nak, az Északamerikai Egyesült Államok tábornokának a magyar miniszterelnökhöz intézett távirata, melyben az ántánt megbízásából felszólítja a magyar kormányt, hogy Clark információi alapján elhatározatván a béke velünk, minél előbb

küldje el a magyar megbízottakat Neuillybe (Chateau de Madrid) kellő meghatalmazással. Arra persze igenlő választ kapott. De a magyar kormány egy másik iratában tudatja, hogy az oláh, rác és cseh csapatok garázdálkodásai folytán levertség, sőt kétségbeesés vett erőt Magyarországon. Az ország nagy területei még idegen megszállás alatt szenvednek. Ez ellen hathatós intézkedéseket kér. De ellentét keletkezett a kormányban, mert Friedrich István és társai sehogy sem tudtak annak újabb megalakulásába belenyugodni. Darányi szerint állapotunk olyan, mint a háború elején volt azé a katonatiszté, aki kezét és lábát a csatában elvesztvén, a kórházban őt meglátogató Ferenc József császár- és királynak abbéli felszólalására, hogy kérjen valamit s hacsak lehetséges, kérélmé teljesülni fog, azt felelte: „Felső, lövessen engem föbe”. Erre az agg uralkodó idegsokkot kapott, úgy, hogy azután nem engedték meg neki többé orvosai, hogy kórházat látogasson.

„E hó 6-án megalakult a Nemzeti Középpárt, mely nem más, mint a másodszor is öngyilkossá lett liberális, utóbb munkapárt. Példátlanok ennek a politikai formációi. Bebonyítá, hogy valaki megölheti magát és mégis feltámadhat. Ha annak volt hivatása, minek oszlott fel először is, másodszor is. Ha pedig nem volt, mire való ez az új életre (azt hiszem látszólagos életre) való galvanizálása! Csak egy oka lehet ennek: még mindig nagy szüksége van ennek a boldogtalan országnak a pártok szaporodására. Érdekes volt Hegedűs Lóránt magyarázata, mely szerint ő az Országos Nemzeti Pártban amannak a megalakulása után is bennmaradt, mert még egyszer meg akarja kísérlni, hogy létrehozza a fúziót aközött és munkapárti barátai között.”

December 11-iki naplóból ezt idézem: „Korán keltünk s reggel már nyolckor gyalog mentünk fel a várba, mert az volt a megállapodás; Apponyiékhoz sem kocsit, sem villamost nem kaptunk. Sajnos, így is elkéstem, mívelt Alberttel 9 után találkoztam Budán, amint hivatalába ment a Nemzeti Palotának nevezett várkastélyba, hogy a béketárgyalásra készüljön embereivel. Sajnálta, hogy most már csak karácsony után találkozhatunk. Irataimat részére (egy angolt és egy magyart) Lenke adta át a grófnénak, aki haragudott a portásra, mert nem jelentette telefonon történt kérdésünket. Otthon azután sok folyó ügy foglalt el az íróasztalnál, továbbá a személyes látogatások és telefonálások során”.

December 12-én írom: „24 kommunista főkontatót ítélte el a törvényszék, közülök 14-et halálra. Az ántánt rosszakaratának bizonyítékaival lépten-nyomon találkozunk. Amerika megbízottai elhagyták Párizst, Clemenceau pedig Londonba megy az ántánt cordiale-t szorosabbra fűzni, – ha lehet. Oláh-és Rácország aláírták a Németországgal kötött békeszerződést. E kedves szövetségeseket becézik és minket lefegyverezve kiszolgáltatnak nekik.

Amit elkövetnek, közönséges rablóvilkosság, mert a megélhetés feltételeinek elvonása már nem lehet a politikai raison diktátuma. Módszerük barbár és túlzásai folytán nekik is kárhozatos”. Jól írta meg ezt Keynes cambridgei egyetemi tanár a világháború gazdasági következményeit fejtegető szenzációs munkájában. Ő, mint az angol kormány pénzügyi szakértője volt jelen, de megundorodván a béketárgyalásokon észlelt helytelenségek tömegétől, onnan visszavonult.

Megállapítja, hogy az európai kontinens tulajdonkép oly egységes valami, amellyel szemben Anglia idegen és viszont. A kontinens a háború előtt boldog korszakot élt, melyben a gazdasági élet fejlődésének bekövetkező sötét kilátásairól megfeledkezett. A világháború előtt a népesség nagyobb része igen sokat dolgozott, voltaképp azonban túrhető s nagyban véve elégedett életet folytatott, de az ellentétek kiélesedése és a malthusi népesedési törvény érvényesülése is tovább haladt a maga útján. A közép- és felső osztályok valóságos arkádiai életet folytattak. De úgy az osztályok, mint a nagy mértékben szaporodó népek ellentétei folyton dagadtak, emelkedtek. A világháború nélkül azonban utat, módot és eszközöket lehetett volna találni azok valamelyes kiegyenlítésére. De az egyes főbb hatalmak belső viszonyai kiváltották az erőszakos összeütközést. A társadalmak lélektani állapota is lehetővé tette ezt. A vezető elemek nem voltak elég okosak és morálisok. Előnyös helyzetüket egyoldalúan használták ki. A csalásról lehullott a lepel, mire az eddig aránylag mégis csak nélkülöző osztályok nem voltak hajlandók tovább tűrni. A háború alapjaiban rázta meg ezt a rendszert és ezzel veszélybe juttatta Európa életét. A kontinens nagy része beteg volt, lakossága nagyobb, mint az élet lehetősége. Szervezete rombadőlt, közlekedési rendszere megszakadt, élelmiszer forrásai rettenetesen elapadtak. A békekonferencia feladata volt, hogy rendet teremtsen és igazságot szolgáltatson, helyre^ állítsa az élet lehetőségeit és bekötözze a sebeket. Ezt a győzők becsülete és érdeke egyaránt kívánta volna. Ehelyett a győzők egyoldalúan kizsákmányolták pillanatnyilag kedvező helyzetüket.

Keynes könyve betekintést enged a békeszerződés készítésének boszorkányműhájába. Leleplezi azt a tényt, hogy alkotói semmiképp sem álltak feladatuk magaslatán. Elveszték a részletekben, melyek felett nem volt domináló tudásuk, sőt tudatlanságuk – különösen a reánk vonatkozó – vérfagyaláló a maga lelkiismeretlenségében. Wilson vak, siket, hiú, gyöngye, gondolatszegény alak, akinek nehézsége lemaradt Clemenceau macacosságával és

Lloyd George fűrge észjárásával szemben. Neki így szükségkép a rövidebbet kellett húznia. 14 pontjából egyet sem tudott érvényre emelni. Nagyhangú és főségeseknek látszó szózataival ámulatba ejtő az egész világot. Érthetetlen, hogy ilyen szólamokkal háborúba tudta vinni Amerikát. De nem is azokkal vitte bele, hanem azért, mivel az antantnak korábban drágán és bőven szállító municiógyárosok tovább akarták húzni nagy nyereségeiket. Állítólag, ha ő maga nem is, de családja és környezete 170 millió dollárt nyert a háborús érték hullámmásztól. Csak a mi embereink és a német diplomataik ültek fel neki. Anglia a maga önzésével, Franciaország a maga hisztériájával nem vették komolyan az ő 14 pontját, amelyekhez hasonló elvek alapján békét sohasem tárgyaltak. Igaza volt egy magyar publicistának, hogy a központi hatalmak a wilsoni elvek elfogadásával tették le – úgyszólván föltétlenül – a fegyvert. Azokat nekik sem lett volna szabad alapul elfogadniuk. Clemenceau volt a legkülönb tagja a konferenciának. Ő jól tudta, hogy mit érnek társai. Csak neki voltak eszméi. Mindegyik csak fordításból ismerte a többiek beszédeit, egyedül ő tudott két nyelven. Orlando és Wilson nem is tudtak beszélni egymással, mivel az angolul, ez pedig franciául nem tudott. E békeokmány szégyene a civilizált világnak. A központi hatalmak letették a fegyvert az igazságos és méltányosnak remélt békeért. Wilson jött, de a bizalomnak nem felelt meg. Mi volt oka: gyöngeség-e vagy árulás? Mind a kettő: a szfinksz gyarló halandónak bizonyult, a szövetségesek pedig visszaéltek a magát megadó ellenség védtelenségével. Ez juttatta a műveltnek mondott világot abba a kétségbeejtő helyzetbe, ahonnan vajmi nehezen fog kivánszorogni.

December 13-án az Urániában meghallgattam Haller István miniszter bevezető beszédét és Imre Sándor értekezését a nemzeti önismeretről. Ezekkel nyitották meg az előkészítő után a honismertető tanfolyamot, melyet sok napon át jeles tudósaink tartottak. Ezután következik majd a középiskolai képzés a közgazdaságtanból, melyet még aznap kezdtünk előkészíteni elég nagy apparátussal. Én e célra már 1911-ben írtam egy 80 lapra terjedő módszertant, mely most is használható. Ennek nem vették elég jól hasznát. Azt tudatlanságukban a tanítóképzők előadói kézikönyvnek használták. Bizony kevés dolgot voltunk képesek jól felhasználni.

A következő nap, december 14-e, nagyon érdekes. Délután angol előadásokat tartottak az Országos Kaszinóban, ahol József kir. herceg és Horthy Miklós fővezér is megjelentek családjakkal. Utána tea. Ennek során alkalmam volt mind a kettővel hosszasan beszélgetni. A kir. herceg abbéli bizalmának adott kifejezést, hogy egy év alatt visszakapjuk régi határainkat. Persze, megjegyezte, hogy erre neki adatszerű pozitív alapja nincs. Horthy pedig azt mondta, hogy „akármilyenek most azok a demarkációs

vonalak, majd megbolygatjuk őket”. Jaley, a Ferenc csatornának angol igazgatója, szintén bizakodóan nyilatkozott előttem. Kétkedve fogadtam mindezt, a mások bizakodásának pedig általok kimutatott alapját éppen ellenkező természetűnek találtam.

December 15-én írom: „A koncentráció bomladozik az antantnál és nálunk. Clemenceau Londonba utazott, mivel Amerika nem akar az európai koncert részese lenni. Nálunk a visszavonás tovább tart. A szocialisták védik a kommunistákat, akiket itt internáltak. Emiatt a kormány bomladozik. Peyer Károly (akit melleleg szólva, mint említtem, én hallottam beszélni a szovjet-tanács ülésén a képviselőházban) és Bárczy István igazságügy-miniszter kilépésükkel fenyegetődznek. Az arisztokrácia egy része folyton kompromittálja a régi kurzust. A zsidók bomlasztóan hatnak. Az oláh, cseh és rác szívja vérünket. Senki sem dolgozik, mindenki csak politizál. Emellett éhínség elé nézünk. Meg lehet-e ily körülmények közt menteni a magyarságot?”

Másnap délelőtt komoly feladatok oldozgatásával töltöm az időt. Délután erdélyi hölgyek jönnek hozzánk, akik esetelik az erdélyi ismerősök rémítő helyzetét. A birtokokat a nép mindenütt fel akarja osztani, a vidéken tartózkodni veszélyes, a városokból pedig az oláhok kiűzik és üldözik a magyar értelmiséget. Mindenki Budapestre akar menekülni, ahol máris rémítő hiány van lakásban és élelmiszerekben”.

December 17-én írom: „Az emberek roppant hosszú sorban állanak minden szén- és fakereskedés, minden szatócsbolt előtt, a leggyakrabban hiába. Nagy a nyomor. Százerek betegszenek meg az ellátás hiánya vagy fogyatékosága miatt. Amerika teljesen visszavonult az antanttól, Anglia és Franciaország szorosabb szövetsége pedig, ha nem csalják meg egymást? reánk nézve csak rossz következményekkel járhat. Németországot elzárják a tenger-től és a Kelettől. Minket is körülzárolnak gazdaságilag, politikailag és katonailag. Ez a gyűrű idővel majd felbomlik, de azt erőben mégis kellene élnünk! Báró Korányi Frigyes pénzügyminiszter Komáromban tartott beszéde minden jóakaró és kortesízü biztatásai mellett sem megnyugtató e részben. Azt mondja, kötelezettségeinket a legnagyobb nélkülözések árán is teljesíteni kell, hogy az állam hitele helyreálljon. Az állam most a legrettenetesebb pénzzavarral küzd ugyan, ha azonban józanul gazdálkodunk, szilárd alapja lesz egész közgazdaságunknak. Ez csak olyan Ígérgetés, mint amelyet Reventlow tett nekünk, hogy ha a józanság útján haladunk, biztos a siker. Különben ő elárulja, hogy Németországban nagyon neheztelnek ránk Mackensen internálása miatt, s újra tudatára jöttek annak, hogy mi a németeket soha sem igen szerettük. Hát ime, nekünk ma sehol sincsenek barátaink! Ismétlem: minő politika volt az, mely idevezetett? Ne csodálkozzunk, ha rólunk most

minden rosszat elhisznek. Így elhiszik azt, hogy itt fehér terror uralkodik. Kecskeméten népítélet volt. (Héjjas-különítmény.) Ezen nem lehet csodálkozni. Rubinek Gyula erről így nyilatkozott: „Csaknem természetes, hogy az ellenséges megszállás alól felszabadult vidékeken ilyesmik előfordulnak.” Hiszen a megszálló csapatok védelme alatt egyesek olyan szentelenül viselkedtek, hogy az oláhokat pénzelték, visszatartották és ezzel meghosszabbították a megszállás keserves idejét, a megszálló csapatok pedig (viszonzásul) a kommunizmusban bűnösöknek védelmet nyújtottak”.

A Felvidéki Közművelődési Egyesület volt főtitkára, Clair Vilmos, aki propagandáját most is folytatja, felvilágosítást ad nekem az ottani állapotokról. Szerinte a tótok hangulata nagyon megváltozott irányunkban. Én azt jegyeztem meg erre: „Ők tót autonómiát akarnak, amit ha a csehektől megkapnak, megint ellenünk fordulnak, ha pedig valaha hozzánk kerülnek vissza, oly önállóságot fognak követelni, mely nem erősít, csak gyöngíthet bennünket”. Háborús hírek is keringtek. Én nem hiszek bennük, habár az Országos Kaszinóban hallottak némi alapul szolgálhatnának erre. Én azonban ma semmiféle hadakozást nem óhajtok még az ántánt bomladozása (nem felbomlása) esetén sem, amiben szintén nem hiszek, mert az erőfeszítések túlságosan nagyok lennének. Igaz, hogy ha feldarabolva maradunk, úgy sem élhetünk meg. Erőgyűjtés mindenkép: szerintem ez a helyes jelszó”.

December 20-án írom: „Az Urániában ma Magyarország bányászatának és közlekedési hálózatának ismertetését hallgattam meg. Minden hazánk egységes voltát bizonyítja és ezt tették most rövidlátó, önző hatalmasok és rablótermészetű inferior népek tönkre. Ki és mikor fogja azt ismét helyreállítani? A magyar nemzet késő ivadékai is átkozni fogják az utolsó negyven év politikusait és úgynevezett értelmiségét, mely őket és uralmukat támogatta. Nekem kevés részem van e rontásban, annál több a romlásban, mely által én is szenvedek. Egy haldokló nemzet tagja vagyok és vele haldoklóm én is. Nálam ez a természet rendje, azért belenyugszom; de a magyar nemzetnél, mely nem beteg és Széchenyi szerint nem is vén, mert megújódott, nem az. Őt a mulasztásokkal és cselekedetekkel meggyilkolták. Egy ötvenéves szép álomnak, a magyar állameszme diadalának vége lett. Én azt végig éltem, de már két évtized óta láttam (és remegtem miattok) a keserű valóságra ébredés csalhatatlan előjeleit.

Cholnoky Jenőnek Arad megye határainak korrektúrája tárgyában hosszabb iratot adtam át. Mentsük, ami még menthető. Mindennap halálesetek hírért kapom ismerős családok köréből. Egyre ismétlem: „pusztulunk, veszünk, mint oldott kéve hull szét nemzetünk.” Házi nyomorúságaink leírását mellőzve, csak a közérdekű dolgokat közlöm. December 22-én azt hallottam, hogy az

oláhok elvesztették az ántánt jóakarátát. Clark állítólag azt mondta, hogy most csak írjuk alá a békeszerződést, az angolok azután hozzásegítenek az integritáshoz. Furcsa! Lehet-e az ily ígéretben bízni? Csupa hamisság a nagyvilág! Szép kultúra! De Cholnokyval is beszéltem, aki akként vélekedik, hogy úgyis össz-dől az egész feldarabolási terv. Én félek, hogy addig minket teljesen tönkretesznek. Tőle hallám, hogy Apáthy Istvánt Nagyszébenben internálva tartják, habár szívbajban szenved. Szerinte sokat ártott a magyarságnak, különösen az erdélyinek, amely nem is nagyon szereti. Azt én is megállapíthatom, hogy mindig kacérkodott Jásziékkal, akkor is, midőn a Magyar Társadalomtudományi Egyesületben velünk dolgozott. Emiatt én szemrehányást is tettem neki egypárszor. Azonban ez nála csak tudományos tévedés volt, míg ellenben hűsége a magyarsághoz kétségtelen. Annak lett a vér-tanuja.

A karácsony estét családi körben töltöttük az én rokonaimnál. Testvéremmel a helyzetről és a múltról beszélgettünk jó sokáig. Családunk és körünk tagjai közül már csak ketten élünk. Minő változás! Egészen más emberek és viszonyok. Ezek is súlyosak valának gyermekkorunkban, de mégis hasonlíthatlanul boldogabbak. Azt hallottam, hogy Apponyi megírta emlékeit. Nagyon pesszimiztikusan fogja fel a helyzetet. Kilátásaink a béketárgyalásokon sötétek. A jövő bizonytalan. Nem lehetetlen, hogy az oláhok elparcellázzák a mi birtokunkat is és majd tíz évre vinkulált rossz érték-papírokkal fizetnek ki, ami csaknem egyértelmű az elkobzással. Reám nézve is minden bizonytalan, csak egy nem: megmaradásom a becsület és kötelesség útján. A rokon társaságban töltött ünnepek után, vagy alatt, úgy látszik jól meghültem. Ebből később nagy bajom lett. Egyelőre minden közügy iránt melegen érdeklődtem. December 27-én írom: „A nap főeseménye a Horthy és a kormány tagjai ellen december 15-én roppant arányúnak tervezett merénylet kikaparása és megghiúsítása. A Gellért-szállót, ahol a fővezér családjával együtt lakott, az Operaházat, mikor tele lett volna, a miniszterelnöki palotát, mikor ott minisztertanácsot tartottak, ekrazittal fel akarták robbantani. Sok merénylőt, köztük bolsevikokat, elfogtak, akik már vallottak. A szálak a szociáldemokráciához, de Károlyi Mihályhoz is vezettek. Ezt tartják az értelmi szerzőnek. Most még csak a kommunistákat lesújtó 9 ítéletet hirdették ki, a közönség elégedetlen a lassú ítélkezéssel. A párizsi béketárgyalás ideje hír szerint 6 hétre fog terjedni. Arra ugyan nincs kilátás, hogy delegátusaink személyesen tanácskozhassanak, de sok gazdasági természetű kérdés beszélendő meg és a magyarok sok kiváló szakembert és sok nagy kész és készülöben levő munkálatot visznek magukkal. A közvéleményt a merénylet híre foglalkoztatja. Az ügy a katonai bíróság elé tartozik. Általános a gyors

eljárás követelése. Láthatja a világ, hogy mi nem járhatunk el a felforgató elemekkel kíméletesen. A szociáldemokrácia halálosan kompromittálta magát. Maradhat-e a kormányban?

Az év utolsó napjait lázasan ágyba töltém és minden komoly érdeklődésem a közügyek iránt lehetetlen volt. Pedig az oláhországi kormányválság, a kommunisták bűnpöre, a tótok csehellenes mozgalmi, Németalföld lelkes részvéte Magyarország iránt, Lloyd George nyilatkozata, mely szerint Anglia ragaszkodik a népszövetséghez, Pellett francia tábornok beszéde a magyar veszedelem ellen, az oláhországi kisebbségek védelméről szóló s elítélő kijelentés egy követ részéről és sok fontos felmerült eszme bő anyagot nyújtott volna a gondolkozásra és a magamban való alapos feldolgozásra. Az év utolsó napjain még valamennyire érdekelték ezek.

Az újév napján, nehogy – a babona szerint – az egész évben ágyhoz legyek kötve, fel is keltem, mert némi csökkenést mutatott lázmérem. Pedig rosszul tevém, mert másnap sokkal nagyobb lázzal vissza kellett feküdnöm az ágyba, melyet azután hetekig nyomtam. Erős spanyol influenza fejlődött ki bennem. 1920. évi január hó 1-én naplóm így szól: „Ámbár érzem, hogy subfebrilis állapotban vagyok, összeszedtem erőmet és felkeltem. A napi események csak tompán hatnak reám, mivel közérzésem nem a legjobb. Leginkább a magyar békedelegációnak Párizsba való készülődése érdekelt. Bizom abban, hogy gróf Apponyi Albert és társai, Popovics Sándor, gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, gróf Somssich László és báró Lers Vilmos államtitkár helyt fognak állani. Mindenkép jól fel vannak készülve, de a visszautasítás ércfalával fognak szemben állani. Az ő maguktartásától a nemzet hangulatára nézve minden esetre sok függ. Az Ég áldását kérem én is működésükre. Ennek a mozzanatnak nyomása alatt élünk, mi itthon legalább teljesen beleolvadtunk a nemzeti élet vergődésébe”.

Bejegyzéseim ezután egész januárius 5-éig szünetelnek, midőn felemlítem, hogy „ma indult el Párizsba Apponyi és a magyar békedelegáció. „Megható volt a búcsú, melyben a kormány és a Területvédő Liga nevében Raffay Sándor evangélikus püspök részesítették. Apponyi méltóságteljesen és kellő nemzeti önérzettel válaszolt. Remek rövid szónoklata történeti okmány. Mindezt csak felolvasták nekem, aki lázban égtem, de bensőleg részt vettem a nemzeti élete mozzanatában. Legjobban megragadta figyelmemet az a passzus, melyben kiemeli, hogy a nemzet sorsa nem ennél a békekötésnél fog eldőlni, bármi legyen annak eredménye. Egytől nem foszthatnak meg bennünket: az élethez való ezer éven át kipróbált törhetetlen akarattól. Az, hogy a Budapesten átutazó Franchet d'Esperay mit beszélt itt, valójában nem érdekelt, mivel szenvelgett jóakarátában nem tudtam bízni”.

Azután csak 10-én jelzem, hogy lázmentesen, de nagyon gyöngén felkeltem; időközben csak a láz fokait írták be naplómba, mely január 15-éig egészen üres. Betegségem alapját valószínűleg az Urániában szereztem, ahol a Szabad Líceum égisze alatt tartott honismertető előadások nagy részét fületlen helyiségben hallgattam végig. Ennek dacára most nagyon fájlaltam, hogy azokra az előadásokra, melyekben a hazai nemzetiségi kisebbségekről volt szó, nem mehettem el. A körülöttem és a nagyvilágban történekről már jobban értesültem. Megkapott Ivánka István Hontmegyei hazafias földbirtokos és volt főispán öngyilkossága, melyet a nemzet sorsa feletti kétségbeesésében követett el. Mélyen fájlaltam, hogy egy jó magyarral kevesebb van megint, aki talán még tehetett volna annak becses szolgálatot. Ellenben nem hatott meg, csak érdekelt az a hír, mely szerint Wilsont erős szélütés érte. Ő is nagyobb feladatra vállalkozott, mint amilyennek erői megfelelhettek. Különben nem igen sajnáltam.

Figyelemmel kísértem a választási mozgalmakat is, de bizony erősen csendült meg azok hallatára és láttára Bárd Miklós egyik költeményéből e két sor füleimben: „Leégtünk . . . Valljuk, hogy az Isten nem sújt, ha rá nagy oka nincsen”. De egypár kortesbeszéd megkapó volt. Prohászka Ottokár szavait, hogy „új (azaz igazi) nemzeti érzésre, új (azaz gyakorlati és őszinte) kereszténységre és új honfoglalásra van szükségünk”, kosoknak találtam. Ő a magyar királyságot, mint a nemzeti konszolidáció feltételét is helyesen hangsúlyozta: de az valóban és necsak névszerint legyen magyar. Az új Magyarország a párizsi lapok szerint 8 millió lakossal 77.000 négyzetkilométernél (324.000 helyett) nem lesz nagyobb; sok politikai tévedést és luxust alig engedhet meg magának. A Liberté szerint Magyarországnak tartózkodnia kell attól, hogy „szomszédai ellen aknamunkát folytasson”, vagyis integritására ne gondoljon többé soha.

Nem volt meglepő az a hír, hogy a szociáldemokraták kiléptek a koncentrációból. Ők nem vesznek részt a választásban sem, mert érzik a bolsevistákkal való fúziójuk ádáz következményeit, a magyar gyöngeségét. Persze mindezt másként okolták meg.

A hírlapok megkezdték a magyar békedelegáció jegyzékének ismertetését. Ezek elsejében kimutatja a delegáció Magyarország egységét geopolitikai szempontból. Gazdaságilag is ilyen ez az ország. Egy területe sem szakadt el, míg idegen csapatok be nem hatoltak ide. Ezek is csak a fegyverszüneti feltételek megszegésével tudtak helyi kormányzatokat létesíteni, melyeket nem a népakarat hozott létre. Egy pár túlzó vezetőtől eltekintve, a nemzetiségi többség soha sem akart elszakadni Magyarországtól. Soha sem törődhetik bele ebbe hazánk. A nemzetiségek megelégszenek

az autonómiával a velünk való politikai és közgazdasági egység keretében. Ausztria mindig a nemzetiségeket játszotta ki Magyarországgal szemben. A magyarság sokkal kevésbé vett részt a monarchia külügyeinek vezetésében, mint annak többi nemzetei. A boszniai okkupációt is akarata ellenére hozták létre. Nem volt magyar hadsereg sem. A vezetés mindig osztrákok, csehek és horvátok kezében volt. Berchtold gróf is cseh földesúr, aki nem tud folyékonyan magyarul, pedig dúsgazdag magyar örökösöt vett feleségül. Sem Magyarország, sem hivatalos képviselői nem kívánták a konfliktust Szerbiával. Népszavazást kérünk, de szabadot, mert meg vagyunk róla győződve, hogy a nemzetiségek nagy többsége nem akar elszakadni Magyarországtól. Ők maguk határozzanak egyéb-irántjövendő sorsukról. A nyelvi hasonlatosságokon kívül az emberi élet közösségeinek ezer más szálai vannak, melyeket nem szabad tekinteten kívül hagyni.

Mikor ezek megjelentek, akkor tartották a tót néppárt nagygyűlését, mely a népek lelkében élő örök isteni igazságosság törvényére hivatkozva, szabad népszavazást követelt. Ez időtájt a korona Svájcban egy centime-ot ért. E hó 17-én tudtuk meg, mert előtte való nap adták át a határozatot delegátusainknak, hogy Magyarország határa a Clemenceau-vonal. Az elszakított magyarok védelméről nincs gondoskodás. A békefeltételek híre mindenütt nagy megdöbbenést keltett, de csakhamar felülkerekedett a további fejlemények iránti bizakodás. Másnap megtudtuk, hogy mégis megengedték Apponyinak expozéja megtartását. Ebbeli feladatát oly fényesen oldotta meg, hogy kint általános bámulatot, itthon pedig a gyász közepett is oly hálás érzelmeket élesztett a szónok iránt, amilyent én itt soha sem tapasztaltam. Az egyhangúság e részben példátlanul teljes volt.²⁷⁾ Apponyi volta-kép vitát szeretett volna, de előadása megtartásának lehetőségét is köszönettel fogadja. Lényeges módosítások nélkül a békeszerződés tervezetét nem fogadhatja el. Ha csak a föltétlen elfogadás és a visszautasítás közt kellene választani, akkor az ország előtt csak az a kérdés áll, öngyilkos legyen-e, nehogy megöljék?” De reméljük, hogy Önöket meggyőzhetjük” – mondta. Közös terrénem kínálkozik, mely a nemzetközi igazságnak és a népek szabadságának a szövetségesek által hirdetett alapelve, valamint az állandó békéhez és az Európa újjáépítéséhez fűződő nagy érdeke. Mikor előadását le akarták angolra fordíttatni, ő maga angolul csodálatos könnyűséggel és szabatossággal adta azt elő és pedig úgy, hogy szakaszonként mondta el egész beszédét mind a két nyelven. Annak további folyama alatt kifejté, hogy Magyarországot legjobban sújtották, mert nemcsak területe kétharmadától fosztották meg, hanem a gazdasági felvirágzás minden lehetőségétől is. Ezt azután részletes adatokkal igen behatóan bizonyítja. Lloyd

George tudni akarta, hogy hol van hát az a 3½ millió magyar, akiket elszakítanak. Mire Apponyi megmutatta neki és az egész főtanácsnak Teleki mappáját.

Természetes, hogy Apponyi személyes óriási sikere itthon is nagy lelkesedést idézett elő, de az ország s fővárosa gyászba borult, mely ellen ő, mikor széleskörű nagy előkészület után fogadták, tiltakozott, mert a gyász ideje még nem érkezett el. Mindenfelé tiltakozó gyűléseket tartottak, melyeket a templomokban könyörgő isteni tiszteletek váltottak fel. Általános volt a meggyőződés, hogy Európán új betegség üt ki: a magyar kérdés és” hogy az egyetlen Elzász-Lotharingia helyett négyet teremtettek, Macedóniát pedig áttelepítették Európa középebe.

Néhány nap múlva Clemenceau a francia köztársasági elnökválasztáson megbukott, mire ő a miniszterelnökségről is lemondott, utóda Millerand lett, akivel én Svájcban sokszor találkoztam személyesen a munkásügyi nemzetközi gyűléseken. Apponyi óriási szónoki sikere után rögtön megindult az országnak testéből konkokat kapott államok aknamunkája hazánk ellen, s azok komolyan foglalkozni kezdtek egy védő szövetség létesítésével. Renner osztrák kancellár elég perfid módon azzal vádolt bennünket, hogy nem tudunk beletörődni a változhatatlanba s Magyarországot az összeomlás óta nehéz természetű szomszédja lett Ausztriának. Nekik a mi nemzetiségi politikánk nagy áldozatokba került, mert az általuk mindig kegyelt oláhokat és délszlávokat elidegenítette a Monarchiától. Most a dualizmus csődöt mondott: ezentúl mint jóbarátoknak kell egymás mellett élnünk; de persze úgy, hogy Nyugat-Magyarország elszakításáért kisujj unkát se mozdítsuk, sőt örvendjünk, hogyha osztrák Burgenland válik belőle.

Januárius 25-iki naplómban már megint van bejegyzés: „Jobban, erősebbnek érezvén magamat, én is választottam a főváros XIX. kerületében. Báró Perényi Zsigmond középpártira szavaztam, mivel álláspontja, minden eltérés mellett is, legközelebb állott az enyémhez és köteles voltam szavazni. Felfogásom az általános választójogról nem változott meg. 163 kerületben választanak csonka parlamentet, melyet a jogfolytonosság szempontjából sokan nagyon kifogásolnak. Tót hazafias küldöttség jelent meg Bandholtz unióbeli tábornoknál; vájjon ez a nyilatkozat spontán-e? Ruzska Krajna is magyar szellemben nyilatkozott. Az elszakítandó nyugatmagyarországi részek németjei közül sokan sírnak arra a hírre, hogy cseh csapatok fogják őket Ausztria érdekében megszállani. Egyes beavatottak szerint 55 milliárd az államadóságunk, a rendes szükséglet pedig 12 milliárd.”

A következő napon ezt írom: „Biztos a keresztény irányzat győzelme és a szociáldemokrácia lemaradása. Az jó időre lejárt magát. A bolsevizmus azonban Oroszországban győzedelmesen

halad előre. Másutt is életjeleket mutat. Fosztogatják a főváros környékének nyaralóit, az egyiknek még a padlózatát is felszaggatták. Szénbányáink palát termelnek, azokban ugyanis nem osztályoznak.”

Januárus 27-én írom: „Sokkal jobban voltunk összetörve 1526 után; de ellenségeink ma sem jobbak és együttvéve sokkal nagyobbak. Belviszonyaink is elég rémítők. A pusztulás ma is szörnyű. Nagy honfrierenyek mellett irtóztató a visszavonás és hazafiatlanság. A mai helyzet is csaknem kétségbeejtő, de magasabb kulturai fokon állunk, hanem erkölcsiségünk nem emelkedettebb. Varjassy Béla, a salgótarjáni bánya hivatalnokja panaszkodik, hogy neve miatt sok baja van a munkásokkal. Gyalázatos névrokona azt alaposan beszennyezte. Egy másik hasonnevű rokon névváltoztatásáról beszél. Amaz előadja, hogy a bányamunkások mentalitása rettenetes; a petrozsényieké jobb volt. Azok mindenfelől összeverődött népség, számos idegen van köztük, akik nagyon fogékonyak a kommunista tanok iránt. Társaságunknak Clujban (Kolozsvár) külön igazgatósága van s az teljesen oláh. A hatvanas évek nagy magyar felfedező és alapozó munkájának mi lett a vége?”

Január 28-iki napló jegyzetem ez: „A közoktatásügyi minisztérium a szabad liceumi kiadásokra 50.000 koronát utalványozott kezeimhez. Ezt elintézvén, folytatólag csaknem egész nap olvastam Magyarország történetéből. Megállapítom, hogy talán, de csak talán, Mária Teréziát kivéve, egy Habsburg-uralkodó sem volt nemzetünk igazi barátja. Különben hálából ő is el akart németesíteni (II. Józsefet nevelte) bennünket, másik fia, II. Lipót pedig sokkal rövidebb ideig uralkodott, semhogy alaposan meg lehetne érzelmeit ítélni. Ferenc József utóbb nem volt rosszakarattal. Uralma alatt szaporodtunk és gyarapodtunk, de ő is gyakran kisiklott. A többi pedig határozott ellenség volt, még II. Mátyás is, aki a bécsi békét azzal az utógondolattal kötötte meg Bocskayval, hogy nem fogja feltételeit megtartani. Most a győztes keresztény egyesülés vezére, Friedrich István hadügyminiszter állítólag József királyi herceg királyjelöltsége mellett van. Legfeljebb új dinasztia alapítójává kellene tenni őt, vagy a fiát. De az még igen nagy kérdés, hogy egy Habsburg trónraléptét megengedi-e az antánt.”

E hó 29-én írom; „A válasz jegyzékkel a békedelegáció csak február 12-én tud elkészülni, addigra Apponyi haladékot kért és kapott. A Budapesti Hírlap folyton vitatja, hogy a most megválasztott parlament az önkényesség s nem a jogfolytonosság alapján keletkezett, amiből nagyon sok baj támadhat. Ez lehet. De az ő emberei is fölléptek jeleikéül, habár a Középpártból senki sem választott meg. A belső politikai helyzet most is

vajúdik. Vajjon meddig tart ez a koncentráció, mely máris excentrikussá lett, hiszen ismét Friedrich és mellette Rubinek miniszterjelöltsége van előtérben. Vannak akik újabb koncentrációt kívánnak. Nálunk mindent jelszóvá tesznek és minden jelszót csakhamar lejártnak.”

Az utódállamok nagyban dolgoznak ellenünk az ántánt fővárosaiban és különösen sajtójában. Vannak igen cinikus politikusok, akik most az ántánt erkölcsi alapjának hiányában bíznak, mert ezen valami állandó nem épülhet fel. Az csakugyan képtelenség is. Horthy egy interjújában azt mondta, hogy az oláh csak a vértelen háborúkat szereti, ezért Nyugat-Európa a terjeszkedő orosz bolsevizmussal szemben igazi védelmét attól nem is várhatja.

Jehlicska életképtelen, halvaszületett alkotásnak nevezi Csehszlovákiát. A lengyelek velünk közös határt kívánnak, mert a csehekben, akik máris Oroszország felé orientálódnak, nem tudnak bízni.”

Január 31-én-írom: „A koncentráció a nemzetgyűlés összeállásáig Horthy egy napiparancsa által biztosítva van, de a versengés a pártok között most is tart. Azonban a keresztény irányzat győzelme, ha okosan ki tudják azt használni, vívmány. A nemzetgyűlés, sajnos, értelmi süllyedést mutat, ha Apponyi, Teleki Pál és még egypár kiválóság benne van is. Most az a kérdés, hogy erkölcsi gyarapodást, vagy hanyatlást jelent-e? Ettől nagyon sok függ arra nézve, hogy a magyarság zöme bír-e kedvező befolyást gyakorolni az elszakítottakra, mert csak így egészülhet ki újból. Annak belső tartalmát és presztízsét kell emelni és azt minden irányban tökéletesíteni. Oly csapás ért bennünket, melyért egyedül magunkat nem okolhatjuk, de az okok előidőzésében tetemes részünk van. Meggyőződésem, hogy ha tökéletesek vagyunk is, nem kerülhetünk volna el teljesen ezt a csapást, de az semmi esetre sem volna ily kegyetlen, ha életfeladataink magaslatán állunk vala.

A február havi eseményeket a naplóban történt rövid följegyzések tömör sorrendbe állításával jelezhetem a legcélszerűbben. Februárius 1-én. „feleségem Budán járt gróf Apponyi Albertnél egyesületi ügyekben. Alig tudott a grófné Eberhardról a csehektől eljönni. Férje februárius 9-én utazik újra Párizsba. A békefeltételek lényeges javítására igen kevés a kilátás. Ha nem írjuk alá azokat, éhen halhatunk. Hajnalban betörték a Brázay-féle üzletbe. Ilyen világ van most! Milyen lesz még?”

Februárius 2-án: „Polonyi Gézát ma temették. Ítéletem róla, akit igen jól ismertem negyven év óta, hogy kár volt valóban nagy tehetségét jobban nem hasznosítania a köz és saját jólfel-fogott érdekében. Több őszinte jóakarát és mérséklet mellett több igazi áldozatkészség és a feltűnéskeltés és kormánybuktatás terén kevesebb virtuskodás őt jeles hazafivá és hasznos emberré tették

volna. Így nagyon sokat ártott és csupán érdekes parlamenti akrobata tudott lenni. A hírlapok most agyba-főbe dicsérik, vagy teljesen lerántják pártállásuknak megfelelően. Ezek különben rendszerint rosszul irányítják a közvéleményt”.

Vasvármegye határozatot hozott, melyben abbeli óhajának ad kifejezést, hogy Horthy Miklós legyen mint kormányzó az ideiglenes államfő. Erre vonatkozólag csodálatos egyhangúság nyilatkozott meg most, midőn a pártok versengése lappang, de nem szűnt meg. Az oláh miniszterelnök vádaskodik az antantnál, hogy a magyarok nem tartják tiszteletben Nagyoláhsország határait, melyek egyébiránt még nincsenek is végleg megállapítva. Szerintem Apponyi egy újabb phönix, megifjodott s összes tévedéseinek és mulasztásainak salakját a hazánkat pusztító tűzben levetette magáról. Most valóságos providenciális férfiú, akinek kétségtelen óriási érdemei miatt sokat lehet megbocsátani”.

Februárius 3-án: „A Magyarország részeiből gazdagodott új államokban nagyon sok baj van. Számptalan anyagi hátrány, egyenetlenség s visszavonás és a bolsevikoktól való félelem uralkodik azokban. Azt beszélnek, hogy nálunk a vidéken soroznak. Ennek pedig az lenne a célja, hogy az orosz bolsevizmus veszedelmeinek aktuálisvá válása esetén segítsünk, amiért azután területünk nevezetes részeit visszakapnánk. Félek, hogy az ellenőrizhetetlen híreknek alapja csak a hazafias jámbor óhajítás. De az bizonyos, hogy ez a hír nagyon el van terjedve. Magyarország története soha sem volt olyan érdekes és tanulságos olvasmány, mint most”.

Februárius 4-én: „A pártintrikák nyavalyája itt jobban dühöng mint valaha. Gróf Almásy Denise és Ulain Ferenc terjedelmes beadványban, illetve hírlapi cikkben követelik, hogy Friedrich István mondjon le a hadügyminiszterségről, mert szerintük Tisza István gróf meggyilkoltatásának bűnügyébe be van keverve és szégyen lenne az országra nézve, ha ez tárgyalatván, a bíróságok előtt gyanú terhelné és mint aktív miniszter szembe-síttetnék a bérgyilkosokkal, akik felfogadásában állítólag neki is van része. Sokan ebben áldatlan fészkelődést látnak és elítélik azokat, akik ezt a szenzációt előidéztek most, midőn hazánk a lehető legválságosabb helyzetben van”.

Az oláh miniszterelnök, a hírhedt Vajda-Voevoda Sándor, volt karlsbadi fürdőorvos és sárga-fekete színezetű képviselő a magyar országgyűlésen és sok más minden, Londonban jár. Ott intrikál Apponyi és hazánk ellen. Lloyd George bankettet ad tiszteletére és ott magasztalja, – de hamis adatok alapján – azért, hogy a magyar parlamentben oly bátran küzdött az ántánt érdekeiért, amiből persze egy szó sem igaz, sőt éppen ennek ellenkezője áll. Lengyel- és Oláhország a bolsevizmus által – úgy látszik – csakugyan komolyan inficiáltatott, amire nálunk messzeterjedő

várákosokat építenek. Az ántánt, egy angol kormánynyilatkozat szerint, nem tűri, hogy a Habsburg-ház ismét visszakerüljön régi államainak, tehát hazánknak is a trónjára. Nekem oly férfiak, akik be lehetnek avatva a dologba, azt mondták, hogy József kir. herceg Londonból levelet kapott, mely szerint ez a tiltakozás nem vonatkozik a magyar ágra. (excepted the Hungarian line.) Az antantnak a német vezető államférfiak, katonák és a császár kiadatása iránti akciója hallatlan. Ha ezt a kívánságot Hollandia nem hajlandó teljesíteni, az esetre azt megfenyegetik”.

P'ebruárius 5-ének szenzációja az a nyílt levél volt, melyet Lengyel Zoltán Wlassics Gyula báróhoz, mint a Főrendiház elnökéhez intézett. Abban kifejté a jogfolytonosság helyreállításának szükséges voltát. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a régi Képviselőház és a Főrendiház összehívatik. Ez a terv már minden illetékes tényező által jóváhagyatott, de az oláh megszálló csapatok annak keresztülvitelét meggátolták azzal a megokolással, hogy a megszállott területek képviselőit nem engedik ülésezni és ellenük retorzióval fognak élni. Most azonban Budapesten már nem az oláhok parancsolnak. Nyugvópontra kell juttatni a forradalmaktól felzaklatott nemzet lelkét. Erre senki más nem lehet alkalmas, mint az országgyűlés és pedig annak mindkét háza. Kéri Wlassicsot, hogy annak összehozásában működjék közre, ha pedig erre nem hajlandó, lépjen vissza, de mindenesetre válaszoljon. A jogfolytonosság megmentése nélkül az államforma iránti határozat és a királyválasztás tények lehetnek, de a jogi alapot nélkülözni fogják. Wlassics Gyula báró másnap csakugyan válaszolt. Lengyel Zoltánnak tényállásbeli előadása tévedéseit kimutatván, azt felelte neki, hogy a Főrendiház csak a régi Képviselőházzal együtt működhetik. Maga is elismeri, hogy ennek összehívása a legkívánatosabb lett volna, de mivel az külpolitikai okokból nem volt lehetséges, a Főrendiház összehívására nem vállalkozik, mert azáltal a zavarokat csak fokozná és a bonyodalmakat szaporítaná, melyek súlya alatt szegény agyongyötört hazánk úgyis kimondhatatlanul szenved. A meglévő forradalmi állapotból csak két tényleges kibontakozási út van: az államjogi folytonosság módszere és a nemzet szuverenitása elvére támaszkodó alkotmányozó gyűlési rendszer. Ez utóbbi, tehát a forradalmi kibontakozási módszer érvényesült. Ezért nem lehet összehívni a Főrendiházat. Nagyon megfontolandó erre Lengyel Zoltán viszonzása, mely szerint itt forradalmi tényről nem lehet beszélni, hiszen a nemzetgyűlést nem mint alkotmányozót hívják össze; minden hatalmi belföldi faktor a régi országgyűlés összehívásába már bele is egyezett és az összehívásnak csak külpolitikai akadálya volt. Ez szélesebb alapon választási törvényt hozhatott és erre hajlandó is lett volna. A jogfolytonosságot másként nem lehet helyreállítani. Szerintem egy oly külhatalmi beavatkozással szem-

ben, mint amely az országgyűlés összehívását megakadályozta, valóban lehetetlen a magyar nemzet szuverenitására mint jogforrásra hivatkozni, hisz az a tény a legdurvább tagadása volt annak. Igaza van Lengyel Zoltánnak, hogy nincs alkotmányozó gyűlés, mert a nemzetgyűlés nem ilyenül választott meg. Nincs forradalmi gyűlés sem, mert az a mozgalom, mely létrehozta, ellenforradalmi volt. Hanem van egy defacto kormánynak törvényen kívül álló cselekedete. Ami pedig születése pillanatában jogilag semmis és érvénytelen, az utólag sem lehet jogforrás. Az határozatokat igen, de törvényeket nem hozhat. Én is azt hiszem, hogy a jogfolytonosság megteremtésének a problémája még mindig aktuális. Megoldásának módját még a jövőben is keresni kell. Máskor emiatt bőven lenne beható tanácskozás és értekezés, ma egyes embereken fordulnak meg ezek a roppant fontosságú ügyek. Ezeréves alkotmányt törnek meg forradalmilag hevenyészett alakulatokkal. Általában az a nézetem támadt, hogy a mi vezető embereink, az egy Apponyi kivételével, a maguk feladatával szemben most sem állottak a helyzet magaslatán.

Februárius 6-án írom: „Renner osztrák kancellár járja az utódállamok fővárosait és ellenünk álnokoskodik. Az osztrákok barátságában én soha sem bíztam. De a szlávok nyugati orientációjában sem. A csehek már hirdetik a pánszláv politika szükséges voltát Oroszország égisze alatt. Az oláhok a kolozsvári egyetemen felavató ünnepséget tartottak. Arra meghívták a nyugateurópai egyetemek képviselőit is, akik elég tudatlanságot és rosszakaratot árultak el akkor, midőn a magyar génusz és szorgalom vívmányait, mint az oláh kultúra kétségtelen bizonyítékait segítették magasztalni. Az ilyen igazságérzet és tudományosság csak undort kelthet és azért valóban nem érdemes síkra szállani. De micsoda kultúra az oláhoké is, mely mások évtizedes, sőt százados törekvései és áldozatai gyümölcseivel hazug módon kérkedik! Igazságos akarok lenni minden nép iránt, nem is irigykedtem soha egyre sem, de a magunkénak ezt a kegyetlen, gonosz és meg nem érdemelt anyagi és szellemi kifosztását felháborodás nélkül nem szemlélhetem”.

„Scitovszky Tibor, aki a békedelegációval kinn van, azt írja feleségének Párizsból, hogy Apponyi fellépése az ántánt főbizottsága előtt páratlan tünemény volt. Ezért neki és a sorsnak, mely őt nekünk adta, nem lehetünk eléggé hálásak. Szerinte minél jobban halad az idő, annál többet remélhetünk. Fájdalom, ez a várakozás is illúziónak bizonyult. Február 8-án jelent meg a Pesti Hírlapnak az a száma, melyben a magyarság viviszekciójának szörnyűségeit és égbekiáltó igazságtalanságait elsődrendű politikusaink és íróink tollából, angol, francia és olasz nyelven meghatóan és szerintem meggyőzően ecseteli. Ha zsidók is, akik ezt a számot szerkesztették, de szolgálatot tettek vele nekünk”.

„E napon egy közel rokonommal vitánk volt arról, hogy vajjon a magyar királyi trón megüresedett-e vagy nem? Azt állítám, hogy igen. Álláspontomat a *pragmatica sancti*óra alapítottam. Abban világosan ki van mondva, hogy a Habsburg-Lotharingiai uralkodóház birodalmait és országait feloszthatatlanul és együttesen tartozik kormányozni. Ennek a mi részünkről csak az lehetett az oka, hogy a király többi országainak haderejére is támaszkodhassunk. Miután ezen országokról az uralkodóház nevében IV. Károly király lemondott és ez a lemondása ott új alakulatok alapjává lett, mi sem vagyunk hozzá kötve. IV. Károly esküjét is megszegte, mert ahelyett, hogy újabb ősi tartományok visszaszerzésére törekedett volna, hazánk alkotórészeit ide is, oda is indirekte elígérgette, miáltal annak feldarabolását nagyban előmozdítja. Különben pedig adjunk hálát az Istennek, hogy új, jobb dinasztia választásának lehetőségét megadta”.

„E napon olvastam a magyar nők remek kiáltványát a művelt világ asszonyaihoz, melyben hazánk feldarabolása ellen azokhoz apellálnak. Az ő nemzeti érzésükre hivatkoznak, midőn azt a fájdalmat ecsetelik, melyet éreznie kell minden magyar nőnek, mikor látja, hogy hazájának szétszaggatása nemcsak az anyagi megélhetés, hanem a családi és nemzeti érzés szempontjából is mily választékos kegyetlenséggel történik. Szétszaggatják az egyes családokat is, hiszen azoknak tagjai itt különböző ország-részekben éltek. Elveszik a történelmi emlékek és a legjelesebbjeink születése által megszentelt nemzeti és vallási búcsújáráshelyeinket is. Ilyen vad békét civilizált népek még nem diktáltak ártatlan nemzetekre. Lengyelország három részét most egyesítik, bennünket pedig ötfelé darabolnak. A Manchester Guardianban Goga Octavian javíthatatlan romantikusoknak csúfol bennünket. Itthon pedig egyes jósnők próféciját hiszik el nemcsak nők, hanem férfiak is és sok jót remélnek a közel jövőben, midőn állítólag nagyobbak, gazdagabbak és hatalmasabbak leszünk, mint voltunk valaha. A pártok pedig agyarkodnak egymásra, mintha nem is a sír szélén tántorgó, kiszipolyozott és tatárnál meg töröknél is rosszabb s veszélyesebb ellenségek által földig alázott, kiirtásra szánt nem lenne nemzetünk. Én még szórakozni sem tudok, mert azt az én koromban lelkiismeretlenségnek tartom. Úgy látom, teljesen más a fiatalok és nők kedélye”.

Ma Herczeg Ferenc új darabját, a svábok magyar hazafiságát dicsőítő „Fekete lovas” nézték meg a Nemzeti Színházban. Én csak olvastam, de aktualitásától eltekintve, nem találtam legjobb alkotásai közül valónak.

Február 10-én: Kialakul a magyarság kulturái egységének fenntartására irányuló törekvések mindig szemelőtt tartandó rendszere. Ez a legjobb irredenta. Apponyi párizsi útján jól nyilatkozott

az újságírók előtt: mi a népszavazás alapján állunk, ez ellen nem lehet valóban helytálló érvet felhozni. Megtagadása esetén is jobb e kívánság, mint bármely egyéb követelés. Más a helyzetünk, mint Németországé, melynek pozícióját nem alterálja egyes, aránylag kis területeinek elvesztése. De tőlünk területünk és lakosságunk kétharmadát készülnek elvenni. Jól mondják a magyar nők még azt is, hogy micsoda dolog az, hogy bennünket sokkal alacsonyabb rendű népségek hegemoniája alatt élni kényszerítenek. Horthy kormányzósága mindjobban kialakul. Helytelen dolog, hogy az ő jelöltségével léha és eszmeszegény alakok szembeállítják az Apponyiét. Az elszakítandó megyék követküldési jogának hangoztatása csak demonstráció. Különben ma minden eszköz jó a tiltakozásra. Jól jegyzi meg egy volt kartársam, hogy az ántánt intenciói velünk szemben monstruozusak, s a rabszolgakereskedés óta barbárabb gondolatok nem voltak felszínen. Ezeréves összetartozás dacára fosztják meg hazánkat területének nagyobb részétől, népét a nemzetek társaságából kilövik, gazdasági struktúráját esztelenül szétrombolják, hadierjét – mikor természetes határait elveszik, majdnem nullifikálják, nemzetközileg jogtalanná teszik, szuverenitását, pénzügyi és tarifaképzési fenségjogát elkobozzák. Ezeken kívül még anyagi elégtételt követelnek az összeroskadásig, a tönkrejuttatásig. Pedig angol és francia földrajzi tudósok voltak, akik a természetes határok mellett törtek lándzsát. Nem csoda, ha az ilyenek híjával teremtett államok nem élhetnek meg és egymástól békén nem maradhatnak. A magyarság vértanúinak száma naponkint szaporodik.

Február 12-én írom: „A nemzetgyűlésbe legtöbb nemzeti keresztényt, azután kiszagdát és földművespártit választottak. Egpár demokrata és pártonkívüli is van, de azok az alakulás szempontjából nem számítanak. Nagy vita tárgya, hogy a két többségi párt, tömör kormánypárt alakíthatása végett koaleszkáljon-e, vagy pedig fuzionáljon-e? A kiszagdák a tiszántúli választások útján nyerendő többségükben bízva, erre csak bizonyos különállás fenntartása mellett hajlandók. Vita van arról is, hogy a defacto és nem törvényes alapon létrejött nemzetgyűlés hatásköre mire terjedjen ki: csak átmeneti hídul szolgáljon-e, avagy reformokba is belebocsátkozzék-e? Sokan azt hiszik, hogy csak a békét ratifikálja, válassza meg az ideiglenes államfőt, határozza el az államalkatot s csak a legsürgősebb intézkedéseket tegye meg. Szerintem az ideiglenes és átmeneti jellegnek megfelelően semmi olyat sem volna szabad tennie, ami végleges. A ratifikáció és az ideiglenes államfő megválasztásával betöltötte rendeltetését. Azután csak az igazi törvényességhez való áttérés útját csinálja meg. De ez a nemzetgyűlés magát szuverénnek tartja és mindenbe bele fog avatkozni. Mindezt annak idején a törvényes országgyűlésnek

revideálni kell, a jogfolytonossághoz különben soha sem fogunk visszatérni”.

Február 13-diki bejegyzésem: „A középtanodai szociális tanmenet előkészítését befejeztük. Ezzel az én feladatom véget ért. Úgy hallom jó forrásból, hogy Lukács László már megint a miniszterelnöki székben látja magát. A Tisza örökét folyton kompromitálják. Abból nem lesz semmi. Megvettem a magyar békefeltételek hivatalos szövegét s azt, valamint ellenvetéseinket is alaposan tanulmányozom. Apponyi ma adta át válaszukat. Legfőbb követelése, hogy az elszakítandó részeket rendeljék el a népszavazást, de a nagyhatalmak és semleges országok csapatainak védelme alatt. A népek önrendelkezési joga tiszteletben tartandó; de az ántánt a maga békehatározataiban a történelmi jogokat is elismerte. A válasznak és az azt kiegészítő jegyzékek hosszú sorának logikája kifogástalan. Azok örök időkre emlékezetes okmányok lesznek. Ilyen lesz a magyar kormány jegyzéke is Ausztriához. Népszavazást ajánlott fel Nyugatmagyarországon s ennek fejében a két állam gazdasági viszonyát kész előzőeken szabályozni Ausztria részére. A válasz elutasító lett, miáltal az osztrákok újból leleplezték magukat. Az elrablott területeken a magyar intelligencia kiirtásának és a birtokosság elpusztításának munkája folyik. így akarják azokat elmagyartalanítani”.

Február 16-án nyílt meg a nemzetgyűlés. Huszár Károly miniszterelnök beszéde okosan állapította meg a helyzet követelményeit. A megnyitást a különböző felekezetű keresztény főpapok imája előzte meg. Kár, hogy a csaknem egyenlő erejű keresztény és kiscgazdapárt között kitört a Raffay Sándor evangélikus főpap által annyira elítélt testvérharc, a turáni átok. Az ántánt missziói is megjelentek. Az elszakított részek képviselői bebocsáttatást kívántak, de azt nem lehetett megengedni. Olvasván a trianoni békefeltételeket, nem tudom megállapítani, hogy azokat mi diktálta inkább: az örület-e vagy a teljes gonoszság. Legtöbb szakasza változatlanul van átvéve a német szerződésből, holott a viszonyok egészen mások. így nem békét teremtenek, hanem az európai fehér faj élet-halál küzdelmét és önmarcangolását idézik fel. Hallom, hogy az oláhok Aradon a sziüindianokat jellemző atrocitásokat követnek el. Úgy vallatnak, mint a legsötétebb középkorban: tüzes vaskemencékkel”.

Februárius 17-én írom: „A keresztény- és kiscgazdapárt épp oly csúnya osztozkodásba merült a hatalmi pozíciókért, mint aminő a régi pártoké volt. Értem, hogy Apponyi nem fogadta el a házelnökséget és átengedte azt Rakovszky Istvánnak. Az államfőnek csak korlátolt házfelosztási jogot adnak. Ez hiba. A megfelelő törvényjavaslatot nem is tárgyalták a Ház bizottságaiban,

csak a két párt gyűlésein, ami megint helytelenség. Különben most feje tetejére van állítva minden”.

Februárius 18-án: „A békefeltételeknél képtelenebb olvasmány még nem volt kezemben. Egyedül csak a kiirtásnak szándéka teszi azt megérthetővé. Csak barbárok kötöttek ehhez fogható békét. Méltán nevezték el karthágóinak. Iszonyú visszaesés folyamata indult meg a fehér faj körében, melynek vége beláthatatlan. Keresztény népek túltesznek a pogányokon. Az oláhok méltó partnerei az ántánt nagyhatalmainak. Soha sem volt a magyarságnak oly nehéz helyzete mint most, azért soha sem kellett az erény oly magas fokára felemelkednie. Csak ez mentheti meg életét, melyért egypár nemzedéknek kell majd szinte emberfeletti küzdelmet folytatni. Azért elítélem a mi körünkben is tapasztalható mulatozási kedvet”.

„Meggyilkolták a Népszava szerkesztőit, mert azok egyeseket annakelőtte megkínóztak vagy rágalmaztak, most bosszút állottak rajtuk. Emiatt a fehérterror vádját emelték az új regime ellen. Magánbosszú volt.”

1920 február 19-én írom: „Míntha a világ közvéleménye a politikai téren kezdene egyebet is látni, mint az antantnak gyöngé és szenilisen makacs kormányai. Kiderül lassankint, hogy – mint Guiglielmo Ferrero mondta – a háború tragédiája után a béke tragédiája következik. Az ántánt zavarban van a legyőzöttekkel szemben. Érdekes, hogy főemberei minő sorsra jutottak: Sir Edward Grey megvakult, az orosz cárt meggyilkolták, Clemenceau, a „győzelem atyja” rúgást kapott és elment, Wilsont pedig szélhűdés érte és agybeteg. Soha ilyen gázságot nem követtek még el, mint az ántánt háborús makaessága és a háború permanenciájának kísérlete az örök békének ürügye alatt. Mindannak, amit a múltban mondtak és amit most fennen hirdetnek, tetteik egyes meghazudtolását képezik”.

Februárius 20-án írom: „A Népszava szerkesztőjének és egy munkatársának hullája Dunakeszi mellett a Dunában megtalálhatván, ennek híre, mint mérges gázbomba esett a zűrzavaros viszonyok közé. A „fehér terrort” látszik bizonyítani s a kormánynak és a törvényhozásnak össze kell fogni, hogy ez az eset a kül- és belpolitikában végzetes hatású ne legyen. A külföld kezdett már velünk kibékülni, a munkásság is megpuhult. Most a lappangó tűzre ez az eset olajat öntött. De a kisgazdapárt viselkedése is - mi tagadás benne – osztályharcra és osztályuralomra mutat hajlandóságot, mikor pedig az egész nemzet léte forog kockán. Megint kapaszkodók akarnak irányítani! A régi bűnökből nem tudunk kigázolni. Rubinek a devalvációról beszélve elszólta magát”.

Februárius 21-én: „Bizonyos, hogy az ántánt nagy zavarban van. Amerika kiábrándult. Anglia kezd hidegen számítani,

Franciaország pedig ideges, mert fél a németek megerősödésétől és az anyagi összeomlástól. Senki sem mondhatja meg, hogy mindez hová fog fejlődni. Körülöttünk nem az utódállamok az igazi tényezők, ők csak sbirrek, akik véletlenül nagy konkokhoz jutottak, melyeket szeretnének minden áron megtartani. Ezért mohók és kegyetlenek. Csak végre mi az okosság útjára tudnánk lépni! Amerikában az ír agitáció nagy hullámot ver, Angliában a falukig terjedő nyugtalanság óriási mérveket öltött”.

Februárius 22-én: „Az osztrákok javíthatatlanok. Reánk vannak utalva megélhetésükért és most is fenekednek ellenünk. Olyanok, mint mikor a horvátokat és oláhokat izgatták ellenünk. Rubineket a devalváció kérdésében dezavualta a pénzügyminiszter. A Népszava szerkesztőjének meggyilkoltatása már nem ver oly nagy hullámokat mint vártuk. Állítólag katonák műve volt, akiket a lap támadásai felizgattak. Oláh katonai misszió van Budapesten, hogy a területkiürítés és a Tiszán túl való utazás feltételeit és módozatait megbeszélje”.

Február 23-án: „Clemenceaut azért nem választották meg a francia köztársaság elnökének, mivel lanyhának találták. Az most abszolúte semmibe sem vesz bennünket. Erről béke-delegátusaink tudnának beszélni. Deschanel sem népszerű, mert a közfelfogás szerint nem végzett komoly munkát. A magyar nemzetgyűlés elé vitték az első törvényjavaslatot. Mivel aszerint nincs Főrendiház, újból szabályozzák a miniszterek és a legfőbb hatóságok elnökei felelősségének kérdését. Az oláhok a nekünk maradó országrészeket vandál módra pusztítják.. Alaposan kifosztották Horthy Miklós fővezér kenderesi birtokát is. Az oláh katonatisztek viselkedése olyan, hogy annak jellemzésére a civilizált beszéd szótárában nem találni alkalmas szavakat. A vadságon egy bukaresti lap, a Chemarea is megbotráncozott. Darányitól hallottam, hogy Londonban a mi dolgunk kezdett az antantnál jobban állani, de a kocaántánt áskálódásai azt ismét megrontották. A pénzügyminiszter szerint kiadásaink meghaladják a 10 milliárdot, tényleges állami bevételeink pedig csak az egyet. Honnan fedezzük a többit? A korrupció vétkével vádolt oláh minisztereket, akik Erdélyből és Magyarországról származnak, a bukaresti lapok támadják és leleplezik őket, hogy nem voltak hű oláh hazafiak. Ezek azzal védekeznek, hogy nekik az osztrák-magyar monarchia iránti színlelt loyaltást Bukarestből adták utasításul és az agitációra szolgáló pénzt is onnan kapták. Én soha sem tápláltam más véleményt róluk, de Tisza például főpapjaiknak felült, pedig azok Vajdával, Pop Csicsóval és Goldissal voltaképp egy húron pendültek”.

Február 25.: „Béke-delegációnk beadta a 31-ik pótló jegyzéket is. A kilátás kevés arra, hogy azokat tekintetbe vesszük. Mindjobban kiderül, hogy minket nem megbüntetni, hanem elpusz-

títani akarnak és pedig Franciaország kívánságának megfelelően, nehogy képesek lehessünk valaha Németországnak segédcsapotkat szolgáltatni. Beteges ambíció és félelem vegyülete ma amannak mentalitása. Nem tud igazságos lenni és bosszúvágya elvette józanságát.

Ma érdekes adatot hallottam valutánk romlásáról. Tisza Paula, özvegy báró Radvánszky Béláné az itteni veszélyek és kellemetlenségek elől Svájcba menekült. Ott hónapokig tartózkodván, mikor hazajött, azt tapasztalta, hogy 100.000 koronával több pénzt hozott vissza, mint amennyit elvitt. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy a kiutazása után vett svájci értékek ára a mi pénzünk romlása következtében rendkívül emelkedett. A visszaváltásnál persze sokkal több névértékű papírpénzt kapott. Valaki tréfásan megjegyezte, hogy őt kellene a pénzügyminiszterségre felkérni”.

Februárius 26-án: „Minden utódállamban sok baj van. Az ántánt államainak egyetértése sem sokat ér. Wilson új békeértekezletet akar és általában sok gondot okoz szövetséges társainak. A Népszövetség jövője kiszámíthatatlan. Az oláhok azért is mernek úgy arcátlankodni. Ma részt vettem a falu gondozására alakulóban levő szövetség létesítésének munkájában. Ez a gondozás, amely szükséges a mai viszonyok közt, rendkívül nehéz. Az aradi után a temesvári oláh rémuralomról értesülök bővebben”.

Februárius 29-én: „Franciaország idegessége már szövetségestársait is bántja. Legfeljebb gazdasági könnyítéseket kapunk. Apponyiról az a hír terjedt el, hogy Amerikába megy. Úgy vélem, hogy ez csak hírlapi kacsa, valamint az is, amely múltkor angol országúti útjáról röppent fel. Szó van újból miniszterelnökségéről. Ma a Reviczky-utcai Wenckheim-palotában megnéztem Szada és Szekeres, két hazatért olaszországi foglyunk képkiallítását. A kiállításnál jobban érdekelt a nekem oly emlékezetes palota mai állapota, melybe a bolsevikok és most a keresztény egyesülés pártja helyezkedett el. Helyreállítása nagy vagyonba kerülne. Később a grófné azt mondta nekem, hogy erre ő sohasem fogja magát elhatározni; inkább eladja. Hiszen – mint monda – rendeltetésének, mivel gyermekeit már bemutatta a világnak, úgyis eleget tett.”

Március elseje nagy napja Hazánknak. Naplóban ez áll róla: „Ma választották meg 141 szavazat közül 131-gyel Horthy Miklóst kormányzónak, főméltóságú címmel, 3 millió korona évi javadalmazással. Tette ezt a nemzetgyűlés mintegy a közvéleménynek utasításait követve, a nemzeti hadsereg szervezése körül szerzett érdemeiért és abban a biztos tudatban, hogy kormányzata rendet és alkotmányos munkás életet fog teremteni. Kétségkívül nehéz feladat jutott neki ezáltal osztályrészül. Ennek megoldásától függ nem jó, vagy kevésbé jobb létünk, hanem egyszerűen az,

hogy tovább éljen-e Árpád és Szent István nemzete, vagy nyomorultán elpusztuljon. Össze kell szednünk erkölcsi és gazdasági erőink minden maradékát, amit idő, viszonyok, ellenség és önmagunk még el nem pusztítottunk, hogy a nemzet nagy múltjának és kívánatos jövőjének szolgálatába állítsuk. Hunyadi János és nem Kossuth Lajos példája lebegjen előtte és szállja meg őt legjobb uralkodóink és államférfiaink szelleme. Szerintem ez jó választás, mely oly férfiúra esett, aki csupa tetterő s pozitív odaadó munka és tiszta hazafiság. Ember a talpán. Az oláhok most dúlták fel kenderesi majorját, még emléktárgyait is elvitték. Szép, meghatóan egyszerű, volt esküetele, mely után nem beszélhetett, mert az egész állva maradt nemzetgyűlés elkezdte énekelni a Himnust.

A kormány természetesen lemondott, de az új kinevezéséig a folyó ügyeket intézi. Megindultak a kombinációk. Más elfogadható és elfogadott személyiség híján valószínűleg Huszár Károly marad meg miniszterelnöknek. A keresztények és a kiscgazdák féltékenyen állnak egymással szemben s a tárcákért úgy folytatják a huzavonát, mint a megelőző koalíciók. Ez általán rossz vért csinál. Az árak emelkedése szomorúan nevetéses: egy durva puha kalapé 310, egy egyszerű nyakkendőé 90 korona. Megfelelően alakulnak a többi árak is”.

Március 2-án Friedrich István gépkocsijára az Erzsébet-hídon rálöttek. A parlamentben nagy felháborodást keltett az, hogy a kormányzó esküetelekor a katonaság elzárta a Képviselőház bejáratait és igazolás nélkül még minisztereket sem bocsátottak be. Féltették Horthyt. A régi katonaelles hangulat érvényesült: most már az osztrák után a magyar szoldateszkától félnek a honatyák. Kevés belátású emberek fújták fel ezt az esetet.

Március 3-án: „Nevezetes a Népszava új szerkesztőjének Horthyhoz intézett cikke, melyből hazafias fogadkozást olvashatni ki. Budapest legújabb menekültjei a Tiszántúlról ide szökött zsidó árdragítók. A földbirtokreformjavaslat első tervezete elég mérsékelte. A tisztviselők anyagi javakkal való ellátásának eszméje, a tisztviselők létszámának csökkentése nevezetes mozzanat. A mi békedelegátusaink eléggé nem dicsérhető szorgalma, szakavatott, okos és ildomos magatartása nem képes kilátásaink derűtségét fokozni, mert a nagyhatalmak közt az antantban nem nagy a bölcsesség, a kocaántánt hatalmasai pedig lehetőleg szemtelenek és oktalanok. Ez, ha eszünkön leszünk, csak javunkra válhat”.

Március 5-én: „Nitti olasz miniszterelnök kezdése Magyarország javára világszerte nagy feltűnést kelt. Lloyd George hajlandó rá, Amerika tényleg pártolja azt, de Franciaország határozottan ellene van és sajtója ideges miatta. Békedelegációnknak igen derék munkája hatalmasan megmozgatta kinn is a kedélye-

ket. Az oláhok lassanként vonulnak vissza a Tiszántúl, ahol sokat raboltak, de ott oly gazdaság volt terményekben, hogy talán megmenekülünk az éhhalál veszélyétől. A belpolitikai helyzet javult, de ma is zavaros. Ügy látszik, hogy Horthy csakugyan providenciális férfiú. Ügy van, hogy a Károlyi Mihály kormányának minden miniszterét, államtitkárát és kormánybiztosát vád alá fogják helyezni. A jegybank kormányzójának nyilatkozata szerint a bankjegyek lebélyegzése az ántánt kívánsága miatt kikerülhetetlen”.

Március 6-án: „Megjelent a kormányzó lapidáris fogalmazatú kiáltványa a nemzethez a miniszterelnök által ellenjegyezve. Okos, szokatlanul egyenes és szólammentes államirat, mely Horthy arravalóságának bizonyítéka. A külföld belső viszonyainkról hallgat, mert azok ma a legnagyobb forrásban vannak. Nitti javaslatai miatt a franciák orrolnak. Nem tudni, hogy miben állanak és hogy mi valósul meg belőlük. Állítólag nem is elsősorban a mi érdekünkben tétettek”.

„Ma a Közgazdasági Társaság választmányi ülésén láttam, hogy mily nehéz nálunk jelenleg csak valamelyes kultúrai munkaságot is kifejteni. Matlekovits elnökölt, de ott több zsidó volt, mint keresztény. Ez is a magyarság nehéz helyzetéről tanúskodik. Ily formán nekünk véneknak is helyt kell állanunk. Most derűt ki, hogy az oláhok az ántánt formális meghagyásainak Clemenceau kéz alatt adott biztatásai miatt nem engedelmeskedtek és hogy a rablott gabonából 3000 vagon Szalonikin át Franciaországba küldtek. (?) A lengyelek tiltakoznak Magyarország feldarabolása ellen, de sajnos, az ő szavuknak nem nagy súlya van. Az új világ halad tovább: Erdély és Románia között megszüntetik a gazdasági határokat és az egységesítés érdekében feloszlátják az erdélyi kormányzótanácsot. Az Országos Kaszinóban kezembe került a Times ideérkezett legutolsó száma. Az angol önteltség hangja kellemetlen volt benne. Nem sokat vesztek azzal, ha lapjaikat csak ritkán olvashatom. Inkább angol könyvekkel foglalkozom. Alaposan olvasom újra Shalernek az amerikai Unióról írt kétkötetes gyűjteményes nagy művét, mely most nekem tanulságosabb, mint volt azelőtt. A kereszténypártból tizenegyen kilépvén, most a keresztény nemzeti párt van többségben. Horthy nem akart a királyi palotába beköltözni; de miután mégis csak kell, kikötötte, hogy csak a vendégeknek fenntartott részbe megy bele. Okos, tapintatos eljárás. Apponyi Neuillyben még fogságában is erősen dolgozik. Most --úgy látszik -- csak ez a két nagy emberünk van”.

Március 9-én: „A nagyon hideg és szeles idő dacára át kellett mennem Budára, ahol Wlassics Gyula bárónál a főrendiek úgynevezett vizsgáló bizottsága az általa a Főrendiház reformja tárgyában készített remek memorandumot vitatta meg. A memo-

randum felkéri a kormányt, hasson oda, hogy a nemzetgyűlés a szuverenitás gyakorlásában önkorlátozást gyakoroljon, az igazi alkotmányosságra való áttérésre szolgáló javaslatokat pedig a két kamarás törvényes országgyűlés tárgyalja. Ha azonban ezt az álláspontot nem fogadnák el, akkor a Felsőházra vonatkozó javaslatokat a pártok és bizottságok vitája előtt tegyék közzé és adjanak módot a mostani Főrendiház tagjainak is a hozzászólásra. Csak a taktikáról volt e részben vita. Jelen volt 27 meghívott közül 17. Köztük a primás és a nyitrai püspök. A memorandumot nyomban aláírtuk, aláírás végett az a többi főrendekkel is közölni fog. Chorin Ferenc vitt haza fogatán, mely a salgótarjáni részvénytársaságnak szerinte évi 100.000 koronájába kerül”.

Március 10-én: Scotus Viator hírhedt művét alaposabban olvasom. A „Racial Problem in Hungary” című nagy munkából látszik, hogy mily tervszerűség uralkodott Magyarország szétválására és feldarabolására. De a következmények túlmentek a tervezeten is. Híre jár, hogy Haller és Rubinek egymást lehetlenné tevén, Simonyi Semadán Sándor lesz a miniszterelnök. Apponyi táviratozott Parisból, hogy csak mérsékelt kormány alakíttassék, mert más ma nagyon ártana békeügyünknek. Általában a beavatottak óva intenek a békeakcióval kapcsolatban minden optimizmustól. Hozzám érkezett felhívás szerint a kormányzónak az a kívánsága, hogy a Szabad Liceum előadásokat tartson a bányamunkásoknak. Én minden irányban elmondtam erre vonatkozó javaslataimat és tanácsaimat. Mint az Országos Munkaközvetítő Tanács elnöke, a hivatal igazgatóságával történt megbeszélés alapján sürgettem annak átszervezését, hogy a keresztényszocialista munkások is megfelelő képviselést kapjanak benne. Majdnem minden napra jut egy-egy ilyen dolog, ami koromnak és mostani munkaerőnek is megfelel.

Március 11-én: „Szakmám újabb tudományos irodalmi termékei is foglalkoztatnak. Köteteket olvasok el azokból, de emellett nagy figyelemmel kísérem az aktuális kérdések fejlődését is. így Wälder Gyula tervét, mely szerint a hadikölcsönök terhét egyenletesen és igazságosan kellene a honpolgárok közt elosztani. Alapgondolata helyes, de annak megvalósítása az én felfogásom szerint oly körülményes, hogy okvetlenül egyszerűbb megoldási módokat kell keresni. Lukács László azonban így is helyesli. Naponként érkeznek hírek az ántánt feneketlenül igazságellenes békepolitikájáról, melyről érzésem az, hogy visszafelé fog elsülni.”

Március 12-én: „Sem a bel-, sem a külpolitikában nem fordult elő vigasztaló mozzanat. Megfelelő olvasmányom volt Végvárinak: „Segítsetek”, „Hangok a Végekről” című és nagyon szomorú tartalmú verses füzete. Szíve vérével írta és szívhez is szól. A kormány megalakulása a pártvezérekkel való paktálások

miatt késik. Igazán javíthatatlanok! Frivol játékot üznek! Méltán vette Apponyi rossz néven, hogy a kormányzóválasztáskor két titkos szavazatot egyes tapintatlan alakok reá is adtak. Ez itt és odakinn is rossz vért csinált. Lenke megalakította a IX. kerületben a „Move” (Magyar Országos Védőegyesület) fiókját”.

Március 13-án: „Végre megvan a belső egység: a pártok állítólag szoros szövetségre léptek a nemzetgyűlés tartamára. Vájjon meddig veszik fogadkozásaitakomolyan? A Tiszántúl lassan szabadul fel, úgy látszik az oláh fogások miatt a rettegett népszavazással szemben. Németországban állítólag Ludendorff vezetésével monarchikus, egyelőre sikeres puccs merült fel, mely ha megerősödik és győztes ellenforradalomná válik, beláthatatlan következményekkel járhat ott és nálunk is. A szocialista német kormány persze egész erejéből védekezik. Általános sztrájkot akar rendezni. Hol fog ez kilyukadni, az ma még beláthatatlan. A pénz lebélyegzése és a kényszerkölcsön küszöbön. Nem tehetek, de nem is akarok ellene tenni semmit. Károsodni fogunk, de ha végigmegegyek az Üllői-úti kaszárnya mellett és látom a magyar katonákat, minden áldozatra hajlandó vagyok”.

Március 14-én: „Március idusát ma – vasárnap lévén – valamivel hamarabb ünnepelték meg. Az elhangzott sok szólam között Prohászkanak egypár mondata ragadta meg figyelmemet. Igaza van: jó magyaroknak, de jó embereknek is kell lennünk. A nemzeti elem ne zárja ki bennünk a világműveltséget. Igaza van abban is, hogy a nagy gyermekhalandóság mellett a gyermekzellés továbbtűrése a legnagyobb kegyetlenség lenne. Aki a gyermekek testét pusztítja el, az nem nagyobb bűnös, mint aki lelkét taszítja a legnagyobb veszélyek közé. Csak az állami gyermekmenhelyek pusztulása által is 15.000 gyermeket fognak elpusztítani. Ha otthon ülök is, szellemileg mindenütt jelen vagyok, ahol magasztos törekvések mutatkoznak. Ma tette le az esküt az új kormány Horthy kezébe. Mint zászlós úr a közel kilencvenéves gróf Széchenyi Gyula működött közre”.

Március 15-én: „Ma jött meg a hír, hogy Párizsban békefeltételeinken semmit sem változtatnak és csak tíz napot adnak a szerződés aláírására. Ha igaz, akkor el van vetve a kocka: rettenetes jövőnk lesz. – A németországi polgári elemek puccsa teljes fölfordulást vont maga után, melyre az európai következett.

Hogyan másznék ki ebből világrészünk? Roppant oktondi emberek idézték elő ezt a helyzetet. A sok vágnak is a világboldogításra – a mérhetetlen gonosz kapzsiságok felszabadítása útján – eredménye az általános, talán egy századon át tartó boldogtalanság lett”.

Március 16-án: „A külszín sokszor csal, de a heves vágyak is félrevezetnek. Vörös Szilárd rokonunk, aki ott katonáskodott, mondja, hogy Sopron megyében a német községek bizony nem

nagyon bánják, ha Ausztriához csatolják is őket. Ott és a városban a magyarbarát nyilatkozatok a tanulóktól és az intelligencia egy részétől származnak. A német felfordulásra a franciák azt mondják, hogy az ántánt nem avatkozik a belügyekbe, de Mainzban már megjelent Foch francia generalisszimus, hogy okkupálja a Rajna vidékén. Ausztriában is mozgalom van a polgári elemek közt arra is, hogy Dél-Németországhoz csatlakozzanak, ha ez az Északitól elválik; remélik, hogy az ántánt ezt nem fogja ellenezni”.

Március 17-én: „A Köztelken a „Falu” nevű, falusi életet és otthon gondozó szövetség alapszabályait tárgyaltuk le. Mint az előkészítő bizottságnak társelnöke sok pontnál felszólaltam. Régi eszmém valósult meg e félhivatalos társadalmi alakulat létesítésével. Ma hallottam Apponyinak azt a nyilatkozatát, mely szerint, ha lényegesen nem változtatják meg békefeltételeinket, ő nem írja alá a szerződést. Szerinte nem szabad a fehér terror szellemében egyoldalú önbíráskodást folytatni, mert ennek külföldi mértékadó helyeken igen rossz hatása lenne”.

„A következő napon Apponyi nyilatkozata egészen különös módon látott napvilágot. Az új miniszterelnök a maga programbeszédében Apponyi felhatalmazására hivatkozva felolvasta az annak nyilatkozatát tartalmazó levelet, ami a nemzetgyűlést megdöbbenetted, izgalomba hozta s majdnem temetéssé változtatta az újszülött kormány keresztelőjét. Hogy Apponyi a kormányt figyelmeztette a szóbanlévő hangulatra, az helyén van. Hogy arra is felhatalmazta, hogy e nyilatkozatát belátása szerint felhasználhassa, szintén természetes. De az, hogy azt éppen most és éppen ebben az alakban, mint egy üres beszéd nyomatékos tartalmát tegye közzé és az alaptalan vádaknak így teremtse alapot, ez annyira kérdéses, hogy már nem is az. Nem csoda, ha az élcelődők mindjárt megtalálták a hozzá méltó megjelölést, mondván, hogy ez a miniszterelnök valóban se monsieur, se madame! Ily hangulatban hosszú programbeszédét senki sem vette komolyan. Matlekovits ma felkért, hogy az oláhországi gazdasági viszonyok alakulását a Közgazdasági Szemle részére kísérem beható figyelemmel. A Kapp- és Lüttwitz-féle németországi puccsról kiderült, hogy az sikertelen maradt és a szocialista kormány visszakapja a hatalmat”.

Március 20-án: „A franciák halálos ítéletnek szánták békeszerződésünket. Bonar Law az angol alsóház ülésén egy interpellációra felelve, azt mondta, hogy a rutén nép szívesebben csatlakozik Cseh-, mint Magyarországhoz, melynek határait a néprajzi elveknek megfelelően vonták meg, amennyire ez földrajzilag lehető volt. Elkerülhetetlen, hogy nagy magyar kisebbségeket román uralom alá ne helyezzenek, mint ahogy sok százezer cseh (?), tót,

román és német lakost kellett meghagyni a magyar uralom alatt. Az új térképre való egyetlen tekintet elég arra, hogy ezt az állítást annak tüntesse fel, ami: óriási valótlanágnak. Tehát nincs mellettünk senki. Ezt az elhagyatottságot és gyűlöletet az egész világ részéről, melynek semmit nem vétettünk, de használtunk a múltban és használhattunk volna a jövőben, nemzettünk nem érdemelte meg. Ha voltak hibái a múltban, csak magának ártott velük, főleg azért, hogy nem szaporodott és nem kímélte nemes harcaiban a vérért. Ezentúl is csak egyetlen utunk lehet, mely az üdvözhöz vezet: az erősödés minden irányban”.

Március 21-én ezeket írom naplómba: „Ma egy éve szakadt nyakunkba a kommunizmus. A mai lapok hozzá méltóan emlékeznek meg e gyászos fordulatról, mely mai nyomorúságainkat, az oláh megszállást, a Clemenceau-vonalon túl is, okozta. Megindítója voltaképp Károlyi volt azokkal együtt, akik vele szolidaritást vállaltak és vele szemben elnézőek voltak. Feleljenek is érte, mert vagy bestiák voltak, vagy ilyeneket szabadítottak ránk. Lelkiismeretlenségöknek elég bizonyítéka az, hogy az általuk okozott kár láttára egy sem lett közülök öngyilkos. A pénz lebélyegzésénél sok ezer koronát veszünk, de nem panaszkodunk miatta. A magyar katonaság léte és védelme igen sok bajjal kibékít”.

Március 22-én: „Ma Lingauer Albin képviselő a nemzetgyűlésen interpellált. Az állat- és takarmányforgalmi, továbbá a húsforgalmi és árucserével foglalatostkodó társaság működését ecsetelvén, ríkító színekkel festé a visszaélések egész sorozatát. Azok évek óta monopolizálják a megszámlálhatlan milliókra rúgó szállításokat, a minisztereket és embereiket is meggyanúsítá. Támadta Rubinet és Korányit. Azután Huszár és Friedrich kölcsönösen egymást. Éppen most kell mindezt tenni? Az Észak-amerikai Egyesült Államok szenátusa a békekötéstől megtagadván hozzájárulását, a Népszövetség inog.²⁸⁾ Ez nagy vereség Wilsonnak. A kiürített Tiszántúlt teljesen kifosztották az oláhok, végképen el akarnak gyöngíteni, hogy a magyarság veszélyes ne lehessen nekik. Rosszul állunk, mert gyöngék vagyunk. Most minden bizalmas beszélgetést kerülök, mert fáj”.

Március 24-én az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közgyűlésén az elnök, gróf Somssich László, részletes szóbeli jelentést tett a mezőgazdaság érdekében kifejtett neuillyi működéséről. Nem eszközölhettek ki semmit. Állandóan foglyok voltak és Párizsban sétálni is csak rendőri felügyelet alatt mehettek. Kocsiszámra átadott emlékirataikra, még a legsürgősebbre sem érkezett válasz. Ezek egy részének tartalmát érdekesen ismertette. Wekerlét ekkor több irányban kikérdeztem.

Március 23-án: „A belső zavarok és ellentétek nem szűntek meg, a pártviszályok dúlnak. Ezek ellen a primás könyörgő szöveget

tett közzé interjú alakjában, a keresztény hírlapok pedig féltik a keresztény és nemzeti kurzust. Egyesek, mint Gaál Gaszton, az ország legjobb erőit akarnák Apponyi miniszterelnöksége alatt koncentrálni. Már arról is beszélnek, hogy ha a mostani képviselők rosszul viselik magukat, a nép haragja el fogja őket seperi s helyükbe ugyanezen elvek hübb képviselőinek kell lépniök. A mostaniak főgondja a maguk fizetésének sokszoros felemelése volt és a koncok megkaparítása volt. Szégyenlem magamat helyettök. Az oláhok Békés vármegyéből nehezen vonulnak ki. Állítólag az ántánt Kétegyházától fogva nekik ígérte a területet. Ha ez igaz, jól nézünk ki. Ez bennünket közvetlenül is súlyosan érintene. A Journal des Débats cikkében arról van szó, hogy az utódállamok egyesült működésének tényleg sikerült békedelegációnk törekvéseit ellensúlyozni. Roppant szenvedések várnak reánk a jövőben is. Egyedüli bizalmam a természetes visszahatásban gyökeredzik, mely nem egyszer már-már haldokló nemzetünket is megmenté az enyészettől. Élni akarunk, tehát fogunk is. De újra kell létjogunkat megszerezni, melyet csaknem elveszténk”.

Március 27-én: „Az első nőképviselet, Schlachta Margit személyében tegnap a budapesti első választókerületben 445 szótöbbséggel megválasztották. Véleményem a nők politikai hivatosságáról nem változott. Őrjög a világ és benne mi is. Olvasom La Fuente Historia General de Espano-jában a spanyol önvédelmi harc leírását 1809/10-ből. Így kell viselkednie az életrevaló nemzetnek. Sok tanulság rejlik abban részünkre is. Az ántánt államaiban is van elég zavar. Barthou, a francia kamara külügyi bizottságának elnöke, támadja Lloyd George-ot és Angliát. Emiatt le kell mondania”.

Március 28-án: „Délelőtt megnéztem a Kinizsi-utcai zálogházban az ügynevezett „nemzeti vagyontmentő” kiállítását, azokat a tárgyakat, melyeket szorultságba került emberek akarnak az uzsorások elkerülésével értékesíteni. A Hotel Druôt mintájára rendezték azt be. A középosztály szomorú sorsának és hanyatlásának e nyomai mélyen meghatottak. Egy jele a nemzeti kultúra süllyedésének és a reánk szakadt végzetes tömegnyomornak, melynek fájdalmai és súlyos következményei a jövőben kiszámíthatatlanok. Hát a sok fiatal férfinak és nőnek, köztük azelőtt jómódúaknak is öngyilkosságára mit mondjak?”

Március 29.: „Apponyi – kevés lévén a kilátás a személyes tárgyalásra – három nap múlva visszaérkezik Párizsból. Ott néhány emberünk csak inspekciót fog tartani. Az ántánt, amikor szorultságban volt, a bennünket környező kis államoknak sokat ígért s most – az ő meggyőződése szerint is – többet kell nekik adnia, mint amennyit múlt szolgálataik érnek. De állítólag csak így szabadul kötelezettségeitől, azután majd másként lesz. Romániában és Szerbiában már nagy belső válságok vannak. Az erdélyi oláhok

összekülönböztek a volt királyságiakkal. A törvényhozó testületet feloszlatták nagy viták közben s új választást rendeltek el. Hasonló állapotok vannak Belgrádban is, ahol a horvátok elégedetlenkednek. Németországban külsőleg helyre állott a rend. Félek, hogy a nekünk szóló hitegetés újból becsapásnak fog bizonyulni”.

Március 30-án: „A nemzetgyűlés pártjai alaposan összekülönbözve mentek április 7-ig ünnepelni. Felettök igazán a cape et rape elve uralkodott. A képviselők kapnak 36.000 koronát, az elnök 130.000-et, az alelnökök a fizetésen kívül 24.000-et, a jegyzők 12.000-et. Hova fog ez vezetni? Az emberek javíthatatlanok. Érdekes Vajda-Voevode Sándor elcsapott oláh miniszterelnök védekezése. Abból kiderül, hogy az oláh hazafiak és politikusok főjellemonása a machiavellizmus, annak vallása, hogy a cél szentesíti az eszközöket és a nemzeti haladás érdekében üzött visszataszító jellemtelenség, mellyel szemben mindazáltal – ha a múltban nem tudtunk -védekezni kell a jövőben. Vajda Sándor nyilatkozatából, melyet a „Dacia” lap párizsi levelezője előtt tett és amely e lapban megjelent, a következő nagy horderejű tények derülnek ki.

1. A romániai és erdélyi politikusok már évtizedek óta egy húron pendülnek.
2. A hangot és a pénzt mindig Románia adta az agitációra, melynek célja a folyton letagadott dakoromanizmusban való nevelése volt az erdélyi és magyarországi oláh intelligenciának és népnek.
3. A magyarokkal nem, de az osztrákokkal és a dinasztíával lehegett paktálni úgy, hogy Erdélynek autonómiát eszközölnek ki, illetve adnak. Ez csak első lépés lett volna az elszakadáshoz.
4. Ferenc Ferdinánd – tanúm rá Czernin, aki maga is híve volt ez eszmének – szívesen megcsinálta volna a hasonló felfogású romániai politikusokkal az Erdéllyel egyesített Romániának olyan unióját a federalizálандó monarchiával, mint amilyen a Bajorországé Németországgal, Erre minden előkészület meg volt téve, esetleg a Hohenzollernek feláldozásával is.
5. Az idevaló oláh nemzeti-ségi vezéreknek a Habsburgok iránti loyaltását Romániából igazgatták és mikor ők védekeztek, onnan biztatták e szerep folytatására, mert nekik, mondták, kedvesebbek az olyan Habsburgok, akik megcsinálják az oláh egységet, mint az olyan Hohenzollernek, akik azt nem csinálják meg.
6. Az oláh politikusok a végcélra nem, csak az eszközökre nézve különböztek egymástól. Sokáig nem tudták az idevalók és a Kárpátokon túliak sem, hogy melyik hatalmi csoport marad felül. Valamennyien meg akarták csinálni az egységet akár az egyik, akár a másik segítségével, - Ausztriával, ha másként nem lehet, nélküle és ellenére, ha az a gyöngébb, a vesztes félhez fog tartozni.

Ezek oly nyilatkozatok, melyek a maguk adataival és megokolásával a mi katasztrófánk megértése és a belőle vonható tanulságok megállapítása szempontjából igen fontosak. Sajnos, a mi államférfiaink és politikusainknak minderről legfeljebb csak halvány fogalmuk volt, mert nem láttak át a szitán”.

Március 31-ike nevezetes nap volt nekünk. Akkor tudtuk meg, hogy az oláh csapatok, az ántánt katonai misszióinak megállapodásához képest, visszavonulnak a demarkációs vonalra. Elek mellett is. Tehát Lökösháza egyelőre magyar impérium alatt álló semleges terület lesz és oda a szegedi m. kir. katonai körletparancsnokság engedelmével nem sokára le lehet majd utazni. Előbb azonban egy bizalmi emberünket készültünk oda leküldeni. Szó volt ma arról a hírről, hogy az olasz kamarában érdekünkben indítványt tettek és hogy az olasz kormány nem járult hozzá az ántántbizottság nekünk *nem kedvező határozatához*. A Manchester Guardian rólunk a valóságnak és igazságnak most már megfelelőben kezd írni.

Április elsején este jött meg Apponyi Neuillyből, miután a békefeltételek átadása egyre késett, de szükségét is érezte a hazai tényezőkkel való érintkezésnek. A békedelegációnak hivatalos képvisellete azonban Párizsban maradt. Igen kevés reményt fűzött magához a békeszerződéshez, de annál többet a dolgok későbbi fejlődéséhez: a Magyarországgal szemben uralkodó hangulat fokozatos átalakulása reánk nézve kedvezőbbnek mondható. A békedelegációnak semmi alkalmuk sem volt szóbeli tárgyalásokra. Egyre-másra kapta jóhiszemű hazafiaktól azt a bizalmukat kifejező leveleket, hogy ékesszólásának és rábeszélő képességének okvetlenül sikerülni fog ellenfeleinket ügyünk igaz voltáról meggyőzni. A szövetséges hatalmak a mi javunkra nem akartak eltérni a többi államokkal szemben alkalmazott gyakorlattól. Nem hangsúlyozhatta eléggé, hogy annak a szebb jövőnek és sikeresebb orientációnak, melynek elkövetkezésében bízunk, legfőbb feltétele belső állapotaink tiszteletet és rokonérzést keltő megszilárdulása. Ezzel megegyezett az, hogy az angol lordok házában és az olasz kamarában ismételten meleg beszédek hangzottak el érdekünkben, de bizony a kormányok feleletei szép szavakkal mégis csak elutasítók voltak. Itthon is rosszul álltunk. Az általános választójog alapján összejött nemzetgyűlés alacsony értelmi, de főleg erkölcsi szintája aggasztó. A benne ülő politikusok többsége veszekedő és kapzsi alakokból verődött össze. Németországban, a polgári Dániában a szocialista mozgalmak kompromittálták az illető államokat. Shaler Amerikájának második kötetét tanulmányozva, újból felmerül az eszme bennem, hogy a földolog az emberi társadalomban a terület mellett a nép, de ennél meg a jól rendezett munka. Az elcsatolandó államrészeinkben recseg és ropog minden. Kassán sortüzet adtak

az éhezőkre. A csehek szélhámos politikát űznek a mi ruténjainkkal, akik tiltakoznak uralmuk ellen, mert az ő kenyerek, épúgy mint a tótoké is, az Alföldön terem. Ezt az irredentát nem lehet semmiféle erőszakkal megakadályozni. Az kitör és folyton érvényesülni akar.

Április 3-án nevezetes volt gróf Teleki Pál nyilatkozata, mely szerint az ántánt most már tudatára jutott annak, hogy bennünket igazságtalanul kezelt. Általában az egész békemű saját hibáinak súlya alatt, nem is hosszú idő múlva, össze fog omlani. Változás állott be a nagyhatalmak felfogásában, amit nem lehet kicsinyelni, azért nem kell kétségbeesni. Olaszország bennünket a délszlávokkal szemben erősíteni akar s ezért ellenzi a szláv korridort. Most azonban forma szerint nem kaphatunk javításokat, mert ezek miatt meg kellene változtatni az összes béke-instrumentumokat. A franciák bevallják, hogy félnek Németországtól. Hát akkor okos-e részükről azt végkép elkészeríteni?

Április 4-én írom: „A magyar nemzetnek ilyen rossz hűsvétja már századok óta nem volt. Sorsunk századokra, vagy talán örökre meg van pecsételve és féltő, hogy nem kis részben a magyarság belső bajai miatt. Társaságunkban tompa lehangoltság és önmegtágadó várakozás uralkodik. Az órákat ma eggyel előre igazították”.

Április 5-én írom: „Arad vármegyében rettenetes állapotok vannak. Most már a magyarság körében is soroznak, ami elől az tömegesen menekül. A korrupció és az oláhok zsarolásai rémesek. Ha valaki a vidékről Aradra akar a demarkációs vonalon át bejutni, százakat, néha ezreket kell fizetnie”.

Április 6-án egy ilyen tapasztalatokkal bíró egyén volt nálunk és élénk színekkel festette le az ottani állapotokat. Oláh világ mindenütt. Nálunk a padláson, a pincében és a lakásban a lopások napirenden vannak. A házitolvajok üzelmei már tűrhetetlenek, a nagy fölfordulást mi is minden alakban érezzük. Az utóállamokban is rosszak az állapotok, csakhogy most ők marnak minket, ők a jelesek, az igazak, a kiválasztottak, mert mások, idegenek (Amerika) győztek. Feje tetejére állított világrend, mely csakugyan nem lehet tartós!

Április 8-án Erekly Károly képviselő a nemzetgyűlés számára a sajtó kritikájával szemben védelmet kér. Hát ha megérdemli, akkor ki és hogyan védje meg?

Április 9-én írom: „Nagy és feszült várakozásban élünk, mintha már nem tudnók, hogy örökre balsors vár mireánk, a nemzetre nézve is hosszú időre. Igyekszem magamat minél jobban elfoglalni, hogy a sok rosszat ne tartsam mindig szemem előtt, mert így nem bírnám el az életet. Arról értesülök, hogy az oláhok Kétegyházánál, tehát Lökösháza közvetlen szomszédságában beássák magukat.

A pártok nagyon óhajtják Apponyi miniszterelnökségét. Gróf Teleki Pál elfogadta a külügyi tárcát. Németországban a helyzet állandóan veszélyes. A francia kormányt az ántánt részéről a katonai beavatkozás miatt gáncs érte. Folytonos kavarodás. Cholnoky Jenő véleménye szerint Apáthy István jól teszi, ha kiszabadul is, ha nem megy Kolozsvárra, ahol a magyarság dühös reá. De megtudtam később, hogy csak balfogásai miatt. Egyre-másra pusztultak nevezetes embereink, főurak és tudósok is. Így elvesztették herceg Esterházy Miklóst, az ország leggazdagabb hitbizományosát, aki mindenütt helyt állott, ahol kellett és Daday Jenőt, a jeles zoológust. Meghalt egy nagy ellenségünk is, Polit Mihály, 86 éves korában. Nevezetes az igazságügyminiszter törvényjavaslatai közt az, mely a miniszterek felelősségre vonása esetében követendő eljárás ideiglenes szabályozásáról szól. Eszerint a nemzetgyűlés gyakorolja a vádaláthelyezés jogát, a nemzetgyűlés választja meg a bíróság tagjait is, mely ítéletét nyilvános szóbeli tárgyalás után hozza meg. A bíróság a büntető törvényekben ismert bármely büntetést kiszabhat. Ezenkívül kártérítésre, sőt javai elkobzására is ítélheti a vádlottat. Később ennek a bíróságnak elnökevé Tőry Gusztáv volt igazságügyminisztert, alelnökeivé Szilassy Aladárt és Concha Győzöt, harminc tagja közé engem is megválasztottak, amiről hivatalos értesítést kaptam.

Április 12-én tárgyalta a nemzetgyűlés a költségvetési felhatalmazást. Ez alkalommal Korányi Frigyes báró kétórás beszédében ismerteté az ország szomorú pénzügyi és közgazdasági helyzetét. A kép, melyet róla festett, igen sötét. A háború előtt nyolc milliárdra rúgott a magyar állam adóssága: akkoráig az ötvenhét milliárdra és 800 millióra emelkedett. Ha valutánk romlását is figyelembe vesszük, a 80 milliárdot is meghaladja. Államadósságaink kamatja több, mint két millió. Költségvetésünk hiánya 8992 millió. Az államadósság növelésében a Károlyi- és a kommunista korszak 12 milliárddal szerepelt. Az ő kilenchnapos uralmuk alatt a havi deficit átlag 1300 millió volt. A mostani kormányzat 500 milliós havi hiánnyal dolgozik. E hiányokat fedezni egyedül a fokozott adókivetéssel nem lehet. A pénzügyminiszter kibontakozási tervei nem voltak megnyugtatók. Számtételeinek legnagyobb része ingatag volt és sok előre nem látható körülménytől függött. Ezzel a pénzügyi helyzettel szemben nem elég arra hivatkozni, hogy agrárállam vagyunk. Nekünk az ipart és a többi termelési ágakat sem szabad elhanyagolni, amennyiben csak lehetséges. Jól hangoztatták ez alkalommal többen, hogy új alapokra kell egész társadalmi és gazdasági rendszerünket fektetni. Sokszorosan többet termelni és szegénységi fogadalmat tenni: ez a helyzet javulásának kulcsa. Minden egyéb kuruzslás. De a művelt nemzeti lét szellemi, erkölcsi és politikai feltételeiről sem mondhatunk le. Mindez sokkal

szorosabb összefüggésben van, mint ezt a felületes emberek tengernyi sokasága gondolja. Tudni nem a tudás, hanem a megélhetés és haladás, az új életre ébredés kedvéért: ez legyen jelszavunk. Azért nem mehetünk a szomszédba. Azt itthon kell bírnunk és mindinkább fejlesztenünk.

Április 14-dike is nevezetes nap volt. Ekkor tartotta gróf Andrassy Gyula előadását: Jövő külpolitikánk s az ifjúság címen és pedig az ifjúsági Országos Széchenyi Szövetség felkérésére. Szépen dolgozta ki ezt a tanulmányt. Eszmemenete, melyet mint hallgató, a közönség közt elvegyülve én is nagy figyelemmel kísérem, az, hogy nemzetünk jövője attól függ, hogy be tudunk-e illeszkedni a népek családjába és magunk iránt rokonszenvet ébreszteni. Evégből nemzetünk jótulajdonságai kifejlesztendők. A hazafiség mellől ki kell irtanunk a csúnya opportunistust, de haladnunk kell a világramlatokkal. A nacionalizmus beláthatatlan időkig a haladás főtényezője marad, de az emberi szolidaritás tényével minél jobban meg kell barátkoznunk. A világ rokonérzése azért kezd felénk fordulni, mert a népszavazást magunkévá tettük. Az egységes nemzeti állam alapelve helyett meg kell barátkoznunk bizonyos autonómiák gondolatával és az államnak bizonyos mértékben föderatív jelleget kell adnunk. Mint kis országnak, itthon meg kell teremtenünk a jogállamot. A világháború a szociális kérdés uralkodását napirendre hozta. Új megoldást kell a közgazdasági és társadalmi téren keresni, mely a kapitalizmus hibáinak és túlzásainak elkerülésével a produktív erők kihasználásával megteremti a társadalmi szolidaritást. Az ifjúságnak e részben több szerencsét kíván, mint amellyel az ő nemzedéke kezelte ezt a kérdést.

Néhány nap múlva, április 20-án alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében a Külügyi Társaság, melynek én is tagja és egyik funkcionáriusa lettem. Ez alkalommal Apponyi ismét oly kitűnő beszédet mondott, mely a mi külügyi érvényesülésünk valóságos exozéjának, sőt kátéjának ismerendő el. A külügyi szempontunkra nézve Andrassyval egyetértve kifejté, hogy miért nem volt és nem lehetett önálló külügyi politikánk, érvényesülésünk és gyakorlatunk. A jelen teendőire áttérve kiemelte, hogy az események e részben minket vízbe dobtak, mielőtt úszni tanultunk volna. A magyar nemzetnek össze kell szednie összes természetes adományait, egész politikai géniuszát, hogy ezt érvényesíteni tudja, mégpedig a legnehezebb és legdöntőbb körülmények közt, amelyek közé egyáltalán kerülhet. A külpolitika terén most teljes tabula rasa előtt állunk. A német szövetségre alapított politika helyes és szükségszerű volt az előbbi viszonyok közt, midőn elsősorban az orosz veszély fenyegetett bennünket. Ezt a politikát azonban sem Németország, sem a monarchia nem építette fel helyesen. Ma a külügy és belügy nálunk teljesen összenőttek. Azért annak

követelményeire minden téren és irányban kellő tekintettel kell lennünk. Feltétlenül rá vagyunk utalva a művelt államoknak úgy erkölcsi, mint anyagi támogatására. A művelt világ közvéleményével szembe nem helyezkedhetünk. Kelet-Európa nyugalma egy erős Magyarország által jobban van biztosítva, mint bármely alakulat által. Helyzetünk nem reménytelen, de nemcsak ideális szempontok, hanem a jól felfogott magyar érdekepolitikáéból is rendkívüli fontosságú a magyar állammal bekapcsolódása a népek szövetsége iránti mozgalomba. Én is így fogtam fel helyzetünket kezdetől fogva, azért fájlaltam a Friedrich-párt és elvarátaí közt kitört viszályt, melyben ő a klubban, ezek pedig a pártban győztek. Mivel azonban amaz a körhelyiségben többségben volt, a pártnak, melyből csak heten léptek ki, a 80.0000 koronáért kibérelt Wenckheim-palotát el kellett hagynia. Naponként keletkeztek a leggroteszkebb alakulatok, melyeket beható tanulmányozás nélkül meg sem lehetett érteni. Pedig a tanulmányozás szükséges volt, ha valaki helyes ítéletet kívánt állapotainkról mondani. Én ezt még most is szoros kötelességemnek tartottam. Azért foglalkoztam az időtájt közéletünk és a világpolitika általam megközelíthető minden nevezetesebb mozzanatával. Ilyenek voltak április havában még a következők: A magyar békeszerződéssel kapcsolatban az „Essais Critiques” című párizsi folyóirat említi, hogy ott külpolitikai kérdések iránt hihetetlen közöny észlelhető. Magyarország tragikus megcsönkítéséről alig esik komoly szó. Az oly lehetetlenség, hogy csodálkozhatni, miként nyújthatott ahhoz Franciaország segítő kezét. A híres nemzetiségi önrendelkezési elvvel ugyancsak kijátszották a mi tudatlanságunkat történelmi és földrajzi dolgokban. Ha ugyanis Magyarországon másnyelvű népek is laknak, úgy ezek nem hódítás útján jutottak oda. Az 1914. évi magyar határok ugyanazok, mint a X. századbéliek voltak. A magyar területen levő szerb és oláh lakosok annakidején szabadon vándoroltak be, miután a törökök ellen folytatott évszázados harc termékeny hazájokat elpusztította volt. Hogy ezek az 1700 és 1800 körül még birtokadományozásokkal is kényeztetett települők most az illető területeket maguknak követelik, legalább is különös észjárásra vall. Azonfelül Erdélyt és Pozsonyt Magyarországtól elszakítani, épp annyit tesz, mintha tőlük elvinnék Bourgest és Berryt Spanyolország javára, ha véletlenül spanyol munkások lagnának benne. Ez nem a legkisebb képtelen játék a hírhedt nemzetiségi elvvel, amely mindenfelé a legnagyobb igazságtalanságok forrása lett.

Egyik példája annak, hogy a nemzetiségi elvvel micsoda hamisítások lehetségesek, az a nyilatkozat, melyet a Bécsben ez időtájt tanácskozó tót vezérek egyike, Dvorcsák Viktor, a Reichpostban tett közzé: „Franciaországban, Angliában és Amerikában

azt hitték az úgynevezett cseh-szlovák köztársaság proklamálásakor, hogy a csehek és tótok ugyanazon nemzeti egységhez tartoznak és hogy van cseh-szlovák nép. Most már, sajnos későn, tudják a nagy politikai központokban, hogy mi az igazi helyzet és hogy Masaryk és Benes propagandájukkal megtévesztették őket. Mi leplezetlen bizalmatlansággal tekintünk a cseh-szlovák állam jövője elé. Öt millió cseh nem tarthat állandóan uralma alatt három millió tótot, félmilió morvát, félmillió rutént és lengyelt, negyedfélmillió németet és kétmillió magyart. Az ilyen államalakulat nem lehet életképes. Mi tótok népszavazást követelünk valamelyik semleges európai hatalom ellenőrzésével”.

Az oláhok belső viszonyai sem jobbak, hiában kegyetlenkednek mindenfelé. Ekkortájt a magyar diákokat állították hadbírótság elé Temesvárott, ami szomorú és szívzaggató látvány volt. Huszonkilenc 17-18 éves fiatal diákot vasraverve oláh szuronyos katonák kísérték a helyőrségi fogházból a bíróság elé. Ezek voltak a Levente-szövetség tagjai, melyre ráfógták – a tanúk neveit elhallgatva –, hogy a román állam belső biztonsága ellen merényletet követett el. Ütötték, verték őket, meztelenre vetkőztetve kikötötték, majd huszonötöt vertek reájok s addig ütötték ököllel a szívek táját, míg el nem ájultak. Némelyik tíz-tizenkét napig feküdt e brutalitás után. A kényszer alatt tett vallomások visszaszívása után kérdezte az elnök, hogy hát a magyarok olyan gyávák-e, hogy kényszeríteni lehet őket jegyzőkönyvek aláírására? A felháborodást a közönség körében megtorlással való fenyegetés által nyomták el. Százával lehetne hasonló brutalításokról beszámolni. Ilyen igazságtalan ott minden kezdés és minden rendelkezés végrehajtása. A választásokról lehetetlen szatírárt nem írni. A birtokreform nem egyéb, mint nyílt rablás a nemzetiségi elv nagyobb dicsőségére. A nemzetiségi magyar állam helyett körülötte hármat teremtettek minden történeti alap és az erőviszonyok méltányos figyelembevételével nélkül. Ennek az elvnek ürügye alatt oly kis nemzetek, mint a cseh, szerb és oláh, világhatalmi kóros álmok örületeinek adják át magukat. A csehek például a nagyszláv világpolitika vezetésének megnyeréséről ábrándoznak. A magyarok szerintők az okai a nagy szláv gondolat nem érvényesülésének. Őket kell elpusztítani s akkor a legműveltebb szláv nép, a cseh, az oroszokra támaszkodva, megoldja majd ezt a világraszóló problémát. A magyarság helyzete, íme, mily veszélyes. A csehnek kell az orosz szövetség, a nyugati szövetség, a kisantant egyaránt. Ez a fészkelődés az erőtlenség biztos jele. De azért reánk nem kevésbé káros, mert minket sem enged megerősödni. Azért halálos bűn a magyar keresztény felekezetek összekülönbözése újból a reverzális kérdésének felöltése által. Hova fogunk jutni, ha azok kölcsönös megértésre ily viszonyok közt sem képesek!

Április 19-én végre hírt kapok alulról. Megtudom hitelesen, hogy Lökösháza részben magyar semleges területnek maradt. Ebbe tartozik a mi birtokunk is, csak egy hold maradt oláh kézen, de az egészet még mindig fenyegeti az oláh megszállás. Közvetlen szomszédom birtoka ketté van szakítva, a vasúti állomás oláh kézen. Siettem az olasz misszióhoz, ahol Mombelli generális felvilágosít a részletekről. Ezek eldőlésével tisztább lett – monda – a helyzet. Engem biztosított, hogy hozzánk nem, mint haliám, oláh, hanem legfeljebb magyar határőrséget helyeznek. Ez azután be is következett, mivel azt magam is kértem. Biztató jelenség, hogy az eleki előljárárság egy közleményét kaptam, melyben az élelmiszerszállítás céljából bizonyítja, hogy ott birtokos vagyok.

Naplómban írom április 20-án: „Az erdélyi oláh politikusokat Bukarestben leleplezték és kiderítették róluk, hogy a köznek teljesített szolgálatok leple alatt magánvagyonokat gyűjtöttek. Megfosztották őket a hatalomtól, melyet tájékozatlanságuk miatt nem tudtak helyesen kezelni.

Április 21-én a Közgazdasági Társaság felolvasó ülésére mentem, ahol az új birtokpolitikai reformjavaslatot annak egyik főszerkesztője, Sebess Dénes, behatóan ismertette két óra hosszat. Előbb alkalmam volt azt alaposan tanulmányozni. Alapelveit csak helyeselhettem. Az adott helyzetben sokkal jobbat nem lehetett volna csinálni.

Április 22-én akkori elfoglaltságomat jellemző következő sorokat írtam naplómba: „A lökösházi szőlő számára kilogrammonként 50 koronájával rézgálicot, 80 koronájával raffiát vettem nagyobb összegért és zsákokat is, melyeket – mert nem volt kivel elküldeni – magammal vittem haza. Délután a Főrendiház egyik üléstermében résztvettem a Külügyi Társaság pénzügyi bizottságának ülésén. Majd ismét a birtokpolitikai ankétbe siettem. A felszólalók közt volt Éber Antal; egészen bankigazgatói szempontból fogta fel a reformtervezetet. Jól felelt meg neki Teleszky János volt pénzügyminiszter, aki tévedéseit találoan mutatta ki.”

Nevezetes napom volt április 23-a, mert két fontos látogatásom, illetve kihallgatásom volt akkor. Már régebben készültem gróf Apponyi Alberthez, aki azonban jó ideig gyöngékedett. Kijelenthettem neki, hogy nem kéni mentem hozzá, hanem belső szükségézetem kívánta, hogy a régi összeköttetésnél fogva személyesen adjak hazafias köszönetemnek és hódolatomnak kifejezést azon nagy érdemeiért, melyeket a nemzet lelkületének emelése és külföldi pozíciónk javítása tekintetében általános elismerés szerint szerzett magának. Nem keresett, hanem szívből fakadó szavakkal adtam ennek kifejezést. Ekkor hosszabb beszélgetés során a következőket mondta nekem: Most nem kapunk semmiféle lényegesebb

javítást a békefeltételek megállapításánál, de később reméli azokat. Minket félreismertek, most azonban már másként ítélnék meg. Attól tartottak, hogy a jövőben, mint ismét szövetségese Németországnak, árthatunk az antantnak, azért akartak lerontani. Azonban ha ez nem kerget a kétségbeesés karjaiba, nekünk nem kell okvetlenül az előbbi szövetség keretében keresni boldogulásunk előfeltételeit. Más egyetemesebb orientáció is lehetséges. Azután kérdezte, mi a véleményem, alá kell-e írni a nekünk felajánlott úgynevezett békeszerződést. Azt válaszoltam, hogy igen, mert roppant kényszerhelyzetben vagyunk és a nagy ántánt a kicsiny által teljesen elpusztíthathatja legjobb vidékeinket, s akkor mit érünk velük. Ezt belátta és azt is, hogy az aláírás csupán erős tiltakozás mellett mehet végbe részünkről. Más tárgyról is bőven volt szó, de azokra nézve szintén inkább véleményt kért, mint mondott. Szívélyesen váltunk el. A grófnéval pedig tervbe vett norvégiai utazásáról beszélgettem s nagyon ajánlottam, mert igen tanulságosnak ígérkezik. 1886-ban magam is élvezetesnek találtam azt.

Ugyanaznap délben a kormányzónál volt magánkihallgatásom. Tájékoztattam őt a vidékünkön áthúzódó demarkációs vonal mentén végbemenő dolgokról. Én az oláhoktól legalább nagyjában megszabadultam, de szomszédaim, az ő közel rokonai, a Vásárhelyiek, nagyon szenvednek tőlük. Figyelmébe ajánlottam, hogy a békefeltételeknek megfelelően az oláhoknak az eleki határtégeszen ki kellene üríteniök, ez esetben az annyira fontos lökösházi állomást is visszanyernök s az említett derék magyar birtokosok is megmenekülének főbajaiktól.

Voltam aznap az angol katonai missziónál is, de ott semmit sem végezhettem. Ellenben másnap a francia missziónál egy ezredes feltárta előttem a helyzetet, de bizony egy pár fontos pontnak kiürítését ő sem helyezte biztos kilátásba.

Az erre következő vasárnapon, április 25-én a Szent István Akadémia közgyűlésének keretében több kitűnő előadást hallgattunk meg, de köztük, mint hasonló körülmények közt mindig, Apponyi beszéde volt a legkiválóbb. Remek összefoglalásával mindannak, amit társadalmi, politikai és gazdasági tekintetben keresztény kurzus alatt kell érteni, ezzel fejezte be fejtegetéseit: A keresztény alap érvényesülése a jogrend teljes biztosítását foglalja magában, mely a liberális korszak legmonumentálisabb alkotása. Az igazságosság azt kívánja, hogy ne bűnhődjék senki, aki nem bűnös; hogy a hatalmat csak az állam által arra rendelt közegek, az igazságosságnak minden biztosítékával ellátva, gyakorolhassák. Hogyan kell a keresztény alap fenntartását minden visszaesés ellen biztosítani? Főleg annak eredményessége által, bizonyítsa be alkotó képességét. Az ország regenerációját intézményesen biztosítsa. Ne legyen az ingának csak jobbra kilendülése, miután előbb

túláságosan balra lendült ki. Hanem legyen az a megállapodási pont, melyben a nemzet megtalálja a lelki nyugalmat és lelki energiát, mely a megújulás nagy munkájához szükséges. Olyan hang is volt ott hallható, hogy minden keresztény tegye e sorokat imádságos könyvébe.

E hó 26-án egy rokonunknak később nagyon szerencsétlenül végződő eljegyzési ünnepélyén a díszszónoklatot mondtam, igen meghatván a jelenvoltakat. Szinte sajnálom a nemes felhevülést, melyben ezt a beszédet mondtam. Sok kisebb jelentőségű közreműködésemet mellőzve, csak azt említem meg, hogy 28-án nagy figyelemmel hallgattam Teleszky János kétórás szóbeli előadását állami pénz- és hitelügyünkről. Jellemezte rémítő gazdasági és pénzügyi helyzetünket. Diagnózisa, hogy az lesújtó, de okosság és az ántánt némi kímélete mellett nem reménytelen. Ajánlotta az adók nagymértékű emelését az egész vonalon, a pénzügynek 40%-ig való helyreállítását, a nagy vagyondót és a végletekig menő takarékoságot. Három volt miniszterelnököt és öt pénzügyminisztert számláltam a hallgatóság soraiban, mely a kereskedelmi és iparkamara szép tanácstermét zsúfolásig megtölté. Ott többekkel volt alkalmam e tárgyról beható eszmecserét folytatni. Én nagyban és egészen igazat adtam Teleszkynek. Ismétlésekbe nem akarván esni, általában megjegyzem, hogy a politikai helyzetről minden nap új, de, sajnos, rendesen komoly alapot nélkülöző optimisztikus híreket hallottam. A nemzeti egyesülés pártjával szemben ekkortájt a kisgazdapárt túlsúlyra kezdett emelkedni.

1920. évi május elsején ezt írom naplómbe: „A szervezett munkások szünetelnek, de a keresztényszocialisták dolgoztak. Teljes volt a csend mindenfelé. A szeszitalom, a tekintélyes haderő, meg a karhatalom s a társadalom szervezettsége megtette annyira kívánatos hatását. Ha egy évvel ezelőttre visszagondolunk, láthatjuk az óriási különbséget. Akkor a vörös terror és kommunista örület uralkodott, ma ellenben békés nyugalom van mindenfelé, de a katonai készenlét egyáltalán nem volt fölösleges”. E napon értesültem az Amerikai Egyesült Államok-beli magyarok nagyarányú tüntetéséről hazánk érdekében. Amerika minden részéből Washingtonba sereglettek a magyar egyesületek képviselői. A demonstráció sikerét a hazafiúi érzéstől áthatott lelkesedés biztosította. A magyar szónoklatokkal vetekedtek a magyarság régi ottani jóakaróinak, Roderich Mac Eachinnak, a Catholic University tudós tanárának és Sonders presbiteriánus püspöknek megható felszólalásai. Wilson helyett, aki betegeskedett, elnöki titkára vette át a határozatot. Colby külügyminiszter pedig biztosítá a küldöttséget, hogy a magyar kérdést a legnehezebb kérdések egyikének tartja, de el vannak tőkélve oly helyzetet teremteni Magyarországon, mely igazolni fogja a wilsoni elveket. A Képviselőház

elnöke, Gillet, őszinte rokonszenvéről biztosítja a magyar népet. Visszaemlékszik Kossuthra és tudja, hogy milyen szolgálatokat tett a demokrácia ügyének. Ekkor lett ismertté az a beszéd is, melyet néhány héttel ezelőtt Eliot kapitány mondott Magyarországról az angol képviselőházban, melyben, mint a helyszínen járt szem-es fültanu, abbeli mély meggyőződésének adott kifejezést, hogy annak az országnak szerződés szerinti határai merőben lehetetlenek, mi több, nevetségesek. Például Csehország nagy hegyek által zárt terület, alakja az almáé. Ehhez csatolták a szintén nagy hegyek által elválasztott és csakis hegyvidéket képző Tótföldet a maga banánalakjával. A békeértekezlet nagy emberei sem képesek megcsinálni, hogy a folyók a hegyen át felfelé folyjanak, ez oly határ, mely igen hamar össze fog omlani. Revideálni kell, mert könnyen új háborút okozhat. Az oláh határ sem jobb. Az általa elrekesztett zárt magyar területek olyanok, mintha az angol Ulstert az ír többség önkényének szolgáltatnák ki. Hasonló számú népet helyeznek oly uralom alá, mely vallásban és kultúrában idegen neki, melyet gyűlölnék és mint sok, vagy talán, valamennyi ulsteri teszi, szívből lenéznek”.

A Westminster Gazette cikksorozatban foglalkozott ezidőben a magyar kérdéssel. Miután tudva van, hogy e lap közel áll Lloyd Geo^ghez, bizonyos jelentősége volt annak, hogy angol királyt javasolt Magyarországnak, akivel az angol tőke is bevonulhat oda, mindkét fél hasznára. Felemlíti, hogy a magyar aranybulla csak tizenkét évvel volt fiatalabb, mint az angol magna charta, hogy az angol parlamenti szokásokat a magyarok mindig mintaszerűeknek tartották és hogy irodalmi téren is közeli viszony állapítható meg közöttük. Nincs egyetlen európai ország, Anglián kívül, melyben oly Shakespeare-kultusz volna, mint Magyarországon. Gróf Teleki Pálnak egy pár nappal előbb alkalma volt egy hollandi újságíróval beszélgetni arról a kérdéstről, hogy hazánk aláírása esetén megtarthatja-e a békeszerződést. Erre válasza az volt, hogy a gazdasági és pénzügyi feltételek semmiképp sem teljesíthetők. Nyers vasat és fát tartoznánk például Ausztriának szállítani, holott nyersvasforrásaink száz, fánk 85.90%-át elveszíténők. Szerződésünket egy kaptafára csinálták a németországgal és az ausztriaival, holott ennek viszonyai is, legújabb fejleményei is mások, sokkal kedvezőbbek voltak a mieinknél. Mi nem egy államhoz, hanem mindegyikhez orientálódjunk, amellyel való összeköttetésünk a teljes békéhez vezet és lehetővé teszi a konszolidációt.

Május 2-án hallottam, hogy Arad és Arad vármegye nem okkupált nagyobb része szabadon érintkezhetnek ugyan, de Magyarország felé nem engednek utazni másokat, csak akik végleg elköltöznek onnan. A magyarság hallgatagon is szolidáris a megszállott területeken, de bizony van olyan is, aki hűtlen hozzánk.

Jól mondták, hogy a nemzet nemcsak a csatatéren elesetteket, rokkantakat és testileg betegeket, hanem a lelkiileg meghibbantakat is elveszti. Együttvéve ezek a magyarság roppant redukóját jelentik.

Május 3-án hallgattam meg az Akadémiában Széchenyinek 1860 tavaszán Döblingben elkobzott iratairól – melyeket Bécsben Károlyi Árpád fedezett fel az állami levéltárban – szóló igen szépen írt, beható ismertetést, mely irodalmi szenzáció számba mehet. Levelei, naplói, nagybecsű érkezései, Béla fia számára írt parainézise és egy magyar nyelven írt nagy, 700 lapos műve, melyből a Blickek készítője, rendkívül becses adathalmazt tartalmaznak. Azok történetforrások jelentőséggel bírnak és oly kincsek, melyek Széchenyi életének utolsó évtizede helyes megítéléséhez a kulcsot szolgáltatják. Úgy értesültem, hogy azok nemsokára ki fognak adni és pedig többek áldozatkészsége által nyújtott költségen, melyet több százezer koronára becsülnék. Az Akadémiában a tagajánlás idején beszélgettem gróf Teleki Pál külügyminiszterrel. Tárgyalásunk során felajánlottam neki ingyenes szolgálataimat az oláh dolgok tekintetében, melyeket a nyelv birtokában nagy figyelemmel kísérni Jancsó Benedek mellett én is képesítve vagyok. Erős meghajlással mondott köszönetet kötelességszerűnek tartott ajánkozásomért. Nem tudja, hogy a határjáró nemzetközi bizottságnak megadják-e az általa és gróf Bethlen István által ajánlott szélesebbkörű felhatalmazást. Most az angol nyelvben való készségem megőrzése érdekében is elkövetek mindent. Ella unokahúgom tehetséges, hasonnevű leányának rendszeresen angol órákat adtam, feleségemnek pedig Philipsnek egy érdekes regényéből naponként hosszasan olvasok fel. Bizony nem magamért teszem, nekem már többre alig lesz szükségem, mint amennyit tudok.

Lökőházára felderítőként leküldött rokonunk leveléből kiderült, hogy birtokunk körül van véve oláh sáncokkal. Csak egy helyen van utunk Elek és a Magyarországnak hagyott részek felé. Magyar és német újoncokat is szednek. Kiserdőnk a katonaszökevények és csempészek tanyája. Ezeket üldözve, oláh határőrök a majorba is behatolnak, mely felett kilőtt golyók gyakran süvítnek el. Elvitték utazó kiskocsinkat és amit lakóházunk zárt folyosóján találtak. Amazt nagy nehezen és áldozatokkal visszaszerezték embereink, de szentmártoni bérlőinket nem engedik átjönni, habár ezek emiatt Bukarestet is megjárták.

A hírlapok május 6-án már hozták a hírt, hogy a békére vonatkozó összes kívánságainkat kereken visszaautasították. Ily körülmények közt jólesett olvasnunk, hogy a Times-hez Lord Montagu hosszabb levelet intézett, melyben hangoztatja, hogy Magyarországot nem szabad kitenni a csonkításnak és az ennek

folytán beálló romlásnak, mert ezt ez állam központi fekvése következtében az egész világ megszenvedné. Itthon erősen hódít az a gondolat, hogy a kínált békeszerződést nem kell aláírni. Azt, hogy ezt a képtelenség és gonoszság diktálta, nagy népgyűléseken hirdetik, a higgadtabban gondolkozók azonban tiltakozás mellett az aláírást mint elkerülhetetlen, de kisebb rosszat ajánlják. Ezt tették még akkor is, midőn május 7-én hitelesen köztudomású lett, hogy összes béke javaslatainkat elutasították és a békeszerződés aláírására tíznapos határidőt tűztek ki. A Millerand által aláírt kísérőlevél annak a reményének ad kifejezést, hogy Magyarország a jövőben a béke és rend tényezője lesz, de rámutat arra, hogy az felelős a világháború felidézése óta történt eseményekért és a kettős monarchia imperialista politikájáért. A népszavazáshoz nem járulhatnak hozzá. A területiális rendelkezéseket nem változtathatják meg, mert minden változtatás a meg nem változtatásánál súlyosabb következményekkel járna. Lehetetlen az adott esetben, hogy a politikai határok a néprajzi határokkal egybeessenek. A hatalmak arról meg vannak győződve, hogy a népszavazás sem járna más eredménnyel, mint amilyenre eddig jutottak. De a határkiigazító bizottságok oly esetekben, midőn igazságtalanság látszik fennforogni, jelentést tehetnek a népszövetségi tanácsnak és igénybe vehetik annak szolgálatait. Ruthéniára vonatkozólag a cseh-szlovák szerződés módot ad arra, hogy a tartomány lakossága kívánságait nyilvánosságra hozza. Ha Magyarország kötelezettségeit lojálisán teljesíti, közelebb hozza majd az időpontot, midőn azt is a népszövetséghez tartozónak lehet tartani. Jól jegyezték meg a közvélemény szócsövei, hogy tehát Keynes, Asquith, Newton és Montagu intő szózatai visszhang nélkül hangzottak el a politikai szószátyárság sivatagában és Apponyi ékesszólása, a magyar békedelegáció nagy munkája süket fülekre találtak. Megkezdődött a tiltakozás a békefeltételek ellen. Nagy manifesztaáció volt a Vigadóban, tüntetés a Petőfi-szobor előtt, az Erdélyi Magyar Szövetség óvást emelt az aláírás ellen. Erdély magyarsága továbbra is kész hordozni a keresztet, melyet a magyar államhoz való törhetetlen ragaszkodás rakott vállaira. Az aláírás által teremtett helyzetbe soha bele nem nyugszik és utolsó lehel létéig harcol ősi tűzhelye visszaszerzéséért. A külföldi sajtóhangok is a megbotránkozást jelzik. Szerintük egy ezredév munkája semmisül meg és ezen nem sokat fog változtatni a határbizottságok pepceselő munkája. Az amerikai World azt írja, hogy valamennyi rossz békeszerződés közt a magyar a legrosszabb. A Temps vigasztalja a magyarságot, hogy a Közép-Duna mellett mégis elsőrangú helyzete marad. Ha vesztett is területet, nemzeti egysége előmozdíthatja talpraállását. A Journal des Débats azonban kevésbé barátságosan hangoztatá: csak az igazság követelménye, hogy Magyarországot

megbüntessék és lehetetlenné tegyék, hogy tovább is ártson. Rómában Chiesa képviselő interpellációt intézett az olasz kamarához, hogy a kormány figyelemmel kíséri-e ama hárommillió magyar-nak a sorsát, akiket a békeszerződés el akar szakítani hazájuktól?

Május 8-án írom naplómbe: „Millerand kísérőlevelének az a kifejezése, hogy „egy ezeréves birtoklás sem ad jogot, ha az igazságtalan volt”, felháborító. Kivel szemben volt igazságtalanság a ma élők elődei közül a honfoglalás? Hiszen azok, akiket meghódított, vagy beolvadtak a nemzetbe, vagy nyomtalanul eltűntek. Miféle törekvés az ezeréves igazságtalanságokért a most élőkön megtorlást szerezni? Mit mondjon az ember ez alapon az összes mai államalakulatokról? Ezer év alatt a sors változandósága mellett is érvényesülniük kellett a természeti, gazdasági, politikai és kulturális tényezőknek. Ezek célzatos semmibevétele a legjobban elítéli a momentán hatalmi túlsúly fennhéjázó önkényeskedését és öntelt üres gögijét. Legvisszataszítóbb azonban a kánpadra hurcolt Magyarországgal szemben használt rosszhiszemű vigasztalás, mikor emellett azt is mondják, hogy büntetni és megsemmisíteni akarnak bennünket. Jól mondta Apponyi, hogy az ily békefeltételek minden magyar hazafira, sőt minden igazán európaira megalázóan hatnak. De szerinte az ántánt mentalitása ma mégis javulást mutat velünk szemben. Erre kérdem, milyen lehetett az hát tegnap? Berzeviczy másnap az Akadémia ünnepi nagygyűlésén tartott megnyitó beszédében azt mondta, hogy a tatárdúlás, a török hódoltság és a világsi fegyverletétel utáni abszolútizmus által teremtett helyzeteket a maival összehasonlítva állíthatni, hogy ez a három előbbinek minden rossz oldalát egyesíti magában bizonyos előnyös oldalai nélkül. Ekkor tartotta élőszóval előadott nagyszabású emlékbeszédét Balogh Jenő gróf Tisza István felett.

Másnap május 10-én részt vettem az Akadémiában a költő Zrínyi Miklós háromszázadik születési napjának megünneplésében. Berzeviczy Albert Hunyadi Jánossal és Széchenyi Istvánnal hasonlítá őt össze. Mind a három katona, mind a három lelkes, önfeláldozó honfi és mind a három mártír. Herczeg Ferenc epigrammatikus rövid felolvasásában, melynek címe: Zrínyi és a Délvidék, megkapóan emelte ki a magyarságnak e területen való csodálatos regenerálódó képességét és erejét. Megtekintem a Zrínyi-kiállítást is ugyanott, mely bámulatos gazdagságával és az egyént, meg a kort hűen jellemző rendezésével meglepte a szemlélőt. Minden időnek igazi kultúrája és nemes törekvése lélekemelő. Eljutottam még a Közgazdasági Társaság valutaankétjére is, ahol Ajtay József miniszteri tanácsos nagy gyakorlati érzékkel és tapintattal fejtegette, hogy miként lehet pénzünk értékének javításával és az államháztartási egyensúly helyreállításával a mai végzetesnek látszó államfinanciális és hitelválságból kiszaba-

dúlni. Együtt mentem vele haza és e kérdést útközben bizalmasan tárgyaltam vele tovább. A következő napon feleségemet felkérték, hogy a Nőképző Egyesület közgyűlésén tartson előadást, melyben Veress Pálné emlékét kell felújítani. Biztattam, hogy tegye meg, de ő nem bízván magában, rám hárult a feladat és én később ezt a beszédet is megírtam, valamint azt a hosszabb jelentést is, mely a francia nőegylet javaslatainak figyelembevételével készült. Mind a kettő tetszésben részesült.

Május 12-én Rubinek Gyula földművelési miniszter vezetése alatt nagy birtokpolitikai szaktanácskozmány volt az országközi delegációteremben, mely teljesen megtelt kiküldött és meghívott tagokkal. Én mindjárt harmadiknak szólaltam fel és kifejttem, hogy a reformtervezet alapelveit helyeslem. Utaltam arra, hogy az előadói javaslat a mi 1911. évi társadalomtudományi hason-tárgyú ankétunk által megállapított szempontokat ismerte el irányadóknak. Ez tudományos tanácskozás volt békés, nyugodt időben, ami megnyugtató lehet. Szerintem a birtokpolitikára foly-ton szükség van az egyes birtokkategóriák közt szükséges arány fenntarthatása érdekében. Kár, hogy ezt nem tartották szem előtt már évtizedekkel ezelőtt. Ma azonban szintén nem lehet mást tenni, mint a helyes arányt megállapítani, mert nekünk nemcsak kis-, hanem közép- és nagybirtokra, illetve osztályra is feltétlenül szükségünk van. Mint parasztállam és társadalom nem élhetünk meg, még kevésbé haladhatunk. A jelen szükségletei figyelembe veendőök, de a birtokpolitikát nem lehet célszerűen aktuális poli-tikai jelszavakra építeni. Érdekkel hallgattam az utánam követ-, kező szónokok fejtegetéseit is. Délután azonban inkább a Köz-gazdasági Társaságba mentem el, ahol figyelmes hallgatója voltam Teleszky János zárszavának, mellyel a pénzpolitikai vitát lezárta. Igazi kibontakozási programot terjesztett elő a valuta- és az államháztartási rend párhuzamos javítása tekintetében. Két óráig nagy bravúrral védte szerintem is helyes álláspontját. (Ezek a beszédek a Közgazdasági Szemle ez évi nyári számaiban jelentek meg.) Harmadnap azután a birtokpolitikai ankét befejező ülésén megállapíthatám, hogy a javaslaton javítottak, de az bizony később még további átalakuláson ment keresztül s végrehajtása más miniszter kezébe került, mint aki azt készítette. Rubinek kereskedelmi miniszter lett a nyáron s helyébe nagyatádi Szabó István lett földművelésügyi miniszter.

Május 15-én tudtam meg, hogy Lóczy Lajos barátom Balatonarácson meghalt. Nagyon meghatott e hír, mert nem-régiben betegen beszélgetett velem és elmondta, hogy fiatal korában sem dolgozott annyit, mint mostanság. Nyugalomba vonult, mivel tudótágulásban szenvedett, de még sokat használhatott volna. Így elmaradt az aradmegyei nagy monográfia-

nak már csak végleges formába öntendő geológiai kötete is. Érdemeit a sajtó, a szakegyesületek és a Tudományos Akadémia is kellően méltatták.

Május 16-án a herceg Esterházy-család kincseit néztük meg az Iparművészeti Múzeumban. Bámulatos látvány volt. Nagyon elszomorított a gondolat, hogy a jelen viszonyok közt a már korábban is oly emelkedett magyar kultúra a közel jövőben nem haladni, hanem hanyatlani fog. Ott találkoztunk Dárday Dezsőékkel, akik részletesen előadták, hogy mostanság Fiúméban 12-13.000 munkanélküli és a máskor oly látogatott Abbáziában is nagy nyomor van. Dárday Sándorék is nyomorognak. Az olaszok célja monarchiánk szétrombolása volt, de Fiúméval nem tudnak mit kezdeni. Horvátnak hagyni nem akarják, olasz kikötőnek nem boldogul. Jobb lett volna az olaszoknak Fiume magyar voltának megmaradása mellett kardoskodni, ami által ezt a nemzetet teljesen megnyerték volna. De az emberek, úgy látszik, nemcsak nálunk nem látnak tovább az orruknál. Én nem akarok ilyen hibába esni, azért hogy magasabb nézőpontokra tudjak felemelkedni, geológiai könyveket is olvasok. Mostanság a Schafferét tanulmányoztam. Azután olvasom Volney-nak a birodalmak tönkre jutásáról 1787-ben írt francia művének kitűnő olasz fordítását. Újat nem, hanem elég sok gondolatotkeltő részt találtam benne.

Ekkortájt alakult meg a leghosszabb nevű párt nálunk, de talán az egész világon, az, „Egyesült nemzeti keresztény, kisgazda és földműves párt”. Félek, hogy ezzel még a jelen évre sem lesz befejezve az átalakulások sora. Május 19-én Praznovszky Iván követ már állítólag elindult Párizsba, hogy a békeszerződést aláírja. Azt rebesgetik beavatottnak látszó egyének, hogy a javulás majd ezután következik. Vájjon ez nem lesz-e ismét illúzió és naiv reménykedés?

Mostanság elleptek bennünket az állítólag jóakaró külföldiek. Ilyennek mondják Mrs. French-Morgant is, aki már hónapok óta itt tartózkodik nálunk. Valami előadásfélét tartott a hölgyek Művészet és Művelődés nevű egyesületében. Annak egy jó részét én is meghallgattam. A leánykereskedés lehető korlátozásáról volt szó. Jó példákat igen, de egyéb újat nem hallottam tőle sem. E nagy feminista hölgy velem beszélgetve, élesen kikelt a férfiak ellen. Szerinte a világháború nem tört volna ki, ha a kormányokban nők is ülnek. Ezután már tudtam, hogy minő kaliberű celebritáshoz van szerencsém.

Május 20-án a Magyar Gazdaszövetség igazgatóválasztmányára behatóan foglalkozott a mezőgazdasági kamarákról szóló törvényjavaslattal, melyet előzetesen áttanulmányozván, ahhoz ismételve hozzászóltam. Úgy látszik, valamely kompromisszum fog létrejönni. E napon mondott le a magyar békedelegáció. A népszavazásra

vonatkozó követelésünket mereven visszautasították, ennél fogva a békedelegációknak nem volt módjában ezt a szerződést magáévá tenni. Ebben erkölcsi lehetetlenséget látott. Apponyi szerint azonban abban a pillanatban, mikor aláírták a szerződést, a kísérőlevél utat nyit a revízió lehetőségének. Hogy ez az út hová vezet, az attól függ, hogy az illetékes tényezők a békeszerződés igazságtalanságain valóban segíteni akarnak-e vagy sem? Tehát még ez is kérdés maradt. Akik bízni szeretnek, azoknak a legkisebb jel is biztatásnak látszik. Így e cím alatt: „A népszövetség új munkái” Clemenceau lapja, az „Homme Libre” ezt kérdi: „Miért ne béküjünk ki az új Magyarországgal, mely régi zsarnokaitól megszabadult? Magyarország jelentékeny szerepet fog játszani Közép-Európában, csak az a kérdés, hogy ezt a szerepet érdekünkből vagy érdekeink ellen játssza-e? Ha igen, a határkiigazítások mindenestre meg fognak történni, éspedig minél előbb, annál jobb”.

Május 21-én írom: „Teljesen elkészültem a Főrendiház reformjára vonatkozó és Wlassics által tőlem is bekívánt javaslatommal, melyet ma ajánlott levélben elküldtem neki. Ez a munkálat engem arra képesít, hogy a nagyobb gyűlés elé terjesztendő javaslat készítésének tanácskozásaiban részt vegyek. Munkálatomban a kérdés minden oldalára kiterjeszkedtem. Mindent fenn akarok tartani az ezeréves alkotmánnyal együtt fejlődő Főrendiházból, ami mint ősi intézményben, a külső diszből és a mérséklet s magasabbrendű egyetemesebb felfogás orgánumból megtartható; de mindent kiküszöbölni kívánok annak szervezetéből, ami a józan korszellemmel és a hathatós működés követelményeivel ellentétben áll. Kívánom az örökös főrendiség fenntartását, de nem a személy szerint valót, hanem azt, amely a jogosult családok összes nagykorú és nem diszkvalifikált tagjai által eszközözendő választáson alapul. Ennek szabályozását részletesen kifejtettem. Kívánom a városi és megyei törvényhatóságok együttes felsőházi tagválasztási jogának megállapítását. Kívánom a részletesen kifejtett módon az érdekképviseltek választási jogát. A zászlósok személy szerinti megtartását, az egyházi képviseltek a mai viszonyok közt indokolt változatlan meghagyását. A tudomány képviselét az Akadémia mindenkori elnökének meghívása és az egyetemi tanártestületek választási jogának gyakorlása révén. Kívánom a király ama jogának, hogy élethosszra korlátolt számban tagokat nevezzen ki, szorosan körülírt fenntartását. Az elnökség úgy kreálendő, amint a koronaörök jelöltetnek ki és választatnak. A kezdeményezési, visszavetési jogról és az átmeneti intézkedésekről is elmondtam részletesen nézeteimet. Javaslatom minden részletére nem esküszöm, de annak lényegét ma is elfogadhatónak tartom, azért a bizottságban kész vagyok érette helyt állani.

Felmerült az az eszme, hogy ajánljam fel ingyenes szolgálata-

taimat az aradvármegyei határt járó nemzetközi bizottságban. Ha nem is lennék az egyetlen hivatalos megbízott, de miután mint régi odavaló ember, aki közéletében csaknem öt évtizedig vettem részt, Arad város és Arad vármegye közgazdasági, közművelődési és közigazgatási monográfiáját megírtam, a szükséges nyelvismertekkel is bírok, kisegítő és informáló tagként hasznos szolgáltatásokat tehetnék. Nincs magánérdekem a dologban, azért volna lehetséges és kötelességem is az ajánlkozás, mert amint aláírják, a béke után ez a kérdés mindjárt aktuálissá válik.

A pünkösdi ünnepeket meghívásra Piliscsabán, illetve a mellette alakult Klotild-villatelepen töltöttük. Ott egy ismerős család vendégei voltunk. A szép villatelep megtekintése és a pompás jó szabad levegő mellett módon nyílt 52-54 év előtti ifjúkori emlékeimet felújítani, mert boldogult nagybátyám akkor még teljes családi körében sok szép szünidei napot tölthettem ott. Meglátogattam minden helyet, ahol jogászkoromban megfordultam. Végigjártam a lakóházat és kertjét, a templomban és tölgyesben is voltam, amelynek egy része most kisebbszerű és jelentékenyebb villákkal van beépítve. 64 ily nyaraló keletkezett itt. A vasúti közlekedés máskor könnyen megközelíthetővé tette e szép helyet. Most azonban bizony kellemetlen volt az odautazás, különösen az ünnepek előtt.

Május hó utolsó hete gazdag volt eseményekben, melyek reám is mély benyomást tettek. E hó 25-én délután az Akadémiában meghallgattam boldogult barátom, dr. Lóczy Lajos posthumus emlékbeszédét gróf Széchenyi Béláról, melyet id. Szily Kálmán olvasott fel. Megfésülve és felére rövidítve nagyon szép és érdekes volt. Széchenyi István elsőszülött fiában szívre és észre nézve igen kiváló embert vesztettünk, aki halhatatlan atyja tanácsait mindenben követve nemesen élt és dolgozott. Nem állott semminek élére, de minden jót és szépet odaadással és nagy áldozatkészséggel támogatta. Megható volt rövid családi boldogsága megtörésének leírása. Keletázsiai expedíciójával magának és utazótársának, Lóczynak, nevet, hazájának pedig dicsőséget szerzett. Nem állhattam meg, hogy oda ne menjek a családot egyedül képviselő leányához, gróf Teleki Tiborné, Széchenyi Alice grófnőhöz és külön is ki ne fejezzem őszinte részvéteimet. Atyja jó ismerősei közé számíthatott. Még csak nemrégiben mondta nekem, hogy csodálkozik, hogy még él. Nem is kívánt életben maradni, csak míg láthatja, hogy Magyarországot nem darabolják szét és hogy nemzete boldogulni fog. A katasztrófát nem élte meg, ami talán szerencséje volt. Leánya szomorúan panaszkodott, hogy Nagycenkkel együtt elvész talán a Széchenyiek ottani temetkezési helye is, ami azonban hála Istennek, nem következett be.

E napon jutott tudomásunkra, hogy Praznovszky Iván rend-

kívüli követünk már május 21-én átadta Versaillesben a magyar béke-delegáció képviselőjében Apponyinak azt a lemondó iratát, melyben közli, hogy a magyar delegáció nem tekintvén magát illetékesnek dönteni a békeszerződés el- vagy el nem fogadása kérdésében, visszaadta mandátumát a magyar kormánynak. De átadta a magyar kormány válasz jegyzékét is, melyben kijelenti, hogy kész aláírni a békeszerződést és mihelyt közlik vele az aláírásra kitűzött határidőt, megfelelő felhatalmazással ellátott képviselőit haladéktalanul ki fogja küldeni. A magyar kormánynak ez a jegyzéke mindenképp előttr arra hivatkozik, hogy a békeküldöttség erkölcsi lehetetlenségnek véli oly szerződés aláírását, melyet elfogadhatatlannak és teljesíthetetlennek jelentett ki. A magyar kormány osztja a békeküldöttség megokolt ellenvetését és bírálatait. Különösen tiltakozik a népek-önrendelkezési jogának nyílt megsértése ellen. Emiatt mondott le az elvitathatatlan történelmi jogaihoz való ragaszkodásról. De az antantnak határozott ígéretei vannak arra, hogy a békeszerződés kikötésén enyhíteni fognak. A határvonalakat most nem változtatja ugyan meg, de felhatalmazza a határmegállapító bizottságokat, hogy előterjesztéseket tegyenek a szükségességeknek mutatózó változtatások iránt, hogy így kiküszöböltesse a békeszerződésnek ama igazságtalanságait, melyek megszüntetése általános érdek. Reméli a magyar kormány, hogy a népszövetség tanácsa teljes befolyásának latba vetésével igyekezni fog minden igazságtalanságot és méltánytalanságot megszüntetni. A rutén föld szabad megnyilatkozását is megígéri, valamint azt is, hogy Magyarországot a Népszövetségbe teljesen egyenjogú tagként felveszik. Abban a feltevésben, hogy ez a szellem más meg nem említett mozzanatokra nézve is érvényesülni fog, továbbá az ország súlyos helyzetének tudatában, úgy véli a magyar kormány, hogy nem térhet ki a békeszerződés aláírása elől.

Közhírré tették ekkor Apponyinak azt a nyilatkozatát is, melyben lemondását indokolja. Január 16-án a békefeltételeket elfogadhatatlannak jelenté ki s mivel azokon nem változtatnak, ő tehát, illetve a béke-delegáció, nem tehet mást, mint hogy megbízatását visszaadja. A szövetséges hatalmak elzárkóztak annak az elvnek alkalmazásától, melyet maguk hirdettek volt. Azt mondják, hogy az elszakított népek már nyilatkoztak volna új állami összeköttetések mellett. Soha ilyesmi nem történt, tehát kényszerrel alkalmaznak ellenük. Mi szüntelenül fogjuk ostromolni a nemzetek szövetségét, míg csak a dolgok természetes fejlődése győzedelmeskedni nem fog az erőszakon. Magyarország gazdasági helyzete kétségbeejtő. Az ország természetes kijáratai biztosítva nincsenek. Teljesíthetetlen pénzügyi követelésekkel terhelnek, melyek könnyítését a jóvátételi bizottságok útján csak homályosan helyezik kilátásba. Visszaadják tehát a megbízatást a kormány ke-

zébe. Ő van hivatva arra, hogy az ország érdeke szerint határozzon.

A párizsi sajtó egy része megint kedvezően nyilatkozott. A párizsi Voix Nationale a magyar békét főbenjáró hibának tekinti. Magyarország sohasem akart háborút ellenük, hanem csak Szerbia és Oroszország ellen hadakozott. A magyarok elleni hazugságokkal a zsidók töltik meg a francia sajtót. A magyar parlamentben nem ülnek sem németbarátok, sem bolsevikok, mint a csehben, hanem meleg rokonszenvvel viseltetnek Franciaország iránt. A Homme Libre pedig cikkét ezzel végzi be: „Mi franciák sok barátot veszítettünk a békefeltételek miatt, pedig azokat nem mind a franciák szerkesztették. Vajjon bölcs és politikailag helyes dolog-e, hogy most elidegenítsük magunktól Magyarországot is, mely úgy látszik, rokonérzessel van irántunk.”

Június 4-ére tűzték ki a békeszerződés aláírását, Nagy Trianonban. Az United Press párizsi tudósítója szerint a jóvátételi és a határkiigazító bizottságok állandó jellegűek és székhelyük Budapest lesz. Míg ezek napvilágot látnak, azalatt hírlapjainknak a szerbek és oláhok rémuralmáról állandó rovatokat kell tartani. Furcsán hangzik az ezeket olvasók fülében az a hír, hogy az említett népek szorosabb gazdasági, sőt barátságos összeköttetést keresnek Magyarországgal és hogy az oláhok e célból Mihali Tivadart készülnek követi minőségben ide küldeni.

A nemzetgyűlés május 26-án tárgyalta a békeszerződés aláírásának kérdéséről. Teleki Pál gróf külügyminiszter jelentést tesz, hogy végzetes katasztrófa származhatott volna abból, ha nem írjuk alá a békeszerződést. A kísérő jegyzék mögött az ántánt megváltozott hangulata és felfogása van. Jelzi, hogy nemsokára be fogja terjeszteni a békedelegáció munkálatainak első kötetét. Ezután Apponyi adta elő nézeteit az ő hivatásukról, a helyzetről és arról a kényszerűségről, melyben a kormány van, melyet maga is jónak látott fedezni. A válaszjegyzékben olyan kilátásokat nyújtanak nekünk, melyeket a kormány a maga válaszában igen helyesen leszegezett. Ha azok nem válhatnak be s a remények csalókáknak bizonyulnának, az út a kétségbeesett elhatározásokhoz még mindig nyitva van. Természetes tradíciók, természetes geográfiai határok nélkül, természetszerű gazdasági összefüggések, kulturai fölény nélkül heterogén elemekből életerős állami társadalmat körülötünk alkotni egyszerűen lehetetlen. Ez a mi hozzájárulásunk nélkül is ki fog derülni, sőt bizonyos pontig máris kiderült. Ha ezzel szemben hazánk egységesen, mint a rend és haladás eleme, mint a közös honszeretnek és az egy cél felé való törekvésnek mintaképe érvényesül, akkor, de csakis akkor, megnyertük a játékot. Az aláírás után tőlünk elszakadó honfitársaink és testvéreink sorsának javításához a Népszövetséghez való folytonos fordulással s propa-

ganda útján a kormányok és népek meggyőződésével hozzájárulhatunk. De a benső konszolidációtól függ minden. Széchenyi mondását ma is fenntartaná, hogy Magyarország nem volt, hanem lesz, de hozzá tenné: ez töletek függ.

Mint a nagyközönség többsége, én is egyetérték e szavakkal, melyeket minél jobban meg kellene szívlelni. Azért helyesltem azt a mozgalmat is, mely a Falu-szövetségének május 26-án való megalkotására vezetett a Köztelek tanácstermében. Én is, mint az előkészítő bizottság társelnöke, ott ültem a pódiumon. Megjelent a kormányzó, József kir. herceg, a kormányelnök és több miniszter. Én mint évi 200 koronát fizető tag jelentem be magamat. Estefelé meghallgattam Klug Emilnek tanulságos előadását a nagy vagyonszórási behozatalának módozatairól Németországban, Ausztriában és Csehországban.

A nemzetgyűlésben az aláírás feletti vita Teleki és Apponyi felszólalásával nem ért véget. Másnap Friedrich István mondott az ellen vehemens beszédet, melyben a kormányt felelősségre vonandónak jelenté ki. Ez a beszéd azonban háromszoros tiltakozása dacára nem tett mélyebb hatást. Május 28-án egy teaestélyen találkoztam gróf Apponyi Alberttel és nejevel. Midőn említtem, hogy az esti lapok szerint Teleki is alá fogja írni a békeszerződést, azt mondta, hogy ez hiba volna, mert ő is, mint maga a szülő, megszállott területről való. Megvallom, ezt a kifogást nem értettem és ma sem értem. Apponyi ez összejövétel alkalmából azt mondta nekem, hogy területünket úgy kapjuk majd vissza, mint ahogy az articsókát eszik, – darabonkint. Ott különben három amerikai hölgygel is találkoztam, akik mind hazánk egyes kulturális kérdéseit jöttek tanulmányozni. Kettő az Amerikai Egyesült Államok hivatalnok, a Lathorpe nővérek (akik azt mondták, hogy jobban ismerem Amerika geográfiáját, mint ők) a gyermekvédelmet, Mrs. French Morgan pedig a nővédelmet tanulmányozta itt. Ez utóbbira nézve a vélemény más volt. Azt hitték némelyek, hogy politikai kiküldött. Ugyancsak ott hallottam, hogy a Habsburgok visszahozatala érdekében nagy akció van folyamatban. Reök Iván nővérétől pedig azt hallottam, hogy reá a szerbek 600.000 korona hadisarcot vetettek ki. Kétségbe volt esve.

Május 29-én a Szabad Liceum szociális kurzusát rekesztem be. Előadtam tömören annak keletkezését, célját és eredményeit, továbbá állandósításának szükséges voltát. Levontam a következtetéseket s mindenkinek, akiket illetett, köszönetet mondván, felkértem a kormány képviselőjében jelenlévő Pékár Gyula államtitkárt, hogy a kormány a megoldandó feladatokat tartsa szem előtt, mert azok az adott helyzetben rendkívül fontosak.

Május 30-án jelen voltam a Nőegyesületek Országos Szövetségének közgyűlésén, a megyeháza tanácstermében. Ugyane napon

írt Apponyi egy levelet az Új Nemzedékbe, melynek agitálására békeszerződés aláírása ellen helyeselte, csak az ő eljárásuk beállítása ellen volt kifogása. Nem azért kell aláírni a békét, mert attól valami nagyobb pozitív változtatást várnak, hanem a kegyetlen kényszerhelyzet ellenállhatatlan nyomása miatt. Határozott tudomásuk volt a súlyos következményekről, melyekkel az alá nem írás járt volna. A külügyi bizottságban a kormány részletes fölvilágosításokat adott, ő a nyilvánosság előtt ezt nem tehetette. Azt hiszi, hogy azoknak, akik a helyzetet hivatásuknál fogva alaposabban ismerhetik, van némi igényük arra a kérelemre, hogy higgyenek nekik.

A hónap utolsó napjának délelőttjét egy hosszabb vezető cikk írásával töltöttem: Mezőgazdaság és Morál cím alatt Bernát István felkérésére az ő szerkesztésében megjelenő folyóirat, a Mezőgazdák Szemléje számára. Délután meghallgattam az Akadémiában Buday László jeles statisztikusunk értekezését hazánk legújabb, igen szomorú népesedési viszonyairól. Franciaországgal, holott ez sokkal nagyobb, egyenlő háborús veszteségeink voltak. Kilátásaink a jövőben igen leverők. A magyarság alapjaiban meg van rendülve és senki sem tudja, hogy milyen válságokon megy még keresztül. Megfogyva testileg, szellemileg és erkölcsileg és megtörve megy a nehéz jövő elé. Hogyan fogja helyét ily körülmények közt megállani? Én aggodalom nélkül nem tudok nemzetem jövőjébe nézni. Nekem fáj még az is, ha kultúránk jeleit, az emlékszbrotkat Aradon, Nagybecskereken, Kolozsvárt, Pozsonyban, Kassán, Szabadkán, Segesvárt, Nyitrán, a Czenkhegyen Brassóban és Dévényben Pozsony mellett elveszítjük, vagy ha azokat csak durván sértik is. Fáj, ha az elraboltatás veszélye fenyegeti a néhai barátom Konkoly-Thege Miklós által a nemzetnek és a magyar tudományosságnak nemesen hagyományozott ó-gyallai csillagvizsgálót igen becses berendezéseivel és felháborít Ferdinánd oláh királynak az a nyilatkozata, mely szerint a magyarság, sajnálatára, még mindig tartózkodóan nyilatkozik és nem tud megbarátkozni azzal a változtathatatlan ténnyel, hogy Erdély (mely alatt még a határszéli magyar megyéket is érti) és a Bánát Nagyrománia integráns részei.

Június 1-én a gazdasági egyesületek képviselőivel jöttem össze s velük megvitattuk a mezőgazdasági kamarákra vonatkozó törvényjavaslatot. Általában nagy elégedetlenség mutatkozott velük szemben. Nagy apparátussal szövevényesnek tervezték. Abban öt instanciát állapítanak meg sok felebbezéssel. A községi szervezet valóságos ecetágya lenne a bolsevizmusnak. A szervezet középső része megölné a gazdasági egyesületeket. A hivatalos befolyás káros, a központi kamara pedig merőben fölösleges intézmény. Újabb nagy teher volna az egész a mezőgazdákra. Egy pár

képviselő vállalta, hogy e felfogásnak kifejezést is ad a nemzetgyűlésen. Nevezetes mozzanat ez időtájtban a keresztény töke tömörülésével a nemzeti hitelintézetek alakulása. Én helyeslem a törekvést lényegét, csak attól félek, hogy a felekezeti alapon való tömörülés nem megfelelő üzleti tapasztalattal, nem fog-e sikertelenségre és így a vezéreszme kompromittálására vezetni? Feleségem igen, de én magam nem vettem részt e mozgalomban. Egy másik nevezetes mozzanat volt az, hogy a belügyminiszter feloszlatta a magyarországi szabadkőműves szervezetet. Megrendszabályozása az én felfogásom szerint, aki soha sem voltam szabadkőműves, helyes intézkedés.

Június 3-án hallottam először, hogy a magyar államvasutakat egy francia konzorcium 90 évre bérbe akarja venni. Én akkor is, most is végzetes csapásnak tekintetem ezt a tervet, mert akár az egyik, akár a másik teljesen lehetetlenné tenné, hogy gazdaságilag valaha önállósuljunk. E szerencsétlen tervvel kapcsolatban hallottam említeni, hogy akkor a franciák Temesvár, Arad és Nagyvárad visszacsatolását keresztülvinnék. Erre azt feleltem: Timeo Danaos et dona ferentes.

Június 4-én naplómba „fekete péntek” címmel a következőket írom: „Ma délután 4 órakor írák alá megbízottaink: Benárd Ágoston munka- és népjóléti miniszter és Lázár-Drasche Alfréd rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter az úgynevezett békeszerződést.²⁹⁾ Az egész művelet 20 percig tartott a Nagy Trianon pavillonban. A gyászos okmány aláírását itt gyásztüntetés előzte meg. Az összes vasúti vonatok és villanyoskocsik megálltak s valamennyi kávéházat, meg nyílt üzletet bezárták. Országos levertség uralkodott mindenfelé. Tüntetések rendeztek az egész megmaradt országban. Mély szomorúság vett erőt rajtunk, akik a hazáért és nemzetért érezni tudunk. Persze a cseh, oláh és rác kormányképviselők az aktus befejeztével kölcsönösen gratuláltak egymásnak. A részünkre kiadott francia jelszó: „amennyiben Magyarország jól viseli magát és szövetségeseinknek nem jár sérelmével, azt támogatjuk” – valóságos fából vaskarika. Teljes képtelenség.”

A következő napon fontos ülésben elnökölök és vezetek. Akkor tartatott az a főleg egyetemi tanárokból álló értekezlet, mely a középiskolai tanárok közgazdasági és szociális képzésének alapjául szolgáló elveket vitatta meg. Összefoglaló záróbeszédemben, mely felvétellett a jegyzőkönyvbe, kidomborítottam ennek a törekvésnek egész rendszerét.

Birtokunkról kedvezőbb hírek jöttek, úgyhogy komolyan tervbe vettük az oda való leutazást. Ezentúl minden napnak sok és nagy terhe volt reám nézve, mert a Budapestről hosszabb időre való kimozdulás számos feltételhez volt kötve. Ezek akkor váltak

időszerűkké, midőn egy emberünk személyesen is feljött és mindenről részletesen tájékoztatót. Elmondta, hogy majorkában egy csendőrös van elhelyezve, ennél fogva a közbiztonság most már egészen jó. Mindenekelőtt fővárosi lakásunkat kellett a nyaralás idejére mentesíteni a rekvirálástól, legalább százezer koronára biztosítani betörés ellen. Megbízásokat adtam különféle helyen az időközben esedékes beszerzések elvégzésére. Tisztába kellett jönni erdélyi menekült lakóinkkal. A lakást még a menőfélben lévő házfelügyelővel szemben is meg kellett védeni. Az esedékes kifizetésekről gondoskodnom kellett. Számítalan terhes előkészületi részlet, mely azelőtt nem számított, időnk java részét igénybe vette. Minden függő ügyemet le akarván bonyolítani, megszerkesztettem Széchenyi: Eszmevilágának harmadik kötetét és azt átadtam ki nyomtatás végett az erre szerződésileg kötelezett Franklin-társaságnak. Leszereltetem telefonomat, mert megtartásának az új horribilis áron nem lett volna semmi értelme. Eközben eljártam minden fontosabb előadásra. Meghallgattam Nagy József felolvasását Taine történetbölcseletéről. Érintkeztem köz- és irodalmi életünknek számítalan emberével, akiktől érdekes és fontos információkat kaptam. Újból bejárom az ántánt-missziókat, hogy a lökösházi demarkációs vonal állásáról értesüljek és hogy onnan az oláhok kivonulását sürgessem. Mombelli olasz tábornoknál újból egy órát töltöttem ez ügyben. Megjelenek a Szabad Liceum választmányi és közgyűlésén. Az előbbi helyen referálok arról a kulturális botrányról, hogy mikor a szabadkőműves páholyokat feloszlatták, kiadták a parancsot a Szabad Liceum működésének beszüntetésére is, mert valamelyik páholy adománylistáján a neve szerepelt, habár attól soha egy fillért sem kapott.

Amennyire tőlem telt, a kegyeletnek is meghoztam adóját. Voltam egy kiváló magyar főbb bankhivatalnok temetésén, akit a sok háborús izgalom döntött sírba, minek következtében gyönyörű családi életének és egy mívelt szép magyar kör boldogságának vége szakadt. Voltam Thék Endre rekviemjén és ott megállapítottam, hogy a legérdemesb emberek emléke is mily hamar elhalványul. Halála után egy évvel igen kevesen jelentünk meg azon. A dicsőségért és az utókor hálájáért nem, csupán a kötelességteljesítés felmagasztaló tudatáért érdemes dolgozni és áldozni. En mások igazi érdemeiért egyébiránt tudok hálás is lenni. De époly határozottan ítélem el a jellemtelenséget.

Most a nagy megpróbáltatások idején a legnagyobb jellemtelenségek korszakát éljük. Micsoda csalódások a belföldi és a szomszéd állami politikai életben. A csehek Hlinkát, aki őket velünk szemben égis magasztalta, elfogták, mikor megkísérelte bebizonyítani, hogy nemcsak a cseh és tót nyelv, hanem a két nép lelkülete sem azonos. Mondogatják, hogy miért nem

tartják meg a pittsburgi egyezménynek azt a pontját, mely a tót önkormányzatot biztosítja. A rusznyákoknak adnak autonómiát, a sokkal műveltebb tótoknak meg nem. De mikor a hasonló kifogásokat hangoztató Juriga Nándor, beszédét a németek és magyarok nagy helyesléssel kísérték Prágában, Juriga hozzájuk fordulva, azt mondotta nekik: „Ne gondolják, hogy azért az önök malmára hajtom a vizet!” Azt hiszem a tótok rokonszenvében is csalatkozni fogunk.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Trianon után.

1920 június – 1922 augusztus.

I

Gróf Apponyi Albert jászberényi beszéde. (1920 június 6.) – Gróf Teleki Pál kormánya. – Gróf Czernin Ottokár volt közös külügyminiszter emlékiratai. – Emlékirat Arad megye visszacsatolása érdekében. – A határ kiigazítás munkálatai. – A világpolitikai helyzet változása. – Belső küzdelmeink. – Gróf Teleki Pál szegedi beszámoló beszéde. – Az ipari munkaügyi kodifikáló bizottság élén. – Hegedűs Lóránt pénzügyministersége. – A nyugalmagyarországi kérdés német megvilágításban. (Jürgen Diederich Hahm volt német miniszter.) – A főrendiek tizes bizottságának értekezlete. – A Magyar Ki- és Visszavandorlókat Védő Iroda. – József kir. hercegnél. – A legitimizmus. – IV. Károly megjelenése a nemzeti palotában. – Az antant álláspontja. – IV. Károly 1921. évi április 2-án keltezett kiáltványa. – Gróf Bethlen István kormánya. – Trianon bírálata az angol parlamentben. – Gróf Apponyi Albert ötvenéves közéleti pályafutása. (1921 május 28.) A magyar törvényhozás és társadalom hódolata. – Tanulmányi séta a megszállott Arad városában. – A város és a megye közállapotai. – Gróf Apponyi Albert szózata az 1921. évi Helikon ünnepén. – A nyugatmagyarországi kérdés. – A velencei értekezlet. – IV. Károly megjelenése Sopronban. (1921 október 21.) – A magyar kormány álláspontja. (1920. évi I. törvénycikk.) – Gróf Bethlen István kiáltványa. – A királykérdés. – Összeütközések a királyi és kormánycsapatok között. – A királyi pár Tihanyban. – Az antant beavatkozása. – A kisantant viselkedésének megítélése az angol parlamentben. – A soproni népszavazás. (1921 december 13.) – A Határ megállapító Bizottság helyszíni tárgyalásain. (1922 február 28.) – Az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács elnöki tisztségében. – A nemzetközi parlamenti gyűlés tagjai Budapesten. – Magyarország egyhangú felvétele a Népszövetségbe.

Apponyi Albert gróf június 6-án tartott jászberényi fényes beszéde megint fontos politikai mozzanat volt. Sok tekintetben az én mély meggyőződésemet is kifejezte, midőn a belső konszolidációra oly nagy súlyt helyezett. Annak megvalósíthatása esetén helyzetünk nem reménytelen, különben igen. Szociális reformokat sürget az egész vonalon. Kétkamarás országgyűlést akar s a Felsőházat oly formán kívánja reformálni,” mint ahogy én nyilatkoztam róla. Javaslatomtól csak részletekben tér el. Beszéde valóságos kormányprogramnak is tekinthető, mert vonakodik ugyan kormányt alakítani, de ha okvetlenül szükség van rá, akkor helyt kíván állani. Erre miniszterelnöksége megint előtérbe került, de én nem örvendek neki, mert szívesebben látnám őt Deák Ferenc szerepében. Hasonló helyességgel interpellált június 16-án. Ekkor felvilágosítást kért és kapott a Magyarország ellen megindult és a fehér terrorral indokolt nemzetközi szocialista közlekedési sztrájk tárgyában. Ez csakugyan kitört, de csúfosan le is tört.

A pártokban nagy kavarodás keletkezett e hónap közepe táján, midőn a Héjjas-különítmény egyéni akcióját tetézte Héjjas Iván főhadnagynak egy könyvatos hírlapban megjelent az a nyilatkozata, melyben az ellene is mondott kritika miatt a nemzetgyűlést megtámadta, sőt meg is fenyegette, egyes képviselőket pedig azzal gyanúsított, hogy pénzajánlatokkal a haderőt politikai céljaik előmozdítására akarták megnyerni. Ezen eljárás ellen méltán keletkezett felháborodás, melyet azonban nem egy oldalról fokoztak és csak a közvélemény nyugodtabb hangulatot sürgető erős követelése simította el a zavargó hangulatot. A nemzetgyűlés az ilyen izgalmak áldozata volt, mert vezetése nem volt és a kormány csakugyan képtelennek bizonyult a kormány rúdjának kezelésére. A jogosult nemzeti érzés és védekezés érdekeit a túlzók megint kompromittálták. A kormányválságról szóló hírek nem akartak elhallgatni, a pártok pedig majd közeledtek, majd ismét eltávolodtak egymástól, de igazi koncentrációra most is képtelenek voltak. Egyesülni is akartak, de önállóságukat is fenntartani kívánták. Csupa féllépés, féltett, kétes őszinteség és a nagy hazafias jelszavak alá bujtatott párt- és egyéni önzés alakoskodása! Különben az ántánt nagy államainál ugyanezt a játékot lehetett észlelni. Mellettük keletkezőben volt egy minket körülfogó kisebb ántánt, majd a latin népek szövetsége. Szóval zűrzavar a politika minden terén.

Június 13-án hallottam Beöthy Zsolttól, hogy Tisza négy gyilkosa vallott és azt állítják, hogy annak elpusztítását a Nemzeti Tanácsban határozták el, ahol Friedrich István és Laehne Hugó is jelen voltak; állítólag Hock János is bele van keverve a dologba. A katonai bíróság előtt mindez az ősszel kerül majd tárgyalásra.

Június 15-én ismét Teleszky Jánost hallgattam meg, ezúttal

az ügyvédi kamarában, ahol igen fényesen ismertette és méltatta az új egyenes adójavaslatokat, melyekről nekem minden tekintetben hasznos felvilágosításokat nyújtott. Ez annál jobb volt, mivel 17-én a Magyar Gazdaszövetség ad hoc pénzügyi bizottságában kellett a tárgyhoz hozzászólanom. A szükséges felvilágosításokat itt a pénzügyminisztérium három főhivatalnoka adta meg, köztük ifj. Baross Gábor, a hasonló nevű híres kereskedelmi miniszter ügyes embernek látszó osztálytanácsos fia. Amerre jártam, mindenütt szakavatott férfiakkal volt alkalmam találkozni és a fennforgó nagy kérdésekről behatóbban beszélgetni, úgyhogy véleményemet szilárdabb alapokra fektethettem.

E hóban kaptuk azt a meghívást, mely a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületnek fontos bázeli ülését jelezte a legközelebbi napokra. Ott arról lett volna szó, hogy ez a féléhivatalos egyesület hogyan alakuljon át, illetve mi történjék vele a Népszövetséggel kapcsolatos nemzetközi munkástanács és munkahivatal felállítására való tekintettel. A kereskedelmi tárca akkor csak ideiglenesen volt Emich Gusztáv kezén. Féltem, hogy hiába referálok neki szóval, mint a magyar kormánynek állandó képviselője az említett egyesület választmányában. Azért hosszabb felterjesztésben fejtettem ki, hogy az adott viszonyok közt nem tanácsos Magyarországnak arra az értekezletre hivatalos képviselőt küldeni, de jó volna a magyar szekciót támogatni a kiküldés eszközölhetése végett azért, hogy a kormány mégis tudjon az ott törtétekről. Ezt a felterjesztést még elutazásom előtt felküldtem egy megbízható rokonom által a miniszternek, aki azt személyesen nyújtotta át neki.

A világhelyzet és a miénk voltaképp világgzüllés lévén, melyből még nem indult meg a világnak újból való felépítése, én szívesen hagytam el a fővárost hosszabb időre. Nagy gondot adott lakásunk elhagyása, valamint az útrakelés is. Nemcsak útipodgyászt, hanem iratsomókat, könyveket és három cselédet kellett az öthónapi nyaralásra levinnünk. Mindez sok fáradságba és tetemes költségbe került a jelen viszonyok közt. Június 21-én két évi távollét után végre egész háztartási személyzetünkkel leutazhattunk Lökösházára. Rokoni szívesség nyújtotta két kocsin a rémítő hosszú vonat elindulása előtt két órával kihajtottunk a nyugati pályaudvarra, ahol háromszoros-ötszörös áron feladván útipodgyászainkat, másfél órával az indulás előtt be kellett ülni a teljesen harmadosztályúnak megfelelő elsőosztályú kocsiba. Éppen idejében, mivel a később jöttek egy negyedóra múlva már nem kaptak helyet. Tizen ültünk fapadokon szorongva. A vasúti személyzet durva és ahol lehet zsarol az államnak és magának is. Az emiatt támadt zavargás elülte után jöttek a borzasztóan megcsonkított hadirokkantak, nagy számban és végigkéregették az

egész vonatot. Alig ment el az egyik, jött a másik. A vonat elindulása után jött a háborús nyomorúság egy másik képe: menekültekkel zsúfoltan megrakott vaggonsorok közt haladtunk el. Később láttuk az elhanyagolt fővárosi külső részek javításért esdő házait, a hiányosan művelt kerteket s a vasúti felszerelés gyarlóságait. Cegléden, Szolnokon a nagy pályaudvarok is a gondozatlanság benyomását tették. A felrobbantott szolnoki Tiszahidat éppen építették és csak egy szükség vágánypár vezetett rajta keresztül. Azelőtt gyorsvonaton repültem át ez unalmas vidéken. Most csigaléptekkel haladó vonatunkról kellően megfigyelhettem a rossz állapotban lévő szántóföldeket, melyek jórésze parlagon hevert. A termésre nem nagyon biztatók voltak a kilátások. Békéscsabán roppant tolongásban új jegyet váltottam, mert Budapesten továbbra nem kaptam. Lökősházára még nem járván vonat, Kétegyházán át Elekre utaztunk. Az előbbi helyen a csendőrségnél kellett jelentkeznem. Ott arcképes utazási igazolvánnyal kezemben, valóságos vizsgálati kollokviumon mentem át a határrendőrség egy tisztje előtt. Másfélórai várakozás után végre egy kávédarálónak beillő mozdony elvitt Elekre, de ott alig szállottunk le, a kisvonat máris visszafordult, hogy az utasokat Elekről és Kétegyházáról Mezőhegyes felé szállítsa a déli magyar határvonalig. Kocsijaink vártak, de nem vállalkozom annak a kanyargó rossz útnak leírására, melyen éppen kétszer annyi idő alatt bukdácsoltunk haza, mint amennyi rendszeren szükséges volt, hogy Lökősházára az ember Elekről eljuthasson. Kanyarogni kellett a förtelmes sárban, mivel az eleki határba szigetszerűen beékelt 2500 holdas jánosházi pusztát meg kellett kerülni. Ez ugyanis az oláh megszállás alatt lévő gyulavarsándi határhoz tartozik, de csak közigazgatásilag, mivel az elekiek birtokaiból áll, akik a községüktől 3 kilométernyire fekvő földeket a 30 kilométer távolságban lakó gyulavarsándi oláhoktól 45 hold híján, már évtizedekkel ezelőtt megvásárolták. A korábbi megyei kormányzatoknak a bűne, hogy a határt a maga idején észszerűen nem rendezték, ez most így bosszulja meg magát. Ott most az oláhok az urak és mindent rekvirálnak. Az eleki földbirtokosok nem is mehetnek ki gazdaságaikat vezetni. A véletlenül otthagyt azelőtt olcsó oláh cselédeknek prédája minden. Megérkezvén majorunkba, ott a viszonyokhoz képest tűrhető rendet találtam. Csakhamar jelentkezett az alsóházban elszállásolt csendőrőrs parancsnoka s bemutatkozott, ami megnyugtatóan hatott reánk. Nem írhatom le az érzést, mely nyári otthonunkban elfogott. Azt már kétízben is teljesen elveszettnek tekintettük. így aztán az apró hiányokon és talált hibákon nem is ütköztünk meg. Azonban lakóházunktól két puskalövésnyire van a hevenyészett nagyoláhországi határ. Az oláh határőrök a mi földünkön sétálják

végig a nekik esett vonalszakaszt. Ott csinálták a határjeleket is, egy kis csücskét birtokunknak pedig oláh területnek jelentették ki. Vasúti állomásunk még mindig az oláhok kezében volt, akik már elhatározott kivonulásukat minden lehető módon késleltetik. Postánkat emiatt Elekre kellett irányítani, onnan azonban vagy két hétig sem hírlapot, sem levelet nem kaptunk, mivel azokat a kétegyházi állomáson, ahol cenzúra volt, visszatartották. Így azután csak személyek által, sokszor valóban lehetetlen hírek jutottak el hozzánk. Szomszédomnak, Vásárhelyi Dezsőnek levelet írtam, de mivel ő még oláh felügyelet és fennhatóság alatt állott, csak szóval izenhettem, hogy amint lehet, átjön, de arra kért, hogy ha tudósítom is, nevemet ne írjam alá. Pusztákon parlagföldek és kapálatlan kukoricák voltak. Amazokat kölessel vettettem be, az utóbbiakat pedig felébe adtam ki. A bérlők meghallván, hogy itthon vagyok, siettek hozzám az oláh megszállás alatt álló Szentmártonból, ahol laktak, de csak úgy jöhettek át, hogy az oláh határőröket 1000 koronával megvesztegették.

Naplómban írom ekkor: „Ha a politikai viszonyok rendesek, a budapestiekhez képest itt arkádiai állapotok vannak. Az élelmiszerek beszerzése ugyanis hasonlíthatatlanul könnyebb, s azok árai is alacsonyabbak, de az iparcikkékéi még drágábbak”. Naponkint jöttek-mentek azután embereim. Ha őrlési engedélyt kaptunk is, a malomba fát kellett vinnünk, mert annak kifogyott a tüzelőszere. Egyik bérlőnkől megtudtam, hogy ők Bukarestben jártak a bérleményükre való szabad átkelés engedélyeztetése végett. Semmit sem tudtak kieszközölni. Irigyeik azzal vádolták őket, hogy pusztánknak az oláhok által megszállott területhez való csatolását kérelmezték. De e részben sem tudtak semmit elérni. Én hittem is, nem is nekik. Később értesültem, hogy a szentmártoni pap és jegyző csakugyan biztatta az embereket ebben az irányban. A szentannai róm. kat. plébános oláh képviselőmandátumot is vállalt, de nem sokáig volt annak birtokában, mert az oláh párt, amely úgyszólván kiverte, hamarosan megbukott Bukarestben. A jellemtelenségek visszataszító példájával talákoztam ezentúl is folyton, uraknál és parasztoknál egyaránt. Német asszonyoknak említem, hogy szerencse, hogy a határ tőlük keletre és nem nyugatra esett. Vállvonogatva tiszta magyarsággal felelték: „Tudja az Isten, odaát van fa és petróleum, nálunk pedig nincsen.” Meggyőződtem róla, hogy a nem magyar ajkú népesség túlnyomólag anyagi érdekei szerint hazafi vagy honáruló. Az egyik bérlőnk panaszkodott, hogy odaát a hatalom emberei úgy bánnak velük, mint ellenségekkel. Ha legalább polgároknak tekintenék őket, az egészen más lenne. Vagyis akkor könnyűszerrel beletörődnének a polgári minőség változtatásába. A fajmagyarság megerősödése nélkül ez az ország mindig a sors

szeszélyének áldozata lesz. Úgy hallom, hogy a szomszéd kevermesiek nem hálásak nagyszerű és őket kitűnő anyagi helyzetbe juttató magyar jegyzőjünkkel, nemeskéri Kiss Vilmossal szemben. Az ő működése folytán a telepítés által gazdagok lettek, holott előlött kevés kivétellel koldusok voltak.

Mostanság hoztam le fiatal gazdám, Bartók Tamást Budapestről, ahová hatéves hadifogság után Indiából érkezett. Azt sem tudta ez idő alatt, hogy élek-e még. Félt, hogy ha nem talál életben, ez esetben senkihez sem tud hazájában fordulni, mivel itthon teljesen idegen lett. Családját bevonulásakor gondjaimra bízta. Az asszonynak két éven át minden javadalmazását megadtam, de ő a pusztán, ahol megszedte magát, minden marasztalás ellenére sem akart tovább maradni, hanem négy gyermekével, akik közül egy már férje fogságának kezdetén született és minden holmijával télvíz idején hazament Erdélybe. Onnan gyakran jöttek tőle levelek hozzám, melyekben mindig férje hol- és hogyanlétéről kérdezősködött. Én férje után a hadifoglyokat gondozó iroda útján számtalanszor tudakozódtam. Pénzt is küldtem neki. Itthon biztosítottam is életét családja javára. Öt évig semmi egyéb hír nem jött róla, mint az, hogy társai közül egyik-másik azt beszélte itthon, hogy él és hogy egyik vakmerő és nagyon megtorolt szökési kísérletet a másik után tette, amiért kimondhatatlan kínzásban volt része Bocharában. De negyedik szökési kísérlete az orosz hadifogságból átsegíté őt Afganisztánba. Ott szabad emberré vált, súlyos betegségeit és a kapott rémítő ütlegeleket kiheverte. Ügyes, eszes ember lévén, megtanulta a hivatalos perzsa nyelvet is. Feljutott az emir udvarába, ahol előbb kertész, majd katonatisztekét képző oktató, végre roppantul keresett orvos lett, pedig képzettségét csak parasztos ezermesterkedés útján szerezte. Egy portyázás alkalmával azonban az angol katonák elfogták és megint hadifogollyá lett. De Indiából már írhatott nekem, s ekkor atyját és feleségét nyomban értesítettem is. Vártuk is. Végre június 12-én megérezkett Budapestre. Én felvilágosítottam őt, hogy felesége tőlünk elment, amit ő felháborodással örületnek nevezett. Megígértem, hogy ha állását nem is adhatom vissza, támogatni fogom. Magunkkal lehoztuk. Itt azonban megtudta, hogy felesége már 9 hónapja bagóhitre férjhez ment. Leírhatatlan volt kétségbeesése. A lesújtott ember, aki annyit szenvedett önhibáján kívül hazájáért s aki feleségét és családját annyira szerette, hogy azok viszontláthatása végett tette ki magát oly rémítő próbálkozásoknak, így megtörve szívzaggató látványt nyújtott. Igyekeztünk megvigasztalni. Később munkát kapott, szerzett is magának valamit és én egy nagyobb uradalomba ajánlottam, amiről később fogok még említést tenni. Hát íme, a fajmagyarok sorsa az alkalmazkodó idegenekével szemben. Most

ezek nagy részének is keserves a helyzete. A demarkációs vonal elvágja őket birtokaiktól, bérlleteiktől és munkaalkalmaiktól. Az oláhok különösen embertelenek e részben. Ezzel szemben a mi csonkamegyei hatóságaink retorziót gyakorolnak, ami sajnos, nagy egyéni igazságtalanságokat von maga után. Egypárnak én is szem- és fültanúja voltam. Rémitő károkat szenvednek nemcsak a gazdagabb, hanem a földhözragadt szegényebb emberek is. A fizetési eszközök különböző volta is zavarokat von maga után. A terményeket nem engedi egyik rész sem átvinni a határvonalon. Emiatt egyes bérlőink készülnek lemondani máskép előnyös bérlleteikről. Tucatszámra jönnek a bérlleti ajánlatok, ami csak zavarba hoz bennünket. A háború utáni gazdálkodás sokkal kellemetlenebb és fáradtságosabb, mint volt a háborús. Emellett naponkint csalódunk a vasúti állomás kiürítése tekintetében. Mindennap csapatostól jönnek az emberek tanácsot és támogatást kérni, aprólékos, de nekik nagyon fontos ügyekben. Emiatt többször megyek be a járási, most csonkamegyei székhelyre, ahol saját dolgom mellett a másokét is úgy ahogy lehet, eligazítom. Egész programot készítek egy-egy ily berándulás előtt, hogy az Eleken tölthető néhány órát jól kihasználhassam. Azt tapasztaltam, hogy megfoghatatlan optimizmus uralkodik az emberek közt, hogy az ország elveszett részeit csakhamar visszakapjuk.

Június 30-án írom naplómban: „Ma ültük meg házasságunk 37. évfordulóját. Lenkével megköszöntük egymásnak a kölcsönös szeretetet, odaadást és hűséget, de ünnepet nem csináltunk belőle, annak most nincs ideje. Én magamban mindenféle jubileumot elítélek. A megemlékezésnek ma egyszerűbben, ma egyszerűbben és olcsóbban kell történni. Az ezen hónapvégi politikai eseményeket csupán hiányosan kísérhettem figyelemmel. Amit megtudtam, az alig tartalmazott újat a korábbi helyzettel szemben. A belpolitikában új csak az a komolyabb törekvés volt, mely az uralmon lévő pártok egyesítésére irányult. Ennek a mozgalomnak élén gróf Bethlen István állott. Ez Simonyi Semadám Sándor miniszterelnök állásának teljes tarthatatlanságát még nyilvánvalóbbá tette. Válság is támadt és abból csupán a pártok tényleges közeledése következtében kezdtünk kívánszorogni. Bethlennek később sikerült a pártok bizonyos mértékű koncentrálása, de a kormányalakítás akkor még nem. A külpolitikai helyzetet az tette bizonytalanná, hogy az angol és francia ántánt cordiale nagyon meglazult. Mille- rand és Lloyd George egy alkalommal erősen összetűztek. Az előbbi szemére vetette Angliának, hogy a szénelosztásnál egyoldalúan jár el, mert nagyon érvényesül benne a szénszállító a szénfogyasztó államokkal szemben. Erre ez meglehetősen ingerülten mondta, hogy Franciaország tehet amit akar, de ha bajba keveredik, ne számíton Anglia segítségére. Az érdekellentét egyébiránt a

két hatalom közt az egész vonalon megnyilvánult: Németországban, a közeli és távoli keleten, a politikai, gazdasági és pénzügyi téren egyaránt és nem kis mértékben az Oroszország iránti állásfoglalások közben is. Ez nemsokára napnál fényesebben kiderült és ezúttal Anglia hátrányára.

Ekkortájt tudott nagynehezen átjönni Magyarpécskáról a demarkációs vonalon régi megbízottam, Bartók Mihály, aki az ottani felfordult állapotokról tájékoztatott. Mikor hosszú idő múlva ismét találkoztunk e helyen, csak felkiáltásokkal tudtuk üdvözölni egymást. Ő kezét csókolta, pedig 68 éves ember, én pedig fia és a belső cselédség jelenlétében megöleltem őt. Éreztem, hogy a tisztességes hű magyarság iránt mennyi szeretet lakik bennem.

Ezentúl minden napnak meg volt a maga érdekessége és fontossága. Csupán be- és kilopódzó emberek által intézhettem el dolgaimat Aradon, ahol nagyobb értékeink vannak elhelyezve s ahol eddig adókat is fizettük; de most már annak nem volna értelme, legalább míg a megszállás tart. Erről csaknem minden másnap jönnek optimisztikus hírek a környékről és a zárvonalon átcsempészkedő alakok révén. Ezek egy része bizalmat kelt és vendégeül látjuk őket, másokat átadunk a csendőrsnek, mert gyanúsak. Egyesek az itteni hatóságok megbízottai. Persze sok pletykát is folytatnak. Némelyik fontoskodik és a legtitkosabb budapesti rugók ismeretével is dicsekszik, de mikor az embernek sem szabadon nyilatkozó hírlapjai, sem bizalmas levelei nincsenek, s még tőzsomszédjával sem érintkezhetik, akkor azokat is meghallgatja a pusztá közepén.

Július 3-án végre megjelent nálunk a felszabadult Vásárhelyi Dezső szomszédom és elpanaszolta 14 hétig saját birtokán tartó internálásának minden fájdalmát és keserűségét. Az oláhok elzárták a világtól. Azok viselkedése őt annyira elkésérítette, hogy – mint monda --ha uralmuk az ő birtokán megújulna, azt egészen elhagyná. Háza valóságos ingyenes vendéglő volt és őt meg nejtét folyton gyanakodó szemmel tartották. Figyelmeztetésére kiküldtem egy csendőrt a pusztánk mellett elvonuló békésgyulai útra, hogy ha a jelzett nemzetközi katonai határmegállapító bizottság azon áthalad, hívjon ki oda engem. Ehelyett azonban bejött hozzánk az egész bizottság, amely egy olasz kapitányból, egy oláh főhadnagyból, egy magyar alezredeből és három más tisztből, továbbá az eleki főszolgabíróból és jegyzőből állott. Az ideiglenes határt egész az én földem végéig megállapították és út jókat másnap innen folytatták. Némi frissítőt adtunk nekik, mert óriási hőség uralkodott. Délután átkocsiztunk Vásárhelyiékhez, ahol órákhosszat érintkezhettem velük és az ott maradt magyar alezreddel. Sokat hallottam arról, hogy a most átadott lökösházi vasúti állomáson mi mindent pusztítottak és vittek el onnan az oláhok. Nem maradt ott egy bútör,

sőt egy vaskályha sem. Elhurcolták a távíró és a jelző készülékeket stb. Mindezt azután hivatalosan felvették a mieink és kérték, hogy az elcipelt holmikat adassa vissza a komissio. Ez meg is ígérte, de abból bizony nem lett semmi. Hetekig tartott, míg a személyforgalom roppant hiányosan megindulhatott. Ezután meg a teherforgalom megindulására kellett hetekig várni, mivel pénzesláda, fuvarlevelek és más felszerelési tárgyak a megfogyatkozott készletből hamarjában nem voltak megszerezhetőek. A posta hamarább kezdett működni, de úgy, hogy a szomszéd birtokosok a postát felváltva hozták el szekéren az egy órányira fekvő Kétegyházáról. Ha ezek ígéreteik teljesítéséről néha megfélekedtek, akkor a posta egészen kimaradt. Sok mindenféle részletet hallottam előbb a katonáktól, majd másoktól is. Jöttek a roppant hosszú repatriáló vonatok. Azok nem egy ismerőst hoztak, mert az oláhok Aradról minden nekik nem kívánatos, azaz jellemes magyar embert kiutasítottak. Ezek elbeszélései rémes adatokkal gazdagították az én szomorú tudományaim halmazát. Háromszor találkoztam az említett nemzetközi bizottsággal, de területünk kis csücskének felszabadítását a magyarok és az előzékeny olasz tiszt támogatása mellett az oláh főhadnagy merev ellenzésével szemben nem tudtam keresztül vinni. Ez a visszautasítás a mi embereinknek és szomszédainknak optimizmusát azután egy kissé lehangozta.

Belelt további egy hét a posta megnyílta után, míg hírlapjaimat rendesebben kezdtem kapni. Ekkor sikerült, de csak üzenetek formájában érintkezni a Mácsán tőlünk elzárt gróf Károlyi Gyulával, akinek szintén nagyon vigyáznia kellett, mert állandóan figyelték. Tízezer holdas birtokából neki csak 500-at hagytak meg saját művelésre, a többit kényszer-bérlésbe adták olcsón, környékbeli oláh parasztoknak, akik azonban felszerelés híján a földet nem tudták megművelni s így annak jórésze parlagon maradt. Az oláhok persze tulajdonul követelték a földeket. Július 9-én egyszerre tömegesen érkeztek a majdnem három hétig elmaradt hírlapok és levelek. Értesítenek, hogy a kereskedelmi miniszter újból kinevezett engem az Országos Munkaközvetítő Tanács elnökévé. Elvárja javaslataimat az általa kinevezendő tagokra nézve, akik hivatva lesznek a paritásosan választott munkaadók és munkások mellett működni. Én a régi tagok névsorának gondos áttekintése után abból egypárt különböző okokból kihagyván, a munkaközvetítő hivatallal érintkezve megteszem javaslataimat és a névsort felterjesztem. Egy magát a kommunizmus idején kompromittált kiváló jogtanárt is kihagytam, mert szememmel láttam, hogy ő azzal szemben túlelőzékenyen viselte magát.

Magándolgaim is felhalmozódtak. A múlt télen kivágott nagyobb tömegű akácfa eladása céljából és határkiigazítás végett tárgyalásokat kezdtem, melyek sok munkával jártak. Itt kell

megemlékezni arról, hogy járásunk székhelye most csonkamegyénknek is székhelye; a német lakosságú Elek gazdái igen értelmes emberek, akik mellett a zsidó nem boldogul. De velük szemben nagyon résen kell lenni, mert önzők, házsártosak és kíméletlenek, akikkel ravaszságuk miatt a középutat eltalálni és megtartani nem könnyű. Emellett hazafiságuk is ellenőrzést igényel, mert az csak bőrvastagságú, mint az angolok mondják: skin dep. Például hozok fel egy algimnáziumot végzett parasztból úrrá vedlett volt képviselőt, aki a saját pártjabeli főurat azért buktatta ki, hogy – egy későbbi nyilatkozata szerint – módja legyen vagyont jobban gyarapítani. Mostanság keserűen panaszkodott nekem, hogy az általa is csak nagyon ideiglenesnek tartott oláh megszállás miatt mennyi kára van. Nem állhattam meg, hogy ne idézzem fennebbi szavait s azt fűztem hozzájuk, hogy hát hiszen a politika útjain eleget harácsolts össze s van miből pótolni a voltaképp csak konjunktúrás veszteségeket, vagy inkább elmaradt hasznokat. Elpirulva keserűen nevetett, de a körülöttünk állók jóízűen kacagtak rajta.

Mindig alaposan meg akartam ismerni mindenkit, mivel emlékirataimban nem szeretnék helyt nem álló adatokat felhasználni s bárkivel szemben igazságtalanságot elkövetni, de a való igaz kimondásától sem vonakodom. Ezért is tervezek Bartók Tamás érdekes naplójegyzetei alapján az Új Magyar Szemlében egy cikket, mely a magyar hadifoglyok fájdalmasan érdekes viszontagságait ecsetelné. Megtudtam abban az időben, hogy gróf Bethlen Istvánnak mily nehézségei voltak az uralkodó pártok általán öhajtott egyesítésénél. Azok, sajnos, ekkor sem tértek eszökre, mind-egyik a maga gyatra nótáját fújta, mert nem tudtak magasabb szempontokra felemelkedni. Az általános, nőkre is kiterjesztett választójog alapján egybehozott nemzetgyűlés épp oly gyarló volt, mint aminők voltak a cenzusos országgyűlések. Pedig ezer ok lett volna a magukbaszállásra, mert ha a nemzetközi munkásbojkott ellenünk ostoba vállalkozás volt is, mely hasonlíthatatlanul többet ártott a szocialista kormányzatú Ausztriának, mint nekünk, de mutatta, hogy a nemzetközi áramlatok hány rétegben özönlenek felénk.

A vidéken akkortájt csak egy emberrel, a derék Vásárhelyi Dezsővel cserélhettem eszmét, aki megyénk revindikációja érdekében hathatós közös működésünket szükségesnek tartotta és azt erélyesen is készítette elő. Az oláhok közvetlen közelsége minden, csak nem kellemes. Folyton megfigyelnek bennünket. Július 14-én repülőgépeik jelentek meg felettünk. A sok optimisztikus mendemondákkal szemben egy Erdélyből átjött őrnagyunk megcáfolta az ottani, állítólag mélyreható zavargásokról szóló híreket. A mi határszéli területünkön különösen állattelhajtások és lopások vannak

napirenden, amelyekben főleg ittrekedt oláh cselédek és gonosztevők szerepeltek mint tettesek. Az aratást, mely minőségileg jó, mennyiségileg is jó közepes termést adott, itt július derekán fejezték be. Volt dolgom a rekvirálás céljából felvett búzaföldek bejelentésével is, mert a bérlők mulasztásaiért a földbirtokosokat is felelőssé tették. A változó időjárás ellenére is élvezhettük volna az enyhe nyarat, ha köz- és magánviszonyaink nem oly szomorúak. Közigazgatásunk is nagyon nehézkes, ami fölösleges módon elkeseríti az embereket. Az üzletemberekkel is volt bajom. Az árdragítók arcátlankodása nem szép vonása korunknak. Szőlőnk is ellepte az oidium, ami reményeink egy jórészét megsemmisítette. A rokonok, sőt idegenebb barátaink is hozzánk fordulnak a fővárosból, hogy lisztel és más élelmiszerekkel való ellátásuk gondjait osszuk meg velők. Ezt megtenni a kötelességérzet parancsolja, de közreműködésünket a nap-nap mellett kiadott s a forgalmat megszorító kormányrendeletek mód felett megnehezítik. Koronkint egy-egy kis vigasztalás is ért. Hallottuk, hogy Arad és Bihar megyében az oláhok nemcsak a magyarokkal, de oláh nemzet-társaikkal is brutálisan bánnak, minélfogva ezek sem bánnák már, ha újból magyar igazgatás alá kerülnének. De az oláh értelmiség (sit venia verbo) fanatikus és a nagy korrupció mellett megtalálja számadását. Ellenben az oláh katonaságról is hírlík, hogy ha kenyértörésre kerül a dolog, nem fog küzdeni s leteszi a fegyvert. A mi csendőreink általában nagyon gyáváknak tartják őket. Odaát most már csak az oláh parasztot botozzák, mert a magyarok és németek óvatosa és nem adnak rá okot. A postát később és gyakran igen hiányosan kapjuk.

Kínosan lep meg, hogy a pártokat egyesítő gróf Bethlen István kormányalakító vállalkozása a személyes aspirációkon, az átkos tárcakérdésen hajótörést szenvedett. De még jó, hogy az a türelmesebb gróf Teleki Pálnak sikerült. Mind a két. erdélyi mágnásunkat személyes ismeretségünk alapján mindig nagyra becsültem és hálás vagyok hazafias Önfeláldozó munkásságukért. Telekit mint tudóst is sokra tartom, mert tudásáról és lelkiismeretes kutatásáról volt alkalmam meggyőződni. Kormányja július 22-én mutatkozott be a nemzetgyűlésnek. De azzal nem volt vége a személyes huzavonának, mert nagyatádi Szabó István és az ő kispazda emberei a földművelésügyi tárcára éheztek. Félek tőle, mert – miként már kimutattam – nagyon kész volt a szocialistákkal paktálni és velük egy gyékényen árulni politikát. Rubinek Gyula ideiglenesen vezette a földművelésügyi minisztériumot s úgy volt, hogy ha az előbbivel meg tudnak egyezni a birtokreformra nézve, akkor ő, a vérbeli agrárius, a kereskedelmi tárcát kapja. Ez is jellemzi a mi jelen belpolitikai viszonyainkat.

Mély levertséggel olvastam a Benczúr Gyula nagy festő-

művésznünk haláláról szóló gyászjelentést. Jól ismertem ezt a nemzetét nagy alkotásokkal megajándékozó szerény embert. Nemcsak a Főrendiházban találkoztam vele, hanem jártam nagyszerű epreskerti műtermében is, ahol szívesen mutatta meg az ecsetje alatt lévő remek képeket, melyek Mátyás király udvarát varázsolták élénk. Elhunytá megint egy nagy úrt hagy betöltetlenül a mai meddő korban. Vájjon a közel jövő mennyivel lesz jobb? E helyen is rohamosan érzi az ember a hanyatlást. Közlekedési tekintetben két év alatt 50 esztendővel mentünk vissza. E mellett folyton változik minden s az ember idejében nem értesülhetvén a helyzetek és rendeletek módosításáról, egyik meglepetésből és csalódásból a másikba esik. A demoralizáció rémes terjedését állapíthatom meg. Igazán bölcs belátásra van szükségünk, hogy nagyobb károsabb izgalmak nélkül tarthassuk fel magunkat.

Július 24-ikének szenzációja, hogy Kun Bélát megszőktették az osztrák internáltságból Oroszországba, de fellélekzünk midőn másnap olvastuk, hogy Svinemündében, midőn svéd hajóra készült szállani, a németek elfogták. A magyar kormány rögtön megtette kiadatása végett a lépéseket. De a németek is saját érdekeikre hivatkozva, melyeket az Oroszország irányában tanúsított barátságatlanság sértett volna, szabadon bocsátották őt és ennek nyílt bevallása helyett a magyar kormányt a kiadatás iránti felhívással való késlekedéssel vádolták. Teleki Bécsben és Berlinben is tiltakozott ez eljárások ellen. Gróf Teleki parlamenti beszéde ez alkalommal is jól megvilágította prekárius helyzetünket, melyben el lehetünk rá készülve, hogy még sok baj és megaláztatás vár reánk.

Július hó 26-án és 27-én kirándultunk Békéscsabára, ahol többrendbeli teendőnk volt. A mi gyarló vasúti közlekedésünk miatt már hajnali félőtkor kellett felkelnünk, hogy a korán induló egyetlen vegyes vonatba szállhassunk. A teherszállításra szánt, de üres kocsikon kívül csak két III. osztályú személykocsiból állott a vonat, melynek közönsége roppant közönséges árdragító kofákból és duhaj leszerelt katonákból verődött össze. Ennek izetlenségeit élvezhettük. Kétegyházán mozdonyunkat egy másik vonat elé fogták, mely Elekre ment be s onnan jött vissza, utunkat Békéscsabára csak azután folytathattuk. Kétegyházán volt alkalmunk aradi és szebeni magyar és oláh újságokat olvasni, de azokban semmi megkapót nem találtunk. Csabára tíz óra után érkeztünk. Első dolgunk volt a Bohn-féle nagy téglá- és fedőcserépgyárba hajtani és ott megrendeltem a lakóházunk fedéséhez szükséges hornyolt cserepet fantasztikus áron. Egy üvegcserep 100 korona volt. A házfedéshez szükséges anyag szállítással együtt 29.000 koronába jött. Más beszerzéseket is kellett tennünk, mert Aradtól teljesen el lévén zárva, örülhettünk, hogy valamivel nagyobb városba juthattunk el. Egy rokonomnál kitűnő ellátásban részesül-

tünk. Jó társaságunk is volt, melynek tagjaival az én régi békéscsabai, nagyobb részét gyermekkori emlékeimet újítottam fel. Különösen hatott reám, mikor azokat a házakat, melyek már 66 évvel ezelőtt is megvoltak és lelki szemeimmel azok régen a másvilágon pihenő lakóit láttam. Mindegyiknek egész valója előttem állott. Még arra is emlékeztem, hogy mikor és mit beszélgettünk utoljára egymással. Csodálatos, hogy a gyermekkori emlékek mily mélyen gyökereznek bennünk. Elhaladtam a templom mellett, melyben megkereszteltek s amellet, ahol szüleim örök hűségét esküdtek egymásnak. Az iskolákat befogadó házak jó része már nincs meg, a mi családi házunk helyén is egy artézi kút és Kossuth Lajos szobra áll. Egy másik házunkat éppen bennünket vendégül látó rokonaink vették meg évtizedekkel ezelőtt. Minden a régi korra emlékeztetett, csak az emberek mások. Két nemzedék tért azóta őseihez, de én a harmadikat is megértem. El is mentem egyes fiatal családokhoz látogatóba, akikkel őseikről jól esett egyet-mást hallanom. Tájékozást nyújtottak ott a mostani közállapotokról is. Bekövetkezett az, amit nekem régebben Szeberényi Gusztáv szuperintendens felelt arra a kérdésemre, vajjon Csaba magyarosodik-e, hogy „igen, de azért – tót marad”. Minden tót tud ugyan magyarul, de csak vallja magát magyarnak az én távozásom után 61 év múlva is. Van szép ágostai hitvallású evangélikus főgimnáziuma. Ez a mi magániskolánkból fejlődött ki. Osztálytársainnak még fiai is elháltak már. Szó volt a bolsevista időkről. Ez azért említendő fel, mert ez a nép nagyon hajlamos a parasztszocializmusra. Ebbeli hajlandóságát a Zsilinszky-fűk által elpusztított Achim András fel is használta. Az utolsó képviselőválasztás alkalmával a nép egy része a marseillaisét énekelte. Jött később az oláh megszállás. Annak számtalan jelenetét újították fel most előttem rokonaim. Hát bizony volt itt olyan magyar ember is, gazdag földbirtokos, aki az oláh katonák által kívánt csatlakozási memorandumot aláírta és nem átalotta azt az óhaját kifejezni, hogy Békéscsaba is Nagy-Romániához tartozzék. Mások nagyon szívesen látták az oláh tiszteket. Nemcsak félelemből, hanem kedvből mulattak velük. Egy lelkészt az oláh-barátság gyanúja terhel, azért nem mentem el hozzá. Attól az alezredestől is kaptam bőven adatokat, aki a határt járván, bennünket is meglátogatott Lökösházán. Békéscsaba különben fejlődött; egy új „Tisztviselő telep” is keletkezett itt, sok szép és kényelmes családi házzal. Ott épült az azelőtt hiányzó református templom is. Benne és a kisebbik evangélikus templomban magyar istentiszteletek tartatnak. Minden szomorú tapasztalat mellett is jól éreztem magamat, mert az ifjúkori emlékek a jelen egének felhőit megaranyozták. Másnap kocsin özv. gróf Wenckheim Frigyesné kigyósi kastélyába hajtottunk ki. A grófné bennem boldogult férje hú

barátját látja most is. Ő is szeret olyanokkal társalogni, akik az ő ifjúságának boldog emlékeit idézik fel benne. Majdnem másfél óráig tartott elbeszélése az ő és családtagjainak szenvedéséről a kommunizmus alatt. Ez utóbbiakat halálra keresték úgy, hogy menekülniök kellett. Neki sem volt nyugta, de igyekezett kitartani a kastélyban, de azután ő is kénytelen volt elmenekülni az általa alapított s apácák által kiszolgált gyulai szeretetházba. Mindjárt e mozgalom kitörésének első napjaiban a parkja alatt elhaladó kisvasúti vonatról katonafegyverrel lőttek a kastélyba, s a golyó három ablakon át lyukat ütött. Ezek egyike íróasztalának-ellenzőjéül szolgál. Ha ott ül, menthetetlenül elpusztul. Mondtam is neki, hogy a végzet által reánk mérteket panaszkodás nélkül kell elviselni. Ezzel ő is teljesen egyetértett. Tűri is a veszteségeket, igaz, hogy tűrheti is, hiszen roppant vagyont mondhatott a magáénak egész a legutóbbi ideig, midőn – előadása szerint – azt nyolc részre osztotta. Egyet magának tartott meg, hetet pedig hét gyermeke közt osztotta el. Az ebédnél három nagykorú fia is jelen volt, a társalgás tárgyát akkor már a közállapotok alkották. A beszélgetések során előadtam Bartók Tamás fogságának rémregényét és családi drámáját, aminek az volt a következménye, hogy az egyik fiatal gróf hajlandónak nyilatkozott őt uradalmában alkalmazni. Ezután kocsin mentünk Kétegyházára, ahol a miénk várt reánk. így nemcsak a vasúti utazás kellemetlenségeit kerültük el, hanem kipróbáltuk, hogy milyen a kocsizás Békéscsabáról Lökősházára.

Otthon az út fáradalmainak kipihenése után komolyan kezdtem dolgozni saját emlékirataimon. Közben megélelénkült a határforgalom, mert ide szökevények jöttek, tőlünk pedig hírszerzők mentek át. Én ezek elbeszéléseit koronkint, mikor azok tartalmasabbaknak látszottak, feljegyezgetém magamnak. Azokat most elolvasva látom, hogy nagyjából mendemondákon, felületes, vagy igen részleges megfigyeléseken alapultak úgy, hogy azoknak semmi fontosságot nem lehet tulajdonítani. Nagyobb nyomatékkal bírt előttem az, amit Horthy Miklós kormányzó mondott rokonának, Vásárhelyi Dezsőnek, Budapesten mostanság való tartózkodása alatt. Szerinte a bolsevizmus körülöttünk, de országunkban is veszélyes alakot öltött, s nem lehet tudni, hogy mikor kell ellene védekezni. A határok végleges megállapításával nem kell nagyon sietni, mert az egész békemű nagyon könnyen felborulhat.

Vásárhelyivel tanácskozában elhatároztuk, hogy Arad vármegye lehető megmentése érdekében válllvetve fogunk közreműködni. Beszélgettünk a bérelti viszonyokról. Helyesli, hogy a bérlőkkel méltányosan, de kellő eréllyel fogok a haszonbér felémelést megengedő rendelet alapján alkudozni. Szerinte meg kell

a szívünket kissé keményíteni, hiszen ma egy hozzánk hasonló állású család háztartása közel 100.000 koronába kerül. Mi még a magyarádi szőlőre rá fogunk fizetni az idén. Egy pár jelenség erre mutat.

Július végén lettem készen a Czernin Ottokár gróf volt közös külügyminiszterünk tavaly megjelent emlékiratainak (Im Weltkrieg) tanulmányozásával. Az egyszeri olvasásnál arra több fáradságot kell fordítani, mert sok, a magyar nemzet életébe vágó tényre azok éles világot vetnek. Igaz, hogy Schlager Albin, aki IV. Károly király bizalmi embere volt, újabban azt írta, hogy Czernin beszámíthatatlan és megférhetetlen alak, aki hogy a császárt és királyt bizonyos eszméinek megnyerje, Zita királynétól térdén állva kérte támogatását e végből. Később azután uralkodójával erős ellentétbe jutván, most már teljesen függetlennek érezte magát, s igazi gondolkozásmódját feltárta a nagyközönség előtt. Ez természetesen a volt udvart és embereit felháborította. Nem hiszem, hogy Czernin, akármily ideges ember is, beszámíthatatlan volna. Könyve logikus gondolkozást, éles megfigyelő- és ítélőképességet árul el és ha nekünk kellemetlen dolgokat mond is, mint eszes és következetes ellenségünk bizonyos tényekre nézve, melyeken sorsunk megfordult, klasszikus tanúnak tekintendő. Az igaz, hogy nyilatkozatait kritikátlanul elfogadni nem szabad, de így is történeti beccsel bírnak azok. Sok kétségbe vont állítását gróf Demolin később okmányokkal igazolta.

Helyesen állapítja meg, hogy a katasztrófáisan feszült európai helyzet kezdete visszanyúlik VII. Edward angol király koráig. Igazi létok az a félelem, melyet Nyugateurópában és különösen Angliában Németországnak példátlanul gyors megerősödése és a berlini politikai körök világhatalmi törekvéseinek gyanúja keltett. Ekkor keletkezett a Németország elleni koalíció megteremtésének gondolata. Ennek megvalósítására az említett angol király szívesen vállalkozott, mivel a Z. cl. cl. gondolat otthon is népszerű volt és mivel unokaöccsére (II. Vilmos) annak iránta tanúsított viselkedése miatt haragudott is. A családi szerepet helyébe a családi gyűlölködés lépett és miután a politikát emberek csinálják, így a gyűlölet a II. Vilmos császár által képviselt nagynémet érdekekre is áterjedt. De ez magában véve nem lett volna elég ok a világháború előidézésére, ha Németország el tudta volna háritani magáról a világraszóló imperializmus gyanúját. Erre azonban több okból nem volt képes. Először, mert a német nemzet nem gondolhatott ugyan világhatalomra, de érezte magában az erőt, hogy nagyra van hivatva. Egységének félszázada bebizonyítani látszott ezt előtte. S valóban joga volt arra, hogy miután sikerült elhárítania a költői által felpanaszolt azt a

nagy hátrányt, hogy a világ felosztásához későn érkezett, most teljes erővel igyekeztek egyesülésének óriási előnyeit alaposan kihasználni. Sajnos azonban, a gondolkozók és költők nemzete ezt igen mohón és császárával az élén, sokkal nagyobb zajjal tette, mint azt az okosság kívánta volna. II. Vilmos alapjában véve, ha nem is lángeszű, de a közepesnél eszesebb ember volt, autokratikus hajlamokkal; a császár csak később engedett tért lelkületében az alkotmányos érzésnek. Azonban ő alapjában véve nem volt harcias természetű. Folytonos kardcsörtetésével csak üdvös félelmet akart ellenségeibe csepegtetni, hogy meg ne támadják. De éppen az ellenkező hatást érte el. Megszilárdította a gyanút, hogy nemcsak a szárazon, de a vizeken is elsőrendű szerephez kívánja juttatni nemzetét, melyet nem pusztán civilizált népek tartott, amilyenekül kész volt az angolokat és franciákat is elismerni, hanem felettük álló igazi kulturái nemzetnek. Számptalan mondása és cselekedete bizonyítja ezt. A berlini udvar szervilizmusa jóval túltett a bécsién. A miniszterek fáklyatánca és kézcsókja az uralkodóval szemben Bécsben ismeretlen volt. A visszhangok is, melyek a császár kiszólásait követték, alkalmasak valának őt tévhitében megerősíteni és kissé fennhézójává is tenni. Ily körülmények közt nem kellett más, mint egy merész, egyéni hajlandóságai és gyűlölete által vezetett hatalmi tekintély, hogy a körülkerítés ördögi gondolata tetet öltön. Hogy ez mily kiméletlenül volt kieszelve, mutatja VII. Edwardnak ischli látogatása Ferenc Józsefnél, mely alkalommal neki a körülkerítés politikájában való részvételt formaszerint felajánlotta. Mikor e részben kosarat kapott, a Habsburgok monarchiájának sorsa meg volt pecsételve. A nyugati hatalmak azonban 1914-ben még nem akarták a nagy leszámolást, de az események sietteték azt. A nagy ántánt mellett a kis ántánt kódos formában már évekkkel előbb létezett. A Cheradame André és Scotus Viator művei elég meggyőzően bizonyítják ezt. Czernin szerint az osztrák-magyar Monarchiának okvetlenül meg kellett hálnia, de a halálnemet maga választhatta és - írja - választása éppen a legrosszabbra esett. Hivatkozik bukaresti követi minőségében orosz diplomataktól hallott nyilatkozatokra, melyek szerint csakis az öreg Ferenc József halálát várják. Ez szerinte még legális eljárás lett volna, t. i. a felosztás fejedelmi gyilkosság nélkül. De ez a politika másféle gyilkosságoktól sem idegenkedett. Czernin e részben csupán a dorogi görög katolikus magyar püspök, Miklósy István ellen irányzott merényletet említi, melynek áldozata azonban nem ő, hanem Jackovics kanonok és egy pár magyar egyén lett. De a főmerénylő Catarau, határozottan oláh hivatalos egyének által felbujtott és támogatott egyén volt. Bobrinszky gróf eljárása és viselkedése Máramaroszigeten a rendszeres aknamunka jellemző tünetei voltak. (Sokan Bogdanovics

Lucián elpusztítását Gasteinben és Mangra Vazul elhunytát is avval kapcsolatban lévőnek állítják.) Minden alá volt itt aknázva. Czernin ennek számos bizonyítékát szolgáltatja könyvében.

Ennek olvasása után őt is másképp kell megítélnünk, mint azelőtt és borzadva kell visszagondolnunk arra, hogy külügyeink vezetése éppen a döntő időszakban oly határozottan ádáz ellenségünk kezében volt, mint amilyenek könyvében magát csaknem kérkedve bemutatja. Czernin egy röpiratában, Magyarország nemzetiségi politikáját kíméletlenül és hevesen megtámadta, mert szerinte annak nyomán a nem magyar ajkú lakosság itt kegyetlenül elnyomatott. Mikor bukaresti követé neveztek őt ki, a magyar országgyűlésen és a közvéleményben emiatt általános felháborodás mutatkozott. Gróf Tisza István Czernin – előadása szerint – kinevezetésébe csak akkor egyezett belé, midőn Tiszának kívánságára becsületszavára fogadta, hogy habár korábban vallott nézeteit nem is tagadja meg, de nem fog olyasmit tenni, vagy pártolni, ami a Ferenc József által támogatott budapesti politikával ellenkeznék. Nyilatkozata szerint ez az ígérete természetes volt, hiszen egy alárendeltjétől ő sem tűrte volna el, hogy saját politikai nézeteit igyekezzék – a hivatalos irányzattal szemben érvényesíteni. Kinevezetése előtt elment Ferenc Ferdinándhoz is és bejelenté neki a tett ígéretet. A trónörökös azt helyeselte, mondván, hogy a császárral szemben neki is fel kell függesztenie az intencióinak megvalósítására irányuló törekvést. Különben Czerninnel a kül- és belpolitikára nézve teljesen egyetértett,

Ferenc Ferdinánd Ausztriában a legideálisabb miniszterelnöknek Luegert tartotta, külügyminiszterének pedig a vele baráti viszonyban lévő Czernint óhajtá. Magyarország feldarabolása Ferenc Ferdinándnak is megállapított terve volt. Ezt nem dolgozta ki még magában, de alapeszméinek a dinasztia szempontjával való egyedüli helyességéről mélyen meg volt győződve. Czernin ezt a szerencsétlen főherceget plasztikusan jellemzi. A közepesnél is kisebb tehetség volt, aki a dolgok lényegébe behatolni képtelen lévén, azokat személyes benyomásai szerint ítélte meg. Nem neveltetvén az uralkodásra, az állami életéről csak felületes képzei voltak, csupán a hadseregben talált igazi biztosítékot. Azért egységének meglazításához, vagy éppen megbontásához soha sem járult volna. A magyar vezető politikusok ebbeli törekvéseinek ő volt a legnagyobb akadály. Mint máshonnan is hallottam, valóságos anti-nyelvtalentum lévén, jól csak németül tudott, franciául rosszul beszélt, még némi olasz és cseh nyelvismeretei voltak. Magyarul minden igyekezete dacára sem tudott megtanulni. Egy magyar pap volt mindig környezetében, de mind hiába. Egyszer

kifakadt e nehézségek legyőzhetése tekintetében érzett csalódásai miatt és azt mondta, hogy a magyar nemzetet már csak ezért is gyűlöli. Midőn egy alkalommal egy kiváló magyar politikus, aki állásánál fogva könnyen bejuthatott hozzá, Magyarország igényei jogosságának bebizonyítása végett törvénykönyveket vitt magával, azt kicsúfolta, hogy könyvtárral akarta őt meggyőzni, ami úgy is lehetetlen. Egy időben tüdőbajos volt. Magyar lapok írtak erről s egy közlők azt a hibát követte el, hogy trónraléptétvalószínűlennel jelentette ki, ami tudomására jutván, őt haragra gerjesztette, melyet kiterjesztett az egész nemzetre. Mellőzöm itt aprólékos jó tulajdonságainak derűsebb kiszínezését, most csak a reánk nézve fontos politikai mozzanatok vázolására szoritkozom. Ő is igazságtalanságnak vallotta, hogy a magyarság annyi idegen fajú nép felett uralkodik. Ő a cseheket, a délszlávokat és az oláhokat kegyeibe fogadta. Nem terjeszkedem ki ebbeli hajlandóságának még különben ismert legfőbb mozzanataira sem, csak az oláhsághoz való vonzódásának okait és a tőlük várt előnyöket vázolom.

Luegeren kívül főleg az a szinaiai kirándulása nyerte meg őt az oláhok számára, melyen feleségét is csupán uralkodói személyeket megillető előzékenységgel és kitüntetéssel fogadta az oláh királyi pár, I. Carol és Carmen Sylva. Erre azután hajlandó lett volna Erdélynek oláh jellegű autonómiát adni, amint általában Magyarországot is föderalizálni kívánta. Az oláh politikusok azonban egy lépéssel tovább mentek. Ferenc Ferdinánd Bukarestben is népszerű egyéniséggé lett, mert az oláhok általa hitték ott az oláh egységet megteremteni. Szemeik előtt az lebegett, hogy Erdély Oláhországgal egyesítettvén, Ferenc Ferdinánd császársága alatt oly viszonyba lépjen a monarchiával, mint aminőben akkor Bajorország volt Németországgal. Erről Czerninnek egyes oláh politikusok komolyan is beszéltek. Ellenvetésére, hogy vajjon a Hohenzollernnek erre kaphatók lennének-e, azt a feleletet kapta, hogy ahhoz a dinasztíához ők nem ragaszkodnak. Ez a hangulat oly élénk volt, hogy mikor a sarajevói gyilkosság híre eljutott Bukarestbe, Take Jonscu forró könnyeket ontott Czernin grófné szalonjában, mivel a trónörökös halála következtében az oláh egységet meghiúsultnak kellett tartania. Az időtájt a Dimbovicza partján nagyon félték az oroszoktól, akik ott hatalmuk prestige és aranyaik csengése folytán nagy urak voltak. Czernin ennek ellensúlyozását szükségesnek tartotta volna épp úgy, mint hivatali előde, Fürstenberg, aki azonban főleg csak a rendelkezési alap gyarapítását sürgette, de hiába. Czernin emellett nagy bajnak látta a magyar nemzetiségi politikát is, melyre mikor csak lehetett, mindig visszatért. Érdekesen és találóan írja le az oláh társadalmi, politikai és közgazdasági viszonyokat, ami nekünk ma is nagyon tanulságos. Társadalmilag meglehetősen züllöttség az uralkodó jellem-

vonás. Nagy a rang- és címkórság, a sok válás és össze-vissza házasodás folytán nehéz nagyobb társaságot egybehívni. Ezen a követség emberei úgy segítettek, hogy csupa kis asztalhoz ültették az egymást nem perhorreszkáló elemeket. A politikai rokon- és ellenszenv átcsapott a társadalmi életre is és még a nemzetközi illemet sem kíméli. Egy orosz barát soidisant herceg Czernint felpofozással fenyegette és szándékával csak akkor hagyott fel, midőn arról értesült, hogy a követ agg uralkodója beleegyezésével a bántalmazást nyomban lelövésével fogja megtorolni. Gazdaságilag jellemző a minden testi erőfeszítéstől idegenkedő bojárság pazarlása Párizsban és a Riviérán, meg a faekével szántó földhözragadt parasztság iszonyú ellentéte. Politikailag nem kevésbé groteszk alakulatok észlelhetők. A pártok úgy váltakoznak az uralomban és az ország vele járó kizsákmányolásában, hogy az ellenzék valamely nagyon tetszetős, de megvalósíthatatlan program mellett agít és a féktelen sajtó segítségével felizgatja a közönséget. Mikor a közhangulat áradata a kormánynak már a torkáig ér, az uralkodó kicseréli a maga felelős tanácsadóit, azok helyébe az ellenzékieteket nevezvén ki, akik azután minden helyet, még a hivatal-szolgákeit is, a maguk embereivel töltik be. Korábbi programjuk megvalósítására nem is gondolnak, ahelyett azonban most a volt kormánypárt kezd valamely lehetetlen programmal agitálni és így kedélyesen folyik tovább az előbb említett játék. Ez volt az I. Carol politikája. Ő jól ismerte a maga népét és embereit. Mikor Czernin kihallgattatása alkalmával azt javasolta, hogy Romániának szövetsége a monarchiával pragmatizáltassék, vagyis nyilvánosan tárgyalassék a bécsi, budapesti és bukaresti parlamentekben, hallani sem akart róla. Azt lehetetlennek tartotta. Tudta, hogy az oláhok másként gondolkoznak. Ők mindig az erősebbel, a győzővel akartak tartani és osztozkodni. Ekkép azután a szövetségi szerződés nem volt egy darab papírrongynál egyéb. A Szerbiának küldött ultimátum után a helyzet Bukarestben teljesen megváltozott. A konzervatívok Majorescuval, Marghilománnal és Carppal hajlandók lettek volna a hármasszövetség mellé állani, de Bukovinát és Erdélyt követelték annak díjául. I. Carol semleges akart maradni, mert ismerte a hangulatot. Ő semmi esetre sem fordult volna ellenünk, de mellettünk sem rántott volna kardot. Az oláh nép Czernin szerint nem harcias természetű, mint a bolgárok. A politikusok most már a monarchiától függetlenül is megvalósíthatónak vélték az ő egységek megteremtését. Részünkről bizonyos engedmények fejében, ekkor talán meg lehetett volna az egységes frontot teremteni az oláhokkal, ami Czernin és a németek szerint megbecsülhetetlen előny lett volna a végeredmény szempontjából. De ennek áthághatlan gátját képezte gróf Tisza István határozott ellenállása mindjárt eleinte és később is. Valahányszor ez szóba

jött, Tisza mereven elzárkózott minden tárgyalás elől, mert szerinte, aki csak egy négyzetméter magyar földet akarna átengedni, azt itt lelőnék. Stürkgh később hajlandó lett volna az alkuba belemenni és Bukovinát feláldozni, de az oláhok evvel már nem érték be. Három fázisa volt a mi viszonyaink fejlődésének Oláhország-hoz, a világháború alatt. Az első I. Carol életével múlt el, a jelzett eredménnyel. Azután következett a gorlicei áttörés és a mi diadalaink sorozata Oroszországban. Az oláhokat ekkor megkaphattuk volna aktív szövetségeseeknek, de a Czernin, a mi katonai pártunk és a németek véleménye szerint is mentő jellegű gondolat a magyarok ellenállásán hajótörést szenvedett. Végre jött a harmadik fázis, mely az oláhok szövetségsszegésével azoknak az antanthoz való nyílt pártolásával kezdődött. Czernin bennünket okol a világháború elvesztésével. Az oláh liberális kormánypárt 1916 augusztus 16-án megkötötte az egyezményt az antanttal. Czernin figyelmeztette a bécsieket és Tiszát is az imminens veszélyre. Ez utóbbi azt mondta, hogy az erdélyi határok megvédésére való előkészületekkel nem kell pánikot felidézni. Ismerjük ennek a tévedésnek az erdélyi magyarságra hárult következményeit. Az oláhok betörése akkor nem sikerült és meglakoltak érte, de Bratianu és Mária oláh királyné egy pillanatig sem kétkedtek az ántánt végső győzelmében, ami be is következett. Czernin szerint ennek be kellett következnie, mivel Anglia és Amerika beavatkozását a németek provokálván, az erőviszonyok túlsúlya ellenünk fordult és az később már semmiféle áldozattal helyreállítható nem volt a mi javunkra. Ennek pedig oka Magyarország. Szó szerint idézem volt külügy-miniszterünknek ezt a képmutatóan sajnálkozva kifejezett vádját.

„Es ist eine fürchterlich gerechte Strafe, dass dieses arme Ungarn, welches so viel zu unserer definitiven Niederlage beigetragen hat, am allerschwersten unter den Folgen derselben gelitten und dass die von ihm so verachteten Rumänen die grössten Triumphe in ungarischen Gefilden geschlürft haben.”

Mária királynőnek az ellenünk szóló hadüzenet mindig programjában volt. Akkor sem volt kétségbeesve, mikor uralmuk csak Moldva egy részére terjedt ki és folyton sürgette az angolok segítségét az ő kis, de vitéz népe számára. Ő mindenáron „minden oláhok császárnéja” akart lenni. A világháborút főleg azért vesztettük el, mivel Németország mindenkit provokált. Belgium semlegességének megsértése és a buvárhajóharc kiélesítése volt Anglia és Amerika közbeléptének oka. Ludendorff és elvtársai a császárt is hatalmukba kerítették s amint fegyvereiknek kedvezett a szerencse, hódítási vágyuk azonnal felébredt. Elszász-Lotharingiáért

Anglia nem mozgósított s a védkötelezettséget sem hozta volna he, de mikor a németek tengerpartjaikat is fenyegették és zeppelineikkel blöfföltek, a háborút az angolok előtt is népszerűvé tették. Tirpitz a maga 190 tengeralattjárójával határozottan blöffölt és úgy viselkedett, mintha legalább 200 búvárhajója lett volna. Az a vád tehát, melyet Czernin ellenünk emel, sokkal igazságtalanabb, mintha mi a németektől a franciák által kívánt tartományok feláldozását kívántuk volna s most ezért tulajdonítanak nekik a közös vereséget. Ausztria velünk védette az 1915 február 26-án a londoni értekezleten Olaszországnak elígért tartományait és azután Erdély oda nem kínálása miatt tesz szemrehányást nekünk. Ha áll, amit Czernin egykedvűen mond, hogy a monarchia órája lejárt s felbomlása a világháború nélkül is, de más formában bekövetkezett volna, akkor minek vádaskodik, hogy mi nem adtuk oda azt, ami ezer év óta a mienk volt s amiről nem is mondhattunk le. Czernin a mi külügyminiszterünk is volt s adott becsületszava dacára ellenünk dolgozott, legalább indirekte. Ezzel ő is hozzájárult a monarchia felbomlásához. Csak Tiszán lehet bámulni, hogy ilyen emberrel barátságot tartott fenn, aki hazájának legádázabb ellenségei közé tartozott. Visszataszító Czerninnek az a dicsérete is, mellyel Tiszát, mint szavának álló, szilárd, megbízható férfiút magasztalta. Hogy bensejében nem volt más, mint eredete, tudniillik cseh, azt akarata ellenére a sorok közt, de tetteivel is elismerte. Egy elítélő szava sincs a csehek árulásai ellen. Kijelenti, hogy a dualizmus oly rossz, melynek, ha a monarchia helyreáll is valaha, soha többé nem szabad feltámadnia. Hát akkor ne álljon inkább helyre a monarchia soha! Czernin könyvét pedig, mint mementót, jó lesz minden irányadó magyar politikusnak kéznél tartani. Abból sokat tanulhatnak. Hiszen kiviláglik belőle, hogy Ferenc Ferdinándnak szellemi örökösei vannak, akik az ő és a Czernin külpolitikájának kudarcát, de egyúttal a mi katasztrófánkat is lehetővé tették. Augusztus hava erős munkálkodás közben telt el. Magánügyeink rendbehozása is igénybe vett. Birtokunkon a bérlőknek régi szerződéseik voltak, de azok a megelőző hóban kiadott kormányrendelet értelmében az eredetileg nagyon alacsony haszonbérek emelésére bíróságilag is szoríthatók voltak. Természetesen előbb megkísérلtem az egyezséget. Az méltányos feltételek mellett sikerült is éspedig már a folyó gazdasági évre, jövőre pedig pénz helyett holdankint egy-egy métermázsza terményt fognak szolgáltatni, a többi haszonbérleti feltételek még egy évig érvényben maradtak. Ezek szentmártoni gazdák voltak, akiket az oláhok határozatokkal gyakran akadályoznak a demarkációs vonal átlépésében. Egyesek kezdtek is arról gondolkodni, hogy a szerződést visszadják, aminek híre menván, csapatostól jöttek elekiek, hogy a szentmártoniak helyébe lépjenek éspedig sokkal nagyobb haszonbér-

fizetéssel. Azonban az egyezséget jobbnak láttam olcsóbban is megkötni, mert az előbbieket ismert és traktábilis emberek voltak, akiknek nem akartam kárt okozni. A kisebb zsellérekkel mindazáltal nem járhattam el így, mivel teljesen hiányzott minden felszerelésük.

Már korábban értesítettek, hogy a csonka vármegye állandó választmánya felkért, hogy a nemzetközi határkiigazító bizottságban Arad és Arad vármegye visszacsatolását lehetőleg mozdítsam elő. Már ekkor jelezték, hogy Eöttevényi Nagy Olivér nyugalmazott főispán az adatok előzetes gyűjtése végett nemsokára lejön. Az 12-én csakugyan be is következett. Sürgősen Kevermesre kellett utaznom Vásárhelyi Dezső szomszédommal. Ott a teendők elvi alapjait megbeszéltük. Előbb a Csanád- és azután az aradmegyei határkiigazítás részleteit kívánta tárgyalatni. Az előbbiekkal végezvén, másnap hárman behajtottunk Elekre, ahol a maradék-megye összes tisztviselői és több megyebizottsági tag jelenlétében megbeszéltük feladatainkat. A külügyminisztérium kiküldötte szerint kormányunk elsősorban az ország egész elszakított területét fogja követelni. Azután, ha ez lehetetlen kívánságnak fog bizonyulni, következik a gazdasági és közigazgatási szempontból nagyon kívánatos határmódosítás nagyobb mértékben. Ha ez is visszautasíthatnák, az okvetlenül elérendő változtatások fognak szóba kerülni. Ő most csak az ezekre vonatkozó adatok gyűjtésére küldetett ki. Felszólította azért a jelenvoltakat, hogy terjesszenek eléje ilyeneket. Hosszabb tárgyalás után abban állapodtunk meg, hogy Arad városát és három járást: az aradit, a magyarpécskait és az elekit kell követelnünk, mint minimumot. De ezzel senkisémet érte be, azért elhatározottam, hogy egy behatóan megokolt memorandumban kérni fogjuk egész Arad vármegye visszacsatolásának erőteljes szorgalmazását úgy a határjáró nemzetközi bizottságban, valamint a Népszövetség tanácsa előtt. Nekem jutott a feladat, hogy a három járára vonatkozó érveket és adatokat nyomban jegyzőkönyvbe diktáljam, azonfelül két hét alatt a monografiaszerű memorandumot is elkészítsem. Négy óra hosszat dolgoztunk így együtt. Úgy láttam, hogy meg voltak elégedve. Még aznap hozzáfogtam az emlékirat készítéséhez is. Tizenkét napra volt szükségem, hogy annak nálam jórészt meglévő anyagát rendezzem 1898-ban írt megyei monográfiám, az újabb kimutatások, a könyvtárban található testületi jelentések és a központi m. kir. statisztikai hivatal legújabb kiadványai alapján. Csakhamar hozzá is fogtam bő helyismerettel azok feldolgozásához és 26-án már jelenthettem, hogy a munkálat teljesen elkészült. Másnap már kijött Elekről az alispán és főjegyző, akikhez egypár előkelő megyebizottsági tag csatlakozott.

Hárman felváltva olvastuk a 40 folio lapra terjedő memorandumot. Abban kifejtem, hogy Arad vármegye közigazgatási,

közművelődési és közigazgatási tekintetben oszthatatlan egység, melyet három oldalról természetes határok vesznek körül és csak nyugatfelé vannak nyitott határai. Ehhez képest alakult egész forgalma is. A népesség nyers többségét oláhok alkotják ugyan, de a lakosság igen jelentékeny nyomatékosabb kisebbsége gazdasági és kulturális szempontból túlsúlyban van. A magyar és német elem teremtette itt meg az egész civilizációt. Óslakók a magyarok, akik két telepítés alkalmával a többséget tették és csak az 1720-ban kezdődő harmadik telepítés alkalmával jutottak kisebbségbe. Elmondom abban, hogy a megye oláh lakossága is szenvedni fog, ha a nyugati magyar vidékektől elszakítatik. Érző is ezt, mert már visszavágyik a régi kötelékek közé. Igen tömören, de részletesen, minden gazdasági és kulturális ágra kiterjeszkedve, az adatok halmazával rendszeresen bizonyítom ezt. A munkálat végén pedig jelzem azt az égbekiáltó igazságtalanságot és azt az imminens veszélyt, mellyel a megye szétदारabolása járna. A kijött küldöttség nagyon meg volt vele elégedve, szerencsének mondta, hogy van olyan emberük, aki mindezt így tudja és ily meggyőzően képes kifejteni. Arról volt szó, hogy én is aláírom-e a munkálatot, de célszerűbbnek találtattam reám való tekintetből, hogy azt a vármegye nevében csak az alispán írja alá. Ez elhozta a kataszteri iverk és azok összesítésének másolatát is, melynek segítségével kartográfusok által mappát fogunk készíttetni, mely a birtokviszonyokat feltünteti, hogy ekként ellensúlyozzuk azt a maffiát, mely figyelmen kívül hagyva a területek egy részének lakatlan voltát és a magyar s német lakosság gazdasági és kulturális szuperioritását, a nyers nemzetiségi többség szerint közállapotaink torz képét tünteti fel. Tartalékatok gyűjtését is elhatároztuk. Én ezirányban meg tettem nyomban a szükséges lépéseket. Hosszabb beadványt írtam gróf Teleki Pál miniszterelnöknek, kérvén, hogy miféle megjelölt adatszolgáltatást rendeljen el. Felkértem egy rokonomat, hogy azt személyesen adja át és olvassa fel neki, mire a kért intézkedéseket haladéktalanul meg is tette. Írtam Rubinek Gyula kereskedelmi miniszternek, aki szintén rögtön intézkedett. Összekötetésbe léptem a Statisztikai Hivatallal, Cholnoky Jenővel és másokkal. Mindezt igen expeditív módon tettem meg, hogy a tartalékatok halmaza alapján a mappa készítésére vonatkozó akció mielőbb meginduljon. Eymásután kaptam a leveleket a minisztériumoktól, úgyhogy dolgozószobám valóságos hivatali helyiséggé alakult át. Ezt az akciót nem szüntettem meg folytatni később sem.

Ekkortájt kért fel Bernát István újból, hogy írjak Szemléjébe tanulmányzerű cikket. Kapóra jött e felszólítás, mert a megyénkéhez hasonló helyzetben lévő, keresztülvágott törvényhatóságok sorsa nagyon nyomta a lelkemet. Azért egy cikkben Arad vármegyét mint példát hoztam fel, melyet „Viviszekciók” cím

alatt küldtem fel hozzá. Tehát íme, keresetlenül is volt alkalmam az irodalmi tevékenységre.

Ennek megszakadása egyébiránt nem is lehetséges, mivel emlékirataimon egyéb teendők által igénybe nem vett órámban állandóan dolgoztam. Naplóimon kívül áttekintettem a hírlapok meglévő régi számait is, ami nekem most kétszeresen hasznos foglalkozás. Ez kiegészíti napi feljegyzéseimet és a közügyek fejlődése által bennem keltett benyomásokat megújítja, továbbá így legújabb korom eseményeinek összefüggőbb képét kaptam és a közelmúltat sokkal egységesebbnek láthattam.

E hó reám nézve azért is nevezetes, mivel legközelebbi rokonaim néhány hétre meglátogattak bennünket. Megtelt a ket-tőnknek túlnagy ház. Volt szórakozás és játék, komoly és tréfás beszéd. Az élénkséget növelte egy kiváló tanfőrfiú vendégüllátása és a szomszéd ifjú nemzedéknek egy-egy látogatása. Velük egy vasárnap (augusztus 8-án) a pusztá keleti részén sétálgatván, az oláh határőrök háromszor egymásután éles lövéssel üdvözöltek, mert a határhoz közeledni mertünk. A mi csendőreink és a tanyai népség erre összeszaladtak, mert féltek, hogy valamelyikünket a lövések eltalálták. Szerencsére ez nem történt, de a lövések komolyan figyelmeztettek arra, hogy minő kedves szomszédságban élünk azokkal, akiket az ántánt mint Isten ostorát küldötte reánk.

A határkiigazítás fontos voltáról egy kis emlékeztetőt én is kaptam. Magándolgaim közt kimagasló mozzanat, hogy végre megkaptam a házfedéshez szükséges méregdrága anyagot Békéscsabáról, melynek tizenhat kocsin való beszállítása forgalmassá tette egy időre udvarunkat. Az árak képtelen magasságot értek el. Egy kocsikerék 600-700 korona, egy kis javításért a szomszéd falusi kovács 980 koronát számított fel.

Azt a hírt kaptuk, hogy a rossz termés miatt a kormány az összes búza-, rozs- és árpakészleteket az utolsó szemig lefoglalta. Ezzel dugába dőlt az a törekvésünk, hogy nagyobb búzamennyiségünkéből a fővárosban élő rokonainkat ellássuk. Maradt a lisztnék postán való szállítása, de efelett is folyton a Damokles-kardja függött. Íme, a hibás felvételek folytán elhamarkodottan kiadott rendeleteket mily gyorsan kellett felborítani. Mert hogy kellett, azt beláttam. Különben kivitték és kicsempészték volna sok gabonánkat és megértük volna azt a szégyent, hogy a mi földművelő országunkba, melyet nemcsak a külföldi munkások, de az ántánt csatlósai is bojkottáltak, éhínség köszöntött volna be. Folytonos bajjal fogunk ezentúl küzdeni. Némi vigasztalásul szolgál Lujo Brentano egy cikke, aki a németországi nyomorúságot egypár jellemző adattal élesen tudta megvilágítani. Szerinte a termelés korlátozása miatt Németországban egy év múlva 15 millió munkanélküli lesz (ami azonban szerencsére nem következett be); lehe-

tétlen az ottani híres és eddig oly üdvösen működő munkásjóléti intézményeket tovább is fenntartani. Ez az elégedetlenséget csak fokozza. Szerinte a nagy háborút az egész világ munkaadóinak és kapitalistáinak túlzásai és a munkásoknak ennek nyomán keletkezett elégedetlensége idézte elő. Mi lesz majd ezentúl! Az állapotok Németországban is tűrhetetlenek. Egyik házát Münchenben, ahol a híres tudós lakott, rekvirálták. Tehát a másikba költözött, de ott már minden hely el lévén foglalva, egy nedves istállójába került, ahol pedig a megbetegedés nyílt veszedelme nélkül nem lakhatik. Roppant nagy és bizonytalan terheket róttak hazájára és elvonták attól a fizethetés legegységibb föltételeit. A franciák és általában az ántánt ideges félelme Németországtól jellemző és nagy baj nemcsak erre, de magára az antantra nézve is. Hozzátehetem, hogy mireánk nemkülönben, mert minket is főleg emiatt nyomnak.

Ezzel van összefüggésben az úgynevezett kisantant keletkezése és bennünket szorongató belső gyűrűként való kialakulása is. Ennek eredete nem más, mint a testünkből gazdagodott apró államok érdekszövetsége, mely által tőlünk rablott területeiket biztosítani kívánják maguknak.³⁰⁾ Benes cseh külügyminiszter szaladgálása Bécsbe, Belgrádba és Bukarestbe, itt való ünnepeltetése és a kölcsönös támogatás biztosítása, a megnagyobbodott Csehia, Jugoszlávia és Románia jólétére és boldogulására ürített poharak, továbbá a nagyántant bölcs nyilatkozatai, hogy mindez ellenünk nem bír az agresszivitás jelentőségével, hanem csak békés védekezés és a Közép-Európa békéjének biztosításához tartozó segédesszítő, – bizonyítja, hogy hazánk és nemzetünk keresztre van feszítve. Így boncolnak bennünket élve, míg csak bírjuk, vagy míg békóinkat, melyekbe vertek, egy újabb kataklizma fel nem pattantja. Mert én abban, hogy békés úton kaphatjuk vissza elvesztett nagyobb területeinket, most már nem bízom, akárki bíztatott is vele. Ezzel szemben áll, hogy sem a nagy-, sem a kisántantnak nem volt oly rossz dolga, mint ahogy látszott, de egyelőre mind a kettő megvan, ha bajokkal is és a közmondás szerint élő fának nehéz a kidöltét kivárni.

A politikai helyzet úgy benn, mint a nagy világban nem egyéb, mint kínos vajúadás. A kormány programja felett megindult nemzetgyűlési vitának volt egypár kimagaslóbb mozzanata, de azt általában szintén a tehetetlen vergődés jellemzé. Minden létező és képzelt bajunk, igazi és szenvelgett fájalmunk napfényre került és habár néha durván és élesen, de kifejezésre jutott. Ezt még nem találtam nagy bajnak. Teleki Pál gróf azzal a kijelentésével, hogy az országnak mai helyzetében az internacionalizmus bűn, a számból vette a ki szót. Azt is helyesltem, hogy a kormányzónak, mint ideiglenes államfőnek, jogkörét kibővítették, mert annakidején

a nemzetgyűlés féltékenységét azzal szemben, mint célszerűtlent és egyoldalú önzést el kellett ítélnem. Ellenben üdvözöltem egy amerikai misszióknak abbéli nyilatkozatát, hogy Közép-Európában minden rosszakaratú híreszteléssel szemben Magyarország a leg-erősebben szervezett és rendezett állam s hogy a bolsevizmus terjedése elleni gátként erős Magyarországra van szükség. Bármily sajnálatosak voltak is egyes éretlen elemek egyéni akciói, az azok felfújásából keletkezett európai közhangulat tehát nem volt kedvezőtlen reánk nézve. Ezt a tanácsköztársaság évfordulója alkalmával jó volt megállapítani, mert biztató, bátorító jelenség volt a kommunizmus visszatérte elleni erősebb védekezés útján minden, valóban jót akaró és belátó emberre nézve.

Nagyon nevezetes volt augusztus hava, mert azalatt folyt le a nagyobb részt a gróf Tisza István meggyilkolása miatt indított katonai és bírósági tárgyalás. Sok szomorú helyzetképet leplezett le, melynek alapos ismerete és szakadatlan szem előtt tartására föltétlenül szükség van. Realisztikusan kell felfogni közállapotainkat s azoknak csaknem feneketlen mélységeit. Azokat ez a bűnpör kíméletlenül feltárta. Gazdag volt drámai jelenetekben s dolgokat és embereket segített alaposan megismerni, amelyek és akik eddig teljes vagy félhomályba burkolva, káros befolyást gyakoroltak állami és nemzeti konszolidációnk nehéz munkájára. Különösen kínos volt a vádlottaknak és a tanúk egész sorának terhelő vallomása Friedrich István volt miniszterelnök ellen, akit a bérgyilkosság egyik értelmi szerzőjeként tüntettek fel. Ő és pártja ezt ellene irányzott politikai komplottnak művének igyekezett feltüntetni, amit azonban nem a katonai, hanem a befejezte után következett polgári bűnügyi bírászkodás volt hivatva teljesen felderíteni.

Némi nyugtalanságot idézett elő az orosz vörös hadsereg diadalmas előnyomulása egész Varsóig, melyet azonban a nyugati hatalmak, főleg a franciák által támogatott lengyelek fényesen vertek vissza. Egy ideig azt hitték nálunk, hogy az oroszok támadása esetleg ellenünk is irányul. És csakugyan nem lehetett a lengyelek nagy győzelméig tudni, hogy a vörös áramlat hol fog megállani, mert az angolok már hajlandók voltak a bolsevistákkal is tárgyalásokba bocsátkozni s csak a franciáknak köszönhető, hogy még nagyobb vérszemet nem adtak nekik. Kerenskijnek alkalmasint igaza volt, midőn a bolsevizmus megerősödése miatt az antantot okolta. Az a folytonos felemás elhatározás, mely eljárását a kommunizmussal szemben jellemzé, káros volt a Népszövetség kialakulása tekintetében is. Az áldás lenne az emberiségre, ha valóban jóakarattal szerveznék meg és működtetnék, míg ha az nem lesz más, mint a győztesek birtokállományának egyoldalú védőeszköze, akkor megteremti mindenki harcát mindenki ellen.

Azután jöttek a hírek, hogy a csehek, majd a többi kis-ántántbéli államok mozgósítanak ellenünk. Itt a demarkációs vonalon az ilyen kózsá híreknek nem volt se szeri se száma.

A külföldi hangok is ellentétesek. Figyelmet érdemelt ez időben a francia befolyás megerősödése. Ennek visszhangja volt Mr. Claude Anet-nak az a nyilatkozata, mely egy budapesti nagy újságban e hó közepén látott napvilágot. Ez az írántunk jobbkaratú franciák véleményét látszott visszatükröztetni.

Szerinte Franciaországban a volt osztrák-magyar monarchia népeinek szorongatott gazdasági helyzetét nem ismerik félre és azon segíteni akarnak, mert francia érdek, hogy azok boldoguljanak. Franciaország nem fogja egyiknek rivalitását a másikkal szemben szítani, hanem ellenkezőleg, azt lehetőleg megszüntetni igyekszik. Magyarország természetes gazdagságát ott ismerik. Tudják, hogy milyen értéket jelentenek parasztsága és felvilágosult, haladott technikájú földmívelése mellett egyéb termelési ágai s tudják, hogy milyen kiváló műszaki emberei is vannak. Ezenkívül pozíciója a Duna mellett Magyarországnak fontosságot kölcsönöz. Azt pénzügyileg és gazdaságilag támogatni akarják. Erre ma Franciaország hajlandó, mert Magyarország felemelése elengedhetetlen feltétele Középeurópa normális életének. Komolyan tanulmányozzák ennek módzatait, s azok nemsokára napfényre fognak jutni.

Meg vagyok győződve róla, hogy az ilyen jóakarató velleitások csak akkor fognak komoly és valóban beces alakot ölthetni, ha bekövetkezik az, amire a kormányzó is buzdította Miskolcon a lakosságot e hó közepén, hogy annak nagy többsége hozzálát hazánk újjáépítésének munkájához, illetve az abban való résztevéshez. Mennyi erőtartalék kínálkozott csak abban a sok hadifogolyban is, akik még külföldön, névszerint Szibériában hiában töltik idejüket, sőt ott pusztulnak el. Méltán tekintették ezek hazahozatalát nemcsak a nemzet becsületbeli ügyének, hanem közgazdaságilag is fontosnak. De természetesen csak úgy, ha azok mentesek a bolsevista mételtyől, amit azonban nagyobbára fel lehetett róluk tenni, mert hiszen annak káros hatását közelről láthatták.

A nemzetgyűlésben nagyobb vitára a botbüntetés behozása adott alkalmat. A felvilágosodás, a civilizáció, az emberiség és liberalizmus nevében sokan tiltakoztak ellene, miközben annak hatálytalanságát jósolták. Én sem lelkesedem érte, de alig lehet mást tenni a sötét gázság, a polgári szolidaritás tagadása, az embertelen és kényszerhelyzeteket teremtő áruzsora és embervért szívó árdrágítás ellen. Ha pedig hatálytalan lesz, úgy is meg fog szűnni

a kitűzött időben, de nem árt kísérletet tenni vele. E részben talán igaza volt az eddig egyetlen nőképviselőnek, hogy ily határok közt ezt a kísérletet a kofákra és az árdrágító nőkre is ki kellett volna terjeszteni. Ott valószínűleg lett volna hatályossága.

A másik vita, mely nagyobb méreteket öltött, az egyetemekre felvehető ifjak numerus claususa volt. Szerintem kettő kétségtelen. Először, hogy a harmadára redukált magyarság nem termelhet önvészélye nélkül dologkerülő szellemi proletariátust, másodsor az is bizonyos, hogy a zsidóság a szellemi munkával járó életpályákat a népességhez viszonyított számához képest túlságosan előzönlötte. Jelszavaknak nem szabad áldozatul esnünk, midőn a veszély imminens. Nem a liberalizmusért van a nemzet, hanem az a nemzetért. Ha a szabadsággal bárhol visszaélnék, ott a szervezett társadalomnak joga, sőt kötelessége visszaszorítani a visszaéléseket. A zsidókérdést én mindig úgy ítélt meg, mint gróf Széchenyi István, aki minden idealizmusa mellett sem szűnt meg reálpolitikát ajánlani a zsidóságtól is féltett nemzetének. A dolgokat úgy kell venni, ahogy vannak és nem szabad magunkat feszélyeztetni általuk. E részben is azt a bátorságot kell tanúsítani, ami segített rajtunk akkor, amidőn a nemzetközi *bojkottal* szembenéztünk, az végre is letört anélkül, hogy a kormány tárgyalásokba bocsátkozott volna a szocialista szervezetekkel, melyek elég vakmerők és arcátlanok voltak, hogy az ország belügyeibe avatkozva, annak diktálni akartak. Nagyon jó hatást tesz Horthy Miklós kormányzónak több körútja az ország különböző vidékein. Ő mindig kellő eréllyel és tapintattal nyilatkozott és hozzájárult azáltal is a belső konszolidáció előbbreviteléhez. Végre fel kell említenem, hogy az amerikai magyarok is gyakran életjelt adtak s nemcsak lelkes nyilatkozatokkal, hanem főleg a magyar hadifoglyok hazaszállításának költségeihez való tetemes hozzájárulás által a nemzeti szolidaritás mellett tényleges vallomást tettek.

Az 1920. szeptember havában oly gyönyörű meleg napos, majdnem nyáriás idő volt, aminőre a múltban csak kevésre emlékszem. Annak lefolyása is kedvező a mi magándolgainkra nézve. Sokat dolgozhattam minden irányban. Nagyot lendítettem a megye revindikációjának ügyén, mert annak számára fenn és alant megindítottam az adattartalék gyűjtését. Készültem a megyei birtok- és közművelődési viszonyokat híven feltűntető térképek elkészíttetésére. A kataszteri íveknek szerencsés véletlen által kezünkbe juttatott másolatairól bizonyos kombinációval talán sikerül oly mappát szerkesztenünk, mely e részben az oláhság impertinenciáját szemmel láthatóvá teszi. Egy másik mappa meg a mi szellemi szuperioritásunkat van hivatva feltűntetni. A külügyminisztériummal s a központi statisztikai hivatallal állandó levelezésben állottam s tőlük minden szükséges támogatást megkaptam. Szinte

csodaszámba ment, hogy a mai nyomorult közlekedési viszonyok közt, midőn a vasutat s a postát csak igen korlátolt mértékben használhatjuk, elég gyors tempóban sikerült érintkeznem az illetékes tényezőkkel. Ez csupán a folyton szemelőtt tartott nagy közérdek nyomása alatt keletkezett leleményesség folytán vált lehetővé.

Emellett figyelemmel kísértem a körülöttem történeteket. Értesültem arról a fogadtatásról, melyben a békéscsabaiak Horthy Miklós kormányzót részesítették, ennek itteni látogatása alkalmával. Wenckheimék négyesfogata vitte be a vasútról, a bandérium azonban nem helyből, hanem Békésről és Újkígyósról került ki. Wenckheim Krisztina grófné írta nekem, hogy fiainak Horthy erélyes nyilatkozatai nagyon tetszettek. Vásárhelyi Dezső és az ő rokonsága is benn volt a fogadtatáson.

A világ politikai helyzete annyiban változott, amennyiben az angolok hibás lépése miatt az ántánt vezetését a franciák kapták kezeikbe. Amazok Szovjet-Oroszországgal már paktálni is készek lettek volna, amit ezek határozottan visszautasítottak, mert attól méltán féltették az egész nyugati civilizációt. A lengyeleket is azért támogatták olyan erélyesen és így részük van azok óriási diadalaiban, melyekkel most Európának igen nagy szolgálatot tettek. Velünk is – úgy látszik – jobban akarnak bánni, mint ezelőtt. A mi kormányunk összes nyilatkozatai erre engednek következtetni. Én azonban ezt a jóakaratot azért nézem gyanakvó szemmel, mivel egyúttal a cseheket és oláhokat is biztosítják, hogy „ennek reájuk semmi, de semmi hátrányos következményei nem lehetnek”. Így nyilatkozott Benes volt cseh külügyminiszter és Take Jonescu is, aki annyira biztonságban érzi magát, hogy most már ő akar a mi protektorunk lenni az antantnál. Ennél megalázóbb és visszataszítóbb jóakaratot elképzelni sem tudok.

Ehhez csak az a tény fogható, hogy belügyeink képe semmi vigasztalót nem nyújt. Teleki Pál gróf betegsége következtében rövid időre munkaképtelenné vált. Erre az időre a Kormányzó az ő beleegyezésével helyettesítésével Rubinek Gyula kereskedelemügyi minisztert bízta meg. Belső zavarainknak más tüneteivel is lépten-nyomon találkoztunk. A népbiztosokat hivatalból védő kirendelt ügyvédek ellen az a vád merült fel, hogy kommunisták által gyűjtött pénzekből 10-20.000 koronájával honorálták őket, mire természetesen nagy kavarodás támadt. A nagynehezen létrejött kompromisszum alapján beterjesztett birtokpolitikai reformjavaslatot még alig vette tudomásul a nemzet, már is egy kerettörvényt nyújtott be a kormány, melyben felhatalmazást kért, hogy sürgősen és csaknem korlátlanul házhelyeket sajátíthasson ki és kisbérlet adására kötelezhesse a nagy- és középbirtokosokat. Jellemző, hogy mikor ezt az új kisbirtokos

földművelési miniszter bejelenté, az egész kisbirtokos párt felállva tapsolt neki a nemzetgyűlésben. Ilyen komoly és őszinte munkát végeztek ez időtájt abban.

Gróf Apponyi Albertné fivére hirtelen elhunyván, feleségem részvétlevelét írt neki. Válaszából kiderült, hogy férjével és családjával együtt nem otthon, a csehektől megszállott Éberhardon, hanem Balatonföldváron nyaraltak. Apponyi egészségének helyreállítása céljából hatheti szabadságot kért ugyan, de úgyhiszem, csak üdülni ment oda. Róla később azt hallottam, hogy aránylag optimisztikusan fogja fel a helyzetet és sokat vár a franciák hangulatváltozásától.

A katonai bíróság befejezte a hónap közepén a Tisza-gyilkosság büntetesei ügyének tárgyalását s a letartóztatott bérgyilkosok közül kettőt, Dobó Istvánt és Sztranyovszky Tibort halálra, Hüttner Sándort pedig 15 évi fegyházra ítélte. A legfőbb bűnös, a hidegvérű gonosz Pogány József azonban elmenekült, valamint a felbujtók nagy része is. Kérdés, hogy Friedrich István a nemsokára meginduló polgári büntető eljárás során tudja-e majd valóban tisztázni magát? Ki nem jöttünk az áldatlan bűnperekből és a bolsevizmus vádja alá kerültek tisztázásából! Még mindig kísért a bolsevizmus szelleme, mely a hó vége felé abban is megnyilatkozott, hogy az összes most szereplő embereinket méreggel akarta egy felfedezett összeesküvő kommunista banda elemészteni.

Némi szünet állott be e hó közepe táján nálam a közügyekkel való foglalkozásban, mert ekkor tartottuk meg remek időben, de igen rossz eredménnyel járó szüretünket. Ekkor fedettük be nagy lakóházunkat is hornyolt cseréppel. Sok bajjal járt, amíg megfelelő ácsokat kaptunk. Azoknak a házfedésen kívül még javításmunkát is kénytelenek voltunk adni. Mindezekért közel 40.000 koronát kaptak, amennyiért azelőtt ezt az egész parcellát, amelyen az épületek állanak, örökáron meg lehetett vásárolnunk. Hogy ennyi dolog mellett még sok kellemetlenségünk is volt, azt felesleges külön említeni. Ma minden érintkezés a mesteremberekkel alkalom az izetlenségek özönének megindítására.

Amint ezeken túlestem, már csak búfelejtésül is újra a közügyeknek szenteltem összes szabad időmet és erőmet. Örömmel értesültem, hogy a Nemzetközi Dunabizottság irodájának titkári hivatala Budapestet kapja székhelyül.³¹⁾ De korai volt az öröm, mert a kisantant részéről rögtön megindult az aknamunka e komoly terv ellen. Take Jonescu és Benes vezették a rohamot és mindenik elsősorban a maga országa részére követelte azt, de mikor nem tudták megvalósítani kívánságaikat, legalább nekünk akartak ártani és Budapest helyett Bécs és Pozsony mellett kardoskodtak. Millerand francia miniszterelnök, aki valamivel később francia

köztársasági elnökké választott, ennek nem mondott ellent. Különös érzés lepett meg, mikor az általam svájci útjaim idejéből ismert volt szocialistát Franciaország élén mint államfőt láttam. Mint szónokot akkor többször volt alkalmam megbámulni. Nem hittem volna, hogy hazám sorsának alakulására oly nagy befolyással fog lenni. Hogy végső elemzésben ez a befolyás minő lesz, azt ma csak sejthetjük. Nálunk némelyek jót várnak tőle. Szerintük Franciaországnak hazánkra nemcsak gazdasági, hanem politikai szempontból is szüksége van. Oláhország a maga felpuffadt nagyhatalmiságával nem lesz kezés báránya a nagyántátnak és emellett előbb-utóbb kiderül majd, hogy kétszínűséget nem tudja levetkezni; ez majd kiábrándítja a kontinens politikai ügyeinek intézésében felülkerekedett Franciaországot.

Megvallom, az ilyesféle kombinációban én nem sok előnyt láttam agyonnyomorgatott hazámra nézve, melyet most minden hatalom és minden hatalmaskodó elem minél teljesebben ki akar aknázni. A mindenirányú bizonytalanságnak én a demarkációs vonal közvetlen szomszédságában naponkint számos tanújelét láttam. Embereim a tilalom ellenére jöttek-mentek a koronkint kegyetlenül szigorított zárvonalon keresztül. Jöttek-mentek a csempészek is, akik sok oláh bélyegzésű pénzt vittek magukkal. Egyszer-másszor rajta is vesztettek annak idegen valutáért való becserélésén és keményen meglakoltak érte. A csempészetben egyébiránt, amennyire csak lehetett, a mi határőreink is résztvettek és azt az itteni közönség egy része hajlandó volt mint hazafias eljárást megbocsátani, vagy csak enyhén megítélni. Kaptam elég gyakran aradi oláhnyelvű és franciául nyomatott oláhországi hírlapokat is, melyek olvasása kiegészítette azt a tudást, melyet a szökevényektől, kémeinktől, a repatriáltaktól és egyes jogszerűen átutazóktól nyerhettem. Az volt a benyomásom, hogy roppant küzdelmeink lesznek a határkiigazító nemzetközi bizottságban. Koronkint arról értesültem, hogy az oláhok népszámlálásokat is rendelnek el, hogy a mi tisztességesen gyűjtött adatainkkal az ő hamis felvételeik eredményét szembeállítsák. Aradon és Arad vármegyében nagy inferioritást mutatnak a kereskedelem és ipar terén. Ezt most egy „Aradeana” nevű kereskedelmi és iparrészvénytársasággal akarják, legalább az ántánt szemeiben, letagadni. De az túlnyomólag korrupcióval dolgozott. A hivatalokban már mindent oláhosítottak. A liceumban nagy oláh hazafiságra nevelik az ifjúságot. Az utcák nevei, az Üzletek feliratai megváltoztak. A magyar birtokokba tudatlan és tapasztalatlan oláh munkásokat ültetnek be mint bérlőket, de azokat a tulajdon megszerzésének reményével kecsegtetik. Mindezt a befejezett tények szaporítása céljából teszik, mert látják, hogy azoknak milyen befolyása van az antantnál. Így

azután a mi revindikációnknak a sikere igen kétséssé válhatik. De ez nem tartott vissza bennünket attól, hogy körömszakadtig ne védekezzünk és ne készüljünk védelmi akciónk akár százszor való megismétlésére. Nem szüntem meg az információk szerzésével és feldolgozásával, mert láttam, hogy ma e megyének rajtunk kívül erre használható embere egyáltalában nincs.

Ily hangulatban talált szeptember 14-én születésem 74. évfordulója. A hozzám tartozók meleg szavakkal üdvözöltek ez alkalomból. Ezt feleltem nekik: A természetnek nem annyira kérlelhetetlen rendje, mint bölcs berendezése szerint nemsokára nekem is távoznom kell oda, ahonnan vétettem. Félelem és vonakodás nélkül várom ennek a visszaalakulásnak pillanatát, de míg mai alakomban létezem, el fogok mindent követni, hogy felismert kötelességeimet teljesítsem. Nővérem értesülvén, hogy csonka Arad vármegye engem bízott meg a határkiigazításra való felkészülés munkálatainak megszervezésével, azt kívánta, hogy e munkásságomnak sikere legyen. Némelyek komolyan is hiszik, hogy másokkal vállvetve valamit talán én is elő mozdíthatok e részben. Ezt nem tudom, de úgy dolgozom, mintha magam is teljesen bíznom benne. Azért elfogadom régi megbízásaim megújítását, így a Mezőgazdasági Munkáspénztár és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyszerre küldött az Országos Kivándorlási Tanácsba, ahol korábban az előbb említett testületet képviseltem, tehát most is annak választását fogadtam el. A Tanács megalakulása után újból helyettes elnökének választott meg, amely alkalommal nekem is, mint a volt végrehajtóbizottság elnökének, köszönetet szavazott. Sajnos, két helyen nem .lehetségén egyszerre, annak akkortájt tartott üléseire nem repülhettem fel, mert lenn is sok volt a teendőm.

Nagy figyelemmel kísértem a demarkációs vonalon túl aggályosan szaporodó bevégzett tények keletkezését. Az oláhságot Aradon és a megyében rohamosan kezdik átgyúrni, mert a befejezett tények roppant nyomatékát a gyakorlati politikában ott ma jobban tudják méltányolni, mint tudták egy félszázadon át a mi vezetőink fenn és alant. A ma bekövetkezett veszedelem lehetetlennek tűnt fel előttük, pedig az folyton imminens volt. De a baj kezdeti stádiumában is sokat lehetett volna megmenteni, ha az illetékes emberek a tényleges helyzetet, annak követelményeit, továbbá magukat és a saját embereiket ismerték volna. Irtóztató tudatlanságban voltak és azokra, akik náluk többet tudtak, nem akartak hallgatni. Ma az oláhok az ipart, kereskedelmet, a népet a katonaság és iskola által teljesen a maguk érdekeinek foglalják le és ha hamarosan nem lesz változás, törekvéseikkel célt is fognak érni. A mi oldalunkon most sem láttam biztató jeleket. Tettek helyett ábrándozás, régiós reményekbe vetett fatalisztikus hit,

aprólékos magánérdekek kultusza, nembánomság és lusta közöny, legfeljebb a keserű panaszkodás uralkodik.

Fiúme corpus separatumnak készül, sokan ettől is várnak valamit, pedig az csak az olaszok expediense a zavarból való kimászáshoz. A mi valutánk valamennyi közt a legrosszabb. Korányi pénzügyminiszter szerint az új terhes adók eredménye mellett is tízmilliárdos deficitünk van, ami egyjelentőségű a máris rémesen megcsappant nemzeti vagyon végső leolvadásával. Minket a nagyántant szívesen tartat féken a kicsiny által s ha ennek drága költségeit mi fizetjük, az nem fáj neki, csak életben maradjunk és helótákként neki dolgozzunk, egyelőre ez az érdeke. Jövők teljesen a levegőben függ. Ha idejében meg nem embereljük magunkat, el fogunk párologni. Pedig a fővárosból úgy értesítenek, hogy senki sem akar dolgozni. Németországban is, bár sokkal kisebb mértékben, hasonló jelenségek mutatkoztak. Ott ellenben behozzák a 20-30 évesek munkakötelezettségét, mint a nekik megtiltott véderő-kötelezettség pótszerét. Nálunk sem ártana annak behozatalát megkísérteni. De félek, hogy az is csak pénzbe kerül és nem lesz fogható eredménye.

A meggyógyult miniszterelnök, gróf Teleki Pál azt mondta a törvényhozásban, hogy most legalább ismerjük ellenségeinket és barátainkat. Tartok tőle, hogy most sem jói ismerjük. A pénzügyminiszter arra hivatkozott, hogy a Nemzetközi Jóváételi Bizottság nagyon egyoldalúan, vagyis most is ellenségesen bánik velünk. Hol vannak hát azok a barátaink, akiktől valami jót remélhetnénk? Én mint a megye bizalmi embere, nagyon nyugtalanokodom és tudni akarom, hogy mire készülünk a revindikáció, a visszakövetelés lehetővé válása alkalmára? Felterjesztést intéztem a külügyminisztériumhoz, amelynek élén most már gróf Csáky Imre áll, hogy tájékoztassanak az illető nemzetközi bizottságba küldendő magyar tag kilétéről, a tárgyalás helyéről, idejéről, hatásköréről, lehetőleg szabályzatairól, mert úgy olvastam, hogy azok már meg vannak állapítva s róluk az osztrák kormány tudomással is bír. A nálam kinnjárt megyei főjegyző által szorgalmaztam a meglévő adatok feldolgozását s felülről azt kértem, hogy azok speciális térképen való feldolgozásának megbeszélése végett küldjenek le egy értelmes kartográfust. Azután sürgősen felírtam a Központi Statisztikai Hivatalhoz, hogy a hiányzó adatokat mielőbb pótolja. Közben jönnek a katonák, hogy a kenyérgabonának az első rekvizíció után megmaradt részét felvegyék, amennyiben itt élelemre, vetőmagra s arató- és cséplőrészre már nem okvetlenül kell. Később a tengeri bizonyos része is igénybe fog vétetni. Sok szaladgálásomba és küldözgetésembe került, míg a pusztánkon gazdálkodókra vonatkozó részletes adatokat egybe-gyűjtöm és beszolgáltatom. Jött azután az 1919. évi hadinyereség-

adó miatt a télnek folytatását tevő új jövedelembevallási ív. Bajom volt azzal is, hogy az evégből szükséges nyomtatványokat Budapestről idejében megkapjam. Azokat itt minden segédeszköz nélkül kellett gyorsan kitöltenem, nehogy az új adókezelési törvény kíméletlen sajtolását érezzük. Birtokunk egy részét a Magyar Földhitelintézet egy régi kölcsöne terhelte. Azt hosszabb levélváltás után most visszafizettem. Ezek mind az én dolgaim voltak, de ezeken kívül egyebeket is kellett elintéznem. Ilyen volt például az a kérdés, hogy az adózásnál felmerült legújabb mozzanatokat, melyek a földbirtokost és a bérlőt bizonyos kellemetlen kapcsolatba hozzák, méltányosan és tapintatosan kezeljem. Szóval nem jöttem ki a munkából és a diplomtizálásból.

Ehhez járultak a másoknak, rokonoknak és idegeneknek folyton tett szívességek. A határon lévén, éreztük, hogy a hozzánk intézett kérelmüket most, midőn kötelességünk minden magyaron tehetségünkhöz képest segíteni, nem utasíthatjuk el ridegen. Örvendtünk, ha ez irányban valami sikert tudtunk elérni. Ilyen volt, hogy a már említett oroszországi és indiai hadifoglyunknak a Wenckheim uradalomban gazdasizthelyettesi állást tudtam szerezni és így öt számtalan csapása közt a kétségbeeséstől megmenteni. Most már bizonyos kedvteléssel magyarázhatta ötévi fogságának felette érdekes Odysseáját és én, jó térképpel kezemben, előadásait figyelemmel kísérhettem. Az ilyen intermezzók nekem szórakozásul szolgáltak, amire szükségem is volt, mert nemzetünk gúzsbakötöttsége miatt sokat szenvedtem. Nem tudtam az oláhok egyidejű budapesti tárgyalásaiból lényeges javulást remélni még a közlekedés terén sem.

E hó utolsó napjainak egyikén vasúti állomásunkon gróf Almássy Dénesnével találkoztam, akinek a szigorú határozatlat lejárta után sikerült oly útlevelet kapnia, mellyel átmehetett fivéréhez, gróf Károlyi Gyulához Mácsára. Arra akarta rábeszélni, hogy hagyja el itteni kastélyát, melyet nagy birtok most már nem vesz körül, mert az oláh proletároknak van kényszerbérletbe adva. Igaz, hogy kastélya is az oláhok prédája lehet, miként nagykárolyi kastélya, melyet a parancsnokló oláh generális teljesen kifosztott. Gyönyörű antik és modern bútorait, sőt a pincéiben elraktározott sok ezer üveg bort is vagonokban Bukarestbe vitette. De most nagyobb dolgok vannak kockán. Az egész magyar társadalomtól elzárva, az ő tehetsége és hazafias munkaképessége paragon hever akkor, midőn a közéletnek megbízható vezéregyéniségekre égető szüksége volna. A grófné maga nagyon sötétnek látta a bel- és külpolitikai helyzetet; szerinte a franciák hozzánk való közeledésébe vetett hit újabb csalódásnak fog bizonyulni. Én a csalódásoktól szintén tartok.

Szeptember 26-án felszólításra nyilvános szereplésre kellett

elhatározni magamat. A jóakarátú magyar földbirtokosok be akarták vonni Eleket is a hazai szövetkezeti mozgalomba, melytől eddig következetesen távpartotta magát. A „Hangya” fogyasztási és értékesítő szövetkezeti központ fiókját kívánták ott felállítani. Vásárhelyi Dezső magyar bevezető beszéde után nekem kellett a Hangya rendeltetését, feladatait és fejlődésének bámulatra méltó adatait német nyelven bemutatnom az ottani községháza udvarán összegyűlt mintegy háromszáz tagból összeverődött gyülekezetenek. Utánam a helybeli plébános egy kis németnyelvű magyarázat után az üzletrészek jegyzésére szólította fel a közönséget. Az alispán nyitotta meg és zárta be a gyűlést. Beszédem hatását némelyek abban látták, hogy figyelmesen hallgatták, mert ez a szenttelen nép soha sem szokott helyeselni. Jutalmam pedig az a bizalom vala, hogy haszonbéres földet kértek tőlem, ha nem a magaméból, hát máshol valahol, de csak a közelben. A megyei urak elismerése abban nyilvánult, hogy felajánlották nekem a közigazgatási bizottságba való beválasztatást, amit én magamtól, tőlem telhetőleg elhárítani igyekeztem, hiszen csak nyáron vagyok lenn s a téli utazás nem nekem való. A helybeli nemzetgyűlési kormányparti képviselő, aki odavaló gazda volt, az áldatlan s már eléggé jellemzett pártviszonyokról beszélt nekem, előadása csak megerősített abban a meggyőződésemben, hogy belső állapotaink tarthatatlanok. Ezt úgyis tudtam, de nem zárkozhattam el az annak lehető javítására irányuló munkában való közreműködéstől. Láttam a repatriáló, néha 70-72 kocsiból álló vonatokat, hallottam azok utasainak és a mi csendőreinknek is a panaszait. A szegény magyar állam nem tudja ellátni a maga ágról szakadt szegényeit és szomorú lesz az ember, ha itthon a jobblétben lévők érzéketlenségét kénytelen szemlélni. Elhatároztam magamban, hogy én már nem kritizálok többé, hanem megteszem, ami csak módomban áll. Sok persze az nem lehet, de aránylagos részemem mindenkől kiveszem. Feleségem e részben rajtam is túltett.

Az 1920. év október havának emlékeiről írván, komoly aggodalmaim támadtak, hogy azoknak bővebb közlése könnyen veszélyeztetheti az egész mű megjelenését, azért én fölfogva naplóimból és egyéb feljegyzéseimből csak a legszükségesebb részleteket iktatom ide.

Popovics Sándor ezidőtájt Brüsszelben, mint a magyar kormány megbízottja, az ottani nemzetközi pénzügyi értekezleten Magyarország finaciális helyzetét a maga meztelenségében mutatta be, melyből idegen segítség nélkül nincs menekülés. Szerintem azonban a sok mindenféle baj elleni küzdelemben az lenne legfőbb fegyverünk, ha meg tudnók emberelni magunkat. Akkor meg lesz az idegen segítség is, különben el fog maradni. Ma azt erejéhez

képest minden hazafinak folyton szeme előtt kellene tartani. Azért engem igen levert egyik folyóiratunknak egy szavahihető egyéntől származó az a közleménye, mely szerint komoly emberek mikor a vörös uralomtól való szabaduláshoz anyagi támogatást kértek a mi legnagyobb pénzügyeinktől, azok csaknem kivétel nélkül szűkkeblűeknek bizonyultak. Sok áldozatunk talán most is hiábavaló lehet, de a helyes eljárásnak azért egy vagy más alakban meg szokott lenni a kedvező hatása. Ez a megbízhatóság még az irredenta szempontjából is előnyünkre válhatik. Mostanság alakult Aradon „Aradeana” név alatt egy oláh ipari és kereskedelmi részvénytársaság, de annak vezetése oly korrupst kezekbe került, hogy a megyei oláh közigazgatási hatóság, ha a különböző fogyasztási cikkeket valóban el akarta juttatni a falusi oláhokhoz, a régi aradmegyei gazdasági magyar egyesületet bízta meg azok szétosztásával. Megilletődve írom azonban október 6-án naplómba a következőket: „Rabindranath Tagore egy iratában olvasható, hogy ő Ázsiából Európába jöven át, itt csupa gyászt vélt található. E helyett azonban azt látta, hogy az emberek a világháborúban elesett 10 millió társukat már elfeledték és féktelenül élveznek s a hölgyek az azok sírján nőtt virágokkal ékesítik testüket. Feltűnt a nevezett nagy író: „Vájjon csupán az a tízmillió volt-e józan, egészséges és nemes lelkületű ember Európában; ellenben a többiek az önzés, esztelen önérdék és féktelen élvvagy áldozatai s így ez az egész Európa, mely a maga ravatala körül táncol, oly örvöngő-e, akit kényszerzubbonyval kellene fékmentartani?” Kezdjünk végre tanulni Ázsiától, amelynek kultúráját annyira szeretjük lenézni, hiszen okos tanácsokat Amerikától sem kaphatunk. Ott is sok tekintetben furcsa fogalmak és tájékozatlanság uralkodnak.

A most lefolyt nemzetközi pénzügyi értekezleten Boyden, északamerikai egyesült állami megbízott beszédet tartott. Szerinte, ha ki akarunk lábalni a nagy bajokból, meg kell alakulnia az Európai Egyesült Államoknak is. Általában véve ott oly tanácsokat adtak, melyek magukban véve okosak lehetnek, de a nagy kimerültség következtében nem követhetők. Ajánlották, hogy az államháztartások egyensúlya állíttassék helyre; a kiadásokat adókkal fedezzék s a vasúti és postatarifák nyújtsák ez intézetek költségeinek fedezetét, állami hozzájárulásokkal az élelmiszerek árai ne befolyásoltassanak és engedtesék meg mindenütt az élelmiszerek bevétele. A külső segítség is ígértetik, de teljesíthetetlen föltételeket szabnak.

A belpolitikában még nagyobb volt a zűrzavar. A nagy ántánt által protezsált gonosz kisantant a nemzetgyűlésen összeverődött elemeken kívül a belső viszonyok javulásának lehetőségeit is fenyegeti, mivel nekik itt legkívánatosabb a teljes felfordulás lenne. Ezt az elvakult, vagy eredetileg is értelmi és

erkölcsi színvakságban laboráló nemzetgyűlési alakok nem látják, vagy nem akarják látni. Gróf Teleki Pál miniszterelnök szegedi beszámoló beszédében előadta csalódásaink hosszú sorozatát. Első csalódásunk volt a béke, azután következett a nagyántátnak irántunk színlelt jóakarata. Félő, hogy a békeparancs ratifikációjához fűzött ígéretnek is csalódást fognak hozni. A királykérdés is, úgy, amint fel van állítva, a képtelenségek kibogozhatatlan bonyodalma. Mindent erőhatalommal sajtolnak ki belőlünk. De mint Franciaország 1871-ben, úgy mi sem tekinthetjük a reánk diktáltakat magunkra nézve igazán, erkölcsileg kötelezőknek. De reápolitikát kell folytatnunk. Ennek első tétele, hogy élni akarunk, azért az élet minden előfeltételét meg kell szerezni, elsősorban persze az élet folytonosságát, melynek követelményeivel szemben minden, a nemzet alaperőiben nem gyökeredző folytonossági fantazmagóriákat, a zavaros legitimizmust is, alá kell rendelni. Nem dinasztikus hűséghez hasonló kétes, vagy nem is kétes értékű erkölcsi kincseket kell gyűjtenünk, hanem folyton gyarapítandó valódi erőt és prestigiumot. Azonban a gyöngék fegyverét, a ravasz-ságot sem szabad megvetnünk, de ezt nem öblös nagy szónoklatokkal, hanem jól kiszámított és hallgatagon végrehajtott tettekkel kell gyakorolnunk. Ez nem szép dolog, de a reánk szakadó Balkán miatt nélkülözhetetlen. Jól mondta az 1867. kiegyezés előtt Deák Ferenc, hogy előbb próbáljunk becsületesen politizálni. Ő nem folytatta tovább, de önként adódik a következés; ha pedig nem lehet, hát másként, de sikeresen, tehát okosan kell politizálni. Nekünk most sem tankrendszerű, sem féktelenül gyűlölködő vezérek nem kellenek. Furcsán vagyunk a nem őszinte elemekkel, amelyek iránt mi sem lehetünk a dolog természete szerint őszinték, még ha azok formasierően polgártársaink is. Nem akarom itt a közvéleményt nagyon foglalkoztató numerus clausus kérdését fejtegetni, de míg a zsidóság, faji szolidaritása folytán nem igazán őszinte a magyarság iránt, addig vele szemben is védekezni kell. Csak az lehet a kérdés, hogy ez miként történjék, hogy sikeres legyen. Az igazság külső formái lényegben a legnagyobb igazságtalanságokat rejthetik magukban. Október 18-án ezt írom naplómbe: „Apponyit a Dunántúl minden kirándulása alkalmával ünneplik, mert a nemzet egyetemes nagy érdekeit lát-szik képviselni. Maradjon meg e szerepben, melynél nincs szebb. Ez már egyedül neki való, de szüksége van a nemzetnek is tekintélyekre. Hanem ezek elsősorban kíméljék magukat. Erről a témáról később még bővebben akarok szólni.”

Soha sem lehetett a magyar nemzet inkább utalva az okos, mindenre kiterjedő önzésre, mint manapság, midőn mindenünkre ráéheztek az idegenek. Úgy értesültem, hogy német könyvkiadó-cégek már a magyar irodalomra is rá akarják vetni magukat, hogy

otthon ki nem használható berendezéseiket minden áron hasznosítsák. Hiszen az elszakított magyar országrészek számára most esetleg nagyobb mennyiségben kell irodalmi termékeket előállítani, de vajjon a kis ántánt irredentaellenes elzárkózása nem húzza-e át az üzérkedésnek ezt a számítását is? Mert az onnan jövő legjobb ígéreteknek sem lehet hinni és azokra építeni vajmi kockázatos. Ez időtájt mondta Kolozsvárott, a nála megjelenő magyar értelmiség küldötteinek az illetékes oláh miniszter, amikor azok panaszkodtak, hogy akkor is üldözik őket és ellenségként kegyetlenül bánnak velők, ha tényleg oláh állampolgárok, hogy ez nem lesz mindig így, mert Nagy-Romániából keleti Svájcot kell teremteni, íme a valótlanságok fedezésére semmit sem kell nekik kigondolni, mert arról Jászi Oszkár, Búza Barna és más hasonló idevaló alakok már gondoskodtak. Ilyen éretlen és gonosz közszereplők most is bőven vannak nálunk.

Ekkortájt feltűnt Horthy Miklós kormányzónak egy beszéde, hogy a bolsevizmus és az egyoldalú terror miatt nem lehet úgy helyreállítani a nyugalmat, mint kellene. A királykérdéssel kapcsolatban az ő nevét is meghurcolták. Tiltakozott a neki tulajdonított trónaspirációk vádja ellen. A megindult intrikák erősen veszélyeztették a kormány pozícióját. És ezt a mai csaknem kétségbeejtő helyzetében nyugtalan, szerintem egyúttal többnyire gonosz elemek teszik. Az elszakított országrészek denacionaházálása ellenünk egész erővel folyik. Az expatriálások (úgy nevezik, hogy repatriálások) magyar tömegeket üldöznek ki a városokból és a vidéki magyar birtokokból. Minő fokára volna szükség az ellentálló erőnek, hogy össze ne roppanjunk! Nem fejthetünk ki elég és kellő okos tevékenységet, hogy a magyarság minden felhasználható elemét megmentsük. Mennyi régi és legújabb keletű bünt és mulasztást kellene lehetőleg jóvá tennünk? Helyes módszer alkalmazása mellett ez nem volna reménytelen törekvés, mivel ellenségeink az egész vonalon elég sok és súlyos hibát követnek el és ellenünk irányuló vállalkozásaik nem kis része kudarccal is végződik. Ez még akkor is lehetséges volna, ha nem kívánnánk magunktól emberfeletti erőfeszítést, csak annyit, amennyi igazi emberektől kitelik. Sok hibája van a magyarnak, de hazájáért általában egy faj sem mutat annyi hajlamot az önfeláldozásra, mint a magyar.

Visszautazásunk a fővárosba az egész háztartással október 30-án, a korai nagy hidegben az országos közlekedés rémítő zilált-ságának képét nyújtotta. A vasúti utazás nemcsak igen drága, hanem roppant kényelmetlen is. Kényelemről, vagy az osztályok elkülönítéséről gyakorlatilag szó sem lehet. Minduntalan át kell szállni. Békéscsabán négy óra hosszat várunk, hogy Szolnokról mozdonyunk számára szemet hozzanak. A jéghideg első osztályú kocsiba halálosan beteg és részeg emberek is behatoltak. Való-

sággal életveszélyes az utazás, mindenki csodálkozott, magunk is, hogy ily körülmények közt halálra nem betegedtünk. Napokig gyűjtöttem azután magamba a meleget a rögtön beállott nagy hidegben. Megérkezésem után megkezdődött intenzív tevékenységem a fővárosban. Mindjárt elmentem gróf Bethlen Istvánhoz, aki akkor a Menekültügyi Hivatal élén állott és felajánlottam neki közreműködésemet a határkiigazítás munkálatainál. Nagy örömmel fogadta, mert mint mondta, az aradmegyei részre vonatkozó adatok és támogatás érezhetően hiányzott nekik. Erre vonatkozólag azt ajánlotta, hogy ő, Sebess Dénes és én, mint kisbizottság dolgozzunk e részben együtt. El is mentem az utóbbihoz a Földhitelintézetbe és Jancsó Benedekhez a Bocskay Szövetségbe. Ettől fogva állandóan foglalkoztatott bennünket éveken át a magyar oláh határ ügye nagy levelezéssel, munkálatok készítésével, a külügyminisztérium tudományos osztályában térképek készítésével és sok-sok sürgetéssel. Minderről később is fogok beszélni, mert ez a munkakör fontos tanácskozásokra és utazásokra vezetett.

Ez időben nevezett ki a kereskedelmi miniszter a kereskedelmi és ipari munkaügyi kodifikáló bizottság elnökévé, amely funkció szintén évekig foglalkoztatott. Hat törvényjavaslatot készítettünk el, anélkül, hogy közülük egy is a törvényhozás elé került volna, pedig ezt a kormány több tagja, egyszer nevem megemlítésével is megígérte a nemzetgyűlésnek. Igen kiváló jogászokkal és más szakértőkkel, továbbá szociálpolitikusokkal lelkiismeretes munkát végeztünk, egyelőre teljesen hiában, ami bizony nem lélekiemelő. Szóval, a zilált politikai helyzet itt szintén érvényesült. De én szívósan igyekeztem ott és a Munkaközvetítés Országos Tanácsának elnöki székében is kitarítani. Ezt a testületet nem lehetett újból megalakítani, mivel a szociáldemokraták és a keresztény szocialisták nem akartak ugyanazon tanácskozó asztalhoz ülni. A kormány úgy segített tehát a dologon, hogy a Munkaközvetítő Hivatal igazgatóságának elvi felterjesztéseit nekem, mint újból kinevezett elnöknek adatta és én, ha jónak találtam azokat, ellen jegyeztem. Számos ügyben volt érintkezésem közéletünk igen sok előkelő munkásával s ahol csak lehetett és kívánták, mindenütt közreműködtem. Így a Tudományos Akadémia főtitkársága körül kitört válságban is. Számítalan helytelenséget és ízléstelenséget tapasztaltam, de a viszonyokat jól áttekintvén, azok által nem engedtem feszélyeztetni magamat. Akkori nehéz helyzetünkben nem volt szabad az igazság és a valóság szemléletétől visszariadnunk. Bátorságunknak kellett lenni, hogy a meztelen tényeket is meglássuk. Az ettől való félelem szerintem az öngyilkosságnak egy neme. Ilyen most politikusainknak és a nagy közönség jórészének megokolhatatlan optimizmusa. Ebben, vagy elítélendő közönyösségükben nem látják kegyetlen

helyzetünket. Szerintem újabb nagy kataklizma nélkül nem valószínű, amit Apponyi fülem hallatára szellemesen, de éppen nem találóan mondott, hogy területünket úgy fogjuk darabonkint visszakapni, mint ahogy az articsókát eszik, levelenkint. Nemzedékek puritán és spártai, céltudatos, hallgatag, szívós és odaadó munkája lesz ahhoz szükséges. De mit mondjak a jövő nemzedékek puritánizmusáról és spártaiságáról, ha ezt a nemzedéket a léhaság és az önző mulatnivágyás szellemében nevelik! Hova fog ez vezetni? Én az ilyesmit a nemzeti gyász megszenteltetésének tartom. Az én fiatalságom az abszolutizmus korára esett; puritán és spártai volt. Emiatt azonban nem lettem boldogtalan, hogy pedig később egész öregségemig sok mindenféle használtam, ennek tulajdonítám.

Ezidőben nem tudtunk rendhez jutni. A sok kilengés és egyéni akció az ellenkező hatást idézte elő. Teleki miniszterelnök a sok szemrehányás miatt beadta a kormány lemondását, de a kormányzó azt nem fogadta el, mert úgy látta, hogy nincs ok rá. A kormánytámogató pártok azonban tovább békétlenkedtek és csak a nemzetgyűlés feloszlásától való félelem tartotta őket valamiképp békében. Minden két-három hónapban alakult egy újabb felesleges párt, ami helyzetünket még jobban kompromittálta. És ez akkor történt, mikor mindenünkből kifosztottak és szerződésre hivatkozva, leszereltek bennünket. Ilyen a mi függetlenségünk! Pénzügyeinket pedig jellemzik a következő adatok: Állami kiadásaink minden órára 2-4 millióra, fedezetünk az új adótörvények végrehajtása után 1-1 millióra, deficitünk tehát 1-3 millióra rúgnak. A közbiztonság sok helyen félelmesen rossz. A lopások, rablások és rablógyilkosságok napirenden vannak. Az elhaltak emlékünnepei (Károlyi Sándor gr., Kvassay Jenő stb.) eltűnnek, de az élőknek jubilálnak. Egy ilyen jubileumon meghültem és hetekig szenvedtem erős hörghurutban miatta.

A félelemmel együtt tartott nemzetgyűlés csúnya torzalkodás színhelye volt csaknem állandóan. Kinn az utcákon és benn a közép- és alsóosztálynak házaiban mindenütt a lerongyolódás nyomaival találkozunk; amit pedig a határokon túlról hallunk, azok égbekiáltó hangok elszakított véreink szenvedéseiről, kínjairól és megaláztatásáról. Hanyatlás mindenfelé. Érzik az emberek, hogy valami ismeretlen rossz felé haladnak. Így készülök én is a jövő nehéz feladataira: jöjjön aminek jönnie kell! De készülök a kivándorlási ügyek intézésére mint helyettes, majd valóságos elnök. Azoknak minden mozzanata érdekel. Nemcsak az Amerikában most megfordult vagy onnan ide áthajózott illetékes férfiak előadásait hallgatom meg tanácskozmányokban és egyenként, hanem azokat az elbeszéléseket és közleményeket is, melyek arról tájékoztatnak, hogy az oláhok Erdélyben miként pusztítják

azt a magyar korridort, mely a székelységhez vezet. Erre majd később kerül az elpusztítás sora. Hunyadban az eloláhosodott régi községek anyakönyveit megsemmisítik, hogy hajdani magyar voltuknak utolsó nyomai is elvessenek.

Balpolitikánkat az év végén az ingadozás jellemzé. A pénzünetzeti központra vonatkozó novella tárgyalása során báró Korányi Frigyes pénzügyminisztert a nemzetgyűlésben leszavazták, mire az egész Teleki-kormány lemondott. Ez nagy kavarodást idézett elő, mert a régi lappangó ellentétek a kormányt támogató (?) pártok között határozottabban léptek fel. A szabadkirályválasztók a legitimistákkal mind élesebben helyezkedtek szembe. Az ellentéteket azonban egyelőre ismét sikerült enyhíteni. Teleki Pál gróf újból miniszterelnök lett. Ezidőben kérdezteté meg tőlem József kir. herceg, hogy kisjenei uradalmát odaadja-e azért a 49 millió koronáért, melyet annak fejében az oláhok ígérnek neki. Anélkül, hogy összebeszéltünk volna, a Vásárhelyiekkal egyetértve azt válaszoltam, hogy ne tegye, mert ez az összes aradmegyei nagy- és középbirtokosokra nézve irányadó, de mindenkép káros hatással lenne. A pénz értékének megbízhatatlan voltára való tekintet mellett az a gondolat is figyelmet érdemel, hogy egy újabb neoacquistica commissio neki, vagy örököseinek az elvett birtokokat is visszaadhatja.

Ugyancsak ekkortájt mély benyomást tett reám a nemzeti-ségi kérdésről folytatott az az eszmecsere, melyet a Terület Védő Ligának egy ülésében végig hallgattam. Igen előkelő és szakavatott férfiak nyilatkoztak, de különösen meggyőző volt Jancsó Benedek előadása, aki a nemzetiségi kérdésnek reánk nézve szerencsés megoldását a külviszonyok mellett saját okos, de céltudatos magyar réalpolitikánk irányától és szellemétől tette függővé. A közelmúlt rettenetes nagy tanulságairól – szerinte – soha sem szabad megfeledkeznünk, de a nemzeti lét kialakulásának elengedhetetlen követelményei sem tévesztendőek szem elől. Meglátogattam Apáthy Istvánt, aki politikai szereplésének lett az áldozata, szervi szívbjait kapott. Rettenetes sorsának oka egyébiránt nem-csupán a szerencsétlenség, hanem hamis ambíciója, tárgy- és emberismeretének hiánya is. Miért kellett neki, a természettudósnak, a válságos politikai dolgokba tapasztalatlanul beleavatkozni s miért kellett a mai társadalmi rend és nemzeti létfejlesztés szociológiáját vallónak félig-meddig szocialista segédalakokkal körülvennie magát, akik azután az ő rovására követtek el tapintatlanságokat. Sajna, nálunk sok az olyan ember, aki a maga helyén hasznot és dicsőséget szerezhetne nemzetének is, önmagának is, de nem tud a külső és zajos sikerek csábos kísértéseinek ellenállani.

Ekkortájt történt a bukaresti szenátusban az a bombamerénylet, melynek halottja Radu Demeter nagyváradi görög

katolikus püspök és egy oláh miniszter lettek, jobbkezének amputációja folytán pedig nyomorékká vált Csorogár Romulus újdonsült nagyváradi görög keleti püspök is, akit mint ópécskai fiút s oláhoknak szánt irataim fordítóját harminc-harmincöt éve nagyon jól ismerem. Ezért én Madách nagy művének díszpéldányával honoráltam. Szívességemet még a világháború alatt is igénybevette, különben talán soha sem lett volna püspökké. Ezt a merényletet a megérdemetlenül agyon zaklatott magyaroknak tulajdonították, pedig miként később világosan kitűnt, orosz zsidó bolsevisták bűne volt.

Az év végén megfejtelt Teleki-minisztériumban Hegedűs Lóránt eddig nálunk soha elő nem fordult pozíciót kapott: pénzügyi diktátorrá lett. Számosan nagyon sokat vártak akkor tőle és igen előkelő politikusok, sőt nem egy szakavatott pénzügyi ember is sokat reméltek merész, de a jóakarát és hazafiság által sugallt „symphoniá”-itól. Gyermekkora óta ismertem. Szellemséget, sok-sok tudást, leleményességet, bámulatos önbizalmat s fanatikus hitet szándékaiban nem lehetett tőle megtagadni. Igazi jóakarattal és a sikerre vonatkozó meleg óhajással vártam tehát, de nem tudtam hinni az általa az ántánt részéről biztosra vett kivételesen kedvező bánásmódban, melynek még vigasztaló szavai is csaknem mindig szomorúságra hangoltak, mivel tettei ezeket az érzelmeket nem fedték. André Chéradame, aki a csehek érdekében írt műveivel engem már a világháború előtt nyugtalanított, egy hazánkfia előtt azt a nyilatkozatot tette, hogy a világháborúért mi kétségtelenül bűnösök vagyunk, tehát bűnhődnünk is kell; azt, hogy talán jobban megbüntettek, mint megérdemeltük, szerinte azért nem lehet jóvátenni, mivel lehetetlen a kisebb szövetségeseiknek adott ígéreteket eltüntetni. Így is meg kell élnünk, hiszen földrajzi fekvésünk kitűnő, használjuk fel annak minden előnyét s törődjünk bele a változhatatlan helyzetbe, melynek javulása tőlünk függ: de arról vegyünk tudomást, hogy nagyobb területi engedményekre nem számíthatunk.

A világháború egész Európát megnyomorította. Volt alkalmam egy művelt, ügyes és tanult norvég hölgygel, Larsen kisasszonnyal beszélni, aki szerint a világháború alatt Norvégia nem vagyonosodott. Kereskedelmi hajóinak felét elvesztette. Sok norvég tengerész idegen hajókra volt kénytelen elszegődni. A norvég nép fő foglalkozási ágai: a hajózás és halászat csökkentek, ipara azonban 1886 óta, midőn ott jártam, igen fejlődött. A mi helyzetünk azonban a semleges országokéhoz képest sokkal súlyosabb és folyton a legnagyobb visszaeséseknek és veszélyeknek van kitéve. Nálunk is megindult az orosz és osztrákokhoz hasonló árvízonyok fejlődése. Ily körülmények közt megbotránkoztam a közönség nyomorával szemben egyesek léha viselkedésén. Arról értesültem például, hogy egy nagyleányos vidéki hölgy karácsonyi ajándékokra közel egy

negyedmilliót költött. A még mindig működésben lévő vulkán felett valósággal tombolnak az emberek. Mélyen megbotránkoztatott az is, hogy a minősíthetetlen gaztetteik miatt részint halálra, részint élethosszig tartó börtönre ítélt kommunista népbiztosokat a magyar igazságszolgáltatás nem részesítheti megérdemelt büntetésükben, mivel Moszkva azok végrehajtását nem engedi meg, Oroszországban rekedt hadifoglyaink és túszaink százainak elpusztításával fenyeget, íme a kommunizmus hatása még milyen nagy kívülről. Szabad-e annak számára a talajt termékenyíteni és a léghőrt alkalmasabbá tenni, mint amilyen az még mindig. Pedig úgynevezett „nagy” és más vezetőembereink áldatlan nyugtalanzkodása odavezet. Szerintem ma azok a legnagyobb bűnösök, akik a visszavonást bármily szín alatt fokozzák és az elégedetlenséget terjesztik.

A következő 1921. év a sok nyugtalanság miatt egyike volt reánk nézve a válságos eseményekben leggazdagabb éveknél. A helyzetek ez év alatt gyakran oly veszélyesen alakultak, hogy szinte végső romlásunk fenyegetett. Bámulatos volt ily körülmények közt sokaknál, akikben eddig a nemzet bízhatni vélt, a belátás hiánya s az előítélet vagy pártszenvédély és gyűlölet okozta vakság. De viszont e válságok közepett mások valóban bizalmat gerjesztően érvényesültek s leírhatatlan bajoktól igyekeztek megmenteni bennünket. Az események közvetlen közelébe én nem jutottam, ugyan, de azok lefolyását állandóan a legalaposabban feszült figyelemmel kísértem.

Az év elején borús hangulat vett rajtam erőt, mert végig-gondoltam a múlt év eseményeit és azokból merített tanulságaimat. De elmélkedésre és töprengésre sok időm nem volt, mert az állam és társadalom – nem panaszképek mondok – ismét erősen igénybe vettek. Csaknem minden napra jutott, néha nem is egy. Beszédet tartottam a Wekerle-telepen az ottani munkások részére a Szabad Líceum által rendezett népegészségügyi kiállításon; ez alkalommal a hallgatóság mentalitásához alkalmazkodva, nyomatékosan hangoztatám, hogy mi a szervezett munkásokat nem akarjuk egyoldalúan befolyásolni, önzetlenül, csak a valóságról kívánunk felvilágosításokat adni nekik, hogy azokból ők maguk vonják le a következtetéseket; a célzatosság mindig távol állott tőlünk. Mi jól gondolkozó emberi agyakat kívánunk fejleszteni és pedig a lehiggadt, való ismeretek közlésével. Mindig erre a kérdésre akarunk feleletet adni: mi van? Aszerint tájékozódjanak a munkások is, mert különben eltévednek. Semmiféle más érdekünk nincs, mint a nemzet és általa az emberiség egyetemes jóléte és boldogulása. A munkások lássák be, hogy jogigényeik mellett miféle és mily természetű kötelességeik vannak sajátmaguk, családjuk, de a köz iránt is. Midőn az egyoldalú felfogástól való tartózkodásra intettem őket, emelt fővel tettem azt, mert mi

csak a valóban jót akarjuk. Úgy láttam, hogy szavaim némi benyomást tettek.

Érdekes napom volt január 11-e, amelyet egészen az Első Magyar Általános Biztosító Társaság évi revíziójánál való közreműködéssel töltöttem el. Az ugyancsak ott elköltött ebéd alatt több kiváló emberünkkel bizalmasabb beszélgetést folytathattam. Teleszky János ekkortájt érkezett vissza Londonból, ahol a földgáz ügyében járt el, a kormány által küldetvén ki. Citybeli nagy üzletemberek mondták neki, hogy Erdélybe többé nem mennek, mivel ott lehetetlen állapotok uralkodnak. Az oláhok megbízhatatlanok és mindent elrontanak. Még az új mozdonyokat is rövid idő alatt használhatatlanná teszik. Majd ha Erdély újból a mi kezünkbe kerül, amit biztosra vesznek, akkor megint eljönnek, mert e tartományban igen szép dolgokat lehet csinálni.

A következő napon alkalmam volt Grecsák Károly volt igazságügyminiszterrel, régi barátságunk révén szintén bizalmasan eszmét cserélni. Közölte velem az általa ezidőtájt alapított „rendpárt” programját. Szerinte a *pragmatica sanctio* is önálló magyar törvény, melyet törvényhozásunknak nemcsak forradalmi, de alkotmányos úton is meg lehet változtatni, esetleg eltörölni. A királykérdésben nem akar állást foglalni, de azt vallja, hogy az ma nem jogi, hanem politikai probléma. Egy másik úrral is volt eszmecserém erről a témáról. Állásánál fogva és fő-fő erdélyi urakkal bizalmas viszonyban élvén, nyilatkozataira bizonyos súlyt helyeztem. Szerinte az oláh-magyar perszonalunió nem is olyan bolondság, de kár róla beszélni, mivel az a magyar közhangulat miatt lehetetlen. Én nem csupán azért, hanem a két nemzet mentalitásának és érdekeinek ellentéte miatt is képtelenségnek tartom. Az minket életveszéllyel fenyegetne és balkáni szintjára fokozna le. Megkapott engem ezidőtájt Petrie angol tanárnak a *Times*ben megjelent tudományos irányú cikke. Ebben kifejti, hogy egy-egy civilizáció átlagos élettartama 1500 év és hogy ily időközökben például Egyiptomban nyolc, jórészt különböző civilizáció következett egymás után. E szerint a miénk még több száz esztendeig élhetne, de csak akkor, ha alaptételeit nem engedjük meghamisítani. A keresztény civilizáció alapja a szeretet. De egy haldokló országban az eltűnik és a hanyatló társadalomban még a gyermekáldás sem biztosítja a jövőt. Ez most nemcsupán a mienkre nézve áll.

Január 15-én megemlékeztem arról, hogy ötven évvel azelőtt avattak a budapesti egyetemen jogtudorrá. Ez a doktorátus magában foglalta a belőle később kivált államtudományit is. Akkor az csupán tudományos gradus és kitüntetés volt. Jól tették, hogy a hazaáruló népbiztosokat megfosztották tőle. Én nem kértem annak újabb tanúsítványát, mint ahogy megtehettem volna, csak

magamban ünnepeltem meg ezt az évfordulót, hálát adván végzetemnek, hogy az értelmi élet útjára engedett feljutnom. Naplójegyzeteimből kiderül, hogy mily kielégíthetetlen tudásvágy uralkodott rajtam ekkor is. Ott felemlítet olvasmányaim, melyek az emberi ismeretek egész terére, de különösen szakmám minden ágára vonatkoznak, erős bizonyítékai ennek.

Ez azonban nem állotta útját annak, hogy köz- és társadalmi életünk minden mozzanatát meg ne figyeljem. Meghatott például, hogy egy nyugatmagyarországi küldöttség tiltakozni jött fel az ellen, hogy a budapesti Szabadság-téren az ő szűkebb hazájuk szobra, mint egy elveszett országrész szobra szerepeljen. Ők bíztak abban, hogy okvetlenül visszakérülnek hazájukhoz. Meglepően okos nyilatkozatot olvastam e részben Jürgen Diederich Hahn volt német birodalmi képviselőtől, aki a nyugatmagyarországi németeket ezeréves hazájuk iránt köteles hűségre és arra emlékeztette, hogy a magyarsággal szemben tanúsítandó helyes viselkedésük nemcsak saját faji megkíméltetésükért érzett hálájukról, hanem a nagy német nemzet fontos érdekei iránti érzékről is tanúságot tenne. Ilyen érdek a németiség és magyarság kölcsönös megértése és vállvetett közreműködése a jövőben. Ennek a gondolatnak ápolása mind a két részen igen szükséges.

Megírtam ekkoriban az oláh birtokpolitikáról szóló értekezésemet, mely később csak jegy alatt jelent meg a Közgazdasági Szemlében. Tárnyilagos akartam lenni, s a szándékosan zűrzavarossá tett anyagról világos, találó képet kívántam nyújtani. Az oláh birtokpolitika a magyarság kiirtásának szándékát szolgálja. Nevezetes napom volt 1921 január 22-e, midőn egész dél-előttömöt a Nemzeti Kaszinóban töltöttem, ahol a főrendiek tízes bizottsága az első kamara reformkérdéseinek ügyében elfoglalandó, – lehetőleg egységes – álláspontot igyekezett megállapítani. A várt kormányelőterjesztéssel szemben esetleges ellen javaslatot akartunk készíteni. Az ellentétek eleinte igen nagyok voltak. Az örökös jogi tagok görcsösen ragaszkodtak birtokállományukhoz. Én és Benedek Sándor a közigazgatási bíróság alelnöke, azt a gondolatot képviseltük, hogy az új Felsőházban mindazt meg kell tartani, ami a Főrendiház szervezetében nem ellenkezik az újkor lényeges szükségleteivel, de viszont minden mellőzendő belőle, ami annak igazi szellemével ellenkezik és eddig célszerűtlennek bizonyult. Kereken megállapítottam, hogy a született főrendiek nem állták meg helyüket és hogy az élethosszra kinevezettek nélkül gyakran nem csupán komoly tárgyalást folytatni, de még ülést tartani sem lett volna lehetséges. Az arisztokrácia – kevés kivétellel – abdikált. Széchenyi a maga korabeli mágánasokról azt mondta, hogy „nem vagyunk mi arisztokraták, hanem kokokraták”. Fájdalom, nagyban-egészben ezt a mai mág-

násságról is elmondhatná. Én az arisztokráciát politikai és társadalmi szempontból szükségesnek tartom. Mint paraszt respublika nem állhatunk fenn. De amaz csak akkor hasznos, ha megállja helyét, vagyis ha a nemzet nagy érdekeivel teljesen azonosítja magát és természetes feladatainak szolgálatára alkalmas. Csak akkor van jogosultsága arra, hogy nagybirtokosság is maradjon s bizonyos alakban és feltételek mellett törvényhozó is lehessen. Személyes és élethosszra szóló törvényhozói jogait azonban nem tartanám fenn. Javaslatom, melyet korábban írásban is beterveztettem, úgy szól, hogy a főrendi örökös jogú családok ivadékai mint külön kúria válasszanak maguk közül annyi időre, mint a törvényhatóságok és más testületek, egy bizonyos számú tagot. Dolgozatomban mindez részletesen ki van fejtve. Az országzászlósok, a felekezetek képviselői és az élethosszra kinevezettek, átmenetileg megmaradnának. Érdekes, hogy Angliában is ilyformán akarják most a lordok házát reformálni. Az elnökséget úgy kívántam betöltetni, mint ahogy a koronaörök választatnak. A Felsőház kezdeményezési és vétójoga ugyanaz lenne, mint a főrendiházé, egyelőre. Nagy lévén az ellenállás, másodsor is felszólaltam és ekkor kimutattam, hogy az ellenvéleményűek álláspontja tarthatatlan s azt hangoztattam, hogy itt a Sybillakönyvek története megint könnyen ismétlődhetik. A február 19-én tartott második ülésen Némethy Károly fényesen fejtette ki az általunk vallott felfogás helyességét. A felhozott ellenvetéseket azután Benedek Sándorral együtt mi oly alaposan megcáfoltuk, hogy midőn Wlassics Gyula is mellénk állott, a főrendiek, kevés kivétellel, feladták álláspontjukat és kimondatták, hogy a mi jelzett felfogásunknak kell propagandát csinálni. Kinn is mind többen fogadták el azt. Később a kormány előterjesztése szintén annak formulázását tartalmazta.

Február vége felé úgy az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, valamint a Magyar Gazdaszövetség is behatóan foglalkozott a függő államadósságok csökkentése céljából behozandó nagy vagyonszállás kérdésével. A pénzügyminiszter ebbeli javaslatának egyes főbb részletei napfényre kerülvén, azokkal szemben állást kellett foglalni. Én, engedve a kifejezett kívánságnak, mind a két testületben előadtam nézeteimet, melyek visszhangra találtak. Szerintem kívánni kell a pénzügyminisztertől, mutatná meg, hogy mely adatok alapján kívánja a vagyonszállás főösszegét behajtani és hogyan akarja ezt a roppant terhet a különböző termelési ágakra és osztályokra kiróni. Ajánlottam a kirovandó mezőgazdasági kontingens elosztásának alapjául a kataszteri tisztajövedelem többszörösét. A tárgyi adó alakjában való kivetést pártoltam, de annak megfelelően ellenzem a progressziót. A felszerelés megadóztatásáról és arról is beszéltem, hogy a birtok-

kategóriák közti ellentétek provokálásától tartózkodni kell. Ez fontos szociális érdek is.

Március 3-án tartatott egy minisztériumközi értekezlet, mely az akkori kormány szociálpolitikai tehetetlenségéről győzött meg engem. Annak azt kellett most eldöntenie, hogy az én elnökletem alatt a kereskedelemügyi minisztériumban működő kodifikáló bizottság által kidolgozott szakszervezeti törvénnyel szemben milyen állást foglaljon el a kormány. A jog- és rendőri állam néztek ez értekezleten farkasszemet egymással. Mi az elsőnek szellemében dolgoztuk ki a javaslatot, de a belügyminisztérium a rendőség birtokállományából nem volt hajlandó átengedni semmit sem. Felszólalásomban elismertem, hogy a szakszervezetek közvetlen ellenőrzése nem lehet ugyan a bíróságok feladata s hogy az ereszben mutatkozó hézagot a javaslatban az alapelv sérelme nélkül ki kell tölteni, ami a szakszervezetek működését megfigyelni hivatott biztosok kinevezése által könnyen eszközölhető is, de a panaszok felett a bíróság döntsön. Arra a mostani zavargó állapotok mellett szükség van, de tovább menni nem szükséges, sőt veszélyes. A munkásügy rendezése ma nemcsak lélektani alapon megoldandó belügyi, hanem jórészt nemzetközi világkérdés. A szakszervezeti ügyet az egész világon úgy szabályozták, mint ahogy mi javasoljuk. A három órai beható igen élénk vita abbéli indítványom elfogadása által ért véget, hogy mivel a szóban forgó kérdés megoldását sürgetik s azt a kormány meg is ígérte, most, mivel annak különböző tagjai arra nézve nem tudnak megegyezni, a kereskedelmi miniszter vigye a minisztertanács elé, avégből, hogy a kormány egységes álláspontra jusson. A bizottság ezt a javaslatot elfogadta, de azért ebben az irányban de facto nem történt semmi.

Ilyen behatóan kellett több más téren is dolgoznom. Résztvettem a határmegállapítás tárgyában megindult nagy munkában nemcsak odalenn, hanem a kormány által összehívott értekezleteken is. Még jobban igénybe vett a kivándorlási ügyek intézése. Időközben a Kivándorlási Tanács elnökévé választott. Mint ilyen képviseltem a Tanácsot a Magyar Altruisztikus Pénzintézetek által alkotott Szindikátus (élén Teleszky Jánossal) s a Külföldi Magyarok Szövetsége (élén Berzeviczy Alberttal), valamint a kormány kiküldöttei értekezletein. Megállapodtunk abban, hogy egy oly félig állami, félig társadalmi közeget szervezünk, mely hivatva lesz a ki- és visszavándorlóknak mindenféle érdekét altruisztikus módon megóvni. így jött létre a Kivándorlási Tanács védnöksége alatt működő Magyar Ki- és Visszavándorlókat Védő Iroda, melynek anyagi háttérét az említett pénzintézetek által megszavazott 5½ millió korona képezte s amely a Külföldi Magyarok Szövetsége által kiadott folyóirat és létesített szervek támogatásában részesül a magyar államiaké mellett. Ennek az irodának az ellenőrzésére

egy külön vegyes bizottság választatott, melynek elnöksége hivatalból reám, mint a Tanács elnökére ruházott. Nem telt bele egy év és az alkotás igen kiválónak bizonyult. Külföldiek is számosan érdeklődtek szervezete iránt úgy, hogy tanácsosnak mutatkozott róla francia nyelven egy ismertető füzetet kiadni, melyhez közkívánatra ugyanezen a nyelven nekem kellett bevezetést írnom. Régi eszmém valósult meg ezáltal. Több mint tíz évig küzdöttem érte. A korábbi kormányok azt ellenezték, míg végre gróf Ráday Gedeon belügyminiszter felkarolta. Arra vonatkozólag a törvényhatóságokhoz meglehangú körrendeletet intézett, melyben jónak látta a Tanácsot és engem névszerint felemlíteni.

Más társadalmi működésem felemlítését mellőzve, csupán március 21-i élményeimmel akarok valamivel bővebben foglalkozni. Ezt – úgy hiszem – legcélszerűbb módon úgy tehetem, ha egykorú naplójegyzeteimet rövidítve ideíratom. 1921 március 21-én naplómbe ezeket írtam: „Ma esett meg, hogy az értem küldött gépkocsival már régen kifejezett és többször ismételt kívánatára fölmentem Budára József királyi herceghez. Azt kívánta, hogy leplezetlenül adjam elő nézeteimet a mai belpolitikai helyzetről. Mielőtt bejutottam volna hozzá, módomból volt palotájának pompás előcsarnokát és lépcsőházát mint művészi alkotást is jobban megfigyelni. Az előkelő lakóhelyek fejedelmileg berendezett mintaképe e palota, melyet jólesett még a tegnap megbámult Benczúr-kiállítás után is szemlélhetnem, mivel szétrombolt kultúránk megmaradt bizonyítékai közé tartozik ez is. A királyi herceggel már többször beszéltem és így modorát jól ismertem. Érdemrendjeivel díszített tábornagyi egyenruhában fogadott. Bevezetésül megjegyeztem, tudván készülődéséről egy vadászati útra, hogy nézeteimet lehetőleg tömören fogom előterjeszteni és pedig főleg a királykérdésről, ami őt most talán leginkább érdekli.

A múltból a királyi szék betöltésének történeti adatait vonultattam el egész a *pragmatica sanctio* keletkezéséig. Azután ennek előzményeit vázoltam, megemlítvén, hogy mily fordulatot idézett elő a Habsburg-dinasztia helyzetében az utrechti békekötés, melynél fogva III. Károlynak Spanyolországot el kellett hagynia. Magyar király és VI. Károly név alatt német császár lett. Ekkor még sem fiai, sem leányai nem valának, ő maga volt az uralkodóház egyedüli férfitagja, akinek férfi utód nélküli megszakadása esetén az 1687. évi örökösödési törvény értelmében Magyarország szabad királyválasztási joga ismét feléledt volna. A magyar rendek az ő koronázási hitlevelében foglalt alkotmánybiztosítókkal sehogy sem érték be, azért III. Károly a rendek kívánságára kész volt az 1715. évi törvény-

ben utólag ilyeneket nyújtani, pedig már vagy éppen mert akkor erős előkészületek folytak arra nézve, hogy fiúutódok hiányában a trónöröklés joga minden általa bírt országban és tartományban a leányágak számára is biztosíttassék. A magyar főurak ekkor hazánk létérdekeinek lehető biztosítása céljából a készülődésnek ezt az időszakát fel akarták használni. Oly kikötéseket kívántak a készülő törvénybe beiktatni, melyek az örökös tartományokbeli rendeket bizonyos számú haderőnek a magyar végvárok védelmére szolgáló előállítására kötelezték volna. Őseinket a még mindig virulens török hatalom fenyegető veszélye nagyon aggasztotta. Azt hitték, hogy ha Magyarország eddig szokatlan módon még a női örökletességre is beláthatatlan időig leköti magát, ennek pozitív ellenértékét a nemzetnek joga van követelni és ezt annak képviselőiben megtenniük szoros kötelesség. III. Károly király erre a kívánságra nem reagált. Szófukar feleleteiben kevésbé mondta, mint kiérezte, hogy azt nem teljesítheti. Az szerinte nem aktuális és nem volt összeegyeztethető abszolút uralmával az örökös tartományokban, ahol az ottani rendeket csak azért hívták össze, hogy az uralkodóháznak megállapított és a család összes tagjai által elfogadott trónörökösödési szerződését tudomásukra hozzák. A magyar urak azonban a feloszthatatlan és elválaszthatatlan uralkodásra tényleg folyton nagy súlyt vetettek, amit egy alkalommal sem mulasztottak el hangoztatni. A királynak más szempontból volt erre szüksége. Ő birodalmát akarta a maga egészében utódaira átszarmaztatni. Hogy célját elérje, a *divide et impera* elve alapján egyenkint fogadtatta el a *pragmatica sanctio*t nemcsak az örökös tartományok mindegyikével, hanem a felkínálkozó horvát rendekkel is, felesleges módon, *praejudicium*ként Horvátországban is, majd pedig Erdélyben. Utoljára került a sor 1711-ben Magyarországra, amelynek országgyűlésén a horvát követek újból megszavazták azt. Külön nagy küldöttség vitte fel a megszavazott törvényt Bécsbe, ahol azt a király szűkszavú, néhány mondatos beszéddel fogadta. Az 1723. évi I., II. és III. törvénycikként törvénytárunkba becikkelyezett *pragmatica sanctio* három fontos feltételt tartalmaz: az együttes oszthatatlan birtoklást, a trónöröklési rendet és Magyarország jogainak biztosítását. Azonkívül az uralkodónak törvényes házasságából számlázottnak és római katolikusnak kell lennie. Az uralkodócsalád egyezményében benne van az egyenrangú házasságból való származás is, de ezt Magyarország a maga törvényébe nem vette fel, az tehát nálunk nem jogerejű kikö-

tés, de mindhiába, hiszen ha másutt érvényes, gyakorlatilag nálunk is hatályos, éppen az oszthatlan uralkodás elve folytán. Ezt bizonyítja egyfelől az 1900. évi XXIV. t.-c. feletti vita Képviselőházunkban, de másfelől az a tény, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös nem egyenrangú házasságból származott gyermekei a trónutódlásból tényleg mégis kimaradtak, íme az idegen törvények befolyásának egy példája a magyarnak gyakorlati érvényére. Ez volt a jogi állapot a világháború lezajlásáig. Ekkor a helyzet teljesen megváltozott. Az együttes uralkodás egy vis major, de IV. Károly kötelező nyilatkozatai és beismerései folytán is lehetetlenné vált. Beállott némi módosulással, Deák Ferenc találó hasonlatának az esete, melyet 1866. februárius 22-én tartott beszédében hozott fel. Ő az osztrák-magyar monarchiát egy két oszlopon felépült bolthajtáshoz hasonlította, melyen a trón nyugszik. Ha az oszlopokat csak közelebb is akarják vinni egymáshoz, a bolthajtás összedől és vele együtt a trón is. E hasonlat épp oly találó, mint az ő közzsájon forgó egyéb hasonlatai.

Ma az egyik oszlop teljesen Összedőlt, a másik pedig megrozzant, nincs boltív melyen a trón állhatna, tehát az is romokban hever éspedig úgy, hogy annak régi anyagából nem is lehet újat összetákolni. Deák Ferenc a maga beszédeiben, valamint az 1867. évi XII. t.-c. is beszél az együttes uralkodásról, mint elsőrendű, elengedhetlen föltételről. Ezt mlíté Ferenc Ferdinánd is a maga nyilatkozatában, 1900-ban. Ennek a lényeges föltételnek eleste megváltoztatja a nemzet kötelezettségét is. Nem áll, hogy e felfogás által a magyar trón függelékévé tétetnék az osztráknak, nemcsak azért, mivel hiszen az már nem is létezik, hanem azért is, mert a magyar nemzet, ha akarja és másként képes, trónjára ültetheti ismét a régi uralkodócsaládot. Az által nem veszít, csak nyer jogi lehetőségben. De nézetem szerint erre nincsen döntő fontosságú oka. Egy oly igényteljes és csak hátrányokkal de előnyökkel nem dicsekvő dinasztia nagyon súlyos teher lenne Magyarországnak. Múltját ne vizsgáljuk. xArra itt nem akarok kitérni. De fel kell említenem, hogy 118 trón jogosultat kapnánk bennük. Ezek ma túlnyomólag szegények s egy ország tekintélyének sem használ, ha Wölfling Lipót módjára trónjelöltjei kénytelenek lennének az artisták sorában megkeresni kenyeröket. Mi nem bírjuk – mondám – őket eltartani. Azt állítják, hogy a dinasztia nem mondott le Ausztriáról. Különben ha lemondana is, a benne lappangó és kiirthatatlanul élő aspirációk mindig nagy veszedelmet képeznének, mert utolsó garasunk

és csepp vérünk feláldozásával fenyegetnek. A szótartás erényéről, vagy annak hiányáról szintén nem akarok most beszélni. Azután a harmadik feltétel is megingott. Nem érvényes ugyan az aranybulla ismert ellenállási záradéka, a király jogilag és politikailag felelőtlen ugyan, de erkölcsileg nem az. Ezt sem fejtegetem tovább. Ki kell azonban térnem arra a megfigyelésre, hogy a legitimisták a maguk tételének alap gondolatát nem gondolták végig. Ők a régi közjogi elméletekbe gabalyodtak bele s nem tudják a helyzetváltozásba beletalálni magukat, mert ha ezt megkísérlik, ajkuk olyasmit mondanak, ami álláspontjuk tarthatatlanságát bizonyítja. Azt hangoztatják folyton, hogy ők kizárólag nemzeti királyságot akarnak. De midőn ezt vallják, elfeledik, hogy a *pragmatica sancti*óbeli trónöröklést mondják jogérvényesnek, az pedig más feltételtől nem függ, mint ami az együttes uralkodást megállapító *pragmatica sancti*óban foglaltatik. Szerintök a nemzeti királyság fő-fő követelmény. Hogyan lehet tehát azt mondani, hogy a trónutódlást a *pragmatica sanctio* első feltételének eleste nem érintette. Az ő föltételök új és az alku tárgya lehet. És ha a dinasztia ezt a feltételt nem, vagy nem őszintén fogadja el, mi lesz akkor? Vagy mi lesz akkor is, ha a megindult osztrák legitimista mozgalom egyes tartományokban célt ér? A *pragmatica sancti*ónak, mely nem sorolja fel, hogy minő osztrák Örökös tartományok jönnek itt tekintetbe, érvénye újból helyreáll-e, vagy az nem fog-e legalább oly bonyodalmakat előidézni, mint amilyeneket az úgynevezett legitim királyság érvényesítésével a legitimisták el akarnak kerülni s amilyenek biztos elkerülését mint elvük megvalósításának legfőbb politikai előnyeként a belbékét hirdetik.

És azután nem akarják belátni, hogy a Habsburgoknak, mint ilyeneknek, egyszerű visszatérése a trónra nem lehet kizárólag Magyarország belügye, mert hiszen ők nemcsak itt uralkodtak. Én is elítélem a nagy- és kisántátnak belügyeinkbe való beavatkozását. Fájjalom, hogy ezt kellő hatállyal nem tudjuk elhárítani. Azonban vaknak kellene lennem, ha a tényeket nem látnám. IV. Károly úgy Ausztriában, mint nálunk kijelentette, hogy belenyugszik az államforma megváltoztatásába, ami nagyon közel jár a teljes és tökéletes lemondáshoz. Az alkotmányos alakiságok elmaradása rendes viszonyok közt fontos lehet, de azokat ma, fájdalom, a világfelfordulás tényeiben megnyilatkozó brutalitás egyszerűen kineveti. A jogi szubtilitásoknál sokkal közelebb érintett bennünket az, hogy az ántánt nem engedte meg a jogfolytonosság fenntarthatása végett az országgyű-

lés összehívását sem. Belementünk abba, hogy oktrojált választási törvény alapján nemzetgyűlés jöjjön össze, mely kormányzót választott, aki egész sorát szentesítette a nemzet életébe vágó törvényeknek és e gyűlés a királykérdésről is nyilatkozott. Ebben a jogrendben el tudtak helyezkedni azok, akik a *pragmatica sanctio* két föltételének érvényben létét vitatják, de azt fennállásának veszélyeztetése nélkül a „legitim nemzeti királyság” kimondása által módosíthatónak tartják. Ez képtelenség és érthetetlen ellenmondás. De lehetetlen a „legitimitás” minden válfaja. Azok a nemzetet egy áttörhetetlen kemény falnak viszik neki, melynek figyelembe nem vétele életünkbe kerülhet, vagy legalább óriási megaláztatásoknak tesz ki bennünket. Az érzelmi legitimizmusnak káros vádaskodása forradalmisággal bélyegzi meg azokat, akik tagadják, hogy nekünk teljes jogú koronás királyunk van. Vájjon ezek a legitimisták minden esküjükhöz oly hűek-e, mint amilyent IV. Károlynak tettek? Vájjon a tények e megváltozott világában lehet-e válogatni a kikerülhetetlen változások logikus következményei közt! Szerintem a helyzet az, hogy nemcsak tényleg szűnt meg és pedig egészen a *pragmatica sanctio*, hanem jogilag is. Ennek kimondása a nemzetet most és a jövőben is roppant hátrányoktól és veszélyektől mentheti meg. Megfelel az igazságnak és a nagy nemzeti közérdeknek. Vele az antanttal is könnyebben juthatnak elfogadható megállapodásra, mert azzal legyünk tisztában, hogy az ilyent nem kerülhetjük el. De a szabad királyválasztásnak is egyedül az adhat szilárd alapot. Ki kell tehát a legitimizmus mostani alakját, ezt a speciális hazai örületet verni a fejből és a reálpolitika alapjára kell lépünk. A trónbetöltés nem vitás jogi, hanem tisztán politikai kérdés.

A jövőt illetőleg feltettem azt a kérdést, hogy a nemzet az adott bel- és külpolitikai viszonyok közt miként éljen az öt kétségkívül megillető szabad királyválasztás jogával. Mik a főszempontok itt s melyek azok megvalósításának módjai, uai és eszközei? Ez a probléma sok belső és külső akadályba ütközik. Mindenek előtt itthon az igen nagy mérveket öltő legitimítási mozgalmat kell leszerelni. Meg kell győzni a nem érdekből legitimistákat, mert az érdekelték jőzan érvekre semmit sem adnak, hogy a helyzet ma jogilag voltaképp tiszta és hogy a legitimítás erőltetése által a nemzetet nagy konfliktusok elé viszik, melyek életveszélyesek arra nézve, nem is szólva a valószínű roppant megaláztatásról. Azután meg kell állapítani, hogy a királyt a nemzetgyűlés, az országgyűlés, vagy népszavazás útján maga

a nemzet válassza-e? (A királyi herceg itt oly bizalmas közlésekkel tisztelt meg, amelyek közlésére nem érzem magamat feljogosítottnak. Csak azt jegyzem meg, hogy azok a nemzet életérdekeivel nem állottak ellentétben.) Folytatván fejtegetéseimet felemlítem, hogy tudomásom szerint a Habsburgok visszatérését az ántánt teljes hatalmával ellemezni fogja. (A királyi herceg közbeszólt: „Fegyverrel is meg fogja azt akadályozni, ugyanezt tenné a kis ántánt is.”) Most már az a kérdés, hogy az országgyűlésnek, vagy a népszavazásnak, vagy a kettő kombinációjának konkrété mi legyen a célja? Elmondtam erre, hogy az én felfogásom szerint milyen örökletes uralkodó családra van szükségünk. Annak meggyőződésem szerint fejedelmi vérből számlázottnak kell lennie. Magyar főúri család jelölése beláthatatlan belső zavargásokra vezetne. Ebben egyetért mindenki. Példákat hoztam fel a múltból, melyek nem igen biztatók. Abban igazat adok Apponyinak, hogy a nemzetnek kiegészüléséhez minden erőtegyezőnek teljes érvényesülésére van szüksége. Ma az udvarnak is tökéletesen magyarnak kell lennie. Elemeztem az ehhez fűződő pótolhatatlan előnyöket. A fejedelmi házból való származás mellett elengedhetetlen a nemzettel való őszinte, igazi azonosulás. Hol kaphatnánk a külföldön ilyen uralkodójelöltet, aki e föltételeknek meg tudna felelni? Az egyszerű átplántáltatás nem elegendő, annak legfeljebb nemzedékek múltán látnók hasznát e részben. Ezt megelőzhetnők-e? Szerencsére van nekünk egy olyan családunk, mely mindkét kívánalomnak képes eleget tenni. Felemlítem, hogy József nádor családjára gondolok. Szerintem ez az egyedül lehetséges kielégítő megoldás. József nádor ötven évig, – fivérével, I. Ferenc császárral sokszor ellentétbe jutva, – híven, odaadással szolgálta a magyarság életérdekeit s buzgón és hathatósan támogatta Széchenyit hazánk regenerációjának nagy munkájában. Nélküle az ő alkotásai nagyrészt lehetetlenek lettek volna. Azután magyar családot alapított, aminek a csaknem vértanú István nádor és fivére, József főherceg a bizonyítékai. A harmadik nemzedéket az képviseli, akivel beszélek.

Egy hét múlva, húsvét második napján, feleségem azzal az ámulatba ejtő hírrel lepett meg, hogy IV. Károly az éjjel megérkezett, a nemzeti palotában megjelent és Horthy kormányzótól a főhatalom átadását követelte. Ezt bizalmasan az országos főkapitány neje közölte vele azzal a kikötéssel, hogy tovább ne adja. Az a hölgy elmesélte, hogy mily izgalmas éjszakájuk volt. Szerinte a kormányzó a legnagyobb meglepetésből alig tudott magához

jönni, de csakhamar átlátta a helyzet veszélyes voltát s felvilágosította az uralkodót, hogy mily ballépést követett el. Nagynehezen újra automobilra tették s a főkapitányhoz már az a hír is megérkezett, hogy immár Szombathelyen van. Mi oly lelkiismeretesek voltunk, hogy még akkor délután özv. gróf Wenckheim Frigyesnél kívánságára tett látogatásunk alkalmával sem árultunk el belőle semmit. Másnap beavatottaktól hallottam, hogy IV. Károly csakugyan Szombathelyen van, ahol kiáltványt ad ki a magyar nemzethez. A katonaság arra a felszólításra, hogy parancsainak engedelmeskedjék, azt válaszolta, hogy ők a kormányzónak esküt tettek, tehát nem állhatnak rendelkezésére. Szombathelyen gróf Mikes János püspöknél tartózkodik, részint mert nem hajlandó az országból távozni, részint mivel az osztrák kormány még nem volt hajlandó őt keresztül engedni. Hozzá azután előkelő politikusok utaztak, de azoknak nehéz feladatuk volt, mivel minden érvelés szemben, melyet felhoztak ittmaradása ellen, eltávolíttatásának ellenszegült. Később az osztrákoknál kieszközölték, hogy területükön ismét átutazhatik, Svájcban pedig azt, hogyha szigorú feltételek mellett is, de egyelőre megint befogadja. Jegyzőkönyvet írtak vele alá, melyet azonban visszakövetelt s csak akkor ült vasútra, midőn azt mondták neki, hogy azt már elküldték Budapestre, a vonatról pedig kétszer is leugrott. A március 31-i hírlapok részletesen közölték a puccs lefolyását. Elmondják, hogy a nagy- és kisantant közbelépése mily módon és mily fenyegetésekkel történt. Másnap a nemzetgyűlés feladatának ez alkalommal magaslatán állott. Méltóságteljesen, higgadtan és okosan foglalt állást a visszatérési kísérlettel szemben. A helyzetet élesen megvilágító határozata még az idegen misszióknak is imponált. A határozatot egyhangúlag, de a Horthynak mondott köszönetet csak szótöbbséggel fogadták el. Andrássy és néhány embere tüntetően kivonultak a szavazás elől. Apponyi pedig az ellenindítvány ellen szavazott. Mind a kettő a hírlapokban azzal igyekezett magát menteni, hogy az ily helyeslést alkotmányellenesnek tartják, mert ha az szabad, akkor a kormányzó tetteinek kritikája is meg lenne engedve, holott ő nem felelős. Andrássy azonban azt is vitatta, hogy a kormányzót utólag mégis felelősségre lehet vonni. Ezzel ellenmondásba került önmagával, mert ha ez áll, akkor köszönet is lehet neki szavazni.

Hát íme azoknak adtak igazat az események, akik folyton állították, hogy a „legitimizmus” képtelenség és igen veszélyes politikai kaland, melyet semmi okosság sem vezet. Ebben az intermezzóban benne van a kisantant embereinek intrikáló keze is, de benne van az a furcsa kamarilla-megnyilatkozás is, melyet a Sixtus-féle levélváltás annakidején leleplezett. Április 2-án írom naplómba: „Ez a Habsburg-Bourbon-Braganza-társaság lehetetlen

kompánia. Az van elterjedve, hogy Horthy erről a kísérletről így nyilatkozott: „Legkínosabb napja volt életemnek, amelyen választanom kellett a király és a nemzet közt; ez utóbbit választottam.” Ha ezt talán nem is mondta, de megtette, amit neki újabb nagy érdemül kell betudni. A mágnási és legitimista körökön kívül álló nagyközönség ellenben határozottan elítéli azokat, akik a nemzetet ebbe a kínos helyzetbe juttatták. Ők váltig hirdetik, hogy a királykérdést ki kell kapcsolni és mégis mindent elkövetnek, hogy az nyomorúságaink mellett elsősorban napirenden maradjon és folyton nyugtalanítsa, sőt veszélyeztesse az országot. Köztudomásra jutott a nagyköveteknek Cannes-ban hozott az a határozata, mely kimondja, hogy a magyar kormány, – úgy látszik – elfeledte az 1920 februárius 4-i jegyzéket. Ebben értésére adták, hogy az ántánt államai a Habsburgok visszatérését nem engedik meg, azt nem fogják tűrni. Szükség esetén megtorlással is fognak élni. Ezt a határozatot közlik a magyar kormány békedelegációjával s az utódállamok kormányaival, köztük Galícia miatt Lengyelországéval is. Tudta itt mindenki, hogy ez az ántánt álláspontja, akkor hát miért kellett folyton legitimista jogi elméleteket hangoztatni, azokat zászlóra írva agitálni és lépéseket tenni, melyek a magyar intéző köröket helytelen törekvések gyánújába hozták.

Sokáig világszerte foglalkoztak még ezzel a puccsal. Az összes külföldi hírlapok tele voltak vele. Képtelenségét mindenütt hangoztatták, de ez a zsvaj az illetőket – mint tudjuk – mégsem ébresztette fel csalóka álmaikból. A New-York Universal Service egy berlini munkatársa előtt Horthy Miklós kormányzó a következő nyilatkozatot tette: „Lehet, hogy a király csakugyan honvégyat érzett, amit azok, akik e játékot űzték, tudtak és elhittették vele, hogy népe tárt karokkal fogja fogadni. Nekem jutott a feladat megmagyarázni a királynak, hogy a tényleges helyzet alaposan különbözik attól, melyet eléje varázsoltak. Megérkezése Magyarországot és a kormányt nagyon kellemetlen helyzetbe juttatta különösen szomszédaival szemben. Rá kellett beszélni, hogy tüstént hagyja el az országot. Nem volt könnyű feladat. Meg kellett azonban tenni.” IV. Károly már e kísérlet alkalmával szerzett erős hörghurutot, melynek ismétlődése azután halálos lett reá nézve.

Gróf Sforza olasz külügyminiszter nagyon elítélően nyilatkozott erről az ügyről. A nagy- és kis ántánt e részben teljesen egyet értenek. A restaurációba Olaszország és az utódállamok soha sem fognak beleegyezni. De azt nem is óhajtja a magyar nemzet, mellyel a tőlük szenvedett közös elnyomás és bántalmazás emlékei kötik össze az olasz nemzetet. Olaszország régi kultúrája mellett a legyőzött ellenségek, tehát IV. Károly iránt is tisztelettel

viseltetik, még annak az embernek (Sixtusnak) a sógora iránt is, aki Itáliát nem nyílt támadással, de nyomorult módon, orozva akarta meggyilkolni. Tudják meg az országok, melyek velünk szenvedtek a Habsburgoktól, hogy reméljük, utoljára van szó róla az olasz parlamentben. Ausztriában is nagy riadalom keletkezett, a szocialisták még el is akarták fogatni, ha osztrák területre lép. Sokkal cudarabb volt a kisantant viselkedése. Ezt beszédében április 6-án Gratz Gusztáv, akkori külügyminiszterünk leplezte le. Benes cseh külügyér már hónapokkal előbb bejelentette, hogy a Habsburg-dinasztia visszatérte casus bellit jelentene. Ezt félhivatalosan Jugoszlávia is megtette enyhébb formában. A cseh megbízott március 30-án a király rögtöni eltávolítását követelte, mert ellenkező esetben kormánya a többiekkel egyetértve, kényszereszközöket is alkalmazna. Ezt Gratz szerint közölték a királlyal, aki azután egy pillanatra sem akarta kockára tenni a nemzet életérdekét.

A nemzetgyűlésen ez állítás valóságát nem mindenki hitte el és a közbeszólásokban kiütköztek az ellentétek. Gratz a békekötésben nem gyökeredző lépésnek teljes jogtalanságát, mint a történelemben példátlan dolgot, helyesen bélyegezte meg. Beszéde második fele azonban nem váltott ki oly egyhangú helyeslést, mint az első. Abban ő büszkén vallotta magát legitimistának, miközben nemcsak szubjektív volt, hanem elégikus hangot is használt. Éktelen jeleneteket idézett fel ezáltal, melyek alatt beszámíthatlan közbeszólások hangzottak el. Jobb lett volna, ha elmaradnak. Ehhez járult IV. Károlynak egy április 2-áról keltezett kiáltványa, melyben hangoztatja, „hogy az események megszüntették az 1867. évi XII. t.-c. és a pragmatica sanctionak az elválaszthatatlanságra vonatkozó részét. Magyarország teljesen független lett, új alapot nyert. Fáj a szíve, hogy a nemzet fejlődéséből ki van zárva. Nem hiszi, hogy az ő becsületes törekvéseit a külföldi államok állandóan akadályozni akarnák. Bízik az isteni gondviselésben, hogy még visszatérhet. Addig támogassák a kormányzót, a nemzetgyűlés bizalmának letéteményesét. Bízik benne, hogy az alkotmányos követelményeknek megfelelően fogja a nemzet érdekeit ápolni, azok pedig a király és nemzet harmonikus együttműködését kívánják”. Ezt a kiáltványt Teleki Pál gróf tette közzé, miáltal szint vallott. Sem ő, sem Gratz nem maradhattak helyükön. Az előbbi önként visszavonult, az utóbbi távozását pedig nagyban sietteté az, hogy a manifesztum éppenséggel nem tett jó benyomást. Ki is tört a kormányválság, melynek folyama alatt mértékadó és beavatott emberekkel többször volt alkalmam bizalmasan is beszélgetni.

Egy korábbi megállapodáshoz képest, április 12-én voltam (az OMGE állattenyésztésére után, ahol Telekivel, Bethlennel és

Hegyeshalmyval is találkoztam) Rubinek Gyulánál, aki a szociálpolitikai törvényhozás elveiről óhajtott velem értekezni. Ekkor esett szó a királykérdésről is. Tökéletesen egyetértett velem. Mondta, hogy a Teleki-kormányt Bethlen István grófé fogja felváltani. Közölte velem a törvényhatósági és főrendiházi reformra vonatkozó alapelveit is.

Április 19-én a kormány változás csakugyan köztudomásúvá lett. A fontos politikai és társadalmi események erre gyors egymásutánban következtek. Megalakult a földreformot főleg intézni hivatott Országos Birtokrendező Bíróság, Tóth Jánossal, mint elnökkel, az élen. Az erdélyi róm. kat. püspök után, a nagyváradi róm. katolikus s az erdélyi református és unitárius püspökök is, hogy híveik létérdekeit megóvhassák, leteszik az oláh húségesküt. Nagy áldozat volt tőlük, melyet, ha nem is szívesen, de meg kellett tenniük. A sajtó az ántánt rémítő kegyetlenkedéseit jelzi Németországgal szemben, ami minket is közelről érdekelhet. Világraszóló bűnöket követnek el a civilizáció ellen és megtorlásaik logikája őket is felboríthatja. Bolsevizmust terjesztenek, mely Angliában angol módon fog megnyilatkozni s a franciákat végkép megnyomoríthatja.

Bethlen István gróf, az új miniszterelnök bemutatkozása alkalmával a nemzetgyűlésen egészen kedvem szerint beszélt, csak a gazdasági ágak javára teendők jelzésénél volt kissé egyoldalúan agrárius, ami méltán reklamációkra adott alkalmat. Az osztóigazság szem előtt tartása különösen fontos napjainkban, midőn a szociális felfordulás veszélye még mindig fennáll. Berzeviczy Albert most jött meg Rómából, ahol Mátyás király kulturális törekvéseiről és az olasz kultúrával való érintkezéseiről tartott érdekes felolvasást. Mondja, hogy ott mily élénkség uralkodik és hogy a fascisták (az olasz ébredők) és a kormány legyűrik a szocialistákat, akik a mostani választáson visszaszorulnak. Április 21-én ezt írom naplómba: „Andrássy beszélt öfelségéről, IV. Károlyról, akinek felelősségérzetét magasztalta. Az angol alsóházban a trianoni szerződést második felolvasás után elfogadták. Ott is hallatlan valótlanosságokat mondott a kormány képviselője. Nem ők szakították el nemzetiségi vidékünket (persze 3½ millió magyarral együtt), hanem ezek már régen óhajtották ezt. Balfour azonban fájjalja, hogy azok a népek, melyek a magyarok zsarnoksága alatt szenvedtek, most maguk zsarnokoskodnak a kisebbségeken. Egyébiránt Magyarország fényes jövőnek megy elébe. Jól írta egyik nagy hírlapunk, hogy ez az okmány nem szerződés, mert hiányzanak belőle a szerződő felek, de nem is ítélet, mert az ilyen előtt megengedik a védekezést. Az ántánt hatalmai egyszerűen az erőszak diktátumát engedték meg maguknak, amely örök gyalázatuk lesz. Az angol alsóházban a térképek özönét osztották ki. Azokból elrémülve

látták a képviselők, hogy mennyi magyart szakítottak el az elrabolt országrészekkel együtt. Nem lehet az ily eljárást eléggé megbélyegezni.

A francia szenátus új előadójának ugyanebben a tárgyban meglehetősen ellenséges utasítást adott. Meglátszik rajta a kisantant fenekedése ellenünk. Ezek minket épp úgy, mint a franciák a németeket, mert félnek tőlünk, most mikor jó, talán soha többé vissza nem térő alkalom kínálkozik, teljesen tönkre akarnak tenni. Szomorú eltévedései ezek a politikának. Különben nemcsak a kül-, hanem a belügyek terén is előfordulnak ilyenek. A megindult és roppant méreteket öltött Tisza-bűnperben, – amint mindinkább kiviláglott, Friedrich Istvánt pártpolitikai okokból befolyásolt tanukkal akarták lehetetlenné tenni. Nálunk, miután magasabb kultúránkra hivatkozunk, ilyesminek nem volna szabad megtörténnie. A durvaságokat is kerülni kellene, különösen a felsőbb köröknek.

Ne utánozzuk a közel keletet, melyet Maniu Gyulának, az erdélyi oláh politikusok vezérének egy mostanság napvilágot látott kijelentése eléggé jellemez. Eszerint Románia Maréban (Nagyoláhországban) olyan ügyek történnek, minőkhöz hasonlók a legezülöttebb államokban is alig fordultak elő. A közigazgatás ott nem működik, a közlekedés a tönk szélére jutott. Csak Ó-Romániával gondolnak, holott Erdély és Bukovina sokkal magasabb szintajon áll. Nekik követelniük kell, hogy Erdély az erdélyieké legyen. Az ó-oláh hivatalnokok távolíttassanak el, mert ezek terjesztik a korrupciót. Helyükbe hozassanak vissza a becsületes magyar és szász tisztviselők, akiket csak azért úztek el, mivel első felszólításra nem tették le a hűségesküt. A magyar összeesküvések hírért csak azért terjesztik, hogy a nagyobb bajokról eltereljék a figyelmet. Szén és petróleum Erdély számára nincs, csak Romániának. Ily körülmények közt sok oláh is van, aki a régi magyar uralmat visszakívánja. Nagyoláhország belszerkezetének lazasága törvényhozásának összeállításában és viselkedésében is megnyilatkozik. Popovics brassói képviselő a minap beszédét azzal a bókkal fejezte be, hogy az alsókamara többsége „Canaille”. Erre a folyosón jól elpáholták. A kamarában Dobrescu képviselő éles bírálat alá vonta azt a korrupciót, mely minden rendes életet lehetetlenné tesz és dicsérte ezzel szemben a magyar közigazgatást, amin, mint hazafiatlan nyilatkozaton, megbotránkoztak. De a sajtó is nyilatkozott e tárgyról. A Gazetta Transilvaneii megállapítja, hogy a köztulajdon elfecsérelése, a szegénység, nyomor és elégedetlenség uralkodik az egész országban. Az Averescu-kormány olyan tisztviselőket alkalmazott, hogy minden bizalom megszűnt a közhivatalok iránt. Az Izbanda április 15. száma pedig így ír: „Minden nap tetten érnek egy-egy parlamenti tagot, aki kijárásokat végez

a közhivataloknál. Ez a visszaélés régi, de sohasem öltött oly arányokat, mint az utóbbi időben. A parlamenti tagság jövedelmező keresetté vált. Legyőz minden ellenállást, megnyit minden ajtót s túlteszti magát minden erkölcsi követelményen. De a parlamenten kívül is óriási a korrupció. A hivatalok ügynökségeket tartanak. A törvényes lopások korszakát éljük. A mulatozásoknak vége nincs. A férfiak egyetlen ideálja a pénzszerzés mindenféle eszközzel. A nők egyetlen ambíciója, hogy bőségben, luxusban a szerelem hivatottainak rendetlen életét éljék. A férfiak kokottokkal ülnek és táncolnak, az asszonyokat pedig elegáns alkalmi magyarok szorítják karjaikba”. Ez szó szerinti fordítás.

Az elszakított területen élő magyarsággal minden kigondolható módon, durván, esztelenül kegyetlenkednek. Erről saját közelebbi tapasztalataim alapján lesz még módom megemlékezni. Most csak a zágoni bíróválasztás esetét hozom fel. E községben 3208 magyar és 920 oláh lakik. Természetesen magyar bírót választottak, de az oláh felettes hatóság a választást nem erősíté meg. Az újabb választáskor már csak oláhokat jelöltek. Erre a magyarok tartózkodtak a választástól és negyven szavazattal oláh lett a bíró. Környékünkön a botozás napirenden van. De ennél még rosszabbak is történnek folyton.

Ezzel szemben nem volt érdektelen az angol és francia parlamentek vitája a trianoni szerződés ratifikációjáról. Azokról én igen bő feljegyzéseket készítettem, melyekből csak a legjellemzőbbeket közlöm itt. Az alsóházban Kenworthy és Wedgewood ezredesek népszavazást sürgettek. Kimutatták az ellenkező eljárás igazságtalan voltát. Jól mondták, hogy a kisebbségek védelmének divatos hangoztatása a kegyetlenségekkel szemben nem ér semmit. Asquith még mindig a mi vétkességünket hangoztatta, de sajnálta az utódállamok zsarnokoskodását s azt, hogy a monarchia gazdasági egységét szétrombolták (mintha az a politikában egység nélkül fenntartható lett volna). Balfour szerint, ha csakugyan fizetés-képtelenek vagyunk, kártérítést, vagy mint ők nevezik, jóvátételt (hadisarc) tőlünk nem fognak követelni. Érdekes volt Harmsworth angol külügyi államtitkárnak az a kijelentése, hogy a magyar nemzet igen kritikus körülmények közt bámulatos szilárdságról tett tanúságot. Nem kétli, hogy a környező nemzetek is osztani fogják azt a bámulatot, mely Angliában keletkezett azzal kapcsolatban. Hoare arra utalt, hogy az angolok és a magyarok ezelőtt jó barátok voltak, mert azok emezekben az erőt és akaratszilárdságot tisztelték! Hanem tirannizálták az alattuk lévő népeket és onnan pattant ki a világháború első szikrája. De ők, akik e szerződést hajlandók megszavazni, szerencsétlenek lennének, ha az oláhok két év előtti kegyetlenkedéseiket a jövőben is tovább folytatnák. Elliot kapitány remek beszédet mondott mellettünk. Legjobb

szónokaink sem szólhattak volna igazabban és melegebben. Mondhatom, megint kibékített ő és több elvtársa az angol fajjal, melyben mégis találkoznak igazságszerető emberek, amit nem minden nagy nemzetről (pedig erre éppen nagyságuk kötelezné őket) lehet elmondani. Sötét színekkel festé azt a hallatlan igazságtalanságot, melyet rajtunk elkövettek. Századokig védtük a nyugati kultúrát, eközben megrokkantunk és mai néprajzi állapotunknak is ez az oka. Ide menekültek a máshonnan elüldözött balkániak és most nekik adományozza a hálás nyugat területünk kétharmadát és leigáztatja velük annyit küzdött és szenvedett nemzetünk csaknem négy millió lelkét. Ilyet az új kor még csak egyszer, Lengyelország hármas felosztásánál tapasztalhatott. Azt most nagykegyesen helyreállítják, minket pedig talán századokra megnyomorítanak. Elliot kapitány ennek a szörnyűségnek: jellemzésére megtalálta a megfelelő hangot. Ez csak igazságszerető embernek sikerülhetett így. A tényeket, melyek a trianoni békeszerződésben le vannak fektetve, az igazság ellen meredő hegyekhez hasonlítja. A háború utáni hangulatban annak szerzői, bizonyos ügynevezett szakértők, hegyláncokat vélték eltolhatni és képeseknek hitték magukat, hogy a folyók lefolyásának irányát megváltoztassák. De ez nem megy. Ijedelemmel és belső reszketéssel tölti el az a gondolat, hogy valaha talán az ő hazája felett is oly tribunal ítéelkezhetik, mint amilyen most döntött Magyarország sorsa felett. De meg van róla győződve, hogy az, ami az igazság ellen történik, nem döntés. Ez a szerződés az utolsó koporsószege annak az önrendelkezési jognak, amely a népeket megnyomorította Európában, ahol annak lehellelte végigsepert. Elmondta azt is részletesen, hogyan jöttek ide 1389-ben a rigómezei vereség következtében a szerbek, jajveszékelve kérvén, hogy „adatok bebocsáttatást, mert különben elveszünk”. Itt sokáig békében éltek, sőt boldogultak. Ezért most mi az elismerés és mi a hála? Az, hogy mint kisebbség jóltevőik országát veszik el! Ott azon a területen 751.000 magyar, 634.000 a magyarokkal tartó német és csak 420.000 rác van. Igaz, hogy ezek magyar adatok, de amelyek a valóságnak megfelelnek! De az bizonyos, hogy ők ott nagy kisebbségben vannak. A ruthének Csehországhoz való tartozásának lehetetlen voltát is kellően jellemzi. Itt is hegyek merednek a megoldás elé, melyek akkor is fognak állani, mikor régen elfeledték már a versaillesi szerződést, sőt a világháborút is. Az, aki az igazság és a geográfia ellen vét, csak bajt és zavarokat idéz elő. Ezen szerződés által kihívjuk magunk ellen a természetet és az meg fogja bosszulni magát velünk szemben minden parlamenti akta ellenére, melyet elhatároztunk. Másfél évvel azelőtt Budapesten volt és megrendítő szavakkal festi azokat az érzelmeket, melyeket a békefeltételek ott keltettek. A gyász nemcsak a házakon, hanem a szívekben is mélységes volt. Meg-

hatotta ez és az okos méltóságteljes viselkedés, melyet a magyar miniszterelnök és a közönség tanúsított. A magyar nemzet harcias természetű s hozzá van szokva, hogy uralkodjék és kormányozzon. A keresztény vallás ezt az eredetileg vad, pusztai népséget civilizálta s a törökök és más pogányok ellen, melyek Ázsia síkjairól özönlöttek Európa felé, a maga védbástyájává tette. Ez a nemzet hadakozás közben született és nevelkedett. Képtelenség elgondolni, hogy vele szemben azok az úgynevezett elnyomott fajok, melyek eddig hadvezéreiket és szervezőiket látták és tisztelték bennük, meg tudjanak állani velük szemben, ha egyszer, ami pedig be fog következni, helyre jön és talpra fog állani. Amint látja, a trianoni szerződés azt a kötelezettséget rója Angliára, hogy Jugoszlávia, Csehszlovákia és Románia területét garantálja, ha ezt fogják majd tőle követelni. Reméli, hogy az igazságtalanságoknak a kísérő levélben megígért kijavítását a határkiigazításoknál nem fogják szűkkeblűen magyarázni. A magyarok magukhoz fognak térni és ezer éves hazájukat újra felfogják állítani oly egységesen és oszthatatlanul, mint ahogy azt a természeti erők megalkották, s amelyet nem lehet megváltoztatni ezen háznak semmiféle határozata által.

Lord Robert Cecil hasonló jóakarattal fejtette ki azt a képtelenséget, melyet Magyarországra nézve a rárótt meghatározhatatlan jóvátételi kötelezettség jelent. Mellettünk okosan és igazságosan érveltek a már említetteken kívül az angol alsóházban Lerbert A. és Spoor.

Mintegy válasz volt ezekre gróf Bethlen István miniszterelnöknek az East Europa című távirati ügynökség embere előtt tett az a nyilatkozata, hogy Magyarország minden meg gondolatlan lépéstől tartózkodni fog és viseli az igazságtalan békeszerződés minden káros következményeit. Azok dacára reméli, hogy saját munkájával képes lesz újjászületését elősegíteni, mert a kultúra, rend és haladás eleme akar lenni Európa keletének szélén. Az osztrák-magyar monarchia helyreállításának gondolatát is elutasítja magától; önálló, saját nemzeti életet kíván élni s ösztönyszerűen is annak biztosítására törekszik. A közönség részéről ekkor csak egy diszsonáns hang volt hallható, a szociáldemokratáké, akik a Tattersalban a maguk hitelvei mellett tüntettek s éltették a kommunistákkal összeállott Bokányit is.

Nemsokára az angol lordok házában is tárgyalták a trianoni szerződést és nagyon szükséges volt, hogy itt is pártunkat fogják. Hiszen Harmsworth államtitkár oly adatokat és állításokat kockáztatott meg, melyeket ellentmondás nélkül elfogadni nem lehetett. Azt állította, hogy az eddig Magyarországhoz tartozott, de attól most Romániához csatolt területen 2-8 millió oláhval szemben 1-6 millió magyar és 0.5 millió német van és hogy

a németek maguk is óhajtották ezt az átcsatolást. Ez határozott ellentétben van a valósággal, mert az erdélyi szászok egy kis töredékének kivételével, a németek mindig ragaszkodtak eddigi hazájukhoz. Utólag a szászok is csakhamar kiábrándultak. A ruthénekről is azt állította, hogy el akartak szakadni, ami szintén nem igaz. Még e vita folyamán kimutatták neki, hogy lett volna mód a félmillió székelyt ezeréves hazájukkal kapcsolatban tartani egy Kolozsvárról kiinduló összefüggő magyar korridorral. Ráműtattak ott még Pozsonynak, Érsekújvárnak, az egész Csallóköznek és Kassával a felsőmagyarországi részek elszakításának néprajzi szempontból való helytelenségére. Arról azonban senki sem emlékezett meg, hogy Araddal együtt fél Arad vármegyében az oláhság a kisebbséget képezi. Kenworthy alezredes is fel-említette azokat a kegyetlenkedéseket, melyeket az oláhok megengedtek maguknak.

Május 5-én minderre és lord Curson előadó vádjaira mégjobban megfeleltek lord Newton, lord Bryce és lord Phillimore, akiknek beszédeit a magyar nemzetgyűlés kiváló szónokai ismertették és azokért a magyar nemzet hálijának adtak kifejezést. Báró Wlassics Gyula több alapos hírlapi cikkben méltatta azok tartalmát, különösen azt, mely a kisebbségek védelmére vonatkozott. Ezenkívül Vályi Bódog a Revue Politique Internationale-ban a vitáról igen beható tanulmányt írt. Ebben rámutat Magyarország jelentőségére a múltban és hivatásáról a jövőben. Jövő hivatására vonatkozólag lord Newton egy Yol-land Artúrhoz írt levelében azt mondja, hogy a magyarságnak a jövőben Európa keletén vezető szerep fog jutni. De igaza van Vályinak abban, hogy ezt a szerepet épügy elő kell készíteni, mint ahogy a cseh állameszme fontosságát évtizedeken át kiemelték az angol és francia egyetemeken, mielőtt Masaryk tanár és Benes politikája érvényesülhetett. Jól mondták nálunk is, hogy egy hamis állítást sem szabad megcáfolatlanul hagyni. Azzal a gyakran hangoztatott váddal szemben, hogy a világháború kitöréséért mi is bűnösök vagyunk, nem szabad elhallgatni, hogy az érdekelt összes államok közt Magyarország bírt legkevésbé az elhatározás szabadságával. Egyetlen illetékes képviselője, gróf Tisza István a döntésnél az ellen nyilatkozott.

Általában nekünk a külpolitikával hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben kell foglalkoznunk, mint eddig. Meg kell szerezni az ahhoz szükséges arravalóságot és készütséget. Mindenütt jelen kell lennünk és pedig imponálóan, ahol érdekeinkről lehet szó. És ez nemcsak a kormányzókra, hanem a társadalomra is vonatkozik. Ereszben nem tanulhatunk és nem dolgozhatunk eleget. Hiszen a francia törvényhozásban s különösen a szenátusban

elmondott beszédek és az ott előterjesztett jelentések, enyhén szólva, mélységes tájékozatlanságról és a jóakarat teljes hiányáról tanúskodtak. Azokat épp oly figyelemmel kísértem, mint az angol parlamenti tárgyalásokat, de nem épültem és nem sok reményt merithettem belőlük. Egyes hírlapi közlemények megjelentek ugyan védelmünkre, de azoknak nem lehetett nagy jelentőséget tulajdonítani, mert nem mértékadó tényezőktől származtak és az elfogult, idegengyűlöletében fanatikus francia közönségre számbavehető kedvező benyomást nem tehetek. Általában ne ringassuk magunkat abban az optimisztikus tévhitben, hogy rajtunk, még kedvező fordulatok beállta esetén is, más segíthetne, mint a mi valódi életrealitásunk és minden irányban határtalan odaadásunk megnyomorított hazánk jövője iránt. Ez emeljen, erősítsen és mindenekfelett erkölcsösítsen bennünket. Ha valaha, most áll, hogy helyzetünk oly nehéz, hogy nekünk az erény és okosság legfelsőbb fokára kell feljutnunk és ott teljesíteni csaknem emberfeletti és bizony ma reményteleneknek látszó feladatainkat. De sub pondere ereseit palma. Ezek a nagy feladatok tehetik ismét nagygyá e nézetet.

Naplóim telve vannak a helyzetre, a körülöttem történetekre és az én munkásságomra vonatkozó részletekkel, de azoknak csak érintése is sok helyet venne itt igénybe. Mégis jónak látok egyet-mást közölni azokból. Május 8-án írom: „Nevezetes nap. Ma volt az Akadémia ünnepies közülése. Az érdekes napirend óriási és igen szép közönséget gyűjtött egybe. Berzeviczy Albert elnök remekül foglalta össze a közművelődésünk terén szenvedett leírhatatlan sérelmeket és az ellene elkövetett minősíthetetlen atrocitásokat. Kell, hogy azok hallatára minden művelt embernek a hajaszála égnek álljon s minden magyarnak keze ökölbe szoruljon. Utána Balogh Jenő lelkesen és méltóan adta elő szabad beszédben főtőkári jelentését, ami mindenkinek jólesett. Ő is hangoztatta a fentebb jelzett bántalmakat, de azt is, hogy azokat nem fogjuk jogorvoslatok keresése és alkalmazása nélkül eltűrni. Azután József királyi herceg, mint tiszteleti tag olvasott fel hadinaplóiból egy tanulmány-számba mehető értekezést a magyar vitézségről. Abban oly szemléltetően tártá elénk különösen a Doberdónál lefolyt eseményeket, hogy azok borzalmaít szinte átértük. Eközben a magyar katonák hősiességét megkapóan adta elő. Hazafiúi érzését oly szavakba öntötte, melyek a legtöbb jelenvoltnak szemébe könnyeket csaltak. Irályát kifejezésbeli gazdagság, szépség és szabatosság jellemezték. Oly magas irodalmi szintájon mozgott, hogy az Akadémia másodelnökét, Herczeg Ferencet is meglepte. Bár az egész magyar nemzet hallotta volna!”

E hó 12-én résztvettem a földmívelésügyi minisztériumban egy szakértekezleten. Nagyatádi Szabó István miniszter elnökölt.

Célja volt annak megállapítása, hogy a mezőgazdasági munkás-törvényhozás terén mi a teendő és mily sorrendben. Sok mindentről volt szó, de magával a kérdés gyakorlati megoldásával csak én kezdtem foglalkozni. Pozitíve felsoroltam a feladatokat és azok kívánatos szellemét is jeleztem. Erélyesebb és az osztói gazdaságnak megfelelőbb, jól átgondolt kormányi és törvényhozási programot szakszerű, lehetőleg gyors megvalósítását sürgettem. De azt mondtam, hogy a meddő munka elkerülése végett a létező kereteket nem kell megbolygatni. Figyelmeztettem arra, hogy mielőtt a kormány tüzetes munkához fogna, jöjjön tisztába azzal, hogy mit akar és milyen keretben kíván szociálpolitikát folytatni. Utaltam e részben a kereskedelemügyi minisztériumban szerzett tapasztalataimra. Bernát István és Rubinek Gyula elfogadandóknak jelezték az általam javasoltakat, melyekhez maga a miniszter is hozzájárult. Addig azonban, míg e sorokat írom, sajnálatomra nagyon lassan haladó gyér előkészületnél egyéb ez irányban nem történt.

A következő napon a határkiigazítás ügyében jártam gróf Bánffy Miklós külügyminiszternél? aki jelezte nekem, hogy gróf Csáky Imre újból elfogadta a határkiigazítási ügyek vezetését. Vele arról előbb a saját lakásán, majd a belügyminiszter által későbbre összehívott megyei megbízotti értekezleten érintkeztem. Különbösen ugyané napon, május 13-án, két fontos eszmecserém volt. Ekkor délután látogatott meg lakásomon gróf Károlyi Gyula és Vásárhelyi Dezső s teljes két óra hosszat beszéltek meg nemcsak a mi aradmegyei ügyeinket, hanem az országos függő kérdéseket is, s a mi teendőinket azokkal szemben.

Még aznap délelőtt egészen véletlenül találkoztam, fájdalom utoljára, a budai várban Wekerle Sándorral, aki tőlem először a kivándorlási dolgokról kérdezősködött, majd felelt hozzáintézett kérdéseimre. E kérdések az ő 1918. évi kormányzatának utolsó mozzanataira vonatkoztak, ő Apponyit ajánlotta utódának, de Andrássy azt mondta a királynak, hogy jobb lesz Károlyi Mihály, mivel az ország nagy részében hívei nagy többségben vannak. Mikor Wekerle a királlyal beszélt, ez azt felelte neki, hogy Apponyi már nagyon öreg és beteges. A királyról lévén szó, Fischer Colbrie kassai püspök véleményét idézte róla, aki annak idején neki, mint még csak főhercegnek nevelője volt. Aszerint IV. Károly nem volt normális ember. Feltűnően kevés érzéket tapasztalt nála a valóság iránt. Wekerle ezt megerősítette és a maga részéről is tudott erre bizonyító példákat felhozni. József királyi hercegről úgy nyilatkozott, hogy ez egészen más ember. Roppant nehéz volt az ő helyzete mindig. Különösen az oly királlyal való összeköttetésben, aki hirtelen természetű volt, folyton kapkodott és aki sokáig Ferenc Ferdinánd embereinek,

névszerint gróf Czernin Ottokárnak a befolyása alatt volt. Ez utóbbi a külföldi tudósításokban olvashatókon kívül saját könyvével is bizonyítja, hogy mily ellensége volt a magyarságnak. A csehek mesterkedéseit is indirekte elősegítette. Általában nem mulasztottam el egy alkalmat sem, hogy lehetőleg hiteles forrásokból kellő tudomást szerezzek az életünkbe vágó eseményekről.

Gróf Károlyi Gyulától május hó 16-án nagy érdeklődéssel hallgattam meg az elszakított, részeken szerzett élményeinek elmesélését. Szerinte az ántánt azért nem lehet irántunk a határkiigazításoknál bőkezű, mivel ő is le van kötve szövetségeseinek szerződéseivel. Ezt különben Guerrier, a francia szenátus előadója is megmondta. De nem is hederítenének az ántánt elhatározásaira és maga az ántánt sem volna hajlandó velük szemben erőszakot alkalmazni. Végül elmondta arad-szegedi miniszterelnökségének egész történetét is dióhéjban. Az legnagyobbbrészt megegyezik azzal, amit róla emlékirataimban már eddig is közöltem.

Május 23-án résztvettem, éspedig mint egyik alapítója, a „Falu”-szövetség alakuló gyűlésén, ahol a kormányzó, József királyi herceg és a kormány tagjai is megjelentek. Szép ünnepség volt s a nép széles rétegeivel való foglalkozás fontosságára vonatkozó eszmék jól hatottak reám, aki a falu gondozása érdekében könyvet is írtam és ilyen irányban működtem is. Rubinek Gyula jól adta elő a teendőket. Csak megfelelő tettek is kövessék szavait! Ez időben terjedt el a hír, hogy a kismembek nagy fogyasztási szövöttek a „Hangya”, az árhanyatlások miatt nagy anyagi zavarba jutott. A kormány azonban segítségére sietett. A veszélyt kikerülte ugyan, de jó lenne, ha az ilyen altruisztikus vállalat jó hírneve kiméltetnék. A társadalom eléggé támogatta. Magam is 70 ezer koronás részjegyet írtam alá. Ami persze később értékét veszítette.

Ez időben halt meg életemet több ízben megmentő orvosom és barátom, a derék Hochhalt Károly dr. Ez, valamint később báró Tallián Bélának és Pulszky Polixénának elhunytja, akik a nagy lelki depresszió áldozatai voltak, mélyen meghatott. A mostani idők rettenetesen pusztítják a magyar értelmiséget. Csaknem minden héten elmegy közülünk egy-egy, néha több hasznos munkatérnök, akik még sok szolgálatot tehettek volna ennek az igazán tönkrejuttatott nemzetnek. Lehet, hogy az év elején elhalt Láczy Leóra is elsősorban a bolsevisták fogháza volt végzetes. Az ő emlékét a maguk körében kegyelettel megtisztelték az emberek.

A legnagyobb megtiszteltetés május 28-án és 29-én Apponyi Albert gróf személyében egy élő ért, úgy, mint itt még senki mást. Most, mikor erről megemlékezem, különös és nehezen kifejezhető érzelmek ébrednek bennem. Végiggondolva az ünnepség szingazdag és pompás részleteit s annak páratlanul szép egészét újból magam elé idézve, megállapíthatom, hogy az ünnepség és az ováció, mely

országszerte emelkedett hangulatot keltett, gyönyörű volt. A nagyközönség szomorú nyomottságában megragadta az érzelmi egység kialakulásának ezt a kedvező alkalmát. Ilyen sem sok van, érhető tehát, ha azt a mindig ünnepelni és díszl kifejezni hajlandó magyarság megragadta. Május 27-én a nemzetgyűlés hajtotta meg – ellenmondás nélkül – a maga és így a nemzet zászlaját Apponyi előtt, akinek rövid remek szónoklata, melyben a szokatlan, sőt páratlan kitüntetést megköszönte, méltó volt ez alkalomhoz. Másnap, május 28-án a kormányzó gépkocsin ment az ünnepelt Verbőczy-utcai (17. számú) lakására, ahol őt életpályájának 75. és közéleti tevékenységének 50. évfordulója alkalmával egypár méltó szóval köszöntötte s az egész országban iránta mindenütt nyilvánuló szeretetnek és tiszteletnek kifejezést adott. A Szent István bazilikában hálaadó isteni tisztelet volt, amelyen az állam, a katolikus egyház s a társadalom minden rétege képviselve volt. Megható volt saját egyháza legkitűnőbb szónokának, Prohászkanak rövid beszéde. Apponyi megjelenése és távozása uralkodókat megillető katonai és egyházi pompával ment végbe. A bazilikából a főváros gyönyörű négyesfogatán a polgármester vitte a Vigadóba. Útján a közönség ezrei ujjongón köszöntötték. Az óriási terem zsúfolásig megtelt a minden réteg, osztály és hivatás képviselőiben megjelentek óriási tömegével. Az üdvözlőbeszédekben sok hazafiság és szellem nyilatkozott meg. Apponyi beszéde ismét remeke volt a szónoklatoknak. Sokkal több volt benne a szubjektivitás, mint az előző napiban, de az illett is ide. Nem csoda, ha egész hallgatósága annak befejeztével jó ideig megilletődve hallgatott és a hatás okozta orkán csak azután tört ki. Még ugyanaznap este fényes fogadtatás volt tiszteletére Bethlen István gróf miniszterelnöknél, ahol mindenki személyesen érintkezhetett vele. Bethlen beszéde méltóságteljes volt a törvényhozásban és viselkedése tapintatos a miniszterelnökség fogadótermében. Harmadnap, 29-én az ünnepelt a törvényhatóság küldöttségeit fogadta. Pest vármegye székházának udvarán, ahol én is megjelentem, aki egészségi okokból az ünnepeltetésben csak családom tagjai révén vehettem részt. Itt találkoztam és beszéltem is vele. Az egykorú lapok igen plasztikusan domborítják ki mindezt, sőt a külföldi sajtó jó része is tisztelettel vett tudomást nemzeti életünk e kimagasló mozzanatáról.

Megvallom, nekem már ekkor kételyeim voltak aziránt, hogy hasznos és okos dolog volt-e ez a maga nemében páratlan akció. Apponyinak egy nagy híve, Tóth János mondta nekem, mintegy dicsekedve, hogy azt ő kezdeményezte és rendezte egy másik elvbarátjával. Nélkülük, mint monda, elmaradt volna, de bevallotta, hogy vállalkozásuk nem ment nehezen. Nem egészen, egy év múlva a kormányzó egyik nagy fogadása alkalmával ugyanő bevallotta nekem, hogy gróf Apponyi Albert politikai szereplését

elítéli és örvend, hogy olyan bírói pozíciót foglal el, mely megtiltja neki, amit különben kötelességének tartana, hogy vele szembe szálljon. Mi történt itt, mi idézte elő ezt a rémítő változást? Megtudjuk a második királypuccs méltatásánál.

Ebben az országban 1919 augusztus hónapja óta a konszolidáció és jogrend helyreállítása érdekében sokkal több történt, mint amit remélni mertünk és megvalósíthatónak tartottunk. A teljes jogrend itt még azért nem valósítható meg, mert ilyen ma az egész világon hiányzik. A jogfolytonosság hiánytalan helyreállításának követelése is képtelenség. A külföld jóakarátára való hivatkozás és annak segítségével való hitegetés nagy naivitás.

1921 június 7-én utaztunk le az Alföldre. Sok előkészület, gond, munka és alakszerűség előzte meg azt. Miután egész késő ősziig nem akartam felutazni a fővárosba és lenn is sok fontos dolgom akadt, úgy kellett teendőimet rendezni, hogy feladataim intézése fenn ne szenvedjen csorbát, lenn pedig a megfelelő segéd-eszközök hiányában fenn ne akadjak. Különösen fontos volt útleveleinknek oláh vízummal való ellátása. E tekintetben a mi hatóságaink támogattak a nehézségek elhárításában, de volt alkalmam az elszakított részek magyarságának ezirányú kálváriájával személyesen is megismerkedni. A rokonság egy része meghívásunkra hozzánk készült jönni nyaralni. Leutazásunknál erre is figyelmet kellett fordítanunk. Mindez az utolsó néhány napot izgalmassá és fáradságossá tette. Utunk alatt sok nyomorúságot láttunk, de a haladás a tavalyihoz képest is észlelhető volt. Mindenekelőtt a múlt évben az oláhok karmaiból kiszabadult saját állomásunkra érkezhetünk meg. Házunkban tájéka a nagy javítások után tetszetősebb volt. A majorunkban elhelyezett csendőrség kitűnő szolgálatot teljesít és viselkedése kifogástalan. Kereki Mihály kiváló tiszt-helyettes, okos, gondolkozó, becsületes és váltig hú magyar, amilyen sok kellene. Tordaaranyosi születésű, öt évig volt orosz fogságban, Wladiwosztokon át szökött haza. Érdekes és megható a felfogása a kötelességekről. Jöttek azután embereim, főleg a bérlők, a maguk bajaival. Leírták a nyomást, melyben a borzalmasan közeli határon túl bőséges részük van. Mindenféle csapás éri őket. Mondták, hogy a hangulat még az idevaló oláhoknál is romlik a balkáni kormányzattal és közigazgatással szemben. Közülük egyesek ellen az a vád hallatszott, hogy Bukarestben jártak e területnek is Oláhországhoz való csatolása érdekében. Ez ellen igyekeztek tisztázni magukat. Lehet, hogy ludasok, de én simán bánok el velük. Ma itt még inkább, mint eddig, okos, tapintatos eljárás szükséges.

A határkérdés nagyon aktuális. A francia szenátusban éppen akkor tárgyalták a trianoni szerződés ratifikációjáról szóló előterjesztést. Előadója előbb Danielou volt, aki nálunk is járt tavaly és bizonyos jóakaratot mutatott irántunk. Hírlik, hogy talán éppen

ezért az ellenséges indulatú Guernierivel váltották fel. Ennek beszédéből kiderült, hogy a kísérőlevél és annak Apponyi által nyújtott magyarázata csalékony remények voltak. A francia miniszterelnök köszönetet szavazott Romániának, hogy még leveretése után is kitarzott az ántánt iránti hűségben s ezáltal nagy német hadierőket tartott lekötve, melyeket különben nyugaton használhattak volna fel. Az új magyar határokról elismeri, hogy azok többé-kevésbé önkényesek (arbitraire), de abszolút igazságot (!) nem lehet tenni. Egyedül az Európa keletén szükséges gazdasági egység megteremtése fogja megjavítani a határmegállapításnál elkövetett hibákat. Az osztrák-magyar monarchiának elszakított részei közt gazdasági egymásrautaltság van. Ha ezt megértik, boldogulni fognak. Lehet, hogy a határok menete bizonyos gazdasági érdeket sért. A lefolytatott vitából mindazáltal csak az lehetett a tanulság, hogy csupán minimális határjavításokra van kilátás és hogy a kisebbségek védelme érdekében Franciaország sohasem lesz hajlandó az úgynevezett utódállamok felségjogát érinteni. Magyarország ne áldozdék régi államiságának helyreállításáról. Elégedjék meg azzal, hogy homogénebb lakosságúvá lett. Legyen jó fiú és akkor Franciaország jóakarát elnyerheti. Volt ugyan felszólalás a mi érdekünkben is főleg a sajtóban, de az édeskeveset nyomott a latban. A kisantant szervezkedését és grasszállását amazok védelmére mindenesetre aktuálisabb és közvetlenebb tényezőknek tekinti a franciák nagy többsége.

Ily felvilágosítások által keltett hangulatban készültem át a határon, melyet még egy-két hétig szabad volt átlépnem. De mielőtt erre került volna a sor, előbb Arad vármegye új főispánjának, Salacz Gyulának ünnepies eleki beiktatásán volt egy kis funkcióm. Ott az utolsó órákban hozzám intézett kérelemre a csonkamegyei közönség nevében üdvözlőm kellett őt, akinek még szüleivel voltam barátságban és aki őt nevelkedni láttam a családban és a közszolgálatban. A sablonos ünnepség leírását itt mellőzöm. Csak azt említem meg, hogy más közigazgatási munkában és tanácskozásokban is részt vettem és abban állapodtunk meg, hogy ha Arad megyéből nagyobb területet nem sikerülne visszazerezniünk, akkor az eleki járás, bizonyos kikötések mellett Békés vármegyéhez csatoltassék. E kikötések oly természetűek, melyek a jövőre szólnak és mintegy e megyei csökevény újból való kiegészülésének előmozdítását célozzák.

Végre június 16-án délután sikerült a most már keresztülbocsátott magyar vonaton átkelnünk a határon. Az oláh kalauz, aki arra a 81. számú órháznál felszállott, durván és gögösen utasította vissza az utolsó magyar állomáson váltott jegyünket, mint érvénytelen, mert most már „Románországban vagyunk!” Egy erdélyi földbirtokossal és családjával utaztunk, akik veszendőben

lévő birtokukat siettek megmenteni. Egy volt műegyetemi hallgató, aki most az oláhoknál mint vízimérnök szolgál, de erősen magyar érzelmű, sok részletről világosított fel. A technikai késztetlenség és tudatlanság elképesztően nagy. Az ész mindenben a ravaszság és a gonosztevők vakmerősége pótolja. Kürtösön (Curtici) órákig sanyargattak bennünket az útlevél, a podgyász és pénztárcáink vizsgálatával. Idegen pénzt csak kis összegben engedtek bevinni. Voltakép ez azért van, hogy a vámhivatalnokok az átváltási árfolyamon nyerekedjenek. Már itt kezdődött a baksisgazdaság. Sötét vasúti kocsiban tettük meg az utat innen roppant drágán Aradig, szerencsére ugyanazzal az erdélyi magyar családdal. Ott a mérnök kocsit szerzett s azzal csaknem éjfélkor értünk egy rokonunkhoz, akit előre értesítettünk ugyan, de ő levelünket nem kapta meg. Így azután kénytelenek voltunk felverni az egész házat, ahol jó későn mindennel elláttak. Benyomásaink a lehető legkedvezőtlenebbek voltak. Este még a régi Aradot véltem látni; napfénynél azonban azt, amelyet 1918-ban, mint színmagyart hagytam el, oláhra átfestve találtam. A nagy erőfeszítések nyomán fejlődött magyar kultúra reánk nézve elveszett. Csaknem délig, az állami és a politikai rendőrségeknél kellett jelentkeznem. Ez felidézte, sőt megszegyeníté oroszországi úti emlékeimet. Némi üzleti, biztosítási és más elintézni valóm is volt. Azonközben nem mulasztottam el minden irányban informáltatni magamat, aminek az eredménye a folytonos hüledezés volt. Megbízható üzletemberek elmondták, hogy a visszaélések törvényes és törvénytelen rendszere, a rosszakarató és rablási vággyal telített elnyomás, sőt magyarságirtás, a becses nyugati összeköttetések elvesztése mennyire tönkre tették az üzleti életet. Az ipar és kereskedelem pang. A legnagyobb vállalatok kezdik beszüntetni üzemüket. Az oláhok mindenfelé állítólag jótékony célokra zsarolják a bankokat. Elhozták a bukaresti pénzintézetek fiókjait. Mindent racionalizálni akarnak. Mohón neki-láttak az átalakításhoz. Az utcák feliratai és a cégek címtáblái kizárólag oláhok. A hivatalos nyelv is az, kivéve, mint a város egyes közigazgatási ágait, amelyekben még nem tudtak szert tenni oláhuul beszélő tisztviselőkre. A Szabadság-tér Piazza Avram Jancu lett. Ott a remek vértanú-emlék, valamint a Kossuth-szobor be vannak deszkázva. A Széchenyi-utca neve Strada Hoara, a Szent László-utcáé Strada Kloska. Nincs magyar név, melyet meghagytak volna. A Batthyány-utca Strada Consistoriului lett, Andrassy neve helyett Mária királynéé, József főhercegé helyett Ferdinánd királyé, Forrayé helyett Metianué, Deáké helyett Bratianué stb. olvasható. A Magyar Közművelődés Palotája egyszerűen Palatul Cultural lett. Annak gyűjteményeit, könyv- és képtárát, valamint a Líceumot, a Kereskedelmi Akadémiát s általában minden középületet elfog-laltak s azokat a „román állam” tulajdonainak jelentették ki.

Keserves volt nékem minden részletről alaposan, autopszia útján értesülni. Mert három napig úgy végigjártam Aradot, mint azelőtt soha sem. Csupa szem és fül voltam, de magam csak a legbizalmasabb körben nyilatkoztam. Felhábortott, midőn hallottam, hogy a Varjassy Árpád által nagy és odaadó munka révén létesített úgynevezett Kultúrpalota előterét Xenopol-térnek készülnek elnevezni, mivel ennek az oláh litterátornak özvegye valamelyes oláh könyves némi képgyűjteményt küldött részére, azt követelve, hogy elhunyt férjének ott ércszobrot emeljenek. A kulturái haladás ilyen igazságtalan kicsúfolásának esetei mostanság sem itt, sem Magyarország más elszakított részeiben nem ritkák. Láttam a macskazenék is beillő oláh katonai mars hangjai mellett lépkedni a herestreui (Bukarest mellett fekszik) gazdasági tanintézet növendékeit villával, gereblyével és egy jászvárosi (jassy-i) felsőbbbányiskola tanulóit. Ez utóbbiaknak ott juniálist is rendeztek. Az Andrassy Károly és Neumann bárók által alapított szanatóriumok homlokzatának főrésztét a Principele Mircea neve foglalja el. A liceumban a magyar cserkészek egész berendezésére kezét tettek. Az oláh tanárok ott, ahol szakértelem kell, elmennek a kitűrt magyar tanárokhoz és tőlük kérnek útmutatást és segítséget, mert nagy részük a falusi felekezeti iskolamesterek sorából került ki. Az oláh ügyvédek főleg kijárások révén folytatott panamákból élnek és harácsolnak össze vagyonokat. A magyar ügyvédek képtelenek lévén az oláh beadványokat elkészíteni, a fordításokért ötödrendű oláh fordítóknak kénytelenek odaadni keresetük legnagyobb részét. A magyar közjegyzőt úgy távolították el, hogy anélkül, hogy értesítették volna, egy reggel betoppant hozzá oláh utódja. Oláh úgynevezett értelmiséget most többet látni Aradon, ahová őket tömegesen beköltöztették. Sok a katonatiszt, akik feszes tartással, kifestett arccal, vállfűzőben lépkednek a főúton. Büszkék „diadal” szerezte pozíciójukra. Az oláh hadseregben igazi fegyelem azonban nincs, csak oly durvaság, mint amilyen a béreseké az ökrökkel szemben. Sokszor a parancsolók ezzel sem boldogulnak. Az is megtörtént, hogy a közkatonák felpofozták a tiszteket. A hivatalokban gögös helykeséget tapasztaltam és olyan összevisszaságot, mint aminőket azelőtt az oláh községi jegyzők irodáiban láttam.

A társadalomban sokféle látványban volt részem. A még ott élni kénytelen magyarság szomorú, tartózkodó és teljes visszavonultságban él. A zsidóság egy része jól viseli magát. Sőt akadt köztük olyan is, aki a magyar hírlap céljaira erején túl is áldozott. Másik része várakozó álláspontra helyezkedett. Nagyon rossz néven veszik a fehér színű magyar irányzatot. Valaki elmondta nekem, hogy ez szerinte a magyarságnak csak ártalmára lehet, mivel a zsidóknak világraszóló összeköttetések vannak. A harmadik részük máris beadta a derekát. Általában a társadalomban nincs

igyekezet, mert mindenféle kevésbé dicséretes fogásokkal anélkül is boldogulhatni. Figyelemre méltó a családapák kétségbeesése gyermekeik jövője tekintetében. A hivatalokban a leányok elzülnek, mert a közerkölcsök rémítően sülyyedtek. Különben ott alkalmazást a férfiak visszatérte után mind kevésbé kapnak. Mindenféle művészeti ügyességek elsajátítása által kívánják életüket anyagilag biztosítani. A fiúk helyzete még rosszabb. A liceumban nem tanulhatnak, mert a tannyelv oláh. A nagy áldozattal egyelőre létesített katolikus gimnázium fennmaradása a sok nyomás, kellemetlenkedés, a minduntalan kieszelt képtelen nehézségek miatt nincs biztosítva.

Megbízható forrásokból alaposan és részletesen értesültem az ügyvezetett I. M. E. ifjainak sorsáról. Az Irredenta Magyarok Egyesületének tagságával vádolt 17-18 éves fiatal tanulók arra a hírre, hogy az oláhok nemsokára ki fognak vonulni Aradról, tisztán a rend fenntartása céljából titkon szervezkedtek. De feladták őket, mert Arad tele van hatósági detektívekkel és más nyomozókkal. Közülök 81-et elfogtak, bebörtönözték és válogatott módon kegyetlenül bántalmazták. Mások is jelentkeztek azután, hogy társaik sorsában részesüljenek, de azokat, mivel nem állottak összeköttetésben az „összeesküvőkkel”, akik állítólag a román államot fel akarták forgatni, néhány pofon kiosztása után elkergették. Csaknem egy évig kellett amaz ifjoknak „a latin kultúra e keleti exponenseinek atrocitásait elszenvetni. Szüleik a legnagyobb aggodalomban éltek és elkövetek mindent, hogy fiaikat kiszabadítsák, mert a sok sanyargatás egészségüket és testi épségüket is fenyegette. Előbb Aradon, majd Nagyszébenben és Temesvárott kényszerítették őket. Emiatt vagy ötszáz család elhatározta, hogy elhagyja Aradot és repatriáltatja magát. A fiatalok azonban ellenállának, oláhhul nem akarnak tanulni. Kihallgatásuk alkalmával bátran felelnek hazafias magyar szellemben. A magyar ügyvédek vallomásuk szerint nem képesek erre, még ha ott akarnak is maradni. Sok vidékivel is találkoztam e városban. A magyarok persze le vannak sújtva és igazva. Egyedüli vigaszuk a remény, hogy ez így nem maradhat.

Az oláhságnál különböző felfogásra találtam. Az értelmiségnek az a része, mely zsebelhet, lelkesedik a mostani állapotokért. Ezek tartják kezükben a nincsteleneket, akiken a magyar földre való éhségük révén uralkodnak. Az oláh gazdák jó részének az új uralom nem tetszik, mert ami velük azelőtt soha sem történt, nem egyszer őket is megbotoztatják. A németek helyzete rossz. Egy részük nyíltan vissza akarna térni Magyarországhoz, más részük ezt csak epedve várja, de hallgat. Van azonban olyan is, akinek tetszik a beállott fordulat. Ezek vezére, buzdítója és uszítója Weisenberger Ferdinánd, az Aradi Polgári Takarékpénztár igaz-

gatója, aki ennek fiókja útján a németajkú községekben is grasszál. Az ő befolyása és támogatása mellett kelt új életre az Arader Zeitung is, melyet hogy hatása lehessen, nagynémet szellemben szerkesztenek és oláh érdekekben terjesztenek. Egy ideig a demarkációs vonaltól nyugatra is befolyást akart gyakorolni a határkiigazításra való tekintettel. Érdekes különben, hogy Aradon a régibb oláh hírlapok előfizetők hiányában megszűntek. Ennek oka, hogy az e nyelven olvasókat a bukaresti és erdélyi oláh hírlapok elhalászták tőlük. Éppen otlétem alatt kezdték kiadni a Gazetta Araduluit, mely első számaiban tele volt egyfelől e miatt panasszal, másfelől pedig fogadkozással és a lelkesedés keltésének fogásaival. Én akkor ott mindent elolvastam e nyelven, ami a kezem ügyébe került, így például a polgári iskolában tartott szabadoktatási tanfolyam egy évi eredményéről szóló és az egyházi könyvkereskedésben vásárolt jelentést is. Kiderült, hogy ott bizony csaknem kizárólag az oláh nyelvet tanították, de valami magasabb rendű szabadoktatásnak csak a jelzése fordult elő. A kultúrának igazi nyomait még mindig csak a magyar közművelődés romjai mutatják. Megnéztem a sporttelepeket. Ott és persze a város túlnyomó részében, a külvárosok utcáiban is csak magyar szót hallottam. Az egyedüli nyilvános magyar jelzések a házakon levő számtáblácskák, amelyekre eddig még nem jutott költség. Azokon még a régi utcanevék olvashatók. De már a piacok bódéinak ártáblái csak oláhok. Minderről egy kis könyvet írtam össze, melyből itt csak rövid kivonatnak szoríthatok helyet. Ezt azonban nem mellőzhetem. A kereskedelmi középiskolában s a fa- és fémipariskolában oláhuul tanítanak hihetetlenül szakavatatlan emberek. Ez a két intézet, melynek alkotásában nem kis részem volt, különösen érdekelt és elszomorított. Általában lépten-nyomon fiatal férfikorom élénk emlékei támadtak fel, melyek mindazáltal kissé enyhítették fájdalmas érzéseimet.

Ezek alatt a tanulmányi séták alatt többször az a gondolatom támadt, bárcsak mostani kis- és vezérpolitikuskaink is tennének hasonlókat. Akkor nem egyenetlenkednének és civakodnának annyit. De ők és elődeik az országot soha sem tanulmányozták és ismerték eléggé. Ebből igen sok bajunk támadt. Nem volt elég erős érzékük a való realitás iránt.

Elmentem vasárnap az evangélikus templomba is, miután a katolikusban újból megbámultam Vastagh Györgynek páduai Szent Antalt ábrázoló remek oltárképét. Frint Lajos evangélikus lelkészt mindig nagyon becsültem. Prédikációja most is meghatott engem, a racionalista keresztényt is. Elpanaszolta egyházának nehéz küzdelmeit. „Az oláh hatóságoknak szemében a mi autonómiánk szállka. Csak a községben tűrik még, de az egyházmegyében már nem. A többi nemzetiség együvértartozásának

is ellenségei. Mindez az irredentától való félelemnek tulajdonítható, de szerződésellenes. Mindent meghamisítanak és lényegéből kiforgatnak. Hamisított tankönyveket használtatnak még a magyar nyelvűnek maradt iskolákban is. Olvastam egy történelmet, mely telve van hazugságokkal.” Minderről kellően akarván értesülni, megvettem a Romania Mare térképet és az öreg Junn Bratianu cikkeinek, emlékiratainak és beszédeinek gyűjteményes kiadványát is.

Az egyik napon kikocsiztunk egyik rokonunk szőléjébe. Az úton láttam az üzemen kívül helyezett aradi gyárat, az oláhok által elfoglalt gyönyörű laktanyákat, a történelmi becsű aradi várat, a csaknem kizárólag magyar sírfeliratokkal ékeskedő nagy temetőt. Elgondoltam, hogy mit mondanának azok, akik ott nyugszanak? A liceumban letétkép elhelyezett Orczy-Vásárhelyi nagy könyvtárt ugyan még nem bántották, csak vagy 10.000 oláh könyvvel egészítették ki. Olyan eddig ott egyáltalán nem volt. De a tanári és ifjúsági magyar könyvtárt egy aradi ódondász kezére juttatták. Az épületeket kívülről kimeszelik, hogy a városnak, ha idegen missziók jönnek, jó és oláh képe legyen, de lényegben mindent elhanyagolnak. A gyárak egy része megszűnt, egy része nacionalizálva van. Az Első Magyar Általános Biztosítóból itt Erdélyi Általános Biztosító lett, kolozsvári igazgatóság alatt. A vidéken is szűnik az ipar. Vasgyártás Borossebesen és Déznán nincs, a márványbányászat új cég kezében nyomorog. A malomcsatornát nem takarítják. A vízvédelem magyar kormánybiztos alatt áll, de az tele van panasszal a pongyolaságok miatt.

Június 20-án néhány nap tartózkodás végett kimentünk Magyarádra, hogy már évek óta nem látott szőlőnket megszemléljük. Én csak ekkor vettem szemügyre a kiraboltatás nyomait és hiányait a kolnában, ahol bizony most sok minden hiányzik. Mielőtt kimentem volna, Aradon a kettős rendőrségnél, megérkeztem után pedig a község házában kellett jelentkeznem. A vicinális vasút méregdrága. Azon egy ismerős megyei birtokos nyújtott a megyei gazdasági állapotról leverő felvilágosítást. A kényszerbérletbe adott nagyobb és kisebb birtokok alig teremnek valamit. Birtokával úgy bánnak, mintha Csáky-szalmája lenne. K. I. birtokán ugyanez történik. Sőt itt még a kastélyt is feldúlták, miután előbb teljesen kirabolták. Még az ablakokat is áthelyezték az istállókra, mert azokat sötéteknék találták. Ez a földbirtokos azután igen drágán házat vett Aradon, azt nagy költséggel átalakította s egy részében még régi tulajdonosnéjának életfogytig tartó lakhatási szolgalmát is rákebelezte arra. Egy napon a rendőrfőnök (prefectus politiei) beállít hozzá és a maga részére rekvirálja az egész házat. A tulajdonos gyönyörű új bútorait kirakatja az udvarra, beleköltözik s önkényesen 1200 leiben állapítja meg a lakbért, holott a tulajdonosnak

2000 leiért kellett a réginek más lakást bérelni. Ugyanez a rendőrfőnök egy napon beállított egy tisztas öreg aradi kereskedő boltjába s miután az a segédek sztrájkja miatt csak félig felelt meg annak a rendeletnek, hogy a nyílt üzleteket tüntetően nyitva kell tartani, amennyiben tudniillik kirakatának függőnyeit lebocsátotta, a kereskedőt hajánál fogva kiráncigálta az utcára és ott pofonverte. Ezen az egész közönség úgy mebotránkozott, hogy küldöttség ment a megyefőnökhöz, aki elégtételt ígért. Meg is jött Bukarestből a helytelenítő irat, de azt ad acta tették. Goldis László volt oláh miniszter, az előtt az aradi püspökség titkára, még előbb pedig a brassói oláh gimnáziumban a történet tanára, akivel nekem is volt dolgom, egy küldöttség élén a rendőrfőnök hazafias és erélyes magatartásáért köszönetet mondott. Ez is jogrend és védelme a kisebbségnek! Ily közállapotok mellett csoda-e, ha fél Arad és a megye sok magyar családja kivándorolni készül. Hiszen erre is törekszenek a mostani kegyetlen hatalmasok. Az ottmaradottakkal így könnyebb lesz majd elbánni. Óvatosan beszélgettünk, mert mintha láttam volna, hogy egy detektív megfigyel bennünket a maga elé tartott magyar hírlap mögül.

A kisjenei főhercegi uradalomban nagy pusztítást vittek véghez. A híres Hada, a roppant nagy gyümölcsös, a dohányosi ültetvények, az ágyai erdő ki vannak vágva. Az épületek egy részét eladták. A földeket kényszerbérletbe adták gazdaságban tudatlan oláh földmunkásoknak. Minden más uradalomban is nagy változások vannak a földreformtörvény értelmében. Most az elkobzásnak csak első stádiumai érvényesülnek, nemsokára következik a többi. Magyarádon a görögkeleti lelkész most már oláhlul beszélt velem, mert bírom a nyelvet s egyszer az ő prédikációját is meghallgattam, abba a gyanúba kevert, hogy oláh származású renegát vagyok. A postán két román nő nagyon érdeklődött a nálunk lévő életviszonyok felől, mert itt a nagy drágaság miatt sokat szenvednek. Két felkapaszkodott városi oláh tisztviselő ott ünneplő feleségei voltak. Ugyancsak a postán láttam Vörös Antal volt 1848 előtti aradmegyei magyar alispán szép kivitelű arcképét, melyet a megyeházáról kidobtak és azért került ide, mivel az elhunyt az özvegy postamesterné férjének rokona volt. Alig értem fel a szőlőbe, beállott egy háromnapos eső. Hát bizony, innen jövedelmünk, míg ez állapotok tartanak, nem lesz! Szomszédom, aki a maga igen nagy és szép szőlőjét egy romániai hadimilliomosnak, most szenátornak 2 ½ millió leiért eladta, mindenképp meg akarta venni szőlőmet. Én már hajlandó voltam belebocsátkozni az üzletbe, feleségem azonban határozott nemet mondott. Ragaszkodik, mert kegyelet fűzi hozzá, ha nem is hoz termést s csak nagy áldozatokkal tudjuk is azt megközelíteni. Most ugyan nem élveztük még a szép kilátást sem, de sok szép ott töltött idő

emléke újult fel lelkünkben. íme, miként rántják ki a szilárd talajt az elszakított részekben erőszakkal és vásárlással is a lábaink alól. A rossz időben alig mozdulhatván ki, időmet a hozott oláh hírlapok özönének tanulmányozásával töltöttem. Volt oláh vincellérünk, aki kitűnően beszél magyarul s nálunk szedte meg magát s magyarbarát érzelmei miatt a faluban csaknem üldözik, leírta a falusi élet és gazdálkodás minden viszontagságát és legújabb fonákosságait. A pankotai uradalom földjéből ő is kapott néhány holdat, de visszaadja, mert csak ráfizet. Fiát az aradi liceumban nevelteti, de annak nem győzi fizetni az ezrekre menő költségeket. Az igazságtalanságok rendszerét találó példákkal és jellemző adatokkal illusztrálta. Szerinte az oláhság zöménél is nagy az elégedetlenség. Ugyanazt mondta a vasúti állomásfőnök is, másoktól is csak a fejtelenségről értesültem.

Azután ismét bementünk Aradra, hogy a következő napon haza utazzunk. Nem volt lehetséges, mert a rendőri hivatalokban szerzett értesülések ellenére a személyvonatról lekéstünk, a gyorsra pedig ily rövid útra nem kaptunk jegyet. Félnapom azután az újabb jelentkezésekkel telt el. Végre június 26-án sok félreértés és félrevezetés után végigjártuk a kijutás kálváriáját. Kürtösön öt óra hosszat álltunk; vonatunkon csak az utolsó pillanatban vizsgálták meg a holminkat. Engem csaknem levették.

Egy iratomat el is vették. Pénzemet durván meg is számlálták, de az kevés lévén, futni hagytak. Sok kényes természetű nyomtatványt azonban sikerült átcsempészennem. A határig vámőrök és a sigurancia fegyveres emberei kísértek, akik a 81. számú őrháznál leszálltak. Az egész vonat közönsége fellélegzett, mikor a lökőházi állomásra berobogtunk. Igen kínos, de szerfelett tanulságos tizenegy napi kirándulásunkat így fejeztük be. Ez alatt én megtanultam az ottani legújabb szervezetet, annak igen sok csínját-bínját és szerzett ismereteimet a magammal hozott anyagból alaposan kiegészítettem.

E hónap 30-án megültük házasságunk 38. évfordulóját, de ahogy most illik, csak csendesesen, önmagunkba szállva. Július havában tájékoztam a nálunk távollétem alatt történekről, mert odaát magyarországi hírlap nem juthatott kezeink közé. Azután megkezdtük a társaséletet szomszédainkkal, akiktől sok helybeli és az aradmegyei oláh birtokreformra vonatkozó hírt kaptam.

A politikában ezidőserint lényegesebb fordulat nem állott be. Érdekes, hogy a pénzügyi diktátor szükségesnek látta a tiszparti nagy magyar városokat, Szentest és Hódmezővásárhelyt meglátogatni az ingatlandézsma iránti javaslatai érdekében. Úgy látszott, jó kortesnek fog bizonyulni a népszerűtlen ügyben. Mindenütt nagy lelkesedéssel fogadták.

Nagyon érdekelt és megkapott a magyar nemzet helyzetének és jövőjének megítélése több nevezetes és ítéletképes ember részéről. Sok megszívlelni valót találtam bennük. Így például gróf Reventlow Ervin utalván arra a meglepő bőkezűsége, mellyel Franciaország hazánkból nagy darabokat szakított ki és adott ajándékkul közel-keleti apró szövetségeseinek, hogy ekként azok hűségét biztosítsa a maga részére, ennek bővebb magyarázatát adja. Németországot ugyanis minden oldalról tőle függő ellenséges államokkal akarja körülvenni s célja megdönthetetlen falat alkotni a maga vazalusaiból. Viszont – és ezt ő jól tudja – Magyarországon élénk érzete él a Németországgal való összetartozásnak, melyre létérdekei utalják és melyhez mindennek dacára rokonszenve vonzza. Nyugatmagyarország elszakításának is az volt a célja, hogy éket verjen a magyarság és németség közé. Ezt Németországban is ilyennek kell felfogni. A Burgenland sorsától a mi jó egyetértésünkre nézve sok függ a jövőben. Ezt nem volna szabad Ausztriában sem szem elől téveszteni.

Nevezetes Payot cikke a Journal de Genèveben. Abban nálunk szerzett benyomásait ecseteli. Eközben kiemeli, hogy a békefeltételekben megnyilatkozó kegyetlen valóság mily fájdalmat okozott a magyaroknak. Az ahhoz való alkalmazkodás elengedhetetlen voltát felismerték. (Erről tanúskodik Polnay Jenőnek a múltkor Miskolcon mondott beszéde is, melyben hangsúlyozza, hogy Magyarország fekvése Kelet- és Nyugateurópa közt azt a közvetítő szerepére predesztinálja. Félre kell tehát tenni lehetőleg mindenféle torzsalkodást s össze kell fogni a magyar nemzet és állam regenerációja érdekében.) De bizalmuk azért a jövőben rendíthetetlen és azt a múltból merítik. Ez a hagyományain csüngő nép nem akarja elhinni, hogy a sors balrafordulata sokáig tarthassa lenyomva. Nem hiszi, hogy bármely emberi alkotás képes legyen hazája földrajzi és gazdasági kapcsolatait örök időkre széttörni. Büszkén hivatkoznak kultúrájuk magasabb fokára és át vannak hatva hivatásuktól, hogy a nyugati közművelődés védelmét lássák el Kelet kapujánál. Csüggedetlenül álmodnak Csonkamagyarországban a nemcsak elképzelt, hanem egy ezredéven át tényleg létezett (és koronkint dicső) Nagymagyarországról. Van ebben a hitben valami megható és tiszteletreméltó. (Ha vértanúi lesznek, ez csak fokozni fogja ezt. Szabolcska Mihály és társai nem hazaárulók. Nemrégiben a Felvidéken egy református gyülekezetben a lelkész hangja szónoklás közben elcsuklott és már bevezető szavai zokogásba fulladtak, midőn ezt mondta: „Az isteni Gondviselésnek tetszett minket, jóknak látott arra, hogy ezeréves hazánk kebléről elszakítson.” Erre az egész ájtatoskodó gyülekezet szívzaggató zokogásban tört ki, ami a jelen volt cseh hivatalnokokat is mélyen meghatotta.) Nincs most a magyarok szándékában agresszív politika

folytatása, de az időt jó szövetségesüknek tartják. És valóban csak az idő fogja megmutatni, hogy az utódállamok a nekik ítélt területeket képesek lesznek-e megtartani. Tény, hogy a magyarok összeszedték magukat és országukat újból az egykori virágzás elé akarják vezetni. Ez nekik sikerülni is fog, ha államférfiaik okosan fogják vezetni és osztálypolitikát nem folytatnak.

Aláírom minden szavát, de az osztálypolitika alatt én a valóságos nemzeti szolidaritást értem. Az idei helikoni ünnepen – mint annyiszor – Apponyi megint eltalálta azt a hangot, melyen neki egyedül volna szabad beszélni. Utalva az ántánt által elkövetett szörnyű rémtettre, azt a tudatlanság bátorságával véghezvittnek bélyegezte meg. Említette, hogy földet és kultúrát ünnepelnek Keszthelyen. A mi földünket vették el és azt oly alacsonyabb kultúrájú népeknek ajándékozták, melyek azt tisztességesen meg sem tudják művelni, annál kevésbé kormányozni. Most nekünk Magyarországot mintaállammá kell tennünk, hogy a közműveltségi ellentét még szembeszökőbb legyen az elkényeztetett, de magukkal jól tehetetlen szomszédokkal szemben. Munka tehát és kitartás ez irányban! Várjuk be ennek elmaradhatatlan lélektani hatását. És csakugyan ezek köréből naponként érkeznek hiteles hírek, melyek züllésről és bomladozásról tanúskodnak. Gyakran feljegyzem ezeket, hogy mélyebben emlékembe véssem. Az erdélyi románok már legalább bensőleg lázonganak a regátbeliek ellen. A király koronázását azért halasztják el ismételve. Csehiában Hlinka hívei és a szokolok összeütköztek. Különbenn ennél nyomósabb bizonyítékaink is vannak a tótok elégedetlenségéről, mert ahol ez a fanatikus pap megjelenik, ott vér szokott folyni. De az ántánt bajai is fokozódnak. Franciaország pénzügyei felfordulnak, ha a „boche” nem fizethet. Ott az utolsó népszámlálás szerint Elzasz-Lotharingia hozzácsatolása után is 2-4 millióval fogyott a lélekszám, minek folytán a képviselők számát is 92-vel kellett redukálni. A többi ismert bajukról alkalmilag ismételve meg kell majd emlékezmem.

Szabad-e ily körülmények közt a királykérdést a mi legitímistáinknak a kés élére állítani? Csodálom a jobb belátásuaknak hitt vezérek eltévelyedését. E napokban kaptam egy Münchenben tavaly megjelent, okmányokkal felszerelt füzetet, melynek címe: „Sixtusbriefe.” Abból világosan kiderül, mint kétségbevonhatatlan tény, hogy IV. Károly árnyékkirály volt. Ezt a munkát gróf Demblin Ágost volt külügyminiszteri osztályfőnök írta az udvari emberek által támadott Czernin Ottokár gróf védelmére. Az általa közölt dokumentumok azonban eloszlhatnak minden kételyt aziránt, hogy az utolsó Habsburg-uralkodó jó ember lehetett, de bizonyára rossz uralkodó volt, akinek az eseményeken kívül jelentős rész jutott a monarchia és saját házának összeomlásában. Körülötte

valóságos kamarilla fejlődött ki, melynek igazi feje a Braganza-származású pármái hercegné, Zita királyné anyja volt. Bőven le van ott írva, hogy a válságos időkben IV. Károly tehetetlen volt s szó esett arról, hogy a főhatalmat egy régensségnek adja át, melynek élén Zita és anyja állottak volna. Ezt azonban maga a dinasztia tette lehetetlenné, mert ismerték, hogy kikkel van dolguk.

Pusztai magányomban is sokan felkerestek, akik nekem a Felvidékről és Erdélyből saját tapasztalataik alapján sok érdekes és fontos adatot hoztak, melyek megerősítik más úton szerzett értesüléseimet és ezeknek színgazdag életet adnak. Egy sepsi-szentgyörgyi igen értelmes és tekintélyes székely kereskedő elmondta, hogy a magyar kereskedelem érdekében ő is járt Bukarestben, ahol látszólag ki is eszközölték, hogy a cégfelírások magyar nyelvűek is lehessenek, de a kormánynak eziránti rendeletét odalenn egyszerűen félretették, talán felsőbb utasítás alapján. De elmondta azt is, hogy az északamerikai egyesült államokbeli unitárius egyházi községek egy-egy erdélyi ilyen egyházat keresztgyermeküknek fogadtak és azokat diplomáciai úton állandó anyagi segélyben s erkölcsi támogatásban részesítik. Megnyugtanni igyekezett, hogy a székelyeket ne féltsük, azok a legnehezebb viszonyok közt is híven meg fogják állani helyüket. Jól esett ezt hallanom. Egy derék rokonom járt most a Szepességen és Kassán. Elmesélte a felvidéki magyarok és németek szenvedéseit, de kitartó ragaszkodását is a hazához. Sajnos azonban, hogy e most még buzgóbb hazafiak egyre fogynak. A németiség helyét a tótság foglalja el, melyet azonban a csehek nem tudnak kezelni.

E hóban itt jártak a magyar-oláh határ előzetes megtekintése végett gróf Csáky Imre és Cholnoky Jenő. Végre 1921 július 26-án cserélték ki Parisban a trianoni szerződés ratifikációjára vonatkozó iratokat. A béke tehát alakilag helyreállott volna, de a Millerand-féle kísérő levélnek a francia törvényhozásban adott magyarázata után azt kell hinnünk, hogy az ellenünk folytatott háborúnak csak módjai változtak meg és hogy az ántánt véreibeinek, a kisantant országainak, ezentúl talán még jobban ki leszünk szolgáltatva, mint voltunk a múltban. E naptól fogva egy év alatt kell az elszakított részek polgárainak az opció iránt nyilatkozniuk.

Két és fél hónapig voltakép nem pihentünk és én csak lopva dolgozhattam valamit. Magam is betegeskedtem; ezalatt olvastam el Tormay Cecil „Bujdosó Könyvét”, mely nagyon tetszett. Ágyamban kellett a megyei urakat fogadnom, akik különböző francia és angol fordításokat, meg tanácsokat kértek tőlem, mert a határmegállapításra vonatkozólag rossz hírek érkeztek. Mikor jobban lettem, ismételve eljöttek hozzám, s itt értekezletet tartottunk. Akkor jutott tudomásunkra, hogy Meunier francia tábornok elnök-

léte alatt a mi határunkon is megkezdődött a munka előkészítése. De megkezdődött Nyugat-Magyarország Ausztria részére való átadásának lebonyolítása is, amiből nagy bonyodalmak támadtak, melyek bennünket is feszültségben tartottak. Jött a felkelés, annak leszerelése és az általános várakozás, mely, amint tudjuk, részünkre mégis valamelyes eredményt hozott a marchese della Torretta olasz külügyminiszter kezdeményezésére létrejött velencei értekezleten.

A következő szeptember havában már többet dolgozhattam. Akkor fordítottam le Arad vármegye visszakövetelését megokoló, negyven foliólapos memorandumomat angolra. Láttam ugyanis, hogy a Határmegállapító Központ és a külügyminisztérium tudományos osztálya arra nem voltak hajlandók s az elkészített francia fordítást elegendőnek tartották. Én más véleményen voltam. Azt gondoltam, hogy több megértést fogunk találni az angolul beszélő nemzeteknél. Azért nekigyürköztem a szokatlan munkának és azt aránylag rövid idő alatt el is végeztem és pedig úgy, hogy aránylag kevés korrekcióval többszáz példányban kinyomatható volt. Ebből azután egyes jóakarató egyének előkelő angol politikusoknak küldtek, akiktől igen elismerő nyilatkozatok jöttek. A nálam történt elhatározás folytán a megye alispánja felutazott Budapestre és ott elbeszélte, hogy a magukra hagyatott, de önként erélyesen dolgozó aradmegyeiek mily nyugtalanok a központ közönyössége miatt. Erre azután a külügyminisztériumból leküldték egy miniszteri tanácsost, aki megállapította, hogy adataink s azoknak feldolgozása különféle térképekben, rajzokban és beadványokban meglepőknek, sőt mintaszerűeknek találtattak oda-fenn és hogy a mi közreműködésünkre annakidején, de időközben is számítanak. Hanem ismerve az ilyen biztatások valódi értékét, különösen én nem szüntem meg újabb és újabb adatokat s nyilatkozatokat gyűjteni az érdekelt szomszédos községek, továbbá a kis- és középbirtokosok körében.

A lenntartózkodás még hátralévő részét lehetőleg arra használtam fel, hogy minden felmerülhető kérdésre meg tudjuk adni az alapos, meggyőző, sőt imponáló feleletet. Azért a megyei közigazgatási bizottsági ülések után mindig értekezletet hívtam össze, hogy azokon a mi teendőinket megállapítsuk s lehetőleg végre is hajtassuk, a központot pedig ne hagyjuk pihenni. Engem ugyanis a határmegállapítás körül észlelt álmoság nagyon bántott, sőt aggasztott. Egyébiránt nálam másnemű értekezletek is voltak, így például ott beszéltük meg a külügyminiszter által kívánt véleményt a törvényhatóságok reformjáról. Szó volt arról, hogy egy szomszédban lakó grófi családhoz le fog jönni lord Newton, hogy a határon is értesüljön arról a helyzetről, melybe jutottunk. Azonban nem ide utazott le, hanem Zabolára ment gróf Mikeszhez.

lay én elestem attól a kedvező alkalomtól, hogy a minket örökös hátlára lekötöztetett angol peerrel találkozhatnék. Ő azonban Erdélyben mindenesetre többet láthatott, s nyilatkozatai valóban arról tanúskodnak, hogy sokat látott. Úgy látszik, hogy az ő eszméje volt a nyugatmagyarországi kérdésnek olyan megoldása, amely Sopront és közvetlen környékét mégis nekünk juttatá. Egy volt angol ezredes, Algernon Sladent, mégis hozott a nevezett család hozzánk, akit igyekeztem kellően felvilágosítani. Ő az általa ismert jelentékeny angol politikusoknak egész névsorát hagyta nálam, akikhez angol memorandumomat el lehet majd küldeni. Ő is megbotráncolt azon, hogy Magyarország közepéig kiterjesztették az oláhok nyugati határát, melyet ők még beljebb szeretnék tolni.

Szeptember 14-én felvirradt az én 75. születésnapom. Rokonaim mindenfelől szerencsét kívántak. Köszönőleveleimben megírom nekik, hogy az élet szerintem nagyon föltételes jó és áldás. Nálam annak becsét csak a szellemi épség s a tevékenység ad. Magamra nézve csak azt óhajtom, hogy addig éljek, amíg a köznek élhetek.

A hó végén a változott viszonyoknak megfelelő új haszonbérleti szerződést kötöttem 14 kisebb bérlővel, melyet azután a hatóságoknak illetékezés és jóváhagyás végett bemutattam. Ezt csakhamar meg is kaptam. Félretettem a vagyonváltságra szükséges összeget és gondoskodtam, hogy a maga helyen be is fizetessék. Ilyformán telt el október havának nagyobbik fele is. A családi és gazdasági dolgok, de a politikai mozgalmak megfigyelése is eléggé igénybe vettek. Ezek közt a nyugatmagyarországi kérdés érdekelt leginkább, mert annak alakulataiból azt a meggyőződést merítettük, hogy az antanttal szemben a teljes meghunyászkodás nem vezet célhoz. Voltak, akik nálunk is hasonló erélyesebb akció szervezését tartották volna tanácsosnak.

E töprengéseink közt jutott el hozzánk a második királypuccs híre, mely azután hosszabb időre lefoglalta egész érdeklődésünket s dominálta a mi gondolkodásunkat és érzelmeinket is. Október 21-én olvastam Apponyi egy vezércikkét a pesti Lloydban, ahol a velencei megállapodások után folytatandó politikai irányról mondja el nézeteit. Ott azt is hangoztatja, hogy a demokrácia és szabadsággal párosult rend legfőbb biztosítéka – a legitim királyság. Legbelsőbb meggyőződése, hogy miután azzal most már nem lehet bújócskát játszani, szemébe kell nézni e kérdésnek. Csak ennek az általa képviselt szellemben való megoldása mellett várja a kifogástalan, állandó jogrend helyreállítását és a közszabadságok veszélytelen új életre ébresztését. Nem téveszti szeméi elől azt, hogy a külső nehézségekkel is szembeszállva ezt a megoldást rögtön nem kell megcsinálni, vagy emiatt kalandokba

bocsátkozni, de a célt meg kell jelölni, amely felé törekedünk és már maga ez hatalmas lépés lesz a belső konszolidáció felé.

Másnap a félhivatalos távirati iroda a következő közleményt adta le: „Károly király október 21-én Sopronba megérkezett. A magyar kormány álláspontja ezen váratlan eseménnyel szemben az, hogy a király az 1920. évi I. t.-c. értelmében a királyi jogok gyakorlását jelenleg át nem veheti és az ország területét újból el kell hagynia. A kormány megtette a szükséges intézkedéseket”. Ugyancsak október 21-én tette közzé Bethlen miniszterelnök a magyar nemzethez intézett kiáltványát, melyben a Velencében elért sikert köztudomásra hozza és türelemre kér mindenkit, de különösen a hazafias lelkesedéstől áthatott felkelőket (akiknek a siker nem kis részben köszönhető), hogy Sopronnak és vidékének népszavazás útján Magyarországnál való maradását ne tegyék kockára. Hősök voltak küzdelemben, legyenek most azok az önmegtágadásban. Ugyanaz nap mondott nagy beszédet Pécsen is, melyben eddig nálunk szokatlan világossággal fejtegette a királykérdés megoldásának minden feltételét és oly ügyesen tette azt, hogy habár a nemzet függetlenségének és szabad elhatározásának követelményeit kellőleg kidomborította, nyilatkozatával a józanabbaknak mutatkozott legitimistákat is megnyugtanni látszott. Ez a beszéde történeti okmány, mely a később bekövetkezett fordulatok után is becsületére válik, mert az az államférfi pontosságával és előrelátásával volt fogalmazva. A szemben álló két irányzat között akart közvetíteni, hogy a nemzet azok merevség szülte összeütközését és vele a polgárháború veszélyét elkerülje.

A helyzetet azonban a második királypuccs és folyamányai teljesen megváltoztatták. Ez az országot a megsemmisülés örvényének szélére juttatta. A kormánynak nem volt más választása, mint amit tett, ha a maradék államot is összetöretni nem akarta. Ez a veszély a háború kezdete óta nem volt ily imminens, az elhatározásnak gyorsan és minden jogi finomkodásra való tekintet nélkül kellett bekövetkeznie, mert a jogfolytonosságnál van egy sokkal fontosabb folytonosság: az életé! Talán, ha idő van annak formulázására, ez másként és helyesebben is történhetett volna. De mindezzel szemben áll az a kegyetlen tény, hogy idő nem volt. S a fődolog az, hogy azáltal a nagy veszély elhárult a magyarság feje felől.

Csak lassankint tudtuk meg részletesen, hogy I⁷.Károlynak és Zita királynénak repülőgépen történt második útja miként ment végbe. Hiteles svájci híradás szerint Károly magyar király október 22-én, tehát utólag közölte az ottani szövetségi kormánnyal, hogy magyar hívei az ő esküjére való hivatkozással igen nyomatékosan felszólították, hogy a királynéval együtt haladéktalanul menjen

Magyarországba. A király és királyné október 20-án délben Dübendorfból kiindulva, három más személy kíséretében repülőgépen hagyta el Svájcot. A svájci kormány ismételve megállapította, hogy a király 1921 május 18-án Hartensteinbân arra kötelezte magát, hogy minden politikai cselekvéségtől tartózkodni fog és az ottani politikai departementnek minden tervbevett utazását legalább három nappal előbb tudomására fogja hozni. Egy kérdezősködésre még október 15-én is újból kijelentette, hogy a jelzett feltételeket magára nézve utógondolat nélkül kötelezőknek ismeri el. A svájci kormány legnagyobb sajnálatára kénytelen megállapítani, hogy a király a neki nyújtott menedéjjel visszált és ígérését, mert Svájcot a kikötött bejelentés nélkül hagyta el, megszegte. Bernből még az a hír is érkezett ide, hogy az a német repülő, aki a királyi párral elrepült, már május óta Svájcban tartózkodott, hogy a gépet „bepépülje”, vagyis használhatóvá tegye. Csodálni való, hogy erről az elhatározásról sem Apponyi, sem a legitizmizmus más főemberei idejében nem értesültek.

A kormány már október 22-én tudatta a nyilvánossággal, hogy a főhatalmak diplomáciai képviselői a király visszatérének hírére megjelentek külügyminiszterünknel és jegyzéket nyújtottak át neki, melyben az ántánt nagykövetei tanácsának április 3-i kijelentésére utaltak, ahol hivatkozva az 1920 február 4-i határozatra, ismétlik, hogy a Habsburgok restaurációja a béke alapjait kockára teszi és hogy az ántánt azt sem elismerni, sem tűrni nem fogja. A magyar minisztertanács erre ismét kimondta, hogy a király az 1920. 1. t.-c. értelmében az uralkodói hatalmat nem veheti át, ennél fogva az ország területét haladék nélkül el kell hagynia. A kisantant diplomáciai képviselői is megjelentek az nap a külügyminisztériumban és a legerélyesebb módon tiltakoztak. Kijelentették, hogy ha a magyar kormány nem volna abban a helyzetben, hogy az európai béke megzavarását megakadályozza, az ő kormányaik fogják e végből a szükséges rendelkezéseket megtenni.

A magyar kormány teljhatalmú katonai parancsnokot nevezett ki azzal a megbízással, hogy a törvénynek minden eszközzel szerezzen érvényt. Sokkal ismeretesebb, ami ezután történt, sem-hogy azt itt bárkinek emlékezetébe kellene hoznom. Mi a fejleményeket, azok minden alakulatát, a legnagyobb feszültséggel lestük. A nagyközönség nyugodtan várakozott, mert a húsvéti puccs után meg volt arról győződve, hogy a kormány ismét teljesíteni fogja nehézzé vált kötelességét. Bethlen miniszterelnök minderről Pécsről való hazautazása előtt egypár perccel értesült. Megérkezte után azonnal magához kérte Apponyit s vele hosszasan tanakodott. Ezalatt a király különvonaton katonai kísérettel Győrbe érkezett. Hozzájuk csatlakoztak már visszaérkezésük után mindjárt Rakovszky István, gróf Andrássy Gyula, Gratz Gusztáv,

gróf Sigray Antal, gróf Cziráky József, akinek kastélyába vitték őket. De hozzájuk állott Ostenburg és Lehár ezredes is, akik – úgy látszott – a katonai kíséretet szervezték. A király vonata minden figyelmeztetés dacára tovább haladt s ha a műegyetemi és egyetemi ifjak nincsenek, behalot a fővárosba is, ahol erőszakkal akarták a törvényes hatalom képviselőit eltávolítani, miután azok a részük-ről történt felszólításra nem hajlottak. Véres összeütközés támadt a királyi és kormányzói csapatok közt. Rakovszky, Andrássy és Gratz elfogtak, a királyi pár pedig a tatai Esterházy-kastélyba, majd a tihanyi apátságba került.

Sok fázisa volt ennek a kísérletnek, melyeket hosszú és szükségtelen is volna itt elbeszélmem. Meg kell azonban állapítanom, hogy a magyar kormány az ántánt beavatkozása előtt már megtette, amit meg nem tennie mulasztás lett volna. Ez azért is volt fontos, mivel utóbb a kisantant egyes országai az ő mozgósításuk költségeit is meg akarták velünk fizettetni. Horthy és Bethlen már október 24-én kiáltványt intézhetett a nemzethez, melyben megállapítják, hogy a nemzet sorsdöntő órákat élt át. Lelkiismeretlen egyének. IV. Károlyt félrevezetve rábírták, hogy az uralkodói jogok meglepetésszerű átvétele céljából jelenjék meg Magyarország területén, pedig jól kellett tudniok, hogy az a polgárháborút, idegen hatalmak megszállását, tehát az ország megsemmisítését jelenti. De a nemzeti hadsereg hűsége és a magyar nép józansága ezt a sorsot elhárították rólunk. Köszönetet mondanak ezért mindenkinek, aki közreműködött és a haza szent érdekei mellett való kitartásra buzdítottak. Meg kell jegyezni, hogy a félrevezetés nemcsak a királyt tévesztette meg, hanem az illető vidéki hatóságot is, melynek azt mondták, hogy kommunizmus garázdálkodik Budapesten s az ellen kell bevonulnia. A katonák csakhamar megváltoztatták maguktartását, midőn a valóságot megtudták. Hanem az összeütközések nem folytak le vér nélkül. Budaörsnél derék magyar katonák és tanulóifjak nem kis számmal estek áldozatul.

Az, ántánt IV. Károlynak és a Habsburgoknak letételét s ezek uralkodói jogosultságának megszüntetését követelte. A kisantant még tovább akart menni és azt kívánta, hogy Magyarországnak „demokratikus” kormányzatot kell elfogadnia, ami alatt persze az örökös zűrzavarokat jelentő köztársaságot értették. A magyar kormány a király vonatához küldött megbízottai által azt kívánta, hogy Ófelsége önként és írásban mondjon le a magyar trónról. Ezek a feltételek azonban nem fogadtattak el, mire azok helyett jött a nagyhatalmak parancsa, hogy a király fogva tartandó és az ő rendelkezésükre bocsátandó. A kormányzónak és a magyar kormánynak okos és higgadt magatartása világszerte ismét nagy elismerés tárgya volt és annak köszönhető az, hogy a kisantant mértéktelen és vérlázító követelései több irányban siket fülekre

találtak. Egyet azonban mégis elértek ezek, azt, hogy a nagyhatalmak is igen mélyen belenyúltak Magyarország önrendelkezési jogának gyakorlatába. Hiába írták, különösen az olasz lapok, hogy Magyarország megérdemelte önálló állami létének a gyakorlatban való elismerését, a nagyhatalmak mégis egyhangúlag követelték a trónfosztási törvény meghozatalát. Ez azután törvénytárunkban mint az 1921: XLVII. t.-c. szerepel. Magyarország úgy az első, mint a második alkalommal megmutatta, hogy a béke megzavarását a maga területén saját erejével is képes megakadályozni. Nem volt ennél fogva ok az ország megaláztatására. Az ántánt-hatalmak volt királyunk kiadatását is követelték, mert az ilyen kísérletek megújulását egyszer s mindenkorra lehetetlenné akarták tenni. A kényszernek engedve ki kellett őt adnunk, ami elég megszégyenítő dolog volt. Előbb Máltára akarták vitetni, de mivel itt sok angol előkelőség is megfordul, az erre rákényszerített portugál kormány beleegyezése után elhatározták Madeirába való fogságba hurcolását. Roppant szomorúság vett rajtunk erőt, valahányszor ennek a történeti eseménynek egyes részleteit hallottuk. Méltó felháborodás fogta el a közönség nagy részét azért a könnyelmű viselkedésért, melyet a legitimisták egy része tanúsított ebben az ügyben. Rakovszky István, aki az egész kísérletért magára vállalta a felelősséget, miként a *Matin* levelezőjének Bethlen maga mondta, őt akasztóféval fenyegette, ha a király mellé állott csapatok előnyomulását megakadályozza. Andrássyról pedig úgy nyilatkozott, hogy ez személyes gyűlöletből nagyon szomorú szerepet játszott. Nem szándékom most itt igazságot szolgáltatni, mert hiszen mikor ezeket írom, az egész ügy a független bíróság előtt van s politikai tekintetben a jövő bizonyára elfogulatlanabb ítélőszék lesz a jelenél. Én csak a mi hangulatainkról adok itt számot. Részemről nem találtam helyesnek Apponyinak legitimista buzgólkodását sem a válság alatt, sem azután.

Budapestre november 7-én utaztunk fel. Téli tartózkodásunk előkészítése itt sok bajjal járt, mivel előbb a proletárok, később pedig az erdélyi menekültek által elfoglalt lakásrészeket csak akkor tudtam kiüríteni és nagy költséggel rendbehozni. Eközben meg is betegedtem, ami két okból bizonyult igen hátrányosnak. Egyfelől társadalmi tevékenységemben akadályozott, mert a különféle nagy tanácsokban megindult lendületesebb munkálkodást kellett volna mint elnöknek vezetnem, másfelől pedig a szívésségből nálunk fedél alá jutott erdélyi polgármester eltávazása után azzal hálálta meg jótékonyágunkat, hogy az általa kiürített lakásrészt mint rendelkezésre állót és kaphatót a lakásügyi hivatalnak bejelentette! Mindjárt három igénylő is jelentkezett arra. Megidézettvén, kénytelen voltam a tárgyalásokon védekezni és az elrendelt helyszíni szemlén a szükséges felvilágosításokat

megadni. Érthető tehát, hogy mindez nem történhetett meg izgalmak nélkül. De a bíróságban is volt belátás és felismerte, hogy nálam nem lehetett szó a lakásszükséglet túllépéséről s hogy a lakás voltaképp megoszthatatlan. Úgy döntött tehát, hogy ez okokból a követelések elutasítandók. Megkönnyebbülve foghattam teendőim végzéséhez. Alig telt el azonban néhány hét, másféle zaklatás áldozatává lettem. A határon nálunk volt csendőrséget (6-8 embert) vámőrséggel váltották fel, de abból 30 embert és egy tisztet az én kismaj oromban akartak elhelyezni és pedig állandóan. Evégből épületeimet a kincstár költségén át akarták alakítani s azokban irodát, konyhát, éléskamrát, raktárt s a katonák és tiszt részére megfelelő férőhelyeket biztosítani. A megokolás az volt, hogy én jóakarátú, áldozatkész ember és hazafi vagyok, továbbá, hogy csak rövid időre megyek le nyarankint, a major ennél fogva az év legnagyobb részében, főleg lóistálló és szíнем csaknem üres. A fővárosban viszont azzal érveltek az igénylők, hogy állandóan lenn tartózkodom és csupán rövid időre megyek fel Budapestre. Négy hatóságot s szomszédaimat kellett mozgósítanom, hogy ettől az imminens veszélytől is megszabaduljak. Ha nem lépek fel erélyesen, könnyen megeshetett volna rajtam, hogy éppen mikor a legodaadóbb módon dolgoztam önzetlenül, fenn és lenn tűrhetlenné tették volna tartózkodásomat. Hanem meggondolván, hogy minők voltak közállapotaink és mások magánviszonyai, a keserűség csakhamar elmúlt és közügyeinkkel ismét tüzetesebben kezdtem foglalkozni.

Megérkezésem idejére esett a nemzetgyűlés vitája a trónfosztásról szóló törvényjavaslat felett. Ámbár elismertem, hogy alkotmányossági szempontból sok igazság van Bethlen miniszterelnök, valamint Apponyi érvelésében, melyek azonban csak a kiindulási pontra nézve egyeztek, én akkor mégis lényegileg a radikálisok álláspontját tartottam helyesnek. A trónfosztás belső oka nem a nemzetre gyakorolt brutális kényszer volt, ez csupán a külső okot képezte, hanem annak széles rétegei és értelmiségének igen nagy része, velem együtt úgy gondolkozott, hogy a bennünket ért kataklizma egyetlen előnye a megszabadulás a bennünket négy századig csak a saját érdekében felhasználó és kiaknázó dinasztiaától. Az az uralkodóház a magyar nemzet öncélúsága t soha sem érezte át s ha vallotta is koronkint, ez csupán taktikai fogás volt tőle. Mária Terézia trónját a magyar nemzet mentette meg, de politikája enyhébb módon és csalékony eszközökkel nem sokban különbözött II. Józsefétől, akinek szelleme Ferenc Ferdinándban új életre kelni látszott. A mi történetünk négyszáz éven át az volt alattuk, hogy kényszerhelyzetekben engedményeket tettek, de azok elmúltával azokat visszavonták. Főurainkat és állami szolgálatra utalt értelmiségünket elosztrákosították. Egészen helyes-

nek találtam ezeknél fogva azok érvelését, akik a Habsburgoknak Ausztriáról való lemondását lélektani lehetetlenségnek vallották. Az igaz és őszinte lemondás hiánya pedig a múltra való hivatkozás nélkül is elég ok arra, hogy a szerintem jogilag is megdőlt trónöröklést állandó nagy veszedelemnek tartsuk, melynek elmúlása nem csapás a nemzetre nézve. Én az elfogott politikusokban a legjobb esetben is, ha t. i. jóhiszeműen jártak el, gyökeresen eltévedt és a valót felismerni nem tudó embereket láttam. Hogy a független bíróság miként fog bűnügyekben ítélni, az nem okozott gondot nekem, mert jól esett remélnem, hogy egyelőre jó darab ideig kikapcsolódnak a politikai közéletből. Helyeselttem hát, hogy a kormány által kiadott amnesztiába őket, akik e kísérletet szervezték és vezették, egy alakban sem foglalták bele. Apponyi sem igazolhatta őket azzal a kijelentésével, hogy midőn a nemzetgyűlés a trónfosztási törvényjavaslatot elfogadta, forradalmi térre lépett. Általában a legitimizmus túlfeszítése Apponyit is méltán sok súlyos gáncsnak tette ki. Megállapíthatom egyébiránt, hogy a szóban lévő vita folyama alatt a magyar hazafias közönség túlnyomó nagy része a volt királyi pár szomorú útjának részleteit inkább a kíváncsiság és emberi sajnálkozás, mint a nemzeti gyász érzelmeivel vette a sajtó útján tudomásul. A kisantant támadásának szándéka egészen komoly volt, de abban megint az ezt alaptalanul kétségbe vonóknak volt igazuk, hogy a népszövetség szabályzata értelmében háborút csak három hónap múlva indíthattak volna, ha tehát azt nyomban megindították volna, ami pedig bizonyosnak vehető, akkor világossá lett volna, hogy a népszövetség mai szerkezetében nem biztosítéka a világbékének. De a legitimistáknak azért sem volt igazuk, mert nem a jogi feltételek voltak a döntő fontosságúak, hanem a tények, melyek mind őket cáfolták.

Ez a sok megrázkódtatás Bethlen szerint az ő miniszterelnöki állását is megingatta. Beadta tehát lemondását. Három hétig tartott a kormányválság, de a kormányzó meggyőződött arról, hogy csak oly szilárd kormányt is, mint az eddigi, más nem alakíthat, azért Bethlent újból kinevezte. Rám a későbbi események azt a benyomást tették, hogy erre az alkotmányos taktikázásra nem volt szükség. Sőt a körülmények tanúsága szerint még kárt is okozott, mivel a választási törvény elkészültének akadályául szolgált, s így a választásokat ismét csak rendelet alapján kellett megejteni.

Ezzel párhuzamosan folyt a Tisza-bűnpör is. Annak befejezte előtt Friedrich István ellen beszüntették az eljárást, mivel kitűnt, hogy a Tisza meggyilkoltatásában való részvétel vádját elítélendő politikai intrikálás teremtette meg, aminek kiderültét egészen véve bizonyos megnyugvással kellett fogadnunk.

Azontúl a soproni népszavazás foglalkoztatott bennünket.

Örvendett mindenki, hogy Nyugat-Magyarországból legalább egy részt sikerül megmenteni az osztrák hullarablóktól, mert annak a területnek hűségéről itten mindenki meg volt győződve, melyre nézve a velencei egyezmény marchese della Torretta olasz külügy-miniszter befolyása s Bethlen és Bánffy közreműködése folytán népszavazást rendelt el. A Bethlen-kormánynak ez kézzelfogható érdeme volt, melyet nem lehetett letagadni.

Örvendetes esemény volt az angol felsőház vitája is a mi második királypuccsunk felett. Azt lord Newton ügyesen megfogalmazott interpellációja idézte fel, melyre az angol kormányt képviselő államtitkár nem is tudott mit felelni s Lloyd George is csak annyit mondott a tárgyról az alsóházban, hogy a Habsburgok restaurációja az adott viszonyok közt újabb háborút vont volna maga után, amit pedig a világ ma nem akar. E vitában egyébiránt egy pár nagyon fontos gondolat és ujjmutatás is merült fel, melyeket jó lenne nálunk komolyan megszívlelni. Az interpellációval kapcsolatban abban, hogy egy megnyomorított, gyenge kis nemzetet megint égbekiáltó igazságtalanságot és igazolhatatlan brutalitást követtek él, egyetértettek lord Sydenham, lord Phillimore és lord Weardale is. Mindnyájan erősen hangoztatták, hogy itt oly szerződésellenes jogsérelem fordult elő, mely a nemzetek önrendelkezési jogát gyalázatosan megsúfolja. Az egyik felszólaló ugyanazt a valószínűnek látszó feltevést is megemlíté, hogy a magyar nemzet többsége nem akarja a Habsburgokat újból trónra ültetni, de a fősúlyt mindenki az önrendelkezési jog megsértésére helyezte. Felhozták, hogy a kisantant viselkedése nemcsak helytelen, hanem a jövőre nézve is aggasztó és abbéli félelmüknek adtak kifejezést, hogy hasonló provokációkat annak részéről később is várni lehet. Legaktuálisabb volt azonban lord Newtonnak következő megjegyzése és ahhoz fűzött okoskodása. Megállapította, hogy a magyarok királyságot akarnak és ezt akarja Horthy Miklós kormányzó is, ami nem bűn és aki egyáltalán nem az a vérengző lény, mint aminőnek őt az angol lapok egy része Anglia közönségének bemutatja. De ez az admirális oly kormányzó, akinek nincs utóda. „Ily körülmények közt – monda lord Newton - nem meglepő, ha a magyar nemzet véglegesen rendezett kormányzat után vágyódik. Természetes az is, hogy a következő királyt a saját dinasztíája köréből akarja választani. Hát más nemzet nem így járna-e el? Az angolok is fellázadnának, ha őket ebben valaki akadályozni, vagy külső beavatkozás által irányítani akarná. Az ily követelés példa nélkül áll a világtörténelemben.”

Én abban a véleményben élek, hogy a kormányzói hatalmat egyelőre időhatárhoz kötnünk lehetetlen ugyan, de azt is sürgősnek tartom, mert a közeljövő fejleményeit sem tudhatjuk, hogy

alkotmányos életünket létérdekeink egyedüli szemmeltartásával mielőbb hozzuk igazán rendbe. Ennek útja a később említendő események, különösen IV. Károly halála után ma sokkal simább, mint volt csak egy évvel ezelőtt is. Kimondhatatlanul súlyos, csaknem elviselhetetlen felelősséget vesznek magukra azok, akik a nemzeti egyetértés elé újabb és újabb akadályokat gördítenek és tiszteletre méltó, de ma helyenkívüli érzelmek felkorbácsolásával nem engedik, hogy a nemzet minden rétege és osztálya meglássa a való helyzet létérdekü követelményeit. Eltekintve a kis-antantnak a rablottak megtartására, sőt azt öregbíteni hajlandó szándékától, a nagyhatalmak mentalitása, különösen Franciaország vak félelme jövőjét illetőleg, oly helyzetet teremtett számunkra, melynek veszélyes voltát minden érzékű embernek meg kell látnia. Ez év végén Fonchet francia főmegbízottnak (követnek) azért kellett innen vissza mennie – legalább minden jelenség arra vall –, mert szerencsétlen hazánk iránt megértő jóakarattal viseltetett. Búcsúszavai és amelyeket nem nyilvánosan mondott, nyilatkozatai rólunk, jövőnkrol és az ország sorsát nálunk most intéző férfiakról, valamint meleg szavainak megfelelő tettei is rokonszenvéről tanúskodnak. Azzal pedig nem végezhetette itt azt a szolgálatot, melyet küldői vártak tőle.

A december 3-án kinevezett új magyar kormány igen nehéz feladatok roppant halmazát találta maga előtt. A nyomorult kül-, pénzügyi és gazdasági viszonyok közt a nemzetgyűlés politikai pártjai a turáni átok súlya alatt az egyetértés múlhatatlanul szükséges voltának folytonos hangoztatása mellett úgy agyarkodtak egymásra, mintha az lett volna az egyedüli mód és eszköz arra, hogy ezt a szétmarcangolt nemzetet megmentsék. A polgári ellenzéki pártok vezéreinek nyilatkozatai a kormányról oly elítélők voltak, mint a december 4-i szakszervezeti kongresszus szocialista szövívőinek főmedvényei. Mindenki a maga teljes igazát vitatta minden más érdekl és az ország egyetemes érdekeivel szemben. De a mentelmi bizottság jelentése lerántotta a leplet a második királypucss vezetőinek üzelmeiről. Mikor a kormány kiküldötte Rakovszky Istvánnal és Andrássy Gyulával a külhatalmak jegyzékeit megismertette, ők kézlegyintéssel és kicsinyléssel nyilatkoztak róla s a létező kormányt arra akarták reábirni, hogy az ellenállást abbahagyva, a főhatalmat önként adja át a királynak. Sőt fenyegetőztek és minden egyezkedést lehetlenné tettek.

Gróf Károlyi Imre egy december 16-án megjelent hírlapi cikkében meggyőzően fejté ki, hogy ha valaki monarchista és legitimista is, nem zárkozhatik el a valóság szemlélete elől. Ma képtelenség arra csak gondolni is, hogy IV. Károlyt békés eszközökkel vissza lehessen hozni, a fegyveres restauráció kísérlete pedig az

adott viszonyok közt világosan látható és tudható okokból a nemzet egyszerű öngyilkossága lenne. Mindenféle ábrándokra építeni az adott viszonyok közt oly hadonászás a levegőben, melyre sem komoly államférfiak, sem okos emberek nem vállalkozhatnak s ha valaki minden józan belátás ellenére mégis megteszi, tekintélyének és hitelének teljes tönkreteljesítésével számoljon.

Szerintem az ilyen hallucinációknál többet ér az a politika, mely ha egyelőre nem is nagy, de reális eredményekre vezet. Ilyen volt az az alku, melyet a Bethlen-kormány Velencében Nyugatmagyarországra nézve létre hozott. A december 13-diki népszavazásnak az a fogható eredménye bizonyít mellette, hogy az ántánt bizottsága által vezetett népszavazás Sopron vidékén kétharmad többséget állapított meg Magyarország javára. Egyes községekben, pl. Brennbergben, az felment 73%-ra.

A bosszú politikája nekünk sem lenne hasznos. Azért bármily káros volt is az a tevékenység, melyet a magyar ellenzéki vezérpolitikuskok egy része a királypuccs körül kifejtett, helyeselni kellett, hogy azok bűnyüvének elbírálása nem utaltatott a rögtönítélő bíróság elé. Sokan még azt is óhajtották, hogy szabadlábra helyezésük minél előbb következzen be. A lelkek egyensúlyának helyreállítását minden lehető módon elősegíteni kellett volna.

Ebben az irányban hatott az új pénzügyminiszternek, Kállay Tibornak, a következő év első hat hónapjára szóló felhatalmazási törvényjavaslat tárgyalása alkalmával elmondott programbeszéde, mellyel mint higgadt, komoly, józanul számító, a dolgok valóságát folyton szem előtt tartó s mindenre, tehát a gazdasági és erkölcsi erőkre is figyelmet fordító államgazda mutatkozott be. Hegedűs Lóránt jóakarátú, de sikertelen próbálkozása után nekem valóban jól esett. Mindezt Apponyi is kénytelen volt elismerni.

Az 1921. év, mely mindenféle, túlnyomólag szomorú eseményekben oly gazdag volt, a valóban válságos bel- és külügyi helyzet, a jóvátétel, vagy helyesebben a hadisarc fizetésének kérdése tekintetében is, a kínos bizonytalanságok halmazának rémképeivel végződött. Ennek jellemzéséül szolgált az is, hogy az 1922. év első napján a szokásos politikai üdvözlő beszédek elmaradtak. Bethlen miniszterelnök a vidéken, Radványban gróf Károlyi Lászlóéknál pihent néhány napig, de a legitimisták a fővárosban akkor is mozgolódtak s nekem nem rokonszenves üzelveim szerintem alkalmasok valának az ország belső békétlenségét fokozni. A magánéletben is nyomott volt a kedélyek hangulata, az újévi üdvözlések itt is kimentek a divatból. Ily körülmények hatása alatt léptük át az 1922. év küszöbét. Hanem azért mégsem tudtuk

magunkban egészen elnyomni azt a reményt, hogy ezentúl legalább a nagyhatalmak fognak több belátást tanúsítani, hiszen végre már azok is észlelhették, hogy a nagy és kis nemzetek közt természetes jelenség a szolidaritás s azok valamely csoportjának kombinált túlsúllyal történő meggondolatlan összeroppantásából újabbkori civilizációnk katasztrófája következhetik be. Ekkortájt látszólag Cannes-ban készültek e már minden irányban tisztázott elméleti igazságnak következményeit levonni. Azért bizonyos áhítatos várakozással tekintettünk a francia riviera felé.

Ez évben egyéb társadalmi feladataim mellett főleg a magyaroláh határmegállapításnál való erős közreműködés foglalkoztatott. Mindaz, amit annak esélyeiről az év első napjaiban megtudtam, nagy aggodalommal töltött el. Szorgalmasan jártam a Határmegállapító Központba, de ott a helyzetről és teendőkről elég bőven soha sem értesülhettem. Felkutattam tehát minden más forrást is, ahonnan megbízható adatokat nyerhettem és néha igazán minden jogosult önérzetet félretéve kerestem az utakat és módokat, melyek segítségével hasznos szolgálatokat véltem az ügynek tehetni. Elég részem volt rossz fogadtatásban és visszautasításban. Az év második napján azonban megkaptam Arad, megyére vonatkozó emlékiratom általam eszközölt angol fordításának kinyomatott példányait, melyeket alkalmas helyekre a bel- és külföldön siettem elküldeni, mert a keleti nemzetközi bizottság többségét velünk szemben nagyon ellenséges felfogás és érzelmek vezették. A mi képviselőtünk abban eleinte szintén nem volt megfelelő s ismételve változásokon ment keresztül, ami az annak hatályosságába vetett bizalmat leszálltá. Az is nagy baj volt, hogy annak katonai jelleget adtak, mivel annál fogva sem a néprajzi, sem a közgazdasági és közigazgatási érdekek iránti fogékonyságot és érzéket nem lehetett nála észlelni. A működéséről érkező hírek ijesztők voltak s az ijedelmet csak fokozhatta, hogy az első magasabbrangú magyar vezérkari tiszt lemondván, helyébe ideiglenesen, de elég hosszú ideig egy, a francia nyelvet is csak hiányosan bíró százados lépett. Látogatásaim során a Központban sürgetve kértem a változtatást s mint Arad megye bizalmi embere, az illetékes tényezők figyelmét a magyar delegáció vezetésének erélyes és szakavatott ember kezébe való letételéhez fűződő országos nagy érdekre igyekeztem felhívni, különösen akkor, midőn Briand utódául Poincaré került a francia kormányzat élére. Megtudtam erre, hogy Dormány Géza utódává Czeke Aladár vezérkari ezredes neveztetett ki. Tőle nagyon sokat vártunk, mert ügyes, tapintatos, a francia nyelvet jól beszélő szakavatott ember hírében állott. Főtt a fejem, mert arról értesültem, hogy az oláhok Gesztet, Ártándot, Biharkeresztet, sőt Arad megyében Eleket s vele Lökösházát is meg akarják

kaparintani. Írtam mindenfelé, hogy mozogjanak. Januárus 15-én levélben fordultam Czeke ezredeshez is. Arra kértem, hogy tegye lehetővé személyes találkozásunkat, részünkről minden irányban bő információt helyezvén kilátásba. Aggasztó hír volt, hogy Mária oláh királyné párizsi és londoni útja összefüggésben volt a határkiigazítás kérdésével is. Aggasztott az is, hogy az elekiek részéről nem tapasztaltam az önfeláldozásra kész hazafiságnak azt a mértékét, mely a határszélen oly kívánatos. A kényszerű toborzás során Elekről csak öten jelentkeztek a honvédséghez.

Januárus 20-án meglátogattam Kánya Kálmán meghatalmazott minisztert s rendkívüli követet, a magyar külügyminisztérium akkor tényleges vezetőjét. Előadtam legújabb idevágó információmat, melyek alaposaknak bizonyultak. Elvi felfogásomat helyeselte, amit azonban a nyugatmagyarországihoz hasonló mozgalom tervbe vett szervezéséről mondtam, azt hivatalosan nem vehette tudomásul. A Központhoz utasított, ahol azután arról értesültem, hogy engem és Vásárhelyi Dezsőt a mi vonalunkon segédbiztosoknak fognak kinevezni, hogy a nemzetközi bizottsággal személyesen érintkezessünk. Nagy utánjárás után végre megkerítettem az aradszentmártoniak 1920. évi odairányuló nyilatkozatát, hogy hozzánk akarnak visszacsatlakozni. Később erre az okmányra a nem barátságos érzelmű francia bizottsági elnök, mint a nemzetközi bizottsághoz intézett okmányra reátette kezét, da én minden később adódó alkalommal hivatkoztam arra. A nemzetközi bizottság francia, angol, olasz és japáni tagjának részünkre való kedvezőbb hangolása érdekében akciót indítok meg. Sorban járom a missziókat. Mindegyik követhet előkelő, befolyásos uraktól viszek ajánlatokat s más tényezőket is mozgásba hozok. Mindenütt hiába fáradtam, de nem gondoltam vele, mert azt hívtam, hogy ezeknek indirekt módon mégis csak lehet valami hatásuk.

Januárus 25-én jött hozzám a magyar határbiztos megbízásából Szentmiklóssy Andor, oda beosztott nagyon ügyes és erélyes konzulunk. Miután főnöke állomáshelyéről nem mozdulhatott, ő volt hivatva az ígért felvilágosító eszméket és adatokat tőlem átvenni. Ekkor már a magyar kormány által kinevezett segédbiztos voltam én is. Mint ilyen, folytonos feszültségben éltem augusztus végéig. Nem volt napom, melyen – sokszor reggeltől estig -a kérdéssel ne kellett volna törődnöm. A nemzetközi bizottság székhelyének magyar impérium alatt levő területre való áthelyezése szerfelett kívánatos lévén, én e célra Mezőhegyest ajánlottam, amiben el is jártam, de ez az eszme kivihetetlennek bizonyult. Kerestem az összeköttetést a többi határmegállapító bizottság vezetőivel, hogy ismeretségek révén közelebről lássam, hogy a miénkkel szemben miként kell viselkedni, mire kell a súlyt helyezni

s hogyan lehet benyomást gyakorolni reájok. Tapogatózásaim sok csalódással jártak. Csupa rosszindulatot, szűkkeblű felfogást és lelketlenséget tapasztaltam mindenütt.

Februárius hava azután célomhoz, hogy a mi határunkat megállapítani kirendelt nemzetközi bizottsággal személyesen érintkezhessen!, egészen közel vitt, de csak nagy küzdelmek árán. A Határmegállapító Központban végre találkoztam Czeke Aladár vezérkari ezredessel. A legmelegebb hazafiság tölti el, de nagyon finom érzésű, talán túlságosan is udvarias ember s fegyelmet ismerő katona volt, akinek a generális, ha francia is, imponált. Törekvése semmi kívánnivalót nem hagyott fenn, de – amint később kiderült – ezen kíméletlen alakokkal szemben nem volt elég erélyes. Magánúton is gyakrabban érintkeztem vele. Később Vásárhelyivel együtt hárman lakásomban igen behatóan tárgyaltuk a kérdést. Abban állapodtunk meg, hogy ők ketten a nagy havazás dacára Biharkeresztesen át Nagyváradra mennek s utánuk utazom én is, midőn az oláhok túlzott követeléseinek megcáfolása végett nemcsak bőséges adataimra, hanem személyes részvételekre is szükség lesz. A körülmények nagyon kellemetlenek s a feladat igen nehéz lévén, februárius 4-én arról értesültem, hogy miként előde, Dormándy Géza, ő is le akar mondani megbízatásáról, mert azt reménytelennek látta. Támogatásunk biztosításával és messzemenő tényleges közreműködésünk ígéretével igyekeztünk őt tartani. Magam is kezdtem elveszíteni bizalmamat nemcsak az ősi erényben, hanem a jövőben is, amit fokozott a minősíthetetlen külpolitikai nyomás érzése s az enyhülni nem akaró belföldi pártvillongás is. Naplóm szerint többször felkiálték: „Csoda lesz, ha megmenekülünk!”.

A beállott roppant hófúvások miatt az egész határmegállapító tevékenység egy időre haladékot szenvedett. De szakadatlanul tovább gyűjtött adataimmal minden nap készen kellett állnom az utazásra. Bizonyos mértékben erősített a tudat, hogy még szükség van reám, s kötelességeimet híven akartam teljesíteni. Magamat is főleg azért kíméltem, hogy erre minél inkább képes legyek. Februárius 13-án azt a hírt hozták, hogy az oláhok Vásárhelyi Dezsőt nem fogadták el segédbiztosul s nem hajlandók őt az általuk megszállt területre bebocsátani, mert állítólag irredentista hírlapot szerkeszt (életében soha egy cikket sem írt), agitátor s tulipánt hord gomblyukában. Erre Meunier francia tábornok, mint elnök is visszavonta aláírását a részére kiállított menlevélről. E visszautasítás miatt a magyar kormány demarche-ot tervezett s ha ennek nem lenne sikere, az egész magyar delegációt visszahívja és jelentést tesz az antantnak. Engem csodálatosképen elfogadtak, de csak mint szakértőt, akit adott esetekben hajlandók meghallgatni. Az ügy érdekében azután Vásárhelyi beleegyezésével és az ő fel-

áldozásával oly paktumot kötöttek, hogy minden pillanatban várhattam a Nagyváradra hívó táviratot. Némi késedelem után az meg is jött. Benne azt kívánták tőlem, hogy februárus 21-én utazam le Biharkeresztesre, ahonnan azonban csak nyitott szánon mehetek be Nagyváradra, hogy másnap megjelenhessek a nemzetközi bizottság előtt. Ez útitervhez buzgóságomban meggondolatlanul hozzájárultam, amit nyomban megsürgönyöztek Biharkeresztesre. De hazaérve Turchányi Tihamér főiskolai tanárt, e vonalon működő korábbi segédbiztost találtam nálunk, aki óva intett, hogy erre az én koromban életveszélyes kirándulásra ne vállalkozzam. Családom tagjainak egyhangú kérésére kénytelen voltam ígéretemet megmásítva, az utazás elhalasztását kérni a nemzetközi bizottságtól, arra az időre, midőn vonaton mehetek akár Nagyváradra, akár Aradra. Nagy huzavona, többrendbeli táviratozás után végre abban állapodtunk meg, hogy februárus 27-én egészen egyedül megyek Aradra, ahová a bizottság egy nappal előbb különvonaton fog megérkezni. Az oláhok átlépési igazolványt ez útra sem adtak, de megígérték, hogy a határon nem fognak feltartóztatni. Addig még egy torontálmegyei község megmentése érdekében kellett lépéseket tennem. Mindenféle adatokat bocsátottak rendelkezésemre, de eredményt nem tudtam elérni, s két egész napom veszett el emiatt minden haszon nélkül.

A jelzett napon csakugyan leutaztam Aradra. Az utolsó magyar vasúti állomáson senki sem tudott az én átutazásomról, de mivel másnapra volt kítűzve kihallgatásom, nekimentem a bizonytalanságnak. A magyar határrendőrség mindamellet utasítás nélkül is gondoskodott arról, hogy azonnal visszatérhessek Löksházára, ha a határ átlépése esetleg nem volna biztosítva. Kürtösön azonban megtudtam, hogy ebben az ügyben telefonrendelkezés érkezett oda az utolsó pillanatban. Podgyászomat nem kutatták át s általában udvariasan viselték magukat velem szemben. De az oláh politikai rendőrség felügyelete alá kerültem s a velem jött detektív, Gritta Ovidius hírhedt aradi városi rendőrfőnöknek adott át. Rokonaimhoz nem szállhattam, hanem az egyik vendéglőben tartottak fenn számomra szobát, ahol egy csomó újabb adatot és mappát kaptam a magyar delegációtól, melyeket a másnap délelőtti ülés előtt még át kellett tanulmányoznom. Erre azonban este, a nagy fáradtság miatt semmiképen sem került a sor, másnap reggel is csak futtában, mivel a kihallgatás 10 órára volt kítűzve, addig pedig a magyar főbiztossal kellett értekezniem s a nemzetközi udvariasság parancsának eleget téve, a bizottság elnökénél és a tagoknál is kötelességem volt bemutatkozni. Mivel az első benyomások horderejét ismertem, minden lelki éberségemet összeszedtem, hogy korrekt módon és lehetőleg megnyerően viselkedjem, ami azért nem volt könnyű feladat, mivel magyarjaink az idegenek várakozását

velem szemben nagyon felfokozták volt. A japáni őrnagyot kivéve, mindegyikkel saját nyelvén beszéltem. Az elnöknel nem mulasztottam el felemlíteni, hogy Millerand francia köztársasági elnökkel, sőt feleségével is ismerős vagyok, mert velők Svájcban és Budapesten, amott vagy ötször, találkoztam. Az angol delegátus megtudta, hogy tagja vagyok a Royal Economic Societynek és a new-yorki Academy of Political Science-nak. Az olasz és oláh ezredeseknél is találtam valamit, ami bebizonyította, hogy országaikban nem vagyok járatlan. A kihallgatás a bizottság formászerű ülésében történt, melynek megnyitása után az elnök nekem adta a szót. Egy órában állapították meg francia előadásom időtartamát. Az alatt senki sem szólt közbe. Utána sem intéztek hozzám kérdéseket. Az igaz, hogy az adott keretben, melyet a magyar biztos közölt velem, minden felmerülhető ellenvetésre előzetesen igyekeztem megfelelni. Korábbi emlékiratom egész Arad vármegyét, újabb munkálataim már csak az eleki járás visszaadását kívánták. Az oláhok ellenben még Eleket is követelték. Az, hogy a nemzetközi bizottság a mi kívánságainkat minden indokolás nélkül leszavazta, mutatta, hogy itt nem komoly mérlegelésről, hanem csak önkényes hatalmaskodásról lehetett szó. A határmenti magyar községek néprajzi, gazdasági és közigazgatási érdekeit erősen kiemeltem, miután bemutattam magamat, mint aki e vidéknek összes viszonyait különböző állásaimban ötven év óta alaposan megfigyeltem, sőt tanulmányoztam, ezért van az, hogy a közönség és a magyar kormány bizalma felém fordult. Kidomborítottam Arad történetét is, kiemelvén, hogy arra a nyugati részekről való elszakítás végzetes hatással lehet. Végre megcáfoltam az erőszakos magyarosítás vádját s bebizonyítottam, hogy a megye nyugati felében az oláhok erős kisebbségben vannak, számszerint is, annál inkább kulturális és vagyoni tekintetben. Előadásomat teljes csendben, figyelmesen és jegyzetek készítésével hallgatták végig. Az elnök köszönetet mondott érte s társas ebédjekre hívott meg. Az ebéd alatt és után alkalmam volt másfél óráig fesztelenül társalogni a bizottság minden tagjával. Mindez, miként később hallottam, nem tett kedvezőtlen benyomást, amit akkor, amidőn elutazásunk előtt Kürtösön vonataink találkoztak, magam is észleltem. Annak, hogy a francia elnök fülkémbe is feljött, mást, mint udvariassági jelentőséget nem tulajdonítottam, értéket expedíciónak csupán az kölcsönzött, hogy a további személyes érintkezésnek megvetette az alapját. Most már tudtam, hogy adatgyűjtéseimmel és azok feldolgozásánál mire kell a súlyt vetnem. Meg kell még jegyezmem, hogy ha Czeke ezredes rövid működése alatt nem is tudott fogható eredményeket felmutatni, de azért, hogy ezt az első érintkezést jól előkészítette, nekünk kétségkívül nagy szolgálatot tett.

Budapesten első dolgom volt a Határmegállapító Központban s egy rá nyomban történt kihallgatásom alkalmával a kormányzónak jelentést tenni a történekről. Nála és a kabinetirodában igen nagy érdeklődést tapasztaltam a kérdés iránt. A kormányzóhoz azért kellett elmennem, hogy az Országos Ipar- és Kereskedelmi Oktatás Tanács elnökévé lett kineveztetésemet megköszönjem. Bizonyos ideig vonakodtam azt elfogadni, mert éreztem, hogy az én koromban már tanácsos lassankint visszavonulni. Miután azonban a kereskedelmi és a vallás-közoktatási ügyi miniszterek is azt állították, hogy reám szükség van s e tisztben elődöm, Matlekovits Sándor is biztatott, végre beleegyeztem. A kabinetirodától nem sokára meghívást kaptam a királyi palotában a kormányzó által március 18-án tartott első valóban nagy fogadtatásra, melyre vagy 800 meghívót bocsátottak ki. Külső díszben nem maradt el e fogadtatás a Ferenc Józseféi mögött, nekem nemzeti színezete folytán ezeknél sokkal kedvesebb volt. A külföldi képviselő jelenléte az igazi magyar önállóságnak lehetőségéről tanúskodott.

A legitimizmus tekintetében nagy fordulat állott be rövid idő múlva IV. Károly váratlan elhunytá következtében. Emberileg nálam senki jobban nem sajnálhatta ezt a meghatóan szomorú véget.

Nagyon aggasztott az időtájt a külügyi helyzetnek reánk nézve mindenütt, Cannesban és Genuában, meg másutt is folyton csak kedvezőtlen alakulata s a belpolitikai helyzetnek is újabb bomladozása. A régi nemzetgyűlés életének februárius 16-án véget kellett érni. A meghosszabbítására irányuló minden mesterkedés csütörtököt mondott. A Bethlen-kormány egészen helyesen, szilárdabban alapon működő törvényhozó testület összehozásán fáradozott. Ehhez azonban a létezőnél sokkal konzervatívabb választási törvényre volt szükség, amit pedig a százejű hidraként garázdálkodó ellenzék nem volt hajlandó megszavazni, főleg párt-érdekekből. Én sem tartottam nagyon kívánatosnak, hogy az új választás oktroj útján ejtessék meg. A jogtudósok összehívott szakértekezlete azonban megmutatta, hogy az oktrojt nem lehetett mellőzni, mivel a régi törvényesített választási rendelet alkalmazása csak az elsőnek szakasztott mását képező második rossz nemzetgyűlésnek adott volna létet. Meggyőződésem szerint az oktroj ellen felmerült aggályok eltörpültek azon nemzeti létérdek mellett, mely a rendnek végre-valahára való megteremtéséhez fűződött. A dolgok és események roppant súlyától vártam a törvényesség kellékei hiányának pótlását, melyet alkalmas pillanatban, esetleg nem is sokára, a kétkamarás országgyűlés jogi formába önthet s így a jogfolytonosságot megteremtheti az életfolytonosság megszakítása nélkül. Azért félretéve minden előítéletes finnyáskodást, annak a

felszólításnak, hogy a nemzetgyűlési képviseléválasztás alkalmával Csonka-Aradvármegye székhelyén, Eleken, Vásárhelyi Dezsőnek egységes-párti hivatalos jelöltségét támogassam, tőlem telhetőleg eleget tenni kész voltam. Megígértem, hogy abban a kerületben mellette hosszabb német beszédet fogok mondani, sőt a sok munkával, utazással és törődéssel járó választási elnökséget is elfogadom. Az első koalíciónak 1910-ben történt bukása óta jól megfontolt okokból egy párthoz sem tartoztam és tartozni többé nem is akartam. Most sem változott ebbeli felfogásom és elhatározásom. Hiszen így is lehetséges volt teljesíteni a tőlem várt szolgálatokat. Bethlen törekvéseit az ország érdekében levőknek, Vásárhelyi Dezsőt pedig becsületes, áldozatkész és értelmes jó magyar hazafinak ismertem már régóta, mert még hasonló szellemű atyjával is baráti viszonyban éltem. Leutaztam azért kerületébe, hogy április 23-án fellépésénél közreműködjem. A hangulat a községben, melyért annyit tett, jobb is lehetett volna iránta, de a jó kimenetel azt bizonyította, hogy a mozgalmat jól indították meg.

A nyár beállta előtt a Kivándorlási Tanács igen fontos ülésein elnököltem, elősegítettem az Országos Ipari és Kereskedelmi Tanács újjáalakulását s ügyeinek vitelénél közreműködtem. Résztvettem három jelentős ankéten, ahol fel is szólaltam. Münsterberg amerikai egyetemi tanár két művét: *America and the war*, *America and the peace*, tanulmányozva elolvastam. Gróf Károlyi Gyula meglátogatott s két óra hosszat tanácskoztunk a helyzetről. Magyar állampolgárságának megtartására biztattam, mivel azt hiszem, szükség lesz rá közeljövőnkben. Meghallgattam Lujo Brentano érdekes előadását is a kereskedelem szabadsága sürgős helyreállításának szükségese voltáról; úgy láttam, hogy ennek csaknem áthághatatlan gyakorlati akadályait nem veszi eléggé figyelembe. Beszélgettem vele a múltakról. Megírtam francia bevezetésem a magyar kivándorlási intézmények hivatalos ismertetését tartalmazó füzet-hez. Elolvastam Apponyi emlékiratainak eddig megjelent első részét. Egy jó barátunkat, széki Kelemen Gábor ügyvédet elkísértem a kerepesi temetőben utolsó útjára. A Beöthy Zsolt halálával az irodalmunkat ért súlyos veszteséget is mélyen fájaltam.

Természetes, hogy a határmegállapítás kérdése is csaknem naponként foglalkoztatott. Május 7-én arról értesültem Czeke ezredestől, hogy ő lemondván, utóda egy tengerésziszt lett. E hírt a sok csalódás után csaknem tompult közömbösséggel fogadtam, pedig az igen fontos és előnyös fordulat volt határunk megállapításának ügyében. A választások előkészítésénél való közvetlen közreműködés céljából másnap ismét Elekre utaztam, ahol azután tíz teljes napig meglehetősen nehéz munkát végeztem. Mint választási elnök a hatósági közegekkel és a szegedi királyi tábla által kiküldött választási biztossal a választási eljárás részleteit megbeszélvén, a

reárháruló intézkedéseket kellő körültekintéssel, szigorral és pontossággal megtettem. Közben a határkiigazítás tárgyában az előbb Sarkadon, majd Békésgyulán tartózkodó magyar delegációval kerestük a szorosabb összeköttetés lehetőségét, ami bizony igen nehezen ment. Ennek következtében általános levertség vett rajtunk erőt. A helyzet súlyos voltának érzete akkor sem enyhült, mikor egy vezérkari századost küldtek ki hozzánk. Voltak köztünk, akik érdekeink megvédhetésében már egyáltalán nem bíztak. Én most sem tartoztam közéjük. Tudtam, hogy okvetlenül ki fognak hallgatni s az általam szerkesztett beadványok és a személyes előadásom meggyőző erejében nagyon bíztam. Egy-pár napig újabb emlékirat szerkesztésével is foglalkoztam, melyet az ügymenet gyorsítása végett mindjárt francia nyelven fogalmaztam. Párhuzamosan a választási küzdelem is egyre hevesebb és kétségesebb kimenetelű lett. De bántott, hogy a minden irányú határidők tekintetében állandó bizonytalanságban éltünk. Ez annál kínosabb volt reámnézve, mivel a műegyetem rektora és illetékes dékánja a műegyetem ötven éves fennállását ünneplő jubileumra meghívtak és megjelenésemet május 21-én ismételve és erkölcsi kényszer alkalmazásával is sürgették. Ott ez alkalommal ugyanis, mint a közgazdasági tudományok felsőbb engedéllyel megválasztott tiszteletbeli doktorának, szerepem is volt s elmaradásom kellemtelenségekre adott volna alkalmat. Az ünnepségnek a nálunk lehetséges legszélesebb és legelőkelőbb keretben kellett lefolynia. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület is megbízott, hogy a jubileumon képviseljem és nevében a műegyetemet üdvözöljem. Képzelték, hogy mily zavarban voltam egész addig, amíg abból a véletlen végre mégis ki nem segített. A képviselőválasztás május 28-ára tűzetett ki, a nemzetközi bizottságnak Eleken való megjelenése pedig még későbbre halasztatott el, én tehát május 18-án nyolc napra felutazhattam. Megfelelő szertartási próbák után a műegyetem nagy és díszes jubileuma május 21-én tartatott meg, amelynek során öt technikus celebritás mellett, nekem mint egyetlen nem műszaki embernek átadták az ékes díszdoktori oklevelet. Jelen volt a kormányzó is, akinek ott tartott beszédéhez erős politikai glosszákat fűztek. Ez az ünneplés nem volt az egyedüli, melyen keresztül kellett esnem. Az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács sürgetésekre végre újból megalakítható lévén, május 24-én tartotta századik ülését, amelyet mint elnöknek, nekem kellett hosszabb programszerű beköszöntő beszéddel megnyitnom. Más sürgős teendőimet is elvégezvén, május 26-án a két nap múlva megejtendő képviselőválasztás végett ismét leutaztam Elekre. Megérkezésem után a jelölt ügyét egy értekezleten válságosnak tüntették fel s tőlem oly lépés megtételét kívánták, amelyre pártatlan álláspontom miatt nem vállalkozhattam. De hidegvéremet

akkor sem vesztém el. A választás lefolyása és eredménye harmadnap igazolta bizalmamat. A rendelkezésemre álló karhatalomra sehol sem volt szükség. Példás szabatosággal folyt le minden s jelöltünk két veszedelmes ellenfelével szemben fényesen megkapták az abszolút többséget s így, amitől ott mindenki tartott, második választásra nem került a sor. A megbízólevelet 29-én délelőtt elég-hosszantartó munkával kiállítván, ünnepség keretében adtam át a képviselőnek.

Június hava már valamivel csendesebb lefolyású volt reám nézve, de fontos eseményekben szintén nem volt szegény. Elsősorban az a kérdés foglalkoztatott, hogy a jelen képviselőválasztásokkal mit nyert az ország? Az első nap sikerei után tömegesen jöttek a miniszterbukások és a szocialisták sikerei, de a polgári ellenzék virulenciája megszűnt. Az alakulás előtt még attól lehetett tartani, hogy a nemzetgyűlés munkaképessége veszélyben forog, mert Apponyi és társai azzal fenyegetőztek, hogy azt és alkotásait törvényteleneknek fogják kijelenteni. A véletlen úgy akarta, hogy éppen Apponyi lett a korelnök; azt mondták, hogy az elnöki székéből nagy enunciaciókra készül, melyek azonban szerencsére elmaradtak, mert egy kis meggondolás után rá kellett jönniök, hogy a törvénytelennek való kijelentés mindenkit a legnagyobb ellentmondások útvesztőjébe kergetett volna, hacsak egy ünnepélyes tiltakozással le nem mondanak mandátumaikról. Erre pedig éppen séggel nem gondoltak. A tények logikája végre-valahára náluk is valamelyes világosságot teremtett és így nagyobb zökkenés nélkül kerülhetett Gaal Gaszton az elnöki székbe. Mikor azután a nemzetgyűlés ünnepélyesen formaszerint is megalakult, az ellenzék csak távolléte által tüntetett. Később a szocialisták huszonötén oly „osztálytudatos” önérzettel és oly hangosan jelentek meg a törvényhozás termében, mely a polgári ellenzékét méltán gondolkozóba ejtette s habár obstrukciót kezdett, lassankint meggyőződött arról, hogy rossz úton jár. Mind gyakrabban voltak hallhatók oly hangok, hogy a kormányzást nem szabad lehetetlenné tenni. A híres Jogvédő irodával, amelyet én elégületlenséget-terjesztőnek neveztem, épp úgy, mint a törvénytelenység hangoztatásával elhallgattak, így azután a kormány diadala a választásokon kétségtelenné vált s az a konszolidációt nagymértékben elősegítette. Gróf Bethlen Istvánnak az egységes párt alakítása érdekében alkalmazott cél tudatos, következetes politikája bevált s őt azért, valamint később mutatkozó minden következményeiért nagy elismerés illeti meg.

A második nagy kérdés, mely Damokleskardként fejünk felett lebegett, országhatárunk nyugati szakaszának megállapítása volt. Ennek ügyében csaknem naponkint voltak teendőim. Ismételve jöttek ki hozzám megyei és községi tisztviselők, hogy ez irányban velem közreműködjenek. Azonban megint dilemmába kerültem,

mivel Budapesten több nagy biztosító intézet, névszerint az Első Magyar és a Pannónia, mérlegeik aláírása és a közgyűléseiken való részvétel végett sürgette felutazásomat. Erre sokáig nem tudtam elhatározni magamat, míg végre kiderült, hogy a határmegállapító nemzetközi bizottság Eleken valamivel később ugyan, de bizonyosan meg fog jelenni. Időközben dolgaimat a fővárosban sietve elvégezvén, június 29-én reggel ismét Eleken lehettem. Kilátásaink nem voltak nagyon biztatók. Tartotta magát a felfogás, hogy Lökösháza nagy veszélyben forog. Igyekeztem hidegvéremet megtartani s másokba is bátorságot önteni. Készültem a döntő ütközetre. A válság tetőpontját jelző nap reggelén már négy órakereszt voltam, hogy adataimat, érveimet még egyszer átnézvén, azokat a kifejlődhető vita alkalmára jól emlékezetembe véshessem. A bizottság megérkezte után úgy a francia tábornok, valamint az oláh ezredes is mint régi ismerőst, különös és feltűnő melegséggel üdvözöltek. A kihallgatások délelőtt nem végeztetvén el, a községi előljáróság látta vendégül a bizottságot és engem kért fel a házigazdái szerepre, így aztán a bizottsági tagokkal együtt ebédelhettem, mialatt ismét módom volt velők legalább külsőleg barátságos hangon elég hosszasan társalogni. A francia tábornok-elnök maga kérdezte, hogy valamelyik képvisellel kívánom-e kihallgattatásomat? Igen válaszom után elrendelte, hogy az ú. n. Bauernverein, mely egyik képviselőjévé választott, hallgattassék ki legelőbb. Megint hosszabb francia beszédben volt alkalmam a nemzetközi bizottságot a határ e részének viszonyairól behatóan tájékoztatni és különösen Lökösháza gazdasági és közigazgatási életérdekeiről, melyek Magyarországon leendő maradását követelik, felvilágosítani. Együttal oly emlékiratokat, adatgyűjteményeket s gondosan kidolgozott speciális térképeket bocsátottunk a magyar delegáció rendelkezésére, melyek minden ellenséges hazug adatot megcáfoltak. Igyekeztem lehető udvariassággal, de úgy beszélni, hogy a bizottság lássa, mily darázs-fészekbe nyúlna, ha az oláhok kívánságait teljesitené. Az elbúcsúzás, még az oláh ezredestől is, barátságos volt, mert mindenféle szívességet is felajánlott arra az esetre, ha az elszakított részen fekvő magyarádi szőlőnk felkeresése alkalmával valami nehézségünk támadna. Én, ismerve ezen urak mentalitását, nem igen bíztam benne. Volt is okom rá. Elképedtem egy mondanán, mely nagyon jellemző. Felemlítvén, hogy a pécskai kerületnek, habár nagy többségük magyar és német, oláh választói is voltak, akik mivel nyelvüket megtanultam s nekik is nagy szolgálatokat tettem, mindig hüek voltak hozzám, ő azt a megjegyzést tette: „C'est notre caractère national”.

E nap általában bizakodóbb hangulatot hozott, mert láttuk, hogy az új magyar határmegállapító főbiztos, Dietrich Alfréd sorhajókapitány mily éleseszű, ügyes és képzett ember, aki gyors

felfogásával nagy buzgalmat és odaadást egyesített. Ilyennek írta volt le őt nekem gróf Csáky Imre is, aki most a Határmegállapító Központ élén állott. Dietrich a tárgyalások bevégződése s a nemzetközies eltávoztása után még jó ideig együtt maradt velünk s a vagy negyvenre szaporodott társaság előtt rendületlen bizalmának adott kifejezést, hogy ügyünk jól áll. Mindenkihez volt egy-egy meglepő szava s a jövő javulás reményével kecsegtetett. Tegyük meg egyenkint és összesen vállalva kötelességeinket s úgy köszöntsük egymást, mint ahogy a németek mondogatják: „guten Morgen (oder Abend) es kommt der Tag!” Néhány nap múlva hallottuk, hogy Dietrich Alfréd a nemzetközi bizottságnak Kisjenőn tartott egyik előzetes tanácskozásán mily erélyesen lépett fel érdekünkben. Mindez jobb hangulatba hozott. Az is megnyugtató volt, hogy a kormány következetesen és szilárdan járt el. De efeletti örömünket zavarta az a megállapítás, hogy a nagy európai politikai földrengés még nem ért véget. Németország sanyargattatása, Rathenau és Wilson angol tábornok meggyilkoltatása, a legitimisták és szocialisták nyugtalansága, idebenn Apponyinak egy nyilatkozata, mely szerint neki kedvesebb lenne a köztársasági államforma annál a királyságnál, amelyet a mai kormányzat helyez kilátásba, a polgári pártonkívülieknek és az ellenzéki pártoknak az a beismerése, hogy nem képesek egy pontban sem megegyezni, csak abban, hogy gyűlölik s meg akarják buktatni a nálunk ma uralkodó rendszert, stb.

Érdekes intermezzo volt az, hogy – meghívása folytán – július 3-án Vásárhelyi Dezsővel, közelfekvő bánkúti gyönyörű és rendkívüli belterjesen kezelt birtokán József királyi hercegnek vendégei voltunk. Keresetlen szívességgel, előzékenyen, sőt barátságosan fogadott bennünket. Különösen lekötelezett engem azzal, hogy az emlékirataimban említett 1918-1919. évi eseményekre vonatkozólag értékes felvilágosításokat adott, melyeknek ő cselekvő részese volt. Hosszas beszélgetésünk minden fontosabb politikai, gazdasági és társadalmi kérdésre kiterjedt. Az a régebbi meggyőződés, hogy ő hazánk sorsának alakulása tekintetében igazán providenciális férfiú, e látogatásom alkalmával mégjobban megerősödött. Átnyújtottam neki ekkor angol nyelvű memorandumom egy példányát; ő belőlük többet kívánt, hogy azokat az esetleg nála megjelenő előkelő angol politikusoknak, például lord Newtonnak átadhassa.

E kellemes és érdekes kirándulás után két nap múlva kaptam a határmegállapító magyar delegációnak azt a rossz öment jelentő sürgős meghívását, hogy másnap igen fontos és sürgős ügyben Vásárhelyi Dezsővel együtt siessék Békésgyulára és vigyem magammal a rendelkezésemre álló összes adatokat. Ezek egy nagy utazótáskát töltöttek meg. Dietrich ekkor nagyméretű

mappákon bemutatta nekünk, hogy a jó hangulatban lefolyt eleki kihallgatások után az oláh delegáció mi mindent követel tőlünk. Nem adják át az eleki határba beékelt és igen túlnyomóan elekiek birtokát képező 2500 kat. holdas Jánosházi Pusztát, ellenben el akarják venni a 22.000 hold területű Lökösházának jóval több mint felét, miáltal a lökösházai vasúti állomást is elveszítenék. Erveik semmik, egyedüli értelmük a sic volo, sic jubeo. Meglehetősen leverve jöttünk el Békésgyuláról, mert az Eleken mutatkozó bizakodó hangulat a mi embereinkben is mintha alább szállott volna. Ily bizonytalanságban telt el azután több mint másfél hónap. Kétséges volt nemcsak a mi birtokunk megtarthatása, hanem még néhány száz más is. Az állomást is elveszthették volna, mely Csanád megye egyharmadának távoli forgalmát közvetíti. A középbirtokosokra az elcsatolás az oláhok erőszakos és gyűlölködő birtokpolitikája miatt az egyszerű elkobzást jelentette. Bár igyekeztem magamat a mindennap felmerülő teendők végzésével megnyugtatni, de nem bírtam. Azért felszólítatlanul is írtam Budapestre azoknak, kiknek a bizottság egyes külföldi tagjaira befolyásuk volt, s arra kértem őket, hogy azt érvényesítsék is. Bérelőink is eljöttek hozzám, tudni óhajtván, hogy szerződésük szerint és a fenyegető veszéllyel szemben mit teyenek, elmennek-e vagy tovább dolgozhatnak? Az a kegyetlenkedés, mellyel a franciák Németországot nyomták, annál inkább visszahathatott a mi kedélyünkre, mert a francia hírlapok nap-nap mellett azt bizonygatták, hogy Németország bűnössége azonos a miénkkel, s ezért lakolnunk kell. Jöttek kivándorolni szándékozók tanácsért és jött Kevermes község küldöttsége is azzal a kéréssel, hogy az ő határkiigazítási érdekeiket is épúgy védelmezzem, mint az elekiekét. Mintha gúny lett volna, de megígértem, hogy július 16-án Battonyán, ahol a nemzetközi bizottság a csanádmegyei érdekelteket hallgatja ki, meg fogok jelenni. Időközben biztató jelenségül szolgált az a hír, hogy Dietrich az előzetes tárgyalások során adatainkat és érveinket kitűnően használja fel. Budapestről pedig azt írták nekem, hogy e nemzetközi bizottság napjai meg vannak számlálva s így az nekünk nem lehet veszedelmes, még ha ellenünk döntene sem.

Ekkor vettem kézhez a Magyar Mérnök és Építész Egyesületnek és Bernát Istvánnak üdvözléteit. Az első díszdoktorságom alkalmával azt írta, hogy a műgyetem mellett ő szintén elismerését fejezi ki azért, hogy egy műszaki nemzedék nevelésénél hasznosan közreműködtem. A, másik örömmel értesített, hogy 1885-ben az első budapesti nemzetközi gazdasági kongresszus alkalmából a mezőgazdasági válságról írt művem Németországban dicsérrel említették fel, mint oly művet, mely a középeurópai vámunió kérdését először tárgyalta tudományos alapossággal. A közállá-

potok iránt mindig fogékony lelkületemre jól hatott, midőn halottam, hogy a polgári ellenzék a mérsékeltek erejének egy frontban való egyesítését minden más érdek fölé kezdi helyezni s így közelebb jut a kormányhoz, habár egyesek, mint a például Apponyi is, a fegyverszünetet teljesíthetetlen feltételekhez, többek közt a felsőházi reformnak bizonytalan időre való elhalasztásához köti.

Végre elérkezett a battonyai határügyi tanácskozások ideje. Ott az egész csanádmegyei közigazgatási apparátussal és az érdekelt kisebb-nagyobb határmenti gazdákkal találkoztam. Mint idegen, csak lopva érintkezhettem az illetékes tényezőkkel. Azt a biztosítást kaptam azonban, hogy a magyar delegáció semmi esetre sem enged. Végző esetben rettenetes botrányt fog csinálni. Amennyire megnyugtató volt e nyilatkozat, annyira megbotránkoztatott mindenkit az, hogy az elnöklő japán őrnagy, aki franciául semmit, angolul is csak hiányosan tudott, a legfontosabb kihallgatások idején is szundikált. Némi derűtséget, jobban mondva kárörömet okozott az, hogy a szervezett mezőgazdasági szocialista munkások beadványa ékes francia nyelvre lefordítva felolvasatott. Az nem válogatva a kifejezéseket, a valóságnak különben megfelelően, a sárga földig letette az oláh uralmat és azok törekvéseit. Az oláh delegátus kékült, zöldült mérgében, különösen midőn az oláhok által elkövetett erőszakosságokat, melyek barbár atrocitásoknak is beillettek, konkrét adatok alakjában felsorolta és azzal a fenyegetéssel végezte, hogy a beadványt a világ összes szocialista hírlapjainak, még a franciáknak is meg fogják küldeni. A francia tábornok-elnök is megkapta a magáét.

Augusztus hava az országban eléggé mozgalmas volt, míg nálunk az csendesebben folyt le, kivéve a hónap utolsó napjait, melyek reánk nézve meghozták a döntést. Addig volt időnk kételkedve reménykedni. A külpolitikai események csaknem szakadatlan feszültségben tartották az egész országot. A jóvátételi nyomás Németországot az anyagi és vele az erkölcsi tönkrejutás rémével fenyegette. A márka árfolyama a zürichi jegyzés szerint rohamosan hanyatlott, ezt követte a mi pénzünk külföldi értékének zuhanása is. Németország nemcsak szerződéses kötelezettségeinek nem tudott már eleget tenni, hanem bámulatos ipari tevékenysége is közel volt a megbénuláshoz. John Maynard Keynes minden jóslata bekövetkezett, ami az általános felfordulás rémképét tette most már az angol államférfiak által is világosan láthatóvá. így megindult a munkanélküliek óriási szaporodása Angliában és a franciák követeléselei mérséklésére irányuló újabb kísérlet a megghiúsult genuai és hágai értekezletek után Londonban, melynek Lloyd George oly nagy fontosságot tulajdonított, hogy annak kedvező eredményétől tette függővé az ántánt hatalmainak további együttmaradását. Mindez persze a mi helyzetünkre is visszahatott.

Franciaország magát minden eshetőségre biztosítani akarván, a kisantant szorosabb egységét nemcsak jó szemmel nézte, hanem azt előmozdítani is igyekezett. Ez magyarázza meg ennek határtalan vakmerőségét velünk szemben is. De annak nem csupán az volt a szerepe, hogy minket állandóan fenyegetsen és féken tartson, hanem hogy szükség esetén Németország hátbatámadását is biztosítsa.

Az utódállamoknak velünk szemben tanúsított kíméletlen ellenséges politikája bizonyára hatással volta mi szocialistáinknak talán már a megerősödésére és hazaellenes magatartására is. A polgári ellenzéki elemek közül mind többen belátták, hogy az idegen befolyások által irányított felforgató elemekkel szemben csak az összes nem szocialista erők összefogása teszi elkerülhetővé az újabb összeomlást. A kormány is némileg elnézőbb és simább eljárást alkalmazott velők szemben, de sajnos, ennek nem volt meg a méltán elvárt következménye. Két obstrukción is keresztül kellett esnünk, még végre a szigorított hárszabályok segítségével a nemzetgyűlés munkaképességét meg lehetett teremteni. De ekkor meg a csakugyan súlyos, azonban mellőzhetetlen adóemelések éppen ott pattantották ki az egyenletlenség átkát, ahonnan azt legkevésbé lehetett várni. A földadónak a búzaváluta alapjára való helyezése folytán az agráriusok túlterhelteknek vallották magukat. Az elégedetlenség magas fokra hágott köztük, főleg mikor a Háznak általános népszerűséget és tekintélyt élvező elnöke, Gaal Gaszton, egy szerencsétlen elhatározásával a mozgalom élére állott, elnöki méltóságáról lemondott, sőt az egységes pártból is kilépett. Az annyira hangoztatott nagy nemzeti érdekekkel szemben az osztályérdek molochjának esett áldozatul ő is, akinek további helyes működéséhez pedig alaposnak látszó remény fűződött. Kilépése azonban nem tudta megbontani az egységes pártot s nem tudta az adójavaslatok megszavazását megakadályozni, legfeljebb csak némi, azok lényegével nem ellenkező módosítást tudott keresztülvinni.

Kellemetlen vitát idézett elő egy zsidó érdekeket bevallottan képviselő nemzetgyűlési tagnak az az interpellációja, melyben azt akarta bebizonyítani, hogy az oláhokat 1919-ben a kommunistákat letörni akaró úgynevezett „Fehér Ház” keresztény emberei hívták be. A vita során fényesen kiderült, hogy biz azok önként jöttek Budapestre és pedig a nagyántánt intenciói ellenére, rabolni és hivalkodni állítólagos győzelmükkel. Maga az interpelláló képviselő is kénytelen volt bevallani, hogy politikai hibát követett el, mivel e kérdés szőnyegrehozatalával csak fokozta azt az antiszemitizmust, mely úgyis izzóan mélyült a magyar társadalomban. Sokat gondolkoztam évtizedek óta ennek a nagy szociális kérdésnek megoldásán s azt találtam és találom most is, hogy az csak a jobb belátású zsidók segítségével oldható meg. Nem akarom azt itt

ismételve tárgyalni, de hangsúlyoznom kell, hogy ez egyetlen lehetséges mód útjainak és eszközeinek gyakorlati alkalmazásával minél előbb tisztába kell jönni. A módok közt a zsidógyűlölet diktálta erőszakoskodás épp oly kevésbé vezethet célhoz, mint a minden reálpolitikai követelmény számon kívül hagyását jelentő úgynevezett liberalizmus és a nem őszinte, meghunyászkodó simaság vagy közömbösség. Az erőszaknak bizonyos elemeire szükség van, azért én, ha nem is helyeslem az Ébredő Magyarok és Héjjas Iván minden tettét és szavát, őket általában véve nélkülözhetetlen tényezőknek tartom. A zsidóságot arra kell reábirni, hogy saját faji és vallási szolidaritása fölé helyezze a nemzeti szolidaritást, mint életérdekét. Érzelmi és tisztán erkölcsi érvelés annak ma még nem imponál. Szem előtt kell tartani Franzos Emilnek, aki maga is zsidó volt, azt az állítását, hogy minden nemzetnek olyan és annyi zsidója van, mint amilyent és amennyit megérdemel. Széchenyinek erre vonatkozó eszméi ma aktuálisabbak, mint valaha. Ő nem gyűlölte a zsidókat, de féltette tőlük nemzetét. Jóslatai jobban bekövetkeztek, mint báró Eötvös Józseféi, aki azt állította, hogy a zsidóság áttért a keresztény morálra s a gyűlöletet a szeretet társadalmi alapjává váltotta fel. Sajnos, tévedett, midőn egyoldalú zsidóbarátságával a fejlődést helytelen irányba terelni segített. Talán lesz még alkalmam másutt ezt bővebben kifejteni. Most még csak a zsidó kérdésnek a szocialista és kommunista mozgalmakkal való tagadhatatlan szoros összefüggésére utalok, ami egymagában is bizonyítja, hogy itt a hosszas halogatás veszéllyel járhat. Pénzünk és gazdasági helyzetünk romlásában is része van annak a féktelen haszonhajhászatnak, melynek, ha nem egyetlen, de nem is a legutolsó tényezői a zsidók. A társadalmat ők vitték bele abba az eszeveszett valuta- és más spekulációkba, melyek fojtogatják társadalmunkat. Hiszen csak Budapesten 1600 zugbankot alapítottak és biztos tudomásom szerint azok szálaival az egész országot behálózták. A kormány kénytelen volt emiatt erélyesen fellépni, mert annak üzelmei már minden képzeletet meghaladtak volt. Itt is áll azonban, hogy tisztán megtorló intézkedésekkel s a közgazdasági nagy törvényszerűségek folytonos szem előtt tartása nélkül nem boldogulhatni. De éppen ezek követelik meg a céltudatos erély alkalmazását is.

Sokat elmélkedtem újabb külpolitikai és kulturális orientációnk kérdéséről is. Véleményem mindig az volt e részben, hogy nekünk univerzális emberi közműveltség mellett nemzeti kultúrára s az egyetemes nagy világerdekek keretén belül okosan alkalmazkodó, de meg nem alkuvó öncélú magyar politikára kell nevelnünk az országnak minél egyöntetűbbé teendő társadalmát. Sem a csatányos, sem a közömbös egyoldalúság nem kívánatos. Ez a nézetem ma is. Mind ezeket a gondolatokat irataimban bővebben fejtegettem,

egyelőre csak magamnak, hogy alkalmilag, talán legközelebb, szabatosan visszatérhessek azokra. Így elmélkedve és dolgozgatva teltek el augusztus havának napjai. De a határkiigazítás fenyegető és még teljesen el nem hárult mozzanatai sem engem, sem társaimat igazán megnyugodni nem engedtek. Hiszen még augusztus 25-én is megyei és községi urak jöttek hozzám a nemzetközi bizottságban szükségeseknek mondott és szorosan reánk vonatkozó pótló adatok minél gyorsabb összegyűjtése s feldolgozása végett. Azokkal még akkor éjjel külön emberünk utazott fel Budapestre, ahol a nevezett bizottság még ülésezett. Az ily sietség és hajsztolt munkásság mindnyájunkban újból nagy nyugtalanságot okozott. Ez azonban csak előfutárja volt az augusztus 28-án Budapesten javunkra történt fellebbezhetetlen nemzetközi döntésnek. Másnap korán reggel lovas ember hozta Vásárhelyi Dezsőnek erről szóló levelét, melyet, valamint az én nyomban megírt válaszomat – akkori hangulatunk jelzése végett – szószerint ide iktatok:

„Sürgönyben – írja nevezett barátom – Dietrichtől vett értesítés szerint a nemzetközi határmegállapító bizottság Jánosházát Magyarországnak ítélte, Lökösháza teljesen, egész határával nekünk maradt. Engedd meg, hogy midőn ezt az örömhírt közlöm, egyben hazafias köszönetet mondjak neked azért a fáradhatatlan munkásságért, melyet kifejtettél s melynek gyümölcsét íme ma a haza élvezi. Engedd meg, hogy az ország, a vármegye és Elek község nevében kifejezhessem köszönetemet s azon kívánságomat, hogy a továbbiakban is szorosan együttműködve a haza megmentésén, ennek a gyümölcseit még mi is élvezhessük.”

Feleletem ez volt:

„Sietek megköszönni becses tudósításodat, mely valóban nagy örömet szerzett nekem is. De nem vagyok oly önző, hogy a saját érdekeim megóvásán érzett örömem teljes lehetne, mert mélyen kell egyúttal fájjalnom, hogy csak ennyit voltunk képesek elérni. Én e részben csupán azt tettem meg, ami elengedhetetlen kötelességem volt. Biztosíthatlak egyébiránt, hogy valamint a múltban egyedül azért kívántam élni, hogy a magyarságot szolgáljam, úgy a jövőben sem akarom az életet tovább élvezni, csak míg a jobb sorsra érdemes szegény magyar nemzetnek szolgálatokat tehetek. Megnyugvásomra szolgál, hogy a ti becsületes eljárásokban hasonló törekvést látok és hogy vannak még magyarok, akik méltók e névre. Működésüket az Isten segítse s azt én a másvilágról is áldással fogom kísérni.”

Délután személyesen is eljött Vásárhelyi Dezső s magával hozta a félhivatalos táviratot, melyet délelőtt Elekre vitt volt,

ahol az természetesen igen nagy örömet okozott. Jelezte, hogy ez a község, amely igen sokat nyert, engem és Dietrichet díszpolgárságával akar kitüntetni, de csak akkor, midőn az átcsatolás végleg be fog következni.

Más irányban nagy aggodalommal állapítottam meg, hogy valamint vidékünkön, úgy országszerte is nagyon terjed a szocializmus és hogy Magyarország külpolitikai helyzete folyton válságos, mert kétségtelen, hogy a kisantant szítja nálunk a zavarokat és rontja pénzünk értékét, mert meg akar nyomorítani és esetleges zendülések alkalmával berontani készül azon szín alatt, hogy itt rendet csináljon, de voltaképp, hogy egészen tönkre tegyen bennünket. Olaszország az ismert szláv korridor megteremtését ellenzi ugyan, de főfő-katonáink szerint nem lesz ereje annak megakadályozására. Szerencsére ezek – mint én azonnal mondtam – jórészt csak rémhírek voltak, melyek után nemsokára bizakodóbb hangulat keletkezett nálunk is. De azt csak helyeselni tudtam, hogy kormányunk résen van s kötve hisz a kisántátnak, melyek biztatására az innen Ausztriába szorult radikális-kommunista elemek a Bécsben üléselő interparlamentáris gyűlés elé a mai Magyarországot gyalázó és bevádoló aljas memorandumot terjesztettek, melyet Apponyi felszólalására mellőztek ugyan, sőt megróttak, de azt nem lehetett megakadályozni, hogy Bernstein Ede hírhedt revizionista szocialista főmedvényyszerű felszólalásában ne igyekezzék megokolni, hogy ők miért nem fogadják el a magyar delegáció meghívását Budapestre. Apponyi azonban igen találóan és meggyőzően cáfolta meg minden állítását, melyek ott a célnál ellenkező hatást idéztek elő. El is jöttek a nemzetközi parlamenti gyűlés tagjai közül igen sokan, csupán olaszok 77-en, 66 képviselő és 11 szenátor. Fővárosunkban oly fogadtatás várt rájuk, mely mélyen meghatotta őket s amit ez országban láttak, az gonosz rágalmaknak tüntette fel az ellenünk szórt vádakat. Régi nemes barátunk lord Newton meg is állapította, hogy Magyarország barátai napról-napra szaporodnak. A kongresszuson Berzeviczy Albert, Lukács György és mások jól megvédték ügyünket. Ott különben oly kérdéseket lehetett szellőztetni, melyekhez eddig ily helyeken nem volt szabad hozzászólni. Mindez megteremti majd azt az erkölcsi lavinát, melyet különösen a törökök győzelme a görögök felett s ezzel a sevrési békeszerződés szétfoslása után nem igen lehet megállítani. Nekem most nagyon jól esett, hogy Apponyinak még az egyseges párt is köszönetet szavazott e gyűlésen tett szolgálataiért és ottani beszédéért, mely után a Bernstein-féle eset tárgyalása itthon feleslegessé vált.

Augusztus utolsó napján több fontos megyei gyűlés volt Eleken, melyeken részt vettem. Megszavaztuk a nyomor enyhítésére szolgáló kötelező gabona- és pénzadományokat. Ott talál-

koztam a határmegállapító magyar delegáció egyik tagjával, aki arra kért bennünket, hogy a döntés hírért nyilvánosan még ne tárgyaljunk, mert az nem élte még túl a hivatalos titkok fázisát. Elmondta, hogy az oláh követeléseket a bizottság miként szavazta le. De az öröm és elismerés azért általános volt.

E döntés után, mely által csekély vagyonom nagy részét és feleségem örökségét másodszor szereztem meg, amihez persze a Gondviselés segítsége is kellett, majdnem új életet kezdhettem, mert szerény igényeim mellett anyagi függetlenségemet újból biztosította. Ezt csak a köz- és magánélet terén való odaadó és önzetlen továbbműködésem által hálálhattam meg. Erre – úgy látszott – még volt némi alkalmam s kínálkozó szabad időmet most az erre, való előkészületre akartam felhasználni.

Az eddig folyton csak leverően ható kül- és belpolitikai híreket most olyanok váltották fel, melyek biztatók valának. Az interparlamentáris unió ez idei üléseinek reánk nézve kedvező lefolyásához járult Magyarországnak egyhangú fölvétele a Népszövetségbe és a kocaántánt meghátrálásának kényszerűsége. Most már nem leszünk többé az a néma gyerek, akinek az anyja sem érti meg a szavát. A belépés kétségtelen hátrányai ezzel szemben eltörpülnek. A magyar kiküldött személyes érintkezései nagy mértékben pótolni és fokozni fogják nemzetközi diplomáciai és társadalmi ténykedéseink kedvező hatását hazánk helyzetének megszilárdítására. Ez időben úgy a kis-, valamint a nagyántant roppant bajokkal küzdöttek. A kisantant államainak belső viszonyai határozottan romlottak. Mindenféle fogásokhoz kellett folyamodniuk, hogy ezt leplezzék. Hazug híreket terjesztettek ellenünk, amelyek hazugsága kiderülvén, hitelüket pártfogóik szemében, annál inkább a volt semleges országokban általunk eddig alig remélt mértékben csökkentették. Az oláhok közállapotait jól jellemzi Maniu Gyulának, az erdélyi nemzetiek fejének az a nyilatkozata, hogy a balkáni szellemű kormányzat még az oláh parasztságot is elszegényíti Erdélyben és a Bánságban, s ott mindent elpusztít.

A nagyántant ellentétei és más bajai szintén mindinkább szaporodtak. A németországi kártérítésre vonatkozó visszavonás nem enyhült, sőt fokozódott, a görög-török háborúban pedig Musztafa Kemal pasának tüneményes győzelmei folytán az angol-francia egyenlenség veszélyesen élessé vált. Míg ezek nálunk magyaroknál – éspedig a reánk kényszerített lehetetlen határokon innen és túl, – nagy reményeket keltettek, addig Angliát a legnagyobb zavarba hozták, mert az általa pártfogolt görögökkel együtt ő is vereséget szenvedett, mely számos milliónyi mohamedán alattvalójának elégedetlenségét virulenssé és veszélyesen vakmerővé tette. Anglia világhelyzete annál kedvezőtlenebbé alakult, mert

ebben a kérdésben nemcsak Gallia, de Italia is elvált tőle, s a büszke Albiont arra kényszeríté, hogy a koronagyarmatokén kívül - miként híre járt - még az oláh és rác segítség igénybe vételének gondolatával is megbarátkozzék.

Belső politikánkban elsőrendű mozzanat volt az országra súlyos terheket rozó új adótörvények nagy szótöbbséggel történt elfogadása a nemzetgyűlésen. Ez által hazánk megmutatta, hogy nem akar az Ausztria által követett megalázó kolduló körútra lépni s hogy minden ereje megfeszítésével a balkáni szintáj felett igyekszik maradni. Kállay Tibor tősgyökeres magyar pénzügy-miniszterünk okos beszédei minden elfogulatlanul gondolkozó és a helyzetet felfogni képes honpolgárra igen jó hatással voltak. Ezek közt azonban, sajnos, Gaál Gasztont nélkülöznünk kell. Ő egyoldalú agrárius álláspontja következtében nemcsak házelnöki méltóságát vesztette el, hanem barátainak és a nagy közönségnek eddig reá nézve igen hízelgő értékelését is. Örvedetes azonban, hogy az ő példája alig vonzott valakit, minélfogva az egységes kormánypártot, amelyet pedig létrehozni segített, nem volt képes megbontani.

Belviszonyaink terén nagyon fontos mozzanat volt továbbá az, hogy a szocialista-kommunista elemek vakmerő előtörései őket és parlamenti exponenseiket teljesen leleplezték. E minősíthetetlen kirohanások kompromittálták velük együtt az ellenzékieskedni akaró úgynevezett demokrata, liberális és mindenféle fajtájú legitimista elemeket is. Több életbevágó következménye volt ennek. Megerősítette az igazán nemzeti létérdekeket szolgálni kívánó mérsékelték táborát, megkönnyítette a Horthy kormányzó által kezdeményezett ínségakciót, mely meglepő eredményekkel járt, s amelyhez csekély erőnkhez képest mi is hozzájárultunk. Végre kimutatta, hogy azon elemekkel jó hazafiak nem szövetkezhetnek s a bűnös ú. n. emigránsokkal való kibékülés s a megbocsátás józan lehetősége kizárt dolog. E meggyőződés idézte fel az összes keresztény elemek pártok felett álló megszervezésének mozgalmát.

Ilyen viszonyok között lehetetlen volt korom és pártonkivüliségem spanyolfala mögé húzódnom. A csonka vármegyének megint szüksége volt reám, szeptember 28-án, midőn Purgly Emil főispáni beiktatásakor a törvényhatóság nevében őt kellett üdvözlőnlöm. E megbízatást csak azzal a föltétellel fogadtam el, ha szívem szerint beszélhetek, amibe ő is, aki bennünket Csanádhoz kívánna csatoltatni, beleegyezett. Mi mind abban a véleményben voltunk, hogy máshová, mint Békéshez nem tartozhatunk. Ünneprontás nélkül törekedtem ezt kifejezésre juttatni. Úgy láttam, hogy a közönség várakozásának meg tudtam felelni. Az ünnepi lakomán Elek alapításának 200-ados évfordulójára utalva, előz-

menyeinek és lefolyásának részletes történetét adtam elő, s ahhoz fűztem a tanulságokat, melyek szerint ők itt ősrégi magyar területen német nyelvüket megtartani és oly jóléthez jutni tudtak, hogy rajnavidéki rokonaikkal, akiknek őseitől 1723-ban elszakadtak, bizonyára nem cserélnének. De kívántam, hogy passzív hazafiságuk aktívvá alakuljon át. Mert bizony szűkkeblűségtől nem mentesek. Kellemetlen incidens volt, hogy a sváb eredetű, de nem idevaló tanfelügyelő fogadatlan prókátorként velem szemben védelmébe fogadta őket, amire pedig semmi szükség nem volt. A túlnyomó többség meg is állapította, hogy nem értette meg szavaim igazi értelmét.

E hó 14-én léptem életem 77-ik évébe. Mennyi hasznos emberünk pusztult el csak e hóban is, sokkal fiatalabb korban! Így Pecz Samu, báró Ghillány Imre, Apáthy István és László. Én is minden pillanatban várhatom végemet, azért valamennyi még rendelkezésemre álló percemet elsősorban a hozzám forduló rokon- és ismerős fiúk főiskolai elhelyezkedésének előmozdításával, a tőlem szóval és írásban kért vélemények és tanácsok mondásával, s általában valamiképp használható munkával akartam értékesíteni. Az ilyen szolgálat még egyedüli jogcímem a fiatalabbak közt való tartózkodásra, Isten szép világának megfigyelésére s az ő kegyelméből nekem jutott függetlenség és jólét élvezésére. E hónap utolsó napján utazott át feleségem a nagynehezen megszerzett oláh vízummal Aradra és magyarádi szőlőnkbe, melynek szüretén már évek óta nem lehetett jelen.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Az utolsó állomás felé.

1923-1933.

Fondorlatok a határ meg állapítás körül. – Bandholtz amerikai tábornok a románok felháborító viselkedéséről. – Izgalmak csonka Arad megyének Csanád megyéhez való csatolása miatt. – Anyagi és erkölcsi romlásunk. – Centennáriumok. – A nők szociális tanfolyama. – Gróf Bethlen István és Kállay Tibor európai körútja. – Az ifjúsági Széchenyi Szövetséget újjáélesztő gyűlésen. – Az állam és a társadalom összefogása a kivándorlás ügyének védelme érdekében. – Gróf Apponyi Albert körútja az Északamerikai Egyesült Államokban. – „Széchenyi Eszmevilága” című gyűjtemény harmadik kötete. – „Vándor mozgalmak világszerte” című előadásom. – Látogatásom gróf Dessewffy Aurélnál. – A mezőgazdasági válság jelentkezése. – Fokozott tevékenységem a Magyar Tudományos Akadémiában és az irodalom terén. – A Nemzetgazdasági Bizottság élén. – Emlékbeszéd Matlekovits Sándor fölött. – Vízgazdasági irodalmunk fejlesztése érdekében. – A Magyar Tudományos Akadémia centennáriumán. – Tanulmányom a Külügyi Társaság „Apponyi emlékkönyvéiben. – Nyolcvanadik életévem fordulóján. – Széchenyi „Hitele-ének centennáriumuma. – Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület centennáriumuma. – „A Legnagyobb Magyar” című munkám. – Gróf Bethlen István tízéves kormányzása és lemondása. – Gróf Károlyi Gyula miniszterelnöksége. – Gömbös Gyula a kormány élén. – Gróf Bethlen István válogatott beszédeinek gyűjteménye. – Irodalmi tevékenységem felújulása: tanulmányaim, értekezéseim, jelentéseim, felirataim és közérdekű beszédeim kétkötetes gyűjteménye. – A magyar tudományos világ halottai. – Gróf Apponyi Albert halála (1933 febr. 7.) Genfben, igen fontos szolgálata színhelyén. – A revíziókérdés. – A világ gazdasági válsága. – A pénzügyi és valutaválság. – Házassági frigyünk félszázados fordulója.

Szeptember végén feleségem oláh vízummal átrándult Aradra és onnan szüretelni Magyarádra, melyhez annyira ragaszkodott, mert kedves gyermek- és ifjúkori emlékek fűzték hozzá. Ez alatt én a már teljesen biztosítottnak vélt Lökösházán maradtam, mindenféle tanulmányokkal töltve szabad időmet. Egyebek közt a gróf Üchtritzéktől kapott spanyol regényeket olvastam, mivel ezt a gyönyörű nyelvet nemcsak a kivándorlási ügy kezelésénél tapasztalt hasznos volta miatt, hanem szépségeiért is nagyon kedveltem. Egy napon a csonkamegye székhelyéről sürgős értesítést kaptam arról, hogy oda távirat jött, mely szerint másnap az egész határmegállapító nemzetközi bizottság megérkezik a lökösházi puszta hovatarozásának felülvizsgálása céljából. Felkértek, hogy az eleki hatósági egyéneket és kísérőiket várjam ebéddel s azután hozzájuk csatlakozván, menjek fogadni a nevezett bizottságot. Az elekiek másnap reggel korán csakugyan el is jöttek, de nem tudták megmondani, hogy voltaképp miről van szó. Hatan jöttek, ebéd alatt a kerület nemzetgyűlési képviselője Vásárhelyi Dezső állított be. Miután a kérdésre vonatkozó részleteket senki sem ismerte úgy, mint én és azonfelül a nyugati nyelveket egyáltalán nem beszélték, jelenlétemet multhatatlanul szükségesnek mondták. Némi megfontolás után azt javasoltam, hogy a határra nélkülém menjenek, magam pedig Vásárhelyinél várom be a bizottságot. Korán esteledvén, a megállapított időnél hamarabb mentem át, mert a bizonytalan időjárás miatt még napvilágnál akartam kocsimat hazaküldeni. A nemzetközi bizottság az elszakított oláh területen sokáig időzvé, késő este érkezett meg éspedig nagyon rossz hangulatban. Az elszállásolás befejeztével tea, majd szigorúan bizalmas tanácskozás következett, melyről minket, kik nem voltunk bizottsági tagok, kizártak. Megtudtuk azonban, hogy az oláhok egy manővere adott okot erre az expedícióra. Hónapokkal azelőtt a Lökösházán tulajdonfölddel bíró szentmártoni német gazdák állítólagos kívánságát ürügyül használták az oláhok arra, hogy a lökösházi puszta legnagyobb részét s benne minket és a vasúti állomást is követeljék. Erről tudomást szerezve, egyik rokonomat és egyik bérlőmet elküldtem a szentmártoni gazdákhöz, hogy egy olyan nyilatkozat aláírására bírják őket, mely szerint minden körülmények közt Magyarországhoz kívánnak tartozni. Közülük 23 már első szóra aláírta a kívánt nyilatkozatot, melyet azután az előjáróság útján a nemzetközi bizottság elé terjesztettem. Most az volt a vád, az oláhok részéről, hogy ezt hatósági nyomás és csendőri erőszak mellett szorítottuk ki tőlük. Emiatt indult meg most a vizsgálat a helyszínén. Ehhez a japáni kiküldött nem járult hozzá, hanem asztalra ütvén, kijelenté, hogy ő már aláírt egy ilyen jegyzőkönyvet, mely kimondja, hogy egész Lökösháza magyar marad. Most e határozat bármily irányú módosítása ellen tiltako-

zik. Úgy láttam, hogy a különben irántunk jóindulatú angol ezredes is hajlandó volt az oláhoknak hitelt adni. A valóság kiderítése végett aznap, sőt a következő napon is valóságos vészbírószági eljárást folytattak. Tanukat és hatósági személyeket idéztek be az ideiglenes határon túlról és innen is. Engem és embereimet szintén hosszasan hallgattak ki s a francia tábornok-elnök jónak látta még lelkiismeretemre is hivatkozni. Kereken bevallottam, hogy az iratot én szerkesztettem, mivel ez ügyben a megye és a magyar állam bizalmi férfiak vagyok és mert csak kötelességemet véltem teljesíteni, midőn módot és alkalmat nyújtottam idevaló polgártársaimnak, hogy a bizottság előtt szabadon nyilatkozzanak. Szóváltották még azt is, hogy a nyilatkozat két szava más tintával van írva, mint a többiek. A francia tábornok szóbeli válaszzal nem érte be, hanem annak, amit mondtam, francia nyelven való írásba foglalását is kívánta tőlem, amit nyomban meg is tettem. Két teljes napot töltöttek el így e vidéken. Maguktartása minden inkább volt, mint barátságos. A magyar kormány képviselője, Dietrich Alfréd sorhajókapitány ezredesi ranggal, meg volt lepve, mert nem tudta, hogy a nyilatkozatot én provokáltam, de nagyon helyeselte azt. Fellépésem és a tanúk egyhangú vallomása, hogy itt semmiféle hatósági beavatkozás, vagy kényszer nem fordult elő, tarthatatlannak tüntette fel a vádat. De az csak Budapesten dőlt meg, ahová a bizottság kirándulása harmadik éjjelén visszarojogott. Az angol ezredes, aki a magyar megbízottal és velem egy kastélyban volt elszállásolva, meggyőződött a vád alaptalanságáról. Különben megközelíthetetlen úriember lévén, korrektségéről egy pillanatilag sem kételkedhettünk. Így menekültünk meg az oláhok kapzsiságától. A magyar-oláh határmegállapításnak további részleteiről még szó lesz.

Találón jellemzi a románok felháborító viselkedését Harry Hill Bandholz tábornok, az amerikai hadsereg tagja, akit a nagyhatalmak tanácsa küldött Budapestre 1919 augusztusában, hogy mint a szövetségek katonai misszió amerikai tagja, ellenőrizze a békefeltételek megtartását. Bandholz tábornok magyarországi missziójáról pontos naplót vezetett. Fritz Konrad Krüger a naplót történelmi fontosságánál fogva sajtó alá rendezte s „An Undiplomatic Diary” (magyarul: Egy tapintatlan napló) címmel a Columbia-egyetem nyomdájának kiadásában 1933-ban tette közzé. A könyv rendkívüli feltűnést keltett Amerikában. Lapjaink bőven ismertették a könyvet. Belőlük merítem a (Budapesti Hírlap, 1933 március 12.) következő jellemző részleteket.

„Sajnálom, hogy el kell hagynom Magyarországot. Bár tulajdonképpen azért jöttem ide, hogy enyhítsem a hangulatot a román procedúrával szemben, a románok felhá-

borító viselkedése – minden nemzetközi jogot, tisztességet lábbal tipornak és semmibe sem veszik a legemberibb szempontokat is – a magyar ügy szöszlőjává tettek. Magyarország egyes részeinek, kulturált, finom lelkű magyaroknak az elcsatolása olyan, mintha Texast s Kaliforniát Mexikónak adnák. A nagyhatalmak lehajthatnák fejüket szégyen - létükben, hogy eltűrték ezeket az eseményeket a fegyverszünet után. Amilyen joggal feldarabolták Magyarországot, Svájcot is, amelynek kevert francia, német, olasz lakossága van, három államra lehetne feldarabolni ... Amerikai szempontból bizonyos, hogy a magyaroknak is sok hibájuk van, de annyira felsőbbrendűek mindegyik szomszédjukkal szemben, hogy a civilizáció elleni merényletnek, bűnnek lehet tekinteni az országot ellen szőtt terveket.”

Magyarországi naplója 1919 augusztus 7-én kezdődik, azon a napon, amelyen a tábornok Herbert C. Hoover, az Egyesült Államok később elnökének különvonatán elindult Magyarországra. Megjelenítő erővel írja le Bandholtz tábornok azokat a zűrzavaros, borzalmas állapotokat, amelyek megérkezésekor Magyarországon uralkodtak. A románok megszállva tartották Budapestet is s vakmerően rabolták az országot. „Szeretett román szövetségeseink – írja szöszlőjében augusztus 30-án Bandholtz – vígan folytatták tovább a rekvirálásokat és elkobzásokat és úgy látszik, nincs is szándékukban abbahagyni, amíg el nem raboltak az országból mindent, ami ér valamit.” A szövetségi katonai misszió tagjait, így Bandholtz tábornokot is, a magyarországi belpolitikai harcoknál sokkal jobban lekötötte az a kérdés, hogy miképpen lehetne elérni azt, hogy a szerb, de főleg a román megszálló csapatok a demarkációs vonal mögé húzódjanak vissza s Magyarországon jól felszerelt csendőrség és a békefeltételekben megszabott kis hadsereg biztosíthassa a belső rendet s elejét vehesse minden újabb esetleges kommunista puccsnak.

Bandholtznak számos összeütközése volt a misszió tagjainak az ülésein is, főleg a francia katonai kiküldöttel, aki a románok érdekeit pártolta. Az egyenes karakterű amerikai tábornok nem sokkal azután, hogy Budapestre érkezett, megdöbbenve tapasztalta, hogy a román tábornokok és miniszterek ígéretei semmit sem érnek. Ugyanakkor, amikor biztosították az ántánt-missziót, hogy csak annyit rekvirálnak, amennyire feltétlenül szükségük van, hogy katonáikat elláthassák, a tábornok megállapította, hogy a román katonaság a tábornokok tudtával, sőt parancsaikra, szemérmetlenül fosztogat. Azt is hamarosan megállapította Bandholtz, hogy a románok minden ígéretük ellenére addig nem akarnak eltávozni Magyarországból, amíg útnak nem indítottak Románia felé mindent, amit el lehetett mozdítani. Amikor látta,

hogy a román hadseregarancsnokkal és a román meghatalmazott miniszterrel nem jut semmire sem, leutazott Romániába, hogy magával Ferdinánd román királlyal tárgyaljon. A sinaiai román királyi kastélyban két napig tartózkodott Bandholtz tábornok. Leírja, hogy Mária királyné miképpen próbált asszonyi varázsával hatást gyakorolni öreá is, majd a következő szavakban mondja el a királynével való beszélgetését szeptember 8-án: „A beszélgetés alatt a királyné kijelentette, hogy fájdalmasan látja, hogy míg Románia mint szövetséges küzdött a háborúban, addig most úgy bánnak vele, mint ellenséggel, hogy Romániát kifosztották a magyarok és hogy Románia most csak azt veszi vissza, amit a magyarok elvettek tőle. Majd ezeket mondotta a királyné:

– Ön rablásnak is nevezheti, vagy nevezheti akárminek. Én úgy érzem, hogy teljes jogunk van arra, amit csinálunk.

Ekkor a király is beleszólt a beszélgetésünkbe s azt mondotta, hogy a románok nem hoztak ki Magyarországból élelmiszereket. Miután rossz modor lett volna hazugnak szólítani egy királyt, egyszerűen csak arról informáltam őfelségét, hogy téved, hogy egyedül Budapestről ezer és ezer vagon élelmiszert vittek ki a románok.”

Hogy milyen véleménye volt Bandholtz tábornoknak a románokról, arra nézve jellemző, hogy amikor tudatták vele, hogy a román király rendjelet küldött neki, akkor azt írta be naplójába, hogy sajnálja, hogy nincs egy „Ali baba és a negyven rabló” rendjel, amit azoknak a román tábornokoknak küldhetné, akikkel dolga akadt budapesti tartózkodása alatt.

Csodálatos – jegyezte fel Bandholtz tábornok –, hogy míg a románoknak egy szavuk sem volt igaz, addig a magyaroknak egyetlen egy állítása, panasza még csak túlzott sem volt. Elmondja, hogy míg a románok a legpontatlanabbak voltak vele szemben, még személyes érintkezésben is, addig a magyarok percnyi pontossággal teljesítettek mindent, amit magukra vállaltak. A legnagyobb elismerés hangján emlékezik meg a tábornok naplója Horthy Miklós kormányzóról, aki akkor még csak a nemzeti hadsereg főparancsnoka volt s elmondja, hogy Horthy Miklós milyen lelkiismeretességgel felelt meg minden feladatának. November 17-én ezt jegyezte fel naplójába a tábornok: „... Elhatároztuk, hogy a nagyhatalmak tanácsának jelentést küldünk arról, hogy Budapesten és a környékén, mióta a magyarok visszafoglalták ezeket a területeket, mindent egybevetve, kitűnőek az állapotok, hogy Horthy admirális katonái azt mutatták, hogy kitűnően vannak fegyelmezve és teljes kontrol alatt állnak

A négyszáz oldalas naplónak sok szenzációs részlete van még, amelyek sajnos, nem férnek bele egyetlen cikknek a keretébe. Mindent összevetve: Bandholtz tábornok szókimondó naplója

hatalmas vádirat a békeszerződések ellen s éppen ezért magyar szempontból rendkívüli jelentősége van.

Október havában még egy másik ügy fejleményei is rendkívül érintettek engem. Az ideiglenes új aradmegyei főispán, Purgly Emil, egy csúnya esős, majdnem zimankós délután meglátogatott pusztai otthonomban. Hivatkozott arra, hogy beiktatása alkalmával a megye közönsége nevében tartott üdvözlő beszédemben a környék abbéli közóhájának adtam – elég kiméletesen – kifejezést, hogy a csonka Arad vármegyét ne – mint ő kívánja – Csanád, hanem Békés megyéhez csatolják, ő erre hosszas előkészület után azzal a kijelentéssel válaszolt, hogy a közönség óhajához képest fog cselekedni. Látogatása alkalmával ismételve kijelentette, hogy ő ugyan kapacitálni jött hozzám, de a maga részéről viszont kapacitálható. Elmondta, hogy a Csanádhoz való csatolást főleg azért kívánja, mert Békés megye szocialista szellemű vármegye s kár volna ezt a jó vidéket szintén megmételyezni. Ezzel szemben én arra hivatkoztam, hogy Gyula és Elek szoros összeköttetésben vannak egymással, mert a kettőt Haruckern csaknem egy időben telepítette, a többi község pedig részint eleki, részint békéscsabai telepítvény. Gazdaságilag és társadalmilag oly szoros kötelékek fűzik egymáshoz, hogy Csonkaarad megye és Békés megye helyesen nem választhatók el egymástól. Azzal váltunk el, hogy ő csupán érzelmi alapon nyugvóknak látja az idevaló közönség kívánságát, én ellenben ezenkívül a reális érdekeket is felsorakoztattam az érzelmek mellé. Én udvariasságból csak azt sajnáltam, hogy őt mint főispánt el fogjuk veszteni, mert a Békéshez való csatoltatás elmaradhatatlan. Ekkor ugyanis még élt Vásárhelyi Dezső, az egyetlen aradmegyei nemzetgyűlési képviselő, aki minden más megoldás esetére mandátumának letételével fenyegetődött, mire a miniszterelnök, aki nagyon szerette és a belügyminiszter is megígérték neki a csanádi orientáció elejtését. Ezt tudva, mertem oly határozottan beszélni. Meg kell még jegyeznem, hogy mikor engem az országház delegációs termében a Rakovszky Iván belügyminiszter elnöklete alatt tartott újonnan megalakult Kivándorlási Tanács elnökének ismét megválasztottak, a később mellém ülő miniszterhez kérdést intéztem, hogy hová fogunk tartozni? Azt felelte erre, mindenesetre Békéshez, az ellenkező hír csak félreértésen alapszik, mert véletlenül Purgly Emil neveztetett ki ideiglenes főispánnak. Erről a beszélgetésről értesítettem az eleki előljárást, mely a jó hírt megköszönvén, nyomban községi közgyűlést hívott egybe s annak határozata alapján azzal a kérelemmel fordult Békés megyéhez, hogy a lakosok oda akarnak tartozni. Ez a törvényhatóság „atyafiságos szeretettel” fogadta a határozatot s ígérte, hogy az egyesülés érdekében mindent el fog követni. De értesítem Vásárhelyi Dezsőt is, akit az megnyugtatott.

Felutazásunk után október végén ismét belemerültem a fővárosi életbe. Első dolgom volt elmenni a Pátria-nyomdába, mert feleségem nagyon lelkemre kötötte, hogy emlékirataimat, melyek készek voltak, ott azonnal nyomassam ki. Én vonakodtam életemben ezt megtenni, habár meg volt rá a fedezet, azért csak örültem, hogy a nyomda oly számlát csinált, mely nyomatékot adott az én vonakodásomnak.

Az évnek két utolsó hónapját úgy töltöttem el, mint az előbbieket, ez okból sietek az 1923. év jellemzésére áttérni. Kevésbé válságos ugyan, mint a megelőző, de fordulatoknak és eseményeknek híjával sem volt. A közérdekűek közül fel- említem, hogy fogadónapunkon megjelent egy tüzérszázados, aki a magyar-oláh határt megállapítani hivatott nemzetközi bizottság magyar biztosa mellé volt kirendelve és az abban folyt vitákat és küzdelmeket közvetlen közelből figyelhette meg. Szerinte annak elnöke és egyik délről származó tagja ludasok valának. Meunier francia tábornok csak addig volt igazságos, míg tartott benne a párizsi hírlapi támadások nyomán keletkezett félelem. Amint azt elfeledni kezdé, rögtön ellenünk döntött és így sok nekünk ítéendő községen felül 50.000 hold veszett el számunkra. Valamit vissza is kaptunk. így múlt évi december 13-án dőlt el az is, hogy Lökösháza épen megmaradt, sőt megkaptuk a csaknem egészen eleki gazdák tulajdonában lévő és 2450 kat. holdnyi János-házi pusztát is. Rüssel angol ezredes és Sano japáni őrnagy velünk volt. Paolotti olasz ezredes a maga felsőbbbségétől nyert utasítás folytán hozzájuk csatlakozott s így a francia elnök Dumitrescu oláh ezredessel kisebbségben maradt volna, azért jónak látta ő is az előbbieket pártjára állani. Dietrich Alfréd sorhajókapitány erélye fényesen bevált és ő nem csinált titkot abból, hogy Meunier ellen tör, akit legérzékenyebb pontján, a busás napidíjak terén is megtámadott, mert kivitte, hogy neki hosszabb szabadságideje alatt nem lehetett azokra igénye. Nagylak mellett Csanád megyében a kendergyárat az oláhok meg akarták kapni, de ez nem sikerült nekik. Antot, Bihar- és Kispereget Arad megyében hajlandók lettek volna kompenzáció fejében átengedni, de a magyar kormány ilyen alkuba nem ment bele. A határmegállapító nemzetközi bizottságok a maguk egyoldalú többségével mindenütt garázdálkodtak és midőn méltányosak akartak lenni, az egyik ellenséges kisállam önkényes föllépése megakadályozta őket ebben. A jugoszláv határon 16 községnek hozzánk való visszacsatolása mellett foglaltak állást, de a délszláv kormány egyet sem volt hajlandó átengedni; a népszövetség pedig érezvén gyöngeségét, nem mert erélyes lenni, félt, hogy prekarius helyzetében kudarcot vall.

A külpolitikai helyzet általában igen zavaros, sőt válságos volt. Januárus 11-én következett be a franciák bevonulása a Ruhr-

vidékre. Az ezt megelőző előkészületekről már korábban értesült a világ, de mivel az ellenkezett a versaillesi szerződéssel és sem Anglia, sem Olaszország nem pártolták az úgynevezett szankcióknak ezt a nemét, a józanabbul gondolkozók azt hihették, hogy csak fenyegetés fog maradni. Azonban ezúttal is Poincaré francia miniszterelnök s a vele egy húron pendülő Millerand köztársasági elnök politikája érvényesült. E politika abban állott, hogy Németországot, melynek megerősödésével annak valószínűleg, sőt szerintük bizonyosan bekövetkező revanche-ától remegtek, most, mikor az hitük szerint módjukban áll, tönkre kell tenni. A többi nagyhatalom ebben a törekvésben nem osztozott, sőt Németországot nem annyira kultúrája, mint világgazdasági jelentősége miatt akarták talpra állítani. Nem értették a franciák politikáját, mely egyrészt anyagi elégtételt, sőt gazdagodást remélt a német jóvátételtől, másrészt pedig ennek tényezőit megsemmisítő, jogilag sem kifogástalan lépésre ragadtatta el magát.

Reánk nézve ez a fordulat azért bírt nagy jelentőséggel, mivel a franciák járszalagára fűzött utódállamok még vakmerőbben kötekedők ké váltak. A francia példát követve vádaskodtak s világszerte a támadásra készülő irredentizmus gyanújába igyekeztek keverni bennünket. Hivatalos lépéseket is tettek kormányunknál. Ez a helyzetet olyannak találta, hogy tanácsosnak látta felelőségének megosztása céljából több napon át bizalmas tanácskozásokat folytatni az ellenzék vezéréivel, akik azonban nyugodtabban ítélték azt meg, sőt olyanok is voltak köztük, akik erélyesebb külpolitika folytatását kívánták. Nagyközönségünk két felfogásnak hódolt. Az egyik attól tartott, hogy a kisantant védtelen állapotunkat felhasználva, invázióra tőkéli el magát, ami végveszélyünket jelent. Mások ellenben bizakodtak s abban a semmi által sem igazolható meggyőződésben éltek, hogy mi a megrohanás esetén védekezni fogunk s ettől jelentős sikereket várhatunk. Remélték, hogy a keleti határon az oláhok által tőlünk elszakított részekből a színmagyar vidékeket: Szatmárt, Nagyváradot, Szalontát, Aradot, sőt talán Temesvárt is, nyugaton pedig a Csallóközt vissza fogjuk kapni, mert Oláhország bérvizonyai és viszonya Beszarábia miatt Oroszországhoz, reá nézve nagyon fenyegetők. De találkoztam oly óvatos férfakkal is, akik a kisántanttal szemben nagyobb előzékenységet prédikáltak. A csehszlovák állam megalakulásának évfordulóját ülvén, annak követsége a magyar külügyminisztert, Daruváry Gézárt is meghívta, aki közvéleményünk roppant megbotránkozására, azon az ünnepélyen nemzetközi „udvariasságból” meg is jelent. Mikor egy volt miniszter előtt, akit a kormány fontos megbízatásokkal gyakran küldött a külföldre, az oláhokat e néven jelöltem meg, arra utalva, hogy ezt az elnevezést a románnal csak az abszolutizmus parancsára cseréltük fel, azt mondta, hogy

az nemcsak az én hibám, de az ilyen kíméletlenség egyik főoka volt annak, hogy Erdélyt elvesztettük.

Megfigyeltem társadalmi életünket is. Mondhatom, kevés örvendetesét állapíthattam meg benne. Mindjárt az év első napján meglátogatott bennünket feleségem egy közeli rokona, aki a darabont-kormányban miniszteri tárcát kapott. Magánélete egész regény s nekem megélhetése az ő beosztása mellett talány volt. De eszes ember lévén, megkapó képet festett a rokonság vergődéséről, mely annyira tipikus, hogy csupán helyszüke miatt nem mutatom be. De ilyen képet az ismerősök köréből én is tudnék összeállítani.

Másoktól is hallok katasztrofális híreket. Ilyen volt, mely arról szólt, hogy Kacsóh Pongrác zseniális zeneköltőnk megháborodott. Előbb otthon ápolták, később tébolydába került. Unokahúgom gyermeke és az én keresztfiam lévén, állapotáról személyesen akartam meggyőződni, de oly izgatott volt, hogy ez lehetetlenné vált. Nagyon sajnáltam őt, mint magyar embert és művészt, akitől zeneirodalmunk még sok szépet várhatott. Midőn sokkal később óriási temetésén részt vettem, meghatott Ravasz Lászlónak felette mondott gyászbeszéde, valamint az ő „János vitéz”-ében foglalt „Egy rózsaszál” kezdetű gyönyörű, de szomorú dala, mely méltóan búcsúztatta el a szerencsétlen lánglelkű fiatal férfit ettől a pusztuló nemzettől. Örökölt betegség áldozata lett derék fiatal barátom, Vásárhelyi Dezső nemzetgyűlési képviselő is, akinek jelleme, hazafisága és nemes gondolkozásmódja mindig tiszteletre hangolt. Voltaképp atyjával voltam bajtársi viszonyban, aki kitűnő nagybirtokos lévén, az aradmegyei gazdasági egyesületet gyakorlati szellemben átszervezvé, azzal a vidéknek nagy szolgálatokat tett. Három felnőtt fia 54-56 éves korában két év alatt elhunyt a szomszédomban. Az utolsót közülök, Dezsőt, februárius havában hozták fel br. Korányi Sándor belgyógyászati klinikájára. Ott is halt el. A halálnak bő aratása volt ismerőseim körében is. Elment Libits Adolf, József főherceg bizalmi embere, aki engem összehozott velem; Bolgár Ferenc volt államtitkár, aki annakidején azon fáradozott, hogy miniszter vagy legalább államtitkár legyek; Giesswein Sándor, aki minden gyarlósága mellett jóakarátú ember volt és akivel nem egyszer működtem közre a bel- és külföldön.

Naplójegyzeteimből kiviláglik, hogy a sok temetésen kívül mily sok összejövetelel vettem részt. Egy rokon menegzőn, ahol az ifjú párt eskető Prohászka Ottokár püspökkel hosszasan társaloghattam, őt rögtönzött hosszabb beszédben köszöntem fel, mely úgy látszott, a díszes vendégkoszorúra mélyebb hatást tett. Részt vettem több centennáriumon. Így a Dante-ünnepélyen kívül Madách Imrén és a Petőfi-ünnepken. Ezek az évfordulók arra bírtak, hogy Petőfi összes műveit, párhuzamosan Petrarkáéval és

Byronéval, újból végigolvassam, az összehasonlításnál ami Tyrtaeusunknak elsőséget kellett adnom. A Petőfi-ünnepek között igen megható volt az, melyet Jean Bonfon jelenlétében tartottak, miután ő a párizsi Sorbonneban már rendezett egy nagyszerű hódolatot első lírikusunk szellemének. Meghallgattam Penck híres német geográfus előadását Finnországról, Gothein német politikusét, Blondel George politizáló francia tanárét. A belföldiek felolvasásai közül megragadott a Turáni Társaság újabb működésének megnyitása alkalmával az, melyet a Gólyavárban Pröhle Vilmos tartott. Abban ő Törökország jövőjét nagyon biztató színben tüntette fel, ami a lausannei békekötés idején erősen aktuális kérdés volt. Az előadást Törökország győzelme a görögök felett, az ezt megelőző angol-francia visszavonás és intrikákról szóló hírek a mi közönségünk előtt is érdekessé tévék. A turáni gondolat gyakorlati megvalósításának egyik útja és módja a nálunk fájdalom fölöslegessé vált sok értelmes és technikai képzettségű embernek elvezetése a magyarbarát Török birodalomba. A magyarokat ott nem üldözik, mint sok más helyen, sőt kiváló rokonszenvvel fogadják. A törökök mentalitása mellett az elnemzetietlenedés sem fenyegeti véreinket. Azonban sietnünk kell, hogy onnan is ne késsünk el, azért szükséges volna azokat a viszonyokat elfogultság nélkül alaposan tanulmányozni és felhasználni.

Meghallgattam Ravasz László püspök három remek előadását is az emberről, annak valójáról, erkölcséről és vallásáról. Magas bölcséleti szintájon mozgott. Roppant közönség hallgatta, melyet velem együtt megindított.

A nők igen széleskörű, hónapokig tartó szociális tanfolyamára feleségemmel együtt én is beiratkoztam. E sorozatban hosszas unszolásra egy előadás tartását vállaltam. A kivándorlási ügyről kellett értekezni. Előadásomat tudományos megalapozással jegyzetekről tartottam, mert a tárgy ismerete mellett kidolgozásra nem volt szükségem. A Kivándorlási Tanács, annak társadalmi bizottsága és Védő Irodája természetesen folyton foglalkoztatott, mert azok gondozását szent hivatásnak tekintem. Az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács elnöksége volt második nagy és fontos munkaköröm, mely azonban úgy kipróbált szervezete, valamint munkaerőinek kiváló szakértelme és odaadó buzgósága folytán sokkal könnyebb volt. Ez évben az új ipartörvény nyomán az ipari tanonciskolák újabb rendszabályozása volt napirenden. A tanácsülés elé terjesztett vaskos munkálatok mintaszerűek valának. Szerencsénkre Vig Albert miniszteri tanácsos országos főigazgató és tanács-titkár velem egy házban lakott. Csaknem minden második napon eljött hozzám jelentést tenni és koronkint behatóbb eszmecsereket folytatni, melyek azután pozitív és jóknak bizonyult javaslatokban szűrődtek le. Még egy kiváló munkatársam volt, aki harminckét

évvel ezelőtt kezem alatt segédfogalmazóként dolgozott, most pedig helyettes államtitkári minőségben az Állami Munkaközvetítő Hivatal élén állott mint igazgató: Andor Endre. A hivatalt és az országban működő összes állami munkaközvetítő intézeteket ő szervezte.

Én az Országos Munkaközvetítő Tanácsnak voltam újból kinevezett elnöke. De bizony ez a tanács újból meg sem alakult, mert a munkaadók és munkások közt a paritást képviselőik révén nem lehetett megteremteni, mivel a szociáldemokraták és a keresztény szocialisták se akartak egy tanácskozó asztal mellé ülni. A tanács működésének szünetelése alatt miniszteri határozat értelmében az elvi jelentőségű hatósági felterjesztéseket elnöki láttamozással kellett ellátnom. E mellett motu proprio is intéztem említett minőségemben felterjesztéseket a minisztériumhoz, behatóan megokolva azt, hogy a Hivatalt és a fővárosi intézetet a Társadalmi Múzeummal együtt saját külön épületben kell elhelyezni, mert ez az elhelyezés nem kerülne többre, mint a lakberek együttvéve. Az intézetet a két év múlva beálló lakfelmondási jog komolyan fenyegette. Sokat foglalkoztam az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben is, ahol az egyik szakosztálynak létesülése óta elnöke lévén, a mindent előkészítő s bizalmas jellegű ügynevezett egyesületi (elnöki) tanácsba is rendszeren meg szoktak volt hívni. Gyakran megjelentem a mezőgazdasági vámközpont, a pénzügyi és közigazgatási szakosztályok ülésein is, nemkülönben a Gazdaszövetség igazgató-választmányában, valamint a Mezőgazdasági Munkás- és Cselédpénztár igazgatósági üléseiben is. Természetesen eljártam a lehetőséghez képest az Akadémia minden rendű összejöveteleire is. Ott koronkint igen tanulságos szép értekezések és emlékbeszédek élvezetében volt részem. Az Akadémiában némi aktív szerepem is volt, midőn a nagy hét előtti bírálatok során Eckhart Ferencnek pályamunkája részére a díjat kiadandónak véleményeztem, mert Mária Terézia korának gazdasági történetét hazánkban szépen s a levéltárakból merített adatokra támaszkodva alaposan, nemzeti szempontból is helyes felfogással írta meg, éppen ezért indítatva éreztem magamat a pályadíjnak ötszörösre való emelését indítványozni, ami határozatba is ment.

A Külügyi Társaságban, melynek szintén választott tagja valék, meghallgattam jeles kiküldötteinket, midőn különböző nemzetközi egyesületekben és testületekben folytatott működésükről beható jelentést tettek. Megkapott az az alaphang, mely arról szólt, hogy minden békeszerződés és szabályzat ellenére még mindig nincs igazság részünkre az úgynevezett civilizált nemzetek összejövetelein. Több keletük van a kisantant rosszhiszemű fondorkodásainak és rabulisztikájának. Ez alkalommal beszéltem Lukács Györgyön kívül Gratz Gusztávval is arról, hogy vajjon lesz-e sikere

Bethlen miniszterelnök és Kállay pénzügyminiszter európai körútjának pénzügyeink szanálása és a külföldi kölcsön ügyében. Véleménye akkor az volt, hogy nem lesz, mert nem állunk a reális tények alapján. Nekünk közeledni kellene a kisántánhoz. Ő beszélt Benes cseh külügyminiszterrel és úgy látja, hogy könnyen érhetnék el sikereket, ha okosak lennének és nem vonakodnánk az utódállamokkal megbékélni, amire ők készek. Megjegyzem azonban magamban, hogy miként béküljünk, ha ők nem a méltányos békét akarják, hanem mindenféle ürügyek alatt teljes tönkretételünket, hogy ragadmányainkat bizton megtarthassák.

Némi enyhülést okoztak nekem azok az előadások, melyek nem politikai jellegűek voltak. Ilyenül tekinthető Cholnoky Jenő két szép és érdekes előadása Mexikóról és Délamerikáról, melyek reám nézve főleg kivándorlásunk szempontjából bírtak jelentőséggel. Azután Breuil francia apát vetített képpel mutatta be a Dél-francia- és Spanyolországban felfedezett barlangok belsejét, melyek az őskori emberek életmódját és ösztönös művészetét tüntették fel. Nem volt érdektelen Lux Kálmán előadása sem Visegrádról, melynek romjait jól ismertem és emlékeiről olvastam Kottaner Ilonának Endlicher által kiadott irataiban. Szádeczky Kardoss Lajos a székelyek állítólagos oláh eredetéről olvasott az Akadémiában, de ő e célzatos mendemondát megcáfolta. Meghívás folytán jártam az ifjúsági Széchenyi Szövetséget újjáépítő gyűlésen is, ahol hosszabb beszédet tartottam.

A Kivándorlási Tanács bizottságai és a Védő Iroda is adtak dolgot. Annakidején tett indítvány nyomán indult útra Délamerikába Áldásy József, a belügyminisztérium kivándorlási főosztályának vezetője. Több hónapot töltött kinn. Megérkezte után két háromórás beszámoló előadást tartott május 30-án és június 5-én. Évekkel ezelőtt nem győztem felháyni, hogy a belügyminisztérium hivatásos kivándorlásügyi emberei közt nincs egy sem, aki látta volna Amerikát. Időközben volt egy tanácsülésünk, melyen a Canadian Pacific Railwaynek az a kérvénye volt napirenden, hogy a magyar kormány nevezett társaság tengerhajózási vállalata részére is adjon kivándorlók szállíthatására engedélyt. Ez a vállalat a tanács tagjait úgy körülhálózta, hogy csak hajszálon függött annak kedvező véleményezése. Minthogy azonban a törvény értelmében telepítéssel is foglalkozó vállalatok erre felhatalmazást nem kaphattak, én azt a leghatározottabban és oly eredményesen elleneztem, hogy beható, koronkint heves vita után sikerült a többséget részben meggyőzőm, részben leszerelnem. Véleményünk alapján a kérvényt ez alkalommal a kormány elutasította, azonban nyaralásom ideje alatt angol diplomáciai nyomásra az megint a Kivándorlási Tanács elé került, s ez sok körmönfont kertelés után – a felelősséget el akarván háritani magától – mégis lehetőséget adott

a kormánynak a kérelem teljesítésére. A tanács pedig azért cselekedett így, mert az Európát járó és hazánk pénzügeit külföldi kölcsönnel szanálni kívánó miniszterek útjának sikerét nem akarta kockára tenni. De azt a szegény magyar embert, akiért előbb annyira hevültek, most csodálatosképen valami érthetetlen formulának áldozatául dobták oda.

E téren egy másik visszásság is bántott. A külföld alig értesülvén a kivándorlás ügye körül kifejtett munkásságunkról, azt hitte, hogy mi e téren idáig semmit sem csináltunk. Azért felállítottuk a Védő Irodát, megalkottuk annak irányító szervét, a Társadalmi Bizottságot és a Külföldi Magyarok Szövetségével, nemkülönben a Magyar Pénzügyi Szindikátussal együtt megteremtettük a helyes kivándorlási sajtót és egyéb orgánumokat. Erről egy francia nyelvű füzet adott volna minden külföldi érdeklődőnek felvilágosítást. Később házat is vettünk és azzal kapcsolatban megépítettük és felszereltük a magyar kivándorlók szükségének megfelelő otthont. Erről később magunk közt beszéltünk is s a hivatalos egyének dicsérgették is egymást miatta. De kifelé nem történt semmi. Mert szóba került ugyan az a füzet, velem írtak is hozzá egy francia nyelvű bevezetést, azonban a pénzügyminisztérium a füzet kinyomatását fölöslegesnek találta. Hiába volt sürgetéseimnek egész sora írásban, szóval, kérelem és szemrehányás alakjában s hiába annak a hangsúlyozása, hogy csak csekély összegről (26.500 koronáról) van szó és hogy azt a hajózási vállalatok befizetéseiből teremtett s bőven dotált kivándorlási alap is fedezi: nem használt semmit.

Ugyanilyen eljárás áldozata lett a kivándorlási biztosság is. Ezt azért szüntették meg, hogy a belügyminisztérium belső ereiből több ne jusson a nemzetközi jegyzőkönyvek követelte szanálási B. listára. Mikor 14 nagy befolyású tengerhajózási vállalat eljárását kellett ellenőrizni és üzelmeit észszerű korlátok közt tartani, a begyakorolt és megbízható szakközvegeket szélnek eresztik, hogy innen és onnan vett emberekkel végeztessenek valamit, ami már múlhatatlanul égető. Hiába volt a Tanács részletes adatokkal felszerelt és alaposan megokolt fölterjesztése: újból nem használt semmit.

A külpolitikában sem volt vigasztalóbb a látóhatár. A külhatalmak minden kívánságát, sőt szeszélyét teljesítettük. Még passzív rezisztenciát sem merünk kifejteni a legkisebb részletkérdésben sem. Sokszor kérdeztem magamban: és vajjon mindezért mit kapunk? Egy hatványozott semmit! Igaz, hogy a német passzív ellenállás is letört. Egyedül Törökország az, mely a mohamedán világra támaszkodva és a nyugati hatalmak egymás elleni intrikáit kihasználva, boldogult, de az sem passzív rezisztenciával, hanem „tettekkel ténykedve”. Ennyiféle teendőim közepett Széchenyi

intelmét követve – perceimmel jobban gazdálkodván, mint a fillérekkel, – időmet sem vesztegetvén, mindennemű tanulmányokba mélyedtem. Nagy figyelemmel olvastam Kossuth iratainak IV. kötetét, legszebb munkáját. Seneca művei közül többet eredetiben., Tacitus munkáit főleg Csiky Kálmán volt kartársam fordításában, olvasásuk a római klasszikusoknak hozott áldozásomat jelentette, de egyúttal a mai sivárságok közt üdülést is nyújtottak nekem. Némi enyhülést éreztem akkor is, amikor egyesek az én csekély multam némely kimagaslóbb mozzanataira és szerény sikereire hivatkoztak. Így például Horváth János közölte velem, hogy a monori ipari szövetkezet azon értekezésem hatása alatt keletkezett, melyet 1879-ben az ipartestületek országos kongresszusa alkalmával e tárgyról a Vigadóban tartottam. Később Bernát István írt nekem, hogy külföldön jártában értesült, hogy a mezőgazdaság válságáról az 1889. évi budapesti első nemzetközi gazdakongresszuson bemutatott s egy jókora kötetet tevő előadmányomat, mely német és francia nyelven is megjelent, szakkörökben még most is mintaszerűnek (mustergültiges Referat) emlegetik. Egy gyűlésben kiemelték, hogy az volt az első munka, mely egy középeurópai vámunió eszméjét behatóan tárgyalta s amelynek megokolása még ma is figyelmet érdemel.

Még egypár részletet hozok fel ezidei első félévi élményeim köréből, amelyek némi közérdekű háttérrel bírtak. Tagja vagyok a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-bizottságának is. Azt ezidőtájt hívták újból össze. Ebben az ülésben előadták, hogy Vizsota Gyula levelező tag gondozásában Széchenyi naplójának kinyomatása folyamatban van, de most a család közbelépésére egy ponton megakadt. Ott a sógornőjével, Pál bátyjának első feleségével való összeköttetéséről van szó, melyet sokan platonikusnak, mások azonban másként magyaráztak. Most egy újabb levélcsomó előkerülése után minden oda mutat, hogy az előbbieknak van igazuk s hogy Széchenyi, mint annyiszor máskor, e részben is túlzott szigorral ítélte magáról. E levelek Mead Saroltától intéztettek hozzá és oly hangon vannak tartva, melyek minden balmagyarázatot kizárnak. A történetírók a bizottságnak e levelek kiadását is javasolták, hogy az említett vitának egyszer mindenkorra vége legyen. A jelenlévő gróf Széchenyi Emil azt javasolta, hogy az egész esetet a család leginkább érdekelt tagjainak kellene véleménynyilvánítás végett kiadni. Ezt a javaslatot elfogadták ugyan, de mégis eszmecsere fejlődött felette, melyben, én is résztvevén, úgy vélekedtem, hogy a naplók minden csonkítás nélkül nyomandók ki, mert az nem lehetett Széchenyi szándéka, hogy naplói titokban maradjanak, hiszen azokat titkáranak, Tasner Antalnak ajándékozta,, akiről tudta, hogy nem fogja azokat ereklyeként magánál tartani. El is adta 30.000 forintért az Akadémiának, melynek irattárában

azt minden kutató olvashatja. Olvastam magam is. De Mead Sarolta leveleinek külső borítékára ráírta, hogy halála után elégetendők. A közzététel tehát kegyeletsértés volna. A család nyilatkozatának fenntartásával a bizottság így is határozott.

Végre feleltem, hogy segédkormánybiztosi teendőim végeztével irataimat és jegyzeteimet a Határmegállapító Központnak átnyújtva, attól elbúcsúztam s köszönetet mondtam annak, hogy területünk megmentésénél erélyesen közreműködött. Ezzel kapcsolatban említtem fel, hogy ezirányú fáradozásainknak két tényezője már elköltözött az élők sorából. Az egyik Vásárhelyi Dezső, a másik Czeke Aladár ezredes. Ez utóbbinak gyöngéd lelkületével nem egyezett ez a durva és hálátlan munka, azért nem is tudott elég erélyes lenni, ami persze nem vált előnyünkre. Őt tehát a sokkal erélyesebb és keményebb Dietrich Alfrédal pótolták.

Hosszas nyaralásra június 9-én utaztunk Lökösházára. Útitársaink Ferenczy volt temesi alispán és Hajdú József aradmegyei főszolgabíró voltak. Az előbbi a Bánság mai, leírhatatlanul szomorú állapotát ecsetelte előttem. Ő is megerősítette, hogy Temesvárott épügy, mint a nagyobb magyar és német községekben, mindent kiirtanak, ami nem oláh. Mindent elrabolnak, elrontanak, feldúlnak és balkanizálnak. Az utóbbi pedig elmesélte, hogy a békésmegyei hatóságok biztosra vévén hozzájuk való csatoltatásunkat, előkészületeket tesznek fogadtatásunkra. Hiszen a csonka megyék rendezésére vonatkozó kormányi előterjesztésben már a törvényhatóság előtt van e tekintetben a garancia. Küszöbön állott az időközi választás is a szintén egyetlen képviselőválasztási kerületben, már most előre jeleztem neki, hogy a helyzet változása és előrehaladt koromnál fogva a választási elnökséget nem fogadom el, de ajánlottam erre egy eleki ügyvédet. A jelölt, Rubinek István, a Gyula öccse, egy pár nap múlva csakugyan felkeresett pusztai otthonomban, de csak erkölcsi támogatást kért és kapott tőlem.

Otthon új és régi könyveket olvasgatok. Tán vagy negyedszer veszem át Lubbock „Use of life” című munkáját, mely után később tőle más művek is következtek. De ez a szellemi pihenés nem sokáig tart. Az United States Lines nevű hajósvállalat egy az ő költségén rendezett nagy kirándulásra Cherbourgba és Southamptomba hívott meg. Természetesen nem fogadtam el, de az egész komédia sürgős levél- és táviratváltást vont maga után. Nyugodtan élhettem volna tovább a sok rossz után jóra fordult kellemes nyári napok alatt, de a sors nem akarta. Megint semmi rosszat nem sejtve sétálok a szőlőben, midőn valaki hírül hozta, hogy az ideiglenes főispán a csonka-aradmegyei négy kisebb község lakosaiból alakított küldöttség élén felrontott a belügyminiszterhez, hogy ezt a maradék vármegyét ne Békés-, hanem Csanád megyéhez csatolják. Recru-

descunt vulnera, gondoltam, a régi megsebzett rögeszme újra felpattant. Egy-két napi erős munka után memorandumok alakjában figyelmeztettem a belügyminisztert, József királyi herceg embereit, akikről tudtam, hogy nem értenek egyet a főispánnal, továbbá a békésgyulai képviselőt, Lukács Györgyöt s másokat is ismételve, hogy itt mily képtelenség készül. Rakovszky Ivánnak újból, még kétszer azután Nagy Emil igazságügyminiszternek, Zsilinszky Endre és Rubinek képviselőknek, a miniszter egyik bizalmi emberének, majd ismét a főherceg irodájának, Elek község előljáróságának s végül a volt korábbi eleki képviselőnek. Elkövetek mindent, hogy a csonka megye két részre osztását akaró belügyminiszter lelkére beszéljek. Választ alig kaptam. Végre megjön a hír, hogy bár a nála legújabban eljáró eleki deputációnak kérelmük jóakarató figyelembe vételét megígérte, mégis megváltoztatják a törvényjavaslatot és Békés megye helyébe a Csanád neve jön. Hiába szólalt fel Lukács György újból, felsorolva az összes eddigi ellenérveket, a miniszter szerint Elek a békési megoldást kérte ugyan eredetileg, de ő a többi községek kedvéért belenyugodott a javasolt megoldásba.

Lökösházán a nyár aránylag kedvező viszonyok közt folyt le. A termés a szántóföldeken, a réten, a kertben és szőlőben kitűnő volt. Bőség mutatkozott minden irányban és az árak nagy emelkedése miatt nem lehetett okunk panaszkodni. A gazdálkodás azért mégis gondot adott. A rend és fegyelem fenntartása erélyt, de mellette méltányosságot is követelt. A kettő összeegyeztetése pedig nem volt mindig könnyű. A szigort a bérlőkkel szemben a bő aratás lehetőknek mutatta és a később bekövetkezett rossz idők igazolták is azt. Egy bérlőt, aki féktelen és pontatlan volt, fel kellett áldoznom, hogy a többiek okuljanak, de ezt a többiek is természetesnek találták. Az adók pontos kiszámítása és idejében való kifizetése is nehézséggel járt, mivel a pénzügyi igazgatás terén sok volt a kívánnivaló. Figyelnem kellett ezer váltakozó részletre, ami a körülöttem néha furcsán történők szakadatlan szemmel tartása miatt meg lehetős agymunkára szorított.

Szeptember 14-én 77 éves lettem. Életfelfogásom az újabb időben sem változott; az események annak helyességét csak megerősítették. Magas koromban nagy terveim észszerűen már nem lehettek; de a kívánatos sima eltűnés az élet színpadáról szintén gondosságot és okos beosztású munkát igényel. Az elmúlás isteni gondolatához hozzászóktam. Volt rá időm. De míg élek, szükségem van a hosszas tanulmány és megfigyelés útján szerzet természetbölcsleltre és azon alapuló vallásra. A kettő együtt alkalmas az embert minden korban helyesen irányítani és megnyugtatni. Az egyik magában nem elegendő, mert a tudomány csak belsőknből vetített s csak valóságnak tartott képeket szül és hipotéziseket

teremt, a hit pedig' azokat kiegészítő lelki egyensúlyt ad. Nem panaszkodom soha, csak engedelmeskedni igyekszem a természet parancsainak. Mindennap több fogékonyságot van a hála érzete iránt. A sors kiváló kegyelmét élveztem örömben és fájdalomban.

A nyaralás alatt is feszült figyelemmel kísértem a hazámat és fajomat érintő bel- és külpolitikai és társadalmi viszonyokat. Levert a törvényhozás és a magyar nemzet kebelében dülő pártviszály. Gróf Bethlen István miniszterelnök és Daruváry Géza külügyminiszter sorbajárván Nyugat-Európa fővárosait, bizony nem nagy sikerrel puhígtatták a nagyántantot, részint mivel a franciák minden, nekünk tett engedményben a németek támogatását látták, részint mivel a kisantant is folyton fenekedett ellenünk. Törvényhozó testületünket elnapolták, hogy a miniszterek útjának eredménytelensége ott kellemetlenkedésekre ne adjon alkalmat, ami bizony a nemzetgyűlés sajnos mentalitása mellett nem volt kizárva. Eredménytelen volt a magyar képviselőknek szereplése az interparlamentáris unió kopenhágai nagygyűlésén, ahol az elnök ügyetlensége, vagy mesterkedése folytán csak két szónokunk beszélhetett s még Apponyi sem jutott szóhoz. Valóban kár volt annyi képviselőt kiutaztatni. Sokkal többet ért gróf Apponyi körútja az Északamerikai Egyesült Államokban, ahová őt egy odavaló tudományos egyesület hívta meg s ahol őt sok egyetem tüneményes fogadtatásban részesítette. Általános érdekű politikai tárgyakról értekezett, de azok keretében nemzetének siralmas állapotát s égbekiáltó sérelmeit is művészi en beleszötte. Mindenütt nagy feltűnést és bámulatot keltve járt. Csikágóban a véletlenül ott szónokló Lloyd Georgeot, aki mikor megpillantá a közönség körében, elébe ment, vele együtt ünnepelelték. Az amerikai magyarokba is lelket öntött s nemzeti önérzetüket élénkíté. Mondják, hogy kedvező hangulatot keltett a magyar nemzet iránt, de viszont elfogulatlan emberek állítják, hogy később Jásziéknak sikerült ezt a hatást meglehetősen lerontani.

Itthon ezalatt is dúlt a belviszály. Újból nagyobb sztrájkra került a sor s a hírlapok megjelentetését csak a derék műegyetemi hallgatóknak lehetett köszönni. Az egységes pártból kivált szélsőjobb féktelen és taktikátlan agitációja egyfelől, másfelől pedig a zsidóság mohó előnyomulása az egész vonalon, továbbá a rémséges drágaság minden téren, a közlekedés valamennyi ágának módfeletti megnehezülése, mind aggasztó tünemények. A helyzet künn sem sokkal biztatóbb. A franciáknak kíméletlen politikája, a német passzív ellenállás letörése, a szecsessziós mozgalmak Németországnak északnyugati és délkeleti részeiben, a rajnai és bajor szociális mozgolódások nem örvendetesek reánk nézve sem, mivel az angolok és olaszok nagyobb megfontoltságra mutató felfogása azokkal szemben csaknem teljesen tehetetlennek látszik. Hiába

változnak Németországban a kormányt vezető birodalmi kancellárok, derültebb kilátások egy irányban sem mutatkoztak.

Ily viszonyok közt sem az új részvények kibocsátása, sem az értékpapírok és a gabonaárak emelkedésének nem tudok örülni, mivel a konjunkturális hasznok kártyavárát jól ismerem. Hosszabb időre szerződöm a magyar nagyszövetkezeti központok terményértékesítő vállalatával, a Futurával, hogy búzáunkat annál helyezzem el, mivel ennek értékingadozásától még a legkevesébbé tartok. Nincs kedvem a társadalmi élet kínálózó kellemeihez sem. Özvegy gróf Wenckheim Frigyesné kétszer is hívott bennünket Kígyósrá, de apróbb bajaink miatt az átrándulás egyre haladékos szenvedett; akkor azt hittük, hogy csak az idénre, de nem is egy év múlva kiderült, hogy örökre elmaradt. Feleségem most kissé nehezebben megszerzett oláh vízummal megint elment a magyarádi szüretre. Október 29-én utaztunk vissza a fővárosba.

A rendes négy és félhónapi távollét után mintha sohasem távoztunk volna a fővárosból. A téli évad kezdete minden évben sok kellemetlenséggel jár, mert azt a késő őszi nagytakarítás s más súlyos előkészületek szokták bevezetni. E rendes bajokhoz járult a hatványozva fokozódó drágaság, mely ugrásszerűségével minden számítást bizonytalanná tett. Az értékpapírok jegyzése rohamos emelkedés után most éppen úgy hanyatlott. Értékük egyharmadát még ez évben, másik harmadát pedig egy félév alatt elvesztettük.

A különféle tiszteletbeli állásokból kifolyó munkásság” is csakhamar nyakamba szakadt. Mindenütt meg akartam jelenni, ahová a kötelesség hívott. Máshová nem is mentem és kerültem minden mulatságot. November közepén beállott a rossz, valamivel később pedig a kemény téli idő, mely azután csaknem félévig tartott, amire nem valánk mi sem elkészülve. Súlyosbította nálunk a helyzetet az, hogy szellős saroklakásunkat a kályhák rosszasága miatt alig lehetett befűteni. Dolgozószobám nagy kályhája csak úgy nyelte a méregdrága szenet. Mindaddig nem is tartózkodhattam benne, míg a kályhát 200.000 koronáért át nem rakattam. Egy másik, sokkal kisebb kályha átrakása később 550.000 koronába került. Feleségem november 26-án beteg lett. Eleinte kisebb jelentőségűnek tartott baja makacs és súlyos ischiasnak bizonyult. így mentünk át az 1924. év határán, amely esztendő semmi tekintetben sem nevezhető reánk nézve a jobbak egyikének. A nagy hidegben a betegszobába szorultam s ott olvastam el Berzeviczy Albert Beatrix című nagy és szép történeti művét, mely minden alapossága mellett regényként olvasható. De a valóságos regényekre is ráfanyalodtam. Elolvastam Schuhmachernek csaknem történeti értékű két nagy regényét, a „Lady Hamilton”-t és „Nelsons letzte Liebe” címűeket.

Midőn feleségem jobban lett, én estem ágynak. Tizenhat

napig feküdtem ugránczó nagy lázzal. Orvosom később bevallotta, hogy féloldali tüdőgyulladásom is volt, ami az én koromban végveszélyessé is válhatott volna. Sokáig nem járhattam ki, légzőszerveim még tovább maradtak érzékenyek, miért is az éppen akkor követelt nagyszögű kényszerkölcsön ügyének elintézéséhez mások szívességét kellett igénybevennem. Ez az ügy később is még többször foglalkoztatott. Tizenhárom milliót adtam be. Jött a nemzeti ügynek tekintett jegybank részvényeire való aláírás. Két altruista intézetnél írtam alá, de az egyik úgy számított, hogy kénytelen voltam miatta felszólalni. Hogy ezt jogosan tettem, annak bizonyítéka a több mint 700.000 korona, amelyet nekem visszatértett. Azután jött az 1925. évre szóló jövedelmi és vagyonadó alapjának bevallása. Az ingadozó érték és árviszonyok mellett hetekig dolgoztam rajta, hogy se a kincstárt, se magunkat meg ne károsítsam. Látván a dolgok fejlődését, megjósoltam, hogy miként egy ideig Angliában, nálunk is el fogják venni adóba a jövedelem 80%-át, mert nemcsak az állam, hanem a helyhatóságok és az egyházak is egyre fokozzák követeléseiket. Akik ezt túlzásnak bélyegezték, azt hiszem, ma már másként beszélnek. De nem csupán adóemelések voltak napirenden, hanem újabb és újabb adók jelentkeztek, a társulatok és egyesületek s maga a társadalom is hatványozott követelésekkel léptek fel. Csanád megye 330 milliós pótköltségvetést csinált, Elek községe pedig egyre építkezik. Ehhez járult a házbérendelet, mely 1926. november elsejéig a lakbéréket évnegyedről évnegyedre előre megállapítottan fokozta. A mienk, mely eredetileg 3000 korona volt, 26 millióra fog rúgni. Nem panaszképp mondom ezt, csak mint állapotainkra nézve jellemzőt hozom fel.

Amint jobban lettem, egymásután következtek nyilvános működésem napjai. Az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács az ipari szakiskolák oly szervezetét, tanrendjét és módszertani utasításait állapítja meg, melyek maradandó beccsel bírnak. Minden stádiumában együtt dolgoztam azokkal a jeles és buzgó szakférfiakkal, akik a csaknem tökéletesnek mondható kódexszerű munkát alkották. A tanács ünnepies hangulatban tárgyalta ezt s én igyekeztem annak méltó kifejezést adni. Az ülés után a kormány képviselőjének, a kereskedelmi minisztert helyettesítő politikai államtitkárnak személyesen adtam át e nagyszerű dolgozatot.

Sorban következett a Kivándorlási Tanács több ülése. Az egyikben az olasz kormány által Rómába május 15-ére összehívott első nagy nemzetközi kivándorlási értekezleten való megjelenésünk kérdése tárgyalatott. Javasoltam, hogy mivel a szabályzat a Tanácsnak méltó helyet és szerepet nem biztosít, a kiküldöttel való képviseltetésről tekintsünk el, de annál nagyobb súlyt helyezünk arra, hogy a magyar kormány megjelenő képviselői oly memorandumot nyújtsanak ott át, mely összes kivándorlási sérelmeinket,

óhajainkat s megokolt javaslatainkat magában foglalja. Indítványom elfogadtatván, hozzá is láttam csakhamar annak végrehajtásához. Ugyanabban az ülésben határoztuk el, hogy a nőegyletek illetékes szervezeteit a társadalmi bizottságba kooptáljuk, mert azokat kívánságukhoz képest a Védő iroda működésébe be akartuk vonni, hogy társadalmilag is megkezdjük a külföldi magyarság megszervezését. Erre jó alkalom kínálkozott, mert Brazília Sao Paulo államában az ott összeverődött nagyszámú magyarság ügyeinek intézésére egy magának ugyanott festőművésze által független állást és tekintélyt szerzett hazánkfi, győrszigeti Némay Ferenc őrnagy ajánlkozott. Őt azután megfelelő ajánlatokkal láttuk el. Közlönyünkben a délamerikai magyarsághoz nyílt felszólítást is intéztem, felkérvén azt, hogy bizalommal forduljanak hozzá és kövessék tanácsait. Miként ott megjelenő és hozzánk is eljutott magyar hírlapokból láttam, ez a felhívás mélyebb benyomást tett.

A belügyminisztérium kivándorlási főosztálya egy hónapig minden vezető nélkül maradt, mivel főnöke és helyettese Rómába mentek, több munkaereje pedig más beosztást nyert. Ez alatt hozzám csaknem hetenkint jöttek a kivándorlóink szállítására engedélyt nyert hajózási vállalatok képviselői részint személyes ügyekben, részint mivel vállalataikat is részesíttetni kívánták a Royal Maiinak abban az előnyében, hogy Délamerikába is szállíthatott kivándorlókat. Ezeket csak hitegetnem lehetett a későbbi tárgyalások reményével.

De mások is jöttek, akikkel azután sok dolgom akadt. Egy erdélyi volt főispán, akit a belügyminisztériumban miniszteri tanácsosi ranggal alkalmaztak, de éppen nyugalombavonulás előtt állott, egy ugyancsak erdélyi származású magyar nemes család fiatal ivadéka érdekében lépett közbe, akinek az volt a terve, hogy magyarokat telepítsen az Unióba. Sok spanyol nyelvű hivatalos és hitelesített okmánnyal s fényképezett magánokirattal, továbbá spanyol levelek szintén hitelesített fényképeivel akarta valószínűnek feltüntetni, hogy az Unióban az a terület rendelkezése alá került. Kérvényéhez mappák, leírások és egy oly ajánlat voltak csatolva, hogy tetemes összegű óvadékot tesz le és kész egy kormánykiküldött utazási költségeit fedezni, hogy a magyar kormány meggyőződhessek a terv komolyságáról és előnyös voltáról. Ámbár magam előtt annak kétes értékét nem titkolhattam, mégis mivel nem győztem megvárni római kiküldötteink hazaérkeztét s leutazásom nyári tartózkodásom helyére már sürgőssé vált, június 11-re társadalmi bizottsági és tanácsulást hívtam egybe. Most azután kiderült, hogy azok az urak már korábban hazajöttek, de engem erről sem értesítettek. Az ülések összehívásának azonban örültek, mert így legalább ők is jelentést tehetek a nyári szünet előtt a Tanácsnak. Ott azután elhatározottat, hogy a római nemzetközi megállapodások magyarul

mielőbb közzeendők, mivel nagyon sok fontos mozzanatot tartalmaznak, hogy a mexikói telepítési ügy a kormány által behatóan megvizsgálendő s a hajósvállalatok kérelmei őszig ne tárgyaltsanak, mivel a törvényhozó testület nyári szünetelése miatt határozatképes ülésre nincs kilátás. Voltakép ez a gyűlés sem volt hatáiozatképes. Nem is voltam az ilyen érdeklődés által elragadtatva. Magam is oly erős gégehuruttal elnököltem, hogy előterjesztéseim legnagyobb részéről írásbeli jelentést tettem s azt a jegyző által felolvastattam. Kijelentettem azonban, hogy engem mindenki cserben hagyhat, én azonban, míg csak bírom, ezt a nagy nemzeti ügyet továbbszolgálom, mert annak alakulásáért a felelősség engem is terhel.

Közben más elfoglaltságom is akadt. Így voltam a Korvintársaság olasznyelvű ülésén s megbámultam Berzeviczy Albert készségét remek elnöklése alkalmával. Az olaszok olvasták, ő pedig szabadon beszélt ezen a nyelven. Résztvettem a Pasteur halálának százéves fordulója alkalmából rendezett akadémiai ünnepségen is, ahol három kiváló szaktudósunk az ő korszakos működését más és más szempontból, igazán gyönyörűen méltatta. Kár, hogy a francia követség tagjai nem értették őket. De előadásaiuk francia nyelven is megjelentek. Az Akadémia minden ténykedése a legnagyobb mértékben vette igénybe figyelmemet és odaadó érdeklődésemet. Mélyen fájlaltam, hogy egy magáról megfeledkezett egyén az Akadémia könyvtárából becses inkunabulumokat sajtátított és adott el, melyek visszaszerzése részben lehetetlen. Azt hiszem ez az eset sietteté az Akadémia nagyérdemű főkönyvtárnokának, id. Szily Kálmánnak a nyáron bekövetkezett halálát. Sajnáltam, hogy hasznos életének utolsó idejéhez ilyen emlék fűződik. Fájt az Akadémia anyagi helyzetének megrendülése is, amit csak a közönség és az állam erősen megnyilatkozott támogatása ellensúlyozott némileg. Ez az autonóm intézményünk eddig a kormány támogatása nélkül is nagyszerű tevékenységet tudott kifejteni, most azonban a magyarság katasztrófája ezt is válságba sodorta.

Több évi utánjárás után végre megértem, hogy a Franklin-kiadóvállalat kiadványaként megjelenhetett „Széchenyi Eszmevilága” című essay-gyűjtemény harmadik kötete is az én szerkesztésemben. Megelégedéssel töltött el, hogy a nagy szellem prófétai gondolatait nekem talán mégis valamivel hathatósabban sikerült terjesztenem. A kötet Ravasz Lászlónak azzal a kijelentésével végződik, hogy „igaza van Gaal Jenőnek, aki azt hirdeti, hogy Széchenyi szellemét kell magyar nemzeti géniusszá tenni.” E kötet első példányát a szélhűdés folytán kórházban sínylődő György Endrének vittem el, akinek egyik munkálata szintén feltalálható benne. A könyv munkatársai rajta és rajtam kívül Berzeviczy Albert, Tolnai Vilmos, Ravasz László és Ferdinándy Géza voltak.

Ez utóbbinak már nem juttathattam kezébe a tiszteletpéldányt, mert évek soráig tartott roppant kínlódásaitól, megváltotta a jótékony halál.

A halálnak a jelen évben is elég bő aratása volt ismerőseim köréből. Legjobban meghatott özvegy gróf Wenckheim Frigyesné elhunyt, akit mint kiváló honleányt mindenfelé tiszteltek. Fiának így kondoleáltam:

„Emberi, családi és honleányi erényei köztudomásúak és mindenütt általános hódolatot váltottak ki, mióta csak él. Első feltűnése e hazában 1857-ben, a császári pár nagy körútja alkalmával történt, midőn őket mint „alföldi árva-leány” szívrehatóan, az egész akkor elnyomott nemzetet megindító szavakkal magyarul üdvözölte. Boldogult édesatyjuk, az én jóakaró barátom, ezelőtt negyvenhat évvel mutatott be neki. Azóta számtalanszor volt alkalmam, később feleségemmel együtt, finom, nyájas, előkelően jótékony és igazán vallásos egyéniségét megbámulni, megszeretni és nagyrabecsülni. Legszebb éveim becses emlékei fűznek boldogult szüleihöz, akik iránt állandóan hálás voltam mindig és akik oly lélekiemelő mély benyomást tettek reám folyton, hogy nekem ők mindig élni fognak.”

Leutazásunk előtt részt vettem még a Nőegyesületek Szövetségének békenapján rendezett ünnepies ülésén, ahol Berzeviczy Albert, Gratz Gusztáv és gróf Apponyi Albert előadásai nagyon kielégítettek, mert nem a régi elavult pacifizmus, hanem az emberies, de reális alapon nyugvó békeszeretet hangzott el beszédeikben. Egynek kivételével a felszólaló hölgyek újból, bebizonyították, hogy csak szívökkel tudnak gondolkozni.

Két kellemetlen ügyem tartóztatott még Budapesten. A tűzbiztosítást fenn és lenn újból emelnem kellett a pénzérték hanyatlása miatt; a VIII. kerületi felszólamlási bizottság éppen elutazásom napjára idézett maga elé, hogy igazoljam, miért nem fizettem többet a reám kirótt 13 millió koronánál, kényszerkölcson fejében. Sikerült egy nappal előbb kihallgattatást kapnom és itt bebizonyítanom, hogy több engem igazságosan nem sújthat. Sok más szegényebb embert azonban az ilyen eljárással tényleg megnyomorítottak. Az adók poklává lett Budapestről így szabadultam, de a viharok romlásai következtében dezolált Lökösházára utazván, csupán cseberből vederbe jutottam.

Még száraz időben érkeztünk meg. A terméskilátások gyöngegék, a csekély szőlőfürtök pusztulóban voltak. Az épületeken már dolgoztak, de a mesteremberek munkájuk folytatása előtt mielőbb velem akartak megalkudni, mert sokkal több volt itt a teendőjük, mint hitték; a fizetséget búzában kívánták, az anyag sem volt

elég, azt is rögtön hozatni kellett. Az út fáradalmait sem engedték kipihennem, még az nap belejutottam a fővárosiaknál csúnyább, durvább és idétlenebb gondokba. Újabb iparosokat is kellett szereznem, kérve kérem, mert azoknak a faluban is sok dolguk volt s azok nem tudtak mit kérni, mivel nekik is drága volt minden és nem tudják, mi mennyi időbe fog kerülni. Egy hónap telt el így, melynek végén kiderült, hogy pénzben és terményekben 15 milliót kell fizetnem. Mindennap jöttek jelenteni, hogy ez meg az kell rögtön, mert különben megáll a munka. Az időjárás is megváltozott s a nagy szárazságot tartós esőzés váltotta fel. Egy hónapig komolyabban szellemileg sem foglalkozhatván, olvastam az újtestamentumot a Vulgata latinságában, átvettem Aristophanes négy első vígjátékát Arany János fordításában. Mikor nyugodtabb lett a helyzet, elolvastam Antolik Károly és Rispart kisebb csillagászati műveit s belemerültem Xenopol oláh történetének első kötetébe, melyet az Akadémia könyvtárából vettem ki nyári olvasmányul. Csodálkozom, hogy ennek a valótlanságokkal teli káros műnek ellensúlyozására nyugati nyelveken részünkről oly kevés történt. A magyar nyelvű cáfolatok nem elegendők!

A második hónap végén újból megindul irodalmi tevékenységem. Felszólítanak, hogy hosszabb cikket írjak kivándorlási célra fenntartott hetilapunk számára. A belügyminisztérium kivándorlási főosztálya felkért, hogy a római nemzetközi kivándorlási értekezlet több nyomtatott ívre terjedő határozatait olaszból fordítsam magyarra, mert ők nem érnek rá. Idevágó emlékiratomat sem magyarul, sem más nyelven nem tudták megjelentetni, s most a határozatok méltatását is kívánják tőlem! Nem tartván azonban megengedhetőnek, hogy a közérdek rovására bármely irányban is nehezteljek, hozzáálltam a munkához, elvégeztem nemcsak azt, amire kértek, hanem a Statisztikai Társaság részére már kétszer megsürgetett székfoglalómat is megírtam s azt felajánlottam megokolásul határozatuk mellé. Kikötöttem azonban, hogy mindez egy kisebb kötetben, mint a Kivándorlási Tanács negyedik közleménye mielőbb jelenjék meg. „Vándormozgalmak világszerte” című statisztikai dolgozatom felöleli az újkori népvándorlást a maga egészében. Méltatásom, emlékiratom, a határozatok és e székfoglalóm kiegészítik egymást. Ezt elismerték és örömmel üdvözölték mindazok, akik Budapesten értesültek róla. Annyi példányban kell e munkát közzétenni, amennyinek nyomtatását a pénzügyi tekintetek csak megengedik, mert a multhatatlanul szükséges propaganda eszközeül akarom ezt felhasználni közönségünk közönyének megtörésére. Be akartam mutatni az Akadémiában is, mert van tudományos háttere, továbbá a Külügyi Társaságban és a Magyar Nemzeti Szövetségben, mely

különben is felszólított a kivándorlás ügyét tárgyaló előadás tartására.

Csak egy idegen látogatott meg ez évben. Az is félig meddig viszonzásnak tekinthető. Tavaly ugyanis felkerestem báró Üchtritz Zsigmondot, a híres sportembert, akivel több kapcsolatom volt. Most unokaöccse, gróf Üchtritz Amadé Emil jött el helyette, aki beteg volt, magával hozván Danilow emigráns orosz tábornokot, aki nálunk tartózkodott egy orosz katonaszolgájával együtt s akitől több ízben kaptam orosz hírlapokat. Midőn hat hét múlva viszonztam a látogatást, megismerkedtem a grófné nagybátyjával, báró Hammersteinnel, aki szintén lökösházi birtokos, de nem itt lakik.

Szeptember 14-én töltém be életem 78-ik évét. Rokonaim szerencsét kívántak hozzá. Azoknak, akik ezt írásban tevék, azt feleltem, hogy ez évforduló oly állapotban talált, amelyért hálás lehetek végzetemnek. A munka volt éltető elemem mindig, az ma is s valóban szerencsésnek érezhetem magamat, hogy bizonyos mértékben még képes vagyok reá. Becses jókívánataikat köszönettel fogadom, de tudom, hogy az én koromban a mai erő és egészség már csak annyi, mint a dal szerint egy szóra visszajött ifjúság. A sorsnak ezt a kegyelmét sem érdemelném meg, ha nem arra használnám fel, amire kaptam s a rámbizott tőkével gazdálkodva rossz sáfárnak bizonyulnék. Azt az óhajt, hogy hazánkat ismét épnek lássam, természetesen én is osztom, de kételyeim e részben, úgy vélem, alaposak. Hinni akarok benne én is, de meg lennék elégedve, ha helyzetünk igazi javulását láthatnám, ennek azonban mégcsak nem is sorsjegyét, hanem csupán Ígérvényét vélem szemlélhetni.

Elérkezett szeptember 29-ével a régi gazdasági év vége és az újnak kezdete. Bérlőink csapatostól jöttek a haszonbér fizetésének elhalasztását kérni. Bizonyos könnyítéseket nem tagadhattunk meg tőlük, ámbár a nagy új adókkal éppen most kezdenek megint nyomni. Allodiális kezelésű földünkön és szőlőnkben is rossz a termés. Magyarádi szőlőnk nem hoz, csak visz milliókat. El is határoztuk, hogy ha megfelelő árat kapunk érte, nem tartjuk meg, mivel még elkoboztatásának a veszélye is fenyeget. Feleségem e napokon ment át Aradra s onnan ki a szőlőbe, ahol gyöngye, de mégis valamelyes szüretje volt. A kínált vételár igen alacsony, nem akarja elvesztegetni.

Távollétében emlékirataimat folytattam és búslakodtam a törvényhozásunkban újból kitört minősíthetetlen pártvillongás miatt. Apponyi a genfi gyűléseken s a Népszövetségben – ellenzéki létére mint hivatalos képviselőnk – hatalmas erővel védte az elcsalt részekben élő kisebbségek jogait, s magát a népszövetségi bizottságot is megtámadta, amit az elnök szemére is hányt, de azt,

hogy egy ilyen beszédet engedett elhangzani, azzal mentegette, hogy a szónoklat varázsa őt is elbűvölte. A kisantant jelen volt képviselői összedugták a fejüket s abban állapodtak meg, hogy nem felelnek rá, mert „nem akarják a vita elfajulását”. Pedig csak azért tették, mert nem tudtak az igazság előtt megállani, s mert a beszéd a semleges államok képviselői, de mások között is, a franciákat és a kocaántánt embereit kivéve, erős visszhangot keltett. Németország kijelentette, hogy a névszerint megemlített Apponyi álláspontját foglalja el ő maga is otthon. A hírlapokban azután nagy élénkséggel tárgyalták európaszerte ezt a felszólalást s minden nemérdekelte újság a magyar szónoknak adott igazat.

Igazán megdöbbenett október 6-án az a hír, hogy az oláh kormány az aradi vértanúemlék és a Kossuth-szobor mielőbbi lebontását és egyelőre a múzeumban való elhelyezését rendelte el. Az egész magyarság megbotránkozása volt erre a válasz. Az Akadémia elnöke azt kultúrbotránynak jelenté ki s azt kívánta, hogy ha már mellőzhetetlen, e műemlékek legalább Magyarország területére kerüljenek. Visszaemlékeztem a remek vértanúszobor 1890. évi ünnepélyes leleplezésére, melyen mint országos képviselő voltam jelen és arra is, hogy két évforduló alkalmával annak talapzatára magam is lettem megfelelő szónoklat kíséretében a Főrendiház koszorúját. A hírek hallatára már a helyet is kijelöltem magamban az aradi vértanúemlék számára a budapesti Szabadság-téren, ott, ahol a 14. vértanút, gróf Batthyány Lajost végezték ki ugyanazon a napon. A Kossuth-szobrot pedig, amilyen mű 45 van az országban, de nincs Budapesten, a VIII. kerületi Rákóczi-térre szántam, hogy névszerint is méltó és nem elrejtett helyen álljon.

*

*

*

Emlékeim megírásával egy ideig szüneteltem. Az Ég az évek további sorával áldott meg. Hogy azonban e folytatás naplószerűvé ne váljék akkor, midőn az események már nem voltak oly közvetlenül válságosak s magán- és társadalmi életünk részletesebben kidomborított előadása csak ismétlés volna, a még mondandókat nem időrendben adom, hanem lehető tömörséggel, csoportosítva.

Mindenek előtt megemlítem, hogy Hegyeshalmy Lajos kereskedelmi miniszter az ő reszortjában működő törvényelőkészítő bizottság élére állított, ahol sok dolgom volt, de sajnos, bokros feladataim kivétel nélkül eredménytelenek maradtak. A szociálpolitikának nem egy, ma is megoldatlan kérdése foglalkoztatott, anélkül, hogy sikereket tudtunk volna elérni. Ilyen kísérletek voltak a szakszervezetek rendszabályozása és a magánalkalmazottak viszonyainak törvény által való rendezése. álfordulatnak nevezhető csalódásom a Kivándorlási Tanács elnök

tisztében. Ennek az 1909: II. t.-c. alapján keletkezett autonóm szervnek keletkezése óta tagja voltam. Midőn ifjabb Andrassy Gyula belügyminisztersége alatt azt a Főrendiház tárgyalta, módosítás útján kívántam biztosítani a kivándorlás ügyének intézésénél a társadalom közreműködését. Andrassy azonban arra kért, hogy ne adjak be ily értelmű módosítványt, de megígérte, hogy ő ezt a végrehajtási utasításban megteszi. Ígéretét be is váltotta, de a következő kormánynak egyik első teendője az volt, hogy az erre vonatkozó részt és csakis ezt kihagyta a rendeletből, mert azt hitte, amit gróf Tisza István, az első elnök is mondott, hogy a Tanács felesleges intézmény, mely csak kerékkötésül szolgálhat. Én más véleményen voltam, azért a Tanácsban hat évig mint egyszerű tag, hat évig mint alelnök, majd újabb hat évig mint elnök annak a jelzett irányban nagyobb hatáskört akartam biztosítani.

A kivándorlás ügyének fontossága által áthatva, nem kíméltem fáradságot s nem kíméltem egészségemet sem azért, hogy azt nemzeti ügyé tegyük. Ennek előmozdítása érdekében oly feladatokra is vállalkoztam, melyek meghaladták az én illetőségi körömet. Meggyőződésem ma is az, hogy a magyar vérrrel minden téren takarékosabban kell bánni s annak fecsérlése égbekiáltó bűn. Szerintem oda kell hatni, hogy mennél kevesebb magyar vándoroljon ki, de ha már bizonyos számú hazánkfiát nem lehet attól visszatartani, akkor állandóan gondozni kell őket: mielőtt kimenének, az úton és új hazájukban is. Az olaszok példájára a kapcsolatot köztük s a hazai magyarság közt állandóan fenn kell tartani. Ezért helyeztem oly nagy súlyt a gazdasági élet fejlesztésére és a magyar társadalom lekiismeretének felébresztésére. Törekvéseimet s a vele elért némi sikert gróf Ráday Gedeon megértette és elismerte. Mint belügyminiszter körrendeletet adott ki a törvényhatóságokhoz, mely a társadalom megszervezését volt hivatva előmozdítani. De ő csakhamar megszűnt miniszter lenni. Én azután szóval és írásban agitáltam a jelzett irányban. Az Apponyi Albertné grófné elnöklete alatt működő női egyesületek szövetségében Rosenberg Augusztia felkérésére beható előadást tartottam a kivándorlási ügyről s annak fontosságáról. A Magyar Statisztikai Társaságban székfoglalóm tárgya – mint említtem – a kivándorlás nemzetközi kérdése legújabbkori állásának tüzetes, adatszerű ismertetése volt. Majd cikket írtam a kényszerkivándorlathoz, melyet hazánk területének elszakított részein az utódállamok kormányai rendszeresen folytattak az ott élő magyarsággal szemben, végül a Külügyi Társaságban részletes tanulmányban felhívtam a figyelmet arra, hogy az életrevaló külföldi államok társadalma miként viselkedik a kivándorlók irányában és hogy nekünk is mit kellene tennünk e részben. A felolvasó ülésen

Berzeviczy Albert elnökölt és József kir. herceg is eljött meghallgatni előadásomat.

Rakovszky Iván belügyminiszternél kétszer voltam kihallgatáson e tárgyban s előadtam neki, hogy az illető főosztály vezetőjében, aki javaslatomra kapott megbízatást az észak- és dél-amerikai kivándorlók viszonyainak tanulmányozására, nincs meg a kellő érzék, s nem informál eléggé. Azt felelte: „Hát azt hiszi, hogy engem informál!”. Nem akarván viselni az erkölcsi felelősséget, tüzetes emlékiratban fejtem ki és pedig a tanács több buzgó tagjával történt megbeszélés alapján, hogy mi volna a teendőnk. Mielőtt azonban a belügyminiszternek módjában lett volna intézkedni, a kormányból betegsége miatt távozott. Mikor a két évenként esedékes legközelebbi elnökválasztás ideje eljött, negyedszer már nem engedtem elnöknek jelöltetni magamat. A Tanács nagyon könnyedén vált meg tőlem s hűvös elismerését velem, a távollévővel sohasem közölték. Én nem törődtem a figyelmetlenséggel s örvendtem, hogy gróf Hadik János személyében nálam tekintélyesebb, tehát remélhetőleg hatályosabban működő egyén került az elnöki székbe. De milyen volt kiábrándulásom! A megválasztása után lefolyt egész ciklus alatt, tehát teljes két évig nem is mutatkozott a Tanácsban. Akkor sem volt ott, mikor lelkesedéssel és egyhangúlag megválasztották. De azért az önértetéről megfeledkezett Tanács a következő ciklusra mégis újra megválasztotta. Erre Hadik azzal felelt, hogy még egy évig megint nem mutatkozott. Bámultam, hogy ilyesmi megtörténhetik nálunk.

Furcsa érzés fogott el akkor is, amidőn egy újabb mellőzésnek lettem részese. Ez abban állott, hogy engem, aki 1908. óta a király által élethosszra kinevezett tagja voltam a Főrendiháznak, a Felsőház hasonló kategóriába tartozó tagjai sorából nemcsak saját várakozásom, de a közvárakozás ellenére is kihagytak. Közel húsz évig voltam tevékeny tagja a régi Főrendiháznak és sajátkezüleg 140 jelentését szerkesztettem, köztük igen fontosakat is, például a jegybankra és az adóreformra vonatkozóakat, melyek az új magyar corpus jurisba, mint mellékletek belekerültek. Midőn az utolsó főrendiházi elnök, báró Wlassics Gyula, a feloszlattott, de el nem törölt Főrendiház tagjait kétízben hivatalába, a közigazgatási bíróság budai nagytermébe összehívta, azokon én is megjelentem. Szóval előterjesztettem nézeteimet, melyeket azután írásban is benyújtottam. Harmadik és negyedik értekezletünket a Nemzeti Kaszinóban tartottuk. Ide azonban már csak azokat hívták meg, akik munkálatokat nyújtottak be. Beadványomban, azt javasoltam, hogy a régi Főrendiház szerkezetéből mellőzendő minden, amit az idő meghaladott, ellenben megtartandó belőle minden, amit a változott viszonyok is megkíméltek a romlástól. Körülbelül azt szorgalmaztam, amit a reform megváltó-

sított. Mikor a létrejött törvény értelmében a testületeknek a felsőházba tagokat kellett választani, a Magyar Tudományos Akadémiában én azt a felfogást terjesztettem, hogy a hozzá illetlen korteskedés elkerülése végett az egyes osztályoknak és az Akadémiának főfunkcionáriusait kell kiküldeni. Ezt az elnök is helyeselte, s kívánságára e gondolatot a tagokhoz írt körlevélben is ajánlotta. Az eredmény csaknem megfelelt annak. Engem a II. osztályban póttagnak jelöltek, de tiltakoztam ellene, mert közel húsz évi, élethosszra szóló működő tagság után ezt méltatlannak találtam, de a közvéleménnyel egybehangzóan biztosra is vettem, hogy nem hagynak ki, s ez mégis megtörtént. Én e tagságot sohasem tekintettem kitüntetésnek, mint ahogy sokan annak tartották. Nekem ez alkalom volt arra, hogy a törvényhozás terén érvényesítsem maradék erőmet és tapasztalataimat. Akkor még éreztem, hogy ott hasznos munkát tudnék végezni. Ha sejtem, hogy hamar elbetegesedem, magam mondtam volna le. Így azonban bántott a skartbatétel ódiuma. Némi elégtételt kaptam mindazáltal, mert a Főrendiház egyik volt elnöke gróf Dessewffy Aurél országbíró az alakuló ülésen sajnálkozás alakjában kifogásolta, hogy engem Rákosi Jenővel együtt kihagytak. Ezt meg is köszöntem neki lakásán tett látogatásom alkalmával. Akkor közöltem velem, hogy a régi Főrendiház számos tagja akkor is és később is helyeselte felszólalását, köztük Wlassics elnök is. Gróf Bethlen István miniszterelnök azt mondta neki, hogy azért maradtam ki, mivel 350-en szorgalmazták nála kineveztetésüket.

Ez az esemény fordulat volt mostani életemben, mivel bármennyire kívántam is magam felett uralkodni, a lélek akarta, de a test gyöngé volt ahhoz. A hozzám jött barátoknak és jóakaróknak azt feleltem ugyan, hogy velem csak jót tettek, ha nem is éppen lekötelező módon, de ez a méltatlanság egészségemnek igen érzékenyen ártott, mert oly lelki megrendülést okozott, mely súlyosan hatott egészségi állapotomra is. Munkaerőm, sőt életkedvem is csökkent. Egyébként azonban igyekeztem megfogyatkozott erőmhöz képest tőlem telhetőleg helyt állani. Néha sokszor pathológiai műzeumnak éreztem magamat, de az erős akarat és kötelességérzet fenntartott és hajtott előre.

A mezőgazdasági válság minket sem hagyott érintetlenül. Mikor a búza ára eleinte folyton emelkedett, a magyar holdankint másfél métermázsányi addig természetben fizetett haszonbért a végre szerencsésen stabilizált pengő értékben véltem megállapítandónak, amibe a bérlők szívesen belementek. De nemsokára áresés, majd árzuhanás következvén be, a kormány által kieszelt mechanikus ártámogatás dacára odáig jutottak a dolgok, hogy a régi búzahaszonbér árának csak egyharmadát kellett a bérlőknek a kötelezettségek teljesíthetése végett nyújtani. Midőn testületileg

megjelentek nálunk, minden vonakodás nélkül teljesítettük kívánságaikat, melyek közt a legsúlyosabb az volt, hogy a haszonbért utólag róhassak le. Ezeknek a kívánságoknak teljesítése jelentékeny engedmény volt részünkről s az elmaradt haszon a fokozódó köz- és magánterhekkal nem állott arányban. Ez nyomatékul szolgálhatott takarékoságot szüntelenül ajánló intelmeimnek.

A társadalomban ezentúl csak az irodalom terén működtem. Bírálókat írtam dolgozatokról és könyvekről szemlékbe és hírlapokba. Különösen a Magyar Tudományos Akadémiában kellett mint a Nemzetgazdasági Bizottság elnökének tevékenységet kifejtenem. A közgazdasági irodalom fejlesztésének vezetése volt feladatom. Erre fordítottam a legtöbb gondot. Így a pályakérdések kitűzésénél is annak eszméje vezetett. De a pályanyertes művek megjelentetésének előmozdítására is törekedtem-részből sikerrel. Általában, amennyire lehetett, hatni, alkotni és gyarapítani akartam minden irányban; erőm azonban érezhetően csökkent.

Az Akadémia centennáriumának fényes nemzetközi keretben történt megülése után 1925 végén meleg köszönetet mondtam az elnöknek és Balogh Jenő főtitkárnak annak fényes sikeréért. Beszédemet Négyessy László az arról szóló emlékkönyv befejezéséül ajánlotta. A Vass József népjóléti és munkaügyi miniszter által rendezett nagy társadalompolitikai ankéten egy kidolgozott felszólalással vettem részt. A Földes Béla elnöklete alatt tartott másik hasonló szaktanácskozáson is volt részem. Míg könyvben mozoghattam, számos egyesületben megjelentem, számos közcélra adakoztam és nem mulasztottam el, hogy idősb és fiatalabb rokonaimat nemcsak fajszeretéből, hanem főleg kötelességérzetből egész tanulói pályáikon néha jelentékeny anyagi áldozattal támogassam. Az Akadémia három kiküldetéssel tisztelt meg. Az Országos Iparegylet ki akarta adni Matlekovits Sándor kisebb dolgozatait. Ott az Akadémiát én képviseltem és én elnököltem a vegyes bizottságban is, de bizony – miként megjósoltam – pénz híjában abból nem lett semmi. Azután részt vettem a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Láncty-pályázata során beérkezett művek megbírálásában. Úgy alakultak a dolgok, hogy jelentésem elfogadtatván, én csaknem elnök, de előadó is lettem. Mikor az O. M. G. E. örökös tiszteletbeli elnökévé választotta gróf Apponyi Albertet, az illető közgyűlésen én képviseltem az Akadémiát. Felszólalásomat írásba is foglaltam, de annak előadására nem került sor, mert csak egy üdvözlés volt: az indítványozóé.

Apponyiról, illetve nemzeti érzéséről, mint uralkodó lelki-ségéről, a Külügyi Társaság által kiadott emlékkönyvbe beható tanulmányt írtam. Eleinte vonakodtam e feladattól, mert a külügy terén nem adatott meg nekem dolgozhatni. De meggondol-

tarn, hogy nekem, aki 15 évig bizalmas embere voltam és nagy érdemeit a külügy terén is eléggé ismerem, nem illik az ő tisztelői köréből kimaradnom. Midőn munkálatomat bejelentettem a szerkesztőbizottság elnökének, Berzeviczy Albertnek, azt mondta: „Te is azok közé tartozol, akik többet adnak, mint ígértek!” Apróbb sikereim voltak az Óriás-utcának Thék Endre-utcává lett elnevezésénél, melyet én pendítettem meg s két évig dolgoztam is rajta. Kivittem gróf Vigyázó Ferenc örökségére hivatkozva, hogy az Akadémia személyfelvonót építtetett palotájában.

Itt említtem fel a Gondviselésnek azt a kegyelmét, hogy a 80-ik életévet megértem és túlhaladtam. Azt hozzátartozóim és néhány jó barátom társaságában 1926 szeptember 14-én ünnepeltük meg. Egypár előkelő szomszédunk is ellátogatott ekkor hozzánk Lökősházán. Aránylag túrhető testi és teljes szellemi épségben értem el e kort, mely nagy választóvonal az emberi életben. Több felköszöntőt mondtak, melyeket a rokonai és baráti jóakarattal diktált. Levelek is nagyobb számmal érkeztek, a többi közt a Magyar Tudományos Akadémiától. Mindezekre illő és köteles szerénységgel feleltem. Magamnak abból semmi érdemet sem követeltem. Szerencsés voltam, hogy erős, egészséges, szerető, gondos és áldozatkész szülőktől származtam, akik nemcsak jól, hazafias és keresztény szellemben neveltek, hanem jó tanítók és tanárok gondjaira is bíztak. Ők jó példával jártak elől mindnyájan. Páratlanul jó élettársat adott a Végzet, akinek minden tekintetben sokat köszönök s akinek támogatása nélkül már régen nem élnék. A magyar társadalomban megtaláltam azt a milieut, amely, ha koronkmt küzdelem árán is, boldogulni engedett és amely a maga lelkiségével az én mentalitásomnak megfelelt. A Magyar Tudományos Akadémiának magasbrendű szellemi munkateremért vagyok lekötözöttje. A tudományok e templomába férfikorom delén jutottam be s volt még időm, hogy szívem szerint ajátatoskodhassam benne.

Egyes dolgaim jól, némelyek kitűnően sikerültek. Mindig eszembe jutnak Szilágyi Dezső e szavai: „Akinek valami sikerült, az ne panaszkodjék, mert a legtöbb embernek semmi sem sikerül.” Hálás is akartam lenni mindenki iránt, akik jót tettek velem. Az engem ért rosszak legnagyobb részét magam szereztem, vagy nem voltam elég bölcs és okos, hogy azokat elkerüljem. Az értők ért büntetéseket megérdemeltem, azokért főleg én vagyok felelős. Szüleim sírját alapítvány segélyével igyekszem épen tartani. Ha ezt az emberek és körülmények megbízhatatlansága folytán nem tudom biztosítani, azért nem lehetek felelős. De ez irataim révén másoknak is emléket kívántam állítani, amennyire az én kicsinyiségtől ez kitelhetett.

Ily hangulatban folytattam tovább életemet, mely már régen

kegyes ajándéka a Teremtőnek! így virradt rám az Úr 1930-ik esztendője, mely a feladatok egész halmazát zúditotta öreg fejemre. A Magyar Tudományos Akadémia azt kívánta, hogy Széchenyi „Hitel”-ének centennáriuma alkalmából az elnök bevezető beszéde után én tartsam a behatóan méltató ünnepi értekezést. Vonakodtam egy ideig, de végre engedtem a kívánságnak és 1930 március 24-én Bernát István barátom azt fel is olvasta. Ügy láttam, mindenkinek tetszett, de különösen a gróf Dessewffy-családnak, melynek őst, gróf Dessewffy Józsefet, a Hitel Taglalata szerzőjét a közön-ségessé lett egyoldalú maradiság vádjával szemben rehabilitáltam. Ezt unokája, gróf Dessewffy István azzal köszönte meg, hogy atyjának, a két évvel azelőtt elhunyt és irántam meleg barátság-gal viseltető gróf Dessewffy Aurélnak Benczúr festménye után készült igen szép nagyméretű fényképét dedikációval személyesen hozta lakásomra. Az Akadémiában erős küzdelmem volt a Wahr-mann-éremnek Popovics Sándor részére való odaítéltetése végett. Legnagyobb sikerem volt ez időtájt az Országos Magyar Gazdasági Egyesület³²) Centennáriuma alkalmából írt és egyszerűen „A Legnagyobb Magyar” főcímmel ellátott munkám, melynek szerintem az volt a rendeltetése, hogy nagy reformáto-runk és nemzeti apostolunk fenséges alakját a művelt külfölddel, amely alig szerzett róla tudomást, alaposabban megismertesse. Mikor az első felszólítást intézték hozzám az elnökség részéről, megijedtem e feladattól. Nem is mertem arra rögtön vállalkozni. Előbb meg akartam kérdezni Bartha Gábor orvosomtól és bará-tomtól, hogy az én magas koromban vállalkozhatom-e erre a fel-adatra? Habozás nélkül azt felelte: „feltétlenül”. Szerinte az fel fog engem villanyozni s bízik benne, hogy jó munkát fogok bemutatni. Így azután megígértem, hogy bizonyos, különben természetes feltételek mellett, azt a munkát megírom és világ-nyelveken való megjelentetését is tőlem telhetőleg elő fogom segí-teni. Művem előszavában megmondom, hogy miért sikerült idejé-ben, két és fél hónap alatt elkészülnöm a 200 oldalas művel, úgy hogy az akkor a maga egészében nyomdába volt adható. Kijelen-tettem, hogy tiszteletdíjat érte nem fogadok el, sőt felmerült kész-kiadásaim megtérítését sem kívánom. Közreműködtem abban, hogy 1930 június 18-án az ünnepség az Akadémia disztermében megtartható volt. Csak a megafon alkalmazását nem tudtam ki-eszközölni. Én már akkor nagyon beteg voltam, de az ünnep lélek-emelő lefolyását telefonhírmondón jól hallottam és élveztem az elnöknek és gróf Apponyi Albertnak remek ünnepi beszédét.

A hírlapok bőven ismertették e művemet. Egy korábbi dolgozatom sem részesült ennyi elismerésben, ami ellensúlyozta az utolsó idők sok balfordulását.

Már régebben letettem arról, hogy valamely kitüntetésre

vágyakozzam, sőt elhatároztam magamban, hogy az ilyeneket lehetőleg elhárítom magamtól. De voltak esetek, mikor ez lehetlenné vált. Nem vettem zokon, midőn 1926-ban hozzájárulásom nélkül a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsába jelöltek, de jelöltségem érdekében senki sem mozogván, meg is buktattak. Akkor én voltam az első, aki ellenjelöltemnek sikeréhez gratuláltam. Mostanság (1931 március havában) a főtitkár újból jelöltetni kívánt. Eleinte vonakodtam, de végre belenyugodtam abba. Titkos választás után 54 szóval egyhangúlag meg is választottak.

Az 1931. évvel egy évekre terjedő világválság, vagy inkább annak recidivája kezdődött. Jól tudjuk, mi ennek oka, orvosságát sem nehéz megállapítani, de minden tekintetben tehetetlenek vagyunk. Én azért nem is ecseteltem a fel-felújuló sebekre és kezelésökre vonatkozó változatlan nézeteimet. Aggkori gyengeségeim mellett nehezebbekké váltak lelki küzdelmeim. Körülöttem minden hanyatlott és bizonytalanabbá lett. De nem volt rá eset, hogy lelki egyensúlyomat ne tudtam volna – ha nem is tökéletesen – helyre állítani. Deák Ferenc bölcseségének, gróf Széchenyi István okosságának és Carlyle Tamás igazi vallásosságának példái segítettek ebben. Meg kell említenem, hogy mindinkább az örökkévalóság gondolatával – *sub specie aeternitatis* – ítéltém meg létem és a körülöttem történtek minden mozzanatát.

Tíz éves kormányzása után gróf Bethlen István a kormányzónak bejelentette lemondását, aki azt nagy meglepetésemre elfogadván, az ő ajánlatára gróf Károlyi Gyulát, az én földimet és jóakarómat nevezte ki utódául. Víg Albert barátomhoz írt levelem akkori felfogásomnak hű tükre volt. A levél (1931 augusztus 20.) így szól:

„Bethlen István gróf, akit nincs okom egyénileg” portálni, úgy hiszem, nagyszerű politikusnak fog bizonyulni. Rendbehozta a politikai és alkotmányos állapotokat idején megjelent választásával, megtette a németországi pénz- és közgazdasági válsággal szemben a kellő óvintézkedéseket, s eleget téve a súlyos helyzet által megtépázott teherbírásnak, lemondott. De ezt úgy tette, hogy vele zavart nem idézett elő, sőt optimizmusának tárgyilagos megalapozásával a szenvedő nemzet önbizalmát megerősíté, midőn érthetően bizonyos mértékű pihenést biztosít magának, akiről tudjuk, hogy nem örvend szilárd egészségnek. ígéri, hogy mint aktív tényező részt vesz a közélet irányításában. Egy új Deák Ferenc szerep ez, mely közvetve szintén felelősséggel jár, de minden pillanatban a szükséghez képest közvetlen felelősségűvé alakulhat át. Adja az Ég, hogy várakozása megvalósuljon, mert az .mindnyájunk életérdeke.”

Károlyit levélben üdvözöltem s második miniszterelnökségéhez szerencsét kívántam neki és az országnak. Arra ő másnap sajtókezű, levélben felelt. Eleinte csupán Bethlen helytartójának tartottam; úgy is viselkedett, de rövid kormányzata amily tisztességes és méltóságos, éppoly kevésbé volt sikeres. A puritán és önzetlen hazafiság jellemezte őt s a tisztesség légkörét terjesztette maga körül. Azonban úgy látszik, sztoikus egyszerűsége és higgadt megfontoltsága nem volt elég. A közállapotok mást kívántak s nem érték be a konszolidáció prolongálásával. Ennek a nemzetnek a passzív, nem kiváló szónok és szerény vezér nem imponált. A válság minden téren, politikai és gazdasági irányban élesebb lett. Károlyi Gyula, kormányzásának rövid ideje alatt, maga is meggyőződött róla, hogy élénkebb vérmérsékletű vezér kell a gátra. Lemondott, sőt a politika teréről is egészen vissza akart vonulni, de munkaképes, intakt magyarnak ez ma lehetetlen. A következők is megmutatta, hogy ma mindenkinek a gáton kell maradnia, akinek megvan a munkaképessége s ha munkaalkalom kínálkozik számára. Ő a belföldi kölcsön ügyében tett szolgálatot, midőn a nagybirtokosok áldozatkészségét megszervezte.

Gömbös Gyuláról végleges ítéletet nem mondhatok. Róla kedvező a véleményem, mert kellő a cselekvési készsége és képessége, soha meg nem hibbanó, egyszerű, világos, szabatos, találó és gyors a visszavágásban, ügyes elokvenciája meglepő. Már féléves miniszterelnöksége alatt is bebizonyítja, hogy gondviselészerű férfiú. Szükség volt egy oly impulzív erőre, amely okosan bátor és józanul optimista. Két kötetben megjelent és későbbi beszédeiben egyetlen egyszer sem szólta el magát. Sorsközösségre szólította fel a nemzet minden fiát és a munkásságot sem hagyta ki, hanem igen tapintatosan megkínálta az őt megillető hellyel, ha nemzeti-a lapra helyezkedik és osztályöntudat helyett hazafias elemként kíván érvényesülni. Nem csoda, ha benn és künn bizalmat tudott ébresztani maga iránt. Mussolini szellemét nekünk való értelemben törekszik hasznosítani, midőn a nemzeti öncélúság politikáját hirdeti szóval és tettel. Fiatalos erő és meleg magyar érzés jellemzik megnyilatkozásait. Én sokat várok működésétől, melyre mindennap Isten áldását kérem. Ha valami előre nem látott baj érné, Bethlen őt rögtön pótolhatja.

Hogy Bethlen nagyszabású ember, azt hasznos politikai-célzatú utazásai, németországi felolvasásai által fényesen bizonyította, melyekben hazánk helyzetét és jogosult törekvéseit tapintatosan kidomborította! Ezekhez pótlólag meg kell említenem egy' belföldi nagy lapban megjelent interjút, mely néhány vonással mindent felemlít, amit nem volna szabad egy pillanatig sem szem elől tévesztenie annak, aki idehaza jót akar. Nyilatkozatai a következők:

„A magyar nemzet fennmaradása ma attól függ”, hogy képes lesz-e azon a területen, amelyet a Kárpátok öveznek és mely a Duna-Tisza medencéjét öleli át, a maga uralmát újból kellően biztosítani. A nemzet olyan probléma elé váu állítva, amelytől léte függ, amelyet bármilyen áldozat árán meg kell oldania, mert különben el fog tűnni a föld színéről. Szob és Szabadka a szláv harapófogó északi és déli ága, amely azon a napon zárul össze, amelyen a szláv népek hatalmi csillaga, Oroszország talpraállása folytán felragyog. Lehet-e kétség aziránt, hogy ez a nap be fog következni? Lehet-e kétség aziránt, hogy a százötvenmilliós fiatal és elhasználatlan energiákkal rendelkező orosz óriás még mérhetetlen nagy hivatottsággal bír a jövőben?... Azzal a biztossággal, amellyel állítható, hogy kétszer kettő négy, fog ez bekövetkezni. És az is bizonyos, hogy ha nemzeti létünket addig nem biztosítjuk, akkor az északi és déli szláv és a román tenger hullámai összecsapnak a fejünk felett... A Gondviselés egy újabb moratóriumot engedett még életünknek. Meddig tart ez a moratórium, ki tudná megmondani? Lehet, hogy még egy évszázadig is. Életünk attól függ, vajjon ezt a moratóriumot ki tudjuk-e használni kellően és meg tudjuk-e idejében oldani a szláv problémát, amely elé a sors állított.”

Nyilatkozatában világosan hangsúlyozta, hogy Magyarország politikai és gazdasági téren egyaránt ragaszkodik nemzeti függetlenségéhez és önállóságához s hogy minden más nemzettel szemben egyenrangú tényezőként akar érvényesülni a nemzetközi politikában. Bethlen is kiadta két kötetben válogatott beszédeit, amelyekben sok okos dolog van, de legmegkapóbb az a vezeklése, mondván hogy ő is az ellenzékhez tartozott akkor, midőn az folytonos obstrukciójával és egyenetlenségeivel a nemzeti összhangot zavarta. Ezt még nagyobb mértékben hangoztathatták volna mások, akiknek ebbeli szereplését én ez emlékirataimban állandóan korholtam.

E válságos időkbe esik irodalmi tevékenységem felújítása, mondhatni utolsó fellobbanása. Összegyűjtöttem másodszer is tanulmányaimat, értekezéseimet, jelentéseimet, bírálataimat és azokat a különösen újabb keletű beszédeimet, melyeket különféle alkalmakkor el kellett mondanom. Az első gyűjtemény közzététele után szerzett tapasztalataim vezettek arra az elhatározásra, hogy ezt a másodikat a Magyar Tudományos Akadémiának ajánljam fel. De mivel ez anyagilag nincs fényes helyzetben, továbbá mert az Akadémiát és magamat is meg akartam kímélni mindenféle, mostanság divatos kellemetlen kifogástól, a szükséges költségeket is felajánlottam. Sem az összegyűjtés, sem a szerkesztés nem ment könnyen. De azt hiszem sikerült, ami általában kedvező fogad-

tatásának legfőbb oka. Csaknem valamennyi szemlénk és a legtöbb napi és heti lapunk megemlékezett néha tanulmányzerű ismeretésekből munkámról. Nagy segítségemre volt finom tapintatú, derék és önfeláldozó barátom, Vig Albert. Ő rajtam kívül a legjobban ismeri munkásságomat.

A halálnak rémítő aratása volt ebben az időben. Mély gyászba borított bennünket Klebelsberg Kunó gróf, Sajó Sándor, Négyessy László és Kozma Andor eltűnése az élők sorából. Kultúránk oszlopos emberei voltak, akik még igen sokat tehettek volna annak emelésére. Őszinte fájdalom kísérte őket a testi enyészet ölébe, de emiékök hatni fog mindaddig, míg a magyar nemzet hálás tud lenni hű és érdemes férfiai iránt. Elhunyt 1933 április 11-én Concha Győző is, 87 éves korában. E haláleset után én lettem az Akadémia legidősebb tagja.

A legnagyobb csapás akkor érte az országot és a magyar nemzetet, mikor gróf Apponyi Albert 1933 februárius 7-én délután 5 órakor Genfben, igen fontos hazafias szolgálatai színhelyén, újszólván munkaközben örök nyugalomra hunyta be szeméit. Két órával később már részvétáviratom ment oda. Ötvennégy évi, koronkint felette bizalmas barátság szálai fűztek hozzá. E gyász-hír valósággal beteggé tett. Emlékirataim igen bőven foglalkoznak kivételes, dicső alakjával, melyet nagyjelentőségű belpolitikai nézeteltérések sem voltak képesek elhomályosítani.

Apponyi egyéniségében varázslat lakott, amelytől nehezen tudtak azok az emberek megszabadulni, akik vele érintkezésbe jutottak. Én közel tizenöt évig állottam hatása alatt. Midőn keztem az ő belpolitikai hatását, de azt a vakságot is észlelni, hogy e nagy tehetségnek az államélet normális keretében, elég hibásan, nem akartak megfelelő szerepet adni, mert féltek tőle, azt a nézetemet közöltem vele, hogy az adott körülmények közt a legtermészetesebb az a szerep, hogy különös megbízatás nélkül is a képviselője legyen a nemzetnek a művelt világ előtt. Akkor ezt a gondolatot elhárította magától. És ez lett később az ő nagyságának alapja. Apponyi eltalálta a görögök által euthanaziának mondott szép halálnemet. Úgy még világszerte nem ünnepeltek idegen halottat, mint őt. Meg is érdemelte, mivel a kiválóságok oly tömege lakozott benne, mint alig egy másik halandóban.

Nagyon meghatott az a látogatás, melyet gróf Apponyi Albertné az én feleségemnek szánt, de amellyel az ő távollétében engem tisztelt meg. Imponált az a bölcs higgadság, mellyel gyászát viseli. Közel háromnegyed órai bizalmas beszélgetés során kérdéseimre válaszolva közölte velem nagynevű férje utolsó nyugvóhelyének változtatásáról, s az ő jászberényi képviselő-jelöltségéről szárnyrakelt híreket. Még el sem temették őt, volt választókerületéből már is küldöttség járt a fővárosban, hogy az

egységes párttól eleven minisztert kérjen utódjául. Mondtam a grófnénak, hogy férje halálhíre betegé tett, mire közölte velem, hogy az elhunyt mindig a szeretet és tisztelet hangján emlékezett meg rólam. Szóba hoztam emlékiratainak második kötetét. Ebből csak tíz évre szóló anyagot hagyott hátra, de beszédeit még ő maga rendezte sajtó alá s az Athenaeum nyomdával kötött szerződéssel igyekezett megjelenéseket biztosítani.

Logikailag következik itt az ő genfi szereplésére vonatkozó főbb benyomásaim felemlítése. Bámulatos szónoki erejének köszönhetjük azt, hogy az egyenjogúság elve a Népszövetségben, különösen a leszerelési egyenjogúság kérdésében, bizonyos mértékű elismerésre talált. Hazánk és nemzetünk létérdekeit tapintattal tudta előtérbe állítani és a trianoni szerződés revíziójának multhatatlanul szükséges voltát a visszautasítás veszélyének felidézése nélkül kidomborítani. Jól ismerte az ott uralkodó hangulatot, azért követeléseit ildommal formulázta. Maga és hazánk iránt rokonszenves hangulatot tudott kelteni.

Halála azonban, sajnos, nagy változás forduló pontja volt a politikai realitások terén. Franciaország és vazallusai mind határozottabban foglaltak állást azok ellen, amiket ő sürgetett. Az előbbinek a saját biztonsága volt a legfőbb célja és gondja, a kisantant államai pedig a revízió formaszerű követelését egyszerűen casus belli-nek jelentették ki. Mindenféle mesterkedésekkel egy ötödik európai nagyhatalom fiktív szervezetében tetszelegtek. A franciák sem voltak ez által elragadtatva, de mind határozottabban hangoztatták, hogy nem fordult még elő a világtörténelemben, hogy hódítás útján nyert területekről a győző önként, a legnagyobb fegyveres nyomás nélkül mondott volna le. A kisantant a revízió gondolatát is csaknem demars-ra érdemes sérelemnek hirdette, mert hiszen az állítólag a béke megbontására vezet. Nálunk és Németországban a revízió jogszerűsége iránt mindez nem ébresztett kételyeket, annál kevésbbé, mivel a népszövetségi alapokmányból kiderül, amit Mussolini mondott, hogy a szerződések sem örökéletűek. Angliában és az Északamerikai Egyesült Államokban szintén terjed az a nézet, mely szerint Középeurópában addig nem lehet maradandó békét teremteni, míg az úgynevezett békeszerződéseket alaposan meg nem változtatják. Erre példa a Sevrs-i béke sorsa.

Itthon a revízió kérdése hatalmasan fejlődött, amiben a Revíziós Ligának, vezérférfiainak s a Bethlen- és Gömbös-kormányoknak igen nagy érdemök van. Herczeg Ferenc és mások fáradhatlanok annak propagálásában. Jólátokba nem bocsátkozhatom, de szerintem a célszerű revízió csak abban az esetben fog bekövetkezni, ha a nemzet egy emberként áll helyt a mozgalom lankadatlan fenntartásában. Ezt nagy mértékben elősegíti a gazdasági

világválság, mely a politikai válság megszüntetése nélkül megoldhatatlan probléma fog maradni örökké! Ezt nem bírja el a mai civilizáció; azért érthető, hogy Anglia és Amerika vezető államférfiai nagy elhatározással, de még mindig kapkodnak a béke fenntartása érdekében. Kapkodnak, mert szerintem a cura posterior-t elibe teszik a prior-nak.

A világ gazdasági válsága a maga példátlan méreteivel és pusztításaival csak nagy indíték arra, hogy elsősorban a politikai válság és a világraszóló lelki pszihózis mérséklésére törekedjünk, mert végleg csak a gazdasági válság enyhülése fogja azt megszüntetni.

A pénzügyi és valutaválság részleteit a legfeszültebb figyelemmel kísértem, de sem azokra, sem várakozásaimra nem akarok e helyen bővebben kitérni. Illik szerénynek lennünk, különösen ott, ahol nincs saját alapos tájékozottságunk. Abban igazuk van sokaknak, hogy jelenleg a maiaktól eltérő gazdasági állapotok vannak kialakulóban. Hogy ezek minők lesznek, azt ma csupán sejthetjük. De az ember természete lényegileg nem változik. Ezt tanúsítja a történelem is. Azért sok meg fog maradni a régiből,

Ami az április havában folyt világpolitikai eseményeket és készülődéseket illeti, megáll az ember esze, ha ezeket meg akarja érteni. Az egészséges és általános aranyvalútára irányuló utak vajjon csakugyan az infláción vagy bimetallizmuson keresztül vezetnek-e? Ez a törekvés azt a furcsaságot juttatja eszembe, mintha a monogámia, a becsületes házasság tiszta uralmát a bigámia vagy a többnejűség propagálásával akarnák valahol biztosítani. A pillanatnyi részleges hasznok nem teremhetnek új erkölcsant. Beteges, sőt paroxizmus által sújtott helyzet ez, amelynek tudományos alapját keresni is képtelenség. A haladás híve vagyok minden téren, de ami természetellenes, azt mással, mint mélyreható bizalmatlansággal nem fogadhatom. A bölcsesség, okosság és igazi vallásosság az, amely egyedül mentheti meg a kisebb nemzeteket, s hosszabb életök titka az istenes életmód, az istenes gondolkozás és érzés. Ezt kell célszerű nemzetnevelés által terjeszteni a magyarság minden körében, hogy nemes erjedés útján kiküszöbölje magából az ártalmas, s bevonja szervezetébe a valóban hasznos elemeket. Azok szerves életműködése teremtsen meg arravaló saját vezéreit minden téren, de támogassa is őket minden támadás és meghibbanás ellenében. Ily felfogás mellett igyekeztem kötelességeimet teljesíteni a sír szélén is. Törekedtem mindent megérteni, mások helyzetét méltányosan és szeretettel szem előtt tartani, magammal szemben pedig a legnagyobb szigorot alkalmazni. Nem tulajdonítok magamnak semmi érdemet, mert még a javuló judiciumot és a növekvő előrelátás hajlamát is a nagy természeti erőknek köszönhetem, amelyekkel a Teremtő nem min-

denkit áldott meg oly mértékben, mint engem, s nem adott mindenkinek teljes 86 esztendő a képződésre. Nem akartam elmulasztani az érdemek elismerését sem. Magam azonban nem kértem, nem kerestem, s ha lehetséges volt, el sem fogadtam az elismerés külső jeleit. Ez sem érdem, mert már fizikailag sem bírom el az ünnepeltetést. Ez vezetett abban is, hogy kerüljem az izgalmakat aranymenyegzőnk ötletéből. Tervem, amelyet el is fogadtak, az volt, hogy Szegeden a fogadalmi templomban, ahol annak idején egy sokkal dísztelenebb imaház állott, ahol hű és szeretettel teljes feleségemmel félszázaddal ezelőtt zavartalan, boldog házassági frigyünket megkötöttük, az ő általa készítettett főoltárterítőt június 30-án használják először, midőn újból megáldanak bennünket. Nagyobb szerencse nem ért engem, mint az, melyet az a szent frigy hozott reám, de azt hiszem élettársamra is. Az Úr kegyelme abban is megnyilvánult, hogy a menyegzőnkön jelen volt negyven rokon és barát közül csak heten maradtunk életben. De hogy ezt a kegyelmet is elnyertük az élet változandóságai közt, amelyek túlnyomóan kedvezők voltak részünkre, azt a Teremtőnek, áldott-emlékű jó szüleinknek és a nemes magyar nemzetnek nem köszönhetjük meg mással, mint a szent akaratáért járó végtelen és zügolódás nélküli, lehetőleg tevékeny mély hálával.

Végszavam.

A világra nem a legszerencésebb, de nem is egészen szerencsétlen viszonyok közt jöttem. Őseim nem a leghaladottabb, de az átlag felett már magasan álló emberek voltak, akiknek testi, szellemi és erkölcsi valóm egészséges és a fajvegyülés folytán összehangzatos voltát köszönhettem. Nem születtem nagy vagyonba, de nem is származtam pazarló voltgazdagoktól. Munkás, takarékos, lelkiismeretesen gazdálkodó és minden irányban áldozatkész szüleim voltak, akiknek példája, nevelése, oktatása és befolyása csak üdvösen hathatott lelkületemre. Nincs okom vádaskodásra vagy panaszra, mert első gyermekéveim körülményei megadták a fejlődés lehetőségét számomra. Az emberiség legnagyobb áldására, munkára voltam utalva, de megadatott nekem a mód arra, hogy a magasrendű haladás segédeszközeit is megszerezhessem. Az elsőrendű kezdetleges tényezőket evégből ingyen kaptam, de kezembe adta a sors a kést és a kenyeret is, hogy boldoguljak és boldogíthassak. Hogyan használtam fel hát azokat? Az én felelősségem itt kezdődött.

Nem akarok hivalkodni és nem szépítem eljárásomat, mert mindenki számára, aki e sorokat olvasni fogja, tiszta bort kívánok a pohárba önteni. Megállapíthatom, hogy azzal, amit a sorstól kaptam, általában nem rosszul gazdálkodtam, de bevallom, hogy vele jobban is, több eredménnyel gazdálkodhattam volna. Módomban állott, hogy több türelemmel, több figyelemmel, több önfegyelmezettséggel épebb testű, szellemileg erősebb és erkölcsileg tisztább maradhattam volna. Azt, amit most mondok, igen alaposan, meggyőző adatokkal tudnám bebizonyítani, de annak itt már nincs helye, nem is fontos. Természetemben sok jó, de sok gyarló is volt. Azonban az előbbi elem túlsúlyban volt az utóbbi felett. Mikor a gyarlóság már-már diadalra volt jutandó, a jobb ember legyőzte azt bennem, de csak akkor, midőn már bizonyos mértékű kárt tett szervezetemben és lelkületemben. Ennek nyomait azután életem végéig folyton éreznem kellett. Ha a romlásnak gátakat tudok vetni, még az én viszonyaim közt is nagyobb, magasrendű és közvetlenebb hatású szerepre lettem volna alkalmas. Így azonban

meg kellett elégednem a maradék erők minél teljesebb felhasználására való becsületes törekvéssel, melynek sikerei, úgy érzem, nem nagy mérvűek, holott különben a természet nyújtotta adományoknál fogva azok lehetek volna. Vannak enyhítő körülmények is, melyekre hivatkozhatnám. Ha serdülő ifjúságomban épp oly figyelmes gondozásban részesülök, mint gyermekkoromban, akkor izmosabb, kevésbé ideges, épebb és erősebb szervezetű emberré válhattam volna. Hiszen atyám óriás, anyám teljesen harmonikus és finoman organizált lények voltak. De e gondozás elmaradása viszont kifejlesztette bennem az önállóságot, a saját káromon tanulni tudást, a törhetetlen erélyt és szívósságot, mely fizikailag is sokat javított vagy enyhített bajaimon.

Egyébiránt rossz testi tulajdonságaim nem voltak. De erkölcsileg ezt már nem mondhatom magamról. Éles, velőig ható kritikai hajlamom sok gyöngébb, érzékenyebb és elmaradottabb embert sértett vérig, mert nyíltan és nagyon könnyen kimondott ítéleteim és bírálataim eltalálták az igazat és a létezőt valóságot s azt a maga fájó leplezetlenségében derítették ki. Az emberi gyöngegek iránt nem mutattam mindig elég kíméletet és megértést, holott erre képes lettem volna. Hanem bizonyos, sokszor fékezhetetlenné vált ellentmondási viszketeg vett rajtam erőt, mivel a helytelennek látszó nézetek és állítások meg nem cáfolása kellemtelen érzést okozott nekem. Az erkölcsi fogyatékoság, az aprólékosság és kicsinyesség mindig bántott s gyakran haragra lobbantott. Korábban még szatirikusabb hajlamú ember voltam, mint később és akkor hatalmas ellenségeket csináltam magamnak, barátaim melegebb érzelmeit pedig nem egyszer lehűtöttem. Így azután kénytelen voltam nagy erőfeszítésekkel megvédeni magamat, miközben meglepő erőt tudtam kifejteni. De azt sokkal jobb irányban és hasznosabban érvényesíthettem volna. Nagy bajom volt a haragtartás, de ez csak ritkán fajult bosszúállássá, mert a jobb belátás felülkerekedni szokott bennem. Nem feledtem el a velem tett jót s hálás tudtam lenni érte, ha okozójában önzetlenséget fedeztem fel. De bizony a rosszat nem felejtettem el, különösen, ha az maliciából származott. Ezt magam is sokszor elítéltem, de ha láttam, hogy a támadás célzatos és személyes jellegű, akkor a visszaverés hajlandóságát nem tudtam leküzdeni magamban. Az alkalmazkodási képesség még azon a határon belül is, melyen túl már a jellemtelenség következik, nem volt oly mérvű bennem, hogy az emberekkel való bánásban művésszé válhattam volna. Ez okból nem is szerettem a sok emberrel való érintkezést úgy, hogy ezek ingatag, hullámzó jóakarata legyen a döntő. Ez a tömegre való hatás képességét, mellyel képviselő koromban határozottan bírtam, mert választókerületemet csak vele tarthattam meg, később erősen korlátozta bennem.

Mindezek felemlítésének célja van. Azt akarom, hogy emlékirataim nemcsak az én életrajzomat tartalmazzák, de az általam látottak és tapasztaltak előadása és önbírálatom révén a köznek is lehetőleg használjanak. Talán egy-két ember okul majd az én tévedéseimen, káromon és példámon. Ezzel a szolgálattal tartozunk a társadalomnak. Különösen a magyar társadalom sem juthat igazi önismerethez, ha tagjai nem figyelik meg elsősorban magukat s megfigyeléseiket nem teszik mások számára is hozzáférhetőkké.

De elég szerencsém is volt az életben, amiért mély hálával tartozom jó sorsomnak. Ilyennek tartom a már említetteken kívül azt, hogy ámbár tisztán magyar nevelésben és oktatásban részesültem, ami nyelvérzékemnek hasznos és a magyar nyelv és nemzet iránt érzett benső szeretetemnek alapja lett, a német jellegű kultúra emlőin nőttem fel. A németiség közműveltségének világraszóló jelentőségével mindig első helyen állott a nagy nemzetek közt, habár hibáit és hiányait jól ismerem és soha sem kicsinyeltem. Annak nehézkességét és merevségét később a klasszikus tanulmányok mellett a francia, angol és olasz kultúrával igyekeztem ellensúlyozni, ami talán nem kis mértékben sikerült is. De erős az a meggyőződés, hogy idegen népek egy nagy kultúrából sem okulhatnak oly mértékben, mint a németből. Az angol kultúra csak az angoloknak, a francia csak a franciáknak, az olasz csak az olaszoknak való. Ellenben a sokkal később kifejlődött német közműveltség az univerzalitásnak már annyi elemét vehette fel magába, amennyivel a többiek az egyoldalúbb fejlődés folytán nem bírhattak. Az idegen ó- és újkori kultúrák kultusza Németországban sokáig és tovább uralkodott, mint másutt. Innen van a német nép hajlamain kívül annak egyetemesebb jellege. A német irodalom ezenkívül a legtöbb segédeszközzel kínálkozott arra, hogy a valóban egyetemes kultúrai szintájra való feltörekvésem könnyebb legyen. Erre pedig a magyar ifjúságnak, mely hivatva van a világfelfordulás révén elveszett nemzeti egységünket s ennek minden anyagi és más biztosítékait visszaszerezni, nagy mértékben van szüksége. Ennek az ifjúságnak továbbá hasznára válhat, ha egy őszinte ember példáján látja, hogy a legjobb akarattal is miben és miként lehet tévedni, de azt is, hogy miképp bontakozhatni ki a tévedésekből. Láthatja ez emlékiratokból, hogy mik a középsorsú fiatalember lehetőségei és annak körülményei folytán mik a benső lehetetlenségek, melyek után nem szabad kapaszkodnia. Én például a politikai pályán erkölcsi integritásom megtartása mellett, melyre pedig a fősúlyt vetettem mindig, nem haladhattam úgy, hogy annak a hatásnak kétségtelen eredményei is felmutathatók volnának. Ennek nem én vagyok az oka. Meg kellett elégednem a kisebb, első pillanatra kevésbé fontosnak látszó munkakörrel.

Szerencsém volt továbbá, hogy oly élettársat találtam, akinek kiváló tulajdonságai megengedték, hogy az én erkölcsi és világfelfogásomhoz alkalmazkodjék és megértse már frigykötésünk idején sem alant járó gondolkozásomat. Őt magamnak nevelhettem, mert alapnevelése ezt megengedte, de fennebb vázolt káros tulajdonságaimat enyhítve bizonyos mértékben ő is nevelt engemet. Határtalan jószíve és emberszeretetben gyökeredző finom tapintata számtalanszor javamra vált. Elkísért legtöbb utamon és ő volt, akivel közölve eszméimet, segítségemre volt azok kialakításában. Ő segített abban, hogy házi és gazdasági gondjaim meggyérülven, több időt és fáradságot fordíthattam mélyebb és behatóbb tanulmányokra, a felsőbb és alsóbb társaságokban könnyen feltaláltam magamat s puritán életet folytathatván, anyagilag gyarapodtam s függetlenségemet megőrizhettem. Az életet mindig kedvesebb oldaláról tekintvén, az én komolyabb életfelfogásomba derűt hozott és derűt tartott fenn házamban, ami sok bajnak és kellemetlenségnek panasztalan elviselésére képesített.

Nem kis részben az ő nemesebb és nem főleg külsőségekre irányuló, megfélemezhető becsvágyának köszönhetem azt a szerencsét is, hogy soha sem kellett kapaszkodnom. Sokáig a lemondás volt pályámnak a főerénye. De türelmes várakozás után abba a kedvező, kivételes és ideális helyzetbe jutottam, hogy állás vagy munka után később soha sem kellett járnom. Amit elnyertem, abból egyet sem kértem. Azokat részben azért kaptam, mert szükség volt reám, részben azért, mivel kifejtett nagyobb szabású tevékenységem alapján meg akartak tisztelni. Kínáltak magasabbakkal is, kitüntetésekkel és címekkel is kecsegtettek, de én azokat a külsőségeket, mert elfogadásuk elveimmel ellenkezett volna, elhárítani magamtól. Nem külső, hanem belső karriert akartam csinálni. Ifjúkori ábrándjaim is erre irányultak. A lemondás tehát nem érdemem. Az érdemről egyébiránt az volt a felfogásom, hogy az voltaképp nincs is. Mindent erőnk, tehetségünk és körülményeink szerint a köz és embertársaink javára arányosan és fokozatosan megtenni szoros kötelességünk. Véleményem szerint aki ezt megteheti és megteszi, az boldog lehet, ennek tudata kielégítheti legmagasabb becsvágyát is, s lelki megnyugvásában igazán becses jutalmat találhat. Ez a méltatlanságokat és bántalmazásokat is elviselhetővé teheti reá nézve. Abban hibáztam, hogy e meggyőződésemnek nem tudtam mindig érvényt szerezni magamban.

Szerencsésnek mondhatom életemet a maga egészében, mivel megadatott nekem, hogy azt úgy töltöttem el, ahogy óhajtottam, menten minden egyoldalúságtól. Az ettől való félelem miatt nem tudtam jó párt- és jó felekezeti ember lenni. Boldog voltam, midőn a pártkötelékekből kibontakozhattam s a tudomány terjesztésé-

nek terére térhettem át. Szükség van a pártra és a felekezetre, de azok szolgálata az én mentalitásomnak nem felelt meg. Életem legnagyobb vívmányának: a függetlenségnek életem utolsó évtizedeiben való elérését tartom. Azt találok, hogy azért érdemes volt tartamának legnagyobb része alatt küzdenem és lemondanom. Sokat pótoltam, mint független ember a múlt mulasztásaiból is. És nemzetemnek is hön óhajtom, hogy végre valahára vívja ki és becsülje meg függetlenségét. Mert négy évszázadig nem volt független, azért kellett annyiszor véreznie és áldoznia idegen érdekekért, azért volt annyi vértanúja. Szellemi és erkölcsi hanyatlásának is az volt a kútfeje, ellenben jeles tulajdonságai a függetlenségre való törekvés közben erősödtek meg. A függetlenséget tehát meg kell becsülni, de mindenkifelett az jól értendő meg. Azért tartom Széchenyivel én is a legnagyobb áldásnak a jó agyat, mely egyúttal a legnagyobb hatalom is. Az óv meg tévedésektől s az mutatja meg az igazi helyzeteket, ezek követelményeit, az állapotok javításának és enyhülésének utait és módjait. Nem az menthet meg bennünket, ha kultúránk egyes kiváló vívmányait az idegenek is megbámulják, hanem ha szilárdabb erkölcsi alapon mozgó valódi erőket respektálják. A nemzetek életében döntő tényező az erő, de erővel kell bírunk minden irányban. Erőt kell magunkban fejlesztenünk a népnevelés, oktatás, a felső osztályok jó példaadása, a helyes szervezkedés, a fajszaporítás és nemesítés, a jó vagyoni rend, a szellemi átható hatalom, az erkölcsi kitartás és ha kell, a lemondani tudás erénye által is. Szóval minden módon, mert ezek szoros összefüggésben vannak egymással. Én ezt már elég hosszúra nyúlt életem folyama alatt számtalanszor kipróbáltam magamon és észleltem a nagyvilágban is.

Rövid idő múlva itt hagyom a mi szép, napos, Petőfiként az Isten kalapján bokrétát képező, most azonban szétmarcangolt drága hazánkat. Itt hagyom szeretett nemzetemet, melyhez bajjában még jobban ragaszkodom, mint azelőtt, ő szült, ő nevelt, ő tett emberré és ő fog eltakarni. Végső szavam, esdő szavam hozzá, hogy legyen, – mint nagy Prófétája mondta – az ok népe, vagyis okos nemzet, mely semmit sem vár mástól, csak önmagától, attól a lehetőségekben gazdag magyar agytól, mellyel Alkotója megáldotta és amelyet a legnagyobb tökélyre kell kifejlesztenie. Az majd megtanítja honfitársaimat egymást szeretni és megfékezni, újra megvagyonosodni, visszaszerezni természetes határait, visszaállítani területe épségét s újból nagy, tisztelt, erős és félt nemzeté válni és annak maradni időtlen időnkig. De méltán kérdezheti minden reális gondolkozású ember: mi hát az okosság a magyar nemzetre nézve? A felelet nem oly könnyű és egyszerű, mint aminőnek első pillanatra látszik. A mi fajunk a maga eredetiségében nem kedveli a pepecselést, mert nagy feladatokra vágyik. Továbbá

nem pulya és nem szeret lappangva tengődni; nem elve az, hogy qui bene latuit, bene vixit. A hősiesség véreben van. Így ítélték meg saját prófétái és merész politikusai, de az idegenek is. Polában jártamban több mint harminc évvel ezelőtt a monarchia közös arzenáljában azt mondták nekem, hogy az osztrák-magyar tengerészlet nagy szeretettel alkalmaz magyarokat bűvároknak. Ezek nem félnek az őket oly könnyen érhető balesetektől és kockázatos vállalkozásokban teljesen megbízhatók. A bátrakat azonban a szerencse is sokszor segíti. Ennek köszönhetjük, hogy a Kárpátoktól Adriáig terjedő, geopolitikailag egységes várként jelentkező hazánk számtalan viszontagság közepette, több mint ezer esztendeig megmaradt s ha az részben el is vezett koronkint, újból és újból kialakult. Itt a nyugati kereszténység felvétele után az a dicső feladat jutott osztályrészül, hogy a legszebb emberi kultúrának védőbástyája legyen, dacára annak, hogy véres küzdelmei alatt gyakran hálátlansággal jutalmazták. De istenadta végzete volt, hogy hősiessége így is érvényesüljön. Ez a feladata megmaradt és alkatánál fogva ma sem tehet okosan mást, mint hogy annak éljen és annak szolgálatában erősödjék, egészüljön ki, ami, ha helyt áll, természetes irányzat marad, melynek érvényesülnie kell. A múlt kezsekedik azért, hogy fajunk alaptulajdonságai azt erre a szolgálatra képesítik. Minden hanyatlás ellenére is annyi becses eleme van benne az életre való magasb kultúrának, amelyeket csak ápolni és gyarapítani kell. Én ezekre alapítom szilárd bizalmamat. Azért kérdés alakjában intézem a jövő meg-megújuló magyar ifjúságához Legnagyobb Prófétája szavait: Nem reszket-e bennetek a szív, hogy egy dicső nemzet kialakulásának fenséges munkájánál közreműködhetek és szolgálhatjátok azt a célt, mely a magyarságnak dicső jövőjét ezredévekre biztosíthatja, emlékét pedig mint egy klasszikus nemzetét, áldotta teheti az idők végtelenségéig!

Gávai Gaal Jenő irodalmi munkássága.

I.

Nagyobb művek.

1. A mezőgazdasági válság kérdése. Magyar, német és francia nyelven. Budapest, 1885. 8°.
2. A társadalmi béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján. Budapest, 1896. 8°, 301 lap.
3. A nemzetgazdaságtan rendszere. Két kötet. Budapest, 1898. T. kötet 346 lap, II. kötet 540 lap.
4. Az aradi kereskedelmi és iparkamara kerületének leírása. A Kamara kiadása. Arad, 1877. 8°, 280 lap.
5. Arad megye és Arad sz. kir. város közgazdasági, közművelődési és közigazgatási monográfiája. Az aradi monográfiái bizottság kiadása. Arad, 1898. 718 lap.
6. Berzeviczy Gergely élete és művei. Magyar Tudományos Akadémia. 1902. 319 lap.
7. Békés megye monográfiája. Magyar Tudományos Akadémia. 1892. 8°.
8. Csanád megye monográfiája. Magyar Tudományos Akadémia. 1892. 8°.
9. Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. Magyar Tudományos Akadémia. 1897. 8°.
10. Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. Két kötet. Magyar Tudományos Akadémia. 1902. 660 lap.
11. Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. Budapest, 1903. 228 lap.
12. A falu gondozása. Thessedik Sámuel élete, művei és alkotásai. Magyar Tudományos Akadémia. 1915. 201 lap.
13. Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén. Két kötet. Budapest, 1907. I. kötet 541 lap, II. kötet 560 lap.
14. A Legnagyobb Magyar. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület centennáriuma alkalmából írt emlékmű. Magyarul 200 lap, francia nyelven 240 lap. Kiadta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület. Budapest, 1930.
15. Nemzetgazdasági és szociálpolitikai válogatott tanulmányok újabb rendszeres gyűjteménye. Két kötet, I. kötet 780 lap, II. kötet 876 lap. Magyar Tudományos Akadémia, 1932.

Kéziratok.

1. Nemzetgazdaságiam előadások. (Gépirás.) 560. lap. 1895/96”..
2. A bankelmélet. Kézirat. Letét a Magyar Tudományos Akadémián. 1875.
3. Naplók. (Kézirat.) 22 kötet.
4. A mi kis regényünk. Levelekből. (Gépirás.) 540. lap, 1913.
5. Útirajzok 1889-től 1897-ig. (Gépirás.) 240. lap.
6. Élmények és tanulságok. Két kötet. (Kézirat.) Letét a Magyar Nemzeti Múzeumban.

II.

Szerkesztések.

7. Az Aradi Gazdasági Egyesület évkönyvei. 1876-1892.
8. Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara nagy jelentései. 16: kötet (átlag 250 lap) 1877-1892-ig.
9. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1911-1913.
10. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület 1910/11. évi G. J. indítványozta és rendezte nagy birtokpolitikai szaktanácskozásának előkészítése, lefolyása és eredményei. (679. lap.) A m. kir. földművelésügyi minisztérium támogatásával kiadta a M. T. E. Budapest, 1912.
11. Széchenyi eszmevilága. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület G. J. indítványozta és rendezte Széchenyi ciklusában tartott tizennyolc előadás. Három kötet. Budapest. 1911., 1912. és 1918.

III.

Értekezések, beszédek és kisebb dolgozatok.

12. A bázeli Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület. „Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén” című kisebb munkák gyűjteménye, 1907. II. kötet.
13. A Budapesten és környékén állami költségen építendő munkásházakról. Főrendiházi előzetesen kidolgozott jelentés. 1918.
14. A bortermelők tömörülése, szövetkezeti mozgalmak e részben. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
15. A cukoradóról. Ugyanott II. kötet.
16. A Danaidák pénzügyi hordója. II. o.
17. A dilettáns és laza pénzügyi politikának kudarca. U. o.
18. A fillokszéra-kérdés megoldása. U. o. I. kötet.
19. A folytonos üzemek munkabeosztásával foglalkozott 1911. évi londoni nemzetközi értekezlet. Nemzetgazdasági és szociálpolitikai tanulmányok újabb rendszeres gyűjteménye. 1932. I. kötet.

9. A földgázra és az ásványolajfélékre vonatkozó állami kizárólagos bányászati jogok. U. p.
10. A főrendiházi reform. U. o. II. kötet.
11. A gácsországi szeszipar versenyének hatása. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
12. A gazdatársadalom feladatai a mezőgazdaság emelése körül. U. o. I. kötet.
13. A gépekről. Közgazdasági Lexikon I. kötet.
14. A háborúból visszaözlő munkások elhelyezése. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
15. A hadsereg élelmezése és a verseny. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
16. A hadsereg és a nemzeti szellem. U. o.
17. A hadsereg ruházati felszerelése és annak decentralizációja. U. o.
18. A házadóról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
19. A hitelügyi megyei központok. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
20. A jövedelemadóról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
21. A jövő klasszikus földje. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
22. A kanadai kivándorlás esélyei. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
23. A kataszteri nyilvántartás fonáságai. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
24. A kegyelet adója gróf Károlyi Sándor emlékének. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
25. A kereskedelem fontossága hazánkban. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
26. A kereskedelmi és iparkamarák intézményének reformja. U. o.
27. A kereskedelmi és iparkamarai titkárság emelése, mint közgazdasági érdek. T.J. o.
28. A kereskedelmi nevelés a társadalmi szolidaritás és a nemzetpolitika szempontjából. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
29. A kikészítési forgalom Németországgal. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
30. A kisbirtokokosok hitelügye. U. o. II. kötet.
31. A kisemberek hitelszükséglete és a postatakarékpénztár. U. o.
32. A kisgazdák szakértelmének emelése. U. o. I. kötet.
33. A Kir. József-Műegyetem ötvenéves jubileuma. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
34. A közegészségügy ápolásának jelentősége hazánkban. U. o.
35. A közgazdasági önállóság felé. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
36. A külföldi tőke elhelyezésének előnyei Magyarországon. U. o.

37. A külön vámterület felállítása és hasznosságának feltételeiről. U. o.
38. A leánykereskedés elleni nemzetközi védelem. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
39. A Magyar Birodalom államháztartása. U. o.
40. A Magyar Birodalom ipara. U. o.
41. A Magyar Birodalom kereskedelme. U. o.
42. A magyar birtok jelentősége. U. o. I. kötet.
43. A magyar birtokpolitika irányelvei. U. o.
44. A cári Oroszország birtokpolitikája. U. o.
45. A románok birtokpolitikája a Magyarországtól elszakított területeken. U. o.
46. A magyar kereskedelemről. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
47. A magyar köztisztviselő hivatása a társadalom terén. U. o. II. kötet.
48. A magyar-szerb forgalom. U. o. I. kötet.
49. A „Magyar Társadalmi Szemle” szociálpolitikai folyóirat rendeltetése. 1908. évi első füzet.
50. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület kivándorlási szaktanácskozmánya. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
51. A Rómában tartott 1924. évi első nagy nemzetközi kivándorlási értekezlet határozatai. U. o.
52. A kényszerkivándoroltatás. U. o.
53. A római kongresszus határozatainak végrehajtásáról. U. o.
54. A társadalom feladatai a kivándorlás ügyével szemben. U. o.
55. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület „Szabad Iskolája.” U. o. II. kötet.
56. A magyar társadalom tudományos szolgálata. U. o.
57. A magyarság nemzeti érzésben való egyesítése világszerte. 11. o.
58. A mezőgazdasággal foglalkozó népesség munkálkodásának észszerű fejlesztése mint társadalmi feladat. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
59. A mezőgazdák hitele és a jegybank. U. o. II. kötet.
60. A mezőgazdasági válság kérdése (a-b). U. o. I. kötet.
61. A modern szociális viszonyok kialakulása. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
62. A munkaközvetítés szociálpolitikai feladata. U. o. II. kötet.
63. A munkásbiztosítás szabályozása feleljen meg saját viszonyainknak. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
64. A munkáskérdés hazánkban. U. o.
65. A munkásvédelem lehetőleg tüzetes szabályozása törvényekkel. U. o.
66. A műegyetemi jog- és nemzetgazdasági oktatás. U. o.
67. A munkaügyi hivatal (Office du Travail.) Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
68. A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület értekezletei. TT. o.

69. A napszámok mentessége az egyenes adók alól. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
70. A nemzetgazdaságtannak és a szociális ismereteknek oktatása a tanítókat és tanítónókat képző intézetekben. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
71. A nemzeti életöszön ébresztése és ébrentartása. U. o.
72. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról. U. o. I. kötet.
73. A nyomor problémája. U. o. II. kötet.
74. A patriarchalizmus. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
75. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítványából hirdett pályadíj odaítéléséről: a) az 1902-1906. években megjelent munkák. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
76. Az 1908-1912. években megjelent munkák. U. o.
77. A petróleum megadóztatása. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
78. A politikai és közgazdasági helyzet 1878-ban. U. o.
79. A postatakarékpénztár, mint szociális intézmény. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
80. A racionalizálás és a kereskedelmi s ipari nevelés. U. o.
81. A román vámháború tanulságai. U. o.
82. A román kereskedelmi szerződésről. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
83. A selyemtenyésztés és a kisemberek. (Bezerédj Pál fölött tartott emlékbeszéd keretében.) Magyar Tudományos Akadémia. 1920.
84. A sörtermelési adóról. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
85. A szabadoktatás jelentősége általában és különösen hazánkban. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
86. A szabadoktatás tárgyai, eszközei és módszerei. U. o.
87. A szállítási adóról. Kisebb munkák gyűjteménye. II. kötet.
88. A Széchenyi-kultusz. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
89. A Széchenyi-liga tervrajza. Magyar Gazdák Szemléje. XI. évfolyam, 1. füzet.
90. A szegény ember. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
91. A szennyes irodalom nemzetközi üldözése. U. o.
92. A szeszadóreform a terményadó alapján. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
93. A szeszadóról. U. o.
94. A szeszadóról, valamint a sajtolt élesztő megadóztatásáról, úgyszintén a szeszkontingens megállapításáról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
95. A szociális ismeretek tanítása a közoktatás terén pozitív alapon. U. o.
96. A szocializmus fejlődésének logikája. U. o.

97. A szociális kérdés a bölcsészet világánál. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
98. A takarékbetétek adójáról. U. o.
99. A társadalmi tevékenységnek szellemi és erkölcsi eszközökkel való célszerű irányítása. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
100. A társadalom közreműködése a kivándorlási közigazgatással. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
101. A technikai szakképzés általában. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
102. A technikusok szerepe a közgazdaságban. U. o.
103. A telepítés kérdése (*a, b-c*). U. o. I. kötet.
104. A tengeri hajózás közösségének hátrányai hazánkra nézve. U. o.
105. A tőkeamat- és járadékadóról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
106. A valutáról és bankkérdésről. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
107. A válságok. U. o. I. kötet.
108. A vaskapu-csatornáról és a vízi közlekedésről általában. U. o.
109. A vásárnapi munkaszünet. U. o. II. kötet.
110. A vásártűgy szabályozása. U. o. I. kötet.
111. A világgazdaság és a kulturális egység fejlődéséről. Arad, 1886.
112. A zártörvény. U. o. I. kötet.
113. Ajánlások a Wahrmann-jutalomra. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
114. Anyám emlékezete. U. o. I. kötet.
115. Arad megye hovatarozása. U. o. II. kötet.
116. Az állam mérjen egyenlő mértékkel. U. o.
115. Az állam és társadalom vállvetett közreműködése a nemzetgazdaság fejlesztésénél. U. o. I. kötet.
116. Az állami alkalmazottak és azok özvegyei ellátásáról. Főrendiházi jelentés. 1916.
117. Az államháztartás életérdekű rendje és a beruházások. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
118. Az államháztartás és a közgazdaság. U. o.
119. Az államjvavak bérbeadásának észszerű feltételeiről. U. o. I. kötet.
120. Az állami italmérési jövedék árnyoldalai. U. o. II. kötet.
121. Az állami költségvetés irrealitása és a korrupt kormányzati rendszer. II. o.
122. Az állami vaspályák rendszerének győzelme. U. o. I. kötet.
123. Az angolok élete fürdön. U. o. II. kötet.
124. Az aradmegyei hitelszövetkezet. U. o.
125. Az aranyvaluta behozatala. U. o.
126. Az általános kereseti adóról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
127. Az állattenyésztés fejlesztéséről. U. o.

130. Az állategészségügy. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
132. Az egyelőre utolsó üdvözlő beszéd a magyar Arad megye nevében. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
133. Az erdészet érdekei semmiféle más gazdasági érdekek nem rendelendők alá. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
134. Az erkölcsi élvezet, mint a nevelés egyik legfőbb tényezője. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
135. Az 1872. évi ipartörvény és az 1868. évi kereskedelmi és iparkamarai törvény módosítása. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
136. Az 1882. évi osztrák-magyar vámtarifa. U. o.
137. Az 1890. évi alföldi munkásmozgalom. II. o.
138. Az 1908. évi luzerni értekezet. Tanulmányok újabb gyűjteménye. I. kötet.
139. Az 1910. évi luganói értekezet. II. o.
140. Az 1912. évi nemzetközi szociális hét Zürichben. U. o.
141. Az ígéret beváltása 1879-ben. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
142. Az „International Congress of moral Education”. „Magyar Társadalomtudományi Szemle” 1908. I. évfolyam.
143. Az iparfelügyelők tevékenységéről. U. o. 1913. év.
144. Az iparfejlesztés. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
145. Az ipari képesítés. II. o.
146. Az ipari szabadosság és szabadság. II. o.
147. Az ipartestületek (a-b). II. o.
148. Az ipari bányászati és kereskedelmi munkaközvetítés kérdése. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1914. év.
149. Az ipari kereskedelmi oktatás az egyetemes nemzeti és emberi közérdek szolgálatában. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
150. Az ipari és kereskedelmi szakoktatás a nemzeti egység kialakulásának szolgálatában. II. o.
151. Az ipari szövetkezetekről. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
152. Az ország politikai helyzete az első nagy nemzeti kiállítás idején. II. o. II. kötet.
153. Az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács fennállásának negyvenedik évfordulóján. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
154. Az Osztrák-Magyar Bank szabadalmának meghosszabbításáról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
155. Az „University Extension” hazánkban. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
156. Báró Jósika Miklós emlékezete. U. o.
157. Berzeviczy Gergely emlékezete. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908.
158. Berzeviczy Gergely élete és művei. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.

158. Bezerédj Pál emlékezete. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
159. Bírálat a Magyar Kereskedelmi Csarnok díjára beérkezett pályamunkákról, 1915-ben. U. o.
160. Bírálat Halász Imre „Alig múlt időkől” című munkájáról. 1915-ben. U. o.
161. Bírálat a Bezerédj István élete és jellemrajzára beérkezett pályamunkákról. Akadémiai Értesítő 174/175.
162. Bírálat Friedreich István „Széchenyi István életrajza” című munkájáról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
163. Bírálat Vig Albert „Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz esztendőben, különösen 1867 óta” című munkájáról. 1928-ban U. o.
164. Bizottsági jelentés a „Pesti Magyar Kereskedelmi Bank” alapítványából hirdetett pályadíj odaítélése tárgyában. Akadémiai Értesítő. XII. 1.
165. Boraink régi jó hírnevének helyreállítása. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
166. Borászatunk emelése (a-b.). U. o.
167. Centennáris köszöntő beszéd. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
168. Czigler Győző 1850-1905. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
169. Deák Ferencről. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
170. Egy elfelejtett nagy emberünk, Thessedik Sámuel emlékezete. U. o.
171. Egy közös ügy megszüntetése. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
172. Egy szalonváros. U. o. II. kötet.
173. Emlékbeszéd gróf Andrássy Aladár fölött. U. o. II. kötet.
174. Emlékbeszéd Falk Miksa fölött. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
175. Emlékezés Rudnay Józsefnéről. U. o.
176. Emlékirat a negyedosztályú kereseti adó kumulálása tárgyában. Kisebb. munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
177. Emlékirat a szeszadótörvény módosítása tárgyában. U. o.
178. Emlékirat az orsovai vasúti csatlakozás és ennek kapcsán az állam vaspályarendszer tárgyában. U. o. I. kötet.
179. Észak Velencéje. U. o. II. kötet.
180. Észszerű közgazdasági hazafiság. U. o. I. kötet.
181. Fischer Irving: „American's interest in World Peace”, New-York és London, 1924. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
182. Gabonakereskedelmünk. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
183. Gazdasági életünk egészségesebb irányú fejlődésének társadalmi feltételeiről. U. o.

184. Gesztelyi Nagy László: „Az Alföld gazdasági jövője”, 1924. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
185. Hamburg kikötője. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
186. Hazánk politikai helyzete a XIX. század utolsó évtizedének kezdetén. U. o. II. kötet.
187. Helytelen gazdasági politikánk és a közgazdasági minisztérium ügkörének beosztása. U. o. I. kötet.
188. Helytelenségek a magántársulati vasutak államosításáról. U. o.
189. Idegélet és polgárosodás. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
190. Ipar és iparpolitika. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907.
191. I. kötet.
192. Iparpolitikánk a második ezredév küszöbén. U. o.
191. Jelentés a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara által az 1927. évre a Láczy Leó-alapítvány révén kiírt szakirodalmi pályázat során beérkezett jelíges munkákról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
193. Jelentés a Dóra-jutalomról. Akadémiai Értesítő, 140.
194. Jelentés a Lévy-pályázatról. Akadémiai Értesítő, 190., 216.
192. Jelentés az „Első Magyar Általános Biztosító Társaság” jutalmáról. Akadémiai Értesítő. 163/165.
193. Jelentések. Öt, egyenkint 25-28 lapra terjedő jelentés, mint a magyar kormány képviselőjének a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület bázeli (1904), genfi (1906), luzerni (1908), luganói (1910) és zürichi (1912) nagygyűlésének lefolyásáról és határozatairól. Törvényes Munkásvédelmi Magyarországi Egyesület 20-21. számú kiadványai.
194. Jogélet és polgárosodás. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908.
195. Jutalom a szociális érdemnek. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1912.
196. Kaán Károly: „A Magyar Alföld.” 1927. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
197. Konstantinápoly. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
201. Közgazdasági életünk 1877-1892. év alatt észlelt hullámzásának behatóbb történeti méltatása, az aradi kereskedelmi és iparkamara nagy évi jelentései alapján. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
202. Közgazdasági érdekeink céltudatos, tervszerű ápolásának hiányai. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
203. Közgazdasági ismeretek tanítása a középiskolákban. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
204. Közgazdaságunk követelményei az első fúzió idején. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
205. Közlekedésügyünk és a „nagy” vasúti szerződés. U. o.
206. Külforgalmi statisztikánk. U. o.
207. Külforgalmi viszonyunk Olaszországhoz. U. o.

208. Külkereskedelmi viszonyaink szabályozása a XIX. század utolsó évtizedében. U. o.
209. Lanyha szociálpolitika – terjeszkedő szocializmus. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1912.
210. Magyarország külképviselete az irodalomban. Tanulmányok újabb gyűjteménye. II. kötet.
211. Matlekovits Sándor emlékezete. U. o.
212. Mezőgazdaság és morál. U. o.
213. Mindenre kiterjedő figyelem a közgazdasági kormányzatban. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
214. Néhány szó a hitbizományokról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
215. Nemzetgazdaságunk egyoldalúságának veszélyei. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
216. Nemzeti szociálpolitika a kivándorlási ügy terén. „Dél-amerikai Magyar Újság” (Sao Paolo), 1924. április 12.
217. Nemzetközi Semmelweis-díj. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
218. Normandiából. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
219. Önerdek és közszellem. U. o. I. kötet.
220. Széchenyi jelentősége napjainkban. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908.
221. Széchenyi eszmevilága. Budapesti Szemle, 1925. november.
222. Széchenyi társadalomtana. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1910.
223. Széchenyi társadalmi politikája. Széchenyi eszmevilága II. kötetében. 1914.
224. Széchenyi közgazdasági alapeszméi. U. o. III. kötet. 1923.
225. Széchenyi, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület alapítója. „Köztelek”, 1925. november 8.
226. Széchenyi mint iparfejlesztő. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
227. Széchenyi „Hitel” című korszakos munkájának centennáriuma. U. o.
228. Széchenyi és a „Pesti Hengermalomtársaság”. Magyar Tudományos Akadémia. 1909.
229. Széchenyi mint nemzetfejlesztő társadalmi politikus. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
230. Széchenyi önfeláldozása már ifjúkorában. U. o.
231. Széchenyi és Kölcsey a nemzeti érzésről. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1914.
232. Széchenyi halála. „Magyar Gazdák Szmléje” 1925. májusi füzet.
233. Szélesebb látókör és magasabb szempontok a közgazdasági politikában. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
234. Szilárd kitarítás igaz meggyőződésünk mellett. U. o. II. kötet.
235. Szilézia fővárosa. U. o.
236. Tagajánlások. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.

237. Tanulmányút a háziipar fejlesztése érdekében. Kisebb munkák gyűjteménye. I. kötet.
238. Tanulmányúti eredmények az ország délkelet részében. U. o.
239. Társadalmi bölcsélet. (Scheffle szociológiája.) Tanulmányok újabb gyűjteménye. II. kötet.
240. Társadalmpolitika. Közgazdasági Szemle. 1925. november.
241. Társadalmunk újjászületése. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
242. Telepítési szakértekezlet 1900-ban. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
243. Gróf Tisza István a nemzetről és a társadalomról. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. II. kötet.
244. Újabb szakértekezlet a földbirtokreformról. U. o.
245. Üdvözlét az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben, gróf Apponyi Albert örökös elnökké való választása alkalmából, a Magyar Tudományos Akadémia nevében. U. o.
246. Vámpolitikai viszonyunk Németországhoz. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. I. kötet.
247. Vámszövetségünk Ausztriával. U. o.
248. Vélemény a szabad egyetem tárgyában. U. o. II. kötet.
249. Vándormozgalmak világszerte. Tanulmányok újabb gyűjteménye. 1932. I. kötet.
250. Vélemény Ballagi „Posthumus” munkájának kiadásáról. U. o. II. kötet.
251. Visszásságok a szesz megadóztatása terén. Kisebb munkák gyűjteménye. 1907. II. kötet.
252. Zrínyi, a költő, emlékezete. U. o.

JEGYZETEK.

¹⁾ Haruckern János György, linzi születésű, es. kir. élelmezési biztos és udvari kamarai tanácsos, 1732-ben Békés vármegye főispánja, egyúttal roppant terjedelmű birtokok ura. Az új főispán birtokainak benépesítése céljából felhívást intézett Magyarország lakosaihoz, amelyben a települni kívánóknak földet és vallásuk szabad gyakorlását biztosította. A telepítésnél egyik főszempontnak tekintették, hogy a felekezeti és nemzetiségi sűrűlódások kikerülése végett minden községben csupán egy vallású és egynyelvű jobbágyok telepíttessenek. Így például Csabának és Szarvasnak csupa ág. evang. Tót, Békésnek, Gyomának, Ladánynak, Ócsödnek, Füzesgyarmatnak, Szeghalomnak, Tárcsának, Ványának csupa református, Orosházának ág. evang. magyar, Eleknek pedig csupa róm. kath. német lakosai voltak. A jövevények mindenféle kedvezményekben részesültek. Haruckern utódai, egyetlen, Ferenc nevű fia elhunytá után (1775) akiben a férfiág kihalt, a leányági örökösök, a Wenckheim, Károlyi, Sztáray, Apponyi és a többi családok voltak.

²⁾ Allodium, hűbéri terhektől mentes szabad birtok.

³⁾ Devalváció; a válságba jutott államháztartás rendezésének etikai szempontból leginkább igazolható módja, amit a papírpénz értékének csökkenése (devalválódása) tesz szükségessé. A papírpénznek ugyanis az eredeti színvonalra visszavezetése vagy teljesen lehetetlen volna, vagy pedig még kisebb (50%-ig terjedő) értékcsökkenés esetén is a gazdasági élet megrendülését vonná maga után. Ezért helyesebbnek tartják, ha az állam ilyenkor elismeri a pénz értékének a csökkenését, s a megromlott papírpénz értékét leszállítja ércpénzben kifejezve valóságos értékére vagy megközelítő értékére, egyben kimondja a fennálló magán- és köztartozások és követelések átértékelését keletkezésük időpontjára nézve megállapított valorizációs kulcs alapján. Ez a törvényes devalváció. A devalvációnak másik neve az, amidőn az állam nem a papírpénz névértékét, hanem magát az érc értéket, vagyis a pénzlábat szállítja le a papírpénz valóságos értékének színvonalára. Ezt az eljárást az árfolyam állandósításának, „stabilizálásának” is nevezik. (Gerber F.: A devalváció. 1921.) A pénzláb azt mutatja, hogy 1 kg színaranyból hány pengézség értékű aranyérme készül. (A pengőrendszer pénzlába 3800, ami azt jelenti, hogy 380 tízpengős vagy 190 húszpengős aranyérme 1 kg színaranyat foglal magában. Minél nagyobb a pénzláb, annál kisebb a pengézség értéke.)

Az első nagyobb arányú papírpénz-gazdálkodás színhelye Franciaország volt, ahol a skót származású John Law (1671-1729) Párizsban 1716-ban hitelbankot és vele kapcsolatosan egy, a Kanada és a Missisipi vidék, akkor francia település, kiaknázására kereskedelmi társulatot (Compagnie d'Occident) alapított, amire papírpénzt bocsátott ki óriási tömegben. Ez a papírpénz rövidesen teljesen elértéktelenedett. Law vállalkozása megbukott, ő maga pedig menekülni volt kénytelen. Hasonlóképp Franciaországban a nagy forradalom idején, az eleinte az elkobzott birtokok alapján, később azonban fedeztet

nélkül és szertelen mennyiségben kibocsátott pénzül szolgáló utalványok „aszignáták” teljesen elértéktelenedtek.

Ausztriában az 1811. évi nevezetes pátens a forgalomban lévő pénzjegyek értékét egyötödére szállította le, aminek következtében a bankócédulák fizetőereje az egyötödére csökkent. Újabb devalváció Ausztriát 1816-ban érte. Ebben az évben alapítják az Osztrák Nemzeti Bankot, amelynek jegyeit Magyarországon is törvényes fizetőeszközként fogadták el. Ekkor a pénzjegyek értéke kétötöd részre csökkent. Az 1848-1849-i szabadságharc idején kibocsátott úgynevezett Kossuth-bankók elértéktelenedése is devalvációra vezetett.

⁴⁾ Punto franco, a kikötőnek az az elhatárolt területe, amelyen belül vám-külföldről érkező árukat vámmentesen tárolnak.

⁵⁾ A Történelmi-Magyarország déli határán, Orsován alul, három ország határa futott össze: a magyar, szerb és a román. A Duna természetalkotta víziútja lévén a Keletnek nyugat felé, ősidőktől fogva minden hatalom, amely itt uralkodott, ezt az utat meghódítani igyekezett hadserege és kereskedelme számára. A római kultúrának emléke az a márványtábla a Kliszuraszoros sziklafalán, amely hirdeti, hogy Traján császár készítette ezt az utat. Bázisától, Moldva községtől kezdve le a Vaskapu néven ismert helyeken: zuhatagok, sziklahegyek, elsekélyült mocsaras területek akadályai lévén a hajózásnak, az egész Al-Duna folyásának szabályozását tették szükségessé. Ezt a munkát magyar mérnökök és magyar munkások hajtották végre. A Vaskapu megnyitása a magyar géniusz örök dicsősége.

A Széchenyi István gróf nevét viselő út, Bázisától a román határig, egyike a világ legnagyobbberű technikai alkotásainak s a kivitel merészségében vetekedik a szemközti római úttal. Széchenyi vetette föl az Al-Duna szabályozásának kérdését. A rómaiak járta nyomokon indult el. Először szekérutat csináltatott Bázisától az ország határáig. Legnagyobb részét sziklába vágta. Vásárhelyi Pál tervezte és vezette a munkálatokat. Ezt a maga nemében páratlan utat alkotójának emlékezetére „Széchenyi-út”-nak nevezték. A Vaskapuhoz is Vásárhelyi Pál készítette az első mérnöki tervet és technikai felvételeket; munkáját is megkezdte. Dojkán keresztül csatornát robbantott a Dunában. A Vásárhelyitől hátramaradt első vízszinmegállapításoknak és felvételeinek nagy részét még a kiviteli részletes tervekben felhasználták. Ezek az ő nagyértékű emlékei. Széchenyi emlékét pedig a Kazán-beli Traján-táblával átellenben egy hatalmas emléktábla, sziklába vésett következő betűk hirdetik: „Széchenyi emlékének a Magyar Mérnök- és Építész-Egyesület MDCCCLXXXV.”

Az ügy azután évekig szünetelt. 1871-ben a es. kir. szab. Dunagőzhajózási Társaság Mac Alpin amerikai mérnököt bízta meg az Al-Duna zuhatagainak tanulmányozásával; tervei azonban nem kerültek kivitelre. Az 1871 március 13-án Londonban kötött nemzetközi szerződés az Al-Duna szabályozására az illető parti államokat hívta fel, s őket egyszersmind feljogosította, hogy a szabályozás költségeiből származó terhek erejéig vámokat szedhessenek. Ennek a szerződésnek megkötése után az érdekelt parti államok 1873-ban nemzetközi bizottság néven szakférfiakat küldtek a helyszínére, azzal az utasítással, hogy a zuhatagok hajózhatóvá tételére alkalmas terveket készítsenek. Ebben az időben tört ki az orosz-török háború. Az Al-Duna szabályozásának ügye végül Andrássy Gyula grófban talált emberére.

Az alkotmányos élet visszatérte után Bodoky Lajos magyar hidrotechnikus, Wawra osztrák mérnök és egy török bej készítettek terveket 1874-ben. Ezek a tervek egy vegyes európai bizottság elé kerültek, s a 80-as évek elején végérvényesen határozta fölöttük. A párizsi szerződésben a Dunát szabad folyónak nyilvánították s megszüntették rajta minden vámszedés-jogot.

Az 1878. évi berlini kongresszuson Andrássy gróf keresztülvitte, hogy a munkálatokkal Ausztria-Magyarország bizassék meg, a befektetett összeg megtérüléséig terjedő vámszedéssjoggal.

A Vaskapu kérdése ilymódon közös-ügyként indult meg. A berlini szerződés 57. cikkelye a következő határozatot foglalta magában: „A Vaskapunál és zuhatagoknál létező hajózási akadályok elhárítására szükséges munkálatok végrehajtása Ausztria-Magyarországra bízatik.” Magyarország és Ausztria egymástól független két állam, de a nemzetközi érintkezésben össze lévén forrva, Magyarországnak nem adatott külön mandátum. Az 1878 július 13-án aláírt békeszerződés megkötése előtt a monarchia július 8-án Szerbiával egyezményt kötött, amely szerint Szerbia pénzzel nem járul ugyan hozzá a költségekhez, hanem kötelezi magát a munkák érdekében a tőle telhető könnyítéseket nyújtani és a szerb partok szabad használatát megengedni. Ausztria és Magyarország között pedig az a megállapodás jött létre, hogy a munkák kivételét a magyar kormány vállalja magára, azzal a kikötéssel, hogy a hajódíjakat is Magyarország javára fogják szedni. így jött létre a Vaskapunak és vele a vaskapui ünnepeknek magyar nemzeti jellege.

A közmunka- és közlekedéssügyi miniszter 1883-ban „Wallandt Ernő orsz. középítési felügyelőt bízta meg a helyszíni felvételek végrehajtásával és a végleges tervek kidolgozásával. Ezek a tervek 1884-ben készültek el. Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter a munkálatok végrehajtására egy művezető-séget szervezett, amelynek élére Wallandt Ernő osztálytanácsost állította. A nyolcvanas években, amint pénzügyi helyzetünk javult, Baross Gábor vasakarattal látott a munka kivételéhez. Nemzetközi pályázatot írt ki. A vállalatot Hajdú Gyula és Társa ajánlata nyerte el. A „Társaság” a berlini Discontobank és Hugo Luther braunschweigi gépgyáros. A munkát az eredeti terv. szerint 1895 december 31-ére kellett végrehajtani; költségét 8 ½ millió forintban állapították meg; de az összeg időközben 13 millió forintra növekedett feli. A magyar kormány a költség fedezésére 45 millió korona kölcsönt vett f.

A vállalatra váró feladat volt: elhárítani a 80 km hosszúságban elszórt sziklaakadályokat a vízben, olykép, hogy Stenkától Orsováig a legkisebb (0) vízszin alatt még két méterrel mélyebb hajózási út álljon elő; Orsovától le a Kis-Vaskapuig pedig a csatorna a null vízszin alatt még három méternyi mélyre ásassék ki, hogy ilykép Orsováig a Dunán járó legnagyobb hajóknál is nagyobb hajók jöhessenek fel Orsováig, ahol egy és félmillió forint költséggel már meg is kezdték az új rakodópart és kikötő építését, a Korona-kápolna környékén. A hajók itt átadják fehéráruikat a vasutaknak.

A munka megkezdése alkalmából 1890 szeptember 15-én nagy társaság gyűlt össze a Grében felelti folyószakaszon: a magyar, osztrák, szerb és román kormány megbizottai. A Grében-hegy lebontandó részét ekkor már aláaknázták s megtöltötték az aknát dinamittal és ekrazittal. Főntebb horgonyt vetett egy magyar hajó. Rajta volt a nagy társaság s a hajót villamvezetékekkel összekötötték a Grében két aknájával. Az üdvözlő beszédek elmondása után Baross Gábor megnyomta a villamoskészüléket. Abban a pillanatban nagy robbanás, törés, recsegés hangzott el, s a sziklahegy koronája fölemelkedett, megrázkódott, összehasadozott és belezuhant a Dunába. Ezt a jelenetet a Duna balpartján, magyar részen megörökítették. Méternyi magas betűket véstek a sziklába. A Dunán végigúszó hajóról tisztán kivehetők ezek az aranyos betűk: „Az aldunai Vaskapunál és az ottani zuhatagoknál létező hajózási akadálynak az 1888. évi XXVI. törvénycikkkel elhatározott eltávolítására szolgáló munkálatok megkezdettek I. Ferenc József uralkodása alatt, gróf Szapáry Gyula miniszterelnöksége idejében, bellusi Baross Gábor m. kir. miniszter által 1890 szeptember 15-én. Isten áldása legyen e művön és megalkotóin!”

A munkálatok haladéktalanul megindultak; 4-5000 munkás dolgozott. A hatalmas földadatnak 75-80 százaléka a milleniumra elkészült. A 22 km

hosszú stenkai csatornát Drenkováig már járták is a hajók. Elkészült a juci-csatorna és a kőgátja is. Elkészült a vaskapui csatorna, a munkálat egyik leg-fárasztóbb részénél, a Grébennél. 1898-ban kitisztítják a Kis-Vaskaput és az Orsova és a Vaskapu közti szakaszt. Ugyanekkorára elkészült az orsovai új móló is, amelyhez a m. kir. államvasút parti vágányokat építtettek.

A munkát végző vállalat feje, technikai vezetője eleinte Hajdú Gyula volt. Utóda Rupcsics György magyar mérnök. Mellette dolgoztak: Raviczky István, Mikos József, Csöke, Szemere, Wulf, Erdély Ferenc, Kovács, Kupis, Tompa, mind magyarok s azután két magyar honos idegen: Schlotterpäck svájci és Pribitzer osztrák mérnökök, tehát szinte kivétel nélkül magyar mérnökök dolgoztak. Mikor a Vaskapu ünnepélyes megnyitása esedékesé vált, három király és a nagy nemzetek diplomáciai képviselői gyűltek össze, hogy a magyar nemzetnek az európai megbízásáról szóló beszámolóján 1896 szeptember 27-én jelen legyenek. Ez a beszámoló egyik része volt az ezredéves ünnepeknek. Az ünneplők gyülekező helye Orsova és Herkulesfürdő volt, ahová Szerbia és Románia királyai, az európai diplomácia, az országgyűlés két házának tagjai, a szomszédos egyházi, polgári és katonai hatóságok hivatalosak voltak. A kiindulás helye az orsovai kikötő volt, amellyel szemben a Duna jobb partján szerb falvak, alább bal partján Románia határhegyei láthatók.

Megérkezett I. Ferenc József király, I. Károly, Románia királya, I. Sándor, Szerbia királya, fénys kísérettel; akiket Magyarország királya megfelelő külsőségek között fogadott. Az ünnepélyes megnyitást szeptember 27-ére tűzték ki. Az I. Ferenc József-hajó féltíz óraker adta a jelt az indulásra. Födélzete csupa egyenruha. Utána megindult az egész kis flotta. Legelői a Körös monitor, amelyet egy kis torpedócsónak követett; azután a Sophie jött az országgyűlés tagjaival, Joseph Karl az újságírókkal és a katonai tiszttal, a Radetzky a nemzetközi Duna-bizottsággal és a Zrínyi az Interparlamentáris konferencia tagjaival. A hajóraj élén a királyok hófehér testű hajója. A csatorna bejáratánál, az I. Ferenc József hajón Dessewffy Sándor püspök a következő latin nyelven elmondott imában kérte az Ég áldását a nagy alkotásra:

„Mindenható örök Isten, ki a természet elemeit dicsőségedre, az emberiség hasznára alkottad, áldd meg, oltalmazd kegyelmesen ezt a folyami utat, hogy midőn szolgálid, eltávoztál a torlaszok akadályait, gyorsan haladhatnak ez úton törvényeid szerint és eljárva és parancsaid útjain haladva az égi hazába szerencsésen eljutni érdemesek legyenek. Hallgasd meg Uram könyörgésünket, áldd meg a folyami úton a hajókat és mindazokat, akik erre elhaladnak, amint megáldani méltóztattál Noénak a vízözön hullámain úszó bárkáját, nyújtsd neki Uram jobbot, amint nyújtottad a tenger színén lépdelő Szent Péternek. Küldd az egeből szent angyalidat, kik megmentsék és óvják a hajókat minden rajtuk levőkkel a veszedelmektől, minket szolgálókat pedig akadálytalan és kellemes pályafutás után az örökkévalóság boldog kikötőjébe vezéreljenek, ki vég nélkül él és uralkodói. Amen.”

Az áldás elhangzása után a Körös monitor ágyúi megszólaltak. Ezalatt I. Ferenc József király hajója belement a csatornába s a virágfüzérékkel körülfont hajókötelet a mindkét parton elhelyezett útegek ágyúdörgése közt szétszakítván, a király a következő beszédet mondta francia nyelven:

„Ez ünnepi pillanatban, mikor azért gyűltünk össze, hogy a közjót szolgáló nagy műnek örüljünk, örömmel üdvözlöm fejedelmeit két velünk barátságos viszonyban levő országnak, melyeknek Duna-mosta partjai kölcsönös közelségükkel érdekeink közösségét jelképezik. A munkálatok, melyeket a Berlinben összegyűlt areopag Ausztria-Magyarországra bízott, be van fejezve; s, utolsó akadályok, melyek a szabad forgalomnak a nagy folyam folyásában útját állották, el vannak hártva. Büszkén arra a hivatásra, mely nekünk osztályrészül jutott, az új utat megnyitottnak nyilvánítom és abban a meg-

győződésben, hogy ez a nemzetközi érintkezés békés, valamint gyümölcsöző fejlődésnek hatalmas lendületet fog adni, poharamat népeink szerencséjére és boldogulására ürítem.”⁶⁾

A magyar kormány az ünnepélyhez három billikomot készíttetett, régi erdélyi stílusban. Egyik oldaluk a honalapítást, a másik pedig a Vaskapu megnyitását remek szimboliztikus képben örökíti meg. Az egész fölött a fődélen a vörös zománcos magyar koronát tartó gyönggyel kirakott négy angyal áll. Minden serleg másfél kilogramm tiszta színarany. A billikomokat Dániel Ernő kereskedelmi miniszter tokajival megtöltvén átnyújtotta azokat a három uralkodónak, egyúttal királyunkat magyar nyelven, a szerb és a román uralkodót pedig németül arra kérte, hogy a serlegeket az ünnepies megnyitás emlékére elfogadni kegyeskedjenek. Az uralkodók szíves szavakkal elfogadták a serlegeket. Néhány perc múlva a hajók átsiklottak a csatornán. Mire a beszertelési szertartás véget ért.

A megnyitás ünnepélyét Dániel Ernő báró miniszter, Csöke Ferenc osztálytanácsos, Návay Aladár, Emich Gusztáv, Hazay István, Földváry József, Ary Pál, Procopius Béla, Lers Vilmos, Micsch Endre miniszteri titkárok, fogalmazók és Dániel Ferenc főszolgabíró rendezték.

Az ünnepet az európai sajtó „világtörténeti eseménynek, a millenium fényes megkoronázásának nevezte, amely az új Magyarország dicsőségét írja bele az emberek emlékezetébe”. A Vaskapu-csatorna építését 1898 október 1-én fejezték be és adták át a csatornát a forgalomnak. (*Köváry László: A Millenium lefolyásának története s a millenáris alkotások. 1897. 247-54. 1.*)

⁶⁾ A Millenium megünneplése már a nyolcvanas évek elejétől foglalkoztatta a Tisza Kálmán kabinetet. Megkezdte a budai Mátyás-templom stílszerű restaurációját, ahol az ünnep templomi részének le kellett folyni. Azután új országház építését határozta el s megfestette Munkácsyval a Honfoglalást. A Vaskapu szabályozását kezébe vette s azzal a kikötéssel, hogy a milleniumra kész legyen, Baross Gábor miniszter a pályázatot kiíratta. Itt kezdődött a Szapáry-kabinet szerepe. 1891 október 31-én a Háznak benyújtotta a milleniumi ünnepet elhatározó törvényjavaslatot. Így jött létre az 1892. évi II. törvénycikk, amely az ezredéves általános országos nemzeti kiállítás rendezését határozza el. A Szapáry-kabinetet követő Wekerle-kormány alatt alkotott 1893. évi III. törvénycikk a kiállítás idejét 1896-ra teszi és a költségekre egy millió forintot állapít meg. Széll Kálmán elnöksége alatt milleniumi bizottság alakul, amely 1894-ben a millenium megörökítésére két nagyszabású szobor felállítását hozta javaslatba. Egyiket a honalapító Árpád, a másikat ákípalyságalapító Szent István emlékére.

A tervezetek ezer Árpád-szoborról beszéltek. Thaly Kálmán országgyűlési képviselő, a honfoglalás emlékének megörökítését, a honfoglaló hét vezér hét törzsszámának megfelelően hét milleniumi emlékoszlop állításával vélte megünneplendőnek. A kormány elfogadta, országgyűlési határozat programba vette. Hozzájárult még ezer millenáris népiskola felállítására. 1895. év első napjaiban a Wekerle-kormányt a Bánffy-kabinet váltotta fel. A közhangulat méltóan kívánta ünnepelni az állam ezeréves fennállását. Ez a hangulat vett erőt a társadalmon, amely iskolákat, templomokat épített, kultúrházakat hozott létre; adakozott a szabadságszoborra, a Mátyás király- a Kossuth-szoborra és más emlékekre. Jókainak tisztelői összes munkái kiadására vállalkoztak. Áldozatkész hazafiak százezres kultúralapítványokat tettek. Ebben az időben készítette el Feszty Árpád „Árpád honfoglalása” körképét.

Az ezredéves ünnepségek főbb pontjai: az 1896. évi május 2-i megnyitás, a június 8-i nemzeti ünnep és a honfoglalás emlékére emelt hét emlékmű felavatása. A rendezőbizottság és a kormány kifejezést adott annak az óhajának, hogy az ünnepélyeket bevezető közjogi aktus legméltóbb formájának azt tartaná, ha az országgyűlés oly törvény megalkotását célzó javaslatot

tárgyalna s az alkalomhoz méltó egyértelműséggel fogadna el, amely által a múltakról való megemlékezés s a nemzet vallásos kegyeletének megnyilatkozása mellett az ezredév emléke s a korona és nemzet közötti kölcsönös bizalom, és hűség alapján fönálló szilárd kapocs törvénykönyvünkbe ez alkalommal beiktattatnék.

A törvénycikk, amelynek legkényesebb pontja a nemzet szuverenitásának kifejezésre juttatása, Horánszky Nándor szövegezésében elkészült, április 21-én a Képviselőház összeült. Szilágyi Dezső elnök a törvényjavaslatot a Háznak, egyhangú elfogadásra ajánlja. A Ház egyhangúan járt el e törvényjavaslat elfogadásánál és a honalapítás megünneplésére vonatkozó intézkedéseknél, világos jeléül annak, hogy a Ház az ország osztatlan érzelmét és akaratát juttatta kifejezésre.

A honalapítás évezredes emlékének törvénybe iktatása. (1896. VII. törvénycikk.)

„A magyar állam 1896-ban ezeréves megalapításának és fennállásának ünnepét üli. A törvényhozás ennek emlékét a következőkben örökíti meg.”

1. §. A magyar szent korona országainak törvényhozása vallásos áhitattal ad hálát az isteni gondviselésnek, hogy az Árpád és vitéz hadai által megalapított hazát oltalmába fogadta, fejedelmeit bölcseséggel, népét erővel és önfeláldozó hazaszeretettel megáldotta és az országot jó és balsorsban segítve annak lételét ezer éven át sok viszontagság között is fenntartotta.

2. §. Ezen ünnepélyes alkalommal az országgyűlés mindkét háza legmélyebb hódolattal járul ő császári és apostoli királyi Felsege I. Ferenc József elé, akinek dicsőséges uralkodása alatt az ország alkotmányos szabadsága és zavartalan fejlődése biztosítva van.

Magyarország és társországainak apostoli királya viszont törhetetlen bizalmát nyilvánítja szeretett, népének hűségében.

Szilárd alapjai ezek annak az áldásos összhangnak, melynek ereje az jövő századok biztos haladásának is zálogát képezi.

3. §. A törvényhozás a kegyelet, hódolat és királyi hajlandóság emnyilatkozataival a magyar állam ezeréves fennállásának emlékét örök időkre törvénybe iktatja.

4. §. E törvény 1896 június hó 8-án, mint Ő császári és apostoli királyi Felsege dicsőséges megkoronáztatásának évforduló napján lép életbe; ugyanazon napon úgy az országgyűlés mindkét házának együttes ülésében felolvasandó, mint a magyar korona országainak minden községében közzéteendő és kőbe vésve az országházban megörökítendő.”

(Szentcsítés nyert 1896. évi május 14-én. Kihirdettetett az „Országos Törvénytar”-ban 1896. évi május 30-án.)

A honalapítás ezredik évfordulójának megörökítésére alkotandó művek. (1896. évi VIII. törvénycikk. Szentcsítés nyert 1896. évi május 17-én. Kihirdettetett az „Országos Törvénytar”-ban 1896. évi június 2-án.)

1. §. A törvényhozás a honalapítás ezredik évfordulójának maradandó emlékekkel való megörökítése céljából elhatározta, hogy

a) Budapesten a városligetnek az Andrássy-út és a tó közötti részében a honalapító Árpádot és a nemzet egész történelmi múltját megörökítő emléket állít,

b) az ország hét különböző pontján, nevezetesen a munkácsi várhegyen, a nyitrai Zobor-hegyen, a Morva vizének a Dunába torkolásánál emelkedő dévényi várhegyen, Pannonhalmán, a zimonyi várhegyen, Pusztaszeren és a brassói Cenk-hegyen emlékoszlopot emel,

c) Budapesten a várban a Nagy-Boldogasszonyról elnevezett koronázási templom melletti Halászbástyán Szent István király lovasszobrát állítja fel.

d) országos szépművészeti múzeumot létesít s annak gyűjteményei befogadására Budapesten alkalmas helyen megfelelő épületet emel,

e) az ország különböző vidékein 400 új népiskolát állít fel.

2. §. A minisztérium megbíztatik, hogy az 1. §-ban felsorolt alkotásokkal járó munkálatokat végrehajtsa.

E munkálatok költségeinek fedezésére a következő hitelek engedélyeztetnek

a) Budapesten a honalapító Árpádot és a nemzet történelmi múltját megörökítő emlékmű felállítására 802.604 forint;

b) az ország hét pontján emlékoszlopok emelésére 350.000 forint.

c) Szent István lovasszobrának felállítására és e szobor körüli tér rendezésére 300.000 forint;

d) a szépművészeti múzeum létesítésére s gyűjtemény-anyagának gyarapítására 3,200.000 forint; végre

e) 400 új népiskola felállítására 673.000 forint.

3. §. A 2. §-ban jelzett s összesen 5,325.640 forintot tevő költségből 1,225.436 forint már az 1895. és 1896. évi állami költségvetésbe beillesztve lévén, a fennmaradó 4,100.204 forintnyi szükségletből 74.604 forint a pénztári közterhekből fedezendő és az 1895. évi IV. t.-c. 2. §-ának „átmeneti kiadások” III. (Miniszterelnökség) fejezete alatt számolandó el, 4,025.600 forint pedig a munkálat előhaladása szerint szükséges részletekben a következő állami költségvetésbe veendő fel.

4. §. Jelen törvény kihirdetése után azonnal életbe lép, végrehajtásával a miniszterelnök, a pénzügyminiszter és a vallás- és közoktatásügyi miniszter bizatnak meg.

Hálaadó istentisztelet május 3-án a Mátyás-templomban. Az ezredéves országos ünnepélyeket a hálaadó istentisztelet vezette be. 1896 május 3-a reggelén a százezernyi nép gyalog és kocsiban Budavárába sietett. A királyi család tagjai fél 11 órára gyűltek össze a királyi palota nagy szalonjában, s nemsokára elővezették azokat a remek díszhintókat, amelyekben az uralkodópár és a főhercegek a templomba mentek. A templom hajójában a padokban és a fal mentén a helyeket a Főrendiház és az országgyűlés tagjai, a klérus - a püspöki kar kivételével - és a hadsereg tagjai foglalták el. Itt ültek az első széksorban a magyar miniszterelnök, a Főrendiház elnöke, a Képviselőház elnöke, a zászlósúruk, az osztrák képviselőház elnöke, a külügyminiszter s az osztrák miniszterelnök. A második sorban következtek a magyar és a vendég miniszterek és a többi főméltóság. Az elkülönített hely jobboldalát a királyné palotahölgyei, a királyi hercegnők kísérete s az udvarhoz tartozó hölgyek foglalták el. A miniszterek, főrendek és képviselők feleségei a templomhajó első baloldali padosaiban foglaltak helyet.

A szanktuariumot a királyi pár, a királyi hercegek és hercegnők és külföldi hatalmak képviselői számára rendezték be. E széksorok előtt külön piros bársony zsölleszék állott Schlauch kardinális számára, ez után két templomi szék következett az asszisztáló püspökök számára, azután a hercegprímás stalluma. A primási stallummal szemközt, a főoltár és a királyi hercegek és hercegnők helye között állott a trónus arany brokát szövettel bevont lépcsőn, ugyanolyan szövettel bevont imazsámollyal, két zsöllével és mennyezettel. Harangzúgás hirdette, hogy a királyi pár közeledik a templom felé. A papság a primással az élén a templom előcsarnokába vonult és várta a királyt és királynét.

A királyi pár a papságot követve, a szentélybe vonult és elfoglalta trónusát. Megzendült a Tedeum a hercegprímás ajkán. A király az egész Tedeum alatt állott, csak úrfelmutatáskor borult térdre. A királyné a király baljánál imazsámolyára hajolva imádkozott. A királyi hercegek követték az uralkodó példáját és állottak. A királyi hercegnők imádkozásba merülve borultak imazsámolyukra.

Mise után a hercegprímás mondta el szentbeszédét:

„Elhangzott a hálaének ajkainkról, király és nemzet együttesen borult le előtted mindenható Isten, kinek tekintete ronthat és teremthet száz világot;

előttem örökkévaló, kinek szemeiben ezer év annyi, mint a tegnap, előttem jóságos Atyánk, ki bár vétkeink miatt büntető kezeggel sújtottál, erényeinkért áldással is boldogítottál.

Felséges Uram! Felséges Asszonyom! Nemzetem!

Ezeréves létünk határákóvénál állunk, melynek egyik oldalán arany- és vérbetűkkel vannak felírva a múlt eseményei, a másik oldal a beláthatatlan jövő számára üresen áll.

Olvastad-e nemzetem: mennyi öröm és bánat, dicsőség és gyász, jólét és szenvedés, harci diadal és csatavesztés, összetartás és pártviszály váltakoznak ezeréves múltadban.

Olvastad-e, hogy nemzetünk bár néhány év alatt a hazát megszerezte, mégis külföldre tör, sok vért ont, maga is vérzik és két nagy veszteség után kétségtelenül a hunok és avarok sorsára jut, hacsak vértől párolgó fegyverét a béke Fejedelme előtt le nem teszi és a kereszténységet fel nem veszi.

Kard foglalta el, kereszt tartotta fenn e hazát.

Nemzetünk a kereszténység felvétele által belép ugyan az európai népcsaládba, de nem olvad be; fejedelme a kor intézményei szerint nem lesz alárendeltje, hűbérese a római császárnak, hanem a pápától nyert koronával megkoronáztatva, mindenkitől független és önálló királyságot alkot.

„E korona hatalmat ad a királynak és tekintélyét külről emeli, de bensőleg lelkiismeretében megköti, mert az alkotmány megtartására kötelezi. Szent koronánk eszerint mint védő cherub lebeg király és nemzet fölött, mind-egyiknek jelezve kötelességeit, mindkettőnek biztosítva kölcsönös jogait, így született újra az ezeréves Magyarország a keresztény hit ölében. Ez esemény nemzetünk sorsának fordulópontja, a trón támasza, szabadságunk biztosítóka, fénykorszakának forrása, megpróbáltatásunk erőssége, létünk alapköve.

Mivé lettünk volna e nélkül? Azok a viharok, melyek fölöttünk elvonultak, minden nagyobb, erőben hatalmasabb nemzeteket is elpusztítottak volna, hisz óriási hatalmak hányszor zúdították ránk hadaikat? Későbbén századokon át testünkkel fogtuk fel a Nyugat ellen intézett támadásokat, melyek alatt templomaink, iskoláink, városaink, falvaink elhamvadtak, testvéreink százezrenként fogságba hurcoltattak és ebben a vészteljes időszakban még saját-magunkkal is küzdöttünk életre-halálra.

Ha mindezeket csak futólag is olvasod is nemzetem, el kell ismerned, ihogy Isten erős keze tartott fönn. Miért tartott fönn? Mert azoknak – egyese-eknek úgy, mint nemzeteknek – kik őt, mint atyjukat tisztelik, hosszú életet ad.

Megdöbbenve olvasom a szent könyvekben a következő fenyegetést: „Az Úr megveri és kitepi Izraelt e földről, melyet atyáinknak adott és elszórja őket, ha nem tisztelik őt.” Nemzetünknek volt sok bűne, de volt egy nagy erénye: hogy Istent nem tagadta meg soha, tiszteletét törvénykönyvbe iktatta. Fenntartott Isten azért is, mert sok pártfogónk volt az égen. Nincs nemzet, melynek uralkodócsaládjá annyi szentet számlálna, mint maga az Árpád-ház.

Leghatalmasabb közbenjárónk volt mégis a mi Nagyasszonyunk, kinek alakját zászlóinkra hímeztük, pénzeinkre vertük, tiszteletét, szeretetét versekben zengedeztük. Midőn bűneink sokasága miatt magához az Úrhoz folyamodni féltünk, vészély idején százezrek, milliók ajkán hangzott fel az ének:

„Boldog asszony, Anyánk,
Régi jó Patrónánk,
Nagy inségben lévén,
Így szólít meg hazánk:

Magyarországról, édes hazánkról
Ne felejtkezzél meg szegény magyarokról.”

Isten véghetetlen irgalmából jutottunk el tehát az ezredik évhez. Légy üdvözölve, légy áldva e magasztos ünnepen igénytelen hű fiadtól drága hazám. Áldott legyen földednek minden hantja, mely annyi szent hamvat takar, áldott legyen földednek minden göröngye, melyet hőseink vére öntöze, és munkás népünk verejtéke nedvesítse. Áldott legyen földednek minden családi tűzhelye, melyet vallásunk megszentele.

Légy üdvöz, légy áldott Felséges Királyom, nemzetem atyja! Isten irgalmából te vezetted be a nemzetet a második ezer évbe, nem a fegyverek zörejével, hanem bölcseséged fényével, szereteted melegével.

Esdve kérem a királyok királyát, nyújtsa ki védő karját felséges személyedre, öntse, árássa rád kegyelmeinek bőséges teljét, hogy ennek világosságánál részletesen és tisztán felismerve nemzeted ügyeit, átlátva bajait, bátran és szerencsésen teljesíthessed és oldhassad meg mély kötelességérzettel, alkotmányos hűséggel és lankadatlan fáradsággal kezelt királyi feladatodat.

Adjon neked az Úr csendes országot, hű tanácsadókat, jó népet, erős hadsereget, tartós békességet, hosszú életet, hogy népedet szentségben és igazságban még soká boldogan vezethessed.

Légy üdvöz! Légy áldott Felséges Királyném!

Fogadd el e templomban, hol megkoronáztattál, legmélyebb hódolatunkat, legőszintébb szeretetünket irányunkban mindig tanúsított jószágodért, szeretetedért.

Áldólag emlékszünk, hogy midőn nemzetünk anyjává lettél, édes anyai nyelvünkön szólottál hozzánk; áldólag emlékszünk, hogy azt az aranyfonalat is anyai gyöngéd kezéd szőtté, mely hön szeretett királyunkat a nemzettel elválaszthatatlanul összekötötte!

Légy ezután is gyámolítója a szegényeknek, vigasztalója a szenvedőknek, közbenjárója a trón előtt kegyelemért esedezőeknek.

Földi királynénk I Földi anyánk: Legyen életed útain vezérlőd, oltalmazod az égi királyné, az égi anya! Legyen áldás a királyi gyermekeken. Legyen áldás az egész uralkodó családon.

Föl a szívekkel! Föl nemzetem!

Megtartani, felvirágoztatni, boldogítani az ősök által elfoglalt és nekünk örökségbe hagyott hazát, ez a nagy és nemes föladat vár nemzetem rád. Igaz, a szemhatár kissé borult, de máskor sem volt mindig tiszta fölötted az ég. Sokszor állottál már sírod szélén s mégis midőn azt hitték rólad, hogy kiirtottak, te gyarapodtál.

Midőn azt vélték, hogy megaláztak, te diadalmaskodtál! Midőn azt gondolták, hogy meggyöngítettek, te erősödtél. Most is ezer év után nem megfogya, nem megtörve, hosszú nemzeti életednek nem alkonyán, hanem delén, erőteljesen lépsz át a második évezredbe.

Legjobb királyod uralkodása alatt sorsod saját kezvedbe van letéve. Vigyázz! A letűnt nemzetek leg többjének nem külellenség, hanem önfia vágta sebé! De bármennyire összetartasz, Isten nélkül nem boldogulhatsz nemzetem I. Azért azt a törvényt, melyben ezredéves törvényedet megörökítéd, melyben az isteni gondviselést, a vallásos áhítatot, a király iránt való hűséget, a hazaszeretetet megemlíted, ne csak a fórumnak hideg és érzéketlen márványtáblájára, hanem lelkedbe jó mélyen vésd be.

Én nemzetem! Isten megparancsolta egykoron szolgálójának, hogy a népet, midőn az ígéret földjére lép, áldja meg. Én is, Uramnak méltatlan szolgálója, ez ünnepies órában emelem kezemet és imádkozom: Hallgassa meg, nemzetem, a te könyörgésedet az Úr és szorongattatásod idején irgalmas arcát ne fordítsa el tőled. Legyen veled a jövőben, mint volt Atyáiddal a múltban. Adjon bőséget az ég harmatából, a föld kövérségéből, hogy inség, nyomor ne látogasson meg téged.

Tegyen nagy és erős nemzeté és magasztalja fel nevedet minden időben. Ha ellenség törne rád, harcoljon melletted és segítse kivívni győzedelmedet!

Adja meg neked az Úr félelmének lelkét, hogy megtarthassad, vagy megszerezhesd az őseid erényeit, nehogy valaha megingassad azokat az erős alapokat, melyekre atyáid építették az országot.

Adja meg neked az Úr bölcseségének lelkét, hogy fölismerjed az igazi haladás ösvényét, nehogy erkölcsödben megromolva, erődben megfogyatkozva, elveszítsd e földet, melyet a te Urad, Istened hazául adott te neked. Uram, hallgasd meg imádságomat.

Szeplőtelen szűz anyánk, régi nagy Patrónánk, esedezzél érettünk, hogy az Atya, Fiú és Szentlélek áldása legyen velünk mindenkor. Ámen!

A király és királyné a hercegprímás beszédét figyelmesen hallgatták. Mikor a primás áment mondott, a zene- és énekkar a magyar himnuszt zendítette rá. Ennek a hangjánál vonult ki a papság vezetésével az udvar a templomból. (Kövényi László: A Millenium lefolyásának története. Budapest, 1897, 69-78. 1.)

Az ezredévi dísz-országgyűlés az új Országházban. Az ezredévi ünneplések egyik legjelentősebbike: a törvényhozás két házának együttes ülése volt (1896-június 8.). *Károlyi Tibor gróf*, a Főrendiház alelnöke a következő beszédet mondotta: „Méltóságos főrendek! Tisztelt képviselő urak! I. Nekem jutott a megtiszteltetés ezen, hazánk történetében oly emlékeztető napon a parlament két házának együttes ülését megnyitni és a megjelent méltóságos főrendek és tisztelt képviselő urakat üdvözölni. Az ülést ezennel megnyitom. A mai ülés egyedüli tárgya: a honalapítás ezredéves emlékének megörökítésére a két Ház által elfogadott, Ófelsége által szentesített törvény felolvasása. – Ezer év nagy idő még egy nemzet életében is. Egy ezredév múlt el azóta, hogy Árpád és vitézei e szent földet meghódították és ezzel megalapították a magyar hazát. Nem emlékezhetem meg e rövid megnyitói beszéd keretében történelmünk ama fényes lapjairól, melyek számot adnak őseink lélekemelő telteiről, valamint nem sorolhatom fel ama sötét napokat, amidőn e haza több ízben a végveszedelem szélére jutott. Alig van nemzet, mely annyi áldozatot árán lett volna kénytelen hazáját megvédeni kül- és bellellenség ellen. És nem mindig a szerencse és győzelem napjai voltak azok, melyekre a legnagyobb büszkeséggel tekint-hetünk vissza. Voltak a nemzetnek oly szomorú, gyászos napjai, melyek történetének mégis legdicsebb emlékeit képezik. Büszkeséggel és hálával kell e napon adóznunk hazánk nagyjainak. Isten kegyelméből ma már helyet foglalva el Európa népei közt, nem a létért kell küzdenünk. – Innen indulunk Budára a nemzet szívéből fakadó hódolatát tolmácsolni koronás királyunknak, kinek nagy érdemeit nem én e beszédben, de a történelem lesz majdán hivatva kellőleg méltatni. Ezen a helyen csak annak adjunk kifejezést mi, kiket gyakran elválaszt a pártküzdelem, de mindenkor egyesít a honszeretet, annak adjunk kifejezést és Isten előtt fogadjuk meg, hogy ezt a hazát, amelyet őseink szereztek és megvédték, mi és utódaink is meg fogjuk védeni, hogy addig, míg magyar lesz, e szent föld Magyarország marad. Isten bennünket úgy segéljen. Éljen a király!” A beszéd után, mit az éljenzések szakítottak meg

Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke szót: „A miniszterelnök úr átküldte az 1896. VII. törvénycíkket a honalapítás ezredéves emlékének törvénybe-iktatásáról. Ez a szentesített és kihirdetett törvény maga tartalmazza azt a rendelkezést, hogy annak szövege felolvasandó ezen az ülésen. Kérem a jegyző urat, legyen szíves felolvasni a törvénycíkket. Molnár Antal, a képviselőház jegyzője felolvassa a törvényt.

Károlyi Tibor gróf, a főrendiház elnöke: Kérem a méltóságos főrendeket és a t. képviselő urakat, hogy az országos határozatok 4. pontja értelmében a koronát és a koronázási jelvényeket kísérve, az országgyűlés hódolatának kifejezése végett a budai várakba fölmenni méltóztassanak.

Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke: Tisztelt együttes ülés! Régi szokás szerint az ilyen ülések jegyzőkönyvét mindig ugyanaz az ülés hitelesíti. Kérem

legyenek szívesek meghallgatni a mai ülés jegyzőkönyvét. Gyulai Pál, a főrendiház jegyzője felolvassa a jegyzőkönyvet.

Szilágyi Dezső, a képviselőház elnöke: Van-e észrevétel a jegyzőkönyvre? Felkiáltások: Nincs! Ha nincs, a jegyzőkönyv hitelesítve van és az ülést bezárom. Éljen a király! Hosszas, szünni nem akaró lelkes éljenzés. Az ülés vége 12 órakor.

A hódoló felvonulás a király elé. Az országgyűlés díszüléséből a budai királyi várpalotába hajtottak fel a főrendek és képviselők. Elöl a bandérium fényes menete. Utánuk az országos zászlóvivők, a főpapak pompás díszkocsikon, a főváros két díszkocsija, stb., a magyar koronaórség egy szakasza széles kettős sorban. Azután a korona hatlovas kocsin. A katonaszázadok parancsnokai vigyázt és tisztelgést vezényeltek, a közönség pedig kalaplevéve hódolt a magyar szent korona előtt és éljenzésbe tört ki. Maguk a katonák is jobb kezükkel tisztelgnek és éljeneznek. A menet programm szerint való sorrendben haladt tova a Fürdő-utcán át a Ferenc József-terre. A Lánchídon délután félegyóra tájban szólaltak meg az ünnepi harsonák. Kétóra volt, mire az egész menet átvonult a hídon. A királyi palota tróntermében meglepő látványt nyújtott. Ott állt az újonnan készült ragyogó trón. A terem két oldalán állottak az országos és banderális zászlók vivői a lobogókkal. A terem egyik oldalfala közepén a trónmenyezet előtt csoportosult a főpapak, főurak és képviselők szingazdag sokasága. A trónterem két sarkában levő páholyokat a diplomácia és az osztrák kormány tagjai foglalták el, szemben a trónmenyezettel pedig a királyi hercegnők és udvarhölgyek számára állítottak föl páholyt.

Kevéssel a két Ház elnökeinek megjelenése után, pálcautések jelezték az udvar közeledését. A királyi hercegnők elfoglalták helyeiket, a királyi hercegek a trón jobbán helyezkedtek el; s utánuk harsogó éljenzés között megjelent a király tábornoki ruhában s a királyné magyaros fekete csipkeöltönyben. A trónmenyezet alatt levő két szék előtt megálltak. Mire *Szilágyi Dezső* képviselőházi elnök előlépett a főrendek és képviselők sorából, mélyen meghajtotta magát és elmondotta hódoló beszédét, amely így szól:

Felséges császár és apostoli király!

Legkegyelmesebb Urunk!

Huszonkilencedik évfordulója annak, hogy Felséged magyar birodalmának országgyűlése örömben és reményben állott a trón előtt és Felségedet, mint megkoronázott királyt üdvözölte. A mai napon hálatelt szívvel jelentünk meg Felséged előtt. Megjelentünk, hogy kifejezzük hálás hódolatunkat a ma hatályba lépett törvény szentesítéséért és az abba foglalt királyi nyilatkozatért, melynek visszhangja milliók szívéből és ajkáról száll föl a trón számolyához. Az a márvány, melybe ez a törvénybe be lesz vésvé, elmálhatik, de soha ki nem apad a nemzet szívéből az erkölcsi erőnek ez a forrása, melyet e fejedelmi nyilatkozat fakasztott, melyből a legkésőbbi nemzedékek nagy és nehéz napokban is lelkesedést fognak meríteni.

Felkísértük a koronát is e nagy alkalomra, hogy arra rámutatva tanúbizonyosságot tegyünk, hogy az Felségedet nemcsak jog szerint illeti meg, hanem fejedelmi erényeinél fogva is, melyekkel e korszakot betöltötte. Vegye Felséged hálás hódolatát annak a nemzetnek, mely a koronát és az alkotmányosságot soha elválasztani nem tudta.

Amidőn Felségedet, oldalán a királynéval, akit e nemzetnek soha nem szűnő hálája és kegyellete környez, királyi házunk fenséges tagjainak közepette, mint emlékeink és örömeink osztályosát és jövő törekvéseink vezérét megjelenni láttuk;

midőn azokból a királyságokból és országokból, melyekkel Felséged uralkodóháza alatt kapcsolatban vagyunk, a kormány és számosan a törvényhozó testület köréből ünnepeinken jelenlétükkel megtiszteltek és barátságos érzelmeiket kifejezték;

midőn a szövetséges és barátságos államok üdvözlétüket és jó kívánságaikat küldöttek és rokonszenvüket nyilvánították Felseged előtt: lelkünkben felébrednek a múltnak dicsőséges képei, s érezzük, hogy erős a király és a nemzet, midőn érzésben és törekvésben egybe van olvadva.

Áthatva attól a tudattól, hogy csak az a nemzet számíthat hosszú, fennmaradásra, mely kegyelettel tekint vissza őseire és megszívleli ama nagy tanulságokat, melyeket a Gondviselés írt be történetébe: mi ezer éves fennállásunk megünneplésénél a jövő útjait a múlt tapasztalatai világával vizsgáljuk meg. E megünneplésre a koronázás évfordulóját választottuk; király és nemzet e napon egyesültek egy oly törekvésben, melyben mind a kettő rendületlenül megmaradva, az egységes magyar állam, annak alkotmányos függetlensége és ősi szabadságai, a magyar nemzet oszthatatlan egysége és a magyar államnak az uralkodóház közösségén alapuló kapcsolata Felseged többi királyságaival és országaival beláthatatlan időkre biztosítva van.

Felsegés Urunk! Mi mindezekben a múltból öröklött és a jövőben változatlanul fenntartandó alapjait látjuk politikánkknak. Nem egyszeri megfontolás, nem egy alkotás hozta létre mindezeket; a fellendülés és hanyatlás váltakozó korszakaiban folytonosan működő erőknak és súlyos tapasztalások árán elért tanulságoknak eredményei mindezek. Ha azok bármelyikétől időről-időre eltérés történt, a királynak bölcsesége és a nemzetnek nyugodt ítélete fölismerve a trónnak és a hazának elválaszthatatlan érdekeit és sorsát, visszatértek ezek az alapokra.

Ez átöröklött alapoknak fönntartása, azok követelményeinek intézményekben minél hívebb megvalósítása és rendíthetlenné tétele nemcsak törvények által, hanem az azokhoz való ragaszkodás erejénél fogva is: ez a feladat, melyben király és nemzet ama nagy napon egyesültek. Mint a magyar állam egysége, époly sérthetetlen az a történet által szentesített viszony, mely Magyarországot és társországait egy állami közösséggé összefűzi és a társországok alkotmányos különállása, autonóm jogai, külön területe és politikai nemzetisége. Századok tapasztalata mutatja, hogy e földön csak egy erős és egységes állam képes földadatainak megfelelni. Az állam és a politikai nemzet egysége fönntartó erő. Sem ez, sem a hazafiság nem követelik a Magyarországon létező különböző nemzetiségek elenyésztését; amit az megkíván, az abban áll, hogy hűséggel a magyar állam iránt mindenki törekvése a haza határain belül maradjon és munkájának és érzéseinek legnemesebb részét mindenki a haza érdekeinek és céljainak szentelje.

Mint a magyar nemzet politikai egysége, oly sérthetetlen a faj- és valláskülönbség nélküli egyenlőség, az egyéni és politikai jogok terén és az igazságos és egyenletes részesedés az állami védelemben és az állami gondozás jótéteményeiben. A múlt dicsősége és szenvedései, az áldozatok és az elért eredmények hazánk megszentelt földje és azok? politikai kincsek, amelyek történetünkben fel vannak halmozva, az egész magyar politikai nemzet műve, érdeme és tulajdona, mindazoké, kik hű szívvél a haza iránt, küzdöttek és szenvedtek. Amint közös a múlt és annak eredményei: úgy mindnyájunkat illetnek a jövő nagy kötelességei és munkája, míg hazának és hazaszeretnek a földön értelme lesz.

A történet hagyta ránk azt a kapcsolatot, mely az uralkodóház közösségén alapul és amely a magyar államot Felseged többi országaival összeköti. Századok alatt alakult meg ez a viszony és midőn egy nagy katasztrófa után Szent István birodalma három darabra széttört, az állam és a nemzet egysége eme kapcsolat mellett lőn újra helyreállítva. A jelenkor alakulásai mutatják, hogy erre a kapcsolatra époly szükség van ma, mint volt valaha a letűnt századok folyama alatt; mert az erőnek és biztosságnak forrása, nagy és maradandó érdekek sikeres védelmének és érvényesítésének biztosítóka a monarchia mindkét államára nézve. Az osztrák-magyar monarchia hatalmát mindkét állam erejéből meríti. Az együttes erő biztosítja számukra a béke

áldásait és adja meg az igazi súlyt a nemzetközi helyzetben. Ezért mindkét állam érdeke az, hogy az osztrák-magyar monarchia ne csak szilárd és erős legyen, de ezt a meggyőződést mindenütt föl is keltse. Így lesz állása erős és szövetsége értékes. Meghajlunk a múlt eme tanulságai előtt és midőn a jövő-feladatait átgondoljuk, számot vetünk helyzetünkkel és erőnkkel; önérettel, de vérmesség és elbizakodás nélkül lépünk át a határon, melyet ünneplésünk a múlt és jövő közé von.

Mi a művelt nemzetek közösségében és nagy versenyeinek közepette élünk. Fejlődésben lépést kell velük tartani. Jól tudjuk, megpróbáltatások, nagy és nem lankadó erőfeszítések várnak ránk. Politikai és társadalmi kérdések, melyek másutt már is válságokkal fenyegetnek, nálunk is előtérbe fognak tolni. Mint történetünk eddigi folyamán, jövőben is készségesen, elfogadjuk a polgárosodás nemes és megérlelt vívmányait: de ragaszkodunk államunk nagy, történeti alapjaihoz és ápolni fogunk minden fenntartó erőt, melyre a múlt tapasztalása rámutat.

Ily fenntartó erő: a ragaszkodás a trónhoz és az uralkodóházhoz, mely a nemzet minden rétegében él, mely abból a meggyőződésből fakad, hogy az uralkodóház és a nemzet érdekét és sorsát, a haza és a király iránti hűséget szétválasztani sohasem lehet. Soha meg ne gyengüljön ez az érzés szívünkben. Soha el ne homályosodjék ez a tudat elménkben. Maradjon ez hagyomány minden időn át a királyi családban és a nemzetben egyaránt. Midőn hódolatunkat a legmélyebb tisztelettel bemutatjuk, odaadó bizalommal alázatosan kérjük Felsőgedet: legyen vezére törekvéseinknek.

A Mindenható különös kegyelmében részesíti a nemzetet, midőn adott egy oly királyt, ki az erők egyesítésének és mérséklésnek hatalmát bírja. Buzgón imádkozunk a Gondviseléshez, vegye továbbra is oltalmába: és tartsa meg Felsőgedet a trónon minél hosszabb időn át.

Éljen a király!”

A beszédnek önértetes hangja s politikai tartalmának különösen az egységes magyar államra vonatkozó s a nemzetiségeket illető része rendkívül nagy hatással volt a hallgatóságra. Minduntalan lelkes éljénzés szakította meg a szónok szavait. Különösen akkor, midőn a királynéről emlékezett meg.

⁷⁾ Az 1908. évi nemzetközi erkölcs-nevelésügyi kongresszuson Londonban Gaal Jenő képviselte a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztert. A londoni egyetem nagytermében rendezett meetingen angol nyelvű felszólalásában egyebek közt kifejtette, hogy a nagy és maradandó igazságok közös sorsa, hogy későn állapítják meg őket. Az ember igazi voltát ma abban látjuk, hogy erkölcsi lény, és fokoznunk kell erkölcsi öntudatát; szoktatni és oktatni kell. A szociális kérdés túlnyomó részben erkölcsi kérdés. A technikai haladás nem óvja meg műveltségünket a végzetes egyoldalúságtól. Ebben a szellemben üdvözölte a nagyhivatású kongresszust.

Mivel ugyanabban az időben a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület Luzernben tartotta nagygyűlését, ahol a magyar kormány képviselőiben szintén részt kellett vennie, nem maradhatott a kongresszus végéig Londonban; ezért Fináczy Ernő és Kármán Mór vették át londoni kiküldetése szerepkörét. G. J. tanulmánya megjelent az 1908. évi londoni első nemzetközi morál-pedagógiai kongresszus irataiban angol, később hazai folyóiratban magyar nyelven.

Kifejti, hogy összes emberi törekvéseink a lét- és boldogulásnak a biztosítására irányulnak. A belénk oltott ösztönök, hajlamok, vágyak és aspirációk célja ez. Fontos ennél fogva a pedagógiára nézve, hogy az ember természetét, ennek alapjait és szerkezetét, fejlődőképességének lényegét és határait jól ismerje fel. Nem szabad más, mint pozitív alapokból kiindulni. Egyaránt

végzetes tévedés volt mindig az, ha az embertől keveset vagy sokat vártak. A kevés nem tűzött ki elég magas és magasztos célokat, tehát a kisebb feladatoknak megfelelően nem is keltették fel az életerőket és életösztönöket úgy, mint lehetett volna; a sok pedig elérhetetlennek bizonyulván, demoralizáló hatást gyakorolt. Az erkölcsi világnak saját nagy alaptörvényei vannak. Az anyagi és szellemi haladás egyszer már meghágott lépcsőzetén sokkal könnyebb megmaradni, mint az erkölcsi emelkedés fokozatain. Az anyagi és szellemi kultúrát bizonyos jelentős mértékben örökölhetni, más nemzetektől is át lehet azt venni, de az erkölcsi világ útain minden nemzet és annak minden nemzedéke csak a maga erejével haladhat s ha valahol, itt áll az, hogy az ösök szerzeményeit minden generációnak újból meg kell hódítania, hogy azokat tovább bírhasssa.

⁸⁾ Solvay Ernest (1838-1922) belga gyáros az egyéni hajlamokkal kapcsolatos különös képességek fejlesztését tűzte ki célul. A korszellem a végletekig részletez, osztályoz, fölprózs a munkamegosztást, a munka szervezését és rendszerezését követeli. Solvay azt hiszi, hogy amennyire csak lehet, a feladat különböző elemeit kell az ifjúnak elsajátítania, hogy már első tekintetre az esetet a gyakorlati ember szempontjából ítélhessen meg. Szerinte ezt éppúgy nem lehet a fejébe verni valakinek, mint a hivatást. Az ítélőképességnek ez a működése velünk születik és át nem ruházható. De lehet ezt az ítélőképességet fejleszteni, vagy lehet kijelölni számára azt az irányt, amelyben leghatásosabb működést fejthet ki. A világhírű belga vállalkozó és nagyiparos nemcsak elméletileg híve a reformeszméknek, hanem tettekben is buzgólkodik megvalósításukon, így Brüsszelben díjtalanul bocsátott polgártársai rendelkezésére egy saját maga alapított kereskedelmi iskolát, szociológiai könyvtárt és élettani kísérleti laboratóriumot. Résztvett a nancy-i vegytani intézet megalkotásában s több hasonló kulturális mozgalomban, amellet pedig maga is tart előadásokat egyes szociológiai és munkásügyi kérdésekről.

⁹⁾ Interparlamentáris Unió: a különböző országok parlamentjeinek tagjaiból 1888-ban alakult egyesület a világbéke megvalósítása céljából. Az egyesület Genfben irodát és évenként ülést tart. A háború kiküszöbölése érdekében elsősorban a Nemzetközi Döntőbírósg eszméjének gyakorlati megvalósításáért küzd.

Az Interparlamentáris Unió 1910 április 18-án *Budapest*en tartotta ülését. Az Országház csarnokaiban a konferencia tagjai üdvözölték *Roosevelt Tivadart*, aki a pompás boltívek alatt meglepetve, karját kítárva tekintett maga körül. A kupolacsarnokban, a csoport tagjai állottak körben, élükön *Apponyi Albert gróf* elnökkel. A gróf megköszönte a fogadást, amelyben az interparlamentáris konferencia tagjainak amerikai látogatásuk alkalmával a Fehér Házban részük volt. Akkor az elnök hajlandó volt az interparlamentáris konferencia céljait támogatni minden diplomáciai habozás nélkül. Nem az Ön hibája – mondotta Apponyi gróf –, hogy a békekonferencia tervbe vett munkáját befejeznünk nem sikerült. Később az Ön energikus intervenciója megállította a borzasztó vért ontó háborút. Ezért az Ön érdemét elismeri az egész világ. Üdvözöljük, mint egy ügynek legkiválóbb munkását, amely ügy érdekében munkálkodni kívánunk továbbra is Önnel együtt, a béke nagy ügye érdekében. Sajnáljuk, hogy most a Képviselőház nem ülésezik és így a törvényhozás Önt hivatalosan nem üdvözölheti. Ez kötelességünké teszi ránk nézve, hogy ünnepeljük Önt. Tanúságot tehetek arról, hogy nincs a külföldön senki, aki országunk iránt több jóindulatot tanúsítana, mint Ön, aki jóindulatának számtalan jelét adta véreinkkel szemben. Az a szíveség, amellyel Önt fogadják, nem tisztán vendégszeretet, hanem szíves ováció egy barát iránt, akit eddig csak hírnévből ismertünk. Nem politikai szempontból lelkesedünk Önért. Annyit tudunk, amit ellenfelei is elismernek, hogy a legkiválóbb harcosa

a morális regenerációnak, hogy pályafutása hosszú, nehéz küzdelem a közéleti tisztesség érdekében. Ön a legszívesebben fogadott vendége ennek az országnak.”

Apponyi gróf ezután átnyújtotta a konferencia magyar csoportjának díszkötésű *emlékiratát*, amelynek szövege a következő: „Az interparlamentáris magyar csoport lelkes örömmel üdvözlí Roosevelt Tivadart, a hatalmas Észak-Amerikai Államok nagy fiát, a békekötések apostolát, a nemes békeszerzót magyar földünkön, amelyet a szabadságért és alkotmányért vívott küzdelmek vérrrel áztattak. Lelkesedéssel és szeretettel köszöntjük benne barátunkat és hálaikat fokozza a visszaemlékezés arra a meleg vendégszeretetre, amellyel a magyar interparlamentáris csoportnak 1904-ben Saint-Louisban járt tagjait fogadta. Kelt Budapesten, 1910. évi április hónap 16-án, az interparlamentáris magyar csoport teljes ülésén. Apponyi Albert gróf elnök> Berzeviczy Albert alelnök, Desseffy Arisztid titkár.”

Az emlékirat pergament papíron a Nemzeti Múzeum Korvin kódexei egyik mesteri reneszánsz díszítésű lapjának másolata. A Korvin-cimer helyén az Egyesült-Államok címere és a magyar cimer. A bekötés sötétzöld bőr, aranyozással, az ország zománcművi címerével.

Roosevelt átvette az emlékiratot, elolvasta s a következő beszéddel válaszolt az üdvözlésre:

„Apponyi gróf és Önök barátaim, mert Önök megmutatták, hogy barátaim. Nem tudom eléggé kifejezni lelkesedésemet és hálaomat azért a nagylelkű barátságért, amellyel az Önök nagy és gyönyörű országában fogadtak. Néhány évvel ezelőtt Apponyi gróf eljött az Egyesült-Államokba. Ha megengedik, úgy mondom, hogy szívemet rögtön megnyerte, mert beláttam, hogy ő ugyanazokért az eszmékért harcol, amelyekért én küzdöttem. Én nemcsak szimpatizálok Magyarországgal és nemcsak tisztelem, hanem bámulója vagyok, mert tudom, hogy Magyarország történetében számtalan olyan lecke van értünk és minden más nemzetért, amelyet megtanulhatunk. Megtanulhatjuk a bátorság leckéjét, megtanulhatjuk a vas elhatározás és kitartás leckéjét. Uraim! Az egész civilizált világ adósa Magyarországnak a múltjáért.

Amikor Amerika még mindig Európa kezében volt, Magyarország volt az a tényező, mely meggátolta a barbarizmus terjedését és amely a civilizált világ szokásait átvette és fenntartotta. Az önök ősei az érdem, hogy azokat a támadásokat visszaverték, amelyek a nyugati kultúra ellen a barbarizmus világából jöttek, mert az önök őseinek teste állította meg a barbarizmus haladását. Washington népe a nyugati városokban ma is csodálattal adózik az Önök nagy, bátor, nemes királyai, Erdély, a Duna jobb partja és balpartja dicső harcosai és ama győzelmes számos csata iránt, amelyet megvíváltak.

Nincs illusztrisabb történelem, mint a magyar nemzet történelme. Én ismerem ezt a történelmet és nem tartanám magamat művelt embernek, hogyha nem ismerném.

Átérve arra, amit Apponyi gróf mondott, Uraim, Önök és én egy ponton állunk, mert a morális politikai küzdelemnek főelvei minden országban ugyanazok: küzdelem a szabadságért, a szabadelvűségért és egyszersmind az erkölcsiségért és végül a vallási küzdelem, amely egy erkölcsös országnak mindig az alapját képezi. Mindazok az eszmék, amelyekért én küzdöttem az Egyesült-Államokban, hanem Magyarországon is. Én, küzdöttem főleg az arany szabadság elveit, az igazságért, az ember és ember közötti egyenlőségért, a nyilvános ügyekben való föltétlen tisztességért és a polgárok szociális javaiért. Kerülnünk kell egyrészt a reakcionáriusok törekvéseit, akik minden jónak előrehaladását meg akarják gátolni, de másrészt kerülnünk kell azt, hogy félre vezetessünk a fantasztikus látványok által. Úgy küzdjünk, hogy segítsünk a gyengébb testvérünkön. Ha valaki megbotlik, emeljük fel, mert nincs senki sem közöttünk, akinek ne lenne szüksége segítőkézre. Emeld fel, hogy ha polgártársad megbotlik, de hogy ha elesik, akkor hagyj őt fekvé, ne

emeld fel, mert bizonyára nem érdemi meg a felemelést. Ezek az elvek vezéreltek engem. Köszönöm szíves üdvözlétüket.”

Az ováció csillapulta után Roosevelttel Széll Kálmánnal, Wekerle Sándorral, Berzeviczy Alberttel, Gaal Jenővel, Sággy Gyulával beszélgetett.

¹⁰⁾ *Tisza István gróf a nemzetről és társadalomról.* A Magyar Társadalomtudományi Egyesület szociális tanfolyamát 1911. évi november 3-án gróf Tisza István nyitotta meg a régi képviselőház tanácstermében. Az Egyesület nevében Gaal Jenő igazgató hosszú beszédben üdvözölte őt, miközben annak és szabad iskolájának célját szabatosan körülírta.

Gróf Tisza István szabad előadásában, amelynek eszmemenetét G. J. vetette papírra, a nemzetről és a társadalomról érkezett. Mindenekelőtt a nemzet fogalmát állapította meg, amelynek legfőbb ismérve az összetartozás és egyetemlegesség közös érzése. Az etnográfiai egység a nemzet fogalmához nem feltétlenül szükséges és ez az egység magában véve nem teremti meg a nemzeti egységet. Gyakran ennek szilárd alapja, de az egynyelvű nemzetek különállása és fejlődése gyakori. A nemzeti öntudat aránylag későn fejlődött ki. E részben Napoleon fellépése és működése nyomán járó jelenségek igen tanulságosak. A függetlenségükben fenyegetett népek jórészt általa jutottak nemzeti öntudathoz. Azért, ha paradoxonnak látszik is, igaz, hogy például Németországot először ő, míg Bismarck csak másodsorban egyesítette. Érdekeseen vázolta ezután a nemzeti eszme kibomborodását és a sok irányban megindult és még ma is tartó megvalósulásának folyamatát. Előadásának második részében a társadalom szerves alakulásának mozgató erőt vizsgálta. Határozottan elítélte azt az egyoldalúságot, amely a történelmi materializmust jellemzi. Az anyagi lét fenntartásáért folytatott küzdelem kizárólagos tényezőként való hirdetése éppen olyan hiba, mint lenne fontosságának tagadása. A vallásos érzés és megnyilatkozásának hatása ugyanolyan nagy, sokszor nagyobb is, mint amazé. A mai társadalmi élet bonyolult szerves életműködés, amelynél az ember anyagi, szellemi és erkölcsi valója egyenlő fontosságúak[^]

Az egyéni létérdekek felett állanak elsősorban a nemzeti létérdekek. Sokan ezt a fölfogást elmaradottnak tartják. Pedig az azok iránti odaadás oly áldozatra képes hangolni az embereket, amely az önfeláldozással nemcsak határos, de azonos is. Például kettőt hoz föl. Az egyik az angol arisztokráciának közreműködése avégből, hogy a polgári osztály érvényesüljön, aminek eredménye Angliában a demokrácia uralomrajutása lett. A másik az a történelmi tény, hogy a magyar köznemesség önként vette az alkotmány sáncaiba a nép millióit s adott a volt jobbágyoknak földtulajdont és így teremtette meg a mai magyar nemzetet és államot. A nemzeti érzésben sokak szerint faji vagy másféle önzés nyilvánul. Lehet, hogy így van a dolog, de bizonyos, hogy az az önzés, amely önfeláldozással is járhat és altruizmussal annyira telítve van, mindenestre magasabbrendű önzés, mint az, amely a sertéskondához hasonló tülekedésre vezet a vályú körül. Azáltal az egyén és társadalom nemesbül s erői fokozódnak. Érthető tehát, hogy a nemzeti érzés nagy befolyással bír a nemzetek életképességére és hatalmának kifejtésére. A magyarságot is egy évezreden át főképp a nemzeti érzés tartotta fenn és a jövőben szintén az lesz életereje és életképességének legfőbb biztosítója.

¹¹⁾ *Ántánt*, az a politikai szövetség, amelyet Angolország 1908-ban a német-osztrák-magyar-olasz hármasszövetség ellensúlyozására kezdeményezett s amely az 1914-ben kitört világháborúban a központi hatalmakkal szemben állott. „

¹²⁾ Gróf Festetics György alapította 1796-ban a keszthelyi Georgicon-t, az első magyar gazdasági tanintézetet. Ugyanennek a kornak megörökítésre méltó művelődés-történelmi emléke: Thessedik Sámuelnek (1742-1809), több mint

ötven éven át szarvasi ágostai hitvallású evangélikus lelkésznek, úttörő munkássága. 1780 körül Szarvason gazdasági gyakorlati, gazdasági és ipari tanintézetet állított fel, ahol az elemieken kívül hasznosan alkalmazott ismeretekre és ügyességekre is Oktatta tanítványait. „Különösen a földnek jobb művelése és hasznosítása, az ipari érzék kifejlesztése, a kereskedelmi szellem beoltása azokba, lebegett folyton szeméi előtt.” A munkákat úgy osztotta be, hogy változatosak legyenek s a végzésük közben érzett erkölcsi élvezet a munkát megkedveltesse a fiatalsággal. Észleletei szerint a munka feltűzelte a gyermeket. „Örömmel várták a tanítókat, a munka óráit folytonos élénkségekben töltötték; annak gyakori változása és a vetélkedés jókedvben tartotta s fölbuzdította őket, mialatt mind nagyobb ügyességre tettek szert és a munkát szenvedélyesen megszerették. Meggyőződése volt, hogy az ekkép gyakorlott gyermekekkel bármely magántermelés körében, bármely nagyobb vállalatnál vagy közhasznú intézetnél s az egész nemzet gazdasági életében, sőt annak közművelődési körében is végtelen sok jót lehet elérni.” Némely év téli hónapjaiban kilencszáznál több kisebb-nagyobb tanítványa volt, akik testi és lelki képességükhöz mértén, tanítók vezetése alatt, idő és körülmények szerint mintegy hatvanféle munkát végeztek. A kisebb gyermekek olvasókönyvből tanultak; „kötelességükről szülei, a felsőbbség, az uralkodó, Isten és önmaguk iránt szerény nyíltsággal és szabatosan megfeleltek.” A leánykák, köztük jómódú szülők gyermekei is, a gazdálkodás és háztartás körébe tartozó ismereteket és ügyességeket sajátították el, a nagyobb növendékek és a gyakornokok „a földrajzot, a természetrajzot, a természettant, az emberi test ismeretét, a polgári építészetet, a pénz- és kereskedelmi ismereteket, a technológiát, a gazdaságtant, a vegytant tanulták.” A gazdasági ismeretek mellett az ipariakat is eredménynyel tanította. Tanítványai megtanultak fenni, szöni, szövöketet kezelni, nyersanyagokat kellően felhasználni, stb., a kész munkákat értékesítette, a bevételekből a tanulókat is jutalmazta; szakmunkákat gyűjtött, használatukba bevatta tanítótársait és tanítványait. Nagy súlyt helyezett a gyakorlati érzék ápolására.

A szép jövőt ígérő alkotás nem erősödhetett meg. Mert sem a fokozódó szükségletnek megfelelő helyiségeket, sem a berendezés gyarapítására megkívánt anyagi eszközöket nem kaphatta meg. 1806 őszén az intézet megszűnt. Sorsát a körülmények mostohaasága miatt nem kerülhette el. Az a dicsősége azonban megmaradt, hogy úttörő volt; példája már a korában hatott és hatni hivatott a jövőben is. Ha Thessedik intézete nyomos sikereket nem is mutatott fel, a megindított eszmeáramlat előkészítette a talajt a korszellem haladása számára. Thessedik eszméi mind közelebből és közelebből bukkantak föl, s mind jobban és jobban nyúltak feljök az egymást követő nemzedékek.. (*Gaal Jenő*: A falu gondozása. Thessedik Sámuel élete, alkotásai és művei 1918.)

¹³⁾ *Nemzetközi Munkásügyi Hivatal*. A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesület 1901 szeptember 27-én alakult meg. Létesítését az 1900. évi párizsi két munkásügyi kongresszus előzte meg, amelynek egyikén a munkások, másikán pedig államférfiak, tudósok, nagyiparosok és hivatalnokok tanácskoztak s ez utóbbiak a munkások érdekében a törvényhozások idevágó anyagának egységes előkészítése végett szövetkeztek. A Millerand, akkori francia kereskedelmi miniszter vezetése alatt állott ez a második kongresszus ülésezése után egy félév múlva életbelépett Bázelen a Nemzetközi Munkásügyi Hivatal. Az Egyesület bázeli alakuló ülése mindjárt megszabta annak hatáskörét és szabatosan kitűzte feladatait, továbbá ez Egyesület szervezetét is végleg megállapította. A munkásügyi hivatalnak azután a kölni nagygyűlés (1902. évi szeptember havában) pontosan körülírt teendőket osztott ki, amelyeket az állandó bizottság a bázeli 1903 tanácskozásai részéről nyújtott útmutatás szerint a Nemzetközi Munkásügyi Hivatal el is végeztet.

A Hivatal működésének 1904-ben már két nagy eredménye volt. Az egyik hogy a francia köztársaság és az olasz királyság az 1904. év tavaszán munkásvédelmi konvenciót kötöttek. A második gyakorlati eredmény az volt, hogy az 1905. évi május havában a svájci szövetségtanács a gyufagyártásnál a fehér foszfor és a nők gyári éjjeli foglalkoztatásának eltiltása tárgyában tervezett nemzetközi munkásügyi és nemzetközi diplomáciai értekezletet már biztosította. A nemzetközi munkásvédelem a nemzeti munkásvédelemben gyökerezik. Azért köti össze ez az Egyesület a nemzetközi munkásvédelmi szerződések előkészítését az egyesület osztályait alkotó nemzeti hasonló célú egyleteknek azzal a törekvésével, hogy a munkásvédelmet mélyítve, annak közét az egyes országokban folyton tágítsák. Ez a kapcsolat oly természetes, hogy eredményei nem maradhatnak el. A francia-olasz konvenciót az tette szükségessé, hogy Franciaországban azelőtt a munkásvédelmi törvények csak a belföldi munkásoknak biztosítottak védelmet. Ebből a francia és olasz munkások között oly éles ellenségeskedés támadt, hogy ez az állapot már nem volt tartható. Különösen Millerand volt francia kereskedelmi miniszter (később elnök) kimutatta, hogy habár aránylag kevés francia munkás foglalkozik is Olaszországban, viszont Franciaországban tömegesen dolgoznak olasz munkások, Franciaországnak mégis nagy érdeke, hogy a szociális igazság a konvenció által fényes diadalt aratott, aminek meggyőződése szerint üdvös befolyása lesz a társadalom egyéb térein is.

Az 1906. évi genfi közgyűlésen Gaal Jenőnek az volt a megbízatása, hogy a magyar kormány nevében a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületet hívja meg, illetve kérje fel, hogy ötödik nagygyűlését Magyarország fővárosában megtartani sziveskedjék. Ebbeli megbízatásában eljárva, a szeptember 29-én délelőtt tartott teljes ülésben francia, német és angol nyelven előadott beszédében a következőket mondta: „Mint a magyar királyi kormány képviselője, van szerencsém annak meghívását a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületnek forma szerint ezennel átnyújtani, hogy ötödik nagygyűlését Magyarország fővárosában, Budapesten méltóztassék megtartani. Legyen szabad ez alkalommal a következő tekinteteket kiemelnem. Az Egyesületnek nemcsak az a feladata, hogy a munkásvédelmi törvényhozás terén a nemzetközi egyetértés útjait egyenesse, hanem az is, hogy az emberiség eszméinek, mint a minden társadalomnak alapját tevő munkásosztályok javára szolgáló elsőrendű tényezőnek, széleskörű propagandát is csináljon. Célja befolyást gyakorolni a közvéleményre abban az irányban, hogy mindinkább támasza legyen a polgárosult kormányoknak, amelyek kétségkívül a legjobb szándékkal vannak eltelve, minél szabadelvűbb munkásügyi törvényjavaslatokat betervezni a törvényhozásoknak, de jóakarattal tapasztalás szerint gyakran oly anyagi érdekekbe ütközik, amelyeket sok helyen most még kénytelenek a magasabbrendű erkölcsi érdekek fölé helyezni. De szerencsére a fölvilágosult közvéleményben oly erő rejlik, amelynek ha valóban élővé van téve, a kevésbé általános jelentőségű tekintetek nem képesek ellentállni. Ennélfogva, ha az Egyesület elfogadja kormányom meghívását, nagyon is saját hatáskörében marad. És ha annak egyes tagjaira nézve a kissé nagyobb távolságra való utazás kellemetlen volna, igyekezni fogunk őket kárpótolni öszinte és tettekben nyilvánulandó kifejezéseivel legmélyebb tiszteletünknek azon magasabb eszmékkel szemben, amelyeket képviselnek és nem kevésbé saját érdemeik iránt, amelyeket a társadalom alapjaiért, tehát az emberiségért folytatott kitartó és sikeres munkásságuk által szereztek maguknak. Svájc, a szabadságnak és emberiségnek ezen kitűnő hazája ne féltsen e kedves intézményét honfitársaimtól, akik e szép országért rajonganak. Azt sem akarhatja elragadni tőle, ahol az gondolatban megfogant és tényleg nagyra növekedett. Szülőföldje legyen, annak rendes otthona az idők végtelenéig. De képviselőinek is, mint az Egyesületnek, csak javára és dicsőségére válhatik, ha azzal együtt, egyszer-másszor apostoli vándorútra kelnek. Végül az angolul beszélő

nemzetek jelenlévő képviselőit is kérem, hogy óhajunk megvalósulását, mely szerint a Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületet Magyarország minden szabadelvű, nemes és emberies gondolatra nézve oly termékeny talaján lássuk működni, a maguk részéről szintén előmozdítani szíveskedjenek. A meghívást általános élénk tetszés és hosszas taps követte. E beszédre egy liege-i tanár válaszolt, kiemelve, hogy a magyar királyi kormány meghívása, mely annak nyomatókos tartalmához méltó alakban volt előterjesztve, az Egyesületre nézve rendkívül lekötelező. Ezáltal nagy elismerésben részesült, amelyet bátran kiváló sikernek tekinthet. Ez okból javasolja, hogy a magyar királyi kormánynak szíves, kitüntető figyelméért az Egyesület hálás köszönetét ünnepélyesen fejezze ki.

Nyugat-Európa összes haladott nagy és kisebb országaiban hónapokig tanulmányozta a szociálpolitikai intézményeket s közvetlen közlőre figyelte működésüidét. Láttá ezt a nagy távlatot, amely ott a jövőndő társadalmi fejlődés terén nyílik. Élénken érzi, hogy nagyobb jelentőséget kellene a szociális politikának tulajdonítanunk, amely szerinte másutt a haladásnak, nálunk erkölcsi általános visszahatása folytán a megállhatás tényezője. „A társadalomnak, s vele karöltve az államnak is megfontolva és nem rohamosan, de igazán és céltudatosan és erélyesen hozzá kellene látni a nemzet legszélesebb rétege anyagi, szellemi és erkölcsi jólétének, színvonalemelésének, belső értéke fokozásának munkájához – írja Gaal Jenő. Mert az a pénz, az a gond és a fáradság, mely ehhez szükséges, hasonlíthatatlanul a legdúsabban kamatozó beruházás, melyet az ország egyáltalán megtehet, mert a nép alaperőit, a szerves nemzeti tőkét gyarapítja és népünk emelkedő értékének arányában teszi egész természetada nagy környezetét és ezeréves múltjának összes vívmányait egyre behatóbbá!” (Válogatott tanulmányai újabb gyűjteménye, 1. kötet, 776-7. 1.)

¹⁴⁾ Wilson 14 pontja. Az Északamerikai Egyesült-Államoknak a világháborúba történt beavatkozása után, 1918. évi január hó 8-án, Wilson (1856-1924) köztársasági elnök a háború befejezésére és a méltányos béke megteremtésére szabatosan körülírt programot állapított meg. Ez a program a 14 pont volt. Ezek a pontok a következők:

„1. Minden békeszerződés nyilvános legyen és nyilvánosan jöjjön létre, ne legyenek többé titkos szerződések és megállapodások, hanem a diplomácia mindig nyíltan és az egész világ színe előtt dolgozzék.

2. A tengeri hajózás teljes szabadsága a területi vizeken kívül békében is, háborúban is, kivéven ama tengereket, amelyeket nemzetközi szerződések végrehajtása végett egészen vagy részben elzártak.

3. Minden gazdasági korlátozás lehető gyors megszüntetése és mindama nemzetek kereskedelmi viszonyainak egyenlősége, amelyek csatlakoznak a békéhez és egyesülnek megtartására.

4. Adjanak és kapjanak megfelelő biztosítékot arra, hogy a népek fegyverkezését a belső biztonsággal megegyező mérték legkisebb fokára szállítsák le.

5. Az összes gyarmati követelések szabad, őszinte és teljesen pártatlan rendezése, amely azon alapul, hogy szigorúan követi azt az alapelvet, hogy az összes szuverenitási kérdések eldöntésekor az érdekelt lakosság érdekeinek kell, hogy ugyanannyi súlyuk legyen, mint a kormányok jogainak.

6. Az egész orosz terület kiürítése és az Oroszországot érintő összes kérdések oly módon való szabályozása, amely biztosítja a világ többi nemzeteinek legjobb és legszabadabb együttműködését arra, hogy Oroszországnak megfelelő alkalom nyíljk saját politikai fejlődése és nemzeti politikája dolgában függetlenül dönteni „és bizottsága Oroszország őszinte és barátságos fogaadtatását a szabad nemzetek társaságában oly törvények mellett, aminőket ő maga kíván, sőt még annál is többet, hogy támogatást kapjon mindabban, amire

Oroszországnak szüksége van és amit maga kíván. Az a bánásmód, amelyben Oroszország testvérnemzetei részéről az elkövetkező hónapokban részesül, világos példája lesz az utóbbiak jóakarátának és annak, hogy saját érdekeik megkülönböztetésével tudnak-e megértést tanúsítani szorongatott helyzete iránt.

7. Az egész világ helyeselni fogja, hogy Belgiumot ki kell üríteni és ismét helyre kell állítani anélkül, hogy kísérlet történne ama szuverenitás korlátozására, amelyet az összes többi szabad nemzetekkel egyetemben élvez. Csak ez a cselekedet az, amely alkalmas arra, hogy ismét helyreállítsa a nemzetek között való bizalmat ama törvények iránt, amelyeket ők maguk egymás között való viszonyaik szabályozására megállapítottak. E kiengesztelő magatartás nélkül a nemzetközi jog egész szervezete és ereje örök időre csorbát szenvedne.

8. Fel kell szabadítani az egész francia területet és helyre kell állítani a megszállt részeket. Jóvá kell tenni azt az igazságtalanságot, amely Franciaországot 1871-ben Poroszország részéről az elzász-lotharingiai kérdésben érte és a világbékét közel ötven évig nyugtalanította, hogy a béke mindenkinek érdekében biztosítható.

9. Az olasz határok kiigazításának világosan felismerhető nemzeti vonalak szerint kell megtörténnie.

10. Ausztria-Magyarország népeinek – amelyek helyét a nemzetek közt megoltalmazni és biztosítani kívánjuk – a legelső alkalommal lehetővé kell tenni autonóm fejlődésüket.

11. Romániát, Szerbiát és Montenegrót ki kell üríteni és a megszállt területeket helyre kell állítani. Szerbiának szabad és biztos kijáratot kell adni a tengerhez. A különböző balkán államok egymásközt való viszonyát barátságos megbeszélés útján nemzetiségi hovatartozásuk történelmileg megadott vonalainak értelmében kell megállapítani. A különböző balkáni államok politikai és gazdasági függetlenségét és területi sérthetlenségét garanciák útján kell megteremteni.

12. A jelenlegi Ozmán-birodalom török részének biztosítani kell a szuverenitás biztos élvezetét, de éppúgy kétségtelen biztosítékot kell adni a most török uralom alatt élő többi nemzetiségeknek is, autonóm fejlődésük feltétlen zavartalansága tekintetében. Szabad átjáróul meg kell nyitni a Dardanellákat az összes nemzetek hajói és kereskedelme számára, nemzetközi garanciák mellett.

13. Független lengyel államot kell biztosítani, amely magában foglalja a kétségtelenül lengyel lakosság-lakta területeket. Lengyelországnak szabad kijáratot kell adni a tengerhez és gazdasági függetlenségét és területi integritását nemzetközi szerződéssel kell biztosítani.

14. Meg kell teremteni a nemzetek általános szövetségét. Külön szerződésekkel kell gondoskodni arról, hogy a nagy és kis államok politikai függetlensége és területi integritása kölcsönös garanciákkal biztosítható.” (*Nitti*: Nincs béke Európában. 37-39. 1.)

¹⁵⁾ *Proletárdiktatúra*, politikai és gazdaság-társadalmi rendszer. Szerinte a munkásosztály forradalmi úton megdönti a fennálló, más természetű rendet, magához ragadja az egyeduralmat s diktatórikus módszerekkel, terrorral rákényszeríti a maga akaratát az összeségre. Rendszerét a marxizmus és kommunizmus elméleti alapján Oroszországban (Lenin, Bucharin, stb.) dolgozták ki s 1917 végén az orosz szovjetköztársaságok alakjában hozták létre. A rendszerrel próbálkoztak a világháború keltette forradalmak idején Németországban és Magyarországon is, de kudarccal.

¹⁶⁾ *Anti Bolsevista Comité*, A. B. C, a magyarországi proletárdiktatúra ellen Bécsben, 1919-ben alakult bizottság, amely Szegedre, majd a diktatúra megszűnése után Budapestre tette át székhelyét.

¹⁷⁾ Bolsevizmus, orosz politikai rendszer és taktika. Eredeti jelentése szerint többségi irány. Az 1903. évi orosz szocialista pártgyűlésen többségre jutott Lenin vezetése alatt ez a legszélsőbb irány, amely a kommunista Programmal azonnal való megvalósítását, a tiszta proletárdiktatúrát, a törvényhozás, kormányzat, közigazgatás és bíraskodás eddigi szervei helyett a munkások, katonák és parasztok tanácsainak (szovjetjeinek) uralmát követelte. 1917. nov. 9-e óta ez az irány van hatalmon Oroszországban. – Nálunk a gyászos emlékü 1919. évi párhónapos proletárdiktatúra is a bolsevizmus elméletén alapult. (Gratz Gusztáv: A bolsevizmus Magyarországon (1920); Huszár Károly: A proletárdiktatúra Magyarországon (1920) és az égő Oroszország (1927). - Wildner Ödön: Bolsevizmus. Angol nyelven Mályusz Elemér összefoglaló műve.) Oroszországban 1917 óta a forradalmi bolsevizmus és proletárdiktatúra kommunista államformája, a Szovjetrendszer nevet kapta. A Szovjetrendszer gazdasági téren a magántulajdon, kapitalizmus és a régi rend megdöntésére irányult.

¹⁸⁾ Népbiztos, a szovjet-államrendszerben az a kormányzati szerv, amely a miniszter vagy az államtitkár hatáskörét tölti be. Magyarországon a proletárdiktatúra idején 1919. március 21-én alakult meg az úgynevezett kormányzótanács, amelynek tagjait „Népbiztos”-oknak hívták. Számuk helyetteseikkel együtt 33 volt. Az orosz szovjetállamokon kívül népbiztosok voltak még 1919-ben Bajorországban is, de népbiztosoknak nevezték magukat 1918-ban a Haase-kormány tagjai is Németországban.

¹⁹⁾ Népköztársaság nevet vett föl az 1918. évi novembertől 1918. március haváig Magyarországon fennállott forradalmi államalakulat. Akaratát ú. n. néptörvényrel juttatta kifejezésre. A Nép-, majd Tanácsköztársaság törvényerejűnek tekinteni kívánt rendeleteit az 1920. évi I. t.-c. 9. §-a érvényteleneknek nyilvánította és részben hagyta meg ideiglenes hatályban.

²⁰⁾ Tanácsköztársaság, a tömegek közvetlen részvételén és közreműködésén alapuló államforma. Szervei: a munkás-, katonai-, földműves-, stb. tanácsok, amelyek a törvényhozás, közigazgatás, bíraskodás teendőit egyaránt gyakorolják. Alsófokon vannak a helyi (falusi, városi, járási, megyei, kormányzói, stb.) tanácsok és intézőbizottságok; fölöttük a kiküldötteikből alakuló országos gyűlés és központi intézőbizottság, amely a népbiztosokból álló kormányzótanácsot választja meg. A Károlyi-féle forradalmi kormány után 1919. március hó 21-én alakult meg s ugyanez év július 31-éig tartott a gyászos emlékü magyar proletárdiktatúra tanácsköztársasága.

²¹⁾ Leninizmus, így nevezik Leninnek (1870-1924), a szovjetrendszer ílétrehozójának elméleteit. Ide tartoznak: az imperializmusra, az állam osztályjellegére, a nemzeti kisebbségeknek és a parasztságnak és a ipari proletariátussal megegyező politikai szerepére vonatkozó elméletek. Lenin munkái „Gesamte Werke” címen németül 20 kötetben jelennek meg 1927 óta.

²²⁾ Kommün (a francia commune = közösség szóból) névvel illeti a történelem különösen Párizs városának 1792-1794-ig tartott rémuralmát s 1871-ben a németekkel szemben szenvedett vereség után a párizsi népporradalom uralmát, amelyet a versaillesi új nemzeti kormány seregei döntöttek meg. Hazánkban általában az 1919-i gyászos emlékü proletárdiktatúrát hívják ezen a néven.

²³⁾ Hiencek (vagy heancok): a vas- és sopronmegyei németek neve. A hiencek Soprontól délre, főképp a locsmándi, szentmártoni és németkeresztúri kerületekben, részben horvátokkal keverten laktak. Egy kiágazásuk van még

az ország nyugati részén a Rozália hegy tövében Rétfaluig. Főhelyük Kőszeg. Munkás, szerényigényű, vallásos, dalkedvelő nép; ragaszkodik nemzetiségéhez, de jó hazafi. Erről a vidékről (Doborján, Sopron megye) származik Liszt Ferenc (1811-1886), a kismartoni születésű Hyrtl József (1811-1894) híres sebész, bécsi egyetemi tanár, akik sohasem feledkeztek meg magyar származásukról.

²⁴⁾ Internacionálé, nemzetközi szövetség a szocialisztikus eszmék propagálására. Az I. (első) Internacionálé Londonban 1864 szeptember 28-án Marx Károly vezérlete alatt alakult „International Working Men's Association” néven. Miután Bakuninék anarchista csoportja különvált, s ez az első Internacionálé 1876-ban fölbomlott, következett 1889-1914-ig a II. (második) Internacionálé a különböző államok szociáldemokrata csoportjainak részvételével, amely a háború után újra föléledt, szemben a III. (harmadik) Internacionáléval, amely Moszkvában tiszta kommunista programmal alakult meg és működik

²⁵⁾ Szovjet, oroszul tanácsot, főképp néptanácsot jelent. 1917 novemberétől Oroszországnak szovjeteken alapuló szovjetköztársaság az államformája. Falusi, járási, kerületi, tartományi, országos és birodalmi, azonkívül üzemi szovjetek vannak, amelyeknek tagjait választják. A legfelsőbb törvényhozó szerv a szovjetek kongresszusa. Az első politikai szovjetet Marx elvei szerint 1905-ben választották a moszkvai kommunista munkások. Szovjet Köztársaságok Uniója: Szovjet-Oroszország, Fehér Oroszország, Ukránia, Transzkaukázia, Turkománia, Tádzsikisztán és Üzbégföld autonóm köztársaságok egyesülése. Szovjet Oroszország, a régi Orosz Birodalom nagyrészből alakult köztársaságok és vidékek államszövetsége.

²⁶⁾ Múzeumainkat az 1919. évi proletárdiktatúrát követő megszállás idején mindenütt román őrség szállotta meg; az öröknek szigorú parancsuk volt, hogy a múzeumokból semmit sem szabad kivinni. A Szépművészeti Múzeumban román bizottság kereste föl Petrovics Elek igazgatót s a múzeum leltárát kérte. Petrovics kijelentette, hogy áttekintés céljából bemutatja a leltárt, de ragaszkodott hozzá, hogy a vizsgálat az ő jelenlétében, a múzeum helyiségeiben történjék meg s semmiképpen sem engedte meg a bizottságnak, hogy a leltárt magával vigye. Petrovics határozott fellépése – úgy látszik – megette hatását. A románok beérték a helyszíni vizsgálatot s utána ők maguk készítettek néhány hevenyészett jegyzetet a múzeum tárgyairól. Ezenkívül a Szépművészeti Múzeumot nem zaklatták a megszállás alatt, csupán az idegen őrséggel járó kellemetlenségeket kellett elszenvednie.

A Nemzeti Múzeum már nehezebb helyzetbe került. A románok az erdélyi területekre vonatkozó műkincsekkel és emlékekkel szemben támasztottak igényeket. Azon kezdtek, hogy erdélyi tanítókból, hírlapírókból, meg iparművészeti iskolai növendékekből összeállított bizottságot küldtek ki, akik egyenesen Huszár Károly és Pékár Gyula miniszterekkel tárgyaltak afelől, hogy nincsenek-e közgyűjteményeinkben Romániából zsákmányolt műemlékek. El akarták vinni az összes erdélyi vonatkozású tárgyakat. Különösen a Nemzeti Múzeumban őrzésre elhelyezett „letéteket” követelték. Amint kiderült, azért akarták mindenáron a műkincseket megszerezni, hogy belőlük Bukarestben egy Erdélyi Múzeumot teremtsenek.

A Magyar Nemzeti Múzeum erőiesen védekezett. Tudományos és jogi alapon. Jegyzékkel, nyilatkozattal és tiltakozóiratokkal. Maga József királyi herceg személyesen járt el Pékár Gyula miniszterrel és Czakov Elemér akkori, miniszteri tanácsossal, a kultuszminisztérium muzeális osztályának vezetőjével a szövetséges nagyhatalmak megbízottainál. Sikerült is elérni a versaillesi legfőbb ötös tanács határozataként, hogy a magyar múzeumok épsége biztosított ántánt patronátus alatt. Ezt a rendelkezést megkapták a román parancs-

nokok is; mindemellett Serbescu tábornok szeptember végén azzal állott elő, hogyha az erdélyi kincseket önként ki nem adjuk, akkor elviszi Budapestről az összes lovakat. Az ántánt nem engedte bántani se a lovakat, se a műkincseket. Ezentúl pedig csak egy vegyes bizottságnak – Schaffroth amerikai kapitánnyal együtt – volt joga a múzeumban megjelenni.

A románok azonban október elején, amikor indulófélben voltak, még egy erőteljes rohamra szánták el magukat. Egyik vasárnap délután, amikor az ántánf-missziók szünetet tartottak, Diamandi és Mardarescu írott parancsával megjelent Serbescu tábornok a Nemzeti Múzeumban, tizenhat teherautót és tekintélyes számú fegyveres különítményt, azonkívül üres ládákat és csomagolóforgácsot is hozott magával. Mindenáron ki akarta erőszakolni az erdélyi kincseket, hogy azokat azonnal vonatra rakhassa.

Fejérpatak László igazgató, Isoz titkár és Gzakó Elemér átértették a pillanat veszedelmes voltát. „Tessék az ajtókat föltörni – mondták –, hurcolják erőszakkal, amit el akarnak vinni! Mi nem adunk ki semmit.” A drámai szorongatás láttára egész Budapest megmozdult. Ismeretlen urak szaladtak és telefonáltak a pártkörökbe s az ántánf-missziókhoz védelemért. Mindenki sietett segíteni, ahogyan tudott az oszlopos palota baján.

A román ostromnak akként lett vége, hogy Domanovszky Sándor egyetemi tanár Pekár lakására sietett; otthon csak a feleségét találta, akivel azonban addig fáradozott, amíg rátalált az amerikai misszió vezetőire s őket tájékoztatta. Késő este lett, mire ez megtörtént. De Bandholz tábornok és Lory ezredes azonnal személyesen megjelentek a Magyar Nemzeti Múzeumban, leintették a románokat s a szövetséges nagyhatalmak védelme alá helyezve, lepecsételték azokat a termeket, amelyekből a románok valamit el akartak vinni. Így menekültünk ezúttal is attól, hogy múltunk emlékeiből kifossszanak.

²⁷⁾ *Tiltakozás Trianon ellen.* A párizs-környéki békeszerződés az előzetesen tett antant-nyilatkozatok és az Egyesült Államok elnökének ünnepelesen kinyilatkoztatott és elfogadott elvei feladásával jöttek létre. A fegyverletételnek alapja az a jogos meggyőződés volt, hogy a köteendő békeszerződések a Wilson-féle tizennégy pontban foglalt és a hozzájuk fűződő elvi kijelentéseknek gyakorlati megvalósítását fogják követelni. Az eredmény pedig az elvek féltétele volt a Versailles, Saint-Germain-en-Laye, Neuilly-sur-Seine, Trianon és Sevres nevekhez fűződő békeszerződésekben. Versaillesben 1919 június 28-án Németországnak, Saint-Germain-en-Laye-ban 1919 szeptember 10-én Ausztriának, Neuilly-sur-Seine-ben 1919 november 27-én Bulgáriának, Trianonban 1920 június 4-én Magyarországnak s végül Sévres-ben 1920 augusztus 10-én Törökországnak diktálták a „béké”-t. Törökország kedvező körülmények között megtagadta a szerződés aláírását, mire a jelentékenyen enyhített szerződést Lausanne-ban 1923 július 24-én írta alá.

A *Magyarországra* nézve megállapított békeszerződést a versaillesi Grand-Trianon palotában 1920 januárius 15-én nyújtotta át az antant-főbizottság. *Apponyi Albert gróf*, mint a magyar békedelegáció vezetője 1920 januárius 16-án mondotta el beszédét a Legfőbb Tanács előtt. Elmondotta a beszédet franciául, azután angolul, majd olaszul és elindította „isteni adománnyal a békerevizió nagy művét”. Beszéde „Tiltakozás Trianon ellen”. Apponyi fellépése páratlan tünemény volt. „Ezért neki és a Sorsnak, amely őt nekünk adta, nem lehetünk elég hálásak.”

„Érzem a felelősség roppant súlyát, amely rám nehezedik abban a pillanatban, amikor Magyarország részéről a békefeltételeket illetőleg az első szót kimondom. Nem tétovázom azonban és nyíltan kimondom, hogy a békefeltételek, úgy, mint Önök szívesek voltak azokat nekünk átnyújtani, lényeges módosítások nélkül elfogadhatatlanok. Tisztán látom azokat a veszélyeket és bajokat, amelyek a béke aláírásának megtagadásából származhatnak.

Mégis ha Magyarország abba a helyzetbe állíttatnék, hogy választani kellene ennek a békének elfogadása, vagy visszautasítása között, úgy tulajdonképpen arra a kérdésre adna választ: helyes-e öngyilkosnak lennie, nehogy meghaljon? . . . Nem titkolhatjuk el mindenekelőtt, megütközésünket a békefeltételek mérhetetlen szigorúsága felett. E megütközés könnyen megmagyarázható. A többi háborút viselt nemzettel, Németországgal, Ausztriával és Bulgáriával kötött béke feltételei mindenestre szintén szigorúak. De közülök egyik sem tartalmazott a nemzet életére lényeges oly területi változtatásokat, mint azok, amelyeket velünk elfogadtatni akarnak.

Arról van szó, hogy Magyarország elveszítse területének kétharmad- és népességének majdnem kétharmad részét, s hogy a megmaradt Magyarországtól a gazdasági fejlődés majdnem összes feltételei megvonassanak. Mert az ország e szerencsétlen középső része, elszakítva határaitól, meg lenne fosztva szén-, érc- és sóbányáinak legnagyobb részétől, épületfájától, olajától, földgázforrásaitól, munkaerejének jórésztől, alpesi legelőitől, amelyek a marhaállományát táplálták; ez a szerencsétlen középső rész, mint mondtam, meg lenne fosztva a gazdasági fejlődés minden forrásaitól és eszközeitől ugyanakkor, amikor azt kívánják tőle, hogy többet termeljen. Ily nehéz és különös helyzet előtt állva, kérdezzük, hogy a fent említett elvek és érdekek mely szempontja váltotta ki ezt a különös szigorúságot Magyarországgal szemben? Talán az ítékezés ténye ez Magyarországgal szemben?

Őnök, Uram, akiket a győzelem a bírói székhez juttatott, Önök kimondották egykori ellenségeiknek, a Központi Hatalmaknak bűnösségét és elhatározták, hogy a háború következményeit a felelősökre hárítják. Legyen így; de akkor azt hiszem, hogy a fokozat megállapításánál a bűnösség fokával arányban kellene eljárni, s mivel Magyarországot sújtják a legszigorúbb és létét leginkább veszélyeztető feltételekkel, úgy azt lehetne hinni, hogy éppen ő az, aki az összes nemzetek közül a legbűnösebb. Uram! Anélkül, hogy a kérdés részleteibe bocsátkoznék, hiszen ezt benyújtandó okmányaim fogják megtenni, ki kell jelentenem, hogy ezt az ítéletet nem lehet kimondani oly nemzet fölött, amely abban a pillanatban, amidőn a háború kitért, nem bírt teljes függetlenséggel és legfeljebb csak befolyást gyakorolhatott az Osztrák-Magyar Monarchia ügyeire és amely nemzet, mint a legutóbb nyilvánosságra hozott okmányok bizonyítják, fel is használta arra, hogy helytelenítse azokat a lépéseket, amelyeknek a háborút elő kellett idézniök. Nem hiszem továbbá, hogy ítélettel állunk szemben, mert hiszen az ítélet oly eljárást tételez föl, amelyben a felek egyforma körülmények közt hallgattanak meg és egyformán tudják érveiket érvényre juttatni. Magyarországot azonban mindaddig nem hallgatták meg; lehetetlen tehát, hogy a békefeltételek ítélet jellegével bírjanak.

Vagy talán a nemzetközi igazságosság elvének oly alkalmazásáról van szó, amelynek célja a poliglott államalakulatok helyett, amelyek közt Magyarország is tartozik, oly új alakulatokat létrehozni, amelyek igazságosabban oldják meg a területi kérdést a különböző nemzetiségek között és amelyek hatóságosabban biztosítják azok szabadságát? Ha a tényeket tekintem, úgy kénytelen vagyok kételkedni, hogy ez a törekvés eredményezte a kérdés ily módon való megoldását. Mindenekelőtt a Magyarországtól elszakítandó tizenegymillió léleknek harmincöt százaléka magyar, amely három és fél milliót jelent akkor is, ha a mi érdekeinkre legkedvezőtlenebb számítását vesszük is alapul. Elszakítanak még a békefeltételek körülbelül egy és egynegyedmillió németet, ami a magyarság százalékszámával együtt az egésznek negyvenöt százalékát jelenti. Ezekre nézve a nemzetiségi elv ilyen alkalmazási módja nem előnyt, hanem a szenvedések sorát jelentene. Ha feltesszük tehát – amitől távol állok –, hogy a nemzetiségi elv alkalmazása a fennmaradó 55 százalékra nézve előnyösebb állapotot teremtené, mint a Történelmi Magyarországon, még mindig az elszakítandó népesség majdnem felére nézve ez az elv nem vonatkozhatik, vagy ha vonatkozik, úgy fordított értelemben. Nézetem szerint

pedig, ha elvekről van szó, úgy azokat egyenlő módon kell alkalmazni mind-azokra, akiket a szerződés rendelkezései érintenek.

Megállapítható, hogy a Magyarország romjain megnövekedett államok faji szempontból is éppen úgy, vagy talán még jobban részekre lesznek darabolva, mint az egykori Magyarország. Egyetlen következménye a feldarabolásnak: a nemzeti hegemoniának átruházása oly fajokra, amelyek jelenleg többnyire alacsonyabb kulturális fokon állanak. Egypár számadat ennek a következtetésnek igazolására:

A magyarságnál az írni és olvasni tudók arányszáma megközelíti a 80 százalékot; a magyarországi németeknél a 82 százalékot; a románoknál a 33 százalékot; a szerbeknél az 59 és egynéhány tizedet, majdnem a 60 százalékot.

A művelt társadalmi réteget tekintve és számításba véve azokat, akik gimnáziumot végeztek és letették azt a vizsgát, amely Franciaországban a Baccalaureat-nak felel meg, úgy megállapíthatjuk, hogy a magyarok arányszáma azok között, akik ily tanulmányokat végeztek, vagy az érettséginek megfelelő képzettséget értek el, 84 százalék, jöllehet a magyarok az összes népességnek csak 54.5 %-át teszik; a románok arányszáma az ily tanulmányokat végzetek között 4%, pedig az egész népesség 16 %-át alkotják; a szerbeknél 1 %, jöllehet, számuk az egész népesség 2.5 %-a.

Ennek a helyzetnek egyedüli oka, hogy ezek a szomszédos népek történelmük szerencsétlen eseményei folytán később léptek be a művelt népek családjába, mint mi. A tény azonban tagadhatatlan. A nemzeti hegemoniának alacsonyabb kulturális fokra átruházása nem közömbös az emberiség nagy kulturális érdekei szempontjából. Két egyetemünk, melyek a kultúra legmagasabb fokán állanak: a kolozsvári, a magyar kultúra egyik régi székhelye és az újabb keletű pozsonyi egyetem, tönkretétettek. Lehetetlen, hogy ezek az egyetemek és ezek a tanári karok, amelyeknek történelme a messze múltba visszanyúlik és amelyek most megsemmisítettek, pótolhatók legyenek a megszálló nemzetek szellemi erőforrásaiból. Hasonló a helyzet az egész közgazdasági gépezetnél és a tanítótisztület mindegyik fokánál.

Az emberiség nagy érdekei szempontjából nem lehet sem közömbösen, sem meglepődöttséggel szemlélni azt a körülményt, hogy a nemzeti hegemonia oly fajokra száll át, amelyek ha a legjobb reménységgel kecsegtetnek is a jövőre nézve, de ma még a kultúra alacsony fokán állanak.

A szigor, amellyel Magyarországot sújtják, nem eredhet az ítékezés tényéből. A nemzetiségi elv sem nyerne ezáltal semmit. Az a feltevés, hogy Magyarország idegen nyelvű lakosai szívesebben tartoznának oly államhoz, amelyben az államfenntartó elemet fajrokonai alkotják: fordított értelemben alkalmazható arra a 45% magyarra és németre, akik most egy új államhoz csatoltatnak, s akikről feltehető, hogy szívesebben maradnának a magyar állam polgárai. Ez az okoskodás nem jelentene mást, mint, hogy az előnyöket a másik oldalra helyezük.

A magyar probléma az általános problémának nem oly kis része, mint azt a statisztika nyers számaiból következtetni lehetne.

Ez a terület, amely Magyarországot alkotja és amely jogilag ma is Magyarország, századokon át rendkívül fontos szerepet játszott Európában, különösen Közép-Európában a béke és a biztonság fenntartása tekintetében. A magyar honfoglalást és a magyaroknak a keresztény hitre való áttérését megelőző évszázadokban hiányzott itt a nyugalom és a biztonság. Közép-Európa a legkülönbözőbb barbárnépek támadásainak volt kitéve. A biztonság csak attól a pillanattól fogva áll fenn, amikor a magyar védővonal kialakult. Az állandóság és a béke általános szempontjából fontos, hogy a zavarok kelet-európai főfészke ne nyerjen tért és terjeszkedjék ki Európa szívéig. A törté-

nelmi fejlődésnek azonban gátat vetett a Balkán félszigeten a törökhódítás és így az egyensúly ott nem állott helyre . . .

A Történelmi Magyarország töltötte be azt a feladatot, hogy oly államot tartva fenn, amelyben az egyensúly és biztonság uralkodott, megvédte Európát a Kelettől fenyegető közvetlen veszedelmek elől. Ezt a hivatást tíz századon át töltötte be s e re egyedül organikus egysége készítette. Idézem a nagy francia geográfusnak, Reclus Elyséének szavait, amelyek szerint ez az ország oly tökéletes földrajzi egység, amely Európában egyedül áll. Folyói és völgyei rendszere, amelyek a határokról kiindulva a középpont felé törek-szenek oly egységet alkotnak, amely csak egységes hatalom által kormányoz-ható. Részeinek gazdasági függése szintén a legteljesebb, miután a közép-hatalomnak gazdasági üzemet alkot, a széles tartalmazzák pedig mindazt az anyagot, amire a gazdasági fejlődés szempontjából szükség van.

A Történelmi Magyarország tehát Európában egyedülálló természetes földrajzi és gazdasági egységgel rendelkezik. Területén seholsem húzhatók természetes határok és egyetlen részét sem lehet elszakítani anélkül, hogy a többiek ezt meg ne szenvedjék. Ez az oka annak, hogy a történelem tíz századon át megőrizte ezt az egységet. Önök visszautasíthatják a történelem szavait, mint elvet, egy jogi konstrukció megépítésénél, de a történelem tanu-ságát, amelyet az ezer éven át hangoztatott, figyelembe kell venniük. Nem véletlen, hanem a természet szavai beszélnek itt. Magyarország az organikus egység minden feltételével rendelkezik, egyet kivéve, s ez a faji egység. De azok az államok, amelyeket a békeszerződés értelmében Magyarország romjain építenek fel, szintén nem rendelkezének a faji egységgel. Az anyanyelv egy-sége hiányzott egyedül Magyarországon az egység feltételei közül, s hozzá-teszem, hogy az alakítandó új államok az egység egyetlen alapelvével sem fognak bírní. Az átalakítandó új államok átvágnák a földrajz természetes határait, megakadályoznák a hasznos belső vándorlást, amely a munkást a kedvezőbb munkaalkalmak felé irányítja; megszakítanak a tradíció fonalait, amelyek a századokon át együttélőket közös mentalitásban egyesítették, akik ugyanazon eseményeket, ugyanazt a dicsőséget, fejlődést és ugyanazokat a szenvedéseket élték át. Jogosult-e félelmük tehát, hogy itt az állandóságnak kipróbált oszlopa helyett a nyugtalanságnak újabb fészkei fognak keletkezni? Nem szabad magunkat illúziókban ringatnunk. Ezeket az új alakulatokat az irredentizmus aknázná alá, sokkal veszedelmesebb formában, mint azt Magyar-országon egyesek felfedezni vélték. Ez a mozgalom, ha létezett is Magyar-országon a műveltebb osztály egy részénél, a nép nagy tömegeit sohasem hatotta át. Az új alakulatokat azonban oly nemzetek irredentizmusa aknázná alá, amelyek nemcsak idegen hatalom uralmát éreznék, de az övékénél alacson-nyabb kultúrájú nemzet hegemoniáját is. És itt organikus lehetetlenséget kell megállapítanunk. Mindenesetre feltételezhetjük, hogy még egy magasabb kulturális fokon álló nemzeti kisebbség is képes a hegemonia gyakorlására egy alacsonyabb fokon álló többséggel szemben: de hogy egy alacsonyabb kulturális fejlettséggel bíró kisebbség, vagy egy igen csekély többség hege-móniával bírhasson, elérhesse a felsőbbség önkéntes elismerését és a helyisé egybeolvadást egy magasabb kulturális fokot elért nemzetiséggel szemben, Uraim, organikus lehetetlenség.

Előszórettel vádolnak meg bennünket azzal a szándékkal, hogy a kérdések nekünk nem tetsző elintézését erőszakkal fogjuk megváltoztatni. Távol állunk, Uraim, az ily kalandos tervektől. Mi reményeinket az igazságnak és azoknak az elveknek morális erejére alapítjuk, amelyekre támaszkodunk s amit nem tudunk elérni ma, annak megvalósulását a Népek Szövetségének békés akciójától várjuk, amelyeknek egyik feladata lesz orvosolni azokat a nemzetközi helyzeteket, amelyek a béke fennmaradását veszélyeztethetnék. Ezt kijelentem, nehogy szavaimban gyermekest és feleslegest lássanak. De

kijelentem azt is, Uraim, hogy olyan mesterként rendezkedésekkel, mint amilyeneket a békeszerződés tartalmaz, Európa ennek az általános béke szempontjából oly fontos és sokat szenvedett részében alig lehetséges békés politikai helyzetet teremteni. Közép-Európát a Keletről jövő veszedelmekkel szemben egyedül a Történelmi-Magyarterület stabilitása tudja megőrizni.

Európának szüksége van gazdasági rekonstrukcióra. A gazdasági fejlődést azonban az új alakulatok bizonyára meg fogják gátolni. Ez a körülmény a megmaradt Magyarországon szükségképpen be fog következni. De hasonló lesz a helyzet az elszakított részekben is. E területek alacsonyabb kultúrájú népek alacsonyabb fokú adminisztrációja alá rendelve, elszakítva ennek az organikus egységnek többi részétől, amelyekkel kapcsolatban újból virágzásnak indulhatnak, de nélkülök a stagnálásra, vagy valószínűleg a visszaesésre vannak kárthatva.

Európának szüksége van szociális békére. Önök jobban ismerik azokat a veszélyeket, amelyek ezt a békét fenyegetik. Önök jobban tudják, mint én, hogy a háború következményei megzavarták és egyensúlyából vetették ki a gazdasági élet szellemét és feltételeit. A múlt szomorú tapasztalataiból tudjuk, hogy a felforgató elemek sikerei mind annak a következményei, ami aláásta a társadalom morális erejét, tehát mindannak, ami meggyengítette a nemzeti érzést és előidézte a munkanélküliség nyomorát. Ha Európának ebben a részében, amely még mindig közel áll a bolsevizmus égő fészékéhez, megnehezítik a munka feltételeit, megnehezítik a munka újból való megkezdését, ezáltal csak a társadalmi béke veszélyei nyerne újabb tápot. Védővonalak tehetetlenek a járványok, különösen a morális járványok ellen.

Mindezekkel a teóriákkal szemben önök felhozhatják, mint döntő tényezőt a győzelmet és a győzők jogait. Elismerjük ezeket, uraim. Elég reálisan gondolkozunk politikai kérdésekben, hogy ezzel a tényezővel kellőképpen számoljunk. De ez lenne az újjáépítésnek egyedüli elve? Az erőszak lenne az egyedüli alapja az építésnek? Az anyagi erőszak lenne az egyedüli fenntartó eleme annak a konstrukciónak, amely összeomlóban van, mielőtt az építés befejeződött volna? Európa jövője igen szomorú lesz ebben az esetben. Nem hisszük, Uraim, hogy a győztes hatalmaknak ez volna a mentalitása; ezeket az elveket nem találjuk meg azokban a nyilatkozatokban, amelyekben Önök megállapították azokat az eszméket, amelyeknek győzelméért harcoltak és amelyekben megjelölték a háború céljait.

Ismétlem, nem hisszük, hogy ez volna a győzelmes nagy nemzetek mentalitása. Ne vegyék rossz néven, hogy a most győzelmes Franciaországon, Anglián és Olaszországon túl meglássam a körvonalait annak a másik Franciaországnak, amely mindig a nagylelkű törekvéseknek előőrse és a nagy eszméknek szócsové volt, annak a másik Angliának, a politikai szabadságok szülőanyjának és annak az Olaszországnak, amely a reneszánsznak, a művészeteknek és a szellemi fejlődésnek bölcsője volt. És ha duzzogás nélkül ismerem el a győző jogát, úgy azzal a másik Franciaországgal, Angliával és Olaszországgal szemben egész másképp érzek. Hálával hajlok meg előttük és szívesen fogadom el őket mestereinkül és nevelőinkül. Engedjék meg, Uraim, hogy azt tanácsoljam: ne veszélyeztessék örökségünknek ezt a legjobb részét, ezt az erkölcsi főlényt, amelyre Önöknek joguk van, az erőszak fegyverének alkalmazásával, amely ma az Önök kezében van, de amelyet holnap más ragadhat meg, míg amaz megmarad.

Bízva ezeknek az eszméknek erejében, a bennünket környező minden nehézség, minden rosszakarat és minden akadály dacára, amelyeket utunka felhalmozni iparkodnak, bizalommal lépünk arra az útra, amely végre megnyílt előttünk, hogy részt vehessünk a béke munkájában: s tesszük ezt a legteljesebb jóhiszeműséggel. Bízunk azoknak az eszméknek őszinteségében, amelyeket Önök kijelentettek. Jogtalanság volna Önökkel szemben másképp

gondolkozni; bízunk az erkölcsi tényezők erejében, amelyekkel ügyünket azonosítjuk és kívánom Önöknek, Uraim, hogy a győztes fegyvereknek dicsőségét szárnyalja túl a béke megteremtésének dicsősége, amellyel Önök az egész emberiséget megajándékozzák ...”

²⁸⁾ *Népszövetség, Nemzetek Szövetsége* (Société des Nations), az 1914-18-i világháborút követő új nemzetközi jogrend alapszerve, amely 1919 június 28. aláírt egyességi okmányának 1920 januárius 10. történt ratifikálásával kezdte meg működését. Rendelteste a nemzetek együttműködésének, a nemzetközi békének, az igazság uralmának a megvalósítása. Főszervei: 1. a közgyűlés; 2. a tanács; 3. a titkárság és 4. a nemzetközi állandó bíróság. Feladatai közé tartoznak: a fegyverkezés korlátozása, a területi épség és a politikai függetlenség védelme, a háború veszélyének elhárítása, nemzetközi szankciók alkalmazása, egyes gyarmatok felett nemzetközi gyámkodás és nemzetközi szociálpolitikai feladatok (kisebbségi védelem, rabszolgaság és gyermekkereskedelem elleni küzdelem, szellemi együttműködés, a kereskedelem szabályozása, a közlekedés és átmenő forgalom szabadsága, a nemzetközi munkáskérdés) megoldása. A szövetség működéséről időszaki és időhöz nem kötött kiadványokban számol be. Magyarország 1922 szeptember 18. lett tagja a szövetségnek (1923: XII. t.-c). Az összes tagállamok száma 1930-ban 54 volt. Magyarország 1939-ben kilépett.

²⁹⁾ *Trianoni békeszerződés* (Traité de paix de Trianon) az 1914-18. évi világháborút befejező békeszerződések közül a Magyarországra vonatkozó, amely 1920 június 4-én íratott alá, s 1921 július 26-án lépett életbe. (1921. évi XXXIII. t.-c.) A szerződés 14 részből s a függelékből stb. áll. Az egyes részek tartalma a következő: I. A Nemzetek Szövetsége egyességekmányának elfogadása. II. Az ország új határainak megállapítása. III. Az Európára vonatkozó politikai (pénzügyi, vagyoni, kisebbségi, állampolgársági, stb.) és általános kérdések rendezése. IV. Magyarország érdekei Európán kívül. V. Katonai, hadi és légügyi rendelkezések (hadsereg létszáma, hadkiegészítés, fegyverzet, lőszer, stb. és Szövetségi Ellenőrzőbizottság). VI. Hadifoglyok és sírhelyek. VII. A háború törvényeivel ellenkező cselekményeket büntető rendelkezések. VIII. 1921 május 1-étől 30 éven át fizetendő jóvátételi kötelezettségek. IX. A jóvátételek pénzügyi biztosítása. X. Gazdasági és kereskedelmi rendelkezések. Vegyes Döntőbíróság felállítása, stb. XI. Légiközlekedés. XII. Kikötők, víz- és vasutak (a hajózás szabadsága, a dunai hajózás, stb.). Távirók és távbeszélők. XIII. A munka szervezése. Nemzetközi Munkáshivatal. XIV. Vegyes rendelkezések. A trianoni szerződés kimondja Magyarország teljes függetlenségét, de területe több mint kétharmadának lecsatolásával; 18,264.533-nyi lakosságának száma a szerződés következtében 7,980.143-ra csökkent.

³⁰⁾ *Kisantant*, a világháború után Csehszlovák köztársaság, továbbá Románia és Jugoszlávia között létrejött politikai szövetség. A világháborúban az egymással szembenálló hatalmak két főcsoportra oszlottak, a *központi* hatalmakra és az úgynevezett *ántánt* hatalmakra, amely utóbbiak sorába tartozott Románia és Szerbia is. A világháború után alkotott kisantant a nagyántánt (ántánt), különösen Franciaország védelme alatt állott.

³¹⁾ *Duna-Bizottság*. Az Európai Duna-Bizottságot az 1856. évi párizsi békeszerződés 6. cikke állította fel. Az 1883. évi londoni konferencia a Duna-Bizottság működését meghosszabbította. A világháború előtt a Duna-Bizottság a Németbirodalom, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Anglia,

Románia, Orosz-, Olasz- és Törökország képviselőiből állott. A világháború egyik fejleményeképp a párizsi békeszerződés a Duna nemzetközi viszonyaira külön szabályokat alkotott. A hajózás szabadsága címen részben új intézkedéseket tettek. A Dunát Ulmtól kezdve minden hajózható részével nemzetközinek nyilvánították. A parti államok területi felségjoga épségben maradt, kötelesek azonban a folyam hajózhatóságáról gondoskodni és hajózási rendtartást megállapítani. A hajózás minden állam előtt megnyílik, díjak csak ellenszolgáltatásért szedhetők. A szabadhajózás ellenőrzése az Európai Duna-Bizottságon kívül a Nemzetközi Bizottság és a Parti államok Bizottsága ügyelnek.

Az Európai Duna-Bizottságnak a háború előtti hatáskörének fenntartásával átmenetien csak Nagybritannia, Franciaország, Olaszország és Románia voltak a képviselői. Az 1923. évi XIV. t.-c. cikkelyezi be a Duna-egyezményt, megállapítja a Dunára vonatkozó végleges szabályzatot. Az 1925. évi VII. t.-c. a Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottság és működésére vonatkozó egyezményt. (*Irodalom:* Lers Vilmos: A Duna-folyóra vonatkozó nemzetközi, jogállapot, Budapest, 1891. – A Duna-bibliográfia, Budapest, 1914. – Sturcza: La liberté de navigation du Danube, 1904. Trianoni békeszerződés., 1921. XXXIII. t.-c. A Dunára vonatkozó rendelkezéseket az 1921. évi XXXIII. törvény cikk 275., 285-291. cikke foglalják magukban.)

Duna-egyezmény. A trianoni békeszerződés (1921: XXXIII. t.-c. XII. rész II. cím II. fejezete) a Duna folyam hálózatának minden hajózható részét nemzetközivé deklarálta (de például a Szávát s néhány csatornát nem); a parti államok kölcsönös jogegyenlőségét megszüntetve, a kabotázsjogot (partmenti hajózást vagy kereskedést) ezek részére is az érdekelt parti állam hozzájárulásától tette függővé. A békeszerződés nyomán létrejött Duna-egyezmény (1923: XIV. t.-c.) ez elvek alapján áll s nemzetközivé teszi a Drávát Barcstól., a Tiszát a Szamos torkolatától, a Marost Aradtól s az oldalcsatornákat, stb. Az európai Duna-Bizottság mellett (tengeri Dunára) a Nemzetközi Duna-bizottságot szervezte, a folyami Dunára. Ez az új bizottság a folyami Dunára új Hajózási Rendszabályokat alkotott (4730/1927. M. E. számú rendelet), amely az Ulm és Braila közötti Dunaszakasza és ennek nemzetközivé nyilvánított vizeire alkotott, de a hivatkozott rendelet folytán minden más magyar folyóra és folyószakasza is.

³³⁾ *Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület* kialakulásának fontosabb mozzanatai. Széchenyi István pozsonyi lakásán 1825/27. évi országgyűlés kezdetén barátaival eszmecserét folytatott ama kérdés körül, hogy a nemzet regenerálása miként indítandó meg? Ott némelyek akkor az anyagi érdekek fölkarolását javasolták, de az ő nézete győzött, hogy legelőbb a szellemi és erkölcsi emeltyük hozandók mozgásba. így jutott látszóan második sorba a gazdasági érdekek ápolása. De csak látszóan, mivel a talaj előkészítést Széchenyi az Akadémiára tett fölajánlásánál jóval előbb vette közvetlenül munkába. Széchenyi gróf Esterházy Mihálylyal és báró Wesselényi Miklóssal megbeszélést folytatva, közös célul tűzték ki, hogy Magyarországon pályafuttatási társaságot alakítsanak. így jött létre az első pesti lóverseny 1827 június 6-án, 9-én és 15-én. Ez az Üllői- és Soroksári-út közt lévő pesti gyepen, tehát ott, ahol ma a Köztelek áll, folyt le. A pályadíjakra adakozók között legnagyobb részt magyarországi főurak szerepeltek és közöttük gróf Széchenyi István vezetett. A *pályafuttatási társaság* lelke állandóan Széchenyi István volt. 1829 januárus 18-án írja egy levelében, hogy most legközelebb a lótenyésztő társaságból gazdasági társaság fog fejlődni, ami valósággal égető szükséglet ily földműves országban, ahol nyoma sincs a gyáraknak.

Az 1830 július 11-én tartott közgyűlésen a pályafuttatási társaság; „*Állattenyésztő Társaság*”-gá alakult át. Széchenyi javaslata szerint a társaság.

célja, hogy Pesten egy középpontban egyesülvén, lovak, juhok, szarvasmarhák és egyéb háziállatok tenyésztéséről és az azt elősegítő eszközökről, úgymint lóversenyről, állatmutatásról, lovardákról stb.-ről tanácskozzanak. A társaság elnökévé Széchenyi István választott meg, míg titkárául gróf Andrássy György, jegyzökké pedig Döbrentey Gábor és Kisfaludy Károly. Már az 1831. évi március 13-i választmányi ülésen szóba került, hogy Pest megyében gazdasági egyesület alakítása iránt mozgalom indult meg, amellyel kapcsolatot kell létrehozni. Március 18-án tárgyalták gróf Festetich György és László pénzügyadományát, amelyet a gazdasági egyesület céljaira ajánlottak föl. Az „Állattenyésztő Társaság” 1832-ben megvásárolta Károlyi György gróf üllőiúti majorját 1200 négyszögölnyi területével, amelynek neve, Széchenyi indítványára „Köztelek” lett. A társaság pártfogását V. Ferdinánd király vállalta, és példájára a résztvevőnek sorába léptek Károly, Ferenc Károly főhercegek és József főherceg nádor. A király a lóversenynek Magyarországon való terjesztésére 100 aranyból álló díjat is adományozott, amelyet Király-díj néven tűztek ki s utóbb, amidőn a lóversenyügyet az OMGE-től különválasztották, a Király-díj a mai napig továbbra is fennmaradt.

Az Állattenyésztő Társaság tagjai utóbb szükségét látták annak, hogy ne csak az állattenyésztés ügyével foglalkozzék, hanem gondoskodása kiterjedjen a mezőgazdaság egyéb ágaira is. A társaság az 1835 június 8-i közgyűlésén *Magyar Gazdasági Egyesület* nevet vette fel. Az átszervezés iránti javaslatot gróf Andrássy György tette meg. Az Egyesület két alosztályt alakított: a) az állattenyésztő osztályt, ahová a lóversenyügy is tartozik, és b) a gazdasági alosztályt. Az elvált osztályok kijelentették, hogy egymást kölcsönös jóakarattal fogják támogatni: „a lóversenyosztály a gazdasági iránt oly érzellemmel fog viseltetni, mint a gyermeknek kell szülői iránt, a gazdasági osztály pedig, mivel létesülését egyedül a lóverseny-ápolásnak köszöni, a másikat mindig tiszteletben fogja tartani”. Gróf Széchenyi István a Magyar Lovaregyletnek, amely 1827-ben „Pesti Versenyző Társaság” néven alakult és jelenlegi címét 1882-ben vette fel, két ízben volt elnöke, 1827-1830-ig és 1839-1847-ig.

A szabadságharc alatt az egyesületi élet szünetelt, a Köztelek épülete is katonai kórház volt. Szabad működését az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1857-ben kezdhetette meg újra, amidőn alapszabályait is jóváhagyták. 1861-ben tett kezdő lépéseket az állatbiztosítást is magában foglaló „Magyar Gazda Biztosító Társaság” létesítésére, amely nem ugyan ebben a formában, de az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megalkotására vezetett. A terv megvalósítására az ország legkiválóbb férfiai: Deák Ferenc, báró Eötvös József, gróf Desseswffy Emil, Örményi József, gróf Apponyi György, báró Sennyey Pál, gróf Károlyi György stb. vállalkoztak. Ezt annakidején az ország hazafias közvéleménye nagy nemzeti értékgyarapodásnak tekintette. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), nevének megfelelően, valóban országos jellegű tevékenységet fejt ki. Gazdakongresszusai, összejövetelei, amelyeket állandóan megtart, a magyar gazdasági mozgalmunknak valóságos határkövei. Működése kiterjed az agrárpolitika egész területére. 1871-ben indította meg új Országos Tenyészállatvásár és Kiállítás ügyét, melynek elsejét annak az évnél augusztus havában meg is tartották. Ez az intézmény azóta kifejlesztve, keretében tágitva, Országos Mezőgazdasági Kiállítás-sá és Vásár-rá bővült, amennyiben felöleli a mezőgazdasági termelés igényeit, sőt kiterjed a mezőgazdasági iparágakra, valamint a mezőgazdaságban használt gépek bemutatására is.

Az OMGE vezetőinek már a megalakuláskor az volt a céljuk, hogy az Egyesület az egész magyar gazdatársadalom véleményének kifejezője, szószólója legyen, s az Egyesület javaslatai, kívánásai az egyetemes gazdaságvéleményt képviseljék. Ezért arra törekedett, hogy egyes vármegyékben

fiókegyesületek létesüljenek. Ezek a fiókegyesületek később megyei gazdasági egyesületekké önállósították magukat. Az OMGE és a vidéki gazdaegyesületek között oly kapcsolat jött létre, amelyben az OMGE, mint a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének központja, saját igazgatóválasztmányát a GEOSZ végrehajtóbizottságává fejlesztette ki. A világháború előtt a GEOSZ kötelékében 71 részint országos, részint törvényhatósági gazdasági egyesület állott. Trianon után Csonka-Magyarországon a szövetségbe lépett gazdaszervezetek taglétszáma 35-re apadt. Az OMGE elnökei voltak kezdetben a szervezkedéskor átmenetileg gróf Andrássy György, majd gróf Széchenyi István (1830-31), báró Orczy Lőrinc (1831-1832); gróf Keglevich László (1832-34); gróf Károlyi Lajos (1835-1839); gróf Károlyi György (1839-1858); gróf Károlyi István (1858-62); gróf Károlyi Lajos (1862-63) gróf Festetich György (1864-69); Lónyay Gábor (1870-76); gróf Szapáry Gyula (1876-89); gróf Dessewffy Aurél (1889-1910); Bujanovich Sándor (1912-1918); gróf Zelénski Róbert (1918); gróf Somssich László 1918-tól.

Tartalom.

ELŐSZÓ.....	Lap V-VI
GÁVAI GAAL JENŐ. írta: Víg Albert	VII
I. Gróf Széchenyi István. – A megújulás kora. – Gávai Gaal Jenő életének folyása.....	IX-XXV
II. Gávai Gaal Jenő írói munkássága. – Főbb művei. – Szemelvények írásaiból és beszédeiből xxvi-iv	
III. Gávai Gaal Jenő egyénisége. – Tevékenysége, lelkülete, gondolkodás?, szellemi iránya, módszere	IV-XVI
ÉLMÉNYEK ÉS TANULSÁGOK. írta: Gávai Gaal Jenő	LXVIII
BEVEZETÉS	1-4

ELSŐ FEJEZET. 1846-1870. Származás. Gyermekkor. Első ifjúság. Fiatalférfikor 1846-1870.

<p><i>A gávai Gaal-család. – Szülői ház. – Első iskoláztatás. – Középiskolai bevezető tanulmányok. – Lieb Miska, a későbbi világhírű Munkácsy Mihály. – Az uralkodó pár körutazása az Alföldön. – A sziondai és bassarágai bérlet. – A Selmecbányái és a pozsonyi liceumban. – A Széchenyi-rekviem. – Az 1861. évi képviselőválasztás. – Egyetlen költői kísérletem (1863). – A régi Magyarország emlékei Pozsonyban. – Atyám intelme. – Pályaválasztás. – Jogi tanulmányaim Pesten. – Az 1865-66-i országgyűlés. – A kis követek között. – Az 1866-i osztrák-porosz háború. – Egyetemi tanulmányaim Bécsben. – Pályatársak. – A koronázás. – Pályázat a Magyar Tudományos Akadémia „Wodianer utazási ösztöndíjára. – Válságos fordulat a családi gazdaságban. – Művészeti tanulmányok Czigler Győző társaságában</i></p>	5-60
---	------

MÁSODIK FEJEZET. 1871-1878. Közéleti pályám kezdete

<p><i>Első lépések. – Arad megye, Arad sz. kir. város az aradi kereskedelmi és iparkamara szolgálatában. – A Kamara szervezésének munkálatai. – / Ferenc József látogatása Aradon (1872). – Az 1873. évi bécsi világi kiállítás. – Európai tanulmányúton (1874). – A kamarai élet fejlesztése. – Jelöltésem a battonyai kezületben. – Csiky Gergely buzgólkodása. – Az Aradi Gazdasági Egyesület élén. – A kisjenői, pántokai és pécskai vándor-közgyűlések. – A statisztikai kongresszus. – A kamarai első nagy évi jelentés. – Az Aradi Gazdasági Egyesület és vidéki gazdakörei. – A közhangulat. – Az 1867. évi közjogi kiegyezés alapján állott úgynevezett egyesült ellenzék</i></p>	61-84
--	-------

HARMADIK FEJEZET. 1879-1893. A Képviselőházban.

Küzdelem a pécskai választókerületért. – Képviselővé választatásom. – Két évig pártkötélken kívül. – A székesfehérvári gazdasági kiállítás és az 1879. évi közgazdasági kongresszus. – Első parlamenti beszéd (az 1872. évi ipartörvény reformja). – Az 1881. évi képviselőválasztások. – Versengés a pécskai kerületért. – Megválasztatásom Világoson. – Tanulmányúton Olaszországban és Nyugat-Európában. – Az 1883. évi nemzetközi villamosági kiállítás Bécsben. – Az ellenzéki hangulat emelkedése. – Az 1884. évi aradi nagy összejövetel. – Ujabb versengés a pécskai mandátumért. – Gróf Apponyi Albert mint bizalmiférfit. – Megválasztatásom gróf Károlyi Tiborral szemben. – Az 1885. évi országos kiállítás és a nemzetközi gazdasági kongresszus. – Gróf Károlyi Sándor szerepe. – A kongresszus sikere. – Lesseps Ferdinánd aradi látogatása. – Szövetkezeti mozgalmak. – Tanulmányúton Észak-Európában

85-106

NEGYEDIK FEJEZET 1893-1894. A Képviselőházban és a hivatalban.

Az 1887. évi költségvetési vita. – A német és az olasz kereskedelmi szerződésék. – Az állategészségügyi törvény. – Tanulmányúton a Keleten. – A pécsi országos borászati kongresszus. – Az új véderő törvényjavaslat. – Az 1889. évi párizsi világiállítás. – A szőlészet terén tett nagy kísérletek Franciaországban. – Dél-Európában. – Az 1890. évi politikai helyzet. – Az aradi iparkiállítás. – Az aradi fa- és fémipari szakiskola. – Az Országos Ipartanács megalakulása. – A vasárnapi munkaszünetről és a munkások betegség esetén való segélyezéséről szóló törvény javaslat. – A Kir. József-Műegyetemen magántanárrá habilitáltatásom. – Baross Gábor ajánlata a fiumei tengerészeti hatóság vezetésének elfogadása iránt. – A koronázás negyedszázados emlékünnepe. – Wekerle Sándor miniszterelnöksége. – A Vaskapu és az Alsó-Duna szabályozásának munkái. – A valutaszabályozás. – A romániai nemzeti mozgalmak. – A politikai élet hullámzása. – A politikától való szabadulás gondolata. – A kereskedelemügyi minisztériumban. – Tanulmányúton Angliában.

107-146

ÖTÖDIK FEJEZET. 1894-1913. A Műegyetemen és az Akadémiában.

A Kir. József-Műegyetem nemzetgazdaságiam tanszékén. – Az 1896. évi választások. – Báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége. – Az ezredéves ünnepek és a nagy általános nemzeti kiállítás. – A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választatásom. – Akadémiai székfoglalóm: Carlyle Tamás társadalompolitikai rendszere. – Arad sz. kir. város és Arad megye monográfiája. – Tanulmányúton Oroszországban. – Nemzet gazdaságtani kézikönyvem két kötete. – Széll Kálmán miniszterelnöksége. – Gróf Apponyi Albert a

Képviselőház elnöke. – Gróf Széchenyi István nemzetfejlesztő politikai rendszere. ~ Berzeviczy Gergely élete és művei. – A Nemzetközi Statisztikai Intézet budapesti közgyűlése. – A „Népszerű Főiskolai Tanfolyam” (University Extension) szervezete. – Láng Lajos minisztersége és a kerskedelemügyi államtitkárság felajánlása. – Gróf Tisza István házelnöksége 147-228

HATODIK FEJEZET. 1904-1908. A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületben.

A Nemzetközi Törvényes Munkásvédelmi Egyesületben mint a magyar kormány állandó képviselője. – A közállapotok elfajulása. – A szabadelvű párt bukása. – Justh Gyula a Képviselőház elnöke. – Gróf Apponyi Albert a negyvennyolcas függetlenségi pártban. – Az Országos Alkotmány párt. – A koalíció kormányja. – Gróf Tisza István félredállott. – Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a huszadik század elején. – II. Rákóczi Ferenc és bujdosó társai hamvainak hazahozatala. – A Magyar Társadalomtudományi Társulat megalakítása. – Az Országos Szabadoktatási Kongresszus Pécsen. – Berzeviczy Gergely kakashalmi ősi kastélyán a Magyar Tudományos Akadémia emléktáblájának elhelyezése. – A londoni erkölcsnevelésügyi kongresszus 229-282

HETEDIK FEJEZET. 1909-1914. A Főrendiházban. Szociálpolitikai tevékenységem.

Főrendiházi örökös tagság. – A birtokpolitikai nagy szaktanácskozmány. – Széchenyi mint iparfejlesztő. – Emlékbeszéd Falk Miksa felett. – A bécsi vándor kiállítás magyar csoportja. – Az 1910. évi luganói értekezlet. – Emlékezés Kautz Gyulára. – Khuen-Héderváry kormánya. – A Tisza-Andrássy-féle kibontakozási tárgyalások. – A Kivándorlási Tanács megalakulása. – A Széchenyi-ciklus. – Széchenyi eszmévilága. – A drezdai nemzetközi egészségügyi kiállítás. – A választójog az O. M. G. E.-ben. – Nemzet gazdaságtani és szociálpolitikai vezérfonal. – Sándor Józsefnek, az Emke vezérének intelme a Közművelődési Tanácsban. – A közegészségügyi szaktanácskozmány. – A szociális kurzus. – Lukács László kormánya. – A balkáni háború. – Gróf Tisza István a Képviselőház elnöke. – A londoni munkástügyi nemzetközi értekezlet. – Az 1912. évi nemzetközi szociális hét Zürichben. – Gróf Tisza István miniszterelnöksége. – Rómában. – A nagyháború kitörése. 283-356

NYOLCADIK FEJEZET. 1915-1918. Élményeim a világháború idején.

A háború eseményei. – A társadalom hazafias-emberbaráti mozgalmai. – Háborús előadások. – A Fajegészségügyi Bizottság. – A Magyar Gazdaszövetség birtokpolitikai tanácskozmánya. – Visszavonulásom a

Kir. József-Műegyetemen. – Magyarország iparát, ke-
reskedelmét, közlekedését és államháztartását ismertető
munkám. – A Főrendiház bizottságaiban. – Szaktanács-
kozások a munkaközvetítésről. – Stróbl Alajos szobrász-
művész műtermében. – I. Ferenc József király halála. –
IV. Károly király trónralépése. – Koronázása. –
Thessedik Sámuelről szóló munkám. – Az Országos Köz-
oktatási Tanácsban. – Politikai válságok. – Gróf Es-
terházy Móric miniszterelnöksége. – Az egyelőre utolsó
üdvözlő beszéd a magyar Arad megye nevében. – A
„Fahi gondozása”. – Wekerle Sándor kormánya. – A
bomlás jelei. – A kor erkölcsi süllyedése. – A Széche-
nyi-ciklus harmadik szakasza. – Bezerédj Pál emléke-
zete. – A társadalmi összhang. – Szentirmai Imre le-
vele. – Az 1918. évi bel- és külpolitikai helyzet hullám-
zása. – A bomlás megindulása. – A Wekerle-kormány
bukása. – IV. Károly kiáltványa. – A Képviselőház fel-
oszlása. – Belső forrongások. 357-484

KILENCEDIK FEJEZET. 1918-1919. A forradalmi moz- galmak alatt.

A szociális forradalom. – A nemzetiségek for-
rongása. – A gyulafehérvári proklamáció. – A kül-
földi tanulmányozó missziók. – A Területi Integritást
Védő Liga. – A március 21-i forradalom. – A proletár-
diktatúra. – A felfordulás fokozódása. – Toborzás a
vörös hadseregbe. – A külpolitikai helyzet. – A túsók. –
A szociális termelés. – Ellenforradalmi kísérletek. –
Az aradi kormány. – A szegedi kormány. – A júniusi
(24) ellenforradalom. – A bolsevikok rémtettei. – Az
antant a tanácskormányal nem áll szóba. – A román
csapatok átlépik a Tiszát. – Romanelli felhívása a ma-
gyar néphez. – Az ellenséges megszállás. – József ki-
rályi herceg kiáltványa. – Friedrich István átmeneti
kormánya. – A nemzeti irányú berendezkedés. – A
kommunista gyilkosságok leleplezése. – A román ka-
tonák haracoslása. – A magyar nemzeti hadsereg meg-
alakulása a Tisza és a Maros összefolyásánál. – Az
antibolsevik komité (A. B. C). – A szegedi kormány
küzdemei. – Az új választási rendelet. – A megszállott
országrészek magyarságának szenvedései. – A menekül-
tek. – A belső és külső állapotok hullámozása. 485-582

TIZEDIK FEJEZET. 1919 november 2-1920 június 4, Közvetlenül Trianon előtt.

Sir George Clark, az antant diplomata kikül-
döttének tanácskozásai Budapesten. – A román csapa-
tok távozása. – A magyar nemzeti hadsereg bevonu-
lása. – Horthy Miklós fővezér kiáltványa. – A magyar
nők zászlaja. – Huszár Károly kormány elnöksége. – A
pozsonyi és kolozsvári menekült egyetemi tanárok. –
Keynes könyve a békeszerződés készítésének rejtelméi-
ről. – A közhangulat. – Egyes külföldi államok rokon-
szenvre Magyarország iránt. – A magyar békedelegáció

a párizsi értekezleten. – Gróf Apponyi Albert expo-
zéja. – Szónoki sikere. – Tiltakozó gyűlések. – Önvéd-
műnk. – A magyarság kulturális egységének fenntartó'
sara irányuló törekvések. – A magyar békefeltételek hi-
vatalos szövege. – Válaszunk: az elszakítandó részeken
rendeljük el a népszavazást. – A nemzetgyűlés meg-
nyitása (1920. február 16). – A pártok versengése. –
Horthy Miklós kormányzóvá választása (1920. március
1.). – Eskütetele. – A Főrendiház ú. n. vigiláló bizott-
ságának ülése (1920. március 9.). – Simonyi-Semadám
Sándor kormánya. – A Kültügyi Társaság megalaku-
lása. – A magyarság veszélyes helyzete. – Látogatásom
gróf Apponyi Albertnél (1920. április 23.). – Magánki-
hallgatáson a kormányzónál. – Millerand levele. –
A magyar kormány válaszejegyzéke. – Trianon (1920. jú-
nius 1.) : 583-652

TIZENEGYEDIK FEJEZET. 1920 június-1922 augusztus
Trianon után.

Gróf Apponyi Albert jászberényi beszéde (1920.
június 6.). – Gróf Teleki Pál kormánya (1920. július
22.). – Gróf Czernin Ottokár, volt közös külügyminiszter
emlékiratai. – Emlékirat Arad megye visszacsatolása ér-
dekében. – A határkiigazítás munkálatai. – A világ-
politikai helyzet változása. – Belső küzdelmeink. –
Gróf Teleki Pál szegedi beszámoló beszéde. – Az elsza-
kított országrészek denacionalizálása. – Az ipari munka-
ügyi kodifikáló bizottság élén. – Hegedűs Lóránt pénz-
ügyministersége. – A nyugatmagyarországi kérdés né-
met megvilágításban (Jürgen Diederich Hahn volt né-
met miniszter). – A főrendek tizes-bizottságának érte-
kezlete. – A Magyar Ki- és Visszavandorlókat Védő
Iroda. – József királyi hercegnél. – A legitimizmus. –
IV. Károly megjelenése a nemzeti palotában. – Az an-
tant álláspontja. – IV. Károly 1921. évi április 2-án kel-
tezett kiáltványa. – Gróf Bethlen István kormánya. –
Trianon bírálata az angol parlamentben. – Gróf Appo-
nyi Albert ötvenéves közéleti pályafutása. (1921. május
28.). – A magyar törvényhozás és társadalom hódolata. –
Tanulmányi séta a megszállott Arad városában. –
A város és a megye közállapotai. – Gróf Apponyi Al-
bert szózata az 1921. évi Helikon ünnepén. – A nyugat-
magyarországi kérdés. – A velencei értekezlet. – IV.
Károly megjelenése Sopronban (1921. október 21.). –
A magyar kormány álláspontja (1920. I. t.-c.). – Gróf
Bethlen István kiáltványa. – A királykérdés. – Össze-
ütközések a királyi és a kormánycsapatok között. – A
királyi pár Tihanyban. – Az antant beavatkozása. – A
kisantant viselkedésének megítélése az angol parlament-
ben. – A soproni népszavazás (1921. december 13.). –
A Határmegállapító Bizottság helyszíni tárgyalásain
(1922. február 28.). – Az Országos Ipari és Kereskedelmi
Oktatási Tanács elnöki tisztségében. – A nemzetközi
parlamenti gyűlés tagjai Budapesten. – Magyarország
egyhangú felvétele a Népszövetségbe 653-762

TIZENKETTEDIK FEJEZET Az utolsó állomás felé.
1923-1933.

Fondorlatok a határ megállapítás körül. -
Bandholz amerikai tábornok a románok felháborító vi-
selkedéséről. - Izgalmak Csonka-Arad megyének Csanád
megyéhez való csatolása miatt. - Anyagi és erkölcsi
romlásunk. - Centenáriumok. - A nők szociális tan-
folyama. - Gróf Bethlen István és Kállay Tibor euró-
pai körútja. - Az ifjúsági Széchenyi Szövetséget új-
élesztő gyűlésen. - Az állam és a társadalom összefo-
gása a kivándorlás ügyének védelme érdekében. - Gróf
Apponyi Albert körútja az Északamerikai Egyesült Álla-
mokban. - „Széchenyi Eszmevilága” c. gyűjtemény har-
madik köteté. - „Vándormozgalmak világszerte” c. elő-
adásom. - Gróf Desewffy Aurélnél. - A mezőgazdasági
válság jelentkezése. - Fokozott tevékenységem a Magyar
Tudományos Akadémiában és az irodalom terén. - A
Nemzetgazdasági Bizottság élén. - Emlékbeszéd Matle-
kovits Sándor fölött. - Közgazdasági irodalmunk fej-
lesztése érdekében. - A Magyar Tudományos Akadémia
centenáriuma. - Tanulmányom a Külügyi Társaság „Ap-
ponyi emlékkönyv”-ében. - Nyolcvanadik életévem for-
dulóján. - Széchenyi „Hitel”-ének centenáriumán. - Az
Országos Magyar Gazdasági Egyesület centenáriuma. -
„A Legnagyobb Magyar” című munkám. - Gróf Beth-
len István tízéves kormányzása és lemondása. - Gróf
Károlyi Gyula miniszterelnöksége. - Gömbös Gyula a
kormány élén. - Gróf Bethlen István válogatott beszé-
deinek gyűjteménye. - Irodalmi tevékenységem felúj-
lása: tanulmányaim, értekezéseim és közérdekű újabb
beszédeim kétkötetes gyűjteménye. - A magyar tuda-
ományos világ halottai. - Gróf Apponyi Albert halála
(1933. február 7.) Genfben igen fontos hazafias szolgál-
tati színhelyén. - A revízió kérdése. - A világ gazda-
sági válsága. - A pénzügyi és valutaválság. - Házasa-
sági frigyünk félszázados fordulója 763-800

VÉGSZAVAM 801-806

GÁVAI GAÁL JENŐ IRODALMI MUNKÁSSÁGA 807-818

JEGYZETEK 819-849

„Pátria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, IX. ker., ÜHői-út 25. szám.
Kiadásért felel: Lukinich Imre. (394238) Felelős vezető: Magyar István.